Arturs Boruks

ZEMNIEKS, ZEME UN ZEMKOPĪBA LATVIJĀ

No senākiem laikiem līdz mūsdienām

2004-5
L 8
Latvijas Nacionālā bibliotēka
L
63

Arturs Boruks

ZEMNIEKS, ZEME UN ZEMKOPĪBA LATVIJĀ

No senākiem laikiem līdz mūsdienām

Otrais, pārstrādātais
un papildinātais izdevums

Latvijas Lauksaimniecības Universitāte
Jelgava – 2003

Latvijas Nacionālā
bibliotēka
030405229O

UDK 631.164:631.4:333:332:94

Arturs Boruks
Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā
No senākiem laikiem līdz mūsdienām
Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums
Pārpublicēšanas un citēšanas gadījumā atsauce obligāta

Latvijas Lauksaimniecības Universitātes izdevniecība

Recenzenti.
Dr.hist. Dz. Liepiņa
Dr.agr. M. Belickis
Dr.agr. R. Stalbovs

Kopsavilkumu angļu un krievu
valodā tulkojusi E. Tilta

Iespiests 2003., A/S „Poligrafists"
Rīga, K. Valdemāra iela 6.

@Arturs Boruks,2003

Grāmata iespiesta ar Zemkopības ministrijas atbalstu

ISBN 9984-596-68-0

Anotācija

Latvieši ilgus gadsimtus ir dēvēti par zemnieku tautu, kādēļ zemes, zemkopības un zemniecības apskats lielā mērā rāda visas tautas likteņgaitas. Vēl jo vairāk tādēļ, ka zemnieku liktenis, tāpat kā zemkopības izveidošanās un attīstība gadsimtu gaitā cieši saistījās ar lielajiem politiskajiem, nacionālajiem, sociālajiem un kulturālajiem procesiem Latvijā, ar senajām skandināvu tieksmēm pēc *„Dominium Maris Baltici"*, ar vācu „triekšanos uz austrumiem" un krievu „Baltijas politiku", kas visas ir atstājušas dziļas, neizdzēšamas pēdas mūsu vēsturē, Latvijas tautas tapšanas un veidošanās procesā. Darbā mēģināts izsekot zemniecības likteņus, to tiesisko un faktisko stāvokli, tāpat kā pārtikas ražošanas un zemkopības veidošanos gadsimtu gaitā, kā arī zemes lietošanas veidus un izmaiņas zemes tiesībās. Autors bija spiests šos jautājumus saistīt ar tām milzīgajām un biežajām politiskajām izmaiņām, kas norisinājās Latvijas teritorijā, tāpat arī citur Eiropā.

Darba mērķis – aplūkot pēc iespējas objektīvāk tos procesus, kas ietekmēja un noteica zemkopja dzīvi un vietu ražošanā. Zemkopība pie tam ir skatīta plašākā nozīmē, ietverot visu lauksaimniecisko ražošanu, arī augu vākšanu, medniecību, zveju un lopkopību. Darbā ir tverti arī vairāki jauni momenti – klimata izmaiņu un „mazā leduslaikmeta" ietekme uz zemkopību, zemes īpašību un kadastra nozīme zemes pilnīgākā izmantošanā, zemes tiesību un to izmaiņu loma lauku sociālo attiecību veidošanā. Aplūkota arī kaimiņvalstu tieksme iekļaut Latviju savā iespaida sfērā – rietumu vai austrumu pasaulē. Parādītas Latvijas teritorijā noritējušās daudzās agrārās reformas un to ietekme uz zemniecību. Apskatīts arī stāvoklis, kur esam, un no kura jāiet tālāk pasaulē.

Saturs

Priekšvārds pirmajam izdevumam 10
Priekšvārds otrajam izdevumam 13
Saīsinājumi 15

I daļa. Latvijas teritorijas veidošanās līdz Livonijas sabrukumam 16. gs. otrā pusē 17

1. Leduslaikmets un tam sekojošais periods 17
1.1. Pleistocēns Baltijā 17
1.2. Leduslaikmeta nogulumi Baltijā 20
1.3. Pēcleduslaikmets Latvijā 27
1.4. Baltu cilšu ienākšana un zemkopības pirmssākumi 31
1.5. Dzintara tirzniecības ceļš 34
Literatūra 36

2. Baltijas zemes pirmā gadu tūkstotī 37
2.1. Lielā tautu staigāšana un Baltijas iedzīvotāji 37
2.2. Romas katoļu baznīcas izveidošana 38
2.3. Baltu ciltis 1.-4. gadsimtā 39
2.4. Baltu tautu veidošanās no 5.-8. gadsimtam 41
2.4.1. Baltu un somugru cilšu valstis no 5.-8. gadsimtam 41
2.4.2. Kursa 44
2.4.3. Zemgale 45
2.4.4. Letgale 47
2.4.5. Sēlija 48
2.4.6. Igaunija 49
2.5. Lībiešu ienākšana Daugavas – Gaujas lejtecē ar 9. gadsimtu 51
2.6. Vikingu laikmets 53
2.7. Latvijas teritorija 9.-12. gadsimtā 57
2.7.1. Laikmeta raksturojums 57
2.7.2. Politiskie veidojumi Baltijā 9.-12. gadsimtā 61
Literatūra 63

3. Zemkopība Latvijā līdz 13. gadsimtam 66
3.1. Zemkopības veidošanās 66
3.2. Zemkopības sistēmu rašanās un pilnveidošanās 73
3.3. Zemkopības darbarīku pilnveidošanās Latvijā 77
3.4. Zemes īpašumtiesību veidošanās un attīstība 80
3.5. Zemes iedalījums arklos un tributārā atkarībā 83
Literatūra 85

4. Brīvības zaudēšana 86
4.1. Vāci iesaistās cīņā par Livoniju 86
4.2. Stāvoklis Baltijā 12. gadsimta beigās 90
4.3. Pirmie vācu bīskapi Livonijā 96
4.4. Zobenbrāļu ordenis 100

4.5. Livonija un pāvests 108
4.6. Vācu ordeņ cīņas no Vislas līdz somu līcim 112
4.6.1. Senprūsijas pakļaušana 112
4.6.2. Lietuvas izveidošanās 113
4.6.3. Ledus kaujas nozīme 115
4.6.4. Kuršu un zemgaļu pakļaušana 116
Literatūra 119

5. Zeme un zemnieka Māras zemes periodā (1290.-1558. g.) 121
5.1. Māras zemes valstis un to attīstību veidojošie apstākļi 121
5.2. Pārmaiņas zemes tiesībās Māras zemē 126
5.3. Zemes arkls 129
5.4. Muižu veidošanās 132
5.5. Nodokļi un nodevas 136
5.6. Zemnieku stāvokļa pasliktināšanās 138
5.7. Livonijas konfederācijas izveidošanās 142
5.8. Zemnieku materiālais stāvoklis un kūltura Livonijā 145
5.8.1. Vispārējais stāvoklis Livonijas konfederācijā 145
5.8.2. Latviešu zemnieku kulturālais stāvoklis Māras zemē 147
5.8.3. Nauda, svari un mēri Livonijā 148
5.9. Livonijas konfederācijas sabrukums (16. gs. vidus) 153
Literatūra 157

6. Mazais leduslaikmets un tā ietekme uz zemkopību Latvijā 159
6.1. Mazā leduslaikmeta veidošanās 159
6.2. Mazais leduslaikmets Latvijā 162
Literatūra 172

II daļa. Livonija svešu varu pakļautībā 173

7. Livonijas konfederācijas sabrukums 173
7.1. Livonijas kara cēloņi 173
7.2. Krievija sāk cīņu par Māras zemi 175
7.3. Sigismunda Augusta privilēģijas un dzimtbūšanas izplatīšanās 178
7.4. Iedzīvotāju skaita un zemes platības izmaiņas Pēclivonijas periodā 184
Literatūra 188

8. Agrārās izmaiņas Māras zemes reģionos 190
8.1. Zeme un zemniecība Pārdaugavas hercogistē 190
8.1.1. Pārdaugavas hercogistes izveidošanās 190
8.1.2. Zemkopība Pārdaugavas hercogistē 193
8.1.3. Poļu Vidzemes-Inflantijas izveidošanās un dzīves apstākļi 197
8.1.4. Valaku nolikums Latgalē 199
8.1.5. Valsts nodokļi Latgalē (16. gs.beigas - 18. gs) 201
8.1.6. Katoļticības nozīme Latgalē 202
8.2. Kurzemes un Zemgales hercogistes zemes politika 203
8.2.1. Kurzemes un Zemgales hercogistes izveidošanās 203
8.2.2. Piltenes apgabals 208
8.2.3. Hercoga Jēkaba laikmets un Kurzemes hercogistes noriets 209

8.2.4. Muižniecības-zemniecības attiecības un lauksaimniecība hercogistē ... 212
8.3. Zviedru laiki Vidzemē un zviedru kadastrs ... 218
8.3.1. Zemes revīzijas Vidzemē ... 218
8.3.2. Muižu redukcija un lielais zviedru kadastrs Vidzemē ... 223
8.3.3. Zemkopība Vidzemē 17. gadsimtā ... 227
Literatūra ... 230

III daļa. Baltija Krievijas impērijas sastāvā ... 232

9. Politiskā situācija un agrārais jautājums Krievijas Baltijas guberņās ... 232
9.1. Baltijas iekļaušana Krievijas impērijā ... 232
9.2. Kapitulācijas līgums un muižniecības privilēģijas ... 235
9.3. Zemnieks un zemkopība 18. gs. pirmajā pusē ... 237
9.3.1. Lauksaimniecības visparējais stāvoklis 18. gs. sākumā ... 237
9.3.2. Muižu saimniecība ... 241
9.3.3. Zemnieku saimniecības ... 244
9.3.4. Lauksaimniecība Vidzemē 18. gs. pirmajā pusē ... 248
9.3.5. Brāļu draudzes Vidzemē ... 251
Literatūra ... 252

10. Zemes politika 18. gs. otrā pusē ... 254
10.1. Zemniecības stāvoklis ... 254
10.2. Pirmie reformu mēģinājumi ... 261
10.3. Muižniecības progresīvā daļa meklē izeju ... 265
10.4. 1797. gada zemnieku reformas likums ... 267
10.5. Apgaismības vēsmu ienākšana Latvijā ... 269
Literatūra ... 271

11. Agrārās izmaiņas 18./19. gadsimta mijā ... 272
11.1. Stāvokļa raksturojums ... 272
11.2. Vidzemes un Igaunijas zemnieku stāvokļa atšķirības 18./19. gs. mijā .. 277
11.3. 1804. g. Vidzemes zemnieku likumi ... 280
11.4. Zemes kadastrālās vērtēšanas metodikas izmaiņas un arklu revīzija 283
Literatūra ... 289

12. Revolucionāras izmaiņas agrārajās attiecībās 19. gadsimtā Latvijā ... 291
12.1. Agrāro pārvērtību priekšnosacījumi ... 291
12.2. Dzimtbūšanas atcelšana Baltijā ... 293
12.3. Zeme un iedzīvotāji brīvlaišanas laikā ... 297
12.4. Brīvo līgumu periods (1817.-1849. g) ... 300
12.5. Teiksma par „labo cara tētiņu" ... 304
12.6. Zemnieku stāvoklis 1820.-1840. gadā ... 307
12.7. Pāreja uz naudas nomu ... 310
12.8. Četrdesmito gadu likumi ... 311
12.9. Uzvārdu došana zemniekiem ... 315
Literatūra ... 316

13. Lielās izmaiņas Latvijā 19. gadsimta otrā pusē 318
13.1. Māju iepirkšana par dzimtu Vidzemē un Kurzemē 318
13.2. Latgale 19. gadsimtā 322
13.2.1. Agrārās attiecības līdz 1861. gadam 322
13.2.2. Zemnieku brīvlaišana Latgalē 1861. gadā 325
13.3. Tautiskā atmoda un lauksaimniecība 328
Literatūra 339

14. Lauksaimniecība 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā 340
14.1. Zinātne ienāk zemkopībā 340
14.2. Jaunu kultūraugu ienākšana 348
14.3. Zemkopībā ienāk minerālmēsli 351
14.4. Zemkopības mehanizācijas domas dzimšana 352
14.5. Zemes produktivitāte un labības ražas 1841.-1913. g. 355
Literatūra 358

15. Agrārās attiecības un agrārā politika 19./20. gadsimta mijā 359
15.1. Sociālisma ideju attīstība 359
15.2. Vietējā pašpārvalde lauku apvidos un senatora Manaseina revīzija 363
15.3. Kadastra reformas tiesiskie un saimnieciskie pamati 367
15.3.1. Lauksaimniecības un meža zemes attiecības 367
15.3.2. Jauna kadastra nepieciešamība 368
15.4. Vidzemes (Livonijas) 1901. gada kadastrs 370
15.5. Lauksaimniecības ražošanas specializācija 374
15.5.1. Specializācijas nosacījumi 374
15.5.2. Pāreja uz piena lopkopību 376
Literatūra 379

16. Zeme un lauku iedzīvotāji 20. gadsimta sākumā 380
16.1. Zemes īpašumi pirmā pasaules kara priekšvakarā 380
16.2. Zemniecības noslāņošanās un kalpu kārtas izveidošanās Latvijā 386
16.3. Pretrunu saasināšanās un 1905. gada revolūcija 389
16.4. Pēcrevolūcijas laika nacionālā politika 393
16.5. Lauksaimniecība Pirmā pasaules kara priekšvakarā 395
Literatūra 398

IV daļa. Latvijas Republikas nodibināšana un vētrainais 20. gadsimts 400

17. Posta un dzimstošo cerību laiks 400
17.1. Agrārās problēmas kara laikā (1914.-1920.) 400
17.2. Latvijas Republikas izveidošanās 1918.-1920. g. 409
17.2.1. Zeme un brīvība 409
17.2.2. Brīvības cīņas 413
17.3. Latvijas valsts teritorijas nospraušana 418
Literatūra 421

18. Agrārā reforma 1920.-1937. g. 423
18.1. Agrārās reformas priekšvakarā 423
18.2. Agrārās reformas realizācija 427
18.3. Agrārās reformas rezultāti 433
Literatūra 437

19. Lauksaimniecība 1920.-1929. g. 438
19.1. Saimnieciskais stāvoklis pirmajos brīvvalsts gados 438
19.2. Lauksaimniecības atjaunošana 1920.-1929. g. 441
19.3. Ražošanas specializācija 20. gados 448
19.3.1. Augkopība 449
19.3.2. Lopkopība 453
19.4. Valsts mežsaimniecības izveidošana 461
19.5. Lauku iedzīvotāju sociālais stāvoklis 463
Literatūra 466

20. Lauksaimniecība pasaules krīzes gados (1929.-1933.) 468
20.1. Krīzes ietekme uz pasaules ekonomisko domu 468
20.2. Valdības pasākumi lauksaimniecībā 474
Literatūra 478

21. Organiskās plānveida saimniecības periods 479
21.1. Valdības saimnieciskās politikas jaunie principi 479
21.2. Lauksaimniecība organiskās plānveida saimniecības periodā 489
21.2.1. Augkopība 489
21.2.2. Lopkopības attīstība 494
21.3. Darbaspēka problēmas lauksaimniecībā 496
21.4. Lausaimniecības izglītība, zinātne, selekcija 499
Literatūra 506

22. Zemes un Brīvības zaudēšana 508
22.1. Mākoņi pār Latvijas zemi un valsti 508
22.2. Latvijas zeme okupācijas un Otrā pasaules kara gados 512
22.2.1. Latvijas brīvvalsts okupācija 512
22.2.2. Zemes reforma 1940. gadā 514
22.3. Lauksaimniecība kara gados (1941.-1945.) 518
Literatūra 522

23. Lauksaimniecības pārkārtošana vēlā staļinisma periodā (1944.-1953.) 524
23.1. Vēlā staļinisma perioda raksturojums 524
23.2. 1944.-1947. gada zemes reforma 527
23.3. Piespiedu kolektivizācija un zemkopības likvidēšana 530
23.4. Lauksaimniecības pagrimums vēlā staļinisma periodā 532
Literatūra 537

24. Atkusnis – pārmaiņu un meklējumu laiks (1953.-1964.) 538
Literatūra 546

25. Jaunā agrārā politika 1965.-1987. g. 547
25.1. Izmaiņas padomju agrārajā ideoloģijā 547
25.2. Zemes platības, izmantošana un meliorācija 549
25.3. Lauksaimniecības stimulēšana 560
25.4. Valsts zemes kadastrs un zemes vērtēšana 569
Literatūra 575

26. Lausaimnieciskā ražošana 1965.-1988. g. 576
26.1. Lauksaimniecisko ražošanu ietekmējošo faktoru raksturojums 576
26.2. Ražošanas attīstība augļkopībā un lopkopībā 577
Literatūra 589

27. Klimata izmaiņas un siltumnīcas efekts Latvijā 590
Literatūra 599

V daļa. Dziesmotā revolūcija un agrārpolitika atjaunotajā latvijā 600

28. Padomju valsts sabrukums un dziesmotā revolūcija Latvijā 600
28.1. Komunistiskās ideoloģijas sabrukums 600
28.2. 1990. gada Zemes reforma Latvijā 608
28.2.1.Zemes reformas priekšnosacījumi 608
28.2.2. Zemes reformas likumi Latvijā deviņdesmitajos gados 611
28.2.3. Zemes reformas realizācija 614
28.3. Kolhozu un valsts uzņēmumu mantas privatizācija 618
Literatūra 621

29. Lauksaimnieciskā ražošana Latvijas Republikas atjaunošanas pirmajos gados (1991.-1999. g.) 623
Literatūra 636

30. Zemes kadastrs un vērtēšana 637
30.1. Stāvoklis zemes kadastra un zemes vērtēšanas jautājumos Latvijā 90. gados 637
30.2. Metodika zemes novērtējuma operatīvai aprēķināšanai 638
30.3. Valsts kadastra ieviešana 641
Literatūra 644

31. Lauksaimniecība Latvijas iestāšanās priekšvakarā Eiropas Savienībā 645
31.1. Sadarbība ar Baltijas Republikām 645
31.2. Lauksaimniecības pārveidošanās gaidās pēc Eiropas Savienības 646
31.3. Kopējā lauksaimniecības politika un tās sagaidāmā ietekme uz Latvijas lauksaimniecību 648
Literatūra 651

Noslēgums 652
Literatūra 655
Anotācija 660
Summary 677
Резюме 697

Priekšvārds pirmajam izdevumam

Lauksaimniecība Latvijā kārtējo reizi pārdzīvo kardinālu reformu un pārvērtību procesu, kas dziļi skar kā lauksaimnieciskās ražošanas organizatoriskās formas, tā arī visus laukos strādājošos. Būtībā tas skar visu latviešu tautu.

Šis process sakņojas Latvijas vēsturē, visā garajā zemniecības attīstības, tiesību zaudēšanas, reformu un atdzimšanas gaitā. Lai izprastu šodienas notikumus, to īpatnības un virzību, ir nepieciešams skats pagātnē: ir lietderīgi izsekot, kā lauksaimniecība ir radusies, attīstījusies un pārveidojusies gadu simtos, kā zemnieks ir cīnījies par savu zemi un tiesībām, kā strādājis un kopis to.

Latvieši taču garus gadsimtus tika dēvēti par zemnieku tautu, un, patiesi, zemkopība, jeb pareizāk lauksaimniecība, bija tautas eksistences pamats. Tikai pašos pēdējos divos gadsimtos latvieši ieņēma nozīmīgāku vietu pilsētās, kā arī tirdzniecībā, rūpniecībā un citās nozarēs, un tikai 20. gs. arī valsts pārvaldē, kultūras un sociālajā sfērā.

Senie laiki, lauksaimniecības pirmsākumi, tāpat arī tās attīstība viduslaikos, Livonijas valstu konfederācijas un tai sekojošajos varu maiņu laikos darbā ir aplūkoti īsi un konspektīvi, tikai tik, cik nepieciešams vēstures tendenču izpratnei. Uzsvars ir likts uz jaunākajiem laikiem – 19. un 20. gs. – uz šajā periodā notikušajām zemes lietošanas tiesību, ražošanas organizatoriskajām un tehnoloģiskajām izmaiņām.

Apskatot lauksaimniecību kā tautas eksistences pamatu, jāatceras tās īpatnības, kas bija raksturīgas jau kopš senās Māras zemes laikiem un kuras pazīstamais baltvācu agrārekonomists A. Tobīns nosauc par šejienes saimnieciskās dzīves pamatu: latviešu zemniecības pretnostatījums nelielajai baltvācu bruņnieciskās izcelsmes muižniecībai. Šis tautību jautājums ir uzspiedis savu zīmogu visai latviešu tautas un reizē lauksaimniecības attīstībai, jo no tā bija atkarīga pati latviešu nācijas izveidošanās, zemes īpašuma un lietošanas tiesības, iedzīvotāju sociālais stāvoklis un savstarpējās attiecības.

Līdzās šim neapstrīdami svarīgajam apstāklim tomēr jāņem vērā vēl citi, kurus mēģināsim darbā aplūkot, un proti:

- divu kaimiņlielvalstu ilgstošu politisku principu – vācu „triekšanos uz Austrumiem" un krievu „Baltijas politikas" saskarsmi un mijiedarbību senajā Māras zemē (Latvijā un Igaunijā), un tās ietekmi uz latviešu tautas likteni;
- gadsimtiem veidojušos pretvācu noskaņojumu latviešu tautas lielākajā daļā un naivo ticību sākotnēji „labajam cara tētiņam", pēc tam „žēlotājai krievu paspārnei";
- tāda līdz šim nekur neaprakstīta un neizpētīta faktora kā „mazā leduslaikmeta" ietekmi uz lauksaimniecisko ražošanu, kas dod iespēju izvērtēt jaunā skatījumā Latvijas teritorijā periodiskās neražas un bada gadus;
- pēdējā gadsimtā notikušās trīs savā būtībā atšķirīgās agrārreformas, kuras dziļi skāra nevien lauksaimniecisko ražošanu, bet arī pašus zemniecības eksistences un līdz ar to visas latviešu tautas izdzīvošanas pamatus;
- lielas izmaiņas lauksaimnieciskajā ražošanā – jaunu kultūraugu, tehnoloģiju, minerālmēslu un augu aizsardzības līdzekļu ieviešanu, kas deva iespēju vairākkārtīgi paaugstināt kultūraugu ražību un celt darba ražīgumu.

Pirmo reizi kontekstā ar vispārējo agrārpolitisko un tehnoloģijas attīstību apskatīta padomju zemes reforma 1940. un 1944.-1947. gadā, tai sekojošā piespiedu kolektivizācija un zemniecības likvidācija, kā arī 1988. g. atmoda ar tai sekojošo1990.-1993. g. zemes reformu un zemniecības atdzimšanu.

Turpmāk darbā tiks mēģināts īsi un konkrēti tvert lauksaimniecības attīstību, ievērojot augstāk minētos aspektus. Tas nepieciešams tāpēc, ka lai gan lauksaimniecības attīstībai līdz šim ir veltīti ļoti daudzi pētījumi un apcerējumi, taču visai bieži tie ir izgājuši no konkrēta, iepriekš noteikta skatupunkta.

Par iepriekšējiem gadsimtiem ir ļoti bagātīgi un pamatīgi baltvācu (kā arī valstsvācu) pētījumi, it sevišķi A. Agtes, L. Arbusova, F. Bīnemana, B. Bleses, Fr. Bunges, H. Bruininga, Ch. Cīgenhorna, H. Engelharta, H. Felkersāma, A. Heikinga, C. Hēna, A. Hīka, A. Hupela, H. Jannava, F. Jung-Štilinga, A. un E. Serafimu, A. Tobīna, A. Transē-Rozeneka, R. Vitrama un citu darbi. Taču tie lielākoties ir rakstīti, skatoties no baltvācu un muižniecības viedokļa, un ne vienmēr visos jautājumos ir pilnībā pieņemami.

Arī latviešu vēsturnieki ir devuši daudzus pētījumus, no kuriem atzīmējami B. Ābera, L. Balēvicas, Fr. Baloža, J. Bokaldera, B. Brežgo, V. Dorošenko, Ed. Dunsdorfa, J. Graudoņa, J. Juškēvica, Dz. Liepiņas, A. Mieriņas, E. Mugurēviča H. Moora, O. Niedres, A. Rasiņa, M. Skujenieka, A. Spekkes, P. Starca, M. Svarānes, A. Švābes, E. Šnores, A. Tenteļa, B. Vipera, A. Zariņas, T. Zeida, J. Zuša un citu darbi.

Lielu ieguldījumu Latvijas tautas saimniecības, tai skaitā arī lauksaimniecības vēsturē par 1914.-1945. g. periodu, devis A. Aizsilnieks, bet par visu vēsturisko periodu kopā – H. Strods.

Tie ir dziļi un pārdomāti pētījumi un bagātina mūsu lauksaimniecības vēsturi. Tomēr liekas, ka daudzos no tiem, it sevišķi vecākajos darbos, stipri jūtamas 1905. g. revolūcijas atskaņas un pretvācu noskaņojums, bet padomju laika darbos arī sociālistiskā šķiru cīņas ideoloģija. Bez tam, reti kāds darbs izseko, kaut koncentrēti, visu lauksaimniecības attīstību no senlaikiem līdz mūsu dienām. Nav arī paša pēdējā laika – atmodas, pārbūves un atjaunotās Latvijas lauksaimniecības analīzes. Nevienā darbā, kā jau atzīmēts, nav aplūkots „mazais leduslaikmets". Tas arī pamudināja autoru veidot šo darbu, cenšoties turēties pēc iespējas lielākas objektivitātes robežās un nenopelt pasākumus un notikumus, kurus ar labu nolūku ir veikuši politiski vai ideoloģiski citādi domājošie. Notikumi Latvijā ir tverti kontekstā ar notikumiem Baltijas reģionā un Eiropā.

Darbā izmantoti daudzi svarīgākie publicējumi par lauksaimniecību un to ietekmējošiem apstākļiem, bet šo publikāciju lielā skaita dēļ šeit pieminēti vienīgi tie, kas pēc autora domām visvairāk attiecas uz apskatīto tēmu. Izmantoti arī arhīvu materiāli (it sevišķi zemes komisiju un zemes ierīcības dienesta arhīvu publicētie un nepublicētie materiāli par pēdējo laiku) un statistikas dienesta publikācijas un operatīvās ziņas. Par padomju laiku daudzi dati iegūti no kolhozu un sovhozu gada pārskatiem. Tekstā dotas attiecīgas atsauces.

Agrārā un lauksaimniecības vēsture ir īpatnējs robežapgabals, kurā savijas vēstures un nozares zinātnes īpatnības. Darbs ir rakstīts ne tikai no tīri vēsturiska, bet arī lauksaimniecības speciālista skatījuma. Droši vien tāpēc dažu notikumu interpretācija ir atšķirīga no citu autoru darbiem. Visur ir mēģināts to balstīt uz plaša skaitliskā materiāla analīzes.

Autors izsaka lielu pateicību recenzentiem prof., Dr.habil.agr. A. Runcei, Dr.hist. Dz. Liepiņai, prof., Dr.oek. V. Pirkstam, Dr.agr. R. Stalbovam par vērtīgiem padomiem un aizrādījumiem darba saturā un noformējumā. Tāpat zootehniķim – ekonomistam J. Ruško par vērtīgām ierosmēm darba izveidošanā, inženierei V. Eihmanei par līdzdalību darba veidošanā, ģeodēzistam U. Zakaram par karšu noformēšanu, inženierei V. Pormalei darba rediģēšanā un noformēšanā.

Autors izsaka lielu pateicību Aleksandram Kaleja (Aleksander Kalley) kungam ASV, Mistikā, Konektikutā par materiālo palīdzību šī darba izdošanā.

Rīgā, 1995. g. jūlijā

Priekšvārds otrajam izdevumam

Manuskripta pirmais izdevums tika iespiests 1995. g. beigās un jau 1996. g. bija pilnīgi izpārdots, tātad kopš tā laikā vairs apgrozībā nav bijis. Ievērojot lasītāju lielo interesi par šo darbu, kas sniedza īsu informāciju par zemi un tās lauksaimniecisko izmantošanu gan no tiesiskā, gan galvenokārt no faktiskā stāvokļa, autors nolēma to sagatavot otram izdevumam, papildinot ar jaunākiem materiāliem, kas ļoti bagātīgi ir parādījušies tieši deviņdesmito gadu otrā pusē un 21. gs. sākumā, un kuros plaši izmantotas arī jaunākās arheoloģijas, lingvistikas un vēstures izpētes metodes. Uz to zināmu pamudinājumu deva arī Latvijas Zinātņu akadēmijas un Latvijas Lauksaimniecības un Meža Zinātņu Akadēmijas kopīgi 1997. g. 21. janvārī piešķirtā Pauļa Lejiņa balva par monogrāfiju „Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā. No senākiem laikiem līdz mūsdienām", kas iznāca 1995. gadā.

Sagatavojot jauno izdevumu, darbs tika būtiski papildināts, iedalot 5 daļās:

I daļa. Latvijas teritorija līdz Livonijas sabrukumam 16. gs. otrā pusē.
II daļa. Livonija svešu varu pakļautībā.
III daļa. Baltija krievijas impērijas sastāvā.
IV daļa Latvijas Republikas nodibināšana un vētrainais 20. gadsimts.
V daļa. Dzismotā revolūcija un agrārpolitika atjaunotā Latvijā.

Pirmais izdevums apskatīja zemkopības un zemniecības veidošanos un Latvijas zemē notikušās pārmaiņas, cenšoties tās apskatīt pēc iespējas objektīvāk. Otrā izdevumā lielāka vērība piegriezta arī jautājumam, kāpēc tas notika un kur meklējami parādību cēloņi. Protams, ka līdz ar to darbā pieauga subjektīvā faktora ietekme, jo neviens nav no tā pasargāts, taču autors ir pūlējies būt iespējami objektīvs.

Nepieciešams arī atzīmēt, ka Latvijas lauksaimniecība, kas sākuma periodā līdz ar baltu ienākšanu, kopā ar medniecību, zveju un savācējdarbību bija cilvēku galvenā nodarbošanās, vēstures gaitā ļoti izmainījās. Latvijas pamatiedzīvotāji nokļuva svešvaru pakļautībā un pārvērtās par zemnieku kārtu. Taču tam sekoja nacionālās atmodas laikmets un suverenitātes atgūšana. Tauta šai laikā tika uztverta kā vēsturiski, politiski un saimnieciski veidota ļaužu kopība, kas ietver sevī dažādos iedzīvotāju slāņus, un vēstures zinātnes uzdevums ir parādīt tās veidošanās gaitu un tālākās attīstības iespējas. Līdzās šai uztverei bija plašā baltvācu ideoloģija, kas izskaidroja notikumu gaitu, attaisnoja to, bet daudzkārt saturēja arī objektīvus faktus un skaidrojumus, kāpēc tā notika. Jāatzīmē arī vācu mācītāju un agaismības ideju sludinātāju lielie nopelni tam, ka Latvijas un Igaunijas teritorija kļuva par vienu no izglītotākajām tālaika apstākļos.

Tāpat izvērtējama arī krieviskās kultūras nesēju, it sevišķi slavofilu un sociālo ideju paudēju ietekme Latvijas tautas vēsturiskajā attīstībā un pašpziņas veidošanā, kas noveda pie spējas izveidot savu valsti.

Tie visi bija svarīgi procesi, kam piemīt gan pozitīvas, gan negatīvas iezīmes. Tāpat nav vienveidīgi arī latviešu agrārvēsturnieku un kultūras darbinieku uzskati, kas izgājuši dažādus ceļus, un 20./21. gs. mijā nonākuši pie klaja kosmopolitisma, dzīšanās tikai pēc naudas un tautiskās idejas atmešanas. Šī darba otrā, pārstrādātā izdevuma sagatavošanas laikā pasaulē atkal jau kuro reizi nāk lielas pārmaiņas, mēģinājumi noniecināt un atmest lauksaimniecību kā nevajadzīgu – tikai rodas

jautājums – kas pabaros un apģērbs zemes iedzīvotājus, ja nebūs šīs stratēģiski svarīgās nozares, jeb ja tā būs nokļuvusi šauras cilvēku grupas rokās?

Sagatavojot otro izdevumu, ir paplašināts darbā ietvertais laika periods. Pirmā nodaļa sākas ar īsu ģeoloģisko procesu raksturojumu, parādot, kā Latvijas ģeogrāfiskā atrašanās vieta, klimats, augu un dzīvnieku valsts ir ietekmējusi cilvēka pilnveidošanās gaitu, un kāpēc Latvija dabas apstākļu īpatnību dēļ bija nolemta daudzu tūkstošu gadu atpalicībai no tām zemēm un tautām, kas bija citā klimata un dabas apstākļu zonā.

Otrajā izdevumā ikreizējā stāvokļa raksturojums ir paplašināts, saistot notikumus Latvijas teritorijā ar notikumiem mūsu kaimiņzemēs Igaunijā un Lietuvā, jo mūsu tautu likteņi bija savstarpēji saistīti un tos nevar mākslīgi atdalīt vienu no otra. Parādīta arī ciešā saistība ar kaimiņu tautām krieviem, vāciešiem, poļiem un skandināviem, jo to politika bieži savijusies Baltijas zemēs, kā arī Baltijas jūrā, pār kuru tie centušies iegūt kā saimniecisko, tā arī politisko varu. Tieši viņu savstarpējā sacensība pēc kundzības Baltijā – Dominium Maris Baltici ir ļoti stipri ietekmējusi un noteikusi zemes tiesības un zemniecības stāvokli Latvijas teritorijā, tamdēļ nav šķirama no notikumiem Latvijā.

Otrais izdevums stipri paplašināts arī izmantoto avotu un literatūras ziņā, ietverot ļoti plašo literatūru, kas izdota kā Latvijas (un agrāk Livonijas) teritorijā, tā arī it sevišķi trimdā. Taču uzreiz jāatrunā, ka literatūras avotu klāsts ir tik ārkārtīgi pieaudzis un turpina augt arī izdevuma sagatavošanas laikā, ka autors ir spējis izmantot tikai daļu galveno darbu.

Sagatavojot otro izdevumu, darbā viscaur ir parādīti izmantotie avoti un literatūra, sniedzot atsauces tekstā un katrai nodaļai pievienotajā izmantotās literatūras sarakstā. Kopējais izmantoto avotu un literatūras saraksts sniegts darba beigās, taču še atzīmēsim ļoti īsi tikai darba īpatnības: tekstā uzrādīts tikai avota vai izmantotās literatūras numurs, kas atbilst nodaļai pievienotā literatūras saraksta numerācijai, un pēc kola – izmantotās lappuses numurs. Piemēram, ieraksts [2:13] nozīmē, ka izmantots pievienotajā literatūras sarakstā ar Nr.2 uzrādītais avots, un izmantota 13. lappuse.

Par plaši sniegto palīdzību šī darba veidošanā, padomiem un labvēlīgu kritiku izsaku pateicību profesoram Edgaram Dunsdorfam, profesoram, Dr.habil.hist. Jānim Graudonim, profesoram, Dr.habil.hist. Henriham Strodam, profesoram, Dr.habil.hist. Pēterim Zeilem, tāpat Latgales Pētniecības institūta, LR Valsts zemes dienestaun LLU Skrīveru zinātnes centra direktoram un darbiniekiem, Latvijas Hipotēku bankas speciālistei Velgai Eihmanei. Pateicos par sniegto atbalstu un aizrādījumiem šī darba recenzentiem Dr.hist. Dzidrai Liepiņai, Dr.agr. Mārtiņam Beļickim un Dr.agr. Rūdolfam Stalbovam.

Par atbalstu darba izdošanā pateicos akadēmiķim, profesoram, Dr.habil.chem. Jānim Stradiņam, Dr.ing. Sigizmundam Timšānam, Dr.oec. Elgai Tiltai, Broņislavam Ivbulim un daudziem citiem, kas palīdzēja darba otrā, papildinātā izdevuma sagatavošanā. Pateicību izsaku LLU rektoram, profesoram, Dr.ing. Pēterim Bušmanim, profesoram, Dr.habil.agr. Valdim Klāsēnam, profesoram, Dr.habil.ing. Pēterim Rivžam, profesoram, DR.habil.agr. Kazimiram Špogim.

Autors izsaka pateicību Andai un Jurim Miķelim Rīgā, par sniegto materiālo palīdzību šī darba izdošanā.

Rīgā, 2003. g. Arturs Boruks

Saīsinājumi

AE – Arheoloģija un etnogrāfija, I-XVII sēj., - Rīga. 1957.-1994. g.

AP – Augstākā Padome

c no ha – ražības apzīmējums – centneri (100 kg) no hektāra

CSP – Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde

EK – Eiropas Kopiena

g. – gads

g.pr.Kr. – gads pirms Kristus dzimšanas

gs. – gadsimts

IPK – iekšzemes kopprodukts

LA – Latvijas PSR arheoloģija. – Rīga, 1974. – 374 lpp.

LE – Lauksaimniecības enciklopēdija, I-IV. I – Rīga, 1962, - 848 lpp.; II – Rīga, 1966, – 829 lpp.; II – Rīga, 1969, – 740 lpp.; IV – Rīga, 1971, – 838 lpp.

LG – Livländische Güterurkunden (aus dem Jahre 1207 bis 1540) HRSG. H.Bruiningk and N.Busch. Bd. I – Riga, 1908, 788 s., Bd. II – Riga, 1923.

LIZ – lauksaimniecībā izmantojamās zemes

LKV – Latviešu konversācijas vārdnīca, 1.-21. sējumi. Galv.red. A.Švābe, Ā.Brūmanis, K.Dišlers. Rīga. 1927.-1940.

LPE, 1-10 – Latvijas Padomju Enciklopēdija, 1.-10. sēj. – Rīga, 1981.-1988.

LR – Latvijas Republika

LR APV Ziņotājs – Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības ziņotājs

LR SMK Ziņotājs – Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta ziņotājs

LUB I, II – Liv-, est- und kurländischen Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von F.G. Bunge u.a. Bd. I – Reval, 1853. – 810 s.; Bd. II – Reval, 1855 – 831 s.

LZAV – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis

LVIŽ – Latvijas Vēstures institūta žurnāls, 1937.-1940., 1.-4. gads. Nr. 1.14.

PSKP – Padomju Savienības Komunistiskā partija

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

R – Rīga

S – Latvijas Republikas Saeima

t no ha – ražības apzīmējums – tonna no hektāra

VZD – Latvijas Republikas Valsts zemes dienests

ZM – Latvijas Republikas Zemkopības ministrija

[7: 13-15] – izmantotās literatūras norāde, kur 7 apzīmē literatūras avota numuru literatūras sarakstā, bet 13-15 – lapaspušu numurus.

I DAĻA

Latvijas teritorija līdz Livonijas sabrukumam 16. gs. otrā pusē

1. Leduslaikmets un tam sekojošais periods.

1.1. Pleistocēns Baltijā

Mūsdienu Latvijas reljefa lielformas, tāpat arī tās klājošie nogulumieži, saskaņā ar valdošo zinātnisko teoriju ir veidojušies pēdējā leduslaikmeta jeb pleistocēna periodā, kas mūsu teritorijā sākās pirms aptuveni 130 tūkstošiem gadu un izbeidzās pirms 10 tūkstošiem gadu, dodams vietu holocēnam jeb pēcledus laikmetam.

Pleistocena – šī lielā klimatiskā cikla laikā kā sauszemes, tā arī jūru un okeāna virsmu no arktikas līdz pat mūsu apgabaliem un vēl tālāk uz dienvidiem klāja bieza ledāja sega, jo gaisa vidējā temperatūra tolaik bija par 5-6 grādiem pēc Celsija zemāka nekā pašreiz.

Taču arī pleistocēns nebūt nebija viendabīgs, tas raksturojās ar lielām klimatiskām izmaiņām. Mūsdienu zinātnieki tās cenšas noskaidrot, izmantojot arktisko un antarktisko ledāju un jūras dibena nogulumiežu analīzes, tāpat arī gliemežvāku, ezeru un purvu nogulumu, kā arī sauszemē saglabājušos augu sporu un putekšņu ģeoķīmiskās analīzes, koksnes gadskārtu pieaugumu pētījumus, radioaktīvā oglekļa un citas metodes. To pielietojums ir devis iespēju secināt, ka leduslaikmets īstenībā ir glaciālo epohu sērija [9; 10: 2. un 3. gr.; 24: 20; 27].

Saskaņā ar zinātnes pasaulē pašreiz pieņemto teoriju par leduslaikmetiem, uz zemes bija laiki, kad virsroku guva aukstuma uzplūde un ledāju masas no arktiskajiem apgabaliem, Eiropā arī no Skandināvijas un Skotijas kalniem, bīdījās un slīdēja uz dienvidiem. Starp šiem leduslaikmetiem bija vairākas tūkstošgades gari (un pat ilgāk) starpledus jeb interglaciālie periodi, kad klimats kļuva siltāks, ledus mēles šļūdoņa galos un malās kusa, nomezdamas līdznestos iežus un laukakmeņus, un ledāji itkā kāpās atpakaļ uz ziemeļiem, atsegdami augstāko pauguru virsas, veselas pauguraines vai pat ģeogrāfiskos reģionus.

Pēdējā leduslaikmeta cikliskās svārstības parādītas 1.1. att. No tā izriet, ka dabīgo procesu rezultātā mēs pašreiz esam itkā jauna leduslaikmeta tuvošanās fāzē. Taču tam pretī nostājas cilvēka saimnieciskās darbības izsauktais „siltumnīcas efekts", ko apskatīsim tuvāk nodaļā par mazo leduslaikmetu Latvijā.

Dati par klimata izmaiņām pleistocēnā krājās pakāpeniski, attīstoties jaunām zinātnes nozarēm un metodēm. Vēl pirms 40-60 gadiem arheologi un klimatologi uzskatīja, ka pleistocēnā izdalāmi 4 vai 5 aukstuma uzplūdi. Pašreiz uzskata, ka šādi aukstuma periodi ir bijuši vairāk, un ka tos vienu no otra nodalījuši siltākie, interglaciālie posmi, kuru laikā samazinājās ar ledājiem apklātā platība.

Latvijas Nacionālā bibliotēka
030401 2290

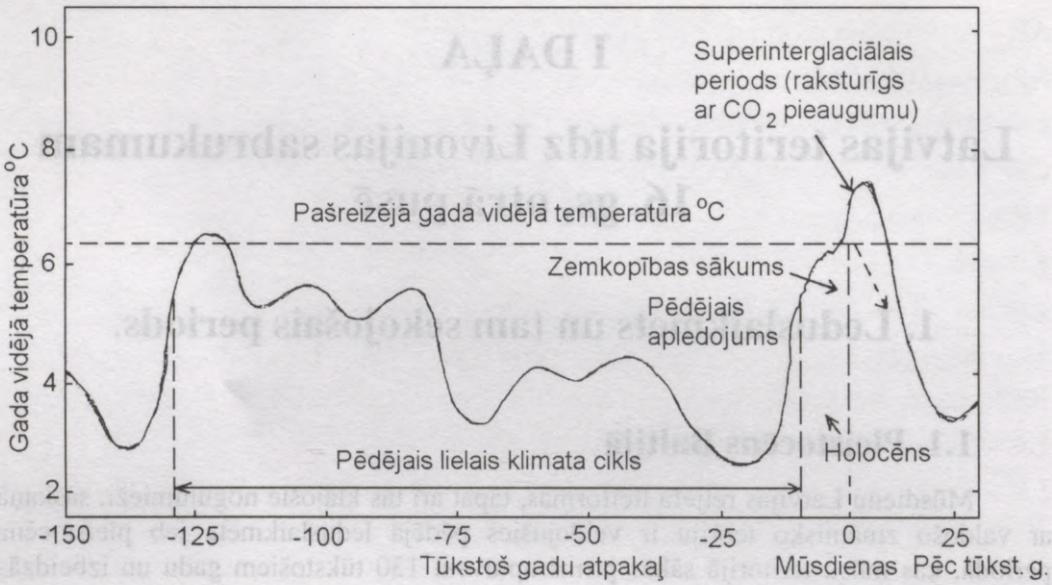

Avots: Imbrie S., Imbrie K.P., 215. lpp.

1.1. att. **Zemes klimata pārmaiņas pēdējos 150 tukst. gados**

Kāpēc uz zemes bija novērojamas tik lielas klimata izmaiņas un kas izsauca ledāju segas vairākkārtīgo bīdīšanos uz priekšu un atpakaļ, vēl arvien nav izzināts. Laika gaitā tiek izvirzītas vairākas teorijas, kas mēģina noskaidrot šo procesu cēloņus.

Leduslaikmetu rašanās un periodiska samazināšanās daļēji varētu būt saistīta ar zemeslodes iekšējo uzbūvi, ar okeānu pamatu grimšanu un celšanos, ar nepārtraukti notiekošo kontinentālās sauszemes kustību, savstarpējo tuvināšanos vai attālināšanos.

Astronomiskā teorija izvirza domu, ka leduslaikmetu cēlonis varētu būt arī zemeslodes ass slīpuma izmaiņas pret tās rotējošo centru – Sauli. Pašreizējā Zemes ass nobīde no vertikāla stāvokļa uz zemes orbītas plāknes ir 23,5 gr. un varēja notikt dažādu iemeslu, arī lielu asteroīdu vai komētu ietriekšanās rezultātā zemē. Taisni šī ass nobīde varēja būt cēlonis cikliem, kas uz zemes iestājas pēc 22000, 41000 un 100000 gadiem (puscikls pēc 11000 gadiem) – taču arī zemes ass slīpuma ietekme šobrīd nav pilnībā noskaidrota [9].

Bez minētajiem var būt arī citi leduslaikmetu regulāras atkārtošanās cēloņi, kuri nav pašreiz izzināti. Ir konstatēts vienīgi, ka kontinenti uz mūsu planētas (kurai senie grieķi ir devuši vārdu *Tellus*) ir mūžīgā kustībā, to pamatplātnes tuvinās vai attālinās. Piemēram, Grenlandes sala, kuras novietnei ir būtiska ietekme uz mūsu reģionu, tikai pirms aptuveni 17 miljoniem gadu ir atrāvusies no Norvēģijas, lai virzītos uz rietumiem ar ātrumu 3-4 cm gadā.

Bez tam ir konstatēts, ka šļūdoņi uz zemeslodes atkārtojas periodiski, pie kam tieši tais laika posmos, kad piepolārajos apgabalos kontinentu kustības rezultātā ir koncentrējušās lielas sauszemes platības [9: 221].

Meklējot cēloņus lielajām klimata izmaiņām uz zemes, atsevišķi minama kataklizmu teorija, saskaņā ar kuru mūsu zemeslodes izcelšanās un uz tās notiekošās klimata izmaiņas tiek saistītas ar planētas, kurai astronomi un devuši Faetona vārdu,

bojāeju un asteroīdu zonas izveidošanos ap Sauli, kā arī vienas no Faetona atliekām ievirzīšanos jaunā orbītā ap Sauli un pārtapšanā par mūsu planētu Zemi. Taču arī šai teorijai, kura uzlūko zemi par jaunu veidojumu un noliedz simtiem tūkstošus gadus garo leduslaikmetu veidošanos, nav plašākas zinātnieku kolektīva atzīšanas.

Lai arī leduslaikmetus izsaucošie cēloņi nav uzzināti, pašreizējie astronomu, klimatalogu, arheologu un citu pētījumi ir devuši iespēju modelēt mehānismu, kā veidojās un izplatījās šļūdoņi. Proti, aukstuma uzplūdu periodos, kad cieto nokrišņu – krusas un sniega uzkrāšanās pārsniedz kušanas normu un sniega segas biezums ir lielāks par 30 metriem, sniegs sāk pārveidoties ledū un ledāji kustēties uz dienvidiem. Līdz ar ledāju uzkrāšanos to kustība kļūst intensīvāka. Ledus segas biezums ledāju centrālajā daļā arvien pieaug, sasniedzot pat 2000-3000 metrus biezu slāni. Ledus masas kļūst tik lielas, ka tajās koncentrējas milzīgs ūdens daudzums, sakarā ar ko Pasaules okeāna līmenis pazeminās līdz pat 90-100 m. Sekas tam ir milzīgu kontinentālā šelfa apgabalu pārvēršanās par sauszemi.

Šļūdoņa ledāji, bīdoties uz dienvidiem, paņēma līdzi arī daļu brīvos iežus, klinsbluķus un akmeņus, kas piesala ledāja apakšā un piepildīja tā plaisas; piesalušie ieži tika sajaukti un samalti, veidojot *morēnu* saturošu ledu. Ledussega pārklāja plašus Eiropas, Ziemeļāzijas un Ziemeļamerikas apgabalus, un to mēles vietām sasniedza pat 50. ziemeļu platuma grādu. Eiropā ledus masas, nākdamas no Skandināvijas un Skotijas kalnājiem, apklāja tagadējo Zviedriju, Norvēģiju, Somiju, Dāniju, Igauniju, Latviju un Lietuvu, kā arī lielu daļu Lielbritānijas, Ziemeļvācijas, Nīderlandes, Polijas, Baltkrievijas un Krievijas ziemeļus. Latvijas teritorija, kas izvietota galvenokārt starp 56.un 58.ziemeļu platuma grādu, pleistocēna laikā atradās ledāju pārejas zonā, tas ir, starp ledāja centrālo daļu un tā malas veidojumiem [10: 2. gr.].

Bez lielā ziemeļu apledojuma Eiropā šai laikā veidojās arī otrs apledojums ar centru Alpu kalnos un aizņēma tagadējo Šveici, kā arī daļu no Austrijas, Francijas un Vācijas.

Interglaciālajos siltuma uzplūduma periodos ledus strauji kusa, nogulsnēdams šļūdoņa nosēdumus – līdzatnestos iežus un laukakmeņus, veidodams morēnu pauguraines, sprostezerus, ledāju kušanas ūdeņu straumju senlejas un citas reljefa formas.

Agrajā pleistocēnā Latvijas teritorija, domājams, ir atradusies ledāja intensīvas darbības zonā, un šī iemesla dēļ tajā nav izteiktas visa leduslaikmeta pazīmes. Maz kas ir konstatējams arī no vidējā pleistocēna, kad, kā uzskata, veidojās reljefa lielformas. Visvairāk datu un pētījumu ir saglabājušies tieši no pēdējā, Baltijas jeb Valdaja apledojuma. Latvija šai laikā bija ledāja pārejas joslā – vidū starp intensīvu ledāju veidošanos centrālajā (jeb eksarācijas) zonā un piegulošajām akumulācijas zonām. Šai laikā Latvijā izveidojas tās tipiskais reljefs ar biežo zemieņu un pauguraino augstieņu miju, pie kam kvartāra nogulumu biezums zemienēs parasti bija ap 10-20 m, turpretī pauguraināš 100 un vairāk metru. Vietām – Vidzemes Centrālā augstienē un Austrumlatvijas augstienē nogulumi sasniedza pat 150-160 un vairāk metru [10: 3. gr.55-56].

Leduslaikmets tagadējā Baltijas teritorijā izbeidzās pakāpeniski.

Vispirms ledāji atkāpās no tagadējās Lietuvas, kā arī no Austrumlatvijas pauguraino augstieņu rajoniem, kur jau pirms apmēram 17 tūkst. gadiem parādījās atsevišķas ledus neklātas pauguru virsotnes, kas deva iespēju šeit attīstīties augsnei un augu valstij.

No Latvijas zemes ledāji sāka atkāpties pirms 15,0-14,5 tūkst. gadiem [1.1. tab.]. Plašākos apmēros absolūtos skaitļos tas notika pirms 13700 gadiem (kas atbilst 11700 g. pr.Kr.). Vispirms kā atsevišķas salas parādījās senās Kursas, Latgales un Vidzemes pauguraines, bet starp tām valdošie bija ledāju kušanas ūdeņu pārklātie apgabali. Ziemeļlatvijā un zemienēs saglabājās ledus sega, tāpat arī ar ledāju kušanu saistītie nogulumi. Klimats šai laikā vēl bija vēss, lai gan jau jūtami siltāks nekā leduslaikmeta beigu posmā. Pagāja vēl vairāki gadu tūkstoši, līdz temperatūra paaugstinājās tiktāl, ka no ledājiem atbrīvojās arī citi Latvijas apgabali, taču Zemgales līdzenumu, Kurzemes piekrasti un Ziemeļrietumu Vidzemi vēl pirms 15.-14. tūkst. gadiem (13000-12000 g. pr.Kr.) sedza ledāji. Latvijas ziemeļrietumi, kā arī Igaunijas dienvidi no ledus atbrīvojās pirms 11-10 tūkstošiem gadu, bet Ziemeļigaunija tikai pirms 9000 gadiem [2: 13].

Kopumā bija nepieciešami 7000 gadu, kamēr ledus masas atkāpās no dienvidrietumu Lietuvas līdz Somu līcim Igaunijas ziemeļrietumos. Tas arī izskaidro, kāpēc lietuviešu ciltīm bija iespējams ienākt savā dzimtenē un sāk veidot valstiskas apvienības daudz agrāk nekā latviešu un igauņu ciltīm, kuru zemēs klimats vēl bija bargs un auksts.

1.2. Leduslaikmeta nogulumi Baltijā

Ledājiem atkāpjoties, veidojās kā pašu ledāju, tā arī to kušanas ūdeņu nogulumi – pamatmorēnas un gala morēnas, drumlīni, kēmi un osi, ūdeņu pārskalotie glaciolimniskie un glaciofluviālie nogulumi, sandri, kā arī jaunākā laika (holocēna) aluviālie nogulumi, daudzi purvi un ezeru nogulumi.

Visplašāk sastopamas bija **morēnas** – ledāju noguldītu drupiežu sakopojums, kas sastāvēja no akmeņaina smilšmāla un mālsmilts. Vāciski tas pazīstams kā **merģelis** – bezslāņais jaukts smilšmāls, kaļķains māls un mālsmilts, kas satur daudz dažāda lieluma laukakmeņus, arī kaļķakmeņa un dolomīta šķembas – atkarībā no tām vietām, kurām ledāji virzījās pāri. Morēna Latvijā bieži sastopama, jo veido vairāk nekā pusi no noguluma materiāliem un parasti ir arī augsnes cilmiezis.

Morēnas nogulumos izšķīra pamatmorēnas un gala morēnas.

Pamatmorēnas parasti veido plašus līdzenumus, jo radās ledājiem kūstot un nogulsnējot virs pamatiežiem līdzenu vai visbiežāk viļņainu iežu segu; līdzenās ieplakās še guļ purvi vai nedziļi ezeri. Pamatmorēnas sastāvs ļoti atkarīgs no to pamatiežu sastāva, pāri, kuriem virzījās ledāji. Tamdēļ arī še sastopami gan smilšmāli, gan arī māli, kam piejaukts kaļķakmens. Korbonātu saturs pamatmorēnā parasti ir 10-30% un visbiežāk tā ir sarkanbrūnā vai pelēcīgā krāsā. [13: 27807-27811 sleja; 14: 30519-30520]

Ļoti izplatītas Latvijā ir arī galamorēnas, kas radās kūstošā šļūdoņa vai ledāja mēles galā un veidoja galamorēnas vaļņus vai arī, ledus masām kustoties, nevienmērīgus morēnu paugurus vai pat veselas paugurainas augstienes ar beznoteku ieplakām un dziļiem ezeriem pauguru starpā. Galamorēnas, tāpat kā pamatmorēnas sastāv no jaukta, ledāju sabīdīta materiāla. Latvijā tipiskas ir viļņaini paugurainas augstienes, piemēram, Latgales paugurainā augstiene, Centrālvidzemes augstiene, Kurzemes augstiene un citas [12: 9588-9590; 13: 27807-27811; 27: 78.-80.lp.].

Īpatnējs pamatmorēnas ainavas paveids ir drumlinu ainava. **Drumlini** ir iegareni vai eliptiski klaipveida pauguri, kas orientēti ledāju kustības virzienā. Bieži vien tie ir grupās un atdzīvina pamatmorenas ainavu. Drumlini parasti ir 400-2000 metrus gari un 100-600 metrus plati lēzeni, 6-12 metrus augsti pakalni,kas radušies kā sakrokota ledāja vai kušanas ūdeņu nogulumi. Tie izvietoti mazos attālumos un veido vēdekļveidīgu sakopojumu, kas paplašinās ledāju malas virzienā. Raksturīgi Latvijā ir Burtnieku drumlinu lauks Vidzemē vai Dienvidkurzemes drumlinu lauks, kas atrodas dienvidos no Austrumkurzemes augstienes [10: 2. gr.].

Plaši sastopami arī **kēmi** – konusveidīgi vai kupolveidīgi pauguri vai to grēdas, kas veidojušies no aprimuša ledāja plaisās uzkrājušās slāņainas smilts, grants un oļu materiāla, kas daļēji radās ledāju malās. Tie sastopami Kurzemē starp Talsiem un Tukumu, Latgales augstienē un citur [10: 2. gr.].

Latvijā sastopami arī **osi** – parasti šauras, līkumotas un garas kalnāju vai pauguru muguras, kas visbiežāk sastāv no grants, oļiem vai smilts, ko ledāja plaisā noguldījuši tekoši kušanas ūdeņi, un kas pēc ledāja nokušanas nogulušies uz morēnu pamatnes. Pēc izcelšanās tie radniecīgi kēmiem. Osu garums var pārsniegt kilometru un pat vairākus, bet platums no dažiem desmit līdz simts metriem, un to virziens saskan ar subglaciālo vagu virzienu. Osi Latvijā ir izplatīti galvenokārt pamatmorēnas līdzenumos, piemēram, Zemgales un Lubānas līdzenumos [27].

Līdzās tiešajiem morēnas nogulumiem Latvijā ir arī daudz ūdeņu pārskaloti un nogulsnēti materiāli – glaciolimniskie un glaciofluviālie nogulumi. **Glaciolimniskie** (kurus līdz 90. gadiem atzīmēja kā limnoglacialos) nogulumi veidojās stāvošu ūdeņu vai ledājkušanas ūdeņu baseinos un sprostezeros. Ieplūstot ledājkušanas ūdeņu straumēm, šie materiāli tika šķiroti un nogulsnējās, vispirms smagākie, pēc tam vieglākie. Ar laiku no tiem izveidojās pārskaloto mālu un slokšņu mālu nogulumi. Slokšņu māli parasti sastāv no divējām kārtām – no gaišākas rupjāka materiāla kārtas, kas nogulsnējas vasarā, un tumšākas smalkāko nogulsnējumu kārtas ziemā, kad kušanas ūdeņu pieplūdums bija niecīgs. Lielākie nosprostu ezeri veidojās Zemgales līdzenumā, kā arī Lubānas līdzenumā, kur izveidojās plaši slokšņu māla nogulsnējumi. Mazāki glaciolimniskie baseini izkaisīti pa visu Latviju.

Līdzās sprosezeriem radās **glaciofluviālās** (agrākā literatūrā – fluvioglaciālās) ledājkušanas ūdeņu straumes, kas traucās uz zemākām vietām un tālāk uz jūru un citiem noplūdes baseiniem. Bieži tās veidoja subglaciālās renes un ezeru virknes ar gariem, upjveidīgiem ezeriem. Veidoja arī senlejas, kas novadīja ledājkušanas ūdeņus uz Rīgas – Jelgavas baseinu un tālāk uz Ventas baseinu. Senlejas radās kā savienotājnotekas starp dažādos augstumos esošiem ūdens baseiniem. Piemēram, Pļaviņu-Daudzevas senleja kalpoja kā ūdeņu novadītāja no Lubānas ezera pa apvedceļu uz Zemgales līdzenumu, tāpat Mūsas un Mēmeles upes savienoja Pasvales baseinu Lietuvā ar Lielupes baseinu [27].

Kušanas ūdeņu rezultātā tapa arī **sandri** – plaši ūdeņu izveidoti smiltāju lauki, parasti gala morēnas priekšā – vispirms grants un rupjas smilts nogulumi, kas izvietojas tieši aiz gala morenas un tālāk no tās – smalka smilts.

Visi šie leduslaikmeta beigu posma nogulumi kopā ar halocēna (aluvija) nogulumiem (kurus apskatīsim 1.3. apakšnodaļā) veidoja Latvijas reljefu, augsnes un augu valsti, kas tālāk ietekmēja cilvēka dzīves un attīstības apstākļus Latvijā.

Latvijas dabas apstākļu veidošanās noritēja galvenokārt reljefa ietekmē. Pirmie veidojās morēnu pauguri, kuri aizņēma gandrīz trešdaļu no visas Latvijas un nebūt

nebija visur vienādi. Dažviet valdošās bija stāvas nogāzes, kuru slīpums pārsniedza 10°-15°, un kas cilvēku dzīvei un lauksaimniecībai aizvien bija maznoderīgas. Taču stipri izplatītas bija arī pauguraines, kur valdošās bija līdz 9° stāvas nogāzes, bieži ap 3°-7°, un kurās bija mālsmilts vai viegla smilšmāla cilmieži, kurus varēja apstrādāt ar diezgan vienkāršiem darbarīkiem. Mitruma apstākļi šādos pauguros parasti nebija jāregulē, iesētā maize vai lopbarība te saglabājās arī slapjos pavasaros un rudeņosun cilvēks bez bailēm no pārplūšanas varēja mierīgi strādāt un apmesties uz dzīvi.

Starp pauguriem pletās lielas vai nelielas ieplakas. Vietām še bija plaši līdzenumi ar mālsmilts vai viegla smilšmāla mehanisko (jeb granulametrisko) sastāvu apvidos, kur nebija pārāk daudz nokrišņu un cilvēki ar vienkāršiem darbarīkiem un nelielo zirgu varēja uzplēst zemes virskārtu un iesēt ziemājus, vasaras graudus un linus, neciešot stipri no applūšanas. Tā starp Burtnieku ezeru un Cēsīm jau no senlaikiem veidojās cilvēku apmetnes, tāpat ap Turaidu, Krimuldu un Siguldu, gar Daugavas lejteces labo krastu, senajā Kursā un citur. Taču bija arī vietas, kur gar jūras piekrasti, ap tagadējo Rīgu, starp Dundagu un Ventspili, ap tagadējo Saku pagastu lielās platībās bija mazauglīgi smiltāji un kūdras purvi, kā arī slapjas, glejotas vietas, kas jau kopš senlaikiem bija maz piemērotas lauksaimniecībai, un cilvēki še apmetās maz.

Citur slapjas vietas un purvi klāja lielas platības, un pavasaros satecēja ūdens, kas te saglabājās ilgi, un smagie māli neļāva tam izžūt. Še desmitiem kilometru apvidus bija bez ceļiem, ne pavasaros, ne rudeņos tas nebija pārejams. Tāda vieta plaši uz visām pusēm bija gar Lubāna ezeru, un kad cilvēki pārdzīvoja vācējdarbības periodu, sāka pievērstie zemkopībai un medniecībai, plašā Lubānas ieplaka bija mazapdzīvota un pletās kā dabīgs šķērslis starp tagadējo Vidzemi un Latgali, kas slapjuma dēļ cilvēkiem nebija apgūstams.

Citur līdzenumu zemes platības bija plašas un lielas, bet tās saturēja slokšņu un cita veida mālu un cilvēki nespēja to izmantot pārliecīga mitruma, pārplūšanas un smagā mehaniskā sastāva dēļ, jo sākotnēji nevarēja ar primitīviem darbarīkiem nekā izdarīt. Tāpēc Zemgales līdzenumā zemgaļu cilts sākumā nometās lēzenajos pauguros ap Dobeli un Tērveti, kā arī austrumos, ap Mežotni, kur jau bija izplatīta mālsmilts, bet visa Zemgales līdzenuma vidiena bija mazapdzīvota lielā mitruma un smago augšņu dēļ; bija jāpaiet gadu tūkstošiem, līdz cilvēki pakāpeniski iemācījās izgatavot dzelzs darbarīkus.

Tādas smagas un slapjas augsnes bija arī ap Saldu un palika kā mazapdzīvota zeme starp Kursu un Zemgali. Tādas bija arī starp tagadējiem Preiļiem un Daugavas upi, un arī ilgi palika mazapgūtas, pieslēdzotie Lubānas līdzenumam – zemei starp Latgali un Vidzemi.

Profesors Kārlis Brīvkalns, izstrādājot Latvijas zemes iedalījumu augšņu rajonos, vadījās no ģeogrāfiskā novietojuma un arī pauguraiņu un zemieņu mijas. Īstenībā viņš, dodams augsnes rajoniem ģeogrāfiskos nosaukumus, ir izdalījis dabas rajonus, kas katrs apzīmē veselu dabas kompleksu, kas ietver sevī reljefu, mitruma apstākļus, augsnes tipus un mehānisko sastāvu, un parāda šo rajonu lauksaimnieciskās izmantošanas un iekultivēšanas iespējas. Šie rajoni ir izveidojušies jau leduslaikmetā un pilnveidojušie holocēnā jeb pēcleduslaikmetā. Mēs tomēr uzskatām, ka šie profesora K. Brīvkalna izdalītie rajoni labi parāda lauksaimniecības ražošanas iespējas un parādīsim tos 1.1. attēlā. Tie parāda, kas dabas procesā jau bija izveidojies un ko

senie cilvēki sastapa, kad viņi sākumā piekopa vācējdarbību, medniecību un zveju, un vēlāk pievērsās lauksaimniecībai. Tāpēc arī pievienojam augsnes karti, sniedzot pie tās atsevišķo izdalīto rajonu noderīgumu lauksaimniecībai. Tālākā gaitā redzēsim šo rajonu praktisko izmantošanu cilvēces attīstībā.

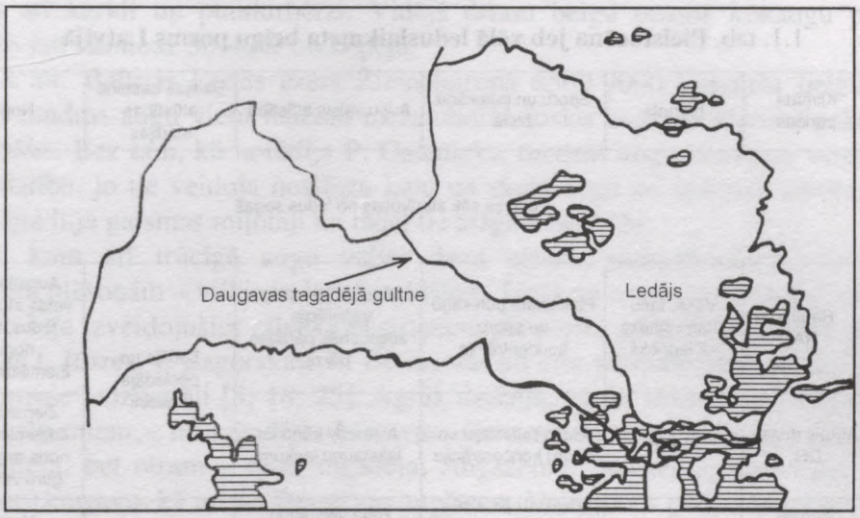

Latvijas tagadējās robežas

Pirmās augstienes Latvijas teritorijā

Avots: Latvijas ģeogrāfijas atlants, 1999

1.2. att. **Pirmo augstieņu atbrīvošanās no ledāja Latvijas teritorijā 11,7-11,1 tūkst. g. pr.Kr.**

Leduslaikmeta beigu posms ilga daudzus tūkstošus gadu, un tajā bija atšķirīgi klimata periodi, kas stipri ietekmēja augšņu un veģetācijas attīstību. Jau apmēram 11,7-11,1 tūkst. g. pr.Kr. iestājas pirmais siltākais periods – raunis, kad gaisa temperatūra vēl bija stipri zema, taču jau jūtami augstāka nekā iepriekšējā laika posmā, un Latvijas teritorijā salu veidā no ledājiem brīvajās augstienēs sāka veidoties primitīvas augsnes un arī pirmā tundrai raksturīgā veģetācija (1.2., 1.3. att.). Raunim sekoja driasa pirmais jeb sākuma posms ar jaunu aukstuma uzplūdumu, un tam – Bērlings ar arvien vēl vēsu, taču siltāku nekā iepriekš klimatu, kam sekoja jauns aukstuma vilnis. Ap 9300 g. pr.Kr. izveidojās Baltijas ledus ezers, kura noteci uz okeānu noslēdza ledus sega, un šī iemesla dēļ ūdens līmenis ledus ezerā bija augsts, sedza daļu Latvijas un Igaunijas piekrastes apgabalu, kā arī Jelgavas baseinu, kur izveidojās liels sprosezers un radās slokšņu māla nogulumi.

Šajā periodā valdošie bija sausie un aukstie ziemeļu vēji, kuri nesa dienvidu virzienā no aizejošajiem ledājiem aukstā gaisa masas un ietekmēja no šļūdoņa atbrīvojošos apgabalu klimatu, darot to bargu un sausu, ar īsu ziemeļu vasaru un tai sekojošu garu un bargu ziemu. Par šī klimata augu valsti spriež pēc palinoloģiskajiem pētījumiem, kuru objekts ir augu sporas un putekšņiem, kas lielā skaitā saglabājušies tā laikmeta kūdrā un zemūdens nogulsnējumos.

Pirmie iedzīvotāji, kas Latvijas teritorijā parādījās ap 9000 g. pr.Kr. še uzturējās tikai periodiski, galvenokārt laikā, kad ganījās ziemeļbrieži. Pēdējo nozīme tā laika

cilvēka dzīvē bija liela, jo viņi deva daudzas nepieciešamas lietas: gaļu uzturam, ādas apģērba un apavu gatavošanai, ragus un kaulus darbarīku un sadzīves priekšmetu pagatavošanai. Taču neregulāras, periodiskas uzturēšanās dēļ cilvēka ietekme uz apkārtējo vidi šai laikā vēl bija ļoti niecīga.

1.1. tab. **Pleistocēna jeb vēlā leduslaikmeta beigu posms Latvijā**

Absolūtais vecums gados	Klimata periods	Klimats	Sporu un putekšņu zona	Augu valsts attīstība	Baltijas baseina attīstības stadijas	Nogulumi
14000	Latvija sāk atbrīvoties no ledus segas					
	Raunis RA	Vēss, taču jūtami siltāks kā iepriekš	Palielināta putekšņu un sporu koncentrācija	Sūnu un lakstaugu veģetācija, augstienēs parādas bērzs	Ledājs un pēcledāja baseini	Augstienes salu veidā atbrīvojas no ledus, veidojas nogulumi, Ziemēllatvijā ledus
13000	Agrais driass DR_1	Auksts	Maza putekšņu un sporu koncentrācija	Atsevišķi sūnu un lakstaugu laukumi		Ziemeļlatvijā un līdzenumos ledus; noris morēnu pauguru veidošanās
	Bērligs BO	Vēss	Nedaudz palielinās putekšņu un sporu koncentrācija	Reta lakstaugu, sporaugu veģetācija	Baltijas baseina ieplakās ledus, gar malām lokāli kušanas ūdeņu baseini	Nogulumu uzkrāšanās līdzenumu nomalēs
	Vidējais driass DR_2	Auksts	Neliels putekšņu daudzums	Reta sūnu veģetācija		Fluvioglaciālie, limnoglaciālie nogulumi
12000	Alerods AL	Vēss, taču siltāks kā iepriekš	Lakstaugu un bērza putekšņi	Ieviešas bērzi, vēlāk arī priede		Slokšņu māla un citi limnoglacioālie nogulumi, ieleju veidošanās
11000			Samazinās lakstaugu, parādas priedes putekšņi		Baltijas ledus ezera I, II stadija	
	Vēlais driass DR_3	Auksts un sauss	Palielinas lakstaugu putekšņu daudzums	Retināta lakstaugu veģetācija, aukstā stepe. Atsevišķi meža puduri	Baltijas ledus ezera III stadija	Vēja radīti smiltāju nogulumi, ieleju un kūdras veidošanās zemākās vietās
10000	Preboreālais PB	Vēss un samērā sauss	Lakstaugu, priedes putekšņi	Lakstaugi, priedes un bērza meži	Joldijas jūra	

Avots: Sastādīta pēc Latvijas daba, 3., 1995; Latvijas mežu vēsture, 1999.

Veicot šo putekšņu analīzes, P. Galenieks secināja, ka subarktiskajā periodā valdošā bijusi driasa flora, kas savu nosaukumu ieguva no plaši izplatītās driādes – ložņājoša pundurkrūma [5: 3-33]. Driasa laikā no ledus atbrīvotajā teritorijā lēni un pakāpeniski sāka veidoties augsnes, pie kam šo procesu stipri ietekmēja morēnu, kā arī ledāju kušanas ūdeņu nogulsnējumi un mehāniskais sastāvs. Piemēram, driādes galvenokārt izplatījās sausākās vietās ar kaļķainu morēnas cilmiezi, smilšainākās vietās auga ķērpji un miltene, smilšmālā auga pundurbērzs, bet mitrākās vietās grīšļi, ciņu meldri, zāles un pundurkārkls [12].

Augšanai piemērotās vietās sāka no jauna izplatīties arī polārie vītoli, pundurbērzi, pēc tam arī parastā priede un āra bērzs. Parādījās arī egle un apse. Izveidojās savdabīga augu valsts, ko raksturoja salizturīgi un gaismu mīloši Arktikas augi, veidojot biezu un augstu zāļu segu. Līdzās tai kā pamataugi bija sūnas, ķērpji, vietumis arī kārkli un pundurbērzi. Vidējā driasa beigu posmā kokaugu putekšņu daudzums jau sasniedz 30-40% no kopējā.

1.3. att. Baltijas Ledus ezers Ziemeļeiropā 8500-9000 laikmeta beigu posmā (alerodā) tundras augu vietu ieņēma mežatundras joslas augi, jo klimats pakāpeniski kļuva siltāks. Bez tam, kā norādīja P. Galenieks, tundras augu izzušanu veicināja arī koku izplatība, jo tie veidoja noslēgtu lapu un skuju segu un apēnoja tundras augus, taču pēdējie bija gaismas mīļotāji un tādēļ tie aizgāja bojā [5].

Šī, kaut arī trūcīgā augu valsts deva uzturu ziemeļbriežiem, kā arī tos medījošiem plēsoņām – vilkiem, lapsām, lūšiem. Upēs un ezeros mājoja dažādas zivis. Līdz ar to bija izveidojušies cilvēka eksistencei piemēroti apstākļi. Ap 9000. g. pr.Kr. saskaņā ar I. Rozes, I. Zagorskas, R. Denisovas un citu pētījumiem Latvijas teritorijā ieradās pirmie iedzīvotāji [3; 18; 25]. Agrāk domāja, ka tie ienāca no dienvidiem vai dienvidaustrumiem – no tagadējās Lietuvas, vienam zaram virzoties gar jūras krastu uz ziemeļiem, bet otram – cauri tagadējai Augšzemei Ilūkstes apkārtnē pie Dvietes sasniedzot Daugavu, kā arī no Daugavas augšteces. Vairojoties pētījumiem par Baltijas aizvēsturi un pielietojot jaunākās pētniecības metodes*, R. Denisova ir noteikusi seno pamatiedzīvotāju kustības virzienus un laikus. Atbilstoši viņas pētījumiem, no ledājiem atbrīvotajās zemēs vispirms ienāca senie Eiropas iedzīvotāji, dodamies virzienā no rietumiem uz austrumiem. Tie bija pirmatnējie mednieki – savācēji, kas tolaik vēl nepazina mājdzīvniekus. Viņi pārtika galvenokārt no zivīm, savvaļas saknēm un ogām, kā arī no nomedītajiem dzīvniekiem. Viņi jau mācēja no ziemeļbriežu kauliem un ragiem, no krama un citiem akmeņiem, tāpat arī no cietākām koka daļām izgatavot primitīvus darba rīkus, kurus tie lietoja medībās, ādu apstrādei un zvejai. Vispirms viņi ienāca dienvidus un dienvidaustrumu Lietuvā, sekodami ziemeļbriežiem. No turienes tie nokļuva Pripetes baseinā un Dņepras augštecē, un tad devās uz ziemeļrietumiem, un, kā norāda R. Deņisova un I. Zagorska, gar Daugavu sasniedza Latviju [3: 6-15; 25: 97-99].

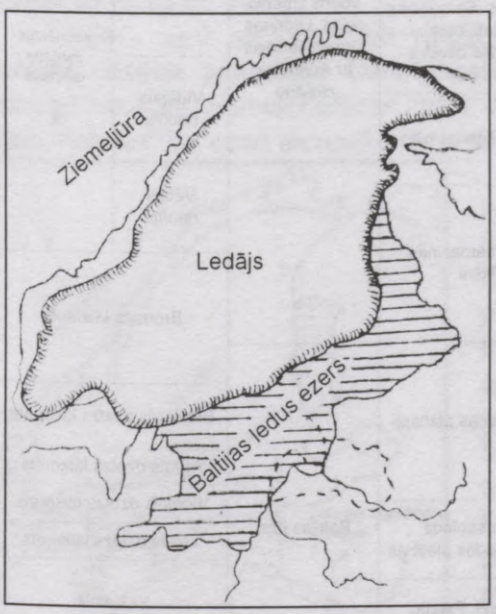

Avots: Latvijas vēsture, 1998

1.3. att. **Baltijas ledus ezers Ziemeļeiropā 8500 – 9000 g. pr. Kr.**

* Pie šīm metodēm pieder arheoloģisko izrakumu, seno dzīvesvietu, kultavietu un apbedījuma vietu pētījumi, stratigrāfiskās, tipoloģiskās un salīdzinošās arheoloģijas pielietošana, dendroloģiskās, radioaktīvā oglekļa metodes, arī augu sporu un ziedputekšņu analīzes un citu metožu izmantošana

1.2. tab. **Halocēna klimata un arheoloģiskie periodi Latvijā**

Absolūtais vecums gados	Klimata periods	Klimata raksturojums	Augu valsts	Baltijas baseina attīstības stadijas	Vēstures periods	
	Preboreālais PB	Vēss un samērā sauss	Krūmveida augi. Sāk izplatīties meži, kuros aug bērzs, priede. Parādas egle, alksnis, lazda. Aizaug sānezeri	Joldijas jūra ar zemu ūdens līmeni	Paleolīts	Senākais akmens laikmets
					Agrais mezolīts	
	Boreālais BO_1,BO_2	Samērā silts un sauss	Latvija mežaina. Priede sasniedz maksimumu. Parādas bērzs, egle, arī vīksna	Ancilus ezers, nav saitības ar Atlantijas okeānu, saldūdens	Vidējais mezolīts	Vidējais akmens laikmets
			Austrumlatvija bērzs, Rietumlatvija priede, aug purvu platības, zemesrieksti, purva mirtes. Parādas cilvēka darbība.			
	Atlantiskais AT_1	Silts un mitrs	Platlapju meži, maksimumu sasniedz vīksna, lazda, alksnis. Izplatas ozols, liepa, egle.		Vēlais mezolīts	
6000	Atlantiskais AT_2	Īslaicīgi vēsāks	Platlapju meži, maksimumu sasniedz vīksna, alksnis, lazda		Agrais neolīts	Jaunākais akmens laikmets
	Atlantiskais AT_3	Siltuma maksimums 2,9° siltāks kā 19. gs.	Ozola mežu maksimums. Samazinas lazdas, alkšņi, vīksnes, bērzi. Palielinas egle. Parādās cilvēka saimnieciskā darbība	Litorinas jūra, ūdens līmenis ceļas, Litorinas jūra savienojas ar Atlantijas okeānu		
			Samazinas platlapji, palielinas bērzi		Vidējais neolīts	
4000	Subboreālais SB_{1-3}	Samērā silts un sauss	Palielinas egļu meži, samazinas ozoli, lazdas, alkšni		Vēlais neolīts	
3000					Bronzas laikmets	
	Subatlantiskais SA_{1-3}	Vēss un mitrs	Palielinas bērzi. Samazinas platlapji	Baltijas jūra	Senākais dzelzs laikmets	
2000					Agrais dzelzs laikmets	
					Vidējais dzelzs laikmets	
			Egļu mežu izplatība saniedz maksimumu. Pieaug priedes platības		Vēlais dzelzs laikmets	
			Palielinas priedes meži. Pieaug līdumu, atmatu sistēmas, pastāvigie tīrumi		Viduslaiki	
			Modernā zemkopība		Jaunie laiki	

Avots: Sastādīta pēc: Latvijas daba, 2. gr., 1995.; Latvijas mežu vēsture, 1999.

1.3. Pēcleduslaikmets Latvijā.

Pēcleduslaikmeta jeb holocēna sākumu Latvijas teritorijā ir pieņemts skaitīt ar 8000 g. pr.Kr. Šai laikmetā Latvijā jau ir konstatētas pirmās regulārās cilvēka apmetnes, kuru vietās apdzīvotāji mita ilglaicīgi, pakāpeniski veidodami savu garīgo un materiālo kultūru. Taču arī holocēns nebija viendabīgs, un klimats, lai arī ilgā laika posmā kļuva siltāks, uzrādīja lielas svārstības. Arheoloģiskā periodizācija, kas parādīta 1.2. tab., satur ziņas arī par Baltijas jūras baseina pārveidi, augsnes apstākļu un augu valsts veidošanos un mežu izplatību Latvijā.

Holocenā ledāji pakāpeniski atkāpās uz Norvēģijas, Zviedrijas un Rietumsomijas kalniem, lēnām atbrīvodami visu Baltijas jūras baseinu. Kūstot ledus masām tagadējā Dānijas un Dienvidzviedrijas apvidos Baltijas ledusezers savienojās ar Ziemeļjūru, ūdens līmenis pazeminājās un radās Joldijas jūra, kas pastāvēja līdz apmēram 7000. g. pr.Kr. Sakarā ar ūdens līmeņa krišanos Latvijas lielākā daļa kļuva par sauszemi, ūdenslīmenis sedza vien Ziemeļigaunijas salas. (1.4. att.)

Klimats šai laikā vēl bija vēss, taču samērā sauss. Vēji pūta galvenokārt dienvidu virzienā. Kaili bija nevien morēnu pauguri, bet arī liela ieplaku daļa. Taču jau Joldijas jūras periodā sāka veidoties Latvijas augsnes un plaši attīstījās driasa flora. Veicot kūdrā un ūdeņu nogulumos augu putekšņu analīzes, profesors P. Galenieks konstatēja, ka Joldijas jūras periodā, valdot preboriālam vēsam un sausam klimatam, lēni izzuda tundras augi un Latvijā ieceļoja meža koki – bērzs, apse, priede un perioda beigās arī lazda (5: 3-33].

Šajā – agrā mezolīta (jeb vidējā akmens) laikmetā **Latvijā konstatētas arī pirmās cilvēku apmetnes**. Daba jau deva diezgan daudz, un cilvēki vairs nebija atkarīgi tikai no ziemeļbriežiem; meži deva medījumus, kā arī savācamus augus – ogas, riekstus, bet ezeri un upes – zivis un ūdensputnus [6: 30].

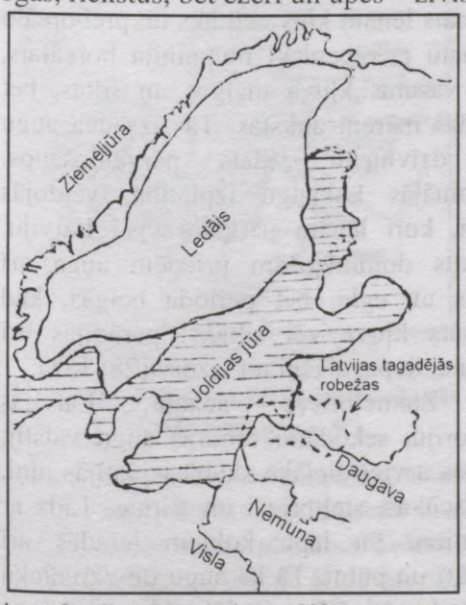

Avots: Latvijas vēstures atlants, 1998

1.4. att. **Joldijas jūras izveidošanās Ziemeļeiropā 8000-7000 g. pr.Kr.**

Pirmie cilvēki, kas ierīkoja savas apmetnes Latvijā, ienāca no dienvidaustrumiem un tad virzījās gar Daugavu uz leju. Par to liecina te atrastā pirmiedzīvotāju izgatavotā kaulu harpūna, kādu tolaik lietoja medībās. Tālāk ienācēji, spriežot pēc arheologu atradumiem, virzījās gar Daugavu uz leju, līdz Aiviekstes upei. Šeit tie acīmredzot sadalījās – daļa pagriezās un devās pa Aivieksti uz augšu, sasniedza Lubānas ezeru, kur arī konstatētas viņu pirmās, akmens laikmeta mezolītam piederošās apmetnes pie Zvidzes un Sūļagala [3: 6-15]. Viņi atnesa sev līdzi t.s. **Kundas kultūru**, kas raksturoja noteiktā ģeogrāfiskā vietā un uz noteiktu laika periodu attiecināmu cilvēku izveidotu tradīciju darbarīku un citu priekšmetu darināšanā. Šīs kultūras pēdas ir atrastas arī Igaunijā, kamēr Lietuvā šai laikā bija Nemunas kultūra.

Agrā mezolita apmetņu apdzīvotājiem bija galvenokārt kaula un raga darbarīki – bultas gali, harpūnas, kalti, kasikļi, arī nažveida krama šķilas, ar kuru palīdzību viņi nevien ieguva, bet arī apstrādāja medījumu, zivis un savāktos ēdamos augļus. I. Rozes, F. Zagorska un citu pētījumi, izmantojot apmetņu kultūrslāņu sagulumu analīzi, sporu un putekšņu analīzes un radioaktīvā oglekļa analīzes, deva iespēju noteikt apmetņu vecumu un konstatēt, ka tās ir pastāvējušas ļoti ilgi, arī vidējā un vēlajā mezolitā, pie kam to apdzīvotāju etniskā piederība ir mainījusies [18: 11-32].

Visumā mezolīta laika apmetnes izvietojās vietās, kas bija labvēlīgas pārtikas ieguvei, upju un ezeru, kā arī mežu tuvumā, kur bija ērti vākt savvaļas augus, nodarboties ar zveju, putnu un to olu ieguvi perēšanas laikā un zvēru ieguvi tuvejos mežos. Šai laikā izmainījās arī medību raksturs un bērzu, priežu un egļu mežos izdevīgas kļūst individuālās medības ar šķēpu, loku un bultām [16: 45].

Šī iemesla dēļ mezolīta laikmeta cilvēki izmantoja nevien Lubānas zemieni, bet arī citas vietas. Viņi turpināja virzīties gar Daugavu uz leju, sasniedzot tās ieteku toreizējā Baltijas jūrā. Te, pie Salaspils laukskolas, ir atklāta plašākā šī laikmeta – agrā mezolīta apmetne, kur izrakumos atrasti ap 1000 krama un kaula priekšmetu: zvejniecības rīki – žebērkļi, makšķeru āķi un šķēpi; medniecības priekšmeti – kaula harpūnas, bultu gali, krama naži; sadzīves priekšmeti – krama kasīkļi, nažveida krama šķilas. Tas liecina, pēc I. Zagorskas pētījumiem, ka ienācēji pārtikuši galvenokārt no zvejas un medībām. Bez tam šīs ciltis uzturu ieguva, vācot savvaļas augus – ogas, sēnes un ēdamās saknes. Spriežot pēc arheoloģiskajiem izrakumiem, ienācējas ciltis bija mazskaitlīgas, to apmetnes atradās tālu viena no otras, ko noteica smagie dzīves apstākļi un pārtikas ieguves grūtības.

Zemes garozai Skandināvijas pussalā paceļoties, Joldijas jūras savienojums ar Ziemeļjūru pārtrūka un Baltijas jūras vietā izveidojās **Ancilus ezers** (1.5. att). Tas pastāvēja visu vidējā mezolīta periodu, aptuveni no 7000 līdz 5400 g. pr.Kr. [22: 41].

Avots: Latvijas vēstures atlants, 1998

1.5. att. **Ancilus ezers tagadējā Baltijas jūra ap 6500. g. pr. Kr.**

Klimats lēnām kļuva siltāks un preboreālo klimatu pakāpeniski nomainīja boreālais, kad vasaras kļuva maigas un siltas, bet ziemas mēreni aukstas. Tas izsauca augu un dzīvnieku valsts pārveidošanos. Turpinājās kokaugu izplatība, veidojās meži, kuri lēnām pārklāja visu Latviju. Blakus dominējošām priedēm auga arī bērzs un egle, bet perioda beigās, kad klimats kļuva vēl siltāks, parādījās arī vīksna, liepa, alkšņi un lazdas [28: 121].

Ziemeļbrieži atstāja Latvijas teritoriju, sekodami tundras augu valstij; mežos arvien lielākā skaitā izplatījās aļņi, mežacūkas, staltbrieži un stirnas. Līdz ar krūmiem un lapu kokiem ieradās arī insekti un putni. Tā kā augu un dzīvnieku valsts bagātinājās, vieglāka kļuva arī seno cilvēku dzīve, pieauga to iespējas iegūt pārtiku. Zemes apdzīvotāju skaits lēni palielinājās.

Tāpat kā iepriekšējā, arī Ancilus saldūdens ezera laikā iedzīvotāji turpināja apdzīvot ūdeņiem un purviem bagātās zemienes un upju piekrastes, kas bija izvietotas galvenokārt Lubānas ezera zemienē un pie Daugavas. Latvijas un Igaunijas teritorijās tās ietilpa Kundas kultūras apgabalā, kas norāda uz etnisko līdzību toreizējo šā reģiona apdzīvotāju starpā. Ancilus saldūdens ezera laikā apdzīvotība izplatījās un aizsniedza arī Ziemeļlatviju, Burtnieku ezera līdzenumu, un še, pie Rūjas upes ietekas ezerā izveidojās Zvejnieku apmetne, kurā atklātas daudzas tālaika darbarīku atliekas. Tās pētot un aprakstot, R. Denisova un arī citi arheologi nonāca pie secinājuma, ka Zvejnieku apmetni ir veidojusi jauna ienācēju grupa, kurai nav bijušas tiešas ģenētiskas saites ar līdz tam Latvijā bijušajiem iedzīvotājiem [3: 6-15].

Ar aptuveni 5400 g. pr.Kr. Latvijā sākās jauns posms pēcleduslaikmeta periodikā, kas ilga līdz 2700. g. pr.Kr. Klimata ziņā to apzīmē kā **Atlantisko periodu** (AT), iedalot vairākos apakšperiodos. Tā sākums sakrīt ar **Litorinas jūras** izveidošanos Ancilus ezera vietā, ar ūdens līmeņa celšanos un jūras savienošanos ar Ziemeļu jūru. (1.6. att.) Šajā periodā **klimats kļūst siltāks un mitrāks**, *un* **Latvijas teritorijā sasniedz siltuma maksimumu**. Pēc P. Galenieka datiem, par silto un mitro klimatu liecina vairāki apstākļi. Pirmkārt, daudzviet reljefa pazeemājumos izveidojās dziļi ezeri kā bagātīgo nokrišņu sekas, un tajos biezi sapropeļa slāņi. Otrkārt, šai periodā maksimumu sasniedza platlapju meži, kuros bija vīksnas, alkšņi, lazdas, ozoli, arī liepas. Treškārt, parādījās mitrumu mīloši augi – īve, purva mirte, ezerrieksts un skabārdis. Atlantiskajā periodā vidējā temperatūra Baltijas (tolaik Litorinas) reģionā bijusi par apmēram 2,5 ^{0}C augstāka nekā patreiz. P. Galenieks norāda, ka toreiz Rīgas vietā ir bijis tikpat silts kā 20. gs. Berlīnes apkārtnē [5: 26].

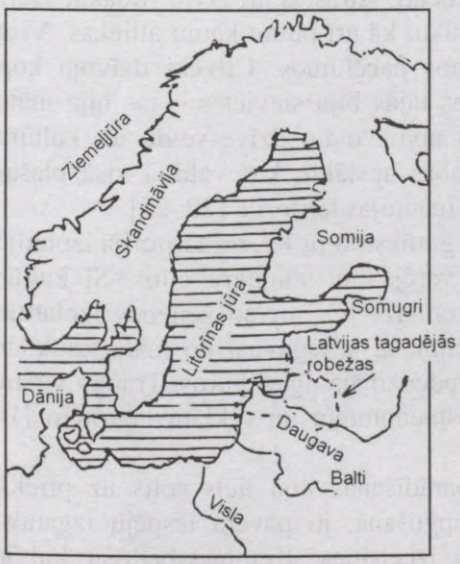

Avots: Latvijas ģeogrāfijas atlants, 1999

1.6. att. **Litorijas jūras izveidošanās 5400-2700 g. pr. Kr.**

Pēc Atlantijas perioda klimats atkal pakāpeniski kļuva vēsāks – interglaciālais periods bija piedzīvojis savu maksimumu, un dabas apstākļos nākotnē iezīmējās jauna leduslaikmeta tuvošanās; taču tās vēl bija tālas nākotnes prognozes, ko tuvāk aplūkosim 6. nodaļā. Šīs prognozes var izjaukt antropogēnais faktors, kas iegūs ļoti lielu nozīmi vēl tikai pēc nepilniem trīstūkstoš gadiem.

Pagaidām, Atlantijas perioda pirmā posmā, cilvēki vēl dzīvoja vēlā mezolīta jeb vidējā akmens laikmeta apstākļos un viņu darbarīki un rotaslietas vēl bija gatavotas no kaula, raga, krama, un dažādiem akmeņiem. Cilvēku apmetnes vēl lielākoties bija koncentrētas mūsu planētas **Tellus** siltajā joslā – senajā dūņu zemē Ēģiptē, Divupē (Mesopotāmijā), Indijā, Ķīnā un citur, kur bija labvēlīgāki klimata apstākļi, un cilvēki ātrāk piepildīja zemi, apguva mākslu veidot civilizāciju, ieročus un arī valstis. Latvijā, tāpat pārējās Baltijas zemēs apdzīvotāju vēl bija ļoti maz, to apmetnes bija tālu viena no otras un tās bija izvietotas, tāpat kā pirms tam, galvenokārt upju un ezeru krastos, plašās zemienēs, kur varēja viegli iegūt dabas veltes – ēdamos savācamos augus, zivis

un medīt dažādus meža zvērus – staltbriežus, stirnas, zaķus, mežacūkas, bet pie ūdeņiem – bebrus, caunas. Taču mājdzīvnieki, izņemot suni, Latvijas teritorijā vēl nebija pazīstami [7].

Ap 4500. g. pr.Kr. sākās nākamais vēsturiskais periods – jaunākā akmens laikmeta jeb **neolīta posms**. Tā sākumā jeb agrajā neolītā ap 4. g. tūkstoša vidu līdz 3. g. tūkstoša vidum vēl bija siltais atlantiskais klimats. Ap 2700. g. pr. Kristus, vidējā neolītā, sākās temperatūras pazemināšanās, kas izsauca ozolu, liepu un lazdu skaita samazināšanos, ozolu mežu bojāeju un egļu, apšu īpatsvara pieaugumu. Klimats kļuva sausāks, tā rezultātā kritās ūdens līmenis upēs un ezeros, bet purvos notika kūdras sadalīšanās.

Agrā neolīta laikā Latvijā, domājams, ienāca somugru ciltis. H. Moora norāda, ka tajā laikā cilvēku apmetņu skaits pieauga, tās bija ierīkotas galvenokārt zemās vietās pie ūdens baseiniem, kur uzturējās daudz putnu un citu dzīvnieku un bija labvēlīgi apstākļi zvejai un medniecībai. Apmetņu vietās atrasto zvejas, medību un darbarīku veidi bija līdzīgi citur Austrumeiropā, no Baltijas jūras līdz Urāliem, somu cilšu apdzīvotajā teritorijā atrastajām senlietām [20: 25-26]. Pazīstamākās apmetņu vietas atradās pie Lubānas ezera, tagadējā Balvu rajonā pie Bērzpils, Vidzemē pie Burtnieku ezera (Zvejnieki, Riņķukalns), Užavā pie Sārnates un citur. Te atrasti krama darbarīki, bultu gali, naži, kasīkļi ādu apstrādāšanai un daudz māla trauku lausku, uz kurām iespiesti bedrīšu un ķemmes veida ornamenti. Atrastas arī zivju (līdaku, asaru, samu u.c.) asakas, tauru, briežu, stirnu, meža cūku, kā arī putnu kaulu atliekas. Visas apmetnes bija pie ūdeņiem, nelielos smilšainos pacēlumos. Cilvēki dzīvoja kopā ģintīs, veidotās pēc mātes līnijas, arī noteicējas tajās bija sievietes – tas bija mātes ģints laikmets. H. Moora aizstāv uzskatu, ka apdzīvotāju dzīvesveidu un kultūras līdzību noteica galvenokārt samērā līdzīgie dabas apstākļi, kas valdīja visā plašajā mežu joslā, kurā ietilpa arī tagadējā Latvijas un Igaunijas teritorija [20: 25].

Jaunākie pētījumi parāda, ka apmēram 4. g. tūkstotī pr.Kr. šai teritorijā izplatījās **ķemmes – bedrīšu kultūra**, kuras pārstāvji varēja būt somugru ciltis. Šī kultūra varēja veidoties ap Ladogas ezeru Ziemeļrietumkrievijā, un no šejienes izplatīties plašos Ziemeļeiropas apgabalos. Savu nosaukumu tā ir ieguvusi no māla traukiem, kurus senie apdzīvotāji lipināja no māliem un apdedzināja ugunskuros. Trauku virsmu viņi izrotāja ar sīkiem ķemmveida zobiņu nospiedumiem un seklām bedrītēm [16: 79-91].

Keramikas apgūšana un māla trauku parādīšanās bija liels solis uz priekšu ziemeļu meža joslas cilvēkiem civilizācijas apgūšanā, jo pavēra iespēju izgatavot vārītu ēdienu, it sevišķi zivju un medījumu izcelsmes. Ķemmes-bedrīšu kultūra tuvināja ziemeļu meža joslas ciltis tolaik daudz attīstītākām siltās joslas ciltīm un tautām.

Lietuviešu izcelsmes amerikāņu arheoloģe M. Grimbutiene to dēvē par Narvas kultūru, norādot, ka keramikas virsmu dekorēja ar līnijām un bedrītēm, un ka šīs kultūras apmetnes grupējās ap ezeriem. Dienvidos no tās, tagadējās Lietuvas teritorijā, izplatījās **Nemunas kultūra**, kuras piederīgie apmetnes veidoja upju terasēs. Tā laika apmetnēs bija izplatīti daudz krama un kaula darbarīki, kā arī lieli māla podi ar konusveida dibeniem; apmetnēs atrastas arī pavardu atliekas. Dati par zemkopības un lopkopības pirmsākumiem šīs kultūras periodā pagaidām vēl nav, un domājams, ka tā vēl nebija indoeiropeiska, bet piederēja pie senajām Eiropas civilizācijām [6: 31-46].

1.4. Baltu cilšu ienākšana un zemkopības pirmsākumi.

Vēlā neolīta beigās, ap 2000.-1800. g. pr.Kr. tagadējās Baltijas jūras piekrastē parādījās jauni ienācēji, kurus vēsturniece M. Gimbutiene nosauc par baltu priekštečiem [6].

Saskaņā ar jaunākajiem pētījumiem, kuri sevišķi uzplauka sākot ar 20. gs., pirmbalti atdalījās no indoeiropiešu koptautas, kuras pirmdzimtene, domājams, varētu būt tagadējās Dienvidkrievijas un Austrumukrainas stepēs. Indoeiropieši atšķīrās no toreizējiem Eiropas apdzīvotājiem, kuri bija relatīvi miermīlīgāki, ar lielu sievietes ietekmi, un pie kuriem valdošā bija matriarhālā ģints. Indoeiropiešu sabiedrībā dominēja vīrietis, mantošana notika pēc tēva līnijas, saimniecībā valdošās bija zemkopība un lopkopība, sabiedrībā veidojās kārtas, pie kam atsevišķa kārta bija karojošie vīrieši, bija karavadoņi un dižciltīgie. Dievu panteonā vadošie bija vīriešu kārtas dievi. Karošana un sirošana, tas ir citu mantas iegūšana, bija jau kļuvusi par atsevišķu nozari. Viņi jau pazina zirgu un bija to apmācījuši karošanai. Izgatavoja dažādus ieročus – šķēpus, dunčus, zobenus, vairogus un citus. Ienākot Eiropā, viņi pakļāva sev vietējos iedzīvotājus, kuri kļuva par to padotajiem un ar laiku saplūda ar iekarotājiem par vienu tautu.

No šīs indoeiropiešu pirmtautas pamazām izdalījās indieši, ģermāņi, slāvi, balti un citi.

Seno baltu pirmsvēstures pētīšanā lielu ieguldījumu, sākot ar 20. gs., ir devuši valodnieki. Izmantojot senlaikos radušos vietvārdus – toponīmus, kā arī hidronīmu analīzi, valodnieki deva jaunas atziņas par teritorijām, kurās šie vietvārdi bija saglabājušies. Tas ļāva spriest par senajiem iedzīvotājiem, vietvārdu radītājiem, par rasēm un ciltīm, kas pētāmajos rajonos reiz dzīvojušas.

Kā norāda itāļu valodnieks P.U. Dini, zināšanas par noteiktām teritorijām, kurās kādreiz dzīvojoši senie balti, sāka krāties ar 20. gs., kad krievu zinātnieki pirmie sāka plašāk pielietot hidronīmu analīzi [4: 39-40]. 20. gs. sākumā plaši pazīstami kļuva lietuviešu profesora K. Būgas pētījumi, kuros viņš parādīja, ka pašreizējā Baltkrievijā ir saglabājies liels skaits baltu hidronīmu. Pamatojoties uz saviem pētījumiem, K. Būga parādīja, ka senie balti ir apdzīvojuši plašus apgabalus tagadējā Pripetas un Dņepras baseinā, tāpat ap Nemunu; to aizņemtā teritorija austrumos ir pletusies līdz Okas upei un tagadējai Maskavai [4: 39-41]. Minētā teritorija parādīta 1.7. attēlā.

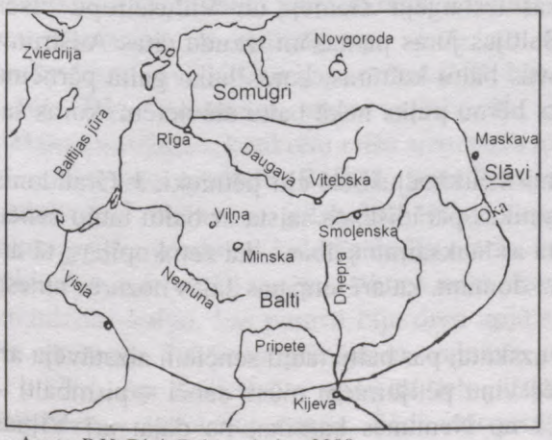

Avots: P.U. Dini. Baltu valodas, 2000

1.7. att. **Baltu hidronīmu izplatība**

K.Būgas pētījumus attiecībā uz Latviju, tās ciltīm un maztautām turpināja A. Bīlenšteins; viņš arī izmantojis vietvārdus seno kuršu un žemaišu apdzīvotības robežu noskaidrošanā. Tālāko arheoloģijas attīstību ir virzījis F. A. Balodis, E. Šturms, E. Šnore un citi, par kuriem būs runa turpmāk. Še atgriezīsimies pie

iesāktās tēmas – pirmbaltu virzīšanos uz Baltijas jūru.

Mēs jau minējām, ka pirmbalti jau pazina bronzu – vara un arsena sakausējumu, kas bija krietni vien cietāka par tīru varu un līdz ar to noderīga ieroču un darbarīku pagatavošanai. Protams, bronzas priekšmetu pirmbaltiem bija daudz mazāk nekā senajā Grieķijā, kuru neskāra pēdējais apledojums un kur kultūra tāpēc bija uz daudz augstākas attīstības pakāpes. Tieši ilgās ledāju darbības dēļ bronzas laikmets iestājās un beidzās Latvijā daudz vēlāk nekā Grieķijā vai citur Eiropā.

Baltu priekšteči no Krievzemes stepēm, no Volgas-Okas un Dņepras-Pripetes baseina virzījās uz ziemeļiem, pēc tam gar Daugavu un Nemunas upi uz rietumiem, ieņemot plašus somugru apdzīvotus rajonus, daļēji sajaucoties ar vietējiem iedzīvotājiem, bet daļēji atspiežot viņus uz ziemeļiem. Baltu priekšteči parasti dzīvoja nelielās kopienās, pazina lopkopību un zemkopību, bija kareivīgāki nekā zemes pirmējie iemītnieki un veicināja patriarhālās sistēmas un tēva ģints nostiprināšanos tagadējā Lietuvas un Prūsijas, vēlāk arī Latvijas teritorijā. Viņi šeit **veidoja Piemares un Austrumbaltijas kultūru, kuru tolaik raksturoja auklas keramika un laivasveida cirvji.**

Šī kultūra sākotnēji parādījās starp Vislas un Nemunas upēm, un to pārstāvēja senprūšu un citas baltus veidojošas ciltis. Latvijas telpā šī kultūra daļēji pārklājās un pārņēma somugru cilšu izveidoto Narvas kultūru. Pašas baltu ciltis šajā laikā aizņēma plašu teritoriju, kas austrumos un dienvidos ietvēra Vidusvolgas – Okas un Dņepras – Pripetes baseinu un kurā bija izveidojušās citu pirmbaltu kultūras.

Ienākot Baltijā un pieguļošās zemēs, balti sadalījās divās grupās – rietumu un austrumu. Kā norāda M. Gimbutiene, no rietumbaltiem jeb piejūras baltiem izveidojās prūšu ciltis un kurši, kas bija diezgan cieši saistīti ar ģermāņiem. Dzintara ceļš tiem nodrošināja arī sakarus ar Viduseiropu un tālāk uz Vidusjūru, ar seno Mikēnu kultūru (skat. 1.5. apakšnodaļu).

18.-13. gs. pr.Kr. balti jau bija nostiprinājušies Baltijas jūras piekrastē, it sevišķi starp Vislas un Nemunas upēm .Viņi kopa zemi un lopus, medīja un zvejoja, kā arī ieguva dzintaru. Prata audzēt sāru (arī prosa), miežus, kviešus, linus, zirņus un lēcas, vāca mežābolus. Labību viņi sagrūda miltos uz lēzena akmens un mācēja izcept no tās arī maizi. [7: 24-38; 8: 129-140].

Līdz ar apmešanos pie Baltijas jūras, baltu senči vairāk piesaistījās noteiktai vietai nekā slāvu un ģermāņu ciltis, kas izstaigāja Ziemeļ- un Viduseiropu visos virzienos. Taču līdz ar apmešanos pie Baltijas jūras pamazām izzuda citas Austrum- un Vidusdņepras, Fatjanovas un Balanovas baltu kultūras, kuras laika gaitā pārņēma slāvu ciltis, jo viņu sievietēm bija lielāks bērnu pulks nekā baltu sievietēm, kuras šai ziņā pakāpeniski piekāpās slāvietēm.

Auklas keramikas izplatības nozīmi ir atzīmējuši arī citi pētnieki. J. Graudonis norāda, ka vairums pētnieku auklas keramikas parādīšanos saista ar baltu tautu senču iespiešanos Latvijā. [7: 24-33]. Tā sakrita ar lauksaimniecības – kā zemkopības, tā arī lopkopības pirmsākumiem, kas vedina uz domām, ka arī iemaņas šajās nozarēs atnesa sev līdzi baltu ciltis.

Līdzīgu, kaut arī detaļās atšķirīgu uzskatu, par baltu tautu senčiem aizstāvēja arī profesori Fr. Balodis un A. Tentelis. Pēc viņu pētījumiem mūsu senči – pirmbalti – varēja ienākt tagadējā Latvijas teritorijā no Nemunes baseina, pa daļai arī Viļņas rajona. Tie sasniedza Baltijas jūru rajonā no Kuršu kāpām līdz Ventas baseinam, kā arī Lielupes baseinu un tagadējo Daugavas augšteci. Viņi jau dzīvoja ciemos. Pirmbaltu

mītnes bija četrstūrainas stabu celtnes, 4 x 6-8 metri lielas, ar priekštelpu un vairākām pavarda vietām, kam apkārt bija salikti akmeņi. Daugava baltiem ilgu laiku bija iespiešanās ziemeļu robeža, it sevišķi tās vidusdaļā, jo lejteci vēl ilgi apdzīvoja somugru ciltis. Sākotnēji somugriem piederēja arī Zemgale un Kurzeme, bet no turienes viņi bija spiesti aiziet agrāk nekā no Daugavas lejteces un Ziemeļvidzemes.

Baltu cilšu iespiešanās tagadējās Latvijas teritorijā bija lēns un ilgstošs process. Tas norisinājās pakāpeniski, daudzu gadsimtu tecējumā. Baltu cilšu ienākšana sakrita ar apmetņu un apdzīvoto vietu teritoriālā izvietojuma izmaiņām un saistījās ar cilvēku iespējām apgūt un izmantot savu vajadzību apmierināšanai dabas resursus – ūdeņus, mežus, zemi. Zvejnieku un mednieku ciltīm attieksme pret šiem dabas resursiem bija citādi nekā zemkopju ciltīm, kas arī noteica īpatnības apmetņu vietu izvēlē – pirmās apmetās vietās, kur bija labi apstākļi zvejai un medībām – parasti pie ezeriem, upēm, kā arī pie medījumiem bagātiem mežiem. Konstatēts, ka, sākot ar 2000. g. pr.Kr. daudzas apmetnes bija pie Lubānas un Burtnieku ezera, Daugavas lejtecē, sevišķi ap Doles salu un citur; bija arī t.s. purva apmetnes, izvietotas pie lieliem, pārpurvotiem ezeriem [15]. Šīs ciltis sāka domāt arī par aizsardzību, I. Lozes pētījumi rāda, ka tās sāk iekārtot nocietinātas apmetnes [16: 97; 18: 11-32].

Lopkopju un zemkopju ciltis apmetņu vietas izvēlējās, vadoties no cita kritērija – tās izraudzījās vietas, kur ar tolaik primitīvajiem darba rīkiem varēja iekārtot tīrumus un kas necieta no pārliecīga mitruma. Par piemērotākām zemkopībai šai laikā izrādījās vieglākās un siltākās augsnes reljefa pacēlumos un lēzenās nogāzēs, kurās nebija jābaidās no iesēto kultūraugu iznīkšanas slapjās vasarās un rudeņos un kuras bija vieglāk apstrādājamas. Mūslaiku terminoloģijā runājot – izvēlējās galvenokārt velēnu podzolētās mālsmilts un saistīgas smilts augsnes. Tikai pamazām, jau agrajā dzelzs laikmetā (ap Kristus dzimšanas laiku), kad parādījās dzelzs darbarīki, bija iespējams pievērsties arī vidēji smagām (smilšmāla) augsnēm. Taču arī tad izvēlējās dabīgi drenētas vietas, kā arī vietas upju krastos, pie ezeriem un jūras, jo tas deva iespēju līdzās zemkopībai un lopkopībai nodarboties arī ar zvejniecību un medniecību [8: 129-140].

Plašās zemienes ar pārpurvotām un mitrām gleja augsnēm tolaik bija cilvēku dzīvei maz noderīgas, netika apgūtas un palika maz apdzīvotas.

Latvijas teritorija otrā gadu tūkstoša beigās un pirmajā gadu tūkstotī pr.Kr. bija reti apdzīvota, sākuma periodā dažādas ciltis un ģintis netraucēja cita citai. Izrakumi seno apmetņu un apbedījumu vietās un to teritoriālais izvietojums liecina, ka daudzviet, it sevišķi Latvijas austrumdaļā, bija jaukts iedzīvotāju etniskais sastāvs [20: 5-34]. Tikai pamazām, augot iedzīvotāju skaitam un blīvumam, sāka veidoties plašākas noslēgtas, konkrētu cilšu aizņemtas teritorijas.

Bronzas periodā **Baltijā parādījās un tālāk izveidojās arī jauna tipa apdzīvotas vietas – pilskalni.** Pilskalnus, pretēji apmetnēm, vairs neierīkoja saimnieciskai darbībai izdevīgākajās vietās, bet gan vietās ar stratēģisku nozīmi, kur apkārtējie iedzīvotāji varēja glābties no svešiem sirotājiem un iebrucējiem. Tāpēc tiem izraudzījās kalnu, kas parasti bija divu upju satekās vai arī upēm apjoztās vietās, arī pie ezeriem. Tos nostiprināja ar vaļņiem un koka aizsargbūvēm [6: 71-73; 22: 111-116]. Ap nocietināto apmetni jeb pilskalnu raka aizsarggrāvjus un cēla koka palisādes – stāvkoku žogus. Šādi iežogotas cēla dzīvojamās ēkas un noliktavas pilskalna aizstāvjiem.

Agrāk, jau ap 2. g. tūkstoša vidu pilskalni parādījās Lietuvā, bet Latvijā – ar apmēram 1500. gadu, un sākotnēji tie bija novietoti galvenokārt gar baltu cilšu zieme|robežu – Daugavu. Daudzi saglabājās ļoti ilgi – pat tūkstoš gadus. Tas liecināja, ka baltu teritorijā jau bija izveidojusies **dižciltīgo kārta**, kas koncentrēja savās rokās zināmu materiālās kultūras daudzumu un spēja pilskalnus ne vien ierīkot, bet arī uzturēt. Tomēr balti bija individuālisti, viņu apdzīvotajā teritorijā bija daudz viensētu. Tas viņus atšķīra no slāviem, kuri dzīvoja lielos, kopīgi veidotos ciemos (jeb sādžās). Arī baltu augstmaņu ieteikumus ievēroja galvenokārt vien kara un sirojumu laikā, kad ietekmīgākās personas (lat.- principes, duces) kļuva par karavadoņiem, bet miera laikā balti saglabāja lielu patstāvību un individuālismu. Atsevišķas teritorijas apvienojās *zemēs* (lat.- terrae), kurās valdīja samērā plaša demokrātija [4: 216-217]. Tieši šā iemesla dēļ baltu teritorijas bija stipri izkaisītas – prūšu *zemēs* bija ap pusotra tūkstoša cilvēku, Lietuvā – ap tūkstoti, bet latviešu zemēs vēl mazāk. Tā kavēja stingrāku valstisku apvienību veidošanos.

Otrs faktors, kādēļ baltu teritorijas nepārtraukti samazinājās, pakāpeniski izkusa slāvu jūrā un pārslāvojās, bija baltu tautu mazā dzimstība, baltu sieviešu mazais dzemdētprieks, salīdzinot ar slāvu vai ģermāņu sievietēm. Šī iemesla dēļ slāvu cilšu – kriviču, dregoviču un radmiču masā izkusa lielā neruvas tauta, kas vēl ap Kristus dzimšanas laiku un pirmos gadsimtus pēc tam aizņēma plašas teritorijas tagadējā Baltkrievijā un zemēs zieme|austrumos no tās, ietverot tagadējo Vitebskas un Smoļenskas apgabalu, veidojot še baltu apdzīvotas salas. Nepietiekošā dzimstība šajā teritorijā veicināja krievu kņazistu veidošanos un baltu „salu" pakāpenisku pārslāvošanos.

Tālākais šai notikumu ķēdē bija tas, ka slāvu valsts centrs pārvietojās no zieme|iem, no Lielās Novgorodas, uz dienvidiem, uz Kijevu. 989. g. Kijevas lielkņazs Vladimirs apprecēja Bizantijas imperatora meitu, pieņēma kristīgo ticību un atļāva kristīt sevi un savu tautu. Vladimirs, noraidīdams Romas katoļu baznīcu, ieviesa Krievzemē Austrumu – Bizantijas jeb ortodoksālo baznīcu un novilka robežu ap savu zemi. Baznīcai līdzi nāca tās kultūra – rakstība, Bībele, mūki, kas uzspieda noteiktu kārtību pakļautajās zemēs. Tas veicināja valsts izveidošanos, kā arī ortodoksālās grieķu katoļu baznīcas nostiprināšanos un nostāšanos pret rietumu jeb Romas katoļu baznīcu.

1.5. Dzintara tirdzniecības ceļš.

Līdz ar baltu ienākšanu Prūsijā, Lietuvā un arī Latvijā attīstījās dzintara ieguve, apstrāde un tirdzniecība. Dzintars nebija tikai vietējai lietošanai, jau neolita laikmetā pēc tā bija liels pieprasījums. Dzintaru minēja līdzās zeltam un sudrabam un plaši izmantoja rotaslietu izgatavošanā. Visvairāk to ieguva Prūsijas piekrastē – tā arī nesa Dzintarzemes vārdu. Še, no Vislas upes līdz pat Liepājas ezeram atradās galvenās dzintara ieguves vietas, kaut arī visvairāk tā bija senajā Sembas zemē pie Pregelas upes ietekas Baltijas jūrā, kura kopš sendienām izskaloja krastā lielus šo seno koku sveķu – dzintara krājumus.

Dzintarzeme to ieguva un pārdeva tirgotājiem, kuri dienvidu virzienā, cauri ģermāņu apdzīvotajiem apgabaliem, veidoja seno dzintara ceļu. Seno aistu zemē

ieplūda nauda un citas materiālās vērtības, veidojās vietējā kultūra un iedzīvotāju saimnieciskais uzplaukums [6: 63-66;].

No Prūsijas dzintars, galvenokārt ar tirgotāju starpniecību, izplatījās Viduseiropā, tālāk Dienvideiropā līdz pat Grieķijai. Dzintaru daudz lietoja Vidusjūras salās, sevišķi Krētā, apmēram no 18. Līdz 13. gs. pr.Kr.

Senā Krētas sala šai periodā bija izveidojusies par jūras lielvalsti, un savā attīstībā aizsteigusies priekšā aistiem par tūkstošiem gadu. Krēta jau dzīvoja attīstītā bronzas laikmetā un bronzu izmantoja ieroču un bruņu, kā arī sadzīves priekšmetu un rotu izgatavošanai. Sengrieķu teiksmas vēstī, ka Krētas salā šai laikā valdījis debesu dieva Zeva dēls Minotaurs – puscilvēks, pusvērsis; viņš, tāpat kā visi senie varoņi esot dzīvojis ilgi un licis sev uzcelt milzīgu, varenu pili, kas ieguva Labirinta nosaukumu. Tā bija izgreznota ar tolaik neparastiem dārgumiem. Krētas iedzīvotāji bija kāda nepazīstama rase, kas, domājums, bija atnākusi no Ziemeļāfrikas, izveidojusi savu kultūru un valdīja pār daļu no Grieķijas salām.* Grieķi, ienākdami Sengrieķijā, pārņemdami tās valdīšanu un pamazām arī tirdzniecību, bija Krētas salas konkurenti.

Knosas pilsētas mistiskais karalis Minoss, kā vēsta Krētas salā veiktie arheoloģiskie izrakumi un radioaktīvā oglekļa analīzes, ir dzīvojis ap 2000 g. pr.Kr., kad arī uzcēlis savu pili, ko izrotājis krāšņām gleznām, piepildījis ar dzintaru un citiem greznumiem. Taču Knosas pils bija celta vietā, ko apdraudēja zemestrīces un, kad tā ap 1400 g. pr.Kr. notika, pils sabruka. Uz tās drupām uzcēla jauno Knosas pili, kas arī sabruka zemestrīces laikā ap 1400. g. pr.Kr. Vēlāk arī to atjaunoja, taču tā pēkšņi tika pamesta ap 1000. g. pr.Kr. Neviens vēl nezina šīs pamešanas cēloņus. Lielākais Krētas varenības periods bija otrās pils laikā ap 1600.-1400. g. pr.Kr., kad tā attīstīja plašus tirdzniecības sakarus ar tuvākām un tālākām zemēm un izveidoja arī seno dzintara ceļu [1].

Šai laikā Krētas sala ar tās īpatnējo kultūru pārdzīvoja ziedu laikus, lai pēc tam sabruktu. Bet savas pastāvēšanas laikā sakarā ar lielo dzintara pieprasījumu tā deva impulsu pirmbaltu attīstībai un kultūras veidojumiem pie Baltijas jūras.

Klimatam kļūstot siltākam, ūdenslīmenis okeānos un jūrās cēlās, aprijot lielus sauszemes apgabalus. Varbūt tas bija viens no Krētas kultūras bojāejas cēloņiem. Domājams, ka šī kultūra pēkšņi gāja bojā apmēram 1200 gadus pirms Kristus. Līdz ar to dzintara tirdzniecība apsīka, kaut arī pilnīgi nebeidzās nekad. Ir ziņas, ka tā ir plaukusi vēl 9.-8. gs. pr.Kr., kā arī vēlākā laikā. Par to liecina 523.-526. g. aistu (domājams – senprūšu) sūtītā delegācija uz Ravenu, tālo Ziemeļitāliju pie ķēniņa Teodorika, kas tolaik bija Rietumromas valsts mantinieks un plašu zemju valdnieks. Iemesls tam bija ģermāņu cilts heruļu uzbrukums aistu zemēm, haoss un posts, ko viņi bija radījuši šai apvidū. Tādēļ aisti sūtīja pie ķēniņa Teodorika sūtņus lūgt palīdzību un aizstāvību, kā dāvanu vedot daudz dzintara. Ķēniņš Teodoriks to ar pateicību pieņēma; viņš zināja arī sūtņiem paskaidrot, ka dzintars ir priedes koku sveķi, kas radušies senlaikos tālajos ziemeļos. Dzintaru turējuši cieņā arī senie grieķi un romieši [23: 294-326.].

---

* Atcerēsimies, ka senās Ēģiptes vēsturi parasti sāk ar valdnieku Menesu jeb Minu, kas nodibināja vienotu valsti. Arī vārds pirmajam faraonam Menesam jeb Minam ir līdzīgs varenajam Krētas salas valdniekam, pusdievam –puscilvēkam Minotauram

Literatūra

1. Ancient Greece (1997.) Text G.Bejot. Atheno. P. 71.
2. Baltijas valstu vēsture (2000.). Zvaigzne ABC. Tulkojums latviešu valodā. R. – 222 lpp.
3. Denisova R. (1997.) Latvijas senākā apdzīvotība. LVIŽ, 1997, Nr.3. – 6.-15.lpp.
4. Dini P.U. (2000.) Baltu valodas. Tulkojums no itāļu valodas. R. – 574 lpp.
5. Galenieks P. (1936.) Latvijas floras vēsture. – Latvijas zeme, daba, tauta. II Latvijas daba. R. – 3.-33. lpp.
6. Gimbutiene M.(1994.) Balti aizvēsturiskos laikos. Tulkojums no lietuviešu valodas. Zinātne. R. – 226 lpp.
7. Graudonis J. (1994.) *Etniskie* procesi Latvijas teritorijā agro metālu laikmetā (1500. g.pr.Kr. līdz mūsu ērai). LVIŽ, 1997. Nr.4. – 24.-33.lpp.
8. Graudonis J. (1984.) Pirmatnējā kopienas iekārta. – LPE, 5. sēj. 129.-140.lpp.
9. Imbrie J. and Imbrie K. P. (1979.) Ice Age. Solving the Myctery. New Dersey.
10. Latvijas daba. Enciklopēdija. 2. grām.1993., 3. grām. 1995.
11. Latvijas ģeogrāfijas atlants.(1998.) Eksperimentāls mācību līdzeklis. Jāņa sēta. R. – 88 lpp.
12. LKV, V, 9588-9590. sl.
13. LKV, XIII, 27807-27811. sl.
14. LKV, XIII, 30519-30520. sl.
15. Latvijas PSR arheoloģija. (1974.), R. – 374 lpp.
16. Latvijas senākā vēsture. 9. g.t.pr.Kr.- 1200. g. (2001.). Autoru kolektīvs. Proj. vad. J. Graudonis. R. – 464 lpp.
17. Latviešu vēsture (1938.). Fr. Baloža un A. Tenteļa red. I. Latviešu senvēsture. R. – 215 lpp.
18. Loze I. (1955.) Lubānas ezera ieplakas akmens laikmeta apmetnes un to iedzīvotāju iztikas ekonomika. LVIŽ, 1955., Nr.2. – 11.-32.lpp.
19. Mora H. (1952.) Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālisma sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. LVI.R. –169 lpp.
20. Mora H., Šnore R. (1953.). Pirmatnējā kopienas iekārta Latvijas PSR teritorijā. – Latvijas PSR vēsture. R. – 5.-34.lpp.
21. Norkunas A. (1994.) Aisčiai. XXV a. pr.m.e. – VIII a.m.e. Vilnius. – 152.
22. Radiņš A. (1996.) Ceļvedis Latvijas senvēsturē. Zvaigzne ABC. R. – 299 lpp.
23. Spekke A. (1939.) Aistu sūtņi pie Teodorika Ravennā.– Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. A. Gulbis. R. – 294.-326.lpp.
24. Steigens A. (1999.) Nākotne sākas šodien. Ceļā uz ilgspējīgu attīstību. Tulkojums no norvēģu valodas. Izd. Nordik. R. – 223 lpp.
25. Zagorska I. (1992.) Ihe Mesolithic in Latvia. – Acta Archaelogica. Vol.5.P. – 97.-99.
26. Zagorska I. (1994.) Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetnes.– Arheoloģija un etnogrāfija, XVI. R. – 14.-28.lpp.
27. Zāns V. (1936.) Leduslaikmets un pēcleduslaikmets Latvijā. – Latvijas zeme, daba, tauta.II. Valters un Rapa.R. – 49.-127.lpp.
28. Zunde A. (1999.) Mežainuma un koku sugu sastāva pārmaiņu dinamika un to galvenie ietekmējošie faktori Latvijas teritorijā. – Latvijas mežu vēsture. R. –111. – 206.lpp.

2. Baltijas zemes pirmā gadu tūkstotī

2.1. Lielā tautu staigāšana un Baltijas iedzīvotāji

Baltu un somugru cilšu kustību un apmešanos uz pastāvīgu dzīvi tagadējās Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un piegulošajās teritorijās pirmajā tūkstošgadē pēc Kr. ļoti stipri ietekmēja procesi, kas norisinājās Eiropā un kurus vēsturē apzīmē kā **lielo tautu staigāšanu.** Veselas ciltis un tautas – vīrieši kopā ar sievietēm, bērniem un sirmgalvjiem, ar visu mantu un mājdzīvniekiem pameta savas apmetņu vietas un devās ceļā, bieži vien simtiem vai tūkstošiem kilometru tālu. Dažkārt viņi izstaigāja daudzas zemes, līdz atrada jaunu apmešanās vietu. Dažkārt viņi šais pārvietošanās gaitās gāja bojā vai pazuda no vēstures skatuves. Kādēļ ciltis un tautas pārvietojās, nav skaidri izzināts, taču vienā ziņā vēsturnieki ir vienoti – iemesli bija daudzi un dažādi. No tiem minams nemitīgais cilvēku skaita pieaugums un tas, ka esošās apmešanās vietas kļuva par šaurām. Bez tam šai laikā notika arī klimata izmaiņas, kas izsauca saimnieciskas dabas problēmas, tāpat arī alkas iegūt bagātākas un labākas zemes un kāre iedzīvoties svešā mantā. Taču viens no galvenajiem iemesliem bija citu cilšu un tautu spiediens vai pat tiešs uzbrukums, kad dažas tautas virzījās citām virsū, savā ceļā sastaptās ciltis un valstiskos veidojumus iznīcinot un to atliekas paņemot sev līdzi. Nepretendējot uz lielās tautu staigāšanas pilnīgāku izklāstu – jo šai tēmai ir veltīti ļoti daudzi speciāli pētījumi, raksti un grāmatas – tikai īsi atzīmēsim tās milzīgās izmaiņas, kuras radās Eiropā un ietekmēja arī baltu un somugru likteņus.

Lielā tautu staigāšana aptver garu laika posmu, kura kulminācija bija 4.-6. gs.. Parasti uzskata, ka šo kulmināciju 4. gs. ievadīja mongoļu tauta huņņi, kas apvienojās un no Vidusāzijas stepēm strauji virzījās uz rietumiem, iznīcinādami un aizraudami sev līdzi ceļā esošās ciltis un tautas. Dodamies uz rietumiem, huņņi sastapās ar ģermāņu cilti – rietumgotiem, kas bija apmetušies Dienvidkrievijas stepēs un izveidojuši plašu valsti. Viņi sagrāva šo valsti, un gotu atliekas bēga pāri Donavas upei uz Romas valsti, kura nometināja viņus Pannonijā – zemē starp Donavu un tagadējo Vīni. Taču goti tur nepalika, viņi iebruka Austrumromā, laupīdami izstaigāja Grieķiju un citas Balkānu zemes, tad Itāliju un devās uz Spāniju. Uzskata, ka viņiem bija pievienojusies arī baltu cilts dienvidgalindi, kas vēlāk nometās uz dzīvi Spānijas ziemeļos. Citur Rietumeiropā ieplūda daudzas ģermāņu tautas: franki, burgundi, alemāņi, svēbi, vandaļi, sakši. Angļi un daļa sakšu iebruka Britānijas salās un iekaroja tās.

Pa to laiku huņņi, apmetušies Lejasdonavas apgabalā, bija izveidojuši lielu valsti. Ķēniņa Atila vadībā viņi pakļāva sev visas zemes, kas bija dienvidos no baltu teritorijām un stiepās līdz Maķedonijai dienvidos, no Volgas austrumos līdz Reinai rietumos. Atila savāca milzīgu karaspēku, kurā bez huņņiem bija arī tiem pakļautās tautas, un devās uz rietumiem sagraut Rietumromas valsti. 451. g. Gallijā, Katalaunas laukos, notika izšķirošā kauja, kurā Atilam pretī stājās Rietumromas valsts spēki Aecija vadībā, kas kopā ar frankiem, sakšiem, rietumgotiem, alāniem un burgundiem, kas bija tiem pievienojušies, apturēja huņņu uzvaras gājienu. Atila bija spiests vest savu karaspēku atpakaļ uz Lejasdonavu, kur mira 453. gadā. Tur huņņiem „uzbruka"

arī mēra epidēmija, un drīz viņu valsts sabruka, bet huņņu atliekas izklīda Austrumeiropas plašumos.

Rietumeiropā turpinājās ģermāņu tautu uzbrukumi un Rietumromas agonija. 476. g. Romas armijas ģermāņu algotņi sava pavēlnieka Odoakra vadīti gāza pēdējo Rietumromas ķeizaru Romulu Augustulu, un Odoakrs pasludināja sevi par Itālijas karali. Rietumromas valsts, kas bija pastāvējusi 1229 gadus, beidza eksistēt. Uz tās drupām veidojās daudzas nacionālas ģermāņu valstis. Itālijā karaļa Teodorika vadībā izveidojās ostgotu valsts ar galvaspilsētu Ravennā. Galliju galīgi iekaroja franki, kas še nodibināja savu valsti ar Parīzi kā galvaspilsētu. Viņi jau 486. g. atzīst kristietību un pieņem katoļu ticību. Bet uz rietumiem aizgājušo ģermāņu vietā Viduseiropā ieplūda slāvi – savas valstis te nodibina čehi, morāvi, slovāki, pomerāņi un tagadējās Dienvidslāvijas tautas. Slāvu tautas saglabāja savu virsvaru arī Austrumeiropā, aizņemdami plašas teritorijas dienvidos un austrumos no baltu un somugru zemēm.

2.2. Romas katoļu baznīcas izveidošanās

Laikā, kad sabruka Rietumromas ķeizariste, kad viena pēc otras radās jaunas ģermāņu un slāvu valstis, no kurām daudzas atkal sagruva un izzuda, kā stabils faktors saglabājās Romas bīskapija, kas nesa sevī seno Romas kultūru. Šai laikā Romas bīskapa krēslā bija daudzi ievērojami cilvēki: Jūlijs I, Siricijs, Inocents I, Leons I Lielais, Gregorijs I Lielais. Romas bīskapi pasludināja sevi par tiešiem svētā Pētera ideju realizētājiem, pielīdzināja garīgo varu saulei, bet laicīgo – mēnesim, norādot, ka saule ir lielāka par mēnesi. Romas bīskapi sāka izdot rīkojumus un instrukcijas arī pārējiem bīskapiem. Bīskapu Leonu I (440.-462. g.) jau sāka dēvēt par pirmo Romas pāvestu. Bīskaps Galasijs 495. g. pasludināja, ka Romas bīskapa jeb pāvesta vara ir tikpat liela kā laicīgo valdnieku vara. Bet pāvests Gregorijs Lielais (590.-604. g.) sāka lietot vārdu *papa*, no kura cēlās mūsu *pāvests*. Romas pāvests un rietumzemju bīskapi dibināja arī klosterus, kas atradās piļu tuvumā un bija dižciltīgo ļaužu aizsardzībā. Klosteri tapa par reliģiskajiem centriem, bet mūki – par viduslaiku garīgo aristokrātiju, par kultūras un izglītības nesējiem, kā arī kristīgās ticības izplatītājiem. Baznīca šai laikā kļuva rietumu kultūras un izglītības centrs, bez tās nevarēja pastāvēt arī valsts, kurai bija nepieciešami izglītoti cilvēki administratīvo funkciju veikšanai. Katoļticība pauda ģermāņu kastu garu, bija izglītības glabātāja un nesēja, tā papildināja valsti, atviegloja tās funkcijas un uzskatīja, ka stāv pāri laicīgajai varai. Pamazām, soli pa solim, jau sākot ar ceturto gadsimtu Romas katoļu baznīca bruģēja ceļu uz savas nozīmes pieaugumu un vēlākajiem krusta kariem, kas dziļi ietekmēja baltu un somugru – Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un Senprūsijas likteņus.

Baznīca bija cieši saistīta ar daudzo jauno valstu izveidošanos Eiropā. Ģermāņi, iekarodami kādu teritoriju, neiznīcināja tās pamatiedzīvotājus. Pēc tā laika paražām viņi paņēma sev 1/3 daļu zemes, bet pārējo atstāja pamatiedzīvotājiem, radīja lielos zemes īpašniekus, valdošo, dižciltīgo kārtu, kas pārvaldīja zemi. Viņi sajaucās ar vietējiem iedzīvotājiem un veidoja jaunu tautu. Tā tas bija franku valstī, no kuras vēlāk, saplūstot frankiem un vietējiem galliem, radās romāņu Francija. Romāņu kultūra veidojās arī senajā Burgundā, Itālijā un viņpus Pirineju kalniem tagadējā Spānijā, Portugālē un citur. Iekarotāji ģermāņi, sajaucoties ar vietējiem iedzīvotājiem,

veidoja tautas, kurās saglabājās senā romiešu kultūra un arvien pieauga Romas katoļu baznīcas ietekme.

Lielās tautu staigāšanas laikā lielākā daļa baltu, tāpat arī ziemeļos, aiz Daugavas mītošās somugru ciltis lielākoties saglabāja savu vēsturisko teritoriju. Vienīgi senā un lielā galindu cilts, kas kādreiz, domājams, aizņēma ļoti plašu teritoriju un dalījās austrumu un ziemeļu galindos, kā daudzi vēsturnieki uzskata, ir piedalījusies tolaik kaimiņos dzīvojošās gotu tautas plašajos klejojumus. Tiem pieraksta lielu nozīmi Rietumromas valsts sagrāvē. Pēc pilnībā nepierādītām ziņām, slavenais pēdējā Rietumromas ķeizara gāzējs, slavenais Romas algotņu vadonis Odoaks, ir bijis baltu izcelsmes [46: 90]. Pastāv uzskats, ka galindi piedalījušies Pirineju pussalas iekarošanā un vestgotu valsts izveidošanā, par ko liecina Spānijas ziemeļrietumos saglabājušies daudzi baltu vietvārdi [18: 197-198; 46: 92-95; 54: 323]. Taču šis jautājums, īpaši no latviešu cilmes zinātnieku puses, vēl ir maz pētīts.

2.3. Baltu ciltis 1.-4. gadsimtā.

1.-4. gs. baltu ciltis kopumā nosargāja savas dienvidu robežas. Varbūt nozīmīgs bija arī klimatiskais faktors, kuram rietumnieki līdz šim, aplūkojot galvenokārt politiskos mērķus, nav piegriezuši lielāku vērību. Jau ap Kristus dzimšanas laiku gada vidējā temperatūra Baltijas reģionā un arī apkārtējās piegulošās zemēs sāka pazemināties. Sākumā silto Atlantisko periodu nomainīja aizvien vēl siltais, bet sausais subboreālais klimats, kuram pakāpeniski, ap 800 gadus pr.Kr. sekoja subatlantiskais periods ar vēsu un mitru klimatu [28: 157]. Sākuma periodā visā Baltijā samazinājās lapu koki, it īpaši lazdas, kuru vietā pieauga bērzu īpatsvars. 1.-4. gs. sākās egļu mežu izplatība. Izzuda ezerrieksts, samazinājās īves, skabārža, dižskabārža un citu augu izplatība. Klimats kļuva arvien vēsāks, tuvodamies mūsdienu līmenim. Baltijas jūrā sākās Pēclitorinas stadija – samazinājās ūdens sāļums, jūrā nedaudz pazemінājās ūdens līmenis. Sauszemē notika intensīva purvu veidošanās un kūdras uzkrāšanās, un, līdz ar zemkopības rašanos – arī antropogēnie jeb cilvēku darbības izraisītie procesi. Reljefs galīgi pieņēma tās formas, kas ir saglabājušās arī šobrīd.

Temperatūras krišanās un skujkoku skaita lēns relatīvs pieaugums liecināja, ka dabā iezīmējas interglaciālā perioda beigu posms, un ka nākotnē varētu sagaidīt tuvojamies jaunu leduslaikmetu. Kā vēlāk redzēsim, tas vēstīja par „mazā leduslaikmeta" tuvošanos, ko tuvāk aplūkosim 6. nodaļā. Pagaidām, tautu staigāšanas periodā, kareivīgās ģermāņu ciltis devās uz dienvidiem, kur bija attīstītāka kultūra, turīgi cilvēki, lielas un bagātas pilsētas, kas solīja lielu laupījumu. Tāpēc arī ziemeļu tautas – balti un somugri savas robežas saglabāja.

Vistālāk uz dienvidrietumiem, Baltijas jūras krastos, sākot ar Vislas upi un ietverot Prēgeles upes baseinu, izpletās rietumbaltu – senprūšu kultūras areāls.

Senprūšu ciltis jau toreiz veidoja apvienību, taču viņu starpā valdošais individuālisms un partikulārisms bija šķērslis vienotas valsts izveidošanai.

Jau tālāk uz ziemeļiem, Nemunas upes baseinā veidojās skalvju cilts areāls, un austrumos no tiem izvietojās lietuviešu ciltis. Lietuviešiem šis bija ekonomiskās izaugsmes laiks. Viņi bija jau iemācījušies iegūt dzelzi no vietējām rūdām, dzelzs darbarīki pamazām izspieda kaula un akmens rīkus. Spīļarkliem kalēji jau kala dzelzs

lemešus, un zemkopība sāka izveidoties par pamatnozari, ko apliecina ciematos atrastās dzirnas, sirpji un pārogļojušies miežu graudi. Par cilvēka galveno palīgu zemkopībā kļuva arkls un zirgs. Iedzīvotāji apguva brīvās zemes, cēla nocietinātus pilskalnus, pie kuriem sāka veidoties pirmpilsētas [39: 20-21].

Gar Baltijas jūru, no Kuršu jomas uz ziemeļiem līdz tagadējai Liepājai un uz austrumiem līdz Ventas upei dzīvoja kurši (literatūrā arī kūri). Savā virzībā uz ziemeļiem viņi daļēji uzņēma un asimilēja Kurzemes lībiešus. Kurši pievērsās jūras zvejai, tāpat arī zemkopībai, audzēja miežus, kviešus un zirņus, vēlākā posmā arī auzas un rudzus. Tīruma apstrādē lietoja arklu, kuru gan vēl vilka cilvēks. Tāpat viņi jau prata pagatavot un lietot dzelzs izkapti, kas iezīmēja jaunu laikmetu lopbarības sagādē un veicināja sīklopu skaita pieaugumu. Attīstījās arī amatniecība, īpaši izdalījās kalēji un dzintara apstrādātāji [40: 64-75].

Vistālāk uz ziemeļiem šai laikā bija aizgājušas zemgaļu, žemaišu, latgaļu un sēļu ciltis, pie Daugavas un Gaujas grīvas sasniedzot Baltijas jūru. Viņu rīcībā bija auglīgie Austrumkurzemes pauguri, Zemgales un Šauļu līdzenums. Kultūra bija līdzīga, taču aizņemtajā areālā vēl nebija izveidojusies cilšu apvienība. Šīs ciltis nodarbojās ar kapļa zemkopību, zemes sasmalcināšanai lietoja ecēšas no egļu zariem, bet aitu cirpšanai – dzirkles. Zemgaļu un žemaišu rotaslietas tolaik bija stipri līdzīgas.

Uz ziemeļiem no līnijas, kas savienoja Dunti ar Lubānas ezeru, dzīvoja somugru ciltis, kas aizņēma plašu teritoriju Vidzemē, Latgalē un Igaunijā līdz pat Somu jūras līcim (2.1. att.). Viņu mītnes arheologi atklāja vadoties no apbedījumu vietām, kas bija akmens krāvumu veidā, kamēr baltu ciltis savējos apbedīja galvenokārt uzkalniņu kapos vai zemē ierīkotās apbedījumu vietās.

Zemes apdzīvotība Baltijas cilšu aizņemtajā areālā no 54 līdz 60 ziemeļu platuma grādam, no Prēgelas baseina līdz Somu jūras līcim vēl bija neliela. Vietām abas tautu grupas – balti un somugri dzīvoja jaukti viens ar otru, it sevišķi tagadējā Kurzemē un Latgalē, un līdz ar to notika arī abu tautu grupu bagātināšanās un zināmā mērā sajaukšanās. To sevišķi veicināja arī tirdzniecība un maiņa, kas sevišķi attīstījās pa Daugavas upi, pa kuru aizvien ir gājis tirdzniecības ceļš no rietumiem austrumiem. Tirdzniecība un ar to saistītā laupīšana kļuva par atsevišķu tautsaimniecības nozari, ar kuras palīdzību ciltis ieguva sev nepieciešamās preces – sāli, dzelzi, rotaslietas, ieročus, pretī dodot savus ražojumus kā zvērādas, dzintaru, medu un citas preces [40: 86]. M. Gimbutiene šo vēstures laikmetu baltiem nosauc par „zelta laikmetu", jo baltu kultūra auga un pletās, viņu dzīvē ienāca labklājība, kuru veicināja

Avots: Latvijas vēstures atlants.1998., 10.lpp.

2.1.att. **Baltu un somugru cilšu areāls Baltijā 1.-4.gs.**

zemkopības augšupeja, tirdzniecība, amatniecība un māksla. Viņa pat domā, ka savus ziedu laikus baltu tautas ir piedzīvojušas tieši 3.-4. gs.. [23: 99]. Šai laikā auga iedzīvotāju turība un līdz ar to citu cilšu sirojumi. Parādījās jauna veida nocietināti pilskalni, kuros iedzīvotāji patvērās tikai karu un sirojumu gadījumos. Radās arī cilšu vadoņi, kas koncentrēja varu kara gadījumā.

No šī laikmeta ir saglabājušās arī pirmās rakstītās liecības par senajiem baltiem. Tās lasāmas Romas vēsturnieka Tacita darbā „Germanija", kas uzrakstīts ap 98. g. pēc Kristus. Tacits norāda, ka ģermāņiem kaimiņos dzīvoja *aistu tauta,* ar šo nosaukumu pēc vairums vēsturnieku domām apzīmēdams senos baltus, it sevišķi senprūšus. Tacits par aistiem raksta šādi: *„Tie reti ķeras pie dzelzs, vairāk pie rungām. Ar labību un citiem augļiem pūlas ar lielāku pacietību nekā no parastās ģermāņu nevīžības gaidāms. Bet arī jūru pārmeklē un vienīgie no visiem lasa dzintaru, ko paši sauc par „glēsu", sēkļos un pašā krastā"* [35: 54].

Tacits piemin arī **„fennus",** ar kuriem, iespējams domāti somi un to ciltis Baltijā. Domājams, ka Tacits ar vārdu **„aisti"** ir apzīmējis tieši baltus, nevis igauņus, kas vēlāk sevi ir nosaukuši par estiem.

2.4. Baltijas tautu veidošanās no 5.-8. gadsimtam

2.4.1. Baltu un somugru cilšu valstis no 5.-8. gadsimtam

Vidējā dzelzs laikmetā, no 400. līdz 800. g. Baltijas telpā notika lielas pārvērtības. Tās saistījās ar cilšu nodalīšanos, konkrētu areālu ieņemšanu un nostiprināšanu ar nocietinātiem pilskalniem. Starp atsevišķo cilšu zemēm palika mazapdzīvotas platības. Iedzīvotāju pamatnodarbošanās igauņu ciltīs bija medniecība un zveja, kurām līdzās veidojās arī zemkopības un lopkopības sākumi, tāpat arī amatniecība un tirdzniecība. Baltu aizņemtajās zemēs pirmajā vietā izvirzījās zemkopība un lopkopība, kaut gan iedzīvotāju apgādē redzamu vietu ieņēma arī medniecība, zveja, amatniecība un tirdzniecība.

Šai laikā izteiktāka kļuva arī iedzīvotāju sociālā noslāņošanās, bagātāko un augstākstāvošo šķiru veidošanās. Tas saistījās arī ar nepieciešamību aizstāvēt sevi un savu mantu biežo karu un sirojumu laikā, jo tā spieda uz laiku apvienoties un pakļauties nocietināto nometņu vadoņiem.

Līdzās piļu celtniecībai un vajadzībai izgatavot darbarīkus, ieročus un rotaslietas par patstāvīgu nozari kļuva amatniecība, kurā notika iekšējā specializēšanās. Iedzīvotāji ieguva dzelzi no purva rūdas, izmantojot virszemes krāsnis ar gaisa pievadu ar plēšām. Kalēji specializējās darba rīku – nažu, izkapšu, lemešu dzelzs apkalumu, cirvju pagatavošanā. Citi gatavoja zobenus, bultu un šķēpu uzgaļus. Kā atsevišķs amats izveidojās rotkaļi, kas gatavoja saspraudes, saktas, gredzenus, kakla, rokas riņķus un citas greznumlietas. Plaši attīstījās apģērbu izgatavošana, izmantojot vietējo vilnu, linus un zvērādas, kā arī no tirgotājiem iemainīto vadmalu. Pilnveidojās arī podniecība [33: 243-289].

Sākot ar 7. gs. ļoti strauji attīstījās arī sakari ar ārpasauli un tirdzniecība, kā iekšējā, tā ārējā. Tirdzniecība kļuva par patstāvīgu tautsaimniecības nozari, kas bieži bija grūti atšķirama no sirošanas un laupīšanas, kuras arī turēja godā un cieņā, jo tā nodrošināja ātru bagātību iegūšanu. Tirdzniecība sevišķi uzplauka līdz ar Daugavas

ūdensceļa izveidošanos un skandināvu braucieniem pa to no Gotlandes salas, tāpat no Dānijas un Zviedrijas pilsētām uz austrumiem, uzplaukstošo Krievzemi, un pa to, izmantojot Dņepras upi ar pietekām, kā arī Volgu uz dienvidiem, uz Bizantiju un arābu pasauli. Daugavas ceļu plaši izmantoja Gotlandes salas tirgotāji, tāpat kā skandināvi – dāņi un zviedri, kuriem šai laikā bija dominējošā ietekme Baltijas jūrā; līdzās Daugavas ceļam tie izveidoja arī otru, vēl lielāku tirdzniecības ceļu, kas gāja caur Somu līci, Ladogas ezeru uz Novgorodu un tad uz dienvidiem – Bizantiju.

Pa Daugavas ceļu, kuru bez skandināviem izmantoja arī Polockas kņaziste, uz rietumiem izveda galvenokārt zvērādas, ieskaitot arī caunādas un citas kažokzvēru ādas, kā arī vasku un medu. No rietumiem ieveda galvenokārt sāli, dzelzi, rotaslietas un gatavus audumus. Par tirdzniecības izplatību liecina arī apbedījumos līdzi dotie svari un atsvari, tāpat arī bronzas priekšmetu un sudraba monētu atradumi un noraktie depozīti. Sudraba monētas plašāk izplatījās ar 7. gs., un 9. gs. jau atklāja lielākus depozītus; visvairāk atrasti arābu sudraba dirhemi, tāpat arī lieti un kalti sudraba stienīši, kurus dēvēja par ozeriņiem un plaši lietoja maiņai. Atradumi liecina, ka vispirms kurši, pēc tam arī citi ir iesaistījušies starptautiskajā tirdzniecībā.

Augot iedzīvotāju skaitam un viņu saimnieciskajai aktivitātei, zemes platības uz katru iedzīvotāju samazinājās, un līdz ar to palielinājās cilšu ekspansijas tieksme, vēlme palielināt savu dzīves telpu. It sevišķi tas attiecās uz slāviem, jo viņu auglība un līdz ar to dabiskais pieaugums bija stipri lielāks nekā baltu un somugru ciltīm. Bez tam balti pārdzīvoja kārtējo demogrāfisko krīzi (kuru vēlāk aplūkosim tuvāk attiecībā uz zemgaļiem). Šo iemeslu dēļ baltu un somugru etnosiem, sākot ar 6. gs., nācās izturēt arvien pieaugošu spiedienu no austrumslāviem – krivičiem, dregovičiem un radomičiem. Slāvi šai laikā sāka veidot stipras valstiskas apvienības, kas radās daļēji arī skandināvu vikingu (krieviski – varjagu) darbības ietekmē. (Par varjagiem skat. apakšnodaļu 2.6.) Savu vadoņu – kņazu vadībā tie radīja valstiskas apvienības un virzījās uz rietumiem un ziemeļiem. [45: 20.-21.]

Latviešu senču, toreizējo letgaļu (sauktu arī par letiem, latgaļiem) tiešie kaimiņi austrumos bija krivičī, kuru vārdu letgaļi vispārināja, nosaukdami visus austrumslāvus par krivičiem jeb krieviem. Krivičī, dodamies uz rietumiem un ziemeļrietumiem, ieņēma neuru (kurus daži autori uzskata par baltu cilti) zemes. Krivičī izveidoja šeit stipru Polockas kņazisti. Viņi centās saņemt savā valdīšanā arī Daugavas ūdensceļu, spiezdamies gar to uz leju. Aiziedami līdz Pleskavai un Ilmeņa ezeram, slāvi iedzina varenu ķīli baltu un somugru zemēs. Viņi atdalīja no rietumbaltiem arī spēcīgo *galindu* cilti, kura mita plašā teritorijā starp Volgu un Oku un bija šeit radījusi savu valstisko veidojumu, kuru piemin senās krievu hronikas, aprakstīdamas krievu kolonizāciju tagadējās Maskavas novadā. Domā, ka ilgu laiku balti – galindi un slāvi pat ir dzīvojuši kopā un tikai pamazām, augot slāvu skaitam un krītoties dzimstībai galindu ciltī, pēdējie izkusa slāvu jūrā. [18: 250-255].

Krivičī un dregovičī šai laikā spiedās uz rietumiem arī baltu etnosa aizņemtās teritorijas vidusdaļā. Taču še viņiem pretī stājās lietuvieši, kas apvienojās savu bajāru un kunigu vadībā un izveidoja spēcīgu konfederāciju, kura nevien noturējās pret slāvu spiedienu, bet vēlāk pat pārgāja pretuzbrukumā. Vienīgi neuri, kuri Polockas kņazistē veidoja atsevišķas baltu apmetnes jeb „salas", pamazām pārkrievojās un izkusa slāvu jūrā, kuri vietējos baltu iedzīvotājus pakāpeniski asimilēja.

Rietumos, Baltijas jūras piekrastē, šai laikā bija novērojama stipra skandināvu, it sevišķi dāņu, ietekme. Dāņu un sveņņu (zviedru) vikingi bieži iebruka piekrastes

zemēs un ir ziņas, ka tie šeit ir nodibinājuši savu tributāro virskundzību un pat nometnes [14: 338-342]. Taču šo jautājumu aplūkosim sīkāk, aprakstot kuršu valstiskās apvienības veidošanos.

Taču kopīgais tālaika baltu un somugru cilšu vājums izpaudās apstāklī, ka viņi stipri turējās pie pagāniskās ticības un nepieņēma kristietību, kā to darīja ģermāņi un pēc tam arī slāvi. Saglabādami ticību savām daudzajām dievēm un dieviem, balti nespēja izveidot stipru baznīcu un priesteru kārtu, kas spētu uzņemties virsvadību un atbildību par tautas likteņiem. Kaut gan nav saglabājušās noteiktas ziņas par seno baltu mitoloģiju, tomēr pētījumi par šo jautājumu sniedz diezgan labu informāciju. Pie plašākiem jaunlaiku pētījumiem, kuros ir apkopotas modernās zinātnes atziņas, varam minēt daudzos lietuviešu izcelsmes amerikāņu zinātnieces M. Gimbutienes darbus, kuros aprakstīti seno baltu dievi un ticējumi. [23: 173-207].

Vācu bruņinieki – uzsver M. Gimbutiene – 13. gs. gan formāli atnesa kristietību, taču latviešu tauta, tās zemniecība, gadsimtiem ilgi saglabāja senču ticību, tautasdziesmās apdziedāja senos dievus, jo zem plānā kristietības slāņa dziļi tās apziņā bija iesakņojušies senie baltu ticības elementi.

Mitoloģija – atzīmē M. Gimbutiene – ir ideoloģijas sfēra, kurā atspoguļojas bijušo laika posmu domāšanas veids, sociālā un ekonomiskā struktūra. Viņas pētījumi parāda, ka baltu izcelsmes zemkopju tautās valdošā bija matricentriskā, uz sievieti – māti vērstā ideoloģija, kurā galveno vietu ieņēma visu radošās, visu zinošās dieves. Zemi apspīdēja saule, kura baltiem bija sieviešu kārtā, kurpretī citām tautām tā ir vīriešu dzimtē. Te bija likteņu lēmēja Laima, te bija arī tumsas un atdzimšanas dieviete Lauma, kas lietuviski saucās arī **Laume vai rāgana**, jo viņa pārzināja arī zinības un visu sievišķo, labprāt ielaižoties arī mīlas dēkās. Te bija arī dabas spēku pārstāvētājas daudzās Mātes – Laukamāte, Mežamāte, Vējamāte un citas. Baltu mitoloģijā ietilpa arī zalkša kults, piedēvējot tiem dziedniecisku spēku un barojot tos; zalkšus izmantoja arī kā palīgus cīņā ar grauzējiem (pelēm un žurkām).

Arī baltu vīrišķie dievi bija saistīti ar dabas spēkiem, kā varenais Pērkons (liet.- Perkunas), lauku dievs Jumis un dieva dēli. Taču pats dievs baltiem nebija ne stiprs, ne varens – tas visbiežāk bija vecs, nevarīgs sirmgalvis, kas nelēma tautu likteņus kā Vecās Derības varenais Dievs, bet staigāja pa pasauli visiem labu vēlēdams. Baltu mitoloģija bija tipiska matriarhālā laikmeta paudēja.

Nepieņemdami ne Vecās, ne Jaunās Derības Dievu, balti saglabāja savu sievietes kultu. Tie nepacēlās arī līdz skandināvu līmenim, kuri paši pirms kristietības pieņemšanas bija izveidojuši **rūnu rakstus**, kurus iekala akmenī un apdziedāja savu vīru – karotāju un sirotāju gaitas un varoņdarbus svešās zemēs.

Nošķīrušies no pārējās pasaules, balti nespēja neko pārņemt arī no Romas valsts mantojuma, kas bija izveidojies tās kundzības garajos gados un kuru austrumos pārņēma grieķu ortodoksālā (pareizticīgo) baznīca, bet rietumos – Romas katoļu baznīca un dāsni dāvāja tās principus jaunajām valstīm, kas veidojās uz Romas impērijas drupām.

Romas katoļu baznīca, spēcīgu bīskapu vadīta, sludināja dzelžainu ticību vienam spēcīgam un varenam Dievam. Tā veidoja mērķtiecīgu garīdzniecību un ticības cīnītāju – mūku kārtu, radīja stingru organizāciju, un, lai gan oficiālā valsts valoda bija latīņu, palīdzēja tautām radīt savu alfabētu, rakstību un savu kultūru – visu, kas bija nepieciešams un vajadzīgs nacionālo valstu radīšanai.

Baltijas telpas apdzīvotājiem – baltiem un somugriem šis laika posms – no 5. līdz 9. gs. bija ar savām nacionālajām īpatnībām, kuras aplūkosim katrai ciltij tās veidošanās procesā atsevišķi.

2.4.2. Kursa

Kurši (kuri senajās hronikās minēti arī kā kūri, cori, chori), kā jau tika minēts 2.3. apakšnodaļā, bija pirmā no baltu ciltīm, kas ienāca Latvijas teritorijā, un no 1.-4. gs. aizņēma plašu apvidu gar Baltijas jūru, sākot no Kuršu kāpām līdz tagadējā Liepājas apriņķa ziemeļdaļai. Tolaik to zemes centrs bija Lietuvas ziemeļrietumu stūris ap Palangu un Možeiķiem. No 5.-9. gs. viņi, galvenokārt žemaišu spiediena rezultātā, virzījās uz ziemeļiem, aizpildīdami platības līdz Ventas upei. Savā virzībā kurši sastapa nelielu pretestību, jo somugru grupa Kursas zemēs bija mazskaitlīga, zeme bija reti apdzīvota un bieži vien kurši apmetās somugru – Kursas lībiešu vidū, sajaucās ar tiem, asimilēja vai daļēji atspieda uz ziemeļiem.

Ziņas par šī laika kuršiem iegūstam galvenokārt no divejādiem avotiem: no mūsdienu arheologu izrakumiem, it sevišķi apbedījuma vietās, kā arī no skandināvu sāgām un senajām hronikām, kas vēstī par skandināvu centieniem, sākot ar 7. gs., nostiprināties Baltijas jūras austrumdaļā un pakļaut to savai kundzībai.

Arheoloģiskie pētījumi ļauj secināt, ka kuršu zemē šai laikā uzkrājās bagātības un notika iedzīvotāju diferenciācija – veidojās valdošo, bagāto un nabadzīgo kārtas, kā arī radās pakļautie jeb vergi.[23: 168]. Kursā radās nocietinātās nometnes, pilskalni un pie tiem pirmpilsētas. Bagāto labiešu slānis izvirzīja valdošo kārtu, kas organizēja tautu cīņās pret skandināvu sirotājiem un vadīja arī kuršu pretuzbrukumus pāri jūrai uz Gotlandi, Dāniju un citām Skandināvijas zemēm. Kuršu zemē veidojās arī pirmās valstiskās apvienības, kas organizējās uz konfederācijas pamatiem. Šī forma baltu tautās bija iecienīta, jo deva iespēju karu un sirojumu gadījumos apvienot spēkus, bet miera apstākļos saglabāt baltiem raksturīgo demokrātiju un individuālismu.

No 5.-9. gs. kuršu zemēs uzplauka arī zemkopība un lopkopība, to veicināja lopu kā vilcējspēka izmantošana, dzelzs darbarīku izplatība un izkapšu plašāka pielietošana – tā deva iespēju vairāk un labāk sagatavot lopbarību un līdz ar to pavairot lopu skaitu. Vīriešu kapos arvien biežāk sastopami dzelzs cirvji, gari kaujas naži, šķēpa gali, jātnieku piederumi, bet sievietēm līdzi deva adatas, saktas, gredzenus, aproces un citas greznuma lietas.

Šai laikā parādās arī pirmās rakstiskās ziņas par kuršu parašām un dzīvi. Par to stāsta skandināvu teikas – sāgas. Piemēram, tās vēstī, ka dāņu vikings Ivars Vīdfamne, kas miris ap 700. gadu, varonīgi cīnījies un esot iekarojos Kurzemi un daudzas zemes Karēlijā. Kā liecina skandināvu **sāgas un rūnu raksti**, dāņu un zviedru sirotāji bieži apmeklējuši kuršus un citas baltu ciltis gan kā tirgotāji, gan kā sirotāji un mēģinājuši še dibināt savas apmetnes un iekasēt meslus no vietējiem iedzīvotājiem. Jau 5. gs. sākumā daļa Gotlandes iedzīvotāju (kas burtu „o" izrunāja kā „u" un sauca sevi par *gudiem*) pārcēlās pāri Baltijas jūrai un mēģināja nodibināt savu virsvaru Kuršu zemē; par to liecina pagastu un māju nosaukumi, kas vēl šodien saglabājušies Kurzemē, piem. Gudenieku pagasts, Gudenieku mājas.

Ir zināms, ka ap 650. g. pie Ālandes upes, tagadējo Grobiņu apkaimē, ir bijusi skandināvu tirgotāju un ieceļotāju apmetne, kura ar pārtraukumiem pastāvēja

apmēram 150 gadus – līdz 800. gadam. Še dzīvojošie zviedri bija pakļāvuši apkārtējos kuršus tributārā pakļautībā – spieda atzīt savu virsvaru un piedzina meslus.

Konkrētas rakstiskas ziņas par senajiem kuršiem min Hamburgas un Brēmenes arhibīskaps Rimberts savā hronikā *„Vita sancti Anscharii"* („Svētā Anskara dzīve").

Arhibīskaps Rimberts, kas dzīvoja no 801.-888. gadam, savu darbu ir beidzis ap 875. gadu. Viņš raksta, ka zviedru kundzība kuršos radīja lielu īgnumu, un tie, sacelļoties, viņus padzina. Kad nu dāņi to uzzināja, tie savāca lielu skaitu kuģu un Horeka vecākā Godfredsona (Harek d. a. Godfredsson) vadībā iebruka Kursā, vēlēdamies nolaupīt kuršu mantu un pakļaut tos sev. Kad nu kurši dabūja zināt par dāņu ierašanos, tie apvienojās, sāka vīrišķīgi pretoties un aizstāvēt savus īpašumus. Viņiem tika uzvara: puse no dāņu ļaudīm palika uz kaujas lauka, pusi no dāņu kuģiem izlaupīja, savācot zeltu, sudrabu un daudz cita laupījuma.[2: 62].

Kad par to bija dabūjuši zināt zviedri un viņu ķēniņš Ulofs (arī Olofs, Olafs), tie, atcerēdamies, ka kurši tiem bijuši pakļauti, savāca *„neskaitāmu karaspēku, devās uz kuršu novadiem. Un, kad nu tie sākumā negaidīti nonāca pie kādas to valsts pilsētas, sauktas Seeburg (Ezerpils), viņi to pēkšņā uzbrukumā, pēc nopostīšanas un aplaupīšanas, aizdedzināja. Tad nu, spēcināti garā, atlaiduši kuģus, tie uzņēma piecu dienu ceļu uz citu to (kuršu) pilsētu, sauktu „Apulia", kurp viņi steidzās niknuma pilnā m sirdīm... Kad nu viņi bija tur nonākuši, ieslēguši (kuršus) pilsētā, viņi no ārienes sāka to dragāt, (bet) kurši no iekšas sāka vīrišķīgi cīnīties pretī."* Cīņa ieilga, un kurši sāka sarunas. Viņi atdeva zviedriem visu laupījumu, kuru bija ieguvuši no dāņiem, vēl piemaksāja sudrabu, atzina zviedru kundzību, bet zviedru ķēniņš priecīgs atgriezās mājās.

Vēl arhibīskaps Rimberts piemin, ka kuršiem bijusi sava valsts, kas dalījusies 5 novados, kuros bijuši savi valdnieki. Bet tā kā kurši bijuši „nežēlīga cilts" un pazīstami arī kā jūras braucēji un sirotāji, tie atkal nokratījuši zviedru kundzību.

Viņu valsti un tās dalījumu novados piemin arī vēsturnieks A. Švābe. Viņš norāda, ka šie novadi apzīmēti ar vārdu *„sokung"* vai *„bordsokung"*, kas ir skandināvu cilmes, kur *„socken"* apzīmē vai nu draudzi vai tiesas iecirkni [61].

Kurši neapmierinājās tikai ar zemes aizsardzību, bet bieži iebruka arī skandināvu zemēs, izlaupīja tās un saņēma iedzīvotājus verdzībā. Faktiski viņi atradās nepārtrauktā kara stāvoklī ar gotlandiešiem, dāņiem un zviedriem līdz pat 13. gs., kad tos pakļāva vācu kundzībai. Arī pirmā Romas katoļu baznīca Kursā vēl pirms vācu ienākšanas – 1076. g. tika celta par dāņu līdzekļiem un, kaut gan nav zināma tās atrašanās vieta, bija pakļauta Lundas bīskapam.

2.4.3. Zemgale

Ienākuši Latvijas teritorijā pirmajos gadsimtos pēc Kristus, zemgaļi nostiprinājās Austrumkurzemes pacēlumā tagadējā Dobeles rajonā, kā arī Ziemeļlietuvā starp Šauļiem un Latvijas pierobežu, bet viens to nozarojums arī senajā Upmalē, ap tagadējo Mežotni. No šejienes viņi sava uzplaukuma periodā, 5.-9. gs. pie Daugmales pārgāja Daugavai, pēc tam arī Gaujai un virzījās uz ziemeļiem, aptuveni līdz Limbažu – Cēsu līnijai, ieņemdami auglīgākos apvidus līdz tagadējai Turaidai un Siguldai (2.2. att.). Viņi nodarbojās ar zemkopību, lopkopību, amatniecību un tirdzniecību. Izplatījās zirgs kā galvenais vilcējpēks. Taču zemkopību sīkāk aplūkosim apakšnodaļā „Zemkopības sistēmas".

Avots: Pēc Latvijas vēstures atlanta,1998., 10.lpp.

2.2. att. **Baltu un somugru cilšu izvietojums 5.-8. gs.**

Domājams, ka tieši šī virzība uz ziemeļiem noteica arī viņu nosaukuma veidošanos. Lietuviski zemgaļus apzīmē kā **žemgaliai**; šis vārds radies no lietuvieši vārda **žiema**, kas nozīmē ziemeļus, un vārda **gālas** ar nozīmi gals vai beigas. Lietuviski nosaukums **žiemgaliai** varēja nozīmēt ziemeļu galus vai galindus, tas ir, tautu, kas apdzīvoja ziemeļu zemes. Bez tam šis vārds norāda arī uz tuvību ar lielo, noslēpumā tīto galindu cilti, jo abiem vārdiem ir viena un tā pati sakne, proti *„gal"*. Vēl līdz šai dienai nav noskaidrots, vai vārds **galindi** apzīmēja vienu tautu (cilti), jeb to attiecināja uz visiem baltiem, kas dzīvoja baltu pirmtautas periferijā – vienalga, vai tie bija austrumgalindi (kurus slāvi atšķēla un kas ilgi mita ap tagadējo Maskavu) vai dienvidgalindi, kas veidoja prūšu dienvidus zaru, vai ziemeļgalindi – zemgaļi, vai arī ziemeļaustrumgalindi – letgaļi; lietuviešu vēsturnieks A. Norkunas arī lietuviešu ciltis apzīmē kā lietuvjugalindus [46: 82-96].

Arī latviešu vēsturnieks A. Švābe atzīmē, ka zemgaļu vārds sākotnēji bijis *ziemgaļi,* jo viņi 5.-6. gs. no visiem baltiem bija izvirzījušies visvairāk uz ziemeļiem [61: 91-92].

Zemgaļu valoda, kā norāda itāļu valodnieks P.U. Dini, tagad ir iznīkusi, bet aplūkotajā periodā bija dzīva un uzrādīja lielu tuvību lietuviešu valodai. Zemgaļu valoda izzuda tikai vācu bruņniecības laikā, tā bija saglabājusies Lietuvas Lielkunigaitijā līdz 14. gs., bet Latvijas teritorijā līdz 15. gs. [18: 250].

Zemgaļiem 5.-9. gs. izveidojās spēcīga bajāru jeb labiešu kārta, kura bija mantiski stipra un nodalījās no pārējiem iedzīvotājiem. No viņu vidus nāca pilskungi, kas karu un sirojumu laikā organizēja zemes aizsardzību, bet miera laikā konkrēto novadu pārvaldi, nocietināto piļu celtniecību, kā arī veicināja pie pilskalniem esošo pirmpilsētu uzplaukumu un amatniecības attīstību tajās. Pilskungu vara kļuva mantojama, viņiem, tāpat kā to radiem vai draugiem, bija lielāki zemes īpašumi nekā citiem un līdz ar to veidojās zināma „virsaišu apvienība", kas uz konfederatīviem pamatiem radīja konkrētās maztautas valstisko veidojumu.

Virsaišu apvienības rezultātā Zemgalē izveidojās it kā trīs atsevišķas zemgaļu maztautas grupas. Rietumdaļā, tagadējā Dobeles un Saldus rajonā, kā arī Zieme|lietuvā ap Žagari, veidojās Tērvetes, Dobeles, Spārnenes un Silenes pilsnovadi; to rīcībā bija samērā auglīgā pārejas augsne no smagajiem Zemgales māliem uz smilšmāliem un mālsmilti, un viļņoti paugurainais reljefs nodrošināja augsnes apstrādes iespējas. Šai laikā stipri uzplauka zemkopība un lopkopība, ko sīkāk aplūkosim apakšnodaļā „Zemkopības izcelšanās".

Zemgales līdzenuma centrālajā daļā bija auglīgas, bet mitras smaga māla augsnes, kuras toreizējiem līdzekļiem bija grūti izmantojamas un tamdēļ še veidojās mazapdzīvota josla. Aiz tās uz austrumiem veidojās plašais Upmales apgabals ar Mežotnes pili centrā. Tālāk uz ziemeļiem, Daugavas un Gaujas lejtecē, zemgaļi bija pārgājuši abas upes un atspieduši somugrus vai arī sajaukušies ar tiem, aizgājuši līdz pat Cēsīm, kur veidoja plašu novadu.

Šis arī uzlūkojams kā zemgaļu uzplaukuma laiks. Taču jau sākot ar 9. gs. to aptumšoja demogrāfiskā krīze, kas izplatījās zemgaļu starpā. Tā izpaudās sievu valdonībā un tieksmē saņemt savās rokās noteikšanu nevien sētā, bet arī novadā un nelielā bērnu skaitā. Tāpat arī vīru strādīgumā, labestībā un reizē tieksmē pakļauties, strādāt citam vēl labāk nekā sev pašam. Rezultātā bērnu skaits saruka un līdz ar to samazinājās zemgaļu kopējais skaits, viņu zemes apdzīvotība, kas sevišķi izpaudās pie Vidzemes zemgaļiem, kuru zemes bija mazapdzīvotas. Tas nepalika slēpts arī apkārtējām tautām. Aizsteidzoties notikumiem priekšā, atzīmēsim, ka tas izsauca 10.-12. gs. lībiešu invāziju, kura noslēdzās ar Daugavas labā krasta un šo zemju pārņemšanu lībiešu (lībju) rokās. Par to skatīt apakšnodaļu „Lībiešu ienākšana Daugavas – Gaujas lejtecē."

2.4.4. Letgale

Letgaļi senajos avotos minēti arī kā leti, lethi, letthi, lethigalli, lettigali un vēlākos laikos arī kā latgaļi. Plašāk tie pazīstami tieši ar pēdējo nosaukumu, un šī iemesla dēļ, sākot ar otro daļu lietosim apzīmējumu „latgaļi".

Savu seno nosaukumu letgaļi, domājams, ieguvuši no sākotnēja cilts apzīmējuma **leti,** kuriem pievienots senbaltu vārds **galas,** un kas līdz ar to apzīmēja ģeogrāfisko atrašanās vietu. No abiem šiem vārdiem radās apzīmējums **letgaļi,** tas ir, letu zemes jeb letu gala apdzīvotāji.

Ziņas par letgaļu etnisko, saimniecisko un tiesisko stāvoklī iegūstam galvenokārt no apmetnēs, pilskalnos un apbedījuma vietās veiktajiem arheoloģiskajiem izrakumiem, jo katrai ciltij bija savas paražas un īpatnības, savas raksturojošās pazīmes. Analizējot izrakumus, varam spriest par cilts aizņemto teritoriju, tās robežām, tāpat par tukšajiem vai mazapdzīvotajiem apvidiem cilšu starpā. Tāpat iegūstam ziņas par nodarbošanos, saimniecisko stāvokli un turību.

Izrakumi dod iespēju spriest, ka letgaļi un sēļi šai laikmetā lielākoties ir dzīvojuši kopā, nav vēl izdalījušies un ieņēmuši atsevišķu teritoriju. Taču jaunākie pētījumi, kā atzīmē M. Atgāzis, parāda, ka letgaļu etnoģenēzē ir daudzi neskaidri un neizdibināti jautājumi, un tas prasa rūpīgu izvērtēšanu [33: 235-241].

Profesors H. Moora savos pētījumos ir nonācis pie slēdziena, ka 4.-8. gs. letgaļiem un sēļiem bijusi liela tuvība un viņu kultūrā nav vērojamas lielas atšķirības. Viņš norāda, ka letgaļi toreiz izjuta lielu austrumslāvu spiedienu un pamazām virzījās uz ziemeļrietumiem, ieņemdami somugru apdzīvotos apgabalus. Somugri daļēji atkāpās uz ziemeļiem, daļēji palika arī uz vietas dzīvot starp letgaļiem, un veidoja to zemēs atsevišķas apdzīvotas vietas jeb „salas", kuru iedzīvotāji pamazām izkusa un asimilējās letgaļu vidē. Šai procesā igauņu iedzīvotāji tomēr ienesa daudzus savus elementus, kuri pārgāja arī letgaļu valodā [40: 105-111.].

Citu viedokli izvirza profesors J. Stradiņš, norādot, ka saskaņā ar valodnieku pētījumiem letgaļu valoda ir bijusi tuvāka austrumbaltu pirmvalodai, turpretī sēļu –

rietumbaltu valodai. Letgaļu cilts formēšanās esot notikusi ārpus Latvijas teritorijas ap Vidusdaugavu, un austrumslāvu ciltis, iespiezdamās baltu teritorijās, ir padzinuši šos letu jeb letgaļu priekštečus, un piespieduši viņus ienākt ap 6.-7. gs. tagadējā Vidzemē un uz laiku dzīvot še kopīgi ar sēļiem un somugriem[58].

Šāds uzskats sakrīt arī ar mūsu iepriekš minēto apskatu, ka ap gadu tūkstoša sākumu leti un galindi (jeb austrumu gali) ir dzīvojuši blakus plašos apgabalos austrumos no tagadējās Latvijas. Austrumslāvu cilts kriviči, triekdamies uz ziemeļiem un austrumiem, sašķēla austrumbaltu ciltis, galindus (austrumu galus) aizspiezdami uz Volgas – Okas apvidu, bet letus (jeb letgaļus) uz tagadējo Vidzemi, kur viņi izveidoja letu galu. Uz to norāda arī saknes **„gal"** paturēšana viņu apzīmējumā. Senie neuri šai kriviču gājienā uz ziemeļiem un rietumiem palika uz vietas Polockas zemē, izveidodami kriviču apdzīvotajos apgabalos atsevišķas „salas" un laika gaitā pamazām asimilējās krivičos – Polockas iedzīvotājos [1: 67].

Arī vēsturnieks G.Zemītis uzskata, ka ap 7. gs. tagadējā Vidzemē, kurā tolaik mita sēļi un ziemeļdaļā igauņi, domājams ir ienākusi jauna baltu cilts, kas aizņēma minēto apgabalu [67].

4.-8. gs. pieauga arī Daugavas upes kā svarīga tirdzniecības ceļa nozīme. Uz to norāda tas, ka gar Daugavas krastiem izauga daudz apmetņu un pilskalnu ar pilīm. Līdz ar to pastiprinājās arī krievu elementa plūsma, daudzi apmetās še uz patstāvīgu dzīvi vai iemitinājās uz laiku, un vietējās tautas izjuta arī to valodas un kultūras ietekmi. Visu šo apstākļu dēļ, norāda lietuviešu vēsturnieks A. Norkunas, *no* **agrākās letgaļu valodas, sākot ar 7. gs., sāka veidoties latviešu valoda**, uzņemot sevī daudzus somugru, kā arī dažus krievu elementus. Sākās latviešu valodas formēšanās un izdalīšanās no kopējās baltu valoda [47: 150].

Lai gan latviešu ciltis pēc sava rakstura bija miermīlīgas, un to galvenā nodarbošanās bija zemkopība, lopkopība un amatniecība, tomēr nemitīgā spiešanās uz ziemeļiem, kuras cēlonis bija krievu spiediens, izsauca Rietumsomu – sevišķi igauņu reakciju. Pēdējie mēģināja aizsargāt savas zemes robežas, kas tai lakā gāja aptuveni pa līniju: Cirma – Lubānas ezers – Cesvaine – Ranka – Limbaži – Viļķene. Šai periodā radās arī, kā atzīmē H.Lākmans, asinsnaids Baltijas somu un letgaļu starpā, sevišķi pieaugdams nākošajos gadsimtos, ap 1000. g. pēc Kristus [27].

Analizējot arheologu atrastās senlietas redzam, ka izmaiņas notikušas arī apbedījumu vietās: līdz 6. gs., kā atzīmē A. Radiņš, valdošie bija uzkalniņa kapi, kurus ar 6. gs. nomainīja lēzenie kapulauki ar skeletapbēdijumiem. Kapos līdzdotās mantas bija bagātīgākas, un starp tām bija daudz ieroču. Vīriešiem viņsaulē līdzi deva šķēpu galus, īsus zobenus, dzelzs šaurasmeņu cirvjus, arī aproces, saktas un darbarīkus. Sieviešu kapos atrod daudz mājsaimniecības priekšmetu un rotaslietu – dzelzs sirpjus, adatas, vainagus, kaklariņķus, saktas, krūšu važiņas, manšetaproces, spirālaproces un citas lietas [51: 150-152].

Apbedījuma vietās atrod arī norādes uz darbošanos ar amatniecību un tirdzniecību. Sevišķi daudz norāžu ir uz zemkopību un lopkopību, taču to apskatīsim šim jautājumam veltītajā apakšnodaļā.

2.4.5. Sēlija

Senie sēļi, saskaņā ar jaunāko pētījumu datiem, ir ienākuši Latvijas teritorijā vēl pirms letiem un aizņēma plašu teritoriju abpus Daugavas. Dienvidos to zemes robežās

ietilpa plaši Ziemeļlietuvas apgabali, ietverot Mēmeles un daļēji Mūsas (liet. *Mušas*) upes baseinus. Tie ietvēra visu tagadējo Sēliju un Augšzemi, kā arī Vidzemes dienvidu daļu. Rietumu virzienā Sēlija robežojās ar zemgaļu apdzīvotiem novadiem, un austrumu – līdz Daugavpilij. Senajos rakstos sēļi minēti ar **„selones"** vārdu. Kopš 13.-14. gs. ir pazīstams kāds 2.-4. gs. romiešu ģeogrāfiskās kartes rokraksts, kurā iezīmēta **„sēļu upe"** (Fluvius Sellianus), kas varētu būt bijusi Daugava.

Sēļi bija sastopami arī visgarām Daugavai līdz pat tās ietekai jūrā. Tomēr vācbaltu valodnieks A. Bīlenšteins uzskata, ka viņi tur nav bijuši daudz.[9].

6. un 7. gs. Vidzemē krievu spiediena rezultātā no austrumiem ienāca baltu cilts – leti, kas apmētās tagadējā Latgalē un Vidzemē. Tā bija kareivīgāka un ekspansīvāka nekā sēļi, kuri tolaik neuzrādīja izteiktu savas cilts apziņu, bet laika plūsmā pakļāvās citu cilšu un tautu ietekmei. Ziemeļu daļā sēļi asimilējās ar letiem (letgaļiem), bet dienvidu daļā pakļāvās lietuviešu ietekmei, pamazām izkusdami tajos. To veicināja arī apstāklis, ka sēļi, kā norāda J. Stradiņš, mentalitātē un tradīcijās bija tuvāki lietuviešiem nekā jebkura cita latviešu cilts [58]. Sēlija veido it kā dzīvu saiti starp latviešu un lietuvju tautām. Šāda lietu uztvere padara saprotamu arī to, ka vēsturiski nedaudz vēlāk, 13. gs., Lietuvas karalis Mindaugs dāvināja Livonijas Ordenim daļu sēļu zemes. Arī itāļu valodnieks P.U. Dini norāda, ka pastāv uzskats, saskaņā ar kuru sēļu valoda ir veidojusi it kā pārejas dialektu starp lietuviešu un latviešu valodām [18: 254].

Tas saskan ar J. Stradiņa domu, ka Sēlija veidoja savdabīgu pārejas zonu starp latviešu un lietuviešu zemēm un ar to izskaidroja šī novada savdabību [58].

Lielākā daļa Sēlijas 5.-8. gs. bija mežiem un purviem klāta un samērā reti apdzīvota. Iedzīvotāju galvenā nodarbošanās bija zemkopība un lopkopība. Zemkopībā dominēja līdumu sistēma, kas bija saistīta ar darbaspēka izlietojumu. Līdumu līšana – koku un krūmu nociršana, aizdedzināšana un vaļāšana pa jaunveidotā tīruma zemi bija ļoti darbietilpīga un tā veikšanai bija nepieciešams kopdarbs, kuru vislabāk varēja nodrošināt cilvēku dzīvošana lielās saimēs. M. Atgāzis norāda, ka tieši nepieciešamība ik gadus līst līdumus kļuva par iemeslu tam, ka Sēlijā 5.-8. gs. valdošā bija lielo ģimeņu izplatība.[33-268.].

Līdzās zemkopībai un lopkopībai Sēlijā izplatījās arī amatniecība, it sevišķi podniecība, apģērbu gatavošana, sadzīves priekšmetu un dažādu rīku izgatavošana. Par atsevišķu nozari uzplauka kalēja amats, no kura izveidojās atsevišķi rotkaļi. Uzplauka arī medniecība, no kuras izdalījās kažokzvēru, it sevišķi caunu medības un ādu apstrāde. Plaši izplatījās arī biškopība, kas veidojās kā atsevišķa nozare.

5.-8. gs. dzīvāka kļuva arī tirdzniecība un sāka veidoties **lielais Daugavas tirdzniecības ceļš,** kas veda no rietumiem uz austrumiem, uz plaukstošo Krievzemi. Gar Daugavas upi veidojās nocietinātas apmetnes, pilskalni un arī atsevišķi pilskalni ar apdzīvotām vietām pie tā. To ierīkošanai izvēlējās ar upi un gravām norobežotas augstienes vai atsevišķi stāvošus kalnus, stratēģiski nozīmīgas vietas pie upēm, it sevišķi braslu tuvumā. Pilis cēla arī agrāk esošajās vietās un tur, kur tās varēja izmantot kā patveršanās vietas sirojumu gadījumos un cilvēku etniskai aizsardzībai.

2.4.6. Igaunija

Arī igauņi bija ienācēji, kas atceļoja no savs pirmdzimtenes, domājams, Volgas augš- un vidusteces un apmetās pie Baltijas jūras, izspiežot pirmiedzīvotājus uz

ziemeļiem. Sākotnēji viņi aizņēma visu Latvijas un Igaunijas teritoriju, bet baltu iespiešanās rezultātā pamazām atkāpās uz ziemeļiem kā Kursā, tā arī pārējā Latvijas teritorijā. Igauņi, kas piederēja pie somu tautu zara, zemi sākotnēji apdzīvoja reti, un baltu pirmā ienākšana Latvijā neradīja lielu pretestību. Tikai tad, kad iedzīvotāju skaits pieauga, pirmatnējās kopienas kļuva lielākas un sāka pievērsties arī lopkopībai. Kad paplašinājās tautu sakari, tirdzniecība un sirojumi, ap 700.-100. g. pr.Kr. parādījās nocietinātas apmetnes. Tās liecināja arī par karadarbības pieaugumu un nepieciešamību glābties no sirotājiem. Šajā laikā pieauga arī ekonomiskā turība. Ap 1.-4. gs. tagadējās Latvijas teritorijā jau konsolidējās konkrētas tautības – dienvidos balti, kurus raksturoja gludā un svītrotā keramika, bet ziemeļos – somu – igauņu ciltis, kurus raksturoja tekstilā keramika.

Šajā laikā somu ciltis sadalījās divās daļās, kas atšķīrās arī ar valodu. Ziemeļdaļā, ap tagadējo Tallinu, veidojās īstie somi, kas pārvietojās uz tagadējo Somiju un kopīgi ar kareļu ciltīm atspieda pirmiedzīvotājus lapus uz ziemeļiem. Dienvidos, tagadējā Igaunijā un Vidzemē, palika igauņu ciltis. Tās dzīvoja nelielos ciemos, nodarbojās ar lopkopību un augkopību, bet jūras piekrastē arī ar zvejniecību un kuģniecību. Viņi grupējās ap pili, kurā lēmumus pieņēma kā kopējā sapulce, tā arī cilts vecākie, vadoņi. Šajā laikā tauta sāka dalīties kārtās – izveidojās vecākie (wanem), kas pārvaldīja pilis. Sāmsalā veidojās dižciltīgie (nobiles); bez tam bija arī brīvie igauņi un karagūstekņi – vergi. Domājams, ka veidojās arī vaļīgas pilsnovada savienības, no kurām radās atsevišķas zemes: Harija (Harjumā), Virija (Virumā), Jerva (Jervamā), Vaiga, Sakala, Ugaunija. Atsevišķi minama Sāmsala, kurā bija izveidojusies jūras laupītāju un sirotāja valsts, kas karoja ar apkārtējām zemēm, sevišķi gotlandiešiem, dāņiem, zviedriem. Jau 6.-8., bet sevišķi ar 9. gs. igauņi izjuta lielu Skandināvijas tautu spiedienu, jo tiem garām gāja lielais vikingu (varjagu) ceļš no Gotlandes uz Ņevas grīvu un pa to tālāk uz Krievzemi. Līdz ar to Sāmsala un Igaunijas ziemeļu piekraste bija nepārtraukti varjagu, it sevišķi dāņu, apdraudēta.

Igauņos izplatīta bija ticība gariem, liela ietekme bija pareģiem un burvjiem – tos pazina ārpus igauņu robežām, arī ģermāņu apdzīvotajās zemēs [27: 15-16].

Igauņi, arī pēc letgaļu un lībiešu iespiešanās Vidzemē, aizņēma tagadējās Latvijas ziemeļdaļu, it sevišķi ap Salacas upi, kā arī pie Apes. Starp viņiem un letgaļiem pastāvēja asinsnaids, kuru izsauca letgaļu virzīšanās uz ziemeļiem, uz igauņu zemēm. Tā kā igauņu ciltis bija vīrišķīgākas un kareivīgākas par latviešu ciltīm, tās bieži vien siroja letgaļu zemēs, laupīja un postīja tās. Vīrus parasti nokāva, bet sievietes un bērnus aizveda verdzībā [27].

Ziņas par senajiem igauņiem, tāpat kā par baltiem, iegūstam galvenokārt no arheoloģiskajiem izrakumiem. Sākot ar 8. gs. par vēsturiskajiem notikumiem jau rakstiskas ziņas sniedz skandināvu sāgas un rūnu raksti, kas iekalti akmenī un vēstī par viņu varoņu piedzīvojumiem Kursā, Zemgalē, Igaunijas salās un sauszemē. Ziņas iegūstam arī no augu ziedputekšņu analīzēm, koku gadskārtu pieaugumu pētījumiem u.c. metožu pielietošanas.

Savus mirušos igauņi līdz 6. gs. apbedīja akmens krāvumu kapos. Ap 7. gs. notika pārmaiņas – pāreja uz individuālo apbedīšanas veidu, pie kura mirušos apbedīja bezstruktūras akmenskrāvuma kapos, kas bija izvietoti tīrumos. Akmens krāvumi dažkārt sasniedza vairākus desmitus metru garumu un platumu un līdz pusotra metra augstumu. No tiem laikiem atrastas arī daudzas kapu piedevas: dzelzs uzmavas cirvji, sirpji, raukņi, naži, šķēpa gali, sudraba un bronzas kaklariņķi, rotadatas, saktas,

aproces, kāju riņķi. Atrastas arī tekstīliju atliekas – krekli, sieviešu brunči, villaines, vīriešu svārki, bikses, apmetņi, kājauti, tāpat arī ādas un lūku apavi [51: 152]. Minētās lietas dod ieskatu par saimniecisko dzīvi un dod iespēju spriest, ka 5.-8. gs. visumā igauņu un letgaļu daļā norisinājās visumā līdzīga saimnieciskā dzīve. Pie tam bija vērojama jau minētā parādība – daudzi igauņi sakarā ar letgaļu spiešanās uz ziemeļiem palika to teritorijā, veidoja atsevišķas etniskas salas, kas ar laiku asimilējās letgaļos, iepludinot to kultūrā igauņu elementus.

2.5. Lībiešu ienākšana Daugavas – Gaujas lejtecē ar 9. gadsimtu.

Lībiešu (apzīmētu arī kā lībji vai līvi) ienākšana problēma Daugavas un Gaujas lejteces baseinos ir viena no neskaidrākajām un līdz šim neatrisinātām problēmām Latvijas vēsturē. Tā saistās ar viņu pēkšņu parādīšanos, labu organizatorisko struktūru, izveidojušos vecāko (vanemu) ietekmi un turību. Pētnieki atzīmē, ka nedaudz vēlāk, 12.-13. gs. ir sastopami trīs atsevišķi lībiešu atzari:

1. Daugavas lībieši, kas apdzīvoja galvenokārt Daugavas labo jeb ziemeļu krastu un tā tuvāko apkārtni, sākot no Baltijas jūras līdz Aizkrauklei, pie kam to centrs bija Ikšķile un netālā Mārtiņsala. Daugavas dienvidus krastā lībiešu bija ļoti maz – un arī pašreiz tas ir daudz mazāk apdzīvots nekā ziemeļu krasts.
2. Gaujas lībieši, kas mita tās abos krastos galvenokārt auglīgajos apgabalos ap Turaidu, Krimuldu un Siguldu, bet bija aizgājuši pat līdz Cēsīm.
3. Jūras piekrastes lībieši no Daugavas un Gaujas ietekas jūrā līdz Salacas upei ziemeļos, ar centru ap tagadējiem Limbažiem – tā saucamā Metsepoles grupa.

Jau ar savas parādīšanās brīdi lībieši izceļas ar tiem laikiem tālajām ziemeļu zemēm izteiktu materiālās kultūras līmeni, iedzīvotāju noslāņošanos, atsevišķu bagātnieku un vadoņu (vanemu) kārtas izveidošanos un kareivīgumu. Igauņu vēsturnieks H.Lākmans atzīmē, ka lībieši stipri pārspēja kaimiņos esošas baltus, sevišķi letgaļus kā kareivīgumā, tā arī karamākslas ziņā, un atspieda tos zemes iekšienē [27: 16-17].

Par lībiešu parādīšanos pie Daugavas un Gaujas 9.-10. gs. ir izvirzītas trīs atšķirīgas hipotēzes [51: 172-181]:

1. Lībieši ir nezināmas izcelsmes somugru cilts, kas kopš senlaikiem ir mitusi Vidzemē, taču baltu kustības uz ziemeļiem ietekmē ir tiem pakļāvusies un atradušies tik stiprā baltu ietekmē, ka arheologi nav iemācījušies tos atšķirt no baltiem.
2. Lībieši ir seno Kurzemes somu pēcnācēji, ir mituši Kursas ziemeļos jūrmalā, tāpat arī Talsu – Tukuma apkaimē, uz kurieni tos atspieduši kurši, un no šejienes ieceļojuši Daugavas – Gaujas lejteces apgabalos.
3. Lībieši ir sena somu cilts, kas mita Karēlijā, tagadējās Krievijas ziemeļrietumos, un kuriem iedzīvotāju skaita pieauguma, kā arī nemitīgo austrumslāvu triecienu dēļ dzimtenē bija kļuvis par šauru un viņi kopā ar sievām, bērniem un mantu sēdušies kuģos, ieradušies Daugavas – Gaujas lejtecē, sagrāvuši Daugavas upi pārgājušos zemgaļus un izveidojuši savus apgabalus.

Pirmā hipotēze acīmredzot ir visvājākā, jo nespēj izskaidrot, kā lībieši, kuri bija tik vāji, ka arheologi tos nespēja atpazīt, pēkšņi 9. gs. tā pieņēmās spēkā, ka kļuva

bagāti un vareni, sagrāva zemgaļus, padzina tos no visām zemēm ziemeļos no Daugavas upes. Un kāpēc pēkšņi ar 9. gs. arheologi sāka atpazīt to apbedījuma vietas, kuras nepazina iepriekš un nevarēja agrāk nekur uzrādīt? Un kur tie pēkšņi ņēma savus vadoņus un labo organizāciju? Jo minētajos ieņemtos novados iepriekš taču mita stiprā zemgaļu maztauta, kas še bija izplatījusi savu varu, un nevis letgaļi, kas sāka formēties tikai 7.-8. gs.. Tieši šo iemeslu dēļ ši hipotēze pašreiz ir atmesta.

Jau nopietnāka ir hipotēze par lībiešu ienākšanu no Kursas. 1938. g. F. Balodis izvirzīja domu, ka lībiešu ciltis, kuršu spiestas, bija atvirzījušās uz Ziemeļkursu, un no šejienes 10. gs. pārcēlās uz dienvidrietumu Vidzemi [7: 94-98]. Plaši šo jautājumu ir apskatījis arī H. Moora. Viņš norāda, ka viens no arheologu pētījuma objektiem ir kapi, kuru izrakumi un izpēte parāda, ka gar Daugavu, sevišķi pie Skrīveriem un Aizkraukles, ir līdzeno kapalauku akmens krāvumi, kas pierāda, ka to veidotāji ir bijuši lībieši. Še daudzkārt kopā ar lībieti apbedīts arī zirgs vai suns, kas tiem raksturīgi. Šais lībiešu kapos ir samērā maz darbarīku, toties vīriešu kapos atrasts daudz ieroču – šķēpu gali, cirvji, zobeni. Daži no tiem ir ļoti grezni un, domājams, piederēja bagātiem ļaudīm. Daudzi ir nākuši no Krievzemes, vai no Skandināvijas. Apbedījumu vietās atrasti arī sudraba depozīti. Tas parāda, ka lībieši jau nodarbojās ar tirdzniecību, un Daugava bija kļuvusi par ievērojumu tirdzniecības ceļu. Kā pierādījumu tam, ka lībieši ir ieradušies no Kurzemes, viņš min to, ka pie Kurzemes lībiešiem jau 9. un 10. gs. bija sastopami kapu uzkalniņi, kas tad parādījās arī Daugavas krastā. Bez tam, risinot šo diskutējamo jautājumu, pēc H. Moores domām ir jāvadās no tā, ka starp Ziemeļkurzemi un Dienvidzemi vajadzēja atrasties zināmam daudzumam seno somu iedzīvotāju. Tomēr arī viņš norāda, ka pagaidām var tikai piekrist hipotēzei par lībiešu ienākšanu no Ziemeļkurzemes, jo pagaidām nav ticamu pierādījumu par šādu lībiešu ieceļošanu un nav zināms, vai tos vispār kādreiz atradīs [40: 162-168].

Taču šai teorijai ir arī lieli trūkumi. Saskaņā ar to lībieši ir mituši Kursas ziemeļos, tagadējā Talsu un Tukuma rajonā, kā arī Miera Kursā jeb Vandemā. Kursas senajos aprakstos minēts, ka te kopā mituši senie somu tautības iedzīvotāji, galvenokārt zvejnieki. Lībju zvejnieku skaits bijis neliels, viņu kultūra nekad nebija sevišķi izcēlusies apkārtējo tautu starpā. Un te nu rodas jautājumi:

- kā Kurzemes lībieši, kas bija samērā mazskaitlīgi un pastāvīgi piekāpās kuršiem, pēkšņi kļuva par lielu tautu, kas izcēlās krastā Daugavas un Gaujas grīvā un piespieda letgaļus atkāpties tālu no Rīgas līča austrumu virzienā, kā arī varēja ieņemt ziemeļu teritorijas līdz pat Cēsīm un sēļu apdzīvotās zemes ap Daugavu līdz Aizkrauklei?
- kāpēc pēkšņi uzplauka lībiešu kultūra, un, kā liecina apbedījumu izrakumi, tie varēja kļūt bagāti, dot saviem mirušajiem līdzi daudz rotaslietu, ieročus, darbarīkus un arī naudu?
- kāpēc Daugavas un Gaujas lībieši, atšķirībā no Ziemeļkurzemes zvejniekiem, pēkšņi kļuva kareivīgi un to vadoņiem (vanemiem) bija samērā liela teikšana visu jautājumu izšķiršanā?
- kāpēc viņiem vajadzēja būvēt daudz kuģu, lai ierastos pie Daugavas un Gaujas grīvas, ja viņi varēja ienākt no Talsu un Tukuma rajoniem pa piekrasti?

Izvirzītie jautājumi liek nosvērties par labu trešajai, igauņu vēsturnieka H. Lākmana izvirzītai hipotēzei – proti, ka lībieši pie Daugavas un Gaujas ap 8.-9. gs. ar kuģiem ieradušies no somu Karēlijas [27: 15-16].

Iemesls, kāpēc tie devās uz dienvidiem, nav zināms. Pēc autora domām, šie iemesli varēja būt dažādi. Pirmkārt, zemes bads, jo no austrumiem, slāvu cilšu nemitīgi spiestas, tiem uzmācās citas kareļu ciltis. Otrkārt, par izceļošanu spieda domāt arī cilts locekļu skaita pieaugums, kas sevišķi jūtams kļuva sakarā ar apdzīvojamās teritorijas samazināšanos austrumslāvu spiediena rezultātā. Treškārt, tieši šai laikā strauji pieauga skandināvu varjagu braucieni cauri vai gar seno lībiešu teritoriju uz Krievzemi, uz Novgorodu un caur to tālāk uz dienvidiem, un ziņu izplatīšanās ne tikai par šo varjagu ceļu, bet arī par Daugavas ceļu uz Krievzemi.

Taču viens no svarīgākajiem iemesliem varēja būt ziņas, kas skandināvu varjagiem nebija svešas, proti, par vareno Zemgales (jeb Ziemgales) valsti, kuru kopš 8.-9. gs. bija piemeklējusi demogrāfiskā krīze, kuras rezultātā zemgalieši kļuva skaita ziņā mazāki un vārgāki , nespēja vairs noturēt savas zemes ziemeļos no Daugmales un Daugavas upes. Tieši demogrāfiskā krīze, kas plosījās Zemgalē, deva cerības un pēc tam arī reālu iespēju atspiest zemgaļus no to ziemeļu teritorijām, ieņemt tās un nostiprināt lībiešu varu pār Daugavas ceļu uz Krievzemi, tāpat kā par daļu no Gaujas, pa kuru gāja sauszemes tirdzniecības ceļš no Daugavas grīvas uz seno Novgorodu.

Šī versija dod atbildi arī uz līdz šim neizskaidroto jautājumu par to, kāpēc tieši attiecībā uz lībiešiem visvairāk jūtama skandināvu ietekme, un lībiešu apbedījumu vietās ir tik daudz skandināvu un krievu tradīciju garā darinātu priekšmetu.

Taču jāpiezīmē, ka vienotas, pilnībā pierādītas teritorijas par seno lībiešu izcelšanos un pēkšņo parādīšanos Daugavas un Gaujas lejtecē vēl arvien nav.

2.6. Vikingu laikmets

9.-13. gs. toreizējā Eiropa dēvē par **vikingu laiku**. Šī nosaukuma iemesls bija skandināvu jūrasbraucēju četrisimti gadus ilgā došanās pasaulē, tirdzniecības braucienos, pie reizes arī izsirojot un tieši aplaupot plašus Eiropas, Ziemeļāfrikas un Tuvejo Austrumu apgabalus un iedvešot bailes un bijāšanu to iedzīvotājiem. Vikingu sirojumi tieši ietekmēja arī Baltijas jūras austrumkrastu, Kuršu zemi un Zemgali, kā arī Igaunijas salas un ziemeļu apgabalus. Netieši, caur Krievzemi, vikingu braucieni atstāja ietekmi uz krievu kņazistēm un caur tām – uz Baltijas zemēm un tautām. Šo iemeslu dēļ kaut īsumā jādod īss vikingu laikmeta raksturojums.

Lai saprastu vikingu, kurus Rietumeiropā dēvēja par normaņiem (ziemeļu vīriem), bet austrumos, slāvu apdzīvotajās zemēs, par varjagiem, lielo nozīmi, ir kaut nedaudz jāaplūko to attīstības un sirojumu vēsture.

Normaņi – seno dāņu, zviedru (sveņņu) un norvēģu – priekšteči apdzīvoja Skandināvijas un Jitlandes pussalas jau sen, taču vēsturē pazīstami tie kļuva dažus gs. priekš Kristus. Tolaik Skandināvijā sākās agrīnais dzelzs laikmets, uzlabojās ieroči un darbarīki, veidojās t.s. rūnu rakstu zīmes, ar kurām atzīmēja viņu teiksmu – sāgu slavenākos notikumus. Domājams, ka šīs ģermāņu ciltis ienāca no dienvidiem un sāka apgūt mazauglīgo, mežiem un klintājiem segto zemi, dedzinādamas līdumus un tikai pamazām attālinādamās no jūras piekrastes. Daba te bija skarba un barga, tādi veidojās arī zemes pamatiedzīvotāji. Tā bija vīrišķīga tauta, ar reliģiju, kurā galvenie dievi bija

vīriešu kārtas, pie kam labie dievi (Ozi) pastāvīgi cīnījās ar ļaunajiem. Viņu galvenais dievs bija Odins jeb Votāns, kas reizē bija arī Saules dievs, viņš dzīvoja Valhallā un pie viņa pēc nāves nonāca kritušo karavīru dvēseles – tās savāca spārnotās dievietes Valkīrijas un aizveda līksmoties Valhalas zālēs. Tā varoņu dvēseles bija nemirstīgas, un kari un kaujas, kurās normaņi izcēlās ar spēku un viltību, kļuva tiem par slavas un goda lietu. Normaņi veidojās kareivīgi, stipri un nežēlīgi , kas pat pēc to laiku paražām iedvesa šausmas gandrīz visām kaumiņtautām [11: 21; 48: 562-580].

Pazīstamākie normaņi – dāņi, tāpat kā zviedri, dzīvoja ciemos, bet norvēģi zemes īpatnību dēļ – viensētās. Zemi parasti mantoja vecākais dēls, bet citiem dēliem bija jālīž līdumu vai nu attālās, mazauglīgās zemēs vai arī jādodas kāda pieredzējuša karavīra vadībā svešumā, sirotāju un tirgotāju gaitās. Sākotnēji viņi brauca nelielās kara laivās, kurās varēja sasēsties 10, lielākajās – 20 vīri un ar kurām varēja iebraukt pa upes grīvām zemes iekšienē. Pamazām šīs laivas apvienojās lielākās flotilēs.

Pirmās ziņas par normaņu sirotājiem sniedz īru, anglosakšu un franku hronisti ap 4. gs. pēc Kristus, raksturodami tos kā drosmīgus, bezbailīgus un nežēlīgus karotājus. Šajos braucienos viņi daļēji nomainīja frīzu jūrniekus, kas kopā ar citiem ģermāņiem laupīja Anglijas un Francijas piekrastēs. Domājams, ka šajā laikā viņi būs devušies arī braucienos pa Baltijas jūru un iepazinušies ar senprūšiem, kuršiem, igauņiem un krievu ciltīm. Taču par to nav rakstisku liecību, jo minētajām tautām nebija savas rakstu valodas.

Daļēji par vikingu – dāņu un zviedru – jūrasbraucējiem stāsta senās teikas. Tās vēsta, ka pēc ausrumgotu valsts Itālijā likvidācijas, austrumgotu paliekas nonākušas Dānijā, kur tiem par mājokli ierādīja Gotlandes salu, kas no šī laika nes viņu vārdu. Pēc senajām skandināvu parašām burtu „o" izrunāja kā „u" un goti dēvēja sevi par gutiem jeb gudiem. Tad nu 6. gs. sākumā šie goti jeb gudi Vidvuda un Brutena vadībā esot devušies pāri jūrai, iekarojuši Prūsiju, nodibinot tajā savu kārtību un iekarojot arī daļu no senās Kursas. Par to liecina tagadējās Kurzemes vietvārdi. Protams, ka tieši nesakrīt gadu nosaukumi, bet tajos laikos, kad nebija rakstības un vienotas laika skaitīšanas, tas ir pilnīgi saprotams. Cik lieli bija Vidvuda un Brutena iekarojumi un panākumi Prūsijā un Kursā, nav izzināms, taču tautas teikas un Gudenieku pagasta nosaukums ir saglabājies.

Ar 6.-7. gs. notika normaņu dalīšanās. Pirmā sāka veidoties Dānija, kura jau ap 800. g. apvienojās vienotā karaļvalstī un pārvaldīja nevien tagadējo Dāniju, bet arī auglīgo Dienvidzviedriju.

Dāņu normaņi sāka regulāri iebrukt Anglijā, un šie kari turpinājās apmēram 200 gadu. Dānija veidojās par lielu karaļvalsti, un tās karalis Haralds 9. gs. pieņēma kristīgo ticību un atsauca uz savu valsti mūku Ansgaru, kuru no šī laika sāka dēvēt par „ziemeļu apustuli." Taču Haralds mira, pēc viņa nāves sākās jukas. Ansgars 830. g. bija spiests doties uz Zviedriju un tur sludināt kristīgo ticību, ko zviedri pieņēma tikai 1008. gadā. No šī laika skandināvi varēja sākt savus sirojumus kristīgās ticības vārdā un aizsegā.

Rietumos dāņu normaņu sirojumi tapa ļoti intensīvi ap 800.-1000. gadu. Viņi pastāvīgi iebruka Anglijā, cēla tur pilis un valdīja tās ziemeļaustrumu piekrastē. Viņi iekaroja arī Francijas piekrastes rajonus (Normandiju) un 907. g. ar lielu floti iebrauca Vidusjūrā, uzbrūkot pat Konstantinopolei. Norvēģi šajā laikā devās Atlantijas okeānā, iekaroja Islandi un sasniedza „zaļo zemi" – Grenlandi. Ir ziņas, ka viņi aizbraukuši arī līdz Ziemeļamerikai. Taču norvēģu karalis Olafs II Haraldsons krita savstarpējā karā

ar dāņiem, un Norvēģija 1030. g. nonāca to pakļautībā. Dānija ieguva vadošo vietu starp vikingiem – normaņiem, pārņēma savās rokās Baltijas jūru un valdīja te pār kuģniecību līdz pat 1227. gadam.

Baltijas teritorijā, it sevišķi senajā Kursā, Sāmsalā , Igaunijas zieme|daļā un pat Zemgalē, gotlandiešu, dāņu un zviedru vikingi bija pazīstami jau sen. Apmēram ar 6. gs. Baltijas jūrā ievērojami attīstījās kuģniecība. Par tirdzniecības centru izveidojās Gotlande, kura atradās tikai 150 km attālumā no Kurzemes krasta. Perioda beigās skandināvi – zviedru, dāņu un norvēģu vikingi – kā tirgotāji un sirotāji devās pāri Baltijas jūrai uz Kursu un Igauniju. Galvenais vikingu jeb varjagu, kā viņus sauca slāvu zemē, ceļš gāja gar Igauniju un pa Somu līci, Ladogas un Ilmeņa ezeriem, lejup uz dienvidiem, uz Dņepru, tālāk pa Melno jūru līdz senajai Bizantijai. Gar šo ceļu viņi dibināja savas apmetnes, pilsētas, še veidojās valstis, sākotnēji ar vikingu izcelsmes valdniekiem, no kurām pazīstamākās bija Novgoroda, Kijeva un citas. Bez šī galvenā tirdzniecības ceļa bija arī otrs, kas gāja caur tagadējo Rīgas jūras līci uz Daugavas grīvu un tālāk uz austrumiem. Cauri Latvijai šajā laikā gāja divi lieli tirdzniecības ceļi – pirmais augšup pa Daugavu un tālāk pa Dņepru uz Melno jūru līdz senajam kultūras centram Bizantijai; otrs ceļš gāja cauri Vidzemei uz Pleskavu un tālāk uz lielo Zieme|krievijas tirdzniecības un kultūras centru Novgorodu (7: 8-11].

Vikingi bija reizē karotāji, sirotāji un tirgotāji. Viņu braucieni piespieda vietējās ciltis organizēties aizsardzībai, radīt valstiskus veidojumus, uzturēt bruņotu karadraudzi. Bez tam braucieni nebija tikai vienvirziena, no rietumiem uz austrumiem. Par šo un daudz vēlāko laikmetu, 10.-11. gs., ir liecības, ka Baltijas jūras austrumkrastā dzīvojošie kurši un igauņi bieži devušies tirdzniecības gaitās un sirojumos uz Gotlandi, kā arī sirojumos uz Zviedriju un Dāniju. Par šīm cīņām ziņas sniedz seno skandināvu varoņteikas – sāgas. Vikingi vairākkārt mēģināja nostiprināties Kursā, pakļaut to savai virsvarai. Ir ziņas, ka gotlandieši un sveņņi (zviedri) 7. gs. nodibinājuši atbalsta punktu pie Grobiņas, un, iespējams, ka kurši 7.-8. gs. bija no tiem tribuatārā atkarībā, maksājot sveņņiem meslus (nodevas) [14: 338-343].

Jauns posms kuršu un zviedru – dāņu attiecībās iestājas 9. gs.. Par to vēstī Brēmenes arhibīskaps un vēsturnieks Rimberts savā hronikā „Svētā Ansgara dzīve", kuru mēs pieminējām apakšnodaļā par Kursu.

To pašu vēstī Islandes vēsturnieks Snorre Sturlasons – ap 860. g. Zviedrija bija pakļāvusi Kursu un likusi tur celt pili. Taču pakļautība bija nosacīta – uz kuršu zemi Piemari bieži devušies vikingu sirotāji, bet arheoloģiskie materiāli liecina, ka dažas teritorijas bijušas pakļautas ilgāku laiku vai vismaz bijušas tributārā pakļautībā dāņiem vai zviedriem. 10. gs. kuršu vadonis („ķēniņš") Dorno cīnījies ar dāņu vikingu Hārdinga dēlu Frodi, atkāpies nocietinātā pilsētā, kuru dāņi tomēr ar viltību ieņēmuši. Ap 925. g. zviedru vikingi Egila Skalagrimsona un viņa brāļa Torolfa vadībā siroja pa Kursu, salaupot daudz sudraba un citu mantu.

Brēmenes arhibīskaps un hronists Ādams ap 1075. g. vēstī, ka kurši esot bagāta tauta, kurai piederot daudz zelta un citu mantu. Bet viņi esot sveņņu (zviedru) pakļautībā, maksājot tiem meslus. Tātad kuršu tributārā pakļautība skandināviem bija ilgusi ap 200 gadu, no 9. līdz 11. gs., un kuršiem šajā laikā bija radies naids un bailes no dāņu – zviedru vikingiem, kas izcēlās ar savu cietsirdību; par to varēs pārliecināties arī vēlāk, 13. gs., kad kurši veda sarunas ar pāvesta legātu par tiešu pakļaušanos Romai. Bet 11. gs. dāņi ar karaļa Svena Estridsona atbalstu Kursā uzcēla katoļu

baznīcu. Viņiem bija raksturīgs vikingu klejotāju gars: dāņu vikingi – normaņi – pēdējos simtos gadu uz laiku bija pakļāvuši daudzas zemes, bet nekur īsti nenostiprinājās un labākajā gadījumā ievāca tikai meslus.

Arī Krievzemē varjagu izcelsmes kņazi dibināja valstis, taču viņi paši vai viņu pēcnācēji pārkrievojās un darbojās Krievzemes interesēs. Taču visur viņi atstāja atmiņas par sevi kā par nežēlīgiem karotājiem – sirotājiem, kuriem piederēja vara pār jūrām un okeāniem, un kuru priekšā trīcēja piekrastes tautas. Viņi ilgi, 9.-12. gs. valdīja arī pār Baltijas jūru – var teikt, ka skandināvi šai laikā realizēja še kundzību pār Baltijas jūru – DOMINIUM MARIS BALTICI.

Varjagi Krievzemē nostiprinājās 9. gs. Šai laikā austrumslāvi bija pieņēmušies skaitā un apdzīvoja plašus apgabalus, kas pletās no Volhovas baseina un Novgorodas ziemeļos līdz **„pilsētu mātei"** Kijevai dienvidos, un no baltu un somugru apdzīvotām zemēm Baltijā līdz pat Volgai austrumos. Še visur bija izplatīta slāviem raksturīga kopienu (obščinu) sistēma, pie kam kopienām bija cilts raksturs un tās piekļāvās nocietinātām vietām, no kurām vēlāk izveidojās pilsētas. Pilsētās lietas izlēma tautas sapulce – veče, bet pārvaldes funkcijas, kā arī vadību kara gadījumos uzņēmās kņazs, kas nāca no dižciltīgo un mantīgo kārtas. Taču austrumslāvu zeme 8.-9. gs. bija sadrumstalota, pilsētas nespēja tālu izplatīt savu ietekmi un aizsargāt savu tautu, tāpat arī tirdzniecības ceļus, kas atradās veidošanās stadijā, ne no skandināvu sirotājiem un tirgotājiem (kuriem bija dots varjagu nosaukums), ne arī no dienvidu un dienvidaustrumu stepes iemītniekiem, kas bieži iebruka zemkopju – slāvu novados.

Šādos apstākļos lielā tirdzniecības centra Novgorodas pilsoņi nolēma aicināt varjagu vadoņus kopīgi ar kara draudzi (kas skandināviski saucas „**Rossiten**", bet krieviski tika apzīmēta ar vārdu **„rusj"**) uzņemties pilsētas pārvaldi un kņaza varu līdz ar pilsētas aizsardzību. Tas esot noticis ap 862. gadu, kad trīs brāļi kļuva par toreizējo pilsētu kņaziem: Rjūriks pārņēma Novgorodas kņaza amatu, viņa brālis Sineus kļuva par pilsētas Beloozero kņazu, bet trešais brālis Truvors par Izborskas kņazu. Tas bija Rjūriku dinastijas sākums, un reizē ar to Krievzemes tapšanas laiks. Lai arī sākumā Rjūriki bija skandināvu izcelsmes, tie ātri vien apņēma sev slāvu sievas un kopā ar savu kara draudzi pārkrievojās, bet austrumslāvi pieņēma vārdu **„rusj-russkije"**.

Rjurika dinastijas kņazi pamazām pārņēma arī citas Krievzemes pilsētas un veidoja tur savas kņazistes. Viņi pārņēma kriviču un vjatiču pilsētas un kļuva par Pleskavas un Smoļenskas, tad Rostovas, Muromas, Rjazaņas un citu pilsētu kņaziem. Rjurika dēla aizbildnis Oļegs (kas savu vārdu atvasināja no zviedru vārda „helgi"), kļuva par krievu pilsētu mātes Kijevas kņazu un pārcēlās uz turieni, izvērsdamies par varenu visas Krievzemes valdnieku, bet bajāri pacēlās pāri pārējai tautai. Kā īsts varjags Oļegs pakļāva Kijevai drevļanus, radimičus un citas slāvu ciltis, aplenca Bizantiju un 911. g. noslēdza ar to izdevīgu tirdzniecības līgumu. Kņazs Igors un Svjatoslavs pakļāva Kijevas varai daudzas slāvu ciltis, un kņazs Vladimirs Svētais 989. g. pieņēma kristīgo ticību un lika kristīties krievu tautai.

Jau drīz pilsētu un lauku iedzīvotāji kļuva par kņazu karadraudzes galveno sastāvdaļu, un tas piedeva tai nacionālu krievisku raksturu. Jaroslava Gudrā laikā Kijeva kļuva lielkņaziste, varjagu kņazi un to karadraudzes bija pilnībā pārkrievojušās un līdz ar to zuda senie sakari ar Skandināviju.

Taču Rjuriku izveidotās krievu kņazistes palika un stipri ietekmēja latviešu un citu maztautu likteņus, un līdz ar to arī zemkopības attīstību.

2.7. Latvijas teritorija 9.-12. gadsimtā

2.7.1. Laikmeta raksturojums

12. gs. beigās un 13. gs. sākumā Baltijas jūras baseinā norisinājās lielas pārmaiņas, kas pilnībā izmainīja tās austrumkrastā dzīvojošo tautu likteņus un valstu veidošanās procesus. Tās saistījās ar lielajām pārvērtībām, kas pēdējos gadsimtos bija norisinājušās Rietumeiropā un bija radikāli mainījušas tās politisko, saimniecisko un kulturālo stāvokli. Vispirms jau bija mainījušies paši cilvēki, viņu dzīvesveids un ārējās attiecības. Ģermāņu ciltis, sagrāvušas Rietumromas valsti, uz tās drupām veidoja daudzas nacionālas valstis, kuras vēl arvien bija Romas slavas un bagātības apžilbinātas. Sabrūkot antīkās Romas saimniecībai, veidojās jaunas, daudzkārt uz primitīvāku saimniekošanas veidu bāzētas valstis, kas mēģināja kārtot saimnieciskās attiecības ar jauniem paņēmieniem. Viens no tiem bija lēņu sistēmas vispārējā pieņemšanās spēkā un sevišķi lēņu tiesību izveidošanās, kas sevišķi uzplauka Franku valstī tās valdnieka Kārļa Lielā (768.-814. g.) un sekojošos gados. Šī iekārta veidojās reizē ar feodālisma uzplaukumu un **pazīstama Rietumeiropā kā lēņu iekārta, kura raksturojas ar speciālo lēņu tiesību pilnveidošanos.**

Kārlis Lielais, kurš par ķeizaru un ievērojamāko Rietumeiropas valdnieku tika kronēts 800. gadā, izveidoja varenu, uz personisko uzticību un neierobežotu paklausību balstītu valsti. Šim laikmetam raksturīgi nepārtraukti kari un sadursmes. Valdnieks varēja pastāvēt tikai tad, ja viņa rīcībā bija stipra, uzticama armija. Tās kodols veidojās no labi bruņotiem, profesionāliem karavīriem – jātniekiem, kuri pamazām ieguva bruņinieku nosaukumu. Viņi vairs nebija lielie zemes īpašnieki, kas bija neatkarīgi savā rīcībā. Laikā, kuru raksturoja bijušās saimniecības sabrukums un vispārējs naudas trūkums, valstij bija jānodrošina lēņa vīriem jeb vasaļiem stabils ienākums, no kā tas varētu iztikt pats, iegādāties bruņas un smago karazirgu, kā arī uzturēt savus karakalpus – un to lēņa kungs jeb suverens viņam piešķīra lēņa objekta veidā – kā noteiktu zemes areālu ar visiem to apdzīvojošiem ļaudīm, medības un zvejas tiesībām un visām citām tiesībām un pienākumiem, kas gulēja uz lēņa objektu. Pretī lēņa vīrs (vasalis) deva savam lēņa kungam uzticības zvērestu, solījumu tam kalpot karā, pārvaldē vai citur.

Sākumā lēņa vīram – vasalim bija pienākums ik reizi, mainoties lēņa vīram, dot uzticības zvērestu, pret to saņemot lēni. Bet pamazām vasaļu vara pieauga, tie ieguva arvien plašākas tiesības, arī tiesības mantot lēņa objektu, nodrošināt savu atraitni, savas meitas. Vasaļu jeb feodāļu vara pieauga, pamazām viņi veidojās par profesionāliem karavīriem – jātniekiem, kas ieguva arvien lielāku varu un līdz ar to arī dižciltību. Viņu vara pieauga arī pār lēņa zemniekiem, kuru tiesības savukārt samazinājās iepretī dižciltību ieguvušajiem vasaļiem – bruņiniekiem, kuri kļuva pusneatkarīgi savu lēņu pavēlnieki. Bruņinieku ietekme sevišķi palielinājās ar apmēram 1000.-1100. gadu, kad viņu rindās uzņēma arī t.s. ministreļus – līdzšinējos muižu pārvaldniekus.

Tā Eiropā veidojās spēcīgā un lielā bruņinieku kārta, kas noteica savus likumus un tikumus, izcēlās ar bezbailību un laupītprieku, rīkoja turnīrus un iedibināja „daiļās dāmas" kultu. Bruņniecība pārņēma arī baznīcas augstākos slāņus, kļuva noteicēja par pilsētbūvniecību; bet zemniecība bija zemākā kārta un no tās atkarīga.

Ap 10.-12. gs. pieauga arī iedzīvotāju skaits. Precīzi to noskaidrot nav iespējams, jo ziņas par šo laiku ir pretrunīgas, nepilnīgas un vietām nav iegūstamas.

Apdzīvotība arī bieži mainījās plaši izplatīto slimību un sērgu, sevišķi buboņu un plaušu mēra dēļ. Taču salīdzināšanai var noderēt arī aptuveni skaitļi, kas parāda, ka šai periodā Rietumeiropā un Viduseiropā mājoja ap 30-35 miljoni cilvēku, no tiem Vācijas ķeizarvalstī ap 6-8 miljoni. Baltijas jūras austrumkrastos, no Vislas upes līdz Somu jūras līcim šais laikos varēja mājot ap 0,6 milj. cilvēku, tai skaitā Senprūsijā – 0,17 milj., Lietuvā – 0,15 , Latvijā un Igaunijā katrā ap 0,14 miljoni. Tātad Senvācijā vien šai laikā bija 10-13 reizes vairāk iedzīvotāju, bet visās rietumu, ziemeļu un Viduseiropas valstīs to skaits pārsniedza baltu un Baltijas somu skaitu pat 50 un vairāk reizes. Pie tam Rietumeiropā un Vidusjūras baseina zemēs kā politiskā, tā saimnieciskā kultūra un karamāksla bija daudzus tūkstošus gadus vecāka un līdz ar to labāk attīstīta kā tā laika ziemeļu zemēs, Baltijas jūras austrumu krastā.

Apdzīvotības pieaugums radīja jaunas problēmas. Tā kā visi lēņa īpašumi bija sadalīti, arī augstākie garīdzniecības amati jau bija aizņemti, parādījās „jaunāko dēlu" problēma – darba meklēšana tiem, kam vairs nepietika lēņu, bet kas gribēja dzīvot dižciltīgā dzīvi, kāroja iegūt slavu un mantu. Mērķi, kur tos novirzīt, deva baznīca, aicinādama cīņā par savas varas izplatīšanu, prasīdami uzticību baznīcai un solīdama par to zemi, jaunus lēņus, jaunus pavalstniekus. Baznīca, prasot sev bezierunu pakļaušanos, savā vārdā atļāva bruņiniekiem jebkuru rīcību pret nekristīgajiem pagāniem. Reliģija tā laika sabiedrībā kļuva par ļaužu augstāko tikumu un mērķi, un baznīcas vadoņi – par visas tautas vadoņiem.

Reliģija šai nepārtraukto karu, laupīšanas un nedrošības laikmetā veidojās par vienīgo stipro balstu, vismaz plašajās strādājošo ticīgo masās, kas vēlējās dzīvot no godīga darba, ne no citu aplaupīšanas. Vispirms jau 622. g. Muhameds Arābijas kontinentā dibināja **islamu**, kas sludināja vienlīdzības, demokrātisma un sociālā taisnīguma principus – ticīgam nebūs būt ticīgā vergam. Islamticīgo vienlīdzība, brīva nodarbošanās ar lauksaimniecību un amatniecību piedeva islamam milzīgu spēku, un tas neticami ātri izplatījās uz ziemeļiem – uz Persijas valsti, un uz dienvidiem – dūņu zemi Ēģipti. Muhameda pirmo sekotāju laikā islams pārņēma Ziemeļāfriku un 8. gs. iekaroja arī Pireneju pussalu – tikai Kārlis Lielais ar saviem franku bruņiniekiem apturēja tā uzvaras gājienu.

Islams nesa pasaulei lielu uzplaukumu – decimālskaitļu rēķināšanas sistēmu, pārņēma no austrumiem māku izgatavot papīru, neredzētu tirdzniecības attīstību, bet reizē arī bagāto ļaužu šķiras veidošanos un to izlaidību. Arābi vairs nevēlējās paši aizsargāt savas valsts robežas un arvien lielākā skaitā pieņēma kara algotņus, par kādiem kļuva no Āzijas nākošie turki – seldžuki. Līdz ar starptautisko tirdzniecību un arābu lieltelpas izveidošanu izplatījās arī tirdzniecība ar precēm un vergiem, ko veicināja tirgotāju peļņas kāre un vēlēšanās uzkraut smagākos darbus vergu pleciem. To veicināja arī feodālo kungu – bruņinieku kārtas uzplaukums Rietumeiropā, kā arī Vidusjūrā valdošo arābu pirātisms un kopš apmēram 800. g. plaši izplatītie normaņu tirgotāju un sirotāju braucieni pa Eiropai piederošām jūrām un piekrastēm. Tirdzniecība ar precēm un vergiem auga plašumā. Tāpat arī savu robežu aizsardzības uzticēšana algotņiem. Ap 955. g. turki – seldžuki ienāca Turkmēnijas teritorijā un drīz ņēma savās rokās islama valsts aizsardzību. 11. gs. viņi jau pārņēma arābu austrumu apgabalus un 1079. g. arī Jeruzalemi.

Šai laikā varjagi jau bija apvienojuši slāvu zemes, bet paši pārkrievojušies. 989. g. Kijevas lielkņazs apprecēja Bizantijas imperatora meitu, kristījās pats un ļāva kristīt savu tautu, iekļaujoties Austrumromas (Bizantijas) kultūras un ticības sfērā.

Krievu austrumu politika kļuva patstāvīga. Tie sāka izrādīt tieksmi veidot lielu vienotu Krievzemes valsti un virzīties uz Rietumiem, uz Baltijas jūras piekrasti.

Eiropā šajā laikā nostiprinājās kā dižciltīgo feodāļu valdība, tā arī kristīgā ticība. Bruņinieki – lēņa vīri mainīja uzticības zvērestus pēc patikas, un sāka izbūvēt savas nocietinātās pilis, kas viņiem deva neatkarību no centrālās varas. To pastiprināja jukas un savstarpējie kari, kas bija pārņēmuši Kārļa Lielā impērijas mantiniekus – Franku valsti (Franciju), Vācijas ķeizarvalsti un Itāliju – senās Romas spožuma un slavas mantinieci. No tām visizteiktāk senās Romas iespaidā nokļuva Vācija, kura sevi sāka dēvēt par Vācu nācijas svēto Romas ķeizarvalsti jeb vienkārši Vācijas ķeizarvalsti.

9.-11. gs. lielās valstis plosīja iekšējie kari, lielo feodāļu egoisms, normaņu un vikingu sirojumi, kā arī dažādu tautu (ungāru, bulgāru, avaru u.c.) uzbrukumi. Šajā laikā Romas katoļu ticību bija pieņēmuši visi ģermāņi, bet lielākā daļa slāvu – ortodoksālo grieķu katoļu baznīcu. Nekristīti bija palikuši tikai balti un Baltijas jūras dienvidpiekrasti apdzīvojošās rietumslāvu ciltis, kā arī somu ciltis. (2.3. att.) Laikmetā, kad modē bija vardarbība un nežēlība, kad pasaulē valdošā bija ļaunprātība, ko pavadīja izmisums, arvien vairāk cilvēku meklēja glābiņu misticismā un reliģijā. Vairojās askēti, vienkāršas un taisnīgas dzīves sludinātāji, kas pulcējās draudzēs, lasīja bībeli un studēja seno kristiešu mācības. Viņi nostājās pret bīskapiem un arhibīskapiem, pret simoniju – baznīckungu došanos laulībā, aizstāvēja celibatu – baznīckungu atsacīšanos no laicīgiem sakariem un pievēršanos baznīcas idejām. Auga klosteri un visu to skaits, kas nostājās pret ārišķīgu laicīgo dzīvi, pret grēku atlaižu pārdošanu. Cilvēce desmitajā un it sevišķi vienpadsmitajā gadsimtā meklēja glābiņu baznīcas klēpī, cerēdama tajā rast „Dieva mieru" – kārtību, lai cilvēks varētu godīgi strādāt un pats baudīt sava darba augļus. Bet, lai to panāktu, bija jāsavalda lielo vasaļu, arhibīskapu un bīskapu tīkojumi pēc varas un labas dzīves.

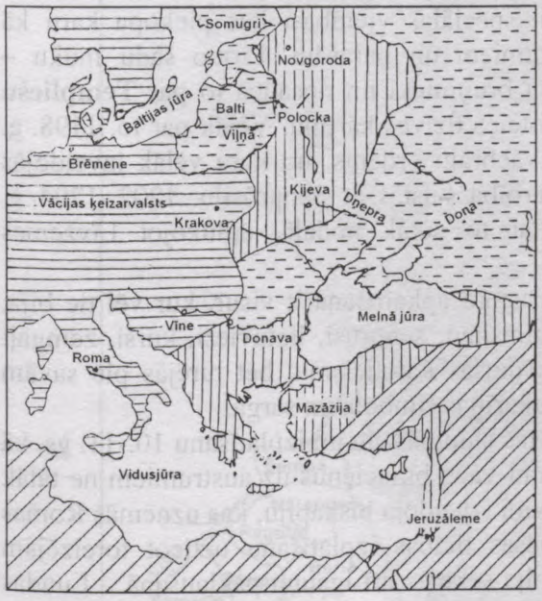

2.3. att. **Reliģiju izplatība Eiropā 11.-12. gs.**

11. gs. Romas baznīcas vadībā izvirzījās kāds mūks ar milzīgu gribasspēku un vēlmi izvilkt kristīgo baznīcu no intrigām un dūkstīm, kur tā bija ieslīgusi, pacelt to pāri visam citam uz šis zemes. Tas bija Hildebrants, ko 1073. g. ievēlēja par pāvestu Gregoru VII. Pāvests – viņš sludināja – ir tiešs svētā Pētera mantinieks, viņa krēsla turētājs, un Dievs caur svēto Pēteri ir nodevis viņam varu iecelt pārējos zemes varenos vīrus – ķeizarus un ķēniņus, lai tie uzturētu un izplatītu viņa ticību uz zemes. Līdz ar to pāvests ir uzlūkojams kā visu valdnieku lēņu kungs un ir tiesīgs vest viņus cīņā par baznīcas varas atjaunošanu, par to, lai baznīcas amatus saņemtu tikai no pāvesta, bet ne no laicīgās varas rokām, lai visi priesteri atsacītos no pasaulīgajiem sakariem un turētu spēkā

celibātu. Visa tā labā Gregors VII prasīja pilnīgu un neierobežotu pāvesta un baznīcas varas atzīšanu.

Cīņa par šiem ideāliem Gregoram VII bija ilga un sīva. Tā kā viņa pusē bija tautas vairākums, visi vienkāršie un darba cilvēki, pāvests uzvarēja. Eiropu pārņēma neierobežotas kristīgās ticības aizstāvēšanas un izplatīšanas gars. Viņa pusē nostājās arī tie, kas ticēja, ka pāvests vedīs uzvaras gaitās pret pagāniem un atbrīvos vispirms svēto Dēla zemi Jeruzalemi, kas bija pieņēmusies turībā un bagātībā un nokļuvusi arābu un pēc tam turku pārvaldīšanā. Ticības fanātisms apvienojās ar laupīšanas kāri un cerību, ka pagānu zemēs kristīgos sagaida liels laupījums.

Šis pāvesta Gregora VII veikums deva iespēju nākošajam pāvestam Urbānam II spert radikālākus soļus – 1095. g. Klermonas sinodē (baznīcas sanāksmē) izsludināt Eiropā „Dieva mieru" un aicināt kristiešus uz krusta karu pret neticīgajiem ar mērķi atkarot Dieva Dēla jeb Jēzus Kristus zemi – Jeruzalemi un tās apkārtni. Tas bija pirmais krustakarš, kas ievadīja lielos notikumus, kuri risinājās vairāk nekā simts gadus un kuros ņēma dalību visu Eiropas iedzīvotāju slāņi – gan valdnieki, gan lielie senjori un vienkāršie bruņinieki, gan arī dēkaiņi, laimes un mantas meklētāji, pat bērni. Krusta kari bija līdzeklis, kur novirzīt lielās bruņinieku masas, īpaši jaunākos dēlus, kuriem nebija cerību iegūt lēņus un līdz ar to mantu. Viņus visus vienoja ideja uzspiest citiem savu ticību un reizē kļūt par viņu kungiem un noteicējiem.

Tādejādi reliģija saauga ar krustakaru ideju, un pats karš kļuva svēts. Tas kļuva morāls iestādījums, kurā viena puse – kristieši – cīnās par patiesību un gaismu, bet otra puse – pagāni – par tumsonību un velnu. Ikvienam kristietim ir jābūt cīnītājam par savu Kungu un tā dēlu Jēzu Kristu.

No šīs idejas izauga arī otrais un citi krusta kari tā Dēla zemes – Palestīnas atbrīvošanai, vai vismaz došanās svētceļojumā kā **peregrīniem** uz šo zemi. Reizē arī veidojās bruņinieku apvienības – ordeņi, speciālas vienības, kas piekopa karu kā profesiju un dzīvoja pēc noteiktiem likumiem un parašām. Pirmo šādu mūku – karotāju ordeni 1119. g. nodibināja franču bruņinieki un nosauca to par **Templiešu ordeni.** Tas izveidoja savus statūtus un noteica dzīves kārtību. Vēlāk par to, 1198. g. uz lazaretes kuģa Vidusjūrā nodibinājās vācbrāļu ordenis, no kura vēlāk izveidojās mums pazīstamais Vācu ordenis, kura darbība saistās ar Senprūsiju. 1202.-1204. g. Livonijā dibinās Zobenbrāļu ordenis. Par to sīkāk nodaļā, aplūkojot Līvzemes pakļaušanu.

Līdz ar ordeņu izaugsmi sākās nekristīgo apkarošana it visur, kur vēl tie bija, sevišķi jau Baltijas jūras krastos, kur rietumslāvi, senprūši, lietuvieši, kurši, zemgaļi un letgaļi, kā arī somu ciltis nebija pieņēmušas katolicismu, bet turējās pie savām nacionālajām pagānu ticībām kā savas neatkarības simbola un sarga.

Šo uzsvaru uz Romas katoļu ticību, tās sludināšanu un izplatīšanu 10.-11. gs. kā savu monopolu uzlūkoja dāņi, ierobežodami vācu braucienus uz austrumiem ne tālāk par Gotlandi. Jau 1104. g. Lundas pilsētā viņi izveidoja bīskapiju, kas uzņēmās Romas katoļu baznīcas vadību Ziemeļeiropā, pašas ticības izplatīšanu uzticot toreizējam Dānijas karalim Valdemāram I. Dāņiem bija sekmes arī igauņu pakļaušanā – Lundas bīskaps nozīmēja par Igaunijas bīskapu mūku Fulko, kas uzņēmās šo amatu 1164./65. gadā. Tā kā igauņi izrādīja pretošanos, talkā nāca pats Romas pāvests Aleksandrs III, uzaicinādams 1171. g. Lundas arhibīskapu nozīmēt par Fulko palīgu mūku Nikolaju, dzimušu igauni. Tāpat pāvests pilnvaroja Dānijas, Norvēģijas un Zviedrijas karaļus sniegt bīskapam Fulko visu nepieciešamo palīdzību un apkarot

pagānus igauņus. Tikai igauņu cīņas gars deva tiem spēku vēl kādu laiku saglabāt patstāvību.

Kristietības nepieņemšana un nacionālās neatkarības saistīšana ar senču pagānisko ticību iezīmēja arī baltu un Baltijas somu maztautu turpmāko likteni – viņi bija palikuši vienīgās nekristītās tautas Eiropā.

Bez tam kā aizejošā leduslaikmeta un aizkavētās kultūras attīstības sekas še bija izveidojušies arī citi nelabvēlīgi faktori: savas rakstības un alfabēta trūkums, neprasme celt mūra ēkas un līdz ar to atpalicība pilsētbūvniecībā, kā arī tikai šai laikā notiekošais valstu veidošanās process. Nozīmīgs faktors bija arī tas, ka baltu un Baltijas somu zemēs nebija izveidojies stingrs feodālisms un lēņu sistēma ar karotāju – bruņinieku kārtu.

2.7.2. Politiski veidojumi Baltijā 9.-12 . gadsimtā.

9.-12. gs. Baltijas zemēs turpinājās iepriekš iesākušies procesi – cilšu un maztautu valstu veidošanās noteiktu teritoriju robežās, kā arī aizvien pieaugošā saskarsme ar krievu kņazistēm austrumos un ar skandināvu – it sevišķi dāņu un zviedru tieksmēm izplatīt savu kundzību Kurzemē un Igaunijā. Stāvokli jūtami

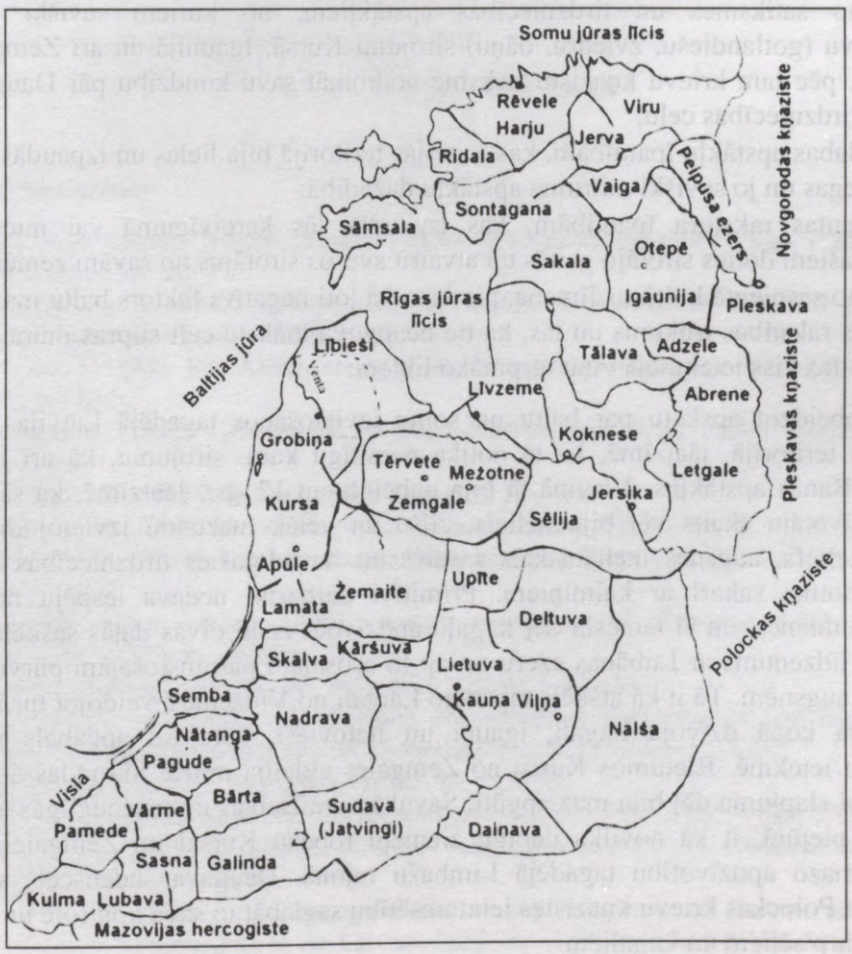

2.4. att. **Baltu un Baltijas somu valstiskie veidojumi 12. gs.**

ietekmēja notikumi Krievzemē, kur, sākot ar 12. gs. vidu, pagrima vienotās Kijevas lielkņazistes ietekme un tās vietā pieauga atsevišķo kņazistu vara. Tas atviegloja baltu un Baltijas somu stāvokli, jo tiem vairs nebija jāaizsargā sava neatkarība no spēcīgās Kijevas Krievzemes, bet gan jāveido sava politika pret atsevišķajām Novgorodas – Pleskavas , Polockas, Smoļenskas un citām kņazistēm. Par ievērojamu faktoru austrumu politikā kļuva lietuviešu cilšu konfederācija, kurā vadošo lomu bija ieguvuši lietuvju izcelsmes karakungi, kas pakāpeniski veidojās kā atsevišķa kārta un bieži precību, mantojuma un cita veida radniecisku darījumu veidā piedalījās apkārtējo krievu kņazistu savstarpējo attiecību veidošanā.

Šādos apstākļos veidojās baltu un Baltijas somu cilšu un maztautu valstiskās apvienības, kas uzskatāmi parādītas 2.4. attēlā. Latvijas zemes iedalījums sīkāk parādīts 2.5. attēlā, parādot arī maztautu valstisko apvienību robežās esošo zināmo pilsnovadu robežas.

Kopumā maztautu izvietojums Latvijas teritorijā bija atkarīgs galvenokārt no šādiem faktoriem:

- maztautu cilšu migrācijas, kas saistījās ar iekšējiem faktoriem – iedzīvotāju skaita pieaugumu, kā arī ārējiem faktoriem – spiedienu no kaimiņiem – slāvu ciltīm austrumos un skandināviem, it sevišķi dāņiem rietumos;
- no satiksmes un tirdzniecības apstākļiem, no kuriem sevišķi minami skandināvu (gotlandiešu, zviedru, dāņu) sirojumi Kursā, Igaunijā un arī Zemgalē, kā arī slāvu, pēc tam krievu kņazistu tieksme nodibināt savu kundzību pār Daugavu kā galveno tirdzniecības ceļu;
- dabas apstākļu īpatnībām, kas Latvijas teritorijā bija lielas un izpaudās reljefa, augšņu segas un jo sevišķi mitruma apstākļu dažādībā;
- tautas rakstura īpatnībām, kas izpaudās tās kareivīgumā vai miermīlībā, spējām pašiem doties sirotāju gaitās un atvairīt svešos sirotājus no savām zemēm;
- no sasniegtā kultūras līmeņa, pie kam kā ļoti negatīvs faktors baltu maztautām bija savas rakstības trūkums un tas, ka tie neapguva mākslu celt stipras mūra pilis un pilsētas – tas viss ietekmēja viņu turpmāko likteni.

Nobeidzot apskatu par baltu un somu izvietošanos tagadējā Latvijas, kā arī Igaunijas teritorijā, jāatzīmē, ka tā notika nemitīgu karu, sirojumu, kā arī iespaidu sfēru dalīšanas apstākļos. Visumā tā bija pabeigta ap 12. gs.. Jāatzīmē, ka sākotnēji, kad iedzīvotāju skaits vēl bija neliels, cilšu un vēlāk maztautu izvietojumu stipri noteica reljefs, augsnes mehāniskais sastāvs un izveidojušies tirdzniecības ceļi, pa kuriem notika sakari ar kaimiņiem. Primitīvi darbarīki nedeva iespēju nosusināt slapjās zemienes, un šī iemesla dēļ latgaļu apdzīvoto zemi divās daļās sašķēla lielais Lubānas līdzenums ar Lubānas ezeru un ap to esošajām pārplūstošajām purvu, pļavu un mežu augsnēm. Tā it kā atšķēla tagadējo Latgali no Vidzemes, veidojot tur īpatnēju vidi, kurā kopā dzīvoja letgaļi, igauņi un lietuvieši, bet viss apgabals nokļuva lietuviešu ietekmē. Rietumos Kursu no Zemgales atdalīja mitrie Skrundas apkārtnes meži, kuri slapjuma dēļ bija maz apgūti. Savukārt smilšainās un mazauglīgās augsnes, kas bija piejūrā, it kā novilka dabīgu ziemeļu robežu Kursai un Zemgalei, kā arī noteica mazo apdzīvotību tagadējā Limbažu rajonā. Daugavas ūdensceļš savukārt ietekmēja Polockas krievu kņazistes ieinteresētību saglabāt to savā kontrolē un noteica robežu starp sēļiem un latgaļiem.

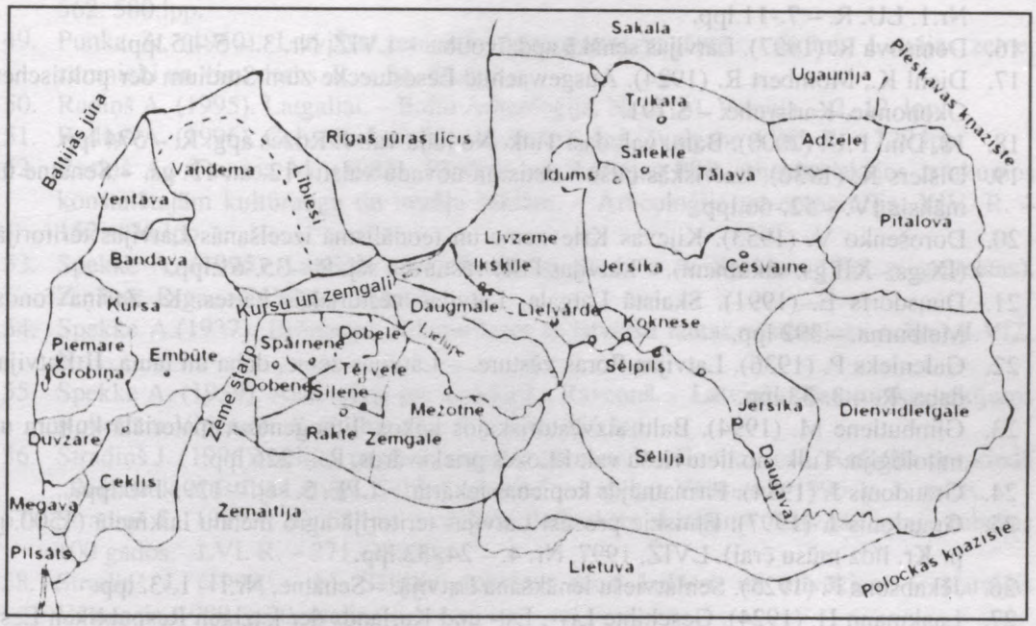

Avots: Sastādīta pēc „Latvijas vēstures atlants", 1998.

2.5. att. **Latvijas zemes 12. gs.**

Literatūra

1. Ai, māte Latgale. Atskati Latgales vēsturē un kultūrvēsturē.(2001). Sast. P.Zeile.Izdevn. Annele. – 559 llp.
2. Andersons E. (1990). Dānijas sakari ar Baltijas zemēm no IX līdz XIII gs. vēstures avotu gaismā. – Latvijas PSR ZA Vēstis, Nr.1.
3. Apals J.(1987). Par Araišu ezerpils pirmās apbūves plānojumu. – Latvijas PSR ZA Vēstis Nr.5.
4. Apīnis A. (1991). Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gs. vidum. Izd.Liesma. R. – 223 lpp.
5. Arbusow L. (1933). Fruhgeschihte Lettlands. R. – 64.
6. Balodis A. (1991). Latvijas un latviešu tautas vēsture. Izd. Kabata. R. – 430 lpp.
7. Balodis Fr. (1939). Latviešu starptautiskie sakari ap 1000. g.pēc Kr. – LVIŽ, Nr.1. (9) – 5-20. lpp.
8. Baltijas valstu vēsture (2000). Autoru kolektīvs. Izd. Zvaigzne ABC. Tulkojums latviešu valodā. R. – 223 lpp.
9. Baltu arheoloģija (1995). Nr. 3(6); 4(7). Vilnius. – 32 ; 40.
10. Bielenstein A. (1892). Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprahe in der Gegenwart und im 13 Jahrhundert. St. Petersburg. – 825.
11. Bīlmanis A. (1923). Zviedrijas vēsture. R. – 135 lpp.
12. Biļkins V.(1938). Rimberta dati par kuršiem. – LVIŽ , 1938. Nr.2. – 225.-232. lpp.
13. Boruks A.(1995). Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā. No senākiem laikiem līdz mūsdienām. R. – 449 lpp.
14. Boruks A. (1998). Latvian agriculture in the framewok of Eastern and Western influence. – Proceeding in the Latvian Academy of Scieces. Sect.B.Vol. 52. Nr.6 – 338-43. p.

15. Denisova R. (1991). Austrumbaltu ciltis agrajā dzelzs laikmetā. – Latvijas Vēsture, Nr.1. LU. R. – 7.-11.lpp.
16. Denisova R. (1997). Latvijas senākā apdzīvotība. – LVIŽ, Nr. 3. – 5.-15.lpp.
17. Diehl K., Mombert R. (1924). Ausgewaehlte Lesestuecke zum Studium der politischen Okonomie. Karlsruhe. – S.191.
18. 18. Dini P.U. (2000). Baltu valodas. Tulk. No itāļu val. J. Rozes apg. R. – 574 lpp.
19. Dišlers K. (1936). Latviskās cilšu valstis un novadu valstis 12. un 13. gs. – Senatne un māksla.IV. – 52.-66.lpp.
20. Dorošenko V. (1953). Kijevas Krievzeme un feodālisma izcelšanās Latvijas teritorijā. (IX gs.- XII gs. sākumam). – Latvijas PSR vēsture. I sēj. R. –35.-61.lpp.
21. Dunsdorfs E. (1991). Skaistā Latgale. Latvijas vēsturiskās kartes. K. Zariņa fonds. Melburna. – 392 lpp.
22. Galenieks P. (1936). Latvijas floras vēsture. – Latvijas zeme, daba un tauta. II Latvijas daba. R. – 3.-33.lpp.
23. Gimbutiene M. (1994). Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnoģenēze, materiālā kultūra un mitoloģija. Tulk. no lietuviešu val. I.Lozes priekšvārds. R. – 226 lpp.
24. Graudonis J. (1984). Pirmatnējās kopienas iekārta. – LPE, 5. sēj. – 129.-140.lpp.
25. Graudonis J. (1997). Etniskie procesi Latvijas teritorijā agro metalu laikmetā (1500. g. pr.Kr. līdz mūsu ērai). LVIŽ, 1997, Nr. 4. – 24.-33.lpp.
26. Jēkabsons F. (1925). Senlatviešu ienākšana Latvijā. – Senatne, Nr.I – 1.-3. lpp.
27. Laakmann H. (1924). Geschihte Liv-, Est- und Kurlands der jetzigen Respubliken Eesti und Latwija. Rewal. – 158 S.
28. LD. Enciklopēdija. (1995). 2. sēj. Izd. Latvijas Enciklopēdija. R. – 225 lpp.
29. LKV (1933. – 1939.) X –XIX sēj. A. Gulbja apg. R.
30. Latviešu vēsture. (1938). Fr. Baloža un Tenteļa red. I. Latviešu senvēsture. R. – 215 lpp.
31. Latvijas PSR arheoloģija. (1974). R. – 374 lpp.
32. Latvijas PSR vēsture. I sēj. (1953). LPSR ZA izd. R. – 352 lpp.
33. Latvijas senākā vēsture. 9. g. t.pr.Kr. – 1200. g. (2001). Aut. kolekt. LVI apg. R. – 463 pp.
34. Latvijas vēstures atlants (1998). Apg. Jāņa sēta. R. – 88 lpp.
35. Latvijas zeme, zemnieks un viņu darbs (1940). Rakstu kr. Lauks. pārv. izd. R. – 600 lpp.
36. Roze I. (1997). Indoeiropieši Austrumbaltijā arheologa skatījumā. – RVIŽ , Nr.3. – 16.-29.lpp.
37. Leinasāre I. (1962). Zemkopība un zemkopības rīki Latvijā. R.
38. Roze I. (1995). Lubāna ezera ieplakas akmens laikmeta apmetnes un to apdzīvotāju iztikas ekonomika. – LVIŽ. 1955., Nr. 2. 11.-32.lpp.
39. Lietuviu Etnogeneze ir Tautini Savimone (1998). Rosma. Vilnius. – 60.
40. Moora H. (1952). Pirmatnējās kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. R. – 169 lpp.
41. Moora H., Šnore E. (1953). Pirmatnējā kopienas iekārta Latvijas PSR teritorijā. – Latvijas PSR vēsture. I sēj. Latvijas PSR ZA izdevn. R. – 5.-34.lpp.
42. Moora H., Ligi H. (1970). Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Balticums zu Anfang des 13 Jahrhunderts. Eesti Ramat. Tallin. – S.100.
43. Mugurēvičš E. Agrais feodālisms. (10. – 12.). – RPE, 52. sēj. 140.-145.lpp.
44. Mugurēvičš E. (1977). Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi. 3.-15. gs. arheoloģiskie pieminekļi. R. – 144 lpp.
45. Mugurēvičš E. (1998). Etniskie procesi Baltu apdzīvotajā teritorijā un latviešu tautas veidošanās 6. – 16. gs.. – LVIŽ , Nr. 2. – 19.-32.lpp.
46. Norkunas A. (1994). Aisčiai. XXV a pr.m.e. – VIII a.m.e. Vilnius – 152.
47. Norkunas A. (2001). Gentine Lietuviu tauta rytuose Vilnius. – 170.

48. Pasaules vēsture. (1929). I. sēj. Senie laiki. A. Grīna red. Izd. Grāmatu draugs. R – 562. 580.lpp.
49. Punka A. (1940). Latviešu zemnieku likteņgaitas pagātnē. – Grām.: Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. R. – 51.-86.lpp.
50. Radiņš A. (1995). Latgaliai. – Baltu Arheologija. Nr. 3 (6). Vilnius. – 2.-12. lpp.
51. Radiņš A. (1996). Ceļvedis Latvijas senvēsturē. Izd. Zvaigzne ABC. R. – 229.lpp.
52. Rasiņš A., Tauriņa M, (1983). Pārskats par Latvijas PSR arheoloģiskajos izrakumos konstatētajām kultūraugu un nezāļu sēklām. – Arheoloģija un etnogrāfija. XIV. R. – 152.-176.lpp.
53. Spekke A. (1995). Latvieši un Livonija 16. gs. (pēc A. Spekkes 1935. g. grāmatas). Zinātne. Rīga. – 265 lpp.+32 att.
54. Spekke A.(1937). Brēmenes Ādamu lasot ar latviešu tautas vēsturnieka acīm. –LVIŽ, Nr.1.
55. Spekke A. (1939). Aistu sūtņi pie Teodorika Ravennā. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. A. Gulbja apg. R. – 294.-326.lpp.
56. Stradiņš J. (1996). Sēlijas pagātne, tagadne un novada nākotnes meti. Referāts apspriedē „Reģionālā attīstība Latvijā. Sēlijas novads." – Latvijas Vēstnesis, 1996. g. 1. marts.
57. Stradiņš J. (1999. – a). Sēlijas problēmas laikrakstu skatījumā. Latvijas zemju robežas 100 gados. –LVI. R. – 271.-282.lpp.
58. Stradiņš J. (1999. – b). Sēlijas problēma cauri laikiem un cilvēkiem. – Latvijas Vēstnesis, 1999. g.20. maijs.
59. Straubergs J. Rīgas vēsture.I. Izd. Grāmatu draugs. R. – 491.
60. Šturms E. (1936). Pirmās bronzas laikmeta kapenes Latvijā. – Senatne un māksla. I. R. – 70.-94.lpp.
61. Švābe A. (1990). Latvijas vēsture. I daļa. Priekšv. T. Zeids. Izd. Avots. R. –239. lpp.
62. Vasks A. (2001). Agrais dzelzs lakmets. 1 – 400. g. – Latvijas senākā vēsture. 9. g.t.pr.Kr. – 1200. g. Latvijas vēstures institūta apgāds. R. – 186.-231 .lpp.
63. Vasks A., Vaska B., Grāvere R. (1997). Latvijas aizvēsture. 8500. g.pr.Kr. – 1200. g. pr.Kr. Zvaigzne ABC. R. – 224 lpp.
64. Zagorska I. (1994). Salaspils laukskolas akmens laikmeta apmetne. – Arheoloģija un etnogrāfija. XVI. Rīga. 14.-28.lpp.
65. Zāns V. (1936). Leduslaikmets un pēcleduslaikmets Latvijā. – Latvijas zeme, daba un tauta.I. R. – 49.-128.lpp.
66. Zemītis G. (1991). Sēļi un viņu pēdas. – Latvijas Vēstnesis. 1999. gada 19. maijs.
67. Zunde M. (1999). Mežainuma un koku sugu sastāva pārmaiņu dinamika un to galvenie ietekmējošie faktori Latvijas teritorijā. – Latvijas mežu vēsture.R. – 111.-206.lpp.
68. Žulkus V. (1995). Senieji kuršiai. – Baltu Arheoloģija. Nr.4 (7) – 9.-6.lpp.
69. Žulkus V., Urbanavičus V. (1995). Baltai ir Skandinavai. – Baltu Arheoloģija. Nr.4(7). 9.-13.lpp.

3. Zemkopība Latvijā līdz 12. gadsimtam

3.1. Zemkopības veidošanās

Zemkopības nozīme mūsu tautas vēsturē ir ļoti liela, jo ilgus gadsimtus tā ir bijusi galvenais nodarbošanās veids. Ar pilnām tiesībām varam teikt, ka ilgus gadsimtus zeme ir bijusi tā, uz kuras latviešu tauta ir dzīvojusi un no kuras tā ir dzīvojusi – ieguvusi pārtiku, apģērbu un izejmateriālus savas materiālās kultūras prasību apmierināšanai. Pie tam kā grāmatas virsrakstā, tā nodaļu nosaukumos esam saglabājuši nosaukumu **zemkopība**, saprotot to plašākā nozīmē kā lauksaimniecības ražošanu, un ietverot līdzās augkopībai arī dārzeņkopību, lopkopību un biškopību. Turpretī tekstā, aplūkojot sīkāk atsevišķas nozares, mēs lietojam to tiešo nosaukumu – zemkopību, dārzeņkopību, lopkopību, biškopību. Tādējādi nokļūstam it kā pretrunā starp grāmatas vispārējo nosaukumu un teksta iztirzājumu, taču tas darīts, lai attaisnotu dzīvē iegājušos vārdu – zemkopība (kuru līdz pat jaunākiem laikiem esam saglabājuši pat ministrijas apzīmēšanai). Bez tam arī tagad, lietojot vārdu **zemnieks**, mēs saprotam ar to cilvēku vai to kopu, kas nodarbojas ne tikai ar zemes kopšanu, bet plašāk – ar visu lauksaimniecības ražošanu, ieskaitot arī netradicionālās nozares.

Aprakstot speciālus jautājumus, kas saistīti ar zemes izmantošanu, zemes īpašuma un lietošanas tiesībām, agrārreformām, zemes un nekustamā īpašuma vērtēšanu, zemes iedalījumu novērtējuma arklos, izteikšanu dālderos, zemes kadastra ieviešanu, meliorāciju un citus, turpmāk atsevišķām apakšnodaļām dosim atbilstošus nosaukumus.

Zemkopības, tverot šo nodarbošanās veidu plašā nozīmē vēsture ir ļoti sena. To saista ar laiku, kad mūsu ziemeļu platuma grādos senāko zobiņu – bedrīšu keramikas kultūru nomainīja auklas keramikas un kaujascirvju kultūra (skat. 3.1. att.). Taču no arheoloģiskiem un lingvistiskiem pētījumiem, no augu sporu un putekšņu analīzēm ir konstatēts, ka zobiņu – bedrīšu keramikas kultūra ir saistāma ar somugru etnisko sastāvu , turpretī – auklas keramikas kultūra – ar indoeiropiešiem, šai gadījumā ar baltiem un slāviem, kuriem sākotnēji ir bijusi ļoti tuva valoda, kas vēlāk nodalījusies katra atsevišķi [4: 155-167].

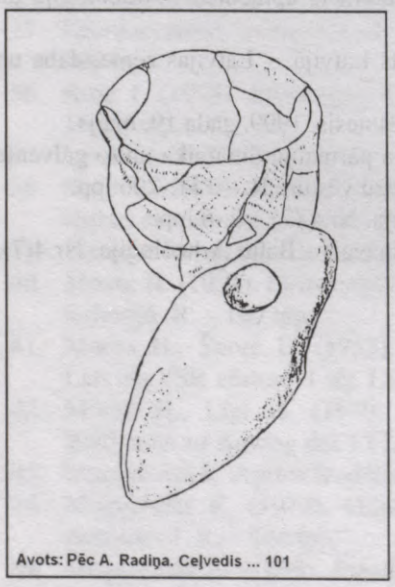

3.1. att. **Pirmsbaltu senču auklas keramikas trauks un laivasveida cirvis (rekonstrukcija)**

Latvijas teritorijā, tāpat kā visa Ziemeļrietumu Eiropā, auklas keramikas un laivascirvju kultūras cilvēki, kurus identificē ar piederību pie baltu ciltīm, sāka iespiesties vēl akmens laikmeta beigās, ap 2000.-1700. g.pr.Kr. Viņi atnesa sev līdzi iemaņas lopkopībā un zemkopībā, kas Eiropas dienvidos bija daudz vairāk attīstītas nekā jaunapgūstamajās teritorijās. Taču cilvēki nodarbojās arī ar senajām tradicionālajām

nozarēm – medniecību, zvejniecību un savvaļas augu vākšanu. Šīs nozares vēl ļoti ilgi saglabāja savu nozīmi iedzīvotāju apgādē ar uzturu. Tā kā darbarīki bija ļoti primitīvi, izgatavoti galvenokārt no akmens un kaula, tad arī darba ražīgums bija zems, cīņa par iztiku smaga un nepārtraukta, un bads bija biežs viesis viņu mājvietās.

Latvijas teritorija šai laikā bija vāji apdzīvota, un baltu ciltis aizņēma nelielu tās daļu – pēc lietuvietes R. Rimantienes pētījumiem to apmetnes ir konstatētas Ziemeļlietuvā pie Šventajas lagūnas un Nīcas, tāpat arī Latvijas austrumos Lubānas ezera baseinā. Arheoloģe I. Loze, balstoties uz jaunākajiem pētījumiem arheoloģijā un valodniecībā, kā arī uz augu sporu un putekšņu analīzi, uzskata, ka zemkopības sākuma process bija pakāpenisks, ienācējiem sajaucoties ar nedaudzajiem vietējiem iedzīvotājiem, un līdzās pamatnodarbībām – zvejai, medniecībai un savvaļas augu vākšanai parādījās arī sākotnējā zemkopība – nelielu lauciņu iekopšana apmetnes tuvumā. Par to liecinot galvenokārt atradumi šo apmetņu vietās vai tuvumā – koka kapļi, no raga darināti zemes irdinātāji, krama sirpjveida naži, akmens graudberži un piestu vai to atlieku atradumi [11: 17-20].

Šai periodā mainījās arī cilvēku apmetņu novietojums – agrāk tās cēla tieši pie ezeriem vai upēm, kas ietecēja ezeros, kur bija zālainas vietas, noderīgas ūdensputnu ligzdošanai un olu dēšanai. Tagad apmetnes izvietojas arī ezeru apkārtnē, taču augstākās vietās, kas bija piemērotas sīko lauciņu iekopšanai pārtikas ieguvei. Zemkopība sākuma stadijā daudz neatšķīrās no tagadējās dārzeņkopības, un ar to nodarbojās, atlasot un iesējot labākās sēklas, galvenokārt sievietes un bērni, kamēr vīrieši medīja vai zvejoja [24: 3].

Zemkopības veidošanos Latvijas teritorijā veicināja arī toreiz valdošais samērā siltais un sausais subboreālais klimats, kura laikā labi padevās dažādu labību sējumi. Plaši izplatījās arī egļu meži, kuros mita dažādi meža dzīvnieki: zaķi, aļņi, brieži, meža cūkas, lapsas, lāči un citi dzīvnieki. Arī upēs un ezeros bija daudz zivju. Taču siltuma daudzuma pazemināšanās izsauca dažas pārmaiņas, piemēram, ezerriekstu izzušanu, kas savukārt veicināja pievēršanos zemkopībai [9: 118].

Kā liecina apmetņu vietās atrastie dzīvnieku kauli, sākumā galvenokārt audzēja sīklopus – kazas, aitas, arī cūkas. Liellopi perioda sākumā vēl bija samērā maz izplatīti, taču pakāpeniski to skaits pieauga. Apmetņu vietu tuvumā izveidojās pirmie zemkopības iedīgļi – nelieli lauciņi, kuros sāka audzēt vissenāko kultūraugu – miežus.

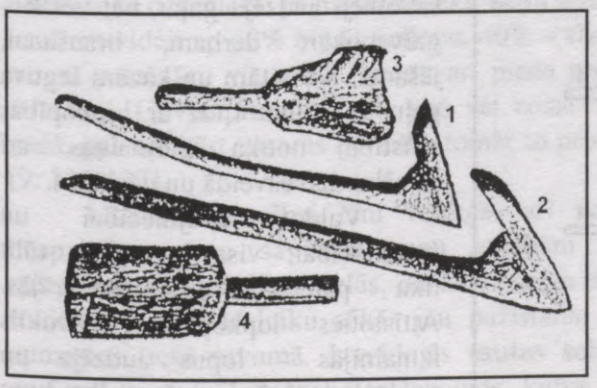

3.2. att. **Koka kapļi irdināšanai (1;2) un koka vālītes riekstu pārsišanai (3;4) (atrasti Sārnātes purva mītnē Ventspils raj.)**

Perioda beigās parādījās arī kvieši, prosa, pupas. Darbarīki bija ļoti primitīvi – speciāli izveidotas nūjas un akmens kapļi zemes uzirdināšanai, akmens cirvji, kā arī berzes dzirnakmeņi graudu malšanai (3.2., 3.3. un 3.4. att.).

Laika posmā no otrā gadu tūkstoša vidus līdz pirmā gadu tūkstoša vidum pr. Kristus pasaulē notika ievērojamas pārmaiņas – jaunāko akmens laikmetu nomainīja bronzas laikmets. Bronzas izgatavošanai bija nepieciešama alva un varš, kuru

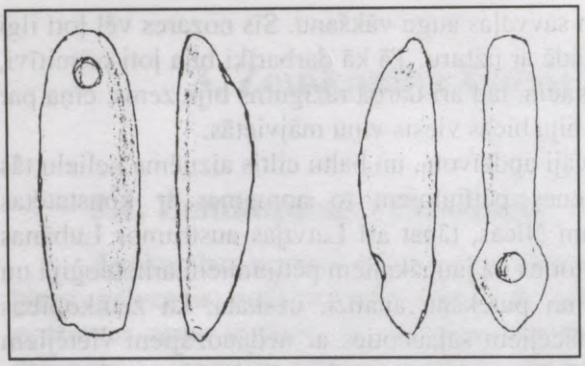

3.3. att. **Akmens kapļi zemes irdināšanai. (atrasti Saldus un Tukuma rajonos)**

Latvijas teritorijā nebija. Taču, attīstoties sakariem starp tautām, bronzas rīki, kaut arī nedaudzi, nonāca Latvijas teritorijā. Līdzās tiem atrasti arī akmens kapļi, it sevišķi tagadējā Kurzemē un Zemgalē, kas liecina, ka zemkopības plašāka attīstība sākusies tieši še. Turpretī Latvijas ziemeļu un austrumu daļā, pēc H. Stroda pētījumiem, mājoja vēl somugru izcelsmes mednieku un zvejnieku ciltis [17: 10-12].

Līdzās tiem pilnveidojās akmens ieroči un darbarīki, kurus sāka izgatavot no cietāka materiāla, arī krama. Šī perioda apbedījuma vietās lielākā skaitā atrodami akmens karacirvji, jo cilvēkiem tajos laikos bija jācīnās ne tikai ar badu un plēsīgiem zvēriem, bet arī ar svešiem sirotājiem un iebrucējiem. Pēc formas bija izplatīti divu veidu cirvji – laivveidīgi un ar taisnu muguru, bet abi jau ar izdobtu caurumu kāta iestiprināšanai.

Līdzās cirvjiem šī laikmeta apbedījumu vietās parādās kalti, īleni, bultu gali, adatas, kā arī māla trauku lauskas. Darbarīku pilnveidi veicināja saskare ar citām ciltīm un tautām, vispirms jau ar tuvākajiem kaimiņiem – prūšiem, lietuviešiem un krieviem, bet perioda beigās arī ar skandināviem – gotiem, dāņiem, zviedriem, arī norvēģiem.

Sākot ar otrā gadu tūkstoša pr. Kristus vidu aizvien plašāk izplatījās **lopkopība**, kas ap otrā un pirmā gadu tūkstoša miju jau ieguva tādu pat nozīmi kā medniecība un zvejniecība. No mājlopiem audzēja galvenokārt sīklopus – cūkas, aitas, kazas. Liellopu un zirgu kauli atrasti vēl samērā maz. Liellopi deva gaļu, ādas, pienu, bet kaulus izmantoja darbarīku izgatavošanai. Zirgus sākotnēji audzēja gaļai, bet vēlāk – galvenokārt darbam, braušanai, jāšanai. No aitām un kazām ieguva gaļu un vilnu. Līdz ar lopkopības attīstību notika pārmaiņas arī cilvēku dzīvesveidā un uzskatos.

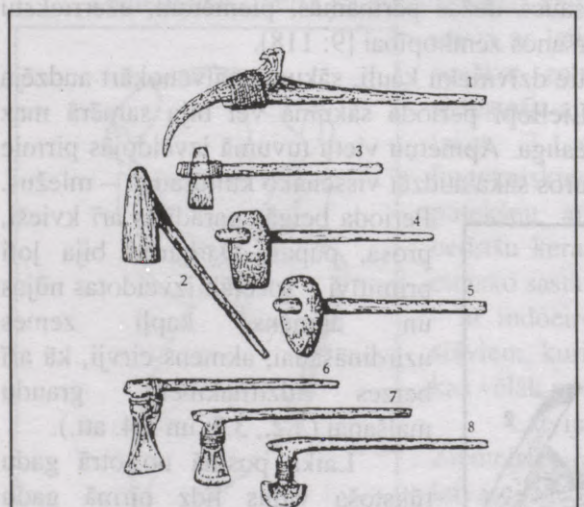

Paskaidrojumi: 1 - raga rīks, 2 - koka kaplis, 3,5 - akmens cirvji, 4 - akmens kaplis, 6-8 - bronzas cirvji

Avots: Latvijas senākā vēsture, 126

3.4. att. **Darbarīki bronzas laikmetā ap 1500.-500. g. pr. Kr. (rekonstrukcija)**

Valdot zvejniecībai un medniecībai, viss ieguvums tūlīt tika patērēts un neuzkrājās. Attīstoties lopkopībai, stāvoklis izmainījās – lopus audzēja un veidoja pastāvīgu ganāmpulku, kuru nepatērēja uzreiz, bet saglabāja ganāmpulka paplašināšanai un tādu svarīgu produktu kā gaļa, vilna,

Avots: H. Strods. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. 21. lpp.

3.5. att. **Eglis (rekonstrukcija)**

ādas un kauli ieguvei. Turklāt ganāmpulks jau bija atsevišķu cilvēku vai noteiktu personu grupas rīcībā – nostiprinājās īpašuma tiesības ne tikai uz ieročiem, darbarīkiem un rotaslietām, bet arī uz lopiem. Personīgais īpašums šai laikā koncentrējās lopkopju, galvenokārt vīriešu rokās.

Lopkopības uzplaukums palielināja cilvēku turību, deva lielākas iespējas visas dzimtas regulārai apgādei ar pārtiku, jo nebija vairs jāpaļaujas tikai uz gadījuma veiksmi medībās vai zvejā, bet varēja sagatavot pārtikas krājumus ilgākam laika posmam.

J. Graudonis uzsver, ka tieši mantas koncentrēšanās vīriešu rokās mainīja arī savstarpējās attiecības dzimtā par labu vīriešiem. Tieši īpašums izmainīja morāli un radīja ģimeni. Sieviete, kas agrāk bija ģimenes galva un brīvi veidoja savas attiecībs ar citiem ģints locekļiem, tagad bija spiesta rēķināties ar vienu konkrētu vīrieti – ģimenes apgādnieku. Tieši ģimene kļuva par garantu tam, ka tēvs apzināja savus bērnus, uzņēmās aizstāvību un rūpes par viņiem, centās nodot mantojumā savu īpašumu. Lai gan Latvijas teritorijā šai laikā ģimenes saites bija krietni vājākas nekā senajās kultūras zemēs, tomēr arī šeit notika pakāpeniska pāreja uz patriarhālo ģimeni, kurā noteicējs bija vīrietis [23]. Tas pārņēma savās rokās saimnieciskās dzīves vadību un kārtošanu.

Pirmajā gadu tūkstotī Latvijas teritorijā izplatījās arī nocietinātās nometnes – senie pilskalni. No tā var spriest, ka apdzīvotība bija pieaugusi, radušās sadursmes starp ciltīm, kā arī izplatījušies sirojumi uz svešiem novadiem laupīšanas nolūkos. Vīriešiem bija jāuzņemas atbildība arī par dzimtas aizsardzību pret sirotājiem un iebrucējiem dzimtas aizņemtajā teritorijā.

Graudoņa veiktie pētījumi liecina, ka 1.un 2. g. tūkstoša pr.Kr. mijā apcietinātajās nometnēs Latvijas teritorijā dominējušas ražotājnozares bija lopkopība, zemkopība, medniecība, zveja un uztura produktu savācējdarbība. Līdzīgi tas bijis arī Igaunijas, Lietuvas un Baltkrievijas zemēs. Pie tam mājdzīvnieki jau ir bijuši vairāk nekā meža dzīvnieki, jo mājdzīvnieku kauli atradumos ir vidēji 60-80%. No mājlopu kauliem vidēji ap 40% bijuši liellopu, 40% – sīklopu un cūku, bet 20% zirgu. Cilvēku uzturā pastāvīgu vietu sāk ieņemt arī piena produkti, par ko liecina māla kārstuvju atradumi. Govju produktivitāte gan vēl zema, tās deva pienu tikai ap 500-600 litru gadā, galvenokārt vasaras periodā, tomēr to produkti uzturā atrod pastāvīgu lietošanu [9: 121-123].

Līdzās lopkopībai lēni veidojās arī **zemkopība**. Sākums bija nejaušs un neapzināts – no savvaļas augu atliekām un sēklām, kas bija saglabājušās neizmantotajās pārtikas vielās, dažkārt izauga tādi paši uzturā lietojami augi. Cilvēki to ievēroja, un ar laiku sākās jau pazīstamo augu apzināta sēšana un audzēšana apmetnes tiešā tuvumā. Izveidojās **tautas selekcija** – sēklu atlase no labākajiem augiem, to audzēšana nelielos lauciņos, kurus uzirdināja ar kapli – tā sauktā kapļa dārzeņkopība un zemkopība.

Primitīvā kapļa dārzeņkopība bija liels solis uz priekšu cilvēka attīstībā. Tā radīja jaunus uztura ieguves veidus un pakāpeniski tās nozīme auga. Dārzeņkopības

attīstību un plašāku izplatību, pāreju uz zemkopību veicināja galvenokārt divi apstākļi: zirga kā vilcējspēka parādīšanās un arvien plašāka izmantošana, kā arī pāreja uz bronzas laikmetu, kad Latvijas teritorijā sāka plašāk izmantot cietākus un izturīgākus darba rīkus, kas deva iespēju kāpināt darba ražīgumu un cīnīties ar lielajiem zemi klājošajiem mežiem.

Zirga kā vilcējspēka ieviešana cilvēku roku darba vietā bija ļoti nozīmīga. Faktiski tā bija pirmā zemkopības revolucionārā izmaiņa, kas iezīmēja sākumu uz pakāpenisku zemkopības kļūšanu par galveno saimniekošanas nozari. Protams, šis process tai laikā bija lēns un ilglaicīgs, un tomēr tas iezīmēja pāreju uz jaunu ražošanas veidu Eiropas ziemeļos.

Darba zirgi sākuma periodā bija nelieli, un, saskaņā ar izdarītajiem aprēķiniem, to augstums pie skausta bija vidēji 120-136 cm. Zirga izmantošana zemkopībā deva iespēju zemes apstrādāšanā izmantot arklu, kas sākuma periodā bija no koka, un tikai vēlāk parādījās dzelzs lemešu arkli. Zemkopības attīstību veicināja arī cilvēka attieksmes maiņa pret dabu un mežu kā tās komponentu.

Meži ap pirmo g. tūkstoti pr. Kr. klāja Latvijas teritorijas lielāko daļu. Laika gaitā klimats, kas noteica koku sugu sastāvu, mainījās – tas kļuva vēsāks un mitrāks. Perioda sākumā, ap 1500-1000 g.pr.Kr. tas bija subboreāls – samērā silts un sauss, bet vēlāk subatlantisks – vēss un mitrs. Tā kā gada vidējā temperatūra pazemājās, mainījās arī augu valsts. Mežos skuju koki pakāpeniski nomainīja lapu kokus. Skujukoku mežos pieauga egļu īpatsvars. Kā norādīja Latvijas floras pētnieks Galenieks, egle kā sausa, kontinentāla klimata augs izvairījās no augšanas tiešā jūras tuvumā un ieviesās it sevišķi Latvijas austrumdaļā, sasniedzot tur pat 40-50 % lielu īpatsvaru, kamēr rietumdaļā tas bija tikai 10-20%. Samazinājās alkšņu, ozola, vīksnas un liepas aizņemtās platības, izzuda ezerrieksti, kurus līdz tam plaši vāca ēšanai. Palielinājās arī purvu izplatība. Un galvenais – **daudzu kultūraugu ziemeļu izplatības robeža sāka virzīties atpakaļ uz dienvidiem** [6: 27-28.].

Līdz ar to pasliktinājās iespēja iegūt augkopības produkciju, un cilvēks tika piespiests veltīt tai lielāku vērību. Tā Latvijā veidojās paņēmienu sistēma lielākai augkopības produkcijas ieguvei – radās zemkopības sistēmas.

Klimata, augu valsts un iedzīvotāju atttīstības shēma Latvijā parādīta 3.6. atttēlā, un lauksaimniecības veidošanās laika posmā līdz 12. gs. – 3.1. tabulā.

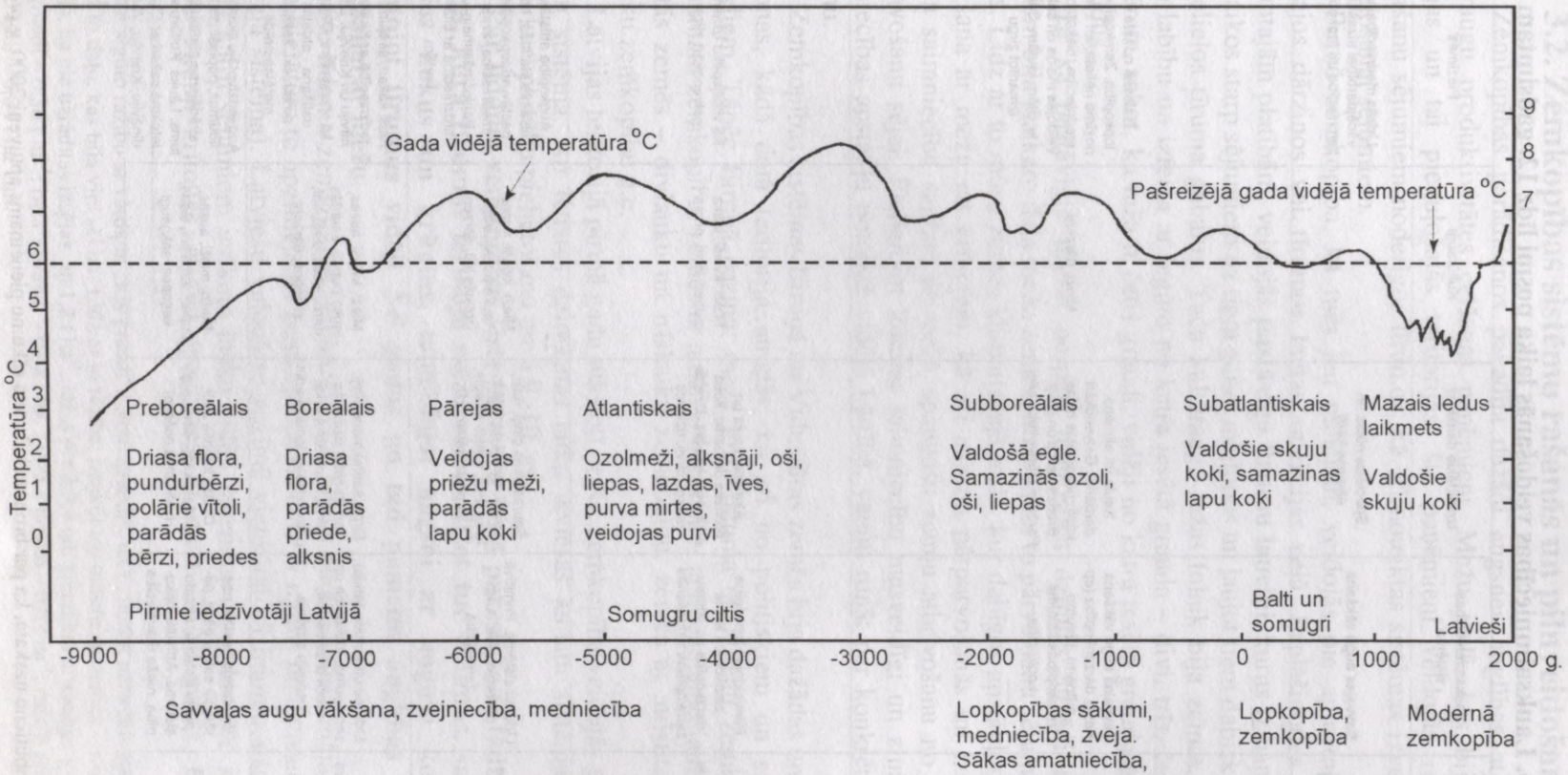

3.6. att. **Klimata, augu valsts un zemkopības attīstības shēma Latvijā**

3.1. tab. Lauksaimniecības veidošanās laika posmi līdz 12. gadsimtam

Gadi	Laika posms	Lauksaimniecības sistēma	Izplatītākie darbarīki	Kultūraugi	Piezīmes
-2000	Jaunākais akmens laikmets jeb vēlais neolīts	Savvaļas augu vākšana	Speciālas nūjas un akmens kapļi		Līdzās medniecībai un vācējdarbībai aizsākās zemniecība un lopkopība
-1700					
-1500	Bronzas laikmets	Savvaļas augu vākšana. Kapļa dārzeņkopība (ap mītnēm). Līdumu zemkopības sākums. Lopkopība	Kaula un akmens darbarīki. Galvenokārt kapļi, noasinātas nūjas. Bronzas sirpji un cirvji. Parādās pirmie koka arkli	Mieži, dārzeņi	Galvenā nozare - lopkopība. Zemkopības nozīme neliela, arī zveja, medniecība, biškopība. Veidojas maiņa un sakari ar citām tautām. Sāk izmantot zirgu
-1000					
-600					
-500	Senākais dzelzs laikmets	Pilnveidojas lopkopība, zemkopībā kapļa darzkopība un līdumu zemkopības veidošanās	Akmens, kaula un bronzas darbarīki, koka arkli, eglu ecēšas. Dzelzs raukņi, cirvji, dzirkles	Mieži, kvieši, lauka pupas, zirņi, prosa	Kā vilcējspēku izmanto galvenokārt zirgu
0					
1	Agrais dzelzs laikmets	Līdumu sistēma. Primitīva dārzeņkopība. Arkla zemkopība	Šaurasmens cirvji, naži, sirpji, raukņi. Izplatās koka arkli, dzelzs izkapts, akmens graudberži	Mieži, kvieši, auzas, lauka pupas, zirņi, izplatās lini, dārzeņi	Augkopība attīstās lielākās platībās, bet pastāv arī lopkopība, medniecība, zveja. Paplašinās maiņa, tirdzniecība ar citām tautām
500	Vidējais dzelzs laikmets	Līdumu un atmatu (arkla) zemkopība, lopkopība un meža dravniecība, papuvju sistēma	Sirpji, šaurakmens cirvji, arī izkaptis, uzmavas cirvji, kapļi, koka arkli, pirmie dzelzs lemeša arkli	Mieži, kvieši, auzas, lauka pupas, parādās rudzi, lēcas, zirņi, lini, kaņepes, dārzeņi	Plaši sakari, sirojumi un tirdzniecība ar Skandināviju un Krieviju. Zirgs kā vilcējspēks. Darba dalīšana - atdalās amatnieki, kalēji, metālapstrāde
900					
1000	Vēlais dzelzs laikmets	Vienlaikus pastāv: pastāvīgie sakņu dārzi, papuvju sistēma, atmatu sistēma. Attīstās lopkopība, meža dravniecība	Dzelzs lemeša arkli, ecēšas, kapļi, cirvji, egļi (velkamās ecēšas)	Rudzi, mieži, auzas, pupas, zirņi, lini, lēcas, kaņepes, sakņaugi	Aug iedzīvotāju skaits, līž līdumus, paplašinās apstrādājamo platību lielums. Lauks. Kultūru stipri ietekmē sakari ar Skandināviju, Krieviju, Vāciju
1200					

Piezīme: M. Gimbutiene uzskata, ka par bronzas laikmeta sākumu pieņemams aptuveni 2000. g.pr.Kr.

3.2. Zemkopības sistēmu rašanās un pilnveidošanās

Zemkopības parādīšanos pavadīja dažādi augsnes auglības atjaunošanas un kultūraugu produktivitātes celšanas paņēmieni. Mežu joslā, kas bija valdošā arī Latvijas un tai pieguļošajās teritorijās, šie paņēmieni veidojās reizē ar mežu pārvēršanu sējumiem noderīgos tīrumos, kā arī noteiktas sistēmas izveidošanu mežu izmantošanai sējumiem.

Pirmā zemkopība, kā mēs jau minējām, veidojās pie apmetnēm ierīkotajos nelielajos dārziņos vai tīrumos tautas selekcijas ceļā. Paplašinoties ar dārzeņiem aizņemtajām platībām, veidojās **pastāvīgo tīrumu lauciņi**, kurus izmantoja pastāvīgi, starplaikos starp sējumiem uz tiem ganot mājlopus un ļaujot tiem dabiskā veidā mēslot šos nelielos tīruma gabalus. Taču kultūraugu ražas tolaik bija zemas, tās mērīja ar iesēto labību un izteica ar iegūto no katra iesētā grauda – divi, trīs, četri utt. graudi. Piemēram, sakot, ka raža ir četri graudi, vidēji no katra iesētā grauda novācot ieguva 4 graudus.*

Tā kā pastāvīgie tīrumi nespēja nodrošināt dzimtas apgādi ar labību, tad tīrumiem bija jāatkaro daļa mežu zemes, nodrošinot to pārvēršanu sējumiem noderīgos laukos. Līdz ar to mūsu zemes klimatiskajā joslā, kur dabīgos apstākļos notika zemes apaugšana ar mežu un krūmiem, kā arī augšņu pārpurvošanās un izskalošanās, ar līduma saimniecību saprata ar mežu apaugušu zemju atbrīvošanu no apauguma un sagatavošanu sējai. Pielietojot līdumu saimniecību masveidīgi un zināmā dabas un saimniecības apstākļu noteiktā vidējā kārtībā, varam runāt par konkrētu zemkopības sistēmu.

Zemkopības sistēmas Eiropā un Vidusjūras zemēs bija dažādas un bija atkarīgas no zonas, kādā dotā teritorija atradās, kā arī no politiskiem un saimnieciskiem apstākļiem. Tāpēc Eiropā pazina: meža joslā līduma un atmatu zemkopību, stepes joslā atmatu zemkopību, zemēs ar attīstītu irigāciju – apūdeņojamo lauku zemkopību, attīstītās zemēs – divlauku un trīslauku zemkopību, zemēs ar attīstītu lopkopību – zāllauku zemkopību u.c.

Latvijas teritorijā pirmā gadu tūkstotī pr.Kr. zemkopība veidojās galvenokārt kā līdumu sistēma. Ap Kristus dzimšanas laiku ieviesās atmatu sistēma un pastāvīgi tīrumi, kuri plašāku pielietošanu guva 9.-10. gs..

Par līduma zemkopības sistēmu mežu joslā parasti sauc tādu zemkopības sistēmu, kurā tīrumus ierīkoja mežu zemēs, līžot tur līdumus, sadedzinot tur augošos kokus un krūmus, nomēslojot augsni ar augušo koku pelniem, izmantojot tīrumus vidēji 3-5 gadus un tad pametot auglības atjaunošanai apaugšanai ar mežu.

Pie līduma zemkopības sistēmas lielos kokus parasti sadedzināja, sakarā ar ko krievu literatūra to apzīmēja kā zemkopības sistēmu ar uguns pielietošanu (podsečno-ogņevaja sistema). Latviešu valodā to apzīmē vienkārši kā līdumu sistēmu. Līdumu sistēmā katru sējumiem ierīkoto lauku vidēji izmantoja 4 gadus pēc kārtas, un tad, auglībai strauji krītoties, atstāja apaugšanai ar mežu 70-80 gadus. Līdz ar to no

* Norādot iegūto ražību ar vārdiem „trīs graudi", „četri graudi", u.t.t., ražībā neierēķināja iestrādāto sēklu, bet tikai to daļu, kas bija virs sēklas. Līdz ar to ražība, izsakot tos mūsdienu valodā – tonnās no hektāra – nozīmēja, ka pie uzrādītas izsējas, ap 1,2 t ha^{-1}, ražas pie 2;3;4 utt. graudiem nozīmēja, ka iegūti: raža 2 graudi – 0,36 t ha^{-1}; raža 3 graudi – 0,48 t ha^{-1}; raža 4 graudi – 0,6 t ha^{-1}; raža 5 graudi – 0,72 t ha^{-1}; raža 6 graudi – 0,84 t ha^{-1} utt.

kopējās līdumiem paredzētās meža platības ik gadus izmantoja tikai 1/15.-1/25. daļu, vidēji 1/20. daļu. Pārējās 19/20 daļas tika atstātas apaugšanai ar mežu un augsnes dabīgās auglības atjaunošanai.

Augot iedzīvotāju skaitam, šāda izšķērdīga rīcība ar zemi vairs nebija iespējama, jo cilts (maztautas) rīcībā vairs tik daudz zemes nebija. Bez tam cilvēki novēroja, ka pietika, ja zemi atpūtai atstāja uz īsāku laiku – tā veidojās atmatu sistēma.*

Līdumu atmatu sistēma, jeb vienkārši atmatu sistēma mežu joslā bija tāda zemes izmantošanas kārtība, pie kuras zemi, kas bija izmantota 3-6 gadus, vidēji ap 4 gadiem, atstāja atmatā vidēji 20 gadus, izmantojot to daļēji ganībām un neļaujot tai apaugt ar lieliem kokiem, bet veidoties tikai krūmājiem.

Atmatu sistēmā ik gadus izmantoja apmēram 5-6 daļu no visas kopplatības.

Zemkopības atmatu sistēma Latvijas teritorijā veidojās galvenokārt periodā ap Kristus dzimšanu.

Pēc Kristus dzimšanas sekojošos gadsimtos plašāka kļuva pastāvīgo tīrumu izveidošana apmetņu tuvumā un papuvju sistēmas ieviešana tajos. Pastāvīgos tīrumus sāka mēslot, ganot tajos lopus, kā arī veidojot divlauku un trīslauku sistēmas, pie kam vienu lauku atstāja neizmantotu – papuvē. Papuves zemkopības sistēmas Latvijā sāka veidoties bieži apdzīvotās vietās ar pirmā gadu tūkstoša beigām pēc Kristus.

Pievēršanās plašākos apmēros zemkopībai un ieviešot zemkopības līdumu sistēmu, Latvijas teritorijā pirmajā gadu tūkstotī pr. Kr. sēja galvenokārt miežus, kviešus, prosu, zirņus, pupas, arī rudzus un auzas.

Visizplatītākie šai laikā bija mieži, kas samērā labu ražu deva visos klimatiskajos apstākļos. Arī to augšanas periods nebija garš, kas nodrošināja to ievākšanu arī agros rudeņos. Samērā īss augšanas laiks bija arī prosai, tomēr ziemeļu zemēs tās izplatība bija neliela un, temperatūrai pazeminoties, to ziemeļos vairs nesēja. Audzēti arī lini, kurus izmantoja linu audumu pagatavošanai. Rudzi Latvijā parādījās tikai vēlāk, ap 8. gs..

Tā kā bronzas un senākajā dzelzs laikmetā (1700. g. pr.Kr. līdz Kristus dzimšanai) zemkopībā valdošā bija līduma sistēma, un retās apdzīvotības dēļ meža zemes vēl bija daudz, tad arī zemkopji centās pēc iespējas izvēlēties katram kultūraugam atbilstošu vietu. Konkrētas ziņas par šā laika Latviju ir saglabājušās ļoti maz, jo tai laikā nebija rakstu avoti. Vairāk ziņas ir saglabājušās par vēlāku laiku un arī par kaimiņu – seno skandināvu un slāvu zemes izmantošanas paražām. Zemkopības attīstība tais laikos bija lēna un to traucēja nepārtraukti kari un laupīšanas, kas dažkārt it kā atmeta vēstures attīstību simtiem gadu atpakaļ, piespieda zemniekus slēpties mežos un lietot tēvu tēvu zemes kopšanas paņēmienus; tāpat zemkopības pieredzi izplatīja varjagu un citu sirotāju braucieni un kara gūstekņi. Tādēļ zināmu priekšstatu par zemkopībā lietotajiem paņēmieniem varam iegūt, pētot arī vēlāku laiku liecības par minēto laikmetu kā Latvijā, tā robežojošās zemēs.

Tie liecina, ka līdumu zemi pēc iespējas izvēlējās atbilstošās vietās – lēzenos pauguros un paaugstinājumos, kas nebija slapji un kur labi auga meži. Par labākām uzskatīja ar bērziem, alkšņiem un lazdām apaugušas platības, jo tās deva

* Atmatu sistēmu mežu joslā nevar jaukt ar atmatu sistēmu stepes joslā, jo pēdējā zeme dabas apstākļu dēļ neapauga ar mežu, bet še veidojās zālāju sega, kurā augsnes atkārtota izmantošana bija saistīta ar virskārtas apvēršanu ar arklu

kvalitatīvākus pelnus. Par piemērotām uzskatīja arī vietas, kurās bija reti koki un trekna zāle. Neieteica izvēlēties līdumiem slapjas vietas, jo tādās gan sēkla, gan arī viss sējums varēja iet bojā. Par maznoderīgām uzskatīja arī ļoti vieglas smilšaugsnes, jo tajās pelni ilgi nepalika. Nepiemērotas bija arī smagas māla augsnes, kuras nebija pa spēkam ar tā laika rīkiem apstrādāt.

No koku un krūmu sadedzināšanas iegūstamo pelnu daudzums tika uzskatīts kā labākais auglības rādītājs. Pašreizējie pētījumi principā parāda to pašu – ka kālija, fosfora un kalcija saturs lapu koku pelnos ir lielāks nekā skuju koku pelnos (3.2. tab.).

3.2. tab. Pelnu ķīmiskais sastāvs atkarībā no koku veida

Koku suga	Pelnu sastāvs, procentos		
	K_2O	P_2O_5	CaO
Lapu koki, vidēji	8,3-13,3	3,4-7,1	36,3-75,4
t.sk. bērzs	11,4-15,6	6,2-8,3	34,2-72,0
vītols	3,9-6,2	1,9-3,5	38,5-65,4
Skuju koki, vidēji	6,9-12,9	2,0-7,3	31,8-42,3
t.sk. priede	4,1-9,8	1,8-4,3	28,0-45,0
egle	2,2-13,1	1,8-8,1	23,8-39,4

Avots: LE, III, 1969, 499. lpp.

Līdumu līšana bija smags un grūts darbs. Tajā ietilpa mazāko koku nociršana, mizas apkapāšana lielākiem kokiem, ļaujot tiem nokalst un tad nogāžot un sagarinot, krūmu nogriešana un vienmērīga izklāšana pa visu līdumu, koku un krūmu atstāšana žūšanai. Tad sekoja koksnes masas dedzināšana, ietverot arī lielāko koku pārvelšanu, lai pelni vienmērīgi izkliedētos līdumā. Pēc tam augsni uzirdināja ar nūju un kapli, bet vēlākā laikā arī ar ecēšām – eglenēm, kā arī ar zirgu un ar arklu. Uzirdinot augsni, tajā iestrādāja sadedzināto koku un krūmu pelnus, ar tiem mēslojot augsni (skat. 3.6. un 3.7. att.).

Saskaņā ar J. Graudoņa pētījumiem 1 ha līduma sagatavošana sējai , izmantojot šim nolūkam 50 gadus vecu mežu, kurā 60% bija skujkoki, 30% bērzi un 10% ozoli sākotnēji bija nepieciešamas ap 290 cilvēkdienas, katrā strādājot 12 stundas [9: 126-127.]. Vēlākos gadsimtos, kad bija uzlaboti darbarīki un apgūta zirga izmantošana, nepieciešamais darba apjoms daudzkārt samazinājās. Taču ap Kristus dzimšanas laiku šādu darba apjomu līdumu līšanai varēja ieguldīt tikai tad, ja cilvēki vēl dzīvoja lielajā saimē – dzimtā. Pakāpeniski tajās sāka izdalīties arī mazās saimes jeb ģimenes, kuras veidoja savu neatkarīgu saimniecību.

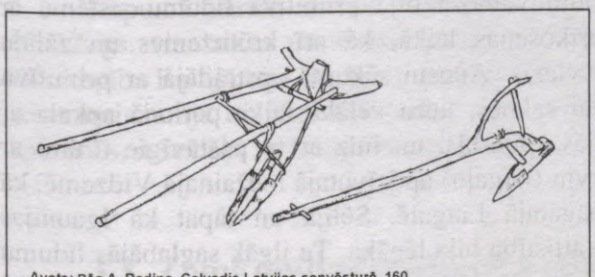

Avots: Pēc A. Radiņa. Ceļvedis Latvijas senvēsturē, 160

3.7. att. **Divžuburu spīļarkls ar dzelzs lemešiem un pēdarkls ar dzelzs lemesi (rekonstrukcija)**

Līdumu zemkopības sistēma sevišķi uzplauka agrā un vidējā dzelzs laikmetā. Ierīkojot līdumus, tajos izdega velēna līdz ar zāļu, kā arī sīkajām koku saknēm. Ar pelniem nomēslotais, no nezālēm tīrais līdums pirmajos gados pēc ierīkošanas deva bagātīgu ražu, kura sasniedza 10 un pat vairāk

graudu. Sevišķi labas bija miežu ražas. Taču tās līdz ar pelnos esošo minerālvielu izmantošanu ātri kritās, jau 3.-4. g. raža bija viduvēja, bet 5.-6. g. augsne, gan atkarībā no tās mehāniskā sastāva (smilts, mālsmilts, smilšmāls) kļuva nabadzīga un bija jāaizlaiž atpūtai apaugšanai ar mežu.

Citādi augšanas apstākļi veidojās pastāvīgajos tīrumos. Še auglības atjaunošanas nolūkos ieviesās divu un trīslauku augu sekas, pie kam kultūraugus nomainīja atpūtas (papuves vai atmatas) gadi. Šai laikā tīrumā sazēla zāle, un tajos ganīja kā liellopus, tā arī sīklopus. Ganoties tie nomēsloja tīrumus un līdz ar lopu mēsliem augsnē iestrādāja arī tajos esošās nezāļu sēklas. Tieši no bijušo tīrumu nezālainības pakāpes arheologi nosaka, vai attiecīgajā vietā ir bijis līdums vai pastāvīgs tīrums. Latvijā par vidējo un vēlo dzelzs laikmetu (5.-12. gs.) pētījumus par arheoloģiskajos izrakumos atrastajām kultūraugu un šo augu nezāļu sēklām veica paleobotāniķi A. Rasiņš un M. Tauriņa. Viņi konstatēja, ka Latvijā, sākot ar vidējo dzelzs laikmetu (5.-9. gs.) šādu nezāļu sēklu skaits strauji pieaug un vēlā dzelzs laikmetā kultūraugu un to nezāļu sēklu skaits kļūst vienāds. Viņu pētījumi rāda, ka liels stiebrzāļu nezāļu sēklu piejaukums labības graudiem ir raksturīgs trīslauku zemkopības sistēmai, bet timotiņa sēklu piejaukums var liecināt par atmatu sistēmas pastāvēšanu. No izdarītajiem pētījumiem secināms, ka 5.-9. gs. ir notikusi pāreja no zemkopības līdumu sistēmas uz zemkopības atmatu sistēmu un uz pastāvīgiem tīrumiem (kuros pielietoja trīslauku sistēmu), un ka 10.-12. gs. visas šīs sistēmas ir eksistējušas vienlaikus [15: 152-162]. Tāpat viņi konstatēja, ka Latvijas teritorijā šai laikā audzēja vējauzas, bet sākot ar 10. gs. arī auzas; audzēja arī sējas rāceņus, sējas idru (kas sēta līdz pat vēlam dzelzs laikmetam 12. gs.), kaņepes, lauku pupas, lēcas, zirņus, parastos linus. Visplašāk no labībām audzēti mieži, divgraudu kvieši, arī mīkstie kvieši, sākot ar 8.-9. gs. arī rudzi. Sākot ar 8.-9. gs. rudzu īpatsvars jau ir tikpat liels kā miežiem, un maize ar 9.-10. gs. kļūst par svarīgu uztura līdzekli.

Kā liecina jaunākie H. Mooras un H. Ligi pētījumi, kas balstās uz plašu pēdējā laikā veikto arheoloģisko pētījumu analīzi, zemkopības veidošanās visā apskatāmajā teritorijā – tagadējā Igaunijā, Latvijā un Lietuvā – notika nevienmērīgi, reģionāli – atkarībā no dabas apstākļiem. Dienvidos, Lietuvas teritorijā, kā arī Latvijas dienvidrietumos, Kursā, zemkopība veidojās agrāk nekā ziemeļos – Igaunijas teritorijā, jo bija atšķirības klimatā, kā arī meža segā; pie tam Igaunijā bija vairāk purvu. Latvijas teritorijā zemkopības attīstība bija kaut kur vidū starp Lietuvu un Igauniju un visumā līdzīga zemkopībai Novgorodas kņazistē, bet Lietuvā – līdzīga zemkopībai Baltkrievijā [13: 9-10].

Līdz pirmā gadu tūkstoša vidum valdošā bija primitīvā līdumu sistēma ar mežaudzes sadedzināšanu tīrumu ierīkošanas laikā, kā arī krūmzemes un zālāju iznīcināšanu mežiem nabadzīgākajās vietās. Augsni sākumā apstrādāja ar primitīvu arklu, ko ieguva no saliekta koka vai saknes, kuru vēlākā laika periodā apkala ar dzelzi. Apmēram ap 7.-9. gs. izplatījās spīļarkls, un līdz ar to pastāvīgie tīrumi ar zemes mēslošanu ar kūtsmēsliem. Latvju (letgaļu) apdzīvotajā mežainajā Vidzemē, kā arī ar purviem un slapju augsni bagātajā Latgalē, Sēlijā un tāpat kā Igaunijas ziemeļdaļā un austrumos zemkopības attīstība bija lēnāka. Te ilgāk saglabājās līdumu sistēma. Turpretī Lietuvā, Kursā un Zemgalē, tāpat lībiešu apdzīvotajos novados , kā arī Sāmsalā iedzīvotāju skaits un zemes produktivitāte auga straujāk, te ātrāk pārgāja uz pastāvīgiem tīrumiem. Sāmsalā, pēc P. Johansena pētījumiem, izveidojās spēcīga

jūrasbraucēju un jūras sirotāju valsts, kurā jau 11.-12. gs. pilnīgi pārgāja uz pastāvīgiem tīrumiem, pie kam visas aršanai derīgās zemes šajā laikā jau bija uzartas.

Zemkopības attīstībā liela nozīme bija kaimiņtautu, it īpaši skandināvu un krievu, ietekmei. Skandināvi – gotlandieši, zviedri un dāņi – regulāri siroja Kursā, Sāmsalā un Ziemeļigaunijā, savukārt šo zemju iedzīvotāji – Skandināvijā, pārņemdami arī turienes saimniecisko pieredzi. Lielajā Novgorodā izveidojās spēcīga Rjurika dzimtas kņaziste ar augsti attīstītu zemkopību, kas izplatīja savu ietekmi Igaunijā. Savukārt ap Daugavas (Rietumu Dvinas) un Dņepras augšteci veidojās spēcīgas krievu kņazistes, kuru ietekme bija jūtama arī Lietuvā, kuras lielkungi saradojās ar Rjurika dzimtas kņaziem un krievu bajāriem; no šejienes jau 7.-8. gs. Lietuvā, no turienes arī Latvijas dienvidos pārņēma augstākas zemkopības sistēmas iemaņas, kas sevišķi izplatījās ar 9. gs. līdz ar zirga kā galvenā vilcējspēka izmantošanu.

Zemkopības attīstību Baltijas valstīs 9.-11. gs., apmēram 850-1150 gadus pēc Kr. būtiski ietekmēja klimata izmaiņas. Klimatologi to dēvē par **pēcleduslaikmeta mazo optimumu**. Temperatūra šai laikā paaugstinājās un pārsniedza 20. gs. beigu līmeni apmēram par 1°C, un arī nokrišņu bija par apm. 50 mm g. vairāk. Siltais un mitrais klimats ietekmēja koku sugu sastāvu: priedes un egles vietā sāka ieviesties lapukoki – bērzi, alkšņi, liepas, vītoli, vīksnas, skabārži un ozoli. Ar pēdējo zīlēm barojās meža cūkas, kuru skaits stipri pieauga. Palielinājās arī meža ogulāju izplatība. Arī kultūraugu ziemeļu robeža pavirzījās uz augšu, uz Igaunijas teritoriju un auga arī to ražība. Zemkopība sevišķi izplatījās vieglākajās – smilts un mālsmilts augsnēs, jo tās necieta no lieka mitruma. Palielinājās arī pļavu ražība un līdz ar to izturāmo lopu skaits, pie kam lopiem sāka celt arī mītnes – kūtis.

Šai laikmetā pieauga arī **meža dravniecības** izplatība un nozīme. Bites pēc toreizējām parašām turēja kokos – ozolos, priedēs, eglēs. Tajos tika ierīkotas **dores** – dabiskas vai mākslīgi ierīkotas koku dobumos, kas no ārienes bija aizsargātas ar plauktiem, kur bija ierīkotas ejas bitēm. Bišķokus ar iecirsto dori apzīmēja ar tā saimnieka īpašuma zīmi, kas aizsargāja viņa īpašumtiesības.

Meža dravniecībai bija liela nozīme, jo tā nodrošināja tolaik tik nepieciešamo medu un vasku. Sevišķi pieauga vaska vērtība, plašāk izplatoties kristīgai ticībai un nepieciešamībai pēc vaska svecēm baznīcas vajadzībām. Medus un vaska riteņi bija arī plaši lietotas tirdzniecības preces un līdz ar to tiem bija liela saimnieciska nozīme. Biškokus varēja ierīkot arī svešā mežā, jo tos sargāja īpašnieka iecirstās īpašuma zīmes.

Kopumā varam secināt, ka visās trijās Baltijas republiku teritorijās jau ap 10.-12. gs. vienlaikus pastāvēja līdumu un atmatu sistēmas, kā arī pastāvīgi tīrumi. Zemkopība Baltijā bija līdzīga apkārtējai: Kursā un Ziemeļigaunijā – kā Skandināvijā, Austrumigaunijā un Ziemeļvidzemē – kā Novgorodā, bet Lietuvā – kā Krievzemes kņazistēs, it sevišķi ap Daugavas un Dņepras augšteci.

3.3. Zemkopības darbarīku pilnveidošanās Latvijā

Laika periodā ap 2000.-1700. g.pr.Kr. Latvijas teritorijā konstatējamas pirmās zemkopības iemaņas un līdz ar to atrasti arī nepieciešamie darbarīki. Tie bija krama cirvji līduma līšanai, aļņa raga vai koka lāpstas, koka, raga vai akmens kapļi un nūjas

vai brieža ragi zemes irdināšanai. Ražas (miežu, kaņepju) novākšanai lietoja garus krama sirpjus. Graudus miltos sasmalcināja ar akmens graudberžiem. Pārtikas produktu uzglabāšanai lietoja galvenokārt lapukoku abras un kausus. Tomēr darbarīku uzlabošana bija lēna, jo uz vietas nebija visi materiāli (krams) un pirmatnējās tirdzniecības sakari bija vāji [9: 100-103].

Bronzas laikmetā, 1700.-600. g.pr.Kr., cilvēki iemācījās lietot līdztekus agrāk esošajiem arī bronzas priekšmetus. Tomēr akmens, kaula, koka un krama darbarīki arī tika lietoti, jo bronza bija dārga un samērā maz izplatīta. Šai periodā plašāk ieviesās zemkopība. Līdumu līšanai lietoja galvenokārt akmens un krama, retāk – bronzas cirvi. Augsnes rušināšanai un sēklas iestrādei arī koka, raga un akmens kapļus, bet perioda beigās parādījās jau ecēšas – egļi un koka arkli. Labība, domājams, tika noplūkta, vai arī lietoti sirpji. Graudu malšanai izmantoja graudberžus.

Senākajā dzelzs laikmetā (600. g.pr.Kr.-1. gs.) parādījās jau pirmie dzelzs darbarīki. Taču tirdzniecība un maiņa vēl bija vāji attīstīta, tāpēc izmantoja arī senos kaula, akmens un krama darbarīkus.

Ar 2.-4. gs. – agro dzelzs laikmetu līdumu ierīkošanai ieviesās uzmavas cirvis, rauknis, līkais nazis krūmu griešanai, slīmests koku apstrādei.

Augsnes uzirdināšanai un sēklas iestrādei izmantoja koka un akmens kapļus, egļus un spīļarklus, kā arī priekšmetus, kurus nosacīti var dēvēt par lemešiem. Šai laikā dzelzs kļuva par galveno materiālu darbarīku izgatavošanai [9: 165; 18: 42;, 13: 87]. Izplatās arī akmens graudberži. Izmantoja arī zirga vilcējspēku. Latvijas austrumdaļā sāk lietot sirpjus, bet rietumdaļā – izkaptis (3.8.-3.10. att.).

5.-12. gs. Latvijas teritorijā notika straujš mantiskās kultūras pieaugums. Šai laikā notika vietējās dzelzs rūdas ieguves un apstrādes tehnoloģiju attīstība, kas deva iespēju uzlabot darbarīkus un celt darba ražību. Domājams, ka šai laikā nocietinātas apmetnes sāka dēvēt par pilīm un pilskalniem. Pēc paleobotāniķu A. Rasiņa un M. Tauriņas pētījumiem izplatījās zemkopības līdumu un atmatu sistēmas, kā arī pastāvīgie tīrumi, un līdz ar to audzēto kultūraugu skaits un sastāvs. [15: 152]. To veicināja arī plašie sakari ar skandināviem un krieviem. Plaši ieviešas zirgs kā vilcējspēks, kas atvieto cilvēka darbu un sagatavo pāreju uz ecešām (eglenēm), kā arī uz arkla zemkopību; tiek uzlabots arkla veids. Galvenais arkla tips Latvijā ir spīļarkls, kas sevišķi izplatījās gar Daugavas upi un Vidzemē, bet Igaunijā vietās, kur maz akmeņu, ieviesa ralo tipa arklu (pēdarklu). No 11.-12. gs. izplatījās arī dzelzs lemeši. Labības pļaujai Rietumlatvijā plaši izmantoja dzelzs izkaptis, bet austrumdaļā un Igaunijā – sirpjus. Miltu ieguvei no graudiem lietoja gruadberžus, kā arī dzirnakmeņus, kas pamazām izspieda graudberžus. Dzirnakmeņi sastāvēja no diviem akmeņiem, no kuriem apakšējais bija lielāks un nekustīgi nostiprināts. Uz tā gulēja augšējais, kurā bija ierīkota „acs" graudu bēršanai, kā arī rokturis dzirnakmens griešanai. [14: 247].

E. Mugurēviča, Ē.Šņores, J. Apala, A. Zariņas un citu pētījumi apstiprināja, ka cilvēki 10.-12 gs. vienā vietā ir dzīvojuši ilgāku laiku, gatavojuši no labības putraimus, miltus un citus produktus, kurus gan uzkrāja, gan patērēja uzturam. Viņiem bija plaši sakari starp atsevišķām maztautām, kā arī sveņņiem, dāņiem, vāciešiem un krieviem. Izdarītie apsekojumi parādīja, ka

- lauksaimniecība ir nepārtraukti attīstījusies, un zemes apstrādē, kurā līdz apmēram 4. gs. dominēja kaula, koka un akmens cirvis, krūmu cērtamais nazis,

rauknis un kaplis, līdz ar dzelzs ieguves un apstrādes apgūšanu ar 5. gs., bet sevišķi 10.-12. gs. ieviesa jaunus, galvenokārt dzelzs darbarīkus, kā arī jaunas tehnoloģijas;

- zirga kā galvenā vilcējspēka iesaistīšana lauku apstrādāšanā bija pirmā lielā lauksaimniecības tehnoloģijas revolucionārā izmaiņa, kas ievērojami samazināja zemes sagatavošanai un apstrādāšanai nepieciešamo darbalaiku, cēla darba ražīgumu un līdz ar to iedzīvotāju materiālo kultūru;
- pamazām notika pāreja uz atsevišķiem zemnieku ciematiem (sētām) un zemes īpašuma tiesību atzīšana.

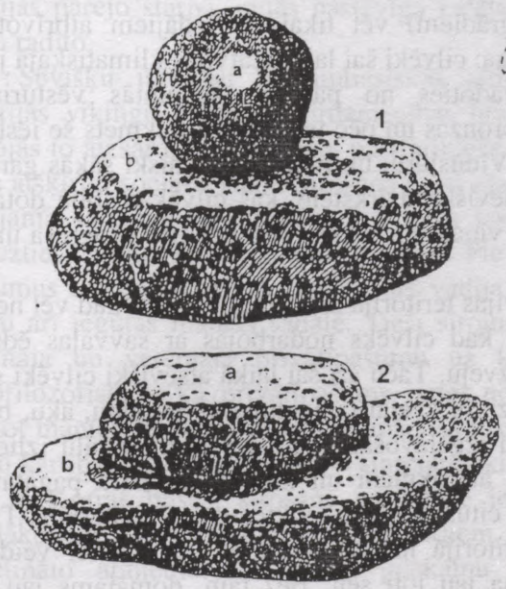

Paskaidrojumi: 1 - vienrokas;
2 - divroku (a - augšējais, b - apakšējais)

Avots: Latvijas senākā vēsture. 321. lpp.

3.8. att. Graudberži

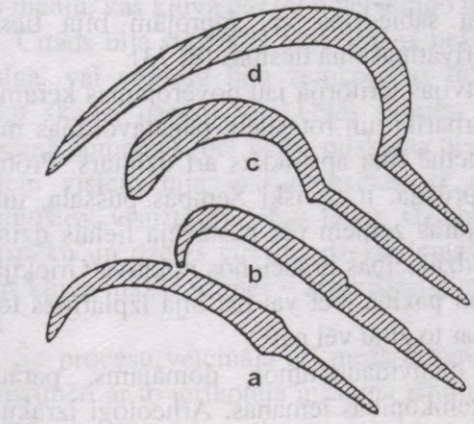

a, b - ar liektu kāsveida galu
c, d - līkie sirpji

3.9. Sirpji

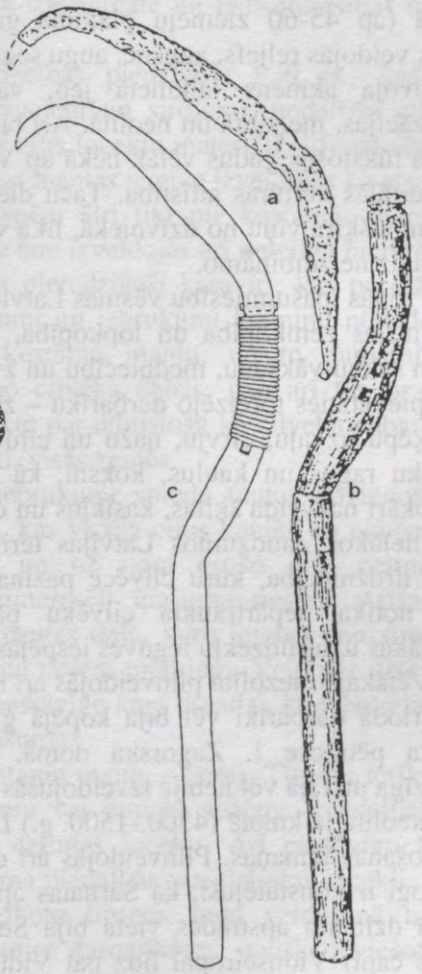

a - dzelzs izskapts
b - izkapsts koka kāts
c - izkapts iesējums (rekonstrukcija)

Avots: Latvijas senākā vēsture. 321. lpp.

3.10. att. Izkaptis

3.4. Zemes īpašumtiesību veidošanās un attīstība.

Īpašumtiesību veidošanās bija garš un sarežģīts process, kas pasaulē noritēja reģionāli un atbilda sasniegtajam kultūras līmenim. Jautājums par to, kad cilvēki Latvijas teritorijā ieguva paražām vai ar likumu atzītas valdījuma un lietošanas tiesības pār konkrētu lietu, līdz šim nav noskaidrots. Tas ir saistīts nevien ar tiesībām lietot lietu un no tās iegūstamos augļus, bet arī ar dabas faktoriem (klimata zonu, tās īpatnībām), kas noteica cilvēka attīstības pakāpi, spēju konkrētu lietu pārņemt savā valdījumā un ar to rīkoties. Ir zināms, ka laikā, kad cilvēce bija sasniegusi augstu attīstības pakāpi Indijā, Mesopotāmijā, Ēģiptē, Vidusamerikā un citur, mūsu ziemeļu platumā (ap 45-60 ziemeļu platuma grādiem) vēl tikai no ledājiem atbrīvotajās platībās veidojās reljefs, augsne, augu sega; cilvēki šai laikā Latvijas klimatiskajā joslā vēl dzīvoja akmens laikmetā jeb, vadoties no pašreiz pieņemtās vēsturiskās periodizācijas, mezolitā un neolitā. Arī bronzas un pēc tam dzelzs laikmets še iestājās daudzus tūkstošus gadus vēlāk nekā ap Vidusjūru, un tikai pakāpeniski sākās garīgās un materiālās kultūras attīstība. Taču dievišķā dzirkstele, kas cilvēkam bija dota no dabas un atšķīra viņu no dzīvnieka, lika viņam darboties, censties pēc progresa un iet virzienā uz neizdibināmo.

Pirmās īpašumtiesību vēsmas Latvijas teritorijā bija jau sen – tad, kad vēl nebija izveidojusies zemkopība un lopkopība, kad cilvēks nodarbojās ar savvaļas ēdamo augu un sakņu vākšanu, medniecību un zveju. Taču arī šai laikā atsevišķi cilvēki sāka vairāk pievērsties toreizējo darbarīku – zivju zvejai izmantojamo harpūnu, āķu, bultu galu, šķēpu uzgaļu, cirvju, nažu un citu izgatavošanai. Kā izejas materiālu izlietoja dzīvnieku ragus un kaulus, koksni, kā arī akmeni un kramu, no kura pagatavoja galvenokārt nažveida šķilas, kasīkļus un citus cietākus ielikteņus citā materiālā. Tā kā krams lielākos daudzumos Latvijas teritorijā nebija atrodams, tā ieguvei veidojās maiņas tirdzniecība, kuru cilvēce pazina jau ļoti sen. Bez tam, domājams jau tais laikos notika nepārtraukta cilvēku pārvietošanās, meklējot vietas, kurās bija izdevīgākas uzturlīdzekļu ieguves iespējas.

Vēlākajā mezolītā pilnveidojās arī rotu un greznumlietu izgatavošana. Taču visā šajā periodā darbarīki vēl bija kopējā ģints vai lielģimenes lietošanā. Pazīstamā šī laikmeta pētniece I. Zagorska domā, ka sabiedrība vēl joprojām bija tiesībās vienlīdzīga un tajā vēl nebija izveidojušās privātīpašuma tiesības [9: 73].

Neolita laikmetā (4300.-1500. g.) Latvijas teritorijā jau novērojamas keramikas izgatavošanas iemaņas. Pilnveidojās arī darbarīku un rotaslietu pagatavošanas māka. Arheologi ir konstatējuši, ka Sarnatas apmetnē tika apstrādāts arī dzintars. Protams, galvenā dzintara apstrādes vieta bija Senprūsija, it sevišķi Sembas pussala, un no šejienes cauri Viduseiropai līdz pat Vidusjūras zemēm pat pastāvēja lielais dzintara tirdzniecības ceļš. Dzintara tirgotāji, kas tirdzniecības braucienos nokļuva Grieķijā un Krētas salā, privāto īpašumu acīmredzot jau pazina, bet vai tas bija izplatījies tolaik Latviju apdzīvojošo somugru cilšu starpā, par to ziņu vēl nav.

Ap 2000.-1700. g.pr.Kr. Latvijas dienvidaustrumos, domājams, parādījās pirmbalti, kuriem jau bija lopkopības un zemkopības iemaņas. Arheologi izrakumos jau atrada raga un koka kapļus, akmens cirvjus, kas izlietoti zemes uzirdināšanai no meža brīvajos lauciņos. Taču ziņas par īpašumtiesību parādīšanos Latvijā ir tikai no bronzas laikmeta (1500.-500. g.pr.Kr.), kad plašākos apmēros sāka izmantot arī metāla (bronzas) darbarīkus, palielinājās cilvēku skaits un to specializācija, kā arī notika

līduma līšana. Pēdējais bija smags un grūts darbs un prasīja lielu kolektīvā darba izlietojumu. Šai laikā, domājams, veidojās arī pirmās īpašumtiesības. Pie tam jāatšķir īpašums uz kustāmo mantu un uz nekustamo mantu – zemi.

Īpašumtiesības vispirms veidojās uz kustāmo mantu – darbarīkiem, rotaslietām. Sevišķi nozīmīga bija melnā metalurģija – dzelzs iegūšana no vietējās purva rūdas un ar to saistītais kalēja amats. Dzelzsrūdas vākšanā, saskaņā ar etnogrāfu pētījumiem, parasti piedalījās vairums kopienas locekļu; tās apstrādē un dzelzs ieguvē – jau mazāks skaits, bet, kad bija iegūta jēldzelzs, bija jāiet pie speciālista – kalēja, kas no tās prata pagatavot vajadzīgos priekšmetus. Tā pakāpeniski veidojās kalēja amats, kas izdalījās pārējo starpā, radās pastāvīga kalēja specialitāte un īpašumtiesības uz paša darba radīto.

Sevišķu impulsu īpašumtiesiskās attiecības piedzīvoja 5.-9. gs., kad plaši izplatījās vikingu (varjagu) tirdzniecības braucieni un sirojumi, nodalījās ciltis un veidojās to aizsardzības sistēma, pastiprinājās cilts locekļu materiālā diferenciācija un radās atšķirīgi sociālie slāņi. Sirošana un svešas mantas ieguve izveidojās kā atsevišķa, cienījama saimniecības nozare, kas deva iespēju ātri tikt pie kustāmās mantas un atgriezties dzimtenē kā bagātam cilvēkam. Pie tam izveidojās arī noteikta hierarhija, jo sirojumus un tirdzniecības braucienus vadīja pieredzējuši karavīri, kas pacēlās pāri citiem arī iegūtās mantas sadalē. Tieši sirojumi un iebrukumi kaimiņu novados ļoti stiprināja un veicināja privātīpašumu uz kustāmo mantu, un to pamatoja gan tiesībfilozofiski – ka privātīpašums izriet no cilvēka dabas, gan arī tīri praktiski, atzīstot mantas sagrābšanas jeb okupācijas faktu par atbilstošu kā cilveka dabai, tā arī esošai kārtībai, kas tika piemērota starptautiski, visās zemēs.

No otras puses, sirošana un biežie iebrukumi spieda tautas apvienoties ap bagātākajiem un stiprākajiem cilts locekļiem, kas vadīja citus kaujās un uzņēmās arī nocietināto apmetņu, bet vēlāk pilskalnu un uz tiem esošo piļu celtniecību, nostiprināšanu un uzturēšanu. Viņi bija ieinteresēti īpašuma tiesību atzīšanā un nostiprināšanā, jo saņēma lielāku nekā citi mantas daļu, kuru ieguva gan sirojumos gan no nodevām, ko pildīja piļu ierīkošanai un citiem mērķiem. Veidojās dizčiltīgie, kuri pacēlās pāri pārējiem, pulcināja ap sevi pastāvīgu kara draudzi, koncentrēja savās rokās mantu, kas kļuva par viņu personīgo īpašumu.

Citāds bija stāvoklis attiecībā uz nekustamo mantu – zemi. Tīrumu ierīkošanā, vienalga, vai valdošā bija zemkopības līdumu vai atmatu sistēma, piedalījās liels cilvēku skaits, parasti visi lielās saimes – dzimtas locekļi. Arī pastāvīgo tīrumu veidošanā apmetnes, bet vēlāk pilskalna tuvumā piedalījās visi dzimtas locekļi. Tāpēc arī tiem visiem bija īpašumtiesības uz ierīkoto tīrumu, kura veidošanā tie bija piedalījušies, visu tā darbības laiku. Uzlabojoties darbarīkiem, sevišķi ieviešot zirga vilcējspēku un dzelzs cirvjus, dzelzs lemeša arklus, darba ražīgums strauji auga, un līdums kļuva mazās saimes – atsevišķas ģimenes kopējs īpašums, kuru vadīja ģimenes galva.

Šo procesu veicināja arī meža dravniecības attīstība, bišu koki ar iecirsto dori tika apzīmēti ar to ierīkotāja īpašuma zīmi un atzīti kā biškoku ierīkotāju personiskais īpašums.

Īpašuma tiesību rašanos uz zemi veicināja arī lopkopības attīstība, jo mājdzīvnieku pieaugums radās personīgu pūļu rezultātā, kādēļ tika uzskatīts par to kopēju īpašumu.

Zemes īpašumtiesību rašanos un pilnveidošanos veicināja arī kuršu un letgaļu tributārie maksājumi skandināviem un krievu kņazistēm, jo to uzlikšana bija saistīta ar zemes īpašumtiesību atzīšanu un iedalīšanu kadastrālās mērvienībās (par ko runāsim 3.5. apakšnodaļā).

Privātīpašums uz zemi, domājams, Latvijas teritorijā galīgi noformējās 8.-12. gs., kad atsevišķas ciltis pārtapa par maztautām, ieņēma un nostiprinājās katra savā teritorijā un tajās izveidojās viena vai vairākas centrālās varas un valstiskas vienības. Šai laikā jau bija notikusi iedzīvotāju diferencēšanās atsevišķos sociālos slāņos, kuros izdalījās valdošās dzimtas, labieši jeb bajāri, brīvi zemes īpašnieki, kalpi un vergi. Tad arī veidojās galvenokārt paražu likumi un tiesību normas, jo rakstītneprasme un sava alfabēta trūkums kavēja rakstītu likumu izdošanu.

Saskaņā ar Latvijas teritorijā izveidojušamies paražu tiesībām, tika atzītas īpašuma tiesības uz zemi. Īpašumtiesības, domājams, varēja būt gan kolektīvas (dzimtas, ģimenes īpašumi), gan arī kā privātīpašums, taču tika prasīta īpašumtiesību pakļautība valsts varai. Tās ir spēkā tik ilgi, cik pastāv valsts, kas par to atbild. Taču, tā kā īpašuma tiesības uz zemi bija vecākas nekā pati valsts (vai valstu veidojumi), tad tai nebija jāatbild par to, kā īpašums cēlies un veidojies. Īpašumam tomēr bija sociāls raksturs, tas izrietēja no esošās varas autoritātes. Tas varēja arī mainīties, mainoties valsts varai.

Šī koncepcija atbilda arī vēlākām, 13. gs. rakstiskām liecībām un paražām. Tā vēstī, ka pāvests Honorijs III nosūta uz Līvzemi Modēnas bīskapu Vilhelmu (Guljelmo, sauktu arī par Modēnas Viļumu), lai stiprinātu še pāvesta varu. 1226. g. Modēnas Viļums nosacīja Rīgas pilsētas robežas, kā arī izšķīra jautājumu par zemes lietošanu pilsētas zemēs. Viņš noteica, ka visiem, arī Daugavgrīvas klostera brāļiem, ir brīv izmantot kultivēšanas tiesības kā laukos, tā pļavās un krūmos, kā arī īpašuma tiesības uz dzirnavām un senām mājām. Turpretī nav brīv celt jaunas mājas un dzirnavas bez Rīgas pilsētas atļaujas. Ja apgabalā ir sēļi vai citi, kas maksā maģistram vai citam renti, tad tie pilda arī pienākumus pret pilsētu. Ja ceļas neskaidrības vai vieta uzlūkojama par kultivētu vai nekultivētu, kas ir sena vai jauna māja, tad to izlemj trīs speciāli iecelti pilsoņi.

Visiem, kā bīskapam, prāvestam un maģistram, tā arī visiem pilsoņiem, ir atļauts nekultivētā zemē dedzināt līdumus, kur un cik tie grib un astoņus gadus brīvi izmantot sava darba augļus. Pēc šī laika notecēšanas, ja paliek iekopts lauks, tas pāriet pilsētas īpašumā, un par to jāmaksā pilsētai renti. Ja paliek pļavas vai ganības, tās pāriet pilsētas īpašumā.

Pilsētai ar to tika atzītas īpašuma tiesības uz visām jaunajām zemēm, bet to iekultivētājiem ieguldītā darba atlīdzināšanai bija garantētas tiesības izmantot no jauna nolīstās zemes astoņus gadus.

Ļoti svarīgs bija jautājums par sēļu senajām un jaunajām mājām. Par senajām mājām, kas bija sēļu vai citu īpašumā jau agrāk (pirms vācu Rīgas dibināšanas) tiem nekas nebija jāmaksā, jo šī zeme ir to īpašums. Sēļiem jāmaksā tikai par jaunajiem laukiem, neatkarīgi no tā, vai tie iegūti no lībiešiem vai citiem. Ja radās domstarpības, kas uzskatāmas par senajām vai jaunajām mājām, tad tās izlēma speciāli ieceltie 3 pilsoņi [16: 58-60].

Šāds pāvesta legāta lēmums acīmredzot balstījās uz tā laika pieņemtajām paražu tiesībām, kas baudīja vispārēju atzīšanu. Tas parāda, ka uz ilglaicīgi izmantošanā esošo zemi jau bija izveidojušās īpašuma tiesības, turpretī nekultivētā zeme, kas tika

līsta līdumiem, tika uzlūkota kā tāda, kas ir tikai lietošanā un par kuru lietotājs ir tiesīgs saņemt atlīdzību par ieguldīto darbu.

Apskata noslēgumā jāatzīmē, ka līdz pat 13. gs. Latvijas un Igaunijas teritorijā nebija izveidotas un noformētas zemes tiesības. Ziņas iegūstama tikai fragmentāri un netiešā ceļā. Kā par baltiem, tā arī lībiešiem ziņas ir maz un nepilnīgas. Par 13. gs. tās daļēji iegūstamas iepazīstoties ar Līvzemes bīskapa, Zobenbrāļu (vēlāk Livonijas) ordeņa noslēgtajiem līgumiem ar kuršiem un zemgaļiem, taču tās attiecībā uz zemi ir nepilnīgas. Arī vēlākā laikā izdarītie pētījumi runā galvenokārt par zemniekiem, ne par zemes tiesībām. Šāda uztvere balstījās uz uzskata, ka līdz ar vācu ienākšanu Latvijā un varas nodošanu bruņniecībai, nozīmīgas bija kārtu tiesības, pie kam zemnieku kārtas tiesībās aplūkoja arī to attiecību pret zemi. Līdz ar to pētījumi par zemes tiesībām Latvijas teritorijā līdz 13. gs. vēl ir mazizpētīts apgabals un gaida savu izvērtēšanu.

3.5. Zemes iedalījums arklos un tributārā atkarība

Jau iepriekš minējām, ka daļa tagadējās Latvijas pakāpeniski, kopš 6.-9. gs. bija svešu tautu tributārā pakļautībā. Tas nozīmēja, ka viņi bija spiesti atzīt sev uzspiesto virsvaru un maksāt pakļāvējiem **meslus** – noteiktu ikgadēju summu un pieņemt arī kādus speciālus noteikumus. Taču tributārā pakļautība nenozīmēja zemes okupāciju vai brīvības zaudēšanu, jo meslu ievācēji nedzīvoja uz vietas, bet atbrauca saņemt nodevas, kuras no zemniekiem savāca vietējie kungi, kuri arī izlēma vietējos jautājumus, vadoties no paražu tiesībām.

Pirmie, kas nokļuva svešzemnieku – skandināvu neregulārā tributārā pakļautībā, bija kurši, domājams jau kopš 6. gs.. Par to ziņas sniedz senās skandināvu sāgas un rūnu raksti. Kursā sirot, kā arī ievākt meslus, brauca gan dāņi, gan zviedri, gan arī norvēģi. Tomēr viņu virsvara nebija pastāvīga, jo kurši to bieži nometa un paši devās sirojumos viņpus Baltijas jūrai. Kā savā darbā par svētā Anskara dzīvi raksta arhibīskaps Rimberts, kurši jau agrāk esot bijuši pakļauti zviedriem un maksājuši tiem meslus. Šos nodevu maksājumus – meslus skandināvi, kā domā, ievāca atkarībā no pakļautajos novados esošo kadastrālo mēsvienību – **arklu skaita** [3: 338; 14: 57-60].

Tiešu ziņu par tolaik Kursā lietoto arklu lielumu nav. Taču, tā kā meslus ievāca zviedru vai dāņu karaļi vai to sūtīti ļaudis, tad, domājams, šai laikā lietoja dāņu arklu. Uzskata, ka arkls apzīmēja divzirga saimniecību ar 30 pūrvietām lielu sējumu platību. Tā kā tolaik lietoja līduma un atmatu zemkopības sistēmas, un pie pilīm bija arī pastāvīgie tīrumi, varam pieņemt, ka vidēji arklā ietilpa arī 5-10 reizes lielākas mežā vai krūmos aizlaistās platības. Bez tam arklā ietilpa arī pie sējumiem piederīgās ganības un pļavas, tāpat ūdeņi un cita zeme. Varam pieņemt, ka 1 arkls kopā pārstāvēja platību, kurā bija 200-400 pūrvietas (73-146 ha).

Zemnieki minētā laikā – ap 9. gs. dzīvoja galvenokārt dzimtās vai ciemos, kas bija izvietoti ap pili un kopā veidoja pilsnovadu. Uzskata, ka vēlāk šie pilsnovadi pārtapa par pagastiem. Skandināvi, uzliekot kuršiem nodevas, arklos parasti izteica visa pilsnovada vai pagasta zemi, nosaucot kopējo arklu skaitu. Līdz ar to pagasts varēja būt teritoriāls iedalījums ar konkrētām robežām, kurā bija noteikta arklos izteikta platība, konkrēts apdzīvotāju skaits, kuru pienākums bija pildīt konkrētus pienākumus – maksāt arklu skaitām atbilstošus nodokļus un nodevas.

Šādu skandināvu praksi atzīmē arī J. Apals un Ē. Mugurēvičš, norādot, ka nedaudz vēlākā laikā, proti,13. gs., kad Ziemeļigaunijā bija nodibināta dāņu kundzība, igauņi maksāja tiem meslus atbilstoši Dāņu nodokļu grāmatā (Liber Census Daniae) atsevišķām igauņu zemēm uzrādītam arklu skaitam [9 :304]. Tas pierāda, ka igauņi šai laikā pazina zemes iedalījumu kadastrālās mērvienībās – arklos, un ka zeme Igaunijā tai laikā jau bija īpašumā.

Nedaudz atšķirīga bija politiskā un sabiedriskā attīstība Austrumeiropā, slāvu apdzīvotajās teritorijās. Še jau 9.-12. gs. bija notikusi sabiedrības diferencēšanās un lielo zemes lietotāju – bajāru izvirzīšanās pāri vienkāršajiem brīvajiem ļaudīm – smirdiem. Zināmā mērā to veicināja varjagu braucieni cauri plašajai krievu zemei uz Bizantiju un citām austrumu zemēm, kad varjagu vadoņi kopā ar savu karadraudzi izvirzījās atsevišķo pilsētvalstu vadībā un veidojās par Rjūriku dzimtas kņaziem. 10. gs. izveidojās lielā Kijevas Krievzeme, kas aktivizēja Baltijas politiku – triekšanos uz rietumiem, Baltijas jūru. Kad 12. gs. Kijevas Krievzeme sadalījās atsevišķās kņazistēs, šo politiku turpināja Pleskavas un Polockas kņazi. Šīs kņazistes uzrādīja lielu interesi par tirdzniecības ceļiem, kas savienoja austrumus ar rietumiem un veda cauri Latvijai un Igaunijai.

Reizē ar centralizētās varas sabrukumu un daudzu, būtībā neatkarīgu kņazistu izveidošanos noritēja arī līdz tam brīvo sādžu kopienu zemes nokļušana kņazu, bajāru un viņiem tuvu stāvošo cilvēku virsīpašumā, atstājot līdzšinējam īpašniekam valdījuma tiesības. Līdz ar to kņaziem un bajāriem radās iespējas aplikt zemi ar regulāru maksājumu jeb nodokli. Praktiski veidojās zemes virsīpašums, kas piederēja valdniekam (zemes kungam) un īpašumtiesiska lietošana ar mantošanas tiesībām. Dalītas īpašumtiesības bija pamats arī meslu uzlikšanai, atzīstot konkrētas varas virsīpašumu, bet paturot pret zināmas nodevas samaksu faktiskās zemes lietošanas tiesības. Pie tam apzīmējums **arkls** – krievu valodā *„soha"* kļuva par kadastrālu mērvienību, norādot noteiktu nodevu lielumu, ar ko apliekama zeme, ievērojot tās platību un labumu.

Vēlākā laika periodā, sākot ar 13. gs., kad Krievzemē iebruka mongoļu karotāji un pakļava to uz vairākiem gadsimtiem savai virsvarai, krievu Baltijas politika uz laiku aprimst un Livonijā dzīvojošajām tautām ir atelpas periods.

Letgaļu un igauņu zemnieki šai laikā, 10.-12. gs., dzīvoja viensētās, kā arī nelielos ciemos (igauņi), un to pamatnodarbošanās bija zemkopība un lopkopība, un viņi kopa zemi, kuru uzskatīja par savu īpašumu. Tautas dalīšanās kārtās vēl bija tikai sākuma stadijā. Pleskavas un Polockas kņazi centās pakļaut letu un igauņu ciltis tributārā kundzībā, nodrošinot sev gadskārtēju **meslu** saņemšanu, netraucētu tirdzniecības ceļu lietošanu un pareizticības izplatīšanu.

Polockas un Pleskavas kņazu darbības rezultātā letgaļu zemes, domājams ap 12. gs. tika sadalītas: Polockas kņazs nodibināja savu tributāro kundzību pār Daugavas tirdzniecības ceļu un še esošie valdnieki (piem., Jersiks valsts, kā arī Daugavas lībieši) nokļuva viņa virsvarā. Turpretī ziemeļos esošās letgaļu zemes (Tālava, Atzele) maksāja meslus Pleskavai, atzīstot tās virsvaru. Pleskavas kņazi atstāja vietējos kungus par pārvaldniekiem pakļautajā zemē par meslu savācējiem.

Dienvidlatgale starp Daugavpili un Rēzekni, domājams, nokļuva tiešā Polockas kņaza vai arī lietuviešu kunigu pārvaldē.

Arī krievu kņazistes atzina vietējās īpašuma un mantojuma tiesības uz zemi. Viņi tāpat ievāca nodokļus un nodevas, kas balstījās uz zemes iedalījumu arklos.

Vienlaikus jāatzīmē, ka atsevišķo ciemu un pilsnovadu zemes novērtēšana un iedalīšana arklos nozīmēja arī zemes īpašumtiesību atzīšanu atsevišķiem ciemiem vai arī personām.

Literatūra

1. Arbusow L. (1933). Frühgeschichte Lettlands. R. – 64 S.
2. Baltijas valstu vēsture (2000). Autoru kolektīvs. Izd. Zvaigzne. Tulkojums latviešu val. R.– 223 lpp.
3. Boruks A. (1998). Latvian agricultive in the framework of Eastern and Western influence. – Proceedings of the Latvian Academy of Sciences. Vol.52. Nr.6. sect.B. – 338.-343.
4. Dini P.U. (2000). Baltu valodas. Tulk. no itāliešu val., R.Rozes apg. R. – 574 lpp.
5. Dumpe L. (1964). Ražas novākšanas veidu attīstība Latvijā (no senākiem laikiem līdz XX gs. sākumam.) LVI raksti. Etnogrāfija. R. – 227 lpp.
6. Galenieks P. Latvijas floras vēsture. – Latvijas zeme, daba, tauta. Izd. Valters un Rapa. R. – 3.-33.lpp.
7. Gimbutiene M. (1994). Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnoģenēze, materiālā kultūra, mitoloģija. Tulk. no lietuviešu val. Izd. Zinātne. R. – 226 lpp.
8. Graudons I. (1984). Pirmatnējās kopienas iekārta. – LPE, 5_2. sēj. – 129.-140. lpp.
9. Latvijas senākā vēsture. 9. g.t.pr.Kr.- 1200. g. (2001). Latvijas vēst. inst. apg. R.– 463 lpp.
10. LE, III. (1969). Izd. Liesma. R. – 740 lpp.
11. Loze I. (1997) Indoeiropieši Austrumbaltijā arheologa skatījumā. – LVIŽ. 1997., Nr.3 – 16.-29.lpp.
12. Moora H. (1952). Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. LVI. R. – 169.lpp.
13. Moora H., Ligi H. (1970). Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Volkes des Baltikums zu Anfang des 13 Jahrhundrets. Verl. Eesti Raamat. Tallin. –100 S.
14. Radiņš A. (1996). Ceļvedis Latvijas senvēsturē. Izd. Zvaigzne ABC. R.– 229 lpp.
15. Rasiņš A., Tauriņa M. (1983). Pārskats par Latvijas PSR arheoloģiskajos izrakumos konstatētajām kultūraugu un nezāļu sēklām. – Arheoloģija un etnogrāfija. XIV.R. – 152.-174.lpp.
16. Straubergs J. (1937.) Rīgas vēsture, I. Izd. Grāmatu Draugs. R.– 491.lpp.
17. Strods H. (1957). Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. LVI. R.– 168 lpp.
18. Strods H. (1992). Latvijas Lauksaimniecības vēsture. No vissenākiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. Izd. Zvaigzne, R. – 287.lpp.
19. Šterns I. (1997). Latvijas vēsture. 1290.-1500. Izd. Daugava. R. – 741 lpp.
20. Švābe A. (1926). Pagastu vēsture. I d. Līdz krievu laikiem. R. – 413 lpp.
21. Švābe A.(1927). Vecākās zemnieku tiesības. R. – 42 lpp.
22. Švābe A. (1990). Latvijas vēsture. 1. daļa, 3.izd., Izd. Avots. R. – 239 lpp.
23. Граудонис Я.Я. (1967). Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Рига. 164 с рис.
24. Лаур Е.,Д. (1923). Введение в экономию сельского хозяйства. Перевод с немецкого. Коопертивное изд–во. Москва. – 240 с.

4. Brīvības zaudēšana

4.1. Vāci iesaistās cīņā par Senlivoniju

12. gs. Eiropā notika lielas pārmaiņas. Pārapdzīvotā Senvācija, kura ilgus gadsimtus bija lūkojusies galvenokārt uz dienvidiem, uz Romu un Itāliju, pēc neveiksmīgiem mēģinājumiem krustakaros iegūt kontroli pār Vidusjūru, pavērsās uz ziemeļiem un ziemeļaustrumiem. Sākās vācu austrumpolitika – *„Drang nach Osten"* – triekšanās uz austrumiem.

Šīs politikas mērķi un gars atbilda vācu tautas vairuma – valdošo firstu, bruņinieku, garīdznieku, tirgotāju un vienkāršo zemnieku – tā laika interesēm, tie pievienojās brīvprātīgi un ar sajūsmu. Viņus iedvesmoja šajā laikā valdošais reliģiskais fanātisms, pakļaušanās Romas katoļu baznīcas ideoloģiskai varai, vēlēšanās izplatīt kristiānismu pagānu tautās, kā arī tieksme gūt no tā visa sev personīgu labumu. Bīskapi cerēja iegūt jaunatgrieztajās un iekarotajās zemēs garīgo firstu statusu, vienkāršie garīdznieki – draudzes, bruņinieki – lēņus un amatus, zemnieki – personīgās saimniecības, bet tirgotāji – ienesīgus tirgus. Vācu austrumpolitika izvērsās par tautas kustību, kurā rokrokā darbojās zobens, krusts un arkls. No tās nedaudz nomaļus, neuzņemoties oficiālo vadību, palika Vācu Romas valsts ķeizari, kuri bija aizņemti ar globālām pasaules politikas lietām.

No šī laika ir saglabājusies vācu tautas folklora – 11.-12. gs. tautas dziesmas, kas skanēja apmēram tā [35]:

Uz Austrumiem gribam mēs traukties,
Uz Austrumiem gribam mēs iet
Pār zaļajiem klajumiem pāri,
Tur dzīvot būs labāk, mums šķiet!

(Nach Ostland wollen wir reiten,// Nach Ostland wollen wir gehn .// Wohl ueber die gruene Heiden // Da werden wir besser uns stehn!)

Vācu triekšanās uz austrumiem, uz rietumslāvu apdzīvotajām Baltijas jūras piekrastes zemēm, kas atradās starp Vislas un Elbas upēm, sākās jau sen, ap 10. gs.. Rietumslāviem bija vairāki valstiski veidojumi, no kuriem kā stiprākā ir saglabājusies vienīgi Polija. Pārējie rietumslāvi gāja bojā un tika pilnībā izdeldēti cīņā ar vācu kolonistiem 10.-13. gs.. Tas bija laikmetā, kad veidojās feodālās attiecības un slāvu valstu priekšgalā mēģināja nostāties jaunradusies aristokrātija un priesteru kārta, kas cīnījās reizē par savu ticību un tautu brīvību. Vācu spiešanās uz austrumiem sākās ar 928. gadu, kad Saksijas hercogs ,vēlākais Vācijas karalis Indriķis (Heinrich I) iesāka ilgstošo vācu *„Drang nach Osten"* politiku. Indriķis uzbruka slāvu-haveļu ciltij, ieņēma to galveno cietoksni tagadējās Branderburgas zemē, un, daļu slāvu apkaujot, bet citus pārdodot verdzībā, pievienoja apgabalu savai valstij. Tomēr slāvu pretestība

nebija salauzta, tie pārgāja pretuzbrukumos, ieņēma ziemeļu misijas centru Hamburgu un nodedzināja to. Cīņa ar mainīgiem panākumiem ilga vairāk kā simts gadu.*

Iebrukdams rietumslāvu haveļu zemē, Vācijas ķēniņš Indriķis I iesāka slāvu pakļaušanas politiku un turpināja to, vienlaikus savaldīdams stepju iemītniekus ungārus un pakļaudams sev Bohēmijas un Morāvijas čehus ar to bagātajiem sudraba un citu rūdu krājumiem.

Pēc Indriķa I nāves par Vācijas karali kļuva Otons I, kam vācu vēsturnieki piešķīruši „Lielā" pievārdu. Viņa laikā triekšanās uz austrumiem kļuva par valsts politiku un rakstos sāka lietot kopīgo vācu tautas apzīmējumu – *teutsche* (vāci). Otons Lielais, apprecēdams Itālijas karaļa atraitni Adelheidi, iekarodams Itāliju un likdams 962. g. pāvestam sevi kronēt par ķeizaru, īstenībā atjaunoja impēriju un radīja pasaulē jaunu valsti – Vācu nācijas svēto Romas ķeizarvalsti (kura oficiāli pastāvēja 844 gadus.).

Ievadīdams kustību *„Drang nach Osten"*, sakšu (švābu) dzimtas firsti un ķeizari īstenībā novilka līniju, kas nodalīja Senvāciju no koloniālās Vācijas. Tā gāja pa Elbas upi, atdalīdama zemes ar atšķirīgu tiesisko un saimniecisko kārtību. Rietumos, Senvācijā plauka lēņu iekārta un cilvēku iedalījums kārtās, pastiprinājās zemniecības atkarība no bruņniecības un to radītās patvaļas, taču zemnieks arvien tika uzskatīts par cilvēku un tautas sastāvdaļu un nenogrima pilnīgā beztiesībā. Citādi bija austrumos no Elbas upes. Kā atzīmē šo laiku pētnieks, jurists un vēsturnieks Arvēds Švābe, Baltijas jūras piekrastes zemes iekarošana, pakļaušana un pārvalde notika bruņinieku kārtas vadībā un interesēs. [35: 8-9]. Līdz ar to austrumos no Elbas (kuru dažkārt apzīmē kā koloniālo Vāciju) veidojās īpatnēja iekārta, kuru raksturoja bruņniecības izcelšana un zemnieku nospiešana tik dziļā dzimtbūšanā, beztiesībā un pakļautībā bruņniecībai, kāda nekur citur pasaulē nebija pazīstama. Šai bruņniecības mentalitātei, kas gadsimtiem bija pazīstama kā **Prūsijas gara** nesēja, izšīrošo triecienu deva tikai daudz vēlāk.

Lielākais uzbrukums rietumslāviem noritēja 12. gs.. Šoreiz priekšgalā nostājās lielie vācu lēņa vīri – Saksijas ziemeļmarkas pavēlnieks Albrehts, Holšteinas grāfs Ādolfs II un Saksijas hercogs Indriķis, dēvēts arī par Indriķi Lauvu (Heinrich der Loewen). Ādolfs II iekaroja senās rietumslāvu zemes un uz slāvu pilsētas drupām 1143. g. atjaunoja Lībeku. Taču drīz vien Lībeku iekaroja Saksijas hercogs Indriķis Lauva, pārvērsdams to par tiem laikiem ievērojamu ostas pilsētu pie Baltijas jūras.

Lībekas pilsēta kļuva par galveno vācu atbalsta punktu līdz tam rietumslāvu apdzīvotajos Baltijas jūras piekrastes apgabalos. Tā ātri tapa par vācu tāljūras tirdzniecības centru, un tirdzniecības kuģi no tās garām Kursas un igauņu zemes krastiem devās pa seno vikingu ceļu uz Ņevas grīvu, tālāk pa Ladogas ezeru, Volhovu uz lielo tirdzniecības centru Novgorodu. Līdz ar to vāci iesaistījās cīņā par kundzību Baltijas jūrā – DOMINIUM MARIS BALTICI – ar mērķi atņemt dāņiem un zviedriem vadošo vietu Baltijas baseinā, kas tiem bija piederējusi no 6.-12. gs.

Lībekas uzplaukumu sevišķi veicināja Indriķa Lauvas paziņojums visiem normaņiem – gotiem, dāņiem un zviedriem, tāpat arī krievu kņaziem, ka tie uz priekšu var brīvi apmeklēt Lībeku un tirgoties tur, nemaksājot muitu. Tas arī deva tiesības

* Senā Saksijas hercogiste atradās Vācijas ķeizarvalsts ziemeļrietumos starp Emsas un Elbas upēm ap tagadējo Brēmenes pilsētu; ziemeļos to robežoja Ziemeļjūra un frīzu ciltis, kas bija izvietojušās tagadējās Holandes un Vācijas ziemeļos un Ziemeļjūras salās

vāciem braukt tieši uz slāvu kņaziem pakļautajām zemēm, arī Polocku. Tā ap 1158. gadu, kā stāvokli labi raksturoja E. Pabsts, **vācu tirgotāji otrreiz atklaja Daugavu** – sākās to regulārie braucieni uz austrumiem no Gotlandes, arī uz Daugavas grīvu [29: 120-126.].

Baltijas piejūras slāvu neatkarībai pēdējo triecienu vāci deva Romas pāvesta pasludinātā otrā krustakara laikā 1147. gadā. Pret rietumslāviem cīņās piedalījās jau minētie trīs lielie vācu firsti, kā arī dāņu flote; viņi kopīgi salauza Pomerānijas slāvu pretestību un piespieda tos kļūt par Vācu nācijas svētās Romas ķeizarvalsts sastāvdaļu. Arī poļi jau bija pieņēmuši katoļticību. Eiropā kristiānisms vēl nebija tikai baltu un somu tautu apdzīvotajās zemēs. Bet kristiānisms jau bija apvienojis zobenu un arklu, tā sludināšanas un izplatīšanas ideju jau bija pārņēmuši bruņinieki. Baltu tautām bija jānostājas liktenīgas izvēles priekšā.

12. gs. otrajā pusē vācu austrumpolitikā aktīvi iesaistījās arī ***Brēmene*, izvirzoties par kristianizācijas garīgo centru Ziemeļeiropā**. Sakšu un frīzu* tirgotāji jau sen pazina tirdzniecības ceļus uz Krievzemi, nevien Ņevu – Novgorodu, bet arī Daugavas grīvu un pa to augšup uz Polocku.

Vācu tirgotāju parādīšanās pie Daugavas stipri uztrauca visbijiešus, kuri līdz tam nebija laiduši tos tālāk par Gotlandes salu. Viņiem jau tā nepatika vācu lielā tirdzniecības kopa Visbijā. Taču arī šoreiz par starpnieku uzstājās varenais Saksijas hercogs Indriķis Lauva un abas puses, vāci un visbijieši, 1161. g. parakstīja Artlenburgas līgumu, ar kuru gotlandiešu tirgotāji Libekā ieguva tādas pašas tiesības kā vācu tirgotāji. Līdz ar to paplašinājās vācu ietekme uz skandināvu rēķina, kuri līdz šim tirdzniecību uz austrumiem no Visbijas bija uzlūkojuši kā savu monopolu. Kopš šī laika – kā norāda E. Mugurēvičs – Latvijas teritorija kaimiņzemju tīkojumos kļuva par starptautiskās cīņas objektu [19: komentāri].

Līdzi tirgoņiem uz Daugavas grīvu devās arī mūki – kristīgās ticības sludinātāji. 1184. g. lībiešu apdzīvotajā teritorijā ieradās Meinards, Augustīniešu ordeņa mūks, Zēbergas ordeņa brālis**, kļūdams 1186. g. par līvu pirmo apustuli un Ikšķiles pirmo bīskapu. Latvijas zemē sākās jauns vēsturisks posms.**

Latvijā dzīvojošajām ciltīm svešo iekarotāju, tirgotāju un ticības sludinātāju parādīšanās nebija nekas jauns un negaidīts. Kā iepriekš redzējām, tās jau sen bija iepazinušās gan ar dāņu un zviedru spiedienu, gan krievu invāziju no austrumiem. Taču līdz šim svešinieki aprobežojās galvenokārt *ar **nodokļu kundzības (Tributherrschat)*** nodibināšanu – pasludinot savu virsvaru un tiesības regulāri ievākt meslus. Parasti tie neiejaucās meslus maksājošo cilšu un maztautu iekšējās lietās, kuras tās izlēma pēc savām paražām.

Taču ar 13. gs., līdz ar vācu iesaistīšanos Baltijas telpas iekarošanā un šoreiz arī pakļaušanā, parādījās pilnīgi jauns faktors – rakstisks vārds. Pirmajā vietā stājās rakstiskās liecības. Līdz šim Baltijas telpa bija minēta tikai gadījuma pēc, galvenokārt skandināvu rūnās, senkrievu, kā arī skandināvu hronikās. Notikumus, kas saistīti ar pirmā vācu bīskapa Meinarda ierašanos, tagad sistemātiski attēloja pirmās tieši Līvzemei un pārējai Baltijai veltītās hronikas – latviešu Indriķa Livonijas hronika un

---

* Frīzi – sena ģermāņu cilts, kas 6.-12. gs. apdzīvoja Rietumfrīziju – tagadējās Holandes ziemeļdaļu, Austrumfrīziju – Vācijas ziemeļrietumus pie Ziemeļjūras, kā arī Frīzu salas Ziemeļjūrā. 9.-12. gs. piedalījās Baltijas jūras tirdzniecībā. Frīzi nespēja izveidot vienotu valsti savstarpējo nesaskaņu dēļ

pēc tam Ordeņa valstij veltītā Atskaņu (Rīmju) hronika, kas bija saglabājusies Ditleba Alnpeķes rokrakstā, un tagad papildināta izdota atsevišķā eksemplārā.

Indriķa hronika – pilnībā *„Heinrici Chronicon Livoniae"* – pēc tās komentētāja Ē. Mugurēviča raksturojuma ir „pirmais pilnīgākais rakstītās vēstures avots, kas stāsta par notikumiem Baltijā 12. gs. beigās un 13. gs. pirmajos gadu desmitos. Lai gan Hronikā tēlotie notikumi neaptver pat nepilnu pusgadsimtu, politiskās, ekonomiskās un kultūras dzīves jautājumus Latvijas un Igaunijas vēsturē tā atspoguļo tik spilgti kā neviena cita šī laika hronika vai dokuments. Protams, tā nav vispusīga notikumu atspoguļotāja, jo tās uzdevums bija parādīt kristīgās ticības, konkrēti, katoļticības izplatīšanu, cīņu pret pagāniem un katoļticības pretiniekiem [19: 7]. Tomēr, lai arī kas ir bijis šīs hronikas autors, viņš centies godīgi attēlot notikumus, kas ilgst no vācu ienākšanas Latvijā līdz Igaunijas pakļaušanas dienai, zināms, tā laika kristīgās ticības un Rīgas bīskapa skatījumā.

Atšķirībā no latviešu Indriķa, Atskaņu jeb Rīmju hronikas autors ir dzīvojis apmēram divas paaudzes vēlāk, jo viņš apskata arī notikumus, kas Livonijā notika 13. gs. beigās, kad vācu varai pakļāva pēdējās brīvas maztautas. Tomēr abu hroniku autoriem ir arī daudz kas kopējs. Indriķa hronika gan rakstīta toreiz oficiālajā baznīcas valodā – latīniski, bet atskaņu hronika – senvācu valodā, taču abas caustrāvo valdošā viduslaiku mentalitāte – neierobežota ticība kristietībai, kura līdz ar Dieva Dēla Jēzus Kristus atnākšanai ir ievadījusi jaunu laikmetu cilvēces vēsturē. Abas caurstrāvo doma, ka Jēzus Kristus vara nav no šīs pasaules, bet paceļas tai pāri un ir Dieva radīta. Dievs ir sūtījis pasaulei savu vienpiedzimušo dēlu, lai tas atpestītu cilvēci no grēka. Bet Dievs ir visvarens un bargs un savas varas izplatīšanai par labiem atzīst visus līdzekļus – karus un laupīšanas, pagānu (nekristīto) tautu pakļaušanu un savu cīnītāju paaugstināšanu. Pagānu piegriešanai kristietībai ir atļauti visi līdzekļi, kāpēc atzīstams lozungs – „labs pagāns ir beigts pagāns." Taču, lai pasaule negrimtu vien cietsirdībā un varmācībā, līdzās Jēzum Kristum godībā tiek celta arī Svētā Jaunava Marija, jo viņa ir tā, no kuras nāk dzīvība un atdzimšana. Tamdēļ arī Svētā Marija nav mazāk cienījama kā Tas Kungs.

Varbūt arī viens no šī laikmeta lielākiem sasniegumiem bija visraksturīgāko zemju atklāšanu un novēlēšanu Tā Kunga varenības izpausmēm: par Dieva Dēla zemi (terra Fratris, terra Iesus Christus) kļuva Palestīna, bet par Mātes vai Svētās Marijas zemi (terra beata Maria) kļuva vismatrifokālārā zināmā zeme – Livonija; zeme, kurā vienīgajā Saule tika izrunāta sieviešu kārtā, tāpat kā likteņus lēma daudzās sieviešu kārtas Mātes – dabas dievības.

Taču abu hronistu starpā bija dziļas atšķirības. Hronists Latviešu Indriķis bija priesteris, baznīcas kalps un ticīgs sava bīskapa padotais. Viņš kalpo savam bīskapam labā ticībā un vienmēr, jo ir pārliecināts, ka pats Dievs tam norāda pareizo ceļu. Indriķis cenšas visus notikumus jauniekarotajā Livonijā attēlot pareizi, minot to, ko pats ir redzējis vai arī dzirdējis no ticamiem avotiem. Varbūt, ka hronists Indriķis ir bijis letgaļu cilmes, bet varbūt savu vārdu ir guvis no tā, ka dzīvoja un sludināja letgaļu vidē – taču svarīgākais ir tas, ka viņš atzina sevi par piederīgu katoļu baznīcai, kas tolaik bija internacionāla, stāvēja pāri tautām un valstīm.

Atšķirībā no Indriķa, Atskaņu jeb Rīmju hronika galveno vērību piegrieza nevis bīskapu, bet gan Ordeņa cīņām par Baltijas telpu, kura jau nesa Līvzemes jeb Livonijas nosaukumu. Protams, sākumā, kamēr Livonijā vēl nebija izveidojies Ordenis, Rīmju Chronika deva Livonijas vispārējo ainu un pirmo bīskapu attēlojumu,

bet turpmāk pievērsās galvenokārt Ordeņa darbiem, dodama pārskatu par visas Livonijas iekarošanu, par Ordeņa karalaika sabiedrotajiem. Tā attaisno visus bruņinieku un peregrīnu – krustakarotāju darbus, lai kādu ļaunumu un postu tie nestu, jo tie bija darīti svētās katoļu baznīcas vārdā un tās varas vairošanai. Rīmju hronika bija slavas dziesma bruņiniekiem par katoļu ticības izplatīšanu ar šķēpu un zobenu, slavas dziesmas Jēzum un Jaunavai Marijai. Taču abas hronikas deva sistemātiskas ziņas par to, kas simts gadu laikā bija noticis Baltijas zemē. Tās abas arī pilnībā izmantotas, apskatot 13. gs. notikumus Latvijā, Igaunijā un kaimiņzemēs.

4.2. Stāvoklis Baltijā 12. gadsimta beigās

Kad 12. gs. beigās vāci sāka pretendēt uz latviešu un igauņu zemēm, tās bija vāji apdzīvotas – lielāko to daļu klāja plaši, galvenokārt priežu un egļu meži un purvu masīvi, kuru vidū kā salas bija tīrumi un citas lauksaimniecības zemes, pilis un nedaudzas pilsētas. Biežāk apdzīvotās vietās – Zemgales līdzenumā, Kursas dienvidrietumu daļā un līvu apdzīvotajā Daugavas lejtecē – jau bija novērojama arī antropogēnā faktora ietekme. Taču iedzīvotāju skaits bija neliels un grūti izzināms. Visā Latvijas un Igaunijas teritorijā pēc F.Beninghovena (F. Benninghoven) aprēķiniem vidēji dzīvoja ap 2,8-3,0 cilvēku uz kvadrātkilometra; nedaudz vairāk to bija Lietuvā. Igaunijā apmēram 46 tūkst. kvadrātkilometrus apdzīvoja ap 105000-147700 igauņu, pie kam samērā daudz to bija Sāmsalā, kura līdz vācu ienākšanai nosargāja savu neatkarību. Ap Daugavas un Gaujas lejtecēm mita ap 15000-21000 lībiešu. Vēl Latvijas teritorijā mita ap 17000-24500 zemgaļu un 22000-31500 kuršu. Ziemeļlatvijā, Tālavas, Adzeles, Kokneses un Jersikas valstīs bija ap 30000-42000 letgaļu, bet Austrumlatgalē, kura jau bija lietuviešu un krievu ietekmē, ap 20000-28000 letgaļu. Lietuvas zemēs, domājams bija ap 120000-170000 lietuvju un žemaišu [9: 65]. Visā Senprūsijā tolaik mita ap 170000-200000 senprūšu [16: 267].

Tātad kopā Baltijas apdzīvotāju skaits sasniedza apmēram 0,5-0,67 miljonus, un tie bija nostādīti pretī Vācu ķeizarvalsts, Dānijas un Skandināvijas valstu lielajam iedzīvotāju, tai skaitā arī bruņinieku daudzumam. Cilvēku vairums dzīvoja nelielos ciematos, vai viensētās (ciematos). Pēc Atskaņu Hronikas ziņām, saskaņā ar reljefa īpatnībām, letgaļi (latvji) mituši galvenokārt viensētās meža vidū, bet kurši, zemgaļi, līvi un igauņi, tāpat kā lietuvji – nelielos ciematos. Lielākas valstiskas organizācijas vēl bija veidošanās stadijā, pie kam vairāk attīstītas tās bija Lietuvā, kā arī Kursā un Zemgalē. Igaunijā, domājams, dzīvoja diezgan vaļīgā cilšu federācijā, izņemot Sāmsalu, kur jau bija izveidojusies spēcīga jūras braucēju – sirotāju valsts. Latvijā lielākās valstiskās organizācijas bija ap Daugavu, pie kam tās kopā saturēja Polockas kņaziste, kas realizēja savu virsvaru pār Daugavas tirdzniecības ceļu no jūras līdz Polockai un tālāk Krievzemē. Tai bija pakļauta Jersikas valsts un Kokneses pils ar apgabalu, kā arī Daugavas lībieši. Pārējā teritorijā jau bija izveidojušās savas vietējās tradīcijas, visur veidojās nocietinātas pilis ar savu pilsnovadu. To skaits bija diezgan liels – Latvijā vien ap 300, bet Igaunijā ap 150 [2]. Pilskalni pēc savas nozīmes, svara un izmantošanas dalījās. Daži bija stipri nocietināti, ar stāvām, cilvēka veidotām nogāzēm, ar vaļņiem, kuru malas bija nostiprinātas ar grāvjiem. Pie tiem veidojās senpilsētu aizsākumi. Šos pilskalnus acīmredzot lietoja pastāvīgi, un to vārdus parasti

minēja kopā ar vecajo – senjoru vai dižciltīgo (nobiles) vārdiem. Tikai dažos gadījumos pils un novada valdnieki apzīmēti ar vārdu „karalis" – lat rex. Tas dod iespēju spriest par seno Latvijas iedzīvotāju dižciltības pakāpi. Piemēram, Jersikas valdnieks Visvaldis tiek dēvēts par karali (rege Wiscewalde), bet Zemgalē Tērvetes lielskungs Viesturs (Vestards) – par principu vai senioru [19: X-10; XXIII - 4]. Dažus pilskalnus dēvēja arī to valdnieku vārdā, piemēram, Indriķa hronikā tā sauc Kaupo pili vai Dabreļa pili [19: X-10]. Turpretī citas pilis – Adzeli, Idumeju, Imeru un citas nesaista ar kāda noteikta valdnieka vai vecākā vārdu, tāpēc domājams, ka tās bija tikai patvēruma vietas sirojumu vai savstarpēju uzbrukumu laikā vai arī dižciltīgo vara te nebija stingri izveidojusies, vai arī hronists piļu valdītājus vienkārši nezināja. Tādas pilis, bez kungu nosaukuma, bija Sēlijā un Latgalē, tur biežāk konstatējama svešinieku vara, un apgabalus dalot, vāci nerēķinājās ar vietējiem kungiem.

4.1. tab. Baltijas iedzīvotāju skaits ap 13. gs. sākumu

Valsts, novads	Iedzīvotāju varbūtējais skaits
Lībieši	15000 - 21000
Tālava, Adzele, Jersika,Koknese	30000 - 42000
Austrumletgaļi	20000 - 28000
Sēļi	5000 - 7000
Zemgaļi	17000 - 24500
Kurši	22000 - 31500
Igauņi	105000 - 147700
t.sk.	
Ugauņi	15000 - 21000
Sakalieši	15000 - 21000
Vīkieši	9000 - 13300
Sāmi	15000 - 21000
Viru iedzīvotāji	15000 - 21000
Citi novadu iedzīvotāji	36000 - 50400
Lietuvieši, žemaiši	120000 - 170000
Senprūši	170000 - 200000
Kopā	**504000 - 671700**

Avots: Sastādīta pēc: F. Benninghoven, Exkurs I., 1965 un P.U. Dini, 2000.

13. gs. jau bija notikusi zināma iedzīvotāju diferencēšanās, izdaloties turīgajiem zemes īpašniekiem, kurus tā laika hronisti dēvēja par vecākajiem (seniores), labiešiem un dižciltīgajiem (nobiles). Bija arī plašāki novadi, kuru priekšgalā bija dižciltīgie vai pat valdnieki. Dižciltīgie uzņēmās zināmas valsts aizsardzības funkcijas, vadīja zemes aizsardzību, ap tiem pulcējās radi un draugi, kā arī „vecākie"; pēdējie, liekas, nebija dzimtu vecākie, bet gan novada turīgie brīvie zemnieki, kuriem bija kalpi, kuri spēja iegādāties ieročus un piedalījās zemes aizsardzībā [11: 197-206.]

Vecāko jeb labiešu slānis bija samērā plašs un novadā varēja sniegties simtos. Tie bija labi apbruņoti un līdz ar to vērā ņemams spēks. Rīmju hronikā, aprakstot Zobenbrāļu ordeņa cīņu ar zemgaļiem, virsaiša Viestura (Vestarda) karadraudze raksturota šādi: (4: 1768-1770]:

„Tai cīņā turējās bez bailēm
Vestarda karadraudze braši.
Pieci simti viņu sanāca aši."

Tas norāda, ka vismaz zemgaļiem jau bija valsts veidošanās sākuma stadija. No citiem tekstiem redzams, ka jau tolaik bija nodalījusies Rietumzemgale, kurā galvenos jautājumus izlēma Tērvetes lielkungs (seniors), un Austrumzemgale ar Mežotni priekšgalā. Taču šis process vēl bija vāji izteikts, to nevarēja salīdzināt ar kņazistu veidošanos Krievzemē, nemaz nerunājot par Rietumeiropu, kura bija pārņēmusi senās Romas valsts mantojumu ar tās tūkstošgadīgajām tradīcijām. Arī pilis un nocietinātās vietas nevarēja salīdzināt ar pilīm Krievzemē un Vācijā. Tās bija no koka, ar zemes vaļņiem, jo Latvijā vēl nepazina akmens piļu celtniecības māku. Pie pilīm bija tikai senpilsētu pirmsākumi, tās nevarēja mēroties ar tuvējo krievu kņazistu – Polockas un Pleskavas centriem.

Tieši atpalicība piļu un pilsētu būvniecībā kopā ar atpalicību valstisko veidojumu procesā bija cēlonis samērā ātrajai un vieglajai Latvijā dzīvojošo cilšu, sevišķi letgaļu, lībiešu un sēļu, pakļaušanai ordeņa un bīskapa varai.

Mazākas atšķirības bija **lauksaimniecībā.** Zemi baltu un igauņu ciltis apstrādāja tāpat kā kaimiņzemēs: ara ar zirgvilkmes arkliem, bez tam spīļarkliem priekšā jau daudzviet bija pierīkotas vērstuves velēnu apvēršanai. Labību pļāva ar izkaptīm, graudus mala galvenokārt ar rokas dzirnām. Šai ziņā gan bija zināma atpalicība, salīdzinot ar vācu apdzīvotajām zemēm, kur tolaik jau izmantoja ūdens un vēja dzirnavas. Audzēja miežus, kviešus, auzas, lauku pupas, zirņus un pastāvīgajos tīrumos dažādus dārzeņus. Arī graudaugu ražība bija līdzīga – vidēji 4-6 graudi no katra iesētā grauda. Turēja arī mājlopus – sīklopus, cūkas, zirgus, liellopus. Vienīgi zemes apstrāde Vācijā, kur iedzīvotāju blīvums bija liels, bija intensīvāka – lielākoties pēc div – un trīslauku sistēmas, kamēr Latvijas teritorijā, īpaši reti apdzīvotajos novados, viena otrai blakus pastāvēja papuvju, atmatu un līdumu sistēma [32: 51].

Par to, ka lauksaimniecība Latvijas teritorijā samērā maz atšķīrās no lauksaimniecības apkārtējās zemēs, netieši liecina arī tas, ka pirmie hronisti, aprakstot zemes iekarošanas periodu, to pieminēja ļoti maz – acīmredzot viņi šajā ziņā nesaskatīja neko īpaši atšķirīgu un pieminēt vērtu. Aprakstot vietējo tautu parašas, Rīmju hronikas autors uzskatīja par atzīmēšanas vērtām tikai divas īpatnības. Pirmā no tām bija dzīvošana viensētās, ar ko latvieši atšķīrās no krieviem un vāciešiem. Atskaņu hronikā lasām [4: 341-348.rinda]:

„Tad vēl ir kāda zeme, ko
Latvju tauta apdzīvo.
Tai paradumi dažkārt dīvi,
Tā: vienkopus tie neved dzīvi,
Bet mežos savrup iebūvējas."

Otrā īpatnība, ko hronists uzsvēra, bija latviešu sieviešu lielā patstāvība. Viņš rakstīja:

„To sievas daiļas, īpatnējas,
Un savāds tērps tām stāvu klāj,
Tās jāj, kā viņu tēvi jāj."

No tā, ka hronists citas īpatnības nav pieminējis, var spriest, ka tādu nebija, vai arī tās bija maznozīmīgas. Līdz ar to jānoraida dažu baltvācu agrārvēsturnieku vidū izplatītais uzskats, ka vācu ienākšanas laikā lauksaimniecības kultūra Latvijas teritorijā bija zema un ka vāci atnesuši līdzi jaunus zemes apstrādes paņēmienus, darbarīkus un kultūraugus. Tas ir apšaubāms arī tādēļ, ka uz Māras zemi 13. gs. devās galvenokārt bruņinieki – karotāji un neliels skaits tirgotāju, bet nevis zemnieki. Bruņinieki un ordeņbrāļi 13. gs. sākuma gados bija aizņemti zemes pakļaušanā un iekaroto novadu pārvaldīšanā, neatkarīgi no tā, vai viņi bija ordeņa brāļi vai bīskapa un ordeņa vasaļi, viņi sākotnēji apmierinājās ar nodevu un nodokļu regulāru savākšanu, bet zemi pa vecam apsaimniekoja vietējie zemnieki, tāpat kā viņu tēvi un vectēvi to bija darījuši.

Saimniecībā galvenā nodarbošanās šai laikā bija **augkopība,** kurā, atkarībā no iedzīvotāju skaita un tautības, līdzās pastāvēja līdumu un atmatu sistēmas, kā arī pastāvīgie tīrumi un sakņu dārzi. Zeme jau daudzviet bija kļuvusi privātīpašums. Tā atradās augstākās un bagātākās ļaužu kārtas – labiešu, bajāru, vecajo, to radu, draugu, kā arī brīvo zemnieku īpašumā un valdījumā. Šie „radi un draugi" parasti pildīja arī karadienestu, aizsargājot pilsnovadu pret sirotājiem, kā arī piedaloties sirojumos un iebrukumos kaimiņu novados. Bez bagātajiem, to radiem un draugiem, bija arī smirdi jeb „sliktie tēvu dēli", kuru tiesības bija ierobežotas un ietekme vājāka. Vēl ilgi, vismaz līdz 14. gs. beigām, bija arī dreļļi – īstenībā vergi, kas par tādiem bija kļuvuši vai nu kā karagūstekņi, vai arī nozieguma vai parādu dēļ. Domājams, ka vismaz Līvzemē un Kursā bijuši arī brīvzemnieki, kas piedalījās kara gaitās kā vieglie jātnieki. A. Švābe domā, ka šis iedzīvotāju iedalījums pa reģioniem bija atšķirīgs, pie kam parasti izdalījās [34]:

- leimaņi, brīvie zemnieki un lēņu vīri;
- krietnie vīri, kas nebija tiesāti un tiesībās ierobežoti;
- dreļļi, kas bija tiesāti ar kaklu vai roku;
- karagūstekņi.

Vācu zemnieki 13. gs. Livonijā nebija, jo kuģi bija mazi, brauciens ilgs un bīstams un prasīja līdzekļus, ko zemnieks nevarēja samaksāt. Šī iemesla dēļ 13. gs., līdz ar zemes iekarošanu vietējie iedzīvotāji gan zaudēja politisko neatkarību, bet paturēja zemi ar apakšīpašnieka (valdītāja) tiesībām, un varēja to nodot arī saviem mantiniekiem, kā arī atsavināt. Tikai pakāpeniski viņi nokļuva lielākā jauno vācu kungu atkarībā [14: 1-19]. Parasti tas notika pēc neveiksmīgiem mēģinājumiem sacelties un atmest kristīgo ticību, pēc kariem un atteikšanās no zemes aizsardzības, pēc savu uzņemto pienākumu nepildīšanas. Tā kā zemes pakļaušana ilga gandrīz visu 13. gs., un pret zemnieku tiesību ierobežojumiem uzstājās arī pāvesti, tad zemnieku saimnieciskā un tiesiskā stāvokļa pasliktināšanās Livonijā 13. gs. notika lēni, bet nemitīgi, pie tam reģionāli. Sliktākais tas bija igauņiem, kuri ilgstoši ar ieročiem pretojās vāciem un daudzkārt pret tiem sacēlās. Arī igauņu zemēs tas bija atšķirīgs – vissliktākais – ziemeļos, Dānijai pakļautajā daļā jeb t.s. „Dānijas hercogistē", kuru dāņu ķēniņi bija izlēņojuši galvenokārt lielajiem Holšteinas vācu vasaļiem. Labāks stāvoklis bija zemēs, kas noslēdza ar vāciem vienošanās vai pakļaušanās līgumus (Līvzemē, Kursā), vai arī izrādīja mazāku pretestību (letgaļu zemēs).

Līdz ar zemes pakāpenisku iekarošanu mainījās arī zemnieku tiesiskais stāvoklis. Iekarotāji sākuma periodā neaizskāra Livonijas maztautu tiesības, tās

zaudēja tikai savu politisko neatkarību. Zemnieki sākumā saglabāja savas tiesības uz māju, tīrumiem, ganībām, biškokiem u.c. [14: 1-19; 23: 51]. Ieviešot Livonijā lēņu iekārtu, zemes kungi saglabāja virsīpašuma tiesības, bet zemnieki sākuma periodā kļuva īpašumtiesiski zemes lietotāji ar mantojuma tiesībām. 13. gs. sākumā notika arī pirmie vietējo zemes tiesību kodifikācijas mēģinājumi. Domā, ka jau ap 1225.-1226. g. lībju zemes tiesības ir kodificējis Romas pāvesta legats Modenas Viļums [36: 152]. Tā notika pāreja uz lēņa tiesībām, atbilstoši tām tika kārtoti arī zemes jautājumi, it sevišķi no Vācijas iebraukušo lietās.

Līdz vācu kundzības nostabilizēšanās sadzīves vajadzībām bija izveidojušās paražu tiesības, kas noteica, kā kārtojamas īpašumtiesības un to pāreja. Zeme, it sevišķi līdumi, tāpat arī pastāvīgie tīrumi, pie tiem piederīgās pļavas, ganības un meža (krūmu) zeme bija ģimenes galvas – tēva īpašumā. Tēvam piederēja arī ar īpašumzīmi apzīmētie bišu koki mežā, tāpat arī zemes apstrādāšanai un karam domāti zirgi un darbarīki. Bija arī paražu ceļā izveidojušās mantojuma tiesības, kas nodrošināja zemes pāriešanu dēliem; dažviet bija vecāko dēlu priekšrocības. Ja dēla (dēlu) nebija, zemi mantoja atraitne vai meita.

Mātes īpašumā bija veļa, apģērbi, rotaslietas, atbilstoši darbarīki un mājlopi, kā arī pie precībām saņemtais pūrs , kas parasti bija speciāli gatavots. Te ietilpa arī no mātes mantotās un speciāli gatavotās rotas. Meitām kāzās deva līdzi pūru, kurā ietilpa viņas gatavotā veļa, apģērbi, drēbes, mantotās un kāzās dāvātās rotaslietas, arī mājlopi. Par pūra lielumu un apmēriem bieži speciāli vienojās un tam bija likumīgs spēks. Ar pūra ienešanu sieva jaunajā ģimenē ieguva līdzīgu stāvokli kā vīrs, jo viņa bija devusi savu daļu ģimenes veidošanā. [24: 34504-34515].

Otra svarīgākā nodarbošanās 13. gs. bija **lopkopība**, kurai bija patstāvīga nozīme – apgādāt iedzīvotājus ar pārtikas precēm (liellopu, aitu un cūku gaļa, piens, sviests), nodrošināt galveno vilcējspēku (zirgi un buļļi), zirgus kara vešanai – jātnieku dienestam, kā arī vilnu apģērbiem; tāpat liela nozīme lopkopībai bija kā netiešai nozarei – galvenokārt kā augsnes auglības nodrošinātājai, sagādājot kūtsmēslus, it sevišķi novados, kur bija izplatīti pastāvīgie tīrumi un augļu dārzi, divlauku un trīslauku zemkopības sistēma, jo bez kūtsmēslu uzkrāšanas un iestrādāšanas augsnē tās auglība nebija uzturama. Lopu produktivitāte šajā periodā diemžēl bija zema, kaut arī pazīstami bija jau lopkopības produkti, piemēram, sviests. Svarīgs produkts bija arī mājlopu ādas.

Taču mājlopi kā lībiešiem, tā arī letgaļiem ap 13. gs. sākumu vēl bija augumā samērā mazi, neizkopti un deva niecīgu produkciju.

Kā svarīga blakusnozare minama **biškopība**, kas bija galvenais saldvielu avots. Medu lietoja uzturā, to izmantoja arī dzērienu pagatavošanai. Līdz ar kristīgās ticības nozīmes pieaugumu palielinājās arī biškopības nozīme, nodrošinot vaska ieguvi baznīcas vajadzībām. Bez tam vasks dažkārt aizvietoja arī naudu. Tas kļuva par starptautiskas tirdzniecības preci. Par biškopības lielo nozīmi mums vēsta arī tā laika hronikas, piemēram, Indriķa hronika, kas stāsta par seno lībiešu un letgaļu lielo sacelšanos 1212. gadā, protestējot pret Zobenbrāļu ordeņa nelikumīgo rīcību, atņemot viņu tīrumus, pļavas un bišu dravas, un līdz ar to sagādājot tiem materiālus zaudējumus. Šī sacelšanās, kas pēc tolaiku paražām tika nežēlīgi apspiesta, ne tikai ievadīja lībiešu un latviešu vispārējo pakļaušanu, bet vienlaikus liecināja par augkopības un biškopības lielo nozīmi to dzīvē [19: XVI – 3, 4].

Nozīmīgu vietu 12.-13. gs. mijā ieņēma novadu un pilsnovadu pārvaldīšana, nocietināto vietu un vispāratzītu tirgus vietu uzturēšana. Līdz ar tirdzniecības uzplaukumu, arvien dzīvākajiem tirdzniecības sakariem, ar nepieciešamību ievest sāli, dzelzi, ieročus un darbarīkus, izvest ādas, zvērādas un vasku, veidojās vispārpieņemti tirdzniecības ceļi, kurus izmantoja arvien lielāks cilvēku skaits. Tomēr pārvaldes sistēma un tirdzniecība, salīdzinot ar dienvidaustrumos esošajām krievu kņazistēm, to pilsnovadiem un pilsētām, nebija plašāk attīstīta, nemaz jau nerunājot par Rietumeiropu ar tās stiprajiem cietokšņiem un varenajām pilsētām. Arī lielāka vienota valsts atbalsta nebija. Līdz ar to jāatzīst, ka cilts un novadu valstiņas Latvijas teritorijā bija dažādā līmenī un līdz ar to arī novadu pārvaldīšana. Pie baltiem (domājams, tāpat kā pie rietumslāviem), tieši pārāk lielā demokrātisma un partikulārisma dēļ nebija iespējams veidoties stipriem novadiem ar savu pārvaldes aparātu.

Tirdzniecība attīstījās pa noteiktiem, tradicionāliem ceļiem, izmantojot galvenokārt upes, kā arī uz plaši pazīstamām tirdzniecības vietām, piemēram, caur Pleskavu uz Novgorodu. Pazīstamākais tirdzniecības ceļš, kuru izmantoja jau no varjagu laikiem, gāja pa Daugavu. Te, pie Daugavas grīvas, arī augšup pie Ikšķiles, Kokneses un Jersikas gadsimtiem atradās tolaik starptautiski atzītas tirgus vietas, kurās pulcējās kā vietējie, tā arī tirgotāji no seno ģermāņu zemēm – Frīzu zemes, Saksijas, Hanoveres un citurienes, arī no austrumiem, Krievzemes. Te notika tirdzniecība ar sāli, metāliem, ieročiem, vasku, zvērādām un citām precēm. Tās veidojās tradīciju ietekmē, un gadatirgus laikā te parasti valdīja pamiers. Latvijas teritorijā šādas tirdzniecības vietas vēl bija pie Daugmales (iespējamā zemgaļu ostas vieta), tāpat pie Kokneses, Jersikas, Turaidas. Igaunijā tādas bija pie Otepes, Tērbatas un Vilandes, bet Lietuvas zemēs – pie Trāķiem, Viļņas un Kauņas. Profesora Fr. Baloža un H. Moora pētījumi parāda, ka jau toreiz bija labi pazīstams Daugavas tirdzniecības ceļš un tirdzniecības vietas pie tā, tāpat kā Gaujas ceļš no Daugavas grīvas uz Turaidu un tālāk uz Otepē, Tērbatu un Pleskavu [27: 28]. Te arī veidojās tās vietas, kas vēlāk atzina svešzemnieku tributāro kundzību – tiesības ievākt meslus un paturēt šīs zemes savā kontrolē, kā arī veidot gar šiem ceļiem savu atbalsta sistēmu.

Amatniecība attīstījās galvenokārt pie minētajām tirgusvietām, kā arī tur, kur radās cilšu un novadu valstis un valstiņas, veidojās pilis kā pilsnovadu centri. Te pamazām uzplauka darba dalīšana, veidojās vietējo kungu un bagāto ļaužu pieprasītāko preču ražošana – attīstījās kalēju, rotkaļu, bruņu kalēju māka, jo kara gaitas un aizsardzība arvien vairāk veicināja bruņucepuru, bruņukreklu, kara ieroču, sevišķi zobenu, vairogu un zirglietu izgatavošanu. Tāpat attīstījās arī sadzīves priekšmetu, darbarīku, keramikas, apģērbu un apavu izgatavošanas māka, par ko liecina arheoloģisko apradumu atliekas un depozīti. Pamazām parādījās arī namdari.

Ar amatniecību un tirdzniecību cieši saistīta plaši izplatītā sirošana un laupīšana. Lasot Indriķa hroniku un Atskaņu hroniku, redzam, ka sirošanas gājieni notika ļoti bieži un visos virzienos. Lielāko aktivitāti izrādīja kareivīgākās ciltis un maztautas – lietuvieši un igauņi, bet no viņiem daudz nav atpalikuši arī kurši, zemgaļi, lībieši. Vismiermīlīgākie, domājams, bija letgaļi, kas līdz ar to arī visvairāk cieta no kaimiņiem. To apliecina Indriķa hronika, norādot, ka 1214. g. pie bīskapa Alberta vietnieka Raceburgas bīskapa Fīlipa Turaidas pilī no Tālavas (Tolovas) valsts ir atnākuši Tālibalda dēls Ramēķis ar brāļiem, solījuši apmainīt pareizticību pret Romas katoļu ticību un nodevuši sevi Rīgas bīskapa gādībā pret solījumu saņemt aizstāvību pret igauņiem un lietuvjiem, kas mēdza sirot Tālavas zemēs [19: XVIII – 2.8], jo

pagāni igauņi un lietuvji bija paraduši savos sirojumos laupīt mājlopus, mantas, kā arī sievietes un bērnus, bet vīriešus nosist uz vietas.

4.3. Pirmie vācu bīskapi Livonijā.

Kā jau iepriekš bija rakstīts, Zēbergas Svētā Augustīna klostera kanoniķis, baznīcas iekšējo tiesību, likumu un koncila lēmumu zinātājs Meinards ieradās pie Daugavas kopā ar vācu tirgotājiem kā viņu priesteris un, iespējams, arī kā rakstvedis ap 1180.-1183. gadu. Meinards, būdams Romas katoļu ticības kvēls aizstāvis, sāka sludināt vietējiem iedzīvotājiem – lībjiem (arī līviem jeb lībiešiem), kuri tolaik vēl bija nekristīti. Ap 1184. g. viņš pārcēlās uz dzīvi vairāk zemes iekšienē, Ikšķilē, iepriekš saņēmis atļauju no Polockas kņaza Vladimira (Woldemarus), kas piederēja pie ortodoksālās grieķu baznīcas un kam lībieši tolaik maksāja meslus. Šeit viņš uzcēla baznīcu un sāka pievērst vietējos lībiešus katoļticībai. Ap 1185. g. Ikšķili un tās apkārtni izsiroja lietuvieši (arī lietuvji, leiši), daudzus aizvezdami gūstā, bet Meinards ar daļu lībiešu paglābās mežā. Tad nu Meinards pārmeta lībiešiem, ka tie nav iemācījušies celt mūra pilis, kas varētu sniegt drošu patvērumu no sirotājiem. Apsolījis uzcelt mūra pilis, Meinards saņēma lībiešu piekrišanu pieņemt Romas katoļu ticību. Meinards ataicināja no Gotzemes (Gotlandes) salas meistarus, un pili tiešām uzcēla. Zemi viņš bija nopircis jau agrāk un, piekto daļu līdzekļu celtniecībai dodams pats, ieguva pili savā īpašumā. Otru pili viņš uzcēla 10 km tālāk uz jūras pusi, vietā, ko sauca par Salu (Holm), jo tā atradās uz tagadējās Mārtiņsalas Salaspils apkārtnē.

Par gūtajiem panākumiem mūks Meinards ziņoja savam Brēmenes arhibīskapam Hartvigam II un tika iecelts par pirmo bīskapu Ikšķilē, lībiešu zemē. **Līdz ar to dāņu Lundas baznīcas monopols bija lauzts; tāpat tika mazināta ortodoksālās grieķu baznīcas ietekme, un pie Daugavas grīvas sākās vācu laikmets.**

Uzcēlis pilis Ikšķilē un Salā, Meinards turpināja kristīgās ticības sludināšanu lībiešu zemē: viņš iesvētīja Ikšķiles baznīcu par katedrāli un novēlēja to Jaunavai Marijai. Tā radās nākošās Māras zemes pirmsākumi. Pāvests Klements III 1188. g. 25. septembra un 1. oktobra vēstījumā apstiprināja Ikšķiles bīskapijas pakļautību Brēmenes arhibīskapijai, apstiprināja Meinardu par Ikšķiles bīskapu un nosūtīja pie Gaujas lībiešiem Cisterciešu ordeņa brāli Teodiorihu, kas vēlāk, pēc Meinarda nāves, tika nozīmēts par abatu Daugavgrīvas klosterī (1202.-1211. g.) un par Igaunijas bīskapu Tērbatā (1211.-1219. g.).

Līdz ar Meinarda iecelšanu par Ikšķiles bīskapu, lībiešiem un letgaļiem radās iespēja pāriet no ortodoksālās pareizticības uz Romas katoļu baznīcu, izdarīt to mierīgā ceļā Ikšķiles bīskapa vadībā – gluži tāpat, kā tas bija noticis ar normaņiem un krieviem. Taču šī iespēja netika izmantota, gluži otrādi: lībieši ar savu pretošanos kristietībai nonāca naidīgās attiecībās ar vareno baznīcu un deva iemeslu vācu bīskapiem un Ordenim vēlāk uzkundzēties latviešu un igauņu tautai [12].

Bīskaps Meinards nomira 1196. gadā – vai nu 14. augustā vai arī 11. oktobrī. Viņš tika apglabāts paša dibinātajā Jaunavas Marijas katedrālē Ikšķilē, bet 14. gs. pārvests uz Rīgu, uz Doma baznīcu.

4.1. att. **Bīskaps Alberts I, 1203-1229 (bij. piemineklis Māras baznīcas sētā)**

Bīskapa Meinarda vietā nāca vīrs, kas bija pilnīgi atšķirīgs kā savā garā, tā rīcībā – tas bija Cisterciešu ordeņa abats Lokumā ar uzvārdu Šulte, vēlāk pazīstams kā Ikšķiles bīskaps Bertolds. Viņš sabija amatā tikai neilgi, no 1196. līdz 1198. gadam, pie kam arī viņu iesvētīja Brēmenes arhibīskaps Hartvigs II. Bertolds, tāpat kā vairums cisterciešu, bija lepns un augstprātīgs, uzskatīja Romas katoļu baznīcas ordeni daudzkārt augstāk stāvošu par „nekristīgajiem pagāniem". Nācis no ministeriālu kārtas, viņš jūtas pilntiesīgs bruņinieks un kā tāds izturējās pavēlnieciski pret „zemākās kārtas" nekristītajiem. Viņa lozungs bija katoļu baznīcas uzspiešana ar varu. Iepazinies ar stāvokli Līvzemē, kur viņu neviens negaidīja, Bertolds devās atpakaļ uz Vāciju, Saksija hercogisti, kur viņam izdevās sagaidīt no pāvesta Celestīna III bullu par krustakaru izsludināšanu pret Līvzemes nekristītajiem. Savācis Saksijā krustakarotājus, viņš no jauna ieradās Līvzemē un pieprasīja sevis atzīšanu par Līvzemes kungu. Taču lībieši pieprasīja, lai bīskaps mierīgi atgrieztos savā bīskapijā. Nepanākuši vienošanos, sakši Bertolda vadībā uzbruka lībiešiem. Pats Bertolds, aizrāvies kaujā, iejuka lībiešu rindās un kāds lībietis Imants (vai Imauts) viņu nokāva. Tomēr lībieši kauju, kas bija izvērsusies pie Rīgas kalna, zaudēja, atjaunoja mieru, aicināja pie sevis garīdzniekus, un solīja to uzturēšanai mēru labības no katra arkla* [19: II, 5-7].

Trešais Ikšķiles bīskaps (kas vēlāk kļuva par pirmo Rīgas bīskapu), bija Brēmenes pilsētas domkungs un kanoniķis Alberts Bukshēvdens, kuru Brēmenes arhibīskaps Hartvigs II iecēla bīskapa amatā 1199. gadā. (4.1. att.) Bīskaps Alberts, Hartviga II pusmāsas dēls, šajā amatā palika 30 gadus un atšķīrās no abiem iepriekšējiem: Meinards bija apustulis un sludinātājs, Bertolds bija karavīrs un bruņinieks, bet Alberts – valstsvīrs, kas prata nostiprināt savu personīgo un arī Līvzemes varu, attiecināt to uz visu tagadējo Igaunijas un Latvijas teritoriju, padzīt savus konkurentus – Dānijas karali un krievu kņazus no Livonijas un pakļaut visus tās

* Mērs (lat. mensus) labības bija sena mērvienība, kas atbilda pūram. Rīgas pūrs bija 40,951 kg, bet lauku pūrs lielāks, novados atšķirīgs.
Arkls (lat. aratrum) bija kadastrāla mērvienība nodevu aplikšanai, izteica 30 – 36 pūrvietas (ap 11 – 13 ha) lielu sējumu platību

iedzīvotājus vācu kundzībai un virsvarai. Viņš veikli izmantoja domstarpības starp pāvestu, Vācu ķeizarvalsti un Dānijas Karalisti, kā arī iekšējās pretrunas un sadursmes starp Vācu ķeizarvalsts valdnieku titula pretendentiem un piedalījās Baltijas jūras, kurā līdz tam valdīja Dānija, pārvēršanā par vācu jūru. Viņš mācēja novērst Svētā Krēsla ambīcijas nodibināt Livonijā tieši Romas pāvestam pakļautu valsti un līdz ar to novērst kuršu un zemgaļu, kā arī citu senlivoņu tieksmi nodibināt neatkarīgas kuršu, zemgaļu un citas valstis. Bīskaps Alberts bija lielākais vācu politiķis, kas uz gadu simtiem, vismaz līdz Livonijas sabrukumam 1558. gadā, apraka arī šeit dzīvojošo baltu un igauņu cerības uz neatkarību. Tūlīt pēc savas ievēlēšanas par bīskapu, Alberts 1199. g. devās uz Gotlandes salu – te viņš izmantoja vēl Bertolda laikā pāvesta Celestīna III izsludināto krustakaru pret Livoniju un iesvētīja ap 500 personas (svētceļotājus), kas bija sapulcējušies, lai ar ieročiem rokās sludinātu Livonijas neticīgajiem kristietību, neaizmirstot šī karagājiena laikā arī savas materiālās intereses. Taču bīskaps Alberts, lai gan viņu atbalstīja Brēmenes vācu baznīca, nevēlējās pilnībā saraut saites ar dāņiem, ar Lundas arhibīskapu – viņš apmeklēja to, saņēma no viņa dāvanas. Savas iesvētības sākumā bīskaps Alberts vairāk uzturējās Vācijas ķeizarvalstī nekā savā bīskapijā; viņš aktīvi iesaistījās Vācijas ķeizaristes politiskajā dzīvē un panāca, ka pāvesta gādība attiecas ne tikai uz krustakarotājiem, kas parasti uz gadu devās uz Livoniju, bet arī uz šo karotāju mantu, kura tika ņemta baznīcas aizgādībā. Tikai 1200. g. Alberts ar 23 kuģiem un lielu skaitu krustakarotāju, viņu zirgiem un ieročiem, kā arī dižciltīgo karakalpiem ieradās savā bīskapijā ar mērķi pārņemt Daugavas tirdzniecības ceļu savās rokās. Protams, toreizējie kuģi nebija lieli, tie bija tikai ap 16-23 metri gari un visi kopā tie varēja atvest kādus 300-700 karavīrus, kas tais laikos bija liels spēks. It sevišķi to varēja teikt par bruņiniekiem, kas dzelzs bruņās kalti nu jāja uz daudz stiprākiem un lielākiem nekā zemnieku zirgiem – pēc būtības tie, apsargāti no saviem kara kalpiem, katrs bija kā šodienas tanks un spēja līdzināties desmitiem līdz pat simtam parasto karavīru. Tas arī izskaidro, ka bruņinieku skaits 13. gs. bija mazs, bet viņu spēks un vara ļoti liela, jo daži dzelzīs tērptie, uz varenajiem kara zirgiem sēdošie vīri spēja būt līdzvērtīgi veselas novada valstiņas karotājiem.

Livonijā bīskaps Alberts „Rīgas vietā" (*ad locum Riga*), kas bija nopirkta no līviem, 1201. g. dibināja jaunu tirdzniecības pilsētu un ostu ar bīskapa sēdekli – Rīgas pilsētu. Nav svarīgi, vai šeit tuvumā bija vai nebija lībiešu ciemats un tirgus vieta – **Alberts te veidoja jaunu, lielu atbalsta punktu pie Daugavas, no kurienes varēja sākt Livonijas pakļaušanu** [21: 13-23].

1201.-1202. g. bīskaps Alberts veica vairākus lielus, nozīmīgus pasākumus:

- uzbūvēja Rīgā katedrāli un pārcēla uz šejieni no Ikšķiles savu bīskapa sēdekli, turpmāk dēvēdams sevi par Rīgas bīskapu;
- veltīja jauno katedrāli Rīgā visusvētajai Dievmātei Marijai, ar to ievadīdams šīs zemes veltīšanu Jaunavai Marijai un praktiski dodams tai vēlāk izplatīto Māras zemes vārdu;
- panāca, ka Romas krēsla bīskaps jeb Romas pāvests, piedraudot ar baznīcas lāstu, aizliedza turpmāk apmeklēt un izmantot zemgaļu ostu pie Daugavas un līdz ar to praktiski iznīcināja zemgaļu tirdzniecību. Šo pāvesta lēmumu atbalstīja vācu tirgotāji, nogalinādami kuģiniekus, kas vēlējās braukt uz zemgaļu ostu lejup pa Daugavu. [19: IV-7].

Pēc autora uzskata, tas tikai pierāda, ka zemgaļu valstis 13. gs. nebija vienotas, bet sašķēlušās, to vara pēc Daugavas atdošanas līviem bija samazinājusies. Viņi nespēja aizkavēt Rīgas uzplaukumu un savas ostas slēgšanu.

Līdz ar to bīskapam Albertam un vācu tirgotājiem bija izdevies nobīdīt, pat izslēgt vienu konkurentu – zemgaļus – no spēles par austrumu tirdzniecību. Otrais ievērojamais konkurents – Dānijas Karaliste ķēniņa Valdemāra II laikā sāka piekopt aktīvu Baltijas jūras politiku. Tā vēlējās saņemt savās rokās tirdzniecību gar Igaunijas krastiem un tālāk uz Ņevu un Novgorodu. Tātad pie Daugavas bija palicis tikai viens vērā ņemams konkurents – Polockas kņazs, kas ar tirdzniecības līgumiem un „vācu sētas" dibināšanu vēlējās saglabāt teikšanu pār Daugavas tirdzniecības ceļu. Pret to arī vērsās Alberta un viņa protežēto vācu politika un militārais spēks.

Vācu mērķi pārņemt Daugavas tirdzniecības ceļu atviegloja nemitīgās savstarpējās ķildas un kari, kas plosījās Senlivonijas zemē: kurši karoja ar dāņiem un zviedriem, zemgaļi ar lietuviešiem un lībiešiem, lietuvieši ar Polockas krieviem par Daugavas tirdzniecības ceļu, igauņi siroja letu zemēs, bet Lietuvas kunigi savā starpā. Šīs savstarpējās nesaskaņas veikli izmantoja bīskaps Alberts, ordenis un Rīgas pilsēta. Piemēram, viņi pierunāja kristīties Gaujas lībiešu valdnieku Kaupo, aizveda uz Romu svētceļojumā un ieguva Līvzemē pakļāvīgu un uzticamu sabiedroto un karavadoni, kas viņam palīdzēja visu dzīves laiku.

Ap 1204. g. vasaru sākās vācu pirmās nesaskaņas ar lietuviešiem un Polockas kņazu. Pēdējais sūtīja uz lībiešu zemi ievākt no tiem gadskārtējās nodevas. Arī Jersikas valsts valdnieks Visvaldis (minēts arī kā Vissewalde, Wiscewolodus), kas bija apprecējis lietuvju dižciltīgā Daugerista meitu un valdīja pār plašiem Vidzemes novadiem gandrīz no tagadējās Daugavpils līdz Koknesei un uz ziemeļiem līdz Cesvainei, Gaujai un Tālavas novadvalstij un kuru hronists Indriķis dēvē par karali *(rex)*, kopā ar lietuvjiem siroja lībiešu novados [19: VIII, 4-5]. Jersikas karaļvalsts (jeb precīzāk, Polockas virsvarā esošās kņazistes) vieta pie Daugavas nav skaidri noteikta, taču šeit izdarītajos izrakumos ir konstatēts, ka tās iedzīvotāji bija jau kristīti grieķu ortodoksālā ticībā un ka pati valsts bija Visvalža dzimtas mantojums. Pati šī dzimta minēta kā bīskapa Alberta vasaļi vēl 1230. gadā. Cīņa par Jersiku bija cīņa par katoļu baznīcas ietekmi Daugavas lejasgalā.

Jersika nebija vienīgā Polockai pakļautā kņaziste pie Daugavas – par tādu minēta arī Koknese *(Kykonoys, castrum Ruthenicum)* ar nelielo Kokneses novadvalsti, kurā kā valdnieks bija kņazs Vetseke (vecākais vai arī Vjačko, krievu hronikās Vjačeslavs). Viņš bija pakļauts Polockas kņazam un sākuma periodā centās tam pakalpot. Polockas kņazs Vladimirs vairākkārt mēģināja atgūt savu agrāko ietekmi gar Daugavu un 1206. g. uzbruka Salas pilij, taču nespēja to ieņemt un atkāpās. Ar to sākās viņa sagrāve un atteikšanās no pretenzijām uz Līvzemi. Vetseke pēc 1208 g. ciestās sakāves pameta Kokneses pili un aizgāja uz Novgorodu un vēlāk kļuva par karavadoni Igaunijā. Un jau nākošajā, 1209. gadā, sākās vāciešu lielais uzbrukums Jersikas valstij, jo Visvaldis bija turējies kā latviešu valdnieks un lietuvju draugs. Vācieši ieņēma un nodedzināja Jersiku, piespieda ķēniņu Visvaldi nodot to kā dāvinājumu Svētās Marijas (tas ir – Romas katoļu) baznīcai un pēc tam saņemt no bīskapa Alberta daļu no savas bijušās valsts ar lēņu tiesībām atpakaļ. Par to sastādīja 1209. g. padošanās aktu, kam sekoja 1211. g. un 1213. g. līgumi. 1212. g. neitrālā vietā pie Jersikas notika bīskapa Alberta un Polockas kņaza vienošanos, kurā kņazs *„bīskapam beidzot atstāja visu Līvzemi brīvu ar nosacījumu, ka viņu starpā tiktu*

salīgts mūžīgs miers kā pret lietuvjiem, tā pret pārējiem pagāniem, un ka tirgotājiem ceļš pa Daugavu vienmēr būtu brīvs" [19: XVI – 2].

Līdz ar to krievu kundzība pār Daugavas tirdzniecības ceļu bija likvidēta. Daļēji to veicināja lietuviešu varenības pieaugums, kam sekoja Lietuvas ķeizarvalsts izveidošana un pašas Polockas pakļaušana Lietuvai.

4.4. Zobenbrāļu ordenis

Jau bīskapa Alberta varas sākumā kļuva redzams, ka viņa mērķa sasniegšana – kundzības un varas iegūšana pār jaunkristītajiem zemes pirmiedzīvotājiem (kuri sākumā bija tikai lībieši, bet vēlāk arī letgaļi un citas tautības) nav iespējama, balstoties tikai uz svētceļotājiem un vasaļiem, tas ir bez stabila, pastāvīgi esoša militārā spēka. Tā kā pats bīskaps Alberts lielāko laika daļu pavadīja Vācu ķeizarvalstī, organizēdams pret Senlivoniju krusta karus un vākdams peregrīnus – bruņotus krustakara dalībniekus, kas būtu ar mieru iet uz Līvzemi un jauno bīskapiju iekarot, tad arī viņa palīgs, brālis Teoderiks no Turaidas, uzņēmās šo pasākumu – izveidot Senlivonijā pastāvīgu militāru spēku.

Par ordeņa dibināšanas dienu ir neskaidrības, taču ievērojamais vācu agrārvēsturnieks un jurists F.G. von Bunge uzskata, ka tas ir noticis laikā no 1200. g. līdz 1204. gadam. Par īsto ordeņa dibinātāju min arī bīskapu Albertu un pat pāvestu Inocentu III, kas piešķīra tam nosaukumu – *„Fratres militiae Cristi"*, vai arī ar pievārdu *„Fratres militiae in Livonia"*. Dažkārt to sauca arī vāciski par *„Bruder der Ritterschaft"* (bruņinieki brāļi) vai *„Gottes Ritter"* (Dieva bruņinieki), un Atskaņu hronikā parādās arī to nosaukums *„Schwertbruedere"* – Zobenbrāļi.

Lai jaunais ordenis, tāpat kā svētceļotāji varētu sekmīgi darboties, bīskaps Alberts panāca, ka pāvests Inocents III 1204. gada 12. oktobrī parakstīja Brēmenes arhibīskapam adresētu vēstuli, kurā apstiprināja, ka personas, kas finansiālu vai ķermenisku apsvērumu dēļ nevarēja doties uz Palestīnu, var uzņemties svētceļojumu uz Livoniju. Līdz ar to bīskaps Alberts, kaut ar ierobežojumiem panāca, ka Livonija tika pielīdzināta Palestīnai. Tāpat pāvests Inocents III ar 1210. g. bullu piešķīra Zobenbrāļu ordenim Templa ordeņa statusu un satversmi un noteica iegūstamās zemes daudzumu. Ordenis bija pakļauts Rīgas bīskapam, kas bija tam lēņu kungs, kaut citādi Zobenbrāļu ordenim bija zināma patstāvība. Ordeņa priekšgalā bija ordeņa mestrs, tam kalpoja apakšpavēlnieki un kalpotāji. Ordeņa brāļi dalījās: bruņiniekos, priesteros, kalpojošos brāļos. Viņi nēsāja noteiktu tērpu ar nozīmēm, uz tā bija izšūti zobens un krusts, no kā tie arī ieguva savu nosaukumu – zobenbrāļi. Sākumā ordenis bija mazskaitlīgs un tikai ar 1205. g. sāka piedalīties karadarbībā [8: 39-45; 12].

Zobenbrāļu ordenī iestājās karotāji galvenokārt no Vācijas ķeizarvalsts, Saksijas un Vestfāles zemēm, no šejienes tie devās meklēt laimi un mantu neticīgo zemēs. Par Zobenbrāļu ordeņa dibināšanu tā darbu slavinātājs Atskaņu hronikā raksta [4: 295-604. pants]:

„No mums lai tev ir vara dota
Tur dibināt garīgu ordeni, kas
Tiem Templa brāļiem līdzinās,
Kas aizjūrā un zemēs daudzās
Par dieva bruņiniekiem saucas.

Un nolemju, lai trešā daļa
No ļaužu, zemes pilnā vaļā
Tiek nodota, kā klājas tiem,
Uz laiku laikiem mūžīgiem."

Zobenbrāļu ordenis savu darbību izvērsa ar 1207. gadu, piedaloties Daugavas tirdzniecības ceļa iekarošanā, ceļot Siguldas un Cēsu pilis. Ap 1211. g. Zobenbrāļu ordenī brāļu – bruņinieku skaits jau bija pieaudzis līdz 72-90, bet 1222. g. sasniedza 496-620. Līdz ar Zobenbrāļu ordeņa tiesiskā stāvokļa nokārtošanu sākās tā strauja attīstība – pieauga ordeņa brāļu skaits, maksimumu sasniedzot 1227.-1236. gadā, tāpat arī tā politiskā un saimnieciskā ietekme. Zobenbrāļu ordenis kļuva arī par izteiktu vācu nācijas institūciju, kurā nospiedošais vairākums brāļu nāca no Vācijas ķeizarvalsts, ir sevišķi no Saksijas, Vestfāles un Reinzemes. Tikai atsevišķus gadus bija arī diezgan liels dāņu īpatsvars.

4.2. tab. Zobenbrāļu ordeņa brāļu skaits

Gads	Kopskaits	No visiem vācieši	Tai skaitā bruņinieki	No visiem dāņi
1207	120-150	120-150	40-50	-
1211	220-275	220-275	72-90	-
1214	360-450	360-450	148-185	-
1222	1244-1550	736-920	496-620	508-635
1225	1124-1405	736-920	316-395	112-145
1230	1384-1750	1384-1730	712-890	-
1236	1564-1955	1564-1955	772-965	-
1238 likvidācijas laikā	1084-1355	852-1065	384-480	232-290

Avots: Pēc A.Benninghovena, 403.lpp.

Zobenbrāļu ordeņa brāļu skaits pieauga līdz ar sekmīgajiem kariem pret lībiešiem, letgaļiem, sēļiem un igauņiem, līdz pat Saules kaujas laikam, kad ordenis 1237. g. tika sakauts un likvidējās. Ar pāvesta rīkojumu tas pievienojās Vācu ordenim kā atsevišķa nodaļa – Livonijas ordenis ar savu mestru, pakļautu Vācu ordeņa lielmestram.

Zobenbrāļu ordeņa pastāvēšanas laikā visā Līvzemē notika milzīgas izmaiņas. Pirmkārt, **bīskaps Alberts 1207. g. 8. aprīlī atzina sevi par Vācijas karaļa Fīlipa vasali un saņēma no pēdējā Livoniju kā Vācijas valsts lēni ar visu virskundzību un tiesībām, kas izrietēja no lēņa akta.** [19: X, 17; 21: 22]. Līdz ar to bīskaps Alberts tika ierindots Vācu ķeizarvalsts Valsts firstu kārtā un Vācijas kolonijās ieguva pilnas zemeskunga tiesības un kundzību. Saņemot Livoniju kā lēni no Vācijas, bīskaps Alberts ieguva arī neatkarību no dāņiem, kuri līdz tam bija jutušies kā kungi Baltijas jūrā, un kuri centās izplatīt savu varu Baltijas jūras zemēs, it sevišķi Kursā un Igaunijā (4.2. att.).

Ar šo aktu svaru kausi Livonijā nosvērās vācu pusē. Kā norāda baltvācu vēsturnieks Fr. Kochs, ar to Vācijas ķeizarvalsts oficiāli atzina, ka bīskapam Albertam nav saistības ne pret dāņiem (karali Valdemāru II), ne arī krieviem (Polockas kņazu). Vāci varēja brīvi darboties Livonijā, kura nu bija ietverta Vācijas ķeizarvalsts sastāvā

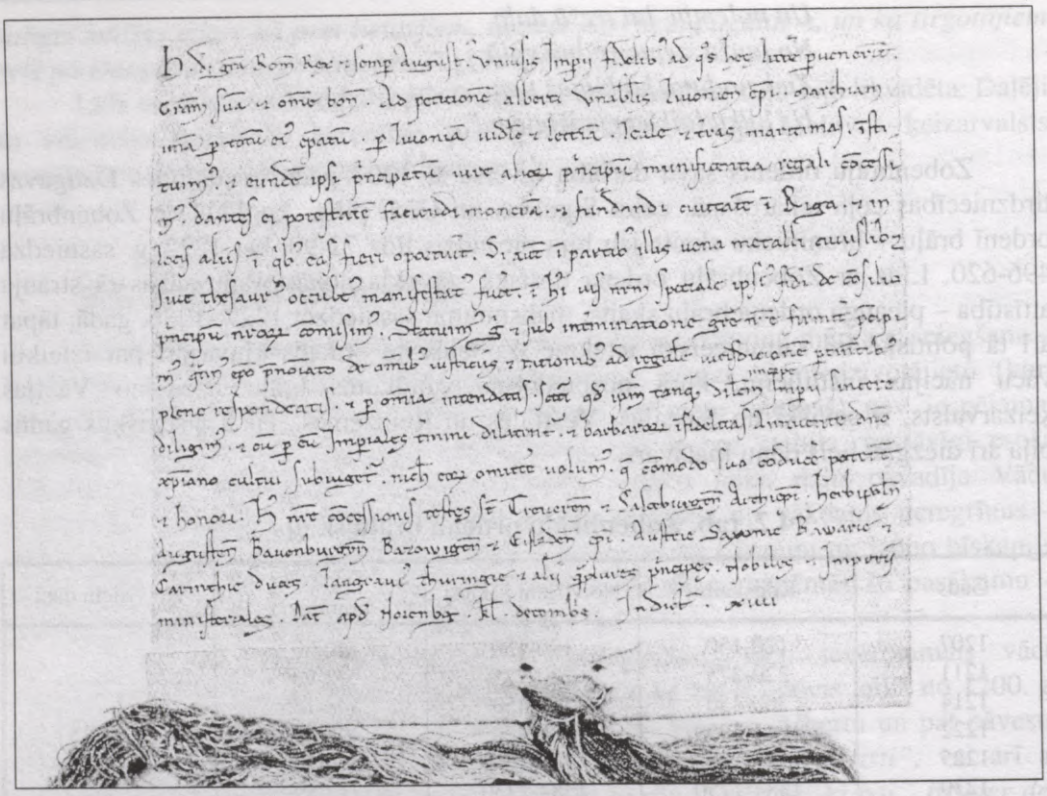

Avots: Fr. Koch. Livland und das Reich, 1943

4.2. att. **Lēņa grāmata, kuru bīskapam Albertam 1225. g. izdeva Vācijas karalis Indriķis VII, nododot Albertam Livoniju**

[21: 21-26]. Šo aktu vēlāk, 1225. g. 1. decembrī bīskapam Albertam atjaunoja Vācijas ķeizarvalsts valdnieks karalis Indriķis VII.

Balstoties uz lēņa kunga tiesībām Rīgas bīskaps Alberts jau tā paša 1207. g. beigās bija spiests noslēgt būtisku darījumu ar Zobenbrāļu ordeni: līgums noteica, ka bīskaps iegūst savā pārvaldē 2/3, bet ordenis – 1/3 no līdz šim iekarotām zemēm. Ordeņa brāļi tās sadalīja trīs daļās un piešķīra bīskapam kā tēvam tiesības pirmajam izvēlēties savu trešdaļu. Bīskaps Alberts paņēma sev bijušo karaļa Kaupo daļu ar Turaidas pili. Zobenbrāļu ordenis izvēlējās Gaujas pretējo krastu ar Siguldas pili un atdeva bīskapam pēdējo trešdaļu – lībiešu zemes Metsepolē no Limbažiem līdz igauņiem [19: XI, 3]. Taču tūdaļ starp bīskapu Albertu un Zobenbrāļu ordeņa mestru Folkvīnu sākās nesaskaņas. Abas puses sūdzējās Romas pāvestam. Kompromisu panāca tikai 1210. g. rudenī, kad pāvests Inocents III precizēja vienošanos, ordenis apsolīja aizsargāt arī bīskapa zemes īpašumus un bīskaps Alberts ar ordeni vienojās par konkrētām robežām [19: XIV, 13, 26: XVI, XVII].

1208. g. kristīgie triecienā ieņēma arī sēļu galveno pili – (Sēlpili), aizbildinoties, ka tā esot kalpojusi lietuviešiem kā atbalsta punkts sirojumos uz igauņu zemēm. Sēļi atzina kristīgo virsvaru un apsolīja *„nelaist lietuvjus sev tuvumā un visās lietās paklausīt kristiešiem"* [19: XI, 6].

Vāciem labi veicās arī Livonijas ziemeļos pret igauņiem. Sevišķi tas attiecās uz Zobenbrāļu ordeni, kura brālis – bruņinieks Bertolds, Cēsu pils pārvaldnieks, še

1208. g. pieņēma letgaļu Tālavas valsts vecākos – Rūsiņu (kuru hronikā dēvēja par drošsirdīgāko no visiem letgaļiem) no Satekles pils, Varidoti no Autines un Tālivaldi (arī Tālibaldi) no Beverīnas pils. Šai sapulcē bruņinieks Bertolds Zobenbrāļu ordeņa vārdā apsolīja Tālavas letgaļu vecākajiem sniegt ordeņa palīdzību un aizsardzību pret kareivīgajiem igauņiem, pret to iebrukumiem letgaļu zemēs. Tad nu letgaļi Varidota vadībā devās uz Rīgu un lūdza arī tās atbalstu pret igauņiem, un, saņēmuši to, iebruka igauņu zemē. Sākās nežēlīgs karš ar igauņiem, kas ilga gandrīz 20 gadus. Šī kara laikā liela daļa igauņu un letgaļu savstarpēji izkāva viens otru, tāpat viņu vecajie un vanemi tika nogalināti, bet viņi paši – kā igauņi, tā arī letgaļi tika pakļauti bīskapu un Zobenbrāļu ordeņa varai, sadalīti to starpā un zaudēja pilnīgu patstāvību.

Letgaļu – igauņu kara laikā bīskaps Alberts svinēja vēl vienu lielu politisku uzvaru: nesaņēmuši, kā solīts, atbalstu no Zobenbrāļu ordeņa, letgaļi pilnvaroja Tālivalda dēlus – Ramēķi un viņa brāļus vest sarunas ar bīskapa Alberta pārstāvjiem par pilnīgu pakļaušanos bīskapa varai, apsolot no krieviem saņemto ticību apmainīt pret latīņu rituālu, kā arī maksāt ik gadus bīskapam meslus – mēru labības no katriem diviem zirgiem un saņemot pretī solījumu, ka bīskaps viņus, letgaļus aizstāvēs pret igauņiem un lietuviešiem [19: XVIII, 3]. Tā Livonijas bīskaps ieguva virskundzību pār visu Ziemeļletgali.

Letgaļu – igauņu kara laikā nokārtojās arī attiecības ar dāņiem. Dānija 12.-13. gs. bija kļuvusi par lielu ķēniņvalsti, kas bez Jitlandes pussalas un dāņu salām pārvaldīja arī auglīgo Dienvidzviedriju ar Lundas arhibīskapiju, Gotlandi, dažas vācu zemes. Dāņi brīžiem (un dažkārt pat ilgi, bet neregulāri) ir valdījuši arī Kursā un Igaunijā un līdz 13. gs. viņu rokās bija arī Baltijas jūras tirdzniecība un vara pār to – Dominium Maris Baltici. Ir saglabājušās ziņas, ka Dānijas karalis Abels esot ap 1161. g. nodibinājis Kursā bīskapiju un iecēlis par bīskapu Lundas baznīcas kanoniķi Ernemordu, kaut gan nav noskaidrota vieta, kur tas ir noticis.

Dānijas Karaliste mēģināja nostiprināties arī Ziemeļigaunijā. Arhibīskaps Eskils ziņo, ka Romas pāvests Aleksandrs III 1170. g. pēc Lundas arhibīskapa lūguma iesvēta mūku Fulco par Igaunijas bīskapu un nākošajā gadā lūdza nozīmēt mūku Nikolaju par Fulco palīgu, jo tas, kā dzimis igaunis, prot vietējo valodu.

Dānijas aktivitāte Baltijas jūrā un cīņa par virskundzību tajā pieauga ar 1202. gadu, kad mira tās karalis Knuts I un par troņmantnieku kļuva viņa brālis, kuru kronēja Lundas arhibīskaps Andreass, dodot viņam Valdemāra II vārdu. Jaunais karalis piekopa aktīvu austrumpolitiku: viņš mēģināja nostiprināties Baltijas jūras austrumkrastā un nosargāt savai valstij tirdzniecības ceļu uz Novgorodu un citām Krievzemes kņazistēm. Savācis lielu karaspēku, kura kodolu veidoja lielie vācu lēņkungi, Valdemārs II 1219. g. izcēlās Igaunijā pie Lindanissas, nodibināja še Rēveles cietoksni un pilsētu un izveidoja Dānijas hercogisti, kurā ietilpa Harija, Vīrija, Jerve un Vīka.

Taču igauņi izrādījās kareivīgāki nekā Dānijas karalis bija gaidījis un sīksti pretojās. Valdemārs pēc bīskapa Dītriha nāves par jauno bīskapu iecēla savu kapelānu Veselīnu un aizbrauca uz Dāniju, bet bīskapam izdevās jauno hercogisti noturēt. Taču viņam radās grūtības ar vāciešiem, jo bīskaps Alberts I, izmantodams dāņu karus ar igauņiem, par Igaunijas bīskapu iecēla savu brāli Hermani. Hermani amatā iesvētīja Magdeburgas arhibīskaps un līdz ar to vācu Brēmenes garīgā virsvara tika lauzta. Magdeburga tika iesaistīta cīņā par Livoniju – sākās iekšējo intrigu laiks, kas ilga līdz Livonijas konfederācijas sabrukumam. Bīskapa Alberta piekritēji ieņēma dāņu zemes

Jervi un Vīriju. Taču Romas pāvests, kuru uztrauca bīskapa Alberta lielās ambīcijas un varaskāre, liedza viņam atbalstu. Arī Vācijas ķeizars nevēlējās karot ar dāņiem un ieteica Albertam noslēgt mieru, jo igauņi, sapratuši, ka vieni nespēs vāciešiem un dāņiem pretoties, bija griezušies un atraduši atbalstu pie Novgorodas un Pleskavas kņaziem. Šķita, ka dāņi Igaunijā izrādīsies par pārējiem stiprāki, kādēļ bīskaps Alberts steidzās atzīt Dānijas karali Valdemāru II par savu lēņakungu, kā arī par visas Livonijas un Igaunijas zemes valdnieku. Taču dāņu kundzība izcēlās ar savu varmācību un brutalitāti pat šajos, visai nežēlīgajos laikos un izraisīja visā Igaunijā plašu igauņu sacelšanos, kas sākumā vērsās pret dāņiem, bet tad pret visiem svešzemniekiem, vācus ietverot. Igauņus atbalstīja Novgorodas un Pleskavas krievi, kas bija atsteigušies tiem palīgā. Arī kņazs Vetseke (Vjačko) no Kokneses ieradās Igauņu zemē, lai aktīvi cīnītos pret vāciem. Igauņu sacelšanās pamazām aptvēra visu Igauniju un ilga visu 1223. – 1224. gadu.

Sacelšanās gaitu iespaidoja arī notikumi Eiropā. Vācijas ķeizarvalsts grāfs Šverinas Heinrichs bija sanācis naidā ar Dānijas karali Valdemāru II, sāka ar to karu un saņēma viņu gūstā. Tas piespieda Igaunijas dāņu bruņiniekus noslēgt vienošanās līgumu ar vāciem par kopēju karadarbību un tā rezultātā igauņi tika sakauti un apspiesti. To veicināja arī tatāru iebrukums Krievzemē, kas piespieda krievus aizsargāt savas plašās teritorijas un atstāt igauņu zemes. Livonijas problēma jau šai laikā bija kļuvusi starptautiska, to ietekmēja notikumi visā pasaulē, kas šai laikā bija labvēlīgi vāciem.

Vāci un dāņi (kuru vairākums Igaunijā veidojās no dāņu karaļa lielajiem vācu vasaļiem) savstarpēji vienojās un 1224. g. ieņēma seno Igaunijas galvaspilsētu Tērbatu. Taču pāvests, kura mērķis bija pakļaut sev tieši Līvzemi, letu un igauņu zemes, atsūtīja uz jauniekarotajām provincēm savu pārstāvi – legātu Modenas Vilhelmu (Guljermo), kas nodarbojās ar zemes dalīšanu un strīdus izšķiršanu. Rīgas bīskapa Alberta brālis Hermanis jau 1225. g. tika atzīts par Tērbatas (Leales, vēlāk Dorpatas) bīskapu, un pēdējam izdevās no pāvesta panākt, ka arī Albertu atzina par Rīgas bīskapu un atjaunoja viņam 1207. g. ķēniņa Fīlipa dotais vācu impērijas firsta tituls.

Dāņi šai darījumā saņēma t.s. Dānijas hercogisti – Piejūras kilegundu un Viru zemi. Igaunijas rietumos, no Rīdalas un Sontaganas zemēm, veidojas Rīhulas bīskapija, kura vēlāk, pēc Sāmsalas iekarošanas, tika iekļauta jaunveidotajā Sāmsalas-Lenemā bīskapijā. Zobenbrāļu ordenis saņēma atlikušo Igaunijas daļu – starp Rīgas jūras līci rietumos un Vircezeru austrumos, starp Dānijas hercogisti ziemeļos un Valmieru dienvidos. (4.3. att.). Zobenbrāļu ordenis izveidojās par lielu un stipru zemeskungu, kas varā pārspēja atsevišķus bīskapus.

Zobenbrāļu ordeņa varenību vēl pavairoja tas, ka ilgu laiku – veselus 27 gadus to vadīja viens cilvēks – mestrs Folkvīns (arī *Volkwin, Volqunin*, 1209.-1236.). Viņš bija ieguvis ordenim Sēliju un Adzeli, kā arī Sakalu igauņu zemē, un meta skatienus arī uz dienvidiem, uz lietuvju zemi. Zobenbrāļu ordeņa mērķis bija sagraut lietuvju cilti žemaišus, radīt tiešu satiksmes ceļu no Senprūsijas uz Latvijas un Igaunijas zemēm un līdz ar to iespēju vācu zemniekiem ienākt Livonijā un kolonizēt to. Zobenbrāļu ordenis kala lielus plānus par visas Livonijas pārņemšanu savā varā, par nepakļāvīgās Zemgales iekarošanu un Kursas zemes pārņemšanu, tā radot lielu valsti no Senprūsijas līdz Somu jūras līcim.

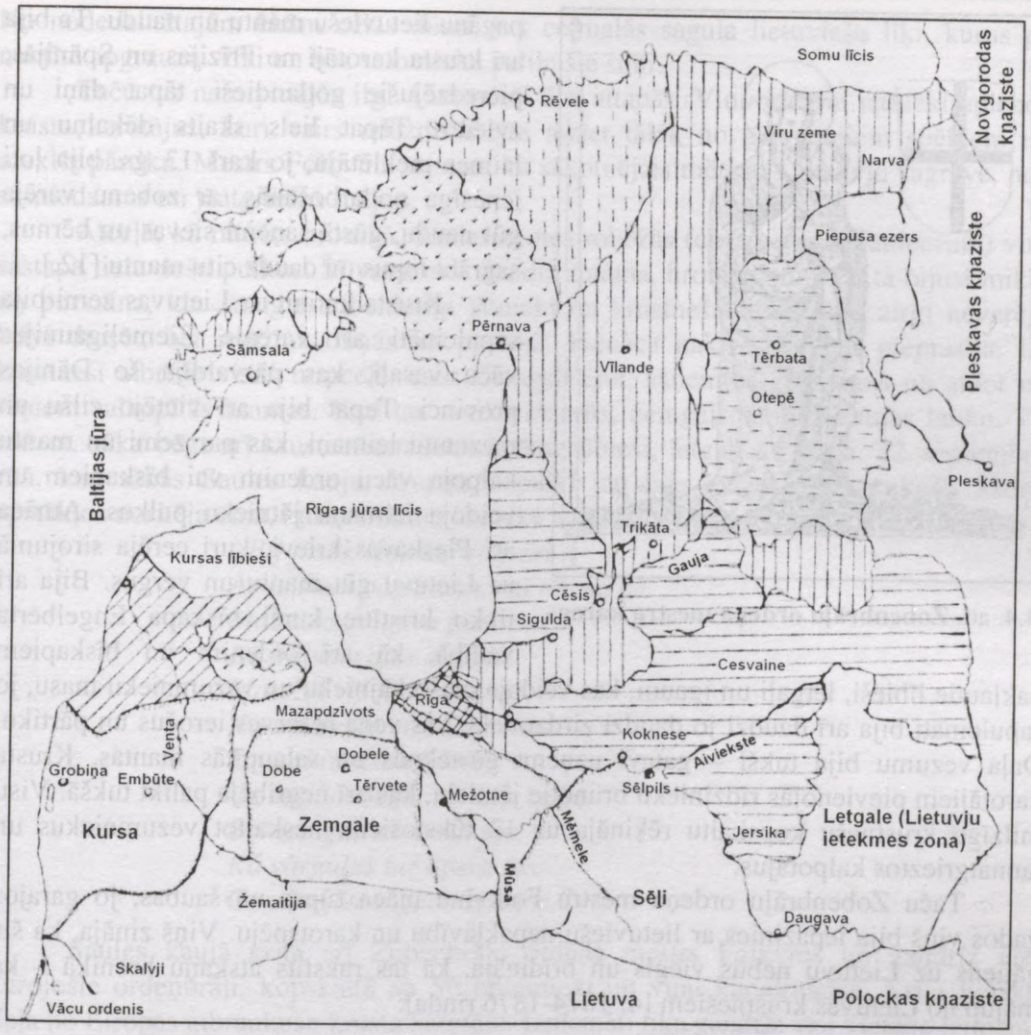

4.3. att. **Pakļautās Livonijas zemes ap 1236. gadu (šrafētas, līdz Saules kaujai)**

Zobenbrāļu ordeņa mestrs Folkvīns 1236. g. bija sapulcinājis Rīgā milzīgu karaspēku, kāds vēl nekad Māras zemē nebija redzēts. Tā kodols bija paša ordeņa bruņinieki, kas kopā ar saviem ka-rakalpiem un pakļauto novadu lei-maņiem šķita neuzvarāms. Bez tam bija sapulcināti arī ļoti daudzi krusta karotāji, kas nāca no visas Eiropas, bet pamatā – Svētās Romas ķeizarvalsts bruņinieki. Te bija pieredzējušais grāfs Hāzendorfs ar savu kara draudzi un grāfs Danebergs ar saviem vīriem. Te bija vestfāļu un mežonīgo sakšu bruņinieki un daudzu vācu bruņinieku jaunākie dēli, kuriem nebija cerību dabūt lēni Vācijā un kuri nāca uz Rīgu, lai asr zobenu iegūtu

4.4. att. **Zobenbrāļu ordeņa mestra karogs**

pagānu lietuviešu mantu un naudu. Te bija arī krusta karotāji no Frīzijas un Spānijas, pieredzējušie gotlandieši, tāpat dāņi un zviedri. Tāpat liels skaits dēkaiņu un laimes meklētāju, jo karš 13. gs. bija ļoti ienesīga nodarbošanās, ar zobenu varēja gūt naudu, gūstā saņemt sievas un bērnus, sagrābt lopus un daudz citu mantu [12.].

Krusta karam uz Lietuvas zemi bija sapulcināti arī varenie Ziemeļigaunijas vācu vasaļi, kas pārvaldīja šo Dānijas provinci. Tepat bija arī vietējo cilšu un maztautu leimaņi, kas par zemi un mantu kalpoja vācu ordenim vai bīskapiem un veidoja leimaņu jātnieku pulkus. Atnāca arī Pleskavas krievi, kuri cerēja sirojumā uz Lietuvu gūt mantu un vergus. Bija arī tikko kristītie kurši bīskapa Engelberta vadībā, kā arī ordenim un bīskapiem pakļautie lībieši, letgaļi un igauņi, kas veidoja plašo kājnieku un vezumnieku masu, jo sapulcināti bija arī daudzi jo daudzi zirdzinieki, kas veda rezerves ieročus un pārtiku. Daļa vezumu bija tukši – gatavi uzņemt gūstekņus un salaupītās mantas. Krusta karotājiem pievienojās rīdzinieku bruņotie jātnieki, kas arī negribēja palikt tukšā. Visu milzīgo krustnešu kopskaitu rēķināja uz 12 tūkstošiem, neskaitot vezumniekus un jaunatgrieztos kalpotājus.

Taču Zobenbrāļu ordeņa mestru Folkvīnu māca rūpes un šaubas, jo garajos gados viņš bija iepazinies ar lietuviešu nepakļāvību un karotspēju. Viņš zināja, ka šis gājiens uz Lietuvu nebūs viegls un brīdināja, kā tas rakstīts atskaņu hronikā – ka mājup no Lietuvas krustnešiem [4: 1874-1876 rinda]:

...."jāizcērtas
No turienes jums ciršus būs,
Tik tiešām ticēt varat jūs!"

Bet krusta karotāji vēlējās karu un laupījumu, un visi devās uz Lietuvu, lai pakļautu un izlaupītu to, kā hronikā teikts [4: 1901-1905 rinda]:

„Tie, kamēr Lietuva bij klāt,
Nu ņēmās graut un dedzināt.
Aiz pulka pulks iet līksmā garā.
Un redzēja tos drošā barā
Tur leišu zemi dilinājam."

Krustnešu iebrukums Lietuvā bija pēkšņs un negaidīts. Krusta karotāji sastapa ciemus, pilnus iedzīvotājiem un mantām. Viņi nekavējoties ķērās pie „darba" – vecākie vīri tika sakapāti ar zobeniem, jaunākās meitas un bērni paņemti gūstā, izpriecām un pārdošanai. Līdzi paņemtie vezumi ātri pildījās ar lietuviešu mantām, pie tiem piesēja arī liellopus un sadzina sīklopus. Vērtīgākās mantas un naudu sabāza maisos un piesēja kara zirgiem. Mūku tarbās sagula sīknauda un atņemtās rotaslietas.

No nodedzinātajām ēkām cēlās dūmi, bet ceļmalās sagula lietuviešu līķi, kurus pa naktīm apgrauza vilki un bez saimnieka palikušie suņi.

Taču tas neturpinājās ilgi. Lietuvieši ātri attapās. Viņu vieglie jātnieki aplenca krusta karotājus, kuri vairs neuzdrīkstējās aiziet tālāk no galvenajiem spēkiem un meklēt pārtiku. Mestrs Folkvīns saprata, ka sākotnējais mērķis – lietuvju sagrāve, nav sasniedzams un jāatgriežas mājup.

Atceļā, kā minēts hronikā, Saules zemes robežās (circa terram Sauleorum) viņi sastapa lietuviešu pulkus. Šī vieta nav skaidri zināma, hronists min, ka tā bijusi mikla un purvaina, kur smagie zobenbrāļu jātnieki un krustnešu lielie kara zirgi nevarēja brīvi drasēt, bet iegrima dūņās un purvājā. Pienāca nakts. Zemgaļi pieprasīja, lai krustneši atbrīvo visus turpceļā, caur Zemgali ejot, saņemtos gūstekņus un atdot no viņiem salaupītās mantas. Kad tas netika izdarīts, zemgaļi pameta kaujas lauku. To redzot, sāka bēgt arī krustnešiem līdzi ņemtie lībieši, letgaļi un kurši. 22. septembra rītā, kad sākās Saules kauja, krustnešu pulki jau bija ievērojami sarukuši. Šādos apstākļos noritēja cīņa, kura Atskaņu hronikā aprakstīta šādi [4: 1930-1940. rinda]:

„Bij jāsāk cīņa karotājiem
Ar leišiem pagāniem, vai tīk vai nē.
Maz sekmju guva purvainē:
Kā bābas viņus apkāva.
Man žēl vēl daža varoņa,
Ko tur bez pretestības sita.
Un citi izmisumā krita,
Uz mājām bēga, ko vien spēja.
Bet zemgaļi nu nekavēja
Kā vārguļus tur apsist tos,
Gan bagātos, gan nabagos."

Saules kaujā krita arī Zobenbrāļu ordeņa mestrs Folkvīns un gandrīz visi karojošie ordeņbrāļi, kopskaitā ap 50 bruņinieki un viņu karadraudze. Krita lielākā daļa no Eiropas atbraukušo krusta karotāju. Iznīcināti tika gandrīz visi vietējie leimaņu pulki, Ziemeļigaunijas vasaļi un no Pleskavas atnākušie krievu spēki, kā arī vietējie kājnieki un vezumnieki. **Zobenbrāļu sapnis par lielo Livoniju bija izsapņots, un viņu ordenis vairs nespēja pastāvēt.** Turpretī lietuvieši, it sevišķi žemaiši, bija parādījuši savas kara spējas, prasmi izmantot vietējos apstākļus un pierādījuši savas tiesības uz eksistenci.

Tomēr Zobenbrāļu ordenis nebija iznīcināts, tas arvien vēl valdīja pār plašiem Māras zemes novadiem, komturu un fogtu rīcībā bija daudzas stipras mūra pilis. Zobenbrāļu ordeņa atlikušie brāļi nosūtīja uz Senprūsiju pie Vācu ordeņa lielmestra Ērmaņa no Zalcas lūgt pievienot Zobenbrāļu ordeņa atliekas sev, radot jaunu Vācu ordeņa autonomu nozarojumu – Livonijas ordeni, kura mestrs būtu pakļauts Vācu ordeņa lielmestram. Tā 1237. g. tapa Livonijas ordenis, kurš tomēr saglabāja autonomiju Māras zemes pārvaldīšanā. Par Vācu ordeņa mestru Livonijā 1238. g. tika iecelts Hermanis Balke, no dažiem, varbūt viņa slaveno darbu dēļ, saukts par Hermani Falku (vāc. Falke – vanags). Šis mestrs pirmais iedibināja Livonijā Vācu ordeņa tērpu un iekārtu.

Tā izbeidzās Livonijā Zobenbrāļu ordenis un savu darbību iesāka Livonijas ordenis kā Vācu ordeņa sastāvdaļa.

4.5. Livonija un pāvests

Livonijas un pāvesta attiecības vienmēr bija sevišķas, un izrietēja no tā īpašā stāvokļa, ko Romas baznīcas Svētā Pētera krēsls ieņēma viduslaikos. Valdīja cieša pārliecība, ka pasaule ir Dieva radīta un nodota Kristus sekotājiem, pie tam tieši ar Svētā Pētera, Kristus vietnieka zemes virsū, starpniecību. Romas Svētā Pētera krēsls ar pāvesta starpniecību ir tiesīgs nodot šo pasauli tālāk Dieva ieceltiem vietniekiem – ķeizariem, karaļiem. Ja līdz 11. gs. uzskatīja, ka kristietība pasaulē ir jāizplata uz brīvprātības pamatiem, tad, sākot apmēram ar 12. gs., līdz ar lēņu tiesību un bruņniecības uzplaukumu, stāvoklis mainījās. Vadību visās nozarēs pārņēma bruņniecība. Bruņniecība pēc sava rakstura bija kundziska, feodāla. Bruņinieks savam senjoram kalpoja ar šķēpu un zobenu, bet pats jutās pārāks par vienkāršo tautu, jutās aicināts to vadīt, neizkalpojot kā savam suverēnam, tā arī savam Dievam, pie tam vadīt kā kristīgos, tā arī visus vēl nekristītos.

Reliģijas pieņemšana bija kungu šķiras lieta. Viņi kļuva noteicēji, kam un kā ticēt, jo ticība gāja rokrokā ar varu un naudu – baznīca savāca nodokļus un noteica, kam un cik tā maksās. Bīskapi reizē kļuva arī par zemes kungiem, kuru rokās bija ne tikai materiālā, bet arī garīgā vara. Ļoti nozīmīgi šajā laikā bija mūku un bruņinieku ordeņi, kas kalpoja Dievam pēc sava saprāta un mentalitātes un kuru spēks bija uzticība. Mūki tika uzskatīti par īstajiem kristus sekotājiem, un viņu rokās koncentrējās viduslaiku zinātne, reliģija, māksla un izglītība [*31*].

Lielu nozīmi un varu 12. gs. ieguva **Cisterciešu** mūku ordenis, kura darbību stipri ietekmēja Bernhards no Klervo (Clairvaux). Cistercieši pēc sava gara bija aristokrāti, kas atzina vienkāršību, nodevās misticismam un bija tuvi Templiešu ordenim, kura mērķis bija kristietības aizstāvēšana ar zobenu. Klervo bija viens no tiem, kuri sludināja kristietības izplatību uz austrumiem, uz rietumslāvu – vendu zemēm. Viņš bija tas, kas pasludināja lozungu *„Tod oder Taufe"* (nāve vai kristība), un kas skatījās, lai tas arī izpildītos. Cistercieši, piemēram, otrais Livonijas bīskaps Bertolds u.c. bija šīs idejas nesēji Livonijā.

Šīs idejas ietekmēja arī pāvestus. Pāvesta vietnieki bija Vācu ķeizarvalsts garīgie firsti un citi dižciltīgie, caur kuriem pāvests realizēja savu varu. Pāvests nozīmēja bīskapu zemēs, kas tam bija pakļautas, kā arī zemēs, kas vēl nebija kristītas, bet kurām par tādām bija jātop; un jātop par Svētā Krēsla, nevis kāda cita pavalstniekiem. Tāpēc arī noritēja cīņa starp vācu tirgotājiem, kas pārstāvēja Romas pāvestu, un krievu kņaziem, kas aizstāvēja ortodoksālo grieķu baznīcu. Garīdznieki taču saņēma garīgo varu no pāvesta, bet laicīgo varu no ķeizara – viņi ļaudīm bija reizē garīgie un laicīgie vadoņi, reizē sludināja ticību, sprieda tiesu un ievāca nodokļus. Livonijā viņi pārvaldīja arī zemi – to, kas jau bija iekarota, un to, kas vēl bija jāiekaro.

Šī iemesla dēļ brieda nesaskaņas starp Romu un grieķu ortodoksālo baznīcu, kas Livonijā izpaudās kā cīņa starp Rīgas bīskapu un krievu kņazistēm. Jo tas, kas sludināja ticību, valdīja arī pār zemi. Ja tie bija senie tēvutēvu dievi, tad zeme bija brīva un pati lēma savu likteni. Ja tā bija grieķu ortododoksālā ticība, tad kņazi vāca tributārās nodevas un realizēja virsvaru. Ja tas bija Lundas virsbīskaps, tad dāņi vāca meslus, sludināja katoļticību un valdīja pār Baltijas jūru. Ja tas bija Brēmenes virsbīskaps un Rīgas bīskaps, tad Livonija kļuva par Vācijas ķeizarvalsts koloniju un vācu bruņinieki par noteicējiem šajā zemē. Bet ja tas būtu tieši pāvests, viņš valdītu

pār šo zemju baznīcām, un tām būtu pavērts ceļš izvērsties par nacionālu valsti ar savu baznīcu – jo pāvesta vara bija internacionāla. Lūk, tādēļ arī pāvests veicināja nacionālās ticības izveidošanos Polijā, Ungārijā, Skandināvijā, jo šīs baznīcas bija pakļautas tieši viņam, un meklēja vietējos apustuļus un valstsvīrus, kas varētu nest pāvesta vārdu pasaulē.

Svētā Krēsla varenības kulminācija bija pāvesta Inocenta III laikā 1198.-1216. gadā, kad viņš kārtoja baznīcas lietas visā Rietumeiropā un iejaucās arī Vācijas ķeizarvalsts iekšējās lietās.

Savu stāvokli Livonijā pāvests sākumā mēģināja nostiprināt ar bīskapa Alberta palīdzību, apstiprinādams to amatā un 1211. g. pat dodams arhibīskapam līdzīgas tiesības – iesvētīt amatā arī citus jaunatgriezto zemju bīskapus. Jau tajā pašā gadā Alberts iesvētīja Teodorihu, cisterciešu abatu Daugavgrīvas klosterī, par savu palīgu un Igaunijas bīskapu. Laterānas koncilā, kas notika Romā 1215. g. laikā no 11. līdz 30. novembrim un kurā piedalījās 412 bīskapi, 2 patriarhi, 71 primats un metropoliti, ap 800 abatu un prioru, tai skaitā arī Rīgas bīskaps Alberts un Igaunijas bīskaps Teodorihs, pāvests uzklausīja Alberta aicinājumu neatmest rūpes par Livoniju, kas atgriezta pie katoļticības un veltīta Dievmātei Marijai. Un pāvests viņam atbildēja: *"Tāpat kā Dēla zemi (A.B. – Palestīnu), tā allaž centīsimies arī Mātes zemi (A.B. – tas ir Livoniju) atbalstīt ar savas tēvišķās gādības pūliņiem"*. Kad koncils beidzās, pāvests Inocents III pilnvaroja bīskapu Albertu – apzīmēt ar krusta zīmi tos bruņiniekus, kas dosies līdzi viņiem, Livonijas un Igaunijas bīskapiem uz jaunatgriezto zemēm Livonijā sargāt baznīcu no pagānu uzbrukumiem [19: XIX, 7]. **Livonija oficiāli ieguva otru nosaukumu – Dievmātes Marijas jeb Māras zeme.**

4.5. att. **Dievmātes Marijas attēls uz Rīgas pilsētas Ziemeļu vārtiem 1515. g.**

Taču bīskaps Alberts neattaisnoja pāvesta cerības. Viņš aktīvi iejaucās Vācijas ķeizarvalsts iekšējās lietās, nostājās cīņā par tās troni karaļa Indriķa VII (Heinricha) pusē, ieguva no tā Livoniju kā ķeizarvalsts lēni un aktīvi kāroja pēc arhibīskapa krēsla. Bīskaps Alberts iejaucās arī Dānijas karaļa Valdemāra II cīņā pret Vācijas ķeizaru un uz laiku pat triumfēja, jo Valdemāra II radinieks, Sverinas grāfs Indriķis (Heinrich) 1223. g. saņēma karali gūstā. Sākās igauņu lielā sacelšanās pret dāņiem un vāciem, visi karoja ar lielu nežēlību, beigās igauņi tika sakauti [19: XXII, 6-8]. Igauniju sadalīja

Zobenbrāļu ordenis un Igaunijas bīskaps. Bet šai pašā laikā pasaulē sākās ievērojams notikums – apvienotais tatāru karaspēks iebruka Krievzemē, 1223. g. pie Kalkas sakāva Krievijas lielkņazu un visus apvienotos krievu kņazu spēkus un 1240. g. ieņēma Kijevu. Krievzemē sākās tatāru kundzība, kas ilga turpat divus ar pusi gadsimtus. Kijevas Krievzeme saira, tās vietā veidojās daudzas atsevišķas kņazistes. Smoļenskas un Polockas kņazi lūdza vāciešus Rīgā atjaunot mieru ar viņiem. Krievu uzbrukumi bija beigušies uz vairākiem gadu simtiem [19: XXVI, 1].

Lielo juku laikos par Romas pāvestu bija kļuvis Honorijs III (1216.-1227. g.). Kaut arī būdams vājāks par Inocentu III, viņš turpināja tā pasaules politiku. Viņš arvien vēl domāja pakļaut Baltijas zemes tieši sev. 1224. gada 31. decembrī Honorijs III apstiprināja Modenas bīskapu Viļumu (Vilhelmu jeb Guljelmo) par savu legātu jeb speciālo sūtni Livonijā un Igaunijā, un tas 1225. g. pavasarī ieradās Rīgā [26: LXXII]. Modenas Viļums bija pāvesta Honorija III piekritējs un viņa varas veidotājs Livonijā 1225.-1226. g. Viņš apbraukāja visu Livonijas zemi – Līvzemi, Tālavu un citu letgaļu zemi, brauca uz Turaidu un tālāk uz Igauniju, arī uz Zemgali, veda sarunas ar dāņiem, Rīgas pilsētu, bīskapiem un Zobenbrāļu ordeni un visur uzstājās kā tiešs pāvesta varas pārstāvis. Visur viņš sasauca jaunatgrieztos, kā arī šejienes vāciešus, un aicināja, lai vācieši neuzliekot jaunkristīto pleciem nepanesami smagas nastas jūgu, bet gan tā Kunga vieglo un tīkamo jūgu [19: XXIX, 3]. To pašu viņš sludināja ordeņa brāļiem, uzteica Tālavas latviešus, kas no brīvas gribas un bez kara jukām bija pieņēmuši kristīgo ticību. Pie Modenas bīskapa Viļuma ieradās arī zemgaļi sava vecākā (princeps) Viestura vadībā un piekāpās viņam, solīdami 2 gadu laikā pieņemt kristietību un atļaudami celt pilis Mežotnē un Jelgavā. Modenas bīskaps Viļums nokārtoja arī Rīgas pilsētas patrimoniālā apgabala robežas [26: 23-25], piespieda atdot bīskapam trīs novadus Igaunijā, noslēdza mieru starp vāciem un dāņiem Igaunijā un nokārtoja visu, lai pāvests varētu tieši pārvaldīt Livoniju. Neilgi pirms Honorija II nāves, 1226. g. viņš atgriezās Romā, taču Zobenbrāļu ordenis tūlīt, nekavējoties iebruka Ziemeļkursā, uzsāka karadarbību Livonijā un atsāka jaunkristīto apspiešanu.

Vēlreiz Roma mēģināja pakļaut Baltijas zemes savai tiešajai varai jau pāvesta Gregorija IX laikā. 1229. g. bija nomiris Rīgas bīskaps Alberts, tā arī neticis par arhibīskapu. Pēc viņa nāves sākās kārtējās jukas. Vācu arhibīskapi Brēmenē un Magdeburgā cīnījās par tiesībām pārzināt Rīgu un Livoniju, strīdi izvērsās starp Romas pāvestu un Vācijas ķeizaru. Lai nokārtotu strīdu, pāvests Gregorijs IX nosūtīja uz Vāciju un Dāniju savu legātu, kardinālu Otto, bet pēdējais par vicelegātu iecēla mūku Alnas Balduīnu; tas deva priekšroku Magdeburgai, par Rīgas bīskapu nozīmējot tās kandidātu Nikolaju. Taču Nikolajs pārgāja ķeizara pusē un nostājās pret pāvestu. Tad pāvests par legātu Kursā nozīmēja Alnas Balduīnu un vēlreiz mēģināja nodibināt te neatkarīgu baznīcu. Starplaikā Kursā bija iestājusies liela neraža un bads, kas sevišķi stipri plosījās 1228.-29. gadā. Kurši bija meklējuši palīdzību pie tolaik vēl dzīvā bīskapa Alberta, solījušies pēc 2 gadiem pieņemt kristīgo ticību, uzņemt vācu zemeskungus un maksāt Rīgas bīskapam desmito tiesu. Taču Rīgas bīskaps un Zobenbrāļu ordenis bija noslēdzis līgumu tikai ar Ziemeļkursu – Miera Kursu (Vredecuronia) un daļu Ventavas. Kursas lielākā daļa – Piemare, Bandava un daļa Ventavas, kas atradās Ventas upes rietumos, klausīja Lameķim (Lamekinam), kuru dēvēja arī par Kursas karali (rex). Pie Lameķa tad arī griezās pāvesta legats Alnas Balduīns un sāka ar viņu kā lielākās Kursas daļas valdnieku sarunas. 1230. gada 28. decembrī noslēdza koversijas un oblācijas līgumu par kristietības pieņemšanu un

kuršu pāreju Romas baznīcas aizgādībā. Jau nākošajā 1231. g. pāvesta legāts Alnas Balduīns šo līgumu paplašināja uz Ziemeļkursu,neņemdams vērā to, ka Rīgas bīskapam, Rīgas pilsētai un Zobenbrāļu ordenim līgums (kaut arī kuršiem neizdevīgāks) jau bija. Tāpat Lameķa vara neattiecās arī uz Dienvidkursu.

Noslēgtais līgums nodrošināja kuršiem lielas priekšrocības [24, X sēj.: 19022-19030, 26: reg. 117-118]:

- lielu patstāvību, jo kurši nodeva sevi pāvesta rokās un solījās braukt uz Romu, lai vienotos par Kursas statusu;
- kuršu tiesības piedalīties visos krusta karos pret apņemšanos pieņemt kristietību;
- mūžīgu brīvību un neatkarību, pašiem savu valsti zem pāvesta protektorāta;
- tādas pat kuršu nodevas pāvesta nozīmētam bīskapam, kā Gotlandes iedzīvotāji maksāja savam bīskapam.

Līdz ar to kuršiem pavērās iespēja nodibināt savu atsevišķu nacionālu valsti un baznīcu, kas būtu pakļauta tieši Romas pāvestam, kā varenai internacionālai lielvarai, un varētu pastāvēt neatkarīgi no Vācijas ķeizaristes, arī no dāņiem un zviedriem, jo kurši atteicās no pēdējo tributārās virsvaras. Kā uzskata A.Švābe, tas bija ļoti izdevīgs līgums,jo deva kuršiem tādas pat tiesības kā Gotlandei un nepakļāva tos vietējai Livonijas baznīcai.

Taču notikumi Vācijas ķeizarvalstī sarežģījās. Lai stiprinātu savu varu, ķeizars Frīdrihs II pasludināja, ka ņem jaunkristītos savā aizsardzībā, mēģinādams izraut tos no pāvesta ietekmes[26: reg. 126]. Rīgas bīskaps Nikolajs pāvesta legātu Alnas Balduīnu vienkārši neatzina un sabiedrojās ar Zobenbrāļu ordeni. Viņš juta, ka aiz viņa stāv Romas ķeizarvalsts, kas šai laikā jau bija atklājusi, ka Livonija nodrošina daudzus tās dēlus: tikai Zobenbrāļu ordenī 1232. g. dienēja ap 1564-1955 vāciešu, tai skaitā ap 772-965 bruņinieku [9, „Ekskurss I"]. Zobenbrāļu radi bija vitāli ieinteresēti, lai to piederīgie būtu Livonijas zemes kungi. Bez tam Livonijas bīskapijā zemi un varu bija ieguvuši daudzi vācu lēņu kungi un ikdienas uzturu guva daudz tirgotāju. Tieši šīs materiālās un politiskās varas dēļ Zobenbrāļu ordenis nepaklausīja pāvesta legātam Alnas Balduīnam un iebruka Kursā, postīdams un laupīdams, bet Kursas sūtņus, kas brauca uz Romu pie pāvesta,vācieši Gotlandes salā saņēma gūstā.

Taču pāvests vēl mēģināja cīnīties par jauno karalisti. Pāvests apstiprināja Alnas Balduīna līgumu ar Viduskursas karali Lameķi, iecēla Alnas Balduīnu par savu legātu Kursā, Zemgalē, Igaunijā, Somijā un Gotlandē, iesvētīja viņu par Zemgales bīskapu. Kad Alnas Balduīns 1233. g. ieradās Igaunijā un pieprasīja, lai Zobenbrāļu ordenis atstāj Tallinu, ordenis atklāti sadumpojās un nepaklausīja. Pāvests saprata, ka dāņi un Valdemārs II neatgūs Igauniju un ka Zobenbrāļu ordenis ir vienojies ar Vācu ordeni Prūsijā un nepakļaujas vairs Romai. Pāvests piekāpās – viņš atcēla Alnas Balduīnu no legāta amata un neapstiprināja līgumu ar kuršiem. Zobenbrāļu ordenis ar Rīgas bīskapa un Rīgas pilsētas atbalstu ieradās Kursā un uzsāka tur atklātu karu. Stāvoklis nemainījās arī pēc 1236. gada, kad Zobenbrāļu ordenis cieta smagu sakāvi pie Saules Lietuvā un 1237. g. pievienojās Vācu ordenim,jo arī tas bija ieinteresēts Kursas sagrāvē un savas, kā arī vācu bruņinieku virsvaras nodrošināšanā. Kursas sapnis par neatkarīgu valsti bija izsapņots. Kā norāda vēsturnieks B.Ābers: *„...ne pāvests, ne viņa legāti nespēja kuršiem kaut cik palīdzēt pret vāciem, kuri brīvo Kursu gribēja*

pārvērst par savu koloniju. Kuršiem atlika vienīgi brīvības karš, kas arī sākās drīz pēc Saules kaujas un ar pārtraukumiem ilga līdz 1267. g." [1: 35].

4.6. Vācu ordeņa cīņas no Vislas līdz Somu jūras līcim.

4.6.1. Senprūsijas pakļaušana

Dienvidos no latviešu ciltīm, Nemūnas upes baseinā, līdz pat Bugas upei dienvidos un Vislai rietumos mita baltu tautu nozarojums – lietuvieši un senprūši. Tāpat kā latviešu ciltis, viņi bija saglabājuši savu senču pagānu ticību un neatkarību un 13. gs. spiesti uzņemties cīņu pret Baltijas politiku, kuru realizēja vācieši no rietumiem, krievi no austrumiem un dāņi, zviedri pāri Baltijas jūrai. Lietuva šajā cīņā izgāja kā uzplaukstoša lielvara, bet senprūši to zaudēja, tika izkauti un pārvācoti un nozuda no vēstures skatuves. Ziņas par 13. gs. ir saglabājušās maz un tās pašas ir naidnieku rakstītas, jo savas rakstības baltiem nebija.

Uzskata, ka senprūši ir apdzīvojuši ap 40 tūkst. kvadrātkilometru zemes starp Vislu un Nemunu, un to kopskaits ir sasniedzis 170-200 tūkst. cilvēku, jeb 4-5 cilvēki uz vienu km^2 [16: 267]. Kā visi balti, arī viņi bija lieli individuālisti, kas dzīvoja atsevišķās grupās un teritorija dalījās 11 novados, kurus senprūšu dzīves hronists Duisburgas Pēteris ir nosaucis šādi: „Skalva, Semba, Nadruva, Nātanga, Bārta, Vārme, Pagude, Pamede, Kulma, Sūduva (arī jatvingu zeme) un Galinda (Dienvidgalinda)." Vidēji katrā novadā bija tikai 15000-18000 iedzīvotāji, bērnus un sirmgalvjus ieskaitot. Zemes sadrumstalotība bija viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc senprūšiem neizdevās nosargāt savu neatkarību. Viņi pakāpeniski tika pakļauti vāciešiem, fiziski iznīcināti un arī pārtautoti. Pat lielās senprūšu sacelšanās laikā 1260.-1273. g. katrs novads vēlēja savus karavadoņus un nespēja apvienoties vienkopus, kaut arī Monte vadīja šīs pēdējās brīvības cīņas. To veicināja ari bagātāko iedzīvotāju – labiešu svārstība un pakļaušanās vāciešu virsvarai, lai gan spēcīgās Sembas lābieši, kuri nes vitingu vārdu,saglabājās līdz pat 15. gs..

Senprūšu pakļaušanu bija iecerējis varenākais no pāvestiem Inocents III, kuru aizrāva doma par Zobenbrāļiem līdzīga ordeņa dibināšanu Senprūsijā un visas zemes pakļaušanu tieši svētā Pētera krēslam Romā. Jau 1210. g. pāvests Inocents III uzdeva Polijas pilsētas arhibīskapam Gņeznā kristīt senprūšus un neaplikt tos ar nepanesamām nastām, lai pēc kristīšanās to stāvoklis strauji nepasliktinātos. Viņa pēctecis pāvests Honorijs III deva krusta karotājiem Senprūsijā jaunas privilēģijas, atļaujot krustnešiem trīs gadus palikt Gņeznas virsbīskaba rīcībā, kā arī veicināt kristīšanu citiem līdzekļiem – ar naudas ziedojumiem, ieņēmumiem no grēku atlaižu pārdošanas un citādi. Honorijs III sāka tiešu senprūšu ekonomisko blokādi – viņš aizliedza tiem pārdot sāli, dzelzi un ieročus – lietas, bez kurām neviena tauta nespēja izdzīvot. Karš pret senprūšiem vērtās plašumā. 1222. un 1223. g. visus vāciešu kolonistus, kas apmetās iekarotajā Kulmas novadā, atbrīvoja no nodokļu maksāšanas, un poļu Mazovijas un Krakovas hercogi visiem spēkiem atbalstīja krustnešu iespiešanos Senprūsijā. Taču senprūši nepadevās, viņi cīnījās pret iebrucējiem, padzina poļus un mazoviešus. Tad arī 1226. g. Mazovijas hercogs Konrāds izšķīrās par galēju rīcību – viņš aicināja šurp Vācu ordeni, kas bija izplatījis savu darbību daudzās zemēs, un kuru tikko kā Ungārijas karalis bija izraidījis no savas valsts, jo vācieši vairāk nodarbojās ar

laupīšanu nekā ar katoļu baznīcas varas izplatīšanu. Vācu ordeņa lielmestrs Hermans no Zalcas ar prieku pieņēma hercoga Konrāda aicinājumu, un, kad Vācijas ķeizars Fridrihs II deva ordenim savu svētību, 1236 g. apņēmās iekarot visu Senprūsiju. **Bija situsi senprūšu tautas likteņstunda, kas noveda pie tās pilnīgas iznīcināšanas.**

Itāļu valodnieks P. M. Dini šai sakarībā raksta: *„Prūši bija pirmā no baltu tautām, kas tik smagi cieta no ticības nesēju – vācu krustnešu iebrukuma. Prūšus pakāpeniski izkāva, un pat šīs tautas apzīmējums zaudēja savu baltisko nozīmi"* [16: 268].

Vācu ordenis senprūšu zemēs rīkojās sistemātiski un pakāpeniski. Vispirms (pēc septiņiem gadiem) iekaroja Kulmu un Pamedi, cēla tur cietokšņus un karabāzes, nometināja vācu zemniekus, kuriem nodrošināja brīvu ceļu no Vācijas. Tad vērsās pret Sembu, Nadruvu,Vārmi, Nātangu. Senprūšu tauta tika pakļauta genocīdam, to iznīcināja politiski, tiesiski, fiziski. Žemaišu un zemgaļu lielā uzvara pie Saules un Zobenbrāļu ordeņa iznīcināšana uz laiku apturēja vācu uzvaras,bet drīz vien tie saņēma papildinājumus no Senvācijas un turpināja senprūšu iznīcināšanu. Daudzi senprūši, nespēdami pretoties un panest apspiešanu, devās bēgļu gaitās uz lietuviešu apgabaliem, sevišķi no Pamedes un Sūduvas. Šai laikā kurši bija par jaunu cēlušies cīņai un 1260. g. pie Durbes sagrāvuši Livonijas ordeni un nometuši vācu kundzību. Senprūši, nespēdami paciest vāciešu kundzisko rīcību, sāka vispārēju sacelšanos: nātangieši par vadoni ievēlēja Indriķi (arī Erkusu) Monti, kurš karamākslu bija mācījies Vācijā; sembieši ievēlēja Glandi, bārtieši – Divanu un vārmieši – Glapi. Viņi aplenca Kristpili, Bārtu un citas vācu pilis un ieņēma lielāko daļu vācu bruņinieku nocietinājumu. Vācieši lūdza un saņēma Romas pāvesta, kā arī Čehijas karaļa palīdzību, ar lēņiem uzpirka Sembas un citus labiešus, izsludināja pret senprūšiem ekonomisko blokādi un beidzot, pēc 13 gadu cīņas, sakāva Monti un Glapi. Senprūši vēl mēģināja aizstāvēt savu neatkarību, bet Vācu ordeņa bruņinieki postīja viņu zemi, dedzināja mājas, apkāva vīriešus un pusaudžus. Ap 1283. g. senprūšu sacelšanās tika apspiesta, dzīvi palikušie aizgāja uz Lietuvu un prūšu zemes ieņēma atbraucēji vācieši, poļi un citi ienācēji. Senprūšu tauta tika pilnībā iznīcināta, viņas vietu ieņēma atbraucēji no Vācijas ķeizarvalsts. Senprūšus nespēja glābt arī Lietuva, kas veda nebeidzamus karus ziemeļos ar Livonijas ordeni, dienvidrietumos ar Vācu ordeni, austrumos ar krievu kņazistēm un pēc tam ar tos pakļāvušajiem mongoļiem [12]. 17. gs. lielās mēra epidēmijas laikā atlikušie senprūši pilnīgi izmira un Austrumprūsija līdz pat Potsdamas konferences laikiem kļuva par Vācijas apgabalu un bruņniecības simbolu Eiropā.

4.6.2. Lietuvas izveidošanās.

Pilnīgi pretēji nekā senprūšiem, notika Lietuvas valsts veidošanās. Jau 10.-12. gs. lietuviešiem bija izveidojusies stipra karakungu – piļu un novadu pavēlnieku kārta, kunigaiši, kuri mantoja varu no saviem priekštečiem un pamazām pārņēma novadu pārvaldi. Kunigaiši cīņai pret dregoviču un citu slāvu uzmākšanos izveidoja novadu savienību, kas pārauga konfederācijā. Kunigaiši izveidojās kā atsevišķa dižciltīgo kārta, kurus par sev līdzīgiem atzina arī krievu kņazi, jo tie nodibināja ar tiem radniecīgas attiecības, ieprecēdamies kņazu aprindās un dažkārt valdīdami atsevišķās kņazistēs uz mantojuma pamata vai kā tautas ievēlēti vadoņi.

4.6. att. **Lietuvas Lielkunigaitijas izveidošanās**

Viens no šiem kunigaišiem bija Mindaugs, kurš sākuma periodā valdīja Dainavas novadā. Pamazām nobīdot pie malas sāncenšus, Mindaugs ap 1230.-1240. g. sāka valdīt Lietuvas zemē. Viņa līdzdalība Saules kaujā nav skaidri zināma, taču pēc tās viņš kļuva stiprāks un mēģināja izdzīt vācus no senās Kursas, aplencot Embūtes pili, kuru tomēr nespēja ieņemt, jo kurši aktīvi pretojās lietuviešu spēkiem. Neveiksme Kursā uz visiem laikiem likvidēja Mindauga centienus paplašināt Lietuvas valsti ziemeļu virzienā, iekļaujot tajā daļu Kurzemes un visu Žemaitiju. Pret Mindaugu izveidojās plaša koalīcija, kurai pievienojās lietuviešu cilts žemaiši, daļa kuršu, daļa Mindauga radinieku, viss Livonijas ordenis, kā arī dienvidos Galīcijas un Volīnijas kņazs Daņiils Romanovičs. Visi viņi iebruka Lietuvā, laupot un postot novadus. Likās, ka arī Lietuva, vēl labi neizveidojusies, aizies bojā zem vācu un krievu triecieniem. Taču Mindaugam izdevās koalīciju sašķelt un noturēties. Viņš apsolījās Livonijas mestram pieņemt kristīgo ticību un likt tautai kristīties, atteicās no Kursas, no Ziemeļžemaitijas (lai Livonijas ordenis gūtu pa sauszemi savienojumu ar vācu ordeni) un no Sēlijas daļas. 1251. g. Mindaugs ar sievu Martu un diviem dēliem, kā arī ar savu karadraudzi pieņēma kristīgo ticību. Šai akcijai piekrita Romas pāvests, nosūtīja viņam Lietuvas karaļa kroni, un Kulmas bīskaps Indriķis (Heinrihs) 1253. g. kronēja Mindaugu par Lietuvas karali.

Tā Lietuva iegāja Eiropas atzīto valstu skaitā, un Atskaņu hronika par to ziņoja šādi [4: 3556-3563]:

„Tad kristīja un iesvētīja
Tie bagāto ķēniņu Mintauti
Un Martu, tā laulāto draudzeni.
Par kroni ķēniņam prieka bij gana;
Un nodeva mestra valdīšanā
Ar rakstītiem līgumiem zemes tas
Gan brangas, gan ir bagātas,
Kas viņa ķēniņvalstī bija."

Taču žemaiši negribēja padoties ordenim. Viņi cēlās karam, un 1259. g. pie Skodas un 1260. g. pie Durbes kopā ar kuršiem sagrāva Livonijas ordeni un izraisīja vispārēju sacelšanos pret Vācu un Livonijas ordeņiem. Sākumā Mintauts turēja ordenim doto solījumu un karā nepiedalījās, jo viņa stāvoklis vēl nebija drošs. Beidzot 1262. g. viņš lauza līgumu, savienojās ar žemaišiem pret vāciem. Žemaišu kunigaitis Daumants tomēr negribēja viņa virsvaru un kopā ar diviem dēliem 1263. g. ar viltu

nogalināja [24: 27286.-27287. sleja]. Līdz ar to Lietuva kā kristīga valsts sabruka, tā atkal kļuva pagāniska un valstī sākās nekārtības – Lietuvai draudēja liktenis nonākt Livonijas ordeņa jeb arī Galīcijas-Volīnijas kņaza atkarībā. Viens otru nomainīja valdnieki, kas noslīdēja lielkunigaiša statusā. Tikai 1269. gadā, par dižkunigaiti kļūstot Traidenam (1269.-1282. g.), stāvokli izdodas stabilizēt. Galīgi Lietuvas valsti izveidoja Ģedimins (1316.-1341. g.), kuram izdevās nostiprināt valsts robežas, pievienot visu Baltkrieviju, Polockas un Vitebskas kņazistes, noslēgt līgumus ar Polijas karali, tāpat ar Rīgas ahibīskapu un noturēties pret Vācu ordeni un tā atzaru – Livonijas ordeni [24: 24312 sleja].

4.6.3. Ledus kaujas nozīme.

Vācu lielie panākumi Baltijas jūras austrumu krastos, it sevišķi Senprūsijā un Livonijā, iedvesmoja Romas katoļu baznīcu un pēdējā izvirzīja ideju par katoļticības izplatīšanu arī krievu zemeļrietumu kņazistēs, vispirms jau Pleskavā un Novgorodā. Brīdis likās labvēlīgs,jo Krievzeme bija sadalījusies daudzās atsevišķās kņazistēs. Bez tam tās dienvidos iebruka tatāri. Arī Livonijas ordenis jau bija atspirdzis pēc Saules kaujas neveiksmes, un sekmīgi izmantoja savā labā arī zviedrus, kas spiedās iekšā Karēlijā. Likās, ka vācu uzvaras gājiens uz austrumiem būs ilgstošs. Ordenim šai laikā smaidīja kara laime – Novgorodas zemē bija izcēlušās jukas, ordenim Pleskavas zemē izdevās ieņemt Izborsku, sakaut pleskaviešus un iecelt kņazistē savus soģus. Taču novgorodieši nojauta, ka viņiem jāsakopo spēki un jāstājas pretī ordenim,jeb arī jāpakļaujas tam. Abas puses gatavojās karam.

Novgorodieši, kuru zemē bija kārtējās jukas, beidzot apvienojās, atsauca atpakaļ savu bijušo kņazu Aleksandru Ņevski, kurš ieradās ar bruņotu krievu jātnieku pulku un sāka vākt karaspēku. Arī Livonijas ordenis, saņēmis pāvesta atbalstu, vāca krusta karotājus no visas Eiropas un izveidoja varenu ordeņbrāļu un krustnešu armiju, kas devās uz Pleskavu cīņai ar apvienotajiem Novgorodas pulkiem, kurus atbalstīja arī lietuvieši un daudzas somugru tautiņas, kas nevēlējās būt zem vācu varas. Vācu un krievu karapulki sastapās 1242. g. uz Pleskavas ezera ledus un viņu cīņa ieguva „leduskaujas" nosaukumu. Livonijas ordeņa brāļi un krustakarotāji, izveidojuši ķīli, ielauzās krievu pulku vidū, bet Novgorodas kņazs Aleksandrs Ņevskis Livonijas ordenim uzbruka no sāniem. Bruņās tērpti vāci un krievi nikni cīnījās, ledus neizturēja lielo svaru un sāka lūzt. Vāci zaudēja kauju – liels skaits brāļu un krustakarotāji noslīka, pārējie metās bēgt un tika apkauti. Livonijas ordenis bija spiests atkāpties, lūdza mieru, atstāja Pleskavu un Izborsku un apņēmās vairs neuzbrukt krieviem.

Leduskaujas ietekme bija liela. Sacelšanās sākās Senprūsijā, tāpat arī Kursā. Mindaugs iebruka Kursā, taču kuršu leimaņi palika uzticīgi vāciem un palīdzēja tiem noturēties. Atsaukdamies Romas pāvesta aicinājumiem, Vācu ordeņa un tā Livonijas atzara rindas atkal piepildījās. Ordeņa spēki pieauga un tam izdevās ne tikai apspiest sacelšanos, bet arī savākt spēkus cīņai ar Lietuvu. Taču kādreizējais mērķis – krievu zemeļrietumu kņazistu pakļaušana bija jāaizmirst – vispirms taču bija jātiek galā ar senprūšiem. Ordeņa sapnis par tūlītēju zemeļrietumu krievu pakļaušanu bija jāatliek.

4.7. Kuršu un zemgaļu pakļaušana.

13. gs. Eiropā kā vienmēr valdīja politiskās intrigas – Vācijas ķeizars cīnījās ar pāvestu par varu un ietekmi. Pāvests Gregorijs IX bija spiests piekāpties – mainīt savu nostāju Kursas jautājumā, atcelt no amata kuršiem labvēlīgo legātu Alnas Balduīnu un atzīt Livonijas vācu varas trijotni – Livonijas ordeni, Rīgas bīskapu un Rīgas pilsētu, jo to spēks un ietekme strauji pieauga. Sabruka Kursas vidusdaļas ķēniņa Lameķa cerības izveidot neatkarīgu, tieši katoļu baznīcai pakļautu Kursas valsti. Slēdzot līgumu ar kuršiem par kristības pieņemšanu pāvesta legāts Alnas Balduīns taču solīja viņiem brīvību, kas bija jāsaprot tā, ka pār viņiem nebūs varas Vācijas ķeizarvalsts sakšu atzaram, kas praksē realizēja Zobenbrāļu ordeņa, Rīgas bīskapa un Rīgas pilsētas rātes atbalsta politiku [1: 30-31]. Taču vietējā vācu vara izrādījās stiprāka nekā gaidīts, Alnas Balduīns bija spiests doties uz Romu, taisnoties un aizstāvēt savas tiesības, pie kam Zobenbrāļu ordenis tūlīt izmantoja viņa prombūtni, iebruka Kursā, un, pēc Atskaņu hronikas vārdiem, ordeņa spēki tur [4: 2387,2390 rinda]:

„ņēmās laupīt, graut un trakot,
.....
kas neizbēga, tam bija mirt."

Karagājiena laikā Livonijas ordenis senajā Bandavas zemē ap 1244. g. uzcēla Kuldīgas pili, kas kļuva par centru visas Kursas iekarošanai. Drīz vien ieņēma arī nocietināto Embūtes pili Kursas dienvidos, un kurši tai vietā, lai dabūtu savu valsti bija spiesti pakļauties Livonijas vācu varai.

Kuršu toreizējo stāvokli apgrūtināja arī notikumi Lietuvā. Bija sabrukušas toreizējā lietuviešu lielkunigaiša Mindauga cerības izveidot pie Baltijas jūras lielu Lietuvas valsti, iekļaujot tajā arī Žemaitiju un Kursu. Dienvidkurši ar Embūtes pils novada kungu un citiem labiešiem stingri turējās vācu pusē, bija palīdzējuši tiem pie Embūtes sakaut Mintaugu un piespiest to bēgt.

Nedaudz vēlāk, ap 1252. gadu, Vācu ordenis sāka pie Nemunas upes celt Mēmeles (Klaipēdas) pili, lai varētu nodibināt tiešus sakarus ar Livonijas ordeni un realizēt Kursā tādu pat politiku kā Senprūsijā – atbalsta punktu veidošanu, kuršu izkaušanu un vācu kolonistu iesūtīšanu. To saprata arī žemaiši un sāka aptvert arī kuršu labieši; viņi sacēlās pret ordeni un satikās ar to pie Durbes 1260. gadā. Kurši vēl mēģināja vest sarunas, pieprasot, lai Livonijas ordenis atdod viņiem nolaupītās sievas, bērnus un mantas, bet, kad vācieši atteicās to darīt, tie pameta ordeni vienu pret žemaišiem. To redzēdami igauņi un lībieši, kas bija gājuši ordenim līdzi, piebiedrojās kuršiem un Livonijas ordenis piedzīvoja smagu neveiksmi – vietējo pamesti, vairāk nekā pusotra simta ordeņbrāļu līdz ar mestru tapa sakauti. Atskaņu hronika kuršu rīcību apraksta šādi [4: 5603-5609 rinda]:

„Tie izprātojuši bij tā:
Ja tagad cīņā negantā
Uz kaujas lauka brāļi mirtu,
Un arī palīgspēki irtu,
Zem kungiem tad vairs nepaliksim,
Jo ar tiem vāciem galā tiksim,
Kas Kurzemē še atrodas,"

Lielā sakāve pie Durbes izraisīja pret vāciem vispārēju sacelšanos Kursā, Zemgalē, Senprūsijā un Igaunijā. Sacelšanās kustību atbalstīja arī starplaikā par Lietuvas karali kronētais Mindaugs. Vācu vara šķobījās visās iekarotajās zemēs, taču Ordeni izglāba Vācu ķeizaristes atbalsts – jaunizsludinātais krusta karš pret pagāniem baltiem un igauņiem un lielais krustnešu un peregrīnu pieplūdums no Senvācijas.

Cīņa ilga daudzus gadus. Beidzot 1267. g. kurši bija spiesti padoties un atzīt vācu ordeņa pārspēku. Otto fon Luterbergs, vācu ordeņa mestrs Livonijā, par to ziņo šādi [26: reg. 459]:

1) *Ordenis piedod kuršiem visas karā nodarītās pārestības un abas puses nedomā par atriebību.*
2) *Par katru arklu, kas ir Kursā, ordeņa brāļiem kā nodeva ir jāsaņem divi pūri rudzu, vai, ja rudzu nav, viens pūrs kviešu un viens pūrs miežu.*
3) *No katra zirga, ar kuru ecē, kad tas sasniedz četrus gadus ir jāmaksā minētā nodeva.*
4) *Katram ir jānostrādā ordeņa brāļiem klaušās četras dienas; divas dienas vasarā un divas dienas ziemā.*
5) *Ja brāļi ceļ pili aizsardzībai pret pagāniem, tad tiem,kas ir kristietību atmetuši, ir jāatkalpo klaušās viens mēnesis uz paša rēķina.*
6) *No citiem pilsdarbiem, tāpat arī no desmitās tiesas maksājumiem un ceļa izdevumiem viņi (kurši) ir atbrīvoti.*
7) *Mantojuma prasības viņi (A.B.-kurši) var uzturēt līdz ceturtam celim (A.B.-paaudzei),taču tā, lai viņu kungs neciestu zaudējumus.*
8) *Pilsētai,kurā kāds kursis ir apmeties uz dzīvi, ir viņš jāuzskata kā savs pilsonis,ja vien viņš nav jau uzņemts citas pilsonībā.*
9) *No visām jūras piekrastē atrastām lietām atradējs saņem vienu trešdaļu;pārējās divas trešdaļas saņem glabāšanā fogts. Ja uz šo lietu viena gada un vienas dienas laikā piesakās īpašnieks,tad tas var saņemt lietu;pēc šī termiņa notecēšanas lieta kļūst par zemeskunga īpašumu. Tāpat ir jārīkojas,ja atrod neapzīmētu enkuru;ja atrod ar īpašuma zīmi apzīmētu enkuru,atradējam ir jāsaņem atlīdzība.*
10) *No lietām kas peld jūrā un vēl nav izskalotas krastā,atradējs saņem pusi,bet otru pusi zemeskungs.*
11) *Ja kāds ir dzīvības briesmās,tas var savam glābējam dāvināt ne vairāk kā trešdaļu no mantas,izņemot,ja viņš ar savu glābēju ir citādi vienojies.*
12) *Ja kāds atsaucas uz lieciniekiem,tad viņam – ja tie ir šaipus Daugavas – ir jānodrošina trīs mēnešu laikā;ja tie ir viņpus jūras,tad viena gada un vienas dienas laikā.*
13) *Visbeidzot viņiem – kuršiem – ir jāpakļaujas lībiešu tiesībām.*

Ordeņa līgumā ar kuršiem bija paredzētas galvenās kuršu tiesības un pienākumi, bet nebija minēts ķēniņa Lameķa vārds – varbūt tāpēc, ka viņa tiesības bija ierobežotas ar tautas sapulces lēmumu. Tāpat līdz ar līgumu bija paredzēts, ka turpmāk kurši pieņems lībiešu zemes tiesību normas.

Zemgaļu pakļaušana.

Pēc Kursas pakļaušanas neatkarību Livonijā bija saglabājusi tikai Zemgale; taču tās suverenitāte bija nosacīta, jo Mežotnes pilī līdz ar Upmales novadu jau agrāk,

1220. g. bija nometināti vācu karavīri. Rietumzemgale līdz ar Tērvetes, Silenes, Dobeles, Žagares, Spārnenes un Dobenes pilsnovadiem bija saglabājusi neatkarību. Viņu pilskungi nebija valdnieki tiešā nozīmē, bet tikai dižciltīgie, kam bija lielāks svars tautas sapulcē un kas dalījās varā ar radiem un draugiem.Zemgaļu kopskatu 13. gs. vērtēja uz 17000-24500,un demogrāfiskās krīzes dēļ lībieši tos jau senāk bija atspieduši atpakaļ uz Daugavas kreiso krastu.

Plašāk vēsturē zemgaļus piemin līdz ar Saules kauju, kad viņi palīdz lietuvjiem sadragāt Zobenbrāļu ordeņa spēkus. Taču jau 1250. g. pienāca viņu kārta, un Livonijas ordeņa brāļi līdz ar krusta karotājiem izstaigāja viņu zemi un kā vēsta Atskaņu hronika – *„kur tikai pagānus (zemgaļus) saskatīja, tā viņu zemi izpostīja"*. Nemitīgi spaidīti, zemgaļi pieņēma Livonijas ordeņa virsvaru, apņēmās maksāt nodevas un uzņēma ordeņa sargus savās pilīs. Taču tad nāca Škodas un Durbes kaujas, Livonijas ordenis tika sakauts. Visā zemē, no Vislas upes līdz Somu līcim sākās sacelšanās. Arī zemgaļi izraidīja vācu soģus no savām pilīm un atjaunoja brīvību. Tomēr ordenis sakopoja spēkus un 1265. g. uzcēla Mītavas (Jelgavas) pili, kas atradās pie Zemgales robežām un no kurienes bija ērti postīt zemgaļu laukus un ciematus, kā arī sagrābt gūstā iedzīvotājus. Zemgalei vairs nebija miera un tā 1272. g. padevās, atzina Livonijas ordeņa virsvaru un apņēmās maksāt nodevas – divi pūri rudzu no katra zemes arkla, kā arī pildīt klaušas 4 dienas gadā. Nodevas nebija smagas, bez tam padošanās līgums garantēja tiem arī īpašuma un mantošanas tiesības.

Taču kari šai laikā neaprima un ordenis bieži iebruka Lietuvā, kurā pēc Mindauga nāves valdīja Traidens. Šai laikā ordenis sagrāba arī Latgales zemes, kurās, kā uzskata daļa vēsturnieku, līdz tam bija valdījuši lietuvji. Traidens smagi sakāva ordeņa spēkus 1279. g. un izraisīja zemgaļu beidzamo sacelšanos, ķēniņa Nameja (lejasvācu – Nameise, lat. arī Namejs) vadībā padzenot vācus no Tērvetes pils. Tad ordenis līdzās Tērvetei uzcēla savu Svētākalna pili, no kurienes postīja zemgaļu laukus un apkāva to apsaimniekotājus. Zemgaļi pretojās cik spēja, bet kad bads tos nomocīja, paši nodedzināja savas pilis un devās svešumā. Kā stāsta hronists [4: 11407-11416 rinda]:

„Gan kādu laiku tie pretojās,
Bet bieži varēm tiem uzmācās.
Ap pili tā nodedzināts viss tika,
Ka tiem vairs dzīvot nepatika.
Bads arī viņus nomocīja
Un daudzi nonāvēti bija.
Tad pameta beidzot tie pils jumu,
Tā atstājot savu mantojumu
Par ķīlu vācu ordenim
Un devās citā zemē."

Tie, kuri no zemgaļiem palika uz vietas, tika pakļauti ordenim. Ar 1290. g. Zemgale pilnīgi zaudēja neatkarību un kļuva par ordeņa novadu. Zemgales lielkungs Namejs ar savu karadraudzi, to piederīgiem un daļu zemgaļu aizgāja uz Žemaitiju, bet pārējie palika kā ordeņa pavalstnieki.

Līdz ar to 1290. g. izbeidzās Livonijas maztautu – lībiešu, letgaļu, sēļu, igauņu, kuršu un zemgaļu brīvības cīņas. Šai laikā arī Senprūsija zaudēja brīvību, tās

iedzīvotāji tika izkauti un zeme kolonizēta, bet Lietuva izveidojās par varenu dižkunigaitiju, kas valdīja arī par plašām slāvu zemēm.

Pakāpeniski savu varenību un spēku zaudēja arī Dānija, atdodama kundzību pār Baltijas jūru vācu nācijas svētai Romas ķeizarvalstij un Hanzas pilsētu apvienībai. Nespēdams vairs pārvaldīt Ziemeļigauniju, Dānijas karalis Valdemārs Aterdāgs 1346. g. pārdeva to vācu ordenim. Līdz ar to galīgi izbeidzās dāņu kundzība Baltijas jūrā un Dānijas valsts, kura kopš senlaikiem bija vedusi cīņu par kuršu un igauņu zemēm un vairāk kā simts gadus oficiāli valdīja Ziemeļigaunijā,atdeva savu vietu vāciešiem. Livonija tika iekļauta Rietumeiropas dzīves telpā un pieņēma tur esošo kārtību.

Nobeidzot apskatu par 13. gs. – Latvijas maztautu brīvības cīņām – ir jāatzīmē, ka tās ilga aptuveni 100 gadu un tai laikā zemi ļoti izpostīja.Vietām iedzīvotāju skaits ļoti daudz samazinājās. Piemēram, latviešu un igauņu savstarpējās cīņas ar milzīgu niknumu un nežēlību ilga 16 gadus (no 1208. līdz 1224. g.) un abas puses ielauzās pretinieka zemē, kur postīja, laupīja, dedzināja un apkāva iedzīvotājus, cik vien varēja. Kā sekas, daudzi novadi kļuva no cilvēkiem pustukši, un arī dzimstība un izdzīvojušo bērnu skaits ļoti samazinājās. Arī daļas Sēlijas zemes un tautas pēc tam, kad zemeļdaļu gar Daugavu pakļāva vācu bruņniecība, pievienojās topošai Lietuvas valstij un latviešiem gāja zudumā.

Nežēlīgs un ilgs bija arī Kursas pakļaušanas karš, kas ilga no 1230. g. līdz 1267. gadam, un kura laikā cieta ne tikai visa zeme, bet Dienvidkursa – Pilsāta, Megavas, Cekļa un daļēji Duvzares pavalstis pat pievienojās Lietuvai uz visiem laikiem.

Visiem pazīstama ir arī zemgaļu lielā emigrācija ķēniņa Nameja vadībā uz Žemaitiju 1290. gadā, kad Namejs kopā ar savu karadraudzi, to sievām un bērniem, kā arī daļa brīvo zemgaļu, negribēdami palikt vācu kundzībā, devās uz Žemaitiju, kur to atliekas pieminēja vēl pat 14.-15. gs..

Līdz ar to 13. gs. kopējais iedzīvotāju skaits, tāpat kā zemes platība saruka un 14. gs. daudzos lauku novados bijušo tīrumu, pļavu un ganību vietā rēgojās pamestas postažas. Auglīgā Zemgales teritorija bija no cilvēkiem pustukša un tur ienāca jauni iedzīvotāji no latgaļu, lībiešu un Kursas novadiem. Tā bija pirmā lielā iedzīvotāju emigrācija un samazināšanās, kuru topošā latviešu tauta pārdzīvoja 13. gs..

Literatūra

1. Ābers B. (1937.). Kuršu brīvības grāmata – Senatne un māksla. IV. R. – 25.-36. lpp.
2. Arbusow L. (1890). Grundruss der Geschichte Liv-, Est – und Kurland, Mittau.
3. Arbusow L. (1933). Fruehgeschichte Lettlands. R – 64 S.
4. Atskaņu hronika (1993). Ditleba Alnpeķes Rīmju chronika. Tulk. I. Saiva, R. Klaustiņa ievads un piezīmes. SIA Kopa .R. – 153. lpp.
5. Auns M. (1999). Adzeles zeme. – LVIŽ. Nr3. 32 – 27-44. lpp.
6. Balodis A. (1991) Latvijas un latviešu tautas vēsture. Apg. Kabata. R. – 429 lpp.
7. Balodis Fr. (1939). Latviešu starptautiskie sakari ap 1000 gadu pēc Kristus. – LVIŽ. 3. gads. Nr1(9).R. 5-20.lpp.
8. Baltijas valstu vēsture (2000). Izd. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
9. Benninghoven F. (1965) Der orden der Schwertbrueder. Fratres Milicie Christi de Livonia. Koeln – Gratz. – S. 525 +16 Karten.

10. Bielenstein A. (1892) Die Grenzen der Lettischen Volksstammes und der Lettischen Sprache in der Gegewart und im 13. Jahrhundert. S. Peterburg. – 82 S.
11. Biļķins V. (1940) Mūsu dižciltīgie 13. gs. brīvības cīņu laikā. – LVIŽ, Nr2. – 197.-206. lpp.
12. Boruks A. (2001). Zem baltu kopīgām debesīm.. – Latvijas Vēstnesis, 2001. g. 21. septembrī.
13. Boruks A. (2001) Mazā Lietuva un tās lielās problēmas. Latvijas Vēstnesis 2001. gada 2. novembrī.
14. Bunge Fr. G., v. (1838) Forschungen auf dem Gebiete der Liv-, Est–, und Curlaendischer Rechtsgeschichte. 1 Beitrag. „Geschichtliche Entwickelung der Standdesverhaeltnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561. E. A. Kluge, Dorpat. – 106.
15. Bunge Fr. G. V. (1875). Baltische Geschichtstudien. Der Orden der Schwertbrueder. Dessen Stiftung, Verfassung und Aufloesung. Leipzig.
16. Dini P.U. (2000) Baltu valodas. Tulk. no itāliešu val. J.Rozes apg.R – 574 lpp.
17. Dišlers K. (1936) Latviešu cilšu valstis un novadu valstis 12.un 13. gs. – Senatne un Māksla. IV. – R. –59.-66. lpp.
18. Hagemeister H. (1836) Materialien zu einer Geschichte der Landgueter Livlands. I. teil. R.
19. Indriķa Hronika (1993). A. Tifentāla tulk. E. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Izd. Zinātne. R. – 451 lpp.
20. Jannau H. J. (1876). Geschichte der Sklaverey und Character der Bauer in Lief – und Estland. R. – 310 S.
21. Koch Fr. (1943) Livland und das Reich bis cum Jahre 1225. Verl. W. F. Hacker. Posen.–78 S.
22. Kotzschke R.(1924). Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena. – 626 S.
23. Laakman H. (1924) Geschichte Liv –,Est – und Kurlands der jetzigen Republiken Esti und Latwija. Reval. – 158 S.
24. LKV, 1. – 21. sēj. R. 1927. – 1940.
25. Latvijas senākā vēsture. 9 gs. pr.Kr. –1200. (2001). Latvijas vēst. Inst. apg. – .R. – 463 lpp.
26. LUB (1853) Von Dr. Fr. G. V. Bunge. Ersten Band. 1093-1300. Reval. – S. 810.
27. Moora H., Rigi H.(1970). Wirtschaft und Gesellschsaftsordnung der Voelker des Baltikums zu Anfag des 13. Jahrhunderts.. Verl. Eesti Raamat. Tallin. – 100 S.
28. Ozoliņš R. (1997) Bīskaps Meinards – pirmais Latvijas svētais un apustulis. Neatk. rīta avīzes pielik. Mēs esam ģimene 1997. g. 9. aug.
29. Pabst E. (1845) Die Anfaenge der Deutschen Herschaft in Livland. Bd.IV. Ueber das Jahr der Entdeckung Livlands durch die Deutschen . Dorpat. –38 –60, 113-145. S.
30. Pistohlkorns H. G. (1918.) Livlands kampf um Deutschtum und Kultur. Berlin – 244 S.
31. Rubenis A. (1994) Viduslaiku dzīve un kultūra Eiropā. I. un II. d. R. 126. un 138. lpp.
32. Strods H. (1992) Latvijas lauksaimniecības vēsture R. – 287 lpp.
33. Šterns I. (1997) Latvijas vēsture. 1290 – 1500. Daugavas apg. Izdots Latvija – 741 lpp.
34. Švābe A. (1927) Vecākās zemnieku tiesības R. – 42 lpp.
35. Švābe A. (1930) Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā – Latvijas agrārā reforma. Zemkopības Ministrijas izd. – R. – 7.-176. lpp.
36. Švābe A. (1932) Livonijas senākās bruņinieku tiesības. A. Gulbja izd. R.
37. Zeids T. 1953. Attistītais feodālisms. Feodālā sadrumstalotība. – Latvijas PSR vēsture I. s. R. – 62.-180. lpp.

5. Zeme un zemnieks Māras zemes periodā (1290.-1558.)

5.1. Māras zemes valstis un to attīstību veidojošie apstākļi

Latvijas un Igaunijas teritorijas iekarošana beidzās 1290. g. līdz ar Zemgales pakļaušanu. Tad arī sākās svētās Marijas jeb Māras zemes periods, kas kopā ilga 268 gadu – līdz Livonijas kara sākumam 1558. g. Starplaikā, 1346. gada 29. augustā Dānijas karalis Valdemārs IV Aterdāgs, kas vairs nespēja pārvaldīt savu Ziemeļigaunijas provinci, (jo tajā nebija dāņu gubernatora, bet varu bija sagrābuši šīs t.s. „Dānijas hercogistes" lielie vācu vasaļi), pārdeva to par 19000 markām Vācu ordenim [16 – II: DCCCLII]. Pēc tam, kad šo darījumu apstiprināja Vācijas ķeizars Ludviķis IV un Romas pāvests Klemens VI, bijušo Dānijas hercogisti nodeva Livonijas ordenim. Līdz ar to Māras zemē jeb Senlivonijā mainījās spēku samērs, un Livonijas ordenis kļuva par spēcīgāko zemeskungu. Māras zemē izveidojās vairākas baznīcai formāli pakļautas savstarpēji saistītas valstiņas: (5.1. att.)

Livonijas ordeņvalsts	67,0 tūkst.kv.km – 62,1%
Rīgas arhibīskapija	18,4 tūkst.kv.km – 17.1%
Tērbatas bīskapija	9,6 tūkst.kv.km – 8,9%
Sāmsalas-Vīkas bīskapija	7,6 tūkst.kv.km – 7,0%
Kurzemes bīskapija	4,5 tūkst.kv.km – 4,2%

Kā patstāvīga vienība bija Rīgas pilsēta ar lauku novadu (patrimoniālo apgabalu) 0,750 tūkst. kv.km platībā – 0,7%.

Livonijas valstīm visā to pastāvēšanas laikā bija tā īpatnība, ka tās vienlaikus bija pakļautas gan Romas katoļu baznīcai (pāvestam), gan arī Vācijas impērijai (Vācu nācijas svētai Romas ķeizarvalstij). Pāvesta un ķeizara likumiem nomināli bija vienāds spēks. Bīskapi garīgo varu saņēma no pāvesta, laicīgo kā impērijas firsti – no ķeizara. Taču faktiskie zemes kungi bija Rīgas virsbīskaps, ordenis un bīskapi.

Otrā īpatnība bija tā, ka Kurzemes bīskapija pamazām nokļuva Livonijas ordeņa atkarībā un kā patstāvīgai valstij tai bija ļoti maza nozīme.

Trešā īpatnība bija nepārtrauktās cīņas un iekšējie kari starp Livonijas ordeni, Rīgas arhibīskapiju un Rīgas pilsētu, kuras katra vēlējās noteikt kārtību Māras zemē. Jāievēro, ka Rīgas arhibīskaps bija Zobenbrāļu (ar 1237. g. – Livonijas) ordeņa metropolīts jeb galvenais bīskaps, tāpat metropolīts arī Māras zemē esošajiem Tērbatas, Sāmsalas – Vīkas un Kurzemes bīskapiem, kā arī Senprūsijā esošajiem Sembas (Sāmlandes), Pamedes, Vārmes (Ermlandes) un Kulmas bīskapiem. Taču pēdējie četri Prūsijas bīskapi īstenībā nekad nepakļāvās Rīgas bīskapam (vēlāk arhibīskapam), jo viņus uz to mudināja un šais centienos atbalstīja Vācu ordenis, kas vēlējās būt vienīgais kungs Senprūsijā.

Jau kopš 13. gs. Māras zemi – Senlivoniju ļoti novājināja savstarpējie kari starp atsevišķām ciltīm, kari ar kaimiņiem lietuviešiem, krievu kņaziem, skandināviem, kā arī nepārtrauktās ķildas un kari par augstāko varu starp Rīgas arhibīskapu, Livonijas ordeni un Rīgas pilsētu, kura pieņēmās turībā un varenībā un gribēja kļūt par valdošo

spēku pie Daugavas. Visas Rīgas diecēzē jeb apgabalā ietilpstošās zemes bija izveidojušās kā puspatstāvīgas valstiņas, kas uz ārieni uzstājās kā viens veselums – Māras zeme, bet iekšēji viena otru apkaroja. Tās pēc tradīcijas apzīmēja ar vienu vārdu – Māras zemi, sauktu arī par Livoniju (vēlākos rakstos par Senlivoniju) un kopā izveidoja sākumā neformālu Livonijas valstu konfederāciju. Saskaņā ar toreizējām tiesiskajām tradīcijām Māras zemē bija atšķirība starp arhibīskapu, bīskapiem un Livonijas ordeni. Visām šīm zemēm nomināli kā virskungs bija Romas katoļu pāvests, tam sekoja Rīgas bīskaps, vēlākais arhibīskaps. Taču Rīgas bīskaps jau 1207. g. bija nodevis Māras zemi Vācu ķeizarvalstij karaļa Filipa personā un saņēmis pārapstiprinājumu 1225. g. no karaļa Indriķa (Heinriha) VII, pie tam saņemot atpakaļ Livoniju kā lēni ar zemes kunga (domini terrae, Landesher) tiesībām – ar varu pār zemi un tajā dzīvojošiem cilvēkiem, līdz ar to kļūstot par Vācijas ķeizarvalsts firstu. Tālāk Rīgas bīskaps (arhibīskaps) varēja nodot zemi ar lēņa tiesībām ordenim, kā arī privātiem lēņa vīriem.

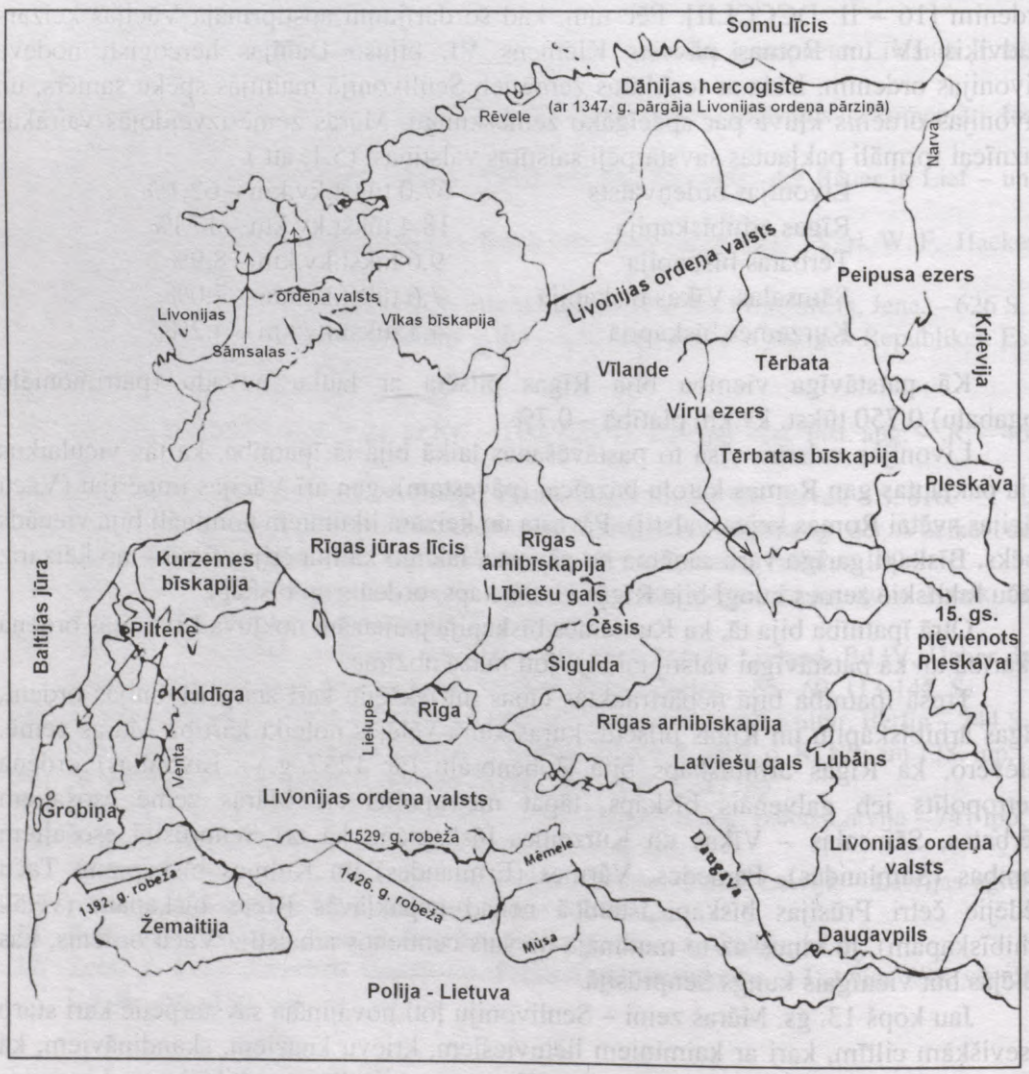

5.1. **Livonijas valstis Māras zemes periodā 14.-16. gs.**

Bīskapa un ordeņa zemēs zemes pārvalde bija atšķirīga. Bīskapi pārvaldīja savu zemi vai nu tieši, vai arī netieši ar lēņa vīru starpniecību. Tieši bīskaps pārvaldīja savas domenes jeb galda zemes. Bez tam bija vēl domkapitula (arhibīskapa padomnieku) un klostera zemes, pilsētu zemes, kā arī lēņu zemes, kas bija nodotas lēņu kungiem. Visa zeme parasti dalījās pilsnovados, draudzēs un tiesu novados, kuru centros bija pilis. Kursā bija izplatīts arī borhsokungas nosaukums, kas, domājams, bija saglabājies no skandināvu laikiem un apzīmēja novadu, no kura tie ievāca meslus. No dižciltīgāko, parasti cienījamāko vasaļu vidus ievēlēja fogtus (kurus sauca arī par soģiem vai voitiem), kuri pildīja tiesas funkcijas, iztiesājot zemnieku sūdzības. Bez tiesas funkcijām viņiem bija arī citi pienākumi – viņi ievāca no sava apgabala zemniekiem labību, kā arī cita veida nodevas, organizēja zemes pašaizsardzību, iebrukuma gadījumos citos novados iesauca karadienestā kājniekus un vezumniekus. Fogti bija bīskapa valsts novadu tiesneši un pārvaldnieki.

Rīgas bīskaps Alberts I savas dzīves laikā nekļuva par arhibīskapu, jo Romas baznīcas vadība baidījās no viņa vēlmes izveidot Livonijā savu valsti. Tikai pēc viņa nāves, kronējot Mindaugu par karali un atdodot viņam lēnī visu Lietuvu, Romas pāvests pārvērta Rīgas bīskapiju par arhibīskapiju un 1255. g. iecēla Alberta I pēcteci par Rīgas arhibīskapu.

Rīgas arhibīskapijā novadi iedalījās lībiešu gala un latviešu gala draudžu novados. Rīgas arhibīskapi vasarā parasti dzīvoja Koknesē, Limbažos un ziemā – Raunā. Bīskapijas bruņotais spēks veidojās no vasaļiem (lēņu vīriem), kuriem bija pienākums pildīt karaklaušas kā smagi bruņotiem jātniekiem ar saviem karakalpiem; zemnieku pienākums bija piedalīties zemes aizsardzībā un karā pret ienaidniekiem.

Lai gan Rīgas arhibīskapijas teritorija bija diezgan liela, lielākā tās daļa bija izlēņota vasaļiem vai atdota domkapitulam – 12 priesteriem, kas veidoja domkapitula kolēģiju un sniedza arhibīskapam savus padomus. Paša arhibīskapa apsaimniekošanā atradās tikai viņa **galda zemes**, no kurām viņš saņēma ienākumus naudā un produktos un no kuriem viņam bija jāsedz visi ar arhibīskapijas uzturēšanu saistītie izdevumi [22: 35-47].

Savu galda zemju pārvaldīšanai, nodevu ievākšanai un uzglabāšanai, kā arī zemes aizsargāšanai arhibīskaps bija uzcēlis vismaz 22 nocietinātas pilis. Pie Kokneses un Limbažu pilīm bija izaugušas pilsētiņas, tāpat pie vasaļu Rozēnu pils Straupē. Šīs pilsētiņas dzīvoja pēc Rīgas tiesībām ar savu rāti, taču tās bija atkarīgas no sava kunga. Pilsētiņu iemītnieki bija amatnieki un tirgotāji, kas apgādāja vācu kungus, tāpat arī apkārtējos zemniekus ar nepieciešamām precēm. Bez tam ap arhibīskapa un vasaļu pilīm bija izveidojušās bieži apdzīvotas vietas jeb miestiņi bez pilsētu tiesībām [22: 35].

Izbeidzoties brīvības cīņām, kā arī Krievzemei nokļūstot tatāru atkarībā, Livonijā 14.-15. gs. iestājās relatīvs miera periods, ko regulāri pārtrauca iekšējie zemeskungu kari un sacensība, jo gan Livonijas ordenis, gan Rīgas arhibīskaps, gan arī Rīgas pilsēta vēlējās konfederācijā iegūt vadošo vietu. Rīgas arhibīskapa politisko stāvokli regulāri apdraudēja katra jauna bīskapa iecelšana, jo tad uzbangoja politiskās intrigas un katra puse – kā arhibīskapijas augstākie ierēdņi, tā ordenis un Rīgas pilsēta centās panākt sava kandidāta apstiprināšanu. Tika izlietoti dažādi līdzekļi, ieskaitot arī pāvesta līdzstrādnieku uzpirkšanu un tiešus naudas pārvedumus pāvesta kasei. Tieši savstarpējie kari novājināja Livoniju kā morāli, tā saimnieciski.

Atšķirīga bija **Livonijas ordeņa iekārta.** Kopš 1237. g. tas ar pāvesta rīkojumu bija pakļauts Vācu ordenim, un tā lielmestrs bija arī Livonijas ordeņa mestra tiešais kungs. Dokumentos Vācu ordeņa Livonijas zaru sauca *Fratres beate Marie virginis ordinis domus Teutonicorum in Lyvonia* („Teitoņu nama svētās jaunavas Marijas ordeņa brāļi Livonijā"); Latvijā to parasti apzīmē tikai ar vārdu *Livonijas ordenis*, un pie šī apzīmējuma pieturamies arī mēs.

Livonijas ordeņa mestram savukārt bija pakļauts Livonijas landmaršals un kapituls. Tālākā hierarhijā landmaršalam pakļāvās komturi un fogti, kas katrs pārzināja kādu no ordeņa pilīm ar tur mītošajiem brāļiem bruņiniekiem (fratres) un brāļiem priesteriem (sacerdotes). Komturi parasti bija lielo piļu komandanti, kuri pārzināja arī to inventāru un pilsgrāmatas. Komturs reizē bija arī augstākais kungs sava pilsnovada zemniekiem. Fogti, līdzīgi komturiem, bija pils un pilsnovada pavēlnieki, taču viņu pilis parasti bija mazāk svarīgas. Viņu pārvaldīto novadu sauca par fogtiju. Ordeņa pilīs dzīvoja arī brāļi bruņinieki, kuriem bija jābūt ar dižciltīgu izcelsmi, jāpieder augstmaņu šķirai. Pamazām prasības kļuva arvien lielākas, un ar 1441. g. par brāli bruņinieku drīkstēja uzņemt tikai tādu, kas uzrādīja vismaz četrus dižciltīgas kārtas senčus. Pilīs dzīvoja arī brāļi priesteri, kuriem neprasīja dižciltīgus senčus. Bez īstenajiem brāļiem pilīs mita arī pusbrāļi (semifratres) jeb pelēksvārči, kas veica ordeņa darbus un nebija ar dižciltīgu izcelsmi – tie bija muižu pārvaldnieki, melderi, maiznieki, kurpnieki un citi darba darītāji. Taču visi viņi bija vācu izcelsmes.

Bez tiem bija arī ordeņa melngalvji – ordeņa kalpotāji, laicīgas personas, kas nebija ordeņa locekļi. Tie apkalpoja lielo ordeņa brāļu pulku, dzīvoja atsevišķā mājā un deva solījumu dzīvot bez skandāliem, lai nemazinātu ordeņa slavu. Livonijas ordeņa struktūra parādīta attēlā 5.2.

Livonijas ordeņa brāļi gandrīz visi nāca no Vācijas ķeizarvalsts bruņinieku ģimenēm, taču viņu rindās bija vērojamas divas partijas jeb grupējumi: Reinzemes (reinieši) un Vestfāles (vestfāļi). Abi šie grupējumi bija naidīgi un viens otru apkaroja, jo Vācu un Livonijas ordenis nodrošināja attiecīgo zemju piederīgajiem labas, ienesīgas vietas. Vēsturiski bija izveidojusies situācija, ka Vācu ordenī Prūsijā pārsvarā bija reinieši, turpretī Livonijas ordenī vairākumā bija vestfāļi. Līdz ar to . Livonijas ordenis parasti centās atbrīvoties no Vācu ordeņa ietekmes un iet savu patstāvīgu ceļu.

Livonijas ordenis Māras zemē bija galvenais militārais spēks, un tā pilis bija visos tās novados. Pilis bija celtas no akmeņiem un labi nostiprinātas, tajās bija apmetušies ordeņa brāļi – bruņinieki. Tās bija atbalsta punkti, grūti iekarojamas, viegli aizstāvamas. Ordenis Māras zemē bija kļuvis par dominējošo varu, kas pilnībā pakļāva Kurzemes bīskapu (tam bija jābūt Livonijas ordeņa brālim), daļēji arī Tērbatas un Sāmsalas – Vīkas bīskapus un nepārtraukti cīnījās ar Rīgas arhibīskapu un Rīgas pilsētu par virsvaru zemē. Livonijas mestra sēdeklis ilgu laiku bija Cēsīs, bet landmaršala sēdeklis – Siguldas pilī.

Ordenī bija maz vasaļu, jo savas zemes ordenis pārvaldīja galvenokārt ar ordeņa izveidoto novadu-komtureju un fogtiju pavēlnieku komturu un fogtu palīdzību. Arī esošie vasaļi bija ar ierobežotām lēņa tiesībām. Tiem parasti bija tikai gruntskunga tiesības, tas ir, ievākt no zemniekiem nodevas un nodokļus.

Zemnieku masa kā arhibīskapu, tā arī bīskapu un ordeņa zemēs bija pamatiedzīvotāji: Ziemeļigaunijā (bij. Dānijas hercogistē), Tērbatas bīskapijā, Sāmsalas – Vīkas bīskapijā un Livonijas ordeņa ziemeļu daļā apmēram līdz līnijai

Salaca – Ape dzīvoja igauņi; turpretī dienvidu daļā – bijušajā Kursā, Zemgalē, Līvzemē, Sēlijas ziemeļos un tagadējā Vidzemē apmēram līdz līnijai Salaca – Ape (Tālavas, Kokneses un Jersikas valstis), kā arī Atzelē (tagadējā Latgalē) – topošā latviešu tauta.

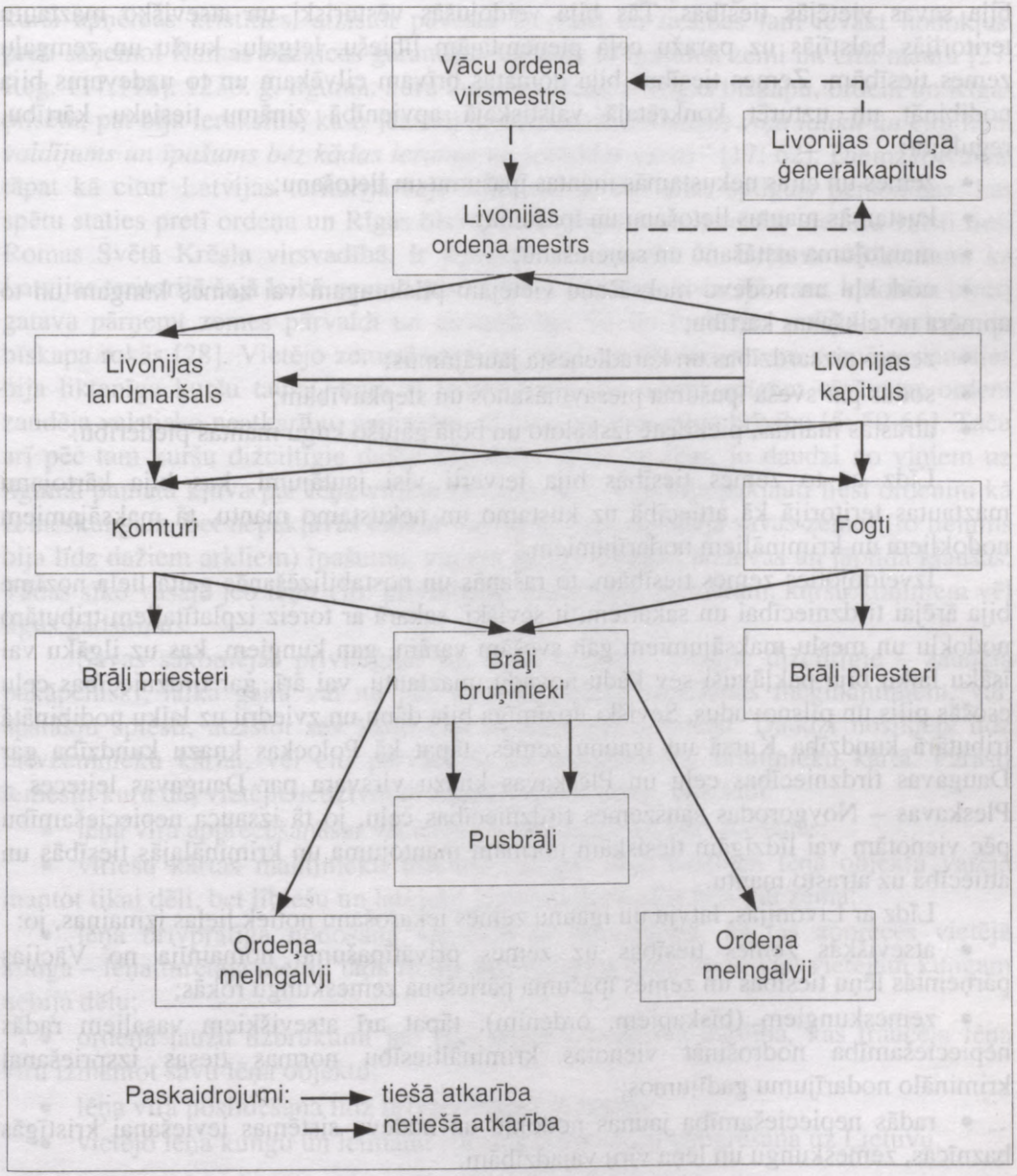

Avots: I. Šterns. Latvijas vēsture. 1997.

5.2. att. **Livonijas ordeņa struktūra**

5.2 Pārmaiņas zemes tiesībās Māras zemē (14.-16. gs.)

Līdz ar zemes iekarošanu un Māras zemes rašanos visā Latvijas un Igaunijas teritorijā notika politiska, tiesiska un saimnieciska rakstura pārmaiņas.

Līdz vācu ienākšanai Latvijas teritorijā atsevišķo maztautu vai novadu zemēs bija savas vietējās tiesības. Tās bija veidojušās vēsturiski un atsevišķo maztautu teritorijās balstījās uz paražu ceļā pieņemtajām lībiešu, letgaļu, kuršu un zemgaļu zemes tiesībām. Zemes tiesības bija domātas brīvam cilvēkam un to uzdevums bija nodibināt un uzturēt konkrētajā valstiskajā apvienībā zināmu tiesisku kārtību, regulējot:

- zemes un citas nekustamās mantas īpašumu un lietošanu;
- kustamās mantas lietošanu un īpašumu;
- mantojuma atstāšanu un saņemšanu;
- nodokļu un nodevu maksāšanu vietējam pilskungam vai zemes kungam un to apmēra noteikšanas kārtību;
- zemes aizsardzības un karadienesta jautājumus;
- sodus par sveša īpašuma piesavināšanos un slepkavībām;
- atrastās mantas, piekrastē izskaloto un bojā gājušo kuģu mantas piederību.

Līdz ar to zemes tiesībās bija ietverti visi jautājumi, kas bija kārtojami maztautas teritorijā kā attiecībā uz kustamo un nekustamo mantu, tā maksājamiem nodokļiem un krimināliem nodarījumiem.

Izveidojoties zemes tiesībām, to rašanās un nostabilizēšanās gaitā liela nozīme bija ārējai tirdzniecībai un sakariem, it sevišķi, sakarā ar toreiz izplatītajiem tributāro nodokļu un meslu maksājumiem gan svešām varām, gan kungiem, kas uz ilgāku vai īsāku laiku bija pakļāvuši sev kādu novadu, maztautu, vai arī, gar tirdzniecības ceļu esošās pilis un pilsnovadus. Sevišķi nozīmīga bija dāņu un zviedru uz laiku nodibinātā tributārā kundzība Kursā un igauņu zemēs, tāpat kā Polockas kņazu kundzība gar Daugavas tirdzniecības ceļu un Pleskavas kņazu virsvara par Daugavas lejteces – Pleskavas – Novgorodas sauszemes tirdzniecības ceļu, jo tā izsauca nepieciešamību pēc vienotām vai līdzīgām tiesiskām normām mantojuma un kriminālajās tiesībās un attiecībā uz atrasto mantu.

Līdz ar Livonijas, latvju un igauņu zemes iekarošanu notiek lielas izmaiņas, jo:

- atsevišķās zemes tiesības uz zemes privātīpašumu nomainīja no Vācijas pārņemtās lēņu tiesības un zemes īpašuma pāriešana zemeskungu rokās;
- zemeskungiem (bīskapiem, ordenim), tāpat arī atsevišķiem vasaļiem radās nepieciešamība nodrošināt vienotas krimināltiesību normas tiesas izspriešanai kriminālo nodarījumu gadījumos;
- radās nepieciešamība jaunas nodokļu un nodevu sistēmas ieviešanai kristīgās baznīcas, zemeskungu un lēņa vīru vajadzībām.

Vietējo cilšu un novadu kungi zaudēja savas agrākās tiesības uz zemi kā privātīpašumu. Lībiešu un latvju (letu) novadu vecākie un kungi vai nu pēc neveiksmēm kaujās, vai arī ar nolūku gūt aizstāvību pret igauņu, lietuviešu un krievu sirotājiem un iebrucējiem slēdza līgumus ar Rīgas bīskapu un ordeni, pieņemot kristietību, atzīstot to virsvaru un nokļūstot lēņtiesīgā pakļautībā. Bīskapijā jaunatgrieztie lībiešu un latvju kungi – neofīti atdeva (parasti dāvināja) savu zemi

baznīcai. Bīskaps kā zemeskungs visu vai daļu no zemes pēc vasaļa zvēresta saņemšanas nodeva atpakaļ dāvinātājam, taču tagad jau uz lēņu tiesību pamata.

Kursā vietējie kungi sākuma periodā mēģināja kārtot kristietības pieņemšanas un zemes suverenitātes jautājumus tieši ar pāvestu, sarunās ar pāvestu legātiem Modenas bīskapu Vilhelmu un Alnas Balduīnu. Noslēgtajos līgumos 1229.un 1230. g. kurši apņēmās kristīties, atzīstot pāvesta virsvaru un tiesības tam ievākt nodokļus, pretī saņemot Romas baznīcas garantijas saglabāt to īpašumā zemi un citu mantu [27: Reg. 117,118]. 1230. g. līgumā, kuru kurši noslēdza ar Rīgas bīskapu, ordeni un Rīgas pilsētu, pat bija ierakstīts, ka ir jāatstāj *„neaizskarts (kuršiem) viņu lauku un citu lietu valdījums un īpašums bez kādas ierunas un jebkādas varas"* [17: 62]. Diemžēl Kursā, tāpat kā citur Latvijas teritorijā šajā laikā nebija nevienas spilgtas personības, kas spētu staties pretī ordeņa un Rīgas bīskapa tīkojumiem un izveidot vienotu valsti tieši Romas Svētā Krēsla virsvadībā. Ir jāpiekrīt vēsturnieka V. Urbana slēdzienam, ka Latvijas teritorijā šajā laikā neveidojās neviena alternatīva vietējā vara, kas būtu bijusi gatava pārņemt zemes pārvaldi un aizsardzību. Tā šīs funkcijas nokļuva ordeņa un bīskapa rokās [28]. Vietējo zemeskungu egoisms, partikulārisms un nespēja vienoties bija liktenīga kuršu tautai, kura šī iemesla dēļ pēc neveiksmīgām cīņām ar ordeni zaudēja valstisko neatkarību, pamazām arī zemi un personīgo brīvību [5: 59-66]. Taču arī pēc tam kuršu dižciltīgie daļēji saglabāja savas tiesības, jo daudzi no viņiem uz līguma pamata kļuva par lēņa vīriem (leimaņiem). Viņi bija pakļauti tieši ordenim kā zemeskungam, bet nepakļāvās citiem vasaļiem, viņi saglabāja savas zemes (to lielums bija līdz dažiem arkliem) īpašumu, viņiem nebija jāmaksā nodevas un jāpilda klaušas. Tādas sīko vasaļu jeb lēņu vīru privilēģijas saglabājās, piemēram, kuršu ķoniņiem vēl ilgus gadsimtus.

Savas sākotnējās privilēģijas un lēņus neofīti – vietējie dižciltīgie – zaudēja pakāpeniski, laika gaitā vai nu pēc neveiksmīgiem sacelšanās mēģinājumiem, vai, apstākļu spiesti, atzīstot sev kādu citu aizstāvi jeb suverēnu. Daudzi noslīdēja līdz brīvzemnieku kārtai, vēl citi pārvācojās un ieplūda vācu bruņinieku kārtā. Parasti iemesli, kuru dēļ vietējie iedzīvotāji zaudēja savus lēņus, bija šādi:

- lēņa vīra apprecēšanāsar vācietēm un pakāpeniska pārvācošanās;
- vīriešu kārtas mantinieku trūkums, jo pēc lēņu tiesībām lēņa objektu varēja mantot tikai dēli, bet lībiešu un latviešu ģimenēs dzimstība bija ļoti zema;
- lēņa brīvprātīga nodošana vācietim ar nosacījumu, ka tas apprecēs vietējā kunga – lēņa turētāja meitu; tāda rīcība bija izplatīta gadījumos, kad vietējam kungam nebija dēlu;
- ordeņa ļaužu uzbrukumi jeb cita veida teroristiska darbība, kas traucēja lēņa vīru izmantot savu lēņa objektu;
- lēņa vīra noslīdēšana līdz brīvzemnieka statusam;
- vietējo lēņa kungu un leimaņu izkaušana karos vai emigrēšana uz Lietuvu.

Šo iemeslu dēļ jau 15. gs. Latvijas teritorijā vairs nebija sastopami vietējās izcelsmes vasaļi.

Tātad līdz ar Māras zemes veidošanos notika lielas un būtiskas izmaiņas tiesību sfērā – **senās zemes tiesības, kas bija spēkā līdz 13. gs., pakāpeniski nomainīja no Vācijas aizgūtās lēņu tiesības.**

Lēņu tiesības kā juridisku normu kopums kārtoja attiecības starp lēņa devēju (zemeskungu) un lēņa ņēmēju (vasali); taču tās kārtoja arī attiecības starp lēņa ņēmēju

un lēņa objektā dzīvojošiem zemniekiem. Lēņu tiesību sākumi izrietēja no zemeskunga tiekšanās nodrošināt sev uzticamu un stipru kalpotāju un karotāju kārtu, kura būtu piesaistīta zemeskungam (senjoram) ar personīgās uzticības zvērestu un par kalpošanu senjoram pretī saņemtu lēņa objektu, kas nodrošinātu lēņavīru ar iztikas līdzekļiem, iespēju iegādāties un uzturēt apbruņojumu – karazirgu un bruņas, kā arī uzturēt nepieciešamos karakalpus.

Māras zemes veidošanās stadijā bija t.s. vīru lēņi (Mannlehn). Lēņavīrs pret uzticības zvērestu saņēma lēņa objektu un bija spiests personīgi kalpot senjoram, pie kam vasaļa nāves gadījumā viņa vietā varēja stāties dēls (pēcāk cits tiešs asinsradinieks), kas savukārt zvērēja uzticību un uzņēmās saistības [14]. Tikai pakāpeniski, kā redzēsim, šis vīru lēnis pārvērtās par parasto lēni, kurā lēņa objektu varēja mantot arī atraitne vai cita sieviešu kārtas persona.

Sākumā vienīgais lēņakungs (un līdz ar to arī zemeskungs) Livonijā bija Rīgas bīskaps, kurš zemi izlēņoja vasaļiem un Zobenbrāļu ordenim. Tikai laika gaitā ordenis un pārējie bīskapi ieguva zemeskunga tiesības un izlēņoja savu zemi vasaļiem. Ziemeļigaunijā, kura bija pakļauta Dānijai, lēņakunga tiesības bija dāņu karalim, kas noteica arī lēņa tiesības. Taču tās tika kodificētas tikai ar karaļa Ērika VI pavēli 1315. gadā. [25: 34].

Pirmos lēņu objektus Livonijā izlēņoja jau bīskaps Alberts savas bīskapijas trešajā gadā, kurā viņš, kā vēsta hronists Indriķis: *„paņēma pie sevis Daniēlu, dižciltīgu vīru un Konrādu no Meiendorpas un piešķīra viņiem par lēni pilis – Lielvārdi un Ikšķili"* [11: V,1].

1201. g. varam uzlūkot par baltvācu bruņniecības rašanās gadu; bruņniecības, kura prata noturēt vietējo lietu vadību savās rokās līdz pat 20. gs. divdesmitajiem gadiem.

Lēņu objekta lielums Māras zemē bija ļoti dažāds. Lielākie lēņi, līdz pat vairākiem simtiem zemes arklu, bija Rīgas un Tērbatas bīskapijās; tā ļoti lieli lēņi bija, piemēram, Tīsenhauzenu dzimtai, baroniem Rozeniem un citiem [24: 33-34]. Parastais lēņa lielums tomēr bija ap 20-50 arkliem zemes. Tāds pat tas bija arī dāņu īpašumos Ziemeļigaunijā. Nelieli lēņi, no dažiem līdz pāris desmit arkliem, bija Zobenbrāļu (vēlāk Livonijas) ordeņa zemēs un arī Sāmsalā. Mazi lēņi, parasti 1-5 arkli, bija kuršu un citiem leimaņiem.

Līdz ar lēņu līgumu vasalis saņēma lēņu objektu – noteiktu novadu ar tiesībām ievākt no šai novadā dzīvojošiem ļaudīm desmito vai arī kunga tiesu. Lēņuvīrs ieguva arī zināmas tiesības pār ļaudīm, ar mērķi nodrošināt viņam reālas nodevu un nodokļu ievākšanas iespējas – zināmas tiesas un izpildvaras funkcijas. Ordeņa zemēs lēņa vīri bija vairāk ierobežoti nekā bīskapijās, jo galvenās tiesības paturēja ordenis, nododot lēņavīram tikai gruntskundzību – tiesību ievākt no zemniekiem nodevas un prasīt klaušas.

Saskaņā ar lēņa tiesībām izmainījās zemnieku tiesiskais stāvoklis – **zeme no dzimtsīpašuma kļuva par īpašumtiesisku dzimtas lietošanas objektu,** tas ir, saglabājās tiesības uz zemes lietošanu un tās nodošanu mantojumā, kamēr vien tika pildīti uzliktie pienākumi.

Zemi pēc lēņu tiesībām pārvaldīja lēņuvīri – kā no Vācijas iebraukušie bruņinieki, tā arī vietējie dižciltīgie, kuri bija pieņēmuši kristietību un devuši zemeskungam uzticības zvērestu. Sākuma periodā, 13.-15. gs., bruņinieki un lēņuvīri ar lauksaimniecību gandrīz nenodarbojās, bet aprobežojās ar nodokļu un nodevu

(kunga tiesas, vaku tiesas) ievākšanu. Muiža tikai formāli bija lēņu objekta centrs. Visu zemi, tāpat kā līdz tam, apsaimniekoja zemnieki, kuri saglabāja savu personīgo brīvību, īpašuma un rīcības tiesības, it sevišķi tiesības uz rīcību ar zemi. Viņi bija pakļauti lēņakunga tiesiskai varai, taču netika izslēgti no zemes jautājumu risināšanas – viņi paturēja īpašuma tiesības uz savu mantu, sevišķi zemi, varēja to nodot tālāk mantiniekiem, kā arī pārdot; paturēja arī personīgo brīvību un savas pagasta tiesas, kuras izlēma vietējos jautājumus [3].

Zemnieku stāvoklis 13. gs. un 14. gs. sākumā vēl bija samērā labs, jo vācieši negribēja jaunkristītiem uzlikt nepanesamu jūgu, lai tie neatkristu no kristietības un lai paši varētu noturēt virskundzību. Arī pāvesti 13. gs. raudzījās, lai Māras zemes bērni netiktu pārāk apspiesti. Nodevas strauji, apmēram 20 reizes pieauga laikā no 1272. līdz 1473. gadam, kad arī notika zemnieku saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanās un nokļūšana bruņniecības atkarībā [22: 566-569].

5.3. Zemes arkls

Līdz ar zemes iekarošanu, nodokļu un nodevu, kā arī klaušu uzlikšanu radās nepieciešamība pēc konkrētas zemes mēra vienības, kuru varētu izmantot kā nodevu un nodokļu aplikšanas pamatu. Par tādu Māras zemē kļuva **zemes arkls.**

Arklu kā zemes mērvienību viduslaikos plaši pielietoja visās apkārtējās zemēs. R. Ketcške uzskata, ka tas radies Reinzemē no senvācu hūfas un kalpojis karaklausības noteikšanai un aplikšanai ar nodokļiem [13: 258-264]. Sākotnēji hūfai bija vairākas nozīmes: ar to apzīmēja gan pašu zemnieka sētu, gan ar zemes lietošanu saistīto pienākumu izpildi, gan arī uzlikto nodevu un zemes platības mēru. Vidēji parastā hūfa līdzinājās 30 morgeniem (morgens, savukārt, atbilda apmēram vienai pūrvietai) jeb mūsdienu mērvienībās 10-12 hektāriem. Bija arī tā sauktā karaļa hūfa, kas līdzinājās 120-160 morgeniem jeb 45-50 hektāriem. Iekarojot Baltijas piejūras rietumslāvu zemes, vāci kā nodevu mērvienību izlietoja šo senvācu hūfu.

Kad sākās vācu ekspansija Māras zemē, arkls kā mērvienība še jau bija pazīstams un tika pielietots praksē. To piemin Indriķis savā Livonijas hronikā, kurā viņš, kā šī perioda laikabiedrs, apraksta vācu ienākšanu Māras zemē. Aprakstīdams lībiešu kauju 1198. g. pie Rīgas kalna ar bīskapu Bertoldu un viņa atvesto sakšu karaspēku, hronists Indriķis atzīmē, ka bīskaps gan kaujā kritis, tomēr lībieši cīņu zaudējuši. *„Viņi uzņēma priesterus savās pilīs un nolēma priekš ikkatra priestera uzturēšanas (dot) mēru (mensura)* labības no katra arkla".* [11: II,7].

Zemes arklu, kuru Latvijas teritorijā pieņemts apzīmēt ar vārdu **„arkls",** parasti noteica pa tām administratīvajām robežām, kas še pastāvēja vācu ienākšanas laikā 13. gs. sākumā. Par šādu teritoriālu vienību latviešu (letgaļu) apdzīvotajos novados kļuva **pagasts,** bet lībiešu un igauņu novados **vaka.** A.Švābe, kas šim jautājumam veltījis speciālus pētījumus uzskata, ka abi šie vārdi ir apzīmējuši vienu un to pašu, paturot prātā, ka lībiešu un igauņu vaka sastāvēja no ciemiem, bet latviešu pagasts pa lielākai daļai no ciematiem vai atsevišķām arāju sētām [23: 41].

* Mērs labības atbilda senai beramai mērvienībai – pūram, un tā svars bija atkarīgs no labības (kviešu, rudzu, miežu auzu, zirņu) tilpummasa. Vidēji 1 mērs bija ap 50 kg

Uzskata, ka latviešu apdzīvotos novados, kas līdz tam maksāja meslus krievu kņaziem, pagasts apzīmēja nevien nodokļu maksātāju vienību, bet arī konkrētus meslus un veltes, nodevas. Vēlāk pagastu pārņēma vāci, nosakot pagasta robežas galvenokārt pa bijušo pilsnovadu robežām. Šīm nodokļu un nodevu maksātāju vienībām ik gadus zināmos laikos (kurus noteica atkarībā no ražas ievākšanas laika) sarīkoja pagasta jeb vakas dzīres, kurās sanāca no vienas puses pagasta (vakas) devēji – novada zemnieki, un no otrs puses – pagasta (vakas) ņēmēji – zemeskungu pārstāvji vai arī lēņu vīri, lai kopīgi norēķinātos, daļu produktu patērētu uz vietas pagasta dzīrēs, bet pārējos savāktu un aizvestu sev līdzi.

Lībiešu un igauņu apdzīvotajos novados un vēlāk pēc tradīcijas arī letgaļu novados šos nodevu un nodokļu maksājumus (kuru savstarpējās attiecības varēja mainīt atkarībā no atsevišķo produktu ražības pie noteikuma, ka kopapjoms nemainās) iegrieza speciālās birkās un vēlāk ierakstīja vaku grāmatās.

Līdzīgi vārdus **„pagasts"** un **„vaka"** tulko arī I. Šterns, vēl norādot, ka **pagasts** *(vaka)* vēl varēja būt arī lēņtiesisku darījumu objekts: to varēja izlēņot, pārdod, ieķīlāt un dalīt [22: 523].

Izveidojoties Livonijas valstīm (Rīgas bīskapijai, ordeņa valstij u.c.), mainījās arī arkla kā mērvienības jēdziens, pie kam zemes kungi to pielāgoja saviem no Vācijas līdzatnestajiem priekšstatiem. **Arklu saistīja ar senvācu hūfu – zemes kadastrālo mērvienību, kura pārstāvēja tādu saimniecisko vienību, uz kuras saimniekoja ar vienu zirgu, vienu arklu (kā darbarīku) un vienām ecēšām un kas nodrošināja saimi ar uzturu un spēju atbērt kunga tiesu.**

Arkls kā saimnieciska vienība tātad pārstāvēja tādu zemnieka sētu, kurā ietilpa pati sētas vieta, pie tās esošie tīrumu, kā arī atmatas, krūmāji un meža zeme, kuru pēc tolaik parastās līdumu un atmatu sistēmas iekļāva apritē līdumu līšanai. Sētai bija tiesības arī uz atbilstošu daļu no pagastā esošajām pļavām un ganībām, kuras pēc toreizējām parašām skaitījās piedeva aramzemei. Arkla kā mērvienības lielums līdz ar to nebija precīzi noteikts, jo bija atkarīgs no vairākiem apstākļiem: zirga kā vilcējspēka stipruma, augsnes mehāniskā sastāva, pastāvīgo tīrumu un līdumu attiecības, novadā pieņemtās izsējas normas.

Arkls 13. gs. sākumā nebija noteikta lieluma zemes gabals. To katrā pagastā, novadā noteica pašu zemnieku izvēlētās uzticības personas, tamdēļ arī arkli atšķīrās kā novados, tā laikā. Kamēr arkls bija tikai zemnieku sētas nodokļu aplikšanas vienība par labu lēņukungam, nebija vajadzības arklus standartizēt [10: 117-126]. Tikai tad, kad arkls kļuva par nodokļu aplikšanas vienību valstij, stāvoklis mainījās – radās nepieciešamība arkla apmērus noteikt precīzāk un vienoti visā valstī.

Sākumā arklu noteica pēc tīrumos izsētās labības daudzuma. Taču 13. gs. jau bija mēģinājumi to saistīt ar zemes platības vienību, veicot zemes uzmērīšanu. Piemēram, nostiprinoties Rīgas bīskapa varai, viņš mēģināja iegūt pilnīgākas ziņas par jaunpakļauto zemju saimnieciskajām iespējām. Ir ziņas, ka bīskaps Alberts jau 1232. g. ir licis izdarīt Rīgai piederošo zemnieku zemju uzmērīšanu un novērtēšanu [32: 55-58].

Rēveles (Tallinas) bīskapija to veica 1240. g. Plašāk pazīstama zemnieku sētu uzmērīšana un novērtēšana arklos Livonijas ordeņa zemes mestru Pletenberga (1494.-1535. g.) un Firstenberga (1557.-1559. g.) laikā. Pēc pazīstamā agrārvēsturnieka A. Tobīna domām arkls šai laikā ieguva topogrāfiskās jeb platības mērvienības jēdzienu.

Līdz 16. gs. beigām Latvijas teritorijā dažādās tās daļās bija spēkā ne mazāk kā pieci pēc sava izmēra atšķirīgi arkli. Visizplatītākais bija vācu arkls, kas vidēji līdzinās 60 pūrvietām* apstrādājamās zemes. Līdzās tam pazīstams bija mazais vācu arkls, kas vidēji atbilda 30-36 pūrvietām. Citur, ap Koknesi un arī Kurzemē, lietoja mestra jeb Pletenberga arklu, kurā vidēji bija 180 pūrvietas apstrādājamās zemes. Līdzīgs tam bija arī poļu arkls [10: 121-127] . Taču katrs no minētajiem arkliem dažādās zemnieku saimniecībās pārstāvēja atšķirīgu zemes platību. Tas nebija izskaidrojams ar arklu noteikšanas metožu nepilnību (jo zemi arklos vērtēja ļoti rūpīgi), bet gan ar metodes būtību. Plaši pazīstamais kadastru pētnieks Ed. Dunsdorfs secina, ka arkls kā kadastrāla mērvienība nepārstāvēja visu saimniecības zemi, bet tikai tās sējumus. Pēc viņa uzskata arkla lielumu noteica pēc izsētā sēklas daudzuma, vadoties no parastās izsējas normas pūros uz 1 pūrvietu [7]. Tā kā zemnieku sētas rīcībā bija kā pastāvīgie tīrumi, tā arī līdumi, kurus līda vecainēs, atmatās un meža zemēs, tad ņēma vērā arī tās. Kā reāla piedeva apstrādājamai zemei nāca klāt arī attiecīgā pļavu un ganību platība. Tāpēc viena arkla zemes platība pūrvietās bija visai atšķirīga.

Lietojot jēdzienu „arkls", nedrīkst sajaukt dažādas lietas. Pirmkārt, arkls īstenībā parādīja sētas spēju uzturēt zināmu ļaužu kopu un samaksāt kungam konkrētu nodevu. Līdz ar to zemnieku sētas platība vienā arklā bija atšķirīga, jo bija atkarīga no vairākiem faktoriem:

- no zemes labuma, jo vienu un to pašu graudu daudzumu labas kvalitātes zemēs ieguva no mazākas platības nekā sliktas kvalitātes zemēs, pie tam starpība varēja būt apmēram divas reizes;
- no lietotās zemkopības sistēmas, tātad no tā, vai saimniecībā pieturējās pie
- līdumu un atmatu sistēmas vai tajā bija papuvju sistēma, tas ir – pastāvīgie tīrumi. Tas savukārt daudzviet bija atkarīgs no ģeogrāfiskās atrašanās vietas un apdzīvotības pakāpes, kas zināmā mērā spieda pieturēties pie vienas vai citas sistēmas. Tādēļ arī maz apdzīvotos, paugurainos novados, kuros bija šķēršļots apvidus un dabas apstākļi nedeva iespēju visās vietās dedzināt līdumus, arkla kopējā zemes platība bija daudz lielāka nekā vietās ar mierīgu, vienmērīgu reljefu; pēdējos nebija arī tik daudz birzis vai izmantotas meža zemes.

Arklu skaitu parasti noteica veselam novadam (pilsnovadam, draudzes novadam, pagastam u.c.), un līdz ar to tas konkrētajā novadā zināmā mērā mainījās samērā nedaudz. Te tikai jāatzīmē, ka konkrētās sētas kopplatība reti kad sakrita ar šai sētai esošo arklu skaitu, jo arklus noteica parasti pēc izsējas daudzuma vai arī normāli ievācamās labības daudzuma (tas ir, sētas faktiskās maksātspējas), bet sētas kopplatībā ietilpa arī visas citas sētā esošās zemes, kā zeme zem ēkām, pagalmiem, ceļiem, tāpat purvi un citas neizmantojamās zemes.

Saskaņā ar autora pētījumiem noteicošais pie zemnieku saimniecību novērtēšanas arklos sākumā bija izsētās sēklas daudzums, bet vēlāk jau iegūstamās ražas lielums, kas noteica zemnieka sētas spēju uzturēt sētas locekļus un vēl nodot zināmu daļu zemeskungam kā kunga tiesu. Tāpēc arī viena arkla saimniecības platība pūrvietās bija dažāda, jo bija atkarīga no zemes kvalitātes, tās auglības. Piemēram, ja zemes kvalitāte bija mazāka, tad arkla platība bija tikreiz lielāka, lai no tās varētu iegūt tādu pašu ražu kā no labas kvalitātes zemes. Tas arī izskaidro, kāpēc vēlākie mērījumi

* 1 pūrvieta = 0,375 ha; 60 pūrvietas aptuveni bija 22,2 ha

rāda, ka ½ arkla saimniecībai Burtniekos bija 2,0-2,7 reizes mazāk sējumu nekā, piemēram, Alūksnē, jo Burtniekos raža bija vidēji sestais grauds, bet Alūksnē – trešais.

5.4. Muižu veidošanās

Ar 14.-15. gs. Māras zemē notika milzīgas izmaiņas zemes attiecībās un tās izmantošanā – sāka veidoties muižniecība un muižas. Ar 1290. g. bija noslēgusies Māras zemes iekarošana. 13. gs. feodālais bruņinieks lēņa objektu – zemi un muižu saņēma kā vietu, no kuras zemniekiem ievākt nepieciešamos iztikas līdzekļus. Lēņa objekts nodrošināja bruņiniekam visu galveno dzīvei un darbībai nepieciešamo līdzekļu iegūšanu. Ar 14. gs. stāvoklis mainījās: Livonija bija iekarota. Izbeidzās arī vācu kustība – *„drang nach Osten"* (triekšanās uz austrumiem), pie tam šis vēsturiskais pavērsiens saistās ar to, ka klimats Eiropā kļūst vēsāks (skat. nodaļu „mazais ledus laikmets"). Rietumeiropu, sevišķi Senvāciju, piemeklē vairākas neražas un bads, kā arī liela mēra epidēmija, kuras laikā 1348.-1351. g. izmira ap trešdaļu iedzīvotāju. Mēra epidēmijā vainoja ebrejus, un viņi masveidā bēga uz austrumiem, uz Poliju, kur izveidoja lielāko ebreju koloniju Austrumeiropā.

Iedzīvotāju skaita samazināšanos Rietumeiropā izmantoja zemniecība, kura panāca sava tiesiskā stāvokļa uzlabošanos.

Gluži citāds stāvoklis veidojas austrumos no Elbas, koloniālajā Vācijā, kas aptvera visu Baltijas jūras piekrasti līdz pat Somu jūras līcim. Še varu bija sagrābusi bruņniecība, kas nelokāmi iestājas par lēņu tiesībām un izveidoja savu, **bruņniecības kārtu,** ar ieročiem piespiežot atzīt savu dižciltību. Iekarotajā teritorijā viņi ieviesa **gruntskundzību** – iekārtu, kad zemnieks tiek piespiests atzīt lēņa vīra – vasaļa privilēģijas kārtot lēņa objektā dzīvojošo zemnieku tiesisko un saimniecisko dzīvi, pie kam zemniekiem bija jānodrošina lēņa vīra labklājību, it sevišķi ieroču, bruņu, karazirga un citu nepieciešamo lietu iegādi un uzturēšanu.

Izbeidzoties ar zemes pakļaušanu saistītajiem kariem, vasaļiem vairs nebija jāpavada viss laiks kara gaitās vai zemes pārvaldē, tie varēja atlicināt brīvu laiku; arī ordeņa zemē komturiem un fogtiem vairs nebija jārūpējas tikai par zemes aizsardzību, bet viņi varēja pievērsties zemes saimnieciskai izmantošanai.

Ar 14.-15. gs. bruņinieki vairs neapmierinājās tikai ar nodevu un nodokļu savākšanai no zemniekiem, bet sāka apmesties uz dzīvi savos lēņu objektos un veidot tur savu muižas saimniecību. Šo procesu veicināja arī vasaļu iegūtās tiesības zemes aizsardzības vajadzībām savā vietā sūtīt vienu labi apbruņotu jātnieku (t.s. Rossdienst), kā arī maksāt naudu algotņu apmaksai. Līdz ar to vasaļi atbrīvojās no sava ar lēņa saņemšanu dotā solījuma ar ieročiem rokās kalpot savam lēņa kungam. Gruntskundzību pakāpeniski nomainīja **muižkundzība**, tas ir, bruņinieka pārvēršanās par muižnieku, kam bija pietiekami daudz brīva laika, lai varētu pats apsaimniekot savu lēņa objektu (muižu). Muižniecība arī izveidoja jauna veida tiesiskās un saimnieciskās attiecības, kas balstījās uz nodevu un klaušu darba saņemšanu no lēņu objektā dzīvojošiem zemniekiem kā atlīdzību par tiesībām apsaimniekot viņu lietošanā esošo zemi (ieskaitot arī meža zemi līdumu līšanai).

Beidzoties iekarošanas kariem un notiekot pārejai uz miera laika dzīvi, ļoti auga bruņinieku (un arī citu kārtu) tieksme pēc lepnas dzīves un luksusa priekšmetiem. Tas

spieda meklēt jaunus ienākumu avotus, un tādus varēja dot lauksaimniecība un ar to saistītā nodarbošanās (augkopība, lopkopība, mežkopība, zivkopība, biškopība u.c.), it sevišķi tamdēļ, ka par pašas muižas zemi muižniekam nodokļi zemes kungam nebija jāmaksā.

Bez tam daudzi bijušie latviešu kungi, novadu valstīm padodoties vāciem (Jersikas ķēniņš, kungi Tālavā, Kursā u.c.), bija kļuvuši par lēņu vīriem, saglabāja savas saimniecības un dzīvoja uz laukiem savās pilīs un jau izsenis nodarbojās ar lauksaimniecību; viņi arī palika uz laukiem un attīstīja savu muižas saimniecību.

Kopš 14. gs. vidus sākās ilgstoša naudas vērtības pazemināšanās, stipri cēlās cenas. Piemēram, viena arkla zemes cena 1440. g. bija 120 vecās Rīgas mārkas, bet 1500. g. – jau 215 un 1540. g. – 330 Rīgas mārkas [9: 287]. Līdzīgi auga arī labības cenas; piemēram, 1368. g. 1 lasts* rudzu Rīgā maksāja 9 mārkas, 1415. g. – 13 mārkas, 1440. g. – 26 mārkas, bet 1531. g. – jau 40 mārkas; pie tam labības cenas auga straujāk nekā kritās naudas vērtība, tāpēc muižas saimniecība kā ienākuma avots kļuva visai nozīmīga.

Liela nozīme bija arī tam, ka zemnieku saimniecības bija saimnieciski nostiprinājušās un spēja dot muižai nevien darbaspēku, bet arī zirgus un darbarīkus lauku apstrādāšanai; pieaugot vasaļu politiskai ietekmei, radās iespēja palielināt klaušu darba apmērus un līdz ar to apstrādāt lielākas tīrumu platības.

Muižas Livonijas valstīs sāka veidoties ar 14. gs., bet plašākos apmēros – ar 15. gs. Sākuma periodā Livonijā bija daudz vietējo iedzīvotāju – latviešu un igauņu muižas, un tikai ar 15. gs. tās skaitā un platībā pārspēja vācu muižas, kuras vēlāk kļuva par valdošajām.

Jēdziena **„muiža"** izpratni un nošķiršanu no **„zemnieku zemes"** apgrūtina latviešu valodas īpatnības, proti, tas, ka latviski šo vārdu lieto gan plašākā, gan šaurākā nozīmē, I.Šterns [22: 479], norāda, ka plašākā nozīmē ar vārdu „muiža" apzīmēja visu agrāk ar lēni saņemto objektu (kā zemi, tā kunga ēku) kopumā (vācu – das Gut). Šaurākā nozīmē ar šo vārdu apzīmēja tikai kunga sētu – dzīvojamo māju, ja tā bija no mūra vai arī liela un krāšņa – tad to apzīmēja kā pili.

Ar vārdu „muiža" apzīmēja arī to zemes un ēku daļu, kuru apsaimniekoja pats muižnieks un kuru vāciski apzīmēja *„Hofesland"*, krieviski – „miznaja zemļa". Beidzot muiža šaurākā nozīmē bija tikai tā teritorijas daļa, kuru ar klaušu darbaspēka palīdzību apsaimniekoja muižnieks.

Zemnieku zeme, turpretī, bija tā muižai pakļautās teritorijas daļa, kuru uz seno tiesību pamata apsaimniekoja zemnieki un par kuras izmantošanu viņiem bija jānes „klausība" – jāmaksā nodokļi, jādod nodevas un jāpilda klaušas.

Bijušo vasaļu zemju pārvēršanās par privātmuižām notika no 14.līdz 16. gs., un to izsauca un veicināja vairāku apstākļu kopums:

- bijušo iezemiešu – latviešu un igauņu vasaļiem paliekot dzīvot savās bijušajās kungu sētās un pakāpeniski vai nu izmirstot vai pārvācojoties;
- vācu vasaļiem pēc zemes iekarošanas pakāpeniski nometoties uz dzīvi tiem piešķirtajos lēņos un izveidojot savu saimniecību;

---

* lasts – labības beramā mērvienība, kas dalījās pūros; katrai labībai vienā lastā bija atšķirīgs pūru skaits, kuru noteica konkrētas labības tilpummasa; lastā bija 42 pūri rudzu vai kviešu, 48 pūri miežu vai 60 pūru auzu, zirņu vai pupu.

• kungu sētām bez zemes pakāpeniski veidojot savu lauksaimniecisko ražošanu kā arī piesavinoties tos meža gabalus, kas nevienam nepiederēja.

• lielajiem lēņiem daloties un veidojoties jaunām lēņu saimniecībām ar centru – muižu;

• bijušo lēņu vīru augošai ieinteresētībai izmantot bezmaksas zemnieku darbu – klaušas – savu muižas saimniecību izveidošanā, it sevišķi 15.-16. gs.

Tas deva iespēju ievākt no zemniekiem ne tikai nodevas, bet arī gūt papildus ienākumu no zemnieku klaušu darba tīrumu, tāpat arī pļavu, ganību un mežu izmantošanā. Muižnieki pakāpeniski ieguva arī privilēģiju paplašināt tiesas varas pār zemniekiem. Sava muižas saimniecība deva iespēju lielu produkcijas daļu pārdot Rīgas vai ārzemju tirgotājiem, kā arī gūt ienākumus no muižas saimniecības pārdošanas un ieķīlāšanas. Vasalis lēni saņēma no lēņa kunga kā atalgojumu par pakalpojumiem zemes iekarošanā, kuri laika gaitā samazinājās. Visus nodokļus un nodevas toreizējā valsts vara – arhibīskaps, bīskapi un Livonijas ordenis iekasēja tikai no zemnieku zemes.

Šis bija viens no iemesliem, kāpēc bīskapi un ordenis vērsās pret zemnieku zemes arklu skaita samazināšanu, gadījumos, kad tos pievienoja muižai, jo tas mazināja viņu ienākumus. Tāpēc zemeskungi noteica, ka Zemnieku jeb Klausības zeme patur savu tiesisko stāvokli arī pēc pievienošanas muižu saimniecībai, kurai no šīs platības jāmaksā tādi paši nodokļi un nodevas kā bijušajiem zemniekiem. Ar to panāca, ka zemnieku zemes pievienošana muižai kļuva saimnieciski neizdevīga, to izmantoja reti, parasti muižu saimniecību zemju noapaļošanai.

Māras zemes jeb Livonijas konfederācijas beigu posmā 15. gs. un 16. gs. pirmajā pusē iezīmējās īpatnības, kas vēlāk kļuva par cēloni dzimtbūšanai: muižu saimniecību strauja paplašināšanās ar preču (it sevišķi labības) ražošanu tirgum. Muižas saimniecība savā darbībā pilnībā balstījās uz zemnieku sētu, kas bija spiesta nevien dot bezmaksas darbaspēku klaušu veidā, bet arī nodrošināt nepieciešamo vilcējspēku (zirgus) un darbarīkus (arklus, ecēšas u. c.). Turklāt zemnieku sētai uz savas zemes bija jāsaražo pārtika saimnieka ģimenei un arī klaušu ļaudīm, tāpat uzturs darba zirgiem, kurus nodarbināja muižā. Tāpēc zemnieks tirgū varēja pārdot tikai nelielu daļu savas produkcijas, arī tad tikai ražīgākajos gados, bet neražas gados bieži pats cieta trūkumu.

Līdz ar iekarošanas karu izbeigšanos, muižu un savas saimniecības veidošanos, kā arī protestantisma izplatīšanos 16. gs. pirmajā pusē notika izmaiņas ne tikai bīskapu, bet arī ordeņa zemēs: ordeņa ierēdņi – komturi un fogti kļuva par sava apgabala saimnieciskās dzīves vadītājiem, un, tāpat kā vasaļi, strauji attīstīja muižu saimniecību. Muižas pārvaldīja ierēdņi – pārvaldnieki un skrīveri, kuriem parasti nebija zināšanu lauksaimniecībā. Taču toreizējā lauksaimniecība bija primitīva, gan vasaļu, gan ordeņa zemēs galvenokārt balstījās nevis uz zināšanām, bet klaušu darbu pārraudzību, ko veica muižkungs kopā ar izraudzītiem pārstāvjiem no zemnieku vidus – **vagariem, šķilteriem**.

Līdz ar muižu pilnveidošanos paplašinājās arī to jautājumu loks, kas tika risināti to veidošanās gaitā. Analizējot Livonijas muižu arhīva materiālus *(Livläandische Güterurkunden)* iespējams secināt, ka saglabājušies lēmumi un likumi sākotnēji, galvenokārt 13.-15. gs. attiecas uz lēņa tiesību piešķiršanu un objekta izlēņošanu [16.- 31; 33; 37; 47; 73; 151 u.t.t.]. Jau 13. gs. tiem pievienojas dokumenti par lēņa

objekta robežu nospraušanu [16. - 127], robežstrīdu izšķiršanu, īpašumtiesību nostiprināšanu [16. - 19; 79; 179 u.c.], lēņa objektu dāvināšanu [16.- 20; 21; 41; 145 u.c]. 14. un sevišķi 15. gs. jau vairums dokumentu ir par saimnieciskiem darījumiem ar lēņa objektiem – pirkšanu – pārdošanu [16. - 80; 97; 124; 143; 152; 164; 182 u.c.], ieķīlāšanu [16. - 88; 184; 203 u.c.], par aresta uzlikšanu [16. - 92 u.c.], zemes gabalu maiņu [16. - 110 u.c.], strīdus izšķiršanu[16. - 111; 112; 207 u.c.], testamenta kārtošanu[16. - 123; 147; 162; 197 u.c.], par notariāliem darījumiem ar zemi [16. - 138 u.c.]. Tātad līdz ar laiku aug arī ar lēņa objektu saistīto jautājumu daudzveidība, kaut arī lēņa tiesību piešķiršana saglabājas visu laiku.

15. gs. notika arī zemniecības diferencēšanās, ko apzināti veicināja muižnieki. Līdzās pilnajām zemnieku sētām, kas pildīja visas maksas un klaušas, veidojās t.s. vienkāji (Einfuessling) – zemnieki, kuru valdījumā bija nelielas piemājas tipa zemnieku saimniecības, kas nespēja nodrošināt sētas iemītniekus ar uzturu visu gadu. Ģimenes locekļi bija spiesti iet piepelnīties muižā – tātad it kā ar vienu kāju stāvēja uz savas, ar otru – uz muižas zemes. Šie „vienkāji" acīmredzot bija cēlušies no agrākajiem dreļļiem, kas izzuda 14.-15. gs..

Klaušu darbs deva muižniekam iespēju apstrādāt zemi gan pēc līdumu – amatu, gan pēc papuvju sistēmas, tāpat arī apgūt jaunas zemes. Jaunapgūtās zemes sākuma gados deva pat lielāku ražu nekā pastāvīgie tīrumi. Parasti labība šajā laikā deva 3-6 graudus. Muižas gandrīz visu iegūto produkciju varēja pārdot tirgū, jo par klaušu darbinieku uzturu gādāja zemnieku sēta – klaušu darba pildītāja.

Muižu paplašināšana un jaunu zemnieku saimniecību ierīkošana mežos noveda pie mežu platības samazināšanās. Jau ar 15.-16. gs. valdībai bija jāsāk domāt par mežu aizsardzību, ierobežojot ne tikai līdumu līšanu, bet arī koku ciršanu būvniecībai, malkai un mežsaimniecības produktu (darvas, pelnu, ogļu u.c.) ieguvei. Muižnieki sāka ierobežot arī meža preču ražošanu zemnieku saimniecībās [21: 28].

Ražošanu tirgum veicināja iedzīvotāju skaita pakāpeniska palielināšanās sākot ar 14. gs., valsts augošās vajadzības pēc naudas un bruņniecības tiekšanās pēc lepnas dzīves. 15. gs. agrākā bruņniecība pārvērtās par muižniecību un pati vairs nevēlējās pildīt karadienestu. Livonijas valsts sāka pāriet uz algotu karaspēku – karakalpiem jeb landsknehtiem. Kara gadījumos pat Livonijas ordenis vervēja algotņus. Tas prasīja naudu, ko bija jāievāc nodokļu veidā.

Vēl vairāk pāreju uz tirgus saimniecību veicināja pilsoņu un it sevišķi muižniecības tieksme pēc izšķērdīgas dzīves, vispārējā tikumiskā līmeņa pazemināšanās un vēlēšanās izcelties citu muižnieku vidū. Šo notikumu toreizējais laikabiedrs Rēveles mācītājs hronists Baltasars Rusovs apraksta sekojoši: *„Slinkums, greznība, augstprātība un bramanīga dzīve un citi smagi netikumi ieviesās valdnieku un apakšnieku starpā..., kas gūlās uz zemnieku pleciem, kādēļ dzīve nevedās, un viņiem bija jācieš visādas pārgalvības, patvarības un nabadzība no šī lielā kungu pūļa..."* [18: 6].

Līdz ar ražošanu tirgum uzplauka arī ārējā tirdzniecība. Galvenās preces, kuras izveda no Māras zemes, bija labība, lini, kaņepāji,vasks, pelni (pulvera ražošanai), koki (kuģu būvei, mastiem, mucu izgatavošanai). No rietumiem pretī iepirka dzelzi un dzelzs izstrādājumus, sāli, siļķes, audumus, kā arī zeltu un sudrabu naudā.

5. 5. Nodokļi un nodevas

Līdz ar Māras zemes pakāpenisku iekarošanu ļoti aktuāls kļuva jautājums par pakļauto vietējo iedzīvotāju aplikšanu ar nodokļiem un nodevām. Vācieši centās izmantot to pieredzi, kura bija iegūta, pakļaujot Meklenburgā, Pomerānijā un citur Baltijas jūras piekrastē dzīvojošās rietumslāvu ciltis. Saskaņā ar tā laika baznīcas un valsts likumiem un paražām vietējiem iedzīvotājiem 13. gs. bija jādod naturālās nodevas, jāpilda ierobežoti klaušu darbi, jāpiedalās nevien zemes aizsardzībā, bet arī jādodas līdzi zemeskungam pēc tā aicinājuma karagājienos pret citām kaimiņu tautām.

Naturālās nodevas, tādas kā kunga tiesa, vakas tiesa, maksājumi priesterim u.c. parasti pārvērtās regulāri maksājamos nodokļos. Nodevas un nodokļus zemnieki ievāca un maksāja pa pilsnovadiem, draudzēm vai citām teritoriālajām vienībām, kuru nosaukumi pa ciltīm un novadiem atšķīrās. Lielākoties tie tomēr grupējās ap pilīm. Latvijas teritorijā bija pilsnovadi, Kursā borchsokingas (kas bija pārņemtas no skandināviem), pagasti, igauņu zemēs – vakas. Teritoriālo vienību maksātspēju noteica arklos, kuri bija arī nodevu un klaušu pamats – visas nodevas un klaušas noteica atkarībā no sētu novērtējuma zemes kadastrālajās mērvienībās jeb arklos (skat. Arkli).

Desmitā tiesa bija nodoklis, kuru zemniekam – zemes īpašumtiesiskajam lietotājam – no saviem ienākumiem bija jāmaksā baznīcai. Tā kā Livonijā visi zemeskungi (virsbīskaps, bīskapi, arī ordenis) piederēja pie garīgo ļaužu kārtas, tad arī tā pārgāja zemeskungu īpašumā un laika gaitā pārvērtās par zemes nodokli [4: 4]. Ar laiku tas pieauga apmēros.

Jaunizveidotajā Māras zemē desmito tiesu baznīcas labā parasti ņēma no labības kopievākuma. Bez tās zemeskungam vai viņa vasalim bija tiesības ievākt desmito tiesu no pārējiem zemnieka ienākumiem: no lopu pieauguma, siena, apīņiem u.c. Izlēņojot zemi vasaļiem, zemeskungi, kā norāda A.Švābe, bija spiesti tiem nodot arī desmitās tiesas tiesības, un tā tika maksāta gruntskungam [24: 48-54].

Desmitā tiesa bija diezgan smags nodoklis. Lai to ievāktu, bija nepieciešams noteikts nodokļu ievākšanas aparāts, kāda tolaik ne bīskapam, ne ordenim vēl nebija. Bija jāņem vērā, ka visu Māras zemi nepakļāva uzreiz, bet šis process ilga gandrīz simts gadus, tādējādi lieli nodokļi pakļaušanas periodā būtu izsaukuši arī lielāku pretestību. Arī Romas baznīca, kurai formāli jaunatgrieztās tautas un to zemes bija pakļautas, nevēlējās ar augstiem nodokļiem no ticības atbaidīt jaunkristītos. Visu šo iemeslu dēļ sākotnēji 13. gs. Māras zemē desmitās tiesas vietā daudzkārt ņēma kunga tiesu, bez tam nelielu vakas (pagasta) tiesu, uzliekot arī nelielas klaušas.

Kunga tiesu (Koenigszins, census regis) ņēma zemes kungi. Kunga tiesas apmēru sākumā noteica līgumos ar vietējiem novadu kungiem, un parasti tā bija apmēram 2 pūri labības no viena arkla.* Desmitās tiesas nomaiņu ar kunga tiesu izdarīja jau bīskaps Alberts, uzlikdams desmito tiesu tikai tām ciltīm un novadiem, kuri atkrita no kristīgās ticības. Tikai pamazām, pēc visas Māras zemes pakļaušanas un Livonijas valstu nostiprināšanās, kunga tiesas apmēri pieauga, no zemniekiem sāka iekasēt pilnu desmito tiesu.

---

* pūrs – tilpuma mērs labības mērīšanai. Vienā pūrā bija 3 sieki vai 6 siecīši. Pūrs līdzinājās 52,75 Rīgas stopiem, kas atbilst 69,55 litriem. Viena labības pūra svars bija atkarīgs no konkrētās labības tilpummasa. Par arklu skat. apakšnod. 5.3

Vakas (pagasta) tiesa sākotnēji bija neliels nodoklis, kuru kungs ievāca no vakas jeb muižas novada 2-3 reizes g. (parasti Miķeļos, Ziemassvētkos un Lieldienās), atbraucot uz savu pagastu un sarīkojot ar vakas tiesas maksātājiem kopīgu mielastu. Pēc mielasta atlikumu, kā arī nodokli naudā savāca pils (muižas) vajadzībām.

Klaušas bija zemnieku bezatlīdzības darbs sākumā zemeskunga, bet vēlāk jau gruntskunga – vasaļa labā. Sākotnēji to apmērus kontrolēja Romas baznīca. Piemēram, pāvests Gregors IX 1236. g. klaušu apjomu noteica 3-4 dienas gadā, pie tam tikai kara un zemes aizsardzības vajadzībām, noliedzot visas citas klaušas [26: 145].

Gandrīz visu 13. gs. klaušu apmēru vēl regulēja noslēgtie līgumi. Piemēram, kad kurši 1267. g. galīgi pakļāvās ordenim un atzina tā virskundzību, noslēgtajā līgumā viņi apņēmās pildīt klaušas 4 dienas g. – 2 vasarā un 2 ziemā. Tāds pat klaušu apmērs tika noteikts zemgaļiem līgumā ar ordeni 1272. g. [3].

Jau 13. gs. beigās bez minētajām militāra rakstura klaušām parādījās vēl citas – baznīcas un tiesas labā. Piemēram, bija jādod zirdzinieks soģa pārvadāšanai, kā arī siens un salmi soģa zirga uzturam. 14. gs. sākumā ziņas par klaušām bija vēl trūcīgas, bet tās sāka pieaugt līdz ar muižas saimniecības veidošanos. Tās uzlika ne tikai zemes aizsardzības darbu veikšanai, bet arī lauksimnieciskās ražošanas vajadzībām. Tad arī to apmēri strauji sāka pieaugt.

Vaku grāmatas. Kad latviešu un lībiešu ciltis pakļāvās bīskapiem un ordenim, zemnieki – līdzšinējie sētu īpašnieki – principā saglabāja zemi un citu mantu ar pienākumu par to maksāt kunga un vaku tiesu. Šos maksājumus noteica pēc zemes novērtējuma arklos un fiksēja pieņemtā kārtībā – sākumā uzgrieza uz birkas, bet vēlāk, kad muižās parādījās rakstīt pratēji ierēdņi, ar 14.-15. gs., ierakstīja vaku grāmatās [10].

Šie ieraksti attiecās tikai uz zemnieku zemi, bet ne muižas pašas apsaimniekoto zemi, kura bija brīva no nodokļiem un nodevām valstij. Ziņas par 14. gs. ir saglabājušās ļoti maz un rāda, ka nodevas pa muižām bija atšķirīgas. Tās pieauga tikai ap 15.-16. gs.

Zemesgrāmatas 14. gs. bija īpašumu saraksti, kas saturēja ziņas par vasalim (lēņa vīram) piederošajiem zemesgabaliem un to novērtējumu arklos. Ordeņa zemēs zemesgrāmatas veda fogts, tajās atzīmējot visas pārmaiņas gruntsgabalu robežās, kā arī ziņas par tajās mītošajiem cilvēkiem. Še ierakstīja arī saimes parādus.

Vaku grāmatām bija vairāk saimniecisks raksturs, jo tās deva ziņas par nodevām un pakalpojumiem, kurus gruntskungs ievāca no zemniekiem.

Vaku grāmatās ierakstīja visas pagastā esošās sētas, atzīmējot saimnieku vārdus, sētas novērtējumu arklos, maksājamos nodokļus un nodevas. Vaku grāmatās ierakstīja arī citas ziņas – sētas iedzīvotāju skaitu, esošo zirgu un citu lopu daudzumu. Ar laiku vaku grāmatas pilnveidojās. Tajās atzīmēja arī izdarītos maksājumus un esošos parādus. Uz šo ierakstu pamata radās zemnieku – parādnieku statuss, no kura vēlāk izauga zemnieka atkarība no muižnieka, tā kustības tiesību ierobežošana (novadu būšana) [24 : 58-59].

Vaku grāmatās pagastos ierakstus veica regulāri un saglabāja. Tās parādīja visus ar klausības (zemnieku) zemi saistītos pienākumus un to izmaiņas. Vaku grāmatai līdz ar to bija tiesiska dokumenta nozīme, kas parādīja zemnieku pienākumus un parādus. Tās kā pamatdokumentu izmantoja arī vēlākajās (16.-17. gs.) arklu revīzijās, it sevišķi pēc kariem un varu maiņām, lai noskaidrotu faktiski izmantoto klausības zemju stāvokli un maksātspēju. Vaku grāmatām bija arī liela nozīme zemnieku tiesību

aizsardzībā, jo tajās izdarītos ierakstus un fiksētos nodokļu un nodevu apmērus nevarēja tik viegli un patvarīgi izmainīt, kaut gan jau Livonijas konfederācijas laikā bija novērojams to pieaugums.

Ar laiku nodevu apmēri tomēr pieauga, palielinot nododamās labības daudzumu, ieviešot naudas nodokli par vaku grāmatas vešanu, izkapšu naudu, par nodokļu savākšanu, un soda naudas par kunga tiesas nenomaksāšanu laikā. Taču visam tam bija vajadzīgs zināms pamatojums, un to nevarēja darīt patvaļīgi.

Atšķirīgi bija ar klaušām, kuras bija publiski tiesisks pienākums. Sākotnēji tām bija militārs raksturs, galvenokārt pienākums piedalīties pils celšanā un nostiprināšanā. Tikai pamazām blakus militārajām klaušām radās arī citas – baznīcas un tiesas labā. 13. gs. un 14. gs. sākumā tās vēl nebija smagas. Klaušas sāka pieaugt tad, kad zemes bija iekarotas un līdz ar to arī samazinājās un izbeidzās karagūstekņu skaits jeb drellība. Klaušu apjomi nebija fiksēti vaku grāmatās, līdz ar to bija vieglāk maināmi, palielinot kārtējās un ieviešot papildus jeb ārkārtējās klaušas.

Uzskata, ka pāreja no publiskām klaušām uz privāttiesiskām klaušām vispirms notika Livonijas ordeņa zemēs, kur bija nepieciešams zemnieku darbs ordeņa tīrumu līšanai un apsaimniekošanai. 15. gs., kā norāda I.Šterns, mestrs jau noteica klaušās iešanas kārtību un izpildāmos darbus. Pret to veltīgi cīnījās Vācu ordeņa virsmestri, kas aicināja neapgrūtināt zemniekus ar pārmērīgām klaušām. Ordeņa paraugam sekoja arī bīskapu zemju vasaļi, kas sāka izveidot muižas un apstrādāt to laukus ar zemnieku klaušu darba palīdzību. Klaušu apmēri un sadalījums 15.-16. gs. nav skaidri zināms. Tomēr uzskata, ka tās uzlika atkarībā no vīru skaita saimniecībā, un līdz ar to ģimenēm ar lielu vīru skaitu klaušu apjomi bija lielāki nekā mazākām ģimenēm [2: 576-577].

Līdz ar to kopējais klaušu apjoms, kurš no viena arkla 13. gs. bija 3-4 dienas gadā, 14. gs. vidū jau 22-26 dienas, ap 1500. g. – 32 dienas, bet 16. gs. vidū, Livonijas valstīm sabrūkot, jau 40-45 dienas.

Klaušu darba apjoma pieauguma cēlonis bija gruntskunga vai muižkunga tieksme palielināt savus ienākumus, neapmierinoties tikai ar kunga tiesas savākšanu, bet attīstot savas muižas saimniecību, kurā klaušu darbs kļuva par zemnieku ekspluatācijas galveno formu.

5.6. Zemnieku stāvokļa pasliktināšanās.

Zemnieku stāvokļa pasliktināšanās un ordeņa, arhibīskapa un lēņa vīru varas pieaugums dažādās Māras zemes daļās notika nevienmērīgi, dažādos laikos. Vispirms tas notika Ziemeļigaunijā, t.s. Dānijas hercogistē, tad lībiešu, letu, (letgaļu) un citos novados, kur bruņinieki centās ņemt pēc iespējas visu, ko vien varēja [12: 22-28].

Zemnieku stāvoklis pasliktinājās pakāpeniski, parasti pēc neveiksmīgiem sacelšanās mēģinājumiem.

Sākumā nodevas un citi zemnieku pienākumi bija visai limitēti. Vasalim nomainot vietējo kungu, zemnieks tomēr paturēja personīgo brīvību, arī kustības brīvību, ja vien viņš nebija iekritis parādos. Zemnieki kā īpašumu saglabāja arī visu zemi, kas viņiem piederēja kopš seniem laikiem, tāpat tiesības nodot to mantojumā bērniem. Viņi maksāja kunga tiesu vai desmito tiesu, kuru apmēri arī bija noteikti vaku grāmatās. Viņi bija apbruņoti jo piedalījās gan zemes aizsardzībā, gan arī

uzbrukumos kaimiņiem. Zemeskungi – bīskaps un ordenis – bija spiesti ar viņiem rēķināties. Vēlēdamies nostiprināt savu varu, zemeskungi dažkārt pat atteicās no desmitās tiesas ievākšanas, aprobežojoties vienīgi ar kunga tiesu. 1211. g. pēc igauņu – sāmsaliešu, rēveliešu un ridaliešu lielā, bet neveiksmīgā karagājiena pret Līvzemi, bīskaps noslēdza ar līviem vienošanos par labības mēra ieviešanu desmitās tiesas vietā. Latviešu Indriķis to apraksta šādi: *„Arī līvi sanāca no Daugavas, Turaidas un no visiem Līvzemes apgabaliem un lūdzās bīskapus, lai viņiem atvieglina kristiešu pienākumus, īpaši desmito tiesu, un apsolīja mūžīgo uzticību kā cīņās pret pagāniem, tā visās kristības jomās... Un bīskaps, gribēdams tēvišķā mīlestībā gādāt par savējiem un domādams par gaidāmajām grūtajām cīņām ar apkārtējiem pagāniem, pēc viņu lūguma noteica, ka viņiem desmitās tiesas vietā ik gadu no katra zirga jādod zināms mērs – pūrs, kas aptvertu astoņpadsmit pirkstus, taču ar noteikumu, ka viņiem visā pilnībā būšot jāmaksā desmitā tiesa un arī jāpilda pārējie kristieša pienākumi, ja viņi kādreiz, aizmirsdami uzticību, pievienotos pagānu plāniem un savu kristības sakramentu aptraipītu ar pagānu ritiem."* [11: XV, 5].

Pret jaunkristīto apspiešanu vairākkārt vērsās arī Romas pāvesti un Vācu nācijas Romas ķeizarvalsts valdnieki, par ko Livonijas arhīva dokumentos (Urkundenbuch) lasāms:

- *1213. g. pāvests Inocents III savas kancelejas apkārtrakstā uzaicināja atturēties no jaunatgriezto apspiešanas [27: XXVIII];*
- *1225. g. pāvests Honorijs III raksta jaunatgrieztiem Prūsijā un Livonijā, ka tie ir ņemti baznīcas aizsardzībā, tiem jāpaliek brīviem un nevienam citam kā tikai baznīcai pakļautiem [27: LXXI];*
- *1227. g. pāvests Gregors IX no jauna ņēma jaunatgrieztos Livonijā savā aizsardzībā un garantēja viņiem personīgo brīvību [27: XCVII];*
- *1229. g. Alnas Balduīns, kā pāvesta legāta kardināla Otto pilnvarotais paziņoja, ka kurši, saskaņā ar līgumu ar pāvestu, bauda mūžīgu brīvību, kamēr vien tie neatkrīt no kristīgās ticības [27: CIII];*
- *1232. g. Vācijas ķeizars Frīdrihs II izplatīja savu aizsardzību pār jaunatgrieztajiem Livonijā, Igaunijā, Zemgalē, Prūsijā un citās provincēs, un apsolīja viņiem personīgo brīvību un imunitāti, ko viņi bija baudījuši līdz kristietības pieņemšanai, lai viņi justos kā citi brīvie ļaudis ķeizarvalstī [27: CXII];*
- *1232. g. pāvests Gregors IX paziņoja, ka iecelj mūku Alnas Balduīnu par Zemgales bīskapu un par savu legātu arī kursā, Igaunijā un citās apkārtējās zemēs un uzdod viņam raudzīties, lai kristīgai ticībai atgrieztie netiktu apspiesti un atbaidīti no kristīgās ticības. Pāvests vēršas pret Rīgas bīskapu Nikolaju, kurš cenšas jaunatgrieztos pakļaut savai verdzībai; pāvests no jauna aicina pildīt ar kuršiem noslēgtos līgumus un nodrošināt to brīvību [27: CXV; CXXIV;];*
- *1232. g. Vācijas ķeizars Frīdrihs uz Zobenbrāļu ordeņa mestra Folkvina ierosinājumu, pasludina, ka ņem Livoniju, letu zemi, Kurzemi, Zemgali, kā arī galvenos Igaunijas novadus savā aizsardzībā un apsola tos vienmēr paturēt; ja kāds viņa tiesības apstrīdēs, tam jāmaksā ķeizarvalstij un zemeskungam sods 100 mārciņu apjomā [27: CXXVII];*
- *1236. g. pāvests Gregors IX pilnvaro savu legātu Vilhelmu aizsargāt jaunatgrieztos no apspiešanas; viņš uzaicināja savu legātu rūpēties, lai jaunatgrieztie baudītu bijušās brīvības [27: CXLIV];*

- *1236. g. pāvests Gregors IX atkārtoti uzaicina savu legātu bīskapu Vilhelmu rūpēties, lai jaunatgrieztie pagāni Livonijā, Kursā un Zemgalē apspiešanas dēļ neatkristu no kristīgās ticības un lai jaunatgrieztajiem neuzliek citas klaušas, kā vien kara un aizsardzības vajadzībām [27: CXLV];*
- *1245. g. pāvests Inocents IV uzaicināja Livonijā un Igaunijā dzīvojošos vācus drosmīgi pret pagāniem cīnīties, bet apieties ar jaunatgrieztajiem cēlsirdīgi un maigi, un neizspiest no viņiem lielus apgrūtinājumus [27: CLXXXVI].*

Taču pāvests un ķeizars bija tālu, un bīskapi un bruņinieki bija ieradušies Māras zemē ne jau cēlsirdības dēļ, bet gan savu personīgo interešu vadīti. Bez tam daļa atbraukušo vācu kungu atklāti ignorēja un pat pretojās Romas pāvesta rīkojumiem, kas bija vērsti uz jaunkristīto vietējo iedzīvotāju interešu aizstāvību. Piemēram, Rīgas bīskaps Nikolajs atklāti nostājās Livonijas ordeņbrāļu un Rīgas pilsētas rātes un pilsoņu pusē konfliktā par Kursas pakļaušanu, un aizstāvēja iebraucēju tiesības rīkoties ar kuršu un jaunatgrieztajām ziemeļu zemēm pēc sava ieskata [27: CXXV]. Tāpat arī Rīgas bīskaps Nikolajs, ordeņa mestrs Folkvins un Rīgas rāte vienojās par iespējamo Sāmzemes sadalīšanu un par viņu maksājumu palielināšanu [27: 1]. Viņi arī nostājās pret ķēniņa Lameķa un pāvesta legāta noslēgto līgumu par Kursas tiešo pakļautību pāvestam un panāca kuršu pakļaušanu ordenim.

Šādas vācu zemeskungu un vasaļu rīcības dēļ zemnieku stāvoklis pakāpeniski pasliktinājās. Viens no iemesliem bija arī viņu biežās atkrišanas no kristīgās ticības un cenšanās atjaunot zemes neatkarību. Sevišķi tas attiecās uz igauņiem, kuri ilgi un sīvi karoja ar vāciem. 1241. g. sacēlās sāmsalieši, bet tika sakauti un bija spiesti pieņemt smagus noteikumus. Zemnieku stāvoklis sevišķi grūts kļuva pēc lielā zemnieku kara – vispārējās sacelšanās – 1343. g. dāņu pārvaldītajā „Dānijas hercogistē", kuru apspieda tikai ar Livonijas ordeņa aktīvu palīdzību; šīs sacelšanās rezultātā zemnieki zaudēja brīvību, viņiem uzlika smagas nodevas. Muižnieki pār zemniekiem ieguva nevien saimniecisko, bet arī tiesas varu [12].

Līdz 13. gs. beigām iezemieši vismaz vēl formāli bija vācu sabiedrotie un, būdami jaunatgrieztie, baudīja savas bijušās tiesības. Pēc zemes iekarošanas, ar 14. gs. vācu bruņinieki – lēņu vīri – neatlaidīgi un pakāpeniski sāka „uzlabot" savu tiesisko statūtu. Pirmkārt viņi centās panākt, lai lēnis pārietu mantojuma ceļā pēcnācējiem, ne tikai dēliem, bet arī meitām. Pirmajiem to izdevās panākt Igaunijas (Dānijas hercogistes) muižniekiem, jo šeit jau dāņu karaļa Valdemāra valdīšanas laikā zemi izlēņoja pēc vācu tiesībām, kas deva vasaļiem lielākas privilēģijas nekā Livonijas lēņu tiesības. Jaunās kolonijas lielā attāluma dēļ, Dānijas karaļi nespēja to tieši pārvaldīt, tie neiecēla tai arī kopēju gubernatoru (hercogu), bet atdeva vasaļiem tiesības karaļa vārdā pārvaldīt hercogisti un lemt par vietējām lietām. Šo privilēģiju vasaļi saglabāja arī pēc tam kad Dānijas hercogisti nopirka Vācu ordenis un Livonijas ordeņa valstī. Vācu ordeņa lielmestri gan šo bijušās Dānijas hercogistes vasaļu privilēģijas ilgāku laiku neakceptēja, jo nevēlējās pielaist vasaļu varas pieaugumu ordeņvalstī. Taču starptautiskais politiskais stāvoklis 14. gs. beigās Vācu ordenim bija iegrozījies nelabvēlīgs. Lielā mēra epidēmija bija samazinājusi Rietumeiropas iedzīvotāju skaitu par trešdaļu, un krusta karotāju, arī bruņinieku ieplūdums Vācu un Livonijas ordeņos apsīka. Bez tam pie abu ordeņu robežām bija izveidojusies ļoti stipra Lietuvas dižkunigaitija, kas paplašināja savu valsti austrumu virzienā uz tatāru kundzībā nonākušo krievu kņazistu rēķina un bija nepārtrauktā kara stāvoklī ar Vācu un

Livonijas ordeņiem. Lietuvas juku laikos Vācu ordenis gan formāli bija ieguvis Žemaitiju, taču tās iedzīvotāji nedomāja tam pakļauties, nepārtraukti karoja ar abiem ordeņiem un vācu zemnieki baidījās iet cauri Žemaitijai uz Livoniju. Tas arī paglāba Livonijas latviešu un igauņu zemniekus no pārvācošanas un bija cēlonis tam, ka Livonijā vāci veidoja tikai nelielu kungu kārtu, kas bija nostādīta pretī latviešu un igauņu pamatiedzīvotājiem.

Dienvidos nemierīga kļuva arī Polija, kuras muižniecība bija satraukta no ordeņa spēka pieauguma un meklēja savienību ar Lietuvu, lai tādējādi nostiprinātu savas valsts stāvokli. Polijas muižniecība arī panāca, ka Lietuvas dižkunigaitis Jagailis apprecēja Polijas karalieni Jadvigu, pieņēma katoļticību un kļuva par abu valstu valdnieku. Brieda bruņota cīņa ar Vācu ordeni, kas bija nobažījies par valsts pastāvēšanu.

Vācu ordeņa lielmestra Konrāda fon Jungingena laikā pasliktinājās arī attiecības ar formāli pakļauto Livonijas ordeni un citiem Livonijas zemeskungiem.

Livonijā kārtējo reizi notika vietējo zemeskungu savstarpējās cīņas, jo Tērbatas bīskaps kopā ar vietējiem vasaļiem un palīgā atsauktajiem lietuviešiem un Pleskavas kņazu bija sācis pret ordeni cīņu.

Iesaistīts diplomātiskās attiecībās ar kaimiņvalstīm, Vācu ordenis bija nokļuvis grūtībās, kuras cerēja nokārtot **Dancigas kongresā**, kas notika 1397. g. jūlijā. Taču kongresā Vācu ordenis cieta politisku neveiksmi, un bija spiests atzīt bijušo Dānijas karaļu Valdemāra II un Ērika saviem Ziemeļigaunijas (bijušās Dānijas hercogistes) vasaļiem piešķirtās tiesības, kuras Vācu ordenis nebija akceptējis kopš Ziemeļigaunijas pirkšanas 1347. g. [15: 14580]. Ar šo Vācu ordeņa lielmestra parakstīto t.s. **„Jungingena žēlastību"** (vāc. Jungingensche Gnade) bijušie dāņu lēņkungi Harijā un Vīrijā 1397. g. ieguva, salīdzinot ar citiem Māras zemes novadiem, lielas privilēģijas: parastie lēņi tika pārvērsti par žēlastības lēņiem ar mantošanas tiesībām kā dēliem, tā meitām līdz piektajam augumam, kas bija pretēji noteikumiem par lēņu tiesībām. Muižnieki ieguva pār zemniekiem arī tiesas varu, muižas robežās apcietināt un nodot muižas tiesai ļaundari. Kā norāda hronists B. Rusovs, *„viņi sprieda par dzīvību un nāvi"* [18: 38]. Muižnieki ieguva arī citas privilēģijas, kas visas bija viņiem par labu. Tas jūtami pasliktināja zemnieku tiesisko un mantisko stāvokli, noveda pie klaušu palielināšanās un vaku grāmatu neievērošanas.

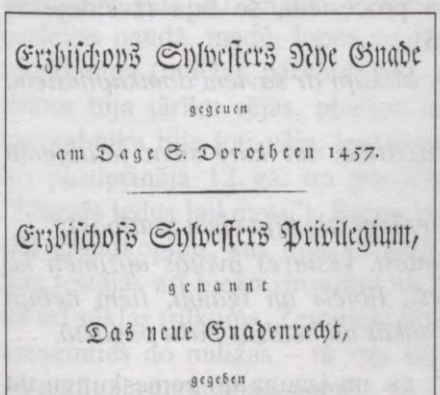
Erzbiſchoys Sylveſters Nye Gnade
gegeuen
am Dage S. Dorotheen 1457.

Erzbiſchofs Sylveſters Privilegium,
genannt
Das neue Gnadenrecht,
gegeben
am S. Dorotheen-Tage (oder 6. Februar)
des Jahres 1457.

5.3. att. **Rīgas arhibīskapa Silvestra žēlastības titullapa**

„Jungingena žēlastība" iedvesmoja vasaļus arī pārējā Māras zemes daļā. Tie centās iegūt sev līdzīgas tiesības. To veicināja ilgstošie savstarpējie kari starp Rīgas arhibīskapiem un Livonijas ordeni. 1457. g. ordenis ielenca Rīgas arhibīskapu Kokneses pilī, sagūstīja to un izlaupīja visu arhibīskapa valsti.

Lai saglabātu savu vasaļu uzticību un līdz ar to savu amatu, arhibīskaps Silvestrs Stodevešers bija spiests rīkoties radikāli – viņš saviem lēņa vīriem piešķīra „Jungingena žēlastībā" paredzētās tiesības. Šis tiesiskais akts, ko izdeva 1457. gadā, pazīstams kā **„Silvestra**

žēlastība", tas paplašināja bruņniecības varu Vidzemē. Senās lēņu tiesības zaudēja savu nozīmi, un Rīgas arhibīskapijā tika ievests jauns lēņu tips – t.s. žēlastības lēņi, par kādiem sākumā kļuva galvenokārt lībju gala lielo vasaļu zemes. Ar to bijušie lēņi tika pielīdzināti alodiem, un tos turpmāk varēja mantot kā dēli, tā arī meitas un sānu līnijas radi līdz piektajam augumam. „Silvestra žēlastība" veicināja bruņniecības politiskā un sociālā svara pieaugumu, jo arhibīskaps vairs nevarēja ietekmēt lēņu personālo sastāvu un atgūt lēni vasaļu vīriešu kārtas mantinieku trūkuma gadījumā, jo tagad to varēja mantot arī meitas un citi radinieki [15: 38734, 38735 sl.].

Pārējā Livonijas valstu konfederācijas daļā vasaļi šādas tiesības sāka piesavināties paši, un to veicināja federatīvo valstu varas nestabilitāte, biežās ķildas un sadursmes starp atsevišķām konfederācijā ietilpstošām valstīm, it sevišķi starp Livonijas ordeni un Rīgas arhibīskapu.

5.7. Livonijas konfederācijas izveidošanās

Iepriekš redzējām, ka Māras zeme, kurā notika nepārtraukti zemeskungu iekšējie kari un savstarpējā sacensība, tomēr jutās kā viena zeme. Šo sajūtu tai galvenokārt piedeva nacionālais jautājums, visu tās iedzīvotāju iedalījums valdošā vācu tautībā un vietējos jeb iedzimtos (Eingeborene), kā viņus apzīmēja vairums vācu izcelsmes autoru; šie iedzimtie sastāvēja no igauņiem un baltu ciltīm, kuras Livonijas konfederācijas laikā izveidojās par latviešu tautu. Vislabāk stāvokli Livonijas konfederācijā raksturo B.Rusovs, norādot: *„Daudzi nabagu ļaužu bērni, kuri no Vācijas atnākuši še (A.B. Livonijā) dienēt, īsā laikā ir tikuši pie liela spožuma un bagātības. Tātad šī zeme ir bijusi vāciešiem par patversmi, un viņi ir bijuši zemes kungi un valdnieki. Tādēļ viņi arī no nevāciešiem ir turēti tādā lielā godā, ka pats zemākais sulainis un amatnieks no viņiem saukts par kungu un jaunkungu. Un katrs sulainis un amatnieks turēja par lielu kaunu un negodu, ja viņam šeit zemē būtu bijis kājām jāceļo, jo muižnieki vācu valodas dēļ veda viņus ratos ar zirgu no viena uz otru par velti; veda viņus arī zemnieki, kur viņi gribēja, par ļoti mazu atlīdzību."* [18; 13].

Sakarā ar Livonijā notiekošiem kariem un procesiem, še bija izveidojušās vairākas kārtas, kuras I.Šterns raksturo šādi [22: 335]:

- *Pirmā kārta – augstākie prelati: arhibīskaps, bīskapi ar saviem domkapituliem, ordeņa mestrs, landmaršals, komturi, fogti;*
- *otrā kārta – vasaļi, kuriem bija atzīta dižciltība, un kuri savu jautājumu izlemšanai pulcējās mantāgos;*
- *trešā kārta – pilsētu namnieki, amatnieki un ierēdņi (tie bija vācu tautības);*
- *ceturtā kārta – zemnieki jeb iekarotie iezemieši, vēstures avotos apzīmēti kā nevāci (undeutschen); tie bija galvenokārt latvieši, lībieši un igauņi, tiem nebija politisku tiesību un varas, un viņu pasaules apjoms sākās un beidzās pašu pagastā.*

Livonijas valstu konfederācija noformējās15. gs. un izauga no zemeskungu un kārtu kopīgām sanāksmēm. 15. gs. sākumā notiek tikai mantāgi – viena zemeskunga valsts varas un vasaļu sanāksme, kur apsprieda šī zemeskunga valstī esošās problēmas. Taču bija arī visām Livonijas valstīm kopīgas problēmas, kā esošās naudas reforma, tirdzniecība ar Krievzemi un sakari ar citām Hanzas pilsētām, attiecības ar apvienoto

Polijas-Lietuvas valsti un iekšpolitikā – zemnieku smagais saimnieciskais stāvoklis, iekrišana parādos un bēgšana no parādu jūgā iekritušās saimniecības.

Sevišķi smags stāvoklis bija izveidojies ar Polijas-Lietuvas apvienoto muižnieku republiku, kurai kopā ar saviem sabiedrotiem bija izdevies 1410. gada 15. jūlijā **Tannenbergas kaujā** (kas pazīstama arī kā Žalgiras vai Grīnvaldes kauja) sagraut vācu ordeņa un tam palīgā atnākušo Rietumeiropas bruņinieku spēkus. 1411. g. Toruņā noslēdza miera līgumu, kā rezultātā Lietuvas lielkunigaitija atguva Žemaitiju. Vācu ordenis turpināja pastāvēt, taču krustnešu agresijai pret apvienoto Polijas-Lietuvas valsti bija pielikts punkts.

Vācu ordeņa sagrāve, Lietuvas un Maskavas lielkņazistes uzplaukums un tieksme izplatīt savu virsvaru pār Livoniju, piespieda Livonijas zemeskungus izveidot ciešāku apvienību konfederācijas veidā. Par to lēma **Livonijas valstu zemeskungu oficiāla sanāksme, kurā piedalījās bīskapiju, domkapitulu, ordeņa valsts aukstāko pavēlnieku un trīs lielāko pilsētu – Rīgas, Tērbatas un Rēveles (Tallinas) rātskungu pārstāvji, kuri sapulcējās Valkā 1422. g. 25.-28. janvārī**. Šīs sanāksmes 15. pants norāda, ka *„Augšminēto valstu valdnieki šīs zemes lielākas vienprātības, drošības, kopīgas vajadzības un ērtības labad nolēma turpmāk sanākt kopā landtāgā katru gadu vietā un laikā pēc iepriekšējas vienošanās"* [22: 337].

Livonijas lantāgs izauga pamazām – pirmajai zemeskungu un kārtu pārstāvju sanāksmei sekoja 1424. g., 1435. g., 1438. g. u.c., un lantāgs kļuva par oficiālu zemes kārtu sapulci. 1435. g. **zemes saima jeb landtāgs** pieņēma lēmumu, ka visas piecas Livonijas zemes (ordenis, Rīgas arhibīskaps un četri bīskapi), kā arī Rīgas pilsēta saskaņos savu ārējo politiku un neviens zemeskungs nesāks karu bez citu piekrišanas. Zemeskungi atzina arī lielo pilsētu un bruņniecības līdztiesību. Livonijas lantāga uzbūve parādīta 5.4 attēlā.

Livonijas landtāgs pārstāvēja atsevišķu valstu savienību, kurā valstis vienojās ievērot kopīgu ārpolitiku, kā arī vienotu rīcību svarīgāko jautājumu risināšanā.

Viens no nozīmīgākiem jautājumiem, kas lantāgiem bija jārisina, bija par zemnieku saimniecisko stāvokli, viņu parādu nastas pieaugumu. Iepriekšējās apakšnodaļās redzējām, ka 15. gs., salīdzinot ar 13. gs., zemnieku nodokļi bija pieauguši līdz 20 reizes. Viņiem bija jāpilda **pagasts** un **kunga tiesa**, maksājot nodevas naudā, medū, lopos un barībā. Par nodevu savlaicīgu un pareizu ievākšanu muižkungs (muižas pārvaldnieks) un skrīveris saņēma pierakstāmo naudu. Pagasta dzīres bija jārīko sējas, pļaujas, apkūlības laikā un ziemas pagastu ievācot. Tā kā agrotehnika bija ļoti vāja, lauksaimnieciskā ražošana bieži pārdzīvoja neražas gadus, ko pastiprināja 12. gs. un pēc tam sekojošā klimata pasliktināšanās (skat. nodaļu "Mazais ledus laikmets"). Bargo ziemu,vēlo pavasaru un vasaras vidū uznākušo salnu dēļ graudkopību, kas bija galvenā pārtikas nodrošinātāja, bieži piemeklēja neražas. Tās iestājās arī biežo sirojumu un kara postījumu dēļ. Kā sekas bija vispārējs labības, kā arī sēklas trūkums. Zemnieki bija spiesti labības sēklu un darba lopus aizņemties no muižas – tā viņi iedzīvojās parādos, no kuriem nespēja tikt vaļā. Tas pamudināja zemniekus pamest savu saimniecību un bēgt, cerot atrast labāku kungu vai noslēpt agrākos parādus. Daļa muižnieku palika bez zemniekiem, muižu tīrumi palika neapstrādāti, arī muižnieki līdzekļu trūkuma dēļ nevarēja pildīt kara dienestu. Zemeskungi un vasaļi pieprasīja parādnieku izdot atpakaļ kungam, kam viņš bija parādā, vai arī samaksāt viņa parādu.

Zemnieku bēgšanas novēršanai landtāgs 1424. g. pieņēma speciālu vienošanos recesu, ka bēglis, kurš ir pieķerts kā parādnieks kādam noteiktam kungam, ir izdodams atpakaļ šim kungam, jeb arī jāsamaksā tā parāds. Ar to faktiski tika atzīta **novadu būšana (vāc. *Schollenpflichtigkeit*) jeb zemnieku piesaistīšana (piecietināšana) pie sava novada, savām dzimtmājām.**

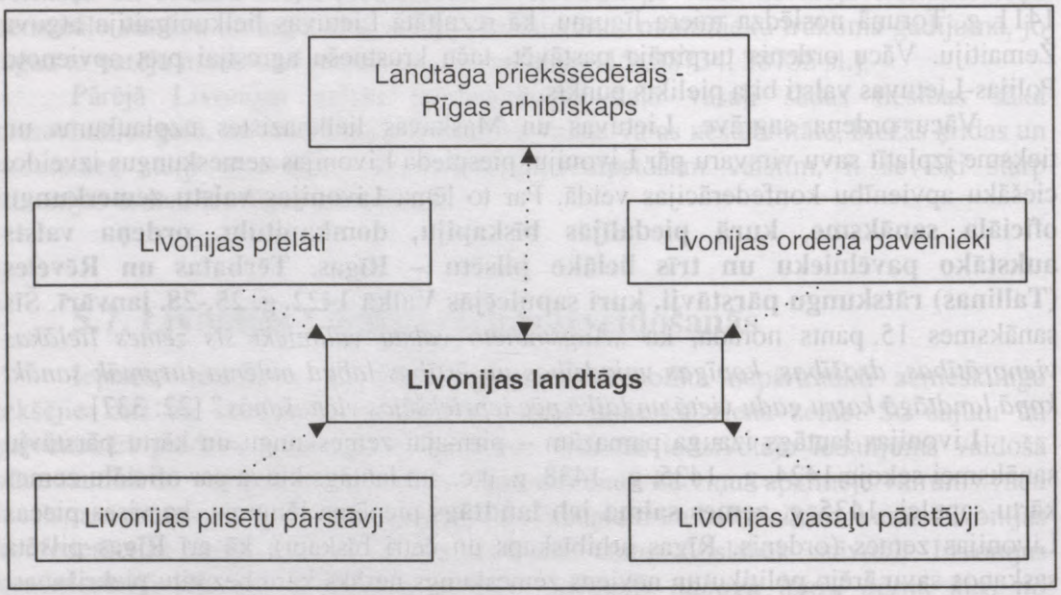

Avots: I.Šterns. „Latvijas vēsture"; 339. lpp.

5.4. att. **Livonijas landtāga uzbūve**

Novadu būšana jeb piecietināšana pie zemes sākuma periodā attiecās tikai uz dzimtajiem saimniekiem, kuri pagastā bija piedzimuši un ar pilnām tiesībām turēja savas sētas, bija to likumīgie mantinieki. Šāds zemes īpašumtiesīgs valdītājs savu parādu parasti apzvērēja „pie arkla" (tas ir, saimniecības maksātspējas noteikšanas) un bija par parādu atbildīgs. Piecietināšana neattiecās uz sievietēm, kuras laulību gadījumos varēja mainīt savu kungu. Tā neattiecās arī uz kalpiem, kuri ikgadus mainīja savu saimnieku.

Izplatoties rakstu mākslai, parādus sāka ierakstīt arī vaku grāmatās. Uz zemniekiem, kam parādu nebija, lēmums par piecietināšanu pie novada neattiecās. Taču viņus saistīja sava māja un saimniecība, kas nodrošināja saimnieka stāvokli un zināmu materiālo labklājību. Zemnieku piecietināšana pie zemes 15. gs. attiecās tikai uz „labajiem tēva dēliem", kas bija „dzimtzemnieki", tātad vadīja saimniecību uz mantojuma tiesību pamata. Taču ar laiku muižniecības tiesības pieauga, un novadu būšana jeb zemnieku piecietināšana pie zemes Livonijā ieviesās pamatojoties uz vispārējām lēņa tiesībām, paplašinot lēņa objekta kategoriju – zemnieka piederību pie lēņa objekta [22: 592]. Uz tā pamata vēlāk, 16. gs. novadu būšana pakāpeniski pārvērtās par dzimtbūšanu.

5.8. Zemnieku materiālais stāvoklis un kultūra Livonijā.

5.8.1. Vispārējais stāvoklis Livonijas konfederācijā

Kultūra un materiālais stāvoklis Livonijā no 14. gs.līdz 16. gs. pusei (Livonijas konfederācijas sabrukumam) bija ļoti cieši saistīts ar politiskajiem notikumiem, kas risinājās no 13.līdz 16. gs. – ar 100 gadus ilgiem brīvības kariem, bruņniecības un tirgotāju paveikto zemes pakļaušanu, vācu kungu šķiru izveidošanos un vietējo iedzīvotāju pakļaušanu un nospiešanu zemnieku kārtā.

Līdz ar to Livonijas konfederācijā izveidojās tas nacionālā un sociālā stāvokļa savijums, kas Latvijas teritorijai ir raksturīgs līdz šī darba uzrakstīšanas brīdim 2000. g. pēc Kr. Ar zemes iekarošanu 13. gs. tika apturēts līdz tam vērojamais kultūras un saimnieciskās dzīves progress, un zemkopība, tāpat kā amatniecība un tirdzniecība, tika atmesta atpakaļ stāvoklī, kādu tā bija sasniegusi līdz 12. gs.. Brīvības cīņu un Livonijas konfederācijas laikā vietējā tauta – nevāci zaudēja topošo inteliģenci, labāk situētos valdošo un bagātāko ļaužu slāņus, kuri vai nu tika izkauti, vai pārgāja vācu kārtās, vai arī emigrēja uz Lietuvu un ieplūda lietuviešu tautā. Pirmā lielā emigrācija sevišķi skāra zemgaļus, dienvidkuršus un sēļus, kuru apdzīvotās teritorijas daļēji iekļāvās Lietuvā, un kuru vārdi saglabājas tur līdz 15. gs..

No otras puses, topošajā latviešu tautā pamazām iekļāvās un asimilējās Latvijā dzīvojošie lībieši, kas pārvaldīja zemes ap Daugavas un Gaujas lejastecēm, bija saglabājušies Kursas zieme|daļā, tāpat arī Zieme|vidzemes igauņi. Lībieši kā atsevišķa tauta masveidā izzuda tikai lielā mēra laikā 1710. gadā, kad daudzi pagasti, sevišķi ap Rīgu, kļuva tukši un neapdzīvoti.

Latviešu tautas veidošanās periods Livonijas konfederācijā vēl arvien ir maz izpētīts, jo latviešiem rakstība vēl nebija izveidojusies un par šo periodu ir saglabājušās tikai svešu tautu liecības. Galvenais ziņu avots ir Rēveles (Tallinas) mācītāja Baltasara Rusova sarakstītā „Livonijas Hronika", kuras otrais papildinātais izdevums iznāca 1584. g. Pomerānijā, Bārtā un no kura vēsturnieka Ed. Veispala vadībā ir sagatavots hronikas latviskais tulkojums [18: 1-214].

Hronists B. Rusovs ir Livonijas kara aculiecinieks un pats pieredzējis Senlivonijā valdošās paražas un tikumus, kas bija stipri līdzīgi kā Igaunijā, tā arī Latvijā. Tas arī deva iespēju viņam aprakstīt tolaik Livonijā valdošo kārtu attiecības, arī zemnieku neapskaužamos dzīves apstākļus un viņu morālo stāvokli. B. Rusovam pārmet, ka viņš vēstures notikumus un faktus ir aplūkojis no morāles viedokļa, un arī to, ka viņš itkā esot cēlies no igauņu zemniecības. Katrā ziņā viņa darbs par dzīves apstākļiem konfederācijā, kas uzrakstīts dzimstošās protestantu ticības humānistu garā, ir smags un nospiedošs.

Darbā izlietoti arī A. Spekkes, Ā. Švābes un citu darbi par šo laikmetu, kas bija pilns vardarbības, cietsirdības un kā Senlivonijai tā arī visai pasaulei nesa daudz ciešanu.

Zemkopība Livonijā

Par šī laikmeta zemkopību ir saglabājušās trūcīgas ziņas, jo nevāci – kā tos apzīmēja tā laika literatūrā, latviešu un igauņu zemnieki tika nospiesti pakļauto kārtā un par viņiem rakstīja ļoti maz. Šī iemesla dēļ arī vēstures pētnieks profesors A. Spekke, aprakstot Māras zemes beigu posmu 16. gs., zemnieku stāvokļa

raksturošanai izmanto arī krievu un lietuviešu literatūras avotus, jo zemnieku stāvoklis šajās zemēs bija līdzīgs kā Senlivonijā, un tamdēļ tos var attiecināt uz minēto zemi.

A. Spekke, izmantojot A. Gvanini (A. Gwagnini) 17. gs. darbu par lauksaimniecību Livonijā, Lietuvā, Maskavijā un citās zemēs norāda, ka neskatoties uz zemes bagātību, liellopu un sīklopu skaitu, zivju un medījumu pilnām upēm un mežiem, zemnieki dzīvo trūcīgi un ēd visprastāko melno maizi un vienkāršākos ēdienus. Gandrīz visu lauksaimniecībā saražoto produkciju tie spiesti atdot bruņiniekam, baznīcai, tirgotājam. Zemnieku skaits nepieauga, jo zemeskungu savstarpējo pilsoņu karu un ārvalstu sirotāju dēļ viņi bieži vien bija spiesti glābties mežos un dedzināt tur nelielus līdumus labības, linu, kaņepāju sēšanai. Zemkopība lielākoties balstījās uz līdumu dedzināšanu un šķūtīm (ķutīm) – žagaru krāvumiem līdumiem paredzētajās platībās. Līdumu dedzināšanu A. Spekke aprakstīja šādi: *„Vispirms viņi (zemnieki) laukus sagatavo šādā kārtā: izcērt vasarā ap Svētā Pētera un Pāvila svētkiem līdz Marijas Debesbraukšanas dienai birzis (mežus) un krūmājus; šo krūmāju izciršanu viņi parasti sauc par* ***lada****, par cirtumu; ja mežs bijis biezs, no virsas apklāj ar (salmu) segumu un tā ļauj tam palikt cauru ziemu. Kad nu atnāk pavasaris, pēc Lieldienu svētkiem, kad vairāk dienas notaļ saule žāvējusi (visu), tad viņi aizdedzina minēto krūmāju cirtumu, kam bija pārklāta (salmu) sega, un to sadedzina pelnos. Tur, kur neizdegtu arī zemes (virskārta), gandrīz nekas neaugtu, tādēļ viņi savāc nesadegušos stumbrus un, salikuši tos sārtā, no jauna aizdedzina, tādā kārtā izdeg arī neiekoptā tīruma daļa, tad viņi savāc pāri palikušās ogles un pelnus un vispirms sēj kviešus (triticum) un virsū citu sēju (sementum), pie kam (plēsumu) ar un ecē, iejūguši vienu zirgu arklā, proti, Krievijā. Lietuvieši parasti zemi uzar ar vēršiem, kas arklu velk ar ragiem. Auglība tur ir tieši neticama... Tādā pašā kārtā tiek sēti, pļauti un ievākti mieži (hordeum); tikai treknākās birzis tiek izcirstas miežiem,jo smagāku zemi prasa arī kvieši. Šāda veida laukos viņi mēdz sēt sešu līdz astoņu gadu laikā, neliekot tiem virsū ne mēslus, ne atkritumus.*

Ja tai mežā, kurā viņi sāk rīkot sēju, atradušies pārāk gari un resni koki, kā, piemēram, priedes, oši (fraxini), ozoli un citi tiem līdzīgi, viņi tos nelaiž nost, bet tikai apcērt tiem lielākos un mazākos zarus, lai (tie) neatņem laukam sauli... Ziemas rudzus viņi sēj šādā kārtā sagatavotā līdumā pēc tam, kad novākti kvieši vai mieži; rudziem viņi ir spiesti zemi art divas reizes, tos viņi iesāk sēt ap Marijas Debessbraukšanas dienu, 15. augustā. Ja kāds slinks zemnieks nebeidz sēšanu no šīs Marijas dzimšanas dienas četru nedēļu laikā, viņš zaudē parastos ražas augļus. Šo sēju viņi sauc par ziemas rudzu sēju, nākamajā pavasarī viņi sēj citu, ko sauc par vasarāju (sēju)...Bet baltkrievi, visi maskavieši un lietuvieši ar cirpēm nopļauto (defalcata) un izkulto labību tūdaļ no lauka saved (mājās) un paglabā (savās) krātuvēs, īpatnējās apakšzemes alās, kas šim nolūkam izraktas meža biezumos un no iekšas izklātas koku mizām. Tur viņi mēdz glabāt labību, bez tam visādas ēdamas vielas, sālītu cūkas gaļu, dažādas ēdamas saknes, drēbes un galvenos mājas rīkus. (To viņi dara) it sevišķi kara laikā, lai nabaga zemnieki būtu droši no biežajiem ienaidnieku iebrukumiem un savu kareivju laupīšanām" [19: 202-205].

Lielu vērību Livonijas teritorijā piegrieza arī tīrumu mēslošanai, jo bargajā klimatā labu ražu varēja iegūt tikai zemi rūpīgi mēslojot – kā atzīmē A. Spekke, jau no senlaikiem ziemeļu iedzīvotājiem ir zināms, ka zeme ir ne vien jāar, bet attiecīgi jāzina, kādi mēsli ir piemēroti katram zemes veidam – vai smilšainiem, vai akmeņainiem, pārpurvotiem tīrumiem. Tāpat, kādi mēsli dodami kviešiem, vai

rudziem, kādi miežiem, auzām, zirņiem, pupām vai liniem. Pie tam mēslu izvešanai un iestrādāšanai rīkoja talkas, sasaucot kopā daudzus kaimiņus [19: 206].

Līdzās laukkopībai zemnieki turēja arī mājdzīvniekus – liellopus un sīklopus, kā arī mājputnus, kurus kopa galvenokārt sievietes. Bet tīrumus apjoza ar garu kāršu sētām, lai pasargātu tos no meža zvēru postījumiem. Un mežos viņiem ir bišu koki, no kuriem tie iegūst medu saldumam un vasku visām baznīcas ceremonijām. Viņi dzīvo savās mājvietās kopā ar lopiem un sīklopiem un tā vislabāk tos pārzina..."*Viņi dzied savas dziesmas, kurās izsaka savas domas, jo viņu valoda vēl ir trūcīga. Tā dzīvo livoņi, cietās vācu varas nospiesti*" [citēts pēc 19].

Taču zemkopība Māras zemē attīstījās diferencēti, jo blakus mežu bagātiem novadiem bija arī biezāk apdzīvoti novadi, galvenokārt ap Rīgu un citām tolaik lielākām pilsētām; tāpat apgabali, kuros bija stipras pilis un pie tām bieži apdzīvotās vietas. Vācu iekarotajos un stabili pārvaldītajos novados, stipro piļu aizsardzībā, zemnieki pamazām sāka pāriet uz pastāvīgiem tīrumiem – divlauku un trīslauku zemkopību, kā vilcējspēku plaši izmantojot zirgus un lauku uzaršanā lietojot dzelzs lemešu arklus [20: 43-48]. Pāreja uz dzelzs lemeša arkliem, acīmredzot notika 14. gs. pirmajā pusē. Izmantoja arī kapļus, ecēšas, izkaptis un citus darbarīkus. Pāreju uz dzelzs darbarīkiem kavēja to dārgums.

Trīslauku sistēmā laukus parasti iedalīja 3 daļās:

1) papuve zemes atpūtināšanai,
2) ziemāji maizes labībai,
3) vasarāji pārtikai un lopbarībai, arī linu, kaņepāju sējumiem.

Taču zemes izmantošanā bija vērojamas atkāpes no papuvju uz atmatu sistēmas pusi, ko izsauca jau minētie kari un nedrošība. Pareizas papuvju sistēmas ieviešanu kavēja arī nelielais lopu skaits, līdz ar to organisko mēslu trūkums.

5.8.2. Latviešu zemnieku kulturālais stāvoklis Māras zemē

Zaudējuši 13. gs. brīvības cīņās savus kungus, vecākos un labiešus (kuri lielākoties tika izkauti vai arī pieņēma vācu kultūru un tautību) topošā latviešu tauta Livonijā kļuva par tipisku apspiesto kārtu – zemniecību. Par to liecina plašais ārzemju ceļotāju klāsts, no kuriem citātus devis profesors A. Spekke savā grāmatā „Latvieši un Livonija 16. gs" [19]. Vācu bruņinieki, mācītāji, pilsētnieki un amatnieki kopā bija ap 6-7 % no visiem zemes iedzīvotājiem, bet nevāci (latvieši un igauņi) ap 93-94 %. Tomēr visa vara Livonijas konfederācijā bija koncentrēta tieši iebraucēju, vācu rokās un tikai viņus apzīmēja ar vārdu „livoņi".

Diemžēl par livoņiem mēs neatrodam rakstos nekā cildinoša. Tomēr, lai nenodarītu livoņiem pāri, minēsim tikai dažus izteikumus. Tā Nikolajs Radzivils, ievērojamais Lietuvas valstsvīrs, 1561. g. vēstulē Polijas-Lietuvas karalim rakstīja šādi: *„(Livonijas) ordeni gandrīz visi nicina un dziļi ienīst un visu lielo nelaimju cēloni meklē ordeņa vīru izvirtušajā dzīvē...Tādēļ, ka atnācēji, bet ne (vietējie) pilsoņi līdz šim bija vadījuši (burtiski: devuši tai padomus) šo provinci pēc sava prāta un nevis ar nolūku to glābt un sargāt, bet gan ņemot vērā savu labumu un peļņu..."* [citēts pēc 19: 39].

Līdzīgu liecību deva arī krievu kņazs A.Kurbskis, kurš kādu laiku bija krievu karapulku virspavēlnieks. Viņš rakstīja: *„Tur zeme bija ļoti bagāta un iedzīvotāji tajā bija tik ļoti lepni, ka atteikušies no Kristus ticības un savu senču tikumiem un labiem*

darbiem; tie metušies visi pa lielo un plato ceļu, tas ir, uz dzeršanu un izlaidību, uz slinkumu un ilgu gulēšanu, uz netaisnībām un brāļu asins izliešanu, kā tas pienākas sekojot negantiem dogmatiem, tādus darbus darīt." [citēts pēc 19: 39].

To pašu Livonijas hronikā daudzkārt norāda arī B. Rusovs. No viņa daudzajiem izteikumiem minēsim tikai vienu: *„Slinkums, greznība, augstprātība, bramanīga dzīve un citi smagi netikumi ieviesās valdnieku un apakšnieku starpā. Livonijas brīvības nepareiza saprašana un pārgalvība bija liela, kā pie valdniekiem, tā arī pie dižciltīgiem un pilsoņiem."* [18: 6].

Vietējie nevāci – igauņu un latviešu zemnieki ņēma no saviem kungiem paraugu un arī viņu starpā ieviesās minētie netikumi – dzeršana, ārlaulības dzīve un nedomāšana par rītdienu. B. Rusovs izsaka domu, ka iemesls, pēc dažu domām, varētu būt arī tas, ka: *„...ārlaulības dzīvi pabalstot paši muižnieki, neuzstādamies pret šādu nebūšanu, un iemesls, kādēļ viņi to darot, esot tas, ka ārlaulībā dzimušiem bērniem pēc vecāku nāves vieglāk atņemt tēva mantojumu, kustamu un nekustamu īpašumu"* [18: 56].

Katrā ziņā jāpiekrīt hronistam, ka ordeņkungi un bīskapi maz rūpējās par zemnieku garīgo dzīvi un labklājību, jo Livonija nebija viņu tēvija un viņu mūžam jau pietika [18: 62].

Topošā latviešu tauta visus Livonijas konfederācijas gadus saglabāja savas bijušās paražas un ticējumus. Formāli tā gan bija pieņēmusi kristīgo ticību, taču iekšēji tā (kristietība) palika zemniecībai apslēpta, jo visu 14.-16. gs. bija ļoti maz baznīcu, tāpat arī mācītāju, kas labi prastu latviešu valodu un spētu zemniekiem izskaidrot kristietību. Tādēļ arī zemniecība saglabāja līdz 13. gs. bijušos ticības pamatus ar savām daudzajām dabas dievībām – ar Sauli, ar likteņlēmējām Laimu un Teklu, ar lauka, meža un vēja mātēm. Saglabāja arī savu mentalitāti, kuras raksturīgākā iezīme bija senā matriarhālisma atliekas, kas bija dziļi slēptas tautas dvēselē un kuru spilgti raksturoja arī viduslaikos livoniešu ieviestais un pāvesta pieņemtais zemes nosaukums: *„Livonia qui est terra matris..."* (Livonija, kas ir mātes zeme [11: XIX, 7], un kura ieguva Svētās Jaunavas Marijas zemes (*terram beate Virginis Marii*) jeb Māras zemes nosaukumu. Šo mentalitāti apstiprina arī pāvesta nuncijs Dž. Lipomans, kurš stāsta, ka vienkāršā tauta turot sievietes tādā pat cieņā kā itālieši dzintaru, pērles, varu un zeltu [19: 21]. Viņi, tas ir latviešu vīrieši, bijuši miermīlīgi, strādīgi un mājas dzīvē labprāt pakļāvušies savām sievām. Varbūt tieši šīs pakļāvības dēļ viņi nokļuva tai stiprajā vācu kundzībā, kas bija raksturīga Livonijai 14.-16. gs., un kuras dēļ tos nicināja kareivīgie igauņi, lietuvieši un vāci [14]. Latviešu sievietes, turpretī, bija valdonīgas un labprāt darīja arī vīriešu darbus. Taču viņas – kā meitas, tā arī sievas, bieži ielaidās ar svešiem vīriešiem un ārlaulības bērni bija plaši izplatīti; viņas nebija salīdzināmas ar stingrajām lietuvietēm, kuras tikumību turēja augstu arī zemē valdot pagānu ticībai.

5.8.3. Nauda, svari un mēri Livonijā

Vācu ekspansija uz austrumiem, cīņa par kundzību Baltijas jūrā, kā arī austrumu teritoriju iekarošana un Livonijas konfederācijas izveidošana saistījās ar tirdzniecības paplašināšanu un varjagu iesākto Krievzemes iekļaušanu rietumu tirdzniecības telpā. Liela nozīme 13. gs. bija Gotlandes salai, kas ilgi bija galvenais starpnieks rietumu – austrumu tirdzniecībā. Taču, ar Rīgas pilsētas dibināšanu un izveidošanu par lielu

rietumu – austrumu tirdzniecības centru, stāvoklis mainījās – Rīga pārņēma Daugavas kuģniecības ceļu, tāpat arī sauszemes ceļu no Daugavas grīvas caur Pleskavu uz lielo Zieme|krievijas tirdzniecības centru Novgorodu, un kļuva par lielu rietumu – austrumu tirdzniecības preču pārkraušanas punktu. No Rietumeiropas te ieveda sāli, vadmalu, siļķes, dzelzi, kā ari gatavas rotaslietas un darbarīkus, bet no austrumiem – vasku, zvērādas, linus, pelnus un kokmateriālus. Sevišķi Rīga uzplauka ar 1282. gadu, kad to uzņēma Hanzas pilsētu apvienībā. Rīga kļuva par vadošo pilsētu tirdzniecībā ar Lietuvu un daļu Krievzemes, sevišķi Polockas, Vitebskas, Smoļenskas kņazistēm, jo pēc to laiku paražām viesis nedrīkstēja tieši tirgoties ar viesi, bet viņam bija jāizmanto vietējo tirgotāju starpniecība. Rīga kļuva par galveno tirdzniecības centru arī darījumos ar vietējiem iedzīvotājiem – ar zemniekiem, topošo muižniecību un ar Livonijas ordeni, kas konfederācijas laikā izveidojās par ļoti lielu tirdzniecības partneri – preču piegādātāju Eiropas rietumu tirgiem, kā arī dažādu preču pircēju un pārdevēju austrumu tirgos.

Jāatzīmē, ka viduslaikos sodus par dažāda veida pārkāpumiem galvenokārt noteica naudā, tāpat arī soda smagumu izteica naudas izteiksmē. Arī atpirkšanās tiesības no soda izciešanas izteica naudā. Naudas izteiksmē parādīja iedzīvotāju maksājamo nodokļu un nodevu apmēru. Līdz ar to naudai bija liela nozīme. Livonijas konfederācijas laikā visā Livonijas teritorijā visvairāk apgrozījas Rīgas naudas sistēma. Praksē kā naudu lietoja tikai dārgmetālus – zeltu, sudrabu un dažādus to kausējumus, pie tam stieņu vai arī monētu – kaltas naudas veidā. Tā kā tīrmetāls monētās, tāpat arī stieņos ar likumu nebija normēts, pie tam laika gaitā un īpaši kara gadījumā mainījās, norēķinu sistēma bija sarežģīta. Norēķinu sarežģītību palielināja arī citi, objektīvi apstākļi. Pirmkārt, visi dokumenti bija rakstīti nevis latviešu, bet vācu valodā un dažādās tās izloksnēs. Senajos dokumentos bieži ir lietoti dažādi saīsinājumi un apzīmējumi, kas ne vienmēr skaidri salasāmi un kurus ne visi pētnieki tulko vienveidīgi. Tātad tolaik lietotie jēdzieni tirdzniecībā un ar to sastopamajos darījumos ne vienmēr atbilst šodienas tulkojumam. Tomēr pats galvenais ir tas, ka 14.-16. gs. ne naudas vienībās, ne arī svaros un mēros nebija tās precizitātes, kas ir pašreiz. Bieži vien, lietojot tā laika apzīmējumus, tika pieļauts visai patvaļīgs jēdzienu tulkojums. Bez tam jāatzīmē, ka arī atsevišķu tā laika pētnieku uzskati daudzos jautājumos ne vienmēr sakrīt. Šī iemesla dēļ tolaik lietotā nauda, svari un mēri darbā ir parādīti galvenokārt laikmeta raksturošanai, tiem nav atsevišķa pētījuma nozīme un tie nevar tikt vienmēr pieņemti kā pilnīgi precīzs atsevišķā jautājuma apskats.

Pirmais, kurš mēģināja nokārtot sarežģīto naudas jautājumu, bija Rīgas bīskaps Alberts, piešķirot Gotlandes tirgotājiem privilēģiju kalt monētas Rīgas bīskapijā un nosakot, ka 4 ½ Rīgas mārkām peniņos jāsver tik pat, cik vienai Gotlandes sudraba svara mārkai. Kā atzīmē K. Ducmane un Ē. Vēciņš, Gotlandē tolaik no katras svara mārkas izkala 288 feniņus un uzskatīja, ka Gotlandes sudraba mārkas svars bija 205-215 g. Jāatzīmē, ka Eiropā tolaik izplatītajā Ķelnes tīra sudraba svara mārkā bija 231-234 g sudraba [6: 35-36].

Tolaik sudraba daudzumu monētās izteica arī **lotēs.** Sudraba svara mārkā skaitījās 16 lotes tīra sudraba, un viena lote līdzinājās 4 kventiņiem vai 16 feniņiem.

Līdzās Rīgas mārkai un feniņiem Livonijā apgrozījumā bija arī Tērbatas bīskapijā kalti **brakteāti** – monētas, kur zīmējums vai uzraksts bija tikai uz vienas monētas puses.

14.-15. gs. Livonijā plaši lietoja arī Lībekas naudu, kurā atsevišķo naudas vienību attiecība bija šāda: [6: 38-39]:

- viena Rīgas sudraba mārka =48 ēres=36 šiliņi=144 ārtaugi=432 Lībekas feniņi;
- viena ēre=1 un 1/3 šiliņi =3 ārtaugi=9 Lībekas feniņi;
- viens šiliņš=4 ārtaugi= 12 Lībekas feniņi;
- viens ārtaugs = 3 Lībekas feniņi.

Latviešu valodā vārda **ārtauga** apzīmējumā praktiski ir dažas atšķirības. Senākajā literatūrā (ko pārstāv Ā. Švābe u.c.), kā arī I. Šterna darbos lieto vārdu „ārtaugs", kam atbilst arī latviešu vārds „ārtava". K. Ducmane un Ē. Vēciņš savā darbā lieto vārdu „ārtigs", kas varēja nākt no zviedru vārda *"örtung"* vai norvēģu *„ertog"*. Par cik latviešu literatūrā lieto arī apzīmējumu „ārtava", šī darba autors ir lietojis apzīmējumu „ārtaugs".

1422.-1426. g. Livonijā notika naudas reforma, izplatot zemas raudzes monētas. Izlaida jaunus ārtaugus, kurus sāka dēvēt par **šiliņiem**. Lai panāktu atsevišķo zemeskungu vienošanos, Livonijā izveidoja monitāro savienību, kas pastāvēja līdz konfederācijas sabrukumam. Ordeņa mestra V. fon Pletenberga laikā ieviesa paražu kalt naudu (šiliņus) ar kopīgu ordeņa un Livonijas arhibīskapa lēmumu. 15. gs. beigās no vienas Rīgas svara mārkas izkaltām monētām bija jāatbilst 16 aprēķina svara mārkām. 1515. g. pieņēma jaunus naudas kalšanas noteikumus, nosakot, ka no vienas tīra sudraba mārkas izgatavojamas 19,5 aprēķina mārkām atbilstošs vērdiņu skaits. Mārkā tika skaitīti četri vērdiņi un vērdiņā – četras lotes sudraba. Tā kā kaltajā naudā sudrabam pievienoja ligatūru, tad arī naudas vērtības aprēķins bija sarežģīts.

Livonijas konfederācijas beigu gados sāka kalt arī **zelta guldeņus**, kas saturēja 22,5 karātu $937,5^0$ raudzes zelta un tika pielīdzināti 5 markām un 27 šiliņiem. Vēlāk šo zelta saturu samazināja.

Monētu sudraba saturs visu Livonijas valstu pastāvēšanas laiku naudas vienībām nebija vienāds, bet gan mainīgs karu un citu apstākļu dēļ. Parasti monētu tīrmetāla saturs pasliktinājās. Līdz ar to naudas lietotājiem bija stingri jāseko līdzi monētu vērtības izmaiņām un atbilstībai ikreizējam tirgus stāvoklim.

13.-15. gs. Livonijā, it sevišķi Kursā un Zemgalē, apgrozībā bija arī **ozerings**. Pēc I. Šterna pētījumiem, ozerings nav bijis monētu, bet tikai stienīšu veidā un saturējis vidēji 35-39 g sudraba. Vēsturē ozerings minēts arī kā „kuršu mārka". Ozeringā bija 24 ārtaugi, pie kam viens ārtaugs svēra ap 1,5 g. Ozerings savā pastāvēšanas laikā bija pieskaņots Gotlandes svara mārkai [22 : 184-185].

Līdzās Livonijas, Gotlandes, Lībekas naudai konfederācijā apgrozībā bija arī citur kaltās monētas. Pazīstamākās no tām bija dukāts un ekijs. **Dukāts** – zelta naudas monēta, kas bija izplatīta Itālijā, pēc tam arī Nīderlandē, Krievijā u.c. Tas saturēja 3,4-3,5 g tīra zelta. **Ekijs** bija zelta monēta, kuru sāka kalt Francijā ap 13. gs.

Svars Livonijā

Livonijas svara sistēmas pamatā bija Rīgas **mārciņa,** kuru vācu valodā apzīmēja arī ar nosaukumu *„Rigischen punkt"*, *„Pfund"* un saīsināti kā „lb". Vienā Rīgas mārciņā pēc toreizējiem mēriem bija 2 mārkas vai 32 lotes, kas pēc šodienas mēriem ir apmēram 412-413 grami.

Pēc mārciņas nākošā augstākā svara vienība bija **pods**, kuru sauca arī par lībiešu mārciņu, vāciski *„Liesspfund"*, *„Livische punt"*, latīniski *„talentum Livonicum"*.

Podā bija 20 mārciņas un tos mēra 8,2 kg. Tirdzniecībā ar zemniekiem lietoja arī lauku **podu**, kurā bija 25 mārciņas.

Nākošā lielākā svara vienība bija **birkavs** jeb kuģa mārciņa, kas vāciski saucās *„Schiffpfund"*, latīniski *„navale talentum"*. Birkavā skaitīja 20 podus vai 400 mārciņas. Vislielākā svara vienība bija **lasts** (vācu val. – Last), kurā bija 12 birkavi. Lasta aprēķinu svars būtu ap 1980-2010 kg.

5.1. tab. Rīgas svara vienības Livonijā

Lasts	Birkavi	Podi	Mārciņas	Mārkas	Lotes
1	12	240	4800	9600	
	1	20	400	800	
		1	20	40	
			1	2	32

Avots I. Šterns. „Latvijas vēsture", 187.lpp.

Beramie mēri

Beramos mērus lietoja labībai un pākšaugiem. Lielākā vienība bija **lasts**, kas dalījās **pūros**, pie kam katrai labībai vienā lastā bija savs pūru skaits, kuru noteica, ievērojot labību tilpummasas. Līdz ar to 1 lastā skaitījās 42 pūri rudzu vai kviešu, 48 pūru miežu vai 60 pūru auzu, zirņu vai pupu. Rīgas pūrs, vāc. *„Lof"*, arī rātspūrs bija 52,75 Rīgas vecie stopi, kas līdzinājās 69 litriem. Rīgas pūrā skaitīja 6 siekus. Lauku pūrs jeb latviešu pūrs parasti bija lielāks un pa apgabaliem atšķīrās. Beramie mēri pēc I.Šterna aprēķina parādīti 5. 2. tabulā.

5.2. tabula. Beramie mēri

Labība	Lasts	Pūrs	Sieki
Rudzi, kvieši	1	42	252
Mieži	1	48	288
Auzas, zirņi, pupas	1	60	360

Avots I. Šterns „Latvijas vēsture",188.lpp.

Šķidruma mēri

Ar šķidruma mēriem Livonijā mērīja ievestos produktus – vīnu, alu, eļļu un etiķi, kā arī vietējo ražojumu – darvu. Pamatvienība vairumtirdzniecībā bija lasts un **āms** (*„amus"*, *„ame"*), bet mazumtirdzniecībā **stops**, kas līdzinājās ap 1,2-1,3 tagadējiem litriem. Šķidruma mēri katrai vīna šķirnei bija atšķirīgi. Tāpat arī mucu izmēri. Alus pamatmērvienība bija **muca**, pie kam Rīgas alus muca atbilda 92 stopiem; 12 mucas skaitīja par 1 lastu alus. Mazumtirdzniecībā alu pārdeva ar **kausiem**, pie kam kausa lielums bija puskanna, un kannas tilpums bija 2 stopi. Aprēķini parādīti 5. 3. tabulā.

5.3. tabula. Šķidruma mēri

Lasts	Āmi	Muca	Kanna	Stopi	Kausi
1	-	12	-	1104	-
	1	1 1/3	60	120	-
		1	46	92	92
			1	2	2
				1	1

Avots I. Šterns,190. Lpp.

Garuma mēri

Garumu parasti mērīja **olektīs** (vāc *„Elle"*), kas apzīmēja elkoņa garumu un bija 53 cm. Olektī ietilpa 2 **pēdas** *(Fuss)* vai 24 **collas** *(Zoll)*. Uz otru pusi bija **ass** *(Faden)*, kuru sastādīja 3,5 collas. Par asi garāks mērs bija **kārts** (virga), kurā skaitīja 16 pēdas un **aukla** *(Schnur)*, kas bija 10 olektšu vai 20 pēdu gara. Mērnieki zemes uzmērīšanai lietoja **lūku**, kura garums bija 66 asis vai 231 olekts.

14.-16. gs. Livonijā lietotie garuma mēri parādīti 5.4. tabulā.

5.4. tabula garuma mēri Livonijā

Aukla	Kārts	Ass	Olekts	Pēda	Colla	Pārrēķins m
1	1 37/48	2 6/4	10	20	240	5,3
	1	2 2/7	8	16	192	4,25
		1	3,5	7	84	1,86
			1	2	24	0,53-0,535
				1	12	0,2651

Avots I. Šterns „Latvijas vēsture" 191.lpp.

Ceļa garuma mērs bija jūdze (mile, myle), kuru I. Šterns aprēķina apm. 4,5 km.

Siena mēri

Svarīgu vietu viduslaiku saimniecībā ieņēma siens, kuru pirka lielos daudzumos zirgu un citu mājdzīvnieku uzturēšanai. Zirgs bija neaizstājams karā bruņiniekiem, kavalērijai, vezumniekiem, tāpat valsts pārvaldes saimniecības uzturēšanai, vezumniekiem, pastam u.c. Parasti sienu mērīja **vezumiem** = 240-250 kg. Lielāks mērs par vezumu bija **pārmiss,** kas līdzinājās 4 vezumiem. Vezums dalījās 30 **grīstēs** vai arī 30 podos.

Zemes ierīcības mēri

Ļoti svarīgu vietu kopējā mēru sistēmā ieņēma zemes ierīcības jeb laukuma mēri, kas bija nepieciešami saimniecības zemes platības un līdz ar to saimniecības ekonomiskā lieluma – arklu noteikšanai. Kā zināms, arkls kā nodevu, nodokļu un klaušu darba aplikšanas mērvienība Livonijā bija pazīstams jau ilgi pirms vācu

atnākšanas un kalpoja zemes ekonomiskā jeb kadastrālā lieluma noteikšanas. Tam bija liela nozīme. Tā kā arkls kā mērvienība izteica kā zemes platību, tā arī tās labumu, tad bija jārada noteikta sistēma, kā dabā izmērīt zemi un noteikt atsevišķo zemes lietošanas veidu robežas un platības.

Saskaņā ar J. Zemzara pētījumiem, zemes ierīcībā Livonijā lietoja vairākus mērus un to lielums nebija ļoti precīzs. Parasti zemes iedalījumam un uzmērīšanai lietoja **mērrīksti** (lat. – virga, vāc. – Ruthe, Ruedte, kr. – prut) vai arī **mērnieka kārti** (vāc. – revisorische Stange), kas bija dažāda lieluma. Izmantotie zemes ierīcības mēri bija [30: 65-80]:

- 7 Rīgas olekšu mērrīksti veco Livonijas mestra un poļu arkla mērīšanai = 376,25 cm;
- 10 Rīgas olekšu mērrīksti = 537,5 cm;
- Mērvirvi (vāc. – Strick) 231 Rīgas olekts garumā (rēķinot 66 asis pa 3,5 Rīgas olektīm) = 124,162 m;
- Lūku mērvirvi, kas bija pagarināta par ežu (aparu) un ceļa tiesu (6 reizes ap galvu, pa 1 olektij) un 6 reizes ap īkšķi (1 olekts), kopā 238 olektis, un ko lietoja mestra jeb Livonijas arkla mērīšanai = 127,925 m;
- 260 Rīgas olekšu garu virvi (Schnur) t.s. Pletenberga arkla mērīšanai = 139,75 m;
- 7,5 Rīgas olekšu mērkārti vai mērrīksti = 403,125 cm;

Laukuma mērīšanai lietoja **lūku** vai **lūka virvi** (lat. – basta, vāc. – Bast vai Leine vai Seile). Tās bija dažāda garuma. Bija 66 asu lūks. Asi skaitīja 3,5 olekšu. 1 lūks = 231 Rīgas olektij = 124,162 m.

5.9. Livonijas konfederācijas sabrukums (16. gs. vidus)

„Livonijā zemes aizsardzībai neviens negribēja
upurēt ne dāldera ... Tamdēļ pazaudēja zemi,
pilsētas, ļaudis un savu labklājību"

B.Rusovs

16. gs. Livonijas valstu stāvoklis bija kļuvis nedrošs. Sen vairs ne pašā Māras zemē, ne tās apkārtnē nebija nekristītas tautas, un līdz ar to bija zudis pamats, uz kura savā laikā dibinājās teokrātiskās Livonijas ordeņa un bīskapu valstis. Pēc gadsimtiem ilgušās katoļu baznīcas neierobežotās garīgās virsvadības bija pieņēmusies spēkā tās iekšējā demoralizācija, kā pretsvars tam radās un izplatījās dažādas protestantu mācības un kustības. To izplatību sekmēja ne vien tieksme atbrīvoties no garīgās vienpusības, bet arī vēlme sagrābt kaut daļu no katoļu baznīcas milzīgajiem īpašumiem.

Vācijā reformisma vadību „uzņēmās" M. Luters, 1517. g. publicēdams pret katoļu baznīcu vērstās „95 tēzes". Katoļu baznīca atbildēja ar 1520. g. pret M. Luteru vērsto pāvesta bullu. Ar to praktiski tika sarauti sakari starp Romas katoļu baznīcu un luterānismu, notika jaunas baznīcas mācības noformēšanās un nodalīšanās. Tā noslēdzās 1530. g. ķeizara Kārļa V sasauktajā Ausburgas reihstāgā, kurā pieņema

luterānisma pamatdokumentu – Ausburgas konfesiju. Tajā galīgi noformēja jauno baznīcas mācību.

Luterānisma kustību Vācijā atbalstīja vairums ķeizarvalstu firstu, vidējā un sīkā bruņniecība, pilsētnieki, pie tam daudzi no tiem cerēja katolicisma sagrāves periodā iegūt sev politisku un materiālu labumu. Protestantisms sevišķi izplatījās Vācijas ziemeļdaļā un aizsniedza arī Prūsiju. 1525. g. Vācu ordeņa lielmestrs Albrehts Hohencollerns pieņēma izšķirošo lēmumu – pārgāja luterticībā, likvidēja Vācu ordeni un uz tā bāzes izveidoja laicīgu Prūsijas hercogisti, pats kļūdams par tās pirmo hercogu un dinastijas dibinātāju.

Šie notikumii dziļi skāra arī Māras zemi, jo Livonijas ordeņa mestrs formāli bija pakļauts Vācu ordeņa lielmestram. Luterānisms ātri izplatījās visā Māras zemē. Hronists Baltasars Rusovs raksta, ka *„1522. g. sāka spīdēt evaņģēlija gaisma Livonijas pilsētās, un ļaudis, pārliecinājušies par pāvesta aplamībām, iesāka karu pret svētbildēm, ieņēma baznīcas, izsvieda no tām elkus un aizveda baznīcas traukus, un neviens nezina, kur tie palika"* [18: 48]. Livonijas ordeņa mestram V. Platenbergam bija jāizšķiras par visas Māras zemes turpmāko likteni – vai iet Prūsijas ceļu un veidot laicīgu valsti, vai mēģināt novilcināt laiku un atstāt izšķiršanos nākamajām paaudzēm.

Stāvoklis Māras zemē šai laikā bija ļoti sarežģīts. Tās iedzīvotāji bija sadalīti divās lielās, viena otrai pretī stāvošās grupās: nelielā valdošā vācu tautības virsslānī, kura rokās bija politiska, tiesiska un saimnieciska vara, un latviešu – igauņu pamatiedzīvotājos, kuriem šīs varas nebija. Pamatiedzīvotāji visā Livonijas valstu pastāvēšanas laikā tomēr bija saglabājuši zināmas tiesības, no kurām svarīgākais bija tiesības un reizē pienākums ar ieročiem rokās piedalīties zemes aizsardzībā pret ārējiem ienaidniekiem. Tāpat bija arī saglabājušās tiesības pagastos kārtot pašpārvaldes jautājumus izspriežot savstarpējās lietas zemnieku tiesās, kā arī piedaloties nodokļu un nodevu kopējā apmēra noteikšanā un sadalīšanā starp zemnieku sētām (ciematiem). Jātzīmē, ka pamatiedzīvotāji, sevišķi igauņi, labi atcerējās senos patstāvības laikus, kad tie paši bija noteicēji savā zemē.

Jāievēro, ka nelielais valdošais vācu virsslānis nebija vienots. Atsevišķo valstu – ordeņa, Rīgas arhibīskapa, bīskapu, kā arī Rīgas pilsētas starpā bija nepārtrauktas ķildas un sadursmes par varu; arī atsevišķi vasaļi naidojās cits ar citu. Šī iemesla dēļ Livonija bija vāja, iekšēji saskaldīta un tāpēc kļuva par kaimiņvalstu iekāres objektu.

Livonijas politisko stāvokli sevišķi sarežģīja notikumi austrumos, kur veidojās un savas robežas stipri paplašināja jauna varena valsts – Maskavijas lielkņaziste, no kuras 15. gs. izveidojās Krievijas cara impērija.

Uz ceļiem nospiestais krievu milzis pēc 200 gadu tributārās atkarības no tatāriem sāka celties kājās, daudz stiprāks un varenāks nekā pirms tam. Krievzemes atbrīvošanās sākās pēc 1380. gada, kad apvienotais krievu karaspēks pie Kuļikovas sakāva tatāru **Zelta ordu**. Maskavas lielkņazi vienu pēc otras pievienoja savai valstij senās krievu kņazistes – Jaroslavļu, Novgorodu, Vjatku, Tveru un citas. Sevišķi stipri krievu nacionālā pašapziņa pieauga pēc tam, kad lielkņazs Ivans (Jānis) III 1472. g. apprecēja pēdējā Bizantijas ķeizara brāļa meitu Sofiju Palaiologu. Maskavas valsts reizē ar to pārņēma bijušās Bizantijas ķeizarvalsts ģerboni, uz Maskavu pārveda Palaiologu ziloņkaula troni, un tā lielkņazi sāka sevi uzskatīt par Bizantijas valsts mantiniekiem un grieķu – katoļu (pareizticīgās) baznīcas aizstāvjiem. Maskavas hegemonijas tieksmēm bija radīts ideoloģisks un juridisks pamats. 1476. g. Ivans III

5.5. att. **Ordeņa mestra Voltera fon Pletenberga kapa plānsne**

atteicās maksāt tatāriem kārtējos meslus, nokratīja Zelta ordas tributāro virskundzību, un Maskava kļuva par pilnīgi patstāvīgu valsti.

Šai laikā arī atdzima krievu **Baltijas politika**. Tā balstījās uz mītu, ka Krievzemes labklājība un uzplaukums nav iespējami bez „loga uz Eiropu" – bez Livonijas tautu, zemes un ostu pakļaušanas un Maskavijas robežu paplašināšanas līdz Baltijas jūrai.

Baltijas politiku Ivans III sāka aktīvi īstenot ar 1492. gadu, uzceldams tieši pie Livonijas robežām, iepretī vācu Narvai, jaunu cietoksni – Ivangorodu jeb krievu Narvu, lai no turienes sāktu visas Māras zemes pakļaušanu. Taču Livonijas ordeņa mestrs šai laikā bija Valters Pletenbergs (1494.-1535. g), drosmīgs un tālredzīgs valdnieks, kas spēju ziņā tiek pielīdzināts pirmajam Livonijas bīskapam Albertam. Viņam izdevās panākt gandrīz neiespējamo – apslāpēt Livonijas valstu partikulārismu, konsolidēt tās cīņai par konfederācijas neatkarības saglabāšanu un iesaistīt zemes aizsardzībā arī pamatiedzīvotājus – latvjus un igauņus.

Ārpolitikā ordeņa aktivitāte bija virzīta uz ciešāku sadarbību ar Lietuvu kā dabisko sabiedroto. Šī sadarbība bija nepieciešama abām pusēm: Māras zemei tā nodrošināja sabiedroto cīņai ar Maskavas valsti, bet Lietuvai atbalstu pret Polijas ietekmes nepārtraukto augšanu abu valstu apvienībā.

1501. g. sākās karš starp Livoniju un Maskaviju, kas ar mainīgām sekmēm ilga divus gadus. Livonija pret krieviem cīnījās kopīgi ar Lietuvu, kas stipri atviegloja tās stāvokli. 1502. g. rudenī Pletenbergs ar apvienotiem vācu, latvju un igauņu spēkiem iebruka Maskavijas zemēs, kur siroja 4 nedēļas, pie kam tika izkauti visi krievi kurus sastapa. Nodedzināja arī Pleskavas priekšpilsētas. Pēc krievu papildspēku ierašanās, netālu no Pleskavas, pie Smolinas ezera notika livoņu kauja ar krieviem un tiem pakļautajiem tatāriem. Krievu pārspēks bija ļoti liels (hronists B.Rusovs tos vērtē uz 90 tūkstošiem) un tie solījās visus vāciešus, kopā ar latviešiem un igauņiem aizdzīt gūstā uz Maskavu. Mestrs V. fon Pletenbergs piesauca Dievu, devās kaujā, un, trīsreiz izlauzās starp krievu rindām turpu un atpakaļ; viņam izdevās pie Pleskavas sakaut krievu – tatāru pulkus un 1503. g. 6.-8. janvārī noslēgt pamieru uz 6 gadiem. Pamieru vairākkārt pagarināja – 1509. g., 1521. g., 1531. g., 1550. g. un 1554. g. Livonija ieguva 50 gadus ilgu atelpu, tomēr bija spiesta par to samaksāt ļoti augstu cenu, jo pamiera līgums Livonijai uzlika smagas saistības [9: 111; 18: 45-47; 22: 414-416]:

- atsacīties no tradicionālās biedrošanās ar Lietuvu austrumu robežas aizsargāšanai;
- atļaut krievu tirgotājiem brīvu tirdzniecības ceļu pa Daugavu;
- atzīt Maskavas tiesības aizstāvēt grieķu – katoļu baznīcas un tās piederīgo tiesības Livonijas zemē.

1501.-1502. g. karā blakus vācu bruņiniekiem, zemeskungu algotajiem karakalpiem kā pilntiesīgi partneri zemes aizsardzībā piedalījās latvju un igauņu zemnieki, veidojot kājnieku armijas kodolu un dodot visus vezumniekus. Taču pēc pamiera noslēgšanas zemes pamatiedzīvotāji pateicības vietā saņēma smagu triecienu. Tā vietā, lai apvienotu visus Māras zemes iedzīvotājus, zemeskungi un vācu bruņinieki nolēma nospiest zemniekus lielākā beztiesībā, nekā tie bija līdz šim. 1507. g. Valmieras landtāgs aizliedza zemniekiem turpmāk nēsāt sev līdzi ieročus [29: 115]. Landtāga lēmumā bija teikts: *„Ja kāds zemnieks nēsātu pie sevis ieročus – šķēpus, kaujas cirvjus vai kādus citus, – tam tie jāatņem, bet zemnieks pats jāapcietina un tas jādara zināms viņa kungam"*.

Ar šo lēmumu juridiski izbeidzās zemnieku tiesības un pienākumi piedalīties zemes aizsardzībā, tika padziļināta plaisa starp muižniekiem un zemniekiem, vājinātas Livonijas aizsardzības spējas.

Valmieras landtāga lēmums tomēr netiek vērtēts viennozīmīgi. Ed. Dunsdorfs norāda, ka ir ziņas par to, ka latvju un igauņu zemnieki ir piedalījušies cīņās līdz pat Livonijas valstu sabrukumam, tamdēļ šis lēmums nevarot tikt uzskatīts par zemnieku pilnīgu atbrunošanu [9: 69]. Acīmredzot šai spriedumā ir daļa patiesības, tomēr Valmieras landtāgs spēra soli pretī Māras zemes iedzīvotāju dziļākai diferenciācijai pēc nacionālā principa.

Valtera Pletenberga politika nodrošināja Livonijai ilgu mieru, taču Valmieras landtāga lēmums nostādīja vācus pret igauņiem un latviešiem, sašķēla Livonijas iedzīvotājus un atņēma V. Pletenbergam iespēju iet pa Prūsijas ceļu – laicīgās hercogistes nodibināšanu. Bezcerīgs izrādījās arī mestra mēģinājums nodrošināt Livonijai Vācu nācijas svētās Romas ķeizarvalsts aizstāvību un atbalstu: ķeizars gan 1526. g. no jauna apstiprināja Livonijas ordeņa mestru valsts firsta kārtā, taču praktisku labumu šis akts Māras zemei nespēja dot, jo Vācijas ķeizarvalsts bija vienota tikai vārda pēc, ķeizars bija aizņemts ar savas plašās valsts pārvaldīšanu, viņam nebija iespēju palīdzēt jaunajam ķeizarvalsts firstam.

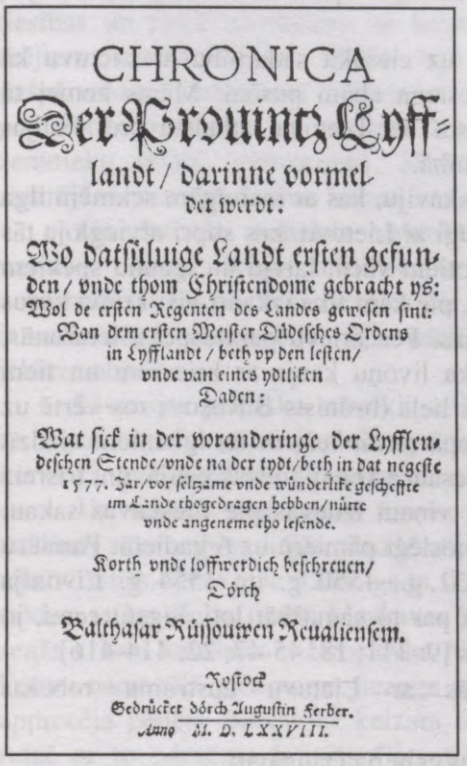
CHRONICA
Der Prouintz Lyff-
landt / darinne vormeldet werdt:
Wo datſüluige Landt erſten gefunden / vnde thom Chriſtendome gebracht ys:
Wol de erſten Regenten des Landes geweſen ſint:
Van dem erſten Meiſter Düdeſches Ordens in Lyfflandt / beth vp den leſten /
vnde van eines ydtlicken Daden:
Wat ſick in der voranderinge der Lyfflendeſchen Stende / vnde na der tydt / beth in dat negeſte 1577. Jar / vor ſeltzame vnde wünderlike geſchefftte im Lande thogedragen hebben / nütte vnde angeneme tho leſende.
Korth vnde loffwerdich beſchreuen /
Dörch
Balthaſar Rüſſouwen Reualienſem.
Roſtock
Gedrücket dörch Auguſtin Ferber.
Anno M. D. LXXVIII.

5.6.att. **Rēveles mācītāja B. Rusova „Livonijas hronikas" pirmizdevums Rostokā (1578)**

V. Pletenberga politika nespēja glābt valsti, jo turpinājās tās iekšējais sabrukums – ikviens Māras zemes muižnieks vai ordeņa ierēdnis centās sagrābt mantu, varēja algot ārzemju karakalpus un karot ar kaimiņiem un apspiest zemniekus. Senie Māras zemes tīkotāji – dāņi, krievi, poļi, lietuvieši un zviedri – redzēja valsts vājumu, iejaucās tās iekšējās lietās, vervēja sev piekritējus, veidoja savu atbalstītāju partijas un veicināja to savstarpējās nesaskaņas. Pēc Pletenberga nāves atdzima arī savstarpējie kari zemeskungu starpā.

Livonijas jautājums kļuva starptautisks, pārvērtās par **Baltijas jautājumu**. Pati Livonija kļuva par tilta zemi, par objektu svešu valstu cīņā par Dominium Maris Baltici.

Ilgais miers, kuru nodrošināja gudrais un varenais mestrs Valters Pletenbergs, ieveda livoniešus maldu domās par to, ka viņi ir droši uz mūžīgiem laikiem. Viņi nerūpējās par zemes aizsardzību un palaidās netikumos. Rēveles mācītājs Baltasars Rusovs savā *„Livonijas Hronikā" sešpadsmitā gs. pirmās puses tikumus un notikumus apraksta šādi: „Bet sātans ilggadīgā miera laikā sēja dažu nezāli tīrajā Dieva vārdu druvā... Livonijā brīvības nepareiza saprašana un pārgalvība bija liela, kā pie valdniekiem, tā arī pie dižciltīgajiem pilsoņiem... starp viņiem iesakņojās – lepnība, lielība, izpriecu kāre, pārmērīga izšķērdība un netiklība, tā ka par visu ko būtu teikt un rakstīt"* [18: 54].

Kamēr nu Māras zemes iedzīvotāji tā vieglprātīgi, nedomājot par zemes drošību un aizsardzību, dzīvoja vieglas dienas, Maskavas cars domāja par savu plānu iegūt šo zemi. Viņš savāca lielos apmēros pulveri, alvu un citus kara piederumus, iepirkdams tos pat Livonijā. Pēc tam, kad maskavieši atņēma tatāriem Kazaņu un Astrahaņu, visiem bija skaidrs, ka pienākusi arī Livonijas kārta. Taču mestrs un bīskapi neko nedarīja, lai stiprinātu zemes aizsardzību. Mestra un bīskapu kases bija tukšas, jo Māras zemes iedzīvotājiem negribējās maksāt nodokļus. Pilsētu mūri netapa atjaunoti un sagatavoti aizsardzībai, jo valdībām nekad nebija naudas, kas nepieciešama armijas uzturēšanai. Baltasars Rusovs raksta, ka *„neviens negribēja upurēt ne dāldera nodevu maksāšanai, resp. miera nopirkšanai, ne kara vešanai. Tamdēļ arī pazaudēja zemi, pilsētu, ļaudis un visu savu labklājību"* [18: 76-77].

Livonieši ne tikai nerūpējās par zemes aizsardzību, viņi pat nespēja izbeigt savstarpējās ķildas un vienoties savā starpā, bet domāja tikai par to, kā izcelties pārējo starpā. Tā vietā, lai gatavotos cīņai pret draudošo iebrukumu, Livonijā 1556. g. izraisījās vietējais karš starp Rīgas arhibīskabu un Livonijas ordeni. Livonijas ordenis saņēma Rīgas arhibīskapu gūstā, un tas deva iemeslu apvienotai Polijas – Lietuvas valstij iejaukties Livonijas lietās, jo Rīgas arhibīskapa palīgs bija Lietuvas dižkunigaiša radinieks. Polija – Lietuva pieteica Livonijai karu; pēdējā piekāpās un 1557. g. Pasvalā noslēdza mieru. Mierlīguma 3. punkts paredzēja Livonijas – Lietuvas militāru sadarbību. Tas runāja pretī 1503. g. pamieram starp Livoniju un Maskaviju, kas aizliedza Livonijas – Lietuvas savienību. Varēja sākties karš, kuram visi kaimiņi bija gatavi un kurā gāja bojā Livonijas konfederācija – tā kļuva par kaimiņzemju laupījumu; muižnieki palielināja varu pār zemniekiem, pārejot no novadu būšanas uz dzimtbūšanu, un zemnieki zaudēja pēdējās brīvības atliekas.

Livonijā sākās jauns vēstures posms – tā kļuva par „tilta zemi" starp austrumiem un rietumiem, kurā netraucēti varēja saimniekot svešu zemju karapūļi.

Literatūra

1. Acten und Rezessen . Tiesību akti par Livoniju, 14.-16. gs.
2. Atskaņu hronika (1993. g.idev.). Ditleba Alnpeķes Rīmju Chronika. Atdzejojis J. Saiva. R. Klaustiņa ievads un piezīmes. R. – 300 lpp.
3. Bienemann Fr. (1870). Aus Baltischer Vorzeit. Leipzig. – 1815.

4. Bunge Fr. G.v.(1838.) Forschungen auf dem Gebiete der liv–, esth – und curländischen Rechtsgeschichte. Erster Beitrag. Geschichtliche Entwickelung der Standesverhältnisse in Liv–, Esth – und Curland bis cum Jahre 1561. E. A. Kluge. Dorpat. – 106 S.
5. Dišlers K. (1936). Latviešu cilšu valstis un novadu valstis 12.un 13. gs. – Senatne un māksla, IV. R. – 59.-66. lpp.
6. Ducmane Kr., Vēciņš Ē. (1995) Nauda Latvijā.Latvijas bankas izdev. R. – 291 lpp.
7. Dunsdorfs Ed. (1938/40). Vidzemes arklu revīzijas 1601. – 1638. LU Tautsaimn. un ties. zin. fak. sērija, IV,1. R. – 288 lpp.
8. Dunsdorfs Ed. (1953) Zum Hackenproblem. Sonderdruck aus Commentationes Balticae. 1/1953.
9. Dunsdorfs Ed., Spekke A. (1964) Latvijas vēsture 1500.-1600. Izd. Daugava. Stokholma – 812 lpp.
10. Engelhardt H. (1897). Beitrag zur Enstehung der Gutscherschaft in Livland während der Ordenszeit. Leipzig. – 128 S.
11. Indriķa Hronika (1993). Heinrici Chronicon. A. Feldhūna tulkoj. E. Mugurēviča priekšvārds, komentāri. Izd. Zinātne R. – 451 lpp.
12. Jannau H. J. (1876) Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauer in Lief – und Estland. R. –S 310.
13. Koetzschke R. (1924) Allgemeine Wirtschaftslerhe des Mittelalters. Jena. – S 626.
14. Laakmann H. (1924) Geschichte Liv - , Est - und Curlands der jetzigen Republiken Eesti und Latwija. Rewal. – S.158.
15. LKV,ll492 – 11494, 22302-22303, 38734-37051-37057.
16. LGU , Bd. 1; 2 (1908). Riga.
17. Punka A. (1940) Latviešu zemnieku likteņgaitas pagātnē. – Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. Lauksaimn. pārvaldes izd. R. – 51.-86.lpp.
18. Rusovs B. (1926.) Livonijas Kronika. Tulkojis Ed.Veispals pēc 1584. g. izdevuma. Valtera un Rapas akc. sab. R. – 214 lpp.
19. Spekke A. (1995) Latvieši un Livonija 16. gs. Izd. sagatavots pēc 1935. g. grāmatas. Izd. Zinātne R. – 267 lpp. + pielik. 44 att.
20. Strods H. (1957) Zemkopības sistēmu attistība Latvijā. Latv. Valsts izd. R. – 168 lpp.
21. Strods H. (1999) Latvijas mežu politika un likumdošana. – Latvijas mežu vēsture. Izd. WWF. R. – 13.-110.lpp.
22. Šterns I. (1997) Latvijas vēsture 1290.-1500. Daugavas apg. Iesp. Latvijā. – 741 lpp.
23. Švābe A.(1926) Pagasta vēsture. Pirmā daļa. Līdz krievu laikiem. R. – 413 lpp.
24. Švābe A. (1930) Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas Agrārā reforma. Zemkop. ministr. izdev. R. – 7.-176. lpp.
25. Švābe A. (1932) Livonijas senākās bruņinieku tiesības. A. Gulbja idevn. R.
26. Švābe A. (1939) Mūsu senās naudas sistēmas. – LVIŽ, Nr2, 3 un 4. – 177.-212.; 323.-350.; 505.-514. lpp.
27. LUB. Erster Band (1853). 1093-1300. Reg. 1-689. reval – S. 810
28. Urban W. (1981) The Livonian Crusade. Waschington. – 562 lpp.
29. Zeids T. (1953) Krievu centralizētās valsts Livonijas politika. – Latvijas PSR vēsture I. sēj. R – 109. – 123. lpp.
30. Zemzaris I. (1981) Mērs un svars Latvijā 13. – 19. gs. R. – 267 lpp.
31. Дорошенко В. (1964.) Основные проблемы аграрнои истории Латвии в XVI веке. Рига. – 89 стр.
32. Тобин А.(1900) Лифляндское Аграрное Законодательство в 19 столетии. Т.1. Рига. – 440 с.

6. Mazais leduslaikmets un tā ietekme uz zemkopību Latvijā

Nu sala, nu sala, nu sīvi sala,
Sasala jūra līdz dibinami.
Nu laba braukšana uz Dzintarzemi.

6.1. Mazā leduslaikmeta veidošanās

Latvijas agrārajā vēsturē līdz šim nav piegriezta pienācīga vērība lielajām klimata izmaiņām zemeslodes ziemeļu puslodē laikā no 13. līdz 19. gs. vidum un šī procesa ietekmei uz zemkopību un zemnieku dzīvi. Speciālajā literatūrā šo periodu apzīmē par **„Mazo leduslaikmetu"**. Latvijas teritorijā tā ietekme bija ilgāka un stiprāk izjūtama nekā Eiropas dienviddaļā un ilga aptuveni no 1200. g. līdz 1880. gadam; to pieņemts uzlūkot par mazā leduslaikmeta beigām, jo ar 19. gs. otro pusi pasaulē sākās jauna ēra, kas raksturīga ar strauju zemes apdzīvotāju skaita pieaugumu, zinātnes un tehnikas ienākšanu sadzīvē, kā arī strauju ogļskābās gāzes daudzuma palielināšanos atmosfērā. Šo jauno posmu cilvēces attīstībā apskatīsim šī darba 4. daļā pie attiecīga laikmeta. Še atzīmēsim, ka **mazais leduslaikmets** bija likumsakarīga parādība, kas krasāk iezīmējās ar vispārējo temperatūras pazemināšanos un jauna leduslaikmeta tuvošanos – procesu, kas bija iestājies absolūtos skaitļos pirms aptuveni 4700 gadiem, (jeb 2700 g, pr. Kr.), kad silto atlantisko periodu (AT_3) nomainīja subboreālais (SB) periods, un klimats pakāpeniski kļuva aukstāks.

Protams, šis process neattīstījās vienmērīgi, jo temperatūra un nokrišņi tā gaitā gan palielinājās, gan arī pazeminājās. Iepriekš redzējām, ka viduslaiku sākuma posmā, ap 850.-1150. g. klimats uz laiku bija kļuvis pat siltāks un lauksaimniecības ziemeļu robeža pavirzījusies pola virzienā. Šo īslaicīgo, aptuveni 250-300 gadu ilgo siltuma uzplūdumu nomainīja jauns aukstuma vilnis, kura laikā gaisa temperatūra pazeminājās, un subtropu apgabalu tuksneši, it sevišķi Sahāras tuksnesis. Āfrikā kļuva arvien sausāks un izplatījās ziemeļu virzienā līdz pat Vidusjūrai [10: 48-53]. Bija sākusies jauna fāze mūžīgajā „cīņā" starp leduslaikmeta tuvošanos un starpledus laikmeta siltuma uzplūdiem, kas ir tik raksturīga ziemeļu puslodei.

Klimata izmaiņas bija globālas. Tās aptvēra visu ziemeļu puslodi. Gada vidējā temperatūra, salīdzinot ar mūsu dienām, bija par 1,0°-2,0° C zemāka. Tā bija arī ļoti svārstīga pa gadiem. Ziemas šai periodā bija bargas, garas un sniegiem bagātas, pavasari iestājās vēlu, salnas turpinājās ilgi un bija pat vasarās. Vasaras savukārt bija īsākas un vēsākas nekā pašreiz, rudeņi nāca agrāk. Reizē ar temperatūras pazemināšanos ziemeļu puslodē palielinājās arī nokrišņu daudzums un pastiprinājās zemes pārpurvošanās procesi. Tas radīja pārmaiņas augu valstī. Mežos samazinājās īves, efejas, skābārži, kā arī ozoli, liepas, vīksnas un lazdas. To vietā nāca bērzi, egles un priedes. Tīrumos par valdošiem kļuva tie kultūraugi, kuriem bija nelielas prasības pēc siltuma un kuri veģetācijas sākuma posmā spēja pārciest mērenas, mīnus 4°-6° C salnas – auzas, vasaras kvieši, mieži, lini, kāposti. Audzēja, protams, arī

ziemas rudzus maizei, taču bargajās ziemās tie dažkārt izsala, bieži agro rudens salnu un lietus dēļ tos nevarēja novākt. Tad iestājās bads.

Temperatūras pazemināšanās stipri ietekmēja visas ziemeļu puslodes attīstību. Izzuda siltummīlošas kultūras, kā prosa, sējas idra un citas. Ilgstoši aizsala upes un ezeri, dažkārt pat lielas platības Baltijas jūrā. Izmainīto augu augšanas apstākļu dēļ kultūraugu ražas bija zemas, bieži bija neražas ar sekojošu badu. Tas ietekmēja nevien zemnieku saimniecisko darbību, bet arī to attiecības ar valdošo bruņniecības kārtu, zemnieku sociālo un politisko statusu. Klimatisko apstākļu pasliktināšanās Ziemeļu puslodē sakrita ar izmaiņām cilvēku dabā un raksturā, varbūt pat ietekmēja tās. Ļaudis mazajā leduslaikmetā bija kļuvuši bargi un nežēlīgi, bieži plosījās ilgstoši kari, kuru laikā bez žēlastības tika postīts, laupīts un slepkavots. Cilvēki cits citu ne tikai padarīja par vergiem, vai apkāva, bet arī mocīja un spīdzināja, dzīvus vārīja katlos un sakropļoja. Tas bija laikmets, par kuru varam teikt: senās, labās dienas – cik gan tās bija briesmīgas!

Noteiktas ziņas par mazā leduslaikmeta ietekmi uz Latvijas lauksaimniecību perioda sākumā, it sevišķi 12.-15. gs. nav saglabājušās, jo, pirmkārt, gaisa temperatūras izmaiņas tolaik vēl nereģistrēja un otrkārt, rakstisku ziņu par šiem gadsimtiem ir ļoti maz un tikai saistībā ar kādiem citiem svarīgiem notikumiem. Tāpēc izmantojamas arī netiešās ziņas, kas raksturo apstākļus Latvijā šī gadu tūkstoša pirmajos gadsimtos – ziņas par vikingu braucieniem ziemeļu jūrās, kā arī no Kijevas Pečoru klostera mūka Nestora hronikas „Pagājušo laiku stāsts" un citas seno krievu hronikas, kas min par notikumiem un arī dabas apstākļiem Latvijai tuvajās krievu zemēs.

Senās skandināvu sāgas vēstī, ka laikā, kad Eiropā bija vērojams siltuma uzplūdums, senie norvēģi devās tālos braucienos pa Ziemeļjūru un Atlantijas okeānu. Polārie ledāji šai laikā bija atkāpušies uz ziemeļiem, Grenlandes ledus vairogs samazinājies, līdz ar to mazāk bija arī Atlantijas okeāna ziemeļdaļā dreifējošo leduskalnu. Skandināvijas zemju vikingiem pavērās iespējas savos nelielajos kuģos doties uz Islandi un tālāk pa Atlantijas okeāna ziemeļdaļas ūdeņiem. Domājams, ka tas bija ap 1. un 2. g. tūkstoša miju, kad normāņi, braucot pa ziemeļu jūrām, pārsteigti atklāja milzīgu salu, kuras dienvidu piekraste bija apaugusi ar garu, zaļu zāli un krūmiem. Atšķirībā no Ledus zemes – Islandes, viņi to sauca par Zaļo zemi – Grenlandi un nodibināja še savas nometnes, kuru iedzīvotāji nodarbojās nevien ar zvejniecību un medniecību, bet pat augkopību un lopkopību [24]. Domājams, ka viņi no Grenlandes apmetnēm aizsniedza arī Ziemeļamerikas kontinenta krastus – tagadējo Ņūfaundlendu un Jaunskotiju. Grenlandes rietumu un dienvidrietumu piekrastē vikingi nodibināja apmetnes, kas vēl tagad nes ķēniņa Frederika un Kristiāna (Christian) vārdus [22: 169; 10: 48-53].

Ap 11.-12. gs. Eiropas ziemeļos sākās temperatūras pazemināšanās, ko pavadīja sala pastiprināšanās Grenlandē, sniega segas pieaugums un kultūraugu iznīkšana. Atlantijas okeānā un Grenlandes jūrā stipri palielinājās peldošie ledāji, kas apgrūtināja kuģniecību un vēlāk pārtrauca to. Vikingu braucieni uz Grenlandi apstājās, tie bija spiesti pamest savas apmetnes rietumpiekrastē, tāpat arī dienvidrietumu daļā. Mazais leduslaikmets pārtrauca arī viņu braucienus līdz Amerikas kontinentam [25: 15-18].

Arī senās krievu hronikas, stāstot par notikumiem Novgorodā un citās vietās, kas bija tikai nedaudz uz ziemeļiem no Latvijas, atzīmē, ka jau 12. gs. še bija bargi laika apstākļi. 6.l. tabulā parādītie V. Žekulina apkopotie klimatiskie dati par

12.-16. gs. Novgorodas zemē liecina, ka jau 12. gs. bija novēroti atsevišķi gadi ar ļoti bargām ziemām (1134.-1165. g.), pārāk mitru vai arī sausu vasaru (1145.-1161. g.), aukstu un lietainu rudeni (1121.,1143. un 1161. g.), lieliem pavasara plūdiem (1127.-1128. g.), kā arī lieliem plūdiem vasarā (1143. un 1145. g.), kas izraisīja vispārēju pārtikas un lopbarības graudu trūkumu. Un kā sekas tam bija bads un liela mirstība [22: 102-107].

Tas norādīja, ka ziemeļu rajonos mazā leduslaikmeta ietekme bija izjūtama agrāk nekā Eiropas dienvidos. Tomēr arī ziemeļos sals akumulējās palēnām, un vislielākā ietekme tam bija tieši 15.-16. gs., kas uzlūkojami kā aukstuma maksimuma periods.

Šie klimata ziņā nelabvēlīgie gadi tika atzīmēti senajās hronikās, kur piemēram, norādīja, ka 1165. g. ziemā bija ļoti stiprs sals. Bija arī ziemas, kad temperatūra bija augsta, nebija nemaz sniega un siltās ziemas dēļ nenogatavojās labība, kas savukārt izsauca graudu un sēklas trūkumu, stipru dārdzību un badu; tāda, piemēram, bija 1303. g. ziema. Savukārt 1420. gadā, kā atzīmē hronists, rudenī *„sniegs uzkrita Ņikitina dienā; sniegputenis ilga 3 dienas un 3 naktis, un uzkrita 4 pēdas, un pastāvēja ilgi un visa labība zem sniega sagūla; un nebija neviena, kas to nopļautu, jo arī cilvēki mira"* [22: 102-107].

Tāpat lasām, ka 1551. g. Novgorodā *„25. martā bija dziļš sniegs; 4. maijā uzkrita dziļš sniegs, arī sals un vējš bija liels."* Ziemas labības no tā ļoti cieta.

Hronikās arī minēts, ka 1523. g. pavasarī *„...Vasarsvētku dienā sakrita ļoti dziļš sniegs, un sniegs palika uz zemes 4 dienas, un nosala daudzi dzīvnieki, zirgi un govis, un putni nosala mežā"* [24: 36].

Stingrais sals, nevienmērīgais nokrišņu un temperatūras sadalījums jūtami ietekmēja cilvēku galveno nodarbošanās veidu – lauksaimniecību, tāpat arī medniecību un zveju. Zemā tehnikas līmeņa un it sevišķi karadarbības dēļ nevarēja plašāk attīstīties meliorācija, un lauksaimniecībā izmantoja galvenokārt vieglās (smilts, viegla smilšmāla, mālsmilts) velēnu podzolētās augsnes, kuras bija akmeņainas un dabisko apstākļu dēļ diezgan neauglīgas. Smagās, mālainās, velēnu karbonātu un velēnu glejotās augsnes ar tolaik primitīvajiem augsnes apstrādes rīkiem bija grūti apgūt, jo tās parasti bija pardaudz mitras. Zemkopībā mazajā leduslaikmetā valdošā bija zemkopības līdumu sistēma. Regulāru zemes apsaimniekošanu un pastāvīgo tīrumu ierīkošanu traucēja visu 13. gs. ilgstošie zemes pakļaušanas kari Livonijā, bieži sirojumi, 14.-16. gs. nepārtrauktie savstarpējie Livonijas zemeskungu kari, kā arī Maskavas lielkņazu 15. gs. beigās – 16. gs. piekoptā **„Baltijas politika"**, kuras mērķis bija iegūt tiešo pieeju Baltijas jūrai. Karu un sirojumu laikā zemnieki bija spiesti slēpties mežos un purvainās vietās, ierīkot tur tīrumus, apgūt pļavas. Tamdēļ arī viņu tīrumi bija izsvaidīti starp mežiem, atradās dažādās vietās, uz ko norāda šai laikā lietotie apzīmējumi, kā: **„meža tīrums", „arams mežs", „tīruma sala", „āra gals"** u.c. Tamdēļ arī ražošanas tehnoloģija gandrīz piecsimts gadu maz mainījās, vietām pat pasliktinājās.

Aukstums, kas Latvijā bija sācies ap 12. gs., pamazām akumulējās, un 15.-17. gs. jau katrs trešais gads bija dabas apstākļu ziņā nelabvēlīgs. Aukstuma un klimata nevienmērības dēļ arī kultūraugu skaits nevairojās, to ražas bija zemas, un arī lopkopības produktivitāte maza. Neražas gados zemnieki iekrita parādos – viņi aizņēmās no muižas sēklu, tāpat arī labību iztikai un nespēja vairs to atdot. Tieši nelabvēlīgie laika apstākļi bija viens no iemesliem, kāpēc zemnieki iegrima parādos,

mēģināja pamest savas sētas un aizbēgt uz citurieni, cerībā tur atrast labāku dzīvi. Bet muižnieki šīs bēgšanas apkarošanai sāka ieviest novadu būšanu (*Schollenpflichtigkeit*), kas ar laiku, it sevišķi 16. gs., pārtapa par dzimtbūšanu (*Leibeigenschaft*).

Novadu būšanas un no tās izrietošās dzimtbūšanas rašanos Livonijā, tāpat kā tās kaimiņapgabalos, ļoti stipri veicināja nelabvēlīgie saimnieciskie apstākļi, kādos ar 14.-15. gs. nokļuva zemniecība. Tiesiskie apstākļi radās muižniecības ekonomisko interešu nodrošināšanai un aizsardzībai.

6.1. tab. Klimata ziņā nelabvēlīgie gadi Novgorodas novadā 12.-16. gs.
(Pēc V. S. Žekulina. „Vēsturiskā ģeogrāfija", 102.-107.)

Klimata raksturojums	Gadsimti un gadi				
	12 gs.	13 gs.	14 gs.	15 gs.	16 gs.
Barga ziema	1134	1284		1415	
Sniegaina ziema	1165	1253		1443	1540; 1557; 1562
Ziema ar maz sniega	1145				1558
Silta ziema	1161		1303	1420; 1474; 1493	1564
Auksts pavasaris				1462; 1485	1540; 1559; 1562; 1589
Lietaina vasara	1145	1201;1251		1404; 1421; 1455; 1464; 1468; 1484	1562
Pārāk sausa vasara	1161			1403; 1430; 1471.	1508; 1533; 1560; 1572.
Auksts rudens ar salnām	1121; 1161.	1215; 1229; 1230; 1251; 1291.	1314; 1315; 1390.	1420; 1453; 1479.	
Lietains rudens	1143			1406; 1438; 1456; 1476.	1540; 1562; 1564.
Pavasarī stipri plūdi	1127; 1128	1291	1314; 1338.	1421; 1470.	1540; 1544; 1555; 1562.
Stipri plūdi pavasarī un vasarā	1143; 1145.	1228; 1251.	1335; 1356.	1407; 1421; 1437; 1455/56; 1464; 1468; 1474.	1540; 1544; 1564.
Volhova tek pretējā virzienā	1176		1373; 1376/77	1415; 1468	

6.2. Mazais leduslaikmets Latvijā

Par laika apstākļiem Latvijā ir saglabājušās tikai fragmentāras ziņas, jo pirmās regulārās meteoroloģiskās datu reģistrācijas sākās tikai ar 1795. gadu.

Taču aukstuma uzplūdi Latvijas teritorijā, kā iepriekš redzējām, sākās jau 13. gs. un turpinājās līdz 19. gs. otrai pusei. Šai periodā gada vidējā temperatūra, kas ap 1930. g. (kad vēl jūtami neizpaudās globālā zemeslodes sasilšana) bija ap 6,1°C, bija pazeminājusies par 1,0°-1,5°C un bija – 4,5°-5,0°C. Taču pa gadiem tā bija stipri

svārstīga, domājams, no – 4,0°-6,0°C. Bez tam jāatzīmē, ka gada vidējā temperatūra mainījās arī teritoriāli, pa apgabaliem. Vidējos datus var attiecināt uz Rīgas – Jelgavas – Stendes, Rīgas – Lielvārdes apgabaliem. Zemāka vidējā temperatūra bija Latvijas ziemeļos, Vidzemes augstienē un Ziemeļlatgalē (Rūjienā, Alūksnē, Gureļos, Malnavā, Ludzā), kur mazajā leduslaikmetā vidējā gaisa temperatūra varēja būt ap – 3,0°-4,0°C. Siltāks bija Kursā gar Baltijas jūru un sevišķi ap Liepāju, kur mazajā leduslaikmetā varēja būt vidēji – 5,0°-5,5°C.

Mazā leduslaikmeta gada vidējās temperatūras varbūtējo rekonstrukciju Latvijā autors ir parādījis 6.1. att.. Taču jāievēro, ka par ļoti daudziem gadiem ir trūcīgas ziņas vai arī to nav nemaz, sevišķi par 13.-17. gs.. Līdz ar to dati par klimata izmaiņām nākotnē tiks precizēti un izmainīsies, un 6.1. attēlu pašreiz var izmantot kā ilustrāciju šī perioda raksturšanai.

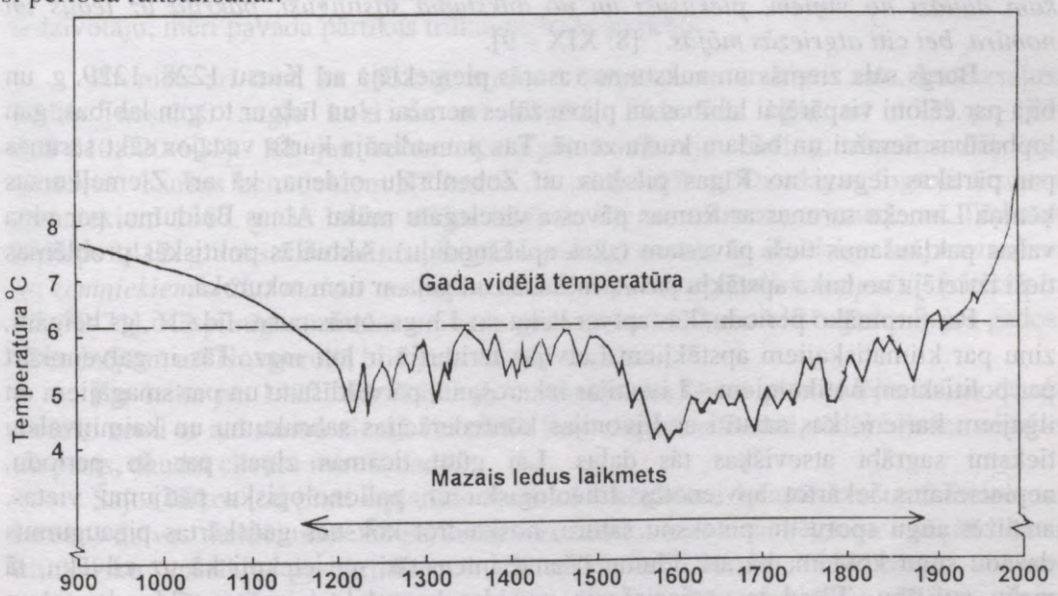

6.1. att. **Mazais leduslaikmets Latvijā**

Pirmās ziņas par klimatisko apstākļu izmaiņām Latvijas teritorijā 13. gs. sniedz jau minētā „Indriķa hronika". Aprakstot krustnešu atgriešanos no Livonijas uz dzimteni, hronists raksta, ka jau novembrī 1204. g. bijis tik stiprs sals, ka viņi (krustneši) nav varējuši ar kuģi piebrauktDānijas krastiem, bet bija spiesti atstāt kuģi ledū un kājām doties uz Dāniju un no tās tālāk uz Vāciju [8: VIII – 3]. Tālāk, aprakstot letu un vācu kopējo karu pret igauņiem, hronists stāsta, ka 1208. g. vasarā, neraugoties uz lielajām lietusgāzēm, tāpat kā 1211. g. rudenī valdošo auksto laiku un 1212. g. ziemas bargo salu, letu vecajie un Zobenbrāļu ordenis, savākuši lielus spēkus, daudzkārt izsiroja igauņu zemes – Ugauniju un Sakalu, laupīdami un apkaudami ļaudis bez žēlastības. Igauņi savukārt rīkoja atbildes iebrukumus, postīdami sējumus un mājas, apkaudami ļaudis, kur vien varēja. Bargo laika apstākļu un sirojumu dēļ kā letu, tā arī igauņu zemē bija neraža, ko pavadīja sērgas un slimība. Bargie dabas apstākļi vienkopus ar cilvēku nežēlību izsauca badu un leti ar igauņiem bija spiesti izlīgt un noslēgt pamieru uz 3 gadiem [8: XII – 2; XV – 7; 11].

Arī nākošās ziņas mums sniedz vēsturnieki, šoreiz „Atskaņu hronika". Tā, aprakstot lietuviešu lielo sirojumu cauri Zemgalei, pāri Rīgas jūras līcim uz Sāmsalu

1215. gadā, „Rīmju hronikas" autors norāda, ka tie devušies pret sāmiem pāri aizsalušajam Austrumlīcim (Rīgas jūras līcim) [1: 1434.-1437.]:

„Pret svorbi gāja jūrai pāri,
Ko sauc par austrumlīci, tāli
Šo nedievs Pērkons bij ar gāli
Kā vēl nekad to pārklājis."

Arī vāci kopā ar līviem un latvjiem savā karagājienā pret sāmiem 1216. g. janvārī – februārī veda savu karapulku pāri aizsalušā Rīgas jūras līča lediem. Hronists Latviešu Indriķis raksta: *„...rīdzinieki atkal sapulcējās ar līviem un letiem, un, iedami pa jūras ledu, kas ilgstoši pieturoties bargam aukstumam, bija ļoti stipri sasalis, virzīja savu karaspēku pret Sāmsalu. Izlaupījuši sāmu zemi viņi atgriezās pa ledu, pie kam daudzi no viņiem, piekusuši un no aukstuma sastinguši, pakrita uz ledus un nomira, bet citi atgriezās mājās."* [8: XIX – 9].

Bargs sals ziemās un aukstums vasarās piemeklēja arī Kursu 1228.-1229. g. un bija par cēloni vispārējai labības un pļavu zāles neražai – un līdz ar to gan labības, gan lopbarības neražai un badam kuršu zemē. Tas pamudināja kuršu vecajos sākt sarunas par pārtikas ieguvi no Rīgas pilsētas un Zobenbrāļu ordeņa, kā arī Zieme|kursas ķēniņa Lameķa sarunas ar Romas pāvesta vicelegatu mūku Alnas Balduīnu, par viņa valsts pakļaušanos tieši pāvestam (skat. apakšnodaļu). Aktuālās politiskās problēmas tieši izrietēja no laika apstākļu pasliktināšanās un gāja ar tiem rokurokā.

Par turpmāko periodu, kas aptver laiku no 13. gs. otrās puses līdz 16. gs.beigām, ziņu par klimatiskajiem apstākļiem Latvijas teritorijā ir ļoti maz. Tās ir galvenokārt par politiskiem notikumiem – Livonijas iekarošanu, pārvaldīšanu un par smagajiem un ilgajiem kariem, kas saistīti ar Livonijas konfederācijas sabrukumu un kaimiņvalstu tieksmi sagrābt atsevišķas tās daļas. Lai gūtu ticamas ziņas par šo periodu, nepieciešams iekārtot apvienotas arheoloģisku un palionoloģisku pētījumu vietas, analizēt augu sporu un putekšņu saturu, noskaidrot koksnes gadskārtas pieaugumus dažādu sugu kokiem, kā arī līdumu līšanas intensitāti un ietekmi kā uz cilvēku, tā mežu attīstību. Tātad ir nepieciešams izveidot kompleksu izpētes tīklu, kas dotu iespēju konstatēt ne tikai pagātnes attīstību Latvijā, bet prognozēt arī tās iespējamās nākotnes tendences. Uz šādu nepieciešamību savos pētījumos norāda arī mežu inženieris M.Zunde [12: 150-157].

Diemžēl patreizējā laika periodā šādu kompleksu pētījumu iekārtošanu kavē pārāk pragmātiskā pieeja zinātnei, vēlme ierīkot tikai tādus pētījumus, kas nes tūlītēju atdevi.

Par 13.-16. gs. Livonijā sastopamiem bargā klimata gadiem un to izsauktām neražām var spriest pēc ordeņa un bīskapa muižu pārvaldnieku labības aizdevumiem zemniekiem, jo atbilstoši toreizējiem paražu likumiem, zemes kungiem un feodālajiem muižniekiem bija pienākums palīdzēt neražas gados saviem zemniekiem ar sēklu un lopbarību. 1313.-1315. g. bija vispārēja neraža. Hronikas vēsta, ka 1315. g. pavasarī bijis liels sausums, kam sekojusi lietaina vasara un rudens, kas kavējusi labības nobriešanu un žāvēšanu, bet rudenī ziemāju sēju. Sekojošā ziemā iesētā labība izsalusi, un 1316. g. pavasarī lietus traucējis vasarāju sēju un rudenī to novākšanu. Kā sekas iestājies liels pārtikas trūkums un dārdzība, kāda Livonija nebijusi pieredzēta. Pārtikas trūkums un bads bijis vispārējs, tas plosījies Lietuvā un Krievijā un arī citur Eiropā un ildzis 3 gadus. Tas bijis izplatīts no Pirenejiem līdz Krievijas stepēm, no

Skotijas līdz Itālijai. Bads piemeklēja arī Māras zemi, un hronists Baltazars Rusovs raksts, ka še simtiem cilvēku nomira badā, un daudzviet vecāki nonāvēja un apēda savus bērnus; tāpat naktīs no karātavām noņēma pakārtos noziedzniekus un tos apēda. Šis bads un dārdzība ilga trīs gadus [16: 32]. Badam bija atšķirīga ietekme: rietumos zemnieku stāvoklis uzlabojās, bet austrumos, kur bruņinieki un zemnieki bija atšķirīgas tautības, zemnieku stāvoklis pasliktinājās:

- 14. gs. Māras zemē karu un sērgu dēļ badi bija bieži viesi lauku sētās, un iedibinās paraža, ka bruņiniekiem (vēlāk muižniekiem) jāatbalsta bada laikā savi zemnieki.
- 1341. g. Kuldīgas komtureja neražas dēļ bija aizdevusi Kursas zemniekiem 97 lastus 31 pūru labības, 500 galvas lopu un 87 mārkas naudā.
- 1348. g. visā Eiropā izplatās mēra epidēmija, kuras laikā izmirst ap trešdaļa iedzīvotāju; mēri pavada pārtikas trūkums, bads un posts.

Hronists arī min, ka 1632. g. bija ļoti barga ziema ar stipru salu, kad izsalusi labība, nosaluši augļu koki un arī cilvēki. Tāds sals bijis arī 1339. g. [19: 608-610;620-621]. Kā jau teikts, Kuldīgas komtureja 1341. g. neražas dēļ bija aizdevusi Kursas zemniekiem 97 lastus 31 pūru labības, Dundagas fogteja aizdeva zemniekiem 1387. g. 33 lastus sēklas labības. Par neražām ziņas sniedz arī Tērbatas bīskaps 1412. g. rakstā ordenim: *„Šogad ir pilnīga neraža un daudziem mūsu vasaļiem un zemniekiem trūkst maizes un rudzu sēklas, kāpēc lauki paliek neapsēti"* [citēts pēc 20: 70-71]. Kā pilnīgus neražas un bada gadus min 1420. un 1421. gadu. Šajos gados, kā redzējām, arī Novgorodā bija liels sals un neraža.

Par laiku no 1420. līdz 1490. g. ir rakstīts, ka Dievs piemeklējis mūsu daudz cietušo zemi ar aukstumu ziemā vai pārāk lielu slapjumu vasarā, tādēļ bijušas neražas un posts, daudzi cilvēki miruši badā.

Šajos laikos ļoti plaši izplatījās **zemnieku bēgšana**, došanās svešumā maizes un labākas dzīves meklējumos. Šī parādība – zemnieku masveida bēgšana – sākās līdz ar klimatisko apstākļu pasliktināšanos un mazā leduslaikmeta iestāšanos, un nav uzlūkojama tikai kā dzimtbūšanas sekas, bet arī kā nelabvēlīga klimata, kara postījumu un arī slikta zemnieku tiesiskā stāvokļa rezultāts. Reizē tā bija viens no iemesliem novada būšanas ieviešanai un vēlākai pārejai uz dzimtbūšanu. Zemnieku bēgšana un labākas dzīves meklēšana bija tik plaša, ka šis jautājums bija viens no galveniem, ko apsprieda 1420. g. landtāgā, un kopš tā laika bija aktuāls daudzus gadsimtus.

Bez jau minētajiem nelabvēlīgo laika apstākļu un neražas gadiem ir ziņas vēl par citiem:

- 1568. g. – ļoti barga ziema un stiprs sals, kas izsauca vispārēju neražu [16: 102];
- 1571.-1572. g.; 1578.-1579. g. – vispārēja neraža, trūka maizes, sēklas un lopbarības;
- 1573. g. – ļoti barga ziema, aizsala Baltijas jūra un ļaudis vēl Vasarsvētkos pa ledu nāca no Zviedrijas uz Rēveli (Tallinu); Vasarsvētkos Rēveles ostas reids bija pārklāts ar ledu un kuģi netika ostā [16: 140].

Sevišķi auksti bija 1600.-1603. gadi. Ziemās sals bija ļoti bargs, pavasari atnāca vēlu, bija vēsi un salnām bagāti, bet 1601. g. vasarā, jūlijā, bija tik stipras salnas, ka nosala ne vien labība, bet arī kokiem lapas. Rudenī nebija ko novākt, ne labības, ne

lopbarības; cilvēki cieta badu, ēda zāli un koku mizas un apmira lielā skaitā [11: 22311-22318]. Bargi laika apstākļi 1600. g. bija visā Ziemeļeiropā. Borisa Godunova laikā Maskavā, kā arī Novgorodā, vasaras vidū uzsnidzis sniegs, badā nomiruši apmēram 500 tūkstošu cilvēku. Aizsala Baltijas jūra, un pāri ledum uz Gotlandi, Zviedriju un citām zemēm devās daudzi bada cietēji cerībā atrast maizi un uzturu. Latvijā postu vēl palielināja zviedru – poļu karš, kuru abas tālaika lielvalstis ar pārtraukumiem turpināja 35 gadus, galvenokārt Latvijas teritorijā. Abu valstu armijas šajā veselas paaudzes mūža garumā ilgušajā karā briesmīgi izpostīja un izlaupīja Vidzemi un apkārtējos novadus. Ir jābrīnās, kā latvieši šos kara, barga sala un mēra gadus tomēr pārdzīvoja.

Par apstākļiem Livonijā 1600.-1602. g. vēsta mācītāja Fr.Engelkes Kēnigsbergā 1603. g. nodrukātais raksts, kurā viņš ziņo, ka lielais sals un kara postījumi, kas aptvēra visu apgabalu no Daugavpils līdz Jelgavai un arī tālāk Kurzemē, noveda pie ļoti liela, līdz tam nepiedzīvota bada. Viņš raksta: *„Ziemas rudzi šajā gadā padevās ļoti slikti, un pārējo, kas vēl palicis, cauri ejošie karapulki un laupītāji paņēma ar varu, pie tam arī dārzos nekas nepaauga, iestājās liels, nedzirdēts bads un daudzi nomira. Nabaga ļaudis cepa maizi no ošu un jaunu ozolu mizas, arī no ezeru ūdensliliju saknēm, sasmalcinātām un ar koka mizu kopā sajauktām, pievienojot jaunu liepu sulu, cepa un ēda to. Un, kad ar to nevarēja savu izsalkumu apmierināt, tie apēda zirgus, suņus, kaķus un kritušo dzīvnieku maitas un visādus kukaiņus, un visu citu, parasti neēdamu. Un kad bads nekur, kā ziņo, netika mazināts, daudzas sievas savus bērnus, un bērni savus vecākus tika nosituši un apēduši. Tam postam, kas piemeklēja vīrus, sievas un mazus bērnus, ak, Kungs Jēzu, tavu dārgo asiņu dēļ neļauj vairs nākt pār mums. Dodi mums, ak, Kungs Jēzus Kristus, sirdis, kas nožēlo grēkus."* [Citēts pēc E.un A. Serafima 17: 24].

- 1623.-1625. g. – ļoti nelabvēlīgi laika apstākļi, liels aukstums, slapjas vai pārāk sausas vasaras, vispārēja neraža;
- 1641. g. – rudzu ziedēšanas laikā stipras salnas, aukstuma un slapjuma dēļ nevarēja ievākt sienu, 1641.-1642. g. ziemā trūka maizes un lopbarības [5];
- 1695. g. – ļoti barga un sniegiem bagāta ziema visā Eiropā; pavasaris un vasara ļoti slapji. Rudzi ziedēja tikai jūlijā, pļāva augusta beigās – ap Bērtuļa dienu, raža ļoti zema. Vasarāji nosala naktssalnās. Arī nākošie, 1696. un 1697. gadi līdzīgi. Nerašas dēļ bija vispārējs bads, atsevišķās vietās no bada mira līdz 24% iedzīvotāju, daudzi neaprakti gulēja uz ceļiem [5];
- 1714. g. – vasara ļoti sausa, nepaauga zāle, trūka lopbarība, plosījās lopu sērgas; tam sekoja pārtikas trūkums un ļoti augstas sāls cenas [21: 110];
- 1716.-1718. g. – ziema ļoti barga, ar neparasti lielu salu, kam sekoja auksta vasara, vispārēja neraža, pārtikas trūkums, bads [21: 110];
- 1726.-1727. g. – slapja un auksta vasara, nevarēja ievākt pat lopbarību, rudenī un ziemā noplēsa salmu jumtus un izbaroja lopiem;
- 1730. g. – vispārēja vasarāju neraža;
- 1740. g. – ļoti auksta vasara, kad nosala vasarāji, daļa palika zem sniega, kas uzkrita ļoti agri: nevarēja ievākt sienu. Vidzemē krita ap 84,2 tūkstoši lopu;
- 1741. g. – ļoti auksta ziema, iznīka ziemāji, vispārēja rudzu neraža; 1742. g. valdība atbrīvoja kroņa muižas no nomas labības atbēršanas, aizliedza krodziniekiem mainīt degvīnu pret labību;

- 1748.-1749. g. – vispārēja neraža, nepaauga lopbarība, krita ap 50 tūkstoši lopu;
- 1756. g. – vispārēja vasarāju neraža;
- 1771. g. – lieli plūdi, kurus izsauca biezais ledus, ūdens līmeņa celšanās un plašu apgabalu pārplūšana; ļoti slapja vasara. Lieti sākās 2. jūlijā un ilga līdz vēlam rudenim, laikā no 15. jūlija līdz 1. novembrim bija tikai 15 bezlietus dienas. Zemākās vietas pārplūda, siens sapuva. 1. novembrī sākās sals, decembrī aizsala purvi, no 21. decembra līdz 19. februārim ļoti auksts. Tikpat nelabvēlīgi laika apstākļi 1772. g. [6: 111-114];
- 1783.-1784. g. – gara, barga un sniegiem bagāta ziema, kas bez atkušņiem ilgst no 1783. g. novembra beigām līdz 1784. g. martam; pavasaris aprīlī – maijā ļoti auksts, ar salnām, kas nodarīja lielu ļaunumu dārziem; ziemeļu vēji, vispārēja neraža [6: 99-100];
- 1799.-1800. g. – ļoti barga ziema, pavasarī ilgi naktssalnas, vasarā aukstums un krusa un naktī uz 30. jūliju ļoti stiprs sals; apsala griķi; sekas – neraža un ļoti liels maizes cenu pieaugums [6: 103];
- 1806. g. – silta ziema, auksts un vēls pavasaris, auksta un slapja vasara; ļoti slikta rudzu raža [9: 386: 2];
- 1807. g. – silta ziema, auksts un ļoti sauss pavasaris, vispārēja neraža, kas veicināja zemnieku morāles pagrimšanu [9: 386-398];
- 1808. g. – silts 1807. gada decembris un 1808. g. janvāris, ļoti vēss pavasaris, sevišķi aprīlis; ļoti slikta raža, vispārēja dārdzība; bada dēļ samazinājās dzimstība, pieauga mirstība un bada nāvē nomira tūkstošiem cilvēku [9: 390-391];
- 1811.-1812. g. – vēls un auksts pavasaris, agrs un auksts rudens ar nakts salnām, sniegu un salu, oktobrī naktssalnas un daudz sniega; agra ziema ar biezu sniegu; 1812. g. pavasaris vēls, smagās augsnes dziļi sasalušas, uz sējumiem ūdens, labības raža zema [13: 45-57];
- 1814. g. – auksta ziema, kas iestājās jau 1813. g. decembrī ar lielu sniegu, salu; janvārī stiprs sals, biezs sniegs; pavasaris auksts ar sniegputeņiem (sevišķi maijs un jūnijs); īsa vasara, agrs un auksts rudens ar sniegu; vispārēja neraža [13: 63-70];
- 1817. g. – ļoti silta ziema (februārī vidējā temperatūra +2° C), vēls un auksts pavasaris, agrs un auksts rudens; labības ražas ļoti zemas;
- 1832.-1835. g. – viapārēja labības neraža Vidzemē, kad slikto laika apstākļu dēļ nevarēja iegūt ziemāju un vasarāju sēklu un līdz ar to apsēt tīrumus. Vidzemē Vispārnoderīgā biedrība ieteica zemniekiem lietot salmus, ozolzīles, kaulu galertu u.c. [18];
- 1837.-1838. g. – ļoti barga ziema, no 1837. gada 8. decembra līdz 1838. gada 28. janvrim ārkārtīgi auksts. Ledus upēs bija 3 pēdas, bet ezeros – 4 pēdas biezs, izsala zivis un vēži. Izsala augļu koki;
- 1845. g. – bija ļoti agrs pavasaris, gājputni atgriezās jau februārī. Taču pavasaris bija vēss, un naktīs salnas bija visu martu, aprīli, maiju. No 11.-13. jūnijam naktssalnas bija tik stipras, ka apsala nevien gurķi un kartupeļi, bet arī rudzi, kas pašreiz ziedēja, pat lauka zirņi, kā arī lapukoki – ozoli, alkšņi u.c. Jūnijā un jūlijā dienās bija ļoti karsts – līdz +36° C, vakaros temperatūra nokritās līdz +8-+10° C, bet no rītiem bija tikai ap +1° C. Bieži bija negaisi, vētras un spēcīgas lietusgāzes. Augu veģetācija beidzās ātri, labība nepadevās, kartupeļiem nebija bumbuļu. Zāle zemienēs nosala, augstienēs neizauga. Bija vispārēja neraža [18: 105-115].

Raksturojot 18. gs. beigu un 19. gs. sākuma klimatiskos apstākļus, A.Levis (A.V.Loewis), pamatojoties uz saviem ilggadīgajiem klimata novērojumiem Livonijā, raksta, ka dabas apstākļi un klimata pētījumi še ir jātver kopā, kompleksi. Livonija ir bagāta ar mežiem un purviem, un klimats še nelielās platībās var būt atšķirīgs un atkarīgs no augsnes reljefa. Purvainās un mežainās vietās ir biežas naktssalnas un miglas, turpretī atklātās vietās to nav. Pauguru stāvākajās nogāzēs sniegs parādās atrāk, tāpat arī saglabājas daudz ilgāk nekā atklātajās vietās. Klimatu stipri ietekmē arī smilšainās augsnes, kas ir ap Rīgas pilsētu un ietekmē sniega segas biezumu un tā kušanu pavasaros; līdz ar to arī lauku darbu sākumu, tāpat rudens lietus ietekmi uz augiem. Laika apstākļi Livonijā var būt arī ļoti mainīgi, gads no gada stipri atšķirīgs, un līdz ar to ikgadējie laika apstākļi var stipri atšķirties no vidējiem ilggadīgajiem novērojumiem. Kā pierādījumu A.Levis parāda ar datiem, ka konkrētā vietā starpība starp aukstāko un siltāko dienu gadā var būt 25 grādu Reomira, bet citā gadā pat 60 grādu Reomira, jeb 2,4 reizes lielāka! Tāpēc jāskatās kādi augi dotajā apvidu parasti tiek audzēti, nevis tie, ko atrod, vadoties pēc vidējiem rādītājiem atbilstošajai vietai. Jo kultūraugus nosaka arī tas, ka Livonijā ir ļoti īss pavasara un rudens periods, kas ietekmē augu attīstību. Vasaras parasti Livonijā bija vēsas un slapjas, atsevišķos gados nav bijis pat nevienas karstas dienas [13: 11-20]. Taču daži gadi atkal bija ļoti sausi, zeme izkalta, raža gāja bojā. Tādi gadi novērojami ik pa 5-6 gadiem, un tie bija bīstamāki nekā parastie mitrie gadi.

Iepriekš dotais laika apstākļu ziņā nelabvēlīgo gadu uzskaitījums nav pilnīgs, šai ziņā nepieciešami tālāki pētījumi. Taču pašreizējais materiāls dod pamatu secinājumiem, ka klimatisko apstākļu nozīme līdz šim lauksaimniecības attīstības vēsturē nav pienācīgi izvērtēta. Mazā leduslaikmeta klimatiskie apstākļi ne vien pazemināja vispārējo ražības līmeni, bet to svārstības bija cēlonis biežām neražām un badam. Ar gadiem šī nelabvēlīgā ietekme akumulējās, izsauca zemnieku grimšanu parādos un ar to saistīto zemnieku bēgšanu. Tam, savukārt, sekoja zemnieku piesaistīšana zemei (vispirms novadu būšana, pēc tam dzimtbūšana), kas stipri samazināja zemnieku ieinteresētību celt sava darba ražīgumu. Līdz ar seno lēņu tiesību sairumu, zemnieku tiesiskā stāvokļa pasliktināšanos un dzimtbūšanas nostiprināšanos, kā arī ar muižniecības interesēs realizēto dzimtbūšanas atcelšanu Baltijas ģenerālgubernatūrā 1816.-1819. g. zemnieki ieguva personīgo brīvību, bet visa zeme tika nodota muižniecībai. Pēc dzimtbūšanas atcelšanas zemnieki savu bijušo zemi varēja saņemt tikai nomā, pēc nomas nomaksas – atstrādāšanas ar darba klaušām, kuru apjoms vienmēr pieauga. Zemniekiem vairs neatlika laika apstrādāt savus laukus, un neražas izsauca kā dabas apstākļi, tā arī zems agrotehniskais līmenis. Muižu pāreja uz klaušu darbu palielināja zemnieku vienaldzību pret darba rezultātu. Tā sekas savukārt, bija zemais agrotehniskais līmenis un nepietiekama lauku mēslošana [7: 105-115].

Visa tā rezultātā graudaugu ražība, kas vidēji bija 6-7 graudi no katra iesētā grauda, atsevišķos laika apstākļu ziņā nelabvēlīgos gados pazeminājās līdz pat 2-3 graudiem. Trūkumu vēl palielināja muižnieku savtīgā rīcība – lai iegūtu lielāku peļņu, tie lielu graudu daudzumu iztecināja degvīnā.

Labības neražas šai laikā bija visā Krievijā, valdība bija spiesta iejaukties un mēģināja stāvokli normalizēt. 1799. g. ķeizars Pāvils I izdeva likumu par **labības magazīnu** ierīkošanu. Tā mērķis bija graudu uzkrāšana neražas gadiem. Vidzemē labības magazīnas veidoja pagastos, pie kam zemniekiem pašiem ik gadus bija jāatber noteikts graudu daudzums. Labības magazīnas pārvaldīja pagastā ievēlēti saimnieki

muižas uzraudzībā. Sākumā zemnieki labības magazīnu ierīkošanu uzņēma ar neuzticību un uzlūkoja to kā mēģinājumu uzlikt tiem jaunas nodevas. Taču pamazām pierādījās, ka tās ierīkotas arī viņu interesēs, jo līdz ar tām pagastos bija noteiktas labības rezerves, kuras varēja izlietot, lai nodrošinātu zemniekus ar sēklu neražas gados. Muižnieki ieguva vēl vairāk – viņi oficiāli bija atbrīvojušies no senā principa, ka neražas gados tiem jāpalīdz saviem zemniekiem, uzvēla šo pienākumu pašiem zemniekiem [9: 373-400]. Kopumā labības magazīnu ierīkošana iedarbojās pozitīvi, jo deva zemniekiem zināmu drošības sajūtu.

Sevišķi biežas neražas un bads bija 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā. Tas bija saistīts ar muižu pāriešanu uz tirgus saimniecību un klaušu darbu sistēmas kulmināciju. Lai novērstu maizes trūkumu, zemnieki tai mēdza pievienot dažadas zāles, piemēram, jaunas usnes u.c. Gāja bojā daudz lopu, kas vēl vairāk saasināja pārtikas stāvokli. Daudzi zemnieki dzīvoja pusbadā, to saimniecības panīka un viņi nespēja pildīt uzliktās klaušas. Tas, savukārt, izsauca, arī muižu saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanos, un, kā norāda H. Strods, vispārēju klaušu sistēmas krīzi [18: 106-114].

Taču šajā laikā radās arī reāli priekšlikumi, kā pārvarēt neražas un to izsaukto postu. Pirmkārt mināms, ka jau 1762. g. Rīgā sāka novērojumus par gaisa temperatūru. J.Barloti atzīmē, ka daļa šo novērojumu pierakstu ir pazuduši, bet no 1795. g. jau ir publicēti un pieejami. Lai gan tie pilnībā neatbilst mūsdienu prasībām, tas bija reāls solis atmosfēras izpētē. Apstrādātie pieraksti parādīti 6.2. attēlā par laiku no 1795. g. līdz mazā leduslaikmeta beigām – 1880. g. Tie sniedz ieskatu par gaisa temperatūras izmaiņām kā kopumā par gadu, tā arī par atsevišķiem mēnešiem. Vienkāršošanas labā attēlā parādīta Rīgā laikā no 1795. g. līdz 1915. g. novērota gada vidējā temperatūra (B), pavasarī galvenā sējas mēneša – maija vidējā temperatūra (A) un ar salu un sniegu bagātākā mēneša – februāra vidējā temperatūra (C). Vismazākās temperatūras svārstības ir gada vidējai temperatūrai, kur tā vidēji ir 6°C un variē 4,3°-8,9°C robežās. Tas izskaidrojams ar to, ka atsevišķo mēnešu temperatūras bieži bija atšķirīgas, kādēļ svārstības pa mēnešiem izlīdzinājās. No 1806. g. līdz 1820. g. iezīmējas temperatūras pazemināšanās, bet 1822. g.-1828. g. – paaugstināšanās, piekam 1824. g. un 1826. g. gada vidējā temperatūra bija pat 8,9°C [2; 3-18].

Lielas klimata svārstības Rīgā bija novērojamas galvenajā sējas mēnesī – maijā. Gada vidējā temperatūra bija 12° C, bet pa atsevišķiem gadiem variēja 7,0 līdz 16,2 grādiem C, tātad par 9°C. Pie tam raksturīgas bija 2 parādības:

1. ļoti lielas starpības starp atsevišķiem blakus esošiem 1-3 gadiem;
2. periodu izdalīšanās ar siltāku vai aukstāku laiku. Piemēram, ar zemāku vidējo gada temperatūru bija raksturīgi 1806.-1818. g. un 1858.-1867. g periodi, kaut gan tajos atsevišķi gadi piemēram , 1872. g. izcēlās arī kā ļoti silti (14,4°C).

Bargākais ziemas mēnesis – februāris izcēlās kā ar ilglaicīgi manāmiem siltuma un aukstuma uzplūdiem, tā arī ar krasām temperatūras svārstībām. Piemēram, gaisa vidējā temperatūra 1797. g. februārī bija +1,2 °C, 1798. g. jau -2,4 °C, bet 1799. g. -16,4 °C. Līdzīgi 1869. g. bija -0,2 °C, 1870. g. -9,7 °C, bet 1871. g. -12,2 °C. Krasas temperatūras svārstības bija arī citos gados: 1822. g. +1,8 °C, bet 1823. g. -6,2 °C. Tieši lielās temperatūras svārstības starp atsevišķiem gadiem iedarbojās nelabvēlīgi uz ziemāju ražām (6.2. att.).

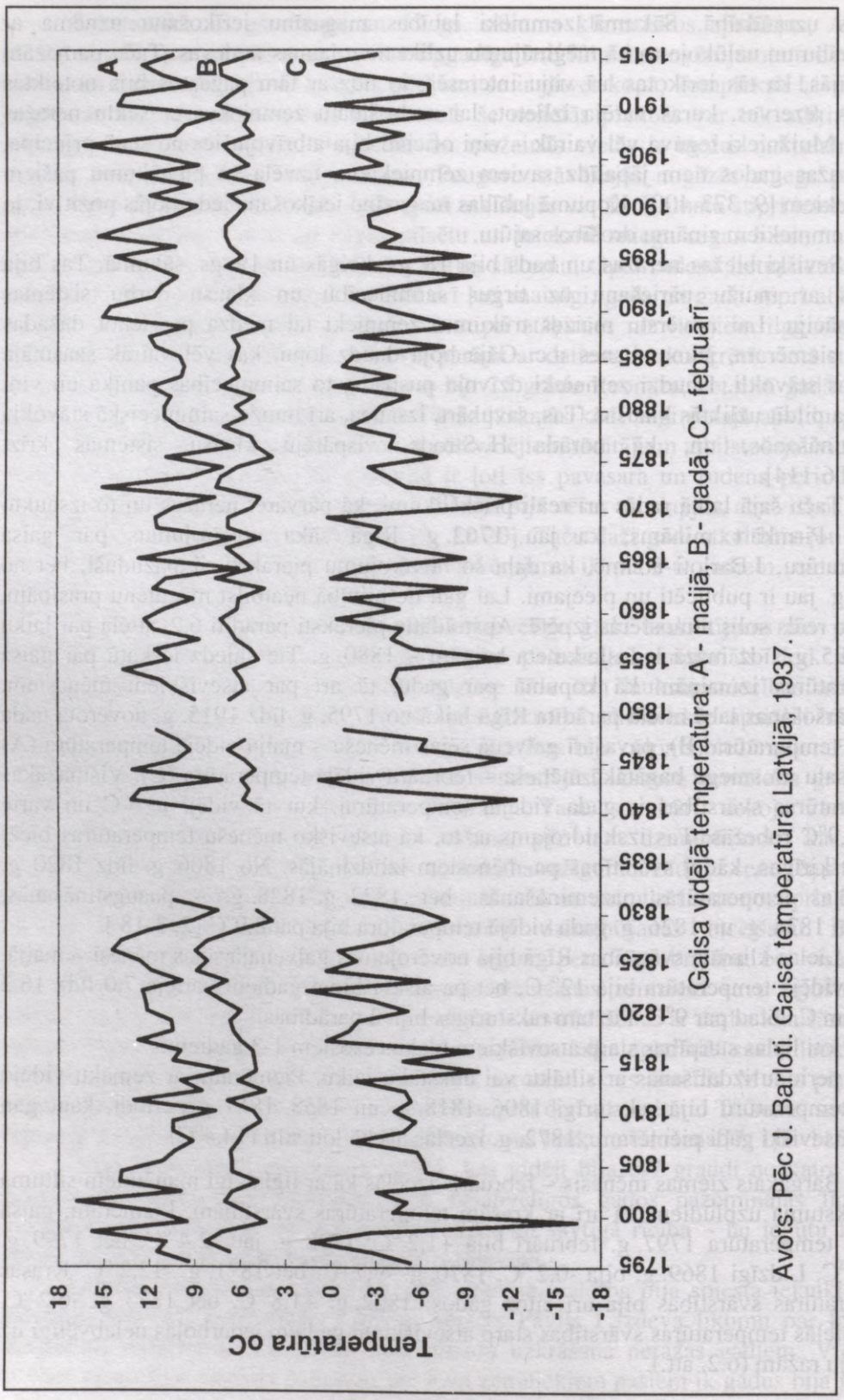

Gaisa vidējā temperatūra: A - maijā, B - gadā, C - februārī

Avots: Pēc J. Barloti. Gaisa temperatūra Latvijā, 1937.

6.2. att. Gaisa vidējā temperatūra ^{o}C Rīgā 1795.-1915. g.

Rīgas meteoroloģiskie novērojumi raksturoja Rīgas pilsētu un tās apkārtni – apgabalu, kurā lielākoties bija smilšainas augsnes, kā arī tiešs jūras tuvums, un līdz ar to klimats še bija relatīvi siltāks nekā galvenajos zemkopības rajonos. Netālajos Ziemeļvidzemes līdzenuma un pauguraines apstākļos morēnu augsnes bija nedaudz smagākas, galvenokārt mālsmilts, arī viegla smilšmāla. Klimats kontinentālāks un mitrāks. Dienvidu virzienā uz Jelgavu un Bausku bija daudz velēnu karbonātu mālainas augsnes, kuras pie mazāka nokrišņu daudzuma tomēr bija pārmitras un ar tālaika darbarīkiem grūti apstrādājamas. Veģetācijas periods visā Livonijā bija daudz īsāks nekā Rietumeiropā. Šī iemesla dēļ sējas, tāpat arī ražas novākšanas laiks izvirzīja nepieciešamību pēc lielāka darba patēriņa, turklāt īsākā laika periodā, kuru bieži vien piemeklēja dažādas klimata svārstības. Tamdēļ arī neražas gadi Latvijas teritorijā bija biežāki nekā Eiropā parasts, un lauksaimniecībā nodarbinātajiem bija jāstrādā ar lielāku piepūli nekā Rietumeiropā.

Šī iemesla dēļ Baltijas ģenerālgubernatūrā jau ilgi lielu vērību piegrieza zemes īpašību izpētei un izstrādāja dažādus pasākumus, lai pozitīvi ietekmētu ražu ieguvi un pārvarētu nelabvēlīgo klimatisko apstākļu ietekmi. Latvijas un Igaunijas teritorijā izdeva speciālus lauksaimniecības žurnālus, kur publicēja dažādus pētījumus par lauksaimniecisko ražošanu, par cīņu pret neražām. Viens no tādiem bija žurnāls „Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft", kur pauda uzskatu, ka neražas galvenokārt ir nelabvēlīgo laika apstākļu sekas, un publicēja pētījumus, kā šos apstākļus pārvarēt. Bija arī atsevišķi pētījumi. Tā ilggadīgais zemes padomnieks barons Bruinings ieteica zemniekiem virkni pasākumu, kas pamazām tika realizēti un deva labus rezultātus [3: 25-30]. Tie ietvēra:

- jaunāko zinātnes atziņu ieviešanu un pāreju uz racionālu saimniekošanas sistēmu;
- augmaiņas sistēmas ieviešanu senās trīslauku sistēmas vietā, paplašinot āboliņa un tauriņziežu sējumus, uzlabojot zemes sastrādāšanu un mēslošanu;
- kartupeļu stādījumu paplašināšanu, radot otro maizi, kas atvietotu īsto un ieņemtu vietu zemnieku pārtikā; jāatzīmē, ka kartupeļi savu lielo nozīmi bada novēršanā parādīja jau 7- gadu kara laikā Vācijā, kad tie daudzus izglāba no trūkuma un nāves, un tāpēc tika nosaukti par Vācijas likteņaugu.

Nobeigumā varam secināt, ka mazā leduslaikmeta sākuma periodā, 13.-16. gs., nelabvēlīgie un mainīgie klimatiskie apstākļi izsauca neražas un badu. 18. un 19. gs. tie savijās ar dzimtbūšanas un klaušu laiku izsaukto pārmērīgo klaušu darba apjoma pieaugumu, kas noveda pie augsnes neapmierinošas un pat sliktas apstrādāšanas un mēslošanas un, kopā darbojoties, bija cēlonis vispārējām neražām un badam. Ar laiku to ietekme pieņēmās un savu kulmināciju sasniedza 18. gs. beigās un 19. gs. pirmajā pusē.

Šo secinājumu varam pamatot arī ar to, ka laika apstākļi pa gadiem stipri mainījās līdz pat mazā leduslaikmeta beigām 19. gs.. Autora pētījumi parāda, ka pēdējos gadsimtos katrā desmitgadē laika apstākļu ziņā bija vidēji 3 kultūraugu attīstībai labvēlīgi, 3 vidēji un 4 nelabvēlīgi gadi, pie tam viens no tiem bija ļoti nelabvēlīgs – vai nu pārāk sauss, vai arī pārāk mitrs. Vai pašreizējais siltuma uzplūdums galīgi nomainīs kopējo tendenci uz jauna leduslaikmeta iestāšanos, aplūkosim darba IV. daļā, nodaļā par siltumnīcas efekta apstākļiem.

Literatūra

1. Atskaņu Chronika. 1993. Ditleba Alnpeķes Rīmju chronika. Tulk. J. Saiva. Izd. SIA Kopa. R. – 300. lpp. Arī: Atskaņu Hronika (1998). V. Bisenieka atdzej., E. Mugurēviča priekšv. Izd. Zinātne. R. – 389. lpp.
2. Barloti J. (1937) Gaisa temperatūra Latvijā. I. d. Gaisa vidējā temperatūra. R. - 81 lpp.
3. Bruiningk V. (1840) Wie kann den ungliklichen Folgen eines allgemeinen Misswachses und diesem selbst vorgebeugt werdc – Livlaendische Jahrbuecher der Landwirtschaft. Dorpat, 1840.B. 2 H – 25-30 S.
4. Dunsdorfs E. (1935) Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas – 1654. R. 1935. – 442 lpp.
5. Dunsdorfs E. (1961). Turība un brīvība septiņpadsmitajā gadsimtā Latvijā. Izd. Pilskalns. Nebraska, ASV. – 176 lpp.
6. Fischer J.B. (1772). Lieflândisches Landwirtschaftsbuch. Verl. Hartknoch, Riga und Leipzig. – 861 S.
7. Hueck A. (1845) Darsstellung der landwirtschsftlichen Verhaeltnisse in Esth – , Liv- und Curland. Leipzig. – 340 S.
8. Indriķa Hronika. (1993.) Tulk. A. Feldhūns. Izd. Zinātne R. – 451 lpp.
9. Jenšs J. (1938) Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. gs. un 19. gs. sākumā. – LVIŽ, 1938. Nr 3. – 373. – 400. lpp.
10. Kenneth Hare F. (1981/1982) Confusion about climate: what is happening? – „Canadian Geographic", Dec. 1981. Jan. 1982.– p. 48-53..
11. LKV. R., 1934.10. sēj.
12. Latvijas mežu vēsture līdz 1940. gadam (1999). Zin.redakt. H. Strods (WWF) Pasaules dabas fonds, Latvijas progr. R. – 364 lpp.
13. Loewis A., V. (1815). Einige Beobachtungen zur nâheren Bestimmung des Klima's von Livland. Gedruckt bei I. E. Schúnmann. Dorpat. – 78 S.
14. Loewis A.V. (1817) Tabelle úber seit 1809 angestellten Beobachtungen zur naeheren Bestimmung des Klimas in Livland. Dorpet. – 20 S.
15. Matthews S.W. (1990) . Under the sun – is our world warming? – „National Geographic", vol. 178, Nr 4, Okt. P – 66-99.
16. Rusovs B. (1926) Livonijas hronika. Tulkojis E. Veispals Valtera un Rapas izd. R. – 214 lpp.
17. 17 Seraphim A. Livlaendische Geschichte. III Band. Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561 – 1795). Reval, 1904. – 371 S.
18. Strods H. (1972) Lauksaimniecība Latvijā 18. gs. 80. gadi – 19. gs. 60. g. sākums. R. – 434 lpp.
19. Šterns J. (1997). Latvijas vēsture1290–1500. Izd. Daugava. Latvija. – 741 lpp.
20. Švābe A. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas Agrārā Reforma. Zemkop. min. izd. R. – 7.-176. lpp.
21. Transehe–Roseneck A.v. (1890). Gutsherr und Bauer in Livland im 17.und 18. Jahrhundert. Verl. K. J. Truebner. Strassburg. – 265 S.
22. Будыко М.И. (1980) Климат в прошлом и будущем. Ленинград. – 332. стр.
23. Жекулин В.С.(1982). Историческая география: предмет и методы. Изд. „Наука" Ленинград, – 224 стр.
24. Котляков В.М. (1965) Тайны ледников. Москва. – 61 стр.
25. Монин А.С., Шишков Ю.А. (1990) Глобальные экономические проблемы. Часть I. Климат и его изменения. Знание. Москва – 48 стр.

II DAĻA
Livonija svešu varu pakļautībā

7. Livonijas konfederācijas sabrukums

7.1. Livonijas kara cēloņi

Livonijas karš (1558.-1582. g.) Māras zemes vēsturē iezīmēja jaunu laikmetu – Livonijas valstu konfederācijas neatkarības zaudēšanu, teritorijas pārvēršanos par „tilta zemi", kuru ieņēma un atkal zaudēja dažādas svešas varas, kuras še izcīnīja savstarpējos karus un cīņas par zemes piederību. Protams, arī Māras zemē jeb Senlivonijā no 13. gs. līdz 16. gs. otrai pusei bija notikušas lielas izmaiņas: pamattautas – igauņi un topošā latviešu tauta bija zaudējuši politisko patstāvību un nokļuvuši vācu bruņniecības un ar to saistīto vācu klerikālo aprindu un pilsētnieku pakļautībā. Taču Māras zemē nenotika pamattautu (vāc. undeutsche, eingeborene) pārvācošanās un igauņi, kā arī topošā latviešu tauta saglabāja savu tautību. Politisko, un pamazām arī saimniecisko varu saņēma vācu bruņniecība, kas izveidoja šeit dižciltīgo zemi (vāc. *Adelsland*), kurā valdīja šaura, no Vācijas ķeizarvalsts atnākušu bruņinieku un klerikāļu kārta [15: 17-18]. Taču formāli Māras zeme bija neatkarīga, un ar vārdu Livonija līdz pat tās sabrukumam apzīmēja visu tagadējās Latvijas un Igaunijas teritoriju.

Livonijas konfederācija militārā ziņā bija vājāka nekā tās kaimiņvalstis, taču galvenais sabrukuma cēlonis bija tas, ka valdošām aprindām, kā to atzīmē hronists B.Rusovs, trūka gribas aizsargāt savu valsti un nest tās labā upurus [11]. Konfederācijas vājuma cēlonis bija tieši iedzīvotāju sašķelšanās divās viena otrai pretī stāvošās grupās – vācu dižciltīgajos un latviešu – igauņu zemniekos, pie kam šīs grupas bija stingri nodalītas kā nacionālā, tā arī politiskā un sociālā ziņā. Pie tam latviešu, un arī igauņu zemnieki atcerējās savu senāko brīvību un to, ka šī valsts (Livonija) nav viņu izveidota un arī nedarbojas viņu interesēs. Taču neviena valsts nevar pastāvēt, ja tās iedzīvotāji nav vienoti, pie kam viena tautība apspiež otru un stingri norobežojas no tās. Pie tam Livonijas ordeņvalsts un bīskapiju amatpersonas veidojās galvenokārt no iebraucējiem, kas Livonijas zemēs bija atbraukuši no Vācijas ķeizarvalsts un vairāk domāja par vietējo iedzīvotāju apspiešanu nekā par zemes aizsardzību. Arī bruņniecības (ar 15. gs. muižniecības) pārstāvji bija saņēmuši savus lēņus no Livonijas ordeņa vai bīskapiem, un norobežojās no vietējiem igauņiem un latviešiem, neļaudami tiem pacelties augstāk par zemnieku un kalpu kārtu. Līdz ar to Livonijas konfederācija, kas kopā ar zemes pakļaušanas periodu pastāvēja vairāk kā 350 gadus, varēja eksistēt nevis sava militārā spēka dēļ, bet gan tāpēc, ka kaimiņvalstis greizsirdīgi raudzījās viena uz otru, lai tikai kāda viena no tām nesagrābtu visu Livonijas mantojumu savās rokās.

Māras zemi šai laikā iekāroja daudzi. No austrumiem savas senās pretenzijas izvirzīja Maskavas lielkņaziste, un ar 1462. g., kad lielkņazs Jānis (Ivans) III pieņema cara titulu, tās tiesību pārņēmēja Krievijas cariste. Tā atsaucās uz vēsturiskām tiesībām, norādot, ka savā laikā jau Tērbatas bīskapija bija maksājusi meslus Pleskavai, kas tolaik ietilpa Krievijas caristē. Vēl agrāk krievu kņazi ievāca meslus no Tālavas un Jersikas letiem un Daugavas lībiešiem. Tieši Krievzeme kopš Jāņa III laikiem izvirzīja lielākās pretenzijas pret Livoniju un piekopa „Baltijas politiku", kuras mērķis bija Livonijas un karēļu zemju pakļaušana un to ostas pilsētu izmantošana tirdzniecībā ar rietumu zemēm.

Dienvidos no Livonijas konfederācijas atradās tolaik varenā apvienotā Polijas-Lietuvas valsts. Abas valstis jau 1385. g. Krevā bija noslēgušas vienošanos, ar kuru kā Lietuva, tā arī Polija apņēmās piekopt kopīgu ārpolitiku, kopēji veidot savas attiecības ar kaimiņu valstīm, tomēr atstājot katrai no ūnijā apvienotām valstīm iekšpolitisko jautājumu kārtošanu pēc sava ieskata un likumiem. Ar Krevas ūniju Lietuvas lielkunigaitis, kas Lietuvā valdīja uz mantojuma tiesību pamata, tika ievēlēts par Polijas karali un pārcēlās uz galvaspilsētu Varšavu. Apvienotā Polijas-Lietuvas valsts veidojās par muižnieku republiku ar lielām muižniecības Seima tiesībām. Pakāpeniski mazinājās arī Polijas-Lietuvas kari ar Vidzemi, izveidojās pat abu valstu faktiska savienība pret Krieviju, kas vienādi apdraudēja kā Livoniju, tā arī Lietuvu. Pie tam liela nozīme bija arī simpātijām, kuras Livonijas muižniecība izjuta pret Lietuvas lielo karakungu – bajāru kārtu, kura jau lielkunigaiša Vitauta laikā bija ieguvusi lielākas privilēģijas pār zemniecību, cenšoties nospiest to dzimtbūtnieciskā atkarībā. Bez tam jāatceras, ka Lietuva jau kopš 12.-13. gs. uzlūkoja Austrumlatviju, tagadējo Latgali, kā savu vēsturisku sastāvdaļu.

Rietumos, un pēc Somijas iekarošanas arī ziemeļos no Livonijas bija Zviedrija, kura ar 15. gs. aktīvi iesaistījās cīņā par Dominium Maris Baltici – kundzību Baltijas jūrā un līdz ar to tās austrumu piekrastē. Zviedrija jau agrāk, sākot ar 6. gs., uz īsāku vai ilgāku laiku bija nostiprinājusies gan Kursā, gan Ziemeļigaunijā, ievākusi še meslus un pretendēja uz daļu no Livonijas zemēm. Tālāk rietumos bija arī Dānijas Karaliste, kas tāpat pa laikiem jau kopš apmēram 6. gs. bija pakļāvusi savai tributārai kundzībai kuršus un daļu igauņus, un kopš 13. gs. oficiāli valdīja Ziemeļigaunijā, izveidojot še „Dānijas hercogisti". Spiesta 14. gs. pārdot šo hercogisti Vācu ordenim, un caur to Livonijas ordenim, Dānija tomēr loloja cerības kādreiz atkal tajā nostiprināties.

Pati Livonijas konfederācija tomēr skaitījās vācu Ķeizarvalsts lēnis, kas jau 13. gs. bija izlēņots bīskapam Albertam. V. Pletenbergam esot par ordeņa mestru, šīs lēņtiesības tika atkal apstiprinātas, un V. Pletenbergs iecelts vācu Ķeizarvalsts firstu kārtā. Ar šo juridisko aktu visiem Livonijas tīkotājiem bija jārēķinās.

Līdz ar vācu Hanzas – tirdzniecības pilsētu savienības sabrukumu izmainījās arī tirdzniecības raksturs Baltijas jūrā, parādījās jauni pretendenti – holandieši un angļi, kas arī vēlējās saņemt Livonijas tirdzniecību savās rokās.

Tādējādi gribētāju uz Livonijas konfederācijas zemēm bija daudz, un tie gaidīja izdevīgu mirkli tās pakļaušanai. Uz to viņus pavedināja arī apstāklis, ka Livonijas kungu kārta bija palaidusies slinkumā, dzeršanā un netikumībā, un negribēja valsts labā nest ne mazākos upurus, arī dot naudu tās aizsargāšanai.

Par nopietnu šķērsli Livonijas konfederācijas pastāvēšanai kļuva arī citi faktori. Pēc Livonijas iekarošanas tās tautas bija kristītas, un kristīgo ticību pieņēma arī

Lietuva – 1387. g. kristījās Lietuvas lielkunigaitis un tauta, un drīzi vien, pēc Tannenbergas (Žalgiras) kaujas, kristietību 1417. g. pieņēma arī zemaiši. Līdz ar to Vācu un Livonijas ordeņvalstīm zuda morāls pamats pastāvēt, jo tuvumā vairs nebija neviena nekristīta zeme.

Bez tam pašā Livonijā jau ar 16. gs. 20. gadiem sāka plaši izplatīties protesti pret katoļu baznīcas augstāko amatpersonu politiku, it sevišķi pret grēka atlaižu zīmju pārdošanu par naudu. Vācijā, Augsburgā noformējās M.Lutera izveidotā luterticība, kas ieguva Augsburgas konfesijas nosaukumu. Sākot ar 1522. gadu, reformācijas idejas strauji izplatījās arī Livonijā un še pastiprinājās pilsētnieku, kā arī bruņniecības rīcība pret Romas katoļu baznīcu. Beidzot, 1554. g. Livonijas landtāgs pasludināja ticības brīvību. Ar to arī zuda Romas katoļu baznīcas bīskapiju pastāvēšanas morālais pamats.

Līdzīgi notikumi norisinājās arī Vācu ordeņa zemēs, un lielmestrs Alberts Hohencolerns (Albrecht von Hohenzollern) 1525. g. izšķīrās par galējo soli – viņš pieņēma luterticību, pārņēma Vācu ordeņa īpašumus Senprūsijā un pasludināja laicīgās valsts – Prūsijas valsts izveidošanu Polijas valsts lēņtiesiskā atkarībā. Vācu ordeņvalsts bija beigusi pastāvēt, un Livonijas ordenis palika vienīgais, kas veidoja valstisku apvienību Livonijas konfederācijas sastāvā, ar mērķi cīnīties pret nekristītiem pagāniem, kādi sen jau vairs Eiropā nebija.

Tādējādi Livonijas konfederācijai bija zudis visa veida pastāvēšanas pamatojums, un bija jāgaida brīdis, kad kāds no kaimiņiem centīsies šai reģionā pārņemt varu un zemi.

7.2. Krievija sāk cīņu par Māras zemi

Vērodama notikumu gaitu Eiropā un reformācijas uzplaukumu, kā arī apzinādamās savu arvien pieaugošo spēku, pirmā rīkoties nolēma Krievijas cariste. Krievijas valdnieks Ivans (Joans, latv. Jānis) IV, kas vēsturē pazīstams ar Ivana bargā (Groznij) vai Jāņa Briesmīgā (*Ivan der Schreckliche*) vārdu, redzēja, ka livoņi nav gatavi aizstāvēt savu zemi, mantu un dzīvību. Kā ieganstu viņš izmantoja 1557. g. Pasvalē noslēgto Livonijas ordeņvalsts un Polijas – Lietuvas valdnieka Sigismunda II Augusta miera līgumu, ar kuru Livonija un Lietuva noslēdza militāru apvienību. Tas runāja pretī Maskavas lielkņazistes un Livonijas ordeņa mestra V. Pletenberga 1503. g. parakstītajam pamiera līgumam, ar kuru Livonijas ordenis apņēmās atsacīties no biedrošanās ar Lietuvas lielkunigaitiju. Kā formālu ieganstu Krievija izmantoja arī faktu, ka Tērbatas bīskapija nav ilgus gadus samaksājusi meslus Pleskavas kņazistei.

1557. g. Ivans IV atsūtīja Livonijas kārtām ultimatīvu vēstuli, pieprasot gandarījumu par it kā nodarītām pārestībām, tāpat nodevas no Tērbatas bīskapijas 40000 dālderu apmērā – jo Tērbata esot sena krievu zeme, kura pirms 300 gadiem esot maksājusi meslus Pleskavas kņazistei; pēdējā tagad ir Krievijas valsts sastāvdaļa, un līdz ar to Krievija esot tās tiesību pārmantotāja [11: 69-76]. Kad nu ordenis savas tukšās kases dēļ šo summu tūlīt nevarēja samaksāt, krievu karaspēks 1558. g. janvārī ielauzās Māras zemēs. **Tā sākās briesmīgais Livonijas karš, kas ilga 24 gadus** un kura laikā daudzas pilsētas, ciemati un lauku sētas pārvērtās krāsmatās, vairums iedzīvotāju zaudēja dzīvības un veselos apgabalos vairs nedzirdēja cilvēku balsis. Vai šie 40000 dālderi, kurus Māras zemes iedzīvotāji negribēja samaksāt savai valdībai

kara novēršanai un armijas uzturēšanai, bija tik liela summa, ka to nevarēja savākt? Īstenībā tā bagātajai Livonijai bija maza summiņa. Baltasars Rusovs liecina: *„Minēto summu būtu varējis gan dot kāds muižnieks vai daži tirgoņi, ja tikai gribētu, bet neviens negribēja upurēt naudu"* [11: 74-76]. Kā rāda tālākie notikumi, ļoti daudzi turīgie muižnieki un pilsoņi katrs atsevišķi zaudēja daudz lielākas summas, citi vēl dzīvības piedevām. Piemēram, vienam pašam muižniekam Fabianam Tīzenhauzenam karā atņēma 80000 dālderu. Un vienā pašā Tērbatā cara karaspēks guva tik lielus pārtikas līdzekļus un dažādu preču krājumus, ka pietiktu pilsētas apbruņošanai un nopietnai kara vešanai. Zeme būtu palikusi neskarta. Livonieši savā tuvredzībā un alkatībā negribēja maksāt savai valstij un valdībai nodokļos ne dāldera, labāk atdeva visu savu mantu un piederīgo dzīvības svešiniekiem. Taču tā jau tas šai zemē ir bijis ne vienu reizi vien, jo tās iedzīvotāji daudzkārt pašlabumu ir stādījuši augstāk par vispārējām interesēm un bieži ir iegrimuši savstarpējos strīdos, aizmirsdami valsts un visu iedzīvotāju kopīgās intereses. Sekas tam visam bija tādas, ka zeme bija atstāta bez aizsardzības un *„šai karā krievi ieņēma Livonijas pilsētas bez kādām grūtībām.* ***Ne bads spieda atdot pilis, bet iedzīvotāju gļēvums un nodevība***" [11: 81] (izcēlums mans – A.B.). Nespēdami vieni paši Krievijai pretoties un nesaņemdami arī nekādu atbalstu no savas augstākās virsvaras – Vācijas ķeizarvalsts, Livonijas konfederācija, kuru pārstāvēja trīs tās stiprākās sastāvdaļas – Livonijas ordenis, Rīgas arhibīskaps un Rīgas pilsētas rāte, meklēja sabiedrotos. Par tādiem viņi izraudzījās lietuviešus, kuras muižniecība bija ieguvusi ne vien varu valstī, bet arī lielu varu pār zemniecību. Jau 1559. g. livoņi atzina Polijas karali un Lietuvas lielkunigaiti Sigismundu II Augustu par savu patronu un lūdza to sniegt palīdzību cīņai pret krieviem. Taču poļi nebija ieinteresēti Livonijā un lietuvieši vieni paši kavējās ar palīdzības sniegšanu. Livonijas ordenis nesaņēma palīdzību arī no citiem konfederācijas locekļiem un bija spiests viens pats uzņemties kauju ar krieviem pie Ērgemes 1560. g. Tā arī bija pēdējā reize, kad plīvoja Livonijas konfederācijas karogs – ordenis cieta smagu sagrāvi. Livonieši saprata, ka viņu laiks ir beidzies. Pēdējais ordeņa mestrs Gothards Ketlers atzina karaļa Sigismunda II Augusta virsvaru pār visām Livonijas zemēm. Viņš parakstīja „Pacta subiectionis" – līgumu, ar kuru noslēdza aizsardzības paktu ar Polijas-Lietuvas valsti [17: 55. paragr. un 50. pielikums].

Starplaikā krievu karaspēks ieņēma visu Tērbatas bīskapiju un daļu ordeņa zemes, tāpat izsiroja un izlaupīja arī citus Livonijas novadus. Livonijas ordenis gan mēģināja pretoties, vākdams naudu un algotņus, ieķīlādams par 50000 guldeņiem Prūsijas hercogam Grobiņas apgabalu un meklēdams naudu arī citur. Taču tas nespēja apturēt krievus, kuri ieņēma arvien plašākus apgabalus.

Visļaunākais bija tas, ka līdzās ārējam ienaidniekam Livonijas kārtu starpā izplatījās iekšējas nesaskaņas: vācu bruņinieki aplaupīja igauņu un latvju zemniekus, zemnieki sauca pēc atriebības un uzbruka muižniekiem. 1560. g. Igaunijas ziemeļdaļā kārtējo reizi sākās vispārēja zemnieku sacelšanās: igauņi ievēlēja savu ķēniņu un mēģināja aizdzīt visus svešzemniekus, kā vācus, tā arī citus, un paši lemt savu likteni. Tikai ar lielām pūlēm ordeņa un bīskapu apvienotiem spēkiem izdevās salauzt igauņu brīvības cīnītājus. Māras zeme peldēja asiņu un nāves jūrā. Ar viltu saņēmuši igauņu „zemnieku karali" un daļu tā atbalstītāju gūstā, vāci aizveda viņu uz Arensburgu (Kuresari), kur sacirta gabalos, viņa tuvākos līdzgaitniekus spīdzināja un pēc tam nokāva. Zemnieku dumpis tika apspiests [8: 130-132].

Redzēdamas, cik viegli ir ieņemt Livonijas novadus un negribēdamas, ka šī bagātā zeme kļūst par Krievijas provinci, karā iesaistījās arī citas valstis. Pāri jūrai uz Rēveli pārceļas zviedri, kuri pēc tam ieņēma visu Ziemeļigauniju ar Tallinu (Rēveli), Harijas un Vīrijas novadiem. Tai pašā gadā ap Lieldienām ieradās arī Dānijas karaļa Frīdriha II brālis hercogs Magnuss, lai saņemtu savās rokās Sāmsalas-Vīkas un Kurzemes bīskapijas, kuras Dānijas karalis bija viņam nopircis. Bet no dienvidiem šurp nāca apvienotie lietuviešu un poļu spēki, kuri ieņēma Vidzemi, Latgali un Dienvidigauniju, nodibinot tur Pārdaugavas hercogisti (Ducatus Ultradunensis). Kurzeme kļuva par Polijas lēņa hercogisti.

Kara pirmajā posmā cara Ivana IV Bargā karaspēks nocietinājās visā Ziemeļaustrumu Igaunijā (7.1. att.). Tallinā izcēlās zviedri un ieņēma Ziemeļigauniju, bet hercogs Magnuss nostiprinājās Piltenē – Kurzemes, kā arī Sāmsalas-Vīkas bīskapijā, pasludināja sevi par „Livonijas karali" un centās ieņemt pārējo Livonijas daļu. Livonijas dienvidos un vidienē saimniekoja poļi. Taču Krievijā izcēlās mēris, valsts nokļuva saimnieciskās, kā arī politiskās grūtībās ar Krimas tatāriem un bija spiesta atstāt Livoniju. Arī hercogs Magnuss, kas bija saradojies ar Ivanu IV, un bez tā atbalsta neguva panākumus, bija spiests atstāt arī Pilteni un pārcelties uz Sāmsalu.

Lielas izmaiņas Livonijas kara laikā notika arī Polijas-Lietuvas valstī. Livonijas iekarošanā bija ieinteresēta galvenokārt Lietuvas muižniecība, kura arī aktīvi darbojās sava lielkunigaiša Sigismunda II Augusta vadība, piešķirdama Livonijas konfederācijas muižniecībai speciālas privilēģijas. Par cik šīm privilēģijām bija liela nozīme ne tikai Livonijas, bet visas Austrumeiropas zemniecības piesaistīšanā pie zemes un dzimtbūšanas nostiprināšanā, tās tuvāk aplūkosim nākošajā apakšnodaļā. Še tikai atzīmēsim, ka Livonijas kara laikā **1569. g. Polija un Lietuva noslēdza Ļubļinas ūniju, apvienojoties vienā valstī – muižniecības republikā Žečpospolitā (pol. Rzeczpospolita)** ar Seima vēlētu karali, tomēr Lietuva saglabāja savu valstiskumu un dižkunigaiti, kamēr vien Jagailoņu dinastijā būs vīriešu kārtas mantinieki. Katrai Žečpospolitā ietilpstošai valstij saglabājās arī sava manta un savi likumi [1: 78-80].

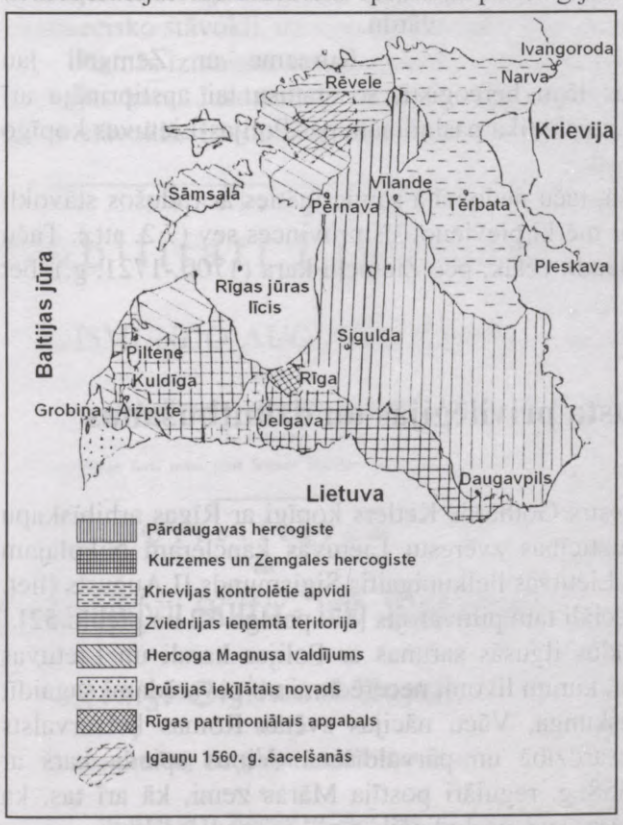

7.1. att. **Zemes sadalījums Livonijas kara pirmajā posmā (1558.-1576. g.)**

Livonijas karš ilga līdz 1582. gadam. Tā laikā beidza eksistēt Livonijas konfederācija. Zemi briesmīgi izpostīja un sadalīja starp svešvarām. Māras zemes – Senlivonijas – sabrukumu izsauca tās iekšējais nespēks,

7.2. att. **Māras zemes sadalījums pēc Livonijas kara (1582. g.)**

pilsoņu nodevība un pašlabuma meklēšana.

Igaunijas ziemeļu provinces, kādreizējo Dānijas hercogisti, kurā ietilpa Harija, Vīka, Vīrija, kā arī Sāmsala, iekaroja zviedri.

Apvienotā Polijas-Lietuvas valsts Žečpospolita iekaroja Latgali, Vidzemi un Dienvidigauniju, izveidojot no tām Pārdaugavas hercogisti. Taču drīz vien karā ar Zviedriju Lietuvas-Polijas valsts bija spiesta no Vidzemes un Dienvidigaunijas atteikties. Minētais apgabals, uz kuru vienīgo kopš šī laika attiecināja Livonijas nosaukumu, 1629. g. nokļuva Zviedrijas pārvaldīšanā. Lietuvai-Polijai no visas Pārdaugavas hercogistes palika tikai Latgale, kurai deva Poļu Vidzemes (Inflantia Polska) vārdu.

Kurzeme ar Zemgali jau 1562. g. kļuva par Lietuvas-Polijas lēņu hercogisti; šo statusu tai apstiprināja arī Ļubļinā 1559. g. noslēgtajā ūnijā. Latgale tika pasludināta par Polijas-Lietuvas kopīgo īpašumu.

Krievija palika pavisam tukšā, taču nedomāja samierināties ar radušos stāvokli un sāka aktivizēt Baltijas politiku ar mērķi pievienot šīs provinces sev (7.2. att.). Taču šo mērķi tai izdevās realizēt tikai daudz vēlāk, pēc Ziemeļu kara (1700.-1721. g.), bet par to būs rakstīts turpmāk.

7.3. Sigismunda Augusta privilēģijas un dzimtbūšanas izplatīšanās

Livonijas ordeņa pēdējais mestrs Gothards Ketlers kopīgi ar Rīgas arhibīskapu padevās Lietuvai, nododot Rīgā uzticības zvērestu Lietuvas kancleram Nikolajam Radzivilam, kuru Polijas karalis un Lietuvas lielkunigaitis Sigismunds II Augusts (liet. – Žygismantas II Augustas) bija speciāli tam pilnvarojis [17: paragr. 72 un pielik. 52].

Ar to noslēdzās vairākus gadus ilgušās sarunas ar Polijas karali un Lietuvas lielkunigaiti Sigismundu II Augustu, kuram livoņi, necerēdami un nevarēdami sagaidīt palīdzību no sava augstākā zemeskunga, Vācu nācijas svētās Romas ķeizarvalsts valdnieka, nodeva savu zemi aizsardzībā un pārvaldīšanā. Viņus spieda karš ar Krieviju, kuras karaspēks kopš 1558. g. regulāri postīja Māras zemi, kā arī tas, ka Dānijas atbalstītais hercogs Magnuss sevi pasludināja par *„igauņu un latvju zemes kungu un Livonijas karali no Dieva žēlastības"* un ar krievu palīdzību gribēja izplatīt

savu varu pār visu zemi! Biedēja arī igauņu zemnieku 1560. g. sacelšanās, kad tie ievēlēja sev karali un mēģināja aizdzīt visus svešzemniekus.

Jau iepriekšējās, 1561. g. Livonijas ordeņa, Rīgas arhibīskapa un Rīgas pilsētas delegācijas sarunās ar Viļņas vaivadu kancleru N.Radzivilu viss bija nokārtots: Rīgas pilsēta saņēma drošības grāmatu – *„Cautio altera Radziwilliana data civitati Rigensi 17 Martii 1562"*, kura tai nodrošināja ticības brīvību un visu esošo tiesību saglabāšanu, kā arī garantijas pret Vācijas ķeizarvalsts varbūtējo sodu un negodu. Polijas-Lietuvas virsvaru Rīgas pilsēta oficiāli atzina tikai 1581. g., bet starplaikā, 1561.-1581. g. bija Rīgas brīvgadi. Ordeņa un Rīgas arhibīskapa valsts dižciltīgie savukārt nodrošināja sev karaļa brīvības grāmatu – *„Sigismundi Augusti privilegium datum Vilnae Nobilitati Livoniae"*, sauktu par Sigismunda Augusta privilēģijām [17; 55; 57]. Šīs privilēģijas vēlāk daudzi apstrīdēja, pat atzina par neesošām, taču tām visā bijušās Livonijas teritorijā vairākus gadsimtus bija liela ietekme uz zemnieku tiesisko un saimniecisko stāvokli, uz visu lauksaimniecību, neatkarīgi no varu maiņām.

7.3. att. **Sigismunds II Augusts. Polijas karalis un Lietuvas lielkunigaitis**

Pirmās izmaiņas zemes tiesībās Livonijas konfederācijā bija notikušas vēl pirms Livonijas kara. Jusdami, ka tuvojas vētra un nav zināms cik ilgi vēl varēs saglabāt esošo stāvokli, Livonijā plašos apmēros sākas ordeņa, kā arī bīskapu galdazemju izdalīšana, pie tam galvenokārt koprokas vai žēlastības lēņu veidā, kas deva vasalim tiesības gadījumos, kad nebija vīriešu kārtas pēcnācēju, nodot zemi citiem attiecīgās dzimtas locekļiem.

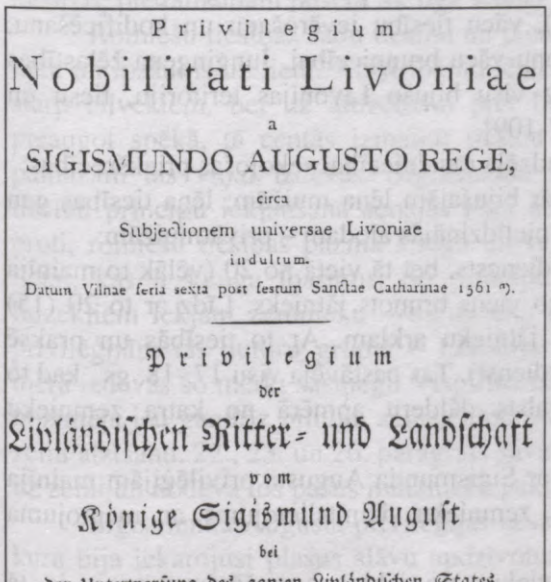
Privilegium
Nobilitati Livoniae
a
SIGISMUNDO AUGUSTO REGE,
circa
Subjectionem universae Livoniae
indultum.
Datum Vilnae feria sexta post festum Sanctae Catharinae 1561 m.

Privilegium
der
Liviändiſchen Ritter- und Landſchaft
vom
Könige Sigismund Auguſt
bei
der Unterwerfung des ganzen Liviändiſchen States
ertheilt,
zu Wilna am 28. November des Jahres 1561.

7.4. att. **Sigismunda Augusta privilēģiju titullapa**

Lēņu izdalīšanas mērķi bija atšķirīgi. Livonijas ordeņa vadība saprata, ka zemē ir sācies sabrukums, palielinājušies kara draudi, un ka viss zemes aizsardzības smagums gulsies uz Ordeņa pleciem, jo bīskapijas ir vājas un karot nevēlas. Taču karš nebija iespējams bez naudas un bez bruņota spēka, bet to varēja iegūt, izlēņojot zemi, kā arī ieķīlājot to. Pēdējais Ordeņa mestrs izmantoja abus ceļus. Viņš plaši izlēņoja zemes, galvenokārt piešķirot vasaļiem izde-vīgos koprokas lēņus, un tā vairojot savu atbalstītāju skaitu. Bez tam viņš plaši ieķīlāja Livonijas zemes, saņemot par to

lielākas naudas summas, kuras izlietoja ieroču un citu nepieciešamo lietu iegādei. Ordenim piederošo Grobiņas fogtiju ieķīlāja Prūsijas hercogistei par 50000 guldeņiem. Gaidāmā kara izdevumu segšanai Livonijas ordeņa mestrs Firstenbergs sāka kalt zelta guldeņus, kuru svars bija 22,5 karatu, kas līdzinājās 5 mārkām un 27 šiliņiem. 1560. g. mestrs Ketlers guldeņa svaru samazināja par diviem karatiem, un to aprēķināja 11 mārku vērtībā. Vēlāk zelta saturu guldenī samazināja un noteica, ka guldenis līdzinās 8 un ¼ mārkām. Ap 1560. g. mestrs Ketlers noteica, ka vienā mārkā skaitāmi 36 šiliņi. Labs amatnieks šai laikā nopelnīja ap 6 šiliņus dienā. Polijai par 80000 guldeņiem ieķīlāja Kuldīgu, Aizputi, Durbi un Ventspili, tāpat arī Rēveles pilsētu un Kegeles muižu par 40000 guldeņiem, kā arī aizņēmās no Rīgas pilsētas 30000 mārkas [17: paragr. 56]. Jāatzīmē, ka Prūsijas hercogiste ieķīlāto Grobiņas fogteju lietoja vairākus gadu desmitus.

Daudz zemes tika izlēņots Rīgas arhibīskapijā. Arhibīskaps Vilhelms bija pazīstams kā sekularizācijas aizstāvis, kas daudzas bijušās baznīcas zemes izlēņoja muižniekiem un līdz ar to nodeva privātās rokās. Citas bijušās arhibīskapijas „galda zemes" viņš ieķīlāja, piemēram, Ikšķili, Cesvaini, Lielvārdi, Krustpili un citas [5: 250-251]. Šāda arhibīskapa Vilhelma rīcība, kad daudzi zemes īpašumi, un vienlaikus arī daudzas personas mainīja savu tiesisko stāvokli, vēlāk, pēc Livonijas kara, radīja sajukumu zemes tiesībās un bija iemesls uzskatam, ka Vilhelms esot daudzus lēņu objektus nodevis „necienīgu cilvēku" rokās.

Beidzamā Livonijas ordeņa mestra, kā arī arhibīskapa Vilhelma politika būtiski pārgrozīja jauno lēņa ieguvēju tiesisko stāvokli, jo ar to daudzi bijušie muižu pārvaldnieki un citas amatpersonas kļuva par lēņu turētājiem un ieguva bruņinieka vai vismaz muižnieka tiesības un stāvokli. Tas pārgrozīja arī viņu attiecības ar zemniecību. Tomēr būtiski pastāvošās attiecības izmainīja tikai Sigismunda Augusta privilēģijas, kuras deva Māras zemes bruņniecībai to, pēc kā tā ilgi bija centusies: Augsburgas konfesiju (luterāņu baznīcu), vācu tiesību ievērošanu un kodificēšanu, visu valsts un pašvaldību amatu piešķiršanu vācu bruņniecībai, Jungingena žēlastības un Silvestra privilēģiju attiecināšanu uz visu bijušo Livonijas teritoriju, tiesu un izpildvaras nodošanu bruņniecībai [14: 67-109].

Konkrētie šīs privilēģijas panti paredzēja muižniecībai sekojošas priekšrocības:

- gandrīz pilnīgu rīcības brīvību pār bijušajām lēņa muižām; lēņa tiesības gan saglabājās, taču praktiski lēņa muižas jau pielīdzinājās alodam – privātmuižām;
- turpmāk vairs nebija jāpilda karadienests, bet tā vietā no 20 (vēlāk to mainīja uz 15) saimniecības zemes arkliem jāalgo viens bruņots jātnieks. Līdz ar to 20 (15) zemnieku arkli tika pielīdzināti vienam jātnieku arklam. Ar to tiesībās un praksē ieviesa jēdzienu „jātnieku dienests" (Rossdienst). Tas pastāvēja visu 17.-18. gs., kad to noteica kā maksājumu naudā četru valsts dālderu apmērā no katra zemnieku saimniecības arkla;
- tiesības uz zemnieku zemi, kura ar Sigismunda Augusta privilēģijām mainīja savu juridisko statusu; tā vairs nebija zemnieku dzimtslietojums ar mantojuma tiesībām, bet tikai lietojums;
- tiesības atprasīt izbēgušos zemniekus no jebkuras trešās personas, ja tā nevarēja savas tiesības pierādīt ar dokumentiem vai lieciniekiem; ar to pilnībā tika atzīta novadu būšana – zemnieka piesaistīšana novadam;

- tiesības turēt tiesu pār zemnieku, piespriežot tam visus soda veidus, pat nāvessodu; tiesa gan, šis punkts pilnībā Vidzemē nekad nebija spēkā, taču pauda mērķi, pēc kā centās bruņniecība;
- tiesības turēt savā muižā arī tiesas izpildvaru.

Sigismunda Augusta privilēģijas ievadīja jaunu laikmetu muižnieku – zemnieku tiesiskajās attiecībās. Šī iemesla dēļ ap pašu privilēģiju tiesisko pamatojumu ilgus gadsimtus bija plašas diskusijas. Vairumā gadījumu baltvācu autori uzskata, ka karalis Viļņā tās patiešām parakstīja. Vairums latviešu vēsturnieku šo privilēģiju parakstīšanu apstrīd. Taču liekas, ka šāda jautājuma nostādne nav pareiza un neko neizsaka. Par kāda dokumenta nozīmi varam spriest ne tik daudz pēc tā parakstītāju identitātes, bet gan pēc tā, vai šim dokumentam bija ietekme uz sekojošiem notikumiem un cik liela bija šī ietekme. Šai ziņā atbilde ir viennozīmīga – minētajam dokumentam ietekme uz vēlākiem notikumiem bija, pie tam ļoti liela.

Sigismunda Augusta privilēģijas iezīmēja revolucionāras pārmaiņas tālaika kārtu tiesiskajās attiecībās, ievadīja lēņu tiesību atmešanu un romiešu tiesību principu pakāpenisku ieviešanu sadzīvē.

Lēņu tiesības bija balstītas uz līguma attiecībām, kur abas puses uzņēmās pienākumus, par to pretī iegūstot noteiktas tiesības. Senjors saņēma no vasaļa uzticības zvērestu un savukārt deva vasalim lēņa objektu par uzticīgu kalpošanu. Zemnieks saņēma pilnā valdījumā zemi pret pienākumu par šīm valdījuma tiesībām maksāt vasaļa uzturēšanai noteiktas nodevas un nodokļus. Lai arī kārtu atšķirības pastāvēja, tomēr visu kārtu locekļi tika uzlūkoti kā līgumslēdzējas puses ar savām īpatnējām tiesībām. Lēņu iekārtā valdošais bija līdzsvara princips, tiesību un pienākumu saskaņošana un nolīdzināšana. Zeme bija Dieva īpašums, kas nodota vairākpakāpju valdījumā: vasaļiem bija virsvaldījuma tiesības, zemniekiem valdījuma tiesības, pie tam abām pusēm tik ilgi, kamēr viņi pildīja uzņemtos pienākumus.

Romiešu tiesības šādu tiesību un pienākumu līdzsvaru nepazina; to pamatā bija lieta un īpašums uz lietu. Atšķirībā no lēņu tiesībām, tās nebalstījās vis uz attiecībām starp cilvēkiem, bet uz attiecībām pret lietu. Mēs jau redzējām, ka muižniecībai pieaugot spēkā, tā centās izmainīt tiesību un pienākumu bilanci sev par labu, un pamazām tas viņai izdevās. Sigismunda Augusta privilēģiju mērķis bija romiešu tiesību principu iekļaušana senajās lēņu attiecībās, vispirms attiecībā uz zemnieku; proti, romiešu tiesības pazina kunga un verga attiecības, kur vergs tika pielīdzināts lietai, kas ir kunga īpašums. Šo principu romiešu tiesību aizstāvji centās visiem līdzekļiem iekļaut zemnieku – muižnieku attiecību praksē. Ar Sigismunda Augusta privilēģijām tās autoru grupai – Livonijas muižniecības konservatīvajai daļai lielā mērā izdevās šo mērķi sasniegt. Vispirms tas attiecās uz zemi – 7., 8. un 10. paragrāfs nozīmēja jau gandrīz pilnīgu zemes alodizāciju – muižnieku privātīpašuma tiesību uz zemi atzīšanu. 22., 23. un 26. paragrāfs savukārt likvidēja zemnieku valdījuma tiesības uz zemi un nodeva tos pašus muižnieka pakļautībā.

Sigismunda Augusta privilēģijas nesa zemniekiem postu un nebrīvību. Lietuvā, kura bija iekarojusi plašus slāvu apdzīvotus apgabalus, nemitīgo karu apstākļos bija izveidojusies lietuviešu un krievu bajāru kārta, kas pakāpeniski vairoja savas valdījuma tiesības pār agrāk brīvajiem zemniekiem. Viņu rīcībā bija tūkstošiem un desmitiem tūkstošu hektāru zemes līdz ar tās apdzīvotājiem un apstrādātājiem zemniekiem. Jau lielkunigaiša Vitauta laikā viņi bija ieguvuši ne tikai saimniecisko,

bet arī tiesisko varu pār zemniecību, un pēdējā tika nospiesta dzimtļaužu stāvoklī [1: 46].

Lielkunigaiša un lielo bajāru varas pieaugumu veicināja arī tas, ka par valsts valodu sakariem ar ārzemēm kļuva latīņu, bet par kancelejas valodu iekšējo jautājumu kārtošanai Lietuvas Lielkunigaitijas kancelejas slāvu valoda (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštytes Kanceliarine slavu kalba), kuru baltkrievu vēsturnieki sauc arī par baltkrievu, bet citi – par ruteņu valodu, pretstatot to lielkrievu valodai (russ). Ruteņu valoda bija saprotama lielai Lietuvas Lielkunigaitijas iedzīvotāju daļai, un šai valodā rakstīti daudzi vēstures, juridiskie un saimnieciskie darbi [3: 314-315]. No ruteņu valodas lietuvju valodā ieplūda daudzi slāvu vārdi, un no pārkrievošanas lietuvjus izglāba tikai stiprā Romas katoļu baznīca. Turpretī latīņu valodu zemniecība nesaprata un tā viņai palika sveša, un tas vairoja plaisu starp zemniecību un valdošām šķirām.

Ar Sigismunda II Augusta privilēģijām ne tikai Livonijā, bet arī pašā Lietuvā nostiprinājās dzimtbūšana, romiešu tiesību principu ienākšana muižniecības – zemniecības attiecībās, kā arī zemnieku noslīdēšana beztiesībā. Romiešu tiesības pazina tikai kunga un verga attiecības, jo senajā Romā vergs bija pilnīgs kunga īpašums, viņš bija līdzīgs dzīvniekam, ar kuru kungu šķira varēja rīkoties pēc savas brīvas gribas. Protams, tas nenozīmēja, ka visos gadījumos vergu stāvoklis bija ļoti slikts, jo tas atkarājās kā no vergtura, tā arī verga fiziskajām un garīgajām īpašībām. Taču juridiskā ziņā vergi, kuri sākotnēji veidojas no karagūstekņu un karā pakļauto tautu locekļiem, līdzīgi mantai bija pakļauti sava īpašnieka vēlmēm. Romiešu tiesības nepazina lēņu tiesības, jo tās izveidojās tikai pēc Rietumromas valsts sabrukuma un atbilda tām saimnieciskajām un tiesiskajām attiecībām, kādas bija raksturīgas Rietumeiropai galvenokārt 8.-15. gs., kad valdīja naturālā saimniecība, un lēņu objektu apdzīvoja pusbrīvā zemnieku kārtā, kas ar apakšīpašnieka tiesībām valdīja un lietoja zemi, bet par to bija spiesta maksāt virsīpašniekam – lēņa vīram zināmas nodevas un pildīt klaušas, lai šis lēņa vīrs savukārt būtu materiāli nodrošināts un varētu pildīt savus pienākumus pret zemeskungu. Lēņu tiesību pamatā bija gruntskunga un zemnieka savstarpējās attiecības, kādas nepazina romiešu tiesības. Tamdēļ arī vasaļu un tiem pakļāvušos juristu vēlākie mēģinājumi izskaidrot lēņa attiecības no bijušo romiešu tiesību viedokļa bija tikai mēģinājums kalpot bruņniecības kārtas interesēm, pamatot tās ilgstošos mēģinājumus pakļaut sev zemniecību pilnīgi, iegūt ne tikai saimniecisko, bet arī tiesisko varu un noteikšanu pār zemniecību. Šī iemesla dēļ arī Eiropas rietumos, kur veidojās nacionālas valstis, kā arī stipra šo valstu valdnieku šķira, lēņu tiesības paturēja savu sākotnējo būtību un zemniecība saglabāja savu nacionālo raksturu un tiesības. Turpretim Austrumeiropā, kas veidojās rietumnieku, galvenokārt vācu bruņniecības iekarošanas politikas rezultātā kā Vācijas ķeizarvalsts koloniālās zemes, vai arī nemitīgu iekarošanas karu rezultātā, izveidojās spilgti izteiktas bruņniecības un karakungu kārtas, kas dažkārt bija citas tautības nekā zemniecība, un mēģināja savu varu pamatot ar šķēpu, kā arī pievelkot klāt romiešu tiesības.

Šo iemeslu un nepārtraukto karu dēļ arī Austrumeiropā notika nepātraukta zemniecības stāvokļa pasliktināšanās. Vispirms še radās novadu būšana (vāc. *Schollenpflichtigkeit*), kad pakāpeniski karu un sērgu dēļ parādos nonākušos zemniekus piecietināja savam kungam. Ar Sigismunda Augusta privilēģijām oficiāli sāka ieviest dzimtbūšanu, kura augstāko pakāpi sasniedza Austrumeiropā tieši 18. gs., kad Rietumos jau izplatījās apgaismības idejas.

Stāvokļa izpratni apgrūtina latviešu valodas īpatnības, tas, ka zemniecības tiesiskā stāvokļa pasliktināšanos apzīmē ar vienu vārdu – dzimtbūšana. Vācu valoda šai ziņā ir precīzāka, jo tā atšķir divus zemniecības nebrīves veidus, proti:

- Dzimtbūšanas vieglāko formu jeb *Erbuntertänigkeit*;
- Dzimtbūšanas smagāko formu jeb *Leibeigenschaft*.

Ar dzimtbūšanas vieglāko formu (*die Erbuntertänigkeit*) apzīmēsim tās sākotnējo, mīkstāko formu, kad vasalim (jeb lēņa vīram) kā gruntskungam pieder virsīpašnieka tiesības uz visu lēņa objektu, ieskaitot virsīpašnieka tiesības uz zemi, visas uz šo teritoriju gulošas speciālās īpašumtiesības, kā arī tiesības saņemt no zemes faktiskajiem lietotājiem jeb apakšīpašniekiem zināmas, vairāk vai mazāk regulētas nodevas nodokļus un klaušu pienākumus. Zemniekiem savukārt bija pienākums un tiesības noteiktu zemes platību apsaimniekot ar apakšīpašnieka tiesībām un parasti arī nodot savas tiesības mantojuma ceļā, par zemes apsaimniekošanu samaksājot lēņa vīram kā virsīpašniekam zināmu summu naudā un naturālijās, kā arī veicot noteikta apjoma klaušu darbus; parasti šie pienākumi (jeb klausība) tika ierakstīti vaku grāmatās. Zemniekam bija tiesības saglabāt savu zemi un pēc pienākumu izpildes atlikušo mantu savā lietošanā un rīcībā. Zemniecība parasti saglabāja arī savu pašpārvaldi un zemnieku tiesas, kas tomēr bija reģionāli atšķirīgas.

Ar dzimtbūšanas smagāko formu (vāc. *die Leibeigenschaft*) apzīmēsim stāvokli, kad lēņa vīram (vasalim) ir ne tikai saimnieciskā, bet arī personīgā vara uz zemnieku, tā personību, kā arī tiesas vara pār to – parasti t.s. **kakla kunga tiesības.** Muižnieks var no zemnieka prasīt pienākumus (nodevas, nodokļus, klaušas), var arī ignorēt vaku grāmatās uzrādītos pienākumu apmērus, var savu zemnieku brīvi, bez zemes pārdot. Muižniekam ir arī tiesības spriest pār zemnieku tiesu un tiesības iesaukt karā. Zemnieks varēja pat zaudēt tiesības rīkoties ar savu kustāmo mantu. Lai gan arī pie dzimtbūšanas smagākās formas saglabājas atšķirība starp lēņa objektā ietilpstošo zemnieku zemi un muižas zemi, šī atšķirība pastāvēja galvenokārt zemes kunga interesēs (lai tas nezaudētu nodokļus), un nebija tiešā saistībā ar zemnieka personīgo stāvokli.

A.Švābe uzskata, ka dzimtbūšanas formas senajā Livonijā bija sajauktas, un tamdēļ pareizāk ir izšķirt rietumu un austrumu (jeb pareizāk – Rietumeiropas un Austrumeiropas) dzimtbūšanas formas. Rietumeiropā zemniecības stāvoklis jau viduslaikos tiesiski veidojās daudz labāks nekā koloniālajā Vācijā, Austrumeiropā, un tamdēļ rietumos izveidojās dzimtbūšanas vieglākā forma – Erbuntertänigkeit, pie kuras kunga tiesības bija aprobežotas un iedibinājās arī nebrīvo kārtu tiesības. Notika arī jēdzienu skaldīšanās – daļai lēņa vīru pār zemniekiem bija tikai gruntskunga tiesības, un tikai nelielai daļai bija teikšana arī par zemnieka personu (*Leibeigenschaft*). Turpretī Austrumeiropā izplatījās galvenokārt dzimtbūšanas smagākā forma – *Leibeigenschaft*, pie kuras gruntskungam bija arī tiesu vara.

Pēc šī darba autora pētījumiem, tomēr tīrā veidā abas dzimtbūšanas formas nebija nekur, tāpēc pareizāk ir runāt par dzimtbūšanas vieglāko formu (vāc. *Erbuntertänigkeit*) un smagāko formu (*Leibeigenschaft*). Pie tam Austrumeiropā, tai skaitā arī Livonijā, bija novērojamas abas formas, gan reģionāli, gan arī atkarībā no tiesību subjektiem (par dzimtbūšanu Latvijas teritorijā skat. 6-9; 13; 17).

Dzimtbūšanas vieglākā forma bija Kurzemes un Zemgales hercogistē, it sevišķi Ketleru nama laikā. Pie tam še bija arī lielas atšķirības: hercoga domēnēs bija

dzimtbūšanas vieglākā forma (līdz pat tiesībām zemniekiem sūdzēties pašam hercogam par viņu tiesību pārkāpumiem); turpretī privātmuižās (lēņu vīru jeb vasaļu muižās) lielākoties bija dzimtbūšanas smagākā forma. Pēc Ketlera līnijas izbeigšanās, līdz ar hercogienes Annas nākšanu tronī un pēc tam ar Bīronu dzimtas izveidošanos Kurzemē bija galvenokārt dzimtbūšanas smagākā forma.

Dzimtbūšanas vieglākā forma bija arī Zviedrijas aizjūras īpašumos Vidzemes latviešu un igauņu daļā, jo pašā Zviedrijas valstī dzimtbūšana nepastāvēja, un šī iemesla dēļ privātie muižnieki, lai kā arī viņi centās, nespēja ieviest tās smagāko formu.

Polijas-Lietuvas apvienotai valstij pakļautajā Pārdaugavas hercogistē stāvoklis bija neskaidrs nepārtraukto karu ar Krieviju un Zviedriju dēļ. Vēlāk, kad Žečpospolita saglabāja tikai Latgali (poļu Inflantiju), še ieviesās abas dzimtbūšanas formas – valsts zemēs zemnieku stāvoklis bija labāks, bet muižnieku zemēs sliktāks. Atsevišķu stāvokli piemēroja arī sīkajiem šļahtičiem un iebraucējiem no Maskavijas.

7.4. Iedzīvotāju skaita un zemes platības izmaiņas Pēclivonijas periodā

Ļoti bieži par Latvijas agrāro vēsturi, par muižnieku-zemnieku attiecībām un lauksaimniecisko ražošanu spriež galvenokārt pēc Vidzemes un Kurzemes avotiem. Tam ir vairāki objektīvi iemesli. Pirmkārt, par Vidzemi un Kurzemi ir daudz plašāki vēsturiski pētījumi un literatūra nekā par citiem Latvijas apgabaliem. Tai savus kapitālos darbus veltījuši Ed. Dunsdorfs, A. Švābe, Fr. G. Bungs, J. Fr. Hans, Ch. G. Cīgenhorns un daudzi citi baltvācu un latviešu agrārzinātnieki. Par tā laika Latgali pētījumu ir daudz mazāk.

Otrkārt, zināma nozīme bija arī vietējās muižniecības attieksmei pret savu dzimteni. Visu vēsturisko periodu Vidzemes muižniecība bija vairāk orientēta uz savu provinci, savu muižu; turpretī Ziemeļigaunijā tā jutusies vairāk atrauta un vēlāk, ar 18. gs., orientējās uz Pēterpili un dienestu krievu valdībā. Savukārt Kurzemes un Zemgales muižniecība daudz stiprāk kā citos novados orientējās uz Vāciju, sevišķi Prūsiju, kur mācījās, dienēja armijā un valsts aparātā. Latgales muižniecība, savukārt, orientājās uz Polijas-Lietuvas valsti, Varšavu un Viļņu, pieņēma tur valdošos likumus un parašas, tai skaitā arī attieksmi pret zemniekiem.

Treškārt, katrā novadā izveidojās krasi atšķirīgi politiskie apstākļi, kas arī radīja pamatu atšķirīgai, katram novadam raksturīgai lauksaimniecības attīstībai. Vidzeme vairāk nekā citi novadi tika ierauta konfliktos, tās teritorijā plosījās kari, kas ilga gadu desmitus. Zemgale un Kurzeme šai ziņā bija labvēlīgākā situācijā. Arī Latgalē bija savi īpatnēji apstākļi, kas saistījās ar Lietuvas statusu, katoļticību un Krievijas impērijas tiešo tuvumu. Šo apstākļu dēļ zemnieku tiesiskā stāvokļa izmaiņas 16.-17. gs. katrā no minētajiem apgabaliem ir jāaplūko atsevišķi.

Pirms tam pievērsties, nepieciešams sniegt ieskatu par katra apgabala apdzīvotību un zemes platībām. Tas ir sarežģīts uzdevums, jo konkrētu statistisku ziņu par šo laika posmu nav, un ir jāizlīdzas ar aptuveniem vērtējumiem. Pie reizes jāatzīmē, ka biežo karu, bada gadu un sērgu dēļ iedzīvotāju skaits, tāpat kā apstrādājamās zemes platības pa gadiem krasi mainījās.

Stabilākas ir ziņas par zemes kadastrālo mērvienību – arklu skaitu, jo zemeskungi to regulāri mēģināja uzskaitīt nodokļu iekasēšanas vajadzībām; par arklu skaitu bija ziņas muižu vaku grāmatās. Zinot arklu skaitu, zināmā mērā var atvasināt gan apstrādājamās zemes platības, gan arī iedzīvotāju skaitu, jo starp šiem lielumiem vienmēr bija cieša savstarpēja sakarība. Daži pētnieki, vērtējot iedzīvotāju skaitu, par pamatu mēģina ņemt zemnieku sētu (ciematu) un tajā esošo zemes arklu skaitu un, balstoties uz muižām, par kurām ir pilnīgākas ziņas, pēc analoģijas mēģina noteikt cilvēku skaitu uz vienu arklu vai vienā ciematā arī citās muižās. Tādejādi var iegūt arī iedzīvotāju kopskaitu.

Protams, šai metodikai ir savi trūkumi. Ir zināms, ka arkli kā kadastrāla mērvienība Māras zemes dažādos novados un muižās bija atšķirīgi. Arklu nolīdzināšanu Vidzemē sāka tikai zviedru valdība 17. gs., turpretī Kurzemē un Zemgalē tā netika veikta. Latgalē arklu vietā lietoja savas mērvienības – valakas. Tamdēļ arī dati par iedzīvotāju skaitu, kas aprēķināti pēc zemes novērtējuma arklos, nav visai droši.

Tomēr jāatzīst, ka citas, precīzākas metodikas, pēc kā varētu aprēķināt iedzīvotāju skaitu, zemes platību un labumu 16.-17. gs., pagaidām nav. Ed. Dunsdorfs [5: 210-246] pēc minētās metodikas ir veicis attiecīgus aprēķinus, kurus viņš pats vērtē ar ±15% ticamību. Šāds ticamības koeficients tiem laikiem ir pietiekoši augsts, tamdēļ arī izmantosim viņa datus par iedzīvotāju skaitu Māras zemē (tagadējās Latvijas robežās) pirms Livonijas kara – 16. gs. vidū.

Atgriežoties pie iedzīvotāju skaita Māras zemē īsi pirms tās sabrukuma, jāatzīmē, ka lielum lielais vairums cilvēku dzīvoja uz laukiem. No pilsētām lielāka nozīme bija tikai Rīgai, kurā bija pāri par 10 tūkstošiem iedzīvotāju. Kurzemē, Zemgalē un Latgalē pilsētas bija mazas, un daudzās no tām mita tikai daži simti cilvēku.

Lauku iedzīvotāji dzīvoja nelielos ciematos, kuros parasti bija 1-3 atsevišķas zemnieku sētas. Pēc Ed. Dunsdorfa aprēķiniem visā tagadējā Latvijas teritorijā pirms Livonijas kara bija ap 30500 ciematu, kuriem kopā bija ap 17600 arklu zemes [5].

7.1. tab. Iedzīvotāju skaits Livonijā 16. gs. vidū pirms Livonijas kara

Novads	Iedzīvotāju skaits			
	kopā	zemnieki	muižu ļaudis	pilsētnieki
Kurzeme un Zemgale	135000	...	...	...
Vidzeme	152300-179100	157800	4300	16000
Latgale	83000-90000	...	...	...
Kopā	**370300-404100**	**...**	**...**	**...**
Igaunijas teritorija	250000-280000	...	...	...
Senlivonija	629900-684100	...	...	...

Avots. Ed. Dunsdorfs, 1947.

Analizējot šos datus atrodam, ka 16. gs. uz 1 km^2 Latvijas teritorijā dzīvoja vidēji 5-6 cilvēki. Salīdzinājumam var atzīmēt, ka Vidus- un Dienvidzviedrijā šai laikā

uz 1 km^2 bija 4,3 iedzīvotāji, bet Maskavas valstī bijušās Maskavas lielkņazistes robežās – 7,1 iedzīvotājs. Tas norāda, ka aprēķinātais iedzīvotāju skaits Latvijā ir ticamības robežās.

Taču tūlīt rodas jautājums, vai aprēķinātais iedzīvotāju skaits ir liels vai mazs. Lai to pārbaudītu, salīdzināsim ar iedzīvotāju skaitu pirms brīvības zaudēšanas – 13. gs. sākumā. Toreiz, pēc F.Beninghovena aprēķiniem, Latviju un Igauniju kopā apdzīvoja ap 214000-301700 iedzīvotāju [2: 390-391]. Tātad tai laikā Māras zemē uz 1 km^2 mita apmēram 2,0-2,7 cilvēki. Senlivonijas beigu posmā, pēc 350 gadiem, kopējais iedzīvotāju skaits bija pieaudzis līdz 629900-684100 jeb 2,3-2,9 reizes. Gada vidējais iedzīvotāju skaita pieaugums bija ap 0,6 - 0,8 %, kas bija 2-3 reizes mazāk nekā apkārtējās krievu, vācu un poļu zemēs. Iemesls ļoti mazajam iedzīvotāju skaita pieaugumam vismaz daļēji meklējams simts gadus ilgajās brīvības cīņās, kā arī sekojošo gadu nemitīgajos krievu sirojumos un iebrukumos Māras zemē, tāpat arī vietējo zemeskungu savstarpējos karos, kuru laikā daudzi iedzīvotāji tika izkauti un gāja bojā un nevarēja tikt veidota normāla ģimenes dzīve.

7.2. tab. Ciematu, zemnieku sētu un arklu skaits Livonijā 16. gs.vidū

Novads	Skaits		
	ciemati	zemnieku sētas	zemes arkli
Vidzeme un Latgale	15500	...	10600
Kurzeme un Zemgale	13000	17500	5160
t.sk.hercoga domēnes	...	...	1700
pārējās muižas	...	...	3300
Grobiņas novads (ieķīlāts)	...	...	160
Piltenes valsts	1500	...	1500
t.sk. hercoga domēnes	250	....	190
pārējās muižas	1250	...	1310
Rīgas pilsēta	450	...	340
Kopā	**30450**	**40500**	**17600**

Avots: Ed. Dunsdorfs, 1947.

Livonija sabruka briesmīgajā Livonijas karā, kas vilkās gandrīz veselas paaudzes garumā. Māras zemi šai laikā caurstaigāja daudzu valstu regulārais karaspēks, kā arī atsevišķu valdnieku salīgtie *„landsknechti"* – sevišķi algotie ungāru un volīniešu pulki un citi, kas nāca meklēt laimi un laupījumu no plašās vācu ķeizarvalsts un Krievzemes. Šie dažādie spēki neokupēja zemi un neveidoja regulāru valdību, bet atnāca, paņēma, ko varēja, un atkal aizgāja. Māras zemi postīja visi – kā draugi, tā ienaidnieki. Sevišķu nežēlību un laupītkāri izrādīja krievu pieaicinātie tatāri, tāpat arī algotņi, kas pārtika no zemes, kurā karoja. Algotņi, bieži nesaņemdami no saviem algotājiem laikā samaksu, ņēma no vietējiem visu, ko varēja.

Sevišķi stipri karā cieta zemnieki, kas nevarēja paslēpties aiz cietokšņu un pilsētu mūriem, bet bija spiesti dzīvot uz vietas, savā sētā, un, lai nenomirtu badā, kopt savus laukus un lopus. Viņu mājas tika nopostītas, viņi bieži vien bija spiesti dzīvot pagaidu būdās un pārtiku, kā arī nedaudzās mantas glabāt mežos izraktās bedrēs, kuras no ārienes nomaskēja, lai zaldāti tās neatrastu. Tā kā tatāri, krievi un citu valstu karotāji zemniekus, it sevišķi jaunas sievietes, tāpat arī bērnus labprāt ņēma gūstā, lai

vēlāk pārdotu austrumu un citos tirgos, tad, armijām tuvojoties viņi slēpās mežos un purvos, no kuriem iznāca, kad karaspēks bija aizgājis.

Profesors A. Spekke, kas savos plašajos pētījumos par šo laikmetu ir izmantojis ārzemju arhīvu datus, tāpat arī laika biedru publikācijas, apraksta Māras zemes zemnieku briesmīgo un neapskaužamo likteni. Tā Romas pāvesta diplomāts A. Posevīns (A. Possevino), kuram bija liela ietekme Livonijas kara beigu posmā un 1582. g. poļu-krievu mierlīguma parakstīšanā, ziņo pāvestam, ka *„visur (Livonijā) rēgojas drupas, netīrumu pilnas, ar tukšiem logu caurumiem, atdotas debesu (A.B. – nokrišņu) dusmām"*. Tāpat A. Spekke citē arī Cēsu katoļu bīskapa Šenkinga vēstuli pāvestam, norādot, ka *„Livonijā lietu stāvoklis ir tik nožēlojams, ka posta lielums pārspēj visas asaras un rada vērotājos un vēl vairāk vērtētājos bēdīga pārsteiguma izbrīnu. Visas pilis un kādreiz plašās muižas (possessiones), tagad izpostītas un bieziem krūmiem apaugušas, ir pārvērtušās meža zvēru mitekļos. No daudzajiem iedzīvotājiem maz palikuši dzīvajos, kas vēl nožēlojamāki par mirušiem, jo pēdējie jau ir atsvabināti no visām bažām un bailēm, dzīvie turpretim pie katras vieglo lapu čabēšanas kā zaķi bēg mežos un trīcēdami vairās no cilvēku parādīšanās, neko citu, kā baiļu pārņemti, nedz no draugiem, nedz no ienaidniekiem negaidīdami kā tikai savu galu; šos ļaudis ar lielām pūlēm var mīlīgi un laipni no mežiem izvilināt tikai tas, kas klaji parādās bez apbruņojuma un tos draudzīgi uzrunā viņu vietējā valodā. Baznīcas ir nodedzinātas vai pilnīgi aplaupītas izgreznojumu un svēto piederumu ziņā, piesvaidītas juku jukām ar katoļu un ķeceru līķiem; viss tas rada briesmīgu iespaidu."* [12: 137-138].

Postījumu, laupīšanas un slepkavību dēļ iedzīvotāju skaits Māras zemē Livonija kara laikā ļoti saruka. Drošas ziņas par to nav saglabājušās. Pēc Ed. Dunsdorfa aprēķiniem, pēc kara Igaunijā bija saglabājušies 25% iedzīvotāju. Latvija, it sevišķi Kurzeme, karā cieta mazāk, un varam rēķināt, ka Vidzemē un Latgalē saglabājās ap trešdaļa iedzīvotāju, bet Kurzemē un Zemgalē pat 40-50%. Taču pat tādā gadījumā visā Senlivonijā pēc kara bija ap 192-226 tūkst. iedzīvotāji, kas bija pat mazāk nekā 13. gs. sākumā. Tas parāda, ka Māras zemes attīstība bija atmesta par kādiem 400 gadiem atpakaļ.

No galīga sabrukuma Māras zemi glāba notikumi pasaulē. 1492. g. bija atklāta Amerika, un tās apgūšanai pagāja vairāki gadu desmiti. Taču Amerikas atklāšana deva pasaulei milzīgu grūdienu. No tās uz Eiropu plūda zelts un sudrabs, un lielos apmēros palielinājās tirdzniecība un kuģniecība. Vēsturniece Dzidra Liepiņa norāda, ka tieši Amerikas atklāšanas rezultātā pasaulē auga cenas, norisinājās inflācija, auga ārējā tirdzniecība un kuģniecība un līdz ar to arī pieprasījums pēc tā, kas noderēja kuģniecībai, pirmā kārtā kokmateriāli, tai skaitā mastu koki, arī darva un kaņepāji virvēm. Pieauga šo preču eksports no Māras zemes, un labās cenas palīdzēja dziedēt Livonijas kara cirstās brūces. Tirdzniecības darījumi pavisam neizsīka. Uz galveno Māras zemes ostu – Rīgas pilsētu pa Daugavu plūda meža un citas preces, kas deva iespēju Livonijai izdzīvot [10: 261-264].

Livonijas konfederācijas sabrukums Latvijas vēsturē bija vesels laikmets, kurā tuvās, kā arī attālās svešvaras cīnījās par zemi un kundzību. Tas ilga līdz laikam, kad viena svešvara – Krievzeme jutās pietiekami stipra, lai atbīdītu pārējos varas kārotājus un saņemtu šo zemi, kas pati negribēja sevi aizstāvēt. Šo laikmetu varam dēvēt arī kā *„tilta zemes periodu"*, jo to izmantoja galvenokārt kā tiltu starp austrumiem un rietumiem. Vidzemē un Igaunijā, kas veidoja zemes kodolu, no Livonijas kara sākuma

līdz ziemeļu kara beigām, tātad 163 gadus ilgā periodā 87 gadus jeb ½ no visiem bija tieša kara darbība, jo še plosījās:

- Livonijas karš 1558.-1582. g.;
- poļu-zviedru karš 1600.-1629. g.;
- mazais ziemeļu karš 1654.-1661.-1667. g.;
- ziemeļu karš 1700.-1721. g.

Tilta zemi karos mīdīja nevien svešu karapūļu zābaki, bet še tika arī grauts, laupīts un slepkavots kā no ikreizējiem iebrucējiem, tā arī no tiem, kas sevi dēvēja par draugiem un aizstāvjiem. Visvairāk cieta zemnieku kārta, kuru nospieda pilnīgā beztiesībā. Tā bija it kā paaudzēm ilga īpatnēja selekcija, kurā izdzīvoja un saglabājās nevis labākais un stiprākais, bet gan tas, kas bija pakļāvīgāks.

Tādi bija apstākļi, kuros dzīvoja un darbojās abas kārtas – zemnieki un muižnieki – Livonijas valstu konfederācijas beigu posmā. Senās Māras zemes latviešu apdzīvotajā daļā muižniecība un vācu pilsonība veidoja tikai ap 4% no visiem tās iedzīvotājiem, apmēram tikpat daudz bija lībiešu un vēl pāris procentus deva cittautieši. Tātad šeit ap 90% iedzīvotāju bija latvieši. Taču zemes politiskā un saimnieciskā pārvalde pilnībā bija vācu rokās, bet pārējie, kaut arī bija nospiedošā pārsvarā un deva galveno ieguldījumu ražošanā, bija pakļauti minētajam niecīgajam mazākumam. Vācu virsslānis nevēlējās saplūst ar zemes pamatiedzīvotājiem, bet par katru cenu saglabāt savas privilēģijas un nepielaist pie zemes pārvaldes vairākumu. Tieši tāpēc Livonija nevarēja iet pa Prūsijas ceļu, izveidojoties par vienotu un spēcīgu valsti, bet sabruka gabalos. Atsevišķie novadi kļuva par dažādu valstu laupījumu, un ilgus gadsimtus katrā no tiem veidojās savādāki dzīves un attīstības apstākļi.

Literatūra

1. Baltijas valstu vēsture (2000). Sast. A. Maisalu, Z. Kjaupa, G. Strube u.c. Tulk. no igauņu val. Izd. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
2. Benninghoven F. (1965). Der Orden der Schwertbrűder. Fratres Milicie Christi de Livonia. Kőln-Gratz. – 525 lpp.
3. Dini P. M. (2000). Baltu valodas. No itāliešu val. tulk. D. Meiere. J. Rozes apg. R. – 574 lpp.
4. Dunsdorfs Ed. (1947). Die Bevőlkerungszahl in Kurzeme (Kurland) im 16. Jahrhundert. – Contributions of Baltic University. No.49. Pinneberg – 185.
5. Dunsdorfs Ed., Spekke A. (1964). Latvijas vēsture. 1500.-1600. Izd. Daugava. Stockholma.
6. Hahn J. Fr. (1911). Die bäuerliche Verhältnisse auf den herzoglishen Domänen Kurlands im XVII und XVIII Jahrhundert. J.Braunshe Verl. Karlsruhe. – 154 S.
7. Latviešu konversācijas vārdnīca. 4., 6. un 10. sēj. 1929-1934.
8. Latvijas PSR vēsture. I sēj. (1953). ZA izd. R. – 532 lpp.
9. Lazdiņš J. (2000). Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.). (Baltijas latviešu zemnieku civiltiesiskais stāvoklis XIX gs. un zemes reforma). Bizn. augstsk. Turība. R. – 333 lpp.
10. Liepiņa Dz. (1999). Koktirdzniecība Latvijā no 1200. līdz 1940. gadam. – Latvijas mežu vēsture. Sast. H. Strods. R. – 251-304 lpp.
11. Rusovs B. (1926). Livonijas hronika. Tulk. E.Veispals pēc 1584. g. oriģināla. Valtera un Rapas izd. R. – 214 lpp.

12. Spekke A. (1995). Latvieši un Livonija 16. gs. Sast. pēc 1935. g. izlaid. Zinātne. R. – 267 lpp. + 44 att.
13. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformas vēsture latvijā. – Latvijas agrārā reforma. Zemkop. ministr.izd. R. – 7.-176.lpp.
14. Švābe A. (1937). Sigismunda Augusta Livonijas politika. – LVIŽ, nr.1. R. – 67.-109.lpp.
15. Witram R. (1943). Livland. Schicksal und Erbe der baltischen Deutschen. Berlin. – 92 S.
16. Zeids T. (1939). Dzimtļaužu atsavināšana Kurzemē 17.-18. gs. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Vīperam. Apg. A. Gulbis. R. – 228.-246.lpp.
17. Ziegenhorn Ch.G.,v. (1772). Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. J. J. Kanter. Königsberg. – 328 S + Beylage 456 + Registers.

8. Agrārās izmaiņas Māras zemes reģionos

8.1. Zeme un zemkopība Pārdaugavas hercogistē

8.1.1. Pārdaugavas hercogistes izveidošanās

Iebaidīti no krievu armijas iebrukuma un sekmēm, Livonijas konfederācijas varenākie zemeskungi – Livonijas ordenis un Rīgas arhibīskaps 1559. g. noslēdza vienošanos ar Polijas karali un Lietuvas lielkunigaiti Sigismundu II Augustu par pāreju viņa protektorātā. Krievu armijas uzbrukumi tomēr turpinājās, un 1560. g. tie pie Ērģemes sagrāva Livonijas ordeņa spēkus. Šī neveiksme parādīja Livonijas ordeņa vājumu, un mestrs G.Ketlers, kuram pievienojās arī Rīgas arhibīskaps Vilhelms, parakstīja *„Pacta subiectionis"* – padošanās līgumu, kas stājās spēkā ar 1562. g. Ar šo līgumu ordeņa mestrs G.Ketlers nodeva Polijas karalim Sigismundam II Augustam uzticības zvērestu un saņēma Kurzemes un Zemgales hercogisti kā karaļa lēni. Visas Livonijas zemes uz ziemeļiem no Daugavas (izņemot bijušo Dānijas hercogisti, kas zvērēja uzticību Zviedrijas karalim Ērikam XIV), kļuva par Pārdaugavas hercogisti – Ducatus Ultradunensis un nonāca karaļa Sigismunda II Augusta tiešā pārvaldījumā. Karalis arī apstiprināja Pārdaugavas hercogistes ģērboni – sudraba grifu sarkanā laukumā ar zobenu rokā un ar lielkunigaiša iniciāļiem – burtiem SA uz krūtīm. Karalis pakļāva Pārdaugavas hercogisti Lietuvas likumiem.

Polijas muižniecība sākumā turējās nomaļus. Tā nevēlējās iesaistīties cīņā par Livoniju, jo cīņa bija paredzama ilga un nozīmēja karu ar Krieviju, Zviedriju un Dāniju. Tāpēc arī vienošanās Varšavas Seimā netika parakstīta. Taču Polijas attiecības ar Lietuvu sarežģījās, un poļu magnāti izšķīrās par abu valstu ciešāku apvienošanu. Viņus uztrauca karaļa Sigismunda II Augusta veselība, kā arī tas, ka karalim nebija dēla, viņa dinastija Lietuvā draudēja izbeigties, un līdz ar to Polijas-Lietuvas apvienība. Bez tam Lietuvas bajāri izrādīja arī zināmu pretestību Polijai, pieņēma Lietuvas statutu (1566. g.) un tiesisko, kā arī saimniecisko reformu. Polija izdarīja spiedienu un panāca, ka abas valstis Ļubļinā 1569. g. parakstīja līgumu par ūniju: tika izveidota jauna federatīva valsts – Žečpospolita (poliski – Rzeczpospolita), kas bija muižniecības republika. Ūnijai bija vienota ārpolitika, taču abas valstis nezaudēja savu valstiskumu un nostiprināja Seimus Varšavā un Viļņā. Pārdaugavas hercogiste kļuva par abu Žečpospolitā ietilpstošo federatīvo valstu – Polijas un Lietuvas kopēju provinci [2: 78-80; 34: 151-152; 18: 20184 sleja].

Ar šo vienošanos, Pārdaugavas hercogistes bruņniecība, arī daļa Ordeņa un arhibīskapijas ierēdniecības un sabrukuma perioda lēņu saņēmēji ieguva Sigismunda Augusta privilēģijas, kuras tai garantēja ticības brīvību, vietējās pārvaldes iestāžu saglabāšanu, vācu valodas kā oficiāla saziņas līdzekļa atzīšanu pašpārvaldes iestādēs, vācu muižniecības priekšrocības uz amatiem hercogistē, solījumu neuzlikt hercogistei jaunus nodokļus, kā arī lēņu tiesību paplašināšanu un pielīdzināšanu „zēlastības lēņiem" un muižniecības tiesību paplašināšanu uz zemniecības rēķina.

Taču Varšavas un Viļņas interesēs nebūt nebija saglabāt jaunpievienotajā provincē luterānismu un vācu bruņniecības priekšrocības. Tā kā Sigismunda II

Augusta noslēgtais līgums Varšavas Seimā nebija apstiprināts, Žečpospolitas valdība arī nevēlējās to pilnībā ievērot. Polijas-Lietuvas vadība bija katoliska un vēlējās nostiprināt katoļu ticību arī Pārdaugavas hercogistē, it sevišķi zemnieku vidū, kuriem kristīgā ticība, ko tiem mācīja vācu mācītāji, vēl arvien bija diezgan neizprotama, it sevišķi attiecībā uz konfesiju atšķirībām. Žečpospolitas valdība prasīja arī aktīvu vācu bruņniecības piedalīšanos Livonijas karā poļu-lietuviešu pusē, norādot, ka šis karš izcēlies viņu dēļ. Tiem vācu bruņiniekiem, kas no līdzdalības izvairījās, atņēma muižas, nododot tās uzticamiem poļu un lietuviešu muižniekiem. Poļu ierēdņi Pārdaugavas hercogistē bieži vien rīkojās savas valsts interesēs, neievērojot vietējo muižnieku specifiskās vēlmes.

Apvienotajā Polijas-Lietuvas valstī ar Seima lēmumu notika arī kroņa (valsts) zemes uzskaite jeb lustrācija (latīniski – lustratio). To veica finansiālos un militāros nolūkos, ar mērķi noskaidrot kroņa zemju platības, to robežas, zemes kvalitāti un saimniecības zemes lietošanas tiesības, kā arī no šiem faktoriem izrietošos nodokļu un nodevu apmērus no katras konkrētas kroņa zemes vienības. Sevišķi svarīgi izdarīt pareizu zemes lustrāciju bija Pārdaugavas hercogistē, jo še pēdējos pirmskara gados, bet it sevišķi Livonijas kara laikā zemes lietošanas tiesībās bija sajukums, un daudzas muižas to lietotāji bija vienkārši sagrābuši, kaut gan tiem uz to nebija tiesiska pamata. Sevišķi tas attiecās uz bijušām ordeņa zemēm un arhibīskapijas „galda zemēm".

Izdarot lustrāciju, zemi parasti pārmērīja, noteica muižas robežas, to apdzīvojošo zemnieku skaitu; speciāla komisija to novērtēja, izteica kadastrālās mērvienībās (valakās vai gaitās), un noteica iegūstamo nodokļu, nodevu un klaušu darba apjomu. Vissvarīgākais šai procesā, kā jau atzīmējām, bija norobežot valsts un privāto muižnieku īpašumus.

Kurzemes hercogistē, pēc tās izveidošanās, bijušās Livonijas ordeņa tiešā valdījumā esošās zemes kļuva par hercoga domēnēm, bet izlēņotās zemes nokļuva lēņu vīru īpašumā. Citādi tas bija Pārdaugavas hercogistē, kur daudzas muižas savā valdījumā bija pārņēmušas privātpersonas, pie tam nebija zināms ne šo muižu skaits un platība, ne arī tiesiskais pamats to pārņemšanai. Stipri saasinājušās bija arī muižnieku un zemnieku savstarpējās attiecības, kas bieži vien noveda pie muižu un zemnieku māju dedzināšanas un fiziskas vardarbības.

Saspīlētas bija arī starpvalstu attiecības. Kad 1572. g. nomira apvienotās Polijas un Lietuvas valsts karalis Sigismunds II Augusts, Krievijas armija kārtējo reizi iebruka Pārdaugavas hercogistē un to ļoti izpostīja. 1576. g. par Polijas karali ievēlēja Stefanu Batoriju, kas padzina krievu armiju, piespieda Krieviju 1582. g. parakstīt Jamzapoļes miera līgumu un atteikties no iekarojumiem Livonijā. Varēja sākties zemes jaunuzbūve: karalis Stefans Batorijs izstrādāja un 1582. g. publicēja Inflantijas konstitūciju (Konstytucye Inflantskie). Stefans Batorijs sadalīja Inflantiju trijos prezidijos – Cēsu, Tērbatas un Pērnavas. Latgale un latviešu Vidzeme ietilpa Cēsu prezidijā. Stefans Batorijs izrādīja rūpes par visiem valsts iedzīvotājiem, pieprasot no muižniecības humānāku attieksmi pret zemniekiem; viņš esot domājis arī par zemniecības miesas sodu pārvēršanu naudas sodā. Karalis izdarīja jaunpievienoto provinču pirmo zemes revīziju jeb lustrāciju 1582. g., ieceļot revīzijas komisiju un uzdodot tai noskaidrot, kādas zemes pieder valstij, baznīcai un muižniecībai. Tāpat viņš pieprasīja konkrētas ziņas par to, ar kādām tiesībām katrs muižnieks pārvalda muižu. Stefans Batorijs saprata, ka muižniecības vara Žečpospolitas karalistē ir ļoti liela, ka karalis ir stipri atkarīgs no muižniecības, it sevišķi no lielajiem magnātiem, un

ka viņš spēs justies brīvāks un neatkarīgāks tikai tad, ja viņa rīcībā būs pietiekoši daudz finansiālo līdzekļu, kurus tai laikā ieguva galvenokārt no zemes. Šī iemesla dēļ viņš jaunpievienotajā Pārdaugavas hercogistē reducēja valstij par labu tās zemes, uz kurām muižnieki nevarēja ar dokumentiem pierādīt savas īpašuma tiesības.

Revīzijas rezultātā samērā daudzi vietējie muižnieki zaudēja okupētās muižas. To sekmēja arī tas apstāklis, ka par likumīgiem netika atzīti kara laikā notikušie Rīgas arhibīskapa, tāpat arī pirmās poļu-lietuviešu administrācijas dāvinājumi. Varšavas Seims 1589. g. noteica, ka stārastijas galvenokārt piešķiramas pārvaldīšanā poļu un lietuviešu izcelsmes muižniekiem, kaut gan daļu saņēma arī vietējie vācu muižnieki.

Lai ciešāk piesaistītu jauno provinci valstij, Stefans Batorijs centās nostiprināt katoļu baznīcas ietekmi, it sevišķi protestantiskajā Rīgā un Vidzemē. Viņš panāca, ka Rīgas pilsēta katoļticīgajiem atdeva Jēkaba baznīcu. Jezuīta Posevini mudināts,

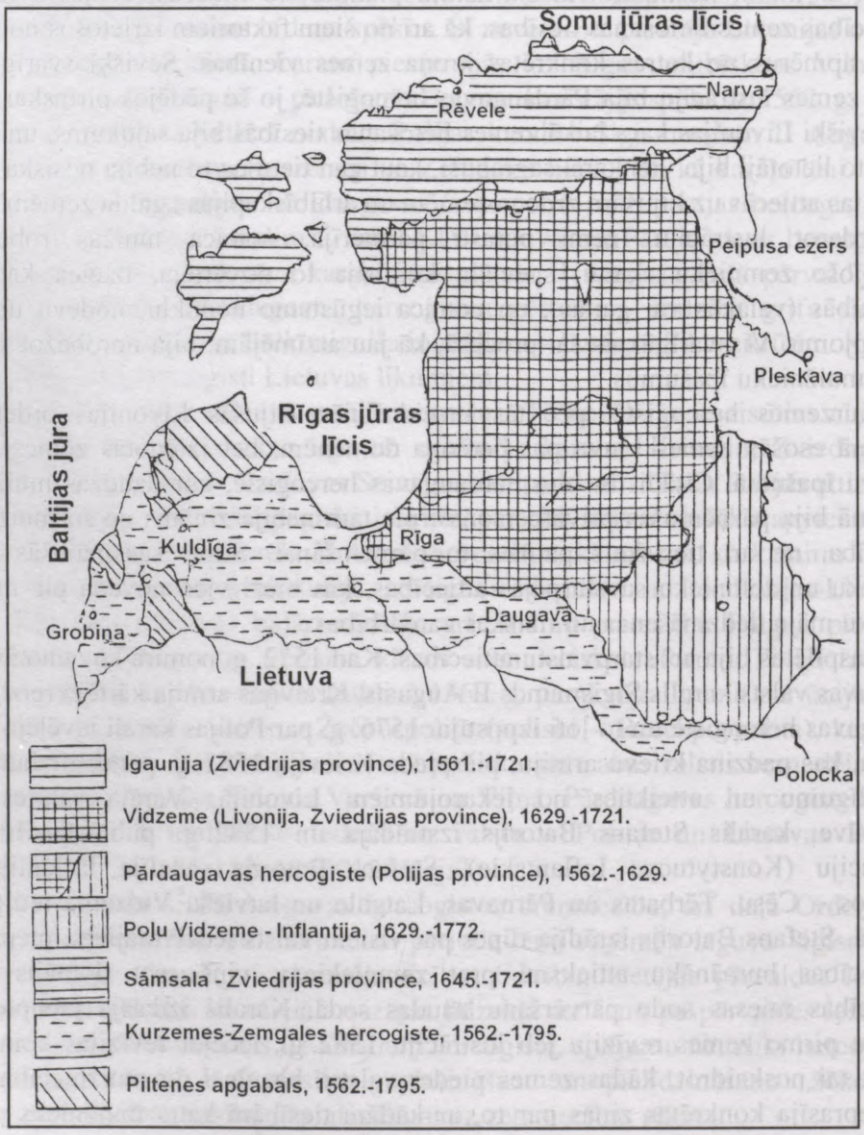

8.1. att. **Latvijas un Igaunijas teritorija 16. gs. otra puse – 18. gs. sākums**

Stefans Batorijs Vidzemē **nodibināja katoļu bīskapiju**, kurai piešķīra lielas zemes platības – Valmieras, Trikātas, Burtnieku, Brenguļu, Ropažu un Otepē pilis un novadus. Bīskapa sēdeklim ierādīja Cēsu, Pērnavas, Tērbatas un Vīlandes pilis [12: 30-32].

Karalis arī noteica, ka turpmāk visā Pārdaugavas hercogistē lietojamas vienveidīgas zemes kadastrālās mērvienības – poļu arkli, kas atbilda bijušajiem Pletenberga arkliem un vidēji ietvēra 180 pūrvietas sējumu platību.

Taču Stefans Batorijs nevaldīja ilgi – 1586. gadā, kad karalis ieteica Vidzemes muižniekiem neapspiest savus zemniekus, un muižniecības land-tāgs šo ieteikumu noraidīja, viņu pārsteidza pēkšņa priekšlaicīga nāve. Šajā laikā vienīgā vēl atlikusī Lietuvas valdnieku dzimtas atvase Katrīna Jagailone bija kļuvusi par Zviedrijas karaļa Jāņa III (Juhana III) sievu, un viņiem bija radusies doma izveidot Polijas un Zviedrijas ūniju, panākot Zviedrijas prinča Jāņa III un Lietuvas Jagailoņu dzimtas atvases Sigismunda ievēlēšanu par Polijas karali. Ar jezuītu diplomāta Posevini palī-dzību šo plānu īstenoja. Princi Sigismundu 1586. g. ievēlēja par Polijas karali, un viņš pieņēma Sigismunda III Vasas vārdu, kā arī pārgāja Romas katoļu ticībā. Jaunais karalis turpināja Stefana Batorija uzsākto kursu; apstiprināja Lietuvas statūtu trešo, 1588. g. redakciju un noteica, ka tie ir spēkā visā Lietuvas lielkunigaitijā. Viņš izšķīrās par zemes lustrācijas turpināšanu un 1590. g. nosūtīja uz Pārdaugavas hercogisti jaunu revīzijas komisiju ar uzdevumu turpināt muižu redukciju, pārņemtās muižas nododot poļu un lietuviešu muižnieku, kā arī to atbalstītāju nomā. Tāpat Sigismunds III Vasa pavēlēja noskaidrot valsts muižu inventāru un ienākumus, noteikt zemnieku klaušas un nodevas.

1592. g. nomira Zviedrijas karalis Jānis III, un viņa troni mantoja Polijas-Lietuvas valdnieks Sigismunds III Vasa, kas 1593. g. ieradās Zviedrijā līdz ar lielu, bruņotu svītu, kurā bija arī Romas pāvesta legāts kardināls Malaspīni. Taču Zviedrijā varu savās rokās jau bija saņēmis bijušā karaļa brālis Sēdermanlandes hercogs Kārlis, kurš bija parakstījis Upsalas sinodes lēmumu par protestantisma nostiprināšanu Zviedrijā. Lai kļūtu par Zviedrijas karali, Sigismundam III Vasam bija jāpiekāpjas, jāatzīst Upsalas sinodes lēmums. Tikai tad viņu 1594. g. kronēja par Zviedrijas valdnieku. Taču zemē turpinājās katoļu un protestantu pretišķības; lai tās izbeigtu, Sigismunds III Vasa kopā ar karaspēku izcēlās Zviedrijā, taču tika sakauts, un Zviedrijas kārtu sapulce 1599. g. atcēla viņu no valdnieka troņa, par troņmantnieku ievēlot hercogu Kārli. Sākās postošais poļu-zviedru karš, kas ilga no 1600. g. līdz pat 1629. g. Altmarkas pamieram. Karš norisinājās Latvijas un Igaunijas teritorijās, kuras tika ļoti izpostītas. Tīrumi aizauga ar krūmiem, muižas un zemnieku sētas pārvērtās par postažām. Laupīja visi – poļi, lietuvji, zviedri, tāpat arī krievi, kas vairākkārt iesaistījās cīņā par Livonijas mantojumu.

8.1.2. Zemniecība Pārdaugavas hercogistē

Sabrūkot Livonijas konfederācijai, zemes lielākā daļa, izņemot Ziemeļigauniju, iekļāvās apvienotajā Polijas-Lietuvas valstī. Šai laikā Latvijas tagadējā teritorijā jau bija izveidojušās noteiktas vietējo iedzīvotāju, kurus apzīmēja ar vienu vārdu – iedzimtie vai nevāci, attiecības ar valdošo šķiru, kas veidojās no vāciem. Šīs attiecības bija līdzīgas tām, kas pastāvēja citur koloniālajā Vācijā – Austrumos no Elbas upes, kur bija izveidojusies vācu kungu šķira un vietējie noslīdējuši zemnieku kārtā. Šo

stāvokli labi ir aprakstījis B.Rusovs savā „Livonijas hronikā", parādot, ka tagadējā Latvijas un Igaunijas teritorijā ikkatrs vācu tautības iedzīvotājs drīzi vien ieguva še mantu un svaru un tika vērtēts daudz augstāk par vietējo nevācieti.

Māras zemes periods uzrāda noteiktu īpatnību. Iekarojot jauno provinci, vācu bruņinieki kā pirmos sastapa Daugavas lībiešus, un zeme tika nosaukta viņu vārdā par Livoniju. Pamazām šo vārdu attiecināja uz visu Senlivoniju neatkarīgi no to apdzīvotājiem. Arī pēc Livonijas kara lībieši bija saglabājušies daudz un apdzīvoja visu tagadējās Vidzemes rietumu daļu, kuru apzīmēja kā lībiešu galu. Vidzemes vidieni un austrumus apdzīvoja galvenokārt leti, no kuriem pamazām, mierīgā procesā, bez kara, izveidojās latviešu tauta, pārņemot arī plašus Zemgales, Sēlijas un Kursas apgabalus. Tomēr še bija lielas, vērā ņemamas īpatnības, ko radīja dabas apstākļi: tagadējās Vidzemes austrumu daļā un Latgales rietumu daļā bija lielā Lubānas zemiene, kuras vidū zemākā vietā ūdeņu pieplūdes gaitā bija izveidojies Lubānas ezers ar piegulošām lielām pārpurvoto un slapjo zemju platībām. Še bija plašie Lubānas klāņi, daudz purvu un slapju mežu, kurus nešķērsoja ceļi un kas pavasara plūdos applūda un veidoja nepārvaramu šķērsli starp tagadējo Vidzemi un Latgali.

Tieši dabas apstākļi jau 12.-13. gs. bija cēlonis etniskām un saimnieciskām atšķirībām, kas iezīmēja Vidzemes un Latgales izveidošanos – jo Vidzemes rietumdaļu apdzīvoja galvenokārt leti, bet austrumos no Lubānas zemienes jaukti dzīvoja leti, somugri, lietuvieši un slāvu cilšu piederīgie. Kad zemi 13. gs. otrā pusē pakļāva Livonijas ordenis un Rīgas arhibīskaps, slāvi atvilkās uz austrumiem, igauņi uz ziemeļiem un lietuvieši uz dienvidiem, bet zemē palika galvenokārt leti, kas runāja savā dialektā un uzrādīja atšķirības no Vidzemes latviešiem.

Arī pēc tam tagadējā Latgale saglabāja savas īpatnības. Bez tam tā visu laiku bija pakļauta lietuviešu un slāvu sirojumiem un iebrukumiem. Jau minējām, ka Pleskavas kņaziste 1461.-1465. g. bez kara pieteikšanas pievienoja sev daļu no Rīgas arhibīskapa zemēm pierobežā, kolonizēja to un tā radās tagadējā „Abrenes (Pitālovas jeb Pietālavas) problēma".

Lielajiem Lubānas klāņiem un purviem bija nozīme arī poļu-zviedru kara laikā 1600.-1629. g., jo satiksmes ceļu trūkums un nepārejamais apvidus kavēja zviedru armijas apgādi, un tā bija spiesta apstāties pie Lubānas ieplakas, nevirzoties tālāk uz austrumiem, bet atstājot Latgali Žečpospolitai.

Livonijas karam beidzoties, visa Pārdaugavas hercogiste bija ļoti izpostīta un tās iedzīvotāju skaits bija samazinājies, kā iepriekš redzējām, uz pusi vai pat vairāk. Zemnieki, tuvojoties armijām, slēpās mežos un purvos, kur ierīkoja arī savus tīrumus un pārtikas glabātuves. Arī muižniecība bija stipri mainījusies – Vidzemes vidienē poļi izveidoja plašu katoļu bīskapiju, daudzas muižas vācu vietā bija nodotas poļu un lietuviešu jeb citiem uzticamiem muižniekiem, un daudzu muižu tiesiskais stāvoklis bija neskaidrs, jo ordeņa pēdējais mestrs G.Ketlers un Rīgas arhibīskaps Vilhelms lielas zemes platības bija izlēņojis, ieķīlājis vai citādi nodevis „necienīgās rokās". Līdz ar to Pārdaugavas hercogistē ļoti svarīgi bija ieviest kārtību zemes izmantošanā, un šim nolūkam kalpoja Žečpospolitas piekoptā zemes lustrācija ar mērķi iegūt skaidrību par to, kādas zemes ir uzskatāmas kā piederīgas valstij, un kādas – privātiem muižniekiem.

Zemnieku stāvoklis šai laikā bija tiesiski un saimnieciski neskaidrs sakarā ar to, ka bija jānoskaidro viņu piederība valstij vai privātai muižai, kā arī tas, cik daudz viņš

ir spējīgs maksāt nodokļos un pildīt klaušu darbus. Bija saglabājies arī zemniecības iekšējais noslāņojums, to piederība noteiktai grupai, kas katra maksāja atšķirīgas nodevas un kuru attiecības pret klaušu darbu bija dažādas. Galvenās zemniecības grupas bija, kā turpmāk redzēsim, dažādas.

Leimaņi jeb brīvnieki, kas par tādiem bija kļuvuši iepriekšējos gadsimtos, saņemot lēnī parasti 1-5 arklus zemes, un pildot karadienestu, bet bija atbrīvoti no parastām nodevām un klaušām. Savas privilēģijas tie saglabāja mantošanas ceļā, kaut arī bieži karos bija zaudējuši attiecīgos dokumentus un līdz ar to noslīdēja līdz parasto zemnieku stāvoklim. No lielajiem vasaļiem viņi atšķīrās ar to, ka to lēņi bija nelieli, un bija nodoti bez zemniekiem. Līdz ar to leimaņi bija spiesti apstrādāt savu zemi paši kopā ar saimi.

Plaši izplatīti bija arī **brīvzemnieki,** kuri maksāja nodokļus un nodevas naudā un bija atbrīvoti no klaušu darba. No leimaņiem tie atšķīrās ar to, ka viņiem uz šo statusu nebija mantojuma tiesības, bet savas privilēģijas viņi saglabāja tik ilgi, kamēr pildīja attiecīgo amatu. Šai grupā bija pagasta (vai vakas) vecākie, zemnieku tiesu tiesneši, krodzinieki, dažādi amatnieki, mednieki valsts vai muižas mežos, mežsargi, baznīcas ķesteris un zvaniķis.

Līdzās šīm abām privileģētajām zemniecības kategorijām bija arī **leidas vīri.** Tie bija saimnieki, kuri bija atpirkušies no klaušām, samaksājot par to zināmu naudas summu, vai arī izpirkuma tiesu graudā – rudzos, miežos, linos, medū, vaskā vai citādi. Parasti pie tam slēdza leidas līgumu starp muižu un dzimtcilvēku. Līguma nepildīšanas gadījumā leideniekam bija jānes parastās klaušas. Leidenieki līdzinājās brīvzemniekiem, taču atšķīrās ar to, ka viņu stāvokli nenodrošināja ieņemtais amats, bet tas pamatojas uz līguma saistībām.

Visplašāk Pārdaugavas hercogistē bija parastie **zemnieki-dzimtļaudis**, kuri par tiesībām iegūt un apstrādāt zemi un saņemt no tās sava darba augļus maksāja muižai nodokļus, nodevas, kā arī pildīja klaušu darbus. Pēdējos saimnieks-dzimtcilvēks pildīja ar saviem cilvēkiem, darbarīkiem un vilcējspēku – zirgiem vai retāk – vēršiem. Līdz ar to viņš nodrošināja muižu ar savu bezmaksas darbaspēku un visām ar to saistītām izmaksām par kalpu darba algu, apgādi ar uzturu, ar darbarīkiem un zirgiem, ietverot arī visu nepieciešamo lopbarību. Tieši parastais zemnieks-dzimtcilvēks bija muižas saimniecības pamats, un līdz ar to arī dzimtcilvēka-zemnieka saglabāšana bija ne tikai atsevišķa muižnieka, bet arī valsts problēma. Dzimtbūšanas tiešā forma (novadu būšana, dzimtbūšanas vieglākā vai smagākā forma) bija atkarīga no tā, vai zemnieks bija pakļauts valstij (kroņa vai domēņu zemniecība) jeb privātam muižniekam. Pārdaugavas hercogistē, tāpat kā pārējā Polijā un Lietuvā, muižnieku zemēs pamazām izplatījās dzimtbūšanas smagākā forma.

Pārdaugavas hercogistē, bet vēlāk it sevišķi poļu Infantijā – Latgalē izplatījās arī īpatnēja zemes lietošanas forma – **cinšs**. Tas radās sakarā ar to, ka zeme bija stipri izpostīta, un tamdēļ zemes īpašnieki to nodeva zemniekiem uz izdevīgiem noteikumiem, tā cenšoties tos piesaistīt zemei, nodrošināt tās apstrādāšanu. Cinša tiesības deva iespēju saņemt zemi lietošanā par noteiktu atlīdzību, pie kam cinša tiesības bija mantojamas kā arī pārdodamas citiem.

Bija arī **mazturīgie saimnieki un sīkzemnieki**, *kurus* vāciski apzīmēja ar vārdu *Einfüssling* (vienkājis). Viņiem nebija zirga, un tamdēļ viņš daļēji bija atkarīgs no muižas – stāvēja it kā ar vienu kāju uz savas zemes, bet ar otru muižā, kur nopelnīja sev un ģimenei nepieciešamā uztura lielāko daļu.

Mazturīgiem zemniekiem līdzīgi bija arī *vaļenieki*, kam piederēja savs miteklis, parasti neliela būda vai pirts. Lai iegūtu uzturu, viņš bija spiests strādāt muižā vai pie saimnieka – dzimtcilvēka, bet saglabāja zināmu brīvību un neatkarību sava mitekļa dēļ.

Visā dzimtbūšanas periodā ļoti plaši izplatīta bija **kalpu sistēma**, ietverot gan precētos kalpus, gan arī vieniniekus – puišus un meitas. Kalpu lielākā daļa strādāja pie saimniekiem – dzimtcilvēkiem, un parasti saimnieks tos sūtīja muižas darbos. Kalpi parasti slēdza mutisku līgumu ar saimnieku, un Jurģu dienā notika to pāriešana no vienas vietas uz citu. Algu tie parasti saņēma graudā, pie kam precētie kalpi varēja turēt arī savus mājlopus, kurus pēc līguma izmitināja saimnieks. No precēto kalpu ģimenēm nāca arī daudzie gani un mazpuiši jeb mazkalpi.

Zemnieku saimniecība

Zemnieku sēta Pārdaugavas hercogistē bija diezgan liela, jo viņam bija jāuztur kā paša ģimene, tā arī kalpi, kurus viņš sūtīja galvenokārt kaušu darbos uz muižu, kā arī uzticēja tiem veikt dažādos ar muižu saistītos un arī valsts darbus, kā šķūtis armijai, ceļu kopšanu un uzturēšanu.

Parasti zemnieku galvenā nodarbošanās bija zemkopība, jo graudaugi toreiz bija galvenais uztura līdzeklis, kas kopā ar pākšaugiem un dārzeņiem nodrošināja nepieciešamo pārtiku, jo toreiz vēl nepazina kartupeļus, kā arī cukurbietes. Vidējai zemnieku sētai bija ap 8-9 ha tīrumu, kurus apsaimniekoja lielākoties pēc trīslauku sistēmas: ziemāji – vasarāji – papuve vai atmata. Taču jāievēro, ka tīrumi bija divējādi: pastāvīgie tīrumi māju tuvumā un līdumi, kurus ierīkoja mežā, nolīžot atmatas vai atpūtušos meža zemi un izmantojot, atkarībā no mehāniskā sastāva (smilts, mālsmilts, smilšmāls) un augsnes tipa vidēji 3-6 gadus un tad atkal atstāja mežā dabīgas auglības atjaunošanai. Bez tam zemniekiem bija arī pļavas. Kopā ar kaimiņiem bija arī ganības un meži, kurus izmantoja malkas un būvkoku ieguvei un, galvenais, jaunu līdumu ierīkošanai. Pie šīs sistēmas zemnieku zeme gandrīz nekad nebija vienkopus, bet pastāvīgie (mēslotie) tīrumi, līdumi, pļavas un ganības bija vairākos starpgabalos, pie tam bieži mijās ar citu zemnieku, kā arī muižas zemi. Mežu saimniecības uzdevumi bija plaši – tiem bija nevien jānodrošina zemnieki ar nepieciešamo platību jaunu līdumu ierīkošanai, bet arī jāražo meža preces. Dz.Liepiņa norāda, ka Kurzemes hercogistē ļoti plaši ieguva koksni kuģu būves un ekspluatācijas vajadzībām, bet Vidzemē, kur 16./17. gs. mijā bija nepārtraukti kari, daudz ieguva darvu, pelnus, potašu (kālija karbonātu, ko izmantoja rūpniecībā), kā arī mucu dēlīšus un citu produkciju [21: 266-267].

Zemnieku saimniecībās bija attīstīta arī **lopkopība,** kurai še bija daudz lielāka nozīme nekā muižu saimniecībās, jo lopkopībai bija jādod nevien pārtikas produkti, bet jāuztur arī zirgkopība, nodrošinot darba zirgu skaitu kā zemnieku, tā arī muižas lauku apstrādāšanai, saimnieciskajām šķūtīm, kā arī kara laikā armijas un tās apgādes (uztura, munīcijas u.c.) vajadzībām. Bija jāizaudzē pietiekoši daudz darba zirgu, kā arī jājamie un kara zirgi. Vidēji zemnieku sētā bija trīs zirgi.

Zemnieki nodarbojās arī ar govkopību, vidēji turot līdz 4 govīm, bet turīgākās sētās to skaits bija lielāks, pat līdz 10-14 govīm. Tās turēja uzturam, kā arī kūtsmēslu ieguvei pastāvīgo tīrumu mēslošanai. No govkopības ieguva pienu, izgatavoja biezpienu un sieru, kā arī sviestu, kuru izmantoja galvenokārt kā tirgus preci naudas ieguvei. Zemnieki turēja arī aitas un kazas, galvenokārt gaļas un vilnas ieguvei. Tāpat

zemnieku sētā bija arī mājputni – vistas, zosis un pīles. Taču Livonijas kara laikā lopkopība panīka, jo krievu un poļu karavīri un algotņi izlaupīja zemnieku mājas un vispirms paņēma mājputnus, aitas, liellopus, jo tie bija viegli iegūstami un paņemami.

Pie lopkopības pieskaitāma arī biškopība, kura tāpat cieta lielus zaudējumus un panīka. Pie tam avotos min nevien meža dravniecību, bet arī stropu biškopību, kad bišu saimēm būvē speciālas uzturēšanās vietas. Kara laikā daudzas bišu saimes tika izlaupītas, izņemts viss medus un saimes aizgāja bojā. Bez tam līdz ar reformācijas un luterticības izplatīšanos stipri samazinājās arī pieprasījums pēc vaska, kuru katoļticīgie plaši izmantoja sveču un svecīšu pagatavošanai.

Stipri cieta arī saldūdens zveja, kuru piekopa upēs un ezeros, it sevišķi Latgalē. Kara laikā tika izpostīti un atņemti zvejas rīki un pārtraukta arī satiksme, zivju transports un pārdošana Rīgā un citās pilsētās [9: 335-343].

Līdz ar plaši praktizēto zemnieku sētu izpostīšanu, zemnieku saņemšanu verdzībā un aizvešanu uz citu zemju tirgiem pārdošanā, kā arī ar šai barbariskajā laikmetā pierasto dažāda veida saņemto zemnieku spīdzināšanu un nomocīšanu stipri samazinājās ne tikai zemnieku skaits, bet tika sagrauta arī viņu saimniecība. Šī iemesla dēļ pēc Livonijas kara galvenais uzdevums bija saimniekošanas atjaunošana.

8.1.3. Poļu Vidzemes – Inflantijas izveidošanās un dzīves apstākļi

Poļu-zviedru karš izbeidzās 1629. g. ar Altmarkas pamieru, ar kuru Zviedrija ieguva visu Vidzemi, attiecinot uz to seno Livonijas nosaukumu. Karā jau iezīmējās pirmās Žečpospolitas valsts norieta pazīmes, jo tā bija kļuvusi tikai par vienas kārtas – muižniecības interešu aizstāvi, atstumjot no valsts vadības pārējās kārtas. Polijas-Lietuvas valsts no bijušās Pārdaugavas hercogistes saglabāja tikai teritoriju austrumos no Lubānas zemienes – Latgali, kas ar laiku ieguva poļu Livonijas jeb Inflantijas nosaukumu (poliski – Inflanty Polskie, latīn. – Livonia polonica). Polijai palika arī viņas lēņu valsts – Kurzemes un Zemgales hercogiste.

8.2. att. **Sigismunds III Vāsa, Polijas karalis un Lietuvas liekunigaitis 1587.-1632., Lietuvas statūtu 3. redakcijas noformētājs**

Inflantijas turpmāko likteni stipri ietekmēja arī Mazais ziemeļu karš, kas sākās 1654. g. un kurā piedalījās Žečpospolita, Zviedrija un Krievija. Katra valsts karoja par savām interesēm. Neapskatot sīkāk šo dramatisko periodu atzīmēsim, ka karš iesākās ar Krievijas iebrukumu Žečpospolitā ar mērķi ieņemt Ukrainu. Kara sākumā krieviem smaidīja veiksme, tie ieņēma Viļņu, Kauņu un citas Lietuvas pilsētas un cars Aleksejs Mihailovičs pieprasīja atzīt viņu par Lietuvas lielkunigaiti. 1655. g. karā iesaistījās arī Zviedrija, kas iekaroja Inflantiju un daļu Lietuvas un arī pretendēja uz Lietuvas lielkunigaitiju. Taču kara laime bija mainīga. Krievijas cars Aleksejs Mihailovičs divus gadus valdīja Inflantijā, ieņemot Dinaburgu (tagadējo Daugavpili), bet tad bija spiests to atstāt. Zviedrija un Žečpospolita 1660. g. Olivā noslēdza mieru un atjaunoja bijušo robežu abu valstu starpā. Tas

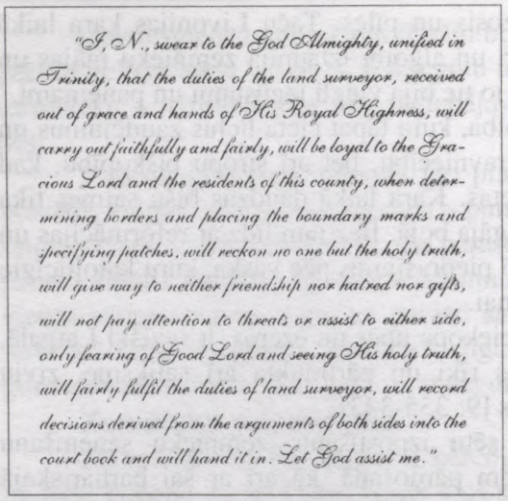
"I, N., swear to the God Almighty, unified in Trinity, that the duties of the land surveyor, received out of grace and hands of His Royal Highness, will carry out faithfully and fairly, will be loyal to the Gracious Lord and the residents of this county, when determining borders and placing the boundary marks and specifying patches, will reckon no one but the holy truth, will give way to neither friendship nor hatred nor gifts, will not pay attention to threats or assist to either side, only fearing of Good Lord and seeing His holy truth, will fairly fulfil the duties of land surveyor, will record decisions derived from the arguments of both sides into the court book and will hand it in. Let God assist me."

8.3. att. **Mērnieka zvērests izpildot valaku nolikumu**

atviegloja Lietuvas armijas stāvokli, kura atkaroja krieviem Viļņu, Grodņu un Mogiļevu. Beidzot, 1667. g. Andrusovas ciemā pie Smoļenskas Žečpospolita noslēdza ar Krieviju pamieru, saglabājot Inflantiju un Baltkrieviju, bet atdodot Krievijai Dņepras kreisā krasta Ukrainu, Kijevu un Smoļensku. Karš, kas Inflantijā bija ildzis 13 gadus, tika pārtraukts [sīkāk skat. 18: 20170-20175; 2: 81-84; 15: 27-28].

Politiski un administratīvi Latgales stāvokli noteica Žečpospolitas Seims Varšavā 1677. g., piešķirot tai Inflantijas (Ksiestwo Inflanskie, arī Wojewodztwo Inflanskie) nosaukumu un izveidojot par atsevišķu novadu – vaivadiju – ar karaļa vietvaldi un savu bīskapu [18: 20170-20186]. Inflantiju iedalīja 4 traktos jeb stārastijās, ko pārvaldīja stārasti. Galvenā bija Daugavpils stārastija. Tās stārasts reizē bija arī visas Inflantijas stārasts, un tam bija pakļauti arī Ludzas, Rēzeknes un Viļakas stārasti. Daugavpilī atradās arī vietējā pašpārvalde un muižniecības Seimelis. Inflantijas tiesību aktus apliecināja ar diviem – Polijas un Lietuvas – zīmogiem.

1677. g. stājās spēkā Latgales statuts. Te ieviesa tādu pašu tiesu iekārtu, kāda bija Polijā. Nodibināja zemes tiesu, kas sasauca sesijas 3 reizes gadā. Šajā pat laikā Inflantijā stājās spēkā arī Lietuvas statuts, kas bija Lietuvas dižkunigaitijas apstiprināts likumu kopojums. Lietuvas statutu kodificēja un apstiprināja 16. gs. – 1529., 1566. un 1588. g., vairākkārt to papildinot muižniecībai labvēlīgā virzienā. Pirmo variantu apstiprināja Sigismunds I, otro – pēc šļahtas spiediena Sigismunds II Augusts, bet trešo redakciju – karalis Sigismunds III. Statuts noteica valdnieka personu, karaklausības kārtību, šļahtas privilēģijas, tiesu iekārtu un procesu; tajā aplūkoja laulības, aizbildniecību, testamentu sastādīšanas kārtību, robežu lietas, krimināllietas, arī sodus par laupīšanu un zagšanu [18: 1934-1935; 39: 23]. Lietuvas statuts deva Latgales muižniekiem tādas pat tiesības kā plašajai poļu šļahtiču kārtai – pilnu notiekšanu pār zemniekiem, paredzot stingru sodu tiem zemniekiem, kas nostājas pret muižniekiem. (8.2. att.)

Saimnieciski Inflantijas muižniecības stāvoklis bija nostiprināts ar karaļa Sigismunda II Augusta privilēģijām. Bijušās Livonijas ordeņa zemes kļuva par Lietuvas valsts īpašumu, bet bijušo lēņa kungu un vasaļu zemes tika pielīdzinātas alodam, respektīvi, kļuva brīvas no lēņtiesiskām saistībām. Līdz ar to iedzīvotāji dalījās muižniecībā, pilsētu un ciemu namniekos, dažādu kategoriju brīvniekos un zemniekos. Pēdējo pienākums bija zemes apstrādāšana, kā maksa par lietošanā saņemto zemi.

Muižniecība Inflantijā veidojās galvenokārt no kādreizējā Livonijas ordeņa amatpersonām (komturiem, fogtiem un citiem augstākiem ierēdņiem) un lēņa vīriem, kā arī no Polijas-Lietuvas valsts dižciltīgajiem. Pēc Latgales satversmes noteikšanas 1577. g., no sākotnējām 55 vācu izcelsmes dzimtām bija palikušas 24 dzimtas, kuras

pārpoļojās un pieņēma Romas katoļu ticību. Tām pievienojās 19 poļu un lietuviešu dzimtas. No vācu izcelsmes dzimtām izveidojās nedaudzie magnāti, kuriem piederēja lieli zemes īpašumi; no tām pazīstamākās bija Plāteru, Hilzenu, Korfu un Borhu dzimtas. Saskaņā ar Sigismunda II Augusta dotajām privilēģijām, visa zeme, kas nebija valsts (karaļa) īpašumā, bija muižniecības īpašumā [12: 42]. Viņiem bija arī saimnieciskā un tiesiskā vara pār zemniekiem – provincē pastāvēja dzimtbūšanas tiesības. Saimnieciski muižnieku zeme, tas ir, pašas muižas zeme, bija atbrīvota no nodokļiem un nodevām valstij.

Muižniecība daļu zemes, tā saukto zemnieku zemi, kas vēsturiski bija zemnieku lietošanā, nodeva tiem apstrādāšanā, prasot par to zināmu atlīdzību nodevās, kā arī klaušu darbu; zemniekiem par šo zemi bija jāmaksā nodokļi valstij, pie kam tos ievāca muižnieki (vai to pilnvarotas personas). Nodevas zemnieki parasti maksāja atkarībā no viņu rīcībā esošās zemes platības un tās labuma, kuru pēc Lietuvas parauga izteica konkrētās mērvienībās – valakās vai gaitās. Gaita bija Lietuvā pieņemta zemnieku saimniecības un klaušu vienība, kuru noteica nevis mērot zemi, bet gan vērtējot zemnieka saimniecības zemi un ievērojot arī darba spējīgo cilvēku skaitu saimniecībā. Parasti valdošās bija 1/3, ½ un 1 gaitas saimniecības.

Iedzīvotāju etniskais sastāvs Latgalē jau no laika gala veidojās īpatnējs. Livonijas, poļu-zviedru un mazā ziemeļu kara rezultātā visu zemi daudzkārt pārstaigāja sveši karapulki – zviedri, poļi, lietuvieši, baltkrievi, krievi un to pieaicinātās tautības. Armijas daudzkārt laikus nesaņēma algu un pārtiku, karavīri un it sevišķi algotņu pulki to centās iegūt uz vietas. Daudzi muižnieki, bet it sevišķi zemnieki tika nokauti vai saņemti gūstā, viņu mītnes nodedzinātas. Veseli pagasti tika izpostīti un palika gandrīz bez iedzīvotājiem, māju un muižu vietā rēgojās postažas. Kara starplaikos visās muižās bija novērojams liels iedzīvotāju trūkums. Muižnieki centās to novērst, veicinādami cilvēku ienākšanu senajā letu zemē no Baltkrievijas, Krievijas, kā arī no dažādiem Polijas apgabaliem.

Vispārējo stāvokli pasliktināja Krievijas valsts politika. 1654. g. Maskavas patriarhs Nikons reformēja valdošo ortodoksālo ticību, pievienodams Lielkrievijas baznīcai baltkrievu un ukraiņu baznīcas, pārkārtodams liturģijas grāmatas un Bībeles tekstu pēc grieķu baznīcas parauga. Tam pretojās krievu nacionālisti, kas Nikonā saskatīja Antikristu, un izraisīja krievu baznīcas šķelšanos. Daļa ticīgo, t.s. vecticībnieki, atdalījās no oficiālās baznīcas. Tā kā vecticībnieki tika visādi apspiesti un vajāti, daudzi no tiem izceļoja un apmetās arī Latgalē, kur karu un sērgu dēļ tukšas no cilvēkiem bija daudzas mājas un pat pagasti. Latgales muižniecība, tāpat arī stārastiju pārvaldnieki šos ieceļotājus labprāt pieņēma un nometināja tukšajās, kara laikā izkauto, aizbēgušo vai gūstā saņemto vietējo iedzīvotāju, galvenokārt letu (latviešu) sētās. Tādējādi Latgales zeme tika kolonizēta, nometinot še daudzus krievus (jeb, kā tolaik sauca – maskaviešus) un baltkrievus. Tas bija pirmais lielais Latgales rusifikācijas posms. *„Var droši teikt"* – raksta F.Kemps – *„ka tīrās latgaliešu zemes kolonizēšana ar krieviem-vecticībniekiem ir Polijas valsts politikas sekas un nopelns"* [17: 68-69].

8.1.4. Valaku nolikums Latgalē

Zemes iedalījumu valakās Latgalē kārtoja **valaku nolikums**, kas bija sarakstīts baltkrievu valodā un saucās *„uztava na voloki"*. To pieņēma Polijas karalis un

Lietuvas lielkunigaitis Sigismunds II Augusts 1557. g. un ar valdības 1562. g. lēmumu attiecināja arī uz Latgali. 1584. g. to apstiprināja Sigismunds III Vasa.

Valaku nolikums Lietuvas lielkunigaitijā kļuva par zemes reformas bāzi. To attiecināja uz valsts (dižkunigaiša) zemi, un tā galvenie mērķi bija:

- nošķirt valsts zemi no privātīpašnieku zemes un noteikt tās robežas;
- valsts zemēs katrai zemnieku ģimenei izveidot ciematu (sētu), neatkarīgi no iepriekšējās zemes platības iedalot vienu valaku zemes;
- valakās iemērīto zemi reģistrēt un novērtēt, lai noteiktu katrai sētai saistības un maksu par zemi;
- noteikt, ka zemniekiem jāievieš tam laikam progresīvā trīslauku sistēma;
- nodibināt uz auglīgām valsts zemēm palivarkas (lietuviski – palivarkas, latviski – folvarkas) – muižiņas, kurām valsts iecēla pārvaldniekus;
- sakārtot brīvās valsts zemes;
- sakārtot uz valsts zemēm atrodošās meža zemes un noteikt uz tām esošos servitūtus.

Valaku reformas mērķi bija plaši un visaptveroši. Pati reforma ilga 30 gadus un noteica zemes lietošanas kārtību 16.-17. gs.. Katrai valsts muižai bija jāved grāmata, kurā tika ierakstīti zemnieku maksājumi [38: 16-19]. (8.3. att.)

Valaku lielumu noteica, zemi uzmērot, aprakstot saimniecības robežas un nosakot tās iedalījumu labuma šķirās: izdalīja labas, vidējas, sliktas un ļoti sliktas kvalitātes zemes. Noteica, ka visa valaku zeme kā likums apstrādājama pēc trīslauku sistēmas: viens lauks apsējams ar maizes labību (parasti ziemas rudziem), otrs ar vasarājiem (auzām, miežiem, liniem u.c.), bet trešais palika atmatā. Lauka lielumu vienā valakā noteica 10 morgus, pieņemot, ka 1 morgs (lietuviski – margas) ir līdzīgs apmēram 0,71 ha. Visas trīs lauka strēmeles kopā veidoja vidēji 30-33 morgus zemes, tātad ap 21,3-22,8 ha. Labākās zemes platības bija mazākas, bet sliktākās – 1,6 reizes lielākas nekā labākās. Zemi apstrādāja zemnieki ar savu darbaspēku un inventāru [7; 8: 136-137].

Latgalē valakas regulēja stāvokli tikai valsts domēnēs. Zemnieku sētas turpināja izteikt gaitās.

Zemnieki Latgalē dalījās:

1) klaušu zemniekos, kas par savu zemi atstrādāja klaušas muižas tīrumos, zināmu nodevu daļu pildot arī produktos un
2) gobas jeb cinšu zemniekos, kas savus pienākumus pildīja galvenokārt naturālo un naudas nodevu veidā.

Bez parastajiem zemniekiem Inflantijā bija vēl citas iedzīvotāju kategorijas, no kurām kā galvenās minamas:

- *brīvnieki*, kas veidojās no krodziniekiem (kuri lielākoties bija ebreji), mežsargiem, dzirnavniekiem, baznīcas un muižas kalpotājiem, kā arī no jaunsaimniekiem, kas bija atbrīvoti no nodevām un klaušām uz vienu gadu; brīvnieki parastos zemnieku pienākumus nepildīja;
- *maskavieši* bija brīvnieki, kas no vienas gaitas maksāja krievu jeb maskaviešu nodevas (sluzbu moskiewskie), kuras lielums bija 25 dālderi, kā arī dūmu naudu – 1 dālderi un pūru rudzu un miežu baznīckungam;
- *bajāri* – brīvnieki, kas no katras gaitas apstrādāja muižas laukos 4 morgus lielu valaku ziemāju un vasarāju, bez tam vasarā deva kājnieku otrinieku, ziemā vienu

vezumnieku līdz Rīgai, maksāja 10 dālderus pagastam un deva baznīckungam sieciņu, kā arī veica dažus citus maksājumus;

- *viensētnieki* maksāja tādas pat nodevas kā bajāri, tikai negāja klaušās;
- *gobzemi* negāja klaušās, bet maksāja no 2 gaitām gruntsnomu 28 dālderus, tad vēl hibernu jeb kara nodokli – 2 dālderus, deva 2 podus linu un dažkārt arī citas nodevas;
- *klaušu zemniekiem* no ¼ gaitas parasti bija jāstrādā muižā katru nedēļu ar 1 zirdzinieku, no Jurģiem līdz Mārtiņiem ar 1 kājnieku – otrinieku, muižas laukos jānokopj 1 morgu liela valaka ziemāju un vasarāju, no visa pagasta ik nedēļas jāsūta 5 sargi, jābrauc tā sauktajā Rīgas ceļā, jāpiedalās aršanas, mēslu vešanas un pļaušanas talkās tad, kad muiža sauc palīgā, jānodod no veselas gaitas 1 dālderis pagasta, 1 dālderis dūmu naudas, 1 dālderis par atpirkšanos no otras Rīgas ceļa klaušas, 8 sieki rudzu un miežu, pods linu, viens maiss, viens lūks, 4 vistas, 20 olas un vēl citas preces, ko muiža pieprasīja.

Redzams, ka nodevas un klaušas zemes izmantotāju kategorijām atšķīrās; tās bija atšķirīgas arī pa apriņķiem – pēc ģeogrāfiskā principa. Nodevas un klaušas muižai atkarājās arī no muižnieka vai no muižas pārvaldnieka, ja pats muižnieks nedzīvoja muižā, bet parasti uzturējās Žečpospolitas galvaspilsētā Varšavā vai Viļņā, un savas muižas iznomājot pārvaldniekiem. Nodevas un klaušas laika gaitā mainījās. To veicināja muižniecības lielā vara valstī.

8.1.5. Valsts nodokļi Latgalē (16. gs. beigas-18. gs.)

Bez nodevām un klaušām, ko zemes izmantotāji maksāja un pildīja muižniekam kā atlīdzību par tiesībām izmantot zemi, tie maksāja arī nodokļus apvienotajai Polijas-Lietuvas valstij. Biežāk satopamie nodokļi bija [18: 20179-20180]:

- **karaļa tiesa**, ko Lietuvā saimnieki maksāja no vienas valakas (30-36 morgiem) un kas bija 30 graši jeb 1 zlots naudā. Muižas zeme no šī nodokļa bija brīva. 1629. g. zemniekiem karaļa tiesu atvietoja ar dūmu naudu, ko ņēma atkarībā no māju skaita;
- **galvasnauda**, kuru uzlika 1662. gadā;
- viens rekrūtis no katriem 20 kroņa zemniekiem, ko 1647. g. pārvērta **zemes nodoklī;**
- **hiberna** karaspēka uzturēšanai – 1 dālderis no katra dūma; to maksāja zemnieki un namnieki;
- **kvarta**, kas bija ¼ daļa no karaļa muižu ienākuma un ko valsts kasē maksāja sākot ar 1563. gadu;
- **šosa** jeb nekustamās mantas nodoklis, ko maksāja namnieki, un kas paredzēja šķūtis karaļa un viņa ierēdņu vajadzībām un ko 1564. g. pārvērta naudā; to maksāja tikai namnieki.

Zemnieku nodokļu un nodevu apmērs Latgalē pa novadiem (stārastijām) bija ievērojami atšķirīgs. Tas izskaidrojams ar to, ka Latgale ļoti cieta biežajos un postošajos karos, ilgus gadu desmitus bija mazapdzīvota. Te blakus dzīvoja latviešu zemnieki, poļu un lietuviešu bajāri un krievu („maskaviešu") brīvnieki, kā arī citas iedzīvotāju kategorijas, pie kam katra no tām maksāja atšķirīgus nodokļus.

Saskaņā ar 1599. g. lustrāciju Ludzas apriņķī klaušu zemniekiem no vienas gaitas bija jānodod muižai 2 latviešu pūrus rudzu, 2 latviešu pūrus miežu un auzu,

1 jēru, 2 vistas, 1 podu medus, 1 mārciņu vaska, 20 olas. Bez tam pagastam bija jāmaksā 0,6 florīni naudā, jādod 1 muca alus, 1 caunas āda, 1 puds linu un 1 puds kaņepāju, 1 vezums siena – kopā 11,56 florīnu vērtībā. Bez tam zemniekiem bija jāpilda klaušas, kuru apjoms dažādos novados bija atšķirīgs.

Laika gaitā nodokļi, nodevas un zemnieku klaušas Latgalē pieauga, palielinot zemnieku ekspluatācijas pakāpi.

Līdz ar Polijas un Lietuvas valsts dalīšanu Latgale 1772. g. kļuva par Krievijas impērijas sastāvdaļu un, sākotnēji ar Daugavas (Dvinskas) provinces nosaukumu, tika iekļauta Pleskavas guberņā. Tajā ieviesa Krievijā valdošo kārtību.

8.1.6. Katoļticības nozīme Latgalē

Apvienotās Polijas-Lietuvas, un pēc tam Žečpospolitas valsts varas pārstāvji īstenoja katolicisma politiku Pārdaugavas hercogistē, bet pēc tās sagrāves poļu Vidzemē. Aktīvi šai politikā piedalījās jezuītu, dominikāņu un lazaristu garīgo ordeņu brāļi. Kad poļu-zviedru kara laikā beidza pastāvēt Cēsu katoļu bīskapija (1582.-1621.), jezuīti vēl kara laikā, ap 1625. g. pārcēlās no Cēsīm uz Daugavpili un turpināja tajā savu darbu. Latgale bija palikusi par vienīgo katolicisma citadeli senās Livonijas zemēs. Par galveno katolicisma propagandas centru Livonijas teritorijā kļuva Daugavpils, kur jezuīti jau 1630. g. izveidoja skolu, bet par dominikāņu centru – Aglona un Posīne. Jezuītu ietekmē nonāca arī vācu muižniecība, kura savas privilēģijas varēja paturēt tikai ar nosacījumu, ka viņa pāriet katoļu ticībā un pieņem poļu šļahtas vai magnātu dzīvesveidu. To visu Latgales muižniecības vācu dzimtas arī darīja, un par viņu kādreizējo vācu izcelsmi liecināja tikai uzvārdi – Tīzenhauzeni, Borhi, Plāteri u.c.

Līdz ar muižniekiem katolicisms un poļu kultūra nostiprinājās arī valsts un muižniecības zemniekos, jo pēc toreizējām paražām ievēroja likumu – pie kādas ticības bija kungs, tādi bija arī padotie dzimtļaudis. Zemniecības vidū sevišķi aktīvu darbību izvērsa jezuīti, kuri apguva vietējo, latgaliešu izloksni un rūpējās par katoļu ticības grāmatu izdošanu [27: 189-190]. Darba misionāriem bija daudz – vēl 17. gs. latgaliešiem bija dzīvas senās pagāniskās reliģijas paražas, kad sirmgalvji – vietējie priesteri ziedoja senajiem pagānu dieviem dāvanas un veltes svētajās birzīs vai zem svētkokiem speciāli izraudzītās vietās. Šīs paražas saglabājās vēl pat 18. gs., kurš gan nesa apgaismības gs. nosaukumu, bet tautas masas turējās pie senajām paražām un katolicisma priesteriem nācās izcirst daudz svētkoku un birzis [35: 287-290]. Latgaliešu senie dievi arī šai laikā nepazuda bez vēsts, lielākoties tos iekļāva reliģijā, dodot katoļu vārdus un iesaistot katoļu mitoloģijā. Jezuīti, ieviešot latgaliešu sadzīvē un paražās katolicisma principus, veidoja vietējo kultūru. Viņi propagandēja cilvēka možumu, sniedza izmocītajiem zemniekiem uzmundrinājumu un prieka staru [36: 183-184].

Jezuīti nodarbojās ne tikai ar kailu ticības propagandu. Autors, arī nebūdams katolis, tomēr piekrīt P.Zeiles uzskatam, ka jezuīti prata tuvināties tā laika zemnieka dvēselei un uzņemt ar viņiem labu kontaktu – jo viņi mācījās un runāja ar zemniekiem vietēja, latgaļu dialektā. Līdz ar to viņi prata ieviest praksē kopīgo dziedāšanu pie krustcelēs uzstādītiem svēto tēliem, organizēt talkas, sludināt savstarpēju labsirdību, kā arī propagandēt daudzus racionālus zemes izmantošanas un zemkopības paņēmienus. Viņi izplatīja zemnieku vidū praktiskas zināšanas par racionālu

saimniekošanu, par jaunām laukaugu kultūrām, kuras pārņēma no Amerikas vai rietumu zinātniekiem, par darbarīku pilnveidošanu, biškopību un citām nozarēm.

Jezuīti Latgalē dibināja arī pirmās skolas, kurās varēja mācīties zemnieku bērni, apgūstot lasīšanu, rakstīšanu, rēķināšanu un ticības mācību, tāpat arī citas zināšanas. Viņi veidoja pamatskolas un ģimnāzijas, bet lazaristu garīgais ordenis Krāslavas pilsētā nodibināja garīgo semināru, kurā audzēkņiem pasniedza arī latviešu valodu. Taču vislielākais jezuītu nopelns bija tas, ka viņi kļuva par latviešu grāmatniecības pamatlicējiem Latgalē. Pirmās latviešu grāmatas jezuīti gan izdeva Viļņā un Polockā, jo Latgalē savas spiestuves nebija [36: 186].

Līdz laikam, ar kuru krievu valdība aizliedza lagaliski izdot grāmatas (1865.) Latgalē latviešu valodā izplatīja 76 grāmatas – garīgo dziesmu krājumus, lūgšanas grāmatas, ticības skaidrojumus, spredikus, kā arī veselu 1/3 laicīgus darbus.

Visu šo apstākļu dēļ latgaliešu tiesību un kultūras aizstāvis Francis Kemps uzsvēra, ka jezuītu garīgā ordeņa brāļi, dzīvodami askētiski un taupīgi, ir daudz darījuši latgaliešu pašapziņas celšanā. Tulkodami baznīcas grāmatas, viņi nodrošināja vienkāršam Latgales zemniekam iespēju runāt ar pašu Dievu dzimtajā latgaliešu valodā. Viņi deva Latgales zemniekam spēku pusotru gadsimtu izturēt krievu spiedienu un rusifikācijas centienus, saglabāt sevī nacionālo apziņu un iekļauties Latvijas valstī [17: 68-72].

8.2. Kurzemes un Zemgales hercogistes zemes politika

8.2.1. Kurzemes un Zemgales hecogistes izveidošanās

Livonijas ordeņa pēdējais mestrs Gothards Ketlers 1561. gada 28. novembrī Lietuvas lielkunigaitijas galvaspilsētā Viļņā parakstīja *„Pacta Subjectionis"* – padošanās līgumu apvienotās Polijas-Lietuvas valsts galvai, Polijas karalim Augustam II Sigismundam. Vācbaltu ievērojamais tiesību zinātnieks un vēsturnieks Ch. G. fon Cīgenhorns (*Ch. G.von Ziegenhorn*), kas ir mēģinājis apkopot šā laika Kurzemes un Zemgales hercogistes tiesiskos aktus un hercogistes likumus, norāda, ka padošanās līgumu Polijas karalim un Kurzemes un Zemgales novada kā lēņa objektu iegūšanu Livonijas ordeņa mestrs Gothards Ketlers nevarēja izlemt vienpersonīgi, bet viņam bija nepieciešama nevien ordeņa augstāko amatpersonu, bet arī vietējās muižniecības, tāpat arī ietekmīgās Rīgas pilsētas rātes piekrišana un atbalsts. Tikai pēc tā saņemšanas viņš varēja ķerties pie savas valsts – Kurzemes un Zemgales hercogistes Livonijā (Ducatum Curlandiae et Semigalliae in Livoniae) izveidošanas.

8.4. att. **Pēdējais Livonijas ordeņa mestrs un pirmais Kurzemes un Zemgales hercogs Gothards Ketlers**

Padošanās līgums karalim Sigismundam II Augustam stājās spēkā ar 1562. g. martu. Tajā bija norādīts, ka G.Ketlers kā Livonijas ordeņa

mestrs un Vācijas ķeizarvalsts firsts ir lūdzis Vācijas ķeizarvalsts aizstāvību un palīdzību pret krieviem, kas bija iebrukuši Livonijā un postīja to. Tikai pēc tam, kad Livonija lūgto palīdzību nesaņēma, tā, nespēdama krieviem pretoties, lūdza Polijas karaļa aizbildniecību un padevās tam, pie kam mestrs Gothards Ketlers saņēma lēnī bijušās ordeņa zemes Kurzemē un Zemgalē [37: pielik. 50]. Šīs zemes tika apzīmētas kā lēnis, un vēlāk kļuva par hercoga domēnēm. Kā pretstats tām bija visas Livonijas ordeņa bruņniekiem lēnī izdotās zemes, kuras apzīmēja ar vācu vārdu kā *Land* vai *Landschaft*, un kuras hercogistes laikā tika pielīdzinātas privātām muižniecības zemēm [13: 2].

Līdz ar to kļūst saprotams, ka padošanos līgumu Sigismundam II Augustam mestrs G.Ketlers nevarēja izlemt vienpersonīgi, bet viņam bija nepieciešams kā ordeņa augstāko amatpersonu, tā arī vietējās bruņniecības (no kuras izveidojās t.s. Landesstande) atbalsts. Šī iemesla dēļ Gothards Ketlers 1562. gada 7. martā apkārtrakstā, nenogaidot lēņa svinīgo saņemšanu un uzticības zvēresta nodošanu karalim, savā un savu pēcteču vārdā apsolīja attiecināt Sigismunda Augusta privilēģijas uz ordeņa amatpersonām, visiem dižciltīgajiem un muižniecību, tāpat uz viņu mantiniekiem un pēctečiem, nododot viņiem tās zemes, kuras tie valdīja Livonijas ordeņa pastāvēšanas laikā [37: pielik. 58].

Šā paša iemesla dēļ hercogs G.Ketlers 1562. g. martā atzina arī Rīgas pilsētas tiesības un rīcības brīvību lemt par savām lietām Polijas karaļa aizgādībā [37: pielik. 54].

Kurzemes un Zemgales hercogistē ietilpa tikai bijušās Livonijas ordeņa zemes, bet ne Kurzemes bīskapijas valdījumi, kurus 1559. g. bija nopircis Dānijas karalis un uzdāvinājis savam brālim hercogam Magnusam; pēdējais nomira 1583. g. neatstādams pēcnācējus, un uz Kurzemes bīskapiju, kas ieguva Piltenes apgabala nosaukumu, pretendēja daudzas valstis, no kurām stiprākā tolaik bija Polija. Tā kā Piltenes apgabals netika iekļauts hercogistē, tā likteni aplūkosim atsevišķi 8.2.2. apakšnodaļā.

Kurzemes un Zemgales hercogistes robežas ar Piltenes apgabalu – bijušo Kurzemes bīskapiju parādītas 8.1. attēlā. Laika gaitā, sevišķi kara rezultātā tā mainījās. Ziemeļu kara laikā (1700.-1721. g.) Kurzemes un Zemgales hercogisti uz laiku okupēja Zviedrija, kura bija nodomājusi še izveidot sev pakļautu aizjūras provinci un izdarīja plašus mērniecības darbus. Šo iemeslu dēļ arī ap 1725. g. vai arī 1746. g. izdotajās Grota-Barnikela Kurzemes kartēs Piltenes apgabala robežas ir parādītas citādas nekā še pievienotajā 8.1. attēlā.

Lai iegūtu priekšstatu par Kurzemes-Zemgales hercogistes robežām ar Piltenes apgabalu, parādīsim abās šais valstiskajās apvienībās esošās lauksaimniecībā izmantojamās zemes. To platību apspoguļo tolaik lietotā kadastrālā mērvienība – arkls. Taču arkla platība, pēc Jirgena Hāna (Jürgen Fr. von Hahn) pētījumiem, laika gaitā bija mainīga – brīžiem ar arklu saprata un apzīmēja zemes platību vienību, bet brīžiem atkal saimniecības vērtības vienību vai saimniecībā esošo darbaspēka daudzumu [13: pielik. a un b]. Visuma *arkls* bija nodokļu vienība, atkarībā no kura lieluma klausību nestspējīgu saimniecību valdītāji pildīja par labu zemes virsīpašniekam klaušas, naudas maksājumus un naturālās nodevas.

Pēc J. Fr. Hāna aprēķiniem ar vienu arklu apzīmēja saimniecību, kuras sējas platība līdzinājās 3738504 Rīgas kvadrātolektīm, jeb mūslaiku izteiksmē 295 ½ pūrvietām. Pūrvieta savukārt līdzinājās 12656,25 Rīgas kvadrātolektīm. Krievu laikos pūrvietas platību nedaudz palielināja, un tā līdzinājās 0,364 ha. Pūrvieta bija

zemesgabals, kuru vidēji varēja apsēt ar vienu pūru rudziem [13: 97-101]. Arī J. Juškēvics savā monogrāfijā par hercogisti vadās pēc pieņēmuma, ka arkls līdzinājās zemes platībai, kas ietvēra 295,4 pūrvietas tīrumu, pļavu un aploku (ganību), bet neietvēra zemnieku saimniecībā esošās meža zemes, kuras izmantoja līdumu līšanai (ungerodeter Acker), neapgūtu zemi (Ödland, Wüsteney) un purvus (Bruchland) [16: 407].

Pavisam Kurzemes un Zemgales robežās, saskaņā ar Ed. Dunsdorfa datiem, kas iegūti no muižu reģistriem, 18. gs. sākumā bija 5697 $^{11}/_{12}$ arkli zemes [10: 58]. No tiem Kurzemes un Zemgales hercogistes teritorijā bija 4720 arkli, bet Piltenes apgabala teritorijā bija 977 $^{11}/_{12}$ arklu, tātad attiecīgi 82,8% un 17,2%. Šādi aprēķini par hercogistes pirmajiem gadsimtiem nav izdarīti, taču varam pieņemt, ka attiecības arklu kopskaitā nav būtiski mainījušās.

Zemes kopplatības attiecības bija nedaudz atšķirīgas. Pēc šī darba autora aprēķiniem Kurzemes un Zemgales hercogistē bija ap 76% zemes, bet Piltenes apgabalā – ap 24%. Tātad zemes kopplatība Piltenes apgabalā bija lielāka nekā kopējais arklu skaits, kas arī pilnīgi saprotams, ievērojot to, ka Dundagas draudzē tolaik (un vēl arī pašreiz) bija lielas meža platības, kas bija izvietotas velēnu podzolētās un velēnu podzolētās glejotās smilts augsnēs, un vieglā mehāniskā sastāva dēļ nevarēja tikt izmantotas lauksaimniecībā, līdumu līšanai.

No visu Kurzemes un Zemgales hercogistē ietilpstošo arklu kpskaita – 4720 arkliem – hercoga domēnēs, kā arī hercoga aloda muižās bija 1804 ½ arkli jeb 38,2% no visiem. Tātad hercoga tiešā pārvaldīšanā bija vairāk nekā trešdaļa zemes. Bez tam jāievēro, ka no hercoga rīcībā esošām zemēm apmēram 680-700 arkli bija izvietoti labākās, velēnu karbonāta smilšmāla augsnēs, galvenokārt Jelgavas, Dobeles, Mežmuižas, Sodu un Bauskas draudzēs, kā arī labās smilšmāla augsnēs Tukuma un Saldus draudzēs. Lai gan ražība (kopievākums no platības vienības) še vidēji bija 1,8-2,2 reizes lielāka nekā velēnu podzolētās mālsmilts un saistīgas smilts augsnēs, ražošanas atmaksāšanās (rentabilitāte), pēc autora aprēķiniem bija pat 6-8 un vairāk reizes lielāka nekā parastajās velēnu podzolētās un glejotas, kā arī erodētās augsnēs, kādas daudz bija Augšzemē, arī ap Dundagu un Kurzemes piejūrā Sakas draudzē [3].

Kurzemes un Zemgales hercogistes veidošanās tālāko gaitu stipri ietekmēja Polijas un Lietuvas 1569. g. Ļubļinā noslēgtā ūnija, ar kuru apvienotā valsts ieguva Žečpospolitas nosaukumu un veidoja vienotu ārējo un kara politiku. Pēc ūnijas noslēgšanas Kurzeme nokļuva Polijas un Lietuvas kopējā pārvaldē, un Sigismunds II Augusts kā Polijas karalis apņēmās pildīt ar Kurzemes hercogisti noslēgto vienošanos: Polijas Republikas Seims apstiprināja starp tās karali un Kurzemes hercogu noslēgto līgumu. K. Manteifels norāda, ka Kurzemes-Zemgales hercogiste kļuva par karaļa lēni un ar Polijas Republiku savienotu valsti [22: 20] Gothards Ketlers saņēma lēnī sev un saviem vīriešu kārtas mantiniekiem bijušās ordeņa zemes starp Daugavu un Lietuvas lielkunigaitiju un tika atzīts par Kurzemes un Zemgales hercogu Livonijā. Hercogs paturēja visas tiesības, kas viņam bija kā Vācijas ķeizarvalsts firstam, un savukārt apņēmās ievērot dižciltīgo, pilsētu un arī visu pārējo iedzīvotāju tiesības. Juridiski hercogs ieguva tādu pašu statusu kā Prūsijas hercogs.

Saskaņā ar līgumu, hercogs kā virskungu atzina tikai karali, bet ne Polijas valsti; republikai pēc līguma bija vienīgi aizsargātājas funkcijas. Tikai 1589. g. Polijas Republikas Seims ar vienpusīgu lēmumu hercogisti inkorporēja valstī.

Ar 1562. g. sākās 233 gadus ilgais hercogistes patstāvības periods, kura laikā tā bija Polijas lēņu valsts un beidzās līdz ar Polijas trešo sadalīšanu 1795. g.

Kurzemes un Zemgales hercogistes pastāvēšanas laiku var iedalīt 3 dažādos laika posmos, kas atšķiras ne vien ar hercoga un dižciltīgo, bet arī ar dižciltīgo un zemniecības savstarpējām attiecībām:

- 1562.-1617. g., kad vācu bruņniecība ar Polijas valdības atbalstu pamazām ierobežoja hercoga varu;
- 1617.-1698. g., kad hercoga un bruņniecības tiesības bija it kā līdzīgas, taču hercogs bez bruņniecības ziņas nevarēja pieņemt likumus un lēmumus, kas attiecās uz visu hercogisti;
- 1698.-1795. g., kad Kurzeme un Zemgale formāli vēl skaitījās neatkarīga, bet praktiski jau bija nokļuvusi Krievijas impērijas ietekmē. Būtībā tā bija valsts bez valdības, kur visa vara piederēja muižniecībai.

Cīņa starp hercogu un bruņniecību par politisko un saimniecisko varu sākās jau ar tās dibināšanas brīdi. 1562. gada 5. martā, tai paša dienā, kad notika pakļaušanās diplomu apmaiņa, hercogs Gothards bija spiests apsolīt dižciltīgajiem paplašināt viņu lēņu tiesības, varu pār zemniekiem un aizstāt pienākumu personīgi piedalīties zemes aizsardzībā ar tā saucamo jātnieku dienestu (Rossdienst), dodot vienu bruņotu jātnieku no katriem 20 arkliem zemes [37: pielik.76]. Reizē ar padošanās līgumu karalis Sigismunds Augusts parakstīja arī viņa vārdā nosauktās privilēģijas Māras zemes bruņiniekiem, taču, kā norāda Ch.G.Cīgenhorns, tas bija tikai pakts starp subjektiem, starp Polijas karali un ordeņa mestru, un nav ticis apstiprināts ne Viļņas, ne Varšavas saeimā [37: 43-46].

Kurzemes muižniecībai dotās plašās tiesības tika noformētas un 1570. g. 25. junijā apstiprinātas kā **„Gotharda privilēģijas"** *(Privilegium Gothardinum)* [37: paragr. 92; pielik. 76]. Tās bija izstrādātas, vadoties no Sigismunda Augusta privilēģiju gara, un kļuva par Kurzemes muižniecības pamatlikumu.

Kad Gothards Ketlers kļuva par Kurzemes un Zemgales hercogu, viņa stāvoklis vēl bija visai nedrošs, tāpēc viņam bija jānodrošina ordeņa amatpersonu un arī vasaļu atbalsts. To viņš „pirka", piekāpjoties bruņniecības prasībām un apsolot tās tiesību paplašināšanu. Vasaļu lēņu tiesības tika paplašinātas tik lielā apmērā, ka lēņu muižas kļuva gandrīz vai par alodu – privātīpašumu. Lēņu tiesību pierādīšanu vienkāršoja: dokumentu pazušanas gadījumā pietika, ja tās apliecināja 2-3 ticami liecinieki.

Gotharda privilēģijas nodeva bruņniecībai arī tiesas varu viņu muižu robežās; tāpat bruņniecība ieguva tiesības tecināt un tirgoties ar degvīnu, tika atbrīvota no visiem nodokļiem un akcīzēm par labu hercogistei. Hercogs apsolīja izstrādāt Kurzemes hercogistei civilās, administratīvās un kriminālās tiesības.

Tādējādi Kurzemes bruņniecība uz zemnieku rēķina ieguva daudzas līdz šim nebijušas privilēģijas un līdzās hercogam kļuva par tiesību subjektu, turpretī zemnieki līdzlemšanas tiesības hercogistē nebaudīja. Kurzeme kļuva par Dieva izredzētu zemi bruņniecībai (Gottes Laendchen); šo nosaukumu tā kopš tiem laikiem nesa gadsimtiem ilgi, patiesi būdama vieniem (bruņniecībai) Dievzemīte, citiem – šķīstītava purgatorijs, bet vēl citiem – pat elle.

Gotharda laikā hercoga un bruņniecības attiecības bija visumā normālas, jo daudzi no vecākās paaudzes viņu vēl atcerējās kā Ordeņa mestru, kā arī bija pildījuši dienestu un karojuši viņa tiešā vadībā, tāpēc viņa autoritāte bija liela. Stāvoklis

mainījās pēc viņa nāves 1587. g. Hercogs Gothards bija izdarījis lielu kļūdu, atstādams jauno valsti abu savu dēlu kopīgā pārvaldīšanā, pie tam vecākajam – Fridriham bija tikai 18, bet jaunākajam – Vilhelmam tikai 13 gadi. Fridrihs atstāja Kurzemi, vairāk kā desmit gadus ceļodams pa Eiropas valstīm un ciemodamies valdnieku galmos. Abu brāļu vietā valdīja bruņniecības padome, izšķirdama visus jautājumus. Jaunā valsts faktiski bija bez valdnieka.

Šai laikā bruņniecības jaunās paaudzes vidū sāka izplatīties doma, ka Ketleru dzimta, kas nebija nākusi no senu firstu kārtas, īstenībā nav dižciltīgāka par citām, tā nevar pacelties pāri citiem bruņiniekiem, bet hercogam ar tiem jādala sava vara [24: 21]. Šī doma nebija ne jauna, ne oriģināla, ne arī tikai Kurzemei raksturīga. 17. gs. visā Eiropā ritēja sacensība starp centrālo varu (karaļiem) un bruņniecību, kas sevi dēvēja par zemes pamatkārtu – *„Landesstaende"*. Tikai šīs sacensības jeb pat cīņas iznākums dažādās valstīs bija atšķirīgs: Francijā, Anglijā, Brandenburgā, Dānijā, Zviedrijā un arī citur uzvarēja karaļi, izveidojot lielas, stipras valstis. Turpretī Polijā uzvarēja brīvības jeb liberālisma ideja, kuru saprata kā muižniecības neierobežotu rīcības brīvību un centrālās varas ierobežošanu muižniecības labā. Zemnieks netika uzskatīts par tiesību subjektu un no līdzspriešanas bija izslēgts. Polija kļuva par muižniecības demokrātiju ar vēlētu karali, kurā valdīja neierobežots partikulārisms – katra muižnieka novada triumfs pār valsti. Polijas Republika praktiski vairs nebija vienota valsts. Tikai vēsture lēma, cik ilgi tai vēl pastāvēt.

Arī Kurzemes bruņniecības jaunā paaudze vēlējās Polijas kārtību, un sākās cīņa par muižniecības brīvībām, pret hercoga varu (absolutum dominium). Būtībā tas bija jautājums par to, kas valdīs valsti – hercogs vai dižciltīgie. Bruņniecības partiju vadīja brāļi Noldes, kuri vispār neatzina hercogisti un prasīja zemes pievienošanu tieši Polijai. Kārtu intereses guva pārsvaru pār zemes interesēm, kārtu politika (*Standespolitik*) triumfēja pār valsts politiku (*Landespolitik*).

Šajā situācijā abi hercogi veica pretdarbību. Vispirms, 1598. gadā, viņi praktiski sadalīja hercogisti divās daļās, neprasot bruņniecības piekrišanu. Fridrihs ieguva Zemgali un Augšzemi, bet Vilhelms Kurzemi. Izveidojās divas valdības un divi galmi, divkārt pieauga valsts pārvaldes izdevumi. Hercogs Fridrihs apprecēja Meklenburgas princesi Elizabeti Magdalēnu un 1600. g. sarīkoja lepnas kāzas, atdodot hercogienei visu Dobeles novadu. Drīzi pēc tam, 1609. g. janvārī apprecējās arī hercogs Vilhelms, noslēgdams laulības līgumu ar Prūsijas princesi Sofiju un saņemdams pūrā no Prūsijas hercoga viņam ieķīlāto Grobiņas apgabalu un visu Piltenes apgabalu [37: paragr.123]. Līdz ar to hercogs Vilhelms apvieno visu Kurzemi savā virsvarā. Šajā laikā noritēja arī poļu-zviedru karš, kas plosījās visā senās Livonijas teritorijā līdz pat 1629. g. Piedevām 1600.-1601. g. bija iezīmīgs ar ļoti stipro salu, neražu un lielu badu, kura laikā Māras zeme nonāca pat līdz kanibālismam, kad pēc mācītāja Fr.Engelkes 1603. g. Kēnigsbergā publicētās liecības *„....daudzas sievas savus bērnus un daudzi bērni savus vecākus nokāva un apēda"* [25]. (Skat. nodaļu „Mazais leduslaikmets").

Viss tas uztrauca ļaužu prātus, tie kļuva neiecietīgi un asi, pat mežonīgi. Stāvokli galīgi saasināja straujais un kareivīgais hercogs Vilhelms, likdams pārbaudīt bruņniecības muižu titulus (lēņa tiesības). Barons Nolde pieprasīja Vilhelma atkāpšanos, bet Vilhelms par atbildi lika brāļus Noldes izvest no mājas un nošaut. Bruņniecība sūdzējās Varšavā, un karalis aizsūtīja uz Kurzemi speciālu komisiju lietu pārbaudei. Likās, ka hercogiste beigs pastāvēt. Taču konflikts ieguva starptautisku skanējumu – Zviedrijas karalis izteica vēlēšanos hercogisti ņemt savā paspārnē.

Hercogus aizstāvēja arī Brandenburgas kūrfirsts. Vilhelms gan bija spiests pamest valsti, bet Fridrihs tika apžēlots, samaksāja Noldes ģimenei izpirkšanas maksu un pilnīgi piekāpās bruņniecībai, 1617. g. parakstot poļu karaļa atsūtītās komisijas izstrādātos Kurzemes statūtus un valdīšanas formulu [25: 76; 14: 17-19]. Kurzemes un Zemgales hercogiste, līdzīgi Prūsijai, būtu varējusi izveidoties par spēcīgu valsti, taču tādu varbūtību izslēdza esošās kārtu attiecības, bruņniecības augstprātīgā norobežošanās no zemniecības un hercoga Gotharda dēlu nespēja vadīt zemes likteņus atbilstoši visu kārtu interesēm.

Kurzemes satversme (Formula Regiminis Ducatum Curlandiae et Semigalliae) noteica valdības veidu un statūtus, valsts pārvaldes struktūru, administratīvo iedalījumu un attiecības ar bruņniecību.

Kurzemes statūti (Statuta Curlandica), savukārt, nokārtoja civilo, krimināLo tiesību un procesuālos jautājumus. Abi šie dokumenti gan vēl pilnīgi neiznīcināja senās lēņu tiesības Kurzemē, taču ieviesa tajās romiešu tiesību elementus, kas balstījās uz vergturu un vergu attiecībām un bija pretrunā ar lēņu tiesībām. Pāreja uz romiešu tiesībām nodeva muižnieku rokās civilo un krimināLo tiesu pār to muižās esošajiem zemniekiem, tiecās tuvināt pēdējos beztiesīgai masai.

Valdības formula ieviesa Kurzemē vēl vienu būtisku jauninājumu, kas izrietēja no bruņniecības augstprātīgās tieksmes norobežoties no citām kārtām un vēlmes saglabāt še visas savas privilēģijas uz visiem laikiem. Proti, tika izveidota valdības komisija bruņniecības dzimtu ciltsrakstu pārbaudei un seno, īsteni dižciltīgo dzimtu ierakstīšanai **Kurzemes matrikulā jeb bruņniecības solā**. Ar to senās dzimtas tika norobežotas no jaunajām, juku laikos ienākušajām, kā arī no poļu šļahtas, kuras locekļus bruņniecības solā varēja iekļaut tikai ar landtāga lēmumu. Matrikulētiem muižniekiem piešķīra lielas privilēģijas, jo vienīgi viņi drīkstēja būt muižu īpašnieki hercogistē un vienīgie vēlēja vietējo pārvaldes orgānu – zemes padomi (landtāgu) [25: 79].

Bruņniecības solā ietvertie matrikulētie bruņinieki pirmo reizi sanāca 1620. g., pēc tam 1631., 1632. un 1634 g. Matrikulā uzņēma 110 dzimtas – turpmākos hercogistes likteņa lēmējus. Kurzeme kļuva par dižciltīgo oligarhiju ar hercogu priekšgalā. Kurzemē muižnieku kārta bija uzveikusi centrālo, hercoga varu, un, tāpat kā šļahta Polijā, tā varu izlietoja nevis vispārības labā, bet savas šaurās kārtas interesēs. Zemniecība tika nospiesta galīgā beztiesībā.

8.2.2. Piltenes apgabals

Kā jau minējām, Piltenes apgabals veidojas uz bijušās Kurzemes bīskapijas bāzes, kuru Dānijas karalis nopirka savam brālim hercogam Magnusam. Pēc tā nāves, saskaņā ar Kronenborgas mierlīgumu, Dānija pret samaksu 30000 dālderu apjomā atstāja Pilteni Polijas karalim, bet, tā kā Polijai nebija naudas, tai nepieciešamo summu aizdeva Prūsijas hercogs, paturēdams apgabalu ķīlā. Kad Kurzemes hercogs Vilhelms apprecēja Prūsijas princesi Sofiju, viņš Piltenes apgabalu līdz ar Grobiņu saņēma pūrā. Taču tai laikā bija sākušās nesaskaņas starp Vilhelmu un vietējo muižniecību, kuras vadoņus baronus brāļus Noldes hercogs Vilhelms lika Jelgavā nošaut. Noldes radi un Kurzemes muižnieki par to sūdzējās Polijas karalim, kam piederēja suverena tiesības par hercogisti. Karalis izsauca abus hercogus – brāļus uz Varšavu sniegt paskaidrojumus, taču Vilhelms tur neieradās un viņam tika atņemts

lēnis – Kurzemes hercogiste. Polijas karalis izmantoja esošo situāciju, lai mazinātu hercoga varu, un nosūtīja uz Kurzemi karaļa komisiju stāvokļa noskaidrošanai un kārtības ieviešanai.

Saskaņā ar Polijas konstitūciju komisija nolēma, ka Piltenes klosteris un apgabals ir nošķirams no pārējas Kurzemes hercogistes, pakļaujams tieši Polijas karalim kā Karaliskais Piltenes apgabals (Königliche Piltensche Kreis), un tam ir jādod sava pārvalde, satversme un jāveido savs bruņniecības sols [14: 86-106]. Komisija arī noteica, ka Piltenes apgabalam uz priekšu ir jāizveido sava karadienesta vienība (Rossdienst) ne mazāk kā 80 pilnībā apbruņotu jātnieku apmērā. Pavēlniecību šai vienībai ieceļ zemes padomnieki un apstiprina karalis.

Pieņēma arī Piltenes *Formula regiminis*. Kā likuma grāmatu pielietoja Polijas karaļa 1611. g. apstiprinātos *Piltenes statūtus* (Gesetze und Statute des piltenschen Kreises). Statūti saturēja 4 daļas: Apgabala satversmi, tiesu iekārtu un civilprocesu, civiltiesības, mantojuma tiesības, krimināltiesības un kriminālprocesu. Piltenes statūti ieguva oficiālu atzīšanu, tie neattiecās vienīgi uz zemniekiem. Piltenes statūtos jau bija iestrādātas romiešu tiesību normas, kas zemniekus sauc par *„homines proprii"*, turpretī līdz tam šādu formulu pielietoja tikai attiecībā uz vergiem. Piltenes statūti arī noteica, ka kungiem pieder vara pār dzimtļaudīm. Vienīgi attiecībā uz nāvessodu bija izņēmums – dzimtkungam nebija tiesības sodīt savu zemnieku ar nāvi, tās piespriešanai bija jāsasauc apkārtējo muižnieku sapulce [19: 42-43].

Kurzemes hercogs vairākkārt mēģināja ietvert Piltenes apgabalu savā hercogistē. Taču tam arvien pretojās Polijas karalis, kas 1685. g. apstiprināja poļu Vidzemes tiesības – bīskapa tiesības uz Pilteni un 1717. g. apstiprināja savu tiešo virsuzraudzību.

Piltenes apgabalu pārējai Kurzemei pievienoja tikai krievu laikos 1817.-1819. g.

8.2.3. Hercoga Jēkaba laiks un Kurzemes hercogistes noriets

8.5. att. **Hercogs Jēkabs**

1642. g. Jēkabs, pēc sava audžutēva hercoga Fridriha nāves, kļuva par pilntiesīgu Kurzemes un Zemgales hercogu un sabija šai amatā 40 gadus, no kuriem divus, no 1658. g. augusta līdz Olīvas mierlīgumam 1660. g., viņš bija Zviedrijas valdības gūstā. Viņa laikā pieauga un nostiprinājās hercoga faktiskā vara un ietekme nevien hercogistē, bet arī citur Eiropā. To stiprināja arī viņa kāzas ar Brandenburgas kūrfirsta māsu Luīzi Šarloti; ar šo laiku pieauga arvien lielāka Kurzemes muižniecības orientēšanās uz Prūsiju.

Pamazām aprima arī strīdi ar bruņniecību, tā pat vienoti atbalstīja hercogu grūtību laikā. Šo centrālās varas un bruņniecības samierināšanos hercogs Jēkabs panāca ar savu praktisko darbību, ar to, ka viņš nekad neapstrīdēja Kurzemes satversmi un Kurzemes statūtos apstiprinātās bruņniecības tiesības, atstāja visu hercogišti

skarošo politisko problēmu izšķiršanu muižniecības padomei, bet pats galvenokārt nodevās saimnieciskai darbībai un ar to saistīto starptautisko līgumu un iekšējo attiecību kārtošanai.

Saimnieciskajā laukā hercogam Jēkabam bija lieli panākumi. Viņš bija merkantīlists – tas ir, to ideju pārstāvis, kas uzsvēra valsts nozīmi saimnieciskās dzīves attīstībā un uzskatīja, ka valsts pienākums ir pašai piekopt aktīvu saimniecisko darbību, kā arī veicināt savas valsts rūpniecības, tirdzniecības un ārējo sakaru attīstību, aktīvas ārējās tirdzniecības bilances veidošanos, apgrozībā esošās naudas daudzuma palielināšanos. Kā instrumenti pie tam izmantojami muitas un valsts protekcionisms – savas valsts saimniecības atbalstīšana. Hercogs Jēkabs atjaunoja lauksaimniecību, izmantoja mežus, tecinot darvu, ierīkojot zāģētavas, papīra dzirnavas un mucinieku darbnīcas, dibinot un attīstot kuģu būvi (Ventspilī, Kuldīgā, Liepājā), ierīkoja dzelzs cepļus un vara cepļus, attīstīja vadmalas, buru un linu austuves, cēla alus darītavas, etiķa vārītavas, degvīna dedzinātavas, kaļķu cepļus, ķieģeļu un dakstiņu darbnīcas, pulvera dzirnavas, ziepju vārītavas, metāla veltuves un citus rūpalus [16]. Darbos viņš mēģināja iesaistīt arī latviešu zemniekus, dodot tiem iespēju no zemnieku kārtas pāriet uz amatnieku kārtu un spējīgākiem izvirzīties arī augstāk.

Plaša bija hercoga Jēkaba tirdznieciskā darbība, kas aptvēra daudzas pasaules valstis ne tikai Eiropā, bet arī Amerikā un Āfrikā. No Kurzemes šai laikā izveda kuģu kokus, ozola baļķus, darvu, zēģeļaudumus, linus, ādas, vasku, labību un citas preces. Ieveda galvenokārt sāli, dzelzi, luksuspreces, vīnu, tropu preces.

Ievērojamie saimnieciskie panākumi hercogam Jēkabam deva iespēju nomaksāt valsts parādus, izpirkt ieķīlātās muižas un ieguldīt līdzekļus nevien rūpniecības un amatniecības uzņēmumu celtniecībā, bet arī baznīcu, piļu un skolu atjaunošanā un būvē. Zemē vairojās turība un labklājība.

Šo lielo saimniecisko panākumu dēļ lielākā daļa vēsturnieku hercogu Jēkabu uzskata par ievērojamu valdnieku, kas daudz devis arī latviešu tautas izaugsmei. Vienīgi Ed. Dunsdorfs vērtē viņu negatīvi, rakstot: *„Pārsteidz, ka arī latviešu vēsturnieki cildinājuši hercoga Jēkaba panākumus. Šīs grāmatas autora (A.B.-Ed.Dunsdorfa) viedoklis, ka hercoga Jēkaba saimnieciskie panākumi nozīmēja klaušu palielināšanu latviešiem un viņu saimnieciskā un politiskā stāvokļa pasliktināšanu, līdz šim palicis nepamanīts."* [10: 8].

Šim profesora Dunsdorfa viedoklim tomēr nevar piekrist vairāku iemeslu dēļ:

- Hercoga Jēkaba laikā auga vispārējā zemnieku turība, tāpēc lielākas klaušas vēl nebūt nenozīmēja smagākus pienākumus, jo kopējie maksājumi un pienākumi varēja pat veidot mazāku daļu no zemnieku kopējiem ienākumiem.
- Jēkabs kā labs saimnieks stingri pārvaldīja savus domēnes īpašumus, kontrolēja to ieņēmumus un izdevumus, tādējādi stipri samazināja pārvaldniekiem iespēju ievākt no zemniekiem nodevas un klaušas virs paredzētās normas, kas stipri atviegloja zemnieku stāvokli.
- Politiskā ziņā zemniecības plašā iekļaušanās citās saimniecības nozarēs var tikt uzlūkota pozitīvi, jo tas veicināja tautas daudzpusīgāku attīstību.
- Daudzpusīgās saimniecības attīstība un zemnieku iesaistīšana tajā radīja nepieciešamību celt arī to izglītības līmeni. Tas, savukārt, cēla arī pašapziņu, jo zemnieki redzēja, ka viņi spēj vairāk, ne vien kopt zemi.

Šo iemeslu dēļ hercoga Jēkaba valdīšanas laiks ir uzskatāms par pozitīvu periodu latviešu tautas vēsturē, un pats hercogs vērtējams kā izcils saimnieciskais vadītājs.

Pēc hercoga Jēkaba nāves Kurzemes un Zemgales tronī vairs nebija neviena tik izcila valdnieka. Hercogistes troni mantoja Jēkaba dēls Fridrihs Kazimirs (1682.-1698.). Apprecējis Nasavas-Zīgenes princesi Sofiju Amāliju, hercogu pāris apmetās Jelgavā, kuru vēlējas pārvērst par „mazo Versaļu". Viņi atjaunoja Jelgavas pili, nodibināja orķestri, itāliešu operu, uzturēja tikai parādēm domātu karavīru pulku, rīkoja balles un lepnas dzīres, un piekopa izšķērdīgu dzīvesveidu. Fridriham Kazimiram bija jāizmaksā lielas summas arī saviem jaunākiem brāļiem kā kompensācija par hercoga troni. Tā kā viņš sanaidojās ar Kurzemes muižniecību, viņam bija jātērē lielas summas arī Varšavā, Seimā un jādod lieli kukuļi pret vietējās muižniecības intrigām. Likās, ka ir atjaunojušies Senlivonijas laiki un tikumi, kurā personīgās intereses stāvēja pāri valstij un tās pilsoņiem – kuru arī īstenībā gandrīz nebija, jo zemniecību pie tās nepieskaitīja. Nelielā hercogiste nespēja uzturēt grezno galmu un hercogs Fridrihs Kazimirs ātri izsaimniekoja hercogistes bagātības, ieķīlāja domēnes un savas aloda muižas, un iegrima parādos.

Fridrihs Kazimirs neguva laurus arī ārpolitikā. Viņš gribēja noslēgt ūniju ar Piltenes apgabalu 1685. g., taču tam kā Kurzemes lēņakungs pretojās Polijas karalis, kas vēlējās Pilteni paturēt savā tiešā valdījumā.

Savu patstāvību hercogiste zaudēja Ziemeļu kara laikā (1700.-1721. g.), kad cīņā par varu un *Dominium maris Baltici* piedalījās Žečpospolita, Zviedrija, Dānija un Krievija. Kara sākumā panākumus guva zviedri, tomēr viņu karalis Kārlis XII parādīja sevi tikai kā karotāju un seno varjagu pēcteci, bet ne kā diplomātu un valstsvīru. Šai laikā Kurzemi caurstaigāja zviedri, Polijas karaļa sakšu pulki, Krievijas cara armija, visi viņi ņēma kontribūcijas, postīja un laupīja, cik spēja, un hercogistes saimniecība un labklājība sabruka. Piedevām vēl Kurzemē izplatījās mēris, kura laikā ļoti daudz iedzīvotāju apmira. Mēra upuru skaits Kurzemē bija liels, daži to vērtē kā ļoti stipru, daži mazāk, bet kara un slimību rezultātā Kurzemes un Zemgales hercogiste bija ļoti izpostīta [37: paragr.164]. Krievija, ieguvusi zviedru Livoniju un Rīgu, vēlējās pievienot arī hercogisti, kuru izglāba tikai Prūsijas karalis Fridrihs, kas prasīja saglabāt tās pastāvēšanu, taču piekrita hercoga precībām ar Krievijas princesi Annu. Tam sekoja traģiski notikumi – Kurzemes un Zemgales jauniņais hercogs ieradās Pēterpilī, nosvinēja kāzas ar princesi Annu Ivanovnu, bet atceļā uz Jelgavu pēkšņi saslima un 1711. g. nomira. Par hercogu saskaņā ar mantošanas noteikumiem kļuva Fridriha Vilhelma tēvabrālis Ferdinands, Polijas karaļa piekritējs, kas tolaik dzīvoja Polijas pilsētā Dancigā. Kurzeme kļuva par Polijas un Krievijas valsts savstarpējās cīņas objektu, bet tās muižniecība savukārt vēlējās nostiprināt savu varu pār valsti un zemniekiem, saglabājot valsti bez hercoga. Sākās juku laiki, un hercogistē nepārtraukti bija krievu un Polijas karaļa sakšu karapulki. 1716. g. ieradās arī hercogiene-atraitne Anna, un viņas laikā ļoti pieauga Krievijas ietekme. Par hercogienes-atraitnes favorītu kļuva Ernests Bīrons, bet viņa pati 1730. g. par Krievijas ķeizarieni. Un kad 1737. g. nomira hercogs Ferdinands, tad par jauno hercogu Kurzemes landtāgs ievēlēja Ernestu Bīronu. Formāli viņš bija Kurzemes un Zemgales hercogs 32 gadus, bet praktiski tos pavadīja Krievijā vai arī izsūtījumā trimdā un Kurzeme-Zemgale bija bez hercoga. Visa faktiskā vara bija jau pārgājusi Krievijas rokās.

Hercogistes likteni izšķīra pasaules notikumi. Trīs toreizējās lielvalstis – Krievija, Prūsija un Austrija nolēma galīgi sadalīt un likvidēt Žečpospolitu, kuru

muižniecības patvaļa bija novedusi līdz sabrukumam. Par Kurzemes un Zemgales pēdējo hercogu bija kļuvis Pēteris Bīrons (1769.-1795.), kas vairāk uzturējās ārzemēs un ieguldīja tur savus kapitālus. Hercogistes muižniecība, nobijusies no nemieriem Polijā, nolēma brīvprātīgi pāriet Krievijas aizbildniecībā. 1795. g. viņa piespieda pēdējo hercogu Pēteri Bīronu brīvprātīgi atteikties no Kurzemes un Zemgales hercogistes troņa, par to kā atlīdzību no Krievijas saņemot 2 miljonus rubļu, kā arī 69 tūkst. dālderu lielu mūža pensiju [34: 268-292].

Kurzemes un Zemgales hercogiste, pastāvējusi 232 gadus, bija beigusi eksistēt un kļuva par Krievijas impērijas Kurzemes guberņu.

8.2.4. Muižniecības-zemniecības attiecības un lauksaimniecība hercogistē

Muižniecības un zemniecības attiecības Kurzemes un Zemgales hercogistē 16. gs. otrā pusē un 17. gs. sākumā bija līdzīgas kā Pārdaugavas hercogistē, jo izrietēja no Livonijas konfederācijas faktiskā stāvokļa. Laika gaitā tās tomēr pamazām izmainījās, it sevišķi ilgstošajā hercoga Jēkaba valdīšanas periodā (1643.-1681.) Hercogistē norisinājās tie paši procesi, kas bija novērojami visā Eiropā un kuros nostabilizējās valdnieka attiecības pret tolaik valdošo muižnieku kārtu jeb *„Landesstande"*. Kā paraugu ņēma vai nu Francijas modeli, kurā nostiprinājās karaļa vara, kas pakļāva sev arī muižniecību, vai arī otru galējību, kuras spilgtākais pārstāvis bija Žečpospolita – muižnieku republika ar vēlētu, no muižniecības stipri atkarīgu karali priekšgalā. Kurzeme, kā Žečpospolitai pakļauta hercogiste, bija spiesta rēķināties ar tur pastāvošo kārtību un Varšavas Seima lēmumiem.

Tomēr Kurzemes un Zemgales hercogistē (kā visās esošajās valstīs) bija savas īpatnības – lielie hercoga zemes īpašumi domēņu un hercoga alloda muižu veidā. Jau atzīmējām, ka 38% no visām lauksaimniecībā izmantojamām zemēm piederēja hercogam, bet 62% – muižniecībai, kuras vara par bijušajiem lēņa objektiem saskaņā ar Sigismunda Augusta un hercoga Gotharda privilēģijām pieauga un tika pielīdzinātas alloda tiesībām. Līdz ar to hercogistē visa zeme faktiski piederēja vai nu hercogam, vai muižniecībai. Zemniekam bija tikai zemes lietotāja tiesības, kuras tomēr bija atšķirīgas – hercoga domēnēs un alloda muižās tās Kettleru dinastijas laikos zemniekam bija labvēlīgākas un dzimtbūšana bija sastopama savā vieglākajā formā (Erbuntertänigkeit), kur pretī muižniecības muižās dzimtbūšana bija galvenokārt tās smagākajā formā – *„Leibeigenschaft"*. Domā, ka hercogistes sākuma periodā, ap 1577. g., hercoga Gotharda padomnieks S.Henings arī Kurzemi ir nosaucis par dievzemīti (Gottesländchen) – iedevis vārdu, kurš tai palika daudzus gadsimtus, un kam bija jānorāda nevien uz hercoga rūpēm par baznīcu, bet arī uz muižniecības kā zemes pamatšķiras privileģēto stāvokli.

Zemniecības stāvoklis hercogistē pasliktinājās tikai pēc Ketleru nama varas sabrukuma, līdz ar hercogieni Annu, kad Kurzeme un Zemgale 18. gs. nokļuva Krievijas impērijas ietekmē un muižniecība pārņēma krievu muižniecības tiesības un ieražas.

Hercogistes laikā Kurzemē galīgi nostiprinājās kārtība, kad gan hercoga, gan arī muižniecības labklājība pilnīgi pamatojās uz zemniecības bezmaksas klaušu darbu, kā arī zemniecības rīcībā esošā vilcējspēka (galvenokārt zirgu) un darbarīku izmantošanu. Zeme gan vēl nebija oficiāli atzīta par muižniecības īpašumu, tomēr hercogs un

muižnieki to sāka uzskatīt kā savu. Tomēr visu laiku palika spēkā zemes dalījums pašas muižas zemē un zemnieku zemē, un centrālā vara raudzījās, lai šis dalījums paliktu spēkā un zemnieku zeme būtu nodota zemnieku lietošanā, jo tikai tā varēja nodrošināt vispārējo labklājību.

Tāpat no lēņu laikiem saglabājās muižnieka pienākums pret sava lēņa apdzīvotājiem – zemniekiem, tiem palīdzēt neražas, kara un sērgu gadījumos, aizdodot sēklu, mājlopus un zirgus, un neļaujot galīgi izputēt un aizbēgt pie labāka kunga. Arī nelaimes gadījumos, piem., ja nodega māja un gāja bojā iedzīve, muižnieka pienākums pēc paražu tiesībām bija palīdzēt savam zemniekam, izdalot tam par brīvu būvkokus. Piedzenot parādus, muižnieks nedrīkstēja zemnieku izputināt, bet bija jāatstāj tam noteikti darba lopi un rīki, lai saimniecība varētu turpināt darbu.

Lai gan pastāvēja *novadu būšana*, kad zemnieks bija piesaistīts savai muižai, pastāvēja izņēmums – jaunavas un atraitnes, dodoties laulībā, varēja brīvi savu apgabalu atstāt; domēņu muižu pārvaldniekiem bija noteikts, ka viņi nedrīkst laulības kavēt, un šī paraža attiecās arī uz privātiem muižniekiem. Taču bija arī paraža, ka brūtgānam ir jāmaksā par brūti tad, ja tā ir no cita novada, un parastā takse bija 20 valsts dālderi. Šīs paražas pamatā bija apzināta iedzīvotāju politika ar mērķi veicināt laulību noslēgšanu, ģimenes un bērnu radīšanu. Zināmā mērā tas veicināja muižniecības tiesību saskaņošanu ar pienākumiem. Taču pret šīm paražām jau tolaik vērsās liberāli noskaņotie ekonomisti, norādot, ka tās ierobežo muižniecības rīcības brīvību un cilvēktiesības, kā arī reizē pamudina zemniekus nepaļauties tikai pašu spēkiem, bet nelaimes gadījumā meklēt palīdzību no muižas.

Hercoga domēņu apsaimniekošana

Kurzemes un Zemgales hercogi Ketleru nama laikā centās dzīvot uz vietas savā valstī un personīgi vadīt tās tautsaimniecību. Galvenais ienākuma avots bija lauksaimniecība, kas balstījās uz zemnieku bezmaksas darbu. Bez tam hercogi ienākumus guva arī no citām saimniecības nozarēm – tirdzniecības, kuģniecības, amatniecības, pie kam liela nozīme bija meža precēm – mastu kokiem, būvkokiem, mucu dēlīšiem, darvai, potašai u.c. Zināmu ienākumu sniedza arī muitas un licences, taču hercogistē bija maz lielāku pilsētu un šie ienākumi bija nelieli. Sevišķi saimnieciskā politika uzplauka hercoga Jēkaba laikā, kuram piederēja lielas zemes platības un kas tādēļ tika uzskatīts par vienu no bagātākajiem cilvēkiem tā laika Eiropā. H.G.Cīgenhorns norāda, ka hercoga Jēkaba lielākais nopelns bija viņa neiejaukšanās muižniecības tiesībās un lietās, kā arī viņa lielās saimnieciskās dotības pilnībā izmantot nevien hercogistes resursus, bet noslēgt hercogistei izdevīgus tirdzniecības līgumus ar Anglijas un Francijas karaļiem, uzturēt labas attiecības ar pāvestu, kas deva viņam iespēju izvērst plašu tirdzniecību arī Āfrikā un Amerikā un iegūt tur atbalsta un tirdzniecības punktus [37: paragr.142].

Hercogistes muižu pārvaldē hercogs Jēkabs ieviesa noteiktu sistēmu, kas shematiski parādīta 8.6. attēlā. Visas muižas, atkarībā no to juridiskās izmantošanas, iedalījās: ieķīlātās, iznomātās un hercoga tieši apsaimniekotajās. Noma un zemes ieķīlāšana tais laikos bija plaši izplatīta, jo deva zemeskungam iespēju ātri un viegli iegūt vienreizējus ienākumus, nedomājot par nākotni. Hercogs Jēkabs tomēr še ieturēja mēru, jo viņa politika bija vērsta nākotnei, ne vienai dienai, un tamdēļ viņš daudzas muižas izpirka. Muižu ieķīlāšana un iznomāšana notika pēc stingri

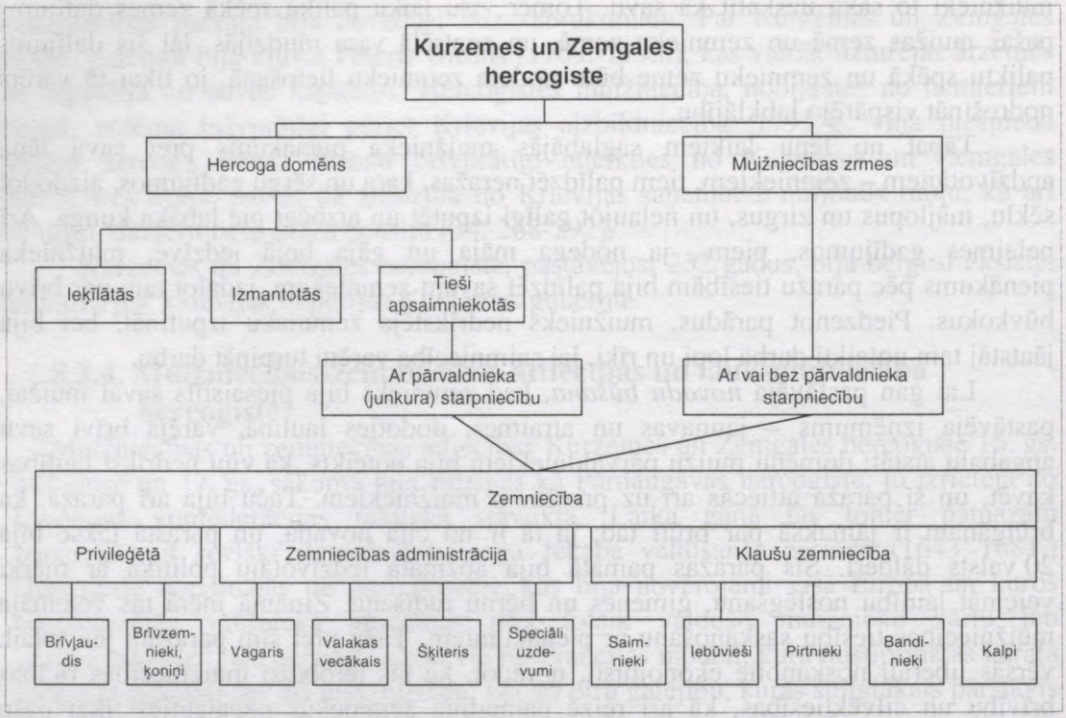

8.6. att. **Lauksaimniecības organizācijas shēma Kurzemes un Zemgales hercogistē**

sastādītiem līgumiem (kontraktiem), kas bija juridiski noformēti. Starpība starp abiem veidiem bija tā, ka pie ieķīlāšanas visa naudas summa tika saņemta uz reizi un ieķīlāto zemi varēja saņemt atpakaļ, visu parādu nomaksājot, saņemot ķīlu kā dāvinājumu vai citādi. Izrentēšanas gadījumā rentnieks par muižu maksāja noteiktu ikgadēju, līgumā paredzētu renti.

Tomēr hercoga saimniecība balstījās galvenokārt uz ienākumiem no kroņa (domēņu) muižām. To apsaimniekošanai hercogs iecēla pārvaldnieku, ko varam apzīmēt arī kā muižkungu jeb junkuru. Muižas teritorija iedalījās pašas muižas zemē un zemnieku zemē, pie kam pēdējie apstrādāja arī pašas muižas zemi ar savu darbaspēku. Pašas muižas zemes apstrādāšanai, kā arī visu ar muižu saistīto jautājumu risināšanai pārvaldnieks izvēlējās sev palīgus. Par tādiem kļuva:

- Vagaris (vecākais), kas bija citu klaušu zemnieku uzraugs; viņš kārtoja saimnieku birkās iegrieztos ierakstus, izpildāmo un izpildīto pienākumu un klaušu saskaņošanu, par ko pretī saņēma zināmus atvieglojumus;
- Vakas (iecirkņa) vecākie – pieredzējuši saimnieki, kas zināja vietējās ieražas un tikumus un darbojās robežstrīdu un zemes ierādīšanas jautājumu kārtošanā; hercoga domēnēs viņus parasti atbrīvoja no klaušām;
- Šķilteris jeb jātnieks (vāc. Schildreuter), kas paziņoja muižas rīkojumus un norādījumus, ievāca baznīcas nodokļus, paziņoja norīkojumus par dažādiem darbiem;
- Zemnieku tiesneši (Rechtsfinder), kas veidojās no cienījamākajiem, nozvērinātiem saimniekiem; viņi arī uzraudzīja, lai kupicas (robežzīmes) būtu sakārtotas;
- Saimnieki, kas pildīja speciālus uzdevumus, kā zvejnieki, meža saimnieki (kas deva meža preces), mežsargi (kas pakļāvās hercoga ieceltam mežkungam) u.c.

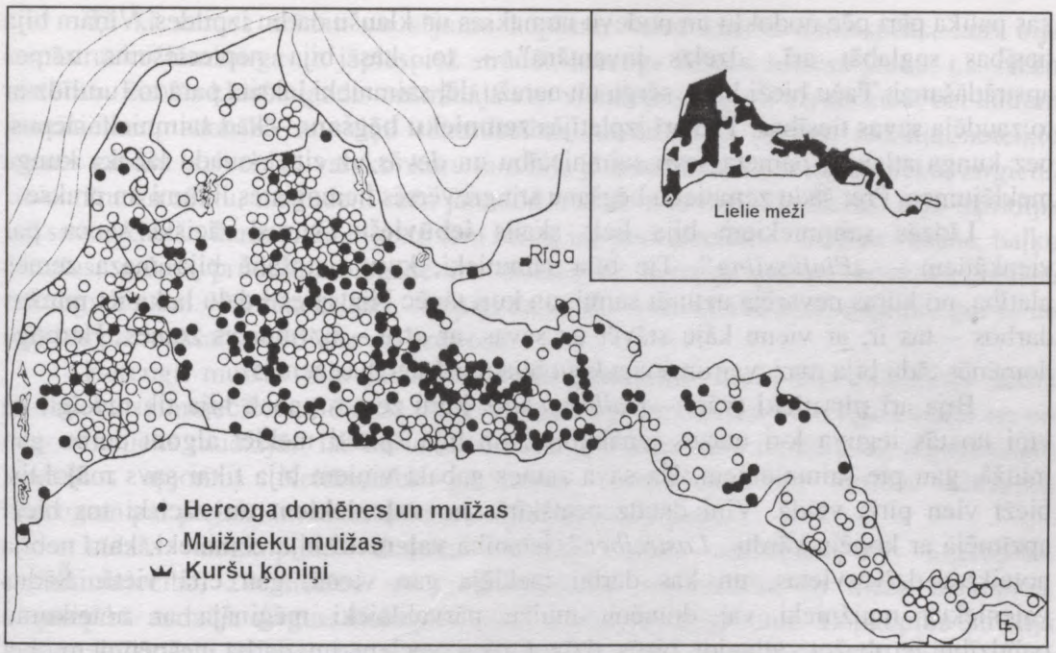

Avots: Ed. Dunsdorfs. Kurzemes kara kartes

8.7. att. **Hercoga un muižnieku muižas Kurzemes un Zemgales hercogistē**

Bez šiem saimniekiem, kas pildīja speciālus pienākumus un kurus varam apzīmēt kā zemnieku administrācijas pārstāvjus, bija arī parastā zemniecība, kas iedalījās privileģētajā un klaušu zemniecībā.

Pie privileģētajiem piederēja brīvļaudis un brīvzemnieki. Brīvļaudis bija sīko, kā arī muižniecības solā neiekļauto lēņu turētāji, kas tomēr turējās savrup no klaušu zemniecības, uzsverot savu atšķirību. Brīvzemnieki bija galvenokārt seno vietējo dižciltīgo pēcteči, kuri bija ieguvuši vai nu lēni, vai arī to tiesības bija ierakstītas vaku grāmatās, un kuri nepildīja klaušas, bet maksāja tikai kunga tiesu un dažkārt pildīja karadienestu. Pie tiem bija pieskaitāmi arī kuršu ķoniņi. Hercoga Jēkaba laikā viņu tiesības ievēroja, taču sekojošos juku laikos viņi tās pakāpeniski un daļēji zaudēja.

Pie parastiem klaušu zemniekiem pieskaitāmi saimnieki, iebūvieši, pirtnieki, bandinieki un plašā kalpu kārta. Šī grupa bija liela un neviendabīga, bet tos visus kopā daudzkārt apzīmēja kā nevācus (vāc. – unteuch).

Saimnieki bija cēlušies no senajiem zemes turētājiem, vai arī no tiem, kas par tādiem bija kļuvuši vēlāk. Viņi sevi, it sevišķi hercogistes sākuma periodā, uzskatīja par zemes īpašniekiem, kaut gan jau Konfederācijas laikā bija kļuvuši tikai par lietotājiem. Saimnieki tomēr valdīja t.s. zemnieku zemi un bija atbildīgi kā par maksājamiem nodokļiem un nodevām, tā arī par pildāmām klaušām. Viņi uzturēja pārējos zemnieku kārtas pārstāvjus un arī kalpus, kurus parasti sūtīja klaušu darbos, jo paši vadīja savu saimniecību. Tikai pakāpeniski, līdz ar Sigismunda Augusta un hercoga Gotharda privilēģijām viņu stāvoklis pasliktinājās un sākumā viņi nokļuva novadu būšanas atkarībā, pēc tam arī dzimtbūšanā – tās vieglākajā formā. Dzimtbūšanas smagākajā formā viņi nokļuva tikai līdz ar Ketleru nama sairumu, biežo kara postījumu un kontribūciju, laupīšanu un sekojošo neražu, kā arī sērgu dēļ. Saimniekiem piederēja arī tiesības uz sava darba augļiem – uz kustamo inventāru, to,

kas palika pāri pēc nodokļu un nodevu nomaksas un klaušu darbu izpildes. Viņam bija tiesības saglabāt arī „dzelzs inventāru" – to, kas bija nepieciešams zemes apstrādāšanai. Taču bieži kara, sērgu un neražu dēļ saimnieki iekrita parādos un līdz ar to zaudēja savas tiesības. Tad arī izplatījās **zemnieku bēgšana** – kad saimnieki slepus, bez kunga atļaujas pameta savu saimniecību un devās uz citu novadu labāka kunga meklējumos. Pret šādu zemnieku bēgšanu stingri vērsās hercogistes likumi un prakse.

Līdzās saimniekiem bija liels skaits **iebūviešu**, kurus vāciski sauca par vienkājiem – *„Einfüssling"*. Tie bija saimnieki, kuru lietošanā bija maza zemes platība, no kuras nevarēja uzturēt saimi, un kuri tāpēc bija spiesti daļu laika iet muižas darbos – tas ir, ar vienu kāju stāvēt uz savas, ar otru – uz muižas zemes. Hercoga domēnēs tādu bija maz, vairums *vienkāju* bija muižniecības zemēs.

Bija arī **pirtnieki** (vāc. – *Halbknechte*), kuru zemes gabali bija tik niecīgi, ka viņi no tās ieguva ļoti mazus ienākumus, un bija spiesti meklēt algotu darbu gan muižā, gan pie saimniekiem. Uz sava zemes gabala viņiem bija tikai savs mājoklis, bieži vien pirts veidā. Viņi daudz neatšķīrās no **vaļeniekiem** un vāciski tos bieži apzīmēja ar kopēju vārdu *„Lostreiber"*. Īstenībā **vaļenieki** bija zemnieki, kam nebija noteiktas dzīvesvietas, un kas darbu meklēja gan vienā, gan citā vietā. Šādus vaļeniekus muižnieki vai domēņu muižu pārvaldnieki mēģināja ar noteikumu palīdzību ierobežot, atļaujot pirtīs dzīvot tikai veciem un darba nespējīgiem, bet pārējos mēģinot pataisīt par kārtīgiem kalpiem.

Lielākā daļa no bezzemniekiem bija **kalpi** (vāc. – *Knechte*). Dažkārt vaku grāmatās tos apzīmēja arī kā **algādžus.** Kalpi parasti salīga pie noteikta saimnieka uz pilnu gadu, no Jurģu dienas līdz nākamajiem Jurģiem, un saņēma par savu darbu algu naudā un naturālijās, bieži vien kā noteiktu zemesgabalu, kur varēja izturēt govi un sīklopus. Kalpi bija galvenie klaušu darbu pildītāji. Tomēr atšķirībā no saimnieka, viņi nebija tik stingri piesaistīti savam novadam.

Līdzās vietējiem kuršiem, sēļiem, letgaļiem un citiem pie **nevāciem** pieskaitīja arī ebrejus. Ebrejiem Kurzemes un Zemgales hercogistē nebija atļauts apmesties uz pastāvīgu dzīvi. Taču blakus, Lietuvā viņi varēja dzīvot un nodarboties ar tirdzniecību, muižu un pusmuižu pārvaldīšanu un dažādiem amatiem, un tamdēļ hercogistē tie bija plaši pazīstami un atrada ceļus, kā še darboties [13: 55-65; 16: 404-411; 25].

Ketleru nama laikā hercoga domēnēs stingri ievēroja toreizējos lauksaimniecības pamatlikumus: zemes apstrādāšanu pēc trīslauku sistēmas, nosacītos sējas termiņus un tīras, labas sēklas lietošanu, zemes mēslošanu ar kūtsmēsliem, kūdru, koku lapām un citām organiskām vielām, kuras klaušu zemniekiem bija jānogādā muižā. Hercogistē rūpējās arī par grāvju rakšanu un tīrīšanu ar mērķi pazemināt gruntsūdens līmeni, kā arī novadīt no esošajiem tīrumiem lieko ūdeni. Šai nolūkā hercogs Jēkabs jau 1655. g. publicēja pirmos zemes meliorācijas noteikumus, nosakot, ka muižas pārvaldniekam vajag, kur nepieciešams, laukus iegrāvot un savest labā kārtībā. Plaši izmantoja arī tīrumdīķus, kurus ierīkoja piemērotās vietās, uzceļot dambjus un aizsargsprostus, zemi appludinot un audzējot ierīkotajā dīķī zivis; pēc 5-6 gadiem ūdeni nolaida, zivis izķēra un dīķa dūņās iesēja vasarājus, kuri deva šādā tīrumdīķī labas ražas.

Mēslošanai lietoja arī pelnus, jūras mēslus, kaļķi, merģeli. Ja tīrumus ierīkoja meža zemē, tad ierīkoja **ķutis** – nocirstos krūmus un kokus uz līduma zemes izvietoja garās rindās, izveidojot malkas un krūmu krāvumus, un visu sadedzinot un iegūstot augstu ražu – pat 10-15 kārtīgi lielāku nekā iesētais labības daudzums.

Tā kā zemes aršanu un sējumu kopšanu veica klaušu darbaspēks, kuri bija nepārtraukti jāuzrauga un jāpiespiež strādāt, hercogs Jēkabs ieviesa jaunu, t.s. **riežu sistēmu**. Pie tās klaušu ļaudis nestrādāja visi vienkopus vagara uzraudzībā, bet katram saimniekam, atkarībā no viņa saimniecības novērtējuma arklos, iedalīja noteiktu zemes gabalu – riezi jeb valaku, kuru tam bija jāapstrādā ar savu darbaspēku, zirgiem, inventāru un sēklu, un rudenī raža jānodod muižā. Kas izpildīja riežas, bija izpildījis arī savus klaušu darbus, un bija no tām brīvs, izņemot **liecības** – malkas vešana, baļķu klaušas, galma produktu piegāde no muižas uz hercoga galmu, būvkoku vešana hercoga būvēm. Vēl bija **talkas** – kopīgi darbi, ko veica klaušinieki, saņemot par to no muižas pacienāšanu – ēdienu un dzērienu.

Hercoga muižās bija jāved arī **vaku grāmatas**, kurās bija jāieraksta katrai zemnieka saimniecībai pildāmās nodevas, nodokļi un klaušas. Hercoga ierēdņi un arī pats zemnieks raudzījās, lai šie ieraksti vaku grāmatās tiktu izpildīti un nepārsniegtu norādītos apjomus. Nelikumību gadījumos zemniekam bija tiesības sūdzēties hercogam par pielaistām netaisnībām no pārvaldnieka puses.

Līdzās augkopībai domēņu muižās plaši attīstījās arī lopkopība, mežsaimniecība, zvejniecība un zivsaimniecība, medniecība un meža biškopība. Lopkopībā audzēja zirgus, liellopus, aitas, cūkas un mājputnus. Lopkopību attīstīja nevien kūtsmēslu ieguvei, bet tai bija nozīme arī darba zirgu audzēšanā, gaļas, vilnas un piena ieguvē. Rēķina, ka uz vienu arklu vidēji turēja 4-6 zirgus un 6-10 liellopus.

Meži jau tika uzlūkoti nevien kā vieta, kur lauksaimniekiem līst jaunus līdumus, bet izveidojās arī par patstāvīgu nozari – mežsaimniecību, kuras uzdevums bija dot dažādus meža produktus – malku, baļķus celtnēm, kuģu būvei, to mastkokus, dēlīšus tik nepieciešamajām mucām, darvu, pelnus, potašu u.c. Sakarā ar cilvēku skaita pieaugumu saimniecībās, it sevišķi kuģniecības attīstību izrādījās, ka daudzviet jau ir mežu trūkums, un ar mežu atjaunošanu un ieaudzēšanu ir jānodarbojas valsts līmenī. Mežziņiem uzlika jaunu pienākumu – mežu saudzēšanu un atjaunošanu. Līdz ar mežsaimniecību attīstījās arī medniecība, kura kļuva par dižciltīgo kārtas privilēģiju.

Ļoti izplatīta bija zivkopība – gan iekšējos ūdeņos, gan arī plašajos piejūras apgabalos, kuros bija saglabājušies daudz Kurzemes lībiešu – zvejnieku ciemi. Zvejnieki hercogistei nodevas maksāja ar zivīm.

Visu laiku pastāvēja arī meža dravniecība, jo medus kā saldumviela bija visiem nepieciešams, un bez tam muižnieki baidījās ierastās paražas – īpašumtiesības uz apzīmētajām bišu dravām likvidēt, lai neizsauktu vēl lielākas zemnieku dusmas, vilšanos un izmisumu.

Visbeidzot, hercogi atbalstīja arī lauksaimniecības produktu pārstrādes uzņēmumu veidošanos. Zemnieki savām vajadzībām pārstrādāja lauksaimniecības produktus paši, bet hercogi (un pēc to parauga arī muižnieki) cēla vējdzirnavas, ierīkoja sudmalas, alus darītavas, un pilsētās veidojās maiznieku, miesnieku, pavāru, ādu ģērētāju, šuvēju un apavu gatavotāju amati.

Lauksaimniecības attīstība muižnieku zemēs

Hercoga plašie pasākumi visas valsts un it sevišķi lauksaimniecības, kā iedzīvotāju lielākās daļas saimnieciskās darbības pamata, uzlabošanā atstāja ietekmi arī uz visu muižniecību. Bija jāievēro, ka muižniecība gan bija ieinteresēta savu ienākumu celšanā, un tas bija panākams, palielinot zemnieku nodevas un klaušas. Tomēr šai ziņā viņi nedrīkstēja pārspīlēt, jo tas būtu pamudinājis zemniekus uz bēgšanu. Līdz ar to šai bargajā laikmetā, kad noritēja nepārtraukti kari un zemnieki

tika aplaupīti un nokauti, jau tā visur valdīja darbaspēka trūkums. Tā kā muižnieki bija pilnībā atkarīgi no zemnieku bezmaksas darbiem, viņi bija spiesti rīkoties tā, lai tos saglabātu. Tas arī bija iemesls, ka daudzi muižnieki paši brīvprātīgi saglabāja daudzas bijušās paražas, kas aizsargāja zemnieku kārtu. Lai gan privātajiem muižniekiem hercogistē piederēja nevien zemes, bet arī tiesas vara, tie centās to ierobežot un nelietīgi neizmantot zemnieku saglabāšanas interesēs.

Tāpat muižniecība centās pārņemt hercogu labos sasniegumus saimniecībā, ieviešot labu zemes apstrādi, mēslošanu, labas sēklas lietošanu, trīslauku sistēmas praksi, kā arī lauku meliorēšanu un grāvju rakšanu. Līdzīgi viņi bieži vien pārņēma riežu sistēmu. Var teikt, ka hercogi Ketleru dzimtas laikā iedarbojās uz muižniecību pozitīvi. Kad sabruka Ketleru nams, un ieviesās Krievijas likumi, zemniecības stāvoklis arī Kurzemes un Zemgales hercogistē pasliktinājās.

8.3. Zviedru laiki Vidzemē un zviedru kadastrs

8.3.1. Zemes revīzijas Vidzemē

Livonijas karam beidzoties, Zviedrija bija ieguvusi tikai bijušo Dānijas hercogisti – Ziemeļigauniju, kurai deva Igaunijas vārdu. Zviedrija šai laikā bija apvienojusies ar Somiju, ievēlējusi tās hercogu Jāni III par savu karali, un pēdējais sāka nostiprināt Zviedrijas saimniecību. Karalis Jānis III bija apprecējis pēdējo Lietuvas Jagailoņu nama princesi Katrīnu un centās pēc Zviedrijas un apvienotās Polijas-Lietuvas valstu savienības. Šāda Jāņa III rīcība bija cēlonis tam, ka pēc viņa nāves izcēlās poļu-zviedru karš (1600.-1629.) par to, kam jābūt par Zviedrijas karali – vai Polijas karalim jeb hercogam Kārlim, kas aizstāvēja zviedru nacionālās intereses. Karš, visus garos 29 gadus, norisinājās bijušās apvienotai Polijas-Lietuvas valstij pakļautās Pārdaugavas hercogistes – nākošās zviedru Livonijas provinces teritorijā, un nesa vietējiem iedzīvotājiem – vāciešiem, latviešiem, igauņiem un lībiešiem neaprakstāmas šausmas un ciešanas.

Karu vēl briesmīgāku padarīja milzīgais sals un vispārēja neraža, kas plosījās ļoti plašā apgabalā no Prūsijas līdz Urālu kalniem, un kuru esam aprakstījuši iepriekš. Neražas laikā 1600.-1601. g. badā apmira un nosala liels skaits cilvēku, un daudzviet ceļmalās mētājās beigti, neaprakti cilvēki, kas kļuva par plēsīgo zvēru barību. Latvijas teritorijā – Kurzemes un Zemgales, kā arī Pārdaugavas hercogistē tika konstatēti pat daudzi kanibālisma gadījumi.

Kara sākumā Zviedrijas valdnieks hercogs Kārlis jau 1600. g. izcēlās krastā Igaunijā un sāka savu gājienu pret poļu-lietuviešu spēkiem Pārdaugavas hercogistē. Zviedrija tolaik jau bija nostājusies uz iekarošanas ceļa, un pēc apvienošanās ar Somiju (kurai piešķīra lielhercogistes vārdu), kā arī pēc Igaunijas un Karēlijas iekarošanas iesaistījās cīņā par kundzību Baltijas jūrā un par zemēm tās austrumu piekrastē. Jau karaļa Jāņa III laikā veidojās zviedru kājnieku armija, kas bija bagātīgi apgādāta ar artilēriju un vēlāk ieguva labu karotāju slavu, kas 17. gs. ļāva Zviedrijai izvirzīties kā varenai ziemeļu lielvalstij.

Izcēlies Igaunijā, toreizējais hercogs Kārlis (par Zviedrijas karali viņu ievēlēja tikai 1604. g., kad viņš pieņēma Kārļa IX vārdu) nekavējoties iebruka Pārdaugavas hercogistē, sakāva tur esošos poļu-lietuviešu garnizonus un aizgāja līdz pat Daugavai. Līdz ar poļu-lietuviešu armiju uz Lietuvu aizbēga arī tās ieceltie stārasti, katoļu

bīskapijas priesteri un Pārdaugavas hercogistē muižas ieguvušie lietuviešu un poļu muižnieki. Aizbēga arī tā vietējo vācu muižnieku daļa, kas kara laikā bija pārgājusi Žečpospolitas pusē ar nolūku saglabāt savas muižas.

Kara postu palielināja arī tas, ka Žečpospolita šai laikā bija karastāvoklī ar Maskavijas valsti, bet Zviedrija – ar Dāniju un brīžiem arī Maskaviju.

Kara laime tomēr bija mainīga. 1600. g. bargā ziema, vispārējā neraža un briesmīgais bads nedeva iespēju zviedru armijai pārtiku un lopbarību zirgiem iegūt uz vietas, un zviedru armijas apgāde izrādījās vāja – armijai sāka trūkt pārtika, ziemas apģērbs, šaujamais pulveris. Žečpospolitas armija 1601. g. pārgāja pretuzbrukumā un pie Kokneses sakāva zviedrus, kuri bija spiesti atkāpties. Zviedru un Žečpospolitas armijas virzījās uz priekšu un atpakaļ, un atkal sastapās 1605. g. pie Salaspils, kur zviedri piedzīvoja ļoti smagu sakāvi – Žečpospolitas smagā kavalērija sajāja dangās skaitliski pārākos zviedru kājnieku spēkus un karalis Kārlis IX tikai ar mokām izglābās.

Sekojošos gados Eiropas ziemeļos norisinājās dramatiski notikumi (Žečpospolita ieņem Maskavu, tad krievu nacionālā sacelšanās, krievu karš ar zviedriem), kuru apskats neietilpst šī darba tēmā. 1617. g. pēkšņi nomirst Kārlis IX un Zviedrijas tronī nāca karalis Gustavs II Ādolfs. Jaunajam karalim uzsmaidīja kara laime, viņš ieņēma Rīgas pilsētu (1621. g.) un iebruka Žečpospolitā.

Pēc 29 gariem cīņu gadiem beidzot 1629. g. Altmarkā abas puses noslēdza pamieru uz 6 gadiem, 1635. g. arī mieru. Zviedrija ieguva lielāko daļu no Pārdaugavas hercogistes, proti, visu Dienvidigauniju un Vidzemi, nosaukdama to senajā vārdā par Livoniju. **Livonijas vārds ieguva daudz šaurāku nozīmi, nekā tas bija Livonijas valstu konfederācijas laikā, kas kādreiz aptvēra visu Māras zemi (Senlivoniju).**

Latviski šo jauno Livoniju parasti apzīmē ar vārdu Vidzeme. Teorētiski tas tomēr nav īsti pareizi, jo zviedru (un vēlāk krievu) Livonijā ietilpa, kā jau minējām, gan latviešu apdzīvotā Vidzeme, gan igauņu apdzīvotā Dienvidigaunija. Ievērojot šo apstākli, Ed. Dunsdorfs iesaka zviedru Livoniju tulkot kā Lielvidzemi, ar to parādot, ka tā ietver kā latviešu, tā igauņu apdzīvotos novadus [11: 5]. Mēs šajā darbā tomēr tulkosim zviedru doto vārdu „Livonija" kā Vidzemi, apzinoties, ka tās dienvidu daļā zemnieki bija galvenokārt latvieši un lībieši (līdz 1710. g. mērim), bet ziemeļu daļā – igauņi.

Pēc Altmarkas pamiera zviedri saņēma briesmīgi izpostīto Vidzemi. Veselu paaudzi to bija caurstaigājuši sveši karapulki – zviedri, somi, poļi, lietuvieši, Polijas tatāri un arī maskavieši. Zeme bija izpostīta, lielākā daļa muižas un zemnieku sētas nopostītas, zemniekiem atņemti darba lopi un mājlopi, izpostīti pastāvīgie tīrumi un sējumi un daudzi zemnieki bija spiesti mitināties mežos, purvos un citās maz pieejamās vietās, kur, lai nenomirtu badā ierīkoja tīrumus. Viņi bija kapāti ar zobeniem, maukti uz mietiem vai citādi mocīti, daudzi bija aizvesti gūstā, un visur rēgojās krāsmatas – nodedzināto, postažā atstāto sētu atliekas. Zviedriem bija jādomā par zemes un tās saimniecības atjaunošanu un tukšo muižu un zemnieku sētu aizpildīšanu ar cilvēkiem.

Karojot par Livoniju, Zviedrijas valdībai bija jāizlemj vairāki jautājumi:

- par nākošo Livonijas statusu – vai iekļaut to karalistē kā jaunu provinci un dot tai tādas pašas tiesības, kādas ir metropolē, vai atstāt to par aizjūras provinci ar plašu vietējo autonomiju;

- kā iegūt informāciju par provinces saimniecisko stāvokli, kas ilgajos kara gados bija stipri izmanījies un pasliktinājies;
- ko darīt ar muižām, kuru valdītāji nevarēja pierādīt savas īpašumtiesības, un bezsaimnieku zemēm – kādu pārvaldes formu tām izvēlēties.

Pirmajā jautājumā par Pārdaugavas hercogistes (jeb kā zviedri to nosauca – Livonijas) statusu uzvarēja zviedru muižniecības viedoklis, ko aizstāvēja kanclers A. Uksenšerna un augstākā ierēdniecība. Zviedru muižnieki redzēja, ka viņu kārtas brāļiem Livonijas muižniekiem bija daudz lielākas priekšrocības un vara pār zemniekiem nekā tālaika Zviedrijā. Viņi loloja cerības kā atalgojumu par kalpošanu karalim iegūt īpašumus jauniekarotajā provincē un vēlējās baudīt tādas privilēģijas kā Livonijas muižnieki. Tāpēc arī viņi iestājās par Livonijas piesaistīšanu Zviedrijai ar vaļīgām saitēm, dodot tai plašu autonomiju un saglabājot gan visas tās muižniecības privilēģijas, kas bija Māras zemē, gan tās, kas tika iegūtas poļu-lietuviešu laikos. Kārtas intereses guva pārsvaru pār valsts interesēm. Livonija kļuva par vaļīgi piesaistītu Zviedrijas aizjūras provinci. Tā saglabājot plašu autonomiju – savu pašpārvaldi, vietējo zemes padomi – landtāgu un daļu no muižniecības privilēģijām.

Tā kā Vidzemes muižniecība un zemniecība nevarēja piedalīties Zviedrijas valsts parlamentā, karalis provincei iecēla ģenerālgubernatoru ar mitekli Rīgā. Viņam bija divi palīgi – gubernatori, viens Vidzemes latviešu, otrs igauņu daļā. Ģenerālgubernators pārzināja provincē esošo autonomiju, ievāca nodokļus, kārtoja tiesas, skolu, pasta un ceļu jautājumus. Sākumā saglabāja trīs poļu nodibinātos Cēsu, Tērbatas un Pērnavas apriņķus, bet vēlāk izdalīja arī ceturto – Rīgas apriņķi.

Pašpārvalde atradās muižniecības landtāga rokās. 1634. g. landtāgam (zemes pārvaldei) piešķīra tiesības uz mūžu ievēlēt 6 zemes padomniekus – landrātus, no kuriem trijiem bija jābūt zviedriem, bet trijiem – vāciešiem. Zemnieki zemes pārvaldē netika pielaisti.

Dažā ziņā ieguva arī zemnieki, sevišķi **ar 1630. g. tiesu reformu**, kad Livonijā nodibināja zemes tiesas, kuras izsprieda visas lietas, kas neattiecās uz muižniekiem un kurām uzdeva spriest taisnību pēc zviedru tiesībām, veselā saprāta un zemes paražām. Tērbatā nodibināja virstiesu, kur kopā ar landrātiem darbojās arī karaļa iecelti muižnieku kārtas pārstāvji.

Svarīgs solis tiesu demokratizācijā bija 1671. g. lēmums par **bruģutiesu** (Ordnungsgerichte) nodibināšanu, uzdodot tām izmeklēt un izspriest visas mazāk svarīgas lietas.

Realizējot lielvalsts politiku un iekļaujoties cīņā par kundzību Baltijas jūrā (Dominium maris Baltici), Zviedrijas valdībai bija nepieciešami lieli līdzekļi, tās finansiālais stāvoklis bija ļoti saspringts, jo nemitīgie kari prasīja daudz naudas. Tās valdība bija ieinteresēta iegūt daudzmaz ticamas ziņas par iekarojamo aizjūras provinču saimniecisko stāvokli, to spēju maksāt nodokļus un uzturēt karojošo armiju. Pārdaugavas hercogistē šādas ziņas par lauku rajoniem varēja dot arklu revīzijas. Tāpēc Sedermanlandes hercogs Kārlis jau 1600. gada 5. decembrī pavēlēja Igaunijā veikt arklu revīziju, kuru 1601. g. attiecināja arī uz Vidzemi. Šī arklu revīzija pazīstama arī kā vecākais zviedru kadastrs. Zviedru-poļu kara laikā zviedri Vidzemi bieži zaudēja un atkal atguva no jauna, tāpēc revīzijas veica vairākkārt: 1617., 1624., 1627., 1630. un 1638. gadā.

Arklu revīziju vispārējais mērķis bija noskaidrot:

- kroņa un privāto muižu zemnieku saimniecisko stāvokli, viņu rīcībā esošo zemi un inventāru;
- kroņa zemnieku maksāto nodokļu, nodevu un pildāmo klaušu apmēru;
- izlēņoto un pamesto (postažas) arklu skaitu, brīvo zemju platības, ko valsts varētu pārņemt un nodot zviedru ierēdņu un karavadoņu valdījumā;
- muižnieku karaklausības apmērus, tā saucamajā jātnieku dienestā iedalāmo bruņoto jātnieku skaitu;
- muižu valdītāju īpašuma tiesības.

Pirmās arklu revīzijas notika kara apstākļos, sekojot uz priekšu ejošajai armijai. Tās veica steigā, revidentiem apbraukājot mājas, ievācot ziņas no vaku grāmatām, iztaujājot muižniekus un zemniekus un vadoties arī no pašu revidentu pieredzes. Šīs pirmās revīzijas nevarēja dot precīzas ziņas, jo vairāk tādēļ, ka Vidzemē tajā laikā dažādos novados bija spēkā dažādi arkli: no Senlivonijas laikiem parastais vācu arkls (izsēja 60 pūrus labības), mazais vācu arkls (izsēja 30 pūrus labības), Pletenberga arkls (izsēja 120 pūrus labības) un poļu laikos ieviestais poļu arkls (izsēja 240 pūrus labības). Tomēr savu galveno mērķi – iegūt informāciju par provinces saimniecisko stāvokli, zemes izmantošanu un maksājamo nodokļu apmēriem – arklu revīzijas sasniedza.

1630. g. arklu revīzija bija pirmā, ko izdarīja miera laika apstākļos pēc 1629. g. Altmarkas pamiera parakstīšanas. Tās laikā saimniekošana sāka normalizēties, dzīvi palikušie zemnieki, kas bija slēpušies mežos, pamazām atgriezās savās saimniecībās. Revīzija lietoja aptauju, zem zvēresta ievācot nepieciešamās ziņas – par muižu un zemnieku sētu robežām, par zemniekiem, to rīcībā esošo zemi (arklu skaitu), labības izsēju, lopiem, nodokļu un nodevu apjomu, klaušām.

Revīzijas gaitā mēģināja izlīdzināt arī arkla lielumu, nosakot to vidēji 60 pūrvietu lielu. Tur, kur līdz tam zemi vērtēja mazajos vācu arklos, to skaitu samazināja par divām trešdaļām, bet tur, kur tā bija vērtēta mestra arklos – palielināja par 50% [7: 52].

Revīzijas laikā noteica arī zviedru **valdības valsts nodokļa – Station** – lielumu. Šo nodokli, ko latviski sauca par staciņu, ieviesa 1621. g. kā kara kontribūciju, bet vēlāk pārvērta par regulāri maksājamu, patstāvīgu nodokli, kuru ņēma no arklu revīzijās noteiktajiem zemnieku zemes arkliem. Vēlāk, 1639. gadā, ieveda pasta nodevu, 1641. g. – baļķu naudu apcietinājumu būvei.

Valsts nodokli – Station – noteica šādu: no katra revīzijas arkla 3 mucas (6 pūrus) rudzu, 3 mucas auzu vai miežu un 2 parmises (8 vezumi) siena. Pasta nodevā un baļķu naudā bija jāmaksā 3/4 dāldera no arkla.

1630. g. arklu revīzija parādīja lielos zaudējumus, ko ilgajos kara gados bija cietuši iedzīvotāji un to saimniecības. Vidzemes latviešu daļas 23 novados pirms poļu-zviedru kara (1599. g.) bija uzskaitītas 5158 zemnieku sētas, no kurām 1624.-1625. g. bija atlikušas tikai 2416 sētas (47%). Pirms kara 22 novados (bez Ādažiem) zemnieku sētu kopējais novērtējums bija 2622,5 arkli, bet 1624.-1630. g. paturēto (apdzīvoto) arklu skaits bija tikai 1331,4 (51%); pārējie bija postažas arkli. Arī no paturētajiem arkliem nodokļus spēja maksāt tikai daļa – 949 arkli jeb 36% no kopskaita. Visu paturēto arklu rīcībā bija tikai 2991 zirgi un 3143 liellopi [28].

1638. g. arklu revīzija bija pēdējā un pilnīgākā no visām, tai bija juridiski, ekonomiski un politiski mērķi: noskaidrot muižnieku īpašuma tiesības uz viņu valdījumā esošajām muižām, iegūt pilnīgas ziņas par zemniekiem, to saimniecisko stāvokli, nodokļu un nodevu maksātspēju, izstrādāt vienotus arklu noteikšanas principus visā Vidzemē.

1638. g. revīzijā par pamatu pieņēma vācu arklu, pārējos pārrēķinot. Gan šo pārrēķinu rezultātā, gan tāpēc, ka zemnieki pamazām atgriezās savās sētās un atsāka tur saimniekot, 1638. g. visā Vidzemē jau uzskaitīja 11063 ciematus ar $4044^{7}/_{16}$ arkliem. Bez vecajiem saimniekiem bija vēl jaunsaimnieki, kuriem bija ierādīta meža zeme un kuri 3 gadus bija atbrīvoti no nodokļiem. 1641. g. kopējais arklu skaits bija $4343^{7}/_{16}$, tāds tas palika līdz 1691. gadam, kad sāka lietot lielā zviedru kadastra datus. No arklu kopskaita 2605 bija Vidzemes latviešu daļā un 1738 – igauņu daļā.

Pamatojoties uz arklu revīzijas datiem, tiem muižu valdītājiem, kas savas īpašuma tiesības nevarēja dokumentāli pierādīt, muižas konfiscēja un ieskaitīja valsts (domēņu) muižās, tomēr atstājot bijušo lietotāju par valsts muižas nomnieku. Valsts pārņēma (kaducēja) arī tās muižas, kuru īpašnieki bija aizgājuši līdzi poļu-lietuvju administrācijai un armijai. Zviedrijas valsts rīcībā nokļuva ap 60% no visiem revīzijā konstatētajiem arkliem.

Līdz ar to aktuāls kļuva jautājums, ko darīt ar valsts īpašumā pārņemtajām muižām – vai apsaimniekot tās tieši, vai arī nodot kā lēni zviedru muižniecībai. Šādu rīcību sevišķi aizstāvēja kanclers A.Uksenšerna, augstākie valsts ierēdņi un karavadoņi, kas gribēja gūt atalgojumu par hercoga Kārļa atbalstīšanu un rūpējās par savām personīgajām interesēm. Teorētiski viņi tomēr balstījās uz tēzi, ka muižu privātā apsaimniekošana jebkurā gadījumā esot efektīvāka nekā valsts. Izmantojot šo teorētisko atziņu, muižniecība panāca, ka tās rokās sākot ar 1616. g. nonāca lieli valsts īpašumi, kurus piešķīra valsts ierēdņiem un virsniekiem.

Par vienu no lielākajiem zemes valdītājiem Vidzemē tādējādi kļuva pats Zviedrijas valsts kanclers A.Uksenšerna. Viņam piešķīra gandrīz visu bijušo Cēsu bīskapiju ar Cēsu un Valmieras pilsētām un novadiem, Burtnieku, Trikātes un Mūjānu novadus ar pilīm un pilsētām, *„ar visām tur piederīgām muižām, zemi, novadu, ciematiem, tīrumiem, pļavām, mežiem, ārēm, ezeriem, upēm, zvejas iespējām, krogiem, medību iespējām, rentēm, kunga tiesām, ienākumiem un visiem piederumiem bīskapijas robežās tuvumā un tālumā, slapjumā un sausumā, bez kādiem izņēmumiem, kas tur piederējis bīskapa un prāvesta laikā, to visu lietot un paturēt ar muižnieka nodokļu brīvību, tiesībām un kalpošanu, īpašumu uz noteikumiem, kas paredzēti Norkepingas lēmumā..”* [5: 19].

Tā lielas zemes platības jaunpievienotajā Livonijas provincē Vidzemē nonāca zviedru muižnieku rokās. Viņu intereses sakrita ar vietējo vācu muižnieku interesēm – saglabāt provinces autonomiju, likumu atšķirību no Zviedrijas metropoles likumiem, muižniecības privilēģijas un varu pār zemniekiem. Gan vietējie, gan jaunpienākušie zviedru muižnieki aizstāvēja uzskatu, ka Vidzeme (Livonija) ar Zviedriju ir saistīta tikai ar personālo ūniju, tas ir, ka Zviedrijai un Vidzemei ir tikai kopīgs karalis, bet pēdējā nav zviedru province, tālab Zviedrijas valdība nedrīkst jaukties šejienes iekšējās lietās [26: 82].

Zviedrijas karaļi šim uzskatam gan nekad nav piekrituši un aizvien uzskatījuši Vidzemi par savu aizjūras provinci, taču visumā Zviedrijas valdība Vidzemes

īpatnības ievēroja. Ar karaļa rezolūciju 1643. gada 4. jūlijā atjaunoja zemes padomnieku – landrātu kolēģiju, izveidojot to kā pastāvīgu padomi pie ģenerālgubernatora. 1647. gada 5. septembrī izdeva rīkojumu, ka zemes padomē – landtāgā varēja piedalīties visu muižu īpašnieki un valdītāji, neatkarīgi no piederības muižniecībai. Landtāgā savus pārstāvjus sūtīja arī garīdzniecība (pa vienam no prāvesta iecirkņa) un pilsētas – tātad visu brīvo pilsoņu grupas. Landtāgs stājās blakus gubernatoram kā administratīva un kontrolējoša iestāde.

Zemes atjaunošanu pārtrauca Mazais ziemeļu karš, kurā viena pret otru cīnījās Zviedrija, Polija-Lietuva un Krievija un kas ilga no 1654. līdz 1660/61. gadam. Kara laikā Vidzeme atkal stipri cieta. Daudzi zemnieki labākas dzīves meklējumos bēga no savām dzimtajām vietām. Lai nodrošinātu zemes apstrādāšanu un saglabātu muižas saimniecībai nepieciešamo darbaspēku, Vidzemes ģenerālgubernators 1668. g. izsludināja policijas noteikumus, kuros paredzēja izbēgušā zemnieka atgriešanu muižai. **Ar to faktiski tika legalizēta dzimtbūšana.** Zviedrijas karaliene Hedviga Eleonora 1671. g. šos noteikumus apstiprināja, neraugoties uz zemnieku sūdzībām un dumpjiem, un tie palika spēkā līdz 1804. g. [1: 87]. Zemnieku stāvoklis Vidzemē tomēr netika pielīdzināts Zviedrijai, lai gan bija labāks nekā Kurzemes un Zemgales hercogistē vai Latgalē.

Kopumā Zviedrijas valdības veiktie pasākumi – tiesu reforma ar zemes tiesu ierīkošanu, arklu revīzijas ar zemnieku sētu novērtējumu arklos un nostiprināšanu vaku grāmatās, valsts nodokļu iekasēšana atbilstoši oficiāli noteiktam un nostiprinātam arklu skaitam, zemnieku maksājumu un pienākumu ierakstīšana vaku grāmatās ievērojami uzlaboja zemnieku tiesisko un materiālo stāvokli, jo deva viņiem drošības sajūtu un cēla pašapziņu. Liela morāla nozīme bija arī tam faktam, ka Zviedrijas metropolē, atšķirībā no Krievijas un Polijas, nebija dzimtbūšanas, un zemnieku pārstāvji bija pat augstākajā likumdošanas orgānā – riksdagā. Šis apstāklis ievērojami bremzēja muižnieku patvaļas tieksmes arī aizjūras provincē.

8.3.2. Muižu redukcija un lielais zviedru kadastrs Vidzemē

1680. g. Zviedrijas parlaments (riksdags), kurā piedalījās pārstāvji no visām kārtām, pieņēma vēsturisku lēmumu – nolēma izdarīt visu to muižu, kuras lielajai aristokrātijai bija uzdāvinājuši vai piešķīruši iepriekšējie karaļi 17. gs., redukciju jeb atsavināšanu valsts labā. Lēmuma izpildei nodibināja speciālu komisiju. Par lēmumu balsoja garīdznieku, pilsoņu un zemnieku kārtas un sīkie muižnieki, pret – lielie muižnieki, to aristokrātija. 1682. g. šo lēmumu paplašināja, redukciju attiecinot uz visiem zemes dāvinājumiem un izsniegumiem, lai kādā laikā tie būtu izdarīti, un tās īstenošana tika nodota karalim Kārlim XI. Redukciju attiecināja kā uz pašu Zviedriju, tā arī uz tās aizjūras provincēm, Vidzemi (Livoniju) ieskaitot.

Lai saprastu, kādēļ bija nepieciešams tik krass solis kā zemes redukcija, ir nepieciešams ielūkoties 17. gs. notikumos Zviedrijas valstī.

Mēs jau minējām, ka 17. gs. nevien Zviedrijā, bet visā tālaika Eiropā noritēja sacensība starp zemes valdnieku un muižniecību, kas bija sevi pasludinājusi par zemes pamatkārtu – Landestande, kurai vienīgai ir tiesības izšķirt visu cilvēku intereses un vajadzības. Eiropā šai ziņā bija izveidojušies divi modeļi. Vienu no tiem pārstāvēja Francija, kur virsroku bija ieguvis absolūtais monarhisms, kad karalis izlēma visu un muižniecība kalpoja karalim. Otru modeli pārstāvēja Polija, un tajā muižniecība guva

pārsvaru par karali, pati valsts kļuva par muižniecības republiku, un muižniecības Seims izlēma visus jautājumus, tai skaitā vēlēja arī karali.

Šāda iekšējā cīņa bija arī Zviedrijā, kurā lielie muižnieki – tās aristokrātija, grāfi un baroni bija saņēmuši savās rokās valsts (kroņa) īpašumus, radījuši savus novadus un centrā valsts padomi, kas noteica valsts politiku. Pret to iebilda pārējās kārtas – garīdzniecība, pilsonība un zemniecība, kā arī sīkā muižniecība, kas kalpoja karalim. Tāds uzskats dažkārt bija arī karaļiem. Tāds bija karalis Ēriks XIV, kura izsludināšanu par plānprātīgu un atcelšanu no troņa panāca lielā muižniecība. Tāds daļēji bija arī Sedermanlandes hercogs, vēlākais karalis Kārlis IX, arī karalis Kārlis X un beidzot Kārlis XI. Jau Kārlis IX bija panācis, ka Zviedrijas riksdags nodeva viņam svarīgu lēmumu – proti, ka visas zemes un muižas, ko karalis piešķir muižniecībai, ir nododamas tikai uz lēņu tiesību pamata, un ikreizi, kad notiek valdnieka maiņa, lēņa turētājam ir jāsaņem jaunā karaļa apstiprinājums.

Pēc Kārļa IX nāves troņa mantotājs Gustavs Ādolfs iestiga nebeidzamos karos Eiropā, piedalījās arī 30 gadu karā, kurā arī krita. Šais karos Gustavs Ādolfs kļuva atkarīgs no saviem tuvākajiem palīgiem, no virsniecības, kas nāca galvenokārt no muižniecības. Valsts lietu kārtošanu viņš atstāja kancleram, valsts padomes vadītājam Akselim Uksenšernam (Axel Oxenstierna). Pēdējais pārstāvēja lielmuižniecības intereses. Pateicoties Uksenšernas pūlēm nolēma, ka Vidzeme (Lievland) nav pievienojama Zviedrijas valstij, bet atstājama kā tās aizjūras province, un iekarotās zemes un muižas ir nododamas karaļa palīgiem un zviedru virsniecībai ar ieganstu, it kā privātās personas zemi protot labāk pārvaldīt kā valsts. Tas tika darīts savtīgās interesēs ar mērķi iegūt lielas zemes platības. Viens no pirmajiem, kas lūdza viņam piešķirt Vidzemē zemi, bija valsts kanclers Aksels Uksenšerna, kas arī 1622. g. saņēma poļu laikā nodibināto „Cēsu bīskapiju". Ar 1622. g. daudz muižas Vidzemē tika piešķirtas zviedru valstsvīriem un karavadoņiem. Gadsimta vidū no 4343 aizņemtiem arkliem 1728 arkli Vidzemē bija piešķirti 16 zviedru dzimtām [31: 9]. Valsts kanclers A.Uksenšerna arī panāca, ka Vidzemes vācu un zviedru muižniekiem piešķīra pašpārvaldi un saglabāja dzimtbūšanu.

Latviešu cilmes vēsturnieki parasti nosauc zviedru kundzības laikus Vidzemē par „labajiem zviedru laikiem" un slavē Gustavu Ādolfu kā kultūras nesēju un zemnieku stāvokļa uzlabotāju. Savā uzturēšanās laikā Zviedrijā 1991. g. šī darba autors konstatēja, ka zviedru zinātnieku vērtējums par karali Gustavu Ādolfu vairums gadījumu ir citāds, jo viņš ļoti plaši izdāļāja Zviedrijas valsts īpašumus lielmuižniecībai, un pievienotajās zemēs, kā Vidzemē, neieveda zviedru kārtību, bet saglabāja zemnieku piesaistīšanu novadam un dzimtbūšanu, kā arī deva vietējiem muižniekiem plašu pašpārvaldi.

Pēc Gustava Ādolfa troni mantoja Kristīne, kura turpināja valsts zemes izdāļāšanu mākslas darbiniekiem un saviem favorītiem.

Tā rezultātā Zviedrijas valsts nokļuva sabrukuma priekšā. Valsts zemes bija atdotas privātpersonām, ienākumi no tām vairs neienāca, valsts iegrima lielos parādos un tai draudēja nokļūt muižniecības aristokrātijas pārvaldīšanā un zaudēt savu lielvalsts stāvokli. Šādos apstākļos Kārlis X izšķīrās par bijušo valsts īpašumu redukciju, bet savas priekšlaicīgās nāves dēļ nespēja to realizēt. Šo darbu turpināja viņa dēls karalis Kārlis XI pēc pilngadības sasniegšanas.

Vidzemē muižu redukciju attiecināja gan uz zviedru, gan vācu muižniekiem – visiem, kas ar dokumentiem nevarēja pierādīt savas īpašuma tiesības. Un tādu bija vairums. Redukcijas rezultātā pirms 1700. g. Vidzemes latviešu daļā bija [11: 88]:

- privātās, nereducētās muižas 25,0%
- reducētās kroņa muižas 55,3%
- žēlastības muižas (atstātas bijušajiem īpašniekiem uz 10 gadiem) 7,1%
- terciālās muižas (atstātas dzimtslietošanā, atlaižot 1/3 nomas) 12,6%

Redukcija radīja Vidzemes muižniekos lielu neapmierinātību, viņi aktīvi piedalījās sazvērestībā pret Zviedriju, kuras rezultātā izcēlās Ziemeļu karš.

Līdz ar muižu redukciju izdarīja visas zemes uzmērīšanu un arklu revīziju (lielais zviedru kadastrs). Zemes vērtēšanu (arklu revīziju) iesāka 1691. gadā. Vērtēšanas darbu instrukcija paredzēja arī sekojošus būtiskus precizējumus salīdzinot ar iepriekšējo, 1638. g. revīziju:

1) ar likumu precizēja un stingri noteica mucasvietas (Tonnstelle) platību, agrāko 18000 kvadrātolekšu vietā pārejot uz 14000 kvadrātolektīm (kas atbilda 1,35263 pūrvietām jeb 0,52 ha mūsu mēros).

2) precizēja arkla definīciju, pieņemot par arklu tādu zemnieku saimniecību, kurā pēc tam, kad atskaitīts zemnieku sētai nepieciešamais uzturs, paliek pāri 60 mucas (jeb 120 pūri) rudzu, kas, pieņemot 1 mucas rudzu cenu par 1 valsts dālderi, dod 60 valsts dālderu tīro ienākumu. Pieņēma, ka no 1 mucasvietas 1.šķiras zemes pēc uztura atskaitīšanas pāri paliek 1 muca rudzu. Viens 1.šķiras tīrumu arkls tātad līdzinājās 60 mucasvietām zemes.

3) noteica, ka tīrumi iedalāmi 4 labuma šķirās ar zemju platības attiecību 6:5:4:3. Atpūtināta meža zeme tika vērtēta ar 1/2, bet noplicināta meža zeme – ar 1/4 no pastāvīgo tīrumu vērtības.

4) pļavas un ganības netika vērtētas, tās uzlūkoja par tīrumu piedevu.

Kadastru nobeidzot, 1693. g. kopsavilkumā visā Vidzemē bija uzskaitīti $6098^{7}/_{8}$ arkli.

Izvedot zemes kadastru, bija jāpieturas pie noteiktas apstrādājamās zemes klasifikācijas jeb iedalījuma. Pie tam izdalīja:

- maizes zemi, kas noderīga sējumiem (vāc. Mistacker, Reinacker);
- birzis jeb līdumus, kas ierīkoti meža zemē (vāc. Birsen, Buschland, Rohdung);
- atpūtināto vecaini jeb neizmantotās birzis (vāc. Wüstaker);
- noplicināto vecaini, izmantotās birzis, noru (Abgebrauchtes Buschland).

Zemi, kā jau minēts, iedalīja 4 šķirās, pie kam tīrumu raksturojums bija:

1. šķira – melnzeme uz mālaina pamata, 1 olekti bieza;
2. šķira – melna, ruda vai pelēka zeme uz mālaina pamata, ½ olekti bieza;
3. šķira – 3-7 collas bieza gaiši ruda vai pelēka zeme, jaukta ar smilti vai akmeņiem, ar dzeltenu vai rupju mālainas smilts pamatu;
4. šķira – 3-5 collas bieza gaiši ruda vai pelēka zeme, arī sarkana, bālgana mālzeme vai smiltszeme ar irdenu, slapju (ūdeņainu) pamatu.

Atpūtinātu vecaini zemnieku zemē vārtēja ar ½, bet noplicinātu meža zemi ar ¼ no tīruma vērtības.

Muižas zemi pie taksācijas novērtēja 3 reizes dārgāk nekā zemnieku zemi, jo muiža savu zemi apguva, kā arī apstrādāja galvenokārt ar zemnieku klaušu darbu. Bez tam vērtējot muižas zemi, atsevišķi izšķīra: tīrumu, līdumu, atmatu, pļavu, ganību.

8.1. tab. Muižas zemes vienas mucasvietas novērtējums valsts dālderos un grašos (Avots – A.Švābe, 1930)

Zemes iedalījums	Labuma šķira			
	I	II	III	IV
Maizes zeme	2,30	1,85	1,50	1,15
Līdums	3,00	2,45	2,00	1,50
Vecaine	1,15	0,87 ½	0,70	0,52 ½
Dārza zeme	0,90	0,75	0,60	-
Pļava	0,28 1/8	0,19 11/16	0,14 1/16	0,8 7/16

Atšķirības zemnieka un muižas zemes novērtējumā radās tāpēc, ka zemnieks tīrumus ierīkoja un līda ar savu darbaspēku, bet muiža – ar zemnieku klaušu darbu.

Zviedru kadastra rezultātā notika **zemnieku tiesību un pienākumu nolīdzināšana**. To panāca, nosakot natūrā maksājamo nodevu un pildāmo klaušu tarifus – cenu dālderos un grašos. Valdības noteiktie tarifi (izcenojumi) bija: 1 pūrs ziemas kviešu – 60 graši, 1 pūrs rudzu vai miežu – 45 graši, 1 pūrs auzu – 22½ graša, 1 pūrs linsēklu – 9 graši, 1 govs – 2 dālderi 45 graši, 1 teļš – 45 graši, 1 aita – 45 graši, 1 jērs – 22½ graši, 1 cūka – 2 dālderi, 1 zirdzinieku klaušu dienas vērtība – 4 graši, 1 kājnieku klaušu dienas vērtība – 3 graši u.t.t.

Kā redzams, klaušu darbu vērtība, salīdzinot ar produktu cenām, bija zema, un muižnieki to centās izmantot, daļu nodevu apmainot pret klaušu darbu. Taču kopumā zemnieku nodokļi, nodevas un klaušas bija reglamentētas, ierakstītas vaku grāmatā un zemniekiem zināmas, tās nevarēja tik viegli izmainīt. Tas ievērojami uzlaboja zemnieku tiesisko un materiālo stāvokli, sekmēja lauksaimnieciskās ražošanas uzplaukumu, zemnieku turības pieaugumu, kā arī valsts ieņēmumu palielināšanos. 1699. g. viena pati Vidzemes latviešu daļa pēc Ed. Dunsdorfa datiem deva 0,93 milj. dālderu jeb 14% no visiem Zviedrijas valsts kases ieņēmumiem, kas bija 6,58 milj. dālderu sudraba naudā [6: 66]. Daļu no šīs summas deva tieši lauksaimniecība, otru daļu muitas, kas arī lielākoties nāca no lauksaimniecības produktiem.

Līdz ar zemes kadastrālo uzmērīšanu zviedru valdība precizēja arī Vidzemes sadalīšanu latviešu un igauņu daļā pēc etniskā principa. 1693. g. ģenerālgubernators J. J. Hastfers pārkārtoja apriņķu robežas, pievienojot Rīgas apriņķim no Pērnavas apriņķa tos pagastus, kuros vairākums iedzīvotāju bija latvieši (Salacas, Rūjienas, Valtenbergas, Ērģemes un Lugažu draudzes). Līdzīgi Cēsu apriņķa Alūksnes, Gulbenes un Gaujienas novadiem no Tērbatas apriņķa pievienoja nelielas latviešu apdzīvotās platības [11: 10]. Šīs izmaiņas parāda, ka latviešu apdzīvotā teritorija Māras zemes laikā bija palielinājusies uz igauņu apdzīvotās teritorijas rēķina. Etniskā robeža bija nedaudz pavirzījusies uz ziemeļiem.

Ar to bija nosprausta latviešu un igauņu apdzīvoto novadu robeža, kuru turpmāk lietoja visos dokumentos, kur izmantots Vidzemes iedalījums latviešu un igauņu novados.

Zviedrijas valdības politika – valsts zemes redukcija un lielais zviedru kadastrs izsauca Vidzemē lielu neapmierinātību kā vācu, tā arī zviedru muižniecībā. Zviedri zaudēja muižas un tās privilēģijas, ko viņi še bija baudījuši. Arī daudzi no vācu muižniecības nevarēja pierādīt savas īpašuma tiesības un to, kādā veidā kara un varas maiņas apstākļos viņi bija savas muižas ieguvuši. Zviedrijas valdībai radās spēcīga opozīcija, kuru Vidzemē vadīja zviedru izcelsmes Vidzemes muižnieks J.R. Patkuls, kas organizēja Žečpospolitas un Krievijas sarunas. Šī J. R. Patkula darbība veicināja Ziemeļu kara izcelšanos.

8.3.3. Zemkopība Vidzemē 17. gadsimtā

Zemkopība Vidzemē 17. gs., salīdzinot ar Livonijas konfederācijas beigu posmu, bija atmesta par 100 un pat vairāk gadiem atpakaļ nepārtraukto karu, zemnieku māju izpostīšanas, pašu izkaušanas, kā arī neražu, bada un sērgu dēļ. Tikai gadsimta beigās iestājās uzplaukums, jo, pateicoties zviedru agrārpolitikai, tika ieviesta noteikta saimnieciska un tiesiska kārtība, kas ierobežoja muižnieku rīcības brīvību un līdz ar to radīja pamatu runāt par „labajiem zviedru laikiem". Zemkopības ražošanu ietekmēja arī bargie laika apstākļi, kas visu gadsimtu valdīja Vidzemē, bet sevišķi nelabvēlīgi bija 1600.-1601., 1641.-1642., 1645.-1646., 1695.-1698. un citi gadi, kad Ziemeļeiropai pāri brāzās aukstuma viļņi, atnesdami garas, sniegainas ziemas, vēlus pavasarus un īsas vasaras, kurās nekas iesētais lāga nepaauga.

Zemkopību ietekmēja arī tas, ka daudzas muižas tika izpostītas un nodedzinātas, muižnieki ar ģimenēm bija spiesti slēpties aiz pilsētu mūriem, daudzi aizgāja līdzi tai karotāju pusei, kuru viņi atbalstīja, un daudzi mainījās. Muižas vairs nevarēja kalpot zemniekiem par saimniekošanas paraugu.

Īsajos starpkara periodos kā valdība, tā arī vietējā administrācija un ieceltie muižu pārvaldnieki mēģināja saimniekošanu atjaunot, bet to kavēja vispārējais darbaspēka trūkums. Tamdēļ arī nozīmīga bija iedzīvotāju politika, kad muižnieki veicināja iekšējo kolonizāciju un darbaspēka pievilināšanu no citiem novadiem, kā arī piesaistīja zemniekus novadam un izdeva likumus, kas regulēja bēgļu atgriešanu.

Karu laikos izpostītos un reti apdzīvotos novados valdošā bija atmatu-līdumu sistēma, kad līdumus līda meža zemēs; šais novados dedzināja arī ķuteļus – jaunaudzes vai krūmājos sacirstus un uz laukiem savestus žagarus sadedzināja, tā iegūstot pelnus augsnes mēslošanai.

17. gs., sadzīstot kara rētām, biežāk apdzīvotos novados līdumu līšana pamazām izzuda. Arvien nozīmīgāki kļuva pie ciematiem ierīkotie pastāvīgie tīrumi, kurus regulāri mēsloja. Šos pastāvīgos tīrumus parasti izmantoja pēc divlauku un trīslauku sistēmas vai arī bez sistēmas, ik reiz vadoties no esošajiem apstākļiem. Pēc Dz.Liepiņas pētījumiem trīslauku sistēma plašāk ieviesās tikai vēlāk, 18. gs., un arī tad vairumā saimniecību no tās bija lielas novirzes [20].

Tīrumos audzēja ziemas rudzus, miežus, auzas, kviešus, linus, kaņepes, zirņus, pupas, lēcas un griķus. Nozīmīgākais kultūraugs bija ziemas rudzi, kuri pie trīslauku sistēmas parasti aizņēma vienu lauku, bet visi vasarāju kultūraugi – arī vienu lauku. No vasarājiem nozīmīgākie bija mieži un auzas. Kviešu, griķu, lēcu platības bija nelielas. Zemnieku sējumos vidēji bija 37,0% rudzu, 32,7% miežu, 29,2% auzu un 1,1% kviešu. Muižu sējumos vidēji bija 44,7% rudzu, 42,0% miežu, 12,9% auzu un 0,4% kviešu [5: 109].

Sakņu dārzos, kuri aizņēma 3-10% (bet Rīgas tuvumā un arī citās biezi apdzīvotās vietās pat līdz 20%) no apstrādājamās zemes, audzēja kāpostus, burkānus, rāceņus, kāļus, pupas un dažādus zaļumus.

Kultūraugu ražība visu 16.-17. gs. bija zema. Ziņas par to iegūst salīdzinot izsētos un iekultos labības daudzumus. Taču šo datu ticamība nav liela, jo zemnieki, baidoties no nodokļu, nodevu un klaušu palielināšanas, parasti centās uzdot zemākus par faktiskajiem kopievākumus. Pēc tā laika muižu grāmatu materiāliem var spriest, ka gados ar normāliem, vidējiem laika apstākļiem Vidzemē un Kurzemē ražība bija 6-9 graudi, Latgalē – 5-6 graudi, bet gados ar nelabvēlīgiem laika apstākļiem – 3-4 graudi no iesētā grauda (neskaitot sēklu).

Zemās ražības cēloņi bija nekvalitatīva augsnes sastrādāšana un nepietiekošs mēslojums. Darbarīki bija slikti, galvenokārt koka arkli un ecēšas. Rīgas tuvumā un mazāk izpostītās vietās, tāpat arī karu starplaikos, sākot ar 17. gs. otro pusi plašāk ieviesās arkli ar dzelzs lemešiem. Arī zirgi bija mazi un vāji, ar tiem zemi sastrādāt varēja tikai sekli, it sevišķi smagākās, mālainākās augsnes. Liela daļa augšņu, it īpaši velēnu podzolētās un velēnu podzolētās glejotās, bija skābas. Lauki pie divlauku un trīslauku sistēmas bija stipri nezāļaini. Slikta agrotehnika, mazais lopu skaits un nepietiekoša augsnes mēslošana, augsnes skābums un nezāļainība kopā ar biežajiem laika apstākļu ziņā nelabvēlīgiem gadiem (pēc autora pētījumiem tādi bija 3-4 no katriem desmit gadiem) bija cēlonis zemajai kultūraugu ražībai.

Lopkopība bija vāji attīstīta, tās galvenie uzdevumi bija nodrošināt zemes apstrādāšanai nepieciešamos zirgus un vēršus un sagādāt mēslus pastāvīgo tīrumu un dārzu mēslošanai. Zirgu zemnieku saimniecībās bija daudz, jo zemniekiem ar saviem zirgiem bija jāapstrādā gan sava, gan arī muižas zeme. Govslopi bija mazproduktīvi, deva maz piena, jo ganības bija ļoti sliktas, nekoptas, siena kvalitāte – zema.

Šo iemeslu dēļ zemkopības un lopkopības produkcijas kopievākums bija neliels, pie tam pa gadiem svārstīgs. Tajā pašā laikā zemnieku maksājumi naudā un produktos, tāpat arī pildāmo klaušu apmēri visu 17. gs. auga, it sevišķi klaušu darbi. 17. gs. otrajā pusē vietām jau plašāk pārgāja uz maksājumiem naudā. Par maksājamiem nodokļiem un nodevām natūrā ir diezgan pilnīgas ziņas, jo zviedru valdība bija ieviesusi diezgan stingru kārtību, it sevišķi valsts un jaunizlēņotajās valsts muižās. Galvenais nodoklis Vidzemē šajā laikā bija kara kontribūcija (Station), ko vēlāk pārvērta pastāvīgā nodoklī, latviski tā saucamais staciņš. Kara laikā to ņēma pēc iespējām, bet pēc zemes pakļaušanas valdība tā apmērus reglamentēja. Tas kļuva par vienotu nodokli, ko aprēķināja pēc revīzijās noteiktā arklu skaita. Bez staciņa bija jāmaksā pasta nauda, baļķu nauda, maksāja kunga tiesu. Vissmagāk uz zemnieku pleciem gūlās klaušas, kuras visu gadu bija jāpilda muižā un kas 17. gs. beigās bija pieaugušas līdz apmēram 300 dienām no arkla.

Klaušu darbu secību pēc muižas ierēdņu ziņojumiem attēlo Ed. Dunsdorfs: [5: 86-88] *„Kad pavasarī lauki ir sagatavoti un apsēti, jāsāk vest mēsli, art rudzu laukus, līst līdumi, kur tādi atrodami. Bez tam uzplūdināms ūdens pļavās, sevišķi slapjos gados. Šie darbi turpinās, kamēr labība nogatavojas. Ja siena laiks ir sauss un ar siena ievākšanu ātri tiek galā, tad līdz labības pļaujai paliek vēl dažas nedēļas. Šinī laikā jānobeidz līdumu līšana, rakšanas darbi, būves darbi un pļavu izciršana tur, kur to var darīt bez zaudējumiem. Pēc tam ir jāsagatavo tīrumi ziemas sējai, jāpļauj un jāsēj, kā arī jākuļ. Tas turpinās līdz oktobrim. Kad labība iesēta un druvas nopļautas, jāsamet kulšanai labība kaudzēs un jāizcērt pļavas. Kulšana turpinās vēl ziemā, un to*

veic naktī. Dienā, kas šai gadalaikā ir visai īsa, jāpiegādā rijā labība, un tīrā labība jāaizved klētī, salmi laidarā, kūtīs un šķūņos. Kur nepieciešams, jālabo ēkas un jumti. Rijām jāpieved malka. Jāizcērt līdumi un jāveic visādi sīki darbi, ko nemaz nevar aprakstīt. Ja rudens ir sauss un ar šiem darbiem ātri tiek galā, var aizlaist uz Rīgu vai paveikt būves, kādas muižai nepieciešamas. Tāpat var sagatavot meža malku ķieģeļnīcai, kaļķu ceplim, rijām un muižai. Zirgi šinī laikā maz noder, izņemot gadījumu, ja sagatavo tīrumu nākošā g. vasarāju sējai, to aparot un noecējot. Tas viss ieteicams, ja vien laika apstākļi un brīvs laiks atļauj. Arī linu kulstīšana un vērpšana prasa laiku, bet visus sīkos mājturības darbus nemaz nevar aprakstīt. Ziema paiet, vedot labību. Kad tas paveikts, jāpieved baļķi būvēm un citur, kur tas vajadzīgs. Tāpat jāpieved citi materiāli un kurināmā malka. Pavasarī, iekams sāk art, jāstrādā pie būvēm. To gan arī dara rudenī, bet tad dienas ir īsas. Jātīra arī dīķi. Jo sevišķi nepieciešams celt vairāk rijas un kūtis".

Apmēram šādi pat darbi zemniekam bija jāveic gan savā saimniecībā, gan muižas laukos arī citos apgabalos. Starpība bija tā, ka Kurzemes-Zemgales hercoga domēnēs, tāpat kā Vidzemē, darbu apjoms bija stipri normēts, bet muižnieku zemēs, it sevišķi Poļu Inflantijā un Kurzemē, nekāda pienākumu normēšana nebija.

Zemniekiem tātad visi darbi gan paša saimniecībā, gan muižā bija jāveic ar savu inventāru un zirgiem. Tāpēc katram saimniekam bija jāuztur ne vien sava ģimene, bet arī klaušu darbu veikšanai nepieciešamie kalpi, tātad liels ēdāju skaits. Tā kā laika apstākļi bija mainīgi un neražas biežas, tad arī posts bija biežs viesis zemnieku sētās. Zemnieki daudzkārt cieta trūkumu un bija spiesti aizņemties no muižas sēklu, dažreiz arī lopbarību, tā kļūdami par regulāriem muižas parādniekiem.

Muižas šai laikā dalījās:

- valsts muižas;
- senās dzimtmuižas jeb aloidālās muižas, kuras bija muižnieku privātīpašums; tādu bija nedaudz;
- vīra lēņi, kuriem pie karaļa maiņas bija nepieciešams ikreizējs lēņa apstiprinājums un kuras nevarēja atsavināt bez valsts institūciju atļaujas;
- mantojuma lēņi, kuri bija vēl Livonijas konfederācijas laikā saņēmuši Jungingena vai Silvestra žēlastību;
- mūža muižas, kuras bija nodotas valdījumā līdz valdītāja mūža galam; tās nevarēja atsavināt bez valsts institūciju atļaujas.

Muižu saimniecības veidoja galvenokārt ar mērķi audzēt labību pārdošanai. Tāpēc tās būtiski atšķīrās no zemnieku saimniecībām, kas gandrīz visu ražoto patērēja pašas, atlicinot pārdošanai tikai nedaudz, lai varētu nopirkt pirmās nepieciešamības preces, galvenokārt sāli un dzelzi.

Muižas lielākoties apsaimniekoja paši muižnieki. Muižu ienākumu galvenie avoti bija labības pārdošana un degvīna tecināšana, kuru 17. gs. darīja no labības. Zemi lielākoties apstrādāja pēc trīslauku sistēmas, kaut arī bija novirzes no tās. Lai celtu labības kopievākumu, muižnieki sāka zemes ielabošanu, veicot pasākumus tās auglības celšanai. Pārvaldniekiem bija jāuztur kārtībā grāvji un jārok jauni tur, kur augsnes pārmitras.

Lielu vērību piegrieza arī zemes mēslošanai. Tā kā kūtsmēslu bija maz, jo muižās lopu skaits bija neliels, reglamentēja to izlietošanu. Izmantoja arī citus organiskos mēslošanas līdzekļus. Govs mēslus lietoja kā pamatmēslojumu, zirgu

mēslus deva ziemājiem, cūku mēslus – apīņiem, ķiplokiem, sīpoliem, putnu mēslus – dārzājiem. Domēņu zemniekiem bija jānodod muižai arī satrūdējušu lapu zeme.

Lai uzturētu lopus, aizliedza pārdot sienu un salmus. Darba organizācija bija vienkārša – tā balstījās uz stingru administratīvu darbu uzraudzību: muižās bija pārvaldnieks (amtmanis, junkurs), tam palīgs – vagaris, šķilters, rēķinvedis un rakstvedis, kas iegrāmatoja visus ienākumus un izdevumus. Darba ražīgums bija zems, jo uz muižu klaušu veikšanai atsūtītie kalpi bija ieinteresēti nostrādāt laiku, nevis veikt darbu. Vienīgais dzenulis bija darba uzraugs. Lai celtu darba ražīgumu, ieviesa riežu sistēmu: muižas laukus sadalīja noteiktos gabalos pēc zemnieku ciemata arklu lieluma, šo gabalu apstrādāšanu, mēslošanu, ražas novākšanu uzdeva veikt konkrētam zemnieku ciematam, kuram līdz ar to attiecīgi samazināja klaušu dienu skaitu. Līdzīgi klaušu gabalos iedalīja arī pļavas. Klaušu darbiem atstāja tikai celtniecības un palīgdarbus. Tādējādi zemnieku saimniecība tika ieinteresēta iedalīto riežas lauku ātrākā apstrādāšanā, tā varēja kontrolēt arī veikto darbu kvalitāti, jo bija zināma atbildīgā persona – konkrētā zemnieku sēta.

Lauksaimniecība, kura 16. gs. beigās un 17. gs. sākumā bija stipri cietusi, pamazām atkal uzplauka: auga iedzīvotāju skaits, aizpildījās tukšās sētas, atjaunoja ēkas. Tās cēla vienkāršas un praktiskas, bez kāda greznuma, lai būtu kur izmitināties cilvēkiem un lopiem. Zviedrijas valdības piepūle bija vērsta uz to, lai paceltu zemnieku materiālo stāvokli [31: 101]. Visi šie pasākumi palīdzēja Vidzemei uzplaukt, un gadsimta beigās tā kļuva par „Zviedrijas maizes klēti".

Literatūra

1. Balodis A. (1991). Latvijas un latviešu tautas vēsture. Izdevniecība Kabata. R. – 430 lpp.
2. Baltijas valstu vēsture (2000). Tulkojums latviešu val. Autoru kolekt. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
3. Boruks A. (1996). Lauksaimniecības reģionālā specializācija un teritoriālais izvietojums Latvijā. R. – 168 lpp.
4. Brežgo B. (1994). Latgolas vēstures materiāls I. Daugavpilī – 168 lpp.
5. Dunsdorfs Ed. (1935). Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas (1624.-1654. LU Studentu pad. grāmatn. R. – 442 lpp.
6. Dunsdorfs Ed. (1936). Vidzemes zviedru laika finanses. Atsev. iesp. no Veltījums izgl. min., prof. A. Tentelim. R. – 62.-103. lpp.
7. Dunsdorfs Ed. (1938./40). Vidzemes arklu revīzijas 1601.-1638. – LU raksti. Tautsaimn. un tiesību zin. fak. sērija, IV, 1. R. – 228. lpp.
8. Dunsdorfs Ed. (1962). Latvijas vēsture 1600.-1600. Daugava. – 588 lpp.
9. Dunsdorfs Ed., Spekke A. (1964). Latvijas vēsture 1500.-1600. Daugava. Stockholm. – 812 lpp.
10. Dunsdorfs Ed. (1984). Kurzemes karakartes (17. un 18. gadsimtenī). K. Zariņa fonds. Melburna. – 178 lpp.
11. Dunsfords Ed. (1986). Lielvidzemes kartes (17. un 18. gadsimtenī). K. Zariņa fonds. Melburna – 247 lpp.
12. Dunsfords Ed. (1991). Skaistā Latgale. Latgales vēsturiskās kartes. K. Zariņa fonds. Melburna. – 392 lpp.
13. Hahn J. Fr., v. (1911). Die bäuerliche Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im XVII und XVIII Jahrhundert. G.Braunsche Verlag. Karlsruhe. – 154 S.

14. Hupel A. W. (1785). Statistisch – Topographische Nachrichten von der Herzogthümer Kurland und Semgallen. Verb. J. Fr. Hartknoch. R. –343 S.
15. Ivanovs A., Kuzņecovs A. (2001). Krievijas valsts seno aktu arhīva dokuments par Dinaburgu cara Alekseja Mihailoviča varā (1665). – Latvijas arhīvi. Nr.2. R. – 27.-44. lpp.
16. Juškēvics J. (1932). Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. Valsts spiestuves izd. R. – 671 lpp.
17. Kemps Fr. (1991). Latgales likteņi. Avots. R. – 208 lpp.
18. Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. – XXI sēj., 1928.-1940. g.
19. Lazdiņš J. (2000). Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.). Turības biznesa augstsk. R. – 333 lpp.
20. Liepiņa Dz. (1983). Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. R. – 207 lpp.
21. Liepiņa Dz. (1999). Koktirdzniecība Latvijā no 1200. līdz 1940. gadam. – Latvijas mežu vēsture. R. – 249.-302. lpp.
22. Manteufell K. (1791). Etwas über Kurland in Rücksicht auf die gegenwartigen Missheligkeiten zwischen Herzog und dem Adel. Frankfurt und Libau. – 109 S.
23. Manteufell G. (1869). Polnisch – Livland. R. – 95 S.
24. Seraphim E., Seraphim A. (1892). Aus Kurlands herzoglicher Zeit. Mittau. – 248 S.
25. Seraphim A. (1904). Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561.-1795.) – Livländische Geshichte. III B. Reval. – 371 S.
26. Skujenieks M. (1916). Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskava. – 176 lpp.
27. Škutāns St. Dr. (1972). Dokumenti, kas atsateic uz Latgolas vēsturi – Acta Latgalica. 4. Latgaļu pētnīceibas inst. Baltijas humanit. izdevn. Zviedrijā – 179.-400. lpp.
28. Švābe A. (1922). Latvijas zemnieks 1624. g. – Izglītības ministrijas mēnešraksts. R. – 165.-180. lpp.
29. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas agrārā reforma. Zemkop. ministr. izd. R. – 7.-176. lpp.
30. Švābe A. (1932/1993). Die älteste schwedische Landrevision Livlands. – LU raksti. Tautsaimn. un tiesību zin. fakult. sēr. II, 9. R. – 337.-596. lpp.
31. Transehe – Roseneck, A., v. (1890). Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Verlag I. I. Trübner. Strassburg. –265 S.
32. Wagner D. E. (1776). Geschichte des Königreich Polen. Abt. 2. Geschichte von Litauen, Preussen und Liefland. Leipzig.
33. Zeids T. (1953). Kurzemes hercogiste un Kurzemes jautājums XVIII gs. – Latvijas PSR vēsture I sēj. Zinātņu Akad. izd. R. – 268.-294. lpp.
34. Zeids T. (1984). Attīstītais feodālisms. LPE, 5_2 sēj. – 145.-152. lpp.
35. Zeile P. (1997). Latgaliešu etnomentalitāte un kultūra. – Acta Latgalica, 9. Latgolas pētnīceicības inst. Daugavpils. – 273.-299. lpp.
36. Zeile P. (2001). Poļu laiki Latgalē. – Ai, māte Latgale. Atskati Latgales vēsturē un kultūrvēsturē. Izd. Annele. R. – 175.-188. lpp.
37. Ziegenhorn Ch.G.,v. (1772). Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Verl J. J. Kanter. Königsberg. – 308 + Beylage 456 + Register.
38. Žemetvarka Lietuvoje 2000 (2000). Vilnius. 104.
39. Брежго Б.Р. (1956). Очерки по истории крестянских движений в Латвии 1577-1907. Рига. – 171 с.

III DAĻA

Agrārais jautājums Baltijā Krievijas impērijas sastāvā

9. Politiskā situācija un agrārais jautājums Krievijas Baltijas guberņās

9.1. Baltijas iekļaušana Krievijas impērijā

18. gs. rietumu civilizācija dēvē par apgaismības laiku. Tas iezīmēja gadsimtiem ilgušā kristīgā sociālisma, lēņtiesības sistēmas un kārtu sabiedrības pārveidošanās procesu strauju tālākvirzību, zinātnes atraušanos no baznīcas un pievēršanos saimniecisko jautājumu risināšanai, ar romiešu tiesību principu daļēju pārņemšanu, kā arī liberālisma un konkurences ienākšanu sadzīvē. Tomēr apgaismības process visur Eiropā neienāca vienlaikus un vienveidīgi, bet tajā bija saskatāmas dziļas reģionālās atšķirības – rietumos zinātnes idejas un tehnikas attīstība iespiedās visās dzīves sfērās, turpret Austrumeiropā nostiprinājās cilvēku dalīšanās kārtās un augstākās kārtas – muižniecības spēlēšanās ar apgaismības principiem apziņā, ka viņa ir vienīgā, kam ir tiesības pārstāvēt visu valsti un attiecināt uz sevi liberālisma idejas. 18. gs. pirmie divi gadu desmiti bija vieni no asiņainākajiem Eiropas vēsturē. Lai gan Rietumeiropā šai laikā bija uzplaukusi zinātne, māksla un saimnieciskā dzīve, tālaika rietumu cilvēks, plaši runādams par cilvēku brīvību, brālību un vienlīdzību, bija iekļāvis savā ietekmes zonā visu Āfriku un Ameriku, kā arī daudzas Āzijas zemes un romiešu tiesību atdzimšanas vārdā veselos kontinentos bija ieviesis verdzību un vietējās kultūras pakļaušanu. Āfrika bija kļuvusi par vergu piegādātāju Amerikas baltajiem plantatoriem, kas bija pārliecināti, ka viņi vienīgie pārstāv cilvēci. Un tomēr pamazām, paaudžu gaitā, cilvēku vienlīdzības un brālības idejas guva arvien lielāku atzīšanu un arvien plašāku izplatību un grāva kārtu sabiedrības pamatus.

Citāda bija attīstības gaita Austrumeiropā, kur nostiprinājās kārtu sabiedrība, it sevišķi abās lielajās Austrumeiropas valstīs – Žečpospolitā un Krievijā. Apvienotajā Polijas-Lietuvas valstī – Žečpospolitā muižniecība bija piesavinājusies tiesību deklarēt sevi kā visas nācijas pārstāvi. Žečpospolitā, tāpat kā Krievijā tieši 18. gs. nostiprinājās muižnieku kārtas neierobežotā vara un zemniecības nospiešana smagākajā dzimtbūšanas formā (*Leibeigenschaft*). Arī Austrumeiropā izplatījās apgaismības idejas, taču 18. gs. sākumā tās bija tikai **„rotaļlietas"** augstākās, valdošās kārtas rokās un bija samērā maz pazīstamas zemniecībā, kura redzēja tikai divas iespējas – vai nu bez ierunām pakļauties muižniecībai, vai arī sākt revolūcijas un dumpjus, kas bija tik bieža parādība Krievijā un vienmēr tika apspiesta ar ieroču palīdzību.

Šo procesu Austrumeiropā sekmēja Krievijas valsts milzīgā izaugsme, kuras sākumi saskatāmi jau 15.-16. gs., tūlīt pēc tam, kad Krievija nometa tatāru jūgu un

iekļāva tatārus savā armijā kā līdzgaitniekus. Saskaņā ar vērtējumiem (jo drošu statistisku datu par minēto periodu nav), Krievijas valsts teritorija 1500. g. bija ap 2,2 milj. kvadrātkilometri, 1600. g. – ap 8,9 milj., 1689. g. – ap 14,8 milj. un ap 1725. g. – ap 15,4 milj. kvadrātkilometri – tātad daudz vairāk nekā visa Rietumeiropa kopā. Protams, liela daļa, sevišķi ziemeļapgabali un Sibīrija, bija mazapdzīvota, bet tomēr šī platība bija milzīga [27: 25-29]. Arī iedzīvotāju skaits bija pieaudzis ļoti liels, un pēc revizijas datiem tas 1722. g. bija ap 14 milj., bet 1762. g. jau 19 milj. un 1796. g. jau 36 milj. cilvēku [26: 396]. Krievija 18. gs. bija kļuvusi par lielāko un iedzīvotājiem bagātāko valsti Eiropā, jo Francijā šai laikā dzīvoja ap 27, Vācijā – ap 20 un Anglijā – ap 15,5 milj. cilvēku. Līdz ar to izmainījās arī Krievijas politiskais un militārais svars, un 1700. g. tā sāka izšķīrēju cīņu ar senajām Baltijas jūras valstīm Dāniju, Zviedriju un Žečpospolitu par kundzību Baltijas jūrā.

Šīs cīņas sākuma posmā Krievija kopā ar poļu paniem un dāņiem veidoja koalīciju pret tolaik stiprāko Baltijas jūras valsti – Zviedriju. Koalīcijas kaldināšanā nozīme bija zviedru izcelsmes Vidzemes muižniekam J. R. Patkulam, kas pārstāvēja kā zviedru, tā vācu muižnieku intereses viņu cīņā pret zviedru karaļa Kārļa XI valsts interesēs veikto valsts muižu redukciju (atsavināšanu) un muižnieku īpašumtiesību pārbaudi, kuras rezultātā valsts Vidzemes latviešu daļā pārņēma atpakaļ savā pārziņā 75% muižu, atstājot privātajām nereducētajām muižām tikai 25% no visu arklu kopskaita.

Situācija kara sākšanai šķita labvēlīga. 1697. g. bija miris muižu redukcijas ierosinātājs un izvedējs Zviedrijas karalis Kārlis XI un troni bija mantojis piecpadsmitgadīgais Kārlis XII. Pēc dabas Kārlis XII bija īsts varjagu pēctecis, kas pirmajos varas gados nodarbojās galvenokārt ar medībām un kara spēlēm, atstājot valsts vadību muižniecībai un kancleram grāfam Uksenšernam. Šai laikā valstī stipri pieauga muižniecības neapmierinātība ar izdarīto muižu redukciju un vēlmi atgūt zaudētās muižas.

Lielais Ziemeļu karš sakrita ar Krievijas valdnieka – cara Pētera I realizēto Krievzemes ekspansijas politiku. Tas sākās drīz pēc lielā sala, vispārējas neražas un milzīgā bada, kas plosījās Zviedrijas aizjūras provincēs, un kura laikā Igaunija un zviedru Vidzemē 1695.-1698. g. daudzi ceļi bija pārklāti ar nomirušo badacietēju līķiem, ar kuriem barojās plēsīgie zvēri un bez saimnieka palikušie suņi. Lielā bada apraksts dots šīs grāmata 6. nod. – mazais leduslaikmets Latvijā, un tamdēļ še to sīkāk neaplūkosim.

Lielais Ziemeļu karš ilga no 1700. līdz 1721. g., kaut gan Igaunija, Vidzeme un Rīgas pilsēta nokļuva krievu rokās jau 1710. g., kad faktiskā karadarbība še izbeidzās. Tas saslēdzās arī ar Spānijas mantojuma karu par varu Rietumeiropā, kur cīņās piedalījās Anglija, Holande, Austrija, daudzi Vācijas ķeizarvalsts firsti, Francija, Spānija un Portugāle – jo karadadarbība kārtējo reizi bija pārņēmusi visu Eiropu. Dienvidos karadarbībā piedalījās arī varenā Osmaņu impērija (Turcija), kura kopš šī laika pakāpeniski bija spiesta atkāpties no Eiropas.

Ziemeļu kara sākumā Zviedrijai bija lieli panākumi – tās armija Kārļa XII vadībā satrieca Dāniju un piespieda to noslēgt mieru. Vēl 1700. g. karalis Kārlis XII izcēlās Igaunijā un pie Narvas sagrāva skaita ziņā pārākos krievu pulkus, piespiezdams to valdnieku Pēteri I glābties bēgšanā. Zviedri devās uz dienvidiem un pie Rīgas sakāva Žečpospolitas karaļa un Saksijas kūrfirsta Augusta Stiprā sakšu pulkus. Zviedrija okupēja Kurzemes un Zemgales hercogisti, iebruka Lietuvā un

Polijā, ieņēma Varšavu un aizgāja līdz Saksijas galvaspilsētai Drēzdenei. Taču tad zviedri „iestrēga" – iemaisījās Žečpospolitas iekšējās lietās, atcēla tās karali Augustu Stipro un piespieda ievēlēt sev tīkamu Polijas karali. Taču viņš neguva poļu muižniecības simpātijas, arī tad nē, kad devās karā pret Krieviju. Redzēdams, ka nespēs ieņemt Maskavu, Kārlis XII pagriezās uz dienvidiem, uz Ukrainu, un še pie Poltavas 1709. g. cieta lielu sagrāvi. Kārlis XII bija spiests meklēt glābiņu Osmaņu impērijā. Karš ilga vēl 12 gadus, taču tā liktenis bija izšķirts. Arī Kārlis XII, kas karoja vēl daudzās vietās, beidzot Norvēģijā kaujā krita. Līdz ar viņu izbeidzās Zviedrijas varenības un lielvalsts laikmets.

Pa garajiem kara gadiem Krievijas valdnieks Pēteris I bija devis pavēli savam karaspēkam, kuram bija piebiedrojušies arī tatāri, iebrukt Vidzemē un to izpostīt, jo lielajās pilsētās turējās zviedru garnizoni un krievu armija, kura bija ieņēmusi arī lielu Kurzemes un Zemgales hercogistes daļu līdz ar galvaspilsētu Mitavu (tagadējo Jelgavu), necerēja še noturēties. Tāpēc arī krievu armija kņaza Šeremetjeva vadībā pēc Pētera I pavēles briesmīgi izpostīja Igaunijas un Vidzemes lauku apvidu (par ko sīkāk runāsim aplūkojot zemnieku stāvokli). Daudzus vietējos vāciešus, latviešus, lībiešus un igauņus nogalināja vai arī aizveda gūstā uz Krieviju vai tatāru zemēm, starp tiem arī Alūksnes mācītāja un Bībeles tulkotāja latviešu valodā Ernesta Glika audžumeitu Martu Skavronsku, kura vēlāk kļuva par Pētera I sievu un ar 1725. g. par Krievijas carieni ar Katrīnas I vārdu.

Krievija ieņēma arī līdz tam Zviedrijai piederošo Ingermanlandi, un še purvainā vietā, pie Ņevas upes ietekas Somu līcī, Pēteris I 1703. g. pavēlēja celt Krievijai jaunu galvaspilsētu – Sankt Pēterburgu.

Sakāvusi zviedrus pie Poltavas, Krievija centās nostiprināties pie Baltijas jūras. Kara sākumā, nodibinot pretzviedru koalīciju, Krievijas valdnieks Pēteris I gan bija noslēdzis vienošanos ar Žečpospolitas karali un Saksijas kūrfirstu Augustu Stipro par Zviedrijas aizjūras provinču sadalīšanu, paredzot Žečpospolitai atdot zviedru Igauniju un Vidzemi, bet Krievijai nodrošināt pieeju pie jūras Ingermanlandē. Taču galīgi šos jautājumus izlēma daudz vēlāk, 1721. g. Nīstades mierlīgumā ar Zviedriju.

Vidzeme Krievijas pārvaldīšanā nonāca jau 1710. gadā, kad krievu armija, vairākkārt zemi briesmīgi izpostījusi, okupēja to.

Krievu armijai ienākot Vidzemē, to sagaidīja sabiedrotie – tā vācu muižniecības daļa, kam Zviedrija lielās redukcijas laikā bija atņēmusi valsts izdāvinātās muižas un kas cerēja un varas maiņas rezultātā tiešām arī panāca reducēto īpašumu restitūciju, privilēģiju nostiprināšanu un gan tiesiskā, gan materiālā stāvokļa uzlabošanu. Kad zviedru armija, kas bija nostiprinājusies Rīgā, sāka sarunas par kapitulāciju, kopā ar militāro delegāciju pie krievu armijas virspavēlnieka Šeremetjeva devās arī Rīgas rātes un Vidzemes bruņniecības pārstāvji. Viņi negāja pie krievu armijas virspavēlnieka kā lūdzēji, bet gan kā līdztiesīgi sarunu partneri. Viņi zināja, ka Krievijas cars Pēteris I par visu vairāk vēlas iegūt Vidzemi un Rīgu, lai gan oficiāli agrākajos līgumos to bija apsolījis atdot savam sabiedrotajam Augustam Stiprajam. Tāpat viņi zināja, ka karš vēl nebūt nav beidzies – Ziemeļu karš savijās ar Spānijas mantojuma karu (1701. g.-1714. g.), kurā Francija, Svētā Romas Impērija, Anglija, Holande, Dānija un citas valstis cīnījās par vadošo vietu Rietumeiropā un visā pasaulē. Kaujas starp Zviedriju un viņas sabiedrotajiem, no vienas puses, un Krievijas-Dānijas-Saksijas-Polijas koalīciju un tās sabiedrotajiem, no otras puses, vēl ilgi turpinājās Balkānos, Vācijas teritorijā un pat Itālijā. Vēl 1711. g. Augusts Stiprais, Saksijas kūrfirsts un

Žečpospolitas karalis, tiekoties ar Krievijas valdnieku Pēteri I, pieprasīja, lai pēdējais pilda savu solījumu un atdod visu Vidzemi Žečpospolitai. Taču viņam nebija stipra armija un līdz ar to nebija, ar ko savas prasības pamatot. Taču Pēteris I saprata, ka visu Livoniju viņš nevarēs tik viegli iegūt, jo pret to iebildīs viņa līdzšinējie sabiedrotie, un tamdēļ jāķeras pie viltības – jāparāda pasaulei, ka nevis Krievija iekaro Livoniju, bet tā pati brīvprātīgi nolemj pievienoties krievu valstij.

Šādos apstākļos Pēteris I deva grāfam Šeremetjevam plašas pilnvaras piekāpties vācu bruņniecībai, lai panāktu tās piekrišanu zemes pievienošanai Krievijai. Kapitulācijas sarunās tas arī izdevās – Vidzemes muižniecība panāca, ka Livonijai (Vidzemei) tika piešķirts sevišķs statuss – **„status provincialis"**, kas nodrošināja tās autonomiju Krievijas valsts sastāvā. 1710. gada 4 jūlijā abas puses parakstīja **kapitulācijas līgumu.** Vidzemes landtāgs to apstiprināja tajā pašā 1710. g. un Pēteris I – tā paša gada 12. oktobrī. Vidzeme kļuva par Krievijas faktiski pārvaldītu provinci.

Kad Ziemeļu karš beidzās un Krievija ar Zviedriju Nīstadē 1721. g. noslēdza miera līgumu, tajā pilnīgi iekļāva 1710. g. „kapitulācijas līguma" noteikumus. Tas nenācās viegli, jo Baltijas jautājums kārtējo reizi bija nokļuvis starptautisko interešu lokā. Daudzi Ziemeļu kara dalībnieki, gan sabiedrotie, gan pretinieki, nevēlējās Krievijas robežu pārliecīgu paplašināšanu. Rietumeiropas valstis – Francija, Anglija, Holande, arī sākotnējā sabiedrotā Žečpospolita izteica protestu un neatzina Vidzemes iekļaušanu krievu impērijā. Tāpēc cara valdība gāja aplinkus ceļu – tā atsaucās uz Vidzemes iedzīvotāju vēlēšanos un Zviedrijas piekrišanu. Miera līgumā Vidzemes un Igaunijas pāreju Krievijas sastāvā noformulēja kā pirkumu. Krievijas valdība samaksāja Zviedrijai par šīm aizjūras provincēm 2 milj. dālderu* un garantēja Zviedrijai tiesības ik gadu iepirkt Vidzemē labību 50000 rubļu vērtībā. [2: 110-111]

Rietumvalstu protesti pret šo „pirkumu" palika uz papīra, jo tām toreiz nebija nekādu reālu iespēju pārgrozīt notikumu gaitu.

9.2. Kapitulācijas līgums un muižniecības privilēģijas

Līdz ar kapitulācijas līguma parakstīšanu Krievija ieguva pieeju Baltijas jūrai, jo tagad tā valdīja nevien pār Ņevas upes krastos uzcelto Sankt Pēterburgu, bet arī pār Ziemeļigauniju, tās salām un visu Vidzemi, ietverot arī pie Rīgas jūras līča esošo lielo ostas un tirdzniecības pilsētu – Rīgu. Kapitulācijas līgums un Vidzemes muižniecībai piešķirtais sevišķais stāvoklis – **status provincialis** nodrošināja muižniecībai privilēģijas, kuras nebūt nerunāja pretī cara Pētera I vēlmēm, un muižniecības kā šo vēlmju galvenā balsta interesēm – valdnieka personīgās varas nostiprināšanai pār milzīgo valsti, kurā bija iekļauti daudzu nacionalitāšu cilvēki. Tāpat tās nerunāja pretī kopš senlaikiem izvirzītajai **Baltijas** politikai. Krievija jau bija kļuvusi par daudznacionālu valsti, kurā daudzos apgabalos ievēroja vietējās nacionālās un arī ticības īpatnības, ja tās nedarbojās pret valdošajiem lielkrievu pamatprincipiem un valdošo dzimtbūšanas iekārtu.

Politiskā ziņā Pēteris I, kam vēsture ir devusi Pētera Lielā vārdu, centās Krievijā pilnībā realizēt ideju par absolūto monarhiju – jeb, krieviski izsakot – par neierobežotu

* 1 Alberta dālderis, atkarībā no konkrēta gada līdzinājās 1,15 – 1,30 Krievijas rubļiem

valdnieka patvaldību, kas ar verdziskās muižniecības rokām ierautu valsti rietumu gultnē. Par šo absolūtisma atbalstu muižniecība pretī saņēma monopolvaru pār zemi un pie tās piesaistītajiem zemniekiem. Reizē ar to Pēteris I centās pēc iespējas tuvoties Rietumeiropai ar tās strauji uz priekšu ejošo kultūru, tirdzniecību un rūpniecību. Krievijas īpatnējos apstākļos dzimtbūšanas ietvaros kapitālisma un merkantīlo ideju attīstībā viņš izmantoja arī valsts un muižniecības monopolu uz darbaspēku, sekmēdams pāreju uz naudas nodevām. Pēteris I vadīja Krieviju – un līdz ar to arī tās sastāvā ietilpstošās Baltijas guberņas uz **Eiropeizācijas ceļu**, un šai ziņā Vidzemes muižniecības īpašais stāvoklis un privilēģijas saskanēja ar viņa politiskajiem principiem. Sekmēdams tirdzniecības un rūpniecības paplašināšanu, Pēteris I cerēja likvidēt gadsimta ilgo plaisu ar Rietumeiropu. Tā kā valsts un privāto muižu ienākumi bija pilnībā atkarīgi no zemnieku piespiedu bezmaksas darba, Krievijā izveidojās īpatnēja muižnieciski birokrātiska sistēma, kas pamatojās uz zemnieka darbu uzraudzību, zemnieku skaita palielināšanu un līdz ar to zināmām muižniecības rūpēm un atbildību par dzimtļaudīm.

Šie principi bija izteikti arī kapitulācijas līgumā ietvertajos **akorda punktos**, kas nodrošināja kā Vidzemes muižniecības pašvaldības tiesības, tā arī privilēģijas, pietuvinot šo sistēmu Krievijas likumiem un paražām. Cars Pēteris I tās apstiprināja 1710. g. 12. oktobrī, kapitulācijas līgumā ietverot:

- 1.-4. punktu, kas nodrošināja ticības brīvību un Augsburgas konfesijas – luterānisma kā provinces oficiālās ticības tiesisko pamatu. Ar to Vidzeme tika nodrošināta pret pareizticīgās baznīcas spiedienu un saglabāja garīgo autonomiju;
- 5. punkts atjaunoja provinces autonomiju – status provincialis, pilnībā tika atjaunota landtāga darbība un nodrošinātas plašas pilnvaras provinces pašpārvaldē;
- 6.-12. punkts regulēja iedzīvotāju tiesības. Lai gan 9.-10. paragrāfs paredzēja visu Vidzemes, Igaunijas un Sāmsalas iedzīvotāju, kā muižnieku, tā nemuižnieku tiesību ievērošanu un aizsardzību, tomēr citi punkti nemuižnieku tiesības praktiski likvidēja, jo muižniecība ieguva pār saviem zemniekiem civilās un kriminālās tiesas varu un spriedumu izpildvaru; šajā ziņā to pielīdzināja Iekškrievijas muižniecībai, kurai šādas tiesības jau bija;
- 12.-20. punkts paredzēja zviedru valdības reducēto muižu atdošanu atpakaļ to bijušajiem lietotājiem. Daudzi muižnieki šo muižu restitūciju uzlūkoja kā kapitulācijas līguma galveno ieguvumu.
- 20.-30. punktu, kas paredzēja rīcību ar īpašumu un mantu; nozīmīgs bija fakts, ka no minētiem punktiem izrietēja Vidzemes muižniecības atbildība ne tikai par bruņniecību, bet arī par citām Vidzemes guberņas iedzīvotāju kārtām.

Muižniecībai ļoti svarīgi bija kapitulācijas akta 16.-19. punkti, kas noteica, ka muižas Vidzemē turpmāk drīkst piederēt tikai vietējai muižniecībai *(Такие шляхтские местности впредь никому, кроме Лифляндских Шляхтичев, покупать не вольно будет, и которые уже противно сему проданы, Шляхтичам те выкупать)*.

Līdz ar to zemes īpašums nokļuva ļoti šauras pilsoņu grupas rokās – proti, zeme varēja piederēt tikai tiem, kas bija ierakstīti Vidzemes muižniecības matrikulā jeb bruņniecības solā, tas ir, dižciltīgo dzimtu sarakstā, un piederēja pie bruņniecības kārtas (Mitbruderschaft). 1747. g., kad pabeidza bruņniecības matrikulas sastādīšanu, tajā bija ierakstītas 172 muižnieku ģimenes [23: 107-108; 19: 36] Pārējie muižu

īpašnieki, kam tās bija saglabājušās no agrākiem laikiem vai iegūtas dāvinājuma vai citā ceļā, šīs muižas gan saglabāja, bet nevarēja būt pilntiesīgi landtāga locekļi. Viņi varēja piedalīties landtāga sēdēs ar balsošanas tiesībām tikai vietējo nodokļu jautājumos.

Vietējā pašpārvalde pēc pievienošanas Krievijai palika zemes padomes – landtāga rokās, kas no visu brīvo cilvēku pārstāvniecības pārveidojās par muižnieku kārtas institūciju. Tajā obligāti bija jāpiedalās visiem matrikulā uzņemtajiem muižniekiem, kuriem Vidzemē piederēja muižas. Pilsētu pārstāvji no landtāga pamazām tika izspiesti.

1759. g. Vidzemes landtāgs izstrādāja jaunus noteikumus par tā iekārtu un uzbūvi (Landtāgs-Ordnung). Tie nostiprināja muižniecības nozīmes pieaugumu. Lai gan formāli landtāgs reprezentēja visu zemi, faktiski tas kļuva par vienas kārtas – bruņniecības interešu aizstāvi, par šauru dzimtmuižnieku organizāciju.

Landtāgs ar ģenerālgubernatora atļauju sanāca ik pēc 3 gadiem, bet ārkārtas landtāgi – pēc vajadzības. Guberņas pārvaldīšanas jautājumos landtāgam bija plašas pilnvaras, un tas varēja [22]:

- iesniegt Krievijas valdībai priekšlikumus par guberņas pārvaldes vispārējiem jautājumiem;
- izlemtos muižnieku iesniegumus un lūgumus, kas attiecās uz muižniecības un baznīcas lietām un lauksaimniecības attīstību guberņā;
- pārzināt un izlemt visus jautājumus, kas attiecās uz guberņas finansēm, noliktavu saimniecību, skolu darbību, sabiedrisko pienākumu un apgrūtinājumu izpildi;
- iecelt darbiniekus vakantajās pārvaldes un tiesu aparāta vietās.

Galvenā landtāga funkcija tomēr visos laikos bija vietējās bruņniecības – indigenāta locekļu interešu pārstāvēšana un aizsardzība.

Vidzemes bruņniecības centienus saglabāt provinces autonomiju sekmēja vācu aristokrātijas lielā ietekme Pēterpils galmā; tās rezultātā visi valdnieki, kas nāca tronī pēc Pētera I, kā mēs redzēsim apakšnodaļā par zemniecības stāvokli 18. gs. otrā puse, līdz pat 19. gs. beigām apstiprināja kapitulācijas aktā muižniecībai dotās privilēģijas.

9.3. Zemnieks un zemkopība 18. gs. pirmā pusē

9.3.1. Lauksaimniecības vispārējais stāvoklis 18. gs. sākumā

Zemnieku kārtas un zemkopības stāvokli 18. gs. sākumā, kad tieša kara darbība Krievijas jauniegūtajā provincē, (kura krieviski tika nosaukta kā *„Lifljandskaja gubernjija"*, bet latviski kā **Vidzeme**), līdz ar Rīgas ieņemšanu *de facto* bija noslēgusies, noteica vairāki faktori. No tiem minami ļoti nelabvēlīgie klimata apstākļi, to izsauktā neraža un lielais bads, kas 1695.-1698. g. plosījās visā Ziemeļeiropā un no kura sevišķi cieta Igaunija, kā arī Vidzeme. Tam sekoja ilgstošais Lielais Ziemeļu karš, kura sākuma periodā, kad krievu armija vēl necerēja zviedru Vidzemē noturēties, tā tika ļoti briesmīgi izpostīta. 1710. g. pavasarī nāca lielā mēra epidēmija, kas piemeklēja Rīgu un Vidzemes lauku apvidus un aizrāva sev līdzi vairāk kā 60000 cilvēku dzīvības. Pēc Vidzemes ieņemšanas karš ar Zviedriju vēl turpinājās 10 gadus, un Vidzemes ekonomiskais stāvoklis turpināja pasliktināties. Daudz cilvēku

šai laikā pameta savas izpostītās sētas un devās kā bēgļi meklēt laimi citur. Savukārt pamestajās un tukšajās sētās ienāca un apmetās svešinieki no citiem apgabaliem, sevišķi no poļu Inflantijas. Pār Vidzemi vēlās kārtējais kolonizācijas vilnis. Visbeidzot, 1713.-1716. g. Vidzemē atkal bija ļoti nelabvēlīgi klimatiskie un dabas apstākļi – liela vētra Rīgas ostā, tam sekojošais sausums, neraža un bads. Krievu armija šai laikā pieprasīja un arī saņēma lielus pārtikas daudzumus karavīru uzturam, kā arī šķūtis to pārvadāšanai.

Lai daudzmaz iegūtu priekšstatu par Vidzemes faktisko stāvokli un saimnieciskajām iespējām, Krievijas valdība 1712. g. izdarīja pirmo zemes un arklu revīziju. Tās gaitā konstatēja, ka Vidzemes latviešu daļā (toreizējos Rīgas un Cēsu apriņķos), bija palikuši dzīvi tikai 40,5% no tā iedzīvotāju skaita, kas bija konstatēts pirms lielā Ziemeļu kara. Tas nozīmēja, ka Vidzemes attīstība bija atmesta atpakaļ par 30-40 gadiem, salīdzinot ar zviedru valdīšanas beigu posmu, un kara zaudējumus tā spēja sadziedēt tikai ap 18. gs. vidu.

Kara pirmajos gados krievu armija daudzkārt ielauzās zemē, ieņēma pilsētas un novadus un mēģināja padzīt zviedru armiju, kura pēc pirmajām veiksmēm kara sākumā pamazām bija spiesta pāriet uz aizsardzību, nocietināties pilsētās, nespējot aizstāvēt lauku apvidus un to iedzīvotājus.

Kara laime pamazām nosvērās Krievijas pusē, un ķeizars Pēteris I redzēja, ka ir pienācis laiks aktivizēt seno „Baltijas politiku" ar mērķi nostiprināties Baltijas jūras krastos un pārvērst Vidzemi un Igauniju par neatņemamu Krievijas impērijas sastāvdaļu. Šo mērķi viņš realizēja plānveidīgi un sistemātiski, nežēlodams ne vietējos iedzīvotājus, ne viņu mantu. Tāpēc arī Vidzeme desmit kara gados cieta ļoti stipri – muižas un zemnieku sētas tika nopostītas un nodedzinātas, visur rēgojās krāsmatas, cilvēki tika izkauti, aizvesti gūstā uz Iekškrieviju vai bēguļoja un slēpās mežos. Tāpat izkauti tika arī lopi, senie tīrumi pamesti atmatā. Cilvēka vērtība bija nokritusi bezgala zemu, it sevišķi Igaunijā, kur krievu armijas postījumi bija lielāki nekā Vidzemē. Stāvokli labi raksturoja krievu armijas virspavēlnieka Šeremetjeva ziņojums caram, kurā lasāms: *„Lopi un igauņi ir saņemti lielā skaitā, govis tagad maksā altīnu, aitu var dabūt par 2 dengām, mazu bērnu par 1 dengu, lielāku – par 1 grivnu, bet četrus gabalus par 1 altīnu"* (rublī bija 10 grivnas; 1 altīns bija 3 kapeikas) [23: 113; 14: 13].

Postījumus izdarīja galvenokārt atsevišķas krievu un tiem līdzi atnākušo tatāru karaspēka nodaļas, kas regulāri sirodamas pārstaigāja zemi. Muižnieku liela daļa bailēs no sirotājiem pameta muižas un slēpās Rīgā, Tērbatā un citās nocietinātās pilsētās, bet viņu pamestās muižas tika izlaupītas un nopostītas. Zemnieki, karaspēkam tuvojoties, parasti pameta savas sētas un kopā ar ģimeni un saimi slēpās mežos vai citās grūti pieejamās vietās. Taču viņiem bija jādzīvo. Kā atzīmē vēsturniece Dz.Liepiņa, kas šo laikmetu ir pētījusi, zemnieki, lai nenomirtu badā, bija spiesti art, sēt un novākt ražu, ja tā nebija sadedzināta. Tāpēc daudzi tūlīt pēc karaspēka nodaļu aiziešanas atgriezās sētā, atjaunoja primitīvās ēkas, kopa zemi, vāca ražu. Saimnieciskā darbība pilnīgi neapstājās nekad, jo tas nozīmētu bada nāvi. Daudziem zemniekiem šie saimniecības atjaunošanas darbi bija jāveic vairākkārt, jo karapulki un citi sirotāji nāca un gāja. Atsevišķos novados zemnieku sētu nopostīšana un atjaunošana notika pat pieckārtīgi un seškārtīgi [16: 3-4].

Postu pavairoja arī tie zemnieki, kuri pēc viņu saimniecību izpostīšanas neatgriezās bijušajā sētā, bet klaiņoja apkārt, paši sirodami un ņemdami visu, kas vēl

bija ņemams. Tā tas turpinājās līdz 1710. g., kad krievu armija Vidzemē guva galīgo pārsvaru un zviedru garnizona pavēlnieks Rīgā parakstīja kapitulācijas aktu.

Kara postu palielināja **lielā mēra epidēmija**, kura 1710. g. plosījās visā Latvijas teritorijā, it sevišķi Rīgā un tai tuvāk esošajos Vidzemes novados.

Mēris uz Livoniju atnāca no dienvidiem: 1707. g. tas plosījās Turcijas Eiropas daļā un Ungārijā, 1708. g. Silēzijā un Lietuvā, 1709. g. Prūsijā un Kurzemē, bet 1710. g. Vidzemē, no kuras sasniedza Igauniju un Zviedriju.

Mēra posts bija liels. Vācijā, Brandenburgā, izmira trešā daļa iedzīvotāju, tikpat daudz Lietuvā, Grodņas apgabalā. Latvijā mēra upuru skaits bija sevišķi liels. Kurzemē vien to vērtē ap 200000, tai skaitā Bauskā izmira divas trešdaļas iedzīvotāju [5: 135-144]. Lai arī Kurzemē no mēra mirušo skaits liekas pārspīlēts, tas tomēr norāda uz sērgas plašajiem un postošajiem apmēriem.

Rīgu krievu armija bija aplenkusi jau 1709. g. rudenī. Pilsētā bez tās pastāvīgajiem iedzīvotājiem un prāva zviedru garnizona bija meklējuši patvērumu arī daudzi tūkstoši lauku iedzīvotāju, it sevišķi muižnieki, tāpēc tajā drīz vien iestājās pārtikas trūkums un bads. To pastiprināja sen neredzēti Daugavas plūdi 1709. g. pavasarī. Pārplūda pagrabi un noliktavas, gāja bojā lieli pārtikas krājumi. 1710. g. maija vidū Rīgā parādījās mēris, kas drīz vien pārsviedās arī uz krievu armiju. Tas pamudināja zviedru un krievu karaspēka virspavēlniecību ātrāk parakstīt Rīgas padošanās aktu. Krievu armiju, lai pasargātu no mēra posta, atvilka uz Latgali, tomēr arī tajā no mēra apmira ap 9800 vīru.

Rīgā un apkārtējos Vidzemes novados mēris plosījās līdz 1710. g. beigām. Jau jūlijā Rīgā, neskaitot bēgļus lauciniekus, bija palikuši dzīvi tikai 864 vīrieši (un, domājams, aptuveni tikpat daudz arī sievietes). Pilsēta nebija pat spējīga novākt no ielām līķus un mēslus [13: 142-153].

Mēra epidēmijā apmira ļoti daudz iedzīvotāju, it sevišķi Rīgas tuvumā, ap Daugavu, lībiešu apdzīvotajās draudzēs. Piemēram, Salaspils draudzē 1712. g. bija saglabājušies tikai 3,9% no pirmskara iedzīvotājiem. Mēra epidēmija iezīmēja lībiešu bojāeju, un pēc Ziemeļu kara viņi kā tauta vairs nav pieminēta.

Pēc H.Bruininga aprēķiniem Ziemeļu kara un mēra rezultātā Vidzemes latviešu daļas lauku apvidos no 127,3 tūkstošiem iedzīvotāju, kas tur dzīvoja kara sākumā, pēc 1710. g. mēra epidēmijas dzīvi bija palikuši tikai 51068 jeb 40,1% [4].

Minētos skaitļus to laiku statistiskās uzskaites nepilnību dēļ nevar uzlūkot par absolūti precīziem. J.Bērziņš par mēra postījumiem Vidzemē dod nedaudz atšķirīgus datus, kas parādīti 9.1. tabulā, taču visumā sakrīt ar H.Bruininga aprēķiniem [3].

9.1. tab. Vidzemes latviešu daļas lauku iedzīvotāju skaits pirms Ziemeļu kara un pēc mēra epidēmijas

Apriņķi	Pirms Ziemeļu kara	Pēc mēra 1712. g.	Iedzīvotāju skaita samazināšanās	1712. g. % pret pirmskara laiku
Rīgas	69761	18238	51523	26,1
Cēsu	56179	32755	23424	58,3
Kopā Vidzemes latviešu daļā	125940	50993	74947	40,5

Avots: A. Bērziņš. Mēra postījumi Vidzemē, 1935.

Bieži visus šos cilvēku zaudējumus pieraksta tikai mēra epidēmijai, taču pareizāk būtu tos skaitīt kā Ziemeļu kara postījumu, nelabvēlīgo dabas apstākļu izsauktā bada un mēra epidēmijas kopējos cilvēku zaudējumus.

Tūlīt pēc kapitulācijas akta parakstīšanas 1710. g. Vidzemē sākās saimnieciskās dzīves atjaunošana. Stāvoklis bija smags, daudzās draudzēs bija palicis niecīgs iedzīvotāju skaits, jo viena daļa bija izkauta vai aizvesta gūstā, otra – izmirusi lielajā mēra epidēmijā, trešā bija pametusi savas sētas, slēpās mežos, bet vēl viena daļa klaiņoja apkārt, pārtiku un cilvēciskus dzīves apstākļus meklējot.

Pēc kapitulācijas līguma parakstīšanas iedzīvotāji, kā muižnieki, tā arī zemnieki sāka atgriezties savās muižās un sētās un uzsāka to atjaunošanu. Arī Krievijas valdība bija ieinteresēta saimnieciskās dzīves atjaunošanā, jo Ziemeļu karš vēl turpinājās, valstij bija nepieciešami līdzekļi, ko ievāca nodokļu un naturāliju veidā. Jauniekarotajā provincē bija jāizmetina garnizoni, kas bija jāapgādā ar pārtiku un lopbarību. Cara valdība saglabāja veco, zviedru ieviesto nodokļu ievākšanas kārtību un izdarīja vairākas arklu revīzijas – 1712., 1715., 1724., 1731. un 1744. g. Šo arklu revīziju materiāli arī dod samērā ticamākās ziņas par saimnieciskās dzīves atjaunošanu periodā no 1710. līdz 1740. g.

Pirmie atgriezās muižnieki, kas bija ieinteresēti savu muižu atjaunošanā. Taču to viņi, saskaņā ar valdošo dzimtbūšanas sistēmu, varēja panākt tikai veicinot zemnieku atgriešanos savās dzīvesvietās vai piesaistot citus, apkārt klejojošos zemniekus, ierādot tiem tukšos, neapļaužotos arklus. Tāpēc arī apļaužoto (jeb apdzīvoto) zemnieku sētu skaits nepārtraukti auga, pie tam Rīgas apriņķī, kas bija karā un mēra epidēmijā cietis visvairāk, tas auga straujāk nekā Cēsu apriņķī. Pēc Dz.Liepiņas izdarītiem aprēķiniem apdzīvoto sētu skaits līdz 1744. g. Vidzemes latviešu daļā palielinājās par 2815 sētām un stipri pietuvojās pirms Ziemeļu kara esošajam sētu skaitam [16: 61-62].

9.2. tab. Apdzīvoto sētu skaits Vidzemes latviešu daļā 1700.-1744. g.

Gads	Rīgas apriņķī		Cēsu apriņķī		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
pirms Ziemeļu kara	6779	100	5470	100	12249	100
1715.	3272	48	4307	79	7574	62
1724.	4291	63	4599	84	8890	73
1731.	4991	74	4736	87	9727	79
1744.	5477	81	4912	90	10389	85

Avots: Dz. Liepiņa. Vidzemes zemnieki un muiža ...

Jāatzīmē, ka muižnieki šai laikā veda aktīvu iedzīvotāju politiku, veicinot savu bijušo zemnieku atgriešanos, pieturot un izdalot zemi bēgļiem no citiem apvidiem (Latgales, Igaunijas un Vidzemes citiem apriņķiem) un dodot brīvgadus, kuru laikā nebija jāmaksā nodevas un klaušas tiem zemniekiem, kas mežos ierīkoja jaunas sētas.

Apdzīvoto vietu skaits gan bija samērā liels, taču saimnieciski tās sākumā bija vājas, jo tajās bija neliels iedzīvotāju skaits; arī zirgu, govju bija maz, kara laikā bija

gājis bojā inventārs. Neskatoties uz visu to auga apļaužoto arklu skaits. Pēc vācu agrārvēsturnieka A. Tobīna datiem, kuri nedaudz atšķiras no Dz. Liepiņas 9.2. tabulā parādītiem aprēķiniem uzskaites metodoloģijas dēļ, no 6099 arkliem, kas Vidzemes latviešu daļā bija uzskaitīti 1693. gadā, 1725. g. revīzijā konstatēja tikai 3825 apļaužotus arklus. Pēc tam to skaits strauji auga, 1734. g. sasniedzot 4796, 1744. g. – 5476 arklus, bet 1758./61. g. jau bija reģistrēti 6382 arkli, tātad pārsniegts pirmskara līmenis [22].

Strauji palielinājās arī lauku iedzīvotāju skaits, kas 32 gados (1712.-1744. g.) pieauga 2,4 reizes – no 50993 līdz 121845. Šis iedzīvotāju pieaugums bija kā uz dzimstības, tā arī no cituriences ienākušo ļaužu rēķina, jo latviešiem jau toreiz bija neliels bērnu skaits, un līdz ar to sākās tautas novecošanās process [16: 24-29]. **Latvieši gan vēl spēja mobilizēt savus morālos spēkus un pārdzīvot kara un mēra epidēmijas radītos zaudējumus, bet lībiešiem šis karš bija liktenīgs – viņi strauji asimilējās ar novadā ieceļojošiem latviešiem un saplūda ar tiem.** Par viņu kādreizējo eksistenci norādīja tikai vietu nosaukumi, kā arī visas zemes vārds – Livonija jeb Līvzeme.

Saskaņā ar 1710. g. kapitulācijas vienošanos Vidzemē, kura pēc miera līguma parakstīšanas 1721. g. kļuva par Krievijas impērijas guberņu, saglabājās agrākā, zviedru laikos iedibinātā vietējās pašpārvaldes un nodokļu maksāšanas kārtība. Lauku zeme saskaņā ar seno lēņu tiesību principiem dalījās:

- muižas zeme (vācu Hofesland, krieviski – miznaja zemļa), uz kuras veidojās muižas saimniecība;
- zemnieku jeb klausības zeme, kura atradās zemnieku valdījumā pret attiecīgo nodokļu un nodevu samaksu un klaušu atstrādāšanu.

Saskaņā ar senajām paražām nodokļus valstij aprēķināja tikai no zemnieku zemes, bet muižas zeme bija no nodokļiem atbrīvota; muižnieks bija it kā starpnieks starp zemniekiem un valsti, jo savāca nodokļus un nodevas no zemniekiem, un, atbilstoši revīzijā atzīmētajam arklu skaitam, nomaksāja valstij. Līdz ar to valsts bija ieinteresēta, lai zemnieku zeme, ko nodokļu vajadzībām novērtēja revīzijas arklos, nesamazinātos, saglabātu savu juridisko statusu un lai muižnieki to nepievienotu muižas laukiem. Šo noteikumu ievērošanai kalpoja vienkāršs ekonomiskais mehānisms – par zemnieku zemi bija jāmaksā nodokļi arī tad, ja to pievienoja muižas laukiem. Tas muižai nebija izdevīgi, jo zuda zemnieku maksātie nodokļi, nodevas un atstrādājamais klaušu darbs, turpretī kopējā valstij maksājamo nodokļu summa palika nemainīga. Tāpēc arī zemnieku zeme palika zemnieku izmantošanā vēl ilgi, cauri visām lielajām turpmākajām agrārajām pārvērtībām līdz pat 19. gs. otrai pusei, kad to juridiski pārdeva zemniekiem īpašumā.

9.3.2. Muižu saimniecība

Līdz ar 1710. g. parakstīto Krievijas valdības un Vidzemes muižniecības vienošanos vidzemnieki saņēma solījumu iegūt atpakaļ visas tās muižas, kuras Zviedrijas valdība bija atsavinājusi lielās redukcijas laikā. Taču formāli vēl bija kara stāvoklis, un, lai šo solījumu varētu realizēt muižniekiem bija jānogaida mierlīguma parakstīšana. Mierlīgumu Zviedrija un Krievija parakstīja tikai 1721. g., un visu šo laiku muižnieku – un līdz ar to arī zemnieku stāvoklis Vidzemē ekonomiski bija ļoti smags – zemniekiem bija jāuztur nevien muižnieki, bet arī krievu armija, jāapgādā tā

ar pārtiku un elpi, jāizmitina karavīri un jānodrošina tie ar šķūtīm. Pie muižu restitūcijas (jeb atpakaļ atdošanas) varēja stāties tikai ar 1722. g., un tad arī to veica īsā laikā.

Ar cara rīkojumu lielākā muižu daļa nokļuva vietējo, galvenokārt vācu muižnieku rokās. Valsts īpašumā palika tikai 18% muižu, galvenokārt tās, kuru īpašnieki bija vai nu miruši, aizgājuši līdz zviedriem, vai kuru dokumenti nebija skaidri. Formāli visas tās bija senās lēņu muižas, kas bija nodotas valdījumā ar lēņu tiesībām. Taču Pētera I Krievijā, lai gan lēņu tiesības nebija atceltas, tās arī neievēroja, un muižnieki ar muižām rīkojās pēc sava ieskata. Krievijas valdība savā īpašumā pārņemtās muižas piešķīra Lielā Ziemeļu kara dalībniekiem un sev uzticamiem ļaudīm. Viens no pirmajiem jau 1711. g. Vecpiebalgas un Jaunpiebalgas muižas saņēma armijas virspavēlnieks Baltijā grāfs Šeremetjevs. Pēc tam muižas ieguva krievu muižnieku Ragozinu, Golovkinu, Bīronu un citas dzimtas [16: 142].

Muižu saimniecības (turpmāk lietosim vārdu „muiža") atjaunošana sākās tūlīt pēc pamiera noslēgšanas, kad muižnieki atgriezās laukos. Parasti bija jāsāk ar ēku atjaunošanu, ceļot tās vienkāršas, guļbūves tehnikā, lai būtu miteklis pašiem un lopiem. Muižas saimniecība veidojās no augkopības, attīstot arī palīgnozares – ierīkojot alusbrūžus, degvīna dedzinātavas, dzirnavas, turot krogus.

Galvenos ienākumus muižas guva no labības pārdošanas, kā arī no labības pārstrādāšanas degvīnā (jeb, kā toreiz teica, brandvīnā). Labību lielākos apmēros Livonija izveda jau 17. gs., un to dēvēja par **„Zviedrijas maizes klēti"**. Lielā ziemeļu kara laikā labības izvedumi samazinājās, un Vidzemes saimniecība cieta lielus zaudējumus. 18. gs. plaši izplatījās degvīna tecināšana, kas bija muižas monopols, un zemnieks bija spiests nepieciešamo *brandvīnu* pirkt no muižas. Degvīnu tecināja vienīgi no graudiem, jo kartupeļi vēl nebija izplatīti. Degvīna tecināšanā bija ieinteresēts arī kronis, jo valdība par to iekasēja akcīzes nodokli. Līdz ar to kā muižas, tā arī valsts veicināja degvīna ražošanu, un to plaši izmantoja vietējā tirgū, tāpat eksportēja arī uz Žečpospolitu. Līdzās degvīna lietošanai plaši izplatījās arī alus brūvēšana un zemnieku dzeršana.

Muižas plaši izmantoja savas medību un zvejas monopoltiesības. Lopkopība bija vāji attīstīta, un tās galvenais uzdevums vēl joprojām bija organiskā mēslojuma nodrošināšana augkopībai. Arī liellopi bija neizkopti – mazi, kaulaini un mazproduktīvi. Viņu barošanai izlietoja sliktāko sienu, jo labāko saņēma zirgi. Pilnībā izmantoja arī salmus.

Viss muižas saimniecības atjaunošanas darbs gūlās uz zemniekiem, jo tika veikts ar klaušu darbu palīdzību. Pazīstamais vācu 18. gs. publicists un mācītājs A.Hupels savā **ekonomikas rokasgrāmatā** norāda, ka muižnieks (jeb arī nomnieks) par saviem ienākumiem var pateikties vienīgi zemnieku rokām, kuras tiešām dod to ienākumu galveno daļu [10: 91]. Līdz ar to muižnieka labklājība bija atkarīga no zemnieku sētu un to rīcībā esošo arklu skaita. Tamdēļ arī muižnieki kopumā bija ļoti ieinteresēti postažas arklu apļaužošanā, veicinot savu bijušo zemnieku atgriešanos, klejojošo zemnieku piesaistīšanā, atdodot tiem tukšās mājas vai veicinot to nometināšanu esošajās zemnieku sētās. Tieši šo iemeslu dēļ saimniecības atjaunošanas periodā, lai arī klaušu uzlikšanā bija liela patvaļa, tās nebija pārāk augstas, jo pretējā gadījumā zemnieki meklēja labāku kungu.

Sākuma periodā muižas bija nelielas un paplašinājās pakāpeniski. Pēc Dz.Liepiņas datiem 1715. g. dominēja muižas ar 10-20 zemnieku sētām, 1724. g. jau līdz 40 sētu lielas muižas [16: 133].

Muižas Vidzemē apsaimniekoja galvenokārt paši īpašnieki, kas dzīvoja uz vietas. Taču trūkums spieda to dēlus doties pasaulē, galvenokārt kā profesionāliem karavīriem. Vidzemes bruņinieku pēctečus tai laikā varēja sastapt visu Eiropas valstu armijās. Tā arī bija vieta, kur tie guva izglītību; otra bija Tērbatas augstskola, kur tie studēja tiesības un gatavojās augstāko ierēdņu amatam. Muižās visus darbus, tāpat kā iepriekšējā, 17. gs., izrīkoja pārvaldnieks, kas pieņēma sev par palīgu vagari vai šķilteri. Speciālas lauksaimniecības izglītības nebija gandrīz nevienam, saimniekošana notika pēc tēvu un tēvutēvu paņēmieniem. Galvenais elements šai sistēmā bija darba rezultātā neieinteresētā klaušinieka uzraudzība.

Muižas saimniecības galvenais uzdevums saimnieciskās dzīves atjaunošanas periodā bija iegūt pēc iespējas vairāk graudu. Tā kā muižas laukus apstrādāja un ražu novāca ar zemnieku bezmaksas darbaspēku un lopiem, kuru ēdināšana arī bija zemnieku sētas ziņā, muiža gandrīz visu izaudzēto labību varēja pārdot vai pārstrādāt degvīnā. Ražas gan bija zemas: labos gados 6-18, vidējos 4-6, bet sliktajos 2-3 graudi no katra iesētā grauda. Tas izskaidrojams ar tīrumu apstrādes zemo kvalitāti un primitīvo tehniku. Augsni ara parasti 2-2½ ar pusi collas (5-6,5 cm) dziļi, retāk līdz 3 collām (7,5 cm), mēsloja vāji, jo parasti trūka mēslojuma. Zemkopībā pamazām pārgāja uz 3-lauku sistēmu, kaut arī līda līdumus un dedzināja škutes (ķūles) – žagaru krāvumus uz tīruma tā mēslošanai ar pelniem. Trīslauku sistēmu tomēr nepielietoja stingri, bija lielas novirzes. Dažkārt papuvē atstāja ceturto daļu, tad nemēslotu augsni apsēja ar auzām, griķiem, liniem; rudzus gan sēja tikai mēslotā papuvē. Šai laikā vietām sāka audzēt arī āboliņu. Laukus veidoja mazus, uzskatot, ka tad var izslēgt sliktākās vietas un labība nogatavojas vienmērīgāk. Uz perioda beigām lielākās, ekonomiski stiprākās muižas jau sāka domāt par zemes uzlabošanu, pastiprinot augsnes mēslošanu, apstrādi un cīņu ar nezālēm. Darba ražīguma celšanai sāka plaši ieviest jau aprakstīto riežu – gabaldarba klaušu sistēmu.

Tomēr kopumā 18. gs. pirmā puse Baltijā iezīmējās ar rupjiem tikumiem, kas tādi bija kļuvuši pateicoties ilgajiem un smagajiem kara un posta gadiem. Muižnieki bija brutāli un asi kā pret saviem bērniem, tā arī pret zemniekiem, kurus tie pierada uzskatīt līdzīgus kustāmai mantai, kas izmantojama kara brūču dziedēšanai. Zemnieku bēgšana un daudzu svešu iebraucēju un ienācēju parādīšanās bija saistīta ar vispārēju tikumu pagrimumu, ar domām un rīcību par to, kā izdzīvot un pēc tam – kā šai bargajā laikmetā atjaunot savu saimniecību, un nevis par labu un augstu tikumu izkopšanu. Kad pēc Lielā Ziemeļu kara iestājās miers, lielākās pūles tika veltītas saimniecības atjaunošanai un turības vairošanai, pie kam tam labvēlīgi apstākļi iestājās pamazām.

Muižas saimniecība 18. gs. sākumā bija visai izdevīga. Pēc Transē-Rozeneka aprēķiniem zemnieki vidēji no vienas praksē noteiktās pusarkla saimniecības muižai deva [23]:

1. Klaušās vienu zirdzinieku visu gadu, otrinieku no Jurģiem līdz Miķeļiem u.c.,	par 13 dālderiem 60 grašiem
2. Natūrmaksu – labību, linus, kaņepes, apīņus, dziju, sviestu, sienu u.c.,	par 12 dālderiem 40 grašiem
3. Naudā (Station)	3 dālderus 45 grašus

4. Ārkārtas klaušas un priesteriem	5 dālderi
Kopā	34 dālderi 55 graši, jeb noapaļojot par 35 dālderiem

Muiža tai pašā laikā no revīzijas ½ arkla nomaksāja valstij:

1. Natūrmaksu (labību, sienu),	par 3 dālderiem 50 grašiem
2. Jātnieku naudu	2 dālderus
3. Staciņu (Station)	3 dālderus 45 grašus
Kopā	9 dālderi 5 graši, jeb noapaļojot par 9 dālderiem

Muižai tīrais ienākums no pusarkla zemnieku saimniecības – 26 dālderi

Tamdēļ arī muižas atplauka samērā ātri, un muižnieki pakāpeniski centās palielināt zemnieku klaušas, sevišķi ārkārtas (neordinārās).

9.3.3. Zemnieku saimniecības

Līdz ar Zviedrijas sakāvi Lielā Ziemeļa karā izmainījās arī zemnieku tiesiskais un saimnieciskais stāvoklis visā Ziemeļeiropā un it sevišķi tās aizjūras provincē Vidzemē. Zviedrija taču bija viena no retajām valstīm, kurā formāli nebija dzimtbūšana un zemniecība sūtīja savus pārstāvjus uz valsts padomi (riksdaku) izlemt valsts lietas. Lai gan Vidzemes muižniecības un zviedru karakungu savtīgo interešu dēļ Vidzeme netika pievienota Zviedrijas valstij tieši, bet arvien palika tās aizjūras province ar savu īpatnējo dzimtsbūtniecisko kārtību, tomēr muižniecības tiesības bija ierobežotas un daudzo revīziju dēļ zemniecības nodevas un klaušas bija noteiktas un to aprēķinos vadījās no vaku grāmatu ierakstiem. Šo kārtību pamatos neizmainīja arī muižniecībai labvēlīgie karaļi Kristīna un Gustavs I Ādolfs. Viņiem sekojošais Kārlis XI pat izdarīja to muižu redukciju, kuras Kristīne un Gustavs I Ādolfs bija izdāvājis muižniecībai vai arī saviem karavadoņiem.

Kad nu Zviedrija cieta sakāvi un Vidzeme kļuva par Krievijas impērijas sastāvdaļu, zemniecības stāvoklis strauji pasliktinājās, jo cars Pēteris I apsolīja muižniekiem atdot tās muižas, ko Zviedrijas karalis Kārlis XI bija reducējis, apsolīja atzīt Sigismunda Augusta muižniekiem dotās privilēģijas, kā arī attiecināt uz Vidzemi tās muižnieku kārtas privilēģijas, kuras baudīja Iekškrievijas muižniecība. Zemniecība kā kārta noslīdēja beztiesībā, un 18. gs. Vidzemē bija vissmagākais dzimtbūšanas periods latviešu tautai.

Saimnieciskā ziņā dziļākais panīkums bija jūtams 18. gs. pirmajā gadu desmitā, ka nelabvēlīgo laika apstākļu, kara darbības un mēra epidēmijas sekas. Kad Krievija Vidzemē nostiprinājās, pamazām provincē sāka ieviest kārtību. Pamazām auga revīzijās uzskaitīto sētu skaits un mazinājās t.s. postažas arklu skaits. Visstraujāk apļaužoto arklu skaits pieauga Rīgas apriņķī, jo še mēra upuru bija sevišķi daudz, īpaši lībiešu apdzīvotajā galā, kur vairums sētu bija izmirušas un tukšas no cilvēkiem. Cilvēku skaits palielinājās kā dabīgā pieauguma dēļ, tā arī mehāniskās kustības rezultātā, kad uz tukšajām sētām bija liels iedzīvotāju pieplūdums no citiem apgabaliem, sevišķi no poļu Inflantijas. Arī bērnu dzimstība Vidzemes igauņu daļā, arī Cēsu apriņķī bija ap 2% gadā. Šo iemeslu dēļ jau četrdesmitajos gados Cēsu apriņķī un piecdesmitajos gados arī Rīgas apriņķī bija visumā atjaunojies pirmskara iedzīvotāju skaits.

Visvairāk zemnieku sētu atjaunoja 1715.-1724. g., kad muižnieki ierādīja iecelotājiem postažu arklus, tāpat arī jaunas sētasvietas mežos, un piešķīra sētu apguvējiem 2-3 brīvgadus, kuru laikā nebija jāmaksā nodokļi un jāpilda klaušu darbi. Sētu apguvējiem piešķīra aizdevumā arī sēklu un pat darba lopus, tā veicinot viņu spēju iesākt saimniekošanu. Arī klaušu zemniekiem šai laikā vēl neuzlika pārāk smagus pienākumus ar nolūku piesaistīt tos ciešāk savai muižai. Pēc Dz.Liepiņas pētījumiem, daudzviet muižas apstrādāja savus laukus arī ar muižas zirgiem, jo zemniekiem to bija nepietiekami un nelielā skaitā. Rīkoja arī daudz talku, kurās talciniekus cienāja ar muižas maizi un alu, talkas beigās sarīkojot dejas un dziedāšanu, tā kā ļaudis uz talkām šai vispārējā trūkuma laikā gāja labprāt [16: 64-100].

Līdz ar to muižas īslaicīgi it kā samazināja zemnieku ekspluatāciju vai arī stabilizēja to, jo sētu skaita pieaugums kompensēja zemniecībai piešķirtos atvieglojumus. Gadsimta vidū kara sistās brūces visumā bija sadziedētas, un dzimtbūtnieciskā saimniecība varēja izplesties visā pilnībā.

Tā kā muižnieku labklājība pilnībā bija atkarīga no zemnieku skaita un darbaspējām, tad arī Vidzemē tālaika zinātne ieteica piekopt apzinātu iedzīvotāju politiku. A.Hupels savā populārajā *„Ekonomiskā rokasgrāmata muižniekiem"* norāda, ka ir nepieciešamas rūpes par novada zemniekiem [10: 90-100]. Pirmkārt, ir jārūpējas par esošajiem zemniekiem, viņu skaita un veselības uzturēšanu, par bāreņiem un mazgadīgiem un par to, lai sievietes grūtniecības stāvoklī netiktu sistas un ar viņām slikti neapietos. Otrkārt, ieteica rūpēties par cilvēku skaita pavairošanu un par to, lai zemnieku sēta būtu nodrošināta ar kalpiem un kalponēm tā, lai tā varētu izpildīt visus uzliktos klaušu darbus un lai tiktu saglabāta arī lauku amatnieku (kalēju, sedlinieku, galdnieku, mūrnieku, audēju, stiklinieku, dārznieku un citu) piederīgie. Sevišķi svarīgi, kā norādīja A.Hupels, bija cīnīties, lai ļaudis neizvairītos no likumīgas, baznīcā noslēgtas, laulības, jo Vidzemē ārlaulības sakari bija bieži sastopami un bija cēlonis mazai dzimstībai, cilvēku trūkumam un mazam skaitam.

Treškārt, bija jāpanāk, lai zemniekos rastos tieksme pēc likumības, nodrošinātas dzīves un tikumības. Muižniekiem jāsaprot, ka tikai paēduši un ar dzīvi apmierināti zemnieki var būt pamats labi iekārtotas, ekonomiski stipras muižas izveidošanai, jo tikai šādi zemnieki spēs izpildīt viņiem uzticētos darbus bez piespiešanas, uzraudzības un zagšanas, un nedomāt par aizbēgšanu no savas sētas. Tāpēc arī ir jāatļauj zemniekiem brīvi pārdot saražoto lauksaimniecības produktu pārpalikumus un tirgoties ar tiem tirgotājiem, kas maksā labāko cenu.

Tālāk, zemniekiem ir jāizskaidro, ka plaši izplatītā bēgšana nav stāvokļa atrisinājums. Visas nelaimes jau saistāmas ar karu, nu tās ir jāpārvar. Zemnieku bēgšana izplatās cerībā, ka varbūt citur kur būs iespēja atrast labāku muižnieku un līdz ar to cilvēcīgāku dzīvi. Ar sodiem vien šo zemnieku bēgšanu nevar novērst – zemniekiem ir jāizskaidro, ka visur, kur arī aizbēdzis (arī uz kaimiņos esošo Lietuvu vai Poliju) viņš būs tikai zemnieks.

Sevišķu vietu zemnieku bēgšanā ieņēma Rīgas pilsēta. Rīgas rāte bija noteikusi un kopš seniem laikiem bija spēkā divgadīgs noilgums; ja zemnieks šai laikā nebija atrasts un atprasīts, viņš kļuva brīvs Rīgas pilsonis. Pret šo termiņu – diviem gadiem vērsās Vidzemes zemes padome (landtāgs), **izsakot ģenerālgubernatoram savu „vispazemīgāko vēlēšanos** ***(Humillima desideria)"***. Vidzemes bruņniecība lūdza atcelt šo Rīgas noteikto divus gadus ilgo termiņu – praescriptio biennalis. Rīga savukārt aizstāvēja savas tiesības un negribēja bēgļu jautājumā piekāpties. Tikai pēc

vairākiem desmitiem gadu to beidzot izdevās atrisināt, nosakot Rīgā iebēgušajiem zemniekiem 10 gadu noilgumu [24].

Zemnieku kārtas ļaudis vispār šais laikos iedalījās trīs pamatšķirās: saimniekos un viņu ģimenes locekļos, kalpu kārtā (puiši, meitas, pirtnieki, vienkāji) un muižas ļaudīs. Tieši saimnieki un viņu ģimenes locekļi bija visu dzimtļaužu pamats un tikai tad, ja viņu sētas bija ekonomiski stipras un viņiem pašiem nebija jāpilda klaušas, bija stipras arī muižas.

Kalpu kārta bija tā, kas dzīvoja pie saimnieka, viņa maizē, un kuru sētas turētājs sūtīja arī muižas un citos klaušu darbos. Bieži vien viņi gandrīz visu darba laiku pavadīja muižā, kurā sabrauca pirmdienās ap pusdienu laiku un no kuras devās uz savu sētu svētdienas rītos. Citādi bija ar vaļiniekiem, pirtniekiem un „vienkājiem", kuri dzīvoja pirtiņās vai būdiņās uz saimnieka zemes un brīžiem palīdzēja viņiem veikt sētā nepieciešamos darbus.

Muižas ļaudis pēc līguma (parasti mutiska) dzīvoja muižā, veica mājkalpotāja, kučiera, moderes un citus muižas darbus un dažkārt distancējās no pārējiem zemnieku kārtas ļaudīm.

Zemnieku sētu pienākumi

Saņemot Vidzemi Krievijas pārvaldīšanā, padošanās līgumā tika ierakstīts, ka tajā tiek saglabāts zviedru valdības noteiktais nodokļu modelis: proti, ka lauksaimniecības nodokļus, kas tiek pārskaitīti valstij, ņem tikai no t.s. *zemnieku zemes*, un ka muižu pašu apsaimniekotā zeme (turpmāk – muižas zeme) ir no nodokļiem atbrīvota. Saglabāja arī principu, ka par nodokļu maksāšanas bāzi valstij ir pieņemams zemnieku zemes novērtējums un iedalījums arklos, pie kam visus maksājumus no viena arkla (saskaņā ar speciāli pieņemtiem izcenojumiem) novērtēja uz 60 dālderiem jeb 5400 grašiem. Arklu skaits nosakāms saskaņā ar krievu valdības izdarītajām arklu revīzijām pēc revīzijas arklu skaita.

1715. gada 26. septembrī Krievijas valdība izdarīja pārgrozījumu, nosakot, ka turpmāk arklu skaits aprēķināms, vadoties no darbaspējīgo cilvēku kopskaita, proti, uz vienu arklu ir rēķināmi 16 darbaspējīgie vīrieši un sievietes. Arklu skaitu precizēja 1732. g., 1738. g. un 1744. g. revīzijās, un tas tika stingri fiksēts, un valsts ienākumi bija noteikti.

Citādi bija ar maksājumiem muižniekiem. Visa lauksaimniecība 18. gs. pirmajā pusē balstījās uz zemnieku klaušu darbu, un, saskaņā ar saņemtajām privilēģijām, muižas to varēja noteikt pašas. Klaušu darbs parasti dalījās kārtējās un ārkārtas klaušās. Kārtējās klaušas bija t.s. mērītās un vaku grāmatās ierakstītās. Kārtējās jeb mērītās klaušas iedalījās zirdzenieka (jeb īstenieka) klaušās, kuras pildīja visu gadu un otrinieka jeb kājnieka klaušās, kuras lielākoties pildīja sezonāli, parasti no 23. aprīļa (Jurģa dienas) līdz 29. septembrim (Miķeļu dienai).

Bez tam bija arī palīgklaušas, par kurām pakāpeniski pārvērtās arī bijušās muižas talkas, kuras bija jāpilda ar savu pārtiku. Bija jāpilda arī tā saucamās **kordas** (Chorden), kuras parasti veica lopu meitas, kas regulāri mainījās muižas kūtīs un veica lopu apkopšanu atbilstoši sētas arklu skaitam.

Bez minētiem darbiem bija jāpilda arī visādi blakusdarbi, no kuriem galvenie bija saistīti ar lauksaimniecības un tās pārstrādes produktu (spirta, labības u.c.)

pārvadāšanu, ceļu un tiltu labošanu, baļķu un malkas vešanu u.c. Bez tam ziemā bija jāpilda arī linu un vilnas vērpšana vai arī nodošana muižai.

Klaušu pildīšana zemnieku sētām atsākās tūlīt, kad dzīves apstākļi normalizējās, un pēc nelielas atelpas pirmajā gadu desmitā tās kļuva arvien smagākas. Kā norāda akadēmiķis J.Zutis, arī Vidzemē bija vērojama atšķirība starp valsts un privāto muižnieku zemniekiem. Valsts muižās vaku grāmatās ierakstītās klaušu normas ievēroja un nodokļus valstij aprēķināja, ievērojot revīzijās noskaidroto revīzijas arklu skaitu. Turpretī privāto muižnieku muižās vaku grāmatas un klaušu darbu normatīvi nebija jāievēro, un sakarā ar to klaušu darbi nemitīgi pieauga, zemnieku tiesiskais stāvoklis pasliktinājās un gadsimta otrajā pusē dzimtbūšana sasniedza savu smagāko formu [25: 169].

Precīzu aprēķinu par klaušu darba pieaugumu Vidzemes latviešu daļā vēl arvien nav, un bez tam nav iespējams ietvert arī visus faktorus, kas klaušu pieaugumu ietekmē – cik liela daļa ir attiecināma uz vispārējo iedzīvotāju skaita pieaugumu, kāda daļa nāk uz badā un mērī vairāk cietušiem un mazcietušiem pagastiem, cik uz latviešu un svešu ienācēju rēķina. Tāpat nav precīzu datu arī par vīriešu un sieviešu klaušu dienu attiecību. Nav ietvertas arī draudzē esošo valsts un privāto muižnieku zemes attiecības.

Lai iegūtu tiešo klaušu darba pieaugumu 20 gados t.i., laikā no 1724. līdz 1744. g., izmantojām Dz.Liepiņas Vidzemes latviešu daļā pa draudzēm veiktos klaušu darba aprēķinus, izmantojot Latvijas Centrālā Valsts vēstures arhīva materiālus [16: 24-27; 106-114]. Aprēķinu rezultāti parādīti 9.3. tab.

9.3. tab. Klaušu dienu pieaugums Vidzemes latviešu daļā no 1724. līdz 1744. g.

Klaušu dienu veids	1724. g.	1744. g.	Klaušu darba pieaugums		t.sk. pieauga tūkst. klaušu dienas	
			tūkstošos	%	uz iedzīvotāju skaita rēķina	uz klaušu apjoma rēķina
Vīriešu klaušu dienas	13338760	1821291	482531	36,0	332410	150121
Sieviešu klaušu dienas	339008	460356	121348	35,4	85012	36336
Zirgu klaušu dienas	1010864	1377812	336948	36,3	230201	106747

Avots: pēc Dz.Liepiņa. Vidzemes zemnieki un muiža ..., 1983.

Kopējais klaušu darba pieaugums Vidzemes latviešu daļā no 1724. g. līdz 1744. g, bija: 482531 vīriešu, 121348 sieviešu un 336948 zirgu klaušu dienas, jeb attiecīgi 36,0%, 35,4% un 36,3%. Šai laikā iedzīvotāju skaits pieauga par 24192 cilvēkiem jeb 24,8%. Ja uz šo pieaugumu attiecinām tādu pat klaušu dienu skaitu kā izstrādāja pārējie, tad varam uzskatīt, ka atlikums ir attiecināms tieši uz klaušu darba apjoma pieaugumu 20 gadu laikā, proti, ka:

vīriešu klaušu dienas pieaugušas par 150121 jeb 11,2%,
sieviešu klaušu dienas par 36336 jeb 10,6%,
zirgu klaušu dienas par 106747 jeb 11,5%.

Varam arī pieņemt, ka aptuveni tāpat klaušu dienas auga arī turpmāk, līdz 18. gs. otrai pusei.

Visi šie klaušu darbi bija lieli. Zemniekiem bija jāapstrādā arī savi lauki, jāapsēj un jānovāc raža, jāsagatavo lopbarība. Savus laukus tie centās apstrādāt rūpīgāk, ara dziļāk (3-4 collas jeb 7-10 cm), mēsloja labāk, lai nebūtu jācieš bads. Un tomēr neražas un bads bija bieži un līdz ar dzimtbūšanas pastiprināšanos pieauga, jo zemnieki kļuva apātiski, pieauga to dzīves bezcerība, pazemināja tikumiskais līmenis, pieauga dzeršana. Zemnieku rakstura pārveidošanos ietekmēja garie nebrīvības gadsimti, kuru gaitā tie no brīviem ļaudīm kļuva par dzimtcilvēkiem – sava dzimtkunga īpašumu. Igauņi pēc A. Hupeļa raksturojuma bija lepnāki, cietāka rakstura, viltīgāki un smagāk izjuta nebrīvi. Latvieši kļuva flegmatiskāki, kaut saglabāja strādīgumu, un bija padevīgāki. Vācu dzimtkungi tos nicināja un reizē tiecās pēc viņu meitām un sievām, kuru tikumi nebija pārāk stingri. Daudzās muižās, kā norāda A. Hupels, muižnieki vai arī muižkungi starp saviem zemniekiem varēja sastapt kā savus, tā savu tēvu pēcnācējus [9: 124-137].

Bet vīri un tēvi pastiprināti dzēra, pie kam šī kaite pieņēmās līdz ar gadiem, viņiem kļūstot vecākiem. Taču ar visu to viņi saglabāja atmiņā tos senos laikus, kad pēc senču nostāstiem bija bijuši brīvi ļaudis, un nodeva šīs slēptās brīvības alkas saviem bērniem.

9.3.4. Lauksaimniecība Vidzemē 18. gs. pirmā pusē

Ziņas par lauksaimniecības stāvokli Vidzemē Lielā Ziemeļa kara un tam sekojošos gados ir diezgan plašas un aplūkotas kā latviešu, tā vācu autoru darbos. Mēs jau redzējām, ka karš, bads un sērgas (it sevišķi lielais mēris) šai zemē atrada bagātu pļauju un Vidzemes guberņa kārtējo reizi tika atmesta par pusgadsimtu atpakaļ. Še pieminēsim tikai dažus tehnoloģiskus jautājumus, par kuriem savus pamatīgos darbus ir atstājuši Salomons Guberts [8], Johans B. fon Fišers [6] un Augusts Vilhelms Hupels [9; 10], kuru aprakstīto tehnoloģisko pusi nav iemesla apstrīdēt. Šie autori ir snieguši kā Vidzemes guberņas klimata raksturojumu, tā piemērotību toreiz pazīstamo kultūraugu audzēšanai, kā arī tīruma sagatavošanas un kultūraugu sējas, kopšanas un ražas novākšana aprakstu. Še aplūkotas krievu Baltijas provinces īpatnības, galveno vērību piegriežot tā laika lieluzņēmumam – muižas saimniecībai.

Lauksaimniecība Vidzemē ir sena nozare, un tajā darbojas zemkopji ar lielu pieredzi (sachkundige Landwirthe). Ja arī 18. gs. pirmā pusē tā bija izpostīta un pagrimusi, tad tā nebija še dzīvojošo muižnieku un zemnieku vaina, bet cēlonis bija karš, tā postījumi un sērgas. Tādēļ arī pirmie pēckara gadu desmiti pagāja ēku atjaunošanā, un valdošā bija naturālā saimniekošana, kurā dominēja līdumu um atmatu sistēma, kā arī notika muižas lauku, tāpat arī zemnieku sētu veidošana, bieži vien mežos un uz ilgāku laiku neizmantotās zemēs.

Lauksaimniecības pamatnozare ir augkopība. Galveno vietu še ieņēma aramzeme, kas iedalās mēslotos tīrumos un krūmzemē. Abi šie tīrumu veidi atšķiras ar lietošanu: aramzemi, ko apstrādā regulāri, ikgadus, parasti sauc par mēsloto tīrumu (Brustfeld, Brustacker, Lotte); turpretī, ja to izmanto kādus 3-5 gadus ražas ieguvei un tad atstāj 12-20 gadus atpūtā, tad par krūmzemi (Buschland), neatkarīgi no tā, vai viņa ir apaugusi ar krūmiem jeb ir tīra, noganīta. Aramzemi parasti iedalīja trūdainā, mālainā un smilšainā. Labākā ir trūdainā, izņemot gadījumus, kad tā ir zemā vietā, kas

cieš no mitruma un kur šī iemesla dēļ nevar sēt ziemājus. Laba ir arī mālainā augsne, it sevišķi, ja ūdeni no zemākām vietām novada ar grāvju palīdzību. Grāvji gan izmaksā dārgi, toties pēc to izrakšanas iegūstamas labas ražas. Sevišķi nepieciešami grāvji ir zemākās vietās ar kūdrainu augsni.

Izmantojot tīrumu, jāskatās arī uz apakškārtu, jo tā stipri ietekmē izmantošanas veidu, kaut arī pie esošās tehnikas nav pārveidojama. Par sliktāko atzina smilšainu augsni, it sevišķi, ja arī apakškārta bija smilšaina.

Pastāvīgie tīrumi gandrīz visur tika apstrādāti pēc trīslauku sistēmas: ziemāji – vasarāji – atmata. Līdz ar to šādu tīrumu viens lauks pastāvīgi ir papuvē vai atmatā, un šai laikā tiek nomēslots, ganot lopus, kā arī atpūšoties. Bieži vien Vidzemē pielietoja arī 4-5 lauku sistēmu, pie kuras aiz ziemājiem seko auzas, tad mieži un pēc tam 1-2 gadi atmatas. Ja kur zemās vietās nevarēja sēt ziemājus, tad vasarāji še mainījās ar atmatu. Vēl Vidzemē, tāpat kā Igaunijā, laukus neierīkoja lielus, jo pieredze un prakse rādīja, ka nelieli lauki ir vienmērīgāk un pilnīgāk izmantojami kā lieli – tie ir pilnībā piemērojami noteiktam kultūraugam, noteiktā laikā apstrādājami un novācami.

Pieredze arī rāda, ka Vidzemē (un arī Igaunijā) tīrumi labu ražu sniedz tikai pie nosacījuma, ka tie attiecīgi kopti un mēsloti – kad uz tīrumiem uzved kūtsmēslus, fekālijas, pelnus vai kompostu, pēdējā gatavošanai ieteicams izmantot arī šķidros mēslus, kuros ievada salmus, kūdru, niedres, lapas vai citas organiskās vielas. Organiskie mēsli ir pat jāiepērk, ja vien tam atliek nauda.

Ļoti svarīgi Vidzemē ir pareizi organizēt darbus, kā arī nepārtraukti uzraudzīt to izpildi. It sevišķi svarīgi tas muižās, jo klaušu zemnieks (kas parasti ir zemnieku sētas kalps vai kalpone) nav ieinteresēts strādāt ar pilnu atdevi, tādēļ še ļoti liela ir darbu uzrauga un izrīkotāju – vagaru un šķilteru nozīme.

Saimniecībās ar nelieliem kūtsmēslu uzkrājumiem ieteica un arī pielietoja tīrumu ierīkošanu ar **skābēšanas metodi.** Pie šīs metodes tīrumu robežās esošos vai tiem pieguļošos pļavu un ganību gabalus sagatavoja tīrumiem, tos vairākkārtīgi uzarot un noecējot, sasmalcinot velēnu un nodrošinot gaisa piekļūšanu ieartajai zaļās zāles masai. Ja vien augsne šādi sagatavotā tīrumā nebija ļoti slikta, tad no zemesgabala varēja iegūt 2-3 vidēja lieluma ražas, tikai nedrīkstēja še sēt miežus.

Pie līdumu un atmatu sistēmas ieteica izmantot ķutis (vāc Küttis). Viņu raksturīga iezīme bija tā, ka uz līduma esošos kokus un krūmus nocirta, sagarināja un sacirta šķilās, tad sasēja kūļos un izžāvēja. Pēc tam malku un krūmus sakrāva garās stirpās un apbēra ar zemi, taču tā, lai cauri malkas un zaru starpām varētu pūst vējš, un aizdedzināja. Ja malka un krūmi bija nepietiekoši daudz, tos pieveda no citurienes. Kad uguns bija izdedzis, tad zemi kopā ar pelniem ar koka lāpstām vienmērīgi izmētāja pa lauku. Šādā veidā sagatavots tīrums prasīja daudz darba, bet no tā ieguva bagātīgas ražas, kas pirmajos gados deva „pats – desmit" un pat vairāk graudus. Taču Vidzemē jau kopš seniem laikiem bija stipri izplatīts uzskats, ka ķutes sabojā zemi un tamdēļ nav ieteicamas.

Tai vietā ieteica parastos līdumus. Vidzemē izplatītākais paņēmiens bija krūmu un koku nociršana un sadzīšana uz līduma garās kaudzēs jeb vaļņveidīgi, izžāvēšana un tad aizdedzināto koku velšana pār visa līduma laukuma virsu, tā izplatot mēslojumu – sadedzināšanā iegūtos pelnus pa visu līdumu. Arī šis bija smags darbs, taču še netika aizskarta augsnes virskārta, un pirmos 3-5 gadus līdumos bija tīra, maz nezāļaina labība.

Kā vilcējspēku latvieši, tāpat kā krievi, izmantoja tikai zirgu, bet igauņi kā zirgu, tā arī vērsi. Taču vēl arvien Vidzemē bija paraža zirgus pēc darba atstāt kā vasarā, tā ziemā zem klajas debess, un tamdēļ bija nepieciešams izskaidrot, lai visi saprastu, ka Vidzemes klimata apstākļos nepieciešams celt zirgiem speciālu stalli vai vismaz šķūni.

Pielietotie darbarīki lielākoties piederēja zemniekiem un 18. gs. pirmā pusē bija visai primitīvi. No visiem darbarīkiem, pirmkārt, minami arkli, kas bija apgādāti ar dzelzs lemešiem, apvērsa augsni un sasmalcināja velēnu, bet bija viegli, tā kā to varēja pavilkt mazais un vājais zemnieka zirgs, un vadīt arī 15-gadīgs zēns vai arī kalpone – meita. Parasti ara tikai 2-3 collas (5-7,5 cm) dziļi, un ar laiku zem aruma veidojās it kā cieta zole. Aršanai bija arī savi normatīvi, taču tie mainījās atkarībā no zemes smaguma (mehāniskā sastāva), no zirga vilcējspēka un barības, no arāja gadu skaita un dzimuma (savas normas pusaudžiem un kalponēm), no dienas garuma un lauka lieluma. Dienai esot garai, iemērīja 3 gabalus, bet īsai – 2 gabalus, parasti garumā 40, bet platumā 30 soļus.

Aruma sasmalcināšanai lietoja ecešas – kā tapu ecēšas, tā arī eglenes. Vācu ecēšas ar dzelzs tapām zemniekiem nebija, un līdz ar to tās nelietoja lielākajā muižu daļā.

Sēju ziemājiem veica no 10. augusta līdz 15. septembrim (pēc vēcā stila), bet vasarājiem no 23. aprīļa līdz pat 15. jūnijam. Ar vienu Rīgas mucu (tonnu) vai diviem pūriem sēklas rudzu apsēja ap 8000 kvadrātsoļu vai arī 14000 kvadrātolektis (kas līdzinājās vidēji 3920 m^2.), kaut gan taupīgs saimnieks varēja apsēt vairāk. Tā kā kara gados zemnieki sēja ar to, ko varēja sadabūt, pēckara gados mācītie zemkopji ieteica lietot pēc iespējas labu, tīru un rupjgraudainu sēklu.

No sējas līdz ražas novākšanai ziemājiem vidēji rēķināja 318-350 dienas, vasarājiem 80-100 dienas. Ražas novākšana bija ļoti darbietilpīga, un muižas laukos šai periodā tika sapulcināts daudz ļaužu, kas visi tika nostādīti strīpā labības pļaujai. Pie tam parasti tas bija grūts laiks darba uzraugiem, jo nebija viegli piespiest visus kustēties ātrāk, kā arī piespiest labību labi salikt kaudzē. Izņēmums bija tikai nelielās muižās, kas bieži rīkoja labības novākšanas talkas. Tamdēļ arī muižas pārvaldnieki (muižkungi) centās ieviest **riežu sistēmu** – iedalīt katrai sētai, atkarībā no tās lieluma arklos, savu novācamo tīruma gabalu.

Labības novākšanā latvieši parasti izmantoja īsas izkaptis, bet igauņi sirpjus. Novākto labību parasti tūlīt salika kaudzēs, pie tam tā, lai visas vārpas būtu uz iekšu. Pie rudziem kaudzes veidoja lielas, pie miežiem – mazas. Kaudzes tika uzmērītas un apsargātas.

Labības žāvēšana un kulšana notika rijās. Žāvēšanai izvēlējās speciālu rijkuri, kam bija jārūpējas par nepieciešamo siltumu, kā arī par to, lai labību nepārkaltētu, lai labību varētu izkult un attīrīt. Tas bija ļoti atbildīgs darbs, jo nepareizi darīts, tas varēja radīt muižniekam lielus zaudējumus, arī izraisīt rijas degšanu. Lai novērstu graudu zagšanu, uzraugam atkal bija darba pilnas rokas, tāpat kā pārbaudes, vai visi graudi ir no salmiem atdalīti. Pati kulšana lielākoties notika ar spriguļiem, pie tam jau ļoti agri no rīta, pat naktī. Izkulto labību līdz malšanai bija jānogādā šķūņos un jāuzglabā, it sevišķi mitros rudeņos, kad labība ātri tapa mitra.

Ar labības kulšanu arī noslēdzās gada cikls Vidzemes lauksaimniecībā 18. gs. pirmā pusē.

9.3.5. Brāļu draudzes Vidzemē

18. gs. pirmā pusē latvieši oficiāli jau sen kā bija pieņēmuši Romas katoļu, un pēc tam arī protestantu – luterticību, taču sirdī viņi bija saglabājuši senču dievības, izcilā vietā bija trīs likteņlēmējas – Māra, Tekla un Lauma. Arī Svētā Jaunava Marija, kurai bija veltīta Livonijas zemju konfederācija, tautas valodā bija pārvērtusies par Māru, un pati zeme – par Māras zemi. Lai gan Alūksnes draudzes mācītājs Ernests Gliks jau 1689. g. bija pārtulkojis Bībeli latviešu valodā, dodams latviešiem iespēju iepazōties ar kristīgās ticības pamatiem, oficiālā baznīca daudziem Livonijas latviešiem bija palikusi tāla un sveša, un vaina bija meklējama Romas katoļu un pēc tam luterāņu mācītājos, kuru vairums bija iebraucēji no Vācijas un neprata zemnieku, tas ir, latviešu (un arī igauņu) valodu. Viņi bija mācītājkungi, kas dzīvoja mācītājmuižās, runāja zemniekiem nesaprotamā vācu mēlē un vienmēr aizstāvēja muižnieku kārtas intereses.

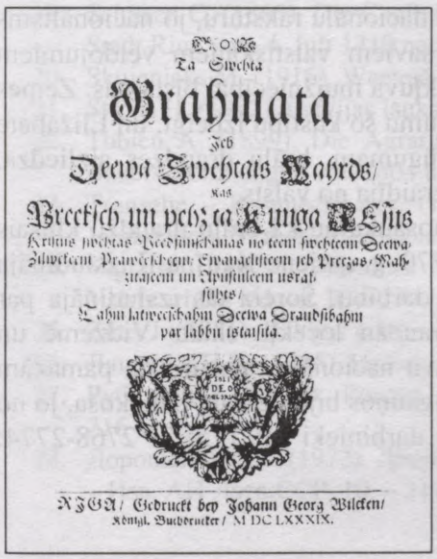
Ta Swehta

Brahmata

Jeb

Deewa Swehtais Mahrds/

Kas

Wreckſch un pehz ta Kunga Jesus

Krihtus prohtas Wecdſinſchanas no tem ſirdſtcem Deewa Zilwekem Prawetkdegtu: Euangelistcem jeb Preezas-Mahzitajem un Apuſtuļcem uskrakſtihts/

Tahm latweeſchkahm Deewa Draudſibahm par labbu iſtaiſita.

RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ M DC LXXXIX.

9.1. att. **Ernesta Glika latviski pārtulkotās Bībeles titullapa**

Esošo stāvokli Vidzemē labi raksturo Rīgas apriņķa kurators zemes padomnieks (landrāts) – barons fon Kampenhauzens, kas savā ziņojumā par baznīcas stāvokli raksta: *„Man vienreiz pār visām reizēm jāatzīst, ka agrākais aklums un senais pagānisms ar mūsu mācītāju līdzšinējo darbību vēl nebūt nav iznīcināts, bet mīt dziļi (A.B. – viņu dvēselēs), aizsedzoties ar kristīgo paražu un reliģisko kultu ārējo piesavināšanos, un spēcīgi izlaužas uz āru dievvārdu nicināšanā, bezdievībā un māņticībā"* [18: 238].

Šādos apstākļos drīzi pēc Ziemeļu kara Vidzemē ienāca brāļu draudzes jeb hernhūtieši. Tas bija Vācijas luterāņu ticības novirziens, kas mēģināja rast luterānisma atjaunošanu un baznīcas tuvināšanos zemniecībai. Savu nosaukumu viņi bija guvuši no vācu vārda *„Herren – Hut"*, kas nozīmēja, ka pār draudzi pats Dievs, tas Kungs ir pacēlis savu cepuri kā aizsardzību, un viņi paši ir Dieva Kunga aizgādniecībā.

Hernhūtiešu vārdu viņiem deva kustības dibinātājs, grāfs Nikolajs Ludvigs fon Cicendorfs (Nikolaus Ludwig von Zizendorf), kas 1727. g. izveidoja pirmo draudzi un nosauca to par herhūtiešu kustību. Krimuldas mācītājs J.Grīners, kas piederēja pie pietistu kustības un vēlējās veicināt baznīcas atjaunošanu, lūdza grāfu Cicendorfu nosūtīt savus mācekļus uz Vidzemi, lai tie nestu še Dieva Evaņģēliju. Tad arī Cicendorfs izpildīja viņa lūgumu un 1729. g. nosūtīja uz Rīgu audējus J.Grasmani un T. Fīdleru un namdari H. Dāvidu. Rīgā tie saņēma ģenerāļa fon Halarta atraitnes aicinājumu doties uz Valmiermuižu, dibināt tur pirmo skolotāju semināru zemniekiem, un semināru beigušos sūtīt uz vietām sludināt Dieva vārdu. Tā arī tas notika, un semināru beigušie izpildīja skolotāja un reizē mācītāja amatus un sludināja Evaņģēliju, un arī veco Derību plašā apkārtnē – ap Raunu, Smilteni, Trikātu, Cēsīm. Ar savu mācību viņi iepazīstināja arī igauņus, kuri arī pārņēma to.

Latviešu (un arī igauņu) zemnieki negribēja pulcēties baznīcās, jo tajās parasti sludināja vācu valodā. Tāpēc viņi veidoja savus saiešanas namus, kur pulcējās draudzes locekļi. Veco un Jauno Derību viņiem sludināja izglītotākie draudzes locekļi jeb tētiņi, un viņi paši jutās kā brāļi un māsas. Tā arī radās latviešu nosaukums – **brāļu draudzes.** Visu Vidzemes draudžu priekšgalā bija Lielais tētiņš ar 12 prezbiteriem. Latviešu zemnieki labprāt šīs brāļu draudzes apmeklēja, mācījās no tētiņiem un mācīja arī paši. Jau 1742. g. brāļu draudzēs Vidzemē bija ap 4000 brāļu un māsu.

Arī rezultāti bija acīm redzami: brāļi ierosināja cits – citu uz pašdarbību, viņu pašapziņa cēlās, samazinājās dzeršana, māņticība, zādzības un citi noziegumi. Šādu attīstības gaitu atbalstīja apgaismotības idejas pieņēmušie muižnieki un mācītāji, it sevišķi tie, kas paši lietoja latviešu valodu.

Taču kustībā radās arī pārspīlējumi un parādījās muižniecībai nevēlamās izpausmes. Kā sekas biežajām sanāksmēm, kad brāļi un māsas palika saiešanas namos pa nakti, pieauga ārlaulības bērnu skaits. Taču bīstamas brāļu draudzes kļuva tad, kad auga brāļu un māsu pašapziņa un draudzes ieguva nacionālu raksturu, jo nacionālisms un atmiņas par senseniem brīviem laikiem un saviem valstiskajiem veidojumiem latviešos nekad nebija apdzisušas. Brāļu draudzes kļuva muižniecībai bīstamas. Zemes padome – landtags – griezās pie ķeizarienes ar lūgumu šo kustību izbeigt, un Elizabete 1743. g., pakļaudamās Vidzemes muižniecības lūgumam, brāļu draudzes aizliedza, apķīlāja draudžu rakstus un brāļus – bohēmiešus izraidīja no valsts.

Laiks no 1744. līdz 1770. g. pazīstams ar nosaukumu kā brāļu draudžu klusais gājiens, jo kustība darbojās dziļi pagrīdē. Tikai 1770. g. cariene Katrīna II izsludināja reliģijas brīvību, un brāļu draudzes atkal atsāka darbību. Šoreiz tās izsludināja par krievu baznīcai pakļautu konfesiju, un brāļu draudžu locekļu skaits Vidzemē un Igaunijā pieauga līdz 31000. Taču tās zaudēja savu nacionālo raksturu un pamazām apsīka. Tomēr savā laikā tās ietekme latviešos un igauņos bija liela un paliekoša, jo no brāļu draudzēm nāca pirmie nacionālās atmodas darbinieki [1: 115; 7: 2768-2774; 18: 228-254].

Literatūra

1. Adamovičs L. (1933). Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710.-1740. R. – 659 lpp.
2. Balodis A. (1991). Latvijas un latviešu tautas vēsture. Neatkar. teātra „Kabata" grām. apg. R. – 430 lpp.
3. Bērziņš J. (1935). Mēra postījumi Vidzemē 1710. g. – Valsts arhīva raksti, sēr. B. Pētījums 1. R.
4. Bruiningk H., V. (1912). Über der Verheerungen durch die Pest auf dem flachen Lande in Livland 1710. Sitzungsberichte. R.
5. Dunsfords Ed. (1944). Lielais mēris Latvijā. – Nākotne, Nr.3. R. – 135.-144.lpp.
6. Fischer J.B., V. (1772). Lielfländisches Landwirtschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief -, Est – und Curland eingerichtet. Riga und Leipzig. 861 S.
7. Grosbergs O. (1928/29). Brāļu draudzes. – LKK, II sēj. 2768.-2774.
8. Guberti S. (1757). Stratagema Oeconomicum oder Acker – Student. Rīga –219 S.
9. Hupel A.W. (1774). Topographische Nachrichten von Lief – und Ehstland. I Band. R. – 592 S.
10. Hupel A.W. (1796). Ökonomisches Handburch für Lief – und Estländische Gutsherren wie auch für denen Disponenten. I Theil. Bei J. Fr. Hartknoch. R. – 445 S.

11. Hupel A.W. (1785). Der nordischen Miscellaneen. 9-tes und 10-tes stück. R. – 343 S.
12. Juškēvics J. (1932). Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. Vērtspapīru sietuves izd. R. – 671 lpp.
13. Karlsons Ž. (1939). 1710. g. mēris Rīgā un cīņa ar to. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam, A. Gulbja apg. R. – 142.-153. lpp.
14. Lācis V. (2001). Latviešu zemes un tautas vēsture. I. Apg. Vieda. R. – 342+2.
15. Lazdiņš J. (2000). Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.). Bizn. augstsk. Turība. R. – 333 lpp.
16. Liepiņa Dz. (1983). Vidzeszemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. Izd. Zinātne. R. – 208 lpp.
17. Richter A.v. (1857). Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverlebten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. II Teil, III Band. R. – 249 S.
18. Stepermanis M. (1953) Ziemeļu karš un sākums latviešu apvienošanai Krievijas impērijas sastāvā. Vidzeme XVIII gs. – Latvijas PSR vēsture. I sēj. R. – 228.-254. lpp.
19. Schirren C. (1865). Die Capitulation der livländischen Ritter – und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Dorpat. 117 S.
20. Skujenieks M. (1916). Weetejā paschwaldība Baltijā. Maskavā – 176 lpp.
21. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. Izd. Zvaigzne. R. – 287 lpp.
22. Tobien A. (1899). Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundrt. I Band. Die Bauerverordnungen von 1804 und 1819. Berlin – 440 S.
23. Transehe – Roseneck, A.v. (1890). Gutsherr und Bauer in Livland. Im 17 und 18 Jahrhundert. Verl. K. J. Truebner. Strassburg. – 265 S.
24. Vīgrabs J. (1927). Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gs. pirmajā pusē. – Valsts arhīva izdevn. R. – 270 lpp.
25. Zutis J. (1951). Baltijas jautājums XVIII gs.. R. – 482 lpp.
26. Лященко П.И. (1956). История народного хозяйства СССР. Том I. Москва. – 647 с.
27. Рубахин Н. (1912). Россия в цифрахю Изд. Вестник знания. С.-Петербург – 216 стр.
28. Дорошенко В.В. (1972). Дворянское предпринимательство в Латвии XVI-XVIII вв. – Изв. АН Латв.ССР, 10. – 31-48 стр.

10. Zemes politika 18. gs. otrā pusē

10.1. Zemniecības stāvoklis Baltijā

Par zemes atjaunošanas perioda nobeigumu nosacīti varam uzlūkot 18. gs. četrdesmitos gadus, jo ap šo laiku muižnieki un zemnieki bija atgriezušies savās muižās un sētās, atjaunojuši karā izpostītās ēkas, ieaudzējuši lopus un atjaunojuši tīrumus. Ap šo laiku bija samazinājies klejojošo zemnieku skaits, tie bija apmetušies pie turīgākajiem saimniekiem par kalpiem vai arī nometināti tukšajos postažas arklos. Izmainījās arī muižnieku dzīvesveids un attieksme pret zemniekiem. Ierosme nāca no Krievijas, kur muižniecības bagātākā, dižciltīgākā daļa pārcēlās uz galvaspilsētu un guberņu pilsētām, veidojot ierēdniecības augstākos slāņu un dzīvojot greznībā. Laukos palika vidējā un sīkā muižniecība, kas bija ieinteresēta muižas saimniecības uzlabošanā un arī centās uzlabot savus dzīves apstākļus.

Cenšanās pēc labas dzīves un luksus vajadzību apmierināšanas izplatījās arī Vidzemes un Igaunijas guberņās – jeb Baltijā, kā Pēterpilī apzīmēja visu jauniegūto provinci. Muižu saimnieciskā stāvokļa nostiprināšana un uzlabošana bija saistīta ar zemnieku klaušu darba pastiprinātu izmantošanu, jo tas bija vienīgais muižas saimniecības pamats. Muižnieki centās palielināt klaušu apmērus, kā arī intensificēt pašu klaušu darbu. Abi šie paņēmieni bija viegli realizējami, jo ne Krievijas valdība, ne arī vietējā pašpārvalde – landtāgs nevēlējās nodarboties ar iedzīvotāju nospiedošā vairākuma – zemnieku interešu aizstāvību. Šī perioda laikabiedrs A.Hupels liecina, ka klaušu uzlikšanā Vidzemē valdīja liela patvaļa, daudzās muižās vairs neievēroja vaku grāmatu ierakstus un normas un klaušas noteica pēc muižnieku iegribas [11]. Tā kā muižnieki un muižu pārvaldnieki rakstura ziņā bija atšķirīgi, tad arī zemnieku apspiestības pakāpe bija ļoti dažāda, bija kā labi, tā arī slikti kungi.

Klaušu apjomu centās palielināt, līdztekus bez kārtējām klaušām ieviešot un palielinot ārkārtas klaušas, kā arī cenšoties talkas pārvērst par ārkārtas klaušām. Darba intensitāti centās palielināt arvien plašāk ieviešot **riežu sistēmu**, pie kuras katrai zemnieku sētai ierādīja konkrētu zemes platību, kas bija jāsastrādā, jānomēslo, jāapsēj un no kuras bija jānovāc raža, par to ieskaitot zināmu klaušu dienu skaitu. Tas bija muižai ļoti izdevīgi, jo atkrita nepatīkamā klaušu darbinieka uzraudzība un zemnieki centās pēc iespējas ātrāk veikt ar noteikto zemesgabalu saistītos darbus visas saimes spēkiem, lai pēc tam varētu strādāt savos tīrumos.

Šai periodā daļā Vidzemes guberņas reakcionārās muižniecības bija izplatīta tieksme iegūt visas Iekškrievijas guberņās esošās muižnieku kārtas privilēģijas un līdz ar to tālāk nostiprināt savu tiesisko varu pār zemniekiem. Lai to panāktu, Krievijas valdības ierēdņiem bija jāparāda, it kā muižniecība un tās tiesības Livonijā būtu radušās jau senlaikos, līdz ar zemes pakļaušanu vācu varai 13. gs., un tam sekojošos 14. un 15. gs.. Tātad problēmas būtība bija Krievijas ierēdniecībai parādīt, ka klasiskās lēņa tiesības Livonijā, kas raksturīgas ar lēņa vīru tiesību un pienākumu noteikšanu, nekad neesot bijušas, bet līdz ar zemes iekarošanu šeit esot izplatījušies romiešu tiesību principi, kuru būtība bijusi kunga un tam pakļautā verga attiecības.

Spilgts piemērs šo ideju izvirzīšanai un pamatošanai bija t.s. landrāta Rozena deklarācija.

Landrāta Rozena deklarācija sastādīta un iesniegta 1739. g. Pēterpilī Krievijas valdības Tieslietu kolēģijai kā atbilde uz valdības pieprasījumu piestādīt pilnīgu informāciju par muižniecības varas apmēriem pār zemniecību un tās izveidošanos. Deklarācijas sastādīšanu vadīja barons Otto fon Rozens, kas tai laikā pildīja zemes padomnieka (landrāta) amata pienākumus. Līdz ar to barons Rozens saskaņoja deklarācijas tekstu ar citiem landtaga locekļiem, un ietvēra tajā sev vēlamo saturu [24].

Landrāta Rozena deklarācijā tika apgalvots, ka līdz ar Livonijas iekarošanu 13. gs. vietējie zemnieki esot zaudējuši savu brīvību un nonākuši pilnīgā muižnieka atkarībā – pārvērtušies par dzimtļaudīm, tātad pēc romiešu tiesību principiem par vergiem, kas ir sava kunga īpašums un kļūst par tādiem mantošanas, pirkšanas-pārdošanas un citos līdzīgos veidos. Deklarācijā nebija parādīts, ka daudzi muižnieki savas muižas ieguva tikai juku laikos, pateicoties Polijas karaļa Sigismunda Augusta privilēģijām, kā arī pirmā Kurzemes un Zemgales hercoga dotajām Gotharda privilēģijām, pie kam īpašumtiesību pierādīšanai tais laikos pietika ar dažu liecinieku liecībām. Nebija minēts arī tas, ka zemniekiem līdz pat 15. gs. beigām bija tādas tiesības, kas nekad nebija vergiem, proti, brīvi nēsāt ieročus, pienākums piedalīties zemes aizsardzībā un tiesības piedalīties sirojumos un kaimiņzemju iekarošanā, tāpat arī brīvi rīkoties ar kustamo mantu, kas bija palikusi pāri pēc nodokļu nomaksas un klaušu izpildes. Līdz ar to nevaram piekrist Rozena deklarācijā bez pamatojuma ieslēgtajam apgalvojumam, ka zemnieki Vidzemē jau kopš 13. gs. ar miesu un dvēseli esot piederējuši muižniekam; neatbilst patiesībai arī apgalvojums, ka zemnieki jau kopš 13. gs. esot atradušies pilnīgā dzimtbūšanā, jo šai darbā esam parādījuši, ka šāda atkarība veidojās tikai pamazām un savus ziedu laikus piedzīvoja tikai 18. gs. Nav pamatots arī apgalvojums, ka aizbēgušie zemnieki pieprasīti un saņemti atpakaļ līdzīgi lietām, un tāpēc muižniecībai pašreiz (tas ir, deklarācijas sastādīšanas laikā) esot pilnas tiesības gan uz zemnieku pašu, gan arī uz viņa mantu, un dzimtcilvēks esot uzskatāms par vergu romiešu tiesību izpratnē. Bēgļu problēma, kā mēs jau norādījām, radās tikai 15. gs.

Rozena deklarācija nekad nav ieguvusi oficiālu raksturu. Tomēr pie tās pieturējās daudzi autori un muižniecības locekļi. Arī A.Hupels savā klasiskajā darbā *„Topographische Nachrichten von Lief- und Estland (1774.-1782. g.)"* rakstīja, ka *„zemnieki ir lieta dzimtkunga rokās. Viņi ir vergi, cita vīra īpašums, viņiem nav kustības brīvība un nepieder pat labība, ko viņi izaudzē"*. Taču A.Hupels atzīst, ka cauri gadsimtiem viņi ir saglabājuši tieksmi pēc brīvības [10: 121-124].

Tomēr minētā darba citā vietā A.Hupels atzīst, ka zemniekam ir tiesības brīvi rīkoties ar visu, kas paliek pāri, kad viņš ir nodevis kunga tiesu un izpildījis klaušas – un tas jau ir pretrunā ar agrāk izteikto apgalvojumu, ka viņiem nepieder nekas.

Zemnieku tirdzniecība. Lai izprastu, vai Rozena deklarācija atspoguļoja patieso zemnieku stāvokli jeb arī tā saturēja tikai vienas Vidzemes muižniecības daļas vēlmes, ir jānoskaidro, vai zemnieks 17.-18. gs. bija tiesīgs rīkoties ar sava darba augļiem un mantu un cik lielas šai ziņā bija viņa tiesības. Par to labu liecību

sniedz ziņas par zemnieku tirdznieciskajiem darījumiem ar Rīgu un citām pilsētām, t.s. zemnieku tirdzniecība.

Jau kopš Māras zemes laikiem zemniekiem pašiem bija jārūpējas par savas saimniecības uzturēšanu, iegādājoties lopus un darbarīkus nevien savas, bet arī muižas saimniecības zemes apstrādāšanai. Viņam bija jāmaksā nodokļi, kuri 17. gs. bija kunga tiesa, staciņš (Station), jātnieku nauda, kārtnieku un zemestiesnešu nauda, baļķu nauda u.c. To nomaksai zemniekam bija vajadzīga nauda. Naudu viņam vajadzēja arī dažu pirmās nepieciešamības preču (sāls, dzelzs, siļķu u.c.) pirkšanai, darbarīku uzturēšanai kārtībā un citām saimnieciskām vajadzībām. To viņš varēja iegūt, vienīgi pārdodot savus ražojumus tirgū.

Protams, muižnieki centās panākt, lai zemnieki savus ražojumus pārdotu ar viņu starpniecību, taču to viņiem nekad nav izdevies panākt pilnīgi. Faktiski zemniekam vienmēr, gan Livonijas konfederācijā, gan poļu un zviedru, bet pēc tam arī krievu laikos, bija tiesības tirgoties ar Rīgas un citu pilsētu tirgotājiem.

Tā izveidojās t.s. zemnieku tirdzniecība (Bauerhandel). Ar to apzīmēja tirdzniecības veidu, kādā Rīgas namnieki – zemnieku tirgotāji un citi prečinieki iepirka no zemniekiem viņu ražojumus, kurus tie atveda uz Rīgu, pārdodot viņiem pretī rūpniecības un citas preces [2: 21-44; 5: 247-278]. Šāda tirdzniecība notika visus dzimtbūšanas laikus, tās sākumi meklējami 14.-15. gs.. Tajā bija ļoti ieinteresēti gan pilsētnieki, gan arī zemnieki. Tieši pilsētas tirgotāju prasību un ietekmes dēļ to nevarēja aizliegt. Šādas tirdzniecības pastāvēšana praktiski un arī juridiski nozīmēja zemnieku tiesību apstiprināšanu pārdot ārpus muižas, pilsētā, visu to viņu ražojumu daļu, kura palika pāri pēc kunga tiesas nomaksas un parādu atmaksas muižai (ja tādi bija). Tas nozīmēja, ka juridiski tika atzītas zemnieka tiesības uz viņa darba rezultātu un mantu. Nepamatoti bija landrāta Rozena un citu apgalvojumi, ka zemnieks ir vergs un gan viņš pats, gan viņa manta pieder muižniekam.

Lai aizstāvētu izsacīto domu, nepieciešams aplūkot zemnieku tirdzniecības kārtību un to normējošos tiesiskos aktus.

Zemnieku tirdzniecību kārtoja Zviedrijas karaļa Kārļa 1675. g. izdotais un 1690. g. papildinātais likums par tirdzniecību Rīgas pilsētā un 1765. gada 7. decembrī Krievijas ķeizarienes Katrīnas II apstiprinātais „Nolikums par Rīgas komerciju".

Abi šie likumi paredzēja zemnieku tiesības brīvi rīkoties ar saviem ražojumiem tajos gadījumos, kad viņi ir samaksājuši visas nodevas un nodokļus. Vidzemes ģenerālgubernatora G. J. Brouna 1766. g. patentē zemnieku tirdzniecības lietās, kas izdota latviešu valodā, lasāms:

„§1.1. Kad tas Widdzemmes Krohņa jeb Ķēhniņa Semneeks no Muhsu Ķeizerenes puszes sawam Naudas Kungam, un tas Dzimtu-Kungu Semneeks sawam Dzimtes Kungam sawu Teesu un cittas Dohschanas, tad irr wiņņam Waļļas ar tahm sawahm Leetahm un Precce, kas wiņnam pehc Pahrdoschanas atleek, darriht ko gribbedams,tahs us Pilssahtu west, un cik dahrgi tas ween mahk un warr, pahrdoht" [2: 22-23]. Tiesības vest savus produktus pārdot bija ne tikai uz Rīgu, bet arī uz citām pilsētām – Cēsīm, Valku, Valmieru, Limbažiem, Tērbatu, Pērnavu, Rēveli u.c.

Vietām muižnieki mēģināja šīs tiesības ierobežot, noliedzot saviem zemniekiem braukt uz pilsētu un pieprasot, lai visas preces pārdod muižai. Pret to vienmēr asi uzstājās Rīgas tirgotāji [24].

Zemnieku tirdzniecība ir bijusi allaž dzīva. Zemnieki veda uz pilsētām galvenokārt linus, linsēklas, kaņepājus, rudzus, miežus, kviešus, iesalu, apīņus, taukus, ādas, medu, vasku, darvu, tauvu dzijas, pelnus, malku un dažādas ēdamas lietas.

Savukārt pilsētā zemnieki pirka sāli, dzelzi, tabaku, siļķes un citas preces. Neražas gados (bet tādi bija diezgan bieži) zemnieki pirka arī linsēklas, labību sēklai, zirgus un govis, aizņēmās naudu.

Pēc nodibinājušās kārtības, zemnieki pilsētās bija saistīti ar noteiktu tirgotāju-namnieku un nevarēja pārdot atvestos ražojumus brīvi, pēc savas izvēles. Izņēmums bija vienīgi ēdamas lietas, kuras pārdeva patēriņam. Turpretī savu ražojumu galvenos veidus – linus, linsēklas, kaņepājus u.c. viņi bija spiesti pārdot „savam namniekam", jo tas turēja kārtībā zemnieku grāmatas, ierakstot tajās zemnieka mājas nosaukumu un zemnieka vārdu. Šīs „zemnieku grāmatas" pilsētas namnieki pat pirka un pārdeva, mantoja un dāvināja līdz ar tiesībām tirgoties ar tajās ierakstītiem zemniekiem.

Zemnieku grāmatas bija nozīmīgas arī tajā ziņā, ka zemnieki bieži vien palika pilsētas namniekam parādā par saņemtām precēm, šos parādus ierakstīja minētajās grāmatās. Zemnieki nedrīkstēja stāties tirdzniecības darījumos ar citiem tirgotājiem līdz pilnīgai parādu atmaksai. Lai tomēr nodrošinātu zināmu rīcības brīvību gan citiem pilsētas iedzīvotājiem (kas nepiederēja pie zemnieku tirgotājiem), gan arī zemniekiem, Rīgas rāte noteica, ka zemnieku tirgotāji nedrīkst turēt savā veikalā „bodes preces", izņemot siļķes un sāli. Tā pilsēta deva iespēju ar šīm bodes precēm brīvi tirgoties „zeļļiem" un citiem jauniem cilvēkiem.

Zemnieku tirdzniecība, tātad, bija oficiāla un reglamentēta, bija izdoti noteikumi par tirgošanās kārtību, mēriem un svariem, par parādiem un to atmaksu. Tas viss tikai norāda, ka šī kārtība, kura pastāvēja vismaz līdz 18. gs. vidum, atzina zemnieka tiesības uz sava darba augļiem, uz personīgo mantu un rīcību ar to. Tāpat tas norāda, ka landrāta Rozena deklarācija (kuru arī paši baltvācu agrārvēsturnieki lielākoties nekad nav atzinuši par oficiālu dokumentu) vairāk atspoguļoja bruņniecības vēlmes, nevis lietu īsteno stāvokli.

Zemnieks un brandvīna plūdi

Līdz ar Vidzemes pievienošanu Krievijai, Vidzemes un Igaunijas guberņās ienāca jauns, līdz tam mazizplatīts netikums – plaša degvīna, jeb, kā toreiz teica, brandvīna tecināšana un izlietošana dzeršanai. To veicināja tas, ka graudu ražība 18. gs., salīdzinot ar iepriekšējo, nebija kāpusi, jo valdošā trīslauku sistēma, nespējot nodrošināt kūtsmēslu ieguvi nepieciešamos daudzumos, nespēja celt graudu ražību.

Degvīna tecināšana Krievijas guberņās bija stipri izplatīta, un grādīgo dzērienu patērēšana palielināja muižniecības ienākumus. Arī Krievijas valdība 1781. g. apstiprinot degvīna nolikumu un nosakot degvīna tecināšanas akcīzes nodokli, necīnījās pret to un pat faktiski veicināja, jo atļāva ar to nodarboties visiem, kas valsts kasei bija nomaksājuši akcīzes nodokli. Vidzemē un it sevišķi Kurzemē muižnieki to uzlūkoja kā savas izslēdzošas tiesības, kas tiem nodrošinātas ar Sigismunda Augusta privilēģijām.

Ap gadsimta vidu arī lielākā Vidzemes muižnieku daļa jau bija aptvēruši, ka degvīna tecināšana un pārdošana zemniekiem muižas krogos dod lielāku peļņu nekā graudu aizvešana uz Rīgu un pārdošana vairumtirgotājiem. Degvīna tecināšanu veica ar primitīvām iekārtām un to varēja izdarīt jebkurā muižā, varēja arī likt zemniekiem graudu vietā nodot zināmu daudzumu gatava degvīna. Degvīns aizstāja līdz tam

patērēto alu un to pārdeva kā vietējā tirgū, tā arī izveda uz citām Krievijas guberņām, tāpat arī uz Žečpospolitas valsti.

Parasti degvīna tecināšanu attaisnoja divejādi:

- tas atvieglojot zemnieku stāvokli, jo atkrītot zemnieku šķūtis graudu nogādei uz Rīgu;
- degvīna tecināšanā kā blakusproduktu iegūstot brāgu, ko izlietojot buļļu nobarošanā un līdz ar to tas veicinot lopbarības apmēru palielināšanu un lētas nobarojamo jaunlopu gaļas ieguvi [19: 110-113]. Rezultātā dodot iespēju celt muižas konkurētspēju uzplaukstošajā kapitālistiskajā tirgū.

Šādu argumentu rezultātā degvīna tecināšana un patēriņš strauji pieauga, un pēc vēsturnieka U.Ģērmaņa ziņām 18. gs. vidū Vidzemē bija 933 krogi, kas tirgojās ar to, kurpretī skolu skaits sasniedza tikai 29 [8: 101]. Gadsimta beigās Vidzemē jau ražoja 96 stopus degvīna uz vienu lauku iedzīvotāju, un šim mērķim izlietoja ap 30 % no visas saražotās labības.*

Praktiski līdz ar degvīna dedzinātavu izplatību pieauga zemnieku klaušu darba apjomi, jo tiem primitīvi iekārtotajās degvīna tecinātavās bija nevien jāiztecina noteikts degvīna mucu skaits, bieži pašiem sagādājot nepieciešamo labību, raugu un malku brūža darbināšanai [20: 123-124]. Labos gados degvīna dedzināšanai izlietoja lielus labības daudzumus, bet neražas gados, tā kā uz vietām graudu rezerves nebija, iedzīvotājiem nācās ciest badu.

Vissliktākais tomēr bija tas, ka ar to tika veicināta dzeršana, tai nodevās kā vīrieši, tā arī sievietes, pazemināja tautas morāles līmenis. Zemnieki dzeršanā redzēja vienīgo iespēju uz laiciņu aizmirst savas bēdīgās dzīves ēnas puses. Dzeršanas izplatību raksturo tā laika mācītāju ieraksti – nekrologi baznīcas grāmatās, kurās bieži lasām: *„Savā ērbērģī pakārušies, jo abi dzeršanā padevušies, visu savu nabadzību izšķērdējuši", vai „nomiris pēc divu dienu bezdievīgas dzeršanas",* vai arī *„nomiris no prāta aptumsuma, jo bija liels žūpa".* Protams, ne visi bija dzērāji, un nekrologos lasāmi arī slavējoši vārdi, kā: *„... bija patiesi labs, taisns un godīgs vīrs, klausītājs un darītājs tā Kunga vārdā"* [15: 95-124].

Degvīna pastiprināta tecināšana dabas apstākļu ziņā nelabvēlīgajos gados izsauca badu. Ražas tāpat kā gadsimta sākumā bija zemas, bieži bija neražas – lai gan bija Mazā leduslaikmeta beigu posms, meteoroloģiskie apstākļi bieži bija ļoti nelabvēlīgi. Piemēram, 1772. g. ledus upēs sāka iet 2. aprīlī. Sēju traucēja lielais sausums, kas ilga visu aprīli, un bez tam bija stipras un biežas nakts salnas. Pirmais lietus uzlija tikai 5. maijā, bet tad arī turpinājās līdz pat Jāņu dienai, pie kam naktīs visu laiku bija salnas un apsala mieži un rudzi, un lopi cieta no aukstuma un bada, jo zāle auga slikti. Ar 7. jūliju laiks pilnīgi izmainījās, visu jūlija mēnesi bija ļoti karsts un sauss, zāle izdega, bet rudzi un mieži neauga. Ar 6. augustu atkal mainījās laika apstākļi, iesākās lieti, lija veselu mēnesi. 28. augustā bija stipras nakts salnas. 5. septembrī atkal sākās lieti, kas turpinājās trīs mēnešus – līdz novembra beigām. Raža, cik nu bija paaugusi, palika daļēji nenovākta [10: 95-124].

Tādi gadi nebija retums, un līdz ar to Vidzemē bieži bija maizes labības trūkums.

---

* degvīnu mērīja mucās un stopos

Zemnieku atsavināšana un nacionālais saspīlējums

Līdzās minētām nelaimēm Baltijā, tāpat kā Iekškrievijā, līdz ar muižniecības privilēģiju pieaugumu izplatījās arī zemnieku pirkšana un pārdošana. Sevišķi smags šai ziņā bija stāvoklis Igaunijā, kurā kopš sendienām, Dānijas hercogistes laikiem, muižnieku privilēģijas bija lielākas un zemnieku beztiesība dziļāka nekā pārējā Baltijas daļā [13: 46]. Agrāk zemnieku pirkšana un pārdošana notika tikai kopā ar zemi, zemes īpašuma vai lietošanas tiesību maiņas gadījumos, un zemnieks, kas bija piestiprināts muižai, mainīja kungu reizē ar muižas īpašnieka maiņu. Taču bieži šie darījumi saistījās ar aizbēgušo zemnieku atpakaļatgūšanu, ar kāda vēlama amatnieka iegūšanu, ar muižas saimniecības nostiprināšanu. Piemēram, 1783. g. Fr.Brigens atdod Oksles muižniekam K.Rennem dzimtvīru kalēju Andreju, paturot tiesības izvēlēties no Oksles muižas dzimtļaudīm kādu pusaudzi. 1776. g. Kukšu muižas dzimtkungs F.Gors nopērk no Pūres muižas pavāru par 140 Alberta dālderiem; 1781. g. kāds J. Fr. Brunovs pārdeva dzimtvīru Andreju ar sievu un 2 meitām par 500 Alberta florīniem. Lielu pirkumu sakarā ar Augstupes muižas valdījumu ir izdarījis kāds J. Koskuls, nopērkot 26 dzimtļaudis, no tiem 13 vīriešus un 13 sievietes un norēķinoties par vīriešiem 110 valsts dālderus gabalā, pie tam sievietes gāja līdzi kā piedeva. Kad grāfs Ernests Jānis Bīrons 1735. g. nopirka Rundāles muižu, viņš no Lietuvas iepirka arī 23 dzimtvīrus ar 20 sievām, 27 dēliem un 24 meitām, kā arī 17 zirgiem, 19 govīm, 25 vēršiem, 8 cūkām un 1 teļu, nometinot tos jauniegūtajā pilsnovadā [25: 228-246].

Dzimtļaužu atsavināšanas gadījumus parasti nostiprināja ar aktu pilstiesā, tā radot likumīgu pamatu savām īpašuma tiesībām.

Kā redzams, Baltijas muižnieki jautājumā par zemnieku pirkšanu-pārdošanu centās pielīdzināties Iekškrievijas muižniekiem, kuriem pēc Senāta 1775. g. atzinuma esot sena un neapstrīdama tiesība pārdot zemniekus ne tikai kopā ar muižu, bet arī atsevišķi, šķirti no zemes.

Visi šie apstākļi – klaušu pieaugums, degvīna pastiprināta dedzināšana un pārdošana zemniekiem, slikti laika apstākļi ar biežajām neražām un badu, zemnieku pirkšana un pārdošana padarīja to dzīvi ļoti grūtu, brīžiem neizturamu. Daudzi meklēja glābiņu bēgšanā, cerot atrast labāku kungu un cilvēcīgākus dzīves apstākļus. Bēgļu problēma kļuva par valsts mēroga problēmu.

Vēl Ziemeļu kara laikā 1719. g. kara gubernators K. Goļicins izdeva pavēli par ļoti bargiem sodiem, ar ko sodāmi bēgļi – tiem iededzināma pierē zīme, nogriežams deguns un ausis. Vidzemes muižniecība tomēr šādus barbariskus sodus noraidīja un panāca, ka tos nepiemēroja, bet deva tiesības sodīt bēgļus ar rīkstēm [22: 140].

Šie pasākumi saasināja muižnieku-zemnieku attiecības, kuras ieguva īpatnēju veidu un sevišķu asumu sakarā ar iedzīvotāju norobežošanos pēc nacionālās piederības. Pēc 1782. g. tautas skaitīšanas materiāliem no visiem Vidzemes 538992 iedzīvotājiem zemnieki, kuru vairums bija latvieši un igauņi, bija 462636 jeb 85,8% (10.1. tab.). Baltvācu bruņniecība bija tikai 0,5% no visiem iedzīvotājiem, bet viņiem piederēja gandrīz visa vara, ko tikai nedaudz ierobežoja mācītāji un pilsētu brīvie pilsoņi.

Pēc tautībām Vidzemes latviešu daļā latvieši bija 86,9%, vācieši un citi – 13,1%, bet igauņu daļā igauņi 96,7% un vācieši 3,3%.

Saspīlējumu starp pamatiedzīvotājiem – latviešiem un igauņiem no vienas, un vācu valdošo mazākumu no otras puses, vēl pastiprināja tas, ka latviešu un igauņu zemnieki nekad nepārstāja uzskatīt, ka zeme, kas viņiem bija tikai lietošanā, pēc būtības ir sensenis atņemts īpašums, kuru viņi alka atgūt atpakaļ. Šīs latviešu un igauņu zemnieku alkas ļoti labi zināja arī vācu bruņniecība, un tas viņai lika būt ļoti piesardzīgai.

Agrārās attiecības bija ļoti saasinājušās visā Krievijas impērijā, visās tās malās notika dumpji un pat sacelšanās. Desmit gados, no 1750. līdz 1760. g., lieli zemnieku dumpji bija Urālos, Tveras, Jaroslavļas, Voroņežas un Simbirskas guberņās. No 1762. līdz 1772. g. bija ap 40 lielu dumpju Novgorodas, Smoļenskas, Kazaņas, Vjatkas un Tveras guberņās. 1773.-1774. g. dumpji pārauga jau sacelšanās kustībā, kas Pugačova vadībā aptvēra apgabalus no Pieurāliem līdz Penzai, Baškīriju, Saratovas un Simbirskas guberņas – visur tur liesmoja muižas. Pugačovs pasludināja zemnieku brīvību un virzīja savus pulkus uz Maskavu, lai gāztu ķeizarieni Katrīnu II. Tikai lielas regulārā karaspēka daļas beidzot sakāva Pugačovu un ieviesa zemē kārtību.

10.1 tab. Iedzīvotāju skaits Vidzemē 1782. g.

Kārtas	Laukos		Pilsētās	Kopā	
	latviešu daļā	igauņu daļā		skaits	%
Muižnieki	1615	990	-	2605	0,5
Garīdznieki	490	358	-	848	0,2
Pilsoņi un brīvie ļaudis	32754	6576	33573	72903	13,5
Zemnieki	231258	231378	-	462636	85,8
Kopā	**266117**	**239302**	**33573**	**538992**	**100,0**

Avots: A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands .., 1899.

Baltijā zemnieku nemieri sākās sakarā ar Polijas otro sadalīšanu un poļu patriotu cīņu par valsts neatkarību. Viņu priekšgalā nostājās ģenerālis Tadeušs Kostjuško, kuru proklamēja par diktatoru, atceļot nevarīgo karali Augustu IV. Kostjuško valdība veica radikālus pasākumus – pasludināja visu pilsoņu vienlīdzību un ar 1794. g. manifestu piešķīra dzimtļaudīm personīgo brīvību.

Poļu patriotu vienības ienāca arī Kurzemes-Zemgales hercogistē, ieņēma Liepāju un nācijas vārdā pasludināja dzimtbūšanas atcelšanu. Tūlīt arī apmēram 30 muižās sākās nemieri – zemnieki atsacījās turpmāk iet klaušās, sāka postīt muižas. Muižnieki bailēs bēga prom no Kurzemes [17: 120-129].

Taču poļu sacelšanos 1794. g. krievu armija apspieda, ģenerālis Suvorovs ieņēma Varšavu. Krievu armija ienāca arī Kurzemē un apspieda zemnieku dumpjus. Likās, ka kārtība Baltijā atjaunota. Taču tas bija tikai virspusēji. Iesētā nemiera sēkla saglabājās un gaidīja brīdi, kad varēs uzdīgt. Šoreiz tas bija Vidzemē, un iemesls bija Katrīnas II likums par nodokļu reformu.

Lai lauztu Baltijas guberņu autonomiju, Katrīna II 1783. g. attiecināja uz tām Krievijas guberņu likumus, atcēla līdzšinējo nodokļu maksāšanas kārtību, kas balstījās uz zemes kadastra materiāliem, un ieveda galvasnaudas maksājumus. Vidzemes zemnieki līdz tam no galvasnaudas bija atbrīvoti, jo tās vietā maksāja speciālu staciņa *(Station)* nodokli. Staciņu aprēķināja naudā un naturālijās, arī tās pārrēķinot naudā pēc

speciāla izcenojuma. Galvasnaudas ieviešanu Vidzemes zemnieki pārprata – viņi domāja, ka nu „cariene-māmuļa" ņem viņus savā paspārnē un atbrīvo no muižnieku varas. Tā bija tā mistiskā ticība labajam krievu caram pretstatā ļaunajam vietējam muižniekam, kas bija novērojama Baltijā nevienu vien reizi. Šai ticībā zemnieki atsacījās pildīt muižu uzliktās klaušas, maksāt muižai nodevas.

Zemnieku nemieri neaprobežojās tikai ar Valmieru, tie pārsviedās arī uz Rīgas, Cēsu, Tērbatas apriņķiem, aptvēra latviešu Vidzemes lielāko daļu [16]. Rīgā un Pēterpilī valdīja satraukums, jo visiem vēl atmiņā bija Pugačova lielā sacelšanās. Ģenerālgubernators Brouns lūdza ķeizarieni sūtīt uz Vidzemi karaspēku. Šo lūgumu uzklausīja ar atsaucību. 1784. g. Vidzemē ieradās senatori grāfs A.Voroncovs un kņazs M. Dolgorukovs, kurus pavadīja karaspēks; nemieri tika apspiesti, zemnieki pērti ar rīkstēm un vadoņi izsūtīti uz 3 gadiem spaidu darbos.

Taču galvasnaudas jautājums vēl nebūt nebija atrisināts. Zemnieki turpināja kurnēt par galvasnaudas maksāšanu un uzskatīja, ka nodokļu nasta viņiem ir pārāk liela. Lai šo jautājumu nokārtotu, jaunais ķeizars Aleksandrs I 1801. g. izdeva pavēli, ka turpmāk staciņš maksājams naudā un sadalāms uz vīriešu galvām. Šo pavēli pēc apspriešanas landtāgā 1802. g. paziņoja atklātībā. Taču atkal uzbangoja ticība „labajam caram", kas gribot dot zemniekiem brīvību, tikai muižnieki to slēpjot. Sākās atklāti nemieri, un šoreiz zemniekiem radās arī vadoņi – Mujānu muižas sulainis Gothards Johansons un brīvlaistais kučieris Kārlis Bušs, kuri muižā bija saklausījušies ziņas par franču revolūciju un stāstīja tās tālāk. Viņiem pievienojās Kokmuižas Vīteļu mājas saimnieks Pēteris ar kalpu Jāni, kuri aicināja zemniekus nepakļauties vairs muižas varai, jo labais cars Aleksandrs tiem esot devis brīvestību, tikai muižnieki to slēpjot. Nemieru centrs bija Valmieras draudze, Kaugurmuiža, tāpēc tos arī nosauca par Kauguru nemieriem. Zemnieki bija uzsākuši streiku, kam pamazām pievienojās ne tikai valmierieši, bet arī Cēsu apriņķa iedzīvotāji, kuri nepaklausīja zemestiesas uzaicinājumam izklīst un atsākt darbus.

Oktobrī Kauguros bija sapulcējušies ap 300 vīru, kas protestēja pret zemes tiesneša barona R. J. Ungerna-Šternberga rīkojumu nopērt nestrādājošos muižas kalpus un pašiem izklīst. Zemnieki palika pie savām prasībām – dot tiem pilnīgu brīvību, ko esot apsolījis „cara tētiņš". Tad zemes tiesnesis deva rīkojumu kareivjiem šaut: 10 cilvēki bija beigti, daudzi tika ievainoti, 25 nopēra tūlīt notikuma vietā, bet minētos 4 barvežus apcietināja, piesprieda nāvessodu, kuru Rīgas hoftiesa atcēla, nosūtot katorgā. Baltijas ģenerālgubernators vēlreiz paskaidroja, ka mieru un kārtību var nodrošināt tikai stipra vara, kas turēs dumpīgos zemniekus grožos. Pagaidām miers un kārtība bija ieviesta. Taču notikumi parādīja, ka franču revolūcijas idejas jau ir atnākušas uz Baltiju un dzīve vairs nevarēs ritēt pa vecam.

10.2. Pirmie reformu mēģinājumi

Vēsturē bieži ir periodi, kad vairs nav ejams līdzšinējais ceļš, kad jāizšķiras par jaunu virzienu, jauniem meklējumiem. Tāds laiks Vidzemē un Kurzemē bija 18. gs. otrā puse – beigas, kad dzimtbūšana bija sasniegusi augstāko virsotni un citur Eiropā, asaru un asiņu pavadīta, jau sāka sabrukt. Muižniecībai bija jāizvēlas, vai iet pa bezkompromisu konfrontācijas ceļu, kam agri vai vēlu jānoved pie asām sadursmēm un cīņas, jeb vai iet pa otru ceļu, mēģinot meklēt savstarpējo saprašanos un

kompromisu, mēģinot lēni, bet noteikti virzīties pretī otrai pusei – zemniecībai, lai atrastu saprašanās un sadarbošanās punktus. Šis otrs ceļš bija mazāk pievilcīgs un grūtāks, jo prasīja plašāku skatienu, spēju ielūkoties nākotnē. Tas prasīja arī spēju upurēt daļu no esošā, lai nezaudētu visu. Šis politiskais novirziens, griba nest upurus lietas labā (Opferwilligkeit) dzima no pašsaglabāšanās dziņas. Tai pievērsās tie muižniecības gaišākie vīri, kas bija iepazinušies ar Rietumeiropā arvien vairāk virsroku gūstošām racionālisma un apgaismības idejām un saprata, ka pārmaiņas pasaulē ir neizbēgamas un tās nevarēs paiet garām arī Baltijas guberņām. Uz to spieda arī sarežģītā ekonomiskā situācija, kas rādīja, ka nebrīvā dzimtcilvēka darbs ir mazražīgs un nevarēs nodrošināt saimniecisko uzplaukumu un labklājību.

Pirmais mēģinājums tiesiski nokārtot Vidzemes agrārās attiecības bija likuma **„Livonijas hercogistes bruņniecības un zemes tiesības"** (Das Hertzogthums Lieflands Ritter-und Landrecht) projekts, kuru 1730.-1737. g. izstrādāja tiesu padomnieks J. fon Šrāders un landrāts J. G. fon Budbergs un kas ir pazīstams kā **Budberga-Šrādera likumprojekts**.

Šis tiesību projekts īstenībā vēl nebija pilnīgs apgaismības laikmeta produkts un neparedzēja zemniecības stāvokļa kardinālu uzlabošanu, bet vienīgi saskaņā ar vācu mentalitāti vietējo Vidzemes agrāro apstākļu noregulēšanu. Tas bija sagatavots uz lēņu tiesību bāzes, kaut arī ietvēra dažus romiešu tiesību principus.

Likumprojektā bija mēģināts sistematizēt jautājumus par tiesu iekārtu un procesu, par personas tiesībām, mantojuma tiesībām, lietu tiesībām, kā arī sodu likumi. Saglabājot negrozītus dzimtbūšanas principus, Budberga-Šrādera projekts paredzēja nostiprināt zemnieku tiesības uz zemes mantošanu, uz kustamā īpašuma iegādi un pārvaldīšanu, tiesības uz sava darba augļiem un iespēju iesniegt tiesā sūdzību par ļaunprātīgu „mājas pārmācīšanas" lietošanu.

Budberga-Šrādera likumprojekts ir dažādi vērtēts: daļa baltvācu agrārvēsturnieku, piemēram, A. Tobīns [23] un A. Transē-Rozeneks [22] to tulkoja kā vietējās muižniecības labu gribu brīvprātīgi ierobežot muižniecības varu pār zemniekiem un ieviest stingru likumību laikā, kad zemnieku tiesības vispār nebija formulētas. Turpretī latviešu vēsturnieki uzskata, ka ar šo tiesību projektu vietējā muižniecība vēlējās panākt savas varas palielināšanu [12]. Tālaika krievu birokrātiskā muižniecība Pēterpilī to uzlūkoja kā nepieļaujami liberālu un ar vācu konservatīvās muižniecības ziņu vairākkārt nosūtīja atpakaļ pārstrādāšanai. Tūlīt pēc Katrīnas II kronēšanas to „apraka" Pēterpils arhīvos. Pēc ceturtdaļgadsimta diskusijas tas bija nolemts neapstiprināšanai.

Taču likumprojekts izsauca plašu atbalsi Vidzemē. To apsprieda muižnieki, un, kaut arī tas nebija publicēts, par to uzzināja muižas „saimes ļaudis", no tiem pārējie zemnieki. Jau tam faktam vien, ka zemnieks bija atzīts par tiesību subjektu, bija milzīga nozīme zemnieku pašapziņas celšanā.

K. Fr. Šulca „Zemnieku tiesa"

Kamēr oficiālās iestādes vilcinājās veikt pasākumus zemnieku stāvokļa uzlabošanā, iniciatīvu pārņēma muižniecības progresīvākā daļa. Tā saprata, ka muižnieku-zemnieku attiecību saasināšanās un ekonomiskā stāvokļa pasliktināšanās nesola neko labu nevienai no pusēm. Pēc viņu domām vispareizāk būtu atjaunot tādas

tiesības, kādas zemniekiem bija zviedru laikā, ierobežojot patvaļu nodevu un klaušu uzlikšanā un panākot, ka to apmēri atbilst zemes novērtējumam arklos un dālderos.

Pie šīs grupas piederēja zemes padomnieks Kārlis Frīdrihs Šulcs no Aizkraukles, kurš sastādīja un 1764. g. saviem zemniekiem izdeva plaši pazīstamos privātos likumus – „Aizkraukles un Rīmaņa muižas zemnieku tiesa". Šie privātie likumi bija izdoti latviešu valodā un guva plašu ievērību visā Vidzemē. Daļa muižnieku viņam ļoti asi uzbruka, bet daļa – aizstāvēja.

Motīvus par savu rīcību K. Fr. Šulcs labi raksturo savā ziņojumā landtāgam [14]. Starp citu, tajā deklarēts viņa pasaules uzskats, proti, ka pieaugot saprāta gaismai, tiek pasludinātas cilvēka vispārējās tiesības: *„Tas ir pret cilvēka dabu, ka viens cilvēks līdzīgi kā lops vai nedzīva lieta pieder citam. Vidzemē vēl ir neierobežota dzimtbūšana, kas kavē sasniegt patiesu labklājību. Kamēr zemnieks nebūs drošs par savu īpašumu un viņam neuzliks mērenus pienākumus, nav iespējams uzlabot viņa stāvokli uz ilgāku laiku. Tamdēļ es gribu pierādīt, ka ir svētīgi un nepieciešami, ka mēs uzlabojam zemnieku stāvokli, nodrošinām viņam īpašumu, mērenus pienākumus un tiesības, ar to stiprinot viņā labklājību un drošību."*

Vadoties no šiem apsvērumiem, K. Fr. Šulcs ietvēra Aizkraukles un Rīmaņmuižas zemnieku tiesā tos noteikumus un normas, kas kādreiz, pirms 70-80 gadiem, bija bijušas un veicinājušas saimniecisko dzīvi:

- aizliegumu atdalīt zemnieku no zemes, to dāvināt un pārdot;
- nodrošināt zemniekam tiesības nodot mantojumā savu saimniecību;
- nodrošināt zemniekam tiesības uz kustamo mantu;
- dot tiesības zemniekam sūdzēties par muižnieku nelikumīgu rīcību;
- noformēt maksājamos nodokļus un klaušas atbilstoši zemes kadastrālajam novērtējumam dālderos un grašos un ierakstiem vaku grāmatās.

K. Fr. Šulca reformas neatcēla dzimtbūšanu un nedeva zemniekam brīvību, taču izsauca naidīgu reakciju no muižniecības puses. Pret to vērsās muižniecība, un landtāgs nosodīja to ne tik daudz tāpēc, ka būtu pret „Zemnieku tiesā" minētiem nosacījumiem, bet galvenokārt pret veidu privāti, bez landtāga ziņas kārtot tik svarīgu jautājumu. Vēl jo vairāk tāpēc, ka šī „Zemnieku tiesa" bija iespiesta latviski, visiem pieejama un varēja izsaukt neapmierinātību citu muižnieku zemniekos.

Taču „Aizkraukles un Rīmaņmuižas zemnieku tiesa" parādīja, ka politiskais un ekonomiskais stāvoklis Vidzemē jau ir nobriedis reformām. Tām jānotiek tuvākā nākotnē, lai neizraisītos tik liela mēroga nekārtības, kādas tolaik norisinājās Iekškrievijā.

Ģenerālgubernatora Brouna patente

Vēl nebija aprimis barona K. Fr. Šulca „Zemnieku tiesas" izsauktais uztraukums, kad Baltijas muižniecības reakcionārā daļa saņēma jaunu triecienu, šoreiz no visaugstākās valdīšanas: ķeizariene Katrīna II 1764. g. devās ceļojumā pa Baltijas ģenerālgubernatūru, lai pati iepazītu stāvokli. Viņas mērķis, starp citu, bija arī uzspodrināt savu jaunības dienu liberālismu, parādīt sevi kā apgaismības laikmeta valdnieci, paspīdēt Eiropas galmos. Vidzeme tam bija piemērota vieta, jo tā vēl arvien bija Krievijas eiropeiskā nomale, province, kas ilgus gadsimtus bija piederējusi pie Eiropas un kuras likteņi bieži bija tikuši lemti Eiropas valstu galmos. Vienlaikus viņa vēlējās arī nedaudz ierobežot Baltijas vācu muižniecību, kura rīkojās pārāk brīvi un

savās interesēs. Tamdēļ ķeizariene, iepazinusies ar zemnieku stāvokli, uzdeva Baltijas ģenerālgubernatoram grāfam Brounam (Brown) parūpēties par zemnieku stāvokļa uzlabošanu un vietējās muižniecības patvaļas ierobežošanu. Tā ķeizarienes rietumnieciskās apgaismības idejas nesa labumu Baltijas zemniekiem, jo viņa bija gatava tiem dot tās tiesības, ko pati liedza Iekškrievijas zemniekiem.

Generālgubernators Brouns nekavējoties ķērās pie uzdevuma pildīšanas un jau 1765. g. iesniedza landtāgam savus priekšlikumus, kurus noformēja kā patenti. Šais priekšlikumos, kas tūlīt izsauca sašutuma vētru vietējā muižniecībā, viņš ierosināja:

- ierobežot muižnieku mājas pārmācības tiesības, noliedzot par sīkiem nodarījumiem lietot smagus soda mērus;
- dot tiesības zemniekiem sūdzēties par muižnieku nodarītām nelikumībām un pārestībām;
- atzīt zemniekiem pilnas īpašumtiesības uz kustamo mantu, kā arī uz to viņa darba augļu daļu, kurš paliek pāri pēc nodokļu un klaušu izpildes;
- fiksēt katram zemniekam uzliekamo nodokļu apmēru, vadoties no zemes kadastra novērtējuma un vaku grāmatās ierakstītiem atbilstošiem maksājumiem un klaušām.

Īstenībā grāfa Brouna 1765. g. patente nebija nekas jauns salīdzinot ar Budberga-Šrādera tiesību projektu. Taču muižnieki šo Brouna patenti uzlūkoja kā savu privilēģiju ierobežošanu, jo tā nāca nevis no viņu vidus, bet no ārienes, no cara valdības, tātad bija uzspiesta. Tieši šī iemesla dēļ viņi arī Brouna patenti centās nepildīt. Ar šo laiku ieviesās arī jauna bruņniecības „politika" attiecības ar cara pārvaldi – likumus un pārņemtās rezolūcijas uzklausīja, bet neņēma vērā, visu darīja pa vecam savas šķiras savtīgajās interesēs.

To sekmēja arī tā laika notikumi valsts galvaspilsētā Pēterpilī, kur pēc Brīvās ekonomiskās biedrības iniciatīvas bija izvērsta plaša diskusija par zemnieku stāvokli. Šīs diskusijas centrā bija barona Ungerna-Šternberga sagatavotais likuma projekts par krievu zemniecību, kas pēc sava satura bija radniecīgs Vidzemē izstrādātajam Budberga-Šrādera zemes likumam un Brouna patentei, un zināmā mērā paredzēja ierobežot muižniecības privilēģijas. Tādēļ arī tas izsauca ārkārtīgi asu un naidīgu Krievijas muižniecības reakciju, sevišķi tie punkti, kas atzina zemnieku tiesības uz kustamo mantu. Šī naidīgā reakcija panāca jau minēto Senāta 1767. g. lēmumu, kas noliedza Lielkrievijas zemniekiem sūdzēties par muižnieku. Šāda Senāta un Iekškrievijas muižniecības rīcība iedvesmoja arī Baltijas guberņu muižniecības reakcionāro spārnu nepieņemt Brouna patenti. Un tomēr šī patente netika aizmirsta – to izmantoja par pamatu visu nākošo likumdošanas aktu sastādīšanai līdz pat 1804. g. likuma pieņemšanai. 1765. g. patente deva impulsu daudziem apgaismības ideju piekritējiem aktīvai darbībai un pamudināja arī atsevišķus, toreiz liberāli noskaņotus muižniekus mēģināt uzlabot un noregulēt savas attiecības ar zemniekiem uz cilvēciskiem pamatiem, pārejot no neierobežotas uz likuma ceļā ierobežotu dzimtbūšanu.

10.3. Muižniecības progresīvā daļa meklē izeju

Viens no apgaismības ideju un ekonomisko reformu aizstāvjiem un K. Fr. Šulca darba turpinātājiem bija Eriks Johans fon Meks (1726.-1771. g.). Viņš ilgāku laiku strādāja par Vidzemes bruņniecības sekretāru un notāru un bija sīki iepazinies ar bruņniecības problēmām, ar tās cīņu par savu tiesību un Vidzemes īpašā stāvokļa saglabāšanu Krievijas impērijā.

Savus uzskatus E. J. fon Meks ir izteicis nelielā 1768. g. publicētā apcerējumā **„Vai valstij ir izdevīgāk, ka zemniekam pieder zeme īpašumā vai tikai kustama manta, un cik tālu valsts labā ir jāsniedzas šīm viņa tiesībām".** Meks nav nekāds revolucionārs, viņš aizstāv pakāpenisku agrāro attiecību reformu ar mērķi stiprināt zemnieka un līdz ar to arī muižnieka saimniecisko stāvokli un turību. Tas ir panākams, nodibinot un stiprinot privāto īpašumu. Interesanti atzīmēt, ka šai laikā, kad Meks pauž minētās idejas, vēl nebija izdots A. Smita lielais darbs „Par tautu bagātības dabu un cēloņiem" (to publicēja tikai 1776. g.). E. J. fon Meks tātad varēja būt pazīstams tikai ar fiziokrātu darbiem un līdz ar to ir pieskaitāms pie toreiz vēl topošās liberālās skolas veidotājiem. Meks liek priekšā noteikt stingru, negrozāmu zemes kadastrālo novērtējumu kā pamatu nodevu un nodokļu aprēķināšanai, līdz ar to garantējot zemniekam saimnieciskās darbības drošību, kā arī atzīt viņa īpašuma tiesības uz zemi. Viņš raksta: *„Pilnīgas zemnieka īpašuma tiesības (uz zemi, vispār uz nekustamu mantu) ir savienojamas ar valsts labklājību ... manis priekšā liktais ceļš – novadīt zemnieku pie nekustama īpašuma un dzimtbūšanas atcelšanas ir vienīgais pareizais"* [3: 227].

E. J. fon Meks nav panācis neko sevišķu, un tomēr, atzīmē A. Altements, viņš redzēja tālāk par tuvo rītdienu, viņš nojauta to vēsturiskās attīstības procesu, kam jānoved pie dzimtzemnieka brīvības.

Ja E. J. fon Meks darbojās vairāk teorētiski, tad radās arī muižnieki, kas mēģināja praksē uzlabot attiecības ar zemniekiem, lai ieinteresētu tos strādāt labāk un centīgāk. Galvenā vērība šajos pasākumos tika piegriezta zemnieku nodevu un nodokļu normēšanai un īpašuma tiesību nodrošināšanai. 1770. g. Ugāles J. D. Bērs izdeva savus privātos muižu likumus „Ugulas tiesas grāmata", mēģinot noregulēt zemnieku mantiskās attiecības ar muižu un mantošanas jautājumus, uzliekot atbildību par šo jautājumu taisnīgu risināšanu muižai.

Līdzīgus privātus likumus 1780. g. izdeva Stendes un Rendas muižu īpašnieks E.V.Brigens. Arī šie „likumi" atzīst zemnieka īpašuma tiesības uz kustamo mantu un mēģina nodrošināt mantošanas tiesības. E.V.Brigena privātajos likumos ir rakstīts: *„Kad kas pehc Deeva Prahtu no manneem Ļaudīm mirst, un Atraitne jeb mazi nesapraschi Behrni, jeb abbi us scho Pasaule atlehk. Tad buhs tai Teesai gahdaht, ka ta Tehwa un Mahtes manta, preeksch ikkurram Behrnam eedallita, un eeksch gohdiga un labba Wihra Rohkas iedohta tohp. Pēc to irr tas Muischa ja saraksta. Tahs Rakstas weena, tam Tehwa – to otra tam Mahtes Raddineekam, buhs pee sevim Glabbaschanā ņemt, lihdz teem Laikeem, pehz ka ikweens Behrns paaugs, un ikweens: tad pehz schahs Ismekleschanas, un pehz tiem Raksteem sawu eedallitu Teesu atrast un dabbuht warr."* [1: 202].

Līdzīgus privātus „Struteles valsts likumus" 1793. g. izdeva arī dzimtkungs Fr. Franks, nodrošinot zemnieku īpašuma un mantošanas tiesības uz kustamo mantu un rīcību ar sava darba augļiem.

Minētie „vietējie likumi" aprobežojās galvenokārt ar zemnieku pienākumu regulēšanu. Daudz tālāk aizgāja Jaungulbenes muižas īpašnieks grāfs un kambarkungs Jēkabs Jānis Īgelštrēms (*Jacob Johann Graf Igelstrom*), kurš 1802. gada 26 maijā pasludina savu Jaungulbenes un Vabīnes **zemnieku brīvlaišanu.**

Brīvlaišanas aktam pievienotajā deklarācijā J. J. Īgelštrēms mēģina izteikt savas rīcības motīvus, proti, ka viņa un visas bruņniecības senči kādreiz, pirms 600 gadiem, ir Livoniju drīzāk pārņēmuši savā īpašumā nekā iekarojuši, jo latviešu senči bijuši gan laimīgi, taču neapbruņoti cilvēki; bruņniecība pēc tam tos nospiedusi verdzībā. Šie zemnieki tad nu ir kalpojuši muižniekiem gadsimtiem un ar savu uzcītīgo kalpošanu un derīgiem darbiem kļuvuši brīvības cienīgi. Tagad nu esot pienācis laiks šo gadsimtiem veco netaisnību izlabot, atmest kā bruņniecībai, tā zemniekiem netaisno verdzību un atdot personīgo un īpašuma brīvību, kuru Dievs kā viņiem pienākošo daļu ir nolēmis visiem cilvēkiem.

J. J. Īgelštrēma brīvlaišanas aktā rakstīts: *„Pēc tam, kad es un mans tagad jau Dieva mierā esošais, kopš 8 mēnešiem uz mūžu aizmigušais dēls un patiesais draugs bieži zemnieku stāvokli par mūsu sarunu tematu bijām darījuši, mēs abi bijām cieši nolēmuši, un par to ar nelaiķa roku jau bija uzmetums izdarīts, zemniekiem nosacītu, taču pamatos pilnīgu brīvību dot. Tā kā tagad Dievs pēc savas gudrās, bet man apslēptās gribas, droši vien svētīgās, manai patiesai laimei manu vienīgo uzticamo draugu un manas miesas mantinieku svētlaimīgā mūžībā ir pārvietojis, un es caur to mana mūža 67-ā g. esmu kļuvis viens, es ticu, ka nevaru rīkoties cēlāk, kā kad es maniem padotajiem, kurus es uzskatu kā manus likumīgus bērnus un viņiem vēl dzīvs būdams labdarību parādu, caur kuru tomēr ne man, ne manu muižu īpašniekiem skāde vai zaudējumi nevar rasties. Uz šī pamata un saskaņā ar šo pasludinu pats sev, maniem mantiniekiem un mantojuma ņēmējiem visu manu Vabīnes zemniecību... kā arī visu Jaungulbenes zemniecību no šīs dienas uz mūžīgiem laikiem neatsaucami par brīviem cilvēkiem, un piešķiru viņiem saskaņā ar zemāk parādītiem noteikumiem brīvību"* [6: 278-284].

Augstāk citētajam ievadam seko 18 punkti, kas sīki reglamentēja J. J. Īgelštrēma iecerēto brīvlaišanu. Protams, tā nebija īsta, bet kā jau pats brīvestības devējs norādīja, nosacīta brīvība, tamdēļ zemniekam bija jāpaliek arī turpmāk par zemnieku, viņš nedrīkstēja atstāt novadu, viņam bija jāapsaimnieko sava saimniecība un jāpilda vaku grāmatās ierakstītie pienākumi. Taču viņš varēja griezties tiesā strīdus gadījumos ar muižnieku, drīkstēja nodarboties ar amatniecību un mākslām, un muižnieks vairs nedrīkstēja viņu sodīt „mājas pārmācības" kārtībā. Ed. Dunsdorfs norāda, ka īstenībā J. J. Īgelštrēma brīvlaišana ir tikai atgriešanās no smagās dzimtbūšanas uz tās sākotnējo, vieglāko formu – novada būšanu. Taču Īgelštrēms izprata vēstures attīstības gaitu, brīvprātīgi gāja notikumiem pa priekšu un uzdrīkstējās pasludināt pašu principu – brīvību zemniekiem.

Protams, ka še minētie gadījumi ir unikāli un nepierāda visas Vidzemes muižniecības vēlēšanos iet apgaismības ceļu. Gadu vēlāk, 1803. g.ada 20. februārī, ķeizars Aleksandrs parakstīja pavēli, ar kuru atļāva krievu muižniekiem iet to ceļu, ko gāja J. J. Īgelštrēms – pēc pašu gribas atbrīvot atsevišķus zemniekus vai veselas sādžas un uz savstarpējās vienošanās pamata atdot tiem zemi pilnā īpašumā (cara 1803. g. 20. februāra ukazs). Iekšlietu ministrs grāfs Kočubejs sakarā ar šo ukazu vēstulē gubernatoriem norādīja, ka valdība pati nedomā atcelt dzimtbūšanu, taču dod iespēju muižniekiem to darīt brīvprātīgi vai arī izdevīgi iznomāt vai pārdot zemi kā svešiem,

tā arī paša zemniekiem. Šo ķeizara soli daudzi uzņēma ar lielām cerībām kā jauna laikmeta vēstnesi, taču tā praktiskā nozīme bija maza, kaut arī tas bija spēkā līdz 1858. gadam.

10.4. 1797. gada zemnieku reformu likums

1796. g. pēc 33 gadus ilgas valdīšanas nomira ķeizariene Katrīna II, Krievijas muižniecības balsts un impērijas varenības pavairotāja. Tronī nāca viņas dēls Pāvils I, kas tūlīt atcēla daudzus nemīlētās mātes laikā izdotos likumus un valdības rīkojumus. Tie stipri ietekmēja Baltijas likteni, jo ar vienu no pirmajiem savas valdīšanas rīkojumiem viņš atjaunoja Baltijai tās bijušo īpašo statusu (Status provincialis) ar lielajām autonomijas tiesībām, tāpat arī vietējās muižniecības varas galveno ieroci – landrātu kolēģiju. Ķeizars Pāvils centās arī uzlabot zemniecības stāvokli, jo aizliedza Katrīnas II laikā iedibināto paražu pārdot zemniekus atsevišķi no zemes, kā arī ierobežoja zemnieku klaušas ar 3 dienām nedēļā. Ļoti svarīga Krievijas zemniekiem bija dotā atļauja griezties tiesā ar sūdzību par sava muižnieka nelikumīgo rīcību un ļaunprātīgu varas izmantošanu (Vidzemes zemniekiem šādas tiesības jau bija).

Sakarā ar lielajām pārmaiņām Vidzemes statusā 1796. gada 5. decembrī sanāca landtāgs. Tā pirmais darbs bija izveidot komisiju guberņas agrārā stāvokļa nokārtošanai, izstrādājot likumprojektu par muižnieku un zemnieku attiecībām. Komisijas vadību uzticēja fon Samsonam-Himmelšternam, tajā darbojās arī Frīdrihs Vilhelms fon Zīvers (Fridrich Wilchelm fon Sivers) – cilvēks, kuru baltvācu agrārvēsturnieki uzskata par lielāko Livonijas valstvīru kopš bīskapa Alberta, mestra Valtera fon Pletenberga un hercoga Jēkaba laikiem.

Komisija savu darbu veica ļoti īsā laikā, un landtāgs tās sagatavoto „Likumu par zemnieku reformām" apstiprināja 1797. gada 30. janvārī.

Tas bija iespējams tikai tamdēļ, ka faktiski likuma projektu sāka gatavot jau 1795. g., kad landtāgs bija atzinis par nepieciešamu noregulēt līdz galam nenokārtotos jautājumus par zemnieku sūdzību izskatīšanu, muižnieku pienākumu iesniegt deklarācijas par muižu ienākumiem, zemnieku klaušām un nodevām atbilstoši zemes kadastrālajā novērtēšanā noteiktajam saimniecības lielumam arklos pēc līdz tam lietotās zviedru vērtēšanas metodes, kā arī par jaunu zemes kadastrālās vērtēšanas veikšanu. Tas bija nepieciešams, jo kopš agrākās zemes kadastrālās vērtēšanas bija pagājis ilgs laiks un zemes lietošanā notikušas lielas izmaiņas. Tāpēc jau 1792. g. Vidzemē sāka zemes uzmērīšanas darbus. Tūlīt izvirzījās arī prasība veikt jaunu kadastrālo vērtēšanu pēc vēstures gaitā pārbaudītajām zviedru zemes kadastra metodēm.

Zemnieku reformas jautājumu turpināja apskatīt arī 1796. g. septembrī sasauktais landtāgs. Par to iedegās dzīvas debates, gan aizstāvot nepieciešamību noregulēt zemnieku stāvokli, gan arī vēršoties pret to. Varas maiņa Pēterpilī pasteidzināja lēmuma pieņemšanu un likuma projekta apstiprināšanu.

1797. g. likumprojekts par zemnieku reformām balstījās uz tām idejām, kuras savā 1765. g. patentē bija ietvēris ģenerālgubernators Brouns un kuras muižniecība tik ilgi bija apkarojusi. Kādēļ tad tagad bija notikušas izmaiņas muižnieku lielas daļas uzskatos? Iemesli bija vairāki.

Pirmkārt, bija notikusi franču revolūcija, Francija bija kļuvusi par republiku un atcēlusi muižnieku privilēģijas. Tas parādīja, ka ar reformām nevar vilcināties arī Vidzemē. Muižniecība saprata, ka arī Krievijā ir jātuvojas brīdim, kad zemnieku atzīs par cilvēku un valsts sāks uzņemties viņa interešu aizstāvību.

Otrkārt, starplaikā (1775. gadā) bija pieņemts likums par zemnieku tiesām, zemniekiem bija dota iespēja sūdzēties šajās tiesās viņu interešu aizskaršanas gadījumos, paši zemnieki bija kļuvuši aktīvāki savu tiesību un taisnības aizstāvēšanā.

Treškārt, šoreiz iniciatīva nāca nevis no krievu valdības, bet pašas muižniecības puses, kas deva iespēju likumu parādīt citā – muižniecībai labvēlīgā skatījumā. Zemnieku reformas likumprojekta galvenais saturs bija šāds [14]:

- tika ierobežotas muižnieku tiesības zemnieku pārdošanā, aprobežojot tās tikai ar tiem muižniekiem, kuriem Vidzemē bija muižas; taču še bija arī atruna par kaitīgiem un nelabojamiem subjektiem, kurus atļāva pārdot brīvi un līdz ar to deva iespēju likumu apiet. Mājas pārmācīšanas tiesības palika 1765. g. patentes robežās;
- zemnieku tiesības sūdzēties par sava muižnieka izdarītām pārestībām un pārāk bargu rīcību palika 1765. g. patentes robežās, par nepamatotu sūdzību zemnieku varēja sodīt ar rīkstēm;
- paplašināja zemnieka rīcības brīvību ar visu savu kustamo īpašumu, kuru zemnieks turpmāk varēja pārdot bez muižnieka piekrišanas. Izņēmums bija tikai „dzelzs inventārs", kuru nedrīkstēja pārdot, lai netraucētu zemnieka saimniecības apsaimniekošanu, taču tā apmērs bija stingri reglamentēts;
- tika ierobežota klausības jeb zemnieku zemes pievienošana muižai, pie kam gadījumos, kad to atļāva, zemniekam bija pilnas tiesības saņemt par savu bijušo zemi atlīdzību;
- zemnieku maksājamie nodokļi un nodevas, kā arī klaušas bija stingri jānosaka un jāieraksta vaku grāmatās, pie kam ieraksta pareizību pārbaudīja baznīcas pilnvarotais. Zemnieku pienākumi bija nosakāmi pēc zviedru kadastra principiem un metodikas, un zemniekam bija tiesības par nepareizībām sūdzēties un prasīt zemes pārmērīšanu;
- ja muižnieks likuma noteikumus pārkāpa, viņam varēja uzlikt naudas sodu 100 rbļ. apmērā.

1797. g. zemnieku reformas likuma projektu nodeva ķeizaram Pāvilam parakstīšanai. Taču radās nopietni šķēršļi – reakcionārā muižniecības daļa iesniedza sūdzības par likumu, un ķeizars nodeva to izskatīt 4 senatoru komisijai. Šie senatori, kurus vadīja konservatīvais O.G. fon Hovens, izvirzīja sešus iebildumus, no kuriem viens bija ļoti būtisks – proti, par zemnieku pārdošanas tiesībām. Likumprojekts paredzēja atļaut pārdot zemniekus tikai Vidzemes guberņas robežās. Pēc Hovena un pārējo senatoru domām, tas runāja pretī liberālisma un brīvā tirgus saimniecības principiem, jo ierobežoja krievu muižnieku sensenās tiesības brīvi tirgoties ar zemniekiem. Hovens rakstīja, ka šāds ierobežojums „runā pretī tirdzniecības brīvības principiem, konkurences brīvībai", un līdz ar to izsaukšot pārdodamo zemnieku cenu krišanos.

Senāta komisijas lēmums iedvesmoja Vidzemes muižniecības reakcionāro spārnu, it sevišķi igauņu daļas muižniekus, kuri nosūtīja ķeizaram sūdzību, ka likums landtāgā pieņemts ar Vidzemes latviešu daļas muižnieku balsīm un tāpēc nevarot tikt

attiecināts uz visu guberņu. Ķeizars vilcinājās likumu parakstīt, un tā tālāko likteni noteica valdnieka varmācīgā nāve. 1797. g. likumprojekts tā arī palika neparakstīts.

Tomēr likuma projektam bija liela nozīme: par to runāja, diskutēja, rakstīja, apsprieda tā atsevišķus punktus. 1797. g. likumam ir dažādi vērtējumi: baltvācu muižniecības pārstāvji to parāda kā progresīvo muižnieku un it sevišķi ilglaicīgā humānāko muižnieku grupas vadītāja Frīdriha Vilhelma fon Zīversa tālredzīgās politikas mēģinājumu iet pretī zemnieku vēlmēm. Citi turpretī Fr. V. fon Zīversu uzskata par cilvēku, kas rīkojies tikai savās un bruņniecības interesēs, neesot pamata viņu uzskatīt par 1797. g. likuma iniciatoru. Svarīgi ir tas, ka šādu likumprojektu izstrādāja, izskatīja un virzīja apstiprināšanai.

Fr.Zīversa darbība ir vērtējama pozitīvi arī no tā viedokļa, ka, neskatoties uz apgaismības ideju izplatību, vēl arvien visā Krievijas impērijā (tai skaitā arī Baltijas guberņās) praktizēja tādu apkaunojošu lietu kā dzimtļaužu pārdošanu, dāvināšanu un mainīšanu. Iepriekš jau pieminējām, ka apspriežot Pēterpilī Senātā Vidzemes zemnieku likumprojektu, pret to radās daudzas iebildes tieši tamdēļ, ka tajā paredzēja ierobežot muižnieku tiesības brīvi pārdot savus zemniekus; to vērtēja kā krievu muižniecības senseno privilēģiju pārkāpumu. Pie šāda uzskata pieturējās arī Baltijas muižnieku reakcionārā daļa, un visu 17.-18. gs. Vidzemē un Kurzemē, tāpat arī poļu Latgalē, notika darījumi ar zemniekiem – tie tika pirkti un pārdoti, mainīti un dāvināti, par ko liecina noslēgtie un tiesu iestādēs reģistrētie līgumi. 1797. g. zemnieku reformu projekts bija liels solis zemnieku stāvokļa uzlabošanas virzienā.

10.5. Apgaismības vēsmu ienākšana Latvijā

Jau sākot ar 17. gs. zemniecības dzīvi un attīstību tagadējās Latvijas atsevišķās daļās – Vidzemē, Kurzemē un Latgalē sāk ietekmēt grāmatniecība. Ilgi tā bija baznīcas, sevišķi apgaismības ideju skarto baznīckungu rokas, un tie, līdzās Vecajai un Jaunajai Derībai un baznīcas dziesmām mācīja arī zemnieku bērnus lasīt, rēķināt un rakstīt. Grāmatas, galvenokārt baznīcas literatūra, pateicoties apgaismības idejas pārņēmušo baltvācu mācītāju pūlēm, lēnām iespiedās arī zemniecībā. Uz laiku šo procesu pārtrauca Ziemeļu karš un tam sekojošais saimnieciskās dzīves atjaunošanas periods, kurā no jauna bija jāveido muižas un zemnieku sētas, jāceļ dzīvojamās un saimniecības ēkas, tāpat arī baznīcas, kuru lielākā daļa bija nopostītas. Tāpat bija jāsadabū mācītāji, kurus Vidzemē un Kurzemē „ieveda" no Vācijas, bet Latgalē – no Polijas un Lietuvas. Arī pirmās grāmatas latviešu valodā, līdzās Rīgai un Jelgavai, tika iespiestas galvenokārt Kēnigsbergā un Viļņā, pateicoties mācītāju un jezuītu ordeņa brāļu pūlēm.

10.1.att. **Vecais Stenders**

Vidzemē latviešu grāmatniecības attīstību veicināja arī brāļu draudžu kustība, kas še izplatījās 18. gs. vidū. Līdz ar to vairums bija garīga satura grāmatas, kas tuvināja zemniecību

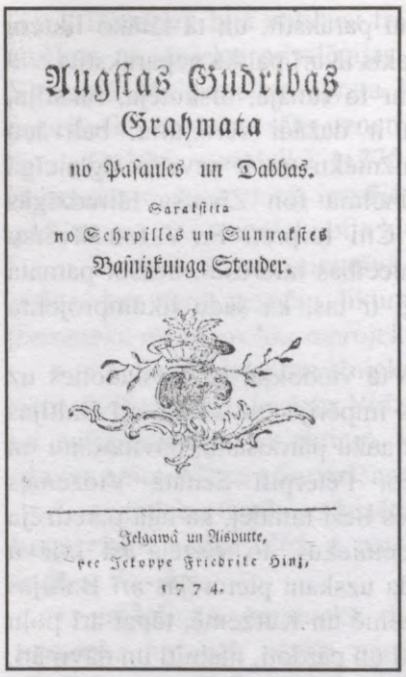
Augſtas Gudribas
Grahmata
no Paſaules un Dabbas.
Sarakſtita
no Schrpilles un Sunnakſtes
Baſnizkunga Stender.
Jelgawâ un Mispute,
pee Jekoppe Friedrike Hinz,
1774.

10.2. att. **Augstas gudrības grāmatas no pasaules un dabas titullapa.**

kristīgajai (katoļu un luterāņu) ticībai, kā arī cēla zemnieku bērnu zināšanas lasīšanā un rakstīšanā.

Grāmatas izdeva pēc privātpersonu, galvenokārt vietējo mācītāju iniciatīvas. Literatūrvēsturnieks A.Apinis, aprakstot šo laikmetu atzīmē, ka *„Baltijā izveidojās īpašs vācu inteliģences slānis, ko dēvēja par literāļiem: nemuižnieciskas cilmes mācītāji, juristi, pedagogi, ārsti ... Viņi bija galvenie apgaismes domas nesēji, arī nozīmīgākie latvisku grāmatu autoru vidū... Starp literātiem izauga izcilas personības, kas ietekmēja vispārīgo gaisotni (radikāli apgaismotāji līdz ar G. Merķeli) un latviešu grāmatniecības raksturu (F. G. Stenders)"* [4: 87]. Viņi nonāca līdz apgaismības laikmeta pamatidejai – visu cilvēku vienlīdzībai un radikālākie kritizēja arī dzimtbūtniecības iekārtu, aicināja to atcelt. Līdz ar to viņi ļoti ietekmēja latviešu un igauņu zemnieku dzīvi un kultūru.

Lieli nopelni latviešu zemnieku kultūras līmeņa paaugstināšanā bija Gothardam Fridriham Stenderam, kuru latviešu literatūrā pazīst kā „Veco Stenderu". Darbodamies Sunākstes un Selpils draudzēs kā mācītājs, Vecais Stenders sastādīja un publicēja daudzas grāmatas, no kurām pazīstamākā un ievērības cienīgākā ir 1776. g. izdotā „Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas". Tai sekoja „Jauna ABC un lasīšanas mācība" (1782.), tad „Ziņģu lustes" (1785.-1789.), „Latviešu vārdnīca" (1789.) un citas.

Vecais Stenders bija pirmais, kas latviešu zemniekiem deva zināšanas par praktiskās dzīves lietām – fiziku, dabaszinātni, ģeogrāfiju, astronomiju u.c., un līdz ar to ievadīja zemnieku zināšanu pasaulē. Viņš parādīja, ka bez Kurzemes un Zemgales hercogistes ir vēl daudz citas un arī varenākas zemes, tapat arī zvaigžņu ceļus debesīs. Vecais Stenders norādīja, ka daudzas zemes ir aizgājušas Krievijai priekšā, un to, pa kādu attīstības ceļu būs jāiet arī latviešiem, ja tie gribēs ieņemt pienācīgu vietu tautu saimē.

„Augstas gudrības grāmatu" – kā atzīmē akadēmiķis J. Stradiņš – *„īstenībā var dēvēt par pirmo dabzinātnisko enciklopēdiju latviešu valodā, un Veco Stenderu – par apgaismības laikmeta un tam sekojošās tautas atmodas kustības ievadītāju. Vecais Stenders, lai gan pēc izcelsmes bija baltvācietis, tomēr jutās kā latvietis, un tā arī vēsta ieraksts viņa atdusas vietā – „Še apraksts G. F. Stenders. Latvietis""* [18: 127-139].

Literatūra

1. Ābers B. (1939). Piezīmes par latviešu zemnieku tiesībām uz kustamo mantu 18. gs. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. R. – 189.-206. lpp.
2. Ābers B. (1939). Zemnieku tirdzniecība Rīgā 17. gs. beigās un 18. gs. pirmajā pusē. – LVIŽ, Nr.1 (9). R. – 21.-44. lpp.
3. Altements A. (1939). Ēriks Johans fon Meks. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. R. – 207.-227. lpp.
4. Apinis A. (1991). Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gs. vidum. Izd. Liesma R. – 223 lpp.
5. Dunsdorfs Ed. (1938). Dažas Rīgas tirdzniecības paražas 17. un 18. gadu simtenī. – LVIŽ, Nr.2 (6). R. – 247.-278. lpp.
6. Dunsdorfs Ed. (1939). Jaungulbenes zemnieku brīvlaišana 1802. gadā. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. R. – 266.-284. lpp.
7. Eckardt J. (1869). Die baltischen Provinzen Russlands. Leipzig. – 460 S.
8. Ģermanis U. (1991). Latviešu tautas piedzīvojumi. Izd. Zvaigzne. R. – 251 lpp.
9. Hehn C. (1858). Die Intensität der livlandischen Landwirtschaft. Abt. 1. Der Grund und Boden, und die Arbeit. Dorpat. – 109 S.
10. Hupel A.W. (1774). Topograhische Nachrichten von Lief – und Ehstland. 1 B. Riga. – 592 S.
11. Hupel A.W. (1796). Oekonomisches Handbuch fuer Lief – und Esthlaendische Gutsherren wie auch fuer deren Disponanten. I Theil. Hartknoch Verl. Riga. – 316 S.
12. Latviešu konversācijas vārdnīca. II. (1928./29.). R. – 2049-4094.
13. Livlandische Güterurkunden. Bd. 2. (1923).Von H.v.Bruiningk, N.Busch. R. – 920 S.
14. Rosenkampf G. A. (1796). Materialien zu Grundsatzen zur Verbesserung des Zustandes der Bauern in der Rigaschen Statthalterschaft. R. – 42 S.
15. Sloka L. (1939). Latviešu zemnieks pēc Kurzemes baznīcu grāmatu nekrologiem. – LVIŽ, Nr.1 (9). R. – 95.-124. lpp.
16. Stepermanis M. (1956). Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.-1784. ZA izdevn. R. – 400 lpp.
17. Stepermanis M. (1971). Lielās liesmas atblāzma. Latvija Franču revolūcijas laikā 1789.-1798. Izd. zinātne. R. – 220 lpp.
18. Stradiņš J. (1982). Etīdes par Latvijas zinātņu pagātni. Izd.Zinātne. R. – 395. lpp.
19. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. Izd.Zvaigzne. R. – 287. lpp.
20. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas agrārā reforma. Zemkopības ministrijas izdevums. R. – 7.-176. lpp.
21. Švābe A. (1991). Latvijas vēsture 1800-1914. Izd. Avots.R. – 384 lpp.
22. Transehe-Reseneck A.,v. (1890). Gutsherr und Bauer in Livland. Im 17 und 18 Jahrhundert. Strasburg. – 265 S.
23. Tobien A.(1899). Die Agrargesetzgebung Livlands im 19 Jahrhundert. I. Berlin. – 440 S.
24. Vīgrabs J. (1927). Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII gs. pirmajā pusē. – Valsts archīva raksti, VI. R. – 270 lpp.
25. Zeids T. (1939). Dzimtļaužu atsavināšana Kurzemē 17.-18. gs. – Latviešu vēsturnieku veltījums Robertam Viperam. R. – 228.-246. lpp.

11. Agrārās izmaiņas Baltijas guberņās 18./19. gs. mijā

11.1. Stāvokļa raksturojums

18./19. gs. mijā Rietumeiropas sabiedrības ideoloģiskajā, politiskajā un saimnieciskajā sfērā bija notikušas ļoti lielas izmaiņas. Ideoloģijā bija uzvarējušas un nostiprinājās apgaismības gadsimta mācības par visu sabiedrības locekļu tiesībām uz brīvību, brālību, vienlīdzību. Politiskajā sfērā franču revolūcija bija satricinājusi vecās politiskās sistēmas un kārtu sabiedrības pamatus un it visur devusi ierosinājumu pārvērtībām. Saimnieciskajā sfērā izmaiņas bija visos līmeņos: teorijā bija izveidojusies un noformējusies „klasiskā ekonomiskā skola", kuras pamatus lika angļu tautsaimnieks Adams Smits savā 1776. g. iznākušajā darbā „Pētījumi par tautas bagātības dabu un cēloņiem", bet praksē – ražošanas tehnoloģiskā revolūcija, kas izpaudās jaunu mašīnu un tehnoloģiju radīšanā un jaunu darba organizācijas formu ieviešanā. Ievērojami paplašinājās arī starptautiskais tirgus, jo tajā iesaistījās Amerika. Visu to sekmēja straujais iedzīvotāju skaita pieaugums Eiropā: laikā no 1350. g. līdz 1700. g. tas bija 100-110 miljonu robežās, bet ap 1800. g. jau sasniedza 180 miljonus un turpināja strauji augt. Veidojās spēcīga pilsonība, kuras rokās koncentrējās saimnieciskā vara un kas arvien aktīvāk centās paplašināt arī savas politiskās tiesības.

A. Smits un viņa sekotāji deva jaunu skatījumu par to, kas ir sabiedrības jeb tautas labklājības pamats un kā šī labklājība vairojama [8: 57-127]. Sabiedrības bagātības avots, pēc viņu uzskatiem, ir darbs, pie tam visas sabiedrības, visu kārtu darbs, jo vienīgi tas dod iespēju izmantot pārējos divus ražošanas pamatfaktorus – dabas resursus un kapitālu (jeb materializēto darbu) – sabiedrības locekļu vajadzību apmierināšanai. Bagātību var efektīvi vairot vienīgi tad, ja visiem sabiedrības locekļiem tiek dotas tiesības brīvi darboties, pielietot savu darbu tur, kur katram ir lielākas spējas un pieredze, nodrošinot sacensības (konkurences) iespējas un brīvu rīcību ar sava darba augļiem.

A. Smita izveidotā **klasiskā ekonomiskā skola** nevien pamatoja jauno ekonomisko mācību, bet arī norādīja ceļu kā rīkoties, lai pārietu no agrākās organiski saistītās saimniekošanas sistēmas uz jaunu, liberālāku tautas saimniecības sistēmu: vispirms katrai tautai ir jānodrošina darbības brīvība, jāiegulda kapitāli lauksaimniecībā, pēc tam rūpniecībā un, kad tās ir nostiprinātas, jāiziet ārējā tirdzniecībā. Tad arī būs brīva, laimīga un turīga sabiedrība. Klasiskās skolas dibinātāji tolaik vēl domāja un rūpējās par visu sabiedrību un tautas saimniecības kopējo attīstību. Viņu ekonomiskā mācībā sakņojās doma, ka sabiedrība nevar būt laimīga un plaukstoša, ja kāda tās daļa tiek turēta postā un nabadzībā. Dzimtbūšana un kārtu privilēģijas atceļamas, jo tās nostāda vienu sabiedrības daļu pāri citai. Brīvība viņu izpratnē vēl nebija novesta līdz galējībai, līdz atsevišķa indivīda tiesībām uz visatļautību. Savā klasiskajā darbā „Par brīvību" Džons Stjuarts Mills to traktēja kā sabiedrisku jeb sociālu parādību, kas saprotama kā sabiedrības locekļu aizsardzība pret politisko vadoņu tirāniju, vājākā aizsardzība pret politisko varu ieguvušiem „laupītājputniem" [16].

11.1. att. **Garlības Merķelis**

Aplūkojot šī laikmeta idejas, redzams, ka klasiskā ekonomiskā skola tās tapšanas un uzplaukuma laikā bija universāla un atbilda lielākās sabiedrības daļas interesēm. Tā vēl nebija noslīdējusi neierobežotā individuālisma un pašlabuma meklētāju līmenī, bet vadījās (kā to rāda A. Smita darba virsraksts un saturs) no visas sabiedrības labuma, kur katrai sabiedriskās darbības sfērai bija ierādīta sava vieta. Liekas, ka tā sakrīt ar vācu tautsaimnieka E.Vāgemana daudz vēlāk doto katras sabiedriskās darbības sfēras principiālo darbības lauka raksturojumu [23]:

- tehnika vadās no iespējamības;
- saimniekošana vadās no lietderības;
- valsts vadās no vispārējas ētikas.

Šajā shēmā būtiski tas, ka tehniskās iespējamības un saimnieciskās lietderības principiem jābūt pakļautiem sabiedriskās ētikas principiem.

Tā šos jaunos principus saprata arī daudzi 18./19. gs. mijas darbinieki Baltijā – gan filozofi, gan apgaismības ideju ietekmētie sabiedriskie darbinieki, gan progresīvā muižniecība un valstsvīri.

Apgaismības ideju piekritēji grupējās ap progresīvo Liepupes muižnieku Fr. fon Meku, iepazinās ar Voltēra, Ruso, Šillera darbiem un ticēja ķeizarienes Katrīnas II liberālo centienu patiesumam. Progresīvo inteliģentu grupa redzēja vietējo iedzīvotāju – latviešu un igauņu zemnieku – postu un apspiestību un runāja par to. Taču kāds no šīs grupas dalībniekiem, Annas muižas mājskolotājs G. Merķelis, jautāja sev – **ja mēs to apzināmies, kāpēc tad nedarām zināmu plašākai sabiedrībai?** Un Garlības Merķelis ķērās pie rakstīšanas, strādāja naktīs un svētdienās un 1795. g. pabeidza savu ievērojamo darbu „Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimta beigās" [15]. Šajā grāmatā, kura guva lielu ievērību, un tika gan slavēta, gan vēl vairāk pelta, G. Merķelis parādīja Vidzemē valdošās attiecības. Vidzeme tajā laikā bija vāciem, galvenokārt prūšiem un sakšiem, īsta Leiputrija (*Lievland-Blievland*) – zeme, kur tie varēja viegli un ērti dzīvot, spēlēt kungu un justies galvas tiesu pārāki par „iedzimtajiem". Turpretī zemnieks bija pilnīgi pakļauts kungam, un viņa raksturs veidojās atkarībā no tā, kāds bija viņa kungs, cik daudz tiesību viņš zemniekam deva.

Grāmatas mērķis – runājot G. Merķeļa vārdiem – bija parādīt Vidzemes muižniekiem un mācītājiem spoguli, kurā raugoties, tie nobītos paši no sevis. Viņš norādīja, ka zemnieku stāvokļa uzlabošana un dzimtbūšanas atcelšana esot vajadzīga vispārējās taisnības un cilvēcības dēļ, un tamdēļ atrisināma ļoti drīzā laikā. Jo tauta – viņš norādīja *„...ir tīģeris, kas klusās dusmās grauž savas važas un ar ilgām gaida to acumirkli, kurā viņš varēs tās pārraut un savu kaunu nomazgāt asinīs"* [24: 177].

G. Merķelis nosūtīja savu grāmatu atsauksmei mācītājam K. G. Sontāgam un saņēma tā atbalstu – Sontāgs uzskatīja par nepieciešamu brīdināt vācu dižciltīgos un norādīt tiem, ka zemnieku stāvokļa uzlabošana ir laikmeta prasība. Viņš atbalstīja G. Merķeļa pausto domu, ka visai latviešu tautai, bet ne tikai dažiem tās locekļiem, ir tiesības uz brīvību; ka dzimtbūšana ir amorāla un tāpēc atceļama. J. Ekarts, uzsverot

G. Merķeļa darba nozīmīgumu 1804. g. zemnieku likuma izstrādāšanā un augsnes sagatavošanā 1817.-1819. g. zemnieku brīvlaišanai, nosauca viņu par Baltijas Voltēru [6: 204].

G. Merķelis, parādīdams apgaismības ideju aizrauto Vidzemes muižnieku un mācītāju uzskatus, stipri ietekmēja dzimtbūšanas atcelšanu un apgaismības laikmeta izplatību Baltijā.

Kā spilgta šī laikmeta personība minams arī Tērbatas universitātes profesors G. Fr. fon Parrots, kas savā apcerējumā „Pārdomas par dzimtbūšanu sakarā ar universitātes iespaidu uz cilvēku kultūru un tautas labklājību" rakstīja: *„Līdz šim šo provinču (A.B. – Baltijas) zemnieks ir atradies pilnīgā beztiesību stāvoklī kā materiālā, tā garīgā ziņā... Juzdams, ka viņš ir sava kunga jūga lops un ka kungs izputēs, ja ļaus zemniekam nomirt badā, zemnieks atmet rūpes par savu eksistenci, lai par to rūpētos kungs sava labuma dēļ; un kungs, savukārt, redzēdams zemnieka ārkārtīgo nevīžību un slinkumu, dod viņam taisni tik daudz, cik vajag, lai varētu vilkt nožēlojamu dzīvību. Vēlākās paaudzes, ja tās kādreiz lasīs šīs rindas, uzskatīs tās par murgiem, un nesapratīs, ka varēja pastāvēt tādas attiecības cilvēku starpā, tomēr tagadējā paaudze zina apliecināt šo rindu patiesīgumu šo provinču malu malās"* [2: 285-290].

Taču G. Fr. Parrots nevien apraksta stāvokli, bet pasaka arī savas domas, kā to uzlabot: *„Jādara saprotamas zemniekam viņa īpašā stāvokļa intereses... Pēc tam lai dod zemniekam īpašumā tos laukus, ko viņš apstrādā.... Lai zemkopim piešķir īpašumu tikai pret zināmām nodevām... Lai šīs nodevas būtu noteiktas ar zināmu taisnīgumu... Lai katra patvaļīga nodevu paaugstināšana, vienalga, aiz kādiem iemesliem, no kunga puses, tiktu uzskatīta par formālu pārkāpumu, par zādzību, ko likums soda, tāpat kā soda attiecīgi zemnieku pārkāpumus, kad viņš izdara blēdību, ielaušanos vai atsakās pildīt savas klaušas"* [2: 292-293].

Pie šīs grupas pieskaitāmi arī iepriekš minētie progresīvie muižnieki K. Fr. Šulcs, Ē. J. fon Meks, E. V. Brīngens, Fr. Franks, J. J. Īgelštrēms un citi, kuri mēģināja veikt pasākumus, lai atrisinātu samilzušo stāvokli. Bet to, ka stāvoklis šai dzimtbūšanas augstākajā, beigu periodā bija ļoti saspringts, apliecina ziņas par hroniskām neražām un badiem, pie kā noveda nevien sliktie meteoroloģiskie apstākļi, bet arī G. Fr. Parrota aprakstītā zemnieku bezcerība un apātija. H. Strods norāda, ka lielas neražas ar sekojošu badu Vidzemē bija 1779.-1782. g., 1785.-1788. g.; Kurzemē – 1784.-1785. g., 1794.-1795. g. un 1799. g. [18: 105-108]. A. Hupels savukārt liecina, ka zemnieki ēda pelavmaizi, un, trūkuma spiesti, mēģinājuši piejaukt maizei jaunas usnes un dažādas zāles, lai apmānītu izsalkumu [12].

Bija skaidrs, ka ir nepieciešama konkrēta rīcība, lai uzlabotu zemnieku un līdz ar to arī muižnieku saimniecisko stāvokli. Arī šoreiz iniciatīva nāca galvenokārt no Fr. Zīversa (vāc, *Fr. von Sivers*), kas vadīja Vidzemes liberālo muižnieku grupu. Situācija Krievijā likās piemērota – 1801. g. 12. (24.) martā tronī kāpa jauns valdnieks ķeizars Aleksandrs I, kurš, tāpat kā Katrīna II, savas valdīšanas sākumā koķetēja ar progresīvām idejām, projektiem par zemniecības stāvokļa uzlabošanu. Viens no jaunā valdnieka pirmajiem soļiem bija izveidot ap sevi tuvu cilvēku grupu – *„comite du salut public"*, ar kuriem varētu intīmi, nepiespiesti apspriest visai Krievijas impērijai svarīgus jautājumus – pirmām kārtām par muižniecības un zemniecības attiecībām, dzimtbūšanas saglabāšanu, ierobežošanu vai atcelšanu. Šis jautājums bija jaunajam valdniekam tuvs, tā atrisināšanu viņš uzskatīja par savu lielāko uzdevumu. Taču

komitejā ietilpa cilvēki ar dažādiem uzskatiem: grāfs V.Kočubejs un kņazs Ā.Čartovskis bija par radikālām reformām, līdz pat zemnieku brīvlaišanai; grāfs P. Stroganovs arī atbalstīja reformas, bet uzskatīja, ka jāļauj rīkoties katram muižniekam individuāli. Še ietilpa arī dzejnieks Deržavins, kuru Aleksandrs I iecēla par tieslietu ministru un kurš domāja, ka zemnieku brīvlaišana pašreizējā momentā ir ne tikai nelietderīga, bet pat bīstama. Saprotams, ka komiteja nevarēja nonākt pie vienota slēdziena, un nesaskaņas tās locekļu starpā noveda pie tā, ka ķeizara politika zemniecības jautājumā bija nekonsekventa.

Ķeizars Aleksandrs I bija labvēlīgi noskaņots pret Baltijas muižniecību, un tai jau 1801. gada 15. septembrī izdevās gūt lielus panākumus – no jauna tika apstiprinātas Livonijas agrākās, Ziemeļu kara nobeigumā iegūtās privilēģijas. Atcēla arī naturālo „staciņa" (*Station*) nodokli (skat. iepriekš minētos galvas naudas nemierus). 1802. g. audienci pie ķeizara dabūja divi Igaunijas muižniecības pārstāvji, kuri pārliecināja valdnieku par nepieciešamību izstrādāt regulējošus noteikumus par muižnieku – zemnieku attiecībām, apsolot rīkoties uzmanīgi un apdomīgi. 1802. g. jūnijā Igaunijas landtāgs apstiprināja regulatīvus, kas nedaudz uzlaboja zemnieku tiesisko un saimniecisko stāvokli, jo ierobežoja muižnieku tiesības pārdot zemniekus, aizsargāja zemnieku tiesības uz kustamo mantu, kā arī sūdzību iesniegšanu tiesā muižnieka patvaļīgas rīcības gadījumos. Saskaņā ar šo regulatīvu muižnieks varēja pārdot zemnieku tikai tad, ja tam piekrita zemnieku tiesa, kura sastāvēja vienīgi no zemniekiem.

Igaunijas progresīvo muižnieku panākumi reformu laukā deva impulsu aktīvāk rīkoties arī Vidzemes reformistiem. Uz to mudināja arī 1784. g. „galvasnaudas nemieri", kuri aptvēra lielu latviešu Vidzemes daļu, kā arī zemnieku nemieri Kauguros 1802. g. Informācija par šiem notikumiem ar Tērbatas universitātes prorektora un G. Fr. fon Parrota starpniecību bija sasniegusi arī Aleksandru I – 1802. gada 26. oktobrī (7. novembrī), ziņojot ķeizaram par universitātes lietām, G. Fr. Parrots izklāstīja arī savus uzskatus par Vidzemes latviešu un igauņu zemnieku stāvokli, ierosināja izstrādāt nolikumu par zemniekiem un uzticēt šo darbu grupai, kuru vadītu barons Fr. fon Zīverss un kurā ietilptu arī Vidzemes ģenerālsuperintendants J. Dankvarts, mācītājs E. J. Korneliuss un majors P. A. fon Ekasparē. Ķeizars šiem noteikumiem piekrita, tikai piebilstot, ka nolikumam pirmām kārtām jāattiecas uz kroņa zemniekiem.

Pēc sarunas ar G. Fr. Parrotu Aleksandrs I un Iekšlietu ministrs grāfs V. Kočubejs vēstulē informēja Fr. Zīversu par runāto un uzaicināja sākt darboties, par darba pamatu izmantojot 1796. g. likumprojektu. Fr. Zīverss arī nekavējoties sāka rīkoties, zināmā mērā apejot Vidzemes landtāgu, kas izsauca muižniecības konservatīvās daļas neapmierinātību. Jau 1803. g. Fr. Zīverss iesniedza ķeizaram savas „divpadsmit piezīmes", kurās bija izklāstīti izstrādājamā nolikuma principi. Imperators šīs „divpadsmit piezīmes" akceptēja, un līdz ar to tās kļuva par jaunā Zemnieku nolikuma pamatu.

Fr. Zīversa darbība iezīmēja vēl vienu būtisku izmaiņu Vidzemes lietās – lai gan Aleksandrs I 1801. g. bija no jauna apstiprinājis Vidzemes privilēģijas, **vissvarīgākā – agrārā jautājuma risināšana vairs netika atstāta vietējās pašpārvaldes lemšanā, bet tika pacelta visas impērijas līmenī un risināta ar personīgu valdnieka līdzdalību.** Zemnieku – muižnieku attiecības vairs netika uzlūkotas kā vietējās problēmas. Pēterpilī nodibināja „Vidzemes lietu komiteju", kuras vadību Aleksandrs I

uzticēja Iekšlietu ministram grāfam V.Kočubejam. Līdz ar to Vidzemes muižniecībai bija liegtas tiesības risināt agrāro jautājumu pēc savas gribas, un visi jautājumi bija jāsaskaņo un jāapstiprina Pēterpilī. Tieši ar šo jautājuma nostādni negribēja samierināties vietējā muižniecība, uzskatot, ka Fr.Zīverss ir pārkāpis savu pilnvaru robežas, rīkodamies bez attiecīga landtāga akcepta [22-165]. Pret Fr.Zīversu un viņa atbalstītājiem – reformistiem – izveidojās muižniecības konservatīvās grupas opozīcija, kas arī meklēja (un atrada) atbalstu Pēterpilī.

Cīņa izvērtās 1803. g. 17. februārī sasauktajā Vidzemes landtāgā. Uz ķeizara autoritāti atsaucās gan reformu piekritēji, gan arī to pretinieki, un visa landtāga sesija, kura ilga līdz vasarai, pagāja asās diskusijās. Reformu pretinieki, kuru spilgts pārstāvis bija H. fon Veiss, pārmeta reformistiem muižniecības tiesību graušanu un egoismu. Savukārt F. fon Zīverss un viņa piekritēji jaunā gaismā izskaidroja 1710. g. kapitulācijas aktu un „status provincialis" – viņi uzsvēra, ka šis jautājums ir jāskata daudz plašāk nekā daudzi muižniecības pārstāvji to darīja līdz šim. Proti, 1710. g. kapitulācijas vienošanās nodrošināja Vidzemei īpašu stāvokli un privilēģijas, kuras attiecās uz visiem Vidzemes iedzīvotājiem – kā muižniekiem, tā pilsētniekiem un arī latviešu un igauņu zemniekiem, arī uz tām tiesībām, kuras zemnieki bija ieguvuši saskaņā ar Zviedrijas valsts likumiem. Minētās privilēģijas bija visu Vidzemes iedzīvotāju ieguvums, neatkarīgi no tautības, pie kādas tie piederēja [20: 134]. Tas jau bija jauns skatījums, liels pagrieziens muižnieku – zemnieku attiecību risināšana, jo tieši zemniecības tiesības zviedru laikos bija stingri reglamentētas un garantētas, un to pienākumi nostiprināti ar ierakstiem vaku grāmatās. 1803. g. landtāgā Fr. Zīvers panāca savas iesniegtās deklarācijas, t.s. 12 punktu pieņemšanu.

Minētajos „12. punktos" zemes padomnieks Fr. Zīverss izklāstīja liberālo muižnieku viedokli zemniecības jautājumā. Tajā bija paredzēts, ka kārtīgu saimnieku var izlikt no mājām vienīgi ar tiesas spriedumu (paragrāfs 3), ka zemnieku nodevas un klaušas ir jānosaka pēc zviedru kadastra principiem un jāieraksta vaku grāmatās, kuras ir atjaunojamas visās muižās, un ka nav pieļaujama ārkārtas klaušu patvarīga notaikšana. Zemes padomnieka Fr.Zīversa „12 punkti" neparedzēja dzimtbūšanas atcelšanu, bet vienīgi zemnieku materiālā stāvokļa būtisku uzlabošanu, atgriešanos pie senā lēņu laika likuma, ka zemnieku pienākumi pret muižnieku ir jāsaskaņo ar valdījumā saņemtas sētas patieso vērtību, kā arī zemnieka valdījuma neaizskaramību, ja viņš savus pienākumus pilda.

Lielai muižniecības daļai sevišķi nepatika „divpadsmit piezīmēs" ietvertais otrais un trešais punkts, kuros bija paredzēta ārkārtas klaušu atcelšana, kā arī aizliegums pievienot muižas laukiem senās zemnieku jeb klausības zemes [20: 135-138]. Muižniecības reakcionārā daļa bija gatava upurēt pat daļu savu tiesību, norādot, ka zemnieku atbrīvošanas jautājumus nevar apskatīt vienā atsevišķā guberņā, ka šis jautājums esot saistāms ar notikumiem visā impērijā.

Šai laikā Pēterpilī notika liktenīgs pavērsiens šī jautājuma risināšanā: grāfs S.Rumjancevs griezās pie Aleksandra I ar lūgumu atļaut viņam noslēgt ar saviem zemniekiem līgumu par viņu stāvokļa nokārtošanu un arī daļēju atbrīvošanu no dzimtbūšanas. Priekšlikumu apsprieda *„comite du salut public"*, tieslietu ministrs Deržavins ieņēma noraidošu pozīciju, taču uzvarēja P. Stroganova viedoklis, un rezultātā Aleksandrs I šādu atļauju deva. Līdz ar to uz laiku Krievijā bija uzvarējis viedoklis, ka **muižniekiem ir tiesības slēgt individuālus līgumus** ar saviem zemniekiem, bet ka valsts vai atsevišķu reģionu mērogā zemnieku atbrīvošana vēl

nevar notikt. Tas arī noteica notikumu attīstību Baltijas guberņās, jo attiecībā uz turieni ķeizara vēlēšanās bija panākt zemnieku stāvokļa uzlabošanu, stingri ievērojot vaku grāmatās fiksētos pienākumus, seno principu par pienākumu un tiesību izlīdzināšanu, bet neaizskart dzimtbūšanas pamatus. Tas arī tika izpildīts, un rezultātā radās plašs, no 43 paragrāfiem sastāvošs regulatīvs. Landtāga noslēguma sēdē muižniecības vadītājs landrāts fon Rihters uzsvēra, ka šajā 41 dienu garajā sesijā ir izstrādāts un pieņemts vēsturisks dokuments, ar svarīgu nozīmi ne tikai esošajai paaudzei, bet arī bērniem un bērnu bērniem. Uz šī dokumenta „43 nolikumi par Livonijas zemnieku dzīves apstākļu uzlabošanu" pamata 1804. gada 20. februarī tapa likums par zemnieku stāvokli.

11.2. Vidzemes un Igaunijas zemnieku stavokļa atšķirības 18./19. gs. mijā

Jau iepriekšējā nodaļā redzējām, ka zemnieku stāvokļa uzlabošanas iniciatīva nāca galvenokārt no Vidzemes latviešu daļas muižniekiem – Fr.Zīversa un tā domu biedriem, un ka pret to nikni cīnījās igauņu daļas muižniecība. Šāds stāvoklis – muižniecības lielākas privilēģijas un zemniecības lielāka apspiešana Igaunijā, salīdzinot ar Vidzemi, bija izveidojusies vēsturiski un pastāvēja jau kopš bijušās Dānijas hercogistes iekļaušanas Livonijas konfederācijā, un muižniecība Igaunijā vienmēr pirmā saņēma visas privilēģijas, piemēram, arī Jungingena Žēlastību. Arī pret liberālās muižniecības, kuru vadīja Fr. Zīverss mēģinājumiem uzlabot zemnieku stavokli visasāk vērsās Igaunijas muižnieki. Tamdēļ arī īsumā aplūkosim Vidzemes un Igaunijas zemnieku tiesisko un saimniecisko stāvokli, kā to, izmantojot esošos tiesiskos aktus, ir veicis vācu agrārzinātnieks I. P. Evers [7]. Salīdinājums dots zemāk, parādot stāvokli Vidzemē un Igaunijā.

Vidzeme

1. Zemnieku nevar pārdot bez zemes;
2. Zemnieku bez viņa piekrišanas nevar piespiest kļūt par muižas kalpotāju;
3. Saimnieku bez tiesas lēmuma nedrīkt sodīt;
4. Mājas pārmācības tiesības ir ierobežotas ar 15 rīkstes sitieniem;
5. Zemnieku tiesnešu ievēlēšana ir neatkarīga no muižnieka;
6. Zemnieku tiesnesi no amata var atcelt vienīgi ar draudzes tiesas lēmumu;
7. Zemnieku tiesa sanāk iknedēļas, kā arī pēc vajadzības;
8. Rekrūšus iesauc zemnieku tiesa;
9. Ar zemnieku tiesas spriedumu neapmierinātais dzimtcilvēks var griezties pie draudzes tiesas;
10. Zemnieku tiesa nodod izlikta zemnieka sētu nākošam tā radiniekam, un iecel nepilngadīgiem bāreņiem aizbildņus;

Igaunija

1. Zemnieku var pārdot arī bez zemes;
2. Zemnieku drīkst arī bez viņa piekrišanas pieņemt par muižas kalpotāju;
3. Saimnieks, gluži tāpat kā jebkurš kalps, ir padots mājas pārmācības tiesībām;
4. Mājas pārmācības tiesības var būt līdz 30 rīkstes sitieniem;
5. Zemnieku tiesneši ir ievēlami saskaņā ar muižnieka gribu;
6. Muižnieks kā tiesas priekšsēdētājs ir tiesīgs atcelt zemnieku tiesnesi no amata;
7. Zemnieku tiesa sanāk ik mēnesi, kā arī pēc muižnieka pieprasījuma; tā nesanāk bez muižnieka ziņas;
8. Rekrūšus iesauc muižnieks;
9. Ar zemnieku tiesas spriedumu neapmierinātais dzimtcilvēks var griezties pie sava muižnieka;
10. Muižnieks var nodot izlikta saimnieka sētu, tāpat arī nepilngadīga bērna sētu pēc sava ieskata;

11. Draudzes tiesā darbojas divi algoti zemnieku pārstāvji;

12. Ja zemnieks ar Draudzes tiesas lēmumu nav apmierināts, viņš var griezties Zemestiesā, kurā kā piesēdētāji ir divi zemnieki;
13. Attiecībā uz sūdzību pret savu kungu zemniekam netiek atteiktas apelācijas tiesības;
14. Zemnieka sūdzības pret savu kungu augstākā instancē izšķir Muižas tiesas departaments, kurā prezidents ir no muižniecības neatkarīgs ierēdnis;
15. Tikai tad, ja zemnieks ir apsūdzēts par ļaunprātību otro reizi, viņu var sodīt;
16. Ja kungs ar zemnieku apietas nežēlīgi, viņu var sodīt;

17. Naudas sodi, kurus muižnieks maksā pēc jaunajiem regulatīviem par savu pilnvaru pārsniegšanu, ir jānodod nabagiem;

18. Ja muižnieks apgalvo, ka kaut kas no tīruma apstrādes rīkiem, lopiem vai labības, kas atrodas zemnieka saimniecībā, pieder nevis zemniekam, bet viņam, tad viņam tas ir japierāda;
19. Saimniekam nav pienākums pildīt personīgas klaušas, bet zemniekam var uzlikt tikai lauksaimniecības darbus;
20. Kā darbaspējīgas abu dzimumu personas uzskaita: vīriešu kārtas, kas nav zem 17 gadiem, sieviešu kārtas – zem 15 gadiem;
21. Vīrieši no 60 un sievietes no 55 gadiem ir ar likumu atbrīvotas no klaušām;
22. Uz katru vīriešu un sieviešu kārtas darbaspējīgo rēķina caurmērā nedēļā nepilnas 2 darbadienas; pie naturālnodevām rēķina mazāk;
23. Pie naturālnodevām vienas zoss vērtība pēc normām līdzinās 3½ zirga dienām;
24. Kalpu sievas nav apliktas ar klaušu darbiem;

25. Vaļenieku sievām jākalpo no Jurģiem līdz Miķeļiem vienu dienu nedēļā un ziemā jāsavērpj muižai 2 mārciņas linu vai 4 mārciņas vilnas, vai 5 mārciņas pakulu;

26. Ja zemnieka sētā ir vairāk darbaspējīgo cilvēku nekā pēc normām pienākas, muižnieks nevar prasīt vairāk klaušas;
27. Ja zemniekam ir vairāk zemes nekā pēc cilvēku skaita pienāktos, tad klaušas samazināmas;
28. Ja zemnieks paziņo, ka viņam ir mazāk tīrumu nekā pēc uzliktām klaušām pienāktos, tad muižniekam ir jāatļauj pārmērīt, un zemniekam nav jābaidās arī tad ne, kad sūdzība ir nepamatota;

11. Draudzes tiesā kā piesēdētāji ir divi zemnieki, bet tiesa pieņem lēmumu bez viņu piekrišanas un viņi tikai apstiprina lēmumu;
12. Ja zemnieks nav apmierināts ar Draudzes tiesas lēmumu, viņš var griezties starpinstancē, kurā ietilpst 5 dižciltīgie;
13. Attiecībā uz iekšējo padotību zemniekam nav apelācijas tiesības;
14. Zemnieka sūdzības pret savu kungu augstākā instancē izšķir muižniecības padome;

15. Ja zemnieks ir apsūdzēts ļaunprātībā arī pirmo reizi, viņu var sodīt;
16. Ja kungs ar zemnieku apietas nežēlīgi, tad vispirms ir jāizmeklē, vai tā pamatā nav ļaunprātība;
17. Naudas sodi, kurus muižnieks maksā pēc jaunajiem regulatīviem par savu pilnvaru pārsniegšanu, bruņniecība ir noteikusi kā iemaksu savā kasē;
18. Ja zemnieks apgalvo, ka tas, ko viņš kā tīruma apstrādes rīku, lopu vai labību izmanto, pieder viņam nevis kungam, tad viņam tas jāpierāda;
19. Saimniekam var uzlikt speciālas personīgas klaušas;

20. Par darbaspējīgiem, ja nav ziņu par vecumu, uzskata zēnus un meitenes, kas sasnieguši 14 gadus;
21. Vīrieši no 60 un sievietes no 55 gadiem ar likumu nav atbrīvotas no klaušām;
22. Uz katru vīriešu un sieviešu kārtas darbaspējīgo rēķina ne mazāk kā 2 dienas nedēļā; bez tam jādod arī naturālnodevas;
23. Pie naturālnodevām vienas zoss vērtība pēc normām ir ½ zirga dienas;
24. Kalpu sievām ir jāstrādā vienu dienu nedēļā, un bez tam jāsavērpj muižai 3 mārciņas linu, 8 mārciņas pakulu;
25. Vaļenieku sievām jāpilda muižai klaušas vienu dienu nedēļā, bet laikā no Jurģiem līdz Miķeļiem 2 dienas nedēļā, un ziemā jāsavērpj 3 mārciņas linu vai 8 mārciņas pakulu. Atraitnes, kas baro 2 un vairāk bērnus, no klaušām atbrīvotas;
26. Ja zemnieka sētā ir vairāk darbaspējīgo nekā pēc likuma pienākas, tad mižnieks drīkst palielināt klaušas;
27. Ja zemniekam ir vairāk zemes nekā pēc cilvēku skaita pienāktos, tad klaušas palielina;

28. Ja uz zemnieka paziņojuma pamata viņa zeme ir uzmērīta, tad viņam ir jāsedz visas izmaksas, bet ja viņš to nevar, tad viņš saņem miesas sodu;

29. Muižnieks drīkst, tikai ievērojot noteiktus nosacījumus, pie jaunas uzmērīšanas pēc 25 gadiem konfiscēt zemnieku zemi, un viņam pēc trīsgadu izziņošanas ir jāsamaksā īpašniekam visi ieguldījumi saimniecības uzlabošanai, par vēl neievākto labību, un arī 2 sudraba rubļi par katru zemes novērtējuma dālderi;

29. Muižnieks drīkst konfiscēt zemnieka zemi, kad atrod to par nepieciešamu, un zemnieks saņem tikai draudzes tiesneša noteikto cenu;

30. Muižnieks ir ar likumu saistīts no jauna nometinātam zemniekam, kas iekopj sētu bez muižas atbalsta, atlaist klaušas un nodevas uz nākošiem 6 gadiem. Ja šāds zemnieks ir saņēmis no muižas inventāru, lopus un ēkas, tad maksa par tiem sedzama nākošos 6 gados, skaitot no pirmās ražas, pie kam klaušas pilda šai laikā tikai 2/3 apmērā

30. Šāds gadījums nav paredzēts;

31. Ja zemnieks saņem krūmzemi par palētinātu cenu, to iekultivējot viņš var celt savu labklājību nākotnē;

31. Zemnieks krūmzemi nesaņem;

32. Piekrastes apgabalu zemnieks pilda klaušas par zemi un maksā par ūdeņu izmantošanu zvejai saskaņā ar Kroņa Vaku grāmatu noteikumiem;

32. Piekrastes zemnieks pilda klaušas par zemi, maksā par tiesībām lietot ūdeņus 1/5 no novērtējuma un nodod desmito tiesu no noķertām zivjīm;

33. Zemniekiem ir tiesības uz bezmaksas kungu mežu lietošanu;

33. Zemniekam ir tiesības uz bezmaksas kungu mežu izmantošanu, kā arī tur, kur meža nav, saņemt atlīdzību par kurināmā iegādi;

34. Katra trūkstošā mucasvieta katrā tīrumā, puse otrā un puse trešā labuma, tiek aizvietota ar 18 vezumiem siena;

34. Katra trūkstošā mucasvieta katrā tīrumā tiek aizvietota ar 7 ½ vezumiem siena;

35. Lai nomaksātu nodokļus kronim, zemniekiem pārrēķina jātnieku dienesta naudu uz galvas naudu un staciņa nodokli (Station) uz nodevām;

35. Lai nomaksātu nodokļus kronim, zemniekiem ne par jātnieku naudu, ne arī par novadīto graudu muitu nesamazina nodevas;

36. Muižkungam ir jāmaksā par muižas sargāšanu;

36. Par muižas sargāšanu atbild zemniecība;

37. Vērpšanu muiža apmaksā zemniekam;

37. Par vērpšanu zemniekam neko nemaksā;

38. Ar likumu noteikts, cik naktis kārtējam strādniekam jāpilda kulšanas darbi, un palīgdarbus muižai jāapmaksā;

38. Ar likumu nav noteikts, cik naktis kārtējam strādniekam muižā jāpilda kulšanas darbi, un par palīgdarbiem neko nemaksā;

39. Normatīvs pirmam arumam ir 40000 kvadrātpēdas;

39. Normatīvs pirmam arumam ir 42483 kvadrātpēdas;

40. Pļāvēja dienas norma ir 10000 kvadrātpēdas ziemāju;

40. Pļāvēja dienas norma ir 25500 kvadrātpēdas ziemāju;

41. Dienas norma siena pļavas appļaušanai ir 40000 kvadrātpēdas;

41. Dienas norma siena pļavas appļaušanai ir 67000 kvadrātpēdas;

42. Kungs palīdz zemniekam stihiskas nelaimes gadījumos, bet ne otrādi;

42. Zemnieks palīdz savam kungam stihiskas nelaimes gadījumos, bet ne otrādi;

Klaušu un nodevu vērtība sešu dienu zemniekam pēc Vidzemes takses ir 33 dālderi un 30 ¾ graši.

Klaušu un nodevu vērtība sešu dienu zemniekam pēc Igaunijas takses ir 52 dālderi rudzu vērtībā.

Šī starpība klaušu un nodevu vērtībā izkaidrojama daļēji ar to, ka Vidzemē mucasvietā bija 56000 kvadrātpēdas, bet Igaunijā 67500 kvadrātpēdas; tāpat ar jēdzienu „sešu dienu zemnieks" Vidzemē un Igaunijā saprata visai atšķirīgas saimniecības. Nediskutējot par visu augstāk minēto punktu pareizību, tomēr redzams, ka igauņu zemnieki bija spiesti strādāt ar lielāku slodzi nekā Vidzemes zemnieki. Lielākā daļa likumu un norādījumu (Norādījumi attiecībā uz Vidzemes zemniekiem;

Regulatīvs par Igaunijas zemnieku stāvokļa uzlabošanu; Norādījumi par Igaunijas guberņas zemniekiem; Norādījumi par Draudžu tiesnešiem u.c.), kas darbojās abās guberņās, Igaunijā zemniekiem bija stipri nelabvēlīgāki nekā Vidzemē. Likumu, norādījumu un regulatīvu salīdzinājums Vidzemē un Igaunijā arī parāda, ka vienu un to pašu tiesisko aktu abās guberņās tulkoja atšķirīgi, un ka Igaunijas guberņas muižniecība gandrīz visos gadījumos bija panākusi, ka viņas tiesiskā un saimnieciskā vara pār zemniekiem bija lielāka nekā Vidzemē, un pašas muižniecības nostāja daudz konservatīvāka. Daļēji to var izskaidrot ar to, ka Igaunijas muižniecība bija daudz ciešāk orientēta uz Pēterpili, Krievijas ķeizarvalsts valdošām aprindām, kamēr Vidzemes un it sevišķi Kurzemes muižniecība bija ciešāk saistīta ar rietumiem, Vācijas ķeizarvalsti, un to dziļāk skāra rietumu apgaismības idejas.

11.3. 1804. g. Vidzemes zemnieku likums

1804. g. zemnieku likums ir vērtēts ļoti pretrunīgi: Uldis Ģērmanis to apzīmē kā *„vecais zirgs ar jauniem segliem"* un norāda, ka ar likumu nebija apmierināti ne zemnieki, ne muižnieki – pirmie tāpēc, ka bija cerējuši vairāk, otrie tāpēc, ka jutās aplaupīti savās tiesībās [9: 107-108]. Arī M. Duhanovs, skatoties no marksisma pozīcijām, uzskata, ka visa vācu politika vadījās tikai no savas, muižnieku šķiras interesēm, bija prettautiska un vērsta pret zemniekiem [4]. Vācu agrārvēsturnieki [22] (A. Tobīns u.c.) turpretī uzskata, ka šis likums bija ļoti progresīvs, gāja savam laikam pa priekšu un stipri uzlaboja zemnieku tiesisko stāvokli. Arvēds Švābe to raksturo kā svarīgu soli uz priekšu zemnieku likumdošanā [20: 76].

1804. g. Zemnieku likums bija pēdējais mēģinājums stingru normu un reglamentēšanas kārtībā noregulēt muižniecības un zemniecības attiecības tā, lai nekas nepaliktu nenokārtots un skaidri nepateikts. Šis likums ietvēra tā veidotāja Fr.Zīversa ideālistiskos uzskatus un ticību, ka ar labu likumu var nokārtot visus sāpīgos jautājumus. Tamdēļ arī likums, kas aptvēra 68 pantus, iedalījās četrās daļās, no kurām katra bija veltīta svarīgam zemnieku dzīvi un darbu regulējošam jautājumam:

- zemnieku personīgais statūts;
- zemnieku īpašuma tiesības;
- zemnieku pienākumi;
- sodāmība (zemnieku tiesas).

Likumā noteica jaunu zemes kadastrālās vērtēšanas kārtību kā pamatu likuma realizēšanai.

Likuma pirmajā daļā mēģināja noregulēt zemnieka un muižnieka personīgās attiecības, kuras vairs nevarēja balstīties uz seno patriarhālo kārtību, pie kuras muižnieks bija kungs un īpašnieks ne tikai zemei, bet arī uz tās dzīvojošiem zemniekiem. **Turpmāk zemnieks uzlūkojams par personu, bet nevis lietu;** viņš vairs nebija piesaistīts kungam, bet gan zemei – savai saimniecībai un novadam. Attiecības ar muižu sāka veidoties uz tīri saimnieciskiem, līguma pamatiem, notika arī atgriešanās pie senā tiesību un pienākumu izlīdzināšanas principa: zemniekam mūža lietošanā un ar mantošanas tiesībām tika nodota noteikta, arklos un dālderos novērtēta lauku saimniecība (sēta), un viņam savukārt bija pienākums to apstrādāt un maksāt muižai sētas novērtējumam atbilstošos nodokļus un pildīt klaušas, kuru lielums bija

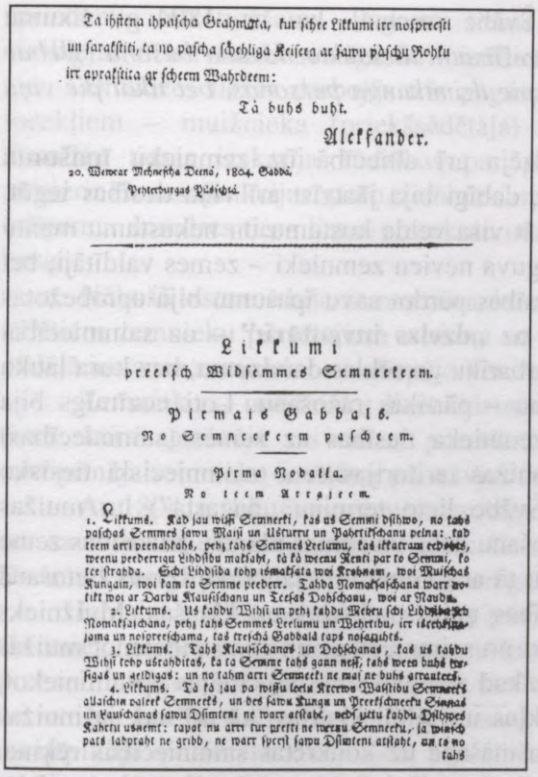

Ta ihſtena ihpaſcha Grahmata, kur ſchee Likkumi irr noſprefti un ſarakſtiti, ta no paſcha ſchehliga Keiſera ar ſawu pāſchu Rohku irr apraſtita gr ſcheem Wahrdeem:

Tā buhs buht.

Alekſander.

20. Wezzar Mehneſcha Deenā, 1804. Gaddā.
Pederburgas Pilſehtā.

Likkumi
preekſch Widſemmes Semneekeem.

Pirmais Gabbals.
No Semneekeem paſcheem.

Pirma Nodalla.
No teem Arajeem.

1. Likkumā. Kad jau wiſſi Semneeki, kas uſ Semmi dſihwo, no tahs paſchas Semmes ſawu Mantu un Uſturru un Pahrtikſchanu pelna: tad teem arri peenahkahs, pehz tahs Semmes Leelumu, kas ikkatram eedohts, weenu predſtrigu Lihdſibu maklaht, tā kā wiſſu Zeeti par to Semmi, ko tee ſtrahda. Schi Lihdſiba tohp ſaſtahſta wee Krohnem, wee Muiſchas Kungeem, wai kam to Semmi preekſch. Tahda Nomaſaſchana warr notikt wai ar Darbu Klauſiſchanu un Teeſas Dohſchanu, wai ar Naudu.
2. Likkumā. Uſ tahdu Wihſi un pehz tahdu Weeku ſchi Lihdſiba Zeh Nomaſaſchana, pehz tahs Semmes Leelumu un Wehrtibu, irr iſcehlama jama un noſpreeſchama, kas ſtreſchā Gaddā taps noſagahts.
3. Likkumā. Tahs Klauſiſchanas un Dohſchanas, kas uſ tahdu Wihſi tohp uſrahditas, ka ta Semme tahs gann neſt, tahs ween buhs turfigas un gribigas: un no tahm arri Semneeki ne mai ne buhs atrauteeſ.
4. Likkumā. Tā kā jau pa wiſſu leelu Kreewu Walſtibu Semneeki allaſchin paleek Semneeki, un deſ ſawu Kungu un Preekſchneeku Gnaſas un Klauſchanas ſawu Dſimteni ne warr atſtaht, wehl jeb tahdu Dſihwes Kahrtu uſnemt: tapat nu arri tur preeſt ne wareju Semneeku, ja wiſch pats labpraht ne gribb, ne warr ſpreſt ſawu Dſimteni atſtaht, un to no tahs

11.2. att. **1804. g. Vidzemes zemnieku likums (1. lapas kopija)**

ierakstīts un apstiprināts oficiālā dokumentā – vaku grāmatā. Stingri reglamentētas tika arī muižnieku tiesības rīkoties ar ļaudīm. Turpmāk bija noliegta jebkāda zemnieku pārdošana bez zemes; pārdodot muižu, zemnieki, kā jau piesaistīti zemei un muižai, nokļuva tiesiskās attiecībās ar jauno muižas īpašnieku, taču saglabāja savas zemes lietotāja tiesības un pienākumus. Tomēr tas viss attiecās tikai uz zemniekiem jeb pareizāk – „zemes valdītājiem" – saimniekiem (kriev. – *zemljedelci*, vāc. – *Ackersleute*), kuru lietošanā bija nodota valsts vai muižas robežās esošā klausības (zemnieku) zeme un kuri ieguva uzturu, apsaimniekojot saimniecību, par kuras lietošanu viņiem bija jāpilda saistības ar īpašnieku – jāpilda klaušas, dažādi pienākumi un jāmaksā nodokļi naudā.

Bez saimniekiem laukos vēl bija kalpi, vaļinieki (babuļnieki) un muižas ļaudis (kriev. – дворовые люди, vāc. – Hofsleute); to stāvoklis bija mazāk aizsargāts, kaut arī stingri reglamentēts, jo darbaspēks minētā laikā līdzās zemei bija muižas galvenais kapitāls un muiža bija ieinteresēta šī kapitāla saglabāšanā. Tāpēc arī kalpu stāvokli un algu noteica ar likumu. Katram precētam kalpam pienācās no saimnieka uzturam naturālijas un zeme lietošanā: 4½ pūrvietas tīrumu, ½ pūrvietas atmatu, 3 mucasvietas pļavu, zemes gabals dārzam un ganības lopiem (pūrvieta līdzinājās 0,37 ha, mucasvieta – 0,52 ha jeb 1,4 pūrvietas; skat. „Mēri un svari"). Neprecētie kalpi saņēma pajumti, uzturu, ik pa četriem gadiem kažoku, uz diviem gadiem vienus vīriešu svārkus, bikses, kamzoli, bet ik gadus – 3 kreklus, 3 apakšbikses, ķiteli, 3 ādas pastalas, divus vilnas cimdu pārus un pāri vilnas zeķu; bez tam ½ pūrvietas atmatu. Naudā nebija paredzēts maksāt neko, jo tolaik vēl dominēja naturālā saimniekošana.

Sliktāks bija vaļinieku stāvoklis, jo viņus uzlūkoja kā nevēlamus cilvēkus, kas nekur nav cieši nometusies uz dzīvi un kurus būtu vēlams pārvērst par zemniekiem vai kalpiem.

Atsevišķs statuss bija muižas ļaudīm, kuriem nebija zemes un kas apkalpoja pašus muižniekus; tie formāli piederēja muižniekam un pārgāja mantojumā to bērniem. Taču arī viņus vairs nedrīkstēja pārdot, izņemot gadījumus, kad īpašniekam vairs nebija zemes – un tad arī tikai vienu reizi mūžā, un arī tikai Vidzemes muižniekam – zemes īpašniekam, lai pārvērstu tos par zemniekiem vai muižas ļaudīm.

Tādējādi ar 1804. g. likumu ļoti stipri izmainījās Vidzemes zemnieku personīgais stāvoklis. Tika likvidēta dzimtcilvēka beztiesība un zemnieks atzīts par personu, ierobežota muižnieka personīgā vara pār viņu. Palika tikai saistība ar muižu

un novadu. Izvērtējot pārmaiņas, A.Švābe secina, ka ar 1804. g. likumu *„...dzimtbūšanas vietā ieveda humānāku režīmu – tā saukto novada būšanu (glebae adscriptio); zemnieki vairs nebija saistīti pie dzimtkunga personas, bet tikai pie viņa novada"* [21: 76; 22].

Lielus uzlabojumus likums paredzēja arī attiecībā uz zemnieku **īpašuma tiesībām**. Atzīstot zemnieku par personu, dabīgi bija jāatzīst arī viņa tiesības iegūt, rīkoties, pirkt un pārdot, mantot un dāvināt visa veida kustamu un nekustamu mantu pilnīgi pēc savas gribas. Šādas tiesības ieguva nevien zemnieki – zemes valdītāji, bet arī kalpi, vaļinieki un muižas sulaiņi. Tiesības pārdot savu īpašumu bija aprobežotas tikai vienā gadījumā – tās neattiecināja uz **„dzelzs inventāru"** – uz saimniecībai minimāli nepieciešamo zirgu, mājlopu, darbarīku un sēklas daudzumu, bez kura lauku saimniecība nespēja veikt savu uzdevumu – pārtikas ražošanu. Ļoti nozīmīgs bija likuma 32. paragrāfs, kas nostiprināja zemnieka tiesības uz zemes (saimniecības) lietošanu. No jauna atkal apstiprināja muižas teritorijas seno saimnieciski tiesisko iedalījumu zemnieku jeb klausības (A.Švābe lieto terminu „pagasta") un muižas saimniecības zemēs un šo zemju norobežošanu dabā un zemes plānos. Klausības zeme gan oficiāli skaitījās muižas īpašums, taču tā ar likumu bija jānodod dzimts lietošanā zemniekiem, un muižai par to bija tiesības ņemt nodokļus un klaušas. Muižnieks varēja zemnieku vai viņa mantinieku izlikt no saimniecības un zemi pievienot muižas laukiem tikai stingri noteiktos gadījumos: kad zemnieks nespēja mājas apsaimniekot, nomaksāt vaku grāmatās parādītos nodokļus un pildīt klaušas, kā arī tad, ja muižas saimniecībai bija ļoti nepieciešama paplašināšana uz konkrētas saimniecības rēķina. Šais gadījumos zemnieka zemes pievienošana muižai varēja notikt tikai ar zemnieku tiesas spriedumu, ko apstiprinājusi draudzes tiesa [17: 2]. Ievērojot to, ka zemnieku zeme arī īpašnieka maiņas gadījumā bija nododama valdījumā tikai zemnieku kārtas loceklim (parasti bijušā saimnieka vecākajam dēlam), muižnieka pienākums bija saglabāt esošo zemes kategoriju (kā zemnieku vai klausības zemi). Tai gadījumā, kad muižnieks zemi konfiscēja un pievienoja muižai, zeme saglabāja esošo klausības zemes kategoriju, un muižniekam attiecīgais zemnieks bija iepriekš jābrīdina, kā arī jāatlīdzina viņam par izdarītajiem melioratīvajiem pasākumiem, par apsētiem sējumiem un jāsamaksā nauda 2 sudraba rubļus par katru zemes novērtējuma dālderi. Zemniekam vai viņa vecākam dēlam vai citam mantiniekam šādā gadījumā bija priekšrocības saņemt lietošanā pirmo pagastā atbrīvojušos zemnieku saimniecību.

Zemniekam savukārt bija godprātīgi jāapsaimnieko lietošanā nodotā saimniecība. Viņš nedrīkstēja to bez pagasta tiesas piekrišanas sadalīt sīkākās daļās, bet saimniecība bija jāsaglabā kopumā. Zemnieks arī nedrīkstēja atstāt bez muižas atļaujas sava novada robežas.

Plašu vietu aizņēma nodaļa **par zemnieku sodāmību un tiesu reorganizāciju.** Faktiski ar 1804. g. likumu attiecībā uz zemniekiem (saprotot to plašākā nozīmē kā visus lauku zemnieku kārtas iedzīvotājus, ietverot saimniekus, kalpus, vaļeniekus un muižas kalpotājus) tika radīta pilnīgi jauna tiesu sistēma, kurā ietilpa pagasta, draudzes un zemes tiesa.

Pagasta jeb zemnieku tiesas saskaņā ar likuma 79. paragrāfu izveidoja katrā pagastā trīs tiesnešu sastāvā, no kuriem vienu nozīmēja muižnieks, otru ievēlēja pagasta saimnieki, trešo – kalpi un pārējie laukstrādnieki. Muižniekam nebija tiesības izmainīt tiesas lēmumu, bet gadījumos, kad viņš bija iejaukts lietā, viņš varēja panākt

sprieduma mīkstināšanu. Pagasta tiesas izskatīja visas zemnieku savstarpējās civillietas un arī mazāk svarīgās kriminālllietas.

Draudzes tiesas darbojās trīs pagasta tiesu iecirkņos un sastāvēja no četriem locekļiem – muižnieka (priekšsēdētāja) un trim zemniekiem kā piesēdētājiem. Draudžu tiesas izskatīja sūdzības par pagasta tiesas lēmumiem, kā arī pildīja samierināšanas funkcijas starp zemniekiem un viņu muižkungu. Ja puses nepanāca izlīgumu, draudzes tiesa lietas protokolu un savu atzinumu nosūtīja izskatīšanai zemes tiesai.

Nākošā instance bija zemes tiesa, kura sastāvēja no trim muižniekiem un diviem vēlētiem zemnieku pārstāvjiem – vienu no kroņa, otru no privātām muižām. Tā bija pēdējā instance zemnieku savstarpējo lietu izlemšanā.

Zemnieku – muižnieku lietu izlemšanā pēdējā instance bija Vidzemes galma tiesa, kura sastāvēja no tiesas prezidenta un trim landrātiem. Galma tiesa arī apstiprināja zemnieku ievēlētos pārstāvjus draudzes un zemes tiesās.

Ar 1804. g. likumu zemniekiem bija dotas arī pilnas tiesības iesniegt sūdzības par sava muižnieka nelikumīgu rīcību; šīs sūdzības bija jāiesniedz draudzes tiesai, to lēmumus varēja pārsūdzēt zemes tiesā un galma tiesā.

Izmaiņas skāra arī **senās mājas pārmācīšanas tiesības** – turpmāk muižnieks tās varēja pielietot tikai attiecībā uz muižas ļaudīm un kalpiem, bet nekādā gadījumā pret saimniekiem. Mājas pārmācīšanas tiesības muižnieks varēja izmantot tad, ja kāds no muižas ļaudīm dzērumā traucēja mieru vai nodarīja kaitējumu muižai, ja bija rupjš un nepildīja muižnieka rīkojumus, bija slinks un nestrādāja. Tādos gadījumos vainīgo varēja ieslēgt karcerī uz laiku līdz divām dienām vai arī sodīt ar rīkstēm līdz 15 sitieniem.

Ja muižnieks pārkāpa savas pilnvaras, viņam bija jāatlīdzina zemniekam nodarītie zaudējumi, bet atkārtotu pārkāpumu gadījumos viņam varēja uzlikt naudassodu līdz 100 valsts dālderiem. Sevišķi smagos gadījumos muižnieku varēja nodot aizbildniecībā.

1804. g. likums ietvēra arī paragrāfus par zemnieka laulībām, ietverot nosacījumus, ka zemniekam ir tiesība slēgt laulību pēc savas patikas un neviens nedrīkst to traucēt vai likt šķēršļus. Pirms tam gan jādabū vecāku vai radinieku, no kā ir atkarīgi nākamie laulātie, atļauja. Par laulībām turpmāk bija tikai jāpaziņo muižniekam, bet nevis jāprasa atļauja [14: 101].

Ļoti svarīga nodaļa bija par zemnieku pienākumiem pret muižu. Tos noteica atkarībā no saimniecības kadastrālā novērtējuma un līdz ar to saistīja ar diviem praktiskiem pasākumiem, kurus sāka īstenot tūlīt pēc likuma pieņemšanas: zemes kadastrālās vērtēšanas metodikas papildināšanu un zemes pārvērtēšanu. Abi šie pasākumi skāra visu muižnieku un zemnieku materiālās intereses un labklājību un tamdēļ arī izraisīja lielas domstarpības un strīdus, kas noveda pie 1804. g. zemnieku likuma 1809. g. papildinājumiem.

11.4. Zemes kadastrālās vērtēšanas metodikas izmaiņas un arklu revīzija

Zemes vērtēšana Vidzemē notika pēc zviedru 1687. g. zemes kadastrālās vērtēšanas instrukcijas. Saskaņā ar šo instrukciju vērtēšanai bija pakļauta tikai tā

zeme, kuru pēc toreizējās līdumu – atmatu sistēmas izmantoja sējumiem: maizes zeme (Brustacker, Mistacker), atmatas jeb vecaines (Wustacker) un ar kokiem apaugusī vecaine (krūmzeme, vāc. Buschland), kuru pēc zināma laika atkal paredzēts apsēt. Vērtēšanā neiekļāva dabīgās pļavas, kuras skaitījās kā piedeva aramzemei, kā arī pie mājām esošo pastāvīgo sakņudārzu zemi.

Ar laiku noskaidrojās, ka abiem nevērtētajiem zemes lietošanas veidiem zemnieku un muižu saimniecībā ir liela nozīme. Pļavas reģionāli bija sadalītas nevienādi – bija zemnieku saimniecības ar lielām pļavu platībām un citas, kurām pļavu bija maz. Tamdēļ tika ierosināts pārskatīt zemes vērtēšanas metodiku un ietvert pļavas un pastāvīgos sakņudārzus vērtēšanas sistēmā.

Otrs iemesls vērtēšanas sistēmas pārskatīšanai bija tas, ka zviedru sistēma principā atļāva ņemt no zemnieka dažas sīkas nodevas un klaušas, kas nebija ietvertas aprēķinos un ierakstītas vaku grāmatās. Taču pēdējo simts gadu laikā šīs **ārkārtas klaušas** bija ļoti stipri pieaugušas, sevišķi Katrīnas II un tam sekojošā laikā. Daudzos gadījumos ārkārtas klaušas, kuras sākotnēji bija domātas kā sīkas nodevas un palīgdarbi, pat pārsniedza kārtējās klaušas. Lai varētu no jauna izlīdzināt zemnieka tiesības un pienākumus un lai muižnieki nezaudētu lielu savu līdzšinējo ienākumu daļu, bija jārevidē zemes vērtēšanas metodika, ietverot vērtēšanā pļavas un sakņudārzus un izmainot viena arkla novērtējumu, kas pēc zviedru metodikas bija tāda saimniecība, kas varēja kā renti maksāt 60 dālderus, katrā pa 90 grašiem, jeb kopā 5400 grašus.

Novērtējot pļavas, landrāti fon Budenbroks un fon Anreps ierosināja pieņemt, ka pļavas, līdzīgi maizes zemei, iedalāmas 4 šķirās; no vienas mucasvietas 1.šķiras pļavu iegūstami 2 ½ vezuma siena, kas pie siena cenas 11 ¼ graša vezumā deva 28 un 1/8 graša no vienas mucasvietas (0,52 ha) pļavu. Fr.Zīverss, kas visu reformas laiku konsekventi aizstāvēja zemnieku intereses, uzskatīja šādu pļavu novērtējumu par pārāk augstu un panāca, ka to pazemināja 1.šķiras pļavām uz 1 un 1/2 vezuma siena jeb 16 un 7/8 grašiem par mucasvietu. No ekonomiskā viedokļa raugoties, šāds pļavu novērtējums, salīdzinot ar aramzemi, bija ļoti zems un neizteica pļavu patieso vērtību; no politiskā viedokļa tas tomēr nāca par labu zemniekiem, jo deva iespēju novērtēt viņu zemes zemāk, nekā ņemot vērā pilnu pļavu vērtību, un līdz ar to samazināt zemnieku maksājumu apmēru.

Izmainīja arī atmatu novērtējumu, ievedot tām vienotu novērtējuma rādītāju. Dārza zemes vērtību pielīdzināja maizes zemei, tas ir, aramai zemei. Zemes novērtējums pa šķirām parādīts sekojošā tabulā.

11.1. tab. Zemes kadastrālais novērtējums saskaņā ar 1804. g. likumu
(zemes rentes vērtība grašos)

Zemes lietošanasveids	I šķira		II šķira		III šķira		IV šķira	
	1 mucas-vieta	1 ha *)	1 mucas-vieta	1 ha *)	1 mucas-vieta	1 ha *)	1 mucas-vieta	1 ha *)
Aramzeme un dārzi	90	173,08	75	144,23	60	115,38	45	86,54
Atmatas (Krūmzeme)	30	57,69	25	48,08	20	38,45	15	28,85
Pļavas	16 7/8	32,45	11 ¼	21,63	8 7/16	16,23	5 5/8	10,82

*) – aprēķināts pēc A. Tobīna datiem. Hektāra novērtējums aprēķināts no mucasvietas novērtējuma

Līdz ar to tika noteiktas stingras zemes lietošanas veidu vērtību attiecības: labākā aramzeme tika novērtēta 3 reizes augstāk nekā atmatas un 5 1/3 reizes augstāk nekā labākās pļavas; tā tika novērtēta 2 reizes augstāk nekā sliktākā aramzeme, 6 reizes augstāk nekā sliktākās atmatas un 16 reizes augstāk nekā sliktākās pļavas [10: 10-12].

Kas attiecas uz zemnieku nodevām un klaušām, tad to attiecības pret novērtējuma dālderiem un grašiem tika atstātas tādas pat, kā to noteica 1687. g. instrukcija, jo valdīja uzskats, ka zviedru sistēma ir pārbaudīta dabā vairāk nekā 100 gadus un ir sevi attaisnojusi.

Rezultātā palielinājās no zemes 1 arkla maksājamo nodevu un klaušu vērtība – līdzšinējo 60 dālderu (jeb 5400 grašu) vietā to noteica uz 80 dālderiem (7200 grašiem).

Līdz ar to zemnieku pienākumi formāli pieauga par 1/3 daļu, taču tagad tiem bija jāaptver kopā visas kārtējās un ārkārtas klaušas, kas vairs nedeva iespēju tās patvarīgi palielināt un nāca par labu zemniekiem.

Lai padarītu zviedru zemes kadastra sistēmu krievu ierēdņiem saprotamāku, ieveda būtisku papildinājumu – reglamentēja arī saimniecības novērtējumu atkarībā no darbaspējīgo skaita, nosakot, ka uz 1 arkla saimniecību jābūt ne mazāk kā 20 darbaspējīgiem vīriešiem un sievietēm.

Nosakot klaušu apmērus, bija jāraugās, lai tās nepārsniegtu pusi no darbaspējīgo skaita. Līdz ar to zemes kadastrālā vērtēšanā ieviesa principu, ka jāievēro ne vien zemes labums, bet arī esošo strādājošo skaits.

Arklu revīzija

Līdzās zemes vērtēšanas metodikas grozījumiem ļoti nozīmīga bija zemnieku saimniecību arklu revīzija, kas pēc būtības bija saistīta ar jaunu zemes uzmērīšanu un pārvērtēšanu. Šī darba veikšanai visu Vidzemi iedalīja četros **revīzijas komisiju apgabalos**, no kuriem divi bija igauņu daļā ar centriem Tērbatā un Pērnavā, bet otri divi – latviešu daļā ar centriem Rīgā (Rīgas un Valmieras apriņķis) un Cēsīs (Cēsu un Valkas apriņķis). Lai piedotu arklu revīzijai lielāku ticamību, par revīzijas komisiju priekšsēdētājiem Pēterpilī nodibinātā Vidzemes lietu komiteja iecēla tikai krievu tautības augstākās sabiedrības ierēdņus. Komisijas priekšsēdētājam kā palīgus nozīmēja apriņķu baznīcas lietu aizgādņus, kuri tomēr neskaitījās komitejas locekļi. Pašā komitejā pēc ķeizara pavēles no muižniecības izvirzītiem kandidātiem iecēla 6 piesēdētājus. Līdz ar to zemes pārvērtēšanas vadība bija tieši Pēterpils Vidzemes lietu komitejas pārziņā.

Reizē ar arklu revīziju bija paredzēta arī zemes uzmērīšana, klausības (zemnieku) un muižas zemes norobežošana, zemnieku saimniecību robežu uzmērīšana un zemes novērtēšana. Taču muižu robežu uzmērīšana ievilkās ļoti ilgi, tāpēc radās neskaidrības arī zemnieku zemes robežu jautājumos un zemes novērtēšanā. Grūtības radās galvenokārt Vidzemes latviešu daļā. Ja igauņu daļā revīzijas komisijas darbus pabeidza īsā laikā, tad latviešu daļā sākās nebeidzami strīdi, sūdzības un instrukcijas pārkāpumi. Darbi ievilkās līdz pat 1823. gadam. Visasākie strīdi bija Cēsu apriņķī, kur Fr.Zīverss izpildīja baznīcas lietu aizgādņa amatu un stingri raudzījās, lai mērnieki ievērotu likumus un nerīkotos vienpusīgi muižnieku interesēs. Cēsu apriņķa muižnieki vairākkārt iesniedza rakstiskas sūdzības par apgabala revīzijas komisijas priekšnieku valsts padomnieku J.Repjevu un sevišķi par Fr.Zīversu, apsūdzot tos pārāk zemā

zemnieku zemes novērtēšanā. Ievērojot sarežģīto starptautisko stāvokli, karu ar Francijas ķeizaru Napoleonu, imperators Aleksandrs I piekāpās Vidzemes muižniecībai un 1806. gada 22. jūnijā nosūtīja ģenerālgubernatoram grāfam Bukshevgenam vēstuli, kurā izteica vēlēšanos nokārtot nesaskaņas, lai ātrāk veiktu iesākto zemes reformu. Vēstulē attiecībā uz sūdzībām par Fr.Zīversu teikts [22]: *„Lai gan lietas norises gaitā es vienmēr landrātā Zīversā redzēju cilvēku, kas vadās no muižniecības īstajiem labumiem, taču nevēloties iedziļināties muižniecības pret viņu izvirzīto sūdzību izskatīšanā attiecībā uz viņa baznīcas aizgādņa nosaukumu, un tā kā šai lietā Livonijai ir sava noteikta kārtība, es piešķiru tiesības viņa atbrīvošanā no šī amata rīkoties pēc noteikumiem, kādi attiecībā uz ievēlēšanu un atbrīvošanu šai goda nosaukumā ir Livonijā."*

Taču arī pēc Fr.Zīversa atcelšanas no Cēsu apriņķa baznīcas lietu aizgādņa amata viņš varēja turpināt darboties kā landrāts un ņemt dalību arklu revīzijā. Domstarpības un strīdi Vidzemē šai jautājumā nerimās. Sevišķi lielas domstarpības bija t.s. **reversa** gadījumos, kuri bija iespējami tad, kad muižas nebija uzmērītas (un tādu gadījumu bija vairums). Tādos gadījumos muižniekam, ja viņš bija pārliecināts, ka kopš pēdējās arkla revīzijas zemnieku zeme ir paplašinājusies vai uzlabota, tā ka tās novērtējums dālderos ir pieaudzis, bija tiesības iesūtīt revīzijas komisijai deklarāciju, uzrādot palielināto arklu skaitu un apņemoties 6 gadu laikā uzmērīt un veikt zemnieka zemes kadastrālo novērtēšanu; ja pēc šiem darbiem izrādītos, ka zemnieka saimniecība ar deklarāciju novērtēta par augstu, muižniekam bija jāuzņemas atmaksāt zemniekam to nodevu un klaušu daļu, kas pārsniedza pēc faktiskā novērtējuma pienākošos.

Muižnieki šīs reversa tiesības izlietoja plaši, un bieži viņi deklarācijā uzrādīja palielinātu saimniecības novērtējumu dālderos – jo tas īstenībā nozīmēja saņemt bezprocentu kredītu no zemniekiem. Fr.Zīverss un revīzijas komisijas uzstājās pret šādiem gadījumiem, kas noveda pie konfliktiem. Tamdēļ arī Vidzemes muižniecība jau kopš 1804. g. likuma pieņemšanas brīža vairākkārt iesniedza labojumus un, izmantojot Krievijas sarežģīto ārpolitisko stāvokli, centās panākt valdības piekāpšanos. Tas viņiem arī izdevās 1809. gadā, kad ķeizars parakstīja ***„Papildus punktus un paskaidrojumus pie Vidzemes 1804. g. zemnieku likumiem par zemnieku tiesībām un klaušām"*** [25].

Papildus punkti attiecās galvenokārt uz zemes uzmērīšanas un kadastrālās vērtēšanas darbiem, jo no tiem atkarājās zemnieku nodevu un klaušu apmēri. Tāpēc arī muižniecība centās atbrīvoties no Vidzemes lietu komitejas pārraudzības, likvidēt apgabalu revīzijas komisijas un nodot visu zemes uzmērīšanu vienai – Valkas mērniecības un revīzijas komisijai, kuru vadīja gan cara iecelti, taču vietējie muižnieki. Taču vaku grāmatu apstiprināšana formāli palika Vidzemes lietu komitejas pārziņā. Pati zemes uzmērīšana un arklu revīzija ieilga līdz 1823. gadam.

Zemes kadastrālās pārvērtēšanas rezultāti

Zemnieku (klausības) zemes norobežošana no muižas zemes, zemes pārvērtēšana un zemnieku kredīta (tas ir, lietošanā nodotās zemes) salīdzināšana ar viņu debetu (pienākumu – nodevu un klaušu) bija noteikta nevis pašā 1804. g. zemnieku likumā, bet gan 1809. gada 28. februārī apstiprinātajā „Vidzemes zemes ierīcības revīzijas komisijas instrukcijā" (*Инструкция межевой ревизионной комисии в Лифляндии*). Līdz ar to šai komisijai bija plašas pilnvaras. Pašu revīziju

veica uz muižnieka ziņojuma pamata par zemnieka faktiskiem maksājumiem un klaušām, tāpat arī zemnieka saimniecības novērtējumu dālderos, pie kam šiem datiem bija jābalstās uz esošajiem, parasti novecojušiem zemes plāniem, vaku grāmatām un citiem dokumentiem. Pēc tam komisija pieaicināja attiecīgās muižas zemniekus, no kuriem ievāca ziņas par muižnieka uzdoto datu precizitāti. Ja zemnieki pret muižnieku uzdotām ziņām neiebilda vai iebildumi bija niecīgi, tad jauna zemes uzmērīšana un saimniecību vērtēšana netika izdarīta, bet jaunās vaku grāmatas tika sastādītas, vadoties no muižnieka uzdotiem datiem. Ja turpretī domstarpības starp muižnieku un zemnieku bija lielas, tad bija paredzēts izdarīt zemes uzmērīšanu, zemnieka zemes norobežošanu no muižas tīrumiem un saimniecības novērtēšanu. Pieļāva arī zemnieku zemes daļēju uzmērīšanu un vērtēšanu, lai šos uzmērītās un novērtētās daļas rādītājus attiecinātu uz visu saimniecību un uz to pamata sastādītu vaku grāmatas. Ja tomēr zemnieki šādai kārtībai nepiekrita, muižniekam 6 gadu laikā bija jānodrošina zemes uzmērīšana un vērtēšana. Taču uzmērīšana bija dārga, tamdēļ muižnieki dažkārt lika tikai pārzīmēt vecos novecojušos plānus, uzrādot citu datumu un mērnieku.

Vadoties no minētiem aptaujas vai arī zemes uzmērīšanas un vērtēšanas datiem revīzijas komisija veica tiesību (kredīta) un pienākumu (debeta) saskaņošanu, tas ir, noteica sakarību starp zemnieku saimniecības zemes novērtējumu dālderos un pildāmajām klaušām un nodevām arī dālderos.

Minētie aprēķini bija ļoti sarežģīti, jo bija jāievēro:

- senā nodokļu sistēma, pēc kuras valsts ievāca no iedzīvotājiem jātnieku naudu, staciņu, šķūtis un kuras maksājumi līdz ar galvasnaudas ieviešanu gan bija reformēti, bet praksē turpināja pastāvēt. Iemesls bija tas, ka Vidzemē galvasnaudu par zemniekiem valstij samaksāja muižnieks, kurš savukārt šo maksājumu pēc senas zviedru sistēmas augstāk minēto nodokļu veidā ievāca no zemniekiem kā natūrmaksu, piemērojot senās zviedru produktu cenas dālderos un grašos.
- 1804. g. likuma noteikums, ka uz vienu arklu saimniecībā ir jābūt 20 darbaspējīgiem vīriešiem un sievietēm un līdz ar to nodevu un klaušu kopsumma rēķināma uz vienu strādājošo.
- ar likumu noteiktā attiecība, ka uz vienu zemnieka zemes arklu nevar būt vairāk kā 72 pūrvietas muižas tīrumu, kurus apsaimnieko ar klaušu darbu palīdzību [22]. Pārbaudot faktiskās attiecības, A. Agte secināja, ka uz vienu zemnieku zemes arklu nevarēja būt vairāk kā 22 ha muižas tīrumu [1: 80-82].

Tā kā viena arkla debetā ietilpa galvasnauda (kuru turpināja ievākt kā staciņu un jātnieku naudu), tad muižai bija pienākums par šo daļu dot zemniekiem atlaidi, atlīdzinot zemnieka pārmaksāto summu. Šo atlaidi aprēķināja šādi [22: 241-242]:

- atlaidi par staciņu noteica 8% no arkla vērtības jeb 6 dālderus un 36 grašus, kas iznāca 7,2 graši uz katru zemes novērtējuma dālderi;
- aprēķināja atlaides daļu uz vienu strādājošo, vadoties no aprēķina, ka uz vienu arklu ir 20 strādājošo; tā uz vienu strādājošo iznāca 4 dālderi jeb 360 graši, no kura atlaides daļa iznāca 28,8 graši un klaušu un nodevu daļa – 331,2 graši;
- par nodevu un klaušu sadales pamatu pieņēma parašās noteiktās attiecības (kuras bija radušās pēdējos gadu desmitos, it sevišķi Katrīnas II un tiem sekojošos gados), pēc kurām kārtējās klaušas bija apmēram 4/8, palīgdarbi – 3/8 un naturālās nodevas – 1/8 no visa zemnieku debeta. Vadoties no šī aprēķina tad arī noteica zemnieku pienākumu sadalījumu pa izpildes veidiem;

▪ šādā veidā iegūto pienākumu sadalījumu koriģēja sakarā ar to, ka tajā bija ietverta senā **jātnieku dienesta** maksa 4 dālderi par arklu. Ar Krievijas valdības rīkojumu šī summa bija pielīdzināta 5 rubļiem no arkla, to maksāja muižnieks, ievācot no zemnieka 8 pūrus rudzu no arkla, kas iznāca 18 graši no darbaspējīgā cilvēka. Tā kā to maksāja natūrā, tad arī šis maksājums bija jāpārnes uz nodevu daļu, attiecīgi samazinot palīgdarbu daudzumu.

Pēc visiem šiem sarežģītajiem aprēķiniem uz 1 darbaspējīgo gadā iznāca šādi pienākumi:

kārtējās klaušas	165,6	graši;
palīgdarbi	106,2	graši;
nodevas natūrā	59,4	graši;
kopā	331,2	graši.

Tā kā vienu zemnieka saimniecības arklu pielīdzināja 20 darbaspējīgiem cilvēkiem, tad arī maksimālais zemnieku pienākumu apjoms pret muižu tika noteikts no viena arkla 73 dālderi un 54 graši gadā, pie kam sastāvēja galvenokārt no klaušām.

11.2. tab. Zemnieku pienākumi no viena arkla saimniecības pēc 1804. g. likuma un 1809. g. papildinājuma

Pienākuma veids	Novērtējums dālderos un grašos	%
1. Kārtējās klaušas:		
1.1. Gadā 624 zirdzinieku dienas pa 12 dienām 52 nedēļās, par 4 grašiem katra	27 dālderi 66 graši	37,7
1.2. 272 kājnieku dienas pa 12 dienām nedēļā, kopā pa 22 un 2/3 nedēļām, par 3 grašiem katra	9 dālderi 6 graši	12,3
Kopā kārtējās klaušas 896 dienas	36 dālderi 72 graši	50,0
2. Palīgdarbi:		
2.1. 24 zirdzinieku dienas dažādos laikos , par 4 grašiem katra	10 dālderi 60 graši	14,5
2.2. 388 kājnieku dienas dažādos laikos par 3 grašiem katra	12 dālderi 84 graši	17,6
Kopā palīgdarbi	23 dālderi 54 graši	32,1
Pavisam klaušas	60 dālderi 36 graši	82,1
3. Nodevas natūrā	13 dālderi 18 graši	17,9
Pavisam pienākumu (debets)	73 dālderi 54 graši	100,0

Avots A. Tobien Die Agrargosetzgebung Livlands...

Tādējādi pēc jaunajām vaku grāmatām zemniekiem ļoti stipri pieauga tā debeta daļa, ko viņi bija spiesti pildīt ar klaušām, un samazinājās daļa, kuru pildīja ar naturālajām nodevām – labību, liniem, sienu, apīņiem, lopiem un citiem produktiem. Ievērojot to, ka viens pūrs rudzu pēc zviedru tarifiem līdzinājās 11 ¼ zirdzinieku vai 15 kājnieku dienām, saprotams, ka šī naturālo nodevu atvietošana ar klaušu darbu zemniekiem nebija izdevīga.

Taču kopumā, novērtējot 1804. g. zemnieku likumu ar 1809. g. papildinājumu, redzam, ka tas visumā bija svarīgs solis uz zemniecības tiesiskā un saimnieciskā stāvokļa uzlabošanu. Ar šo likumu daļēji tika likvidēta smagā dzimtbūšana, kura savus

ziedu laikus sasniedza 18. gs. vidū, un to nomainīja tās senākā, mīkstākā forma – novada būšana, kad zemnieks gan bija piesaistīts novadam, bet baudīja zināmas tiesības.

Ar šo likumu zemnieks atkal tika atzīts par personu, un izbeidzās mēģinājumi to pielīdzināt vergam. Tika nokārtotas zemnieka iespējas sūdzēties par kungu, ieviesta jauna tiesu sistēma, atceltas kunga tiesības pārdot zemniekus un ierobežotas mājas pārmācīšanas tiesības.

Tika atzītas zemnieka tiesības iegūt un brīvi rīkoties ar kustamu un nekustamu mantu. Atkal nošķīra, dabā norobežoja un plānos iezīmēja klausības zemi un muižas zemi, un muižnieki kļuva par zemes virsīpašniekiem ar tiesībām par tās nodošanu zemnieku lietošanā prasīt klaušas un nodevas, bet zemnieki – par zemes īpašumtiesīgiem lietotājiem.

Visbeidzot, atkal izdarīja zemnieku tiesību un pienākumu nolīdzināšanu, saskaņojot zemnieka kredītu – lietotās saimniecības novērtējumu – ar viņa debetu – par zemes lietošanu maksājamo un pildāmo nodevu un klaušu apjomu.

Un tomēr ar 1804. g. likumu nebija apmierināta neviena puse.

Muižnieku vairums nebija apmierināts tamdēļ, ka jutās aizskarts savās senajās privilēģijās un redzēja tās zūdam.

Zemnieki nebija apmierināti tamdēļ, ka bija no šīs reformas cerējuši un gaidījuši vairāk. Viņi uzskatīja arkla rentes maksas palielināšanu no 60 uz 80 dālderiem par netaisnu un nepamatotu. Zemnieki zināja par lielajām reformām Rietumeiropā un gribēja panākt līdzīgu stāvokli arī savās mājās.

Abas puses nebija apmierinātas ar saimnieciskajām grūtībām, kādas bija radušās Napoleona karu, kontinentālās blokādes un neražu dēļ. Tās arī redzēja, ka Fr.Zīversa labi domātais mēģinājums nokārtot sasāpējušās muižnieku-zemnieku attiecības ar visu darbu un pienākumu normēšanu un reglamentēšanu nav iespējams. Bija jānāk jaunām, lielām pārmaiņām.

Literatūra

1. Agthe A.(1909). Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. H.Lauppschen Buchhandl. Tübingen. – 158 S.
2. Altements A. (1937). Viens Vidzemes agrārās reformas ierosinājums – LVIŽ, Nr.2. R. – 269.-295. lpp.
3. Baltijas valstu vēsture (2000). Autoru kolektīvs. Tulkojums latv.val. Apg. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
4. Duhanovs M. (1986). Baltijas muižniecība laikmeta maiņā. R. – 303 lpp.
5. Dullo H. (1804). Die Kurlandische Landwirtschaft. Mittau. Teil 1. – 592 S., Teil 2. – 512 S.
6. Eckardt J. (1869). Die baltischen Provinzen Russlands. Leipzig. – 460 S.
7. Ewers I. P. (1806). Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. M.G.Grenzins. Dorpat. – 26 S.
8. Gide Ch., Rist Ch. (1923). Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen. Verl. G. Fischer. Jena. – 812 S.
9. Ģermanis U. (1991). Latviešu tautas piedzīvojumi. I-IV. Izd. Zvaigzne. R. – 251 lpp.
10. Hehn C. (1858). Die Intensität der livlandischen Landwirtschaft. Abt. 1. Der Grund und Boden, und die Arbeit. Dorpat. – 109 S.

11. Hueck A. (1845). Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth -, Liv- und Curland. Leipzig. – 333 S.
12. Hupel A.W.(1774). Topographische Nachrichten von Lief- und Estland. Bd. I. R.– 592 S.
13. Latvijas mežu vēsture līdz 1940. g. (1999). Sastād. H. Strods. Pasaules dabas fonds. R. – 364 lpp.
14. Lazdiņš J. (2000). Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.) Bizn. augstsk. Turība. R. – 333 lpp.
15. Merkel G. (1797). Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Leipzig. – 378+116 S.
16. Mill J. St. Über Freiheit. Aus den Englische übersetzt. Unversal = Bibliothek 3491/3492. Leipzig. – 158 S.
17. Senatora Manaseina revīzijas ziņojums (1883). (1906). – „Latvijas" tieslietu pielikums. 1906. g. Nr.1.-14. – 1.-55. lpp.
18. Strods H. (1972). Lauksaimniecība Latvijā 18. gs. 80. gadi - 19. gs. 60. gadu sākums. R. – 434 lpp.
19. Strods H. (1987). Kurzemes kroņa zemes un zemnieki 1795-1861. Izd. Zinātne. R. – 235 lpp.
20. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas Agrārā Reforma. Zemkopības ministrijas izd. R. – 7.-176. lpp.
21. Švābe A. (1991). Latvijas vēsture 1800.-1914. I. Izd. Avots. R. – 384 lpp.
22. Tobien A. (1899). Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Band. Die Bauerverordnungen von 1804 und 1819. Berlin. – 440 S.
23. Wagemann E. (1937). Wirtschaftspolitische Strategie. Hamburg. – 368 S.
24. Zālītis Fr. (1991). Latvijas vēsture vidusskolām. Izd. Zvaigzne. R. – 357 lpp.
25. Zutis J. (1945). Cīņa par agrārām reformām XIX gadsimteņa pirmā pusē. R. – 44 lpp.

12. Revolucionārās izmaiņas agrārajās attiecībās 19. gadsimtā Latvijā

12.1. Agrāro pārvērtību priekšnosacījumi

19. gs. lauksaimniecība visā Latvijas teritorijā vienlaikus pārdzīvoja ļoti dziļas, revolucionāras izmaiņas tiesiskajā, sociālajā un saimnieciskajā laukā. To gaitā tika likvidētas senās, feodālās sabiedriskās un ražošanas attiecības, kas gadsimtiem ilgi bija eksistējušas starp muižniekiem un zemniekiem, starp vāciem, krieviem un latviešiem. Senās zemkopības sistēmas nomainīja jaunas, uz zinātnes pamatiem veidotas, naturālo saimniekošanu aizstāja ar ražošanu tirgum, bet mazražīgos darbarīkus ar jaunveidīgiem, rūpnieciski ražotiem darbarīkiem un mašīnām. Dzima lauksaimniecības zinātne, un savu vietu iekaroja tādi ekonomiskie jēdzieni kā ražošanas racionalizācija un specializācija, darba ražīguma kāpināšana. Visi šie procesi savijās un ienāca dzīvē gandrīz vienlaicīgi. Taču mēs tos apskatīsim katru par sevi ar to vienīgo nolūku, lai varētu parādīt to īpatnības un vietu vēsturē.

Agrāro pārmaiņu neizbēgamību izsauca jau iepriekš šai darbā minētās jaunās ideoloģiskās vēsmas un politiskie notikumi Rietumeiropā. Ziņas par tiem ātri sasniedza Baltiju, satrauca visas iedzīvotāju kārtas. 1804. g. likumi bija pēdējais mēģinājums saglabāt senās, patriarhālās muižnieku un zemnieku attiecības, piedot tām cilvēcīgāku saturu.

1804. g. likumi stipri uzlaboja zemnieku tiesisko un saimniecisko stāvokli, jo praktiski nozīmēja atgriešanos no dzimtbūšanas pie senākās, zemniekiem vieglākās novadu būšanas. Zemnieks bija pasargāts no kunga patvaļas saimnieciskajā laukā, viņa attiecības ar muižniekiem tika normētas gandrīz līdz pēdējam sīkumam ticībā, ka ar to izdosies saskaņot zemnieku debetu un kredītu – tas ir, lietošanā saņemtās zemes ražotājspēju ar maksājumiem un klaušām par šīm lietošanas tiesībām.

Deviņpadsmitā gadsimta pirmajos divos gadu desmitos par zemnieka galveno pienākumu bija kļuvis klaušu darbs. Klaušu objekts, tāpat kā agrāk bija zemnieku sēta, kura bija novērtēta dālderos un grašos, un kurai, atbilstoši šim novērtējumam, bija jāveic klaušas, kuru izcenojums arī bija stingri noteikts. Vadoties no sētas novērtējuma bija jānostrādā noteikts zirdzinieka dienu un kājnieka dienu skaits, kas pie tam bija sadalīts pa sezonām un kājnieku dienas arī pēc dzimuma un vecuma (vīriešu, sieviešu, ganu). Līdz ar to muižnieku un zemnieku savstarpējās attiecības veidojās ikdienas saskarē, un starp abām pusēm vienmēr bija zināma spriedze, kuru pastiprināja nacionālā atšķirība.

Muižnieku attiecības ar zemniekiem nebija viennozīmīgas. No vienas puses, muižnieks centās izspiest pēc iespējas vairāk klaušu dienas, kā arī izmantot klaušu darbu pēc iespējas intensīvāk. No otras puses, viņu (tāpat kā valsti kopumā) interesēja saglabāt pašu darbaspēka devēju – zemnieku, jo tikai tā varēja nodrošināt muižas lauku apstrādi un līdz ar to ienākumus. No šī viedokļa skatoties arī izskaidrojama 1804. g. likumā ietvertā zemnieku kustības brīvības ierobežošana, tāpat arī valdības rīkojumi, kuri uzlika muižniekiem par pienākumu neražas un bada gados palīdzēt

saviem zemniekiem, izveidojot labības rezerves (20 pūri uz vienu arklu zemes), no kurām izsniedzami aizdevumi zemniekiem. Minētā iemesla dēļ valdība neražas un bada gados ierobežoja arī degvīna tecināšanu, atļaujot tam lietot tikai normētus labības daudzumus.

1804. g. zemnieku likums centās saglabāt senās muižnieku un zemnieku attiecības, normējot muižnieku prasības un zemnieku pienākumus, panākot tiesību un pienākumu nolīdzināšanu un tādējādi nodrošinot abu kārtu koeksistenci. Tomēr Fr.Zīversa labi domātā sistēma nedarbojās, jo to nepieņēma neviena puse. Muižnieku vairums uzskatīja, ka viņi ir par daudz piekāpušies. Zemnieki, savukārt, uzskatīja ieguvumu par pārāk mazu. Bija jāmeklē principiāli jauns agrārā jautājuma risinājuma ceļš.

To veicināja jau minētie lielie šī laikmeta notikumi: brīvās ekonomiskās skolas uzvara Anglijā, franču revolūcija un Napoleona kari ar Krieviju, kā arī dzimtbūšanas atcelšana un zemnieku brīvlaišana Prūsijā un zviedru Pomerānijā 1806. un 1807. g.

Napoleona kari stipri ietekmēja Krievijas, tai skaitā arī Baltijas, muižniecības un zemniecības saimniecisko stāvokli. 1806. g. karadarbība starp Krieviju un Franciju norisinājās Prūsijas teritorijā, pie kam zemes aizsardzībai un varbūtēja Napoleona iebrukuma atvairīšanai Baltijas guberņās ar valdības pavēli izveidoja zemes aizsardzības spēkus, kuru apgāde ar pārtiku gūlās uz vietējiem muižniekiem un zemniekiem. Zemniekiem bija jāpilda arī lielas kara šķūtis armijas un munīcijas pārvadāšanai, jādod auzas zirgiem [26: 82-83]. Tas atrāva zemniekus no mājām, un lauku darbi daudzviet palika nedarīti.

Pēc Tilzītes 1807. g. miera līguma abi ķeizari sadalīja Eiropu iespaidu zonās: Napoleons dabūja Rietum- un Centrāleiropu, Aleksandrs – Austrumeiropu un Balkānus, par to apsoloties pievienoties pret Angliju vērstajā kontinentālajā blokādē.

Blokāde ļoti nelabvēlīgi ietekmēja pašas Krievijas saimniecību. Sakarā ar rūpniecības un tirdzniecības uzplaukumu Anglija ik gadus iepirka lielus labības daudzumus. Kontinentālās blokādes dēļ šie pārdevumi tika pārtraukti, un Krievijas lauksaimniecība zaudēja savu galveno ienākumu avotu. Baltijas guberņas tas skāra divējādi – pārtrūka vietējās labības pārdevumi un stipri samazinājās preču kustība caur Rīgas ostu: no 57,2 tūkst. lastiem 1805. g. praktiski līdz nullei 1808.-1809. g.

Stipri samazinājās labības izvedumi arī caur Liepājas ostu: 1800.-1805. g. izvedumi bija 170206 četvertes*, bet 1806.-1810. g. tikai 28897 četvertes [28: 322], pie tam 1807.-1808. g. praktiski labību neizveda nemaz. Līdz ar kontinentālās blokādes ieviešanu un labības eksporta pārtraukšanu strauji kritās arī labības cenas. Tā kā labības pārdevumi daudzām muižām, it sevišķi Kurzemē, Zemgalē un Latgalē bija galvenais naudas ieņēmumu avots, kas deva 50-80% no visiem ienākumiem, daudzas muižas nokļuva ļoti smagā finansiālā stāvoklī [23: 93-97]. To vēl pastiprināja degvīna cenu krišanās, kas sevišķi smagi skāra Vidzemi, kur prāvu daļu labības ik gadu iztecināja degvīnā.

Pēc Napoleona kariem lauksaimniecība bija spiesta pārorientēties kā ražošanas specializācijā, tā arī tirgus orientācijā. Līdz tam Igaunija un Vidzeme bija valsts galvaspilsētas – St. Pēterburgas galvenās apgādātājas ar gaļu un degvīnu, un šī iemesla dēļ še attīstījās degvīna tecināšana un liellopu nobarošana, izmantojot brāgu. Pēc Napoleona kariem Pēterburgas apgāde lēnām pārorientējās uz Iekškrieviju un

* 1 četverte=8 četveriki= 64 gārnicas= 209,909 litri

iepirkumi no Baltijas mazinājās. Tas izsauca ilgstošu degvīna cenas krišanos [3: 7-20]. Muižu ienākumi samazinājās, daudzi muižnieki bija spiesti aizņemties naudu, grima parādos; daudzi muižu nomnieki nespēja samaksāt nomas naudu, un iestājās vispārēja saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanās.

Saimniecisko situāciju saasināja Krievijas papīra naudas (asignāciju) vērtības krišanās: 1803. g. par 100 rubļiem asignācijās maksāja 80 rubļus sudrabā, 1809. g. – vairs 56 un 1812. g. tikai 24 7/10 sudraba rubļu. Tā rezultātā cēlās importa preču, sevišķi sāls, cenas, kas savukārt smagi skāra zemniekus.

Ļoti nelabvēlīgi iedarbojās 1799.-1801. g. un 1806.-1808. g. lielā neraža un sekojošais bads. Pētnieks J. Jenšs raksta, ka sevišķi smags stāvoklis bija Rūjienas un Burtnieku pagastā, Valtenbergas, Vecātes, Koškules un Valmieras muižās – te trūka maizes un izplatījās slimības. Pēc Krievijas valdības speciālā pilnvarotā Vidzemē senatora A.Beklešova ziņojuma, Vidzemē 1808. g. janvāra-aprīļa mēnešos miruši 22487 cilvēki, kas bija daudz vairāk nekā visā 1807. gadā. Var rēķināt, ka tikai 4 mēnešos no bada un slimībām nomira aptuveni 14 tūkstoši cilvēku. 1808. g. mirstība 2-4 reizes pārsniedza dzimstību Dzērbenes, Vestienas, Jaunpiebalgas, Lazdonas, Lugažu, Ēveles un citos pagastos [10: 373-400].

Visu minēto iemeslu dēļ muižnieku un zemnieku saimnieciskais stāvoklis 19. gs. pirmajos divos gadu desmitos pasliktinājās. Daudzi iekrita parādos. Lai daudzmaz atvieglotu stāvokli, muižniecība panāca valdības piekrišanu Livonijas muižnieku zemes kredītsabiedrības dibināšanai un kredīta piešķiršanai lauksaimniecībai. Jaunā kredītsabiedrība sāka darboties 1803. g., tajā iestājās lielākā daļa muižnieku ar 2990 arkliem muižu zemes. Aizdevumu izsniedza pret ieķīlātu zemi, nosakot viena zemes arkla vērtību uz 3000 Alberta dālderiem jeb 4500 sudraba rubļiem ar tiesībām ieķīlāt līdz 2/3 no minētās vērtības. 1818. g. ieķīlāti bija 2496 zemes arkli par 7,57 milj. rubļu [28].

Saimniecisko grūtību rezultātā visā Baltijas muižniecībā arvien vairāk izplatījās doma par radikālas agrārās reformas nepieciešamību, ņemot par paraugu Prūsijas 1807. g. likumu – proti, ka zemniekiem jādod personīgā brīvība, atbrīvojot tos no dzimtbūšanas bez zemes.

12.2. Dzimtbūšanas atcelšana Baltijā

Samērā drīz pēc Vidzemes 1804. g. zemnieku likuma (un 1809. g. papildinājumu) pieņemšanas visās trijās Baltijas guberņās – Igaunijā, Kurzemē un Vidzemē muižniecības aprindās plaši izplatījās uzskats, ka dzimtbūšanas laikmets ir pagājis, un ka steigšus ir jāmeklē cita izeja no smagā saimnieciskā un tiesiskā stāvokļa, kāds bija izveidojies visā Krievijas impērijā. Šādu domu gaitu ietekmēja Rietumeiropā valdošās apgaismības laikmeta idejas, 18. gs. beigās notikusī franču revolūcija, saimnieciskās dzīves, tai skaitā arī lauksaimniecības pārkārtošanās Rietumeiropā un vispārējā atteikšanās no dzimtbūšanas kā laikmeta garam neatbilstošas sistēmas.

Lielākā muižniecības daļa agrārās izmaiņas skatīja galvenokārt no praktiskā viedokļa – kā izmainīsies muižnieku un zemnieku kārtas turpmākās savstarpējās attiecības, sevišķi attiecībā uz zemes īpašumtiesībām, uz zemes un visas lauku sētas nodošanu zemnieku apsaimniekošanā, uz zemes saglabāšanu muižas īpašumā, uz

nomas attiecībām. Tas nozīmēja, ka dzimtbūšanas atcelšana skar ļoti plašus un daudzpusējus jautājumus, no kuriem zemnieku brīvlaišana, tas ir, to piesaiste pie zemes un novada ir tikai viens, lai arī ļoti svarīgs jautājums. Rietumeiropas, bet it sevišķi Vācijas, tai skaitā Prūsijas prakse parādīja, ka šie jautājumi ir atrisināmi, pie kam muižniecība, izmantojot vispārējo valdošo uzskatu par visu cilvēku vienlīdzību risināšanas gaitā var atrast sev labvēlīgu risinājumu – proti, dot zemniekiem personīgo brīvību, vienlaikus saistot to ar senās zemnieku zemes pasludināšanu par nedalāmu muižas sastāvdaļu, tas ir, muižnieka īpašumu. Tieši brīvestības un neaprobežotā liberālisma vārdā izdarītā zemnieku zemes nodošana muižnieka īpašumā pamudināja muižniecību pieņemt dzimtbūšanas atcelšanas ideju, jo šāds jautājuma risinājums nozīmēja ekonomisko interešu dominanci pār vispārcilvēciskajām.

Tomēr zemnieku brīvlaišanai bija milzīga tiesiska nozīme. Līdz šim, pastāvot dzimtbūšanai, zemnieks atradās citas kārtas pārstāvja – muižnieka aizbildniecībā, un viņa rīcības spējas bija ar likumu ierobežotas un pats viņš bija piesaistīts novadam. Uz zemnieku neattiecās tās civiltiesiskās normas, kuras baudīja muižnieku kārta. Līdz ar brīvlaišanas likumu zemnieks kļuva par tiesību subjektu, kas baudīja visas Krievijas pilsoņa tiesības un neatradās vairs muižnieka aizbildniecībā. Līdz ar to izbeidzās muižnieka civiltiesiskā vara pār zemnieku. Zemnieku brīvlaišana (kas pēc likuma tomēr bija ierobežota ar diezgan ilgu pārejas periodu), tomēr iezīmēja lielu tiesisku izmaiņu sākumu, un Krievijas Baltijas ģenerālgubernatūrā izvirzījās jauns, līdz šim nepazīts tiesību subjekts – latviešu un igauņu zemnieks. Likumi par zemnieku brīvlaišanu Baltijas guberņās 1816.-1819. g. iezīmēja pilnīgi jaunas tiesiskās ēras iestāšanos Latvijas un Igaunijas teritorijā. No šāda viedokļa to vērtē arī lielākā daļa vācu un latviešu autoru, kas brīvlaišanas aktus ir apskatījuši. Arī tas, ka daļa latviešu izcelsmes autoru (piem, A. Švābe, Ed. Dunsdorfs u.c.), norādot uz liberālā spārna muižniecības pārspīlējumiem (piem., zemnieka „putna brīvību", kad zemnieks zaudēja savu gadsimtiem lietoto zemi), kritizē ne pašu atbrīvošanas ideju, bet gan pārspīlēta liberālisma aizsegā apzinīgi realizēto politiku, pie kuras zemnieks bija spiests slēgt t.s. „brīvos līgumus", lai gan viņš savā darbībā nebija brīvs, jo bija zaudējis zemi – pamatu, uz kā bija būvējis savu eksistenci gadu simtiem ilgi.

Zemnieku brīvlaišana Igaunijā

Zemnieku brīvlaišana visā bijušajā Māras zemē (Baltijas un Igaunijas ģenerālgubernatūrās) nenotika vienā laikā, jo katrā tās daļā bija savi, īpatnēji apstākļi, kā arī sava pašvaldība (landtāgs), kas rīkojās vietējo iedzīvotāju, jeb pareizāk – muižnieku ienteresēs.

Pirmais zemnieku brīvlaišanu realizēja **Igaunijas** guberņas landtāgs. Tam bija vairāki iemesli: Igaunijā (Harijas, Virijas, Vīkas un Jerves novados) muižniecības vara bija lielāka nekā Vidzemē, zemnieku zeme nebija uzmērīta un novērtēta arklos, zemnieku nodevas un klaušas nebija noregulētas. Igaunijas muižniecībā vairāk nekā citur Baltijā bija izplatījusies tieksme pēc greznas dzīves, un muižu lielākā daļa bija apgrūtinātas ar parādiem un ieķīlātas. Kad Rietumos izplatījās apgaismības idejas un sabruka dzimtbūšana, kļuva redzams, ka reformas nepieciešamas arī Igaunijā. Ģenerālgubernatūras muižniecībai bija pazīstamas A. Smita liberālās skolas tēzes, un igauņu muižniecība 1811. g. landtāgā nolēma iet nevis pa Vidzemes ceļu (tiesību un pienākumu normēšana), bet realizēt klasisko liberālisma *„laisser faire"* principus –

veidot muižnieku un zemnieku attiecības uz brīvu savstarpēju līgumu pamata. Šo domu atbalstīja arī Krievijas imperators Aleksandrs I.

Likumprojekts bija sagatavots jau 1812. g. sākumā, bet tā pieņemšanu pārtrauca franču-krievu karš. Pēc kara tā izstrādāšana turpinājās, pie kam darbā iesaistījās Igaunijas ģenerālgubernators kroņprincis Augusts no Holšteinas-Oldenburgas. Šis fakts liecināja par lielo uzmanību, kādu darbam veltīja ķeizars. Drīz likumprojekta sagatavošana tika pabeigta, un tajā bija ietverti 10 pamatprincipi:

1. Turpmāk zemnieki Igaunijā veido atsevišķu brīvu ļaužu kārtu, kura nav vairs pakļauta muižai.
2. Tiesības uz brīvību saņem visi Igaunijas ģenerālgubernatūras zemnieki un tās pāriet uz viņu bērniem.
3. Turpmāk ir noliegts zemniekus pārdot, pirkt, dāvināt, lienēt.
4. Tiek atzītas zemnieku tiesības pirkt zemi un citu nekustamu īpašumu.
5. Zemnieku savstarpējās lietas izskata zemnieku tiesa.
6. Zemnieku sodīt var tikai tiesa.
7. Zemniekiem ir tiesības slēgt ar muižniekiem un citiem līgumus par zemes un citas mantas nomāšanu.
8. Zemniekam ir jābūt pierakstītam kādā Igaunijas pagastā.
9. Zemnieks var brīvi mainīt dzīves vietu Igaunijas ģenerālgubernatūras robežās.
10. Muižnieki saglabā pilnas īpašuma tiesības un visu zemi.

Krievijas ķeizars Aleksandrs I likumu parakstīja 1816. g. maijā, un tas stājās spēkā 1817. g. janvārī .

Svarīgākie bija 1. un 10. punkts: zemnieks ieguva personas brīvību, bet muižnieks visu, kā bijušo muižas saimniecības, tā arī zemnieku (klausības) zemi savā īpašumā. Viņu savstarpējās attiecības bija kārtojamas pēc liberālās saimnieciskās skolas pamattēzes – uz brīvas savstarpējās vienošanās pamata. Agrārās reformas īstenošanai nozīmēja 14 gadus ilgu pārejas periodu.

Taču brīvlaišanas likums Igaunijā neatbildēja jautājumam, ko darīs zemnieki, kuriem atņēma viņu agrāko zemi, un kuri par to nekādu kompensāciju nesaņēma. Atklāts palika arī jautājums, vai zemnieku stāvoklis uzlabosies, jeb, gluži otrādi, vai tas nekļūs vēl sliktāks.

Zemnieku brīvlaišana Kurzemē

Zemnieku un muižnieku attiecības Kurzemē stipri ietekmēja tās vēsture – proti, ka hercogistes laikā muižnieki valstij nekādus nodokļus nemaksāja un baudīja arī privilēģijas uz domēņu zemju nomas tiesībām. Pēc muižniecības sastādītā iekļaušanās līguma Krievijas impērijā 1795. gada 15. aprīlī hercogistei bija jāsāk pildīt Krievijā pieņemtie likumi un jāmaksā muitas nodokļi, galvasnauda, guberņas pašvaldības, degvīna tecināšanas u.c. nodokļi un jādod rekrūši. Nodokļu paaugstināšana, kontinentālā blokāde un Tēvijas karš ar Franciju sagrāva Kurzemes saimniecību. Bez tam pēc pievienošanās Krievijai bija notikusi daļēja domēņu zemes privatizācija, kuras rezultātā atlikušajām domēņu zemēm bija jāmaksā visas nodokļu summas, kuras līdz ar to pieauga. Tas sagrāva Kurzemes saimniecību.

Kurzemes guberņā muižniecībai bija jāizvēlas: iet pa Igaunijas vai Vidzemes ceļu. Sākotnēji viņa vilcinājās, nevēlēdamās ne vienu, ne otru, un noraidīja agrārās reformas nepieciešamību „zemniecības nesagatavotības" dēļ. Kad Krievijas valdība

1814. g. pieprasīja izveidot komisiju attiecīgā projekta izstrādāšanai, landtāgs izšķīrās par Igaunijas variantu, to nedaudz pārgrozot zemniekiem par sliktu. 1817. gada 25. augustā Kurzemes zemnieku likumu apstiprina ķeizars, liekot to tulkot arī latviski un ieceļot komisiju, kurai bija jāraugās, lai zemnieki tiešām iegūtu paredzētās tiesības.

Kurzemes zemnieku likumā bija rakstīts: *„Kroņa valsts un Kurzemes muižnieki atsaka visām tām tiesībām, kas viņiem līdz šim bija, un kas dibinājās uz ļaužu dzimtu būšanu, un caur to viņi arī tiek atlaisti no tām gādāšanām un došanām priekš zemniekiem, kas ar šīm tiesām bija savienotas, un abējas šīs atsacīšanās notiek tā, ka tie še pēcnākamie likumi to izteic, un to viņi it īpaši patur sev, ka tas grunts un tā zeme viņiem pieder, ka tas šiem muižniekiem no veciem laikiem ir dots... Tie brīvi atlaistie zemnieki, iekš nākamu laiku, ne citādi ar kroņa valsti un ar tiem kungiem, kam muižas pieder, turēsies un dzīvos, ka tā, kā abēji (proti, kungs un ļaudis) savā starpā būs salīguši, un šīs salīgšanas jeb kuntraktus būs turēt un izmeklēt tā, kā šie likumi to pavēl."* [25: 160].

Kurzemes zemnieku likums nedeva zemniekiem kustības brīvību, bet atstāja piesaistītus muižai. Tas nodrošināja zemniekiem tiesības uz „brīvu savstarpēju līgumu" pamata lietot zemi kā nomas objektu, regulējot arī nomas kārtību: nomas līgumi bija slēdzami uz laiku ne īsāku par 12 gadiem un reģistrējami tiesā. Pāreju uz jauno tiesisko stāvokli bija paredzēts veikt pakāpeniski, 15 gadu laikā – līdz 1833. gadam.

Vidzeme zemnieku brīvlaišanas likumu pieņēma pēdējā, jo še daudzi aizstāvēja 1804. g. likumu. Tomēr jau drīz muižnieku vidū izplatījās doma, ka 1804. g. likums nespēs noregulēt muižnieku-zemnieku attiecības un neatbilst laika garam. Vidzemes landtāgā izveidojās plaša liberālo muižnieku grupa, kura prasīja iet pa Igaunijas ceļu. 1817. g. landtāgā sākās plašas debates, kuras ievadīja H.Hagemeistera priekšlikumi un kas ilga veselu gadu [21].

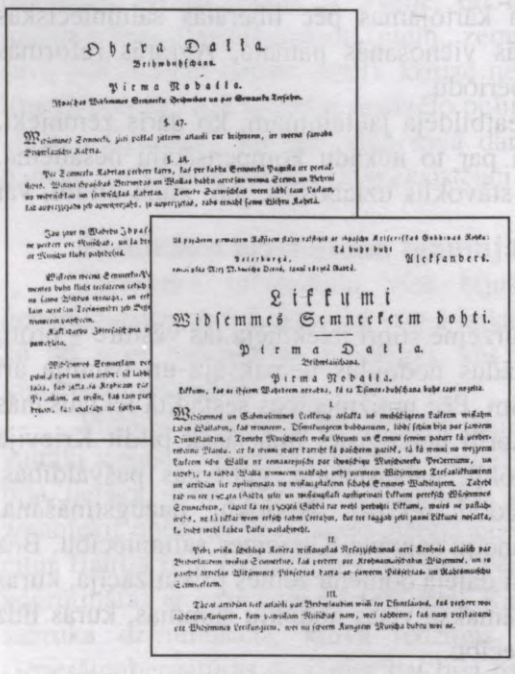
Ohtra Dalla.
Brihwbuhschana.
Pirma Nodalla.
§. 47.
§. 48.
Aleksanders.
Likkumi
Widsemmes Semneekeem dohti.
Pirma Dalla.
Brihwlaischana.
Pirma Nodalla.

12.1. att. **Vidzemes zemnieku 1819. g. brīvlaišanas likums (titullapa latviešu valodā)**

Konservatīvais spārns uzskatīja, ka zemnieku personīgā atbrīvošana, atņemot viņiem zemi, un pēkšņa pāreja uz brīvajiem līgumiem pasliktinās zemnieku stāvokli, jo viņiem nebūs nekādas tiesiskās aizsardzības. Konservatīvie muižnieki ieteica uzlabot zemnieku saimniecisko stāvokli, izmaksājot viņiem kompensāciju par atņemto un muižai pievienoto zemi, kā arī noteikt zemes nomas maksas maksimālos apmērus.

Liberālā grupa savukārt aizstāvēja pilnīgu cilvēka lemšanas un rīcības brīvību, konkurences brīvību. Viņi noraidīja kompensācijas maksu par muižai pievienoto zemnieku (klausības) zemi, kā arī nomas maksas apmēru regulēšanu. Liberāļi rakstīja, ka tikai pilnīga rīcības brīvība spēj atraisīt cilvēka spējas un brīvais līgums būs garants tam,

ka muižnieks saņems maksimālo nomu un zemnieks strādās labāk un ar pilnu atdevi. Liberālais spārns uzstājās arī pret naudas nomu, uzskatot, ka samaksa klaušu darbā labāk atbilst zemnieku iespējām, jo neprasa no viņa naudas izdevumus.

Landtāgā virsroku guva liberāļi, kas panāca zemnieku brīvlaišanas likumu pēc Igaunijas parauga. Krievijas Imperators Vidzemes zemnieku brīvlaišanas likumu parakstīja 1819. g. 26. martā. Zemnieks ieguva personas brīvību, muižnieks – zemnieku zemi bez kompensācijas maksas.

Zemnieku-muižnieku attiecības turpmāk bija kārtojamas uz brīvo savstarpējo līgumu pamata. Brīvlaišanas likumā ir norādīts, ka *„... Vidzemes un Sāmuzemes lielkungi atsakās visām tām vaļām, kas viņiem, dzimtkungiem būdamiem, līdz šim bija pār saviem dzimtļaudīm. Tomēr muižnieki visu grunti un zemi sevim patur, kā piederāmu mantu, ar ko viņi var darīt kā pašiem patīk, tā kā viņi no veciem laikiem šo vaļu ir iemantojuši par īpašīgu muižnieku piederumu, ka tāda vaļa viņiem nākas pēc pirmiem Vidzemes tiesas likumiem un arīdzan ir apstiprināta no visaugstākiem šīs zemes valdītājiem"* [25: 161].

Pretēji 1804. g. likumam, muižniekiem atkal atjaunoja „mājas pārmācīšanas" tiesības. Noteica 13 gadus ilgu (līdz 1832. gadam) pārejas periodu, kas dalāms 2 posmos: līdz 1823. g. zemniekiem jāsaņem vaku grāmatas, kuras var tikt izmantotas kā informācija pie „brīvo līgumu" slēgšanas, un ar 1832. g. zemnieks iegūst pārvietošanās tiesības guberņas robežās.

12.3. Zeme un iedzīvotāji brīvlaišanas laikā

Iedzīvotāju skaits 18. gs. beigās bija strauji pieaudzis. Visā Vidzemē 1782. g. jau bija 538,6 tūkst. cilvēku, no kuriem 462,6 tūkst. jeb 86% bija zemnieki. 1816. g. iedzīvotāju skaits Vidzemē jau bija pieaudzis līdz 566,3 tūkst., no kuriem 477,7 tūkst. bija zemnieki, un 1835. g. līdz 701,1 tūkst., no kuriem zemnieki – 598,3 tūkst. Iedzīvotāju skaita relatīvais pieaugums bija 1,4% gadā, pie kam uz laukiem – 1,26% un pilsētās – 2,4%. Tātad jau toreiz bija vērojama iedzīvotāju migrācija no laukiem uz pilsētām, kā arī ieceļošana pilsētās no citām guberņām [7: 80].

Jāatzīmē, ka 1835. g. no visiem iedzīvotājiem tikai 1939 bija dižciltīgie zemes īpašnieki, tātad vidēji vienam dižciltīgajam bija pakļauti 309 zemnieki.

Pēc valdības aprēķiniem visā tagadējās Latvijas un Igaunijas teritorijā 1826 g. bija apmēram 1428 tūkstoši iedzīvotāju, no tiem:

Igaunijā	221,7	tūkstoši,
Vidzemē	624,7	tūkstoši,
Kurzemē	381,1	tūkstotis,
Latgalē	ap 200,0	tūkstošiem.

Zemes apstrādāšana gūlās uz šo iedzīvotāju, galvenokārt zemnieku, pleciem. Līdz ar to svarīgi noskaidrot, kādas dzimtbūšanas atcelšanas laikā bija zemes platības, kā tās sadalījās starp muižām un zemniekiem, un kādi bija zemes lietošanas veidi. Diemžēl tiešu statistisko ziņu par šo laiku nav, lai gan zeme vairākkārt tika uzmērīta, un pēdējā mērīšana noslēdzās 1823. gadā. Iemesls tam bija iedibinājusies tradīcija, pēc kuras zemi izteica kadastrālās vienībās – arklos. Arkls (kā jau minēts iepriekš) bija nodokļu maksāšanas vienība, un tā lielumu aprēķināja, ievērojot zemes platību,

piederību konkrētam zemes izmantošanas veidam (pastāvīgais tīrums, atmata vai krūmzeme, pļavas), kā arī zemes labumam. Pēc C.Hēna aprēķiniem Vidzemes sauszemes daļa, bez Sāmsalas, Baltijas jūras piekrastes ūdeņiem un lielajiem ezeriem, bija 35767,6 kvadrātverstis, kas atbilda 10953,9 tūkst. pūrvietām jeb 4070436 hektāriem vai 40704,36 km^2 [7: 9].

Atbilstoši Budberga adresu grāmatai Vidzemē 1832. g. bija 955 muižas. Tātad vienas muižas vidējā teritorija bija 11470 pūrvietas (4262 ha), pie kam tā dalījās muižas saimniecības zemē un zemnieku (klausības) zemē. Zemnieku zeme bija uzmērīta un novērtēta ar 7615 arkliem. Viens arkls vidēji līdzinājās 1378 pūrvietām (512 ha), bet bija nepieciešams noteikt, cik no šīs platības tieši lietoja zemnieki, cik muiža. Lai to aprēķinātu, C.Hēns vadījās no šādiem pieņēmumiem:

- Veclivonijas arklā vidēji bija 375 pūrvietas zemnieku aramās zemes;
- ar 1804.-1809. g. likumiem no arkla iegūstamo renti palielināja uz 80 dālderiem, aprēķinos ietverot pļavas, un pieskaitot 1/8 no atmatām (krūmzemes), kas atradās ikgadējā apritē, tātad arkls vidēji līdzinājās 450 pūrvietām;
- pieskaitot purvus, mežus un citas zemes, kuras zemnieku saimniecībās vidēji aizņēma 1/2 no izmantojamās zemes, atrodams, ka 1 arkls zemnieku zemes vidēji bija 673 pūrvietas (250 ha), kas sastādīja 48% no arkla kopplatības. Pārējā platība – 52 % tad nu bija muižas lietošanā.

Pēc C.Hēna aprēķiniem minētā laikā Vidzemē bija:

- zemnieku lietošanā 5258 tūkst. pūrvietas (1953,8 tūkst.ha),
- muižu lietošanā 5695 tūkst. pūrvietas (2116,6 tūkst.ha).

Ziņas par muižu lielumu iegūstam no kadastra datiem. No visām 955 muižām ziņas bija par 915, jo pārējām 40 nebija neviena zemnieka. Sadalījums pēc arklu skaita dots 12.1. tabulā, pie kam tas attiecas uz visu muižas teritoriju (das Gut), bet ne uz muižas saimniecību (Hofesland).

12.1. tab. Muižu grupējums pēc arklu skaita brīvlaišanas periodā

Arklu skaits muižā	Aptuvens hektāru skaits	Muižas		Arkli	
		skaits	%	skaits	%
Līdz 5	Līdz 2560	392	42,8	946	12,4
5 - 10	2560-5120	247	27,0	1776	23,3
10 - 15	5120 - 7680	136	14,9	1663	21,8
15 - 20	7680 -10240	76	8,3	1310	17,2
20 - 30	10240 -15360	41	4,5	965	12,7
Virs 30	Virs 15360	23	2,5	965	12,6
Kopā	**x**	**915**	**100,0**	**7615**	**100,0**

Avots: Pēc C.Hēna „Die Intensitat...", 1858.

Vairumā gadījumu muižas bija nelielas un vidējas, ar 1-15 arkliem jeb 500-7680 ha. Attiecībā uz hektāru skaitu tomēr jāievēro jau teiktais, proti, ka arkla lielums hektāros ir tikai aptuvens, jo mainījās atkarībā no zemes kvalitātes un zemes lietošanas

veidu attiecības. Pēc arklu skaita lielajās muižās bija koncentrēta gandrīz puse zemes kopplatības.

Kadastrs deva ziņas arī par zemnieku saimniecību platību, kas bija:

- vidēji 142 pūrvietas (52,8 ha),
- minimālā 64 pūrvietas (23,8 ha),
- maksimālā 765 pūrvietas (284,3 ha).

Pēc A. Tobīna aprēķiniem, zemnieku sētas vidējā platība bija 46 desetīnas jeb 50,3 ha [28]; tātad atšķirība bija 4,6% jeb pielaižamās kļūdas robežās, un tamdēļ C.Hēna aprēķini ir ticami.

Lai gan no visas muižas teritorijas muižas saimniecības lietošanā bija vairāk nekā puse, apstrādājamās zemes tām bija samērā maz – pēc C.Hēna aprēķiniem tīrumu bija tikai 9,5%, bet visa lauksaimniecībā izmantojamā zeme – ap 20% no kopplatības. Turpretī zemnieku saimniecībās tīrumu bija 16,6%, bet visa lauksaimniecībā izmantojamā zeme ap – 62% no kopplatības. No visas aramzemes muižu rīcībā bija ap 39%, bet zemnieku – 61%.

Muižas zemes lielākā daļa (ap 70%) sastāvēja no mežiem un purviem.

Muižu rīcībā esošo aramzemes platību brīvlaišanas laikā ierobežoja 1804.-1809. g. likumi: tajos bija noteikti vienam arklam uzliekamie zemnieku klaušu maksimālie apmēri un līdz ar to ierobežota muižas aramās zemes platība tādos apmēros, lai pie tolaik spēkā esošiem darba izpildes normatīviem uz vienu zemnieka zemes arklu esošais darbaspēks spētu veikt muižā visus nepieciešamos sējas, ražas novākšanas un pēcapstrādes darbus.

Vadoties no šiem nosacījumiem A. Tobīns secināja, ka uz vienu zemnieka zemes arklu nevarēja būt vairāk par 72 pūrvietām (26,8 ha) muižas zemes tīrumu, turpretī pēc A. Švābes [25: 149] un A. Agtes [2: 116-117] aprēķiniem ne vairāk par 60 pūrvietām (22 ha) muižas tīrumu. C. Hēns savos aprēķinos vadījās no 72 pūrvietām, līdz ar to tajos var būt zināma novirze, kas tomēr neizkropļo vispārējo priekšstatu. Jāņem vēl vērā arī tas, ka zemnieku zemes arkla platība mainījās atkarībā no zemes labuma, sakarā ar ko augstāk minētās muižas aramzemes platības varēja mainīties uz abām pusēm vismaz 10% robežās.

Šī noteikuma dēļ arī zemnieku saimniecībās bija gandrīz 2/3 aramās zemes, bet muižās – tikai nedaudz virs 1/3 kopējās aramzemes platības.

Augstāk aprēķinātie skaitļi rāda, ka ap brīvlaišanas periodu Latvijas teritorija bija samērā maz apgūta lauksaimnieciskai ražošanai: aramzeme no kopplatības aizņēma ap 13%, kas bija 3,5-4,0 reizes mazāk nekā tolaik Prūsijā vai Anglijā. Rēķinot uz vienu darbaspējīgo pāri (vīrieti un sievieti), Latvijas teritorijā minētā laikā bija ap 15 pūrvietas aramās zemes un pļavas, kas bija 1,5-2,0 reizes mazāk nekā Iekškrievijā vai Prūsijā. Pat ņemot vērā mūsu nelabvēlīgos dabas apstākļus – īso veģetācijas periodu un lauku sīkkontūrainību, darba ražīgums Vidzemē (un līdzīgi arī Kurzemē un Latgalē) bija zems un pati lauksaimnieciskā ražošana arī pēc tā laika tehnoloģijas – ekstensīva. C.Hēns secina, ka uz laukiem darbaspēka bija par daudz. Tas arī bija viens no zemnieku nabadzības cēloņiem [7: 77-79].

12.4. Brīvo līgumu periods (1817.-1849. g.)

Zemnieku brīvlaišana ievadīja apmēram 40 gadu ilgu periodu, kuru apzīmē arī par **brīvo līgumu vai klaušu laikiem.**

Šis periods noritēja zem uzvarošā liberālisma lozungiem un iezīmēja pāreju uz moderno tirgus saimniecības sistēmu, saistītu ar ražošanas tehnoloģijas un satiksmes attīstību, pasaules tirgus veidošanos, pirmajām lielajām saimnieciskajām krīzēm un lielām izmaiņām lauksaimnieciskajā ražošanā.

Napoleona karu laikā labības cena un līdzās tai arī zemes cena bija stipri pieaugusi. Pēc kariem labības cena strauji kritās – 1823. g. Anglijā, kurā uz tirgus vērstā lielražošana bija attīstījusies visstraujāk, **sākās pirmā lielā saimnieciskā krīze**. Krīze ilga līdz 1825. gadam. Tās laikā Anglijas bankas valūtas krājumi saruka no 12,7 līdz 3,6 milj. sterliņu mārciņu, bet bankrotu skaits pieauga no 1240 līdz 3300 gadā [15: 23-27]. Šai laikā arī radās un izveidojās prasība par **ražošanas procesa racionalizāciju.** No Anglijas racionalizācijas ideja izplatījās arī citās valstīs, kļūstot par vienu no saimniekošanas mācības pamatprincipiem. Pašā saimniekošanas procesā sākās tās cikliskās augšup un lejupejas svārstības, kuras sāka apzīmēt par konjunktūras cikliem: uzplaukumu nomainīja krīze un depresija, lai pēc tam sāktos atkal jauns uzplaukums ar sekojošo lejupslīdi. 1823. g. saimnieciskā krīze skāra arī Baltijas guberņas. 1826.-1829. g. labības cenas Rīgā (rubļos par lastu) salīdzinot ar 1801.-1805. g. nokritās:

- kviešiem par 50%,
- rudziem par 52%.

Zemes cenas minētā laikā nokritās par 34% [8: 135-138].

Krīzes gadi sakrīt ar agrārās reformas pārejas periodu, tie smagi skāra kā muižniekus, tā zemniekus. Šo periodu sarežģīja arī tas, ka savā lielākajā vairākumā zemnieki neizprata jauno likumu, domāja, ka viņiem tas paziņots sagrozītā veidā. 1823. gadā, kad Vidzemē izbeidzās agrārreformas pirmais posms, daudzi zemnieki atteicās slēgt „brīvos līgumus", taču negribēja arī atstāt savas mājas un atdot zemi muižniekiem, jo uzskatīja to par savu. Ģenerālgubernators marķīzs Pauluči bija spiests vērsties pret tiem ar bardzību, paziņodams, ka tos, kuri neparakstīs „brīvos līgumus", izliks no mājām.

12.2. tab. Labības cena Rīgā un zemes cena Vidzemē

Gadi	Cena rubļos par lastu		Zemes cena sudraba rubļos par 1 arklu
	Kvieši	Rudzi	
1801.-1805.	159	95	6080
1806.-1810.	143	100	6534
1811.-1815.	105	59	4738
1816.-1820.	125	86	4820
1821.-1825.	81	51	4395
1826.-1829.	79	45 1/4	4650

Avots: Pēc A.Hück, Darstellung der landwirtchaftlichen Verhalltnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig, 1843

Agrārā reforma Baltijas guberņās pamatojās uz vulgāro liberāli ekonomisko mācību un tās pamattēzi – brīviem savstarpējiem līgumiem starp abām senajām lauku iedzīvotāju pamatgrupām – muižniekiem un zemniekiem. Taču praksē izrādījās, ka abas puses nebūt nebija vienādos apstākļos. Muižnieki bija ieguvuši savā īpašumā visu zemi un varēja to iznomāt vai arī neiznomāt, uzstādīt nomas noteikumus. Zemnieki, turpretī, vēl ilgi bija piesaistīti savai draudzei vai kārtības tiesas iecirknim, pēc tam guberņai. Zeme viņiem vairs nepiederēja, ēkas atradās uz muižnieku zemes. Lai eksistētu, viņi bija spiesti pieņemt tādus nomas noteikumus, kādus noteica muiža, vai arī pamest zemi. Tātad abas līgumslēdzējas puses nebija vienādos nosacījumos, un zemnieku stāvoklis 19. gs. sākumā gandrīz visur pasliktinājās.

Iemesls bija 1817.-1819. g. zemnieku likumos ietvertā liberālisma pamatideja par visu cilvēku vienlīdzību un vienādām darbības iespējām, kādas praksē nebija. Maskējoties ar šo teorētisko pamatu, muižniecībai ar zemnieku brīvlaišanas likumu palīdzību, kā norāda J.Ekards, [6: 65-67] ar vienu spalvas vilcienu izdevās:

- anulēt gadsimtiem ilgušās zemnieku tiesības uz t.s. zemnieku (klausības) zemes īpašumtiesīgu lietošanu;
- pārņemt visu, kā seno muižas saimniecības, tā arī zemnieku zemi savā īpašumā;
- atcelt seno prasību muižniekiem pie klaušu, nodevu un nodokļu uzlikšanas zemniekiem ievērot zemnieku sētas maksātspēju, izteiktu zemes novērtējuma arklos vai dālderos;
- turpmāk slēgt līgumus ar zemniekiem par zemes iznomāšanu pēc „brīvo līgumu" principa, it kā starp divām formāli vienlīdzīgām pusēm;
- pasludināt zemnieku formālu brīvību, saglabājot pārejas laikā aizliegumu zemniekiem atstāt savu guberņu.

Ar šo jauno „liberālo" kārtību zemnieku stāvoklis Baltijas ģenerālgubernatūrā jūtami pasliktinājās, jo tā radīja apstākļus zemnieku zemes pievienošanai muižai un zemnieku klaušu palielināšanai.

Jaunos tiesiskos un saimnieciskos apstākļus muižniecība arī centās izmantot, paplašinot un intensificējot muižas saimniecību. Mērķis lielākoties palika iepriekšējais – ražot pēc iespējas vairāk preces tirgum, ražot tās ar zemnieku klaušu darbu palīdzību, kā arī ieviest jaunas nozares, jo tās ir izdevīgas.

Sākuma gados par pamatnozari saglabājās graudkopība, kura deva graudus tirgum un izejvielu degvīna tecināšanai.

Labības audzēšana eksportam šai laikā Baltijas guberņās bija iespējama pateicoties izdevīgam ģeogrāfiskam novietojumam, sevišķi Rīgas un Liepājas ostu tuvumam. Laikā no 1850. līdz 1860. gadam, kad plašos apmēros sākās dzelzceļu būve, rudzu graudu pašizmaksa Baltijā bija ap 5,7-5,9 rubļi pūrā. Tas bija 2,0-2,4 reizes dārgāk nekā Krievijas graudkopības rajonos. Piemēram, Kurskā rudzu pašizmaksa bija ap 2,4-2,5 rubļi pūrā, taču transports līdz ostai izmaksāja ap 3,0 rubļi par pūru, un kopējās izmaksas daudz neatšķīrās no Baltijas. Tas arī deva iespēju Baltijas guberņām līdz gadsimta vidum konkurēt ar Iekškrieviju labības eksportā uz Angliju [7: 92-99].

Kad 1823. g. sākās liela labības cenu pazemināšanās, nokrītot pat par 40%, graudu eksports daudzām muižām kļuva nerentabls, it sevišķi tām, kur ražošanas intensifikācija bija panākta ar kredītu palīdzību. Kurzemē vien ap 80 muižu nonāca

izsolē [1: 649]. Visi apstākļi rādīja, ka graudkopības ziedu laiki Baltijā ir pagājuši, un muižniekiem jādomā par citiem ienākumu avotiem.

18. gs. otrā pusē un 19. gs. sākumā par tādu kļuva **degvīna tecināšana**. Sevišķi plaši šī nozare attīstījās Igaunijā un Vidzemē, kuras bija tuvu galvenajiem noieta tirgiem – Pēterpilij, Pleskavas un Vitebskas guberņām, kā arī uz Rīgu jūrnieku un ceļotāju vajadzībām. Atsevišķos gados degvīna tecināšanai izlietoja līdz 20-25% graudu. Apmēram ar 1822.-1826. g. degvīna tecināšanā sāka pāriet uz jaunām izejvielām – kartupeļiem, kā arī pielietot jaunu tehnoloģiju. Tas deva iespēju palielināt no katras pūrvietas iegūto degvīna daudzumu.

Šai laikā uz katriem 3-4 arkliem bija viens degvīna brūzis, un no viena arkla muižās vidēji gadā iztecināja ap 2000 stopu degvīna. Trīsdesmitajos gados tikai Vidzemē saražoja ap 1,5 milj. spaiņu standartdegvīna.

Degvīnu ražoja arī patēriņam uz vietas, ierīkojot katrā draudzē vairākus krogus. Lai veicinātu degvīna patēriņu krogos, zemniekiem to pārdeva nevien par naudu, bet arī apmaiņā pret labību vai liniem. Bija izstrādāti un vispār pieņemti šādas maiņas tirdzniecības normatīvi, proti, par 1 pūru rudzu izsniedza 12 stopus, miežu – 8 stopus, auzu – 5 stopus degvīna, un par puspudu linu – 15 stopus degvīna.

Agrārvēsturnieks A. Tobīns atzīmē, ka šāda maiņas tirdzniecība bija ļoti postoša, jo ļoti stipri veicināja dzeršanu. Tas savukārt nelabvēlīgi atsaucās uz zemnieka darba disciplīnu un izsauca darba ražīguma krišanos. Šo iemeslu dēļ landtāgs 1836. g. bija spiests maiņas tirdzniecību, ko atbalstīja valdība, ierobežot, taču to panāca tikai 1842. g. [28: 419-421].

Lielāko daļu, apmēram 3/4, degvīna izveda uz Pēterburgu, Pleskavas un Vitebskas guberņām un pat tālāk, pie kam jāved bija zemniekiem ar saviem zirgiem šķūšu kārtā. Tālais ceļš ļoti nomocīja zemnieku zirgus, un tie pēc atgriešanās no šķūtīm parasti 2-3 nedēļas bija darba nespējīgi.

Pēc Napoleona kariem Igaunijas un Vidzemes degvīna eksportā notika lielas pārmaiņas. Iemesls tam bija labības ražošanas un degvīna tecināšanas paplašināšanās Iekškrievijā un tās iespiešanās tradicionālajos tirgos. Sevišķi stipri samazinājās Igaunijas un Vidzemes degvīna un uz brāgas bāzes nobaroto liellopu pārdevumi Pēterburgai. Tas bija viens no cēloņiem minēto produktu cenu krišanai. Daudzas muižas bija spiestas sašaurināt ražošanu vai arī pārdot degvīnu un nobarotos buļļus par lētāku cenu, kas nelabvēlīgi ietekmēja to saimniekošanu. Zemes padomnieks barons Bruinings konstatē, ka uz degvīna tecināšanu un lopu nobarošanu bāzētā 3-lauku sistēma vairs nevar pastāvēt, un ka jāpāriet uz daudzlauku sistēmu [4: 7-12].

Kā svarīga tirgus prece 19. gs. pirmajā pusē saglabājās **lini**, kaut arī to eksports lēni samazinājās. Tos audzēja visā Vidzemē, sevišķi ap Burtnieku ezeru un Gulbeni; Zemgalē linkopība bija attīstīta Bauskas apriņķī un Augšzemē (Ilūkstē), mazāk Kurzemē. Linus pārdošanai audzēja galvenokārt zemnieki – kā saimnieki, tā arī kalpi savās mazajās piemāju zemēs, kuras tiem izdalīja saimnieki uz algas rēķina. Lini daudziem bija galvenais naudas ieguves avots [24]. Linšķiedras cenas bija mazsvārstīgas, to izveda galvenokārt uz Angliju, Beļģiju, kur jau tolaik bija izveidojusies linu pārstrādes rūpniecība.

Līdzās šīm tradicionālajām nozarēm Baltijā 19. gs. 30. un 40. gados ļoti strauji attīstījās **aitkopība**. Anglijā 18.-19. gs. mijā tika izgudrotas un ieviestas ražošanā mehāniskās vērpjamās un aužamās mašīnas un tekstilrūpniecībā pārgāja uz rūpnieciska veida ražošanu. Tas paātrināja un palētināja vilnas drānu ražošanu.

Tekstilrūpniecības tirgus paplašināšanos veicināja Vidus- un Dienvidamerikas valstu (Meksikas, Čīles, Peru u.c.) „ieiešana" pasaules tirgū: angļi tām piešķīra lielus kredītus (tikai 1821.-1825. g. vairāk par 20 milj. mārciņām sterliņu), kurus tās izmantoja angļu rūpniecības preču iepirkšanai [15: 24-26]. Sekas šiem aizdevumiem bija divējādas: uzplauka Anglijas rūpniecība un sākās Vidus- un Dienvidamerikas valstu grimšana angļu, pēc tam ziemeļamerikāņu parādu jūgā.

Pieaugot pieprasījumam pēc vilnas ražojumiem auga arī pieprasījums pēc izejmateriāliem un to cena palielinājās. Anglijas lauksaimnieki šai laikā plaši pārslēdzās uz aitkopību. Taču viņi nespēja segt palielināto pieprasījumu un pieauga Anglijas vilnas imports, tai skaitā arī no Krievijas, tās Baltijas provincēm. Baltijas muižniecība šai laikā intensīvi meklēja jaunas ražošanas nozares un jaunas tirgus iespējas. Aitkopības nozares attīstību atbalstīja arī Krievijas valdība: 1826. g. tika pieņemts lēmums par atbalstu sugas aitu audzētājiem Baltijā vilnas eksporta veicināšanai. Muižas, it sevišķi Igaunijā un Vidzemē, strauji pārslēdzās uz aitkopību, ierīkojot lielas sugas aitu (merinaitu) audzētavas vilnas ieguvei eksportam. Aitu skaits, kas 1826. g. Vidzemē bija 1803, 1832. g. pieauga līdz 15308, bet 1841. g. sasniedza jau 101000 [28: 280-282]. Sevišķi strauji aitu skaits auga trīsdesmitajos gados – ikgadu par 5-10 tūkstošiem. Laikā no 1832. līdz 1841. g. tas palielinājās 6,6 reizes. Kurzemē aitkopība attīstījās mazāk, 1841. g. tur bija 17983 aitas. Latgalē tā paplašinājās nedaudz.

Aitkopības ziedu laiki Baltijā tomēr bija neilgi. Ap četrdesmitajiem gadiem Anglijas tirgu arvien vairāk iekaroja tās kolonijas (sevišķi Austrālija, Indija), kur dabas apstākļi šai nozarei bija labvēlīgāki, vilna bija kvalitatīvāka, tās pašizmaksa salīdzinoši zema. Vilnas cenas sāka kristies, merīna aitu audzēšana Baltijas guberņās kļuva mazrentabla. Aitu skaits strauji samazinājās, un 1853. g. pēc H. Stroda datiem Vidzemē vairs bija tikai 49268, bet Kurzemē – 13509 aitas [23: 103-104]. Daudzas muižas, kas bija ieguldījušas aitkopībā lielus līdzekļus un aizņēmušās šim nolūkam naudu, nokļuva ļoti grūtā finansiālā stāvoklī.

Māju „spridzināšana". Līdz ar aitkopības attīstību, kā arī pāreju uz moderno angļu un vācu saimniekošanas sistēmu, Vidzemē un Kurzemē notika izmaiņas zemes lietošanā. Aitu uzturēšanai bija nepieciešamas lielas zemes platības; tāpat tās vajadzēja jauno kultūraugu – kartupeļu, āboliņa, lopbarības biešu sējumiem, un tas spieda muižniekus pāriet uz daudzlauku sistēmu.

1817.-1819. g. zemnieku likumi, kā norādīja šā laika publicisti, bija mēģinājums saraut saites ar pagātni: visspilgtāk tas izpaudās atceļot senās zemnieku tiesības uz izslēdzošu „zemnieku zemes" lietošanu. Muižnieki to izmantoja plašos apmēros, pievienojot zemnieku zemi muižas laukiem: viņi nepagarināja ar zemniekiem noslēgtos „brīvos līgumus", pārcēla zemniekus no viņu sensenajām mājvietām citur, uz attālākām vietām, nojauca to ēkas. Pie tam atlīdzības apmērs zemniekiem par atņemto zemi un ēkām atkarājās no muižnieku labas gribas, jo zemniekiem nebija vairs kur iet un par ko sūdzēties.

„Brīvos līgumus" muižnieki ar zemniekiem parasti slēdza uz neilgu laiku, vienu līdz 3 gadiem; tas viņiem nodrošināja iespēju izdarīt uz zemnieku nepārtrauktu spiedienu, jo tas nezināja, cik ilgi un ar kādiem noteikumiem varēs apsaimniekot savu saimniecību.

Pēc A. Tobīna aprēķiniem, laikā no 1819. līdz 1846. g. muižu tīrumu platība Vidzemē māju „spridzināšanas" rezultātā palielinājās par 48%. Mazākos apmēros šis

process norisinājās Kurzemē, bet vēl mazāk Latgalē, jo tur bija spēkā Baltkrievijas likumi un noteikumi.

***

Tādējādi 3 Baltijas guberņās pēc dzimtbūšanas atcelšanas bija izveidojusies sarežģīta situācija. Zemnieki bija galīgi zaudējuši savas senās tiesības uz zemes lietošanu un bija pārvērsti par nomniekiem bez garantijām uz ilgstošām nomas tiesībām. Muižnieki bija kļuvuši par pilntiesīgiem visas muižas teritorijas, kā bijušās muižas saimniecības, tā arī bijušo zemnieku zemju īpašniekiem. Tika sagrautas senās, no lēņu laikiem iedibinātās patriarhālās attiecības, saskaņā ar kurām muižniekam bija pienākums rūpēties par zemniekiem neražu un badu laikos. Tai vietā stājās formāli brīvu cilvēku saimnieciskās attiecības, kas it kā slēdza savstarpējos līgumus uz vienlīdzīgām attiecībām. Pie tam muižnieks slēdza līgumu ne ar zemnieku sētu, bet tikai ar vienu cilvēku – nomnieku, kas arī kļuva par vienīgo atbildīgo par nomas līguma izpildīšanu. Līdz ar to sāka grūt arī senā, patriarhālā zemnieku sēta, kas pārstāvēja visus saimes ļaudis.

Stājoties brīva līguma attiecībās ar muižnieku, zemnieks tādās pat attiecībās stājās arī ar gājējiem kalpiem. Kā norāda A. Plakans, ar jauno kārtību līdzās negatīvajām pusēm jaunajās attiecībās ir saskatāms arī pozitīvs elements – muižnieki un zemnieki bija **spiesti sākt domāt un plānot** kā izdzīvot, kā noturēt savu saimniecību un paplašināt to. Abas puses bija nostādītas darbības brīvības un konkurences apstākļos, un , lai arī tās nebija saimnieciski un tiesiski vienlīdzīgas, tomēr zemniekiem bija iespēja izrādīt zināmu iniciatīvu un gūt no tās labumu [16: 199-223]. Baltijā bija sācies jauns, tirgus saimniecības periods.

12.5. Teiksma par „labo cara tētiņu"

Pēc 1817.-1819. g. brīvlaišanas zemnieku saimnieciskais stāvoklis 30.-40. g. bija kļuvis smags, sliktāks nekā pēc 1804. g. likuma pieņemšanas. Muižnieki bija pratuši izmantot liberālisma idejas savās personiskajās interesēs, un „brīvie līgumi" parādījās visā savā melīgumā. Zemnieki slīga beztiesībā un bezcerībā. J. Samarins, aprakstīdams šo laikmetu, norāda, ka zemnieki cieta miesas un dvēseles badu, un viņu sirdīs mājoja izmisums [27].

To veicināja arī tālaika oficiālās luterāņu baznīcas neprasme un nevēlēšanās piesaistīt sev zemnieku kārtu: vācu mācītāji palika vienkāršajai tautai sveši, kunga kārtai piederīgi cilvēki, pie kuriem nebija nozīmes griezties bēdās pēc padoma un mierinājuma. Šai laikā Vidzemē gan radās un izplatījās hernhūtiešu kustība, radās „brāļu draudzes"; hernhūtiešu mācība bija tuva latviešu sirdīm, un tai pievērsās daudzi. Taču arī tā nespēja parādīt izeju no „brīvo līgumu" radītā purva.

Šādos apstākļos, galvenokārt Vidzemē, risinājās notikumi, kuriem bija liela un ilglaicīga ietekme uz latviešu tautas mentalitāti un dzīvi. Tie saistījās ar Krievijas impērijas vispārējo kārtību un vēsturisko attīstību. Pirmām kārtām minama no krievu armijas pēc 25 gadu izdienas demobilizēto zaldātu atgriešanās, kā arī nometināšana Vidzemē. Viņi saņēma nelielu, t.s. zaldātu zemi, dzīvoja vietējo zemnieku vidū. Visu savu darbīgo dzīves laiku šie bijušie zaldāti bija pavadījuši tālumā, plašajā Krievijā, apgrozījušies krievu vidē un daļēji pārņēmuši to parašas. Dienestā viņiem bija

ieaudzināta cieņa un bijība pret valdnieku, kas par viņiem rūpējās un gādāja, un kuru viņi arī pēc demobilizācijas uzlūkoja kā tēvu un apgādnieku. Viņi daudz stāstīja apkārtējiem zemniekiem par labo caru, izpušķojot savus stāstus ar dažādiem izdomātiem notikumiem, kā arī par saviem karabiedriem – labajiem, sirsnīgajiem krievu zaldātiem.

Tā tautā radās zināms, krieviem labvēlīgs noskaņojums. Tā veidošanā palīdzēja arī krievu tirgotāji un amatnieki – namdari, mūrnieki, plostnieki, dārznieki, arī zvejnieki, kas diezgan lielā skaitā brauca uz Baltijas guberņām piepelnīties. To uzvedība stipri atšķīrās no vāciem, jo viņi dzīvoja un apgrozījās tautas vidū, kamēr vāci, arī amatnieki un tirgotāji, lielākoties norobežojās, veidojot it kā augstāku kārtu. Krievu tirgotāji, dažkārt pat pieķerti blēdībās, attaisnojās, ka tā jau esot senā tirdzniecības paraša, kas skanot: „nepiekrāpsi–nepārdosi"; bez tam viņi ņemot mazumiņu un tikai par savām pūlēm, pretēji vācu kungiem, kas netaisni no zemniekiem ņemot daudz un pastāvīgi.

Vēl šie iebraucēji stāstīja brīnumainas lietas par plašo un bagāto Krievzemi, kas visus pieņemot, un aicināja – nāciet uz Krieviju, pie mums dzīve ir laba.

Tā pamazām, kā J. Samarina rakstos zem Indriķa Straumītes vārda rakstīja kāds „anonīms latvietis", latviešos radās un nostiprinājās pārliecība, ka pasaulē nav labākas tautas par sirsnīgajiem, labsirdīgajiem krieviem, tāpat kā nav sliktākas par lepnajiem, augstprātīgajiem vāciem [5: 60-67]. Tāpat par to, ka Krievijā valda cara tētiņš, kas visiem vēl tikai labu; tikai muižnieki noslēpj viņam zemnieku patieso stāvokli, tāpat kā noslēpj zemniekam cara tētiņa labos likumus.

Tā pamazām latviešu vidū arvien plašāk izplatījās krieviem un it sevišķi caram ļoti labvēlīgais noskaņojums. Tas veidojās kā pretstats antivāciskajam, uzskatot vācus par mūžseniem apspiedējiem, kuri bez tam ar 1817.-1819. g. likumu palīdzību bija nolaupījuši zemniekiem gadsimtiem ilgi piederējušo zemi. Šis noskaņojums savijās ar baumām, ka „cara tētiņš" dod visiem, kas vien vēlas, Krievijā zemi, tikai jādodas uz turieni un jāsāk jauna dzīve.

Tā 1835. g. sākās Vidzemes zemnieku kustība par izceļošanu uz Dienvidkrieviju. Iemesls šai kustībai bija ķeizara Nikolaja I izdotais manifests par ebreju pievēršanu lauksaimniecībai, ebreju koloniju dibināšanu pie Melnās jūras un kolonistu atbrīvošanu uz 25 gadiem no galvasnaudas maksāšanas. No Kurzemes 1835.-1841. g. izceļoja 344 ebreju ģimenes. Zemnieki domāja, ka pārceļošanas noteikumi attiecas arī uz viņiem, un sāka lielā skaitā ierasties Rīgā pieteikties valdības iestādēs izceļošanai. Guberņas valde izceļotgribētājus noraidīja, atsaucoties uz 1819. g. zemnieku likumu, kas aizliedza zemniekiem atstāt guberņu, pie tam vērsa pret tiem dažādas represijas.

Taču izceļošanas kustība neaprima, bet ar jaunu spēku uzliesmoja 1841. gadā. To veicināja 1840. g. sliktie laika apstākļi, kas izsauca vispārēju neražu, kam sekoja bads. Ģenerālgubernators Pālens sākumā rīkojās piesardzīgi, jo nevēlējās uztraukt impērijas valdību, kura šai laikā ļoti uzmanīgi vēroja satraucošos notikumus Rietumeiropā. Proti, liberāļu un brīvā tirgus propagandētāju darbības rezultātā tur bija notikusi ļoti dziļa iedzīvotāju diferencēšanās pēc materiālā stāvokļa, izveidojusies neliela bagātnieku un augstāko ierēdņu grupa, tai pašā laikā pieaugot vidusslāņa un strādniecības nabadzībai. Auga neapmierinātība ar iedzīvotāju vairuma postu un neliela mazākuma greznību un izšķērdību. Stāvokli Rietumeiropā labi raksturoja kāda

laikabiedra vārdi par to, ka *„Parīzē paviršs vērotājs dzird tikai zelta naudu šķindam, bet tas, kas ieklausās vērīgāk, dzird arī to, ka dunči tiek trīti."*

Liberāļu neapvaldītā rīcība bija cēlonis revolūcijai Francijā un Beļģijā 1830. g.; tā radīja jaunu politisku mācību – komunismu, kas solīja sociālu taisnīgumu un strādnieku stāvokļa uzlabošanu. Tā noveda arī pie krasa saspīlējuma un revolūcijas gaidām Vācijā, Ungārijā un citur (kas nedaudz vēlāk, 1848. gadā, tiešām arī izraisīja revolūciju). Cara valdība uzmanīgi sekoja notikumu gaitai pasaulē un nevēlējās saspīlējuma pieaugšanu iekšzemē. Krievijā sāka pieņemties spēkā slavofīlu kustība, kas zemnieku nemiera cēloņus Baltijas guberņās saskatīja vācu muižnieku privilēģijās un prasīja šo provinču pielīdzināšanu pārējām Krievijas guberņām.

Zemnieku neapmierinātība Vidzemē nerimās, tā pieņēmās spēkā un 40. g. sākumā pārauga nemieros, it sevišķi Cēsīs un Jaunbebros; nemieru apspiešanai bija nepieciešams izsaukt armiju. Varas pielietošana tomēr neizdzēsa zemniekos tieksmi pēc labākas dzīves, ko cerēja sasniegt svešumā.

1845. g. izceļošanas kustība pieņēma jaunu virzienu. Izplatījās baumas, ka atļaujas izbraukšanai uz Dienvidkrieviju dos tikai tiem, kam būs cara ticība. Iemesls šīm baumām bija pareizticīgo bīskapa Irinarha darbība – viņš bija atsūtīts uz Rīgu, lai pievērstu „pareizai ticībai" Baltijā dzīvojošos krievu vecticībniekus, taču savu darbību izvērsa arī starp luterticīgajiem latviešu zemniekiem. Triju gadu laikā, no 1845. līdz 1848. g., pareizticībā pārgāja ap 70000 Vidzemes zemnieku. Daudzi no tiem tiešām izceļoja uz Krieviju – Melnās jūras piekrasti, Jeisku.

Muižniecības aprindas zemnieku izceļošana satrauca, jo vairākos pagastos stipri samazinājās zemnieku skaits. Saprātīgākās aprindās nostiprinājās pārliecība, ka izceļošanas kustības īstais cēlonis ir 1819. g. zemnieku likumu trūkumi, it sevišķi „brīvie līgumi", kas postoši iedarbojās uz zemnieku materiālo stāvokli un saasināja nacionālās pretrunas. Jāpanāk, lai zemnieks būtu nevien tiesīgs slēgt „brīvos līgumus", bet arī spējīgs to darīt [4: 3-5].

Šiem uzskatiem bija zināms pamats, jo izceļošanas kustību tiešām veicināja tā laika latviešu nacionālās kustības radikālais spārns, t.s. jaunlatvieši. Viņi atbalstīja teiksmu par labo cara tētiņu, propagandēja turēšanos kopā ar lielo krievu tautu un cīņā pret Baltijas muižniecību meklēja sabiedrotos slavofīlu un panslāvistu aprindās [31: 35-36]. Jaunlatviešu aprindas sākuma periodā ļoti labvēlīgi uzņēma pārkrievošanos, pat aktīvi darbojās līdzi šai procesā. Par ciešām saitēm ar krievu tautu iestājās arī šī laikmeta izcilais darbinieks Kr.Valdemārs. Nenoliedzot viņa un tā domubiedru nopelnus latviešu pašapziņas propagandā un latviešu preses veidošanā, tomēr nevar pievienoties viņa sludinātajai idejai par iekļaušanos lielajā krievu tautā. Kr.Valdemārs ir darbojies kā materiālās labklājības sludinātājs, izvirzot tēzi, ka visu nosaka nauda, nauda un vēlreiz nauda. Tāpēc viņš sludina materiālo vērtību nozīmīgumu, jo īstenībā netic latviešu tautas nākotnei un pareģo, ka tā var pastāvēt vēl divus gadsimtus. Viņš ir tā prokrieviskā novirziena spilgts pārstāvis, ar kuru sākās lielais klanīšanās laikmets Krievijas valdniekam un tautai. Ar to arī var izskaidrot Kr.Valdemāra un citu jaunlatviešu labvēlīgo attieksmi pret izceļošanu, plašo diasporu uz Krieviju un citām zemēm.

Izceļošana uz Krieviju saistījās ar vēlmi pakļauties vienam vienīgam Krievzemes caram simtiem sīko, vietējo „cariņu" – vācu muižnieku – vietā. Naivā ticībā labajam krievu caram daudzi neaptvēra, ka šie „mazie cariņi" – vietējie muižnieki Baltijas guberņās (tāpat kā citur Krievijas impērijā) varēja darboties un

baudīt savas privilēģijas tikai pateicoties tam, ka aiz viņiem stāvēja šis viens varenais Viskrievijas cars, kas muižniecību uzlūkoja par savas patvaldības balstu un tāpēc nodrošināja tās privilēģijas.

To apliecināja ķeizara Nikolaja I programatiskā runa Valsts padomē 1842. g. 30. martā. Tajā viņš nosprauda Krievijas agrāro politiku turpmākiem 15 gadiem, ietverot krievu emancipāciju un Baltijas agrārreformu ceļu.

Šai runā Nikolajs I kategoriski noraidīja zemes atņemšanu muižniekiem, kā arī valsts iejaukšanos zemnieku un muižnieku attiecību kārtošanā – tas pilnīgi jāuztic pašiem muižniekiem. Ķeizars uzsvēra: *„Nav šaubu, ka dzimtbūšana ir ļaunums, taču pašreiz to atcelt būtu vēl lielāks ļaunums. Domāt un runāt par to – tas ir atentāts pret mieru un labklājību valstī."* Vienīgais, ko varam darīt, ir sagatavot zemniekiem ceļu uz brīvību, nododot šo lietu pašu muižnieku rokās un saglabājot Aleksandra I 1803. g. likumu „Par brīviem zemes arājiem", kas noteica, ka vienīgi muižnieks pats var lemt par savu zemnieku, un, ja grib, dot tam brīvību [28: pielik.1].

Latviešu zemnieki un „jaunlatviešu" prokrieviskais spārns ķeizara runas nelasīja un turpināja tam ticēt savā pašu iedomātā veidā. Tikai 19. gs. otrajā pusē uz Krieviju izceļoja vairāk kā 100000 cilvēku. Daudzi devās pāri okeānam uz ASV, Brazīliju un citur. Tā rezultātā latviešu tauta zaudēja lielu daļu savu aktīvāko piederīgo, tās demogrāfiskais sastāvs krasi pasliktinājās. Īstenībā tā bija kārtējā **latviešu tautas krīze,** kuras sekas iesniedzās tālu 20. gs..

12.6. Zemnieku stāvoklis 1820.-1840. gadā

19. gs. uzlabojumi lauksaimnieciskajā ražošanā sākumā ieviesās tikai muižu saimniecībās, bet zemnieki turpināja saimniekot pa vecam. 1817.-1819. g. zemnieku likumi nenesa viņiem saimnieciskā stāvokļa uzlabošanos, un par formāli iegūto personīgo brīvību nācās smagi samaksāt: viņi zaudēja zemi, tāpat senos, vaku grāmatās ierakstītos klaušu apmēru ierobežojumus, pie kam personīgo brīvību ierobežoja aizliegums atstāt guberņu, kā arī pienākums dabūt muižnieka atļauju dzīvesvietas maiņai.

Ar brīvlaišanu notika pāreja uz brīvajiem līgumiem un klaušu nomu, pie kam klaušu darbus tagad pildīja ne vairs dzimtcilvēks, bet formāli brīvs zemnieks. Taču jau drīz pierādījās, ka „brīvie savstarpējie līgumi" noveda pie:

- nomas slēgšanas uz īsu laiku;
- klaušu apjoma pieauguma;
- riežu sistēmas plašas ieviešanas;
- zemnieku sētu „spridzināšanas"– pievienošanas muižas laukiem.

Zemes nomas līgumus divdesmitajos un trīsdesmitajos gados parasti slēdza uz samērā neilgu laiku, 3-6 gadiem. Īslaicīgie nomas līgumi nodarīja zemniekam lielu ļaunumu, jo viņš nebija drošs par savu nākotni un nezināja, vai muižnieks līgumu pagarinās. Tie deva muižniekam arī iespēju palielināt klaušu apmēru pie jaunā līguma slēgšanas, jo muižai vairs nebija stingri jāievēro vaku grāmatās ierakstītās ziņas.

Klaušu darbu apmēri šai periodā stipri pieauga, jo notika muižu saimniecību paplašināšana uz bijušās zemnieku zemes rēķina, kā arī sāka audzēt jaunus,

darbietilpīgus kultūraugus – kartupeļus, bietes. Zemniekiem bija jāapstrādā kā bijusī, tā arī muižai jaunpievienotā zeme.

Pēc J.Zuša datiem Vidzemes zemnieku klaušas 19. gs. 40. gados bija stipri augušas un parādītas 12.3. tabulā.

12.3. tab. Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 19. gs. 40. gados

	Klaušas		Nodevas
	zirdzinieku dienas	kājnieku dienas	
Parastās klaušas	624	276	Labība, 7 ½ četvertes*
Ārkārtas, vasarā	80	216	Lini, 1 pods**
			Auni, 4 gab.
Ārkārtas, ziemā	40	128	Vistas, 8 gab.
			Olas, 36 gab.
Šķūtis	140	-	Maisi, 4 gab.
			Striķi, 8 gab.
Kopā	**884**	**620**	

Avots: J.Zutis. „Cīņa par agrārām reformām...", 34.lpp.

* Četverte bija tilpuma mērs Krievijā, kas līdzinājās 8 četverikiem vai 209,902 litriem

* Viens pods bija svara mērs, kas līdzinājās 20 mārciņām vai 8,1902 kg

Tātad pavisam kopā ap 1500 dienas gadā, kas bija apmēram 3 reizes vairāk nekā zviedru laikos. Taču zemnieki bija spiesti pieņemt jaunos nomas noteikumus, jo nebija vairs neviena, kas tos aizstāvētu, un viņiem arī nebija gandrīz nekādu iespēju zemi dabūt citur. Šī iemesla dēļ pēc brīvlaišanas sekojošie 30 gadi ieguva **klaušu laiku** nosaukumu, un klaušas sasniedza tādus apmērus kā nekad iepriekš.

Muižnieki centās nevien palielināt klaušu apmēru, bet arī intensificēt tās, plašāk ieviešot **riežu sistēmu**. Muižas tīrumus un pļavas iedalīja gabalos (riežās), un katram zemniekam saskaņā ar līgumu nodeva zināmu tīrumu un pļavu platību, kuru tam bija jāapstrādā – tīrumi jāapsēj, jāapmēslo, jānovāc raža, pļavas jāapkopj un jānovāc siens. Par konkrētu platību ieskaitīja iepriekš noteiktu klaušu dienu skaitu. Tas muižai bija ļoti izdevīgi, jo nebija jātur vagari un atkrita apmaksa par darba uzraudzību. Zemnieki centās riežā nodotajos tīrumos pēc iespējas ātrāk veikt visus darbus, lai varētu apstrādāt arī savus laukus.

Riežu sistēmai bija vēl viena sliktā puse – tā kā attiecībā uz klaušu darbiniekiem bija atjaunotas muižnieku „mājas pārmācības tiesības", zemnieki klaušās sūtīja galvenokārt kalpus, kuri, savukārt, lai ātrāk veiktu darbu, nežēloja ne darbazirgus, ne arī darbarīkus – tas nesa zemniekiem zaudējumus.

Novērtējot 19. gs. klaušu sistēmu redzam, ka tai piemita šādi galvenie trūkumi:

- tā balstījās uz „pletnes likumu"– nepārtrauktas strādājošo uzraudzības, uz bailēm no pārvaldnieka un vagara;
- klaušu darbs bija mazražīgs, jo klaušu darbinieks centās novilcināt laiku un nestrādāja, ja klāt nebija uzrauga vai tas pagrieza muguru;
- darbs bija maz kvalitatīvs, jo strādnieks bija maz izglītots, tas nebija ieinteresēts piepūlēties tā veikšanā. Sekas tam bija neražas ikreiz, kad iestājās sliktāki laika apstākļi;

- lieli laika zudumi, kas saistījās ar klaušinieku ierašanos darbavietā, jo tie dzīvoja tālu no muižas, viensētās; šī iemesla dēļ arī muižas pārvaldnieks nevarēja precīzi izplānot, cik strādnieku viņam katru nedēļu būs;
- nelietderīgs lopbarības izlietojums zirgiem par laiku, ko tie pavadīja pārbraucienos no zemnieku saimniecības uz muižu un atpakaļ.

Lieli klaušu darba apmēri kavēja zemniekam laikā un kvalitatīvi apsaimniekot savu zemi; to kavēja arī bailes, ka, iegūstot augstākas ražas, muižnieks palielinās klaušu nomu vai pat atņems zemi. Tamdēļ zemnieku saimniecības nīkuļoja un bija ekonomiski vājas.

Zemnieku saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanos 30. g. bieži apsprieda presē un tālaika lauksaimniecības žurnālos. Parasti par zemniecības panīkuma cēloņiem minēja: brīvo līgumu īslaicīgumu, zemnieku nodošanos dzeršanai un pastāvošo tirdzniecības kārtību.

Dzeršana uz laukiem bija ļoti pieaugusi un sasniegusi tādus apmērus, ka ietekmēja zemnieku darbaspējas – to darbs bija kļuvis tik mazražīgs, ka bija spiests iejaukties landtāgs: 1836. g. tika atzīts par nepieciešamu aizliegt degvīna pārdošanu krogos pret samaksu natūrā (ar labību, liniem).

Dzeršanas veicināšanā muižnieki vainoja arī tirgotājus, kuri iepirka zemnieku produktus par „standarta naudu" – degvīnu. Tas veicināja saražotā nodzeršanu, kā arī deva iespēju tirgotājiem nopelnīt dubulti – pērkot zemnieku ražojumus un pārdodot tiem degvīnu.

Šai laikā Baltijas guberņās arvien plašāk izplatījās uzskats par to, ka nevar ar vienu mērauklu pieiet lauksaimniecībai un tirdzniecībai. Lauksaimniecības uzņēmums tiek veidots ilgam laikam; tas saistīts ar lieliem kapitālieguldījumiem, kuri sāk dot atdevi pamazām, dažkārt pat nākošās paaudzes laikā. Lauksaimniecības uzņēmums, pretēji tirdzniecības uzņēmumam, nav saistīts ar īslaicīgas peļņas iegūšanas interesēm, bet ar lauku cilvēkiem, kas šai uzņēmumā dzīvo un darbojas visu mūžu. Baltijas guberņās lauksaimniecības uzņēmumi vēl bija saistīti ar sasāpējušo muižniecības un zemnieku savstarpējo attiecību nokārtošanu, ar muižas un zemnieku saimniecību sadzīvošanas jautājumu. Tāpēc arī daļa muižniecības pārstāvju arvien nopietnāk pievērsās domai par reformu nepieciešamību ar mērķi novērst tos faktorus, kas kavēja dzīvesspējīgu zemnieku saimniecību izveidošanu. Plašu atbalsi guva atzinums, ka bez saimnieciski spēcīgām zemnieku saimniecībām nevar būt arī plaukstošas muižas.

Reformu piekritēji norādīja, ka vācu muižniecībai savās pašu interesēs ir jāparāda zināma spēja nest upurus (*Opferwilligkeit*), atsakoties no toreiz valdošās liberālās kustības viena novirziena, tā saucamā „primitīvā liberālisma" garā izstrādātajiem brīvo līgumu principiem, nosakot minimālo līgumu slēgšanas laiku uz 6-10 gadiem, ieviešot atkal vaku grāmatās ierakstītos klaušu darbu ierobežojumus, nodrošinot zemniekiem izslēdzošas tiesības lietot seno zemnieku (klausības) zemi, pārejot uz nomas maksāšanu naudā un veicinot ražošanas racionalizāciju.

Šādu uzskatu izplatība Baltijā saistījās ar notikumiem Rietumeiropā. Bija pierādījies, ka politiskās, sociālās un ekonomiskās sfēras nesaskaņotība ir novedusi pie plašu iedzīvotāju slāņu neapmierinātības, politiskas nestabilitātes. Radās pretsvars valdošajam „primitīvajam liberālismam", kas uzsvaru lika tikai uz atsevišķa indivīda neierobežotu rīcības brīvību un brīvtirdzniecību.

Jaunās ekonomiskās idejas noformulēja un apkopoja Fr.Lists savā 1841. g. publicētajā darbā „Politiskās ekonomijas nacionālā sistēma" *(Das nationale System der politischen Oekonomie)*.

Viņš pārstāvēja viedokli, ka tautas vai valstī vēsturiski izveidojusies sabiedrība nav vienkāršs, mehānisks ļaužu kopums, bet gan dzīvs, darbojošs organisms. Tam, gluži tāpat kā atsevišķam indivīdam, ir nevien tiesības, bet arī pienākums aizsargāt savas intereses. Šīs intereses pie tam ir ilglaicīgas, sakņojas pagātnē un ietiecas nākotnē, pretēji indivīda īslaicīgajām, tikai uz viņu pašu vērstām interesēm. Tautas vai sabiedrības intereses ir jāaizstāv valstij, kura šim mērķim arī ir radīta. Ekonomiskajā zinātnē Fr.Lists radīja jaunu novirzienu – nacionālo tautsaimniecību, kuras uzdevums bija nodrošināt valsts kopējo saimniecisko sistēmu, tās patstāvību, stabilitāti un produktivitāti.

Līdz ar to Fr.Lists ieviesa ekonomikas zinātnē jaunus jēdzienus:

- nacionālu tautsaimniecību kā pretstatu un reizē kā sastāvdaļu kosmopolītiskai, uz atsevišķu indivīdu vai to grupu interesēm balstītai pasaules tirgus saimniecībai;
- tautas saimniecības produktivitāti (ražotājspēju) kā tautas saimniecības pamatu un pretstatu saimnieciskās dzīves pakļaušanai tirdzniecībai un starpniecībai, neierobežotai brīvtirdzniecībai.

Nenoliedzot tirdzniecības un citu nozaru nozīmi, Fr.Lists un viņa piekritēji uzskatīja, ka valsts svarīgākais uzdevums ir tautas saimniecības nostiprināšana un tās produktivitātes kāpināšana. Tas panākams, izstrādājot rūpniecības un lauksaimniecības aizsardzības sistēmu, realizējot mērķtiecīgu muitas politiku, pasākumus cīņai pret lielām cenu svārstībām un spekulāciju, veicot sociālus pasākumus visu iedzīvotāju slāņu un šķiru interesēs.

Tā kā Baltijas muižniecībai bija ļoti cieši sakari ar Vāciju, šīs idejas ātri atrada piekritējus Igaunijā, Vidzemē, Kurzemē. Tās veicināja gan ekonomiskās, gan politiskās reformas.

12.7. Pāreja uz naudas nomu

Četrdesmitajos gados Baltijas guberņu lauksaimniecības speciālistu vidū nostiprinājās atziņa, ka klaušu darba neražīguma un zemās kvalitātes dēļ ir jāpāriet no klaušu uz naudas nomu. Ar to zemniekam tiktu nodrošināta lielāka rīcības brīvība un progresa ceļš saimniekošanas intensificēšanai. Muižām šī pāreja uz naudas nomu dotu iespēju turēt pastāvīgus strādniekus, specializēt tos dažādās konkrētās nozarēs un līdz ar to kāpināt strādājošo darba ražīgumu.

Jauno saimniekošanas sistēmu Kurzemē pirmais ieviesa barons Hāns, 1836. g. iznomājot zemi pret samaksu naudā diviem zemniekiem. 1838. g. uz naudas nomu viņa muižā pārgāja vēl 19 zemnieki, bet 1840. g. – visi pārējie 50. No visām Kurzemes malām uz Hāna muižu brauca zemnieki, lai paši redzētu un izvērtētu jauno kārtību [11: 60].

Hāna eksperiments attaisnojās. 1840. g. Kurzemes bruņniecība atļāva uz naudas nomu pāriet visām privātmuižām, un tai pašā gadā to attiecināja arī uz kroņa muižām. Šī procesa vadību uzņēmās Kurzemes lauksaimniecības biedrība, kura bija kā pret vilcināšanos, tā arī pret pārsteidzībām.

1841. g. uz Baltijas guberņām attiecināja Krievijas valdības nolikumu par naudas nomu, kas stipri sekmēja šo procesu.

Pāreja uz zemes naudas nomu straujāk notika Kurzemē, galvenokārt no 1840. līdz 1850. gadam. Pēc A.Heikinga datiem 1861. g. Jurģu dienā no 20438 Kurzemes zemnieku saimniecībām 16776 (82,1%) jau bija pārgājušas no klaušu darbiem uz naudas nomu, 2869 saimniecības (14,1%) vēl pildīja klaušas, bet pārējās bija kalpu vai pašu zemnieku sētas. Uz naudas nomu bija jau gandrīz pilnīgi pārgājuši zemnieki Talsu, Tukuma, Dobeles un Kuldīgas apriņķos, turpretī klaušu noma bija saglabājusies Ilūkstes apriņķī (pa draudzēm 35-76%), Jaunjelgavas apriņķī (13-30%), kā arī Ventspils un Piltenes draudzēs [9: 16-21].

Arī Vidzemē nobrieda doma par saimniecisko reformu nepieciešamību. Muižniecības aprindās arvien plašāku atbalsi guva prasība par jauna kadastra izvešanu un klaušu apmēru normēšanu atbilstoši zemes kadastrālai vērtībai. Kadastrēšanu – zemes mērīšanu un vērtēšanu – 1830. g. iesāka kroņa muižās pēc tam, kad valdība piešķīra šim pasākumam vajadzīgos līdzekļus. Kadastra uzdevums bija noskaidrot zemnieku maksātspēju, precizēt valdībai maksājamos nodokļus un veicināt pāreju no klaušu uz naudas nomu.

Šai laikā – 1832. g. tika izstrādāts projekts par kroņa zemes nodošanu zemniekiem dzimtnomā (obrokā), taču tas neieguva likuma spēku, jo muižniecības vairākums tam pretojās, baidoties, ka arī privātmuižu zemnieki vēlēsies līdzīgu kārtību. Tomēr Kamerpārvalde, kas pārzināja valsts muižas, turpināja strādāt reformu virzienā, un 1837. g. izdeva noteikumus, kas deva kroņa zemniekiem tiesības nodot nomātās saimniecības mantojumā.

Šīs reformas kroņa muižās ietekmēja notikumus arī privātmuižās, un Vidzemē sākās pāreja uz naudas nomu. 1838. g. Vidzemē uz šo saimniekošanas veidu bija pārgājušas jau 3424 zemnieku saimniecības, kuru rīcībā bija 8,5% no visu arklu skaita.

Pāreja no klaušu uz naudas nomu saskaņā ar likumu Kurzemē bija jāveic līdz 1867. gadam, bet Vidzemē – līdz 1868. gadam.

12.8. Četrdesmito gadu likumi

Diskusijas par jauna agrārlikuma nepieciešamību Baltijā sevišķi pieņēmās spēkā ar 19. gs. vidu, kad zemnieku protesti pret 1816.-1819. g. brīvlaišanas netaisnībām bija sasnieguši augstu pakāpi un izpaudās masveida izceļošanā no Vidzemes un Kurzemes, kā arī pārējā „ķeizara ticībā" – pareizticībā (skat. 12,5. un 12.6.). Senators Manaseins revīzijas ziņojumā par stāvokli Baltijā Krievijas ķeizaram raksta: *„Pēc tautas kustības apmierināšanas ar kara spēka palīdzību un viņas cēloņu izmeklēšanas, toreizējais Baltijas ģenerālgubernators barons Pālens savā vispadevīgā rāportā no 16. marta 1842. g. ziņoja Ķeizara Majestātei, ka galvenie nemieru cēloņi, pēc viņa domām, bijuši pārmērīga un patvaļīga klaušu paaugstināšana un zemnieku zemes atņemšana"* [20: 4]. Vidzemes saimniecisko un politisko stāvokli ļoti labi raksturo Baltijas ģenerālgubernatora grāfa Pālena 1844. g. teiktie vārdi: *„No 1819. g. likumiem izrietošie trūkumi bija drīzi vien stipri sajūtami. Zemniecība pazaudēja zemi, to pamatu, uz kura tai jāsakņojas, ja tā grib plaukt. Mantiniekiem vairs nav tiesības uz savu tēvu tēvu zemes lietošanu. Zūd senās ierašu un atkarības saites, mīlestība un rūpes par zemi, viss tas, kas tik brīnumaini iedarbojas uz katru cilvēku, bet it sevišķi*

uz zemnieku, kam visa dzīve no šūpuļa līdz kapam ir saistīta ar zemi; zemi, kura viņu baro un kuru viņš ar mīlestību un rūpēm kopj" [3: 1-3].

1819. g. likuma pamattēze, ka *„absolūti brīvais zemnieks un absolūti brīvais zemes īpašnieks (A.B.-muižnieks) tagad ar brīvu līgumu palīdzību regulēs savas attiecības"* teorijā izklausījās jauki, bet praksē nedarbojās. Dzīve pierādīja, ka praksē muižniekiem pret zemniekiem bija milzīgas ekonomiskas un izglītības priekšrocības, un zemnieks savas formālās vienlīdzīgās iespējas nespēja realizēt.

Pierādījās Baltkrievijas muižnieka H. Malhova 1817. g. diskusijā par zemnieku brīvlaišanu teikto vārdu patiesība, proti: *„Absolūta brīvība neeksistē nekur tur, kur ir sabiedrības izveidota valsts. No diviem cilvēkiem viens vienmēr ir pakļauts otram, un tas attiecas uz visu sabiedrību. Veiklākā tās daļa centīsies sagrābt priekšrocības uz mazāk aizsargāto rēķina, pakļaut tos, paverdzināt kā vien iespējams, lai tikai nodrošinātu sev labāku saimniecisko stāvokli"* [18: 117].

Šis pareģojums Vidzemē pilnībā piepildījās.

Zemnieku saimniecību nīkuļošana, kuras cēlonis bija uz brīviem līgumiem veidotā klaušu noma, skāra arī muižas. Klaušu nomnieki bieži vien nespēja pildīt uzņemtās saistības un nostrādāt visas klaušu dienas, un sekas bija muižas darbu aizkavēšanās, pavirša to izpildīšana, agrotehnisko termiņu neievērošana un ar to saistītie ražas zudumi. Tas palielināja kultūraugu jūtību pret meteoroloģiskajiem apstākļiem, kuri šajā mazā leduslaikmeta beigu posmā bija lauksaimniecībai sevišķi nelabvēlīgi.

Daudzviet pat radās grūtības jaunu nomas līgumu noslēgšanā. Kad bijušie nomnieki izputēja, neradās neviens, kas gribētu uzņemties saimniekošanu, jo kalpi nedzīvoja sliktāk par saimniekiem. Tā dažkārt nomniekus muižai bija jāmeklē gandrīz vai ar varu. Rezultātā daudzi muižnieki sāka saprast, ka bez zemnieku ieinteresētības muižu saimniecības nespēs plaukt. Atsevišķi muižnieki paši sāka novērst esošās sistēmas galvenos trūkumus – pagarināja nomas līguma laiku, kā arī pārgāja uz naudas nomu. Muižniecības aprindās radās novirziens, kas uzskatīja par nepieciešamu grozīt 1819. g. likuma garu un atgriezties kaut daļēji pie zemnieku un muižnieku savstarpējo attiecību kārtošanas likumu ceļā un zemnieku saimnieciskā stāvokļa aizsardzības.

12.2. att. **H. Felkersām**

Šī novirziena priekšgalā izvirzījās Hamilkārs fon Felkersāms, kurzemnieks, kas pēc Lielrūjienas muižas nopirkšanas bija kļuvis par pilntiesīgu Vidzemes muižnieku un landtāga locekli.

H. Felkersāma pamatideja bija pārvērst zemnieku no īslaicīga rentnieka par īstenu zemes īpašnieku, no tiesiski un ekonomiski ierobežota cilvēka par patiesi pilntiesīgu pilsoni, kas redz un saprot, ka Vidzeme, visa Baltija ir viņa dzimtene.

Tā bija drosmīga doma, jo 19. gs. 40. gadi bija laiks, kad jaunatne sapņoja par Ameriku un ticēja tai, nesaredzot politisku spēku, kam varētu pieslieties dzimtenē un kas varētu izvest Dzimteni no esošā muklāja. H. Felkersāms šādu ceļu redzēja un rādīja, ticēdams, ka Dzimtenes labā šeit, uz

vietas, ir daudz kas darāms. Viņš saprata, ka tikai tad, kad zemnieks kļūs īstens zemes saimnieks, sekos tēvijas uzplaukums. Šo savu ideju viņš izteica vārdos [6: 423-450]:

„Nevis tiesības, ko kāds bauda,
Bet pienākumi, ko viņš uzņemas,
Nosaka viņa patieso vērtību."

H. Felkersāma darbības mērķis bija panākt, lai zemnieki iegūtu pilnīgas tiesības izpirkt zemi īpašumā un kļūtu par pilntiesīgiem saimniekiem. Viņš bija vēlāko, 1849. g. pagaidu likuma un 1860. g. likuma (kuru viņš nepiedzīvoja, jo nomira 1856. g.) idejiskais autors, sakarā ar ko ir ieguvis „latviešu zemniecības tēva" nosaukumu. Taču ceļš līdz tam bija garš.

1842. g. H. Felkersāms kopīgi ar iespaidīgo R. J. L. Samsonu iesniedza Vidzemes landtāgam 111 pantu likumprojektu, kas paredzēja daudzu 1804. g. likuma pantu tiesisku atjaunošanu: par zemnieku tiesībām uz seno „zemnieka zemes" lietošanu, par vaku grāmatu atjaunošanu un brīvo līgumu ierobežošanu. Landtāgs, baidīdamies no krievu valdības iejaukšanās, šo likumprojektu pieņēma, taču daļa muižnieku nekavējoties sāka darboties pret tā ieviešanu dzīvē.

Redzēdams muižniecības lielo pretestību 111 pantiem, ģenerālgubernators grāfs Pālens vēl tai pašā 1842. g. izveidoja savu, saīsinātu 22 pantu projektu, ko publicēja un iesniedza ķeizaram apstiprināšanai kā papildinājumu pie 1819. g. likuma. 22 pantu likumprojekts paredzēja vaku grāmatu atjaunošanu un tajās ierakstīto klaušu un citu pienākumu ievērošanu pie zemes nomas līgumu slēgšanas; tas faktiski nozīmēja atteikšanos no brīvo līgumu principiem. Tāpat tie aizliedza pielietot riežu sistēmu un izlikt zemniekus no mājām bez draudzes tiesas lēmuma. Tātad tika ieteikts stipri ierobežot muižnieku patvaļu [24: 181-183]. Tas izsauca neapmierinātību plašās muižniecības aprindās, kas panāca šo pantu atcelšanu jau 1843. gadā. Taču arī reformu pretinieki saprata, ka atstāt visu pa vecam nevarēs. Viņi iesniedza savus priekšlikumus, noformējot tos kā „77 papildus punkti pie 1819. g. likuma". Valdība tos apstiprināja 1845. gadā, un vienīgais, ko zemnieki ar to ieguva, bija minimālā līgumu slēgšanas laika noteikšana uz 6 gadiem, dodot draudzēm tiesības kontrolēt līgumu slēgšanu.

77 papildus punkti zemniekus neapmierināja, jo gandrīz neko nemainīja esošajā klaušu sistēmā. Piedevām vēl Vidzemē 1845. g. bija neraža un bads. Atjaunojās zemnieku kustība par pāreju pareizticībā un izceļošanu uz Krieviju. Baidīdamās, ka Baltijas notikumos varētu iejaukties valdība un slavofīlu ietekmē sākt nopietnas reformas, muižniecības vairākums izlēma par daļēju piekāpšanos – piekrita jauna, 1206 pantu likumprojekta izstrādāšanai. Ķeizars to apstiprināja kā pagaidu likumu uz 6 gadiem, un tas pazīstams kā **1849. g. zemnieku likums**. Tas kļuva par Vidzemes zemnieku pamatlikumu. Pēc noteiktā 6 gadu termiņa paiešanas to pagarināja, tas izsauca lielas un ilgstošas pārvērtības muižnieku un zemnieku savstarpējās attiecībās, zemes lietošanā un lauku sociālajā struktūrā, un H. Felkersāmu var uzskatīt kā Baltijas sīkgruntniecības tēvu.

Svarīgākie 1849. g. likuma principi bija [12]:

- zemes iedalīšana 3 kategorijās – muižas, zemnieku un kvotes zemē;
- muižnieku tiesību ierobežošana lietot zemnieku zemi;
- zemnieku tiesību nostiprināšana uz zemnieku zemes lietošanu un nodošanu mantojumā;

- „brīvā līguma" principu atcelšana;
- pāreja no klaušu uz naudas nomu vai māju pārdošana zemniekiem;
- zemnieku rentes bankas dibināšana.

Nepieciešamību iedalīt no jauna visu zemi kategorijās un reglamentēt tās izmantošanu izsauca kopš 1819. g. zemnieku likuma pieņemšanas plaši izplatītā prakse pievienot muižas laukiem agrāko zemnieku zemi. Laikā no 1823. g. (kad tika izdarīti zemes regulēšanas darbi) līdz 1849. g. muižu zemes kopplatība Vidzemē bija pieaugusi no 1496052 desetīnām (1634437 ha) līdz 1993331 desetīnām (2177714 ha) jeb par 497279 desetīnām (543277 ha). Zemnieku zeme attiecīgi bija samazinājusies no 1761741 desetīnām (1924702 ha) līdz 1264462 desetīnām (1381425 ha), tātad par 543277 ha jeb 28,2% [13: 1-24]. Viens no 1849. g. likuma uzdevumiem bija zemnieku zemes samazināšanās apstādināšana. Atjaunoja seno zemes iedalījumu muižas zemē, zemnieku zemē (dodot tai nosaukumu – klausības jeb klaušu zeme), un radīja jaunu kategoriju – kvotes zeme. Muižas zeme, tāpat kā senāk, bija atbrīvota no nodokļiem, zemnieku zemei bija jānes visi nodokļi un pienākumi, taču gruntskunga īpašuma tiesības uz to bija ierobežotas – viņš drīkstēja to tikai vai nu iznomāt, vai arī pārdot pagasta zemniekiem. Zemnieku zeme bija uzmērāma un kartēs skaidri atdalāma no muižas zemes.

Kvotes zeme bija pilnīgi jauna kategorija, ko radīja kalpu un muižas strādnieku nodrošināšanai ar piemājas zemi, kā arī muižas lauku palielināšanai līdz 10 pūrvietām uz vienu klaušu nedēļas zirdzinieku dienu. Faktiski 1849. g. likums atļāva muižniekiem pievienot muižai kvoti, kuras lielums bija 36 pūrvietas (13 1/3 ha) no viena zemnieku zemes arkla. Šo lielumu aprēķināja, vadoties no 1804. g. noteikumiem, ka zemniekiem muižas lauku apstrādāšanai uz vienu arklu jātur 8 kalpi, un katram no tiem jānodrošina 4½ pūrvietas bandas (piemāju zemes), tātad kopā 36 pūrvietas. Juridiski kvotes zemes izdalīšanu pamatoja ar to, ka pēc pārejas uz naudas nomu zemniekiem vairs nav jāuztur kalpi muižas lauku apstrādāšanai, ko veic muižas kalpi, kas saglabā tiesības saņemt seno bandu.

Tā kā atbilstoši 1804. g. likumam muižas zemes maksimālā platība bija noteikta 60 pūrvietas uz vienu zemnieku zemes arklu, tad kvotes zemes izdalīšana 36 pūrvietu apmērā deva muižniekiem tiesības palielināt muižas laukus par 60% [2: 116-117]. Kvotes zemes kopējā platība Vidzemē, saskaņā ar izdarītajiem aprēķiniem, bija 285335 ha. Bez tam muižnieku lietošanā palika arī apmēram 250 tūkst.ha zemnieku zemes, ko tie bija pievienojuši muižas laukiem starplaikā no 1819. līdz 1849. gadam.

Panākot kvotes zemes kā jaunas, sevišķas zemes kategorijas izdalīšanu no bijušajām zemnieku zemes platībām, muižniecība stipri paplašināja muižu zemes platības. Kā jau minējām, sākotnēji šīs zemes kategorijas radīšanu pamatoja ar to, ka nedrīkst atstāt neievērotas kalpu intereses, kuras tagad ir savādākas nekā agrāk: līdz šim tos uz savas zemes uzturēja zemnieki, tagad tas jāuzņemas muižai. Vēl 1848. g. ģenerālgubernators grāfs Pālens atzīmēja, ka jāgarantē zināmas muižas zemes daļas nodošana kalpu lietošanā. Taču muižniecībai izdevās panākt, ka 1849. g. likumā par to vairs netika minēts, un muižnieki faktiski ieguva tiesības izlietot kvotes zemi pēc sava ieskata. Bez tam muižnieki ieguva tiesības brīvi pievienot muižai to zemnieku zemes daļu, kas nebija ierakstīta vaku grāmatās un aplikta ar nodokļiem – purvus, mežus un ūdeņus. Cik liela bija šī daļa, nav īsti zināms. Senators Manaseins, veicot 1882. g. Vidzemē revīziju, izteica pārliecību, ka tā aptvēra vairākus simtus tūkstošus hektāru.

Senatora Manaseina veiktā revīzija un uz vietām Vidzemē izlases kārtā izdarītā muižu izmeklēšana, veco un jaunsastādīto plānu salīdzināšana, vaku grāmatu caurskatīšana, draudzes tiesu lēmumu caurskatīšana par kvotes zemes atdalīšanu, kā arī muižas zemes gabalu izmaiņu pret klaušu zemesgabaliem caurskatīšana radīja viņam bēdīgu iespaidu par Vidzemes muižniekiem. Savā revīzijas atskaitē senators Manaseins raksta, ka visi veiktie pasākumi *„dod man pietiekošu pamatu Jūsu Ķeizariskai Majestātei vispadevīgi ziņot, ka atdalot 1849. g. likumā aprādīto zemnieku zemes daļu (kvoti) un nošķirot muižas zemes no klaušu zemēm, vietējie muižnieki ir atļāvuši sev dažādas netaisnības (zloupotrebljenjija), kuras pastāv iekš tam, ka tie zemnieku zemes piesavinājušies vairāk, nekā likumā aprādīts, un arī izvairas no zemes prestandu (A.B. – pienākumu) un sabiedrisko nastu maksāšanām, kuras krīt uz pievienoto zemi"* [20: 24].

12.9. Uzvārdu došana zemniekiem

Dzimtbūšanas laikos, kad zemnieks nebija tiesību subjekts, bet juridiski bija muižnieka aizbildniecībā, zemniekiem nebija lielas vajadzības pēc uzvārda, un to atpazina, parasti norādot sētu (ciematu), no kuras tas nāca. Šo kārtību palīdzēja saglabāt arī stingrie noteikumi par zemnieku piesaistīšanu pie muižas un sava novada un likumi par aizbēgušo zemnieku atdošanu muižniekam, ja viņš varēja pierādīt, ka zemnieks ir aizbēdzis no viņa muižas un nav vēl pagājis likumā noteiktais laiks kopš zemnieka aizbēgšanas. Stāvoklis mainījās līdz ar zemnieku brīvlaišanas likumiem, kurus Igaunijā, Kurzemē un Vidzemē pieņēma 1816.-1819. g. Nelūkojoties uz šo likumu trūkumiem, pārspīlēto liberālismu un garo, ar likumiem noteikto pārejas laiku uz kustības brīvību, juridiski zemnieki tomēr kļuva par tiesību subjektiem, un līdz ar „brīvo līgumu" ieviešanu bija piespiesti izmantot savas tiesības līguma slēgšanas brīdī, tāpat kārtojot mantojuma lietas, rekrūšu došanu Krievijas impērijai, arī slēdzot ar muižnieku līgumus par pāreju uz naudas renti. Arī pāreja uz tirgus ekonomiku, it sevišķi sakarā ar pirmo zemnieku kredītiestāžu parādīšanos veicināja vajadzību pēc zemnieku labākas, pilnīgākas atpazīšanas sistēmas. Šo iemeslu dēļ arī Vidzemes zemnieku likums jau sākotnēji ietvēra prasību par uzvārda došanu.

Uzvārdu došanu veicināja arī Krievijas valstī praktizētās t.s. „dvēseļu revīzijas", kuras izveda visā valstī ar nolūku noskaidrot nodokļu, t.sk. galvasnaudu, maksātāju skaitu un dzimumu. Dvēseļu revīzijas (kriev. – revizija duš, vāc. – Seelenrevision) Krievijā notika saskaņā ar cara Pētera I 1718. g. pavēli, ar mērķi vienmērīgi izvietot un uzturēt karaspēku. Sākuma periodā dvēseļu revīzijas atvietoja vispārējo tautas skaitīšanu, uz kurām pārgāja tikai 19. gs. beigās. Kad Krievijā 1833. g. veica 8. dvēseļu revīziju, Kurzemes landtāgs saprata, ka brīvlaišanas likumā nav paredzēts punkts par uzvārdu došanu zemniekiem, un ka šī lieta ir labojama.

Līdz ar to uzvārdu došana zemniekiem Vidzemē sākas jau ar 1822. gadu, un to papildināja un ietvēra arī Kurzemi 1834. g. Uzvārdu došanu uzticēja muižas policijai, un to vadīja attiecīgais muižnieks. Praktiski gandrīz visur to veica pagasta rakstvedis. Tā kā likumā nebija sīkāk norādīts, kā šo darbu veikt, tad līdzās godīgam darbam dažviet tika pielaistas arī dažādas patvarības un zemnieku piespiešana pieņemt konkrētu uzvārdu. Uzvārdu došana ieviesa kārtību ģenealoģiskajā informācijā, deva iespēju izvērst dzimtas vēstures pētījumus, kam bija tik liela nozīme muižnieku dzīvē,

jo ar to bija atrasts papildus instruments pierādīt, ka viens cilvēks ir tieši cēlies no otra, un bauda noteiktas tiesības. Līdz šim gan latvieši bija bieži atsaukušies uz savām tiesībām lietot tēvu tēvu zemi, taču uzvārda trūkums šo procesu stipri apgrūtināja. Līdz ar 1823. g. konsistoriju likumu (*Consistorial-Befehl von 3. April 1823,* 390) un likumu par jauna parauga baznīcas grāmatām 1834. g. šo jautājumu nokārtoja.

Izsekojot uzvārdu došanas procesam Latvijā redzam, ka muižnieki vai arī pagasta skrīveri ir ievērojuši kādu no šādiem principiem:

- uzvārdi piešķirti pēc māju nosaukumiem (piem., Jaunzemis, Bērzleja u.c.);
- ievērojot māju nosaukumus, kuri tulkoti vāciski (piem., Neilands – pēc Jaunzemu mājas vārda);
- pēc palamas, kāda bijusi zemniekam uzvārda došanas laikā (piem., Runcis, Encis (no vārda encēties, kašķēties), Vaišla u.c.);
- norādot vietu, kur atradusies sēta (piem., Augstkalns, Mežulis u.c.);
- vārdi ar vienādu galotni (piem., Cesvainē ar galotni „ons" – Rudzons, Miglons u.c.);
- muižnieku ielikti vārdi, kas apzīmē kādu citu tautu (piem., Praulienā muižnieks, lai kaitinātu ģenerālgubernatoru marķīzu Pauluči, deva itāliskus uzvārdus – Barloti, Torjans u.c.);
- nepieklājīgi vārdi, kuri doti, lai izsmietu kādu cilvēku (piem., Piziķis, Mauceklis u.c.);
- brīvi izdomāti vārdi.

Lai ar uzvārdu došanu zemniekiem, neaizskatru slavenas dzimtas, jau 1822. g. tika publicēts paziņojums, ka *„...zemniekiem ir liegts izvēlēties (kārtai) neatbilstošus un nepiemērotus uzvārdus, it īpaši muižnieku, plaši pazīstamu dzimtu vai slavenu cilvēku uzvārdus"* [citēts pēc 17: 32]. Tālākie papildinājumi 1824. un 1825. g. noteica, ka gadījumos, ja vectāvs jau ir pieņemis kādu uzvārdu, to jālieto arī bērniem un mazbērniem, un viņi nevar uzvārdu mainīt pie savas ģimenes nodibināšanas. Gadījumā, ja zemniekam jau bija uzvārds pirms dzimtbūšanas atcelšanas, viņiem tie bija jāizvēlas no jauna un jāiereģistrē likumā noteiktā kārtībā.

Uzvārdu došanu zemniekiem apstiprināja pagasta tiesa, parakstoties sanākušiem tiesas vīriem.

Uzvārdu došana bija liels pasākums, un diskusijās parādījās daudzi gan avīzēs, gan kalendāros publicēti raksti. Tie neieteica izvēlēties vācisku vai polisku uzvārdu, kādu latvieši bieži vēlējās tamdēļ, lai viņu ieskaitītu vācu vai poļu tautībā. Tāpat tie neieteica lietot latviešiem tik ierasto pamazināmo formu ar galotni *„iņš"* vai *„īts"* (Bērziņš, Ozoliņš, Krauklīts, Ezīts u.c.), bet lietot pilnu vārdu, kā vīram pieklājas.

Uzvārdu došana zemniekiem bija ļoti nozīmīgs pasākums, jo palīdzēja tiem tapt par pilntiesīgu tiesību subjektu un nošķirties no pārējās zemnieku masas, kam bija tikai vārdi.

Literatūra

1. Altements A. (1938). Liepājas krājkase klaušu laikos. – LVIŽ, Nr.4 (8). – 643.-672.lpp.
2. Agthe A., Dr. (1909). Ursprung und Lage der Landarbeiter in Lievland. H.Lauppschen Buchhandl. Tubingen. – 158 S.
3. Baltische Monatsschrift. 5 Band. 1862. – S 26.

4. Bruiningk, landrath. (1840). Betrachtungen Über die Verhältnisse der Landwirtschaft in Liv- und Esthland. – Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Dorpat., 3 B., 2 H. – 7-20 S.
5. Eckardt J. (1869). Juri Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig. – 460 S.
6. Eckardt J. (1869). Die baltischen Provinzen Russlands. Leipzig. – 460 S.
7. Hehn C. (1858). Die Intensität der livländischen Landwirtschaft. Dorpat. – 109 S.
8. Hueck A. (1845). Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Kurland. Leipzig. – 340 S.
9. Heyking A. (1862). Statistische Studien über die ländlichen Zustande Kurlands. Mittau. – 71 S.
10. Jenšs J. (1938). Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. gs. un 19. gs. sākumā. – LVIŽ, N.3 (7). – 373.-400. lpp.
11. Kurländische Landwirtschaftliche Mitteilungen. 1847. Nr.8. Mittau. – S.60.
12. Latviešu konversācijas vārdnīca. 8423-8424 un 22357-22358 slejas.
13. Mednis A. (1922). Vēsturisks apskats par agrārām attiecībām Latvijā. – Agrārās reformas gaita Latvijā 1919.-1922. g. Kopojis un rediģējis V. Markaus. A. Gulbja apg. R. – 1.-24.lpp.
14. Patente der livländischen Gouvernementsverwaltung von 5. Oktober 1842 und von 2. Juni 1843.
15. Pinner F. (1937). Die grossen Weltkriesen. Zürich - Leipzig. M. Niehans Verl. – 367 S.
16. Plakans A. and Wetherell Ch. (1992). Family and economy in an early – nineteenth-century in Baltic serf estate. – Continuity and Change. N.7 (2). – P. 199-223.
17. Plakans A., Vezerels Č. (2000). Patrilineārā ģenealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijas Baltijas guberņās 19. gs.. – Latvijas Arhīvi. 2000, Nr.3. – 28.-52. lpp.
18. Samson R. J. L. (1817). Über Hrn. v. Hagemeister's Vorschläge, allen Livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung empfohlen. – 117 S.
19. Samson v. Himmelstiern, R. J. L. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderei Beilage zum Inland. – S.1.-183.
20. Senatora Manaseina revīzijas ziņojums (1883. g.) (1906). – „Latvijas" tiesību pielikums, 1906. g. Nr.1.-14. R. – 1.-55. lpp.
21. Sivers J.v. (1878). Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livand. R. – 235 S.
22. Strods H. (1987). Kurzemes kroņa zemes un zemnieki 1795-1861. Izd.Zinātne. R. – 237 lpp.
23. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. „Zvaigzne". R. – 287 lpp.
24. Svarāne M. (1971). Saimnieks un kalps Kurzemē un Vidzemē XIX gs. vidū. R. – 287 lpp.
25. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Latvijas agrārā reforma. Zemkop. min.izd. R. – 7.-176.lpp.
26. Švābe A. (1991). Latvijas vēsture 1800-1914. Izd. "Avots". R. – 384 lpp.
27. Schirren C. (1869). Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig. – 195 S.
28. Tobien A. (1899). Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Band. Die Bauerverordnungen von 1804 und 1819. Berlin. – 440 S.
29. Zutis J. (1945). Cīņa par agrārām reformām XIX gs. pirmā pusē. R. – 44 lpp.
30. Самарин Ю. (1869). Окраины России. Сер.1. Русское Балтійское поморіе. Berlin. – 187 стр.
31. Поммер А. (1992). Русские в Латвии. – Русские в Латвии. История и современность. Рига. – 35-36. стр.

13. Lielās izmaiņas Latvijā 19. gadsimta otrā pusē

13.1. Māju iepirkšana par dzimtu Vidzemē un Kurzemē.

19. gs otrā pusē Latvijas teritorijā turpinājās tās vēsturiskās pārmaiņas, kas bija sākušās jau gadsimta sākumā un kas noveda pie lauksaimniecības būtiskas pārkārtošanas. Šie notikumi aptvēra visas dzīves sfēras, jo sākās ar māju iepirkšanu īpašumā Vidzemē un Kurzemē, savijās ar tautisko atmodu Latvijā un ar dzimtbūšanas atcelšanu Latgalē. Tie iezīmējās ar plaša lauksaimniecības produktu tirgus izveidošanos, cilvēka kustības brīvības nodrošināšanu, tehnisko uzplaukumu ne tikai lauksaimniecībā, bet visā tautas saimniecībā, ar plaši izvērstu dzelzceļu un lielu rūpnīcu būvi, naudas saimniecības pilnveidošanos. Tie visi noritēja vienlaicīgi, taču sāksim ar māju iepirkšanu.

1849. g. zemnieku likums bija ierobežojis muižnieku patvaļīgu rīcību ar seno zemnieku jeb klausības zemi, noteicis pārejas periodu no klaušām uz naudas nomu. Taču zemnieks nebija zemes īpašnieks, viņš nebija drošs par savu nākotni, jo nezināja, vai muižnieks pēc nomas termiņa izbeigšanās pagarinās līgumu un kāda būs nomas maksa pie jauna līguma slēgšanas. Zemes rentēšana pēc tolaik valdošās kārtības izrādījās par progresu traucējošu apstākli, un bija jāsper solis tālāk – uz zemes nodošanu īpašumā.

Šādu jautājumu nostādni pastiprināja notikumi Krievijā, kur gatavoja jaunu, vispārēju zemnieku brīvlaišanas likumu. Bija arī zināms, ka šis likums atšķirsies no zemnieku brīvlaišanas likumiem Igaunijā, Kurzemē un Vidzemē, jo paredzēja zemnieku zemes pārdošanu tiem īpašumā. Lai saglabātu Baltijas īpatnējo stāvokli, privilēģijas un īpatnības, progresīvā muižniecība izšķīrās par zemes pārdošanu zemniekiem īpašumā arī Baltijas ģenerālgubernatūrā.

Šāda lēmuma pieņemšanu pasteidzināja arī notikumi Igaunijā – 1858. g. plašie zemnieku nemieri, kas pārauga sacelšanās kustībā un ieguva „Mahtras kara" nosaukumu. Zemnieki uzstājās pret „brīvajiem līgumiem", atteicās pildīt ārkārtas klaušas. Nemieri draudēja izplatīties arī Vidzemē. Lielākā daļa muižniecības saprata, ka ir pēdējais laiks piekāpties un iesniedza valdībai priekšlikumu pārvērst 1849. g. pagaidu likumu par pastāvīgo likumu. Ķeizars Aleksandrs II šim muižniecības lūgumam piekrita, un 1860. gada 13. novembrī apstiprināja jauno zemnieku likumu.

1860. g. zemnieku likums principā neatšķīrās no iepriekšējā, 1849. g. pagaidu likuma: tas saglabāja kvotes zemi, zemes dalīšanu 3 kategorijās (muižas, zemnieku un kvotes), vaku grāmatu ievērošanu, pāreju no klaušu uz naudas nomu, zemnieku tiesības izpirkt zemi īpašumā. Tas nāca pretī muižniekiem, jo atļāva tiem brīvi rīkoties ar kvotes zemi. Likums nosacīja arī minimālo nomas līguma slēgšanas laiku uz 6 gadiem, un zemnieku saimniecības minimālo platību – 10 dālderi, bet maksimālo – 80 dālderi (1 arkls).

Vidzemes 1860. g. zemnieku likums izraisīja reformas arī Kurzemē: 1861. g. aizliedza mājas pārmācīšanas kārtībā sodīt ar rīkstēm saimniekus un viņu sievas, 1863. g. – arī kalpu kārtas sievietes un 1865. g. – nepilngadīgos. 1863. gada

3. septembrī ar ķeizara ukazu atļāva zemniekiem iegūt īpašumā privātmuižu nomas objektus, 1867. g. – bruņniecības muižas zemes, ar 1869. g. arī kroņa muižu zemes [16: 167-169].

Sekoja tālākas reformas arī Vidzemē – 1866. g. tās muižniecība atteicās no savu laiku pārdzīvojušajām matrikulēto muižnieku izslēdzošajām īpašuma tiesībām uz muižām, kuras turpmāk varēja iegūt īpašumā arī nemuižnieki.

Māju pārdošana zemniekiem par dzimtu sākās 60. gadu vidū. Muižniekus uz to skubināja zemnieku lielā neapmierinātība ar Baltijā esošo kārtību salīdzinājumā ar kaimiņu guberņām, kurās pēc Krievijas 1861. g. brīvlaišanas likuma zemnieki zemi ieguva tūlīt un uz izdevīgiem noteikumiem (skat. Agrārās attiecības Latgalē 19. gs. un 1861. g. zemnieku brīvlaišana). Vidzemes zemnieki labi zināja zemes izpirkšanas kārtību Krievijā un Lietuvā un rakstīja lūgumus valdībai attiecināt to arī uz viņiem. Vēl viņi apliecināja padevību ķeizaram un lūdza *„... dod mums ee-eet Tawas leelas Kreevu tautas weenā saimē"* [5: 127-128]. Tas spieda muižniekus pasteigties ar zemes pārdošanu.

Tiesības zemniekiem iegūt zemi īpašumā principā atzina jau 1804. g. likums, un 1806. g. tika reģistrēts pirmais latviešu zemnieks – zemes īpašnieks. Taču visus klaušu laikus šis process bija ļoti lēns – līdz 1861. g. Vidzemē bija pārdotas īpašumā tikai 209 mājas jeb 0,5 % no visām. Tikai pēc 1861. g. likuma sākās māju iepirkšanas drudzis. Laikā no 1861. gada līdz 1866. gadam Vidzemes latviešu daļā tika iepirkti 13,3 % zemnieku zemes, bet 25 gados (1861.-1886. g.) – 66,8 %. Līdz 1912. g., kad māju iepirkšana praktiski izbeidzās, īpašumā bija pārdotas 90,5 % no visām [13: 72-74].

Iepērkot zemi, Vidzemē cenu par to noteica, ievērojot saimniecību novērtējumu arklos un dālderos. Vidēji pieņēma, ka viens dālderis pielīdzināms 100-120 rubļiem. Zemes cena, atkarībā no zemes labuma, bija 56-146 rubļi par desetīnu (1 desetīna līdzinās 1,0925 ha). Pēc A. Tobīna aprēķiniem, par 1 desetīnu derīgas zemes Vidzemē vidēji, neskaitot ēkas, maksāja 62 rubļus, bet kopā ar ēkām – 75 rubļus [25]. Zemes cenas uzrādīja augošu tendenci, jo perioda sākumā (1862.-1866. g.) 1 desetīnas derīgas zemes cena bija 68 rubļi, bet beigās (1902.-1904. g.) jau 101 rublis (13.1. tab.).

Tas bija daudz dārgāk nekā zeme maksāja Iekškrievijas guberņās. Tāpēc daudzi, arī V.Zemcevs savā 1907. g. darbā par Livonijas agrārajām attiecībām nosauc Vidzemes māju pārdošanas cenas par spekulatīvām un neatbilstošām zemes patiesam ienesīgumam [21]. Zemnieki bija spiesti mājas ieķīlāt, un zemes iepirkšanas maksa kā smaga nasta daudzus gadus gūlās uz zemnieku saimniecībām. Vidzemē ieķīlātas bija ¾ no visām iepirktajām mājām, Kurzemē – 1/3.

Zemnieki varēja mājas iepirkt arī no 95 valsts muižām, no kurām pārdeva pavisam 246,9 tūkst. destīnas. Valsts muižas zemi pārdeva par daudz lētāku cenu, jo vadījās no vaku grāmatās ierakstītā zemes novērtējuma. Zemes cenu noteica, vispirms aprēķinot rentes maksu 1/3 apmērā no tīrā ienākuma, un tad par katru rentes rubli 44 gadu laikā bija jāmaksā 1 rublis 37 kapeikas, vai arī uzreiz 27 rubļi 40 kapeikas par desetīnu. Tātad, pērkot zemi no valsts muižām, zemnieks to ieguva par 1/3 no cenas, ko maksāja bruņniecības muižām.

Zemnieku zemes pārdošanai Vidzemē bija tālejošas sekas – tā būtiski izmainīja zemes īpašumtiesības un līdz ar to arī lauksaimniecības ražošanu. No Vidzemes kopplatības – 4703 tūkst. ha lauku saimniecību zemes platība bija 3983,8 tūkst. ha, no kuriem 2083,6 tūkst. ha bija Vidzemes latviešu daļā – Rīgas, Valmieras, Cēsu un

Valkas apriņķos. Līdz māju pārdošanai visa šī zemes platība bija bruņniecības, kroņa un pilsētu muižu un pastorātu īpašumā. Pēc māju pārdošanas īpašumā stipri pieauga zemnieku saimniecības, kā arī kvotes zeme, un samazinājās muižu zeme. Pēdējai gan vēl bija lielāka zemes kopplatība nekā zemniekiem, bet muižu rīcībā bija daudz lielākas mežu un purvu platības, tā kā lauksaimniecības zemes ar šo tiesisko darījumu jau vairākumā bija zemnieku zemēs. Zemes kopplatības sadalījums lielgruntnieku (muižu) un zemnieku zemē parādīts 13.2. tabulā.

13.1. tab. Zemnieku māju izpirkšana Vidzemē

Gadi	Izpirktās saimniecības:			Pirkšanas summa, rbļ.	1 desetīnas cena, rbļ.	
	Skaits	Kopējā platība, desetīnās	Derīgā zeme, desetīnās		kopējai platībai	derīgai zemei
1823-1851	42	2631	2338	120822	46	52
1852-1856	137	9090	8498	386853	43	46
1857-1861	209	11131	10211	560390	50	55
1862-1866	2011	123849	111864	7564930	61	68
1867-1871	4318	226676	204955	13938894	61	68
1872-1876	5995	289011	263836	16901963	58	64
1877-1881	3133	141782	128830	10273862	72	80
1882-1886	2765	128283	117262	10898566	85	93
1887-1891	780	35985	32984	3006445	84	91
1892-1896	1168	52651	48203	4377934	83	91
1897-1901	917	42816	39080	3453825	81	88
1902-1904	590	26781	24169	2446362	91	101
Kopā 1823-1904	22064	1090686	992230	73927846	68	75
Izpirkts 1905.01.08.	22272	1093152	996220	x	x	x
Pavisam saimniecību 1905.01.08.	25456	1233344	1122261	x	x	x
Izpirkts %	87,5	88,6	88,8	x	x	x

Avots: A. Тобынь Аграрное положение Лифляндской губернии. – 1909.

13.2. tab. Muižas, zemnieku un kvotes zeme Vidzemē pirms un pēc māju pārdošanas (ha)

Zemes kategorijas	Lielgruntnieku zeme (nepārdotā daļa)		Mazgruntnieku zeme (pārdotā daļa)		Kopā	
	ha	%	ha	%	ha	%
Muižu zeme	2057543	75,6	70784	5,6	2128329	53,4
Zemnieku zeme	453281	16,6	1116821	88,5	1570102	39,4
Kvotes zeme	211539	7,8	73796	5,9	285335	7,2
Kopā	**2722365**	**100,0**	**1261401**	**100,0**	**3983766**	**100,0**

Avots: Sastādīta pēc A. Agthe, 1909.

Kurzemē māju pārdošana noritēja nedaudz atšķirīgi, jo še bija daudz zemnieku, iebūviešu un atvaļināto zaldātu pastāvīgā lietošanā nodotās valsts (kroņa) zemes. Zemes pārdošana zemniekiem īpašumā izmēģinājuma kārtā Kurzemē sākās tieši kroņa muižās saskaņā ar Valsts īpašuma ministrijas 1859. gada 25. novembra lēmumu. Zemes cenu noteica, kapitalizējot zemnieku ik gadus maksāto obroku (gruntsnomu) ar 4 %, pie kam pie zemes izpirkšanas līguma noslēgšanas bija jāizdara iemaksa naudā 10-15 % apmērā no izpirkšanas summas, bet pārējā daļa jādzēš 15-28 gados [11: 59-60].

Kroņa zemes pārdošana Kurzemē gruntsnomniekiem plašākos apmēros notika saskaņā ar Krievijas Senāta 1869. gada 10. marta lēmumu par zemnieku jautājuma nokārtošanu Baltijas guberņās. Šis lēmums noteica, ka kroņa zemnieki saglabā tiesības pēc izvēles vai nu uz zemes lietošanu, vai arī tās izpirkšanu īpašumā tādās robežās, kādas noteiks speciāli izveidota regulēšanas komisija. Tā Kurzemē noskaidroja zemes lietotājus, tai skaitā zemnieku mājas, sīkzemniekus un iebūviešus un zaldātu zemes gabalus. Šīs zemes pakāpeniski tika izpirktas. Zemes ierīcības gaitā notikušās izmaiņas parādītas 13.3. tabulā.

13.3. tab. Izmaiņas zemes lietošanā kroņa zemes Kurzemē

Zemes lietošanas kategorija	Māju skaits		Platība, desetīnas	
	pirms regulēšanas	pēc regulēšanas	pirms regulēšanas	pēc regulēšanas
Zemnieku mājas	6532	6542	337598	344769
t.sk. platība vidēji vienā mājā	x	x	51,63	52,70
Sīkzemnieku un iebūviešu zeme	3001	6210	10271	22741
t.sk. platība vidēji vienā mājā	x	x	3,42	3,66
Zaldātu zeme	224	1218	442	1620
t.sk. platība vidēji vienā mājā	x	x	1,98	1,27
Kopā kroņa zemes lietotāji	9757	13970	348311	369130
t.sk. platība vidēji vienā sētā	x	x	35,70	26,42

Avots: Sastādīts pēc A. Mieriņa, 1968.

Kurzemes privātmuižu zemnieku zemes izpirkšanu kārtoja 1863. gada 6. septembra likums; izņēmums bija t.s. fideikomisa – ar zināmiem nosacījumiem saistītās mantojuma zemes, kuru pārdošanas kārtību noteica 1870. gada 27. maija likums.

Tā kā Kurzemes guberņā, atšķirībā no Vidzemes, zemes iedalījums muižu un zemnieku zemēs nebija oficiāli nostiprināts, likumu par zemes pārdošanu privātmuižu zemniekiem saskaņā ar Senāta norādījumu attiecināja uz tām zemēm, kas 1863. g. bija zemnieku lietošanā [12: 29-30]. Tādas Kurzemes privātmuižās minētajā gadā bija 11906 zemnieku mājas, kuras tad arī pakāpeniski pārdeva zemniekiem īpašumā.

Kurzemē privātmuižu zemnieki māju izpirkšanas laikā no 1864./65. līdz 1884./85. g. vidēji par 1 pūrvietu zemes maksāja 31,88 rubļus, kas bija 85,77 rubļi par hektāru. Tas bija nedaudz dārgāk nekā Vidzemē un izskaidrojams ar to, ka še, sevišķi

Zemgales līdzenumā, zeme bija auglīgāka. Atšķirībā no Vidzemes, Kurzemes guberņā zemes cena visā aplūkotajā periodā bija diezgan stabila un pieauga tikai nedaudz.

Laikā no 1864./65. līdz 1884./85. g. Kurzemes privātmuižu zemnieki izpirka 8928 mājas jeb 75 % no visām. Praktiski līdz 1910. g. zemnieki īpašumā bija izpirkuši gandrīz visu 1863. g. zemnieku lietošanā bijušo zemi.

13.4. tab. Zemnieku māju izpirkšana Kurzemes privātmuižās no 1864./65. līdz 1884./85. g.

Saimniekošanas gadi	Izpirkto saimniecību skaits	Kopplatība, tūkst. ha	t.sk. aramzeme, tūkst. ha	Zemes izpirkšanas summa, tūkst.rbļ.	1 ha vidējā cena, rbļ.
1864./65.-1868./69.	1313	61,1	32,8	4965,1	81,26
1869./70.-1873./74.	1869	81,3	42,0	6214,1	76,43
1874./75.-1878./79.	1727	75,8	37,4	6019,0	79,45
1879./80.-1884./85.	4019	182,2	81,1	17143,5	94,10
Kopā	**8928**	**400,4**	**193,3**	**34341,7**	**85,77**

Avots: Sastādīts pēc A. Mieriņa, 1968.

1860.-1863. g. likumu par zemes pārdošanu rezultātā Vidzemē un Kurzemē pilnīgi izmainījās nevien lauku iedzīvotāju sociālais sastāvs, bet arī ražošanas organizatoriskās formas, saimniekošanas sistēma un ekonomika.

Atšķirībā no Viduskrievijas, kur 1861. g. zemnieku brīvlaišanā vadījās no tradicionālās krievu sādžas kopienas interesēm un visu sādžas iedzīvotāju nodrošināšanu ar zemi, Vidzemē un Kurzemē tika veidotas samērā lielas, darboties spējīgas zemnieku saimniecības, katra no kurām veidoja noslēgtu, iekšēji organizētu saimniecisko vienību. Zemnieku saimniecību vidējā zemes platība Vidzemē bija 44,73 desetīnas (46,0 ha), Kurzemē 43,70 desetīnas (44,9 ha) un Igaunijā 34,97 desetīnas (35,9 ha). Tās bija spējīgas specializēties un organizēt savu darbību uz tirgus saimniecības principiem.

Veidojot Vidzemē un Kurzemē lielas, ekonomiski spēcīgas saimniecības, liela daļa lauku iedzīvotāju kļuva par bezzemniekiem un bija spiesti iet par kalpiem vai nu muižās, vai arī pie zemniekiem. Laukos izveidojās plašs kalpu slānis.

13.2. Latgale 19. gadsimtā

13.2.1. Agrārās attiecības līdz 1861. gadam

18. gs. Krievija aktīvi paplašināja valsts robežas un gadsimta beigās tās sevišķo interešu lokā nokļuva senais tirdzniecības ceļš pa Daugavu no Iekškrievijas līdz Baltijas jūrai. Daugavas lejtece ar Rīgas pilsētu kopš 1710. g. jau bija impērijas rokās, bet apvienotā Polijas-Lietuvas valsts vēl arvien pārvaldīja Baltkrieviju un Daugavas vidusteci. Gadsimta beigās Krievijas valdībai izdevās novērst šo „neērtību" – sabiedrojusies ar Prūsiju un Austriju, tā panāca pirmo Polijas dalīšanu, un 1772. g. pievienoja Krievijai plašus novadus – Poļu Inflantiju (Latgali), Mstislavas, Polockas, Vitebskas un daļu Minskas apgabala.

Sākumā Latgali pievienoja Pleskavas guberņai kā Daugavas provinci un iedalīja 3 apriņķos – Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes. Taču jau drīz nāca izmaiņas – 1778. g. to pievienoja Polockas vietniecībai, 1796. gadā – Baltkrievijas guberņai, bet ar 1802. g. – Baltkrievijas Vitebskas guberņai, pie kuras tā palika līdz 1917. g. revolūcijai.

Pievienošanas laikā Latgalē pēc krievu 1782. g. skaitīšanas datiem bija (neskaitot muižniekus, krievu ierēdņus un armiju) 167727 iedzīvotāji, no tiem 161024 zemnieki. Pēc piederības vairums (75,6 %) bija muižnieku zemnieki; samērā daudz – 15,8 % bija valsts muižu zemnieki, bet pārējie (8,6 %) – baznīcu, klosteru un citi zemnieki. Vairums no tiem, ap 70 %, bija latvieši, diezgan daudz krievi, baltkrievi un poļi.

Pilsētās dzīvoja tikai 6703 iedzīvotāji, no kuriem lielākā daļa bija ebreji, nedaudz arī krievu ierēdņi un poļi. Latgales raksturīga īpašība jau tolaik bija samērā liels dažādu tautību sajukums.

Kopumā Latgale bija retāk apdzīvota kā Vidzeme, taču iedzīvotāju sadalījums bija stipri nevienmērīgs. Vietās ar zemkopībai labvēlīgiem apstākļiem iedzīvotāju blīvums bija liels, turpretī citur, sevišķi ap Lubānas ezeru un Ludzas apriņķa ziemeļu daļā (tagadējā Balvu rajonā), kur augsnes bija pārmitras un lielas platības klāja meži un purvi, zemnieki to vidū dzīvoja kā salās, kas atradās tālu viena no otras.

Pēc sensenām parašām Latgalē, tāpat kā Vidzemē un Kurzemē, muižas teritorija dalījās zemnieku zemē un muižas saimniecības zemē. Zemnieku zeme, tāpat kā citur, bija muižnieka virsīpašumā, bet zemniekiem bija īpašumtiesīgas lietošanas tiesības, samaksājot par to dzimtsnomu (obroku) graudā vai naudā, kā arī pildot zināmas klaušas. Formāli pēc pievienošanas Krievijai Latgalē saglabājās senais ***„Lietuvas statuts"***, kas ierobežoja dzimtbūšanu un muižnieku varu pār zemniekiem. Taču to ievēroja tikai valsts zemēs, turpretī muižnieki savās muižās rīkojās brīvi, neievērojot nekādus klaušu ierobežojumus.

Pēc Polijas pirmās sadalīšanas zemnieku tiesiskais stāvoklis Lietuvas bijušajās zemēs, arī poļu Inflantijā (Latgalē) strauji pasliktinājās. Krievijā šai laikā valdīja ķeizariene Katrīna II, kuras laikā dzimtbūšana bija sasniegusi augstāko pakāpi un Krievijas muižniecība uzlūkoja zemnieku gandrīz kā savu vergu. Pievienotajos Žečpospolitas apgabalos „Lietuvas statuts" zaudēja spēku.

Pamazām zemnieku stāvoklis Latgalē sāka pielīdzināties Iekškrievijas apstākļiem un līdz ar to kļuva smagāks. Ieviesās prakse pārdot zemniekus bez zemes atbilstoši krievu muižnieku tiesībām un paražām. Notika gruntsnomas (obroka) aizstāšana ar klaušu darbu, ieviešot arī riežu sistēmu, atsakoties no klaušu normēšanas. Zemnieki smagi izjuta arī vietējo muižnieku no poļu šļahtas pārņemto saimniekošanas kārtību – muižas ieķīlāšanu kreditoram kopā ar visiem zemniekiem, t.s. „zastavu". Pie šī kredīta veida kreditors līdz parāda atmaksai ieguva tiesību pārvaldīt muižu, tiesības izrīkot zemniekus un saņemt visus muižas ienākumus kā procentus par aizdoto naudu. Muižas nomnieki parasti rīkojās kā īslaicīgi saimnieki, paaugstinot zemniekiem klaušas un nodevas un neieguldot naudu muižas saimniecības uzturēšanai. Šāda kārtība nedeva iespēju zemniekiem nostiprināt savu saimniecību, jo viņi bija pakļauti nomnieka īslaicīgajām interesēm. Daudzi no viņiem izputēja, vēl citi, labāku dzīvi meklēdami, gāja prom no muižas.

Nevedās arī muižu saimniecība, ko vēl pasliktināja tas, ka Latgales muižnieki, pretēji Vidzemes, paši neapsaimniekoja savus īpašumus, bet nodeva tos kreditoru

pārvaldīšanā. Muižās pamatnozare bija zemkopība: audzēja rudzus, miežus un linus. Lopkopība bija mazattīstīta, lopu produktivitāte ļoti zema, tos turēja galvenokārt mēslu iegūšanai lauku mēslošanai. No senlaikiem bija saglabājusies biškopība. Nodarbojās arī ar zveju un medniecību, pie kam medījumus un kažokādas veda pārdot uz Pēterpili. Vienīgā rūpnieciskā nodarbošanās bija degvīna tecināšana, kas deva muižām lielus ienākumus.

Zemes pamatiedzīvotāji latvieši pēc laikabiedru tēlojuma bija pelēki, vienaldzīgi pret visu un padevušies dzeršanai, strādāja pletnes dzīti. Kaut arī tautai netrūka talanta un zemnieki prata darīt visus darbus, dzimtbūšana viņus bija padarījusi par tādiem, kas strādāja tikai pletnes dzīti [4:429-433; 449-458]. Nabadzība bija ļoti liela. Patiesie zemes pārvaldnieki, kā norādīja J.Ekardts, bija ebreji, kuru rokās bija tirdzniecība un arī lauksaimniecība, jo viņiem bija iznomātas vai ieķīlātas daudzas muižas [6].

Vispārējā nabadzība un ekonomiskās grūtības spieda muižniecību meklēt izeju. Daudzi atzina par vēlamu iet to pašu ceļu kā Vidzemē un Kurzemē, proti, veikt zemnieku atbrīvošanu 1817.-1819. g. likumu garā. Šādi uzskati plaši izplatījās Daugavpils apriņķī, un Baltkrievijas gubernators pat apstiprināja speciālu komisiju attiecīga likumprojekta izstrādāšanai. Taču apriņķa muižnieku sapulce 1819. g. ar balsu vairākumu šāda likumprojekta izstrādāšanu noraidīja kā nesavlaicīgu, motivējot ar to, ka apriņķa zemnieki tik krasām tiesiskām un saimnieciskām pārmaiņām vēl neesot nobrieduši. Zemnieku brīvlaišanai sevišķi pretojās lielie zemes īpašnieki, kuri nedzīvoja savās muižās, bet mēdza tās kopā ar zemniekiem iznomāt. Līdz ar to zemnieku brīvlaišana tiem bija materiāli neizdevīga, jo nāktos pārstrādāt nomas līgumus [20: 398-399].

1830.-1831. g. bijušās Polijas valsts plašos apgabalos notika poļu sacelšanās ar mērķi atjaunot valsts neatkarību. Sacelšanās kustība izplatījās arī Latgalē, un pēc tās apspiešanas muižniecība – aktīva dumpja līdzdalībniece, dabūja izbaudīt visas neveiksmīgā dumpja sekas. Ķeizars Nikolajs I nolēma izmantot radušos situāciju, lai sagrautu poļu šļahtiču ekonomisko varu, atrautu no tiem zemniecību un nostiprinātu valsts rietumu robežas. Valdība veica dažas reformas zemniecības stāvokļa uzlabošanai, kā arī Latgales kolonizācijai [8: 74-78].

Kolonizācijas nolūkos Latgalē un Zemgalē, sevišķi ap Daugavpili, Izvaltu un Augšzemē ap Ilūksti nometināja iebraucējus no Iekškrievijas. Tiem pievienojās no krievu armijas pēc dienesta atvaļinātie karavīri, kuriem iedalīja zaldātu zemi – nelielas piemājas saimniecības. Vietām Latgalē izveidojās pat veselas krievu ieceļotāju sādžas ar tiem raksturīgo kopējo, „obščinas" tipa zemes lietošanas veidu – zemes sadalīšanu šņorēs pēc sādžā esošo pieaugušo vīriešu „dvēseļu skaita", un zemes regulāru pārdalīšanu starp tiem.

Lai pārvilktu zemniekus valdības pusē un noskaņotu tos pret poļu muižniecību, ķeizars Nikolajs I nolēma nedaudz uzlabot zemnieku stāvokli. Viņš attiecināja uz Latgali likumu par zemes inventūrām, kuru uzdevums bija zemnieku klaušu un nodevu noskaidrošana un fiksēšana, uzdodot to ievērošanu muižniecībai pie klaušu noteikšanas zemniekiem. Muižniecība inventūru izvešanai pretojās, taču ar 1847.-1848. g. tās ieviesa dzīvē. Inventūru izpildes tehniskos nosacījumus minētos gados papildināja, tā ka tie kļuva līdzīgi Vidzemes 1804. g. zemnieku likumam. Inventūru izvešanā vadījās no šādiem principiem:

- visa zeme ir muižnieku īpašums, taču tā zemes daļa, kas ir ilgstoši bijusi zemnieku lietošanā (t.s. zemnieku zeme) ir arī turpmāk nododama zemnieku ilgstošā lietošanā;
- muižnieks nevar zemniekiem atņemt un pievienot muižas laukiem to zemi, ko zemnieks pēdējos 6 gadus ir lietojis;
- zemnieku klaušas un nodevas ir normējamas atkarībā no viņa lietošanā esošās zemes platības un labuma.

Bez tam likums paredzēja, ka, atsavinot zemi, muižniekam ir jāatstāj zemniekiem vismaz 4,5 desetīnas uz katru pieaugušo vīrieti.

Šie likumi stājās spēkā ar 1856. g. Tiem bija ļoti liela nozīme, jo tie, līdzīgi kā Vidzemes 1804. g. likums, ievērojami palielināja zemnieku tiesības. Noteiktā 4,5 desetīnu norma uz dvēseli saglabājās arī 1861. g. zemnieku brīvlaišanas likumā.

Veikt minētos pasākumus kaut nelielai zemnieku stāvokļa uzlabošanai valdību mudināja arī zemnieku nemieri, masveida bēgšana un izceļošanas kustība, kas 1847. g. pārņēma visu Vitebskas guberņu. Tā izcēlās sakarā ar valdības atbalstu Melnās jūras piekrastes kolonizēšanai un ar zemes inventūru izvešanu Vitebskā. Zemnieku starpā bija izplatījušās baumas, ka visu Vitebskas guberņu sakarā ar zemes mazauglību un sliktajiem klimatiskajiem apstākļiem paredzēts apaudzēt ar mežu, bet iedzīvotājus pārcelt uz dienvidiem, uz auglīgākiem apgabaliem. Tāpat baumoja, ka tikai muižnieki kavējot valdības lēmuma izpildi. Tad zemnieki sāka rīkoties uz savu roku, it sevišķi Latgales kaimiņapriņķos Sebežā, Drisā, Nevelē: viņi pārdeva lopus un inventāru un posās uz pārceļošanu. Vietām tie sapulcējās lielā skaitā un devās ceļā paši uz savu roku. Veseli apriņķi varēja palikt tukši no iedzīvotājiem. Valdība jutās spiesta nosūtīt uz Vitebskas guberņu karaspēku zemnieku nemieru apspiešanai un pārceļotāju nosūtīšanai atpakaļ uz dzimtiem pagastiem. Taču fakts, ka zemnieku stāvoklis bija tik slikts, ka tie bija ar mieru pamest dzimto pusi un lielāko daļu mantas un meklēt laimi svešumā, norādīja uz neapmierinošo stāvokli un reformu nepieciešamību.

13.2.2. Zemnieku brīvlaišana Latgalē 1861. gadā

19. gs. vidū visā Krievijas impērijā bija nobriedis uzskats par dzimtbūšanas atcelšanas nepieciešamību. Valstī risinājās saimnieciskās izmaiņas – attīstījās satiksme, tika būvētas dzelzceļu līnijas, radās lieli rūpniecības uzņēmumi, veidojās liels Viskrievijas tirgus, kurā iekļāvās arī lauksaimniecības ražojumi. Dzelzceļu būvi Krievijas valdība projektēja ar aprēķinu savienot Pēterburgu un Maskavu ar galvenajiem Impērijas saimnieciskajiem apgabaliem un ostas pilsētām. Baltijas provincēs pirmo dzelzceļa līniju, no Rīgas līdz Daugavpilij, uzcēla 1858.-1861. g., un vēlāk to pagarināja līdz Caricinai (Volgogradai). 1868.-1879. g. uzcēla dzelzceļa līniju Rīga – Jelgava – Liepāja, un 1876. g. – Liepāja – Romni. 1877. g. izbūvēja dzelzceļu Rīga – Tukums. Dzelzceļu būve veicināja rūpniecības un vienota tirgus attīstību. Taču procesu, kā arī pāreju uz intensīvu ražošanu kavēja dzimtbūšana, nebrīvais darbs uz laukiem un arī rūpniecībā. Ar 19. gs. vidu muižnieki arvien vairāk sāka atteikties no klaušu darba un pāriet uz zemes iznomāšanu pret maksu naudā, it sevišķi nemelnzemes zonā: 1861. g. klaušu darbu daļa nomas līgumos Maskavas guberņā bija ap 32 %, Vladimiras – 30 %, Jaroslavļas – 13 %, Kostromas guberņā – 12 %, turpretī Krievijas melnzemes apgabalos – ap 75 %, Ukrainā – 97-99 % [22: 493-498].

Ar dzimtbūšanu saistītā cilvēku mazieinteresētība darba rezultātā un nebrīvais darbs kopā ar atpalicību lauksaimniecības darbarīkos bija arī viens no biežo neražu un bada un līdz ar to zemnieku nemieru cēloņiem. To pastiprināja ķeizara Nikolaja I kari ar Turciju un sevišķi neveiksmīgais Krimas karš (1853.-1856. g.) ar Anglijas-Francijas-Itālijas-Turcijas koalīciju, kurā Krievija cieta neveiksmi. Arvien lielākā muižniecības daļā nobrieda uzskats, ka neapmierinošā saimnieciskā stāvokļa cēlonis ir dzimtbūšana, tādēļ tā ir atceļama. Valdošajās aprindās izplatījās doma, ka *„labāk atbrīvot zemniekus no augšas, lai atbrīvošanās nenotiktu no apakšas"*. Sevišķi plaši šo domu atbalstīja nemelnzemes zonas muižniecība. 1858. g. sāka izstrādāt zemnieku atbrīvošanas likumprojektu, un 1861. gada 19. februārī (5. martā) Krievijas cars Aleksandrs II parakstīja „Brīvlaišanas manifestu", atceļot Krievijas impērijā dzimtbūšanu.

Brīvlaišanas manifestu attiecināja uz visu impēriju, izņemot Poliju, Somiju un 3 Baltijas guberņas, kurās bija atļauta sava vietējā kārtība. Manifests sastāvēja no kopējās daļas un 4 vietējiem likumiem par zemes piešķiršanu:

- lielkrievu un baltkrievu guberņās;
- mazkrievu guberņās;
- Dienvidrietumu provincēs;
- Ziemeļrietumu provincēs.

Pēdējās ietilpa arī Vitebskas guberņa ar 3 Latgales apriņķiem.

Agrāro reformu bija paredzēts veikt 3 kārtās. Pirmajā kārtā, no 1861. līdz 1863. g., bija jāveic pārkārtojumi vietējās pašvaldībās, nododot tās zemniekiem un uzdodot tām uz priekšu kārtot lietas, kas bija saistītas ar līdzšinējo dzimtkungu varu pār zemniekiem. Taču zemnieku pašvaldību darbību stingri kontrolēja un vadīja ar valdības cirkulāru, nosacījumu, izskaidrojumu u.c. palīdzību.

Otrajā kārtā visur bija jāizdara inventūras un jāievieš „zemesruļļa grāmatas", kuras bija līdzīgas vaku grāmatām Vidzemē un saturēja ziņas par zemnieku un muižas ļaužu skaitu, to sadalījumu (saimnieki, iebūvieši, kalpi), par zemes platībām, maksājamām nodevām un klaušām. Iekškrievijā šīs kārtas darbi ilga daudzus gadus, bet Latgalē, sakarā ar poļu 1863.-.1864. g. sacelšanos, tikai pāris mēnešus.

Trešajā kārtā bija jāpabeidz zemes nodošana zemnieku vai sādžas kopienas īpašumā.

Tāpat kā tas bija noticis Baltijas guberņās, visa zeme ar brīvlaišanas manifestu principā tika atzīta par muižnieku īpašumu. Taču zemnieku atbrīvošana bija atšķirīga – **līdz ar personīgo brīvību zemnieki ieguva tiesības saņemt beztermiņa lietošanā to zemes daļu, kuru tie līdz šim bija lietojuši, pie tam ne mazāk kā 4½ desetīnas uz dvēseli.** Šo zemi zemniekiem bija jāizpērk no muižniekiem, pie kam cenas kārtoja likums, nosakot, ka esošā nomas nauda kapitalizējama ar 6 %. Par zemnieku maksājumiem garantiju uzņēmās valsts, samaksājot muižniekiem 80 % no aprēķinātās summas ar valsts vērtspapīriem. Atlikušie 20 % zemniekiem bija jāmaksā tieši muižniekiem. Tie 80 %, kurus muižniekiem samaksāja valdība, zemniekiem bija jāatmaksā valstij 49 gadu laikā, rēķinot 6,5 % rentes. Zemnieki kļuva par izpirktā zemes gabala īpašniekiem ar līguma parakstīšanas dienu [24: 126-132].

Brīvlaišanas likums vadījās no sociāli politiskiem mērķiem, proti, visu zemnieku nodrošināšanas ar zemi. Līdz ar to gandrīz visur uz sētu iznāca nelielas zemes platības: melnzemes apgabalos 3,0-4,5 desetīnas, nemelnzemes apgabalos

3,5-8,0 desetīnas un stepes zonā 6,5-12,0 desetīnas. Tas nedeva iespēju izveidot ekonomiski spēcīgas zemnieku saimniecības, bet spieda daudzus zemniekus „iet peļņā" – meklēt blakus nodarbošanos muižā, plaši attīstītajā dzelzceļu būvniecībā, rūpniecībā vai kur citur.

1861. g. reformas attiecināja arī uz Latgali, pie kam še bija ievērojamas īpatnības. Poļu sacelšanās ieguva nacionālu raksturu, un par tās mērķi kļuva Polijas-Lietuvas valsts atjaunošana, iesaistot kustībā ne tikai poļus, bet arī lietuviešus, baltkrievus un ukraiņus. Varšavā nodibināja Centrālo nacionālo padomi, kas sevi pasludināja par Pagaidu valdību un aicināja uz cīņu par valsts atjaunošanu. Arī Lietuvā, Viļņā, nodibināja komiteju, kas uzņēmās cīņas vadību Viļņas un Kauņas guberņās. Sacelšanās aptvēra arī Latgales apriņķus, un tajā iesaistījās plašas muižniecības aprindas, pie kam sadursmes turpinājās visu 1863. un daļēji 1864. g., kad krievu armijai izdevās sagūstīt Lietuvas sacelšanās kustības vadītājus A. Mackēviču un K. Kaļinovski, kurus sodīja ar nāvessodu. Sacelšanās apspiešanu Krievijas ziemeļrietumos vadīja ģenerālgubernators M. Muravjovs, kas izcēlās ar lielu nežēlību un ieviesa Lietuvā plašas represijas [3: 113-115].

Sacelšanās skāra arī Latgales apriņķus, kuriem jau 1863. g. piemēroja „papildus noteikumus", ar mērķi ierobežot poļu muižnieku tiesības atgriezt zemniekiem zemi, kā arī paredzēja zemes tūlītēju izpirkšanu par pazeminātu cenu, tā cenšoties vājināt poļu muižniecību. Līdz ar to Latgalē no agrārās reformas pirmās kārtas pārgāja tūlīt uz 3. kārtu.

Latgalē, tāpat kā Iekškrievijā, zemes reforma vadījās no sociālpolitiskiem mērķiem – nostiprināt tradicionālo lielkrievu sādžas kopienu (obščinu), izdalot zemi visai kopienai, kura to tālāk sadalīja kopienas ģimenēm – sētām. Līdz ar to Latgalē, atšķirībā no Vidzemes un Kurzemes, neveidojās skaitliski ierobežota saimnieku un plaša bezsaimnieku šķira, bet gan daudzi sīkzemnieki, kuru rīcībā bija nelieli zemes gabali, kuri pie tam bija sadalīti vairākās strēmelēs. Zemnieku saimniecības bija daudz mazākas nekā Vidzemē un Kurzemē. To vidējā platība Daugavpils apriņķī bija 7,5 ha, Ludzas apriņķī – 7,3 ha un Rēzeknes apriņķī – 6,5 ha, bet aramzemes attiecīgi 3,7 ha un 3,4 ha. Pļavas un ganības bieži bija sādžas koplietošanā [15: 403-404].

Latgales sādžas atšķīrās no Iekškrievijas sādžām – tās bija nelielas, tajās arī nenotika regulāra zemes pārdalīšana starp kopienas locekļiem, kā tas bija Iekškrievijā. Tāpēc, jau sākot ar 1861. g., latviešu apriņķos noteica citu zemes ierīcības kārtību nekā pārējā Vitebskas guberņas daļā, ievērojot esošās īpatnības. Pretēji Iekškrievijai, zemi Latgalē piešķīra nevis kopīgi sādžas kopienai, bet gan par dzimtu katram sētas saimniekam [17: 286-300].

Latgales zemniecības likteņus pēc brīvlaišanas stipri ietekmēja poļu 1863. gada sacelšanās, kas ilga vairāk par gadu un pēc kuras apspiešanas Krievijas valdība pastiprināja pret poļiem, galvenokārt tās aktīvo daļu – šļahtu, represijas. Pretpoļu akcijas notika arī Latgalē, kur atcēla no amatiem poļus un atvietoja tos ar krieviem. Lai grautu poļu muižniecības saimniecisko pamatu, Vitebskas guberņā pazemināja inventūrā konstatēto un zemesruļļos ierakstīto gruntsnomas taksi par 58,6 %, nosakot vidēji 1 rubli 04 kapeikas par desetīnu. Tas ievērojami pazemināja zemnieku zemes izpirkuma maksu. Bez tam krievu valdība konfiscēja dumpīgo šļahtiču un poļu viensētnieku zemi, nododot to sadalīšanai iebūviešiem un babuļniekiem. Tiem zemniekiem, kam poļu muižnieki bija atņēmuši zemi pēc 1857. g., to atdeva atpakaļ.

Pēc poļu sacelšanās apspiešanas Latgalē izveidojās īpatnējs stāvoklis: muižnieki bija kļuvuši nabadzīgi un bez autoritātes, krievu ierēdņi zemē jutās kā svešinieki, zemnieki sava nepietiekošā izglītības līmeņa dēļ vēl nespēja saņemt saimnieciskās dzīves vadību savās rokās. Latgalē šai laikā trūka pārtikas un rūpniecības preces, vienīgi degvīns visur bija pārpilnībā.

Zemkopības attīstību gadsimta beigās kavēja vairāki faktori, no kuriem minami: zemnieku saimniecību nelielā platība, zemes sadalījums šņorēs un zemes izpirkšanas parādi.

Saimniecības vidējā platība bija tikai ap 6-8 ha, pie kam īpašuma sadrumstalotības process turpinājās kā mantošanas, tā pirkšanas-pārdošanas gadījumos. Lai to novērstu, valdība 1886. g. aizliedza sētas dalīšanu, taču zemnieki šo aizliegumu neievēroja.

Muižnieku zemnieki savu zemi bija iepirkuši galvenokārt 1863.-1885. g., noslēdzot izpirkšanas aktus par 355469 desetīnām. Zemes izpirkšanai valdība piešķīra 6,14 milj. rubļus lielu aizdevumu, kuru atmaksāt zemniekiem bija visai grūti. Kad 1905. g. Krievijā notika revolūcija, valdība, lai mazinātu laukos politisko spriedzi, noteica galīgo zemes izpirkšanas termiņu uz 1907. gada 1. janvāri, dzēšot nenomaksāto aizņēmuma daļu.

Zemkopības attīstību kavēja arī tas, ka ciemos dzīvojošiem zemniekiem zeme bija sadalīta šņorēs, kas robežojās ar kaimiņu šņorēm un kuru apstrādāšanu parasti veica vienlaicīgi viss ciems. Līdz ar to darbu izpildes termiņi bija saistīti, bieži atkarājās no slinkākajiem un vājākajiem saimniekiem, kas nelabvēlīgi ietekmēja darbu izpildi. Šņoru sistēma bija saistīta arī ar visiem vienveidīgu zemes izmantošanas sistēmu, kavēja augmaiņas ieviešanu un pāreju uz kultūraugu daudzveidību. Lai sekmētu zemkopības uzplaukumu, Krievijas valdības vadītājs P. Stolipins 1906. g. izdeva likumu par zemes ierīcības komisiju dibināšanu laukos un sādžu sadalīšanu viensētās. Latgalē, kur vienmēr bija tieksme zemniekiem izdalīties no ciema un veidot viensētas, ciemu sadalīšana ritēja straujāk nekā citur Krievijā. Taču tas bija ilgstošs process, un līdz Pirmajam pasaules karam viensētās tika sadalītas ap 18 % sādžu zemju. Pirmie no sādžas izdalījās strādīgākie un turīgākie zemnieki.

13.3. Tautiskā atmoda un lauksaimniecība

Līdzās dzimtbūšanas atcelšanai, māju iepirkšanai par dzimtu un agrārreformai Latgalē, ar 19. gs Latvijā un Igaunijā sākās vietējo zemnieku – latviešu un igauņu tautiskā atmoda.

Tautiskās atmodas sākuma iedīgļi bija meklējami jau agrāk – tad, kad Rietumeiropā izplatījās apgaismības idejas, un uzskati par visu cilvēku vienlīdzību dzimšanas brīdī; līdz ar to sākās esošās kārtu sabiedrības kritika. Baltijas vācu sabiedrības progresīvā daļa, sevišķi tās inteliģence un daļa mācītāju veicināja apgaismības vēsmu ienākšanu arī tolaik sašķeltajā Latvijā (skat. 10.5. apakšnod.). Lielu ietekmi atstāja arī franču revolūcija 18. gs beigās. Apgaismības idejas bija izplatījušās jau agrāk un saistījās ar universitāšu dibināšanu Viļņā (1579. g.) un Tērbatā (1632. g.) un iespējām celt vietējo iedzīvotāju vispārējo kultūras līmeni. Jauno vēsmu izplatību veicināja tas, ka Latvijas teritorijā no radniecīgajām latgaļu, kuršu, sēļu un zemgaļu tautām, kā arī no še dzīvojošiem lībiešiem veidojās viena – latviešu

Mahjas weesis.

Nr. 1. Pirmdenā 2. Juhli 1856.

Meers!

Pirmais wahrdß, ko Mahjas weesis laſsa!
Meers! Meers! wiss semmes, gaisekſcha labā
prahtē!
Meers! Meers! ir tas, pehz kura karsti praſsa,
Kam prahtē jel mes no Dēwa bahrniņahs!
Meers ir ta ihsta ſwehtiſchanas ſaſſa,
Geſch karrad tahs wiſſ labdarnß ſaiſchkuhſtās!
Meers ir tas labdeß, kur ſaſſa mihlestība,
Gerb greſnība un dſerwang uſtuhſtība!

Schis ſwehtais meers it ka no jauna pſimmē
Mu aſkī nahkot wahſtē ſahdſchahs.
Zaß dſerſſinga pahdſa negaiſā wezeriņſch ſlumſt,
Zaur to paſch paſaul' krīna ſirſ'ſchķīdē.
Wiſſ karſch un tumſchā nahwes behdſ gaimatē,
Kur gaiſch, tihſ' nagainā elle ſpihdamē!
Kur mihlā meerā pa wiſſahm ſemmēs mallahjam!
Kur wahra meerā lihſt' paſcham paſaul's gallam!

Jā tahdſchaſi, kad zaur karra dſerſſnuß,
No ſchahda pahſa tihſlēs ſwehbahdi,
Kad bihſtme nahw' un elle-nagam' ſarſſnuß
Zaur wiſſi ſeſlaſtiba negantiga.
Ak rahſeß ſawas ſahtas meera dſerſſnuß
Ar zeeſla ſilla ſirſ' un wehſcheli,
Zam uahſertahdi, zaur ka ſchihd behdas behdſchā
Un tihſi ar teem ſwarad lai tihſchahi ſtahrpſchā!

Allelujā! Lai gahdā un ſlawa
Ar augſtahm dſeſſmahm Pannelē Kam
Zam, kā to ſirſnu karſtu tawa
Un behda eſſoht iſlerſchas!
Kas nemeeru un kapēd mehſlē
Un jauka meera ſarnaga
Ar mihlahm Tehwa rohkāhm gehſt
Wahr wiſſa plaſchu Eiropu!

Zam lunga Kungam, karra rahſta
Pahwahrta wiſſa paſaule,
Kas Meeru pehz Sawa prahta lohſta,
Par labbu wiſſa beidſchāh —
Zam, lai ar tahjahm patihkama
Nu uhſkeh wiſſa Eiropa,
Lo mihlu meeru ſaeenkoma
Ar ſirſſchaun Allelujā!

Lai kalni, ſeljaß, meſchi, laukī
Lai bahſß, plaweß, palerſaß
Nu meera dſerſſnahm aiſſaun jaukī —
Wiſſ radſinjumā lai preezejahs;
Lai wiſſi weenā ſahpē ſakļahſ,
Zam lunga Kungam uhſerdahs,
Ka mihlais meers un atkal mehjās
Lai remahdā wiſſ per galla ſlahpi!

Meers behdſēs behſnē un Dēwa Garra —
Karſch elleß ſehrß, to ſahkuſs ſehnt!
Meers wiſſu bahdu dſihwu darra —
Karſch wiſſu dſihwu bahdā ſemmē taiſ!
Meers ſwehtiba wiſs ſemmes laiſa —
Karſch arweſt bahdu un truhkſmu!
Meers lauſchu ſirdſnus ſaſkan raſa —
Karſch negaſmu un nejaukſu!

Meers nihzinā' wiſſus dſihwotajuſ,
Meers ſemmi un tautas apſlehga;
Meers ſirdſ wiſſ' un mahſitajuſ,
Meers lauſchu dſihwi atwehga.
Meers pereſtā' pagrahbu un klehpi,
Meers wiſſu gohdā un ſlawā;
Meers meſ' un dſwehſelē mantoß ſpehjā,
Meers perſchkirt wiſſu ſkaidrāku!

13.1.att. **„Mājas viesis" pirmais numurs**

tauta, pie kam šis process nostiprinājās 18. gs., kad lielās mēra epidēmijas laikā izmira lielākā daļa lībieši, bet atlikušie asimilējās ar apkārtējiem latviešiem. Lietuvā šis process sākumā noritēja agrāk, jo še kā valsts ierēdņi un vietējie kunigi, tā arī zemnieki runāja lietuviešu valodā, pie kam valsts valoda bija latīņu; kunigu un ierēdņu pārpoļošanās notika tikai pakāpeniski.

Liela ietekme uz notikumiem Vidzemē bija arī G. Merķeļa grāmatai „Latvieši..", tāpat arī Tērbatas universitātes profesora G. Fr. fon Parota darbībai (sk. 11.1. nod.), tāpat citu mācības spēku publikācijām. Liela nozīme bija progresīvo muižnieku likumdošanas darbam, kuru rezultātā tapa zemnieku brīvlaišanas likumi Igaunijā, Kurzemē un Vidzemē un izvērsās Fr. Zīversa, H. Felkerzāma un citu darbība, kas, lai arī kā vērtēta, tomēr nesa apgaismības idejas un izmaiņas zemnieku tiesiskajā stāvoklī Baltijā (12.8. nod.). Liela nozīme bija arī skolu reformai, kuras rezultātā lasīt un rakstītpratēju skaits Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē strauji pieauga, un daudzkārt pārsniedza lasītpratēju skaitu Iekškrievijas guberņās. Tas deva iespēju veidoties latviešu un igauņu inteliģencei, pie kam par kultūras centru pamazām kļuva Tērbatas universitāte.

Latviešu literārā valoda sāka veidoties līdz ar pirmo latviešu avīžu un pirmo rakstnieku parādīšanos.

Pati pirmā avīze latviešu valodā iznāca Jelgavā ar Vidzemes ģenelrālsuperintendanta K.Zontāga atbalstu. To vadīja Lestenes draudzes mācītājs vācietis K.Vatsons, un tā saucās *„Latviešu avīzes"*. *„Latviešu avīzes"* iznāca ilgi, no 1822. līdz 1915. gadam, sākumā reizi nedēļā divu lapu lielumā. Cēlies no skotiem, mācītājs K.Vatsons bija latviešu tautas draugs, kas ticēja tās nākotnei un vēlējās sniegt palīdzīgu roku latviešiem kļūt par nāciju. Protams, „Latviešu avīzēm" bija teoloģiska ievirze, un tādas tās arī palika visu savu pastāvēšanas laiku. Tās nepieņēma 19. gs. otrā pusē strauji uzplaukstošo sociālismu, bet nepropagandēja arī pārvācošanos, kas gadsimta vidū plaši izplatījās. Pēc redaktora K.Vatsona nāves avīze nokļuva vācu mācītāju ietekmē un tās autoritāte samazinājās.

Desmit gadus vēlāk sāka iznākt otra avīze, kuras nosaukums bija *„Tas latviešu tautas draugs"* (1832.-1846. g.). Tās izdevējs bija Rīgas Jāņa draudzes virsmācītājs H. Treijs, bet redaktors – A. Leitāns. Arī šai avīzei bija teoloģiska ievirze, un to slēdza līdz ar H. Treija izsūtīšanu no Rīgas par vēršanos pret pareizticīgo baznīcu un zemnieku masveida pāriešanu pareizticībā.

Pēc „Tas latviešu tautas draugs" slēgšanas pagāja 10 gadi, līdz 1856. g. sāka izdot avīzi *„Mājas viesis"*. Tā bija pirmā avīze, kas nosvērās tautas atmodas darbinieku pusē un gāja kopsolī ar tiem. Tamdēļ „Mājas viesis" ieguva daudz jaunu līdzstrādnieku – tur sākuma periodā publicējās tautas atmodas darbinieki Krišjānis Valdemārs, Krišjānis Barons, Juris Alunāns un citi.

Tas bija iespējams tādēļ, ka pasaulē pēdējos 25-30 gados bija notikušas lielas izmaiņas – vienas paaudzes laikā bija izveidojusies spēcīga nacionāla kustība, kas pauda arī zināmas sociālas idejas un iestājās par tautu apvienošanu, nacionālas valsts izveidošanu un savas tautas interešu aizstāvību. Nacionālisms apvienojās ar sociālismu un pretēji liberālismam atzina, ka pie tautas pieder visi tās slāņi un šķiras, ne tikai bagātie un stiprie. To netieši atbalstīja ķeizara Napoleona izraisītie kari, pret kuriem nostājās veselas tautas – krievi, vāci, spāņi un citi. Krievija pat nosauca 1812. g. karu pret Napoleonu par „tēvijas karu". Jaunu saturu ieguva politiskās kustības visās valstīs. Vispirms radās kustība „Jaunā Itālija", kas 1831. g. nosprauda mērķi apvienot daudzās valstīs saskaldīto Itāliju un centās piesaistīt kustībai arī līdz šim apspiestās, mazāk mantīgās šķiras – inteliģenci, strādniekus, zemniekus. Pēc tam radās kustība *„Jaunā Polija"*, kas cīnījās par valsts atjaunošanu un dzimtbūšanas likvidāciju. Sevišķi stipri Krievijas valsts Baltijas provinces ietekmēja notikumi Vācijas ķeizaristē, jo tā bija saskaldīta daudzās valstiņās, kas domāja tikai par sevi – še radās kustība par jaunu, vienotu Vāciju – radās *jaunvāciešu* kustība, kas nesa sevī nacionālisma, progresa un tautas vienotības principus.

No Vācijas šī kustība pārsviedās arī uz Latviju, un še tautas atmodas darbiniekus sāka dēvēt par jaunlatviešiem. A.Leitāns „Mājas viesī" pauž latviešu tautas atmodas centienus. Auseklis atsauc tautas atmiņā Garlibu Merķeli un raksta par viņu:

„Tavs brīvais karogs, klintī sprausts,
Uz vienprātību tautu sauc
Un spēkus lasa, vieno."

Parādījās un aktīvi darbojās arī citi tautas atmodas darbinieki – F.Brīvzemnieks, A. Pumpurs, Krišjānis Valdemārs, Krišjānis Barons, Juris Neikens, Ernsts Dinsberģis, un tie spēki, kas pulcējās Rīgas latviešu biedrībā – B. Dīriķis, J. Caunītis, R. Tomsons un citi.

Tautas atmodas laikmets Latvijas un Igaunijas teritorijā sakrita ar plašu jautājuma iztirzāšanu par vācu un latviešu savstarpējām attiecībām. Plašas vācu aprindas norādīja, ka 17.-18. gs. latviešiem nebija savas literārās valodas, tie visi bija zemnieku kārtas ļaudis, un izglītotiem latviešiem būtu jāpieslienas vāciem, jo tie ir vienīgais spēks, kas notur Baltijas provinces pašnoteikšanos, savrupību un garīgo neatkarību no blakusesošā krievu kolosa. Šī virziena pārstāvji norādīja uz izglītoto vāciešu lielo nozīmi latviešu kultūras veidošanā, uz vācu mācītāju un literātu lielo ieguldījumu latviešu nācijas saglabāšanā un veidošanā. Viņi atsaucās uz Garlība Merķeļa, rakstnieka un apgaismības ideju paudēja Johana Gotfrīda fon Herdera, zinātnieka, valodnieka un etnogrāfa Augusta Bīlenšteina lielo ieguldījumu latviešu valodas izpētē un pilnveidošanā un tautas garamantu izpētē, kā arī uz citu vācu tautības humānistu darbību. Pamatojoties uz to, viņi sludināja izglītību ieguvušo latviešu pāriešanu vācu nometnē, pārvācošanos. Jo latviešu tautas nākotnei ticēja maz cilvēku – tika norādīts, ka izglītotie latviešu vīrieši labprāt apņem par sievām vācietes vai krievietes un viņu bērni ieplūst šais tautās, kā arī uz latviešu sieviešu nelielo bērnu skaitu, kā rezultātā tauta skaitliski sarūk. Pret šo virzienu aktīvi uzstājās tautas atmodas darbinieki, prasīdami celt godā tautiskumu, pētīt tās vēsturi un veidot vienotu nāciju.

13.2. att. **Krišjānis Valdemārs**

Stāvokli sarežģīja arī notikumi Krievijā – dzimtbūšanas krīze un sabrukums, saimnieciskā uzplauksme, nacionālas inteliģences izvei-došanās un slavofilu kustība. 19. gs. sākumā krievu inteliģence atradās Rietumeiropas ietek-mē, bet uzvara pār ķeizaru Napoleonu ļoti stipri cēla tās pašapziņu. 19. gs. vidū vispārēju ievē-rību guva lielā rakstnieku plejāde – Gogoļa, Turgeņeva, Gončarova, Dostojevska, Tolstoja un citu darbi, kas pacēlās pāri visam, ko krievu literatūra bija radījusi līdz tam. Ļoti stipri pieauga krievu nacionālisms, un līdz ar to panslāvisma idejas – visu slāvu tautu apvie-nošanās Krievijas vadībā. Krievijā tas izpaudās **slavofilu** kustībā, kas balstījās uz seno krievu tradīciju, nacionālisma un krievu ortodoksālās baznīcas – pareizticības atzīšanu un nostādīšanu pāri citām ticībām. Tas noveda pie mazo tautu pārkrievošanas centieniem, kas izpaudās arī Baltijas ģenerālgubernatūrā (skat.12.5. nod.).

Starp slavofīliem igauņu un latviešu zemēs sevišķi izcēlās Jurijs Samarins un Ivans Aksakovs, kuri darbojās politikā un sabiedriskajā dzīvē. Atbilstoši Iekšlietu ministrijas programmai, Jurijs Samarins sevišķi pievērsās Baltijas provincēm, vācot še materiālus par agrāro jautājumu, latviešu, vācu un krievu savstarpējām attiecībām. Viņš asi kritizēja seno vācu bruņniecības pēctečus, kuri bija pratuši saglabāt savu kundzību Baltijā, un atbalstīja to jaunlatviešu spārnu, kas gribēja saraut sakarus ar vāciešiem un izcēla savu tuvību ar slāvu tautām, tiecās saplūst ar tiem. Šai laikā tapa arī J. Samarina lielais darbs: „Krievijas malienes: krievu zemes pie Baltijas jūras", kurā viņš nešaubīgi prasa salauzt Baltijā vācu autonomiju un savienot latviešus ar slāvu nāciju. J. Samarina darbība stipri ietekmē „jaunlatviešus" un bija viens no iemesliem, kāpēc daļa no tiem (Kr.Valdemārs, K.Biezbārdis, Fr.Brīvzemnieks un pēc tam arī A. Pumpurs un citi) nostājās uz pārkrievošanās ceļa.

Jaunlatvieši un Kr.Valdemāra darbība

Vācijas un Krievijas notikumi atrada atbalsi visā Baltijā. To vairoja arī tas, ka līdz ar māju izpirkšanu īpašumā latviešu un igauņu zemnieks bija kļuvis par privātīpašnieku un viņa atkarība no muižas mazinājās, bet turība auga. Vācu apgaismības darbinieki bija cēluši to izglītības līmeni un ieaudzinājuši tieksmes pēc augstākās izglītības, kuru tolaik Baltijas ģenerālgubernatūrā ieguva Tērbatas universitātē. Še arī 19. gs. vidū bija prāvs latviešu studentu skaits, kuru vidū sevišķi izcēlās **Krišjānis Valdemārs**. Dzimis Kurzemē, Talsu apriņķī saimnieka ģimenē, Valdemārs pabeidza Lubezeres skolu, vēlāk Liepājas ģimnāziju un 1854. g. sāka studijas Tērbatas universitātes tautsaimniecības fakultātē. Viņa sirds šai laikā vēl bija karsta, un Kr.Valdemārs, juzdams publicista dāvanas, rakstīja:

Mēs latvieši! Un pie šī vārda
Mēs mūžam draugi paliksim.
Kas tautas godu kājām spārda
To vārguli nožēlosim.

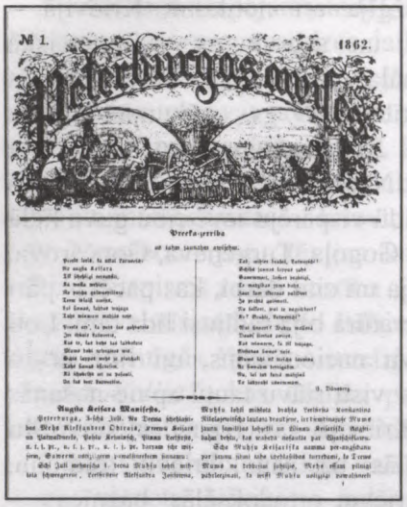
№ 1. 1862.

Pēterburgas avīzes

13.3. att. **„Pēterburgas avīzes" pirmais numurs**

Tērbatā viņš pieliek pie savas istabas durvīm uzrakstu *„C.Waldemar. Stud. Cam. Latweetis"* un gūst vispārīgu ievērību. Pie viņa t.s. *latviešu vakaros* sāk pulcēties 10-13 latviešu studenti, starp tiem arī Kr. Barons un J. Alunāns. Jau tolaik viņš nodarbojas ar publicistiku un daudz raksta par nacionālo atmodu. Pēc studiju pabeigšanas viņš pārceļas uz Pēterpili un kļūst par ierēdni Krievijas finansu ministrijā. Še veidojās arī viņa pasaules uzskats, kas kļuva arvien materiālistiskāks un prokrieviskāks. Viņa nopelns bija izvedot Baltijas jūras krastos nelielas ostas un latviešiem doties jūrnieka gaitās. Viņa sauklis bija: *„latvji, brauciet jūriņā, krājiet zeltu pūriņā"*.

Otrs viņa nopelns bija *„Pēterburgas avīžu"* izveidošana un izdošana 1862.-1865. g. Šīs avīzes ar savu radikālismu un pretvācu noskaņojumu ieguva tautā, ieskaitot arī latviešu zemniekus, lielu popularitāti un atsaucību, jo latviešos, kuri tikko raisījās vaļā no vācu ietekmes, pret vāciem vērstie raksti bija ļoti populāri. Populāri bija arī „Pēterburgas avīžu" pielikumi *„Zobu gals"*, kas izsmēja latviešu pilsonisko sabiedrību un deva tai palamu *„bizmaņi"*.

Taču Kr.Valdemāra darbībai bija arī lielas ēnas puses, kas liek mums kritiski to izvērtēt. Pirmkārt, Kr.Valdemārs neticēja latviešu tautas nākotnei un uzskatīja, ka tā varētu pastāvēt vēl varbūt pāris simtu gadu, un tad tautai ir jāizzūd. Otrkārt, viņš visādi veicināja latviešu emigrāciju uz citām krievu guberņām un latviešu pārtautošanos jaunajās apmetnēs, ja vien tas ceļ emigrantu materiālo labklājību. Viņa aizstāvētais viedoklis bija – kur labi, tur tēvija. Un treškārt, viņš izvērsās par latviešu pārkrievošanās krasu atbalstītāju, uzņēma sakarus ar slavofīliem, un viņa piekritēji, piemēram, Kaspars Biezbārdis, nopēla poļu dumpi un atklāti lūdza Krievijas iekšlietu ministru 1863. g. jūnija vēstulē *„uzņemt latviešus Krievu tautas vienotā saimē"* [5: 127-129].

Arī pazīstamais publicists Visvaldis Lācis, plaši aplūkojot Kr.Valdemāra dzīvi un darbību, nosauc to par nacionālpolitisku aklumu. Savā grāmatā „Latviešu zemes un tautas vēsture. I" viņš citē paša Kr.Valdemāra vārdus: *„Varu sacīt, ka esmu daudz strādājis Baltijas pārkrievošanas labā un gandrīz vairāk kā neviens cits ar lielu enerģiju jau 25 gadus"* [9: 27].

Līdz ar Kr.Valdemāra aiziešanu no Tērbatas, tautas atmodas darbinieku aktivitātes nebeidzās. 1865. g. še ieradās **Atis Kronvalds** – rakstnieks un sabiedriskais darbinieks. Tērbatā viņš iestājās universitātes pedagoģiskajos kursos, gatavojoties skolotāja amatam. Viņš darbojās vēstures filozofijā, aizstāvot apgaismības idejas, pulcinot ap sevi latviešu un arī igauņu studentus un visādi veicinot latviešos tautisko garu. Kronvalds bagātināja arī latviešu valodu, ieviešot tādus jaunvārdus kā tēls, daile, viela u.c. Pēc Tērbatas universitātes beigšanas viņš darbojās Vecpiebalgā, plaši propagandējot savas idejas un domas apkārtnes zemniecībā. Galvenā viņa doma bija – latviešiem nevajag pārtautoties, ne par vācieti, ne krievu tapt. Referējot skolotāju konferencēs, Kronvalds ietekmēja to darbību, un caur skolotājiem – Vidzemes

zemnieku bērnus, no kuriem veidojās daudzi tautas atmodas darbinieki. Taču nāve pārtrauca viņa darbību ātri – Atis Kronvalds mira 38 gadu vecumā.

Atzīmējot tautas atmodas darbiniekus nevar izlaist arī *brāļus Kaudzītes – Kaudzītes Matīsu un Kaudzītes Reini.* Izglītību viņi ieguva ceļodami, un pēc tam Kaudzītes Matīss bija skolotājs Vecpiebalgā. Daudz viņi ir devuši skolas literatūrā, sarakstot un izdodot Vēsturi tautas skolām, Krievijas vēsturi, lasāmgrāmatu Sēta un Skola. Taču viņu mūža darbs, kas nesa viņiem slavu tolaik un sekojošās paaudzēs, bija romāns **„Mērnieku laiki"**, kura pirmais izdevums iznāca Jelgavā 1879. g. un kas ir piedzīvojis 16 atkārtotus izdevumus. Neiztirzājot sīkāk romāna saturu tikai jānorāda, ka brāļi Kaudzītes te apraksta veselu laikmetu zemnieku dzīvē, kad notika zemnieku māju iepirkšana par dzimtu, un kurus parasti arī dēvē par mērnieku laikiem. Dzīvodami Vecpiebalgā, apkārtējo ļaužu vidū, brāļi Kaudzītes arī ir radījuši daudzu personu tipus, kuru apzīmējumi ir kļuvuši par sugas vārdiem. Te ir latviešu zemnieki Tenis, Pāvuls un Prātnieks, un Ķencis, tautas darbinieks Pietuka Krustiņš un ākstīgais Švauksts, kuru vārdi ir kļuvuši par zināmu tipu simbolu. Ar savu romānu brāļi ievadīja veselu laikmetu latviešu literatūrā un stipri cēla tautas pašapziņu.

Liela nozīme tautas atmodas kustībā bija arī *Rīgas latviešu biedrības* nodibināšanai. 1867. g. Somijā un Igaunijas ziemeļos bija kārtējā temperatūras pazemināšanās, kuras izsauca vispārēju neražu. Tai sekoja pārtikas trūkums un bads. Valdība uzaicināja citu apgabalu iedzīvotājus sniegt bada cietējiem palīdzību. To izmantoja arī jaunlatvieši, kas lūdza atļauju nodibināt organizāciju palīdzības vākšanai un nosūtīšanai. Ģenerālgubernatoram pret to nebija iebildumu, un 1868. gada 22. februārī šāda palīdzības biedrība tika nodibināta. Pie tās izveidojās arī dāmu komiteja, kas vēlāk pārveidojās par Rīgas latviešu labdarības biedrību. Tā izvērsa aktīvu darbību, organizēja arī teātra izrādes un lūdza ģenerālgubernatoru atļaut dibināt pastāvīgu Rīgas latviešu organizāciju. Atļauju saņēma 1868. gada 12. oktobrī. Tā tapa „Rīgas latviešu biedrība", par kuras pirmo priekšsēdi ievēlēja Bernhardu Dīriķi, par vietniekiem R. Tomsonu un arhitektu J. Baumani. Biedrība attīstīja aktīvu darbību nevien Rīgā, bet arī uz laukiem, no kuriem tai laikā uz Rīgu devās ievērojams skaits aktīvu cilvēku, kas savas idejas izplatīja arī piederīgo un pazīstamu zemnieku starpā. Bija tapusi pirmā pilsonisko latviešu biedrība, kas savā darbībā ieguva *„māmuļas"* nosaukumu un apvienoja tos, kas nevēlējās iet pa toreiz uzplaukstošo sociālo attīstības ceļu.

Pie Rīgas latviešu biedrības izveidojās arī daudzas komitejas, kas darbojās latviešu vēstures, izglītības, literatūras un kultūras sfērās un sāka pabalstīt pirmos pētījumus šais nozarēs. Tā kā latvieši vispār bija pazīstami kā dziesmota tauta, dažādās Vidzemes un Kurzemes malās sākās koru dibināšana. Pirmie novadu kori radās jau pirms Rīgas latviešu biedrības izveidošanās Dikļos 1864. g. un Dobelē 1970. g., pie kam tos atbalstīja arī vācu apgaismības darbinieki – A.Bīlenšteins un citi, jo jau 1861. g. Rīgā, pēc Vācijas parauga, bija notikuši pirmie Baltijas vācu koru dziesmu svētki, kuriem bija plaša atbalss. Dziesmu svētki radīja lielu tautisku sajūsmu un atbalstu un radās doma sarīkot vispārējas Vidzemes un Kurzemes dziesmu dienas.

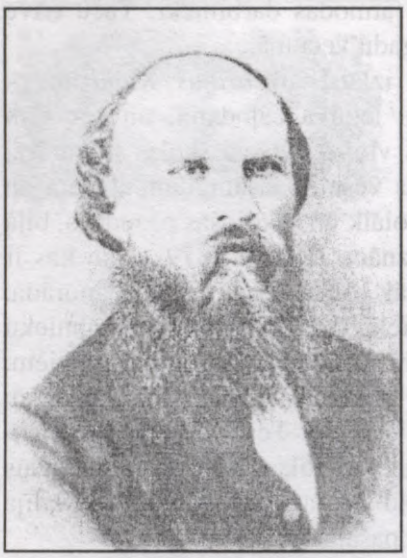

13.4.att. **Kronvaldu Atis**

Pirmie Vispārējie latviešu Dziesmu svētki notika Rīgā, laikā no 1873.gada 26. līdz 29. jūnijam (pēc vecā stila). Par virsdiriģentiem izraudzījās Jāni Bētiņu un Indriķi Zīli, izmantoja arī Jāņa Cimzes latviešu tautasdziesmu apdari „Dziesmu rotas" un Baumaņu Kārļa patriotiskās dziesmas, īpaši „Tēvijas dziesmu". Pirmie latviešu dziesmu svētki radīja spēcīgu patriotisku viļņojumu, kas stipri ietekmēja nacionālās atmodas kustību visā Baltijā, radīja lielu nacionālo pacēlumu. Dziesmu svētki aizrāva ne tikai latviešu pilsonisko spārnu, bet arī jaunlatviešus un vācu pilsonības liberālo spārnu.

Līdzīgu tautas atmodas kustības pacēlumu radīja arī tautas darbinieka **Andreja Pumpura** darbība, it sevišķi viņa dzeja „Stāsti manim, Daugaviņa", dzejoļu krājums „Tēvijā un svešumā" un episkais dzejojums **„Lāčplēsis"**. Tie visi atainoja tā laika pasaules uztveri Latvijā, sajūsmu par senajiem, brīvajiem laikiem (it sevišķi dzejolis *Imanta* un eposs *Lāčplēsis*), un atstāja ietekmi dziļu ietekmi uz visu nacionālās atmodas laikmetu. Lai gan Andrejs Pumpurs ar slāvu komitejas priekšnieka Aksakova palīdzību kļuva par panslāvisma idejas cīnītāju serbu atbrīvošanās karā pret Turciju, un pēc tam iestājās Odesas junkurskolā, kuru pabeidzis dienēja Krievijas armijā par virsnieku un uzkalpojās līdz štabkapitānam, sirdī viņš vienmēr palika par latviešu tautas atmodas kustības dalībnieku. Savā tautas eposā „Lāčplēsis" A. Pumpurs ir parādījis cīņu pret vācu bruņniecību – melno bruņinieku, tāpat kā tautas raksturīgākos tēlus – Laimdotu, Spīdolu, Kangaru. Laimdota parāda to cildeno un gaišo sievišķīgo tēlu, kas iztur priekus un bēdas un rada bērnus – latviešu tautas fiziskos un garīgos turpinātājus cauri gadsimtiem līdz pat tautas atmodai (un pēc tam – līdz neatkarīgai Latvijai). Bez Laimdotas nebūtu arī latviešu tauta un Latvija.

A. Pumpurs radīja arī Spīdalas (jeb Spīdolas) tēlu, kas iemieso tautas attīstībai pretējo. Liekas, ka veidodams Spīdolu, A. Pumpurs ir ielūkojies tālā nākotnē, 21. gs., tā mentalitātē. Jo Spīdola apvieno sevī enerģiju un darbību, kas vērsta uz egoismu, varu, slavu un miesaskārību, un kas pirmā vietā stāda savas personīgās iegribas (vai kā sludina 21. gs. – savas cilvēktiesības, kas stāv pāri tautas interesēm, tās kopībai). Andrejs Pumpurs rada arī tautas nodevēja un pašlabuma meklētāja Kangara tēlu, kas, diemžēl, garajos nebrīves gadsimtos ir tik bieži sastopams latviešu tautā. Un beidzot viņš rada Melno bruņinieku, kas noveda pie tautas politiskās pakļaušanas citām varām. A. Pumpura radītais Lāčplēsis un citi tēli guva tautā milzīgu atbalsi, to lietoja kā simbolus līdzīgu parādību apzīmēšanai, un tie palīdzēja 20. gs. radīt Latvijas neatkarības ideju un pēc tam valsti.

No šī laikmeta dižgariem vēl ir atzīmējams Krišjānis Barons, kas sākotnēji bija Kr. Valdemāra līdzgaitnieks, bet pēc tam, kad Kr. Valdemārs kļuva par aktīvu pārkrievošanās kustības līdzdalībnieku, pievērsās latviešu tautasdziesmu vākšanai, kārtošanai un izdošanai.

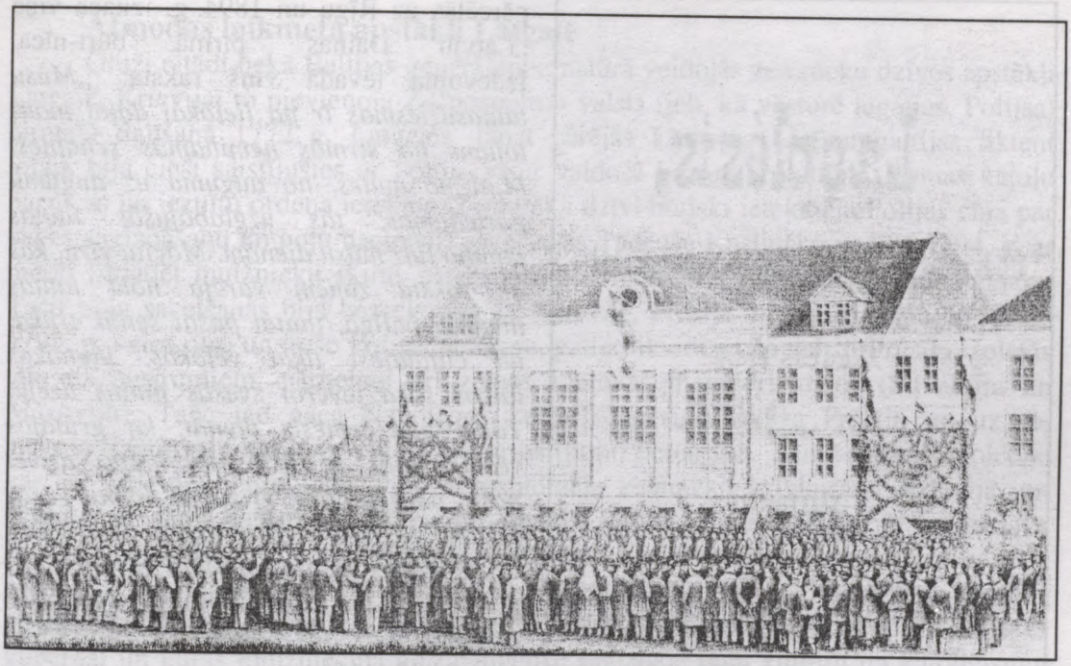

13.5. att. **Pirmie vispārīgie latviešu dziesmu svētki.**
Augšā – svētku gājiens no latviešu biedrības nama.
Apakšā no kreisās – virsdiriģents Indriķis Zīle, Baumaņu Kārļa kora dziesmas „Līgo" titullapa, Baumaņu Kārlis

Tautas garamantu vākšana Kr.Barona dzīvē sākās ar 1865. gadu, kad viņš pēc „Pēterburgas avīžu" likvidēšanas pārceļas uz Maskavu un velta jaunajai darbībai 45 mūža gadus.

Izmantodams savas enciklopēdiskās zināšanas un dainu pētīšanā iegūto pieredzi, Kr.Barons izstrādāja savu klasifikācijas sistēmu. Kopumā līdz 1912. g. caur Kr.Barona rokām bija gājušas 217996 tautas dziesmas, gan ne visas uzreiz. To kārtošanai viņš izlietoja tā saucamo Dainu skapi, kurā bija 70 atvilknes, katrā 20 nodalījumi, un kas kalpoja dainu šķirošanai un kārtošanai. 1893. g. Kr.Barons

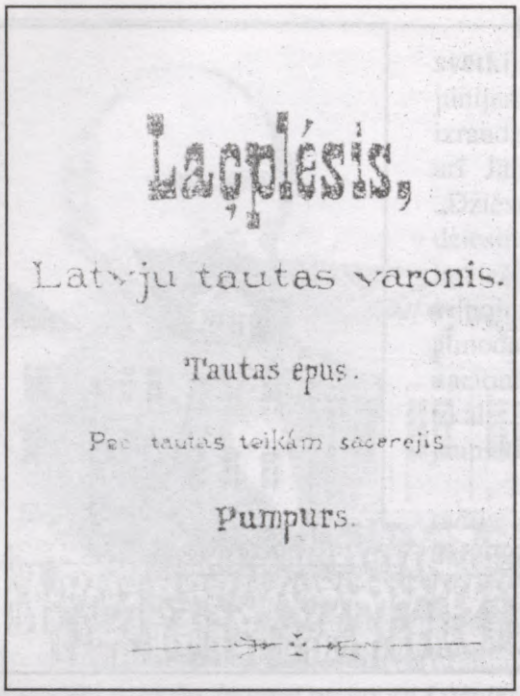
Lacplésis,

Latvju tautas varonis.

Tautas epus.

Pec tautas teikám sacerejis

Pumpurs.

13.6. att. **Eposa „Lāčplēsis" titullapa**

pārcēlās uz Rīgu un 1894. g. iznāca viņa „Latvju Dainas" pirmā burt-nīca. Izdevuma ievadā viņš raksta: *„Mūsu tautasdziesmas ir pa lielākai daļai mantojums no sirmās neminamās senatnes. Muti no mutes, no auguma uz augumu pāriedamas, tās uzglabājušās tautas atmiņā līdz mūsu dienām. Mācītu vīru, kas ar rakstu zīmēm varēja nākt tautas atmiņai palīgā, tautai pašai senāk trūka, un cittautieši tikai vēlākos, jaunākos laikos sāka ievērot svešās tautas dzeju. Tādēļ gan iemesls domāt, ka grūtajos vēsturiskajos apstākļos un tautas dzīvei pašai pārgrozoties, kristīgai ticībai vecās pagānu ticības vietā iesakņojoties, daudz vecās dzejas mantu nogrimis aizmirstības pūrā. Taču ir tad vēl mūsu mantotais dziesmu pūrs tik bagāts kā reti kādai tautai."* [7: 441].

Tautasdziesmu vākšana turpinājās arī pēc Kr.Barona nāves. Taču jau tautas atmodas laikā šim pasākumam bija milzīga nozīme, jo to vākšanā iesaistījās tūkstošiem cilvēku. Tās nesludināja tautu naidu, bet attēloja visu cilvēka dzīvi no dzimšanas līdz nāvei, tāpat arī senatnē valdošos uzskatus. Tās bija visus latviešus aptverošs, vienots spēks, kas pacēla tautas kopības apziņu un deva spēcīgu impulsu atmodas kustībai.

Tautas atmodas laikmets neaprobežojās tikai ar Latviju. Šai pašā laikā tas plaši izplatījās arī **Igaunijā un Vidzemes guberņas igauņu daļā**. Jau 1838. g. nodibinājās *„Estnische Gelehrte Gesellschaft"*, kas izvērsa darbību Tērbatā. Līdzīgi kā A. Pumpura „Lāčplēsis", igauņu dzejnieks un tautiskās atmodas darbinieks F. Kreicvalds 1857.-1869. g. izdeva grāmatu par igauņu nacionālo teiku varoni – Kalevipoegu. Tā bija veidota igauņu tautasdziesmu pantmērā, iedalīta 20 dziedājumos un aptvēra 19000 rindas. Tas ietvēra daudzus tautas mītus un vēsturiskos notikumus, un „Kalevipoegam" bija liela ietekme uz igauņu tautas atmodu, jo aplūkoja notikumus, kas sākās sirmā senatnē, igauņu neatkarības laikos, un cauri neatkarības zaudēšanai aizveda līdz tautas atmodai. „Kalevipoegs" palīdzēja pieaugt igauņu tautas pašapziņai.

Šai pašā laikā – 1864. g. V. Jansens Terbatā nodibināja un izdeva avīzi *„Eesti Postimees"*, kas deva lielu impulsu jaunigauņu kustībai. Un A.Kunileidis, igauņu dziesmu svētku tēvs, noorganizēja vēl pirms latviešiem pirmos igauņu dziesmu svētkus Tērbatā 1869. g. Tiem bija liela nacionāla nozīme, tā kā tika teikts, ka igauņi ir tiesības uz brīvību ar dziedāšanu ieguvuši. Šai pašā laikā igauņi uzņēma arī ciešākus sakarus ar radniecīgo somu tautu, jo arī tur bija sākusies tautas atmoda un idejas par neatkarīgu somu valsti (skat. 14: 19-20; 2: 126-140].

Atmodas laikmeta apstākļi Latgalē

Gluži citādi nekā Baltijas ģenerālgubernatūrā veidojās zemnieku dzīves apstākļi Latgalē. Krievijai to pievienoja Žečpospolitas valsts (jeb, kā vēsturē iegājies, Polijas) pirmajā dalīšanā 1772. g. Latgales, tāpat pārējās Lietuvas Lielkunigaitijas likteņi tolaik bija cieši saistījušies ar Poliju, visur valdošā bija poļu kultūra, Romas katoļu baznīcas un jezuītu ordeņa ietekme. Zemnieku dzīvi būtiski ietekmēja Polijas cīņa par valsts saglabāšanu un poļu nacionālā sacelšanās Tadeuša Kostjuško vadībā 1794. g. ar mērķi likvidēt muižnieku šķiras neierobežoto demokrātiju un varu pār zemniekiem. Taču poļu sacelšanās bija bezsekmīga un Krievija, Prūsija un Austrija jau 1793. un 1795. g. veica otro un trešo Polijas dalīšanu, galīgi likvidējot šo valsti. Prūsija izpletās tālu uz austrumiem, pārņemot arī zemes Lietuvas dienvidrietumos (Suvalkiju un Mazoviju). Taču tad nāca Napoleona ķeizarlaiki, viņš sakāva Prūsiju un uz tās austrumu teritoriju bāzes izveidoja Varšavas (poļu) hercogisti. Tam sekoja Napoleona kari ar Krieviju, kuru laikā viņš nepasludināja zemnieku brīvlaišanu Krievijā, un Napoleona varas sabrukums. Dienvidrietumu Lietuvu pārņēma Krievija un iekļāva Impērijā, izveidojot Suvalku guberņu. Taču poļi neaizmirsa savus varas laiku, nāca 1830.-1831. g. sacelšanās Polijā un Lietuvā un kārtējā sagrāve no krievu armijas puses. Šīs milzīgās pārvērtības un kari skāra arī Latgali, kura bija pievienota Vitebskas guberņai un kuras muižniecība un inteliģence saglabāja poļu kultūru un katolicismu, kuru jezuītu ordenis bija izveidojis kā varenu pretspēku Krievijā valdošai ortodoksālai grieķu baznīcai – pareizticībai. Zemnieku dzīve Latgalē ritēja kā senāk – tie bija pakļauti, galvenokārt, pārpoļotajiem vācu muižniekiem, viņus ietekmēja ilgstošā karadarbība ar cara Impēriju un tās pārkrievošanas politiku, un kultūras un attīstības līmenis Latgalē daudz atpalika no Vidzemes un Kurzemes guberņās esošā.

Literatūrā valdīja baznīcas raksti, arī jezuītu izdotās reliģiska satura grāmatas latgaļu un augšzemnieku dialektā. Polijas un Lietuvas neatkarības jautājums atvietoja šeit tautas atmodu Baltijas ģenerālgubernatūrā.

Tas arī izskaidro, kāpēc pirmās Latgalē bija tikai reliģiska rakstura grāmatas, kāpēc tās iespieda galvenokārt bijušajā Lietuvas galvaspilsētā Viļņā un kāpēc pirmie nacionālās kustības darbinieki nāca no sveštautiešu aprindām.

Pirmais, kas vietējiem iedzīvotājiem (kurus apzīmēja ar vienu vārdu – katoļi) bez garīgās literatūras sniedza arī laicīgas zināšanas, bija poļu tautības Romas katoļu garīdznieks *Jezups Maciļēvičs*. Viņš rakstīja vietējā augšzemes dialektā, un 1850. g. Viļņā iznāca viņa sastādītā grāmata *„Pawuj – ciejszona un wissajdi sposobi diel ziemniku ļatwiszu"* (Pamācīšana un visādi padomi latviešu zemniekiem). Tajā viņš mēģināja Latgales zemniekiem dot praktiskus padomus, kā arī ievietoja tikumiska rakstura darbus – līdzīgi kā to Kurzemē bija darījis Vecais Stenders 18. gs. beigās [6: 338-343].

Kā viens no šī laikmeta ievērojamākiem darbiniekiem ir atzīmējams arī pārpoļotais vācu muižnieks Gustavs fon Manteifels (Gustav von Manteufell), kas daudz ceļoja un pētīja Latgales etnogrāfiju, vēsturi un kultūru. Viņš parādīja, kā no senajiem letiem (letgaļiem) veidojās tagadējais latgaļu atzars, kā viņu likteni ietekmēja vēstures gaita. Viņš bija pirmais, kas krievu literatūrā pievienoto provinci nosauca par poļu Livoniju (Polnisch Livland, kriev. Poljskaja Liflandia). Viņš raksturoja arī Latgales tautu, kāda tā bija veidojusies vēstures gaitā – kad cilvēki kļuva pret varu pazemīgi, bet tad, kad jutās stipri, tie bija viltīgi un ietiepīgi. Taču galvenā to īpašība –

mazas tieksmes biedroties un citam citu aizstāvēt. Manteifels izdeva latgaliešu dialektā kalendāru un grāmatas, cenzdamies pacelt viņu kultūras līmeni [10].

Minams arī Pēteris Miglinieks, kas atšķirībā no Maciļēviča un Manteifeļa bija cēlies no vietējiem Latgales zemniekiem. Viņš darbojās kā pagasta skrīvera palīgs, tad bija skrīveris, un savā darbībā nevien vāca latgaļu dialektā izdotās grāmatas, bet arī skubināja zemniekus tās lasīt. Viņš nomira jauns, tikai 32 gadus vecs, bet viņa mūžs pagāja vietējo zemnieku kultūras līmeņa celšanā.

Šai laikā parādījās arī pirmā latgaliešu dzeja, ko pārstāvēja Andrievs Jurdžs. Daudz idejas viņš ņēma no svešiem darbiem, bet lokalizēja notikumus, pārcēla tos latgaļu dialektā un deva lasīt zemniekiem; viņš cēla to pašapziņu, parādīdams, ka arī latgalietis var ko izdarīt.

Latgales turpmāko attīstību smagi iedragāja poļu-lietuvju 1863. g. sacelšanās un valsts atjaunošanas mēģinājumi. Lietuvas senajā galvaspilsētā Viļņā K.Kaļinovskis bija izveidojis komiteju dumpja vadībai, taču krievu armija to satrieca un iecēla lietuvju guberņās krievu ierēdņus. Ar sevišķu nežēlību izcēlās Viļņas ģenerālgubernators Mihails Muravjovs, kas panāca dumpja vadītāju sodīšanu ar nāvi. Viņš padzina no politiskās dzīves poļu un lietuviešu muižniekus, ieviesa stingru pārkrievošanas politiku un latīņu drukas aizliegšanu, tā nospiežot tautu neizglītotu ļaužu stāvokli. Viņu atbalstīja arī reakcionārais Krievijas ķeizars Aleksandrs III. Represijas skāra arī Latgali, kura gan bija iekļauta citā, Vitebskas guberņā, bet arī tās cilvēkus ģenerālgubernators Muravjovs vēlējās nospiest tumsonībā. Tas arī bija viens no iemesliem Latgales kultūras atpalicībā.

13.7. att. **Kr. Barons pie dainu skapja**

13.8. att. **Latvju dainu vāks**

Literatūra

1. Agthe A., Dr. (1909). Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. H.Laupschen Buchhandl. Tübingen. – 158 S.
2. Balodis A. (1991). Latvijas un latviešu tautas vēsture. „Kabatas" grām. apg. R. – 430 lpp.
3. Baltijas valstu vēsture (2000). Tulkojums no igauņu val. Autoru kolekt. Apg. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
4. Brandt A. (1845). Polnisch – Livland und dessen Bewohner. – Das Inland. Jg. 10, 1845, Nr.26, 27; - 429.-433; - 449.-458.
5. Dokumenti par „Pēterburgas Avīzēm". (1937). Sakārtojis A. Altements. – Latvijas vēstures avoti. Sēj.1. Latv. Vēstures Inst. apg. R. – 127.-128. lpp.
6. Eckardt J. Die baltischen Provinzen Russlands. Leipzig. – 460 S.
7. Ideju vēsture Latvijā. No pirmsākumiem līdz XIX gs. 90. gadiem. Antoloģija. Sastādīja un zinātn. redaktore E.Buceniece. Izd. Zvaigzne ABC. R. – 607 lpp.
8. Kemps F. (1991). Latgales likteņi. Izdota pēc 1938. g. izdevuma. Izd. Avots. R. – 208 lpp.
9. Lācis V. (2001). Latviešu zemes un tautas vēsture.I. Apg. Vieda. R. – 344.lpp
10. Manteufell G. (1869). Polnisch – Livland. Riga. – 95 S.
11. Mieriņa A. (1968). Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē 19. gs.II pusē. R. – 254 lpp.
12. Niedre O. (1980). Baltijas zemniecības sociālā struktūra XX gs. pirmajā pusē. LVU. R. – 103 lpp.
13. Punka A (1940). Latviešu zemnieku likteņgaitas pagātnē. – Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. R. – 51.-86.lpp.
14. Rauch G., v. (1986). Geschichte der Baltischen Staaten. Verl. H.v. Hirschheydt, Hannover – Döhren. – 249 S.
15. Skujenieks M. (1927). Latvija. Zeme un iedzīvotāji. Trešais izdevums. A.Gulbja apg. R. – 752 lpp.
16. Švābe A. (1930). Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. – Agrārā reforma. – 167.-169.lpp.
17. Švābe A. (1991). Latvijas vēsture 1800.-1914. 1. Trešais izd. Izd. Avots. R. – 384 lpp.
18. Tobien A. (1899). Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Band. Die Bauerverordnungen von 1804 und 1819. Berlin. – 440 S.
19. Tobien A (1906). Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes. R. – 46 S.
20. Zutis J. (1953). Šķiru cīņa zemnieku „brīvlaišanas" laikā. – Latvijas PSR vēsture. I sējums Latv. ZA izd. R. – 375.-401.lpp.
21. Земцевъ В. (1907). Къ аграрному вопросу въ Лифляндіи. Рига. –107 стр.
22. Лященко П.И. (1956). История народного хозяйства. Том I. Госиздат полит.лит. Москва. – 647 стр.
23. Об административном и поземельном устройстве крестьян в казенных имениях Прибалтийских губерний. Nr.46833. Указ Правительствующего Сената 10.III. 1869.
24. Рубакин Н. (1912). Россия в цифрах. С.Петербургъ. – 216 с.
25. Тобинь А. (1909). Аграрное положение Лифляндской губернии въ освещении гос.Земцева Р. – 99 стр.

14. Lauksaimniecība 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā

14.1 Zinātne ienāk zemkopībā

Līdz 19. gs. lauksaimniecība attīstījās ļoti gausi, pie tam nebija lielas atšķirības dažādu zemju starpā. Kultūraugu ražības bija zemas, tās atbilda augsnes auglībai. Galvenais kultūraugs, ko audzēja lielākās platībās, bija labība, it sevišķi kvieši un mieži, kuri gadsimtiem ilgi deva 5-10 centneru no hektāra. Ziemeļaustrumu Eiropā – Polijā, Krievijā un arī Latvijas teritorijā galvenā labība bija rudzi, kas arī bija svarīgākais pārtikas produkts.

Pārmaiņas Eiropas lauksaimniecībā sākās pēc Amerikas atklāšanas, īstenībā ar 17.-18. gs. Attīstības gaitu iespējams raksturot ar šādu vienkāršotu shēmu: ieviesās jauni kultūraugi, arī lopbarības kultūras; tie deva iespēju iegūt vairāk lopbarības, uzturēt lielāku lopu skaitu, saražot vairāk kūtsmēslu, labāk mēslot augsni, iegūt vairāk pārtikas produktu, pabarot vairāk cilvēku, kuru skaits auga; attīstījās zinātne, pilnveidojās mašīnas un līdz ar to cēlās darba ražīgums un uzlabojās zemes apstrāde, notika zemes meliorācija un irigācija, izkopa selekciju, pētīja augu barošanās procesus. Lauksaimniecība kopš 19. gs. kļuva par **dinamisku nozari.** Tomēr šis process visās zemēs neattīstījās vienlaikus, jo bija atkarīgs no agrāro attiecību pārveidošanās laika.

Lauksaimniecības zinātnes attīstība cieši saistās ar vācu zinātnieka, Berlīnes universitātes profesora Albrehta Tēra (*A. Thaer*) darbību. Viņu ļoti interesēja augu barošanās jautājumi, un to izpētei viņš izmantoja visu šim jautājumam veltīto literatūru, kā arī prakses novērojumus.

A.Tēra lielākais devums ir viņa humusa teorija, saistot humusu ar augu barošanās procesu un secinot, ka *„tāpat kā humuss ir dzīvības produkts, tas ir arī dzīvības nosacījums, jo baro augus"*. Tas ir tumšā krāsā, koncentrējas galvenokārt augsnes virsējā horizontā un rodas, pārveidojoties augsnē esošām augu un dzīvnieku atliekām. Zemkopis, paņemot sev daļu no ražas, paņem arī daļu no organiskās vielas, kura vairs neatgriežas augsnē un nepalīdz atjaunot tās auglību. Tamdēļ arī zemkopja uzdevums ir gādāt, lai augsne saņemtu atpakaļ augu augšanai izlietoto humusu, regulāri mēslojot to ar organiskiem mēsliem.

Tā kā trūdvielas ir augsnes sastāvdaļa, A. Tērs pievērsās arī augsnes pētīšanai un klasifikācijai pēc tās mehāniskā satura – tas ir, smilts un māla daļiņu satura, ievērojot arī augsnes humusu un kaļķi, pēc tās noderīguma zemkopībai, dodot ieteikumus viņa izdalīto augšņu grupu racionālai izmantošanai.

Vēl soli tālāk spēra Justus fon Lībigs (*Justus von Liebig*) savā lielajā 19. gs. vidū iznākušajā darbā „Ķīmijas pielietošana lauksaimniecībā un fizioloģijā". Plaši pielietodams eksperimentālo metodi, J.Lībigs noskaidroja, ka humuss pats nav augu uzturviela, bet, saturot dažādas minerālvielas un slāpekli, ir šo uzturvielu avots. Lībigs un tā sekotāji noskaidroja arī augu sausās masas sastāvu, proti, ka to veido ogleklis, skābeklis, ūdeņradis, slāpeklis un pelni, pie kam pēdējie satur tās uzturvielas, bez

kurām nevar notikt normāls augu augšanas process. Viņš noskaidroja svarīgākās augiem nepieciešamās minerālvielas un to uzņemšanas procesu augos un atstāja pēc sevis tā saukto „Lībiga minimuma likuma" – atziņu, ka auga attīstību, un līdz ar to arī ražas lielumu nosaka tā barības viela, kura zemē ir vismazāk salīdzinājumā ar konkrētā auga prasībām. Turpretī to barības vielu pavairošana, kuras zemē ir pietiekoši, ražas pieaugumu nedos. Līdz ar to J.Lībigs faktiski radīja pamatu vēlāk 20. gs. beigās plaši izplatītai ražu prognozēšanai, nepieciešamo minerālvielu matemātiskai aprēķināšanai un mēslošanas plāna sastādīšanai.

To, kā augi tiek pie slāpekļa, izzināja un aprakstīja Žans Busengo, kas savā Behelbronas muižā 1836. g. ierīkoja pasaulē pirmo lauksaimniecības izmēģinājumu staciju ar tiem laikiem modernu laboratoriju. Viņš arī atklāja, ka augi sev nepieciešamo slāpekli nespēj uzņemt no gaisa, kur tas ir milzīgos daudzumos, bet tikai to daļu, kas ir minerālo savienojumu formā augsnē. Vēl Busengo noskaidroja, ka slāpekļa un minerālvielu uzņemšana ir atkarīga kā no augu mēslošanas, tā arī no kultūraugu rotācijas izmantotajā zemes gabalā. Ar to viņš lika pamatus modernajai augmaiņas sistēmas ieviešanai līdz tam tradicionālās trīslauku zemkopības sistēmas vietā, iekļaujot augmaiņā jaunos kultūraugus, kas sevi jau bija pieteikuši – āboliņu, kartupeļus, cukurbietes un lopbarības bietes, stiebrzāles un kukurūzu.

Liels bija arī praktisko **angļu** devums. Viņi jau ap 1844. g. Rotamstedas izmēģinājumu stacijā bija ierīkojuši izmēģinājumus par kultūraugu audzēšanu vienā un tai pašā laukā, kā arī augsekā, kurā kultūraugi nomaina viens otru. Rezultātus salīdzināja ar parastās trīslauku augsekas rādītājiem. Veidojās t.s. **Norfolkas jeb augmaiņas augseka**, kas uzrādīja labus rezultātus un tāpēc pakāpeniski nomainīja līdz šim dominējošo trīslauku augseku, kas Eiropā bija izveidojusies ap Franku valdnieka Kārļa Lielā laiku, un kuru dažādās tās daļās izmantoja piecsimts līdz tūkstots gadu.

Trīslauku augsekā audzēja galvenokārt graudaugus. Cilvēku skaitam pieaugot, tā jau ar 17.-18. gs. nespēja tiem sagādāt pienācīgu uzturu, jo zemes ražotspēja nepieauga, pat pazemājās, un graudaugi deva vidēji 5-7 c no hektāra. Arī nezālainība bija stipri augusi. Tāpēc pāreja uz Norfolkas augseku bija progresīvs pasākums. Tas balstījās uz principa, ka augsekā ir iekļaujami jaunie kultūraugi – āboliņš un rušināmaugi; ka kultūrām, kas noplicina zemi (rušināmaugiem, graudaugiem) obligāti ir jāseko kultūraugiem, kas zemi uzlabo (tauriņziežiem, it sevišķi āboliņam).

No Anglijas Norfolkas augsekas pakāpeniski pārgāja uz Beļģiju, Holandi, Franciju, Vāciju, kā arī uz citām Eiropas valstīm. To veicināja lielāka brīvība priekšauga un sekojošās kultūras izvēlē, prasot vienīgi, lai lakstaugus nomainītu stiebraugi un otrādi, un atļaujot iekārtot 4, 5, 6 un vairāklauku augsekas. Galvenā prasība bija – panākt ražu kāpumu un mēslojuma pilnīgāku izmantošanu. Līdz ar Norfolkas augseku ieviešanu izbeidzās regulāras labības neražas, kuras izsauca kā meteoroloģisko apstākļu maiņa, tā arī zemais aogrotehnikas līmenis. Pēc akadēmiķa D. Prjaņišņikova datiem kviešu ražība Anglijā, Holandē un Beļģijā trīslauku augsekā vidēji bija 7-8 c no ha, bet daļēji ieviešot Norfolkas augseku, tā 19. gs. otrā pusē sasniedza 16-17 c no ha, bet pie pilnīgas ieviešanas 20. gs sākumā jau 25-30 c no ha [17: 34].

Lauksaimniecības zinātne 19. gs. beigās uzplauka arī **Krievijā.** To sekmēja ievērojamais zinātnieks – ekonomists N. H. Bunge, kas 1887.-1895. g. vadīja Krievijas Ministru padomi. Profesora N. H. Bunges nopelns bija arī Zemnieku zemes bankas dibināšana 1882. g., un pēc tam arī Muižnieku zemes bankas izveidošana. Šie

pasākumi nodrošināja valsts noteikto samaksas kārtību par zemniekiem 1861. g. agrārreformā piešķirto zemi un līdz ar to stipri sekmēja pašas agrārreformas realizēšanu.

N.H.Bunge, lai gan kopumā atzina liberālā virziena pozitīvo ietekmi, tomēr saprata, ka liberālismam nedrīkst atļaut aiziet līdz galējībām – līdz visatļautībai, un ka Krievijas tālaika reālajos apstākļos ir nepieciešams ierobežots valsts protekcionisms. Viņa pieredze pierādīja, ka neierobežotais liberālisms ļoti stipri kāpina sociālo sasprindzinājumu Krievijā, un še draud izcelties dumpji un revolūcijas, kuras 19. gs. bija piemeklējušas gandrīz visas Rietumeiropas valstis.

Taču lauksaimniecības zinātne Krievijā iesākās jau agrāk – ar to nodarbojās arī pazīstamais krievu ķīmiķis, profesors Dmitrijs Ivanovičs Mendeļējevs, kuram piederēja muiža Maskavas guberņā, un kas bija sarakstījis vairākus darbus arī augkopībā, meliorācijā, mežkopībā un lopkopībā. D.I. Mendeļejevs uzskatīja, ka modernā lauksaimniecība Krievijā sāksies tad, kad lauksaimniecības darbinieki iemācīsies radīt jaunas, izdevīgākas lopu šķirnes, sāks ražot tirgum, attīstīs ražošanas specializāciju un iemācīsies aizvietot daļu cilvēka darba ar lauksaimniecības mašīnām [21: 57-75].

Lielu ieguldījumu lauksaimniecības zinātņu attīstībā deva Kliments Timirjazevs. Izglītojies Krievijā un ārzemēs (Vācijā, Francijā), viņš 19. gs. beigās aizstāvēja doktora grādu, noorganizēja Maskavas Universitātē augu fizioloģisko laboratoriju un kultūraugu audzēšanu veģetācijas traukos. K. Timirjazevs plaši pētīja arī augu fotosintēzes problēmas, gaismas un hlorofila nozīmi. Iedziļinājās arī augu ūdens režīma un minerālās barošanās problēmās. Ar savu darbību viņš iedvesmoja un aizrāva 19.-20. gs. maiņas lauksaimniecības zinātniekus, un padomju laikā viņa vārdā nosauca augstāko lauksaimniecības mācības iestādi Maskavā; to vēlākajā laikā (20. gs) beidza arī daudzi Latvijas lauksaimniecības zinātnieki, kas līdzdarbojās šīs nozares attīstībā Latvijā.

19. gs. otrā pusē Krievijā darbojās arī kāds cits izcils zinātnieks – Vasilijs Dokučajevs. 1883. g. iznāca viņa izcilais darbs „Krievu melnzeme", kas bija viens no pazīstamākiem šai problēmai veltītiem pētījumiem. Ar šo darbu V. Dokučajevs aizsāka pasaulē jaunu zinātni – augsnes zinības, jo citādā nekā līdz šim gaismā aplūko augšņu rašanās un izveidošanās procesu. Augsne – raksta V. Dokučajevs, ir patstāvīgs dabas ķermenis, kas veidojies garā attīstības periodā, iedarbojoties uz ģeoloģiskajiem cilmiežiem klimatam, it sevišķi siltuma un mitruma maiņai, tāpat reljefam, novietojumam virs jūras līmeņa, augiem un dzīvniekiem, kā arī dažādiem augsnē notiekošajiem ķīmiskiem procesiem. Jaunākā laikā tam ir piebiedrojusies cilvēka saimnieciskā darbība. Tā laika gaitā ir radušās melnzemes, kuras ir sastopamas kā Eiropā, tā Āzijā un Amerikā, un stiepjas cauri pasaulei tūkstošiem kilometru garumā. Te vēju un citu faktoru iedarbības rezultātā gadu tūkstošos ir izveidojusies bieza, trūdvielām un māla daļiņām bagāta sauszemes sega, kas auglības un īpašību ziņā atšķiras no nemelnzemes zonas augsnēm [4].

V. Dokučajevs ir ģenētiskās augsnes skolas radītājs, un viņa mācība, pilnveidojoties un papildinoties, saglabājās Krievijā un pieguļošās zemēs visu 20. gs. Tā spēcīgi ietekmēja arī augsnes zinātnes rašanos ASV, jo tās teritorija plašuma un augšņu veidošanās ziņā uzrādīja daudzas Krievijai līdzīgas pazīmes. V. Dokučajeva mācība ļoti stipri ietekmēja arī Latviju, jo zemes īpašību pētnieks J.Vītiņš bija viņa skolnieks, kas 20. gs. Latvijā izveidoja nacionālās augsnes zinātnes skolu.

Lauksaimniecības zinātnes veidošanās Latvijā

Visi šie notikumi ātri atbalsojās Baltijas guberņās. Jau 19. gs. sākumā radās vietējie zinātnieki un praktiķi, kas ar lielu entuziasmu darbojās zemkopības nozarēs. Tika izdotas rokasgrāmatas un pētījumi, no kuriem minami V. Frības, H. Dullo, B. Tolla un citu darbi [8; 5; 20]. Liela nozīme bija vācu dibinātai Lauksaimniecības un vispārderīgai ekonomiskai biedrībai, kurā tika pārspriestas, kā arī publicētas jaunas atziņas lauksaimniecībā. Tika izdoti arī speciāli žurnāli par lauksaimniecības problēmām vācu valodā, no kuriem sevišķi atzīmējami *„Kurländische Landwirtschaftliche Mitteilungen"* (Kurzemes lauksaimniecības ziņojumi) un *„Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft"* (Vidzemes lauksaimniecības gadagrāmatas) [12; 16].

Šais žurnālos apskatīja daudzas tolaik aktuālas problēmas zemes uzlabošanā, apstrādē un kultūraugu audzēšanā, publicēja arī lauksaimniecības produktu cenas, valdības rīkojumus par lauksaimniecību. Lielu uzmanību pievērsa zemes melioratīvai uzlabošanai, zemes mergeļošanai un ģipsošanai, pļavu nosusināšanai un uzlabošanai, kā arī apūdeņošanai. Daudz rakstīja par augu mēslošanu, par jauniem mēslošanas līdzekļiem un to pielietošanu; par augu maiņas jautājumiem un jaunām kultūraugu šķirnēm. Tika doti padomi lopu sugu uzlabošanai, aitkopības un govkopības attīstībai, lopu pareizai ēdināšanai. Kā atzīmēja zemes padomnieks barons Bruinings, lauksaimniekiem 19. gs. vidū bija daudz palīglīdzekļu plašas literatūras un informācijas veidā par to, kā labāk un racionālāk darboties, pie kam tā bija domāta visām iedzīvotāju kārtām.

Sevišķi liela vērība bija piegriezta augsekām, jo pārtikas problēma bija ļoti aktuāla. 19. gs. daudzlauku augseka ienāca Krievijā, tai skaitā arī Latgales teritorijā, vispirms muižu saimniecībās. Latvijā, tāpat kā Krievijas ziemeļrietumu guberņās pat pārāk aizrāvās ar āboliņa audzēšanu, sējot to maisījumā ar timotiņu un atstājot rotācijā 2; 3 un vairāk gadus pēc kārtas. Āboliņam uzticēja divus pienākumus – lopbarības ražošanu un augsnes auglības atjaunošanu. Iegūstot vairāk lopbarības, bija iespējams palielināt lopu skaitu un intensīvāk mēslot tīrumus, kas līdz ar to atkal palielināja ražību.

Augmaiņas sistēma Latvijā izplatījās ātri, it sevišķi muižās, gandrīz pilnīgi izspiežot seno trīslauku sistēmu. Pēc statistikas datiem 1864. g. muižas Vidzemē savus lauku apsaimniekoja galvenokārt pēc augmaiņas principiem

14.1. tab. Augseku veids Vidzemes muižās 19. gs.vidū (procentos)

Augseku veids	Vidzemē kopā	t.sk. latviešu daļā	t.sk. igauņu daļā
3-lauku	17,9	21,3	13,2
4-lauku	5,1	5,5	3,9
5 un vairāklauku	68,8	64,8	74,9
Nav zināms	8,2	8,4	8,0

Avots: Jung-Stilling, 1864. Material zu Statistic Livlands ...; Strods, 1972. g. Lauksaimn. Latvijā ...

Latviešu Vidzemes daļā pāreja no 3-lauku uz daudzlauku sistēmu bija lēnāka nekā igauņu daļā, un arī muižu, kurās par zemkopības sistēmu nebija skaidrības, bija vairāk. No tā iespējams secināt, ka pāreja uz moderno lauksaimniecību igauņu daļā norisinājās ātrāk nekā latviešu daļā.

Kurzemē 1863. gadā uz augmaiņas sistēmu bija pārgājušas 71,6% no kroņa un 86,4% no privātām muižām. Tātad temps aptuveni līdzīgs kā Vidzemē [18].

Tomēr jāievēro, ka pārejas periodā pat vienā muižā dažādus lauku masīvus bieži vien apsaimniekoja pēc dažādām augsekām. Šai laikā nebija tīru, klasiska tipa augseku.

Zemnieku saimniecībās pāreja uz augmaiņas sistēmu notika vēlāk, līdz ar mājas iepirkšanu par dzimtu, kā arī lēnāk nekā muižās.

19. gs. otrā pusē un beigās vācbaltu lauksaimniecības literatūra strauji palielinājās, pie kam tā vairāk pievērsās ne tikai agrārā jautājuma politiskajam risinājumam, bet arī agrotehniskajai un ražošanas organizatoriskai pusei. Šāda nostādne, it sevišķi bija A. Agtes, M. Blēses, C. Hēna, A. Hīka un citos darbos, kurus pieminēsim, apskatot attiecīgos jautājumus.

Lauksaimniecības literatūra latviešu valodā

19. gs. vidū un beigās izveidojās arī latviešu lauksaimniecības literatūra.

Kā atzīmē A. Apīnis, no 1755. līdz 1835. gadam latviski izdeva apmēram 700 dažādu izdevumu, bet no 1836. līdz 1855. g. jau vairāk nekā 650 grāmatu [1: 117-142]. Ļoti liela nozīme bija kalendāriem, kuros ievietoja daudzas zemniekiem nepieciešamas ziņas par praktisko lauksaimniecību, kas stipri cēla zemnieku garīgo apvārsni. Pie „Latviešu avīzēm" izveidojās zemkopības un saimnieciskais pielikums. Jau kopš 18. gs. beigām izdeva speciālus zemnieku izglītošanai domātus darbus. No tiem nozīmīgākie bija G. Fr. Stendera „Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas", G. Bergmaņa „Labu ziņu un padomu grāmata, vidzemniekiem par labu iztaisīta". Tāpat minama mācītāja Fr. Klapmeijera latviski pārceltā J. Kleefelda grāmata „Padohms Wisseem Arrajeem dohts, kam Truhkums pee Lophu-Ehdumeem irraid" (Jelgava, 1789), kas apskatīja lopbarības sagatavošanas jautājumus.

Padohma dewejs
semmes kohpejeem,
jeb
selta graudi
sirdsmihļeem arrajeem
par prahta zillaschanu un laikigas labklahschanas wairoschanu
Sarakstihts
no
M. Fr. Lepperwiſch,
Leepajâ, 1852.

14.1. att. **„Padoma devējs zemes kopējiem jeb zelta graudi sirdsmīļiem arājiem" titullapa**

Ļoti aktuāla šai laikā bija problēma par to, kā novērst regulāro pārtikas trūkumu un badu. To mēģināja risināt, iesakot paplašināt kartupeļu audzēšanu. Tam bija veltīts F.Vara darbs *„Kartoppeļu Dahrs, ko tapehz lai mihļi Widsemmes Latweeschi ne vairs us preekschu gruhtu Baddu zeesch, weens no wiņņu uctizzameem Dsihwes Beedreem sche Rakstos stahda"*, kas iznāca Rīgā, 1790. gadā.

Latviski pārtulkoja dārzkopības darbinieka un priekšzīmīgas dārzkopības īpašnieka J.H.Cigra (J.H.Zigra) grāmatu „Tas ābolu dārznieks jeb pilnīga pamācīšana visādus auglīgus dārza kokus

14.2. att. **Rihards Tomsons**

audzināt un kopt" (Rīga, 1803.). Biškopībai bija veltīta Kr.V.Launica darbs „Bišu grāmatiņa jeb īsa un skaidra pamācīšana no bitēm un bišu kopšanas. Visiem biteniekiem Kurzemē un Vidzemē par labu sarakstīta" (Jelgavā, 1803.). M. Stobes izdotajā „Latviskā gadda grahmata" 1797.-1798. g. bija virkne praktisku rakstu dažādos zemkopības jautājumos.

Jau plašāka bija G. Bražes (*G. S. Brasche*) Jelgavā 1844. g. izdotā 340 lappuses biezā grāmata „Kā Paleijas Jahnis sawu buhschanu kohpis"; tā viegli saprotamā veidā saturēja ziņas par saimniecības vadīšanu, zemkopības un lopkopības pamatiem. Tai sekoja 1852. g. C. O. Leppevica sarakstītā grāmata „Padoma devējs zemes kopējiem, jeb zelta graudi sirdsmīļiem arājiem".

Gadsimta vidū izdotajā lauksaimniecības literatūrā valdošie kļuva augsnes mēslošanas jautājumi. Še minams T.Bērzes darbs „Pamācīšana priekš zemesvīriem, ko var katris pats itt viegli un lēti no kauliem ļoti auglīgus lauksūdus sataisīt, līdz ar kādām izskaidrošanām par zemes auglību un neauglību, par zemes sūdošanu un kaulu vērtību" (Rīgā, 1867).

Gadsimta beigās Baltijas guberņās plaši ienāca minerālmēsli. To pielietošanas pētniecībā un popularizēšanā lielu ieguldījumu deva profesors G. Toms (*G. Thom*) – Rīgas politehniskā institūta 1864. g. nodibinātās agroķīmiskās izmēģinājumu stacijas vadītājs. Kad Rīgas politehniskais institūts 1877. g. Pēterniekos izveidoja lauksaimniecības nodaļu, viņš tajā veica plašus augsnes pētniecības un minerālmēslu pielietošanas izmēģinājumus, izsekojot sakarības starp augsnes agroķīmisko analīžu datiem un augsnes auglību. G. Toms publicēja daudz darbu par lauksaimniecības izmēģinājumiem Baltijā. Latviski tika pārtulkota un izdota „Pamācīšana kā skunstīgie mēsli Baltijas guberņās ir lietojami" (Jelgavā, 1882).

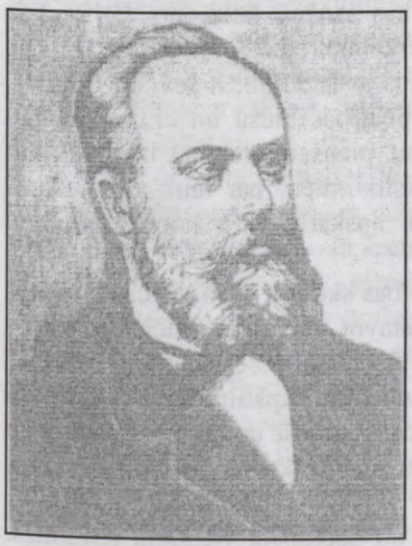

14.3. att. **Māteru Juris**

Gadsimta beigās latviešu literatūrā ienāca arī speciālā periodika – laikraksti, kalendāri un žurnāli. 1877. g. „Zemkopības Kalendārs priekš Vidzemes un Kurzemes zemkopjiem uz 1878. gadu". Kalendāri kļuva par iecienītu un daudzās mājās sastopamu grāmatu, ko zemkopji izmantoja praktiskajā darbā. Ar 1892. g. Jelgavas lauksaimniecības biedrības zemkopības nodaļa sāka izdot „Lauksaimniecības kalendāru", kas, pateicoties agronoma J.Bisenieka lietpratīgai vadībai, guva plašu atsaucību.

Sākot ar 1895. gadu izdeva „Dārzkopja kalendāru", kas J. Penģerota-Svešā redakcijā iznāca 14 gadus. Ar 1901. g. sāka izdot arī „Lopkopības un lopu ārstniecības kalendāru", kas tomēr ilgi nepastāvēja. Īsi pirms kara Rīgas lauksaimniecības Centrālbiedrība publicēja „Latviešu lauksaimnie-

cības kalendāru 1911. gadam" ar vispusīgu lauksaimniecības rakstu pielikumu.

Tomēr par pirmo ievērojamāko lauksaimniecības zināšanu ieviesēju un propogandistu uzlūkojams Rihards Tomsons. Jau 1874. g. viņš izdeva 160 lpp. biezu lauksaimniecības rakstu krājumu „Vārpa", kā arī grāmatu „Padomu devējs pie lauku un pļavu mēslošanas", 1875. g. sāk iznākt viņa izdotais lauksaimniecības žurnāls „Darbs", kas diemžēl lasītāju trūkuma dēļ ir jāslēdz jau 1876. g. R. Tomsons noorganizēja arī Pirmo latviešu zemkopju kongresu 1871. gadā un piedalījās arī Otrā latviešu zemkopju kongresa sasaukšanā 1873. g.; šis kongress ierosināja arī dibināt vienu vispārēju latviešu zemkopju biedrību un zemkopju skolu.

Dedzīgs zemkopības kultūras vairotājs 19. gs. otrā pusē bija arī Māteru Juris, kuram pieder vārdi: *„Esiet latvieši, iepērciet savas mājas par dzimtu; izlietojiet savas juridiskās tiesības, mācaties kopt zemi"* [14: 76]. Māteru Juris dedzīgi propagandēja lauksaimniecības sasniegumus, un viņa nopelns ir tas, ka 1876. g. Kurzemes biškopības biedrība no vācu organizācijas pārveidojās par latviešu biedrību. Viņš dibināja un laikā no 1875. līdz 1880. g. arī vadīja speciālo latviešu lauksaimniecības nedēļas laikrakstu „Baltijas zemkopis", kas iztirzāja tolaik aktuālos augu barošanās, minerālmēslu, zemes izmantošanas, lopkopības un citus jautājumus.

1893. g. Jelgavas lauksaimniecības biedrība sāka izdot nedēļas laikrakstu „Zemkopis", kuru rediģēja agronoms (ar 1919. g. profesors) Jānis Bergs. Pēc latviešu lauksaimnieku ekonomiskās sabiedrības nodibināšanas „Zemkopis" pārgāja tās īpašumā. Nedēļas laikraksts „Zemkopis" plaši aplūkoja dažādos lauksaimniecības jautājumus, sevišķi pievērsās augkopībai, apgaismoja arī dažādus lauka izmēģinājumos iegūtos rezultātus, kā arī toreiz aktuālos lopkopības jautājumus. No specializētajiem lauksaimniecības žurnāliem vēl atzīmējami:

„Arājs", no 1882. līdz1885. g., vadīja C. O. Lepevics;

„Valmieras lauksaimnieks", ko vēlāk pārdēvēja par „Lauksaimnieku", no 1903. līdz 1905. g., H. Enzeliņa vadībā;

„Baltijas lauksaimnieks", sākot ar 1907. g. kā Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības žurnāls, H. Celmiņa redakcijā;

„Zeme", sākot ar 1910. g., H. Enzeliņa redakcijā;

„Piensaimniecības un lopkopības žurnāls", kas iznāca laikā no 1912. līdz 1914. g., A. Frīdberga (vēlāk mainīja uzvārdu uz Mierkalns) redakcijā;.

Minētie žurnāli iepazīstināja latviešu zemkopjus ar ārzemju, it sevišķi Dānijas, pieredzi, plaši propagandēja augmaiņas sistēmu, lopbarības biešu un citu sakņaugu audzēšanu, sugas lopu audzēšanu, ražību un ārstēšanu, piensaimniecības izveidošanu; iepazīstināja ar jaunākām mašīnām, kā arī ar priekšlikumiem par lauksaimniecības mašīnu kopējas lietošanas punktu izveidi. Plaši apskatīja arī kooperāciju un lauksaimniecības vispārējās attīstības jautājumus.

19. gs. Latvijā sāka veidoties arī lauksaimniecības skolas. Pirmās tiek dibinātas 50.-60. g. un darbojās galvenokārt ar mērķi sagatavot muižām vidējās pakāpes speciālistus. Tādas izveidoja Veczvārdē, Baiškalna muižā un Vecsātos, kur mācības notika vācu valodā, jo tās orientējās muižu vajadzību apkalpošanai. Latviešu lauksaimniecības skolas 19. gs. vēl nebija, un daudzi jaunieši devās uz Krieviju, it sevišķi uz Gorku zemkopības un mērniecības skolu un Pleskavas lauksaimniecības vidusskolu.

Šī skološanās ārpus Latvijas deva divējādus, no nacionālā viedokļa raugoties, rezultātus:

- tā paaugstināja lauksaimniecības kultūras līmeni Baltijas guberņās;
- reizē nostiprināja Kr.Valdemāra un dažu „jaunlatviešu" atbalstīto pārkrievošanās procesu; izglītotie latvieši, it sevišķi mērnieki, aizklīda darbos plašajā Krievijā, apprecējās ar cittautietēm (galvenokārt krievietēm) un daļēji zuda latviešu tautai. Daudzi no viņiem līdz ar to ieguva un saglabāja prokrievisku orientāciju visā savā turpmākajā dzīves periodā, arī pēc Latvijas brīvvalsts nodibināšanas. Visā savas dzīves laikā lielākā daļā mērniecības darbinieku ģimeņu lietoja krievu valodu. Tas arī ietekmēja notikumus vēlāk, 20. gs. pirmajā pusē. Šis pārtautošanas un citu tautu kultūras pārņemšanas process, kas iesākās 19. gs., turpinājās visu 20. gs.

Pirmās vidējā līmeņa lauksaimniecības skolas ar mācībām latviešu valodā radās tikai 20. gs. sākumā: 1908. g. nodibināja vidējās izglītības lauksaimniecības skolu Jelgavā (Latvijas brīvvalsts laikā pārcēla uz Mežotni) un 1910. g. dārzkopības skolu Bulduros. 1911. g. izveidoja Priekuļu lauksaimniecības skolu. Tās sākumi gan netieši meklējami krietni agrāk, 19. gs. 20.-30. g., kad Priekuļu kroņa muižu nomāja J.Krēsliņš (J.Kreslings), kas uz savu iniciatīvu še veica plašus agrotehnikas izmēģinājumus un kultūraugu (miežu, auzu, dārzeņu, āboliņa) pārbaudi, ar mērķi noskaidrot mūsu apstākļiem piemērotākās šķirnes un ieviest tās praksē. Tāpat viņš veica arī mēslošanas izmēģinājumus un publicēja to rezultātus [14: 139-141, 19: 120-122]. Tādējādi Priekuļu kroņa muiža praktiski kļuva par lauksaimniecības izmēģinājumu saimniecību, un uz tās bāzes arī izveidoja Priekuļu lauksaimniecības skolu. 1913. g. Priekuļos izveidoja lauksaimniecības izmēģinājumu un selekcijas staciju.

Īsi pirms Pirmā pasaules kara un tā sākumā lauksaimniecības skolu tīkls vēl paplašinājās, jo 1914. g. nodibinājās divgadīgās lauksaimniecības skolas Tirzā un Tilžā, bet 1915. g. – Rūjienā un Krustpilī. Diemžēl, toreiz valdošajos pārkrievošanas politikas apstākļos mācības tajos notika krievu valodā.

Zemkopības kultūras līmeņa paaugstināšanos sekmēja arī lauksaimniecības biedrības, kas 19. gs. dibinājās diezgan lielā skaitā. Pirmā jau 1796. gadā tika izveidota Vidzemes vispārderīgā un ekonomiskā societāte (Livlaendische gemeinnuetzige und oekonomische Societaet), kuru gan dibināja vācu lielgruntnieki, bet kas darbojās arī zemniecības kultūras celšanas laukā. Biedrība veicināja lauka izmēģinājumus mēslošanas un agrotehnikas jautājumu skaidrošanai, ieviesa jaunas šķirnes (Himalaju miežus, Milzu auzas), pievērsa uzmanību mežu apsaimniekošanai, izdeva savu avīzi.

1837. g. sāka darboties Kurzemes lauksaimniecības biedrība, kura aktīvi vadīja pāreju no klaušu uz naudas nomu, rīkoja lauksaimniecības izstādes, un, lai gan to vadīja vācu lielgruntnieki, tā iesaistīja savos pasākumos arī zemniekus.

Latviešu zemnieku pirmās biedrības radās kā esošo vācu lielgruntnieku lauksaimniecības biedrību nodaļas vai meitu organizācijas. Pirmā tāda nodibinājās Vidzemē, Plāņos, 1866. g., tai sekoja biedrības Valkā – 1870. g., Straupē – 1873. g., Rūjienā 1877. g., Pociemā 1877. g., Liepā un Nabē – 1879. g., Smiltenē, Palsmanē, Aumeisteros un Gaujienā – 1881. g. u.t.t.

Sakustējās arī Rīgas Latviešu biedrība, kuras telpās agronoms R. Tomsons 1871. gada 19. jūnijā sasauca I latviešu zemkopju kongresu, kurā piedalījās ap 500 dalībnieku. 1873. g. sanāca II latviešu zemkopju kongress. Abos apsprieda zemniecības aktuālus jautājumus un pārrunāja jautājumu par vispārīgas

centrālbiedrības organizēšanu. To izdevās realizēt 1906. gada 24. septembrī, nodibinot Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrību (RLC). Tas bija liels solis uz priekšu lauksaimniecības kultūras celšanā, jo RLC koordinēja visu daudzo lauksaimniecības biedrību darbu, rīkoja lauksaimnieku kongresus, izdeva savu žurnālu („Baltijas Lauksaimnieks"), veicināja lauksaimniecības literatūras izdošanu un izplatīšanu un lauksaimniecisko izglītību visās nozarēs.

Sākoties Pirmajam pasaules karam, Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrībā jau bija 106 biedri – atsevišķas biedrības.

Šai laikā veidojās arī lauksaimniecības literatūra **Latgalē**. No tās minama J. Maculēviča un G. Manteifeļa „Inflantu zemes laikagrāmata, aba kalendars", kas iznāca no 1860. līdz 1871. g. Plašs bija V.Rancāna devums: grāmatas „Augļu dārzs" (1910), „Sakņu darzs" (1910), „Bišu kūpšana" (1911), „Pļavas un jūs porlobošana" (1911) un „Teirumu kūpšana) (1914).

Pirmās lauksaimniecības biedrības Latgalē nodibinājās neilgi pirms kara: Krustpils lauksaimniecības biedrība 1908. g. un Bērzgales lauksaimniecības biedrība 1909. g.

14.2. Jaunu kultūraugu ienākšana

Sākot ar 18.-19. gs. lauksaimniecības ražošanā ieviešas jauni kultūraugi. Daļa no tiem tiek aizgūti no Amerikas, kur vietējie iedzīvotāji tos kultivēja jau gadu simtus, daļa izplatās no Vidusāzijas un Dienvidāzijas, un daļu apzināta darba rezultātā rada selekcionāri. Taču visu jauno kultūraugu ienākšana Eiropā saistās ar apgaismības ideju izplatību, zemnieku atbrīvošanos no dzimtbūšanas un pakļautības muižniekiem, un ar valdošās trīslauku sistēmas sabrukumu. Jaunie kultūraugi nebija iedomājami bez augmaiņas sistēmas ieviešanas un pilnveidošanas, tāpat bez tām blakusparādībām, kas pilnībā parādījās ar jaunu minerālmēslu lietošana un zemes apstrādes mašīnu pilnveidošanas.

Kartupeļi.

Viens no jaunajiem kultūraugiem, kas Eiropā plaši ieviesās sākot ar 18. gs. vidu, un kuru sākuma periodā izmantoja uzturam, bet vēlāk arī lopbarībai un rūpnieciskai pārstrādei, bija kartupeļi.

Kartupeļi ir cēlušies Amerikā, kur tie bija pazīstami kopš senlaikiem. Starp 1560.-1570. g. ievesti Spānijā, no kurienes izplatījās tālāk Eiropā. Krievijā ievesti 17. gs. Kartupeļus uzturam Eiropā plašākos apmēros sāka lietot 18. gs. vidū. Tas notika septiņgadu kara laikā (1756.-1762. g.), kad Krievija, Austrija un Francija sakāva prūšu karaļa Frīdriha II karapulkus un izpostīja veselas provinces, kurās pēc tam plosījās bads un mēris. Labību nodedzināja, zemniekiem trūka maizes. Viņi meklēja glābiņu kartupeļu audzēšanā, cenšoties izvilkt dzīvību ar jauno kultūraugu. Kopš tā laika sākās kartupeļu, kas ieguva nosaukumu „Prūsijas likteņaugs", izplatība visā Eiropā. 18. gs. tos plašākos apmēros sāka audzēt arī Latvijā, sākumā muižu, pēc tam arī zemnieku dārzos. Jau 1810. g. tos audzēja gandrīz visi Kurzemes un Vidzemes zemnieki, pēc tam tos ieviesa arī Latgalē. Kad 1825. g. iemācījās no kartupeļiem iegūt degvīnu, kartupeļi ieguva jaunu pielietošanu. Kartupeļu stādījumi sakņu dārzos tolaik pēc A.Hīka ziņām deva 100-180 pūrus bumbuļu no pūrvietas (kas atbilst ap 130-230 c no ha.). No 100 mārciņām ar cieti bagātu kartupeļu ieguva 19 stopus standartdegvīna,

no rudziem – 49 un kviešiem – 59 stopus [10: 217-218]. Ievērojot labības un kartupeļu ražību, no pūrvietas rudzu ieguva 16,5 spaiņus, bet no pūrvietas kartupeļu – 84 spaiņus degvīna [18: 117]. Tā kā degvīns bija viens no galvenajiem muižu ienākumu avotiem, muižnieki veicināja kartupeļu stādījumu paplašināšanu. Viņi visādi propagandēja kartupeļu audzēšanu zemnieku saimniecībās, jo muižās to nevarēja izdarīt darbaspēka trūkuma dēļ – klaušas jau tā bijas lielas, vēl vairāk palielināt tās bija gandrīz neiespējami. Sevišķi kartupeļu audzēšana palielinājās pēc 30. un 40. gadu labības neražām, kad tie ieņēma savu vietu kā svarīgs zemnieku pārtikas līdzeklis. Kartupeļu stādīšanu atbalstīja arī valdība, uzdodot katram kroņa zemniekam iestādīt ne mazāk kā 10 pūrus kartupeļu. Arī lauksaimniecības žurnālos kartupeļus propagandēja kā labāko līdzekli zemnieku nodrošināšani pret badu. Kartupeļi kļuva par svarīgu kultūru, jo tos izmantoja kā uzturam, tā arī rūpnieciskai pārstrādei (spirta ieguvei) un lopbarībai.

Sarkanais āboliņš

Otrs kultūraugs, kuram bija ļoti liela nozīme lauksaimniecības attīstībā un kas ienāca Latvijā 19. gs. sākumā, bija sarkanais āboliņš. Pirmās ziņas par to nāk no senās Persijas (Irānas), no kurienes tas 14. gs. nokļuva Spānijā, Itālijā un tālāk pārējās Eiropas zemēs. Pirmās ziņas par āboliņa audzēšanu Latvijā parādījās 18. gs. beigās, pie kam tika minētas gan ārzemju, gan arī vietējā āboliņa šķirnes.

Āboliņš ir tauriņziežu dzimtas augs, un ir pazīstamas vairākas tā sugas – sarkanais, bastarda un baltais. Ražošanā, sējumos augsekā izmantoja galvenokārt sarkano āboliņu, kuru arī še apskatīsim. Eiropā tas plaši ieviesās ar 18. gs., līdz ar pāreju uz augmaiņas sistēmu. To sekmēja apstāklis, ka āboliņš labi auga vairums vietās, izņemot smiltsaugsnes ar nelielu trūdsaturu, kā arī skābās augsnēs; taču pēdējo apstākli varēja novērst, augsnes kaļķojot.

Galvenais iemesls, kādēļ āboliņu ieteica obligāti ieslēgt augsekā bija tā spēja saistīt gaisa slāpekli. Tāda īpašība piemita tikai tauriņziežiem, un tā bija ļoti nozīmīga, jo augsnē slāpeklis bija maz, un, atbilstoši Lībiga minimuma likumam, nosacīja kultūraugu praktiski iegūstamo ražību. Āboliņš deva iespēju pārbīdīt šo robežu tālāk. Āboliņš saistīja ap 100 kg, un labos apstākļos arī 150-160 kg gaisa slāpekli uz hektāru, deva iespēju praksē kāpināt graudu ražību no 5-8 līdz 10-15 un turpmāk līdz pat 20-25 centneriem no tīruma hektāra. Bez tam to labprāt ēda mājlopi.

Līdz ar to āboliņa aizstāvji jau 18. gs. norādīja, ka tā audzēšana dod divējādu labumu – rodas iespēja sagatavot daudz labas lopbarības, kā arī uzlabot augsni tīrumos, kur to audzē.

Iedzīvotāju skaita pieaugums, to tieksme paēst labāk un lietot vairāk lopkopības produktu spieda rast ceļus zemes intensīvākai izmantošanai un lopkopības nozares attīstīšanai. Šie uzdevumi nebija veicami bez āboliņa plašākas ieviešanas. Tā audzēšanu ieteica avīzes, raksti kalendāros un atsevišķās grāmatās.

Āboliņš sākotnēji vairāk izplatījās Kurzemē un Zemgalē, kur dabīgo pļavu platības bija mazas. Vidzemē tas sāka izplatīties vēlāk, ar 30. gadiem, un lēnāk. Taču jau 40. g. āboliņš daudzās muižās aizņēma ap 20% no tīrumu platības.

Pirmie āboliņu Latvijā sāka audzēt muižnieki. Zemnieku saimniecībās sākotnēji tas nevarēja ieviesties, jo zemnieki ar saviem primitīvajiem darbarīkiem (spīļarkliem un koka ecēšām) nespēja apart un sastrādāt laukus, kuros iepriekšējā gadā bija audzēts āboliņš. Zemnieku saimniecībām vajadzēja nostiprināties, lai tās jaunajiem kultūraugiem būtu gatavas.

Selekcija

Pāreju no trīslauku uz augmaiņas sistēmu sekmēja selekcijas attīstība.

Selekcija – pati vecākā un reizē viena no jaunākām lauksaimniecības zinātņu nozarēm. Gandrīz 6000 gadu tā bija cilvēka neapzinātu meklējamu lauks, atlasot no pazīstamajiem augiem labākos, ražīgākos, tā radot jaunas šķirnes. Ar 19. gs., ieviešot augsekas, radās arvien lielāka interese par šķirņu uzlabošanu.

Pirmais lielais praktiskais pasākums selekcijā bija jauna kultūrauga – **cukurbiešu izveidošana**, ko 19. gs. sākumā veica K. Ahards, kas, balstīdamies uz sava skolotāja Margrāfa idejām, 1802. g. nodibināja pirmo cukurfabriku Vācijā, Silēzijā. Cukurbiešu selekcijā tika izmantotas baltās bietes, kuras Rietumeiropā bija pazīstamas jau kopš viduslaikiem. Taču tās saturēja maz cukura (ap 5-6%) un selekcionāru uzdevums bija to ievērojami palielināt, līdz pat 15-18%. Tad Eiropa varētu ražot pati savu cukuru un nebūtu vairs atkarīga no Amerikas cukurniedru cukura, kuru uz Eiropu pārvadāja Anglija.

Franču revolūcija, tās ķeizara Napoleona kari un pret Angliju vērstā kontinentālā blokāde cukurrūpniecības attīstībai bija radījusi izdevīgus apstākļus, jo cukura transports no Amerikas bija apdraudēts. Cukurbiešu selekcijai piešķīra līdzekļus, un jau 1809. g. cukurfabrikas parādījās arī Francijā. Izvēršot biešu cukura ražošanu tika ņemts vērā, ka tā nodrošina nevien pārtikai tik ļoti nepieciešamās saldumvielas, bet dod arī lopbarībai vērtīgu blakus produkciju – cukurbiešu graizījumus un melasi. Cukurbietes atrada arī vietu augsekā – tās parasti sēja pēc galvenās maizes kultūras – ziemas kviešiem, un tas bija ļoti labs priekšaugs citiem kultūraugiem, arī graudaugiem. Bez tam cukurbietes deva ap 40-60 reizes lielāku ražu nekā graudaugi, un līdz ar to ļoti cēla augsekas produktivitāti.

Tālāk sekoja cukurbiešu šķirņu uzlabošana un cukura satura paaugstināšana bietēs no 6-8% līdz pat 16-18%. Latvijā cukurbietes gan sāka audzēt vēlāk, tikai ar 20. gs. 20. gadiem.

40. gados selekcijā bija jauns, liels panākums – šoreiz jau attiecībā uz pazīstamajiem **kartupeļiem**. Šai laikā Īrijā, no tās Anglijā, Beļģijā, Vācijā un Vidzemē, izplatījās kartupeļu lakstu puve, sevišķi lielos apmēros laika apstākļu ziņā nelabvēlīgajos 1845.-1846. gados. Rezultātā Īrijā, Vidzemē un citur bija kartupeļu neraža un tās pavadoņi – bads, slimības un sērgas. Sākās intensīvi zinātnieku meklējami, kā novērst kartupeļu slimības. Pāri okeānam uz kartupeļu dzimteni devās speciālisti ar mērķi atrast tādas savvaļas kartupeļu šķirnes, no kurām varētu izveidot jaunas, pret slimībām izturīgas šķirnes. Darbs vainagojās panākumiem, un jau gadsimta beigās visās valstīs stādīja ražīgākas un pret slimībām izturīgākas šķirnes.

Ar šīm divām lielajām uzvarām selekcija tika atzīta par svarīgu un neaizstājamu lauksaimniecības zinātnes un prakses sastāvdaļu, un, pateicoties tai, 19. gs. beigās tika radītas daudzas jaunas šķirnes, kas nodrošināja lielu ražības kāpumu.

Bez pieminētajiem kultūraugiem sākot ar 19. gs. ienāca arī citi, piemēram, kukurūza graudiem un sojas pupas. Taču tās klimatisko apstākļu dēļ Latvijas teritorijā nevarēja audzēt, kamdēļ arī še nepieminēsim.

14.3. Zemkopībā ienāk minerālmēsli

Tūkstošgadīga prakse zemkopjiem bija mācījusi, ka ilgāku laiku sējot un audzējot vienā un tai pašā zemesgabalā labību un citus tolaik pazīstamos kultūraugus, augsne kļūst neauglīga, ražības krītas un jāmeklē paņēmieni, kā auglību atjaunot. Tam nolūkam pielietoja dažādas zemkopības sistēmas, atstājot zemi uz laiku atmatā, pat ļaujot tai apaugt ar krūmiem un mežu; mēslojot augsni ar nolīsto koku pelniem un lopu mēsliem, kuri uzkrājās ganību un arī kūtsturēšanas periodā. Zemē ieara arī koku lapas vai citas organiskas vielas, uzstādināja dīķus un mēsloja augsni ar dūņām. Tikai 19. gs., pateicoties J. Lībiga, Z. Busengo un citu atklājumiem atskārta, ka augi augšanas procesā patērē minerālvielas, galvenokārt fosforu, kāliju, kalciju, slāpekli un mazākos apmēros arī citas vielas, bez kuriem nevar veidot savu zaļo masu un dot ražu. 19. gs. lielais atklājums bija tas, ka zinātne un prakse parādīja, ka šīs minerālvielas iespējams augiem piegādāt ne tikai ar kūtsmēsliem un augu atliekām, bet arī minerālo vielu – minerālmēslu (vai, kā tais laikos rakstīja, skunstsmēslu jeb mākslīgo mēslu) veidā. Sākās meklējumi, kā iegūt minerālmēslus lielos daudzumos.

Pirmie mēģinājumi ražot minerālmēslus notika Anglijā. Jau kopš Lībiga laikiem bija zināms, ka kauli satur fosforu, vajag tikai padarīt to izmantojamu. Atrisinājumu atrada, izgatavojot no kauliem miltus, kuri saturēja 15-21% fosforskābes un dažus procentus slāpekļa. Nelaime bija vienīgi tā, ka mēslojamās platības bija lielas, bet kaulu miltu daudzumi mazi, tolaik ap 40000 tonnu gadā. Notika jauna fosformēslu avotu meklēšana. Tos arī atrada – ar 1840. g. parādījās guano.

Guano bija atrodams Klusā okeāna salās Amerikā, Peru piekrastē. Okeāna ūdeņi še bija bagāti mikroorganismiem, no kuriem barojās zivis, un no pēdējām pārtika miljoniem jūras putnu. Šie putni ligzdoja piekrastes salās, kurās gads no gada uzkrājās putnu mēsli, kas karstajā un sausajā klimatā nesadalījās, bet veidoja līdz 50 m biezus slāņus. No tiem arī veidojās guano, kas saturēja 14-22% fosforskābes, 4-7% slāpekļa un 1-2% kālija oksīda. Indiāņi guano izmantoja jau senajā inku valstī, bet 19. gs. to sāka vest uz Eiropu lauku mēslošanai. Tomēr arī tā krājumi bija ierobežoti, pārdevumi 19. gs. vidū nepārsniedza 120000-190000 tonnu gadā.

Tad nāca lielais atklājums – atrada fosforīta un apatīta atradnes – sākotnēji pie Somnas upes Francijā, Ardenu kalnos Beļģijā, gadsimta beigās Marokā, Alžīrijā, Tunisijā, kā arī ASV. 1846. g. Anglijā sāka ražot rūpnieciskā veidā fosfora mēslojumu – superfosfātu. Tas izplatījās visā pasaulē. Arī Rīgā, Mīlgrāvī pēc agronoma R. Tomsona iniciatīvas 1861. g. tika nodibināta supersosfāta fabrika – tolaik pirmā visā plašajā Krievijā, tā darbojās vairāk nekā 100 gadus.

Ar 1879. g. pasaules tirdzniecībā ienāca vēl viens fosfora mēslojuma veids – tomasa milti. Tos ieguva kā blakusproduktu dzelzsrūpniecībā no fosforu saturošām dzelzsrūdām. Tos iegūšanas procesā saistīja ar kaļķi, tāpēc tie bija ļoti noderīgi skābo un smilšaino augšņu mēslošanai.

Likās, ka fosformēslu problēma atrisināta. Taču tie vieni nespēja nodrošināt augstas ražas, kuru lielumu pēc Lībiga formulējuma noteica augsnē minimumā esošā barības viela. Sākās meklējumi kālija mēslojuma ražošanai.

Līdz 19. gs. pazīstamākais kālija avots bija potaša, ko ieguva no skābaržu un ozolu, mazākos apmēros arī no citu koku pelniem. Lai sagādātu 19. gs. zemkopībai nepieciešamos kālijmēslojuma daudzumus, nepietiktu visu pasaules mežu. Atrisinājums nāca nejauši – 1858. g. Saksijā, meklējot vārāmo sāli, uzdūrās 100 m

biezam netīras, rūgtas sāls slānim. No tā izdevās iegūt hlorkāliju – vērtīgu mēslošanas līdzekli. 1861. g. uzcēla pirmo kālijmēslu fabriku, un pēc 10 gadiem jau darbojās 33 šādi uzņēmumi, ražojot 500000 t kālijmēslu gadā. Vēlāk atklāja jaunas kālija sāls atradnes Francijā, Spānijā, Polijā, Krievijā. Kālijmēslu ražošana bija nodrošināta.

Pēdējo atrisināja slāpekļa mēslojuma jautājumu. Ilgus gadus vienīgais ieguves avots bija čili salpētris, kas bija veidojies dabīgā ceļā, izžūstot še kādreiz bijušajiem ezeriem un to dibenos – bolsonos – nogulsnējoties līdz 5 m bieziem nogulu slāņiem, kuri saturēja līdz 40-50% nātrija sapētra, no kura pēc apstrādes ieguva čili salpētri ar 15% tīru slāpekli. Pirmo slāpekļa mēslu partiju nosūtīja uz Eiropu 1831. g., to plaši sāka izmantot ap gadsimta vidu. 1875. g. tēvs un dēls Nobeļi atklāja metodi, kā pagatavot no salpētra nitroglicerīnu, no tā – dinamītu. Zemkopībai čili salpētra izmantošanā radās spēcīgs konkurents – bruņošanās rūpniecība. Draudēja atkal iestāties slāpekļa bads, jo čili salpētra krājumi bija ierobežoti.

Atrisinājums nāca tikai 20. gs. sākumā. Novērojot dabas procesus, atklāja, ka negaisa laikā zibens iedarbībā atmosfēras slāpeklis savienojas ar skābekli un veido slāpekļa oksīdu. Tas, savienojoties ar lietus ūdeni, veido slāpekļskābi, kura tad kopā ar lietu nolīst uz augsnes un mēslo to. Atdarinot šo modeli, 1903. g. eksperimentālā ceļā ar elektriskā loka palīdzību izdevās panākt atmosfēras slāpekļa un skābekļa savienošanos un radīt slāpekļa oksīdu, no tā slāpekļskābi un tālāk pirmos sintētiskos slāpekļa mēslus – norgesalpētri. 1905. g. Norvēģijā uzcēla pirmo slāpekļmēslu rūpnīcu. Pilnveidojot tehnoloģiju, 1912. g. uzcēla fabriku sērskābā amonija un ogļskābā kalcija ražošanai. Taču drīz sākās Pirmais pasaules karš, fabriku pārveidoja sprāgstvielu ieguvei, un zemkopji tās produkciju varēja saņemt tikai pēc kara.

Minerālmēslu ražošanas jautājums principā bija atrisināts. Ar 1850.-1860. gadu sākās to pielietošana lauksaimniecībā; parādījās daudzi raksti un pētījumu rezultātu publikācijas lauksaimniecības žurnālos un speciālajā literatūrā; arī Baltijas guberņās. Lauksaimniecībā ienāca minerālmēslu laikmets.

Krievijā minerālmēsli 19. gs beigās un 20. gs. sākumā galvenokārt tika ievesti. Pēc J.Bokaldera aprēķiniem, 1899. g. tos ieveda tikai 5,8 milj. pudu (jeb 92,8 tūkst.t), bet 1912. g. jau 35,3 milj. pudi (jeb 564,8 tūkst. t) – tātad 6,1 reizes vairāk. Baltijas guberņās minerālmēslus patērēja sevišķi daudz, un to lietošana ne vien muižās, bet arī zemnieku saimniecībās kļuva par parastu parādību. Precīzus datus par minerālmēslu lietošanu Latvijas teritorijā 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā nav iespējams iegūt, bet aprēķini rāda, ka tikai caur Rīgas ostu ieveda un Vidzemē izlietoja apmēram 4 milj. pudus (ap 64 tūkst.t) minerālmēslus, kas deva iespēju stipri kāpināt kultūraugu ražību. Minerālmēslu pielietošanas paplašināšanos stipri veicināja arī superfosfāta fabrikas būve Rīgā, Mīlgrāvī 1861. g.

14.4. Zemkopības mehanizācija

Revolucionārās pārmaiņas zemkopībā ienesa ne tikai jaunie kultūraugi, pāreja uz augmaiņas sistēmu un minerālmēslu pielietošanu, bet arī darbarīku pilnveidošana, jaunu, līdz šim neredzētu mašīnu izgudrošana un pāreja no darbarīku izgatavošanas paša vai vietējā kalēja rokām uz rūpnieciska veida ražošanu.

Zemkopībā darbarīku nozarē gadu tūkstošiem bija bijusi stagnācija. Protams, arī agrāk bija revolucionāras pārmaiņas. Svarīgākā bija cilvēku rokudarba daļēja

atvietošana ar zirga vai vērša darbu, liekot tiem vilkt arklu un vezumu. Pasaulē tas notika pirms apmēram 3000 gadiem, Latvijas teritorijā – kopš apmēram 5. gs. Ar 15. gs. lielākajā daļā Eiropas zemju izkaptis sāka aizstāt sirpjus. Šie pasākumi, it sevišķi zirgu un vēršu iesaistīšana zemkopībā, deva savā laikā iespēju celt zemkopības darba ražīgumu. Uz tomēr, līdz pat 19. gs., darbarīku sfērā valdīja stagnācija. Tos pa lielākai daļai izgatavoja vietējais kalējs, un tikai retumis bija no ārienes ievesti darbarīki. Zemi gadsimtiem ilgi ara ar koka spīļarklu, kuram labākā gadījumā bija dzelzs lemeši, ecēja ar koka ecēšām, labību sēja ar rokām, pļāva ar sirpjiem un izkaptīm, kūla ar spriguļiem.

Galvenais augsnes apstrādes rīks bija arkls – universāls darbarīks, ar kuru veica daudzas operācijas: uzara un irdināja augsni, iestrādāja tajā kūtsmēslus, dzina kartupeļiem vagas un atara tās pie novākšanas. Gadsimtiem ilgi tas bija parastais spīļarkls, ko izgatavoja pats zemes apsaimniekotājs vai vietējie amatnieki, viegls un lēts, piemērots vājajiem klaušu zemnieku zirgiem. Ar to augsni lielākoties ara sekli, tikai 2-3 collas (5-7,5 cm) dziļi [9: 74-75]. Pie atkārtotas aršanas, arī vieglākās smilts augsnes ara 4-5 collas (10-12,6 cm) dziļi, bet iekultivētās muižu centru augsnēs un dārzos līdz 6 collām (15 cm). Tas, protams, bija sekli, nenodrošināja augu saknēm pietiekamu dzīvestelpu. Spīļarkls nespēja arī sagriezt velēnu un apvērst to.

Ar 19. gs. sākās arkla uzlabošana. I.Leinasāre ziņo, ka Ezeres muižas pārvaldnieks 1830. g. ieteica pievienot arkla lemesim nazi velēnas pārgriešanai. Iesacīja kalt lemešus ar asām ārmalām, kā arī pievienot vērstuvi velēnas apvēršanai [15: 58-66]. Smagāko, māla vai smaga smilšmāla augšņu uzaršanai izveidoja divzirgu velkamu arklu. 19. gs. pirmajā pusē, līdz ar pāreju uz intensīvāku saimniekošanu, muižas sāka iegādāties no ārzemēm ievestos dzelzs arklus, kuri deva iespēju dziļāk un kvalitatīvāk uzart augsni.

Lai veicinātu zemkopības kultūru un ražošanas intensitāti, Krievijas valdība 1806. g. atcēla ievedmuitu no ārzemēm ievestiem arkliem, tā veicinādama to izplatību. Importēto arklu skaits strauji pieauga ar 20. g., kad muižās izplatījās āboliņa sējumi, kuru uzaršana ar spīļarklu bija apgrūtināta un maz kvalitatīva.

Būtiskas izmaiņas arklu uzlabošanā iezīmējās ar 19. gs. 30. g., kad Rīgā nodibinājās pirmās darbnīcas dzelzs arklu rūpnieciskai ražošanai (Hekera, Vērmaņa u.c. darbnīcas). Ar to **praktiski sākās plašāka pāreja no vietējo lauku amatnieku izgatavotiem zemkopības darbarīkiem uz rūpnieciskā veida ražotājiem.** Tas iezīmēja jaunu laikmetu zemkopības darbarīku attīstībā [19: 123-124].

Pāreju uz rūpniecībā ražotiem arkliem (kā arī citiem darbarīkiem) veicināja naudas nomas ieviešana klaušu darbu vietā, jo muižām radās naudas līdzekļi jauno, uzlaboto mašīnu pirkšanai. To veicināja arī pāreja muižas lauku apstrādē no klaušiniekiem uz pastāvīgi nodarbinātiem kalpiem, kas deva iespēju to specializēt, kalpus apmācīt atsevišķu darba procesu kvalitatīvākai veikšanai, sarežģītāku darbarīku un mašīnu apkalpošanai.

Zemnieku saimniecībās jauno, uzlaboto arklu (kā arī citu jauno darbarīku) ieviešana plašākos apmēros notika līdz ar māju iepirkšanu par dzimtu.

Vienlaicīgi ar arkliem pilveidojās arī ecēšas. Tās bija universāls darbarīks, ko lietoja augsnes irdināšanai, augsnes garozas likvidēšanai, virskārtas nolīdzināšanai, sēklas iestrādāšanai augsnē un nezāļu apkarošanai. Sevišķi nozīmīgs bija pēdējais uzdevums, jo pie 3-lauku sistēmas tīrumi bija ļoti nezāļaini. Sākotnēji lietoja t.s. eglenes – no zaraina egles stumbra izgatavotas šķilas ar 40-50 cm garām zaru

atliekām; šķilas sasēja kopā ar kārklu klūgām. Ar 16. gs. ieviesās arī koka tapu ecēšas, sasaistot krusteniski kārtis un krustojumu vietās iestiprinot tapas. Pirmās dzelzs ecēšas parādījās 18. gs. otrā pusē, taču plašāk ieviesās tikai 19. gs. 30. gados, kad tās sāka izgatavot Rīgā. Sākumā dzelzstapu ecēšas izplatījās tikai muižās, Zemnieku saimniecībās, arī Latgalē tās ieviesās tikai 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā. Tad pat sāka pielietot arī atsperu ecēšas ar liektiem dzelzs zariem, pēc tam – atsperu kultivatorus.

Pēc augsnes sagatavošanas sekoja sēja; gadsimtiem ilgi to veica ar rokām no sētuves vai priekšauta. Sējmašīnas izgudrošana bija liels jauninājums, kas deva iespēju stipri kāpināt darba ražīgumu. Pirmās sējmašīnas ieveda no ārzemēm ap 1857.-1858. g., un jau 1860. g. tās sāka ražot Rīgā, Hekera darbnīcās, pēc tam arī Jelgavā un Liepājā. Remontējot ar tām iepazinās vietējie kalēji, kas paši pēc tam mēģināja izgatavot līdzīgas.

Smags un darbietilpīgs process visos laikos bija labības, kā arī zāles pļaušana. To veica ar sirpi vai izkaptīm – vienroci un garkāti, pie tam še, kā atzīmēja A.Bīlenšteins, norisinājās pakāpenisks process pārejai no senākā darbarīka – sirpja – uz izkapti. Šis process attīstījās virzienā no rietumiem uz austrumiem [3]. Visilgāk sirpis noturējās Latgalē – līdz 19. gs. beigām, it sevišķi muižās. Pļaujot ar sirpi gan bija lielāks darba izlietojums, bet pats darbs bija kvalitatīvāks, nebija gandrīz nekādu ražas zudumu.

Pārējā Latvijas daļā 19. gs. rudzus parasti pļāva ar vienroci, vasarājus – ar garkāti. Darbs ar garkāti bija ražīgāks, tā pakāpeniski izspieda vienroci – sākumā Kurzemē, pēc tam Zemgalē (ap 1870.-1900. g.) [6]. Taču pļaujot ar garkāti, bija lielāki ražas zudumi, jo cērtot salmus daļa gatavāko graudu, apmēram 2-3 c no hektāra, izbira. Pāreja labības pļaujā no sirpja uz vienroci un pēc tam uz garkāti bija saistīta ar vēlmi palielināt darba ražīgumu. To veicināja sociālpolitiski faktori: algoto kalpu vēlēšanās veikt darbu pēc iespējas vieglāk, ar izkapti, kā arī sīko lauciņu apvienošana lielākos kā muižās, tā zemnieku saimniecībās, kas sevišķi strauji risinājās līdz ar māju iepirkšanu par dzimtu.

Ar 19. gs. 50. g. avīzēs un lauksaimniecības žurnālos sāka propagandēt jaunu, daudz ražīgāku labības un zāles novākšanas veidu, pielietojot pilnīgi jaunu, agrāk neredzētu darbarīku – pļaujmašīnu [13]. Praksē tās sāka ieviesties gadsimta beigās, vispirms Zemgalē un Kurzemē – galvenajos graudkopības rajonos un muižās ar plašiem laukiem (Auros – 1870. g., Glūdā – 1880. g., Jaun- un Vecvirlaukā – 1890. g.). Vidzemē pļaujmašīnas sāka parādīties 20. gs. sākumā: Kārķos – 1905. g., Alsviķos – 1908. g. Vienīgi Latgalē līdz Pirmajam pasaules karam tās vēl nelietoja.

Ļoti smags un darbietilpīgs ilgus gadsimtus bija labības kulšanas process. Labību kaltēja rijās, kūla ar spriguli vai kuļamo vāli. Ar 19. gs. muižās sāka pielietot kuļamo bluķi – ap 120 cm garu un 30 cm resnu, ko darbināja zirgaspēks. Pirmo reizi to praksē izmantoja Kurzemē, Zentenes un Plieņu muižās. Tā ieviešana stipri cēla darba ražīgumu, darba smagumu pārvirzot no cilvēka uz zirgu. Kurzemē un Zemgalē pielietoja arī graudu izmīdīšanu uz klona ar zirgiem. Kardinālu izmaiņu darba tehnoloģijā radīja pirmo kuļmašīnu konstruēšana un ieviešana praksē. Kuļmašīnas ieveda no Anglijas, tās plašāk sāka pielietot ar 1840. g. To izmantošana ļoti stipri cēla darba ražīgumu, taču apkalpošanai bija vajadzīgi izglītotāki, apzinīgāki strādnieki [15: 114-141]. Sākotnēji bija ar zirgu darbināmas kuļmašīnas, bet 50. g. sāka parādīties ar

tvaiku darbināmas. Pirmo tvaika kuļmašīnu iegādājās 1856. g. Zaļā muižā pie Jelgavas.

Kuļmašīnu izplatību veicināja to izgatavošana Rīgā, Hekera un Vērmaņa darbnīcās, pēc tam arī citur. Kuļmašīnas bija dārgas, taču tirgotāji tās pārdeva uz nomaksu, pie kam maksājumi bija veicami vairāku gadu gaitā. Tas veicināja kuļmašīnu iegādi, it sevišķi 70. g., kad turpinājās labības cenu kāpšana un labības ražošana bija visai izdevīga. Kuļmašīnas iegādājās atsevišķi zemnieki, sākotnēji vairāk kroņa muižu zemnieki, jo tiem zemes nomas maksa bija zema un vēl nebija jāmaksā zemes izpirkšanas maksa, kā tas bija privātajās muižās. Kuļmašīnas iegādājās arī nelielas koplietošanas sabiedrības, kuru dibināšanu sevišķi propagandēja agronoms R. Tomsons. Latviešu avīzēs 1854. g. rakstīja, ka kuļmašīnu nopirkt bieži viens nejaudā, bet kad sabiedrojas, tad iespēj; tāpēc vajag 5-6 nāburgiem samest naudu kopā, iepirkt mašīnu un kopā lietot. Pirmā lauksaimniecības mašīnu koplietošanas biedrība tika dibināta Rencēnos 1867. g., tad Straupē un citur [2].

Labības cenas Rīgas biržā bija mainīgas. Visumā tās pieauga līdz 1880.-1881. g., kad sasniedza augstāko līmeni, un pēc tam sāka strauji kristies. 1895.-1896. g. rudziem tās bija vairs tikai 43-45% no 1880.-1881. g. cenas. Līdzīgi svārstīgas cenas bija arī kviešiem, miežiem, nedaudz mazāk – auzām. Labības tirdzniecībā iestājās krīze, kritās arī maksa par labības kulšanu. Stāvokli pasliktināja vēl tas, ka pēc valdības rīkojuma 1887. g. sākās kroņa muižu zemnieku māju izpirkšana. Kaut arī izpirkšanas nauda bija zemāka kā privātās muižās, tomēr kroņa zemniekiem tā bija jāmaksā katru gadu. Tas viss kopā nelabvēlīgi iedarbojās uz tiem, kas kuļmašīnas bija iepirkuši uz kredīta. Sākās daudzi bankroti. Kuļmašīnu iepirkšanas „bums" apstājās 80.-90. g., un iemesls tam bija lauksaimniecības krīze, kā arī tas, ka zemniekiem bija parādi kredītbiedrībās par vēl neizmaksātām mājām.

Jaunas mašīnas ienāca ne vien zemkopībā, bet arī lopkopībā, tās produktu pārstrādāšanā. Še ļoti svarīgs notikums bija piena separatora izgudrošana Vācijā 1875. g., kas deva iespēju mehanizēt piena pārstrādi un krējuma ieguvi. Latvijā piena separatori parādījās 20. gs. sākumā. Pirmie bija darbināmi ar roku. 1910. g. kopmoderniecībās jau ir pirmais, ar tvaiku darbināmais, un 1912. g. – ar elektrību darbināmais separators.

Jauno darbarīku un mašīnu ieviešana lauksaimniecībā ne vien stipri atvieglināja zemkopja darbu, bet arī deva iespēju kāpināt darba ražīgumu un pilnībā iekļauties toreizējā lauksaimniecības produktu Viskrievijas, kā arī pasaules tirgū.

14.5. Zemes produktivitāte un labības ražas 1841-1913. g.

Lielo lauksaimnieciskās ražošanas izmaiņu (jaunu kultūraugu ieviešanas, pārejas uz augmaiņas sistēmu, minerālmēslu un jaunu mašīnu apgūšanas) rezultātā zemkopība ar 19. gs. vidu kļuva par **dinamisku** nozari. Šis process sākās Rietumeiropā, kur pieauga zemes produktivitāte un līdz ar to iegūto pārtikas produktu un izejvielu daudzums un veidi.

Ar zemes produktivitāti apzīmēsim no platības vienības (pūrvietas, desetīnas, hektāra) iegūto lauksaimniecības ražojumu daudzumu. Viduslaikos un jauno laiku sākumā, kad galvenais tīrumu augsekā audzētais kultūraugs bija labība, bet pārējiem (liniem, sakņaugiem, tīrumu zālēm u.c.) bija neliela nozīme, zemes produktivitāti

pilnīgi raksturoja labības ražība, kuru izteica graudos no iesētā grauda (virs iesētās sēklas daudzuma). Parasti tā bija 4-6 graudi, svaigos līdumos pirmajos divos gados sasniedza arī 8-10 un vairāk graudu, pie kam ražība bija ļoti jūtīga pret laika apstākļu maiņu. Starp valstīm ražības ziņā atšķirības bija nelielas.

Tas viss mainījās 19. gs. vidū līdz ar pāreju uz augmaiņas sistēmu un kartupeļu, lopbarības sakņu, cukurbiešu, tīruma zālāju iekļaušanu kultūru rotācijā. Kartupeļi un sakņaugi vidēji deva 5-7 reizes vairāk barības vielu no zemes platības vienības nekā graudi, un kultūraugu ražības strauji palielinājās ne vien zemes produktivitātes, bet arī sējumu platību struktūras izmaiņu rezultātā. Zemes produktivitāti sāka izteikt pieņemtās nosacītās vienībās – graudu vienībās, barības vienībās, enerģētikas vienībās, pārrēķinot katru produkcijas veidu uz nosacīto vienību ar koeficienta palīdzību. Vācijā un Skandināvijas zemēs pamazām izveidojās tradīcija visu pārrēķināt graudu vienībās, Krievijā – barības vienībās (1 barības vienība līdzinās 1kg auzu barības vērtībai; 1 barības vienība aptuveni līdzīga 0,9 graudu vienībā).

19. gs. vidū par šādiem vienotā izteiksmē izteiktiem produktivitātes rādītājiem ziņas trūkst, tamdēļ analīzē aprobežosimies ar tradicionālā svarīgākā kultūrveida – labības ražas rādītājiem.

Labības ražu dati Kurzemē un Vidzemē ir gandrīz par visiem gadiem kopš 1841. g., Latgalē – sākot ar 1869. g. Statistikas datus vāca guberņu tautas pārtikas komisijas un civilgubernatori, kuri tos apkopoja un nosūtīja iekšlietu ministram, kā arī ķeizara kancelejai. Tautas pārtikas komiteja un gubernators ievāca ziņas par izsēto labības (atsevišķi vasarāju un ziemāju), kā arī iestādīto kartupeļu daudzumu, un, pamatojoties uz izmēģinājumu kūlumu datiem, aprēķināja sagaidāmās ražas. Apsētos daudzumus sākotnēji uzrādīja tilpuma vienībās – četvertos (1 četverts = 8 četveriki = 209,91 litri), vēlāk svara vienībās – pudos (1 puds = 16,38 kg). Sākot ar 1883. g. statistiskās ziņas par sējplatībām un ražām ievāca tieši Krievijas centrālā statistikas komiteja. Sākot ar 1894. g. sējumu platības reģistrēja katru gadu, un uz to pamata aprēķināja arī ražas.

Pamatojoties uz minētiem statistikas datiem, Ed. Dunsdorfs ir aprēķinājis iespējamās labības ražības par laiku no 1840. līdz 1914. g., pie tam atsevišķi Kurzemes un Vidzemes guberņām un Vitebskas guberņā ietilpstošajiem Latgales apriņķiem [7]. Balstoties uz viņa aprēķiniem, kā arī ņemot vērā guberņu īpatsvaru, tika aprēķinātas aptuvenas labības ražības Latvijā 1841.-1914. g., pie kam uz Latgali par laiku no 1841. līdz 1868. g. pieņēma tādas pat ražu un sējumu platību attiecības pret Kurzemi un Vidzemi, kādas tās bija 1869.-1879. g.. Līdz ar to aprēķinātās un 14.4. attēlā parādītās labības ražības ir tikai orientējošas un izmantojamas kā attīstības tendences rādītāji.

Graudu ražības datu analīze Latvijā rāda, ka Kurzemē un Vidzemē ražība bija gandrīz vienāda. pie kam ievērojami augstāka (vidēji par 30-40%) nekā Latgalē. Kurzemē ražība bija svārstīgāka, jo še bija apriņķi ar augstu ražību (Zemgales līdzenums), kā arī apriņķi ar mazu ražību (Augšzeme). Salīdzinot izsētos un izkultos graudu daudzumus, ražība Kurzemē bija augstāka nekā Vidzemē. Taču pārrēķinot no platības vienības, Vidzemē ieguva pat nedaudz augstākas ražas. Ed. Dunsdorfs to izskaidro ar to, ka Kurzemē labības izsējas normas bija krietni mazākas nekā Vidzemē un līdz ar to sējumi retāki. Bez tam arī redzam, ka ražība pa gadiem ir ļoti svārstīga, un pat blakus esošie gadi var uzrādīt 40-90% lielas ražības atšķirības. Tieši lielā ražu

nestabilitāte bija viens no cēloņiem, kas apgrūtināja lauksaimniecības ražošanu Kurzemē, Vidzemē un Latgalē.

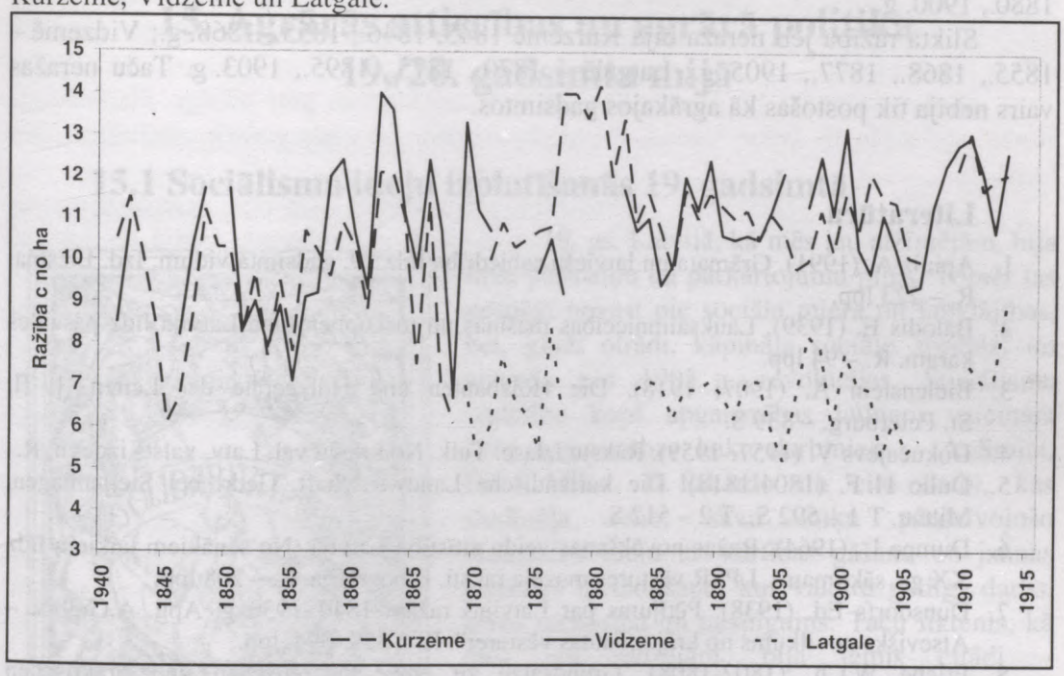

14.4. att. **Graudaugu ražība (aptuvena)**

Aplūkojot ilggadīgās tendences, redzam, ka laikā no 1841. līdz 1880. g. labības ražas Latvijā uzrādīja augošu tendenci, bet laikā no 1881. līdz 1914. g. praktiski iestājās ražu stagnācija, ko daļēji izsauca graudu cenu krišanās Rietumeiropas galvenajās graudu iepircēju zemēs, 90. g. graudkopības krīze, politiskie satricinājumi 20. gs. sākumā un izmaiņas graudu sējumu platību struktūrā – samazinājās ziemas rudzu un pieauga lopbarības kultūru īpatsvars. Pēdējo ražība bija zemāka nekā ziemas rudziem.

Sākot ar 1880. g. labības ražība Kurzemē un Vidzemē, kas līdz tam bija aptuveni vienāda ar ražību Vācijā, sāka no tās stipri atpalikt. Vācijā labības ražība no 1880. g. līdz 1914. g. pieauga no 14 līdz 21 c no ha jeb par 50%, turpretī Latvijā attiecīgajā laika posma sākumā un beigās bija 9 c no ha. Acīmredzot, Vācijā šai laikā jau bija liela augmaiņas sistēmas, minerālmēslu un jauno zemkopības mašīnu atdeve. Latvijā, turpretī, šī atdeve vēl nebija, un to ietekmēja iepriekš minētie politiskās un ekonomiskās dabas faktori, it sevišķi lielā sociālā slodze lauku apvidos, kas noveda pie 1905. g. revolūcijas.

Latvijā 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā ļoti maz pieauga arī kopējā produktivitāte: ja 1841. g. no 1 ha ieguva ap 900 barības vienības, tad 1913. g. apmēram 1100 barības vienības, galvenokārt uz kartupeļu un lopbarības sakņu īpatsvara pieauguma rēķina sējumu platību struktūrā. Šis pieaugums bija nepietiekošs, un norādīja uz to, ka sākot ar 1880. g. zemkopība Latvijā sāka stipri atpalikt no zemkopības Rietumeiropā.

Atgriežoties pie labības ražības, konstatējams, kas atsevišķos gados graudu ražības svārstības bija samērā lielas, kaut arī vairs ne tādas, ka iepriekšējā gadsimtā. Laba raža Kurzemē bija 1841.-1843., 1848.-1850,.1856., 1862.-1863., 1877.-1880.,

1902.-1903. g.; Vidzemē – 1842., 1848., 1858.-1859., 1862.-1863., 1869.-1870., 1880., 1900. g.

Slikta ražība jeb neraža bija Kurzemē 1845.-1846., 1855., 1868. g.; Vidzemē – 1855., 1868., 1877., 1905. g.; Latgalē – 1870., 1875., 1895., 1903. g. Taču neražas vairs nebija tik postošas kā agrākajos gadsimtos.

Literatūra

1. Apinis A. (1991). Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum. Izd. Liesma. R. – 223 lpp.
2. Balodis E. (1939). Lauksaimniecības mašīnas un to koplietošana Latvijā līdz pasaules karam. R. – 94 lpp.
3. Bielenstein A. (1907; 1918). Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. I, II. St. Peterburg. – 839 S.
4. Dokučajevs V. (1957.-1959). Rakstu izlase. Tulk. No krievu val. Latv. valsts izdevn. R.
5. Dullo H. F. (1804-1818). Die kurländische Landwirtschaft. Gedr. bei Stejjenhagen. Mittau. T 1 – 592 S., T 2 – 512 S.
6. Dumpe L. (1964). Ražas novākšanas veidu attīstība Latvijā (No senākiem laikiem līdz XX gs. sākumam). LPSR vēstures muzeja raksti. Etnogrāfija. R. – 208 lpp.
7. Dunsdorfs Ed. (1938). Pētījums par Latvijas ražām 1840.-1936. g. Apg. A.Gulbis. – Atsevišķs novilkums no krāj. „Tautas vēsturei". R. – 358.-394. lpp.
8. Friebe W.Ch. (1802-1808). Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland. – Abhandlungen der Liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. Bd. 1 – 158 S., Bd. 2 – 176 S., Bd. 3 – 126 S.; Bd. 4 – 2005.
9. Hehn C. (1858). Die Intensität der livländischen Landwirtschaft. Abt. 1. Der Grund und Boden, und die Arbeit. Dorpat. – 109 S.
10. Hueck A. (1845). Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig. – 340 S.
11. Jung – Stilling Fr., v. (1864). Material zu einer allgemeinen Statistic Livlands und Ősel's. R. – 223 S.
12. Kurländische Landwirtschaftliche Mitteilungen. Mittau. Achter Jahrg., 1847, nr. 1-24.
13. Latviešu avīzes, 1854. g. nr.19.
14. Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs (1940). Autoru kolektīvs. Rediģējis V.Grīnens. Lauksaimn. pārv. izd. R. – 600 lpp.
15. Leinasare I.(1962). Zemkopība un zemkopības rīki Latvijā klaušu saimniecības sairuma laikā. R. – 153 lpp.
16. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge. Dorpat. 1840. Bd. 3, H II.
17. Rubens J. (1968). Augu sekas. Izd. Liesma. R. – 210 lpp.
18. Strods H. (1972). Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu. Izd. Zinātne R. – 434 lpp.
19. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz XXgs. 90. gadiem. Izd. Zinātne. R. – 287 lpp.
20. Toll B.H. (1810). Guter Rath für den Landmann, um seine Erndten ansehlich zu vermehren. Reval.
21. Никонов А. А. (1995). Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.). Изд. Энциклопедия Российких деревень. Москва. – 571 стр.

15. Agrārās attiecības un agrārā politika 19./20. gadsimta mijā

15.1 Sociālisma ideju izplatīšanās 19. gadsimtā

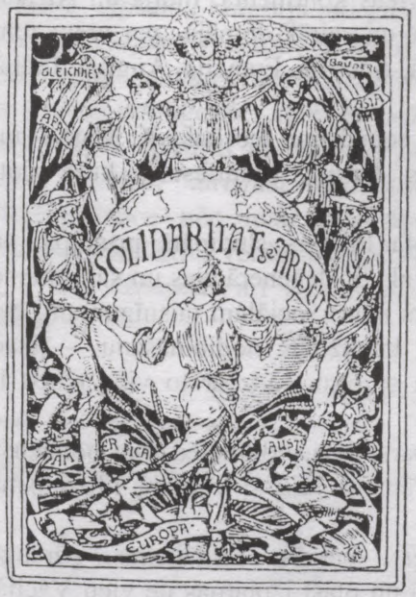

15.1. att. **Sociālistiskās partijas plakāts 19. gs.**

19. gs. Latvijā, kā mēs jau atzīmējām, bija lielu pārmaiņu un pārkārtojumu pilns. Tomēr tas nespēja novest pie sociāla miera un labklājības, bet, gluži otrādi, kāpināja sociālo spriedzi un aizveda pie 1905. g. revolūcijas. Sociālisma izplatību kopš apgaismības laikiem veicināja lielo apgaismības laika darbinieki – A. Smita, Dž. S. Milsa, D. Rikardo un citu darbi, kas sludināja seno, savu laiku pārdzīvojošo viduslaiku ideju un kārtības gāšanu un jaunas pasaules izveidošanu, kur valdītu godīgs darbs, brīva sacensība un taisnīgums. Taču liktenis, kā mēs jau redzējām, bija lēmis citādi – apgaismības laika idejas savās rokās sagrāba viens no liberālisma novirzieniem, tā galējais spārns, kas, sludinādams neierobežotu patvaļu, centās par dievu iecelt zeltu. Bagātnieku šķira, bruņojusies ar liberālisma masku un izmantodama naudu, sagrāba varu un uzskatīja, ka visas runas par taisnīgumu un netaisnību ir tikai blēņas.

Lielais dzejnieks Johans Volfgangs fon Gēte par šo laikmetu sarkastiski saka:

„Geld und Gewalt, Gewalt und Geld,
Daran kann man sich freuen.
Gerecht – und Ungerechtigkeit –
Das sind nur Lumpereien".
(„Nauda un vara, vara un nauda,
Par to mēs varam tikai priecāties.
Taisnīgums un netaisnība –
Tas viss taču ir nieki".)

Šāda liberālisma varenības izpratne – zelta un politiskās kundzības apvienošana vienās rokās izsauca pretsparu, kas kļuva arvien lielāks un pārņēma pasauli. Radās sociālisms, kas mācīja, ka cilvēki dzimst vienlīdzīgi, saprātīgi un brīvi, un tikai bagāto šķira nospiež vairumu, it sevišķi vājākos un neaizsargātākos nabadzībā un postā. Un pie šiem vājākiem un neaizsargātiem pieder lielākā daļa sievietes, bērni un sirmgalvji, un arī tie godīgie pilsoņi, kas grib paļauties uz godīgu darbu un morāli. Viņi mācīja, ka apgaismības idejas nav plēsonīgā liberālisma idejas.

Mēs neaplūkosim še liberālisma, anarhisma un sociālisma pamatus, jo par to ir sarakstīti biezi sējumi. Norādīsim tikai, ka 19. gs. sociālisms pārņēma senā apgaismes laikmeta tēzes un lozungu: *"Brīvība, brālība, vienlīdzība un solidaritāte labākas dzīves sasniegšanai"*.

Šī tēze raksturo 19. gs. sociālismu, kas, uzstādamies pret plēsīgo liberālismu, strauji izplatījās tā laika Vācijā, Austrijā, Anglijā un citās valstīs. Arī Krievijas Impērijā.

Anglijā (jeb pareizāk – Lielbritānijā) liberālisma vara bija neierobežota un savijās ar kundzību pār koloniālajām tautām Amerikas kontinentā, Indijā un Āfrikā. Vācija bija ekonomiski mazāk attīstīta, neapvienota un vairāk domāja „par vietu zem saules". Šajā laikā radās sociālistiskā kustība Vācijā, Austrijā, Francijā, Anglijā, Itālijā citās valstīs.

Vācija gāja citu valstu priekšgalā. Še lielie sociālisma teorētiķi K. Markss un Fr. Engels 1848. g. laida klajā „Komunistiskās Partija Manifests", kurā doti komunisma pamatprincipi.

K. Markss pieturas pie senā grieķu filozofa Plātona sludinātā principa, ka neierobežota demokrātija, kurā visiem dota brīva vaļa, ir deģenerācijas un sabrukuma pazīme. Taču galveno uzmanību K. Markss pievērš nevis sociālam taisnīgumam, bet gan problēmai par varas sagrābšanu un šķiras kundzības nodibināšanu – tātad jautājumam par vienas šķiras kundzības nomaiņu ar otru. Līdz ar to viņa darbs ir vairāk politisks kā ekonomisks un sociāls.

Sociālisms jau arī vienmēr ir veidojies kā pārspīlēta, līdz nejēdzībai nonākuša vulgārā liberālisma sekas. Arī 19. gs. beigu sociālisms bija šī vulgārā liberālisma sekas.

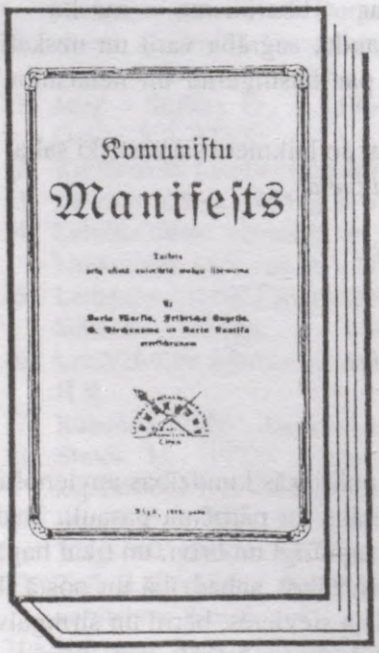

15.2.att. **Komunistiskās partijas manifests – izdots latviski 1919.g.**

19. gs. beigās sociālisms pārauga komunismā un plaši izplatījās ne vien Vācijā, bet arī Krievijas Impērijā un citur, kur tautas masas dzīvoja apspiestībā un nabadzībā. Krievijā valdīja carisma patvaldnieciskā forma, kurā visa lemšana bija patvaldniekam – caram. Sociālisma kustība bija protests pret patvaldību, cīņa par demokrātiju. Bez tam Krievijā kapitāls koncentrējās šauru aprindu – bijušās muižniecības un ar valdību saistītās birokrātijas rokās; še bija niecīga vidussķira, bet ļoti spēcīgs lielkapitālistu slānis, un sevišķi smags bija lauku apvidus materiālais stāvoklis. Sakarā ar to veidojās spēcīga sociālistu kustība. Jau 1883. g. G. Pļehānovs, kopā ar P. Akselrodu, L. Deiču un V. Zasuļiču nodibināja pirmo krievu sociāldemokrātisko organizāciju. Taču viņi veidoja mērenu sociālistisku kustību. 19. gs. beigās kustībai pieslēdzās Vladimirs Iļjičs Ļeņins (īstā vārdā V. I. Uļjanovs), kā arī viņa līdzgaitnieki.

1903. g. KSDSP otrā kongresā V.Ļeņina grupa ieguva varākumu un sāka

dēvēties par vairākuma partiju – boļševikiem (lieliniekiem), mērenos sociālistus (Pļehānovu u.c.) dēvējot par meņševikiem – maziniekiem. Tas bija pagrieziena punkts Krievijas sociālisma kustībā, kura ar to kļuva kareivīga ar mērķi – panākt revolūciju un pārņemt varu.

Sociāldemokrātiskā kustība Latvijā.

No Krievijas lielajām pilsētām sociālisms pārsviedās arī uz Baltijas ģenerālgubernatūru – Vidzemes un Kurzemes guberņām, tāpat arī uz Igaunijas guberņu. Apstākļi tam bija ļoti piemēroti – pirmā nacionālā atmoda jau lielā mērā bija sevi izdzīvojusi. Protams, tā nebija bijusi veltīga, bija devusi daudz lielu un spožu darbinieku, panākusi augstu izglītības līmeni, iedibinājuši dziesmu svētkus, radījusi nacionālās inteliģences slāni un milzīgi cēlusi nacionālo pašapziņu. Tā bija risinājusi galvenokārt kultūras un valodas jautājumus, kas bija pilnīgi nepieciešami. Taču tā nebija spējusi atrisināt ekonomiskās problēmas – iedzīvotāju arvien tālāko diferencēšanos pēc materiālā stāvokļa, plašās kalpu kārtas rašanos laukos un strādniecības šķiras veidošanos pilsētās.

Tas izpaudās arī iedzīvotāju skaita pieauguma un to strukturālā sadalījuma rādītājos.

15.1. tab. Iedzīvotāju skaits Latvijas teritorijā

Gads	Kurzeme	Vidzeme	Latgale	Kopā
1800	307280	266986	151500	719766
1863	462818	516847	261323	1240988
1897	674034	753730	501623	1929387
1914	798300	1107000	646100	2551400

Avots: M. Skujenieks. Latvija. 208.-211.

Sastādot 15.1. tabulu, Vidzemē ņemti tikai latviešu daļā dzīvojošie. Dati ir aptuveni, it sevišķi par 1800. un 1863. g., jo tautas skaitīšana Krievijā bija tikai ar 1857. g. Taču redzam, ka kopumā šai laikā iedzīvotāju skaits ir pieaudzis 3,54 reizes, no tā visstraujāk Latgalē (dabīgā pieauguma dēļ), tad Vidzeme (mehāniskā pieauguma dēļ) un vismazāk Kurzemē.

Otrā parādība – laucinieku skaita relatīvā samazināšanās un pilsētnieku skaita pieaugums. Kopā tikai laikā no 1863. līdz 1914. g. pilsētnieku skaits pieauga 2,72 reizes, pie tam visstraujāk Vidzemē – 3,43 reizes, galvenokārt Rīgas pilsētā, kurā bija ļoti liels mehāniskais pieaugums – kā iebraucēji no lauku apvidiem, tā arī no citām Krievijas guberņām. Vismazāk pilsētnieku skaits pieauga Latgalē – tikai 1,63 reizes.

Lauku iedzīvotāju skaits 1863. – 1914. g. pieauga tikai nedaudz, un tikai Valkas, Kuldīgas un Ventspils apriņķos. Visos pārējos apriņķos tas samazinājās, it sevišķi Rīgas, Bauskas, Jelgavas, Talsu, Cēsu, Liepājas un Valmieras apriņķos.

Pilsētu iedzīvotāju skaita pieaugumu izsauca straujā rūpniecības attīstība, it sevišķi Rīgā, kas radīja labvēlīgu bāzi sociālo ideju izplatībai un cīņai par strādājošo materiālā stāvokļa uzlabošanos. Šo iemeslu dēļ Latvijā jau 19. gs.beigās strauji izplatījās t.s. **„jaunā strāva"** – latviešu inteliģences politiska kustība, kurā nacionālais

apvienojās ar sociālo ideju vienā varenā kustībā. Tās galvenā avīze bija *„Dienas lapa"*, ap kuru grupējās inteliģence ar nacionālu un vēlāk arī stingri sociālu novirzienu – J. Rainis (īstā vārdā J. Pliekšāns), viņa svainis P. Stučka, J. Jansons-Brauns, J. Daniševskis, P. Kalniņš, A. Dauge un citi. Viņi nodibināja arī rakstu krājumu *„Pūrs"*, kurā propagandēja savas idejas.

1888. g. par avīzes „Dienas lapa" redaktoru kļuva Pēteris Stučka, un tā ieguva marksistisku novirzienu, izplatīja tā ideoloģiju Latvijā. No 1891. līdz 1895. g. par *„Dienas lapas"* redaktoru kļuva dzejnieks un domātājs Jānis Rainis, un laikraksts kļuva par tālaika inteliģences revolucionārās domas paudēju, kuri aizstāvēja nacionālo ideju un sociālo taisnīgumu un ticēja, ka sociālisms piespiedīs pārveidot carismu, nostāties uz demokrātiska ceļa.

„Jaunā strāva" vēl nesaredz Latviju, netic tās nākotnei – un tas ir viņu priekšteču, Kr.Valdemāra un tā līdzbiedru nopelns, jo viņš taču visu mūžu (izņemot studiju gadus Tērbatā) cīnījās par pārkrievošanos un latviešu ieplūšanu krievu tautā, par kailu materiālismu. Jaunās strāvas mērķis bija panākt Latvijas autonomiju lielās Krievijas ietvaros – nacionālā patstāvība un nacionālā kultūra tai vēl šķita neiespējama [14: 19-29].

Tolaik Baltijā vēl bija stingrs vācu kundzības gars, kas daudzus gadsimtus bija aizstāvējis ideju par to, ka vācu nācija stāv pāri citām. To labi raksturo baltvācu agrārvēsturnieks R.Vitrams (R.Wittram) teikdams, ka būt kungam – tas nav tikai saimniecisks, bet gan galvenokārt garīgs jautājums, mentalitāte [21: 53-60].

19. gs. beigu posms bija sarežģīts – šai laikā spēcīgi izpaudās arī krievu valdības pārkrievošanas politika. Tā stingri vērsās pret jauno strāvu, kuras vadoņi izvēlējās galvenokārt latvisku veidu – devās trimdā, kur nodarbojās ar literatūru, mākslu un arī politiku. Šeit viņi sadarbojās ar vācu sociāldemokrātiem Bēbeli, Kautski un citiem, un viņu starpā plaši izplatījās sociālisma un komunisma idejas.

19. gs. beigās līdzīga kustība sākās arī Igaunijā un Vidzemes igauņu daļā. Tikai igauņi pirmie pamanīja briesmas, kas tautai draudēja no pārkrievošanās puses, un sociāldemokrātija neieguva tik krasu novirzienu kā Latvijā. Igauņu sociāldemokrātija pulcējās ap Tērbatā iznākušo laikrakstu *„Postimees"*, kuru vadīja Jans Tenisons. Tallinā (toreizējā Revelē) jaunais jurists Konstantīns Pets izveidoja laikrakstu „Teataja", kas vadīja cīņu par igauņu saimnieciskā stāvokļa un tiesību uzlabošanu Zemeļigaunijā.

Lietuvā atmoda un sociālais moments savijās un iestājās vēlāk, jo pēc lietuviešu piedalīšanās poļu 1863. g. sacelšanās kustībā Viļņas ģenerālgubernators Muravjovs (kas bija iemantojis bendes vārdu) zvērīgi apspieda lietuviešus, noliedza skolas un visus rakstus ar latīņu burtiem. Tamdēļ arī Lietuvā atmoda sākās vēlāk, literatūru ieveda kontrabandas ceļā galvenokārt no Vācijas – tās provinces Austrumprūsijas, no Tilzītes. Atmodas idejas izplatīja galvenokārt Jons Basanavičus, Vincs Kudirka un Jons Jablonskis, kā arī citi. Bet daudzi tūkstoši no Lietuvas emigrēja uz ASV un Kanādu, un ap 19./20. gs. miju tur dzīvoja ap 1/3 no lietuvju tautas.

Sociālisma ideju izplatība dziļi skāra latviešu zemniecību. Daudzi šīs kustības vadītāji (Jānis Pliekšāns – Rainis, Dora un Pēteris Stučka, Pauls Kalniņš, Ādolfs Hertelis, Jūlijs Daniševskis, Fricis Roziņš-Āzis un citi) nākuši no laukiem, bija turīgāko saimnieku izglītību ieguvušie dēli un meitas, un viņos cieši savijās nacionālās intereses ar sapņiem par taisnīgumu, labāku un gaišāku nākotni. Viņi darbojas laucinieku un pilsētnieku vidū, bija publicisti un žurnālisti, un viņu idejas nāca no

laukiem, apgaismotākajiem zemniekiem, un atrada tajos dziļu atbalsi. Kad cara valdība nostājās pret viņiem un vērsa pret tiem represijas, viņi emigrēja uz ārzemēm, bet turpināja rakstīt par sociālismu – kā viņi to izprata. Daži no viņiem vēlāk kļuva par komunistiem – boļševikiem, citi turpretī par meņševikiem vai pat sociāldemokrātiem (kā Pauls Kalniņš, Jānis Rainis u.c.). Taču lielākās daļas skatiens tolaik vērās uz priekšu – taisnīgumā, nākotnē un saules valstī.

To labi savā dzejā parādīja Jānis Rainis:

„Ko runājam, ko darām,
Ko jūtam katris viens,
Tam cauri velkas šalkas,
Kā sarkans pavediens.
Par to, kas mums ir darīts,
Ko cietis katris viens,
Par asinīm, kas plūda
Kā sarkans pavediens.
Par to, ko neizdzēsīs,
Ne laiks, ne mūžs – neviens,
Kas ies līdz saules valstij
Kā sarkans pavediens."

Toreiz sociālisti vēl nenojauta, ka vēlāk viņu vārdu izmantos šiem ideāliem pretējos nolūkos.

15.2. Vietējā pašpārvalde un senatora Manaseina revīzija.

Vietējā pašpārvalde Baltijā.

Līdz ar dzimtbūšanas atcelšanu Krievijā 1861. g. radās nepieciešamība reformēt arī lauku pašpārvaldi, kura līdz tam bija muižniecības rokās. Jau 1864. g. Krievijas valdība pieņēma likumu par **zemstu ieviešanu 34 Iekškrievijas guberņās** un Donas kazaku apgabalā. Vēlāk, ķeizara Nikolaja II laikā zemstu likumu attiecināja arī uz vairākām valsts rietumdaļas guberņām, kuras Krievija ieguva sakarā ar Polijas dalīšanu – uz Vitebskas guberņā ietilpstošo Latgali, Baltkrieviju un Lietuvu.

Zemstes izveidoja kā vietējās pašvaldības iestādes, kas darbojās divos līmeņos – administratīvajos apriņķos un guberņās. Ar zemstu likumu katrā apriņķī muižniecības maršalam bija jāsasauc visu zemes īpašnieku, ietverot arī ciemu kopienas (obščinas) pārstāvjus, tāpat arī apriņķa tirgotāju un rūpnieku (kas izturēja pieņemto normu) sapulci, kura izvēlēja apriņķa zemstes priekšsēdētāju un divus locekļus. Visu guberņas apriņķu zemstu valdes no sava vidus ievēlēja **guberņas zemstes valdi**, kas darbojās gubernatora un iekšlietu ministrijas kontrolē. Līdz ar to zemstu izveidošanā tika ieviests jauns, līdz šim nepazīts princips – guberņas zemstu valdes demokrātiskas vēlēšanas.

Likums noteica arī zemstu tiesības – to pārziņā nodeva skolas un tautas izglītību, veselības aprūpi un sociālo nodrošinātību, medicīnisko palīdzību, ceļu un tiltu ierīkošanu un labošanu, pasta uzturēšanu, apdrošināšanu pret ugunsgrēkiem un veterinārā tikla izveidošanu. Līdz ar to zemstu pārziņā nokļuva visi jautājumi, kas kārtoja lauku apvidus dzīvi, un to nozīme pieauga – sevišķi ar noteikumu, ka zemstēm

tiek piešķirtas tiesības aplikt guberņas iedzīvotājus ar speciāliem nodokļiem un klaušām tām uzlikto pienākumu veikšanai.

1864. g. Krievijā pieņēma arī **jaunu likumu par tiesām**. Ar to likvidēja līdz tam Krievijā pastāvējušās atsevišķo kārtu tiesas, kas bija darbojušās gadsimtiem ilgi un pie kurām muižniecībai un zemniecībai bija atsevišķas tiesas. Likums noteica, ka uz priekšu visi pilsoņi pakļauti vienotai tiesu sistēmai. Jaunā tiesu sistēma bija nozīmīgs solis demokrātijas paplašināšanai Krievijā.

Taču zemstu likumu neattiecināja uz trijām Baltijas guberņām – Igauniju, Vidzemi kopā ar Sāmsalu, kā arī Kurzemi, jo še jau bija ķeizara apstiprināta pašvaldības sistēma, kas nodrošināja tās autonomiju. To veica zemes padomes – landtāgi, kas katrā guberņā bija veidojušies vēsturiski, ievērojot īpatnības zemes politiskajā sistēmā. Līdz ar to landtāgi Vidzemē un Igaunijā bija samērā vienādi, bet atšķīrās no Kurzemes landtāga, jo pēdējā pievienojās Krievijai tikai trešās Polijas dalīšanas laikā. Taču visu triju Baltijas guberņu landtāgiem bija kopēja iezīme – tie pārstāvēja tikai vietējās, t.s. matrikulētās muižniecības intereses, kura bija ierakstīta speciālā sarakstā, un kurai piederēja mantojamās muižas – tas ir, muižas, kas pārgāja mantinieku īpašumā mantojuma ceļā. Landtāgi līdz ar to bija tīri muižniecības interešu pārstāvi, un Baltijas guberņās izveidojās vietējās muižniecības pārvalde ar plašām privilēģijām – *„Landesstaat"*. Saskaņā ar izveidojušos kārtību, Vidzemē un Igaunijā visi muižnieki, bet Kurzemē to pārstāvji ievēlēja landrātu kolēģiju (Vidzemē konventu, bet Igaunijā komiteju). Ievēlēja arī muižniecības pārstāvi – landmaršalu, ko pilnvaroja uz 3 gadiem, bet landrātus – uz mūžu. Landrātu kolēģijas sanāca uz sesijām divreiz gadā, bet starplaikos lietas kārtoja landrātu kolēģijas, ievēlētais priekšsēdētājs – landrāts.

Bez landrātu kolēģijas zemes lietas Baltijas guberņās kārtoja arī specializētas organizācijas: zemāko skolu komiteja, pasta staciju direktorāts, ceļu daļas direktorāts. Bija arī tiesu, policijas, zemnieku un baznīcas pārvalde.

Izmaiņas šai kārtībā ienesa 1866. g. likums par tiesībām pirkt muižas arī nemuižniekiem, un 1881. g. likums par tiesībām visu muižu īpašniekiem piedalīties landtāgos.

Muižniecības sapulces notika arī apriņķos, bet tās piedalījās tikai landtāga vēlēšanās.

Visu praktisko lietu kārtošana notika pagastos. Pagasta definīcija bija dota „Nolikumā par pagastu sabiedrisko pārvaldi Livonijas guberņās". Tā pirmais paragrāfs noteica: *„Pagasta sabiedrība ir ļaužu kopums, kas dzīvo noteiktā zemstes teritorijā, ir apvienots ar valdības rīkojumu vienā kopībā, un kam ir savstarpējas, ar likumu noteiktas tiesības un pienākumi.*

Pagasta kopības sastāvā ietilpst vienai muižai, kopienai vai pastorātam piederošie iedzīvotāji, kas ir ierakstīti vietējos revīzijas vai pārcelšanas sarakstos, kā arī personas, kas ietilpst pagasta zemnieku sabiedrībā, saglabājot savas personīgās tiesības.

Piezīme: Personas, kas nav pierakstītas pagasta sabiedrībā, bet kam tur ir īpašums, vai kas nomā atsevišķus zemnieku zemes gabalus, ar to arī tiek iekļautas vietējā pagasta apvienībā un iegūst visas tiesības, un tām ir jāpilda visi pienākumi, kas ir noteikti Nolikumā" [26, nap.1].

Pagasts pārstāvēja visus pagasta iedzīvotājus, (izņemot muižniekus, kas pagastā neietilpa), kā arī nepierakstītas personas, kurām pagastā bija īpašums. Muižu zeme

pagastā neietilpa un to uzskaitīja atsevišķi. Pagasta pārvalde bija pagasta kopsapulce, kura uz 3 gadiem no saimnieku vidus ievēlēja pagasta vecāko, kas bija tiesīgs izlemt pagasta pārvaldes jautājumus, uzlikt iedzīvotājiem arestu un sīkos sodus (līdz vienam rublim). Pagasta kopsapulce ievēlēja arī pagasta tiesnesi.

Pagasta vecākā uzdevums bija pārzināt pagasta skolas, ārstniecības un uztura lietas, nabadzīgo iedzīvotāju uzturēšanu, klaušu un citu pienākumu izpildi.

Pagasta vecākā darbības pārzināšanai iekšlietu ministrija iecēla zemnieku lietu komisārus. Pagasta policistam savā darbībā bija jāpakļaujas apriņķa policijas priekšniekam. Pagasta skolas varēja kontrolēt muižniecības un draudžu komisijas.

19. gs. beigās, kad pieauga slavofīlu ietekme, atzīmējama varas koncentrācija centrālās valdības rokās. Izplatījās sauklis: *„viens cars, viena ticība, viena valdība visiem"*. Pieaug arī gubernatoru un krievu valdības administrācijas, krievu ierēdņu ietekme. Parasti tie vāji pārzināja vietējos apstākļus un to vēsturisko veidošanos, bet centās izplatīt arī guberņā cara valdības pieņemtos likumus. Līdz ar to Baltijas provincēs bija likumu daudzveidība un zināma nesakārtotība, un stāvoklis še atšķīrās no stāvokļa Iekškrievijas guberņās. Tas it sevišķi attiecās uz dažādo pasākumu finansēšanu, jo Baltijas provincēs bija labāks stāvoklis nekā Iekškrievijā. Arī M. Skujenieks atzīmē, ka tautas vajadzībām – izglītībai, ārstniecībai, sociālajai aprūpei Baltijas guberņās izdeva mazāk līdzekļus nekā Iekškrievijas guberņās [17].

Baltija arī Krievijas likumos tika atzīta kā tāda, kurai ir sava vietējā pašvaldība (provincialjnij stat). Tieši šie provinciāllikumi nostiprināja Baltijas muižniecību un viņas varu. Tie nespēja atrisināt stāvokli visās trijās Baltijas guberņās (Kurzemē, Vidzemē un Igaunijā), un starp vietējiem iedzīvotājiem, latviešiem un igauņiem no vienas puses, un vācu muižniecību un krievu administrāciju no otras puses auga saspīlējums. To pastiprināja Krišjāņa Valdemāra un viņa piekritēju darbība, jo viņi atklāti, ilgus gadu desmitus, nostājās krievu nacionālistu, panslāvistu pusē pret vācu muižniecību, kura jutās cieši saistīta ar Prūsiju un tur valdošo kārtu garu.

Tieši šī pretišķība, sociālā spriedze bija tā, kas radīja pamatu senatora N. Manaseīna sūtīšanai uz Baltiju stāvokļa izzināšanai un noskaidrošanai.

Senatora Manaseina revīzija.

Sarežģītā nacionālā jautājuma (latviešu-igauņu, vācu un krievu attiecības) noskaidrošanai un priekšlikumu izstrādāšanai šo attiecību, kā arī vietējās pašvaldības jautājumu nokārtošanai Krievijas valdība nosūtīja uz Baltiju senatoru N. Manaseinu revīzijas veikšanai un attiecīga ziņojuma sastādīšanai.

N. Manaseina komisija darbojās Vidzemē un Kurzemē no 1882. gada maija līdz 1883. gada augustam un savas darbības rezultātā iesniedza ķeizaram plašu ziņojumu. Uz šo komisiju daudzi latvieši lika lielas cerības, naivi ticēdami, ka tā darbosies nevis Krievijas impērijas, bet vienīgi latviešu interesēs un labā.

Senatora Manaseina ziņojums (pabeigts 1883. gadā, iesniegts ķeizaram 1884. gadā) bija ļoti pamatīgs, ietvēra esošā stāvokļa vēsturisko analīzi, 19. gs. notikušo agrāro izmaiņu izklāstu, atklāja vācu un latviešu-igauņu nacionālo attiecību saspīlējuma cēloņus, deva savus priekšlikumus agrārā jautājuma nokārtošanai.

Manaseins savā ziņojumā nonāca pie šādiem slēdzieniem:

- likumdošanas aktos, sākot ar 1817.-1819. g. brīvlaišanu, ir rinda nosacījumu, kuri ir kaitīgi zemnieku labklājībai (likvidētas tiesības uz senās „zemnieku zemes"

bezierunu lietošanu, noteikta obligāta „brīvo līgumu" kārtība zemes nomāšanā, lielas bezzemnieku šķiras izveidošanās u.c.);

- senā zviedru zemes kadastra sistēma ir savu laiku pārdzīvojusi, uz tās pamata noteiktās zemes izpirkšanas maksa zemniekiem ir pārāk augsta; tāpat zviedru kadastra dati vairs nevar tikt ņemti par pamatu valsts zemes nodokļu uzlikšanai;
- „brīvo līgumu" laikā lielas zemnieku zemes platības tika prettiesiski pievienotas muižu laukiem; zemnieku zemes „apgraizīšana" vai „spridzināšana" ir viens no galvenajiem iemesliem, kas rada zemniekos nemieru un apslēptu piktumu (gluhoje razdražeņije) pret muižniekiem un nākotnē var izsaukt nevēlamas un grūti izlabojamas sekas;
- Baltijas guberņās 19. gs. agrāro pārkārtojumu rezultātā lauku apvidos tika radīta ļoti liela bezzemnieku kārta, kas radīja lielu sociālo spriedzi. Bezzemnieku stāvokļa uzlabošana ir viens no aktuālākajiem jautājumiem Baltijā.

Savā ziņojumā Manaseins secināja, ka dažu jautājumu risināšanu lietderīgi izņemt no Baltijas pašvaldības pārziņas un nodot valdības komisijai, kas sastāvētu no krievu ierēdņiem.

Manaseina revīzijai bija „jaunlatviešu" aprindās negaidītas sekas – Krievijas valdība, kurā bija stipra panslāvistu ietekme, izšķīrās ne tikai par vācu muižniecības iespaida samazināšanu, vietējās pašvaldības ierobežošanu, bet arī par krievu valodas nozīmes palielināšanu un stiprākas, uz pārkrievošanu vērstas politikas īstenošanu (skolu reforma 1887. g., policijas reforma 1888. g., tiesu reforma 1889. g.). Vadošos amatus sāka ieņemt krievu ierēdņi.

Attiecībā uz zemes lietošanu un izmantošanu senatora N. Manaseina revīzijai bija tā nozīme, ka visaugstākajās aprindās tika izvirzīts jautājums par jauna zemes kadastra ieviešanu, pamatojot to ar nepieciešamību nokārtot nevien valsts nodokļu jautājumu Baltijā, bet uzskatot to arī kā līdzekli taisnīgāku privāttiesisko jautājumu kārtošanai un sociālās spriedzes mazināšanai starp lielgruntniecību un mazgruntniecību. Šis priekšlikums saskanēja ar valdības centieniem centralizēt visas plašās Impērijas pārvaldi, pāriet tās atsevišķās daļās uz vairāk vienotu sistēmu, reformējot nodokļu sistēmu laukos. 1893. g. Krievijas valdība pieņēma likumu par lauku nekustamā īpašuma vērtēšanu guberņās zemstes nodokļu aplikšanas vajadzībām, un 1894. gada 4. jūnijā Finansu ministrija izdeva attiecīgu instrukciju. Lai gan Iekškrievijas zemstu likums uz Baltijas guberņām neattiecās, tas tomēr mudināja arī še nokārtot zemes lietošanas un zemstu jautājumu atbilstoši vispārējām prasībām.

Šai sakarībā jau 1881. g. iekšlietu ministrija bija izplatījusi ziņojumu „Par veidiem, kā piemērot Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes guberņās zemstu noteikumus bez viņu pamatu grozīšanas", un nodeva tos landtāgiem apstiprināšanai. Tomēr vietējā muižniecība centās saglabāt savas privilēģijas , un piekopa daļējas piekāpšanās taktiku – landtāgi 1885. g. izstrādāja priekšlikumu par nelielu draudžu un apriņķu iestāžu reformu. Tas neapmierināja Krievijas valdību, kura 1887. g. izveidoja V. fon Plēves grupu ar uzdevumu ieviest zemstes Baltijā, un grupa to ieteica veikt birokrātiski, izdodot speciāli pavēli.

Taču stāvokli sarežģīja kara tuvošanās ar Japānu un saspīlējums lauku apvidos, kas noveda līdz 1905. g. revolūcijai. Tikai pēc tās apspiešanas jautājums par zemstu ieviešanu Baltijā pacēlās no jauna, un šoreiz Krievijas Valsts Domē 1912. g. to iesniedza 31 deputāts. Izšķiršanu aizkavēja stāvokļa sarežģītība, arī jautājums, kādu

valodu Baltijas lauku apvidos lietot – vācu, krievu vai latviešu un igauņu? Bet tad jau, 1914. g. rudenī, sākās Pirmais pasaules karš, un zemstu jautājums palika atklāts [22, 1916. g. 77-81].

15.3. Kadastra reformas tiesiskie un saimnieciskie pamati

15.3.1. Lauksaimniecības un meža zemes attiecības

Ilgus gadu tūkstošus un simtus Latvijas teritorijas lielāko daļu klāja mežs. Tas vienlaikus bija lauksaimniecības zemju, sevišķi tīrumu ierīkošanas vieta un arī pastāvīgs iedzīvotāju ienākumu avots, nodrošinot tos ar medību, kā arī dažādiem meža produktiem. Pēc ilgus gadu tūkstošus valdošās līdumu, kā arī atmatu – līdumu sistēmu mežs bija vieta, kur kā zemnieki, tā arī muižnieki ierīkoja tīrumus, mēsloja tos ar sadedzināto koku un sīkmeža pelniem un vidēji ieguva 3-5 gadus labas ražas, un pēc šo gadu notecēšanas tīrumu atkal atstāja atmatā un atļāva apaugt ar krūmiem, lai dabīgā ceļā uzlabotu auglību. Mežs bija arī vieta, kur ierīkoja pļavas, ganīja mājlopus un kuru izmantoja biškopībai, kā arī meža preču – zvērādu, vaska, pelnu, potaša, darvas u.c. ieguvei. Līdz ar cilvēku skaita pieaugumu un kuģniecības attīstību 17.-18. gs. pieauga arī kuģu būves kokmateriālu, masta koku, mucu dēlīšu un parasto būvmateriālu pieprasījums. Lielas izmaiņas meža preču ieguvē sākās līdz ar strauju zinātnes un tehnikas attīstību, kad samazinājās sīko meža preču pieprasījums, bet parādījās pilnīgi jauni izlietojuma veidi. Sevišķi lielos apmēros tas notika 19. gs. līdz ar rūpniecības un satiksmes ļoti straujo attīstību, ar dzelzceļu būvniecību gadsimta vidū, kad mežs kļuva par deficītu dabas resursu, tā ierobežoto raksturu atzina ekonomistu vairums, un cilvēku faktors kļuva vispāratzīts. Mežs veidojās par patstāvīgu saimniecības nozari.

Liela nozīme šai ziņā bija kuģniecības pārveides procesam, kura laikā buru kuģus pakāpeniski aizstāja tvaikoņi. Rīgas ostā pirmais tvaikonis ienāca 1829. g., un kopš tā laika tvaikoņu skaits strauji auga. Līdz ar to mainījās meža produkcija – samazinājās buru kuģu celtniecības materiālu, masta koku un darvas pieprasījums, kas iepriekšējos gadsimtos bija svarīgas meža preces. Ar 19. gs. vidu attīstījās arī dzelzceļu būve un līdz ar to pieprasījums pēc gulšņiem sliežu ceļu izbūvei. Auga arī papīrrūpniecība un pieprasījums pēc papīrmalkas. Kā atsevišķa apakšnozare attīstījās sērkociņu ražošana. Pieauga pilsētbūvniecības un lauku sētu pieprasījums pēc būvmateriāliem, sevišķi zāģmateriāliem. Visu šo procesu rezultātā mežsaimniecība ieguva pilnīgi jaunu raksturu un pārvērtās no galvenokārt lauksaimniecību apkalpojošas nozares par pilnīgi patstāvīgu nozari. Mežs kļuva par nozīmīgu nekustāmā īpašuma sastāvdaļu.

Mainījās arī mežu apsaimniekošanas tiesiskā puse. Atkarībā no meža tiesiskās piederības 19. gs. izšķīra: a) valsts jeb kroņa mežus; b) privāto muižu mežus un c) zemnieku zemes mežus.

Valsts jeb kroņa meži Baltijas ģenerālgubernatūrā sevišķi daudz bija Kurzemes guberņā. Līdz ar Kurzemes un Zemgales hercogistes pievienošanos Krievijai 1795. g. bijušo hercoga domēņu zemju meži nonāca Krievijas valsts īpašumā, un jau 1797. g. še iesākās valsts mežu mērīšana un mežu ierīcība ar mērķi noskaidrot mežu stāvokli, platības un izmantošanu. Sākās arī mežu izmantošanas un lopu ganīšanas mežā ierobežošana. 19. gs. 30. g. ierobežoja arī mežu izmantošanu gar

Kurzemes jūrmalu, ieviešot Baltijas jūras piekrastē aizsargjoslas, un noliedzot tajās ganīt lopus, cirst mežus un kurināt ugunskurus.

Mazāk kroņa mežu bija Vidzemē un Latgalē. To izmantošanu kārtoja Krievijas impērijas 1857. g. Mežu nolikums. Tajā bija arī atsevišķa nodaļa par Kurzemes guberņas mežu pārvaldi. H. Strods, analizējot šo nodaļu norāda, ka Nolikumā jau ir ietverti pirmie mēģinājumi likumu ceļā kārtot mežu aizsardzību pret patvaļīgu koku ciršanu, meža ugunsgrēkiem un meža zagļiem. 1871. g. Krievijas Senāts izdeva jaunus norādījumus par pastiprinātu mežu aizsardzību. Jaunus meža aizsardzības likumus pieņēma 1888. g., bet ar 1905. g. spēku ieguva „Mežu nolikums", kas darbojās arī neatkarīgajā Latvijā pēc tās nodibināšanas 1918. g. Šis nolikums paredzēja valsts mežu uzmērīšanu un mežierīcību, kā arī pastiprināja pasākumus mežu aizsardzībā un ierobežojumus mežu izmantošanā lauksaimniecībai, zvejai, dravniecībai, kā arī ogļu un darvas ieguvei. Šai laikā sāka veidot arī pirmos rezervātus, piem., Moricsalā 1912. g.

Privāto muižu meži Baltijas ģenerālgubernatūrā bija nodoti muižu īpašnieku rīcībā un muižnieki tos varēja izmanot pēc sava ieskata. Tā kā muižniecības aprindās plaši izplatīti bija liberālās ekonomiskās skolas uzskati, privātie meži tika pastiprināti izmantoti un izcirsti, maz rūpējoties par to atjaunošanu. Gadsimta otrā pusē, pārdodot zemniekiem zemi par dzimtu, daudzi muižnieki centās pirms darījuma noslēgšanas mežu izcirst un zemi pārdot. Muižnieki zemes pārdošanas līgumos bieži ietvēra arī nosacījumus savu medību un zvejas tiesības saglabāšanai. Taču pārmērīga mežu izmantošana piespieda muižniecību pieņemt likumus par zināmu mežu aizsardzību. 1853. g. likums noteica mežu ciršanas kārtību un aizsardzību pret meža zagšanu privātmuižās, kā arī noteica mežziņu un mežsargu pienākumus [8: 77-91].

Zemnieku meži, tāpat kā muižniecības meži, pēc māju iepirkšanas bija privātīpašums, un uz tiem neattiecās valsts mežu likumi. Taču zemniekiem bija jāpilda vispārējie noteikumi par mežu lietošanu, mežu aizsardzību un atjaunošanu. Muižnieki bieži vien saglabāja savus servitūtus, medību un zvejas tiesības zemnieku mežos.

Kopumā jākonstatē, ka mežs 19. gs. izveidojās kā patstāvīga nekustāmā īpašuma sastāvdaļa. Tas pārstāja būt lauksaimniecības uzņēmuma daļa, bet tā lietošanu sāka kārtot speciāli likumi un norādījumi. Mežs ieguva arī jaunu apzīmējumu kā zemes lietošanas veids (ko analizēsim kadastra nodaļā). 19. gs. sākās arī meža aizsardzība pret meža zagļiem, pret ugunsgrēkiem un meža ļaunprātīgu izmantošanu. Sāk veidoties arī zinātne par mežu, kā arī par tā meliorāciju un labiekārtošanu.

15.3.2. Jauna kadastra nepieciešamība

19. gs., sevišķi pēc 1817.-1819. g. agrārām reformām, pārejas uz „brīvo līgumu attiecībām" un vēlāk uz zemes naudas nomu, notika lielas izmaiņas zemes izmantošanā. Tā kā kopš 1823. g. vairs nebija obligāti jāreģistrē zemes lietošanas izmaiņas vaku grāmatās, tās zaudēja savu nozīmi kā klaušu un rentes maksas noteikšanas pamats, taču saglabāja to kā valsts nodokļu, sabiedrisko pienākumu un klaušu (zemes prēstandes, vācu Landespraestanden) uzlikšanas pamatu.

Tieši sabiedriskie pienākumi un klaušas – skolu, sociālās aprūpes iestāžu, ceļu, tiltu būve un uzturēšana pēc zemes daļējas pārdošanas zemniekiem stipri izmainījās, jo jaunajā zemes īpašumu sistēmā pareizi bija jānosaka esošo zemes īpašnieku – muižu, zemnieku sētu, kā arī domēņu zemes lietotāju daļa. 1890. g. pieņēma lēmumu, ka

zemes prēstandes (apgrūtinājumi, ceļu klaušas, naudas maksājumi) turpmāk ir uzliekami ne tikai bijušām zemnieku (klausības) zemēm, bet arī muižām jeb no nodokļiem līdz šim brīvajām zemēm. Ar to praktiski atcēla senseno pieņēmumu, ka muižas zemes ir brīvas no visa veida nodokļu maksāšanas, tika **atzīts jauns princips – visa veida zemes īpašumu vienlīdzība nodokļu maksāšanas ziņā.**

Privāttiesiskajā laukā zemes kadastrs un kadastrālais novērtējums saglabāja nozīmi tajos gadījumos, kad saimniecības īpašnieks vēlējās saņemt no bankas hipotekāro aizņēmumu, ieķīlājot īpašumu bankā; tādos gadījumos banka aizdevuma apmēra noteikšanai prasīja uzrādīt jaunākos zemes novērtējuma materiālus, no kuriem iespējams spriest par saimniecības ienesīgumu un vērtību.

Zemes novērtējums bija nepieciešams arī kroņa zemēm (domēnēm), lai, saskaņā ar 1869. g. likumu par to iznomāšanu, varētu pareizi noteikt obroka (dzimtsnomas) lielumu, kā arī vietējos zemes prēstandes (naudas maksājumu, publisko klaušu) apmērus.

1832. g. zemesrullī ierakstītie kadastra dati vairs neatbilda šīm prasībām, jo neparādīja gadsimta beigu apstākļiem atbilstošo zemes ienesīgumu.

Bija jāievēro, ka pēc 1817.-1819. g. zemnieku brīvlaišanas, it sevišķi gadsimta vidū un beigu daļā, bija notikušas lielas izmaiņas zemes izmantošanā – daļu agrākās ar terminu „krūmzeme" (latv. arī vecaine, vāc. *Buschland,* arī *„Koppel"*) apzīmētās platības, kuras pie atmatu sistēmas izmantoja neregulāri (parasti zem sējumiem bija apmēram viena astotdaļa), tika uzartas un pārvērstas par pastāvīgiem tīrumiem; zemākās, mitrākās vietas pārvērta par pastāvīgām pļavām un ganībām, bet mazākauglīgās atstāja mežam. Tāpēc arī bija nepieciešamība pilnveidot zemes klasifikāciju zemes lietošanas veidos, atsakoties no senā, savu laiku pārdzīvojušā termina „krūmzeme", tāpat arī nenoteiktā dabisko ganību (vāc. Koppel) jēdziena, un iedalot zemi atbilstoši tās tagadējai faktiskai izmantošanai aramzemē, dārzos, pļavās, ganībās un mežā.

Jaunu saturu ieguva arī termins „mežs". Līdz šim tas daudzkārt bija zemes lietošanas veids, kurā līžot līdumus uz laiku ierīkoja tīrumus, kurus, pēc īslaicīgas izmantošanas sējumiem, pameta apaugšanai ar mežu. Protams, meži vienmēr deva arī būvmateriālus, malku un meža preces, bet tam piešķīra pakārtotu nozīmi. Augot iedzīvotāju skaitam un attīstoties rūpniecībai un satiksmei, palielinājās zemes izmantošanas intensitāte, mežs gandrīz pilnīgi zaudēja savu nozīmi kā regulārs tīrumu ierīkošanas avots. Mežs, tāpat kā lauksaimniecības zemes, kļuva ierobežots jeb deficīts resurss, kas daudzām (sevišķi muižu) saimniecībām kļuva par ienākuma avotu. Līdz ar to radās vajadzība ieslēgt mežu nekustamā īpašuma vērtēšanas sistēmā, izstrādājot attiecīgu vērtēšanas metodiku.

Līdz ar minētām pārvērtībām bija jāgroza arī valsts zemes nodokļa, kā arī zemes prēstandes – pašvaldību nodokļu un publisko pienākumu aprēķināšanas principi. Līdz šim tie gūlās tikai uz novērtētiem un kadastra sistēmā ietvertiem tīrumiem un pļavām. Jaunā, intensīvā zemes izmantošanas kārtība prasīja pie nodokļu sadales ievērot visus ienākuma avotus, arī no mežiem un dabīgām ganībām.

Līdz ar lauku rūpniecības attīstību diferencējās ēku izmantošana, daļa no tām kalpoja ne vairs lauksaimniecībai, bet gan citiem mērķiem. Tās kļuva par ienākuma avotu. Tas nozīmēja, ka pirms 200 gadiem izstrādātie zviedru kadastra principi ir novecojušies, nepietiek ar to sīkām izmaiņām, bet bija vajadzīgs jauns kadastrs, kas ietvertu visus ienākuma avotus – lauku nekustamā īpašuma kadastrs. Vidzemes

(Livonijas) guberņas landtāgs gadsimta beigās izšķīrās par jaunas kadastrālās vērtēšanas metodikas izstrādi. Tam nolūkam izveidoja darba grupu, kas Kurzemes kredītsabiedrības taksatora M.Blēzes vadībā 1896.-1897. gadā veica plašus sagatavošanas darbus [6]:

- izstrādāja zemes klasifikācijas sistēmu aramzemei, pļavām, ganībām un mežiem, vadoties no zemes dabīgām īpašībām un noderīguma attīcīgajam izmantošanas veidam, iedalot klasēs un dodot to raksturojumu;
- veica zemes paraugiedalījumu novērtējuma klasēs visā Vidzemē, tās latviešu un igauņu daļā;
- savāca datus par kultūraugu un pļavu zāles ražību klasifikācijas vienībās;
- izstrādāja zemes vērtēšanas metodiku un pa zemes novērtējuma klasēm aprēķināja produkcijas vērtību, ražošanas izmaksas un vidējo tīrā ienākuma lielumu: aramzemei, pļavām, ganībām un mežiem;
- noteica izdalīto vienību (novērtējuma klašu) novērtējumu.

Aprēķinus par zemes ienesīgumu veica pa etalonsaimniecībām, kuru aramzemes platība bija 90 pūrvietas (33,4 ha), ko izmanto pēc 9-lauku augu sekas ar katrai klasei (zemes dabiskām īpašībām) atbilstošu sējumu platību struktūru un kultūraugu rotāciju.

Tāpat klasēs iedalīja pļavas, ganības un meža zemes un uz aprēķinātā tīrā ienākuma pamata noteica to vērtību.

Tikai pēc tam, kad jaunā metodika un aprēķinu rezultāti bija rūpīgi pārbaudīti, galīgi izstrādāja jauno kadastra likumu un iesniedza to valdībai apstiprināšanai.

15.4. Vidzemes (Livonijas) 1901. gada kadastrs

1901. gada 4. jūnijā tika apstiprināts „Likums par nekustamā īpašuma vērtēšanu Livonijas guberņā zemstes nodokļa aplikšanas vajadzībām" [23]. Vienlaikus tika atcelti uz zviedru kadastra principiem balstītie 1804.-1823. g. zemes vērtēšanā noteiktie un 1823. g. zemesrullī ierakstītie zemes novērtējuma dati kā nodokļu aplikšanas pamats.

Jaunās kadastrālās vērtēšanas pamatā bija šādi principi:

- nekustamais īpašums tiek vērtēts, vadoties no tā vidējā tīrā ienākuma;
- kopējais vidējais tīrais ienākums veidojas kā summa no 4 ienākuma avotiem:
  a) lauksaimniecības zemēm,
  b) mežiem,
  c) zemesgabaliem un ūdeņiem, ko izmanto rūpnieciska veida ienākumu ieguvei,
  d) ēkām, kam nav lauksaimniecības ražošanas raksturs un ko izmanto ienākuma iegūšanai;
- tīro ienākumu no lauksaimniecības un meža zemēm noteica, vadoties no zemes dabīgām īpašībām un piederības konkrētai zemes novērtējuma klasei. Vidējo tīro ienākumu pa novērtējuma klasēm noteica pie Vidzemē parastā, vidējā izmantošanas veida un intensitātes, aprēķinot iegūstamās augkopības produkcijas vērtību pie pēdējo 10 gadu vidējām cenām; tīro ienākumu aprēķināja kā starpību starp produkcijas vērtību un ražošanas izmaksām;

• ievērojot to, ka Vidzemē ikgadējie laika apstākļi bija ļoti mainīgi un šī iemesla dēļ plašās robežās pa gadiem mainās arī iespējamais tīrais ienākums, bet nodokļi bija jāmaksā katru gadu, arī pie nelabvēlīgiem laika apstākļiem, kadastrālo vērtību noteica, pazeminot teorētisko tīro ienākumu par 25% [6].

Zemes kadastrālās vērtēšanas metodikā tika ieviests jauns, līdz tam Baltijā nebijis princips – nekustamā īpašuma novērtējuma palielināšana par izdevīgu zemes gabala (saimniecības) ģeogrāfisko novietojumu attiecībā pret pilsētām un produkcijas realizācijas vietām, kas rada labvēlīgus apstākļus produkcijas realizācijai. Šis nosacījums izrietēja no tā, ka stipri pieauga pilsētas un lauksaimniecības produktu tirgus un piepilsētas saimniecībām radās iespēja pārdot lielāku savu ražojumu daļu par izdevīgākām cenām nekā tālu no pilsētām esošām saimniecībām.

1901. g. zemes kadastra darbi tika realizēti īsā laikā – no 1904. līdz 1912. g. Taču pati kadastra izvešana un nodokļu jautājuma nokārtošana nenoveda pie latviešu-igauņu zemniecības un vācu muižniecības samierināšanās; gluži otrādi, zemnieki domāja, ka nekustamā īpašuma vērtēšana notiek muižniecības interesēs, ka zemnieki nav pietiekoši pārstāvēti zemes komisijās [10; 11]. Avīze „Balss" pat apvainoja taksatorus neobjektivitātē, norādot, ka tie zemnieku zemi vērtējot salīdzinoši augstāk nekā muižu zemi [9]. Izanalizējot Vidzemes kadastra materiālus no vērtētāja – taksatora skatījuma, tomēr šķiet, ka vismaz daļai sūdzību iemesls bija vispārējais, toreiz valdošais pretvācu noskaņojums un neuzticība taksatoriem to vāciskās izcelsmes dēļ. To pierāda tālāk parādītā nodokļu sadalījuma analīze.

Zemes kadastrs Vidzemē (Livonijas guberņā) radīja tiesisko bāzi, uz kuras pamata turpmāk kārtojams kā vietējai pašpārvaldei – landtāgam, tā arī pagasta līmeņa nodokļu un sabiedrisko apgrūtinājumu sadalījums atsevišķiem zemes īpašniekiem un kroņa zemes nomniekiem, un līdz ar to arī starp muižniekiem, zemniekiem un kroņa zemes nomniekiem.

1908. g. Vidzemes (Livonijas guberņas) landtāga budžets bija 683,2 tūkst. rubļu, no tiem 321,5 tūkst. rubļu jeb 47,1% deva zemes nodoklis [17: 128-129]. Līdz tam lielāko daļu no zemes nodokļa sedza zemnieki. Vēl 1908. g. zemnieku daļa (ietverot arī kroņa zemes nomniekus) bija 183,3 tūkst. rubļu jeb 57,9% no visa zemes nodokļa. Pēc kadastra izvešanas šai daļai bija jānoslīd līdz 48%. No tā varam spriest, ka kopumā zemes vērtēšana tika veikta objektīvi, kaut atsevišķos gadījumos domstarpības starp taksatoru un zemes īpašnieku varēja rasties tamdēļ, ka pati taksācija nav tik eksakta darbībā kā svēršana vai mērīšana.

Pagastu līmenī lielākie maksājumi un pienākumi bija ceļu un tiltu būve un uzturēšana un skolu uzturēšana. Pēc paražām muižnieki līdz kadastra izvešanai sedza ar ceļu un tiltu būvi saistītos naudas maksājumus, bet zemnieki pildīja ceļu klaušas – visus ar ceļu un tiltu būvi un uzturēšanu saistītos darbus. Taču abas šīs puses bija nesalīdzināmas. Pēc bijušā gubernatora M.Zinovjeva vērtējuma, ceļu klaušās zemniekiem ik gadu bija jānostrādā ap 380 tūkst. zirdzinieka un 600 tūkst. kājnieka dienas. Vērtējot pirmās ar 60 kap., otrās ar 30 kap. par dienu atrodam, ka ceļu klaušu vērtība naudā bija apmēram 426 tūkst. rubļu gadā. Pēc M. Skujenieka aprēķiniem naturālās nodevas, ko pildīja zemnieki, bija 91%, bet naudas maksājumi, ko pildīja muižnieki, 9% no kopējās ceļu nodokļu un klaušu vērtības. Ar zemes kadastra ieviešanu bija paredzēts nokārtot arī šo jautājumu atbilstoši īpašuma vērtībai, taču to nepaspēja izdarīt, jo 1914. g. sākās Pirmais pasaules karš.

Zemes ienesīgums 20. gadsimta sākumā

Vidzemes 1901. g. kadastrs mūs interesē vēl vienā ziņā – proti, zemes vērtēšana balstījās uz solīdiem, rūpīgi veiktiem aprēķiniem, kuru rezultātā tika parādīts zemes ienesīgums, saprotot ar to tādu tīrā ienākuma lielumu, ko zemes īpašnieks (lietotājs) var iegūt no platības vienības pie tai laikā parastā saimniekošanas veida.

Aprēķini pamatojās uz faktiski pa zemes labuma klasēm vidēji iegūstamajām ražām, kuras bija pieņemtas šādas: ziemāju labībām 4 (9.klase) līdz 16 (1.klase) pūri no pūrvietas, kartupeļiem attiecīgi 40-120 pūri no pūrvietas, āboliņa siena raža 30-110 pudi no pūrvietas, dabīgo pļavu siens 1-6½ birkavi no pūrvietas [23: Priložeņije, 42-58]. Taču pūrs bija beramais mērs, un pārējā uz svara mērvienībām (pudiem) bija noteikts, ka katram graudaugam pielietojams savs koeficients. Arī sējumu struktūra mainījās atkarībā no zemes labuma. Līdz ar to pārrēķini uz mūsdienu mērvienībām, ievērojot izdarītos noapaļojumus, ir uzlūkojami kā aptuveni un kalpo galvenokārtilustrācijai, labākai lietu uztverei. Pārrēķini rāda, ka vidējās ražības 1. un 9. novērtējuma klasē atšķīrās 2,3-4,0 reizes, pie kam tās mainījās graudiem 5,3 līdz 21,2 centneriem no ha, kartupeļiem – no 53 līdz 159, āboliņa sienam – no 13 līdz 49, dabīgo pļavu sienam – no 4,4 līdz 29 centneriem no hektāra. Zemes vērtēšanas gaitā noskaidrojās, ka valdošie bija 6. vērtību klases tīrumi un 5.-6. klases pļavas, kuru ražība, pārrēķināta centneros no hektāra, bija: ziemāju labībām 9,3-10,6, kartupeļiem 93, āboliņa sienam 26,6. Tas gandrīz atbilda kadastra izvešanas laikā oficiālajā statistikas uzskaitē par 1909.-1913. g. konstatētai faktiskai ražībai, kura ziemas rudziem bija 11,4 un kartupeļiem 90 c no ha [18].

Kopējais vidējais augkopības produkcijas daudzums tika aprēķināts pēc 9-lauku augsekas, kurā sējumu struktūra un kultūraugu secība tika noteikta atšķirīga labām, vidējām un sliktām zemēm. Produkcijas cenas pieņēma vidējās pēdējo 10 gadu laikā, ievērojot arī vidējās transporta izmaksas līdz pārdošanas vietai. Atzīmēsim, ka 10 gadu vidējās cenas (atskaitot transporta izmaksas) labībām bija 60 kap. par pudu, āboliņa sienam 20 kap. par pudu un kartupeļiem 50 kap. par pūru [23: 42-43].

Ražošanas izmaksās ietvēra tiešās izmaksas – par zemes sastrādāšanu, sēšanu, ražas novākšanu, sēklu, mēslošanas līdzekļiem, pamatlīdzekļu nolietošanos, pārvaldes izdevumiem. Tīrais kadastrālais ienākums no 1 ha aramzemes pa zemes novērtējuma klasēm mainījās no 0,27 līdz 22,08 rubļiem no hektāra, valdošajā 6.klasē esot 5,12 rubļi no ha (15.2. tab.). No pļavām kadastrālais ienākums bija no 0,13 līdz 22,08 rubļi no ha, pie vidējās vērtības valdošajā 5.klasē ar vidēju siena kvalitāti – 3,63 rubļi no ha, bet dabīgām ganībām – 0,54 rubļi no ha. Izmantojot šos skaitļus dažādiem aprēķiniem jāievēro, ka kadastrālais ienākums, salīdzinot ar faktisko, aramzemei bija pazemināts par 25%, bet pļavām – par 10% sakarā ar to, ka laika apstākļi pa gadiem bija ļoti mainīgi, nelabvēlīgo gadu bija vairāk kā labvēlīgo un nodokļi zemes īpašniekiem bija jāmaksā ik gadu, nelūkojoties uz laika apstākļiem.

Vadoties no vidēji iegūstamā tīrā ienākuma normatīva, iespējams aprēķināt zemnieka saimniecības vidējo tīro ienākumu. Aprēķinus veicām vidējai saimniecībai ar zemes platību 47 ha un sadalījumu zemes lietošanas veidos atbilstoši zemnieku zemes kopējam sadalījumam Vidzemes guberņā pirms Pirmā pasaules kara. Aprēķinos izmantojām normatīvo tīrā ienākuma normatīvu. Aprēķini rāda, ka vidējā zemnieku

saimniecībā gadā caurmēra tīrais ienākums bija 181,71 rublis, jeb 3.87 rubļi no hektāra.

15.2. tab. Aramzemes ienesīgums atkarībā no zemes labuma

Zemes novērtējums klasēs	Rubļos no pūrvietas				Tīrais ienākums, rubļos no hektāra (aprēķins)	
	bruto ienākums	ražošanas izmaksas	tīrais ienākums			
			normatīvais	kadastrālais	normatīvais	kadstrālais
1.	27,56	16,55	11,01	8,20	29,64	22,08
2.	24,25	15,25	9,00	6,70	24,23	18,04
3.	20,93	13.95	6,98	5,20	18,79	14,00
4.	17,63	12,69	4,94	3,70	13,38	9,96
5.	15,10	11,37	3,73	2,80	10,04	7,34
6.	12,17	9,68	2,49	1,90	6,70	5,12
7.	9,65	7,99	1,66	1,30	4,47	3,50
8.	7,13	6,30	0,83	0,70	2,23	1,88
9.	4,72	4,62	0,10	0,10	0,27	0,27

Avots: 1901. gada 4. jūnija likums un instrukcija par zemes vērtēšanu.

15.3. tab. Vidējas zemnieku saimniecības tīrais ienākums no augkopības

Zemes lietošanas veids	Zemes platība, ha	Vidējais tīrais ienākums, rubļi	
		no 1 ha	kopā
Aramzeme	18	6,70	120,60
Pļavas	11	4,04	44,44
Ganības	9	0,54	4,85
Mežs	6	1,97	11,82
Pārējā zeme	3	-	-
Kopā	**47**	**3.87**	**181,71**

Avots: Autora aprēķini, videjie lielumi

Vadoties no aprēķinātā lieluma, var spriest arī par to, vai māju iepirkšanas cena 1860.-1910. gadā bija augsta vai zema. Par šo jautājumu tais laikos bija ļoti dzīvas diskusijas. A. Tobīns aizstāvēja domu, ka māju izpirkšanas cena ir normāla un atbilst zemes ienesīgumam. Zemcevs turpretī uzskatīja to par pārāk augstu – spekulatīvu. Statiskie dati rāda, ka vidējā māju iepirkšanas cena Vidzemē un Kurzemē bija ap 82 rubļi par hektāru. Ja tīrais ienākums ir 3.87 rubļi no hektāra, tad zemi teorētiski bija iespējams izpirkt par 21 gada tīro ienākumu. Tā kā zemniekiem parasti nauda tūlītējai samaksai par zemi nebija, izpirkšana notika caur agrārām bankām, ieķīlājot tām īpašumu un parasti maksājot 5,0% gadā ar izmaksu 41 gadā. Tādā gadījumā ikgadējie maksājumi par 1 ha zemes izpirkšanu sastādīja 5,95 rubļi jeb 1,5 reizes vairāk nekā normatīvais tīrais ienākums no augkopības. Zemnieks māju tātad varēja izpirkt tikai tad, ja viņš bez augkopības guva papildus ienākumus no citiem avotiem, piemēram, lopkopības un mežsaimniecības. Kopumā jāatzīst, ka zemes izpirkšanas maksa atzīstama par augstu un bija sedzama, tikai intensificējot ražošanu, meklējot papildus ienākuma avotus un pazeminot ražošanas izmaksas.

15.5. Lauksaimniecības ražošanas specializācija

15.5.1. Specializācijas nosacījumi

Deviņpadsmitā gadsimta beigās visā Krievijā, tai skaitā arī Baltijas guberņās, notiekošās lielās saimnieciskās pārmaiņas saistījās ar iedzīvotāju skaita strauju pieaugumu pilsētās un rūpnieciskās ražošanas palielināšanos tajās, satiksmes, tai skaitā dzelzceļu attīstību, pāreju no naturālās uz naudas saimniecību un preču ražošanu tirgum, liela iekšējā lauksaimniecības produktu tirgus veidošanos un zinātnes un prakses sasniegumu ieviešanu.

Iedzīvotāju skaits tagadējā Latvijas teritorijā (Vidzemes latviešu daļā, Kurzemē un Latgalē) 19. gs.-20. gs. sākumā pieauga ļoti strauji: 1800. g. tas bija 720 tūkstoši, 1863. g. – 1241 tūkstotis, 1897. g. – 1929 tūkstoši un 1914. g. – 2552 tūkstoši. Laikā no 1863. g. līdz 1914. g. iedzīvotāju skaits divkāršojās. Vēl straujāk šai laikā auga pilsētu iedzīvotāju skaits – no 183.8 tūkst. 1863. g. līdz 951,7 tūkstošiem 1914. g. jeb 5,2 reizes [17: 73-74]. Pilsētās tas pieauga galvenokārt uz mehāniskās kustības rēķina – tajās iebrauca gan vietējie lauku iedzīvotāji, gan arī ieceļotāji no Iekškrievijas. Sevišķi tas attiecās uz Rīgu, kurā iedzīvotāju skaits no 1881. līdz 1913. g. pieauga no 169,3 tūkstošiem līdz 517,5 tūkstošiem, galvenokārt uz migrācijas rēķina. 1913. g. jau 2/3 Rīgas iedzīvotāju bija iebraucēji no Vidzemes un Kurzemes lauku apvidiem, kā arī no Iekškrievijas, Polijas un Lietuvas guberņām. Lielais cilvēku pieplūdums pilsētās un plašā rūpniecības un tirdzniecības attīstība bija cēlonis tam, ka ļoti plašos apmēros palielinājās arī iekšējais lauksaimniecības produktu tirgus, auga pieprasījums ne tikai pēc maizes, bet it sevišķi pēc piena un gaļas produktiem. Tas sekmēja lauksaimniecības specializēšanos un lopkopības attīstību.

Otrs iemesls lauksaimniecības specializācijai bija labības un lopkopības produktu cenu veidošanās.

19. gs. 70.-90. g. Eiropas labības tirdzniecībā notika lielas izmaiņas. Tās saistījās ar straujo graudkopības attīstību ASV, Kanādā un Argentīnā un šo valstu ienākšanu pasaules labības tirgū, izkonkurējot līdzšinējās galvenās graudu izvedējas zemes.

Graudkopība 70. g. strauji attīstījās arī Krievijā, galvenokārt melnzemes guberņās. 1887. g. salīdzinot ar 1860. g. melnzemes guberņās tīrumu platība bija pieaugusi no 49,0 līdz 73,1 milj. desetīnām jeb par 24 milj. desetīnu. 1887. g. visā melnzemes zonā tīrumu platība pārsniedza 1860. g. platību par 49,2%, turpretī nemelnzemes zonā samazinājās. Tā kā galvenais kultūraugs tai laikā bija labības, to platības un kopraža strauji pieauga, un līdz ar to auga arī uz ārzemēm izvestie graudu daudzumi. Tas, kopā ar Amerikas valstu iespiešanos pasaules labības tirgū, satricināja līdzšinējo stāvokli, graudu piedāvājumi pārsniedza pieprasījumu, sākās graudu cenu krišanās. Piemēram, Anglijā un citās galvenajās Rietumeiropas graudu importētājzemēs graudu cena 1891.-1895. g. bija vairs tikai 97 kapeikas par pudu, tas ir, gandrīz divas reizes mazāk nekā 1871.-1875. g., kad tā bija 1 rublis 87 kapeikas par pudu [25: 67-87].

Šī cenu krišanās smagi skāra Krievijas graudu ražotājus – kā muižniekus, tā arī zemniekus. It sevišķi jūtami tā ietekmēja nemelnzemes guberņas, tai skaitā arī Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas (kurā ietilpa Latgale), jo dabas apstākļi še bija

nelabvēlīgāki graudu ražošanai kā melnzemes guberņās, izmaksas lielākas un cenas vairs nesedza pašizmaksu.

Labības ražošanas krīze saistījās ar visā pasaulē notiekošo straujo satiksmes un transporta apstākļu būtisku pārveidošanos, jaunu zelta atradņu atklāšanu un zelta naudas daudzuma lielu pieaugumu, kā arī ar „surogāta naudas" – banknošu ieviešanos apgrozībā, kas kopā noveda pie tirdznieciskās pasaules paplašināšanās austrumu virzienā un pasaules tirgus veidošanās. Tajā pilnībā iekļāvās Krievija un pēc tam pamazām arī Indija, Ķīna, Japāna un citi Austrumāzijas apgabali, jo kuģniecības un dzelzceļu attīstība deva iespēju preces pārvadāt lētāk un lielos attālumos.

Krievijas saimnieciskās dzīves pārveidē ļoti liela nozīme bija dzelzceļiem. To būve Rietumeiropā un ASV praktiski ar 1840. g. sākās vētrainos tempos, un 30 gadu laikā dzelzceļu līniju garums Eiropas zemēs kopā pieauga 36 reizes, ASV – 19 reizes. Krievijā dzelzceļu būves „bums" sākās ar 1850. g., un divdesmit gados (no 1850.-1870. g.) līniju kopgarums palielinājās no 601 km līdz 11243 km jeb 19 reizes [13: 112-113]. 1860. g. pabeidza dzelzceļa līnijas Pēterburga-Varšava posmu no galvaspilsētas līdz Daugavpilij. 1861. g. sāka darboties līnija Rīga-Daugavpils, kas savienojās ar Pēterburgas-Varšavas līniju. 1866. g. to pagarināja līdz Vitebskai. Liela nozīme bija Liepājas-Romnu līnijai, jo tā praktiski savienojoties ar citām, nodrošināja satiksmi līdz Krievijas labības ražošanas centram – Caricinai. 1901.-1904. g. pabeidza Ribinskas-Maskavas-Ventspils līniju, savienojot Latviju ar Sibīriju.

Šī plašā dzelzceļu būvniecība atvēra ceļu labības plūsmai no Krievijas labības ražošanas guberņām uz Latviju, tās ostām, caur kurām to varēja izvest uz ārzemēm. Tas izsauca labības cenu krišanos Latvijā, kuru vēl pastiprināja cenu pazemināšanās pasaules tirgū. Latvijas labības ražotājiem kļuva ļoti grūti konkurēt ar Iekškrievijas lētajiem graudiem. Graudu ražošana Baltijas guberņās gan neapstājās, bet bija jāmeklē tās realizēšanas iespējas – tos audzēja maizei (rudzus), degvīna tecināšanai (rudzus) un alus darīšanai (miežus), kā arī lopbarībai. Baltijas guberņas ietilpa Krievijas rudzu audzēšanas zonā, un rudzi aizņēma apmēram 1/3 no labības sējumiem. Rudzu cenām laikā no 1800. līdz 1896. g. bija krītoša tendence. Samazinājās arī to izlietojums degvīna ieguvei. Piemēram, Kurzemē 1869.-70. g. bija 139 spirta dedzinātavas, kas ražoja 77,4 milj. grādu spirta, bet 1897. g. bija palikušas vairs tikai 39 dedzinātavas, kas ražoja 24,9 miljoni grādu spirta [18: 611]. Graudu pārdošanas iespējas samazinājās, vispirms muižniekiem, kuru saimniecības bija stipri saistītas ar tirgu, pēc tam arī zemniekiem bija jāmeklē jauni ienākuma avoti.

Blakus labībām ilgu laiku augkopībā liela nozīme bija kartupeļiem, kurus izlietoja pārtikai un degvīna tecināšanai. Kartupeļu stādījumu platības 1909.-1913. g. periodā bija vidēji 79 tūkst. ha, kopraža 638 tūkst.t. Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē to kopraža bija 494 tūkst.t, no kurām degvīna tecināšanai izlietoja 91 tūkst.t jeb 18%. Tos audzēja galvenokārt saimniecībās ar vieglākām, velēnu podzolētām un velēnu podzolētām glejotām smilts augsnēm, visvairāk Ventspils, Talsu, Rīgas, arī Daugavpils un Valmieras apriņķī. Līdz ar degvīna tecināšanas sašaurināšanos samazinājās arī šim mērķim izlietotie kartupeļu daudzumi.

Trešais svarīgākais kultūraugs bija lini. Latvijā tos audzēja šķiedras ieguvei, pie kam sēkla bija svarīgs blakusprodukts. Kad Krievijā 19. gs. veidojās specializācijas zonas, linkopība kļuva par vienu no vadošām nozarēm ziemeļrietumu daļā – Vitebskas, Smoļenskas, Pleskavas, Kauņas un Tveras guberņā, Baltijā. Linus audzēja galvenokārt zemnieku saimniecībās, jo tie prasīja daudz darbaspēka – 1900-1913. g.

aptuveni 22,5 darbadienas uz pūrvietu (60,5 darbadienas uz ha) [20: 187-191]. Muižās, kuras strādāja ar algotiem kalpiem, linkopība bija mazrentabla.

Latvijā linus audzēja galvenokārt Latgalē. Tos audzēja arī Vidzemē – ap Burtnieka ezeru, Rūjienu, Gulbeni un Aiviekstes līdzenumā ap Lubānu, Meirāniem. Mazākās platībās linus audzēja Kurzemē un Zemgalē, galvenokārt Bauskas, Jaunjelgavas un Ilūkstes rajonā. Linus audzēja kā pašu patēriņam, tā arī eksportam, jo linu audumi vēl arvien konkurēja ar kokvilnas audumiem. Daudzām zemnieku saimniecībām lini bija viens no galvenajiem naudas ienākuma avotiem, pateicoties kuram tie izpirka mājas īpašumā, iegādājās inventāru un nostiprināja saimniecību. Lai gan 19. gs. beigās sākās linšķiedras cenas krišanās, Cēsu apriņķī vēl 1913. gadā ieņēmumi no liniem bija līdz 23.8% no ieņēmumu kopsummas. Vidēji 1907.-1912. g. periodā Vidzemē, Kurzemē un Latgalē no liniem ieņēma 12,2 milj. zelta rubļu, tai skaitā par šķiedru – 9,2 milj. un par sēklu – 3,0 milj. zelta rubļu. Muižās lini kā naudas ienākuma avots bija maznozīmīgi.

Visi minētie apstākļi spieda zemkopjus ar 19. gs. vidu intensīvi meklēt izeju no esošā stāvokļa, tāpat arī veidus, kā varētu paplašināt ražošanu un realizāciju. Visvairāk par to bija jādomā muižām, kuras ražoja galvenokārt tirgum. Zemniekiem tirgus jautājums kļuva svarīgs sākot ar 60.-70. gadiem, kad notika zemes iepirkšana un bija nepieciešama nauda māju izpirkšanai un procentu maksāšanai par bankās ieķīlātām mājām. Ievērojot Latvijas dabas apstākļu īpatnības, it sevišķi lielās dabīgo pļavu un ganību, kā arī zāļu purvu platības, izvēle nosvērās uz liellopu audzēšanu piena un gaļas ieguvei. Aitkopība, kura bija uzplaukusi gadsimta vidū, samazinājās, jo vilnu stipri izkonkurēja uzplaukstošā kokvilnas nozare, un bez tam vilnas ražošanā līdz ar transporta attīstību un kravu pārvadājumu palētināšanos ieslēdzās arvien jauni pasaules reģioni.

15.5.2. Pāreja uz piena lopkopību

Liellopu audzēšana Baltijas guberņās bija izplatīta jau gadsimtiem, taču ilgi tās galvenais uzdevums bija kūtsmēslu nodrošināšana augsnes auglības uzturēšanai. Lopu produktivitāte bija ļoti zema, piena izslaukums svārstījās ap 1000 kg no govs gadā. Piena-gaļas lopkopībai kā preču ražotājai tirgum muižās sāka pievērsties ar 19. gs. 40.-50. g. Taču šīs nozares attīstību sākumā kavēja vairāki apstākļi: sliktā lopbarības bāze (dabīgo pļavu un ganību zemā ražība un siena sliktā kvalitāte), zemā vietējo govju produktivitāte, ierobežotās piena pārvadāšanas iespējas un nelielais tirgus, kā arī brīvu kapitālu trūkums muižās.

Viss tas izmainījās ar 60.-70. gadiem. Auga pilsētu iedzīvotāju skaits un līdz ar to tirgus, aramzemē sāka audzēt lopbarības kultūras, izstrādāja pasākumus pļavu un ganību uzlabošanai [7; 12]. Pāreja no klaušu uz naudas nomu un pēc tam zemnieku zemes pārdošana stipri palielināja muižu naudas ieņēmumus, nodrošināja tām lielus brīva kapitāla daudzumus, kurus varēja ieguldīt ražošanā, it sevišķi piena-gaļas lopkopībā.

Piena-gaļas lopkopības attīstību kavēja vietējo lopu zemā produktivitāte, tamdēļ pamatjautājums bija tās palielināšana. Še iezīmējās 2 ceļi: a) vietējo lopu šķirņu uzlabošana, b) ražīgu pamatganāmpulku izveidošana, ievedot sugas lopus, it sevišķi vaislas materiālu, no ārzemēm. Pirmais ceļš neprasīja lielus naudas ieguldījumus, bet bija lēns un ilgstošs. Otrs ceļš solīja ātrus panākumus, bet tam bija nepieciešami

naudas ieguldījumi ārzemju lopu iepirkšanai. Muižas parasti izvēlējās otro ceļu, bet zemnieki, kuriem bija nepieciešama nauda zemes izpirkšanai – pirmo. Līdz ar to muižās pāreja no augkopības uz piena-gaļas lopkopību notika straujāk un deva labākus panākumus kā zemnieku saimniecībās. Teritoriāli šis process bija straujāks Vidzemē, vidējs Kurzemē un lēns Latgalē.

Lopu šķirnības izveidošanai Vidzemē vairumā gadījumu ieveda Angelnas sugas lopus, Kurzemē – Angelnas un Holandes (austrumfrīzu) lopus, jo tie izrādījās visvairāk piemēroti Latvijas klimatiskajiem apstākļiem, kā arī vietējo lopu šķirnības uzlabošanai.

Lopkopības un piensaimniecības attīstību stipri veicināja lauksaimniecības biedrības, kuras Latvijas teritorijā sāka dibināties 19. gs. 70. g. Pirmās nodibināja un vadīja muižnieki. Zemnieki tajās iesaistījās tikai pamazām, jo kavēja senā neuzticēšanās muižniecībai. Ar deviņdesmitajiem gadiem zemnieki ieguva tiesības dibināt paši savas lauksaimniecības biedrības, un līdz ar to sākās straujš lauksaimniecības kultūras uzplaukums. Sevišķi liela nozīme piensaimniecības attīstībā bija lopkopības pārraudzības biedrībām. Pirmās trīs no tām noorganizējās 1904. g. aprīlī pie Allažu-Siguldas, Smiltenes un Vestienas lauksaimniecības biedrībām. Strauji to organizēšana noritēja pēc 1908. g. Kara sākumā 1914. g. jau bija 294 mazgruntnieku (zemnieku) un 72 lielgruntnieku (muižnieku) pārraudzības biedrības, un kontrolējamo lopu skaits sasniedza 108962 [2: 426-436].

Lopkopības pārraudzības biedrību organizēšanu vadīja Rīgas, vēlāk Latvijas Lauksaimniecības centrālbiedrība un Latviešu lauksaimnieku ekonomiskā sabiedrība. Tikai Rīgas lauksaimniecības biedrībā vien bija apvienotas 130 pārraudzības biedrības. Šo biedrību darbība galvenokārt bija padomu sniegšana biedriem kontrolējamo saimniecību lopu ciltsdarbā un barības devu racionalizēšanā, iesakot lopbarības biešu un āboliņa audzēšanu, pļavu un ganību ielabošanas pasākumus.

Lopkopību, sevišķi lopu sugu uzlabošanu, nevar veikt tikai ar pārraudzību vien, jāuzlabo ganāmpulka sastāvs. Šī mērķa sasniegšanai 20. gs. sākumā sāka veidot vaislas buļļu stacijas. Pirmo ierīkoja 1908. g. Vestienas pagasta „Mežančos" K.Zeltiņa saimniecībā [4: 323-330]. Līdz Pirmā pasaules kara sākumam jau bija ierīkotas 124 stacijas ar sugas buļļiem un 9 stacijas ar vietējiem atlasītiem buļļiem. Ar to sākās apzināts liellopu ciltsdarbs. Šī darba rezultātus ierakstīja **ciltsgrāmatās**. Pirms Pirmā pasaules kara ciltsgrāmatas veda 3 organizācijas: Vācu muižnieku lauksaimniecības biedrība Angelnas un austrumfrīzu lopiem, Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrība sugas lopiem un viņu krustojumiem, bet Latviešu lauksaimnieku centrālā savienība labāko vietējo lopu ciltsgrāmatas.

Jau pirms kara sākās Latvijas brūnās liellopu šķirnes izveidošana, krustojot vietējos lopus ar Angelnas, vēlāk ar Dānijas sarkanajiem liellopiem, iepērkot no Dānijas vaislas buļļus.

Liellopus Vidzemē audzēja ne tikai piena ieguvei, bet pārdeva arī kā sugas lopus uz Pleskavas, Vitebskas, Novgorodas un pat Iekškrievijas guberņām [1: 37]. Ciltsdarbs deva labus rezultātus. Pēc M.Blēses datiem, Kurzemē jau 1890. gados 549 muižās no visām reģistrētām govīm ap 30% bija Angelnas, 20% austrumfrīzu govis, 465 vietējie lopi un to maisījumi, 4% pārējo sugu lopi [18: 583].

1913. gadā kopējais liellopu skaits bija 912 tūkstoši, no tiem Vidzemē – 355 tūkstoši, Kurzemē – 250 tūkstoši un Latgalē – 207 tūkstoši. Ciltsgrāmatās lielgruntnieku saimniecībās 1909. gadā bija uzņemti 7743 Angelnas tipa un

23308 Ostfrīzes tipa lopi, bet mazgruntnieku (zemnieku) saimniecībās 1915. gadā – 512 buļļi un 11676 govis. Ciltsdarba rezultātā strauji auga govju produktivitāte: piena izslaukums no govs gadā, kas 19. gs. vidū bija ap 1000-1200 kg, pieauga līdz 2000 kg pirms Pirmā pasaules kara.

Piena un gaļas lopkopība jau 19. gs. 70. gados bija kļuvusi par vadošo nozari daudzās muižās, un 20. gs. sākumā – arī zemnieku saimniecībās. Piena ražošanas pašizmaksa ap gadsimta miju bija 3-4 kapeikas par stopu, pārdošanas cena – ap 4 kapeikām, bet piepilsētas zonā – 5-6 kapeikas par stopu. Tamdēļ attālākos no pilsētām pagastos ierīkoja moderniecības piena pārstrādāšanai sviestā [24: 3-18].

Piena ražošanu veicināja koppienotavu (moderniecību) attīstība. Pirmā nodibinājās Cēsu apriņķa Spārē 1909. g., pēc gada to jau bija 10, 1912. g. – 49, 1913. g. – 79 un 1914. g. – 88. Sviestu sāka ražot ne tikai vietējam tirgum, bet izveda arī uz Pēterpili, Varšavu un Kijevu. Kara sākumā sviestu izveda arī uz ārzemēm – 878 tonnas. Ganāmpulka ražība 1914. g. mazgruntnieku saimniecībās bija 96,6 kg sviesta, bet lielgruntnieku saimniecībās – 82,2 kg sviesta no govs. Pārraudzības biedrībās sastāvošajās saimniecībās tā bija krietni augstāka, bet ārpus pārraudzības biedrības esošajās saimniecībās – zemāka. Pārraudzības biedrībās esošajās saimniecībās bija arī labāka lopbarības izmatošana.

Zirgu skaits Latvijas teritorijā 1913. g. sasniedza 320 tūkstošus, un tos izmantoja kā vilcējspēku – lauksaimniecība pati sevi nodrošināja ar enerģijas avotiem. Zirgu skaits mainījās maz un atbilda zemes apstrādāšanas prasībām – uz 1 zirgu laukos vidēji bija 6 ha tīrumu.

Aitu skaits 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bija samērā stabils. 1913. g. to bija 996 tūkstoši. Aitas bija galvenokārt smalkvilnas merino šķirne, lielākā daļa ne pilnīgi tīras sugas. Aitas vairumā saimniecību turēja kā vilnas, tā arī gaļas ieguvei, pie kam lielu produkcijas daļu izlietoja saimniecībās uz vietas.

Cūku skaits bija samērā stabils, un 1913. g. to bija 557 tūkstoši. Cūkas audzēja visās saimniecībās gaļas un tauku ieguvei galvenokārt savām vajadzībām, nedaudz arī tirgum. Lopbarībai izmantoja graudkopības, piensaimniecības un mājsaimniecības blakusproduktus un atkritumus.

Saglabājās arī biškopība – viena visvecākajām un iecienītākajām nozarēm, kas bija labi attīstīta jau mūsu gadu tūkstoša sākumā. Biškopība bija izplatīta galvenokārt Kurzemē un Vidzemē, mazāk Latgalē. 1910. g. Kurzemē bija ap 21,3 tūkst. bišu saimju, Vidzemē – ap 15 tūkstošiem. 20. gs. sākumā darbojās vairāki desmiti biškopības biedrību, kas bija apvienojušās Latvijas biškopības centrālbiedrībā. Lielu progresu biškopībā ienesa rāmju stropu izgudrošana un ieviešana 19. gadsimta vidū, kā arī kursi, kurus sāka noturēt ar 90. gadiem. No vienas bišu saimes vidēji ieguva 12-13 mārciņas (4,9-5,3 kg) medus un 1,1-1,2 mārciņas (0,45-0,5 kg) vaska. Biškopības produkcija bija ļoti iecienīta.

No teiktā izriet, ka lopkopības nozares pirms Pirmā pasaules kara bija samērā labi attīstītas un gāja pa ražošanas intensifikācijas ceļu. To turpmāko progresu pārtrauca Pirmais pasaules karš.

Literatūra

1. Balevica L. (1970). Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē Pirmā pasaules kara priekšvakarā. Izd. Zinātne. R. – 183 lpp+8 piel.
2. Bērziņš M. (1940). Lopkopība. Govkopība. – Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. R. – 426.-436.lpp.
3. Blaese M. (1899). Die Landwirtschaft in Kurland. Mitau. – 205 S.
4. Blumbergs J. (1923). Lopkopība. – Lauksaimniecības departamenta gada grāmata. R. – 323.-330.lpp.
5. 20. gadsimta Latvijas vēsture.I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai. 1900.-1918. (2000). LU Latvijas vēst. inst. Red. V.Bērziņš. R. – 869 lpp.
6. Entwurf der livländischen Ritter – und Landschaft, betreffend die Schätzung der in livländischen Gouvernement belegenen Immobilien behufs Unlage der Landesprästanden. (1895). Beilage B. Motive zu den Regeln. R. – 40 S.
7. Kurländische Landwirtschaftliche Mitteilungen. Jg. 1839-1889.
8. Latvijas mežu vēsture līdz 1940. gadam (1999). WWF – pasaules dabas fonda izd. Zin. redaktors H. Strods. R.-363 lpp.
9. Laikraksts „Balss", 1906. g. nr.4.
10. Laikraksts „Dienas lapa", 1904. g. nr.104.
11. Laikraksts „Mājas viesis" 1903. g. nr.20.
12. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, I-XVIII, Jg. 1837/1838.-1865. Dorpat.
13. Pinner F. (1937). Die grossen Weltkrisen. Max Niehans Verl. Zürich und Leipzig. – 368 S.
14. Rauch G.,v. (1986). Geschichte der baltischen Staaten. Verl. Harro v. Hirschheydt. Hannover – Döhren. – 249 S.
15. Roziņš F. (1906). Latviešu zemnieks. 2.izd. R. – 256 lpp.
16. Senatora Manaseīna revīzijas ziņojums, 1883. (1906) – „Latvijas" tieslietu pielikums. R., Nr.1.-14. -55 lpp.
17. Skujenieks M. (1916). Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskavas stud. latv. palīdz. b-bas apg. Maskava. – 174 lpp.
18. Skujenieks M. (1927). Latvija. Zeme un iedzīvotāji. Ar J.Bokaldera nod. par lauksaimniecību. 3.izd. A.Gulbja apg. – 752 lpp.
19. Tauriņš G. (1999). Politika I. LR nacion. aizsardz. akad. R. – 355 lpp.
20. Tetters J. (1923). Linkopība. – Lauksaimniecības departamenta gada grāmata. R. – 187.-191.lpp.
21. Wittram R. (1943). Livland. Schicksal und Erbe der baltischen Deutschen. Berlin. – 92 S.
22. Žurnāls „Līdums", 1916. g. Nr.77-81.
23. Законъ 4-го июня 1901 года и проектъ инструкции объ оценке недвижимыхъ имуществъ Лифляндской губернии для обложения земскими сборами. Рига. – 71 стр.
24. Козин М.К. (1968). Специализация Латвии на молочном животноводстве (1860-1914гг.) – LPSR ZA Vēstis. Nr. 7 (252) – 3.-18.lpp.
25. Лященко П.И. (1956). История народного хозяйства СССР. т.2. Москва. – 728 стр.
26. Положение о волостномъ общественномъ управлении въ Прибалтийскихъ губерниях. Высочаише утвержденное 19 февраля 1866г. Второе Полное Собрание Законовъ 43.034. С.-Петербургъ. 1901. – 106 стр.

16. Zeme un lauku iedzīvotāji 20. gadsimta sākumā

16.1. Zemes īpašumi Pirmā pasaules kara priekšvakarā

Zemes īpašuma un zemes lietojuma būtiska, dziļa pārkārtošanās Latvijas teritorijā sākās 19. gs. 60. g. un principā bija pabeigta līdz Pirmā pasaules kara sākumam. Ar to bija radīts tiesiskais pamats grandiozām pārvērtībām – iespēja atteikties no senajām, uz lēņu tiesību pamata iedibinātajām zemes īpašuma un zemes lietojuma attiecībām un pāriet uz jaunām, pēc Vakareiropas parauga veidotām attiecībām starp zemes īpašniekiem, kuriem zeme piederēja privātā īpašumā kā arī uz ražošanu, kas tika orientēta uz tirgu.

Pārmaiņas nāca, kaut arī lēnas un dažkārt negribētas, bet neizbēgamas. To cēloņi sakņojās dziļajās saimnieciskās dzīves pārvērtībās. Sevišķi nozīmīgs bija Vidzemes ārkārtas landtāga 1889. g. lēmums par vietējo maksājumu un pienākumu (klaušu jeb prēstandes) pildīšanas kārtības reorganizāciju, nosakot, ka turpmāk visi naudas maksājumi (Geldlandespraestanden) vietējām pārvaldēm ceļu, tiltu u.c. uzturēšanai ir ņemami kā no zemnieku, tā arī no privāto muižu un domēņu zemēm atbilstoši to kadastrālajam novērtējumam dālderos. Šo lēmumu 1890. gada 26. janvārī publicēja Livonijas Valdības vēstnesī, tā darot visiem zināmu [16]. Tas iezīmēja radikālu pagriezienu vietējo nodokļu un pienākumu sadalē, praktiski atmainot gadsimtiem ilgušo, praksē iegājušos likumu, ka muižu zeme ir no visiem maksājumiem brīva, un tie ņemami tikai no zemnieku (klausības) zemes. Tas nozīmēja muižniecības atteikšanos no savu laiku pārdzīvojušām muižu privilēģijām attiecībā uz vietējo nodokļu un pienākumu uzlikšanu un to sadali starp zemnieku, privātmuižu un domēņu zemēm.

Minētie likumi un lēmumi bija izveidojuši likumīgu pamatu dziļām izmaiņām zemes īpašuma un lietošanas tiesībās. Pirmā pasaules kara priekšvakarā Baltijas provincēs zemes īpašumi piederēja privātmuižām (lielgruntniekiem), zemniekiem (mazgruntniekiem), valstij, baznīcām, mācītājmuižām un pilsētām.

Analizējot zemes sadalījumu pirms Pirmā pasaules kara, literatūrā parasti izmanto J.Bokaldera publicētos datus [19: 384]. Tie parāda, ka vairums zemes – 48,1% piederēja privātmuižām, zemniekiem piederēja 39,4%, baznīcām un mācītājmuižām – 1,1%, valstij – 10,0% un pārējiem – 1,4%. Līdz ar to tiek uzsvērts, ka valdošā zemes izmantošanas organizatoriskā forma bija lielgruntniecība un sīkgruntniecībai piederēja tikai nedaudz vairāk kā 1/3 zemes.

Neapšaubot J.Bokaldera datu patiesīgumu, tomēr nepieciešams pakļaut tos detalizētai analīzei. Tie tika aprēķināti, izmantojot Krievijas Valsts statistikas komitejas publikāciju par zemes īpašumtiesību sadalījumu 1905. g. Taču analizējot zemes izmantošanu 1905. g., jāievēro, ka tolaik vēl daudzos gadījumos bija atšķirība starp zemes juridisko īpašnieku un praktisko valdītāju, un tam bija šādi cēloņi:

- daļa seno „zemnieku zemju", kas bija nododama zemniekiem, Kurzemē un it sevišķi Vidzemē vēl nebija pārdota zemniekiem, tiesiski tās bija privāto muižu īpašums un zemnieki bija tikai to nomnieki;

- zemnieki praktiski nomāja arī lielu daļu mācītājmuižu zemju;
- zemnieku lietošanā (dzimtsnomā, nomā) bija daudz valstij piederošas lauksaimniecības zemes;
- privātās muižas bija iznomājušas zemniekiem arī daļu savu t.s. „muižas zemi" (Hofesland).

Šo iemeslu dēļ mazgruntniecības nozīme lauksaimniecībā bija lielāka nekā to parādīja 1905. g. zemes īpašumu statistika, jo tajā, vadoties no īpašumtiesiskiem apsvērumiem, pie muižu zemēm bija pieskaitīta arī visa vēl neizpirktā zemnieku un kvotes zeme, kura bija paredzēta izpirkšanai, bet pirkuma līgumi vēl nebija noformēti.

Lai gūtu iespēju sīkāk izanalizēt lielgruntniecības un sīkgruntniecības saimniecisko nozīmīgumu, bija nepieciešams veikt Centrālās statistikas komitejas 1905. g. datu papildus apstrādi, parādot tās „zemnieku zemes" platības, kas faktiski jau bija zemnieku lietošanā, bet kuras statistikā bija pieskaitītas muižas zemei, jo par tām vēl nebija parakstīti zemes izpirkšanas līgumi. Šī jautājuma nozīmīgumu norāda arī M.Kozins, analizējot zemes izmantošanu Vidzemē [22: 229-241].

Autora aprēķinos izmantoti Krievijas Centrālās statistikas komitejas publicētie statistikas biļeteni par zemes īpašumu sadalījumu pa zemes īpašnieku kategorijām Kurzemes guberņā, Vidzemes (Livonijas) guberņas 4 latviešu apdzīvotos (Rīgas, Valmieras, Cēsu, Valkas) apriņķos un Vitebskas guberņas 3 latviešu apdzīvotajos (Daugavpils, Ludzas, Rēzeknes) apriņķos [25: Вып. 27; 44; 50]. Aprēķini veikti atbilstoši toreizējām apriņķu robežām. Saskaņā ar apstiprinātajiem skaitīšanas norādījumiem, Vidzemes guberņā skaitīšanai nepakļāva daļu lauksaimniecībā neizmantotās zemes, sakarā ar ko 16.1. tabulā uzrādītā skaitīšanai pakļautā platība ir par apmēram 200 tūkstošiem ha mazāka nekā 1887. g., kā arī 1923. g. skaitīšanā uzrādītā. Bez tam jāievēro, ka 1887. g. un 1905. g. statistikas dati tika apkopoti pēc atšķirīgiem principiem, un pati skaitīšana nav tik precīza kā 20. gs. beigās.

16.1. tabulā apkopotie dati tuvi J.Bokaldera publicētiem, taču to interpretācijā ir dažas atšķirības. 1905. g. lielākā daļa zemes bija privātīpašums, kurā toreizējo Krievijai īpatnējo apstākļu dēļ nebija iekļauta visa zemnieku (mazgruntnieku) zeme; šai kategorijai piederēja 2809,8 tūkst. ha jeb 47,5% no kopplatības. No privātīpašnieku zemes lielākā daļa – 2364,1 tūkst. ha jeb 40,0% no kopplatības bija senās bruņinieku muižas, 206,9 tūkst. ha (3,5%) bija goda pilsoņu, tirgotāju un citu muižas ar zemes platību lielāku par 100 desetīnām, un 238,8 tūkst. ha (4,0%) – pārējo privātīpašnieku zemes.

Zemniekiem (mazgruntniekiem) piederēja 2324,7 tūkst. ha jeb 39,3% no kopplatības – tātad gandrīz tikpat cik bruņniecības muižām. Valsts īpašumā bija 10,1%, galvenokārt bijušās Kurzemes hercogistes domēnes, kuru lielāko platību klāja meži. Baznīcām un mācītājmuižām – 1,5% un pārējiem – 1,6% no kopplatības.

Analizējot lielgruntnieku un mazgruntnieku īpatsvaru un nozīmi, jāievēro, ka zemniekiem lielas seno *„zemnieku zemes"* platības vēl bija nomas lietošanā un tika izpirktas īpašumā pakāpeniski. Ņemot vērā šīs platības varam konstatēt, ka 1905. g. zemnieku īpašumā un nomas lietošanā ar izpirkuma tiesībām bija ne mazāk kā 2635 tūkst. ha jeb 44,5% no kopplatības (16.2. tabula).

Analizējot mazgruntniecības un lielgruntniecības saimniecisko nozīmi, vēl jāievēro zemes lietošanas veidu platības struktūras atšķirības abās šais zemes īpašnieku kategorijās. Taču precīzu datu par zemes sadalījumu zemes lietošanas

veidos pirms Pirmā pasaules kara Latvijas teritorijā nav. Iemesls ir pāreja no senās zemes klasifikācijas sistēmas uz jauno (19./20. gs. mijā), seno krūmzemju (aizaugušo atmatu, krūmāju, meža) lauksaimnieciskā apgūšana un pārvēršana daļēji aramā zemē, daļēji pļavās, un līdz ar to attiecīgu statistisko datu trūkums. Tamdēļ arī bijām spiesti izmantot dažādus pieejamos materiālus. Precīzākie ir 1901. g. Vidzemes kadastra dati, kas apkopoti par Vidzemi uz 1912. g. Izmantoti arī Kurzemes guberņas statistikas dati par 1897. g., Krievijas Centrālās statistikas komitejas publikācijas par 1881. g., M.Blēses un E.Kampenhauzena publikācijas. Rezultāti apkopoti 16.3. tabulā. Aprēķinos ietverti arī tie 201 tūkst. ha neizmantojamās zemes, kas nebija ņemti vērā 1905. gada zemes īpašuma uzskaitē, sakarā ar ko zemes kopplatība 16.3. tabulā ir par minēto platību lielāka nekā 16.1. tabulā uzrādītā.

16.1. tab. Zemes īpašuma sadalījums pa īpašnieku kategorijām un guberņām 1905. g. (tūkst. ha)

Zemes lietotāja kategorija	Kurzemes guberņa	Vidzemes guberņas latviešu daļa	Vitebskas guberņas 3 latviešu apriņķi (Latgale)	Kopā	
				tūkst. ha	%
Zemnieku zeme	1016,9	700,0	607,8	2324,7	39,3
Privātīpašums, izņemot zemnieku zemi	1113,4	993.8	702,6	2809,8	47,5
No tām:					
-bruņniecības muižas	1026,2	861,5	476,4	2364,1	40,0
-pilsoņu muižas (virs 100 desetīnām)	51,5	-	155,4	206,9	3,5
-citi īpašumi	35,7	132,3	70,8	238,8	4,0
Mācītājmuižu un baznīcu zeme	31,6	15,7	40,0	87,3	1,5
Valsts zeme	494,8	614,4	44,6	600,8	10,1
Pārējā zeme	18,4	75,7	-	94,1	1,6
Pavisam	**2675,1**	**1846,6**	**1395,0**	**5916,7**	**100,0**

Avots: Sastādīta, izmantojot „Statistika zemljedeljija 1905" datus, sējums 27; 44 un 50. Platības no desetīnām pārrēķinātas hektāros, pie attiecības 1 desetīna = 1,09254 ha.

16.2. tab. Zemnieku īpašumā un lietošanā esošā zemes platība 1905. g.

Zemes īpašuma un lietošanas forma	Platība tūkst. ha
Zemnieku īpašumā esošā zeme	2325
Zemnieku nomas lietošanā esošā zeme:	
privātmuižu zeme	203
mācītājmuižu un valsts zeme	107
Kopā	**2635**

Avots: Autora aprēķini, izmantojot Vidzemes kadastra, 1905. g. statistikas, A. Tobīna, E.Kampenhauzena u.c. publikācijas

Tā kā 16.3. tabulas dati aprēķināti no dažādiem avotiem, to precizitāte ir apmēram ±5%.

Aprēķini parāda, ka zemes lietošanas veidu platību struktūra mazgruntnieku un lielgruntnieku saimniecībās bija ļoti atšķirīga. Mazgruntnieku (zemnieku) saimniecībās aramzeme vidēji bija 43,2% no kopplatības, bet lauksaimniecībā

izmantojamā zeme – aramzeme, pļavas un ganības kopā – 92,5%; meži un pārējā zeme aizņēma tikai 7,5%.

16.3. tab. Zemes lietošanas veidu platības Pirmā pasaules kara priekšvakarā

Zemes lietošanas veidi	Kurzeme		Vidzeme		Latgale		Kopā	
	tūkst.ha	%	tūkst.ha	%	tūkst.ha	%	tūkst.ha	%
Aramzeme	727	27,2	568	27,7	434	31,1	1729	28,3
t.sk.:								
zemnieku saimniecības	422	15,8	324	15,8	260	18,6	1006	16,5
muižas	280	10,5	223	10,9	140	10,0	643	10,5
pārējie	25	0,9	21	1,0	34	2,5	80	1,3
Pļavas un ganības	801	29,9	654	32,0	450	32,3	1905	31,1
t.sk.:								
zemnieku saimniecības	480	17,9	391	19,1	273	19,6	1144	18,7
muižas	261	9,7	249	12,2	142	10,2	652	10,6
pārējie	60	2,3	14	0,7	35	2,5	109	1,8
Lauksaimniecībā izmantojamā zeme	1528	57,1	1222	59,7	884	63,4	3634	59,4
t.sk.:								
zemnieku saimniecības	902	33,7	715	34,9	533	38,2	2150	35,2
muižas	541	20,2	472	23,6	282	20,2	1295	21,1
pārējie	85	3,2	35	1,2	69	5,0	189	3,1
Meži un pārējā zeme	1147	42,9	82,6	40,3	511	36,6	2484	40,6
Kopā	**2675**	**100,0**	**2048**	**100,0**	**1395**	**100,0**	**6118**	**100,0**

Avots: Autora aprēķini.

Pilnīgi atšķirīga bija zemes izmantošana muižās – še aramzeme bija maz un aizņēma tikai 22,2% jeb gandrīz 2 reizes mazāk kā zemnieku saimniecībās. Arī lauksaimniecībā izmantojamās zemes kopā (aramzeme, pļavas, ganības) aizņēma tikai 44,7%.

Muižās ļoti lielas bija mežu un lauksaimniecībā neizmantojamo zemju platības – 55,3%. Šāds zemju izmantošanas stāvoklis bija izveidojies vēsturiski, saskaņā ar senajām paražām un likumiem, sevišķi 1804. g. likumu; tajā, kā jau minējām, bija noteikts, ka muižnieks nav tiesīgs palielināt muižas apstrādājamās zemes platību pāri normatīvai robežai, aiz kuras klaušu zemnieki bez nopietna kaitējuma nodarīšanas savai saimniecībai vairs nebija spējīgi apstrādāt muižas laukus. Šī robeža, kā mēs atzīmējām, bija 60 pūrvietas muižas tīrumu uz vienu zemnieku zemes arklu. Šo nosacījumu atcēla tikai 19. gs. 60. g., kad pārgāja uz naudas renti, kā arī sāka pārdot zemniekiem īpašumā seno zemnieku zemi. Tad arī atkrita muižas apstrādājamās zemes saistība ar zemnieku zemes arklu skaitu, muižām radās brīva iespēja paplašināt savus tīrumus uz krūmzemes, ganību u.c. rēķina. Taču aramzemes paplašināšana noritēja gausi, jo to kavēja kā ekonomiski, tā arī politiski apsvērumi: kapitāla trūkums, bet it sevišķi nokaitētās nacionālās un sociālās attiecības. Tā laika apstākļu labs pazinējs B. Markvarts raksta, ka bailes no revolūcijas un no muižu konfiskācijas atturēja muižniekus no naudas ieguldīšanas savā saimniecībā, un bija cēlonis vispārējai lauksaimniecības stagnācijai vai pat lejupslīdei [17: 123-131].

Tādējādi Pirmā pasaules kara priekšvakarā zemnieku īpašumā bija 58,2% no aramzemes, bet muižnieku – 37,2%; atlikušie 4,6% aramzemes bija citiem zemes īpašniekiem. Līdzīgi arī no visas lauksaimniecībā izmantojamās zemes 59,2% piederēja zemniekiem un 35,6% – muižniekiem. Turpretī meža zemēs zemnieku saimniecībās bija mazs tikai 7,0%, turpretī muižās – 64,5%. Lielas mežu platības bija valsts īpašumā, pie tam it sevišķi Kurzemē un arī Vidzemē. Mācītājmuižās zemi parasti iznomāja zemniekiem.

1912. g. no visas senās zemnieku (klausības) zemes vēl nepārdota un oficiāli muižas īpašumā, bet praktiski zemnieku nomas lietošanā ar izpirkšanas tiesībām Vidzemē bija vēl 8%, Kurzemē – 1%. Tātad praktiski zemnieku lietošanā no kopējās aramzemes platības bija 58-59%, bet muižnieku – ap 37%.

16.4. tab. Zemes lietošanas veidu sadalījums pa zemes lietotāju kategorijām Pirmā pasaules kara priekšvakarā

Zemes lietotāju kategorija	Aramzeme		Lauksaimniecībā izmantojamā zeme kopā		Meži un neizmantojamā zeme	
	tūkst.ha	%	tūkst.ha	%	tūkst.ha	%
Zemnieki	1006	58,2	2150	59,2	175	7,0
Muižnieki	643	37,2	1295	35,6	1602	64,5
Citi	80	4,6	189	5,2	707	28,5
Pavisam	**1729**	**100,0**	3634	100,0	2484	100,0

Izvērtējot lielgruntniecības un mazgruntniecības praktisko nozīmi šai laikā, jāievēro arī tas, ka muižnieki parasti daļu no vēsturiskās muižu zemes neapsaimniekoja paši, bet iznomāja sīkiem nomniekiem. H. Felkersāms, pamatojoties uz saviem pētījumiem, norādīja, ka zemnieku un nomnieku lietošanā Kurzemē un Vidzemē šai laikā bija 77,6% no visām lauksaimniecībā izmantojamām zemēm, bet tiešā muižu lietošanā – tikai 22,4% [9]. Pie līdzīgiem secinājumiem ir nonācis arī O. Niedre, vērtējot muižu tiešā izmantošanā esošo aramzemes daļu uz 24,7% no kopējās aramzemes platības [23: 44-54].

No iepriekš teiktā izriet, ka **Latvijas teritorijā Pirmā pasaules kara priekšvakarā lauksaimniecības ražošanā dominēja mazgruntniecība**. Pie tam Kurzemē un Vidzemē muižniecības mērķtiecīgas agrārās politikas rezultātā bija izveidojušās zemes platību ziņā samērā prāvas, uz tirgus orientētas zemnieku saimniecības, kas vairumā gadījumu ražošanā izmantoja algotu darbaspēku un to īpašnieki nodalījās no agrāk samērā viendabīgās saimniecības. Mazgruntnieku saimniecības vidējā zemes platība, kā jau minējām, Kurzemē bija 44,9 ha, Vidzemē – 46,0 ha, kas stipri pārsniedza zemnieku saimniecību platību Iekškrievijā (nemelnzemes zonā pa guberņām tā parasti bija 6-8 ha). Latgalē apstākļi bija tuvi Krievijas nemelnzemes guberņām, zemnieku saimniecību vidējā platība bija 7,0 ha.

Mazgruntnieku, bet it sevišķi lielgruntnieku, saimnieciskais stāvoklis šai laikā bija diezgan nedrošs. Zemnieki gan pabaroja sevi un saimi un daudzi noslēdza saimniekošanas gadus bez zaudējumiem, tomēr lielākai daļai bankās bija lieli parādi, kas bija radušies sakarā ar zemes izpirkšanu īpašumā. Muižu stāvoklis bija vēl sliktāks, jo tām bija jāsedz ne vien ražošanas izmaksas, bet jāsagādā lieli līdzekļi

muižu un piļu uzturēšanai, kas kopā ar daudzajiem kalpotājiem, zirgiem un citu izmaksāja līdz 2000-30000 rubļu gadā. Pēc J.Bokaldera datiem Pirmā pasaules kara priekšvakarā Vidzemes muižu parādi bija 36,3 milj. zelta rubļu, bez tam vēl 720 tūkstoši vācu marku un 1650 angļu mārciņu. Vidzemes muižu parādi uz 1 ha zemes bija 28,57 zelta rubļi un 0,67 vācu markas. Kurzemes muižu parādi (bez Ilūkstes un Jaunjelgavas apriņķiem) bija 25,84 zelta rubļi un 1,36 vācu markas uz vienu hektāru [19: 391].

Lai spriestu par to, vai šie parādi bija lieli vai mazi, jānoskaidro tai laikā bijusī saimniecību vērtība, kā arī ienesīgums. Par visu Latvijas teritoriju sādas informācijas trūkst. Pilnīgākas ziņas ir par Vidzemes guberņu, jo še 1911. g. bija noslēgušies 1901. g. zemes kadastra darbi un 1912. g. publicēja to rezultātus. Pēc E.Kampenhauzena-Lodigera publicētā materiālu apkopojuma Vidzemē pavisam bija novērtēti 1796167 ha derīgas zemes – aramzeme un dārzi, pļavas, ganības, meži. Šī platība ir tuva mūsu aprēķinātiem un 16.3. un 16.4. tabulā parādītiem datiem. Līdzās zemes platībai kadastra materiāli parādīja arī kadastrālo tīro ienākumu, atsevišķi pa zemes īpašnieku kategorijām. Vidzemes zeme bija novērtēta ar 3.964 milj. kadastra (nodokļu) rubļiem, ēkas – 1,313 milj. kadastra rubļiem, kopā ar 5,307 milj. kadastra rubļiem [6]. No tiem mazgruntnieku saimniecības bija novērtētas ar 2,319 milj. (43,7%), lielgruntnieku – ar 2,901 milj. (54,7%) un mācītājmuižas ar 0,087 milj. kadastra rubļiem (1,6% no visa). Viens derīgas zemes hektārs vidēji bija novērtēts ar 2,95 kadastra rubļiem, pie kam mazgruntnieku zeme – vidēji ar 2,87 rubļiem, lielgruntnieku – ar 3,02 rubļiem un mācītājmuižu – ar 2,98 rubļiem (16.5. tabula). Šo atšķirību var izskaidrot ar to, ka muižās ap centru zeme bija labāk iekultivēta, kā arī ēku vērtība bija lielāka nekā zemnieku saimniecībās. 16.5. tab. dati parāda arī to, ka zeme 1901.-1911. g. bija vērtēta objektīvi, ka nebija vietā pārmetumi par zemnieku zemes it kā pārāk augstu novērtējumu (skat. apakšnodaļu „Vidzemes (Livonijas) 1901. gada kadastrs").

16.5. tab. Zemes kadastrālais novērtējums Vidzemes guberņas latviešu daļā 1912. gadā (nodokļu rubļos)

Zemes īpašnieku kategorija	Kadastrālais novērtējums nodokļu rubļos			Procentos		Kadastrālais novērtējums rbļ./ha
	zeme	ēkas	kopā	zeme	ēkas	
Zemnieki	1806569	512735	2319304	77,9	22,1	2,87
Muižnieki	2081955	819113	2901068	71,8	28,2	3,02
Mācītājmuižas	75557	11553	87110	86,7	13,3	2,98
Kopā	**3964081**	**1343401**	**5307402**	**74,7**	**25,3**	**2,95**

Avots: Campenhausen-Loddiger.E., 1913.

Vidzemes kadastrs, kā jau minējām, nekustamā īpašuma novērtējumu izteica kadastra jeb nodokļu rubļos, kas parādīja saimniecībā vidējiem ražošanas apstākļiem atbilstošā, no zemes platības vienības iegūstamā tīrā ienākuma lielumu. Kapitalizējot to ar 4%, varam aprēķināt nekustamā īpašuma vērtību rubļos. 1912. g. Vidzemes latviešu daļā tas bija 132,68 milj. rbļ., no tiem zeme – 99,10 milj. rbļ. un ēkas – 33,58 milj. rbļ. No šīs summas muižu nekustamais īpašums bija novērtēts ar

75,53 milj. rbļ. jeb vidēji 72,67 rbļ. par 1 derīgas zemes hektāru. Tā kā muižu parādi bija 28,57 rubļi uz hektāru, redzams, ka muižas vidēji bija apgrūtinātas ar parādiem 39,3% apmērā no to vērtības.

Zemes ienesīgums kā arī apgrūtinājumi ar parādiem Kurzemē bija aptuveni līdzīgi Vidzemei un pēc ekspertu vērtējuma muižas bija vidēji apgrūtinātas ar parādiem 34% apmērā. Par Latgali attiecīgu datu trūkst.

Kopumā zemkopība šai laikā visā Latvijas teritorijā bija stagnācijas stāvoklī, pie kam cēloņi bija galvenokārt ļoti lielā nacionālā un sociālā spriedze jaunas revolūcijas gaidās.

16.2. Zemniecības noslāņošanās un kalpu kārtas izveidošanās Latvijā

Par zemniecības noslāņošanās un kalpu kārtas izveidošanās sākumu parasti uzskata 19. gs. 60. g.. A. Agte domā, ka izšķirošais bija 1868. g., ar kuru vairs nedrīkstēja iznomāt zemi par klaušu nomu un bija obligāti jāpāriet uz naudas nomu [1: 123]. Līdzīgus uzskatus izsaka arī A. Tobīns [20]. Neapšaubāmi, pāreja uz naudas nomu bija ļoti nozīmīgs faktors, taču nedrīkst aizmirst arī otru – zemnieku zemes izpirkšanu par dzimtu, kas galīgi likvidēja senās patriarhālās attiecības un ievadīja jaunu posmu – agrāk samērā vienotās zemniecības noslāņošanos pēc mantiskām un sociālām atšķirībām.

Protams, kalpi, iebūvieši – vienkāji un vaļenieki bija arī visus iepriekšējos gadsimtus. Taču viņu statuss bija pilnīgi citāds nekā sākot ar 19. gs. 60. g. Agrāk kalpi bija zemnieku sētas locekļi, kas dzīvoja kopā ar saimnieku, dalīja viņa trūcīgo uzturu un visi jutās gandrīz kā viena saime, kas bija nostādīta iepretī muižniecībai. Muižas kalpu-laukstrādnieku nebija, jo visus darbus veica zemnieku sūtītie klaušinieki; muižās bija tikai muižas ļaudis – personīgais apkalpojošais aparāts, speciālisti un amatnieki.

Līdz ar pāreju no klaušu uz naudas nomu un it sevišķi māju iepirkšanu, mainījās senā kārtība:

- zemniekam – zemes lietotājam vairs nevajadzēja sūtīt klaušu strādniekus muižu lauku apstrādāšanai;
- zemnieku saimniecību vajadzība pēc kalpiem stipri samazinājās;
- muižai pašai bija jāmeklē un jāalgo kalpi savas zemes apstrādāšanai;
- kalpus kā muižas, tā zemnieki sāka līgt par algu naudā un natūrā vai pat tikai naudā.

Līdz ar to kalpi nodalījās no senās zemnieku sētas un kļuva laukos par patstāvīgu šķiru. Pārveidojās arī pati zemnieku sēta. Saimnieki sāka pamazām justies kā darba devēji, kurus saista ar kalpiem tikai algas attiecības. Kalpi kļuva par „gājējiem", kas spiesti ik gadus pavasarī, uz Jurģa dienu, meklēt jaunu saimnieku, jaunu darba un dzīves vietu. Tāpat kā līdz šim muižniecība norobežojās no zemniecības, tā arī saimnieki ar 19. gs. otro pusi sāka norobežoties no bezzemniekiem. Saimnieku bērni arvien retāk precējās ar bezzemnieku bērniem un centās noslēgt laulības savā kārtā. Saimnieku bērniem bija lielākas iespējas uzsākt patstāvīgu dzīvi – vai nu pārņemot tēva mājas, vai meitām saņemot no vecākiem pūru, vai arī skolojoties

un pēc tam dodoties uz pilsētu, vai arī kļūstot par tirgotājiem un amatniekiem lauku apvidū. Bezzemnieku bērniem iespējas izsisties uz augšu bija daudz mazākas, jo viņu vecākiem nebija ne rocības bērnu skološanai, ne arī palīdzības sniegšanai rentes māju uzņemšanai. Tā bezzemnieki pamazām nodalījās no zemniekiem – mazgruntniekiem, pie tam šī nodalīšanās Kurzemē un Vidzemē noritēja daudz straujāk nekā Iekškrievijas guberņās. No viņiem pamazām izveidojās plašs lauku proletariāta slānis.

Bezzemnieki ap 19.-20. gs. miju dalījās rentniekos, pusgraudniekos, kalpos, deputātniekos un akorda darba strādniekos. Viņu sociālais un ekonomiskais stāvoklis lielākoties bija neapmierinošs. Oficiāli viņi bija brīvi ļaudis, taču vietējā pašvaldība varēja viņiem neizdot pases un kavēt kustības brīvību tais gadījumos, kad pagastā bija darbaspēka trūkums. Īstenībā šo jautājumu izlemšana bija subjektīva, jo to, vai ir darbaspēka trūkums vai pārpilnība, nosacīja viena no ieinteresētajām pusēm – zemes īpašnieki (kā muižnieki, tā zemnieki). Viņi bija ieinteresēti, lai darba piedāvājums pagastā būtu pēc iespējas lielāks, un līdz ar to varētu maksāt zemākas algas. Pēc tā laika speciālistu atzinuma, Vidzemē laukos ap gadsimta miju bija slēptais bezdarbs.

Vidzemē un Kurzemē lauku apvidos ap gadsimtu miju lielākais vairums iedzīvotāju bija bezzemnieki. M. Skujenieks, analizējot Vidzemes guberņas statistikas datus par 1899. g. aprēķināja, ka 4 latviešu apriņķos (Rīgas, Cēsu, Valmieras, Valkas) bija 492621 nodokļu maksātājs, no tiem 19251 zemes īpašnieks un rentnieks (ģimenes galvas), un 123823 bezzemnieki (ģimenes galvas). Ģimenes locekļi bija 349544. Pieņemot, ka ģimenes lielums zemes īpašniekiem un bezzemniekiem bija aptuveni vienāds, M. Skujenieks uzskatīja, ka zemes īpašnieku un to ģimenes locekļu varēja būt ap 66283, bet bezzemnieku un to ģimenes locekļu – ap 426338 jeb 6,4 reizes vairāk. Līdzīgi tas bija arī Kurzemē. Tātad abās guberņās lauku apvidos ap 20% nodokļu maksātāju bija zemes īpašnieki un viņu ģimenes locekļi, bet ap 80% bija rentnieki, bezzemnieki un citi lauku iedzīvotāji [18: 107]. Latgalē, kur agrāro reformu veica pēc Krievijas modeļa, lielākā daļa lauku iedzīvotāju saņēma zemi, bezzemnieku skaits bija neliels, taču saimniecību lielums bija mazs un bieži nespēja nodrošināt visus zemnieka sētas locekļus ar pārtiku un citām nepieciešamām precēm.

Bezzemnieki šai laikā dalījās rentniekos, pusgraudniekos, kalpos, deputātniekos un akorda darba strādniekos. Muižās vēl bija arī pārvaldes personāls – pārvaldnieki, uzraugi, kučieri, dažādi amatnieki. Ar pāreju uz naudas nomu un ar zemes izpirkšanu visu šo ļaužu stāvoklis mainījās. Sākuma periodā daudzi baidījās, ka visi nebūs nodarbināti un daļa iedzīvotāju paliks bez darba. Laukos bija daudz nepilnīgi nodarbināto. Taču stāvoklis pamazām nokārtojās: no vienas puses, laukos bija zināms „slēptais bezdarbs", cilvēku daļēja nodarbinātība, no otras puses, bija jūtams neliels darbaroku trūkums. M.Blēse norāda, ka Kurzemē ar 1897. gadu sākās laukstrādnieku „ievešana" no Lietuvas [5: 65]. Parasti to darīja, lai „nosistu uz leju" laukstrādnieku algas, kuras salīdzinājumā ar lauksaimniecības ražojumu cenām bija visai augstas.

Strādājošo algas, kā parāda L.Balēvicas pētījumi, bija atšķirīgas muižās un zemnieku saimniecībās. Muižās tās bija augstākas un sastādīja parasti 20-50% no visiem izdevumiem, jo še bija nepieciešami tieši labāk atalgotie speciālisti – muižu pārvaldnieki un grāmatveži, nozaru vadītāji, fermu pārziņi, palīguzņēmumu vadītāji, vagari un citi. Parasti tie bija gada un ilgāka perioda darbinieki un ģimenes cilvēki. Arī laukstrādnieki un lopkopības nozarē strādājošie bija lielākoties gada kalpi, kas atalgojumu saņēma daļēji naudā, bet lielākoties natūrā kā noteiktu zemesgabalu, kur varēja audzēt savai dzīvei nepieciešamos produktus, kā arī izturēt sīklopus un arī govi.

Zemnieku saimniecībās pārvaldes darbus parasti veica pats saimnieks un saimniece, pieņemot galvenokārt neprecētus puišus, meitas un ganus ikdienas darbu veikšanai, parasti tie bija pilnā saimnieka uzturā, un nolīgto algu saņēma naudā. Turīgākie zemnieki, it sevišķi ar 20. gs., turēja arī pastāvīgus, arī precētus kalpus, cenšoties tos piesaistīt zemei [2: 56-97].

Pēc B. Markvarta datiem, strādnieku algas lēni pieauga, visus 20. gs. pirmos gadu desmitus, sevišķi pēc 1905. gada revolūcijas [17: 87-104]. Kurzemes muižās 1912./1913. g. vidējās algas rubļos par gadu bija šādas (noapaļotas):

pārvaldniekam	655
lopkopības pārzinim	655
vagarim	374
kalējam	369
dārzniekam	281
staļmeistaram	269
mūrniekam	204

Pie šīm algām klāt nāca vēl dažādas tantjemas, piemaksas.

Lauku darbus kā lielgruntnieku, tā arī mazgruntnieku saimniecībās veica galvenokārt **gada kalpi.** Tie parasti dalījās **deputātniekos**, kuri algu saņēma naturālijās un nedaudz naudā, un **kalpos**, kuri samaksu saņēma galvenokārt naudā, Lai kalpi mazāk mainītu saimnieku, tos mēģināja piesaistīt, nododot lietošanā piemājas zemi [5: 66-82].

Precētiem gada kalpiem, algojot ar zemi, parasti izdalīja 8-10 pūrvietas tīrumu, 6-8 pūrvietas pļavas, līdz 8 pūrvietas ganības. Tā kā 1 hektārā bija 2,691 Kurzemes pūrvieta, tad precēta gada kalpa piemājas zeme bija 7-9,6 ha; bez tam viņš saņēma 6-12 rubļi naudā. Pār to vīram bija jānostrādā gadā saimniekam 150-200 dienas, sievai – 50 dienas.

Saņemot algu naturālijās un naudā, precēts gada kalps ar ģimeni parasti saņēma 12-18 mērus rudzu, 10-12 mērus miežu, 1-2 mērus zirņu, bez tam sāli, malku, sienu un dažkārt arī citus produktus, zemi kartupeļiem un dārzeņiem. Saņēma brīvu dzīvokli, apkuri, ārsta palīdzību. Par to arī sievai bija jānostrādā saimniekam zināms nolīgtu dienu skaits.

Līdzās gada strādniekiem bija arī **pusgraudnieki.** Tie nesaņēma cietu algu, bet nolīgtu daļu (visbiežāk pusi) no iegūtās labības, siena, salmu un citas produkcijas ražas. Pusgraudnieki strādāja ar savu inventāru un zirgiem, maksāja saimniekam (jeb viņiem atvilka no galīgās samaksas) pusi no iesētās sēklas un augsnē iestrādāto minerālmēslu vērtības.

Dienas strādniekus parasti pieņēma sezonas darbiem, galvenokārt ražas novākšanas laikā. Dienas strādnieki parasti bija sīkie zemes īpašnieki, kas piepelnījās muižās vai pie zemnieka. Alga vīrietim vasarā bija 60 kapeikas dienā, ziemā – 42 kapeikas, bet sievietēm attiecīgi – 32 un 24 kapeikas.

Speciālu darbu veikšanai, piemēram grāvju rakšanā, drenu likšanā u.c. izmantoja **akordstrādniekus**, maksājot par padarītā darba apjomu.

Protams, ka atlīdzība par darbu mainījās pa muižām un zemnieku saimniecībām, pie tam galvenokārt reģionāli. Augstāka tā bija apriņķos ar auglīgām augsnēm (piem., Bauskas, Dobeles, Valmieras), bet zemāka apriņķos ar mazāk auglīgām augsnēm un zemāku saimniekošanas līmeni (piem., Ilūkstes un Jaunjelgavas apriņķos).

16.3. Pretrunu saasināšanās un 1905. gada revolūcija

19. gs. 80.-90. g. līdzās latviešu tautas politiskai atmodai notika arī agrāri saimnieciskā atmoda. Saasinājās pretrunas starp bezzemniekiem un rentniekiem no vienas puses un lielgruntniekiem un mazgruntniekiem no otras puses. Latvijā veidojās spēcīga „jaunās strāvas" kustība, kuras vadoņi (P. Stučka, J. Rainis, Fr. Roziņš u.c.) paši nāca no laukiem un izvērsa savu darbību kā pilsētās, tā laukos. To sekmēja laukos bezzemnieku aprindās valdošie sociālie apstākļi. Vēl 1860. g. zemnieku likumā maksimālais darba dienas garums bija noteikts uz 12 stundām. Tāds tas saglabājās arī gadsimtu mijā. Plaši izmantoja sieviešu un bērnu darbu. A. Agate norāda, ka nebija nokārtoti sociālās nodrošināšanas jautājumi. Kalpi strādāja līdz pilnīgas darba nespējas iestāšanās laikam, pēc tam vienīgā vieta, kur patverties, bija pagasta nabagmāja [1: 135-140].

Kalpu stāvoklis bija neapmierinošs kā muižās, tā arī zemnieku saimniecībās. Pēdējās tas dažkārt bija vēl sliktāks, jo saimniekam še bija iespēja uzraudzīt katru kalpa soli un darba izpildes procesu, pilnīgāk izmantot kalpa darbaspēku nekā muižās. Tāpēc arī 20. gs. sākumā pieauga sociālā spriedze starp mazgruntniekiem un kalpiem, un turīgākos zemniekus sāka dēvēt par **„pelēkiem baroniem"**, uzsverot viņu ekonomisko interešu kopību ar lielgruntniekiem.

Jaunās strāvas piekritēji grupējās ap laikrakstu „Dienas lapa", kas kopš 1891. g., bet sevišķi ar 1893. g., kļuva par latviešu kreisās inteliģences centru. Pamazām viņi nokļuva marksisma ietekmē, propagandēja materiālistisko filozofiju, cilvēka vienlīdzības tiesības un Marksa ekonomiskās un šķiru cīņas teorijas.

Marksisma mācība izplatījās visā plašajā Krievijā, it sevišķi pilsētās. Baltijā – Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes guberņās ekonomiskie jautājumi savijās ar nacionālajiem un pieņēma to īpatnējo nokrāsu, ko iespējams apzīmēt par 1905. g. mentalitāti. Tā vērsās netik daudz pret cara valdību, kā pret vācu muižniecības ietekmē esošo vietējo pašpārvaldi, pret vācu muižniecības un pilsonības kundzisko garu un ekonomisko varu; tā izteica latviešu (tāpat arī igauņu) gadsimtu sāpi par kādreiz zaudēto brīvību un zemi. Pie tam, abi pēdējie jēdzieni it kā saplūda kopā un arī vēlāk kļuva nešķirami.

Sociālā un ekonomiskā situācija Latvijas pilsētās saasinājās 1900.-1903. g., kad izplatījās politiskās demonstrācijas un saasinājās streiki kā politiskās un ekonomiskās cīņas līdzeklis. Šie notikumi atbalsojās arī lauku apvidos, kur sociāldemokrāti guva daudz piekritēju, sevišķi bezzemnieku vidū. Kustībai piebiedrojās daudzi lauku inteliģenti, arī tie, kas nāca no mazgruntnieku aprindām, un tā ieguva nacionāli patriotisku un sociālistisku raksturu. Stāvokli raksturoja senā tautas paruna, proti, ka latviešu lielākā daļa aiz kokiem neredzēja mežu, tas ir, aiz muižniecības neredzēja tās galveno balstu – krievu caru ar tā impēriju.

1903. g. laukos sākās laukstrādnieku streiki – vispirms Grobiņā, Talsos, tad arī citur. 1904. g. tie saauga ar pretkara kustību, pret tautas nesaprasto, neveiksmīgo krievu-japāņu karu, kas ilga visu 1904. g. un lielāko 1905. g. daļu, un beidzās ar Krievijas sakāvi. Krievu-japāņu karš parādīja, ka Krievijā valdošā patvaldnieciskā iekārta vairs neatbilst laika garam, un ka valsts nav karam gatava. Nemiers valstī bija vispārējs, jo pilsonība prasīja līdzdalību valsts pārvaldē, bet strādniecība – sava

stāvokļa uzlabošanos. Vispārējā neapmierinātība deva iespēju saņemt vadību sociāldemokrātiem, kuri bija labāk organizēti un mērķtiecīgāki.

Šo iemeslu dēļ revolucionārā kustība sākās Krievijā, kad 1905. gada 9. janvārī Pēterpils strādnieki devās uz cara pili prasīt reformas, bet to vietā saņēma zaldātu lodes. Kustība pārmetās uz Rīgu un Tallinu, kur demonstrācija 13. janvārī pārauga streikos. Kustībā iesaistījās arī studenti. 1905. g. janvārī demonstrācijas un streiki pilsētās jau pārauga revolūcijā. Lauku apvidos streiki sākās jūnijā, sociāldemokrātu vispārējā vadībā, pie kam streikotāji izvirzīja šādas galvenās prasības: a) 10 stundu darbadienas ieviešanu; b) algu palielināšanu par 20%; c) kalpu dzīves apstākļu uzlabošanu; d) papildus darbu atcelšanu un citas.

Streiki iesākās muižās un bija ar spilgti izteiktu nacionāli revolucionāru raksturu, pastiprinot senās pretešķības starp vāciem no vienas un latviešiem, igauņiem no otras puses. Šai laikā arī izzuda kādreiz H. Felkersāma izvirzītā doma par vienoto dzimteni ar savu vācu-latviešu-igauņu pašpārvaldi, ar visu pilsoņu līdzatbildību un nostāšanos pret pārkrievošanu, pret slavofīlu lozungu *„viens cars, viena ticība, viena tauta."*

1905. gada rudenī protesta kustība laukos sāka izpausties uz āru plašās muižu dedzināšanas akcijās. Daudzi muižnieki pameta laukus un bēga uz pilsētām. Šādā situācijā cars Nikolajs II piekāpās un parakstīja manifestu, apsolīdams iedzīvotājiem dot zināmas pilsoniskas tiesības, atļaut dibināt politiskas partijas un izveidot arī Valsts Domi, kam nododama daļa politiskās varas [7: 352-371]. Taču 1905. g. revolūcija turpinājās. Latvijas sociāldemokrātu strādnieku partijas (turpmāk – LSDSP) Centrālā komiteja (CK) 1905. gada novembrī publicēja uzsaukumu „Visiem zemniekiem", aicinot:

- pagasta valžu vietā radīt jaunas varas institūcijas – pagasta rīcības komitejas;
- atcelt pagastos un apriņķos no amata vietējos policistus (uradņikus), tiesnešus un zemnieku lietu komisārus;
- veidot laukos vietējās tautas milicijas nodaļas;
- nemaksāt valdībai un pašvaldībai pienākošos nodokļus, nepildīt vietējās ceļu klaušas un citus pienākumus.

Revolucionārā kustība ļoti plaši izplatījās Vidzemē. Politiskā stāvokļa radikalizēšanos pastiprināja Rīgā 1905. gada 19. novembrī (2. decembrī) noorganizētais Vidzemes un Kurzemes Pagastu pārstāvju kongress, kas izvirzīja stipri radikālas prasības: a) vietējo pašvaldību reformu un zemnieku komiteju veidošanu; b) muižniecības visu privilēģiju likvidēšanu [15: 250-252]. Novembrī un decembrī jau daudzās vietās notika sadursmes starp vietējām, jaunizveidotām tautas milicijas un Krievijas regulārās armijas vienībām. Lielākās sadursmes bija Skrīveros, Vecpiebalgā. Kurzemē revolucionāri uz laiku ieņēma Talsus, Tukumu un Aizputi. Pastiprinājās revolucionāru pret muižām vērstās akcijas – Kurzemē nodedzināja 459 muižas, sagrāba muižnieku labību, izcirta mežus.

Revolūcija kulmināciju sasniedza 1905. g. decembrī. Pēc tam iniciatīva pārgāja valdības rokās; tā nosūtīja uz Baltiju soda ekspedīcijas, iesaistot cara patvaldībai un Lielkrievijai uzticamās kazaku vienības. Organizēja kara tiesas. Revolūciju apspieda ļoti nežēlīgi. Laikā no 1905. g. decembra līdz 1906. g. jūlijam Baltijā nošāva 1170 revolucionārus, un laikā no 1906. g. jūlija līdz 1907. g. beigām vēl daudzus tūkstošus. Nodedzināja daudzas zemnieku mājas. Daļa revolucionāru sabēga mežos,

cerot tur sagaidīt jaunus revolūcijas uzplūdus – veidojās partizānu, t.s. mežabrāļu, kustība. Daļa inteliģences emigrēja uz ārzemēm. Revolūcija, kura Baltijā vērsās pret vācu muižniecību, cara patvaldību un daļēji arī pret turīgo zemniecību, 1906. g. rudenī jau bija apspiesta. Cara patvaldība daļēji piekāpās pilsonības prasībām, ieviesa konstitūciju un daļējas pilsoņu tiesības, tai pašā laikā ar stingru roku ieviešot kārtību.

1905. g. revolūcijā stipri cieta Kurzemes un Vidzemes lauki. Daudzas muižu ēkas tika nodedzinātas vai izpostītas, lauki daudzviet netika apstrādāti un mēsloti. Muižnieki, baidoties no iespējamās mantas zaudēšanas, pārtrauca kapitālieguldījums lauksaimniecībā. Lauki bija zaudējuši arī daudz cilvēku, un starp atlikušajiem bija izveidojušās sliktas attiecības. Pastiprinājās arī pretešķības starp mazgruntniekiem un lauku bezzemniekiem, kuri radikalizējās un sāka arvien vairāk mazgruntniekus uzlūkot par tādiem pat ekonomiskiem pretiniekiem kā lielgruntniekus. Lauku bezzemnieku radikālā spārna vadību uzņēmās LSDSP, kas arī formulēja to ekonomiskās prasības: a) vispārējas, tiešas, aizklātas vēlēšanas; b) 8 stundu darbadienu un; c) lauku darbaļaužu apvienošanās savu interešu aizstāvēšanai. Savukārt saimnieki pastiprināja organizēšanos savās biedrībās un to nošķiršanu no sociāldemokrātiem, saprotot, ka marksisma mācība vienādi vēršas pret visiem īpašniekiem neatkarīgi no to tautības un īpašuma lieluma.

Pretešķības mazgruntnieku – zemes īpašnieku un bezzemnieku starpā pastāvēja visu laiku, līdz pat Pirmajam pasaules karam, un tika plaši apspriestas biedrībās un presē. Piemēram, Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības žurnāls „Baltijas lauksaimnieks" 1911. g. publicēja rakstu sēriju „Piezīmes strādnieku jautājumā", kurā apskatīja šo jautājumu kā no zemes īpašnieku, tā bezzemnieku un kalpu viedokļa, un parādīja starp abām šķirām esošās dziļās pretrunas [3]. Par to rakstīja arī citi laikraksti un žurnāli, ziņojot par laukstrādnieku dziļo neapmierinātību ar savu ekonomisko un sociālo stāvokli un par zemes īpašnieku atbildes pasākumiem. Tālredzīgie zemes īpašnieki, kā muižnieki, tā arī zemnieki ieteica uzlabot kalpu un bezzemnieku stāvokli, daļēji ievērot viņu prasības, tā novēršot jaunas revolūcijas iespējas. 1905. g. revolūcija gan bija apspiesta, taču tās cēloņi nebija likvidēti, un nemantīgajās šķirās saglabājās dziļas netaisnības un nodarītās pārestības apziņa [12].

Līdzīgi kā Vidzemē un Kurzemē, notikumi attīstījās arī **Igaunijas guberņā**. Arī še nemieros iesaistījās lauku skolotāji, sākās muižu dedzināšana. Valdības represijas, tāpat kā Vidzemē un Kurzemē smagi skāra igauņus, sevišķi to inteliģenci. Kad revolūcija gāja uz beigām, latvieši un igauņi iesaistījās Krievijas Valsts Domes vēlēšanās un centās izmantot Domi kā tribīni savu prasību sludināšanai.

Atšķirīga bija revolucionārā kustībā **Lietuvā**, kur tā aktivizējās pēc cara Nikolaja II manifesta. Viļņā sasauca Lielo Viļņas saeimu, kas prasīja demokratizāciju, preses brīvību un Lietuvas valsts autonomiju, kā arī lietuviešu valodas atzīšanu lietuviešu skolās. Šīs prasības atbalstīja arī katoļu baznīca. Arī lietuvieši izvirzīja savas prasības Valsts Domē [4: 118].

Laikā no 1905. gada revolūcijas apspiešanas līdz Pirmajam pasaules karam saasinājās arī darbaspēka jautājums laukos. Revolūcijas laikā daudzus nošāva vai izsūtīja uz Sibīriju. Daudzi revolucionāri paši aizbrauca uz Iekškrieviju vai uz ārzemēm. Lai novērstu darbaroku trūkumu, kā arī veidotu laukos sev vairāk uzticamus, mazāk revolucionārus sabiedrotos, **muižniecība izstrādāja pirmo nopietno Vidzemes un Kurzemes kolonizācijas plānu**, aicinot pārcelties uz šejieni senos vācu kolonistus, galvenokārt no Pievolgas apgabaliem. Rezultāti tomēr nebija

lieli –laikā no 1907. g. līdz 1911. g. uz Kurzemi pārcēlās 5314 vācu kolonisti, uz Vidzemi – tikai 619 cilvēki [2: 149-150]. Taču šis pasākums vēl vairāk saasināja nacionālās pretrunas starp vāciešiem un latviešiem. Baltvāci saprata, ka viņi ir atšķirti no vietējiem pamatiedzīvotājiem – latviešiem un igauņiem. Saprātīgākie no viņiem aicināja vēl glābt, kas glābjams. Viņi uzsvēra Baltijas tautu likteņkopību, vienotās intereses austrumu draudu priekšā un baltvācu, latviešu un igauņu sadarbības nepieciešamību. Viens no šī virziena pārstāvjiem, E.Heikings aicināja, ka vēl nav par vēlu veidot vienotu Baltijas kultūras un uzskatu kopību [10: Beilagi 3]. Taču šim aicinājumam bija maz sekotāju. Nacionālās, ekonomiskās un sociālās pretrunas Vidzemē un Kurzemē turpināja briest un gaidīt brīdi, kad varēs izlauzties uz āru.

1905. g. sākās dziļas pārmaiņas arī latgaliešu mentalitātē un attiecībās ar pārējiem latviešiem. Latgale gadu simtiem bija politiski, reliģiski un saimnieciski nošķirta no Vidzemes un Kurzemes. Latgales dēls un patriots F.Kemps trāpīgi norādīja, ka līdz tam attiecības starp latgaliešiem un pārējiem latviešiem – vidzemniekiem un kurzemniekiem – bija kā starp tuviem, bet mazpazīstamiem kaimiņiem. Luterticīgie vidzemnieki un kurzemnieki dažkārt uzskatīja sevi pārākus par katoļticīgajiem, Krievijas valdības apspiestajiem un aizdomās turētajiem latgaliešiem; tuvākas, sirsnīgākas attiecības starp viņiem nepastāvēja [11: 133-135]. Pārmaiņas sākās ar 1906. g., kad daļa latviešu inteliģences – skolotāji un ierēdņi, vairīdamies no represijām, emigrēja uz Vitebskas guberņu, arī tās tuvākajiem trijiem latgaliešu apriņķiem. Latgalieši uzņēma viņus sirsnīgi, un F.Kemps to nosauca par pirmo tautisko tikšanos ar tuvu dzīvojošiem, bet līdz tam morāliski tik tālu bijušiem tautas brāļiem.

Latgaliešiem pēc poļu sacelšanās 1865. g. bija aizliegts izdot grāmatas latīņu burtiem; viņu skolās nedrīkstēja strādāt latviešu skolotāji. Ja kāda muiža nonāca grūtībās, to pārņēma kredītbanka, kas zemi pārdeva tikai iebraucējiem no citām guberņām ar mērķi veicināt šī novada rusifikāciju. Latgales bezzemniekam bija liegtas tiesības iegūt zemi dzimtajā novadā, viņš bija spiests emigrēt uz citurieni. Tā Latgale dzīvoja zem nemitīgiem kolonizācijas un pārkrievošanas draudiem. Krievu iebraucēji saņēma še zemi par atvieglotiem noteikumiem. Diemžēl, latviešu prese, kura tik enerģiski un noraidoši vērsās pret vācu kolonistu iebraukšanu Kurzemē un Vidzemē, tai laikā ne ar vienu rakstu nevērsās pret Latgales kolonizāciju.

Stāvoklis nedaudz uzlabojās 1906. g., kad valdība piekāpās sabiedrības prasībām – latgalieši ieguva tiesības drukāt grāmatas savā rakstībā latīņu alfabētā. Ar to viņiem radās iespēja lasīt arī grāmatas latviešu literārajā valodā un apgūt to.

Latgalei nozīmīga bija arī Krievijas valdības galvas P. Stolipina (1906.-1911. g.) agrārā reforma un pasākumi zemniecības nostiprināšanā. P.Stolipins pārņēma varu 1906. g., sākumā tikai iekšlietu ministriju, bet jūlijā kļuva par Ministru Padomes priekšsēdētāju. Viņš nepiederēja ne pie vienas partijas, bet bija kārtības, cara patvaldības un nedalāmās Krievijas idejas piekritējs. Stolipins pārņēma varu laikā, kad valsts un patvaldības pamati bija satricināti, un uzstādīja sev par mērķi tos nostiprināt. Viņš saprata, ka to varēs panākt tikai tad, ja būs uz kā balstīties. Krievijas iedzīvotāju lielākais vairums bija zemnieki, un viņš nolēma balstīties uz tiem. Tā radās Stolipina agrārā politika un agrārā reforma. Kāds nezināms autors 1911. gadā oktobrī krievu žurnālā *„Istoričeskij Vestņik"* P. Stolipinam piedēvēja šādus vārdus: *„Valdības uzmanības centrā ir sīkā zemes īpašnieka intereses. Patiess progress zemkopībā var notikt tikai tad, ja pastāv īpašums uz zemi, kura rezultātā attīstās zemes īpašnieka*

apziņa un pienākuma sajūta. Zemkopis, kam pieder zemes īpašums, ir arī sabiedriskās kārtības un esošās iekārtas aizstāvis." [21]. Savā agrārpolitikā P. Stolipins vadījās no domas par stipras zemkopības kā vienotas, varenas un krieviskas Krievijas pamatu.

Stolipins savā politiskajā gaitā palika viens. Labējās šovinistiskās aprindas viņam nevarēja piedot nostāšanos pret tradicionālo krievu kopienu – obščinu, kā arī to zemnieku atbalstīšanu, kuri izstājas no kopienas, lai dibinātu savu saimniecību. Liberāļi viņam pārmeta patvaldības aizstāvēšanu un valsts Domes apspiešanu. Stolipinu apkaroja arī sociāldemokrāti, sevišķi lielinieki, jo viņi saprata, ka stipras zemniecības izveidošana sagrauj viņu cerības uz jaunu revolūciju. Pret viņu nostājās nacionālās minoritātes, kuras Stolipins vēlējās pārkrievot un pakļaut uz mūžīgiem laikiem nedalāmajai Krievijai. 1911. gada 2. septembrī P. Stolipinu Kijevas pilsētas teātrī atentātā smagi ievainoja. 6. septembrī viņš nomira. Viņa iesāktais politiskais darbs apstājās. Tomēr, neskatoties uz savām politiskajām kļūdām, P. Stolipins daudz ko deva zemniecībai agrārajā nozarē. Pēc viņa rīkojuma visās guberņās izveidoja zemes ierīcības komisijas ar uzdevumu sekmēt zemnieku izdalīšanos no sādžas kopienas un viensētu veidošanu. Tika izveidota Zemnieku banka lētu un izdevīgu kredītu piešķiršanai zemniekiem. Viņš veicināja slēptā bezdarba mazināšanos lauku apvidos, atbalstot bezzemnieku izceļošanu uz Sibīrijas neapgūtajiem apgabaliem, piešķirot tur zemi saimniecību ierīkošanai. Tiem zemniekiem, kam ar 1861. gada reformu bija piešķirta zeme kā arī kredīts zemes izpirkšanai, noteica galīgo izpirkšanas termiņu – 1907. gada 1. janvāri, dzēšot vēl nenomaksāto parāda daļu.

Stolipina iesāktais sādžas pārveidošanas darbs palika nepabeigts. Latgalē viņa darbība vērtējama dalīti – pozitīvi no zemnieku ekonomiskās atbalstīšanas un sādžu sadalīšanas viedokļa, negatīvi – no nacionālā viedokļa kā mazākumtautību apspiedēja un pārkrievotāja.

16.4. Pēcrevolūcijas laika nacionālā politika

1905. g. revolūcija Vidzemē, Kurzemē un Latgalē pamazām, ap 1907. g. apsīka, un tās vietā nāca Krievijas valsts nostiprināšana un pārtautošana. Baltijā to veicināja Krievijas valdības konsekventā valsts varas nostiprināšanas politika, tāpat arī tas, ka daudzi revolucionāri bija izsūtīti trimdā uz citām guberņām, vai arī paši labprātīgi emigrēja uz citām valstīm. Krievijā spēkā pieņēmās panslāvisms un lielās, nedalāmās Krievijas ideja. Baltijā to atbalstīja valdības ieceltie ģenerālgubernatori un gubernatori, kā arī krievu administrācija. Vācijā šai pašā laikā izplatījās panģermānisma idejas, kas sludināja vienotas Vācijas kā Eiropas vadošā spēka izveidošanas nepieciešamību. Latvieši atradās vidū starp abām lielajām kustībām, un Baltijas likteņus noteica abas – kā panslāvisms, tā arī panģermānisms.

Baltvācu izplānoto un veikto Kurzemes un arī Vidzemes kolonizācijas plānu mēs jau aplūkojām 16.3. nodaļā. Tādēļ še piegriezīsimies pārkrievošanas idejām, kuras sevišķi pieauga pēc 1905. g. revolūcijas un nacionālo, kā arī sociālo ideālu sagrāves. Grāmatā „20. gs.Latvijas vēsture", aplūkojot šo laikmetu norādīts, un vēl revolūcijas uzplūdos 1905. g. decembrī Rīgas mācību apgabala kurators G. Uļjanovs pieprasīja, lai skolas stingri ievērotu valodas likumu un tā izteikto pārkrievošanas garu, un to pilnībā atbalstīja arī Vidzemes gubernators N. Zvegicovs, saistot šo jautājumu ar Impērijas pastāvēšanas interesēm. Noteica, ka skolās krievu valoda mācāma ar pirmo

16.1. att. **Kārlis Ulmanis 1900. g. Rīgā**

gadu, un pakāpeniski jāpāriet uz visu priekšmetu (izņemot ticības mācību) pasniegšanu krieviski. Guberņā palielināja arī krievu ierēdņu skaitu, samazinot vācu un latviešu ierēdņus. Nacionālais jautājums Baltijā nevis atslāba, bet saasinājās, pie tam saspīlējums auga arī sakarā ar svinībām, kuras sarīkoja par godu Baltijas pievienošanai Krievijas Impērijai, un uz kurām Rīgā ieradās pats imperators Nikolajs II. Šo svinību laikā veica arī „Baltijas politikas" atzīšanas demonstrāciju, atklājot Rīgā Pētera I pieminekli [7: 433-435; 476-479].

Latviešu tautas neapskaužamo stāvokli veicināja lielas tautas daļas labprātīga došanās trimdā uz rietumiem, izsūtīšanas uz Viduskrieviju un pat uz Sibīriju, latviešu izceļošanas veicināšana, kā arī latviešu speciālistu, it sevišķi lauksaimniecības darbinieku plašā darbība Krievijā un ieprecēšanās krievu sabiedrībā.

Latviešu speciālistu došanās darbā uz dažādiem Krievijas novadiem bija sākusies jau agrāk, līdz ar lauksaimniecības skolu izveidošanos ārpus Vidzemes. Piemēram, Smoļenskas guberņā Gorkos darbojās vidējā lauksaimniecības skola, kas sagatavoja zemes mērniekus un citus lauksaimniecības speciālistus arī no Baltijas ģenerālgubernatūras. Še mācījās simtiem latviešu jauniešu, kuri ieguva specialitāti, un pēc skolas beigšanas izklīda plašajā Krievijā. Tur viņi apprecējās ar sveštautietēm, galvenokārt krievietēm, un daļēji zuda latviešu tautai. Daudzi no viņiem ieguva un pēc tam saglabāja krievisku orientāciju visā turpmākajā dzīves periodā, arī pēc tam, kad bija sabrukusi Krievija, viņi bija atgriezušies Latvijas Republikā un ieņēma šeit valsts amatus. Mērniecības darbinieki praktiski visu dzīves laiku ģimenē lietoja krievu valodu, bija pārņēmuši krievu kultūru un paražas. Tas ietekmēja viņu nostāju arī vēlāk, 20. gs. vidū, un darbību Latvijas valstī. Taču atgriezīsimies pie 1905. g. notikumiem, kuros piedalījās plašas latviešu tautas aprindas, sevišķi laukos – agronomi un lauksaimniecības biedrību darbinieki, laikrakstu un kooperatīvu veidotāji, lauku skolotāji un studējošie latvieši. Pēc revolūcijas apspiešanas daudzus izsūtīja uz citām Krievijas guberņām, un citi devās trimdā uz rietumiem. Te minami daudzi sociāldemokrāti un sociālistiskās kustības līdzdalībnieki, tāpat arī nacionāli noskaņotie pilsoņi, kuri gribēja izvairīties no Krievijas valdības represijām – apcietināšanas, soda un izsūtīšanas.

No tiem, kas meklēja patvērumu ārzemēs še minēsim tikai dažus – tos, kas vēlāk atgriezās Baltijas guberņās un Pirmā pasaules kara un tam sekojošos gados aktīvi piedalījās Latvijas Republikas izveidošanā. No tiem noteikti minams Kārlis Ulmanis, vēlākas Latvijas brīvības cīņu vadītājs un pirmais Ministru prezidents. 1905. g. viņš strādāja Kauguru lauksaimniecības biedrībā un bija žurnāla „Lauksaimnieks" redaktors. Revolūcijas laikā viņš iestājās par latviešu tautas tiesībām un 1905. g. tika apcietināts, taču jau 1906. g. atbrīvots un tūlīt emigrēja uz Vāciju. No

tās K.Ulmanis nonāca ASV, kur 1909. g. beidza Nebraskas universitātes lauksaimniecības institūtu, un kādu laiku strādāja tajā.

Savā uzturēšanās laikā Amerikā Kārlis Ulmanis uzturēja ciešus sakarus ar Latviju. Viņš atgriezās 1913. g., kad cara valdība sakarā ar valdošā Romānovu nama 300 gadu jubileju bija izsludinājusi vispārēju amnestiju, kuras rezultātā dzimtenē atgriezās daudzi 1905. g. revolūcijas darbinieki. K.Ulmanis tūlīt iekļāvās sabiedriskajā dzīvē, strādāja Baltijas lauksaimniecības biedrībā, rediģēja laikrakstu „Zeme".

Līdz ar viņu atgriezās arī daudzi citi trimdinieki – Roberts Bīlmanis, Jānis Sesks, Marģers Skujenieks un citi, kuri tūlīt iekļāvās tolaiku sabiedriskajā dzīvē.

1905. g. revolūcija nesa pārmaiņas arī **Latgalei**. Tās stāvoklis bija sarežģīts, jo še savijās pārkrievošana ar polonizāciju. Krievu ierēdņi veicināja latgaliešu izbraukšanu no dzimtenes un nomešanos citās guberņās. Katoļu baznīca un pārpoļojusies garīdzniecība savukārt centās veicināt polonizāciju, uzskatu, ka visi katoļi ir poļi. Tikai 1904. g. atcēla aizliegumu izdot grāmatas latgaļu valodā ar latīņu burtiem. Tad arī iznāca laikraksts „Gaisma" (kas gan ilgi nedarbojās), un ar 1908. g. – laikraksts „Drywa", ko izdeva baznīckungs **Kazimirs Skrinda**. Viņš arī rūpējās par latviešu valodas ieviešanu skolās un par latviešu skolotāju sagatavošanu. Vajadzēja rūpēties arī par valodu, jo tā bija stipri sabojāta ar rusicismiem un polonismiem.

Taču sevišķi pieminams ir **Francis Trasuns**. Jau skolas laikā Jelgavā izveidojās Latgales novada zemnieku dēlu pulciņš, kurā piedalījās arī Fr. Trasuns, un kura dalībniekos izveidojās **doma, ka Latgales novada latvieši ir tā pati tauta un tie paši latvieši, kas dzīvo Jelgavā un citos latviešu zemes novados**. Šī doma Franci Trasunu pavadīja visu mūžu, un viņa dzīve kļuva par cīņu tam, ka latviešiem un latgaliešiem turpmāk jāiet viens, kopīgs ceļš. Fr. Trasuna turpmākās gaitas saistās ar Pēterpils Garīgās skolas un Garīgās akadēmijas beigšanu.

1906. g. Fr. Trasūnu kā Latgales novada latviešu pārstāvi ievēlēja Krievijas Pirmajā valsts domē, kur viņš sāka sadarboties ar J. Čaksti, K. Ozoliņu, F. Grosvaldu un citiem latviešu deputātiem. Visa viņa turpmākā dzīve bija veltīta Latgales tuvināšanai pārējai Latvijai, vienas Latvijas veidošanai.

No šī laika lielajiem Latgales dēliem minams arī monsiņjors **Nikodems Rancāns**. Arī viņš pabeidza Pēterpils Garīgo akadēmiju, un 1906. g. tika iecelts par Rēzeknes dekānu. Jau nākošajā gadā ar viņa pūliņiem nodibināja pirmo Latgales latviešu pamatskolu pie Rēzeknes katoļu baznīcas. Viņš sadarbojās ar K. Skrindu, Fr. Kempu un Fr. Trasunu un deva lielu ieguldījumu latgaliešu turpmākajā darbībā par vienotas Latvijas veidošanu [14].

Bez minētajiem lielajiem Latgales dēliem, kas cīnījās par vienotas Latvijas ideju starplaikā starp 1905. g. revolūciju un Pirmo pasaules karu vēl minams Antons Skrinda, Fridrihs Obšteins, Antons Puncuļs, Feliks Boļeslavs Laizāns un daudzi citi. Lielākā daļa no viņiem bija baznīckungi, beiguši Pēterpils Garīgo akadēmiju, un visi viņi deva daudz Latvijas vienotības domai.

16.5. Lauksaimniecība Pirmā pasaules kara priekšvakarā

Pēcrevolūcijas periodā notika lauksaimniecības tālāka virzība pa tirgus saimniecības ceļu. Noslēdzās zemnieku zemes izpirkšanas process Vidzemē, Kurzemē

un Igaunijā, kā arī turpinājās Stolipina ievadītā sādžu sadalīšana Latgalē. Laukos bija izveidojušies lielgruntnieki (ar zemi vairāk par 200 desetīnām), kā arī mazgruntnieki, kuru rīcībā bija zeme līdz 200 desetīnām. Abām šīm zemes īpašnieku šķirām pretī stāvēja ap pusmiljonu lielā kalpu kārta, kam zemes nebija, bet kura sapņoja par savas zemes ieguvi. Sociālās problēmas laukos nebija atrisinātas [3: numuri 5, 7, 8, 10 un 11].

Baltijas guberņās nebija atrisināts arī nacionālais jautājums. Pēc 1897. g. tautas skaitīšanas datiem muižniecība bija tikai 1,1% no Latvijas iedzīvotājiem, bet tai piederēja īpašumā ½ zemes. No muižniekiem, kuru kopskaits sasniedza deviņpadsmitarpus tūkstošus, 7356 bija vācieši, 6122 – poļi un 6006 – krievi [13: 96]. Taču jāievēro, ka vācu muižnieki lielākoties mita uz vietas, savās muižās, un apsaimniekoja tās. Turpretī poļu muižnieki lielākoties dzīvoja Varšavā vai arī Viļņā un savu zemi iznomāja, bet krievu muižnieki – daļēji Sv.Pēterburgā vai citur Krievijā, un arī savu zemi iznomāja. Šī iemesla dēļ latviešu un igauņu zemniecība, runājot par muižniecību, parasti tos visus uztvēra kā vāciešus. Zemnieki, kā arī bezzemnieki bija galvenokārt latvieši un igauņi, bet Latgalē un dažviet Igaunijā arī krievi, baltkrievi, poļi un lietuvieši. Krievu skaits bija sevišķi stipri pieaudzis pēdējo 40 gadu laikā, un laikraksts „Dzīve" par Latgali 1912. g. rakstīja: *„Var jūdzēm braukt pa agrāk latvisko zemi un nedzirdēt neviena latviska vārda; kādu četrdesmit gadu laikā krievu skaits tur pavairojies no 15-20000 uz 144000"* [12].

Aplūkojot lauksaimniecības stāvokli, atsevišķi aplūkosim lielgruntniecību (muižas) un mazgruntniecību (zemnieku saimniecības), jo stāvoklis tajās bija atšķirīgs.

Lielgruntniecība (muižu saimniecība)

Lielgruntnieku (muižnieku) īpašumā pirms Pirmā pasaules kara bija 48,1% zemes, taču vairums, kā redzējām 16.1. nodaļā, bija meži, un faktiskā lietošanā bija tikai ap 37% aramzemes vai kopā 36% lauksaimniecības zemes. Lielu daļu no savas zemes muižas iznomāja zemniekiem, un tā tika apstrādāta tāpat kā agrākā periodā, kā tas bija parasts tēvu laikos, jo kalpu lauksaimnieciskā izglītība bija maza un lauksaimniecības kultūras līmenis zems. Iemesls tam bija nepietiekamie kapitālieguldījumi lauksaimniecībā: muižnieki, pārdodot zemniekiem bijušo „zemnieku (klausības) zemi" gan saņēma lielus naudas līdzekļus, bet ieguldīja tos galvenokārt rūpniecībā, jo saspringto nacionālo attiecību dēļ baidījās to ieguldīt lauksaimniecībā.

Šo saspringtību vairoja Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas muižniecībā valdošā mentalitāte. No vienas puses – Baltijas vācieši bija ļoti aristokrātiski, muižniecībā dominēja senais bruņniecības gars, kas lika tiem uzskatīt sevi par augstāku, valdošo šķiru. No otras puses, latvieši un igauņi arvienu vēl, par spīti aizritējušiem garajiem gadsimtiem, atcerējās tos laikus, kad viņi bija brīvi un svešvarām nepakļauti, tamdēļ 20. gs. sākumā atradās sakāpināta nacionālisma apstākļos, kuros nacionālais fanātisms guva virsroku pār ikdienas pragmatismu. Šo iemeslu dēļ arī investīcijas lauksaimniecībā bija mazākas nekā Rietumeiropā, un nozare atpalika no tā līmeņa, uz kuru virzījās Vācija, Francija, Anglija.

Protams, arī Baltijā muižas ieviesa jaunas tehnoloģijas, iegādājās jaunas, uzlabotas mašīnas, pārgāja uz daudzlauku augsekām un minerālmēslu lietošanu. Daudzas specializējās lopkopībā, izveidoja sugas lopu fermas. Uz šādu virzienu

norāda L.Balevicas pētījumi, kas parāda, ka Vidzemē un Kurzemē 1909.-1914. g. periodā augsekās graudaugi aizņēma vidēji 47-49%, rušināmaugi 4-8%, kartupeļi 1-2%, sētie zālāji 27-30%, papuve 12-14% un kalpu zemes 2-4%. Bez tam bija arī lielas nekultivēto un mazkultivēto pļavu un ganību platības, kuras, izņemot Zemgales līdzenumu, aizņēma ap 20-35% no visām lauksaimniecības zemēm. Atsevišķas muižas izlietoja arī daudz minerālmēslu, līdz pat 25-30 un vairāk pudu uz vienu desetīnu aramzemes (kas līdzinās 400-500 kg uz hektāra). Pieauga arī lauksaimniecības mašīnu imports, it sevišķi dažādas uzlabotas mašīnas, kā arī to ražošana Rīgā un citās pilsētās. Muižas bija labi apgādātas ar augsnes apstrādāšanas mašīnām – arkliem un ecēšām, pie kam stipri auga dzelzslemešu arkli un dzelzs ecēšas. Izplatījās arī labības pļaujmašīnas un kuļmašīnas, no tām galvenokārt tvaika; tāpat izplatījās arī vētījamās mašīnas, siena pļaujmašīnas, zirga grābekļi. Pie tam Vidzemē uz katru aramzemes hektāru bija vairāk augsnes apstrādes rīku un kuļmašīnu, bet Kurzemē – sējmašīnu un zirga grābekļu [2: 29-33].

Muižās strauji attīstījās arī lopkopība, pie tam Vidzemē vairāk un ātrāk nekā Kurzemē. Auga sugas lopu skaits, to ierakstīšana ciltsgrāmatās. Līdz ar to palielinājās arī no govs izslauktais piena daudzums, kas kara priekšvakarā Vidzemē sasniedza vidēji turpat 2400 kg, bet Kurzemē – 2200 kg. Strauji attīstījās arī cūkkopība, it sevišķi cūku audzēšana un pārdošana tirgum.

Tomēr par valdošo nozari Baltijas guberņu muižās izveidojās piensaimniecība, kura deva vidēji 40-70% no naudas ienākumiem. Senā graudkopības nozare tika atbīdīta otrā vietā un deva vairums gadījumos 10-25% no naudas ienākuma. Samazinājās arī spirta ražošanai izlietotie graudu daudzumi.

Sakarā ar lopkopības attīstību veidojās arī kooperatīvi, lopkopības biedrības un centrālbiedrības. Kā norāda A.Ņikonovs, pirmā lauksaimniecības biedrība Krievijā radās jau 1847. g., un proti, Vidzemes guberņā Sāmsalā. Arī lauksaimniecības centrālbiedrības pirmās izveidojās Baltijā (Rīgā 1906. g.), un pēc tam Sv. Pēterburgā, Tallinā, Pleskavā un citur [24: 110-112].

Liela bija arī rūpniecības uzņēmumu nozīme muižās. Izveidojās ūdens, vēja un tvaika dzirnavas un ar tām saistītie gateri, vilnas pārstrādes u.c. uzņēmumi. Muižās bija arī ķieģeļu un kaļķa cepļi, alus brūži, spirta dedzinātavas, pienotavas, siera un kazeīna ražotnes. Gatavoja arī jumta dēlīšus u.c. kokmateriālus [7: 459-460].

Mazgruntniecība

Mazgruntniecību pārstāvēja galvenokārt zemnieku saimniecības, kuru īpašumā bija 39,4% zeme, un kuri bez tam rentēja daudz domēņu, muižu un mācītājmuižu saimniecības, tā kā faktiski to lietošanā bija gandrīz divreiz vairāk lauksaimniecības zemes nekā muižniekiem (16.3. tab.).

Zemnieku saimniecību attīstību visu 19. gs. beigu daļu kavēja lielie ikgadējie zemes iepirkšanas maksājumi muižām par zemi un uz tās esošām ēkām, kas pilnībā nebija nomaksāts vēl līdz Pirmajam pasaules karam. Saskaņā ar žurnālā „Ekonomists" LR Zemkopības ministrijas uzdevumā veiktajiem aprēķiniem, privātmuižu zemesgrāmatās ierakstītie zemnieku parādi Vidzemē bija 36,34 milj. Krievijas rubļu, 0,72 milj. vācu marku, 1,65 tūkst. mārciņas sterliņu, bet Kurzemē – 24,14 milj. Krievijas rubļu un 1,27 milj. vācu marku. Pārrēķinot iznāca, ka uz katru aramzemes

hektāru vidēji Vidzemē zemnieku parādi bija 33.92 Krievijas rubļi un 0,67 vācu markas, bet Kurzemē – 25,85 Krievijas rubļi un 1,36 vācu markas [8: 361-362].

Atšķirībā no muižām, zemnieku saimniecību specializācija veidojās nedaudz vēlāk un parasti gāja vienā virzienā, vairums gadījumos piena lopkopībā. Tomēr atsevišķas saimniecības specializējās arī graudkopībā, linkopībā un kartupeļu audzēšanā.

Vidējā aramzemes platība zemnieku saimniecībās ietilpa 12-30 desetīnu grupā. Lielākoties to izmantoja pēc 5-6 lauku sistēmas. Graudaugi parasti aizņēma 45-50%, lini (galvenokārt Vidzemē) 5-8%, kartupeļi 1-3%, lopbarības saknes 2-5%, tīruma zālāji 20-25%, papuve 10-15%. No augkopības produkcijas tirgū parasti gāja linšķiedra un linsēklas, un linu pirmapstrāde daudzus zemniekus nodrošināja ar darbu arī ziemas mēnešos. Vidzemes ziemeļu un austrumu apriņķi ietilpa Krievijas linkopības zonā.

Ražības ziņā zemnieku saimniecības atpalika no muižām, bet jo sevišķi no Rietumeiropas, jo visi naudas līdzekļi 19. gs. beigās tika novirzīti zemes izpirkšanas maksājumiem, un līdzekļu nepietika ne minerālmēslu iegādei, ne arī sugas lopu iegādei. Tikai 20. gs. saimniecībām pakāpeniski atbrīvojās līdzekļi lauksaimniecības kultūras celšanai. Arī piensaimniecība straujāk attīstījās ekonomiski stiprākajās zemnieku saimniecībās, kuras pirms Pirmā pasaules kara deva vairumu piena produktu, un relatīvi, uz vienu desetīnu aramzemes, kā arī uz visu lauksaimniecībā izmantojamo zemi deva līdzīgus piensaimniecības produktu daudzumus kā muižas [2: 66-88].

Ļoti lielu ieguldījumu zemnieku saimniecībās lauksaimniecības kultūras paaugstināšanā deva lopu pārraudzības biedrības, koppienotavas un lauksaimniecības centrālbiedrības, kas pārzināja kā sugas lopu uzskaiti, izmantošanu, tā arī produkcijas realizāciju.

Liela nozīme zemnieku saimniecību attīstībā bija arī savstarpējām krājaizdevu kasēm, kuru skaits pirmskara laikā Kurzemes un Vidzemes guberņās pieauga straujāk nekā pārējā Krievijas daļā (abās guberņās aizņēmumu kopsumma bija ap 1/3 no visas Krievijas krājaizdevu sabiedrību aizdevumiem). Tas palīdzēja uzkrāt līdzekļus un novirzīt tos ražošanai – pēc L.Balēvicas savāktiem datiem galvenie noguldītāji krājaizdevu sabiedrībās bija strādnieki un kalpi, bet aizdevumu saņēmēji – zemes īpašnieki [2: 112-113].

Lauksaimniecības biedrību krājaizdevu sabiedrības deva iespēju novirzīt lauksaimniecībai nepieciešamos naudas līdzekļus saimniecību īpašniekiem ar ražošanu nepieciešamo resursu – šķirnes sēklas, lauksaimniecības mašīnu, minerālmēslu un citu iegādei. Tās deva iespēju arī kopēji iegādāties kuļmašīnas un citas dārgas mašīnas, un celt laukos mehanizācijas līmeni.

Literatūra

1. Agthe A. (1909). Ursprung und Lage Landarbeiter in Livland. H.Lauppschen Buchhandl. Tübingen. – 158 S.
2. Balevica L. (1970). Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē Pirmā pasaules kara priekšvakarā. Izd. Zinātne. R. – 183+8 pielik.
3. Baltijas lauksaimnieks. Žurnāls. 1915. g. Nr.5; 7; 8; 10 un 11.
4. Baltijas valstu vēsture (2000). Autoru kolektīvs. Tulkots no igauņu val. Apgāds Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.

5. Blaese M. (1899). Die Landwirtsghaft in Kurland. Mitau. – 205 S.
6. Campenhausen-Loddiger E. (1913). Ein Beitrag zur Agrarstatistik der Rittergüter, des Kleinbesitzes und der Widmen in Livland. Druck Häcker. R. – 58 S.
7. 20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900-1918. (2000). Autoru kolekt. Redaktors V.Bērziņš. Latvijas vēstures inst. apg. R. – 869 lpp.
8. Ekonomists. Žurnāls. 1920. g. Nr.12.
9. Fölkersam H. (1923). Die Entwicklung des Agrarverfassung Livlands und Kurlands und die Umvälzung in der Republik Lettland. Greifswald. – 146 S.
10. Heuking E. (1934). Die Wandlung der politischen System der Balten. Beilage III zur: R.Wittram. Meinungskämpfe im baltischen Deutschtum während der Reformperiode des 19 Jahrhunderts. Riga. – 150 S.
11. Kemps F. (1991). Latgales likteņi. Pēc 1938. g. izdevuma. Izd. Avots. R. – 208 lpp.
12. Laikraksti: Dienas lapa, 1909. g. nr.26; Latvija, 1911. g. nr.269; Tēvija, 1911. g. nr. 58; Dzīve, 1912. g. nr.270
13. Lācis V. (2001). Latviešu zemes un tautas vēsture. I Latv.ekoloģ.izglīt. apg. R. – 342 lpp.
14. Latkovskis D.(1999). Nacionālā atmoda Latgalē.Latgales kult.centra izd.Rēzekne.– 272 lpp.
15. Latvijas PSR vēsture. II. (1955). Autoru kolektīvs. LPSR ZA izd. R. – 445 lpp.
16. Livländische Gouvernementszeitung von 26 Januar 1890, nr.11.
17. Marquart B. (1916-1917). Die landwirtschaftlichen Verthältnisse Kurlands. I, II T. Berlin. – 123 S.; - 131. S.
18. Skujenieks M. (1916). Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskavas stud. latviešu palīdz. b-ba. Maskava. – 176 lpp.
19. Skujenieks M. (1927). Latvija. Zeme un iedzīvotāji. Ar J. Bokaldera nod. par lauksaimniecību. Trešais izd. A.Gulbja apg. R. – 752 lpp.
20. Tobien A. (1910). Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Separatabdruck, Tübingen. – Zeitschrift für die gesamte Staatswisenschaft. Jg.66, S. 157-177; 374-396.
21. Исторический Вестник, 1911 г., октябр.
22. Козин И.И. (1970). Несколько поправок к официальным данным аграрной статистики по Лифляндской губернии. – Историковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига. – 229-241 стр.
23. Ниедре О.М. (1984). Некоторые особенности крестянского землепользования и его социального состава в Прибалтике конца XIX-начала XX века. – Latvijas agrārās vēstures jautājumi. R. – 44.-54.lpp.
24. Никонов А.А. (1995). Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.). Энциклопедия российских деревень. Москва. – 574 стр.
25. Статистика земледелия 1905. Вып.27. Витебская губерния. 1907.С.Петербург. – 53 стр.; Вып.44. Курляндская губерния. 1906. С.Петербург. – 31 стр.; Вып.50. Лифляндская губерния. 1907. С.Петербург. – 31 стр.

IV DAĻA

Latvijas Republika un vētrainais 20. gadsimts

17. Posta un dzimstošo cerību laiks (1914.-1920. g.)

17.1. Agrārās problēmas kara laikā (1914.-1918. g.)

Bēgļu gaitas.

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā samilzušās problēmas izlauzās uz āru Pirmajā pasaules karā (1914.-1918. g.), kura laikā pasaules imperiālistiskās lielvalstis mēģināja pārdalīt pasaules karti ar ieroču spēku un nodrošināt sev izdevīgu „vietu zem saules". Tāpat kā iepriekšējos gadsimtos, Latvija daļēji kļuva par lielvaru karalauku, par tilta zemi, ko vēlējās iegūt vai paturēt spēcīgās impērijas Vācija un Krievija. Tām sabrūkot, Latvijas teritorijā radās labvēlīgi apstākļi domai par neatkarīgas Latvijas dzimšanu un pēc tam šīs domas realizēšanai. Šī iemesla dēļ Pirmā pasaules kara posmu kā priekšnoteikumu neatkarīgas brīvvalsts dzimšanai apskatīsim kopā ar Latvijas brīvvalsts laiku.

Jau 1915. g. pirmajā pusē Latvija kļuva par karalauku – vācu armija iebruka Krievijā, okupēja Lietuvu, 8. maijā ieņēma Liepāju un 1. augustā – Jelgavu; visa Kurzeme, ieskaitot Zemgali, nokļuva vācu rokās. Gada beigās frontes līnija nostabilizējās gar Daugavu un palika tāda līdz 1917. g. vidum. Visā frontes līnijā gandrīz 2 gadus plosījās sīvas cīņas, iedzīvotāji gar to tika evakuēti un apvidus izpostīts.

Sākoties vācu iebrukumam, Krievijas valdība izdeva rīkojumu visiem vīriešiem vecumā no 18 līdz 45 gadiem evakuēties no apdraudētajiem apgabaliem uz aizmuguri. Šis rīkojums atbilda latviešu tautas vairākuma tā laika pretvāciskajam noskaņojumam, naivajai ticībai lielās krievu tautas un tās valdnieka, „labā cara tētiņa" labvēlībai. Dzejnieks E.Virza, izsakot šā laika noskaņojumu un aprakstot latviešu bēgļu tūkstošu došanos projām no dzimtenes un nepalikšanu vācu armijas pakļautībā žurnālā „Varavīksne" 1916. g. rakstīja [25: 55-56]:

„Tāds posts pār Latviju nekad vēl nava bijis:
Raud ļaudis, meži sēro, vaimanā pat gaiss,
Jo tautu padzinis un druvas nopostījis
Iekš Kurzemes mūs' naidnieks mūžīgais".

Pulkvedis A. Pleksners, raksturojot šī dramatiskā laikmeta latviešu mentalitāti uzsvēra, ka latvieši ļoti centās izrādīt savas simpātijas un lojalitāti Krievijai, izpildot un ar uzviju pārpildot visu, ko no viņiem prasīja, un nenogaidot, kas viņiem par to tiks dots pretī [17]. Līdzi vīriešiem brīvprātīgi projām no dzimtenes devās arī ģimenes locekļi. **Sākās bēgļu gaitas.**

Bēgļu gaitās iekļāvās ap 500-600 tūkstoši cilvēku. Pirms kara Kurzemē bija ap 800 tūkstoši iedzīvotāju, bet Vācijas valdības izdarītajā tautas skaitīšanā 1915. gada

septembrī saskaitīja tikai 230 tūkstošus. Tātad Kurzemi bija pametuši ap 570 tūkstoši cilvēku, no tiem ap 500 tūkstoši latviešu. Daudzi laucinieki pameta mājas un devās svešumā, līdzi ņemot lopus un visu iespējamo iedzīvi. Iedzīvotāju evakuācija netika ne organizēta, ne vadīta, un daudzi bēgļi, pamesti savam liktenim, ceļā pazaudēja visu savu mantu. Līgotņu Jēkabs, bēgļu gaitas aprakstot, stāsta, ka bēgļiem, uzturoties ceļmalās un mežos, saslima sievas un bērni, sērgās gāja bojā lopi [18: 15]. Velti šai laikā izskanēja zemnieku organizāciju 1915. gada aicinājums *„Neatstājiet savu dzimto zemi!"* Latviešu zemnieki pameta mājas un dzimteni, ne tikai vīrieši, uz kuriem attiecās rīkojums par evakuāciju, bet arī sievietes, sirmgalvji un bērni, plūda uz austrumiem.

Bēgļu gaitas izvērsās par ievērojamu spontānu lielas latviešu daļas demonstrāciju pret vāciem. Tās pārauga krievu armijas ieplānoto iesaukšanas vecumā esošo vīriešu atvilkšanu uz Iekškrieviju. Neviens, ne valdība, ne pašvaldības nebija iedomājušās, ka tāda apmēra migrācija vispār var notikt, pie tam tik plašos apmēros, un nebija gatava to vadīt, organizēt bēgļu apgādi. Latviešu noskaņojumu šajā laikā raksturoja vācu mēreno aprindu pārstāvja E. Serafīma teiktie vārdi, ka latvieši atradās pārspīlēta nacionālisma hipnozē; viņu noskaņojums bija fanātisks un baismīgs savā kaislīgumā; valdīja nacionālradikālisms, apvienots ar naidu pret visu vācisko [2: Jahrg. 55, Bd. 75].

Neviens nedomāja par nākotni. Kas notiks ar bēgļiem un tautu nākotnē? Kā vientuļa balss tuksnesī izskanēja sabiedriskā darbinieka J. Lapiņa raksts avīzē „Līdums" 1916. g. sākumā, kurā viņš jautāja: kas būs pēc kara? Latvieši izklīst pa visu pasauli. Baltija top tukša no latviešiem, mēs paši to atdodam, lai kolonizētu citi! Latvieši vienmēr ir šķiedušies ar tautas spēkiem uz ārieni, negriežot vērību uz iekšieni. *„Mēs neesam pavairojuši savas zemes iedzīvotāju skaitu"*, rakstīja J. Lapiņš, *„bet aģitējuši tiem doties svešumā"* [17: 1916. g. 14.05]. Kr. Valdemāra un K. Biezbārža sētā latviešu emigrācijas un izceļošanas domas sēkla dīga, auga un deva rūgtus augļus.

Tā kā neviens nebija paredzējis šādus bēgļu plūdus – tādi nebija nevienā citā okupētā zemē, ne Polijā, ne Lietuvā – tiem netika sniegta valsts organizēta palīdzība. Bēgļi nakšņoja klajā laukā, ceļmalās un tīrumos vai stihiski radušajos saplūšanas punktos. Tie dienām nedabūja siltu ēdienu, daudzi saslima, palielinājās mirstība. Tad arī sākās latviešu pašpalīdzība. 1915. g. bēgļu aprūpē iesaistījās Latviešu palīdzības komiteja karā iesauktajiem, organizējot siltu pusdienu izsniegšanu. Taču bēgļu pulki strauji auga. Sākumā tos izmitināja Vidzemē, bet drīz vien virzīja tālāk uz Pleskavas, Vitebskas, Novgorodas un arī attālākām Krievijas guberņām. Tur šos cilvēkus, no kuriem daudzi neprata krieviski un runāja krieviem svešā valodā, uzlūkoja par svešiniekiem, un neviens tos negaidīja. Krievu tauta arī nesaprata, kāpēc šie ļaudis, neviena nespiesti, paši ir pametuši dzimtās vietas, kāpēc tie ir devušies svešumā.

Par bēgļiem rūpes bija jāuzņemas pašiem latviešiem, un viņi to arī darīja. 1915. gada 30.-31. augustā Pēterpilī izveidojās Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja, kuras statusu 1915. g. beigās apstiprināja Krievijas valdība. Bēgļu apgādāšanas darbā iekļāvās daudzi latviešu sabiedriskie darbinieki, kas pašaizliedzīgi V. Olava vadībā veica lielu organizatorisko darbu: izdeva avīzi „Līdums", kas kļuva par nozīmīgu informācijas un sazināšanās līdzekli plašumos izkliedētiem latviešiem; dibināja Vidzemē, vēlāk arī citās guberņās un pilsētās bēgļu komitejas, izveidoja Bēgļu sazināšanās centrālbiroju Cēsīs, organizēja pārtikas līdzekļu vākšanu un

izdalīšanu, ierīkoja ēdināšanas punktus, vāca ziedojumus bēgļu atbalstīšanai un izdabūja arī pabalstu no valdības. Bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja sniedza palīdzību līdz 200000 svešumā grūtībās nonākušiem tautiešiem; tomēr liela daļa bēgļu palika ārpus šī aprūpes loka.

Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja savu darbību nepārtraukti paplašināja. 1917. g. tā apvienoja 252 sabiedriskās organizācijas, veidojot centru, ap kuru pulcējās nacionāli noskaņotie tautieši un no kura vēlāk nāca daudzi nacionālās kustības vadoņi.

Bēgļu gaitas 1915.-1917. g. nesa latviešiem neaprakstāmu postu un tautas dzīvā spēka zaudējumus. Tomēr tām bija arī kāda cita, vienreizēja un līdz tam nebijusi nozīme – tās ienesa lūzumu latviešu mentalitātē. **Šajā laikā īstenībā no vidzemniekiem, kurzemniekiem un latgaliešiem veidojās latviešu tauta.** Šo bēgļu gaitu izsaukto procesu labi raksturoja avīzē „Līdums" ievietotais raksts „Svērti un par viegliem atzīti", kurā lasām: *„Tagadējais tautas posta un nelaimes laiks vienā ziņā latviešiem tomēr ir izdevīgs laiks, proti priekš tam,* ***lai viņi pierādītu pašnoteikšanās un pašorganizēšanās spējas*** *(pasvītrojums mans – A.B.), uz ko taisni šinī laikā mums ir dota jo plaša iespēja lielajā pašpalīdzības darbā. Šajā tautas katastrofas laikmetā taisni šinī pašnoteikšanās laukā iekrātie piedzīvojumi un iekrātā slava būtu ķīla priekš pašnoteikšanās tiesību tālākas izveidošanas un nostiprināšanas arī mūsu dzīves apstākļos. Pareizi saprasta nacionālā politika tagad uzliek latviešu tautas darbiniekiem visiem kopā un katram par sevi glabāt kā savu acuraugu šo pašnoteikšanās principu, izsargāties no katras nevajadzīgas nodošanās svešu iespaidu vadībā"* [17: 1916. g. 16].

Šī arī bija bēgļu kustības nacionālvēsturiskā nozīme. Senais partikulārisms un lokālā domāšana atkāpās vienotas tautas idejas vārdā. Kāds J. Ak. (Jānis Akurāters? – A.B.) 1916. gadā žurnālā „Varavīksne" rakstīja: *„Latviešiem pēc kara būs jāiegūst pašvaldība un pašnoteikšanās, un priekš tā ir jāorganizē visi spēki. Un te jānovērš vispirmā vietā kavēkļi, kuri neļāva visiem latviešiem būt apvienotiem. Latgale ar saviem 400000 latviešu ir jāatgriež pie Latvijas."* [25: 1916. g., 5].

Ar to tiek pacelts vienotās Latvijas jautājums. Daudz šajā ziņā darīja Fr. Trasūns, nenogurstošais cīnītājs par Latgales, Kurzemes un Vidzemes apvienošanās ideju un vienotas Latvijas izveidošanu. Fr. Trasūns uzskatīja, ka Krievijas politiskās darbības dēļ senā Māras zeme vēstures notikumu gaitā tika sadalīta atsevišķās administratīvās daļās, kurās izveidojās atšķirīgi saimnieciskie un kultūras apstākļi, un ka tagad ir pienācis pēdējais brīdis šo daļu atkalapvienošanai. Šīs idejas ļaudīs iznesa latgaliešu žurnāls „Drywa".

Bēgļu kustība neaprobežojās ar Kurzemi. 1917.-1918. g. vācu armija ieņēma Vidzemi. Jauni bēgļu plūdi pameta dzimteni un devās nezināmās gaitās uz austrumiem. Latviju atstāja apmēram 1/3 tās iedzīvotāju.

Bez atbalss palika avīzē „Jaunais Vārds" 1915. g. izteiktais aicinājums: *„Nevajag bēgt visām ģimenēm, pilnīgi pametot un izpostot savu dzīvi. Kaut arī Kurzeme pārvēršas par karalauku, tomēr pašu zemē un iedzīvē nekad nebūs jāpārdzīvo tāds trūkums, tādas grūtības un pazemojumi, kā svešumā klīstot, ja nav līdzekļu. To lai ievēro Vidzemes lauku iedzīvotāji un neatkārto kurzemnieku pārsteigšanos. To pašu vajag ievērot arī rīdziniekiem"* [12: 1915. g. 163].

Vācu armijas ieņemtajos Krievijas rietumu apgabalos tika izveidotas Varšavas ģenerālgubernatūra, Suvalku un Kurzemes gubernatūras un citi apgabali ar savām

civilām pārvaldēm. Kurzemē ieviesa līdzīgu kārtību kā Polijā – izveidoja apriņķu un ciemu administrācijas. To pārziņā nodeva sociālo (aprūpes) jautājumu risināšanu, lauku ceļu, slimnīcu, ambulanču uzturēšanu, lauksaimniecības, rūpniecības un tirdzniecības jautājumu kārtošanu.

Praktiski saimniecisko jautājumu kārtošanu pārņēma Austrumfrontes virspavēlnieka pārvaldes apgabals – (Verwaltungsgebiet Oberbefehlshaber Ost), saīsināti Ober-Ost. Tā uzdevums bija nokārtot armijas apgādi ar pārtiku un visu citu nepieciešamo; tā kārtoja visus ar saimnieciskās dzīves normālu funkcionēšanu saistītos jautājumus, it sevišķi lauksaimniecībā kā pārtikas galvenajā ražotājā, un tamdēļ tās pilnvaras bija plašas.

Karš un bēgļu kustība negatīvi ietekmēja lauksaimniecisko ražošanu vispirms Kurzemē un Zemgalē, vēlāk arī Vidzemē. 1916. g. Kurzemes guberņā bija palikuši tikai ap 40% iedzīvotāju, galvenokārt vācieši, lietuvieši, ebreji, bet ļoti maz latviešu. Daudzas saimniecības bija pamestas tukšas, tajās nebija ne cilvēku, ne lopu.

Krievu armija atkāpjoties bija nopostījusi daudzas ēkas, iznīcinājusi tiltus, sējumus. Juridiskais pamats šādai rīcībai bija Kurzemes guberņas likuma 23. panta papildinājums, kas skanēja: *„Katram kara priekšniekam, zem viņa personīgās atbildības, ir tiesības pavēlēt iznīcināt ēkas un visu to, kas kara nolūku dēļ varētu apgrūtināt mūsu armijas kustību, vai rīcību, vai noderēt ienaidniekam"* [17: 1916. g. nr. 2]. Šī iemesla dēļ vācieši saņēma izpostītu zemi. Līdzi nepaņemtās mašīnas un darbarīki bija izvazāti. 1915. g. rudenī darbaroku trūkuma dēļ nevarēja novākt pavasarī apsētos tīrumus. 1916. g. bija vēss, bez saules un stipri lietains, raža bija neliela, to pašu nevarēja novākt rudens lietavu un darbaroku trūkuma dēļ. Vācu militārā pārvalde Ober-Ost īpašnieku pamestās zemnieku mājas, kā arī muižas nodeva pārvaldīšanā vāciešiem vai arī izdeva apsaimniekošanā pusgraudniekiem.

1917. g. sējplatības Kurzemē un Zemgalē samazinājās vēl vairāk. Arī ražība bija ļoti zema (graudiem ap 6 c no ha). Lopu skaits pa apriņķiem bija sarucis par 50-80%. Sākās pārtikas trūkums, auga cenas. Ober-Ost pavēlniecība aicināja ievērot visstingrāko taupību.

Šai laikā ļoti aktuāls kļuva jautājums par zemi – tā nevarēja palikt tukša. **Tika izstrādāti plāni par Kurzemes un Zemgales kolonizāciju, aicinot šurp ieceļotājus no Vācijas.**

Kolonizācijas plāni bija daļa no Vācijas toreizējās austrumpolitikas. Lielvācu kustība, pie kuras piederēja arī kroņprincis Fridrihs un kuru atbalstīja daļa virsniecības, tai skaitā arī armijas virspavēlniecībā, aktīvi līdzdarbojās Polijas ceturtās sadalīšanas projekta izstrādāšanā. Šis projekts paredzēja tās zemes, kuras Polijas pirmajā, otrajā un trešajā dalīšanā (1772.-1795. g.) bija ieguvusi Krievija, pārdalīt, daļēji nododot Vācijai un Austroungārijai. Vācijai bija paredzēts pievienot Lietuvu, bijušās Kurzemes hercogistes zemes, daļu Polijas ar Varšavu, bet Austroungārijai lielāko daļu Rietumpolijas [3].

Kurzemes vācu iedzīvotāju vairums šo plānu atbalstīja, it sevišķi tāpēc, ka latvieši paši zemi bija atstājuši tukšu. Kurzemes bruņniecība un lauku iedzīvotāju ārkārtas landtāgs 1917. gada 22. septembrī un bruņniecības vispārējā konference 1917. gada 15. decembrī izteica Kurzemes bruņniecības gribu un vēlēšanos trešo daļu no tās rīcībā esošās lielgruntniecības zemes nodot vācu ieceļotāju vajadzībām. Katram Kurzemes bruņniecības piederīgajam, kura zemes īpašuma platības pārsniedza 1000 pūrvietas (360 ha) uzlika par pienākumu 1/3 daļu no zemes pārdot Kurzemes

lauksaimniecības sabiedrībai [13: 1-28]. Vācu armijas virspavēlnieks ģenerālis fon Hindenburgs šo landtāga lēmumu akceptēja.

Vidzemē 1915. g. raža bija laba, taču lieli daudzumi kā šajā, tā arī nākošajā gadā bija jānodod armijai, tās vajadzībām konfiscēja daudz zirgu. Baidoties no vācu armijas iebrukuma, krievu armijas ģenerālštābs izdeva rīkojumu par sugas lopu izvešanu no piefrontes zonas uz drošākiem apgabaliem Iekškrievijā. Šo rīkojumu attiecināja arī uz Vidzemi. Latviešu sabiedrība nekavējoties un ar lielu atsaucību ķērās pie armijas rīkojumu pildīšanas. Jau 1916. gada janvārī Rīgas lauksaimnieku centrālbiedrība Priekuļos sasauca lauksaimniecības speciālistu sapulci, lai apspriestu sugas lopu izvešanas jautājumus, un izveidoja speciālu komisiju lopu izvešanas organizēšanai [17: 1916. g. 17; 18; 37].

Zirgu konfiskācija, sugas lopu izvešana, grūtības un kavējumi transportā, labības ievedumu apsīkums no Krievijas labības audzēšanas rajoniem, kā arī lielais bēgļu pieplūdums jau 1916. g. radīja grūtības Vidzemes iedzīvotāju apgādē ar pārtiku. Cēlās visu produktu cenas, pazemināja iedzīvotāju dzīves līmenis. Tāpēc 1916. g. sākumā Vidzemē šo jautājumu risināšanai izveidoja Guberņas pārtikas komisiju.

Latviešu strēlnieku bataljoni.

Frontē visu šo laiku norisinājās sīvas cīņas, kurās izcēlās jaundibinātie latviešu strēlnieku pulki, kuri kļuva pazīstami ārpus Latvijas robežām.

Latviešu strēlnieku pulki izveidojās 1915.-1916. g. Tie radās galvenokārt jau minētā latviešu sabiedrības lielākajā daļā valdošā pretvāciskā un pretmuižnieciskā noskaņojuma rezultātā. Strēlnieku pulku dibināšanā izpaudās latviešu ilgus gadu simtus uzkrātais protests pret latviešu cilšu un zemes pakļaušanu vācu iebrucējiem un uzskats, ka pretvācu noskaņojums kalpo tautas interesēm.

Latviešu strēlnieku pulku veidošanā liela nozīme bija Valsts Domes domniekiem J.Goldmanim un J.Zālītim, kuri kopā ar nacionālās pilsonības pārstāvjiem griezās pie valdības ar lūgumu atļaut organizēt latviešiem savas karaspēka vienības dzimtenes aizsardzībai. Cara valdība deva savu piekrišanu. Ar Krievijas armijas augstākās virspavēlniecības ziņu 1915. gada jūlijā Rīgā izveidojās latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komiteja ar J.Goldmani un J.Zālīti kā vadītājiem. 1915. gada 19. jūlijā izlaida vēsturisko uzsaukumu *„Pulcējaties zem latviešu karogiem!"*

Uzsaukumā bija teikts: *„Latvijas dēli, mums atļauts dibināt kara pulkus. Pulkus vadīs latviešu virsnieki ... Pēc 700 gadiem no jauna veidojas mūsu tautas liktenis ... Kā arvienu, tā arī šinī grūtā brīdī paliksim uzticīgi savai tēvu zemei un kalsim paši viņas likteni ... Brāļi, stunda ir situsi. Kas tic, tas uzvar. Uz priekšu ar latviešu karogu par Latvijas nākotni..."*.

Un tauta un jaunekļi atsaucās un stājās latviešu brīvprātīgo strēlnieku rindās.

Latviešu strēlnieku bataljonu dibināšana Cariskajā Krievijā bija nedzirdēts notikums – pirmo reizi kādai atsevišķai mazai tautai atļāva veidot savas kaujas vienības. Bataljonos atļāva dot komandas latviešu valodā, uzrakstus uz karogiem un krūšu zīmēm atļāva rakstīt latviski un krieviski. Strēlnieku bataljonu dibināšanu vairums latviešu uzņēma ar sajūsmu, un dažu nedēļu laikā pieteicās 3400 brīvprātīgie. Tika izveidoti pirmie divi latviešu strēlnieku bataljoni, kurus jau 1915. g. augustā izvadīja uz fronti un viņi sekmīgi piedalījās kaujās. Tad Krievijas armijas vadība atļāva citās armijas daļās dienošiem latviešiem pāriet uz strēlnieku bataljoniem, drīz

tajos bija ap 20000 vīru, rezervē vēl 15000 un bataljonu skaitu palielināja līdz astoņiem.

Izcils strēlnieku panākums bija „Ziemassvētku kaujas" 1916. gadā (1917. gada 3.-5. janv. pēc jaunā stila), kad strēlnieki devās uzbrukumā uz vakariem no Babītes ezera, Tīreļu purvā un ap „Ložmetēju kalnu". Taču viņus neatbalstīja artilērija, virspavēlniecība nedeva rezerves uzbrukuma paplašināšanai, un plašais frontes pārrāvums palika neizmantots. Tas radīja rūgtumu karavīru sirdīs.

Latviešu strēlnieku kaujas slava kļuva pazīstama pasaulē. Tas deva pamatu Līgotņu Jēkabam rakstīt: *„Bez militārās puses latvju strēlnieku bataljoniem bija sava politiskā un morāliskā puse: latviešu tautas vārds nāca plaši pazīstams visām cilvēces kultūrtautām, sakarā ar viņas dēlu varoņdarbiem. Kur latviešu vārdu nemaz nepazina, radās tagad jēdziens par latviešiem kā dzīvības spējīgāko un nacionāli apzinīgu tautu Krievijā. Šī latviešu tautas vārda plaša iznēsāšana pasaulē vēlāk daudz pašķīra ceļu mūsu pārstāvjiem un iekustinot pie tiem jautājumu par neatkarīgas Latvijas dibināšanu"* [18: 13].

Diemžēl pretmuižnieciskais noskaņojums vēlāk lielu daļu strēlnieku aizveda maldu ceļos cīņās Krievijas pilsoņu kara frontēs, kur tie velti lēja asinis svešu ideju labā. Taču 1916. un arī 1917. g. pati strēlnieku pulku pastāvēšana un strēlnieku varonība stipri cēla latviešu tautas pašapziņu, jo parādīja, ko tauta iespēj, ja rīkojas saskanīgi. Strēlnieku kaujas slava deva impulsu un drosmi daudziem tā laika sabiedriskajiem darbiniekiem pirmo reizi pēc gadsimtu ilgas apspiestības izvirzīt Latvijas valstiskuma ideju.

Latvijas valstiskuma domas veidošanās.

Pirmo reizi presē par Latvijas valstiskuma jautājumu sāka rakstīt 1916. g. žurnāls „Līdums", kurā parādījās publikācijas ar prasību par vietējās autonomijas piešķiršanu Latvijai nedalāmās Krievijas ietvaros. Tālāk iet vēl neiedrošinājās. „Līdums" vēl 1916. g. jūnijā rakstīja: *„Līdz šim galvenā latviešu prasība ir bijusi vērsta uz materiālo atsvabināšanos, dzimtās zemes iegūšanu. Protams, bija arī prasības par tiesībām, par muižniecības privilēģiju laušanu. Cik ir to, kas sapņojuši par latviešu vidusskolu un augstskolu? Latvieši vēl jūtas it kā par maziem priekš politiskām prasībām. Rezolūcijā tikai dzejnieks K. Skalbe pieprasīja Baltijas autonomiju – visi citi no šādas prasības nobijās. „Latvietis šimbrīžam vienkārši nevar iedomāties sevi zemes vadītāja lomā"* [17: 1916. g. nr. 133].

Vietējo autonomiju sākotnēji atbalstīja visi – kā nacionāli noskaņotā pilsonība, tā arī Latvijas Sociāldemokrātu partija (LSD). 1917. g. sākumā noformulēja Latvijas teritorijas jēdzienu, deklarējot, ka tā ir Kurzeme, Vidzemes (Livonijas) guberņas latviešu daļa un Latgale – 3 Vitebskas guberņas apriņķi [18: 23]. Taču 1917. g. pirmajos mēnešos latvieši negāja tik tālu kā igauņi, poļi vai lietuvieši, jo prasības parasti nesniedzās pāri kulturālās un vietējās pašvaldības autonomijai.

Pagrieziena punkts un reizē dziļas atšķirības latviešu tautas apziņā un atsevišķo partiju politiskā nostādnē sākās līdz ar Februāra revolūciju Krievijā (1917. gada 8. martā, pēc vecā stila 25. februārī). 15. martā imperators Nikolajs II atteicās no troņa. Krievijā nodibinājās Pagaidu valdība, kuras reālo varu uz vietām apstrīdēja lielinieki, dibinot padomes un cenšoties pārņemt varu. Sākās sabiedrības noslāņošanās krasi naidīgas nometnēs. 1917. gada 22. martā sanāca latviešu rakstnieku un

mākslinieku biedrības sapulce, kurā aktīvi darbojās nacionāli noskaņotie rakstnieki un dzejnieki J. Akuraters, K. Skalbe, E. Virza. **Šajā sapulcē pirmo reizi izvirzīja prasību par Latviju ne vairs kā Krievijas provinci, bet kā pavalsti, kas iekļautos nevis vienotajā Krievijā, bet gan Krievijas Federatīvajā Republikā.** Līdz ar to bija izvirzīta prasība ne par autonomo pašvaldību, bet gan valsti. Ar šo brīdi radās plaisa uzskatos starp pilsonības pārstāvjiem un LSD; domstarpības strauji palielinājās un noveda pie konfrontācijas. Lielinieki (kurus pārstāvēja LSD) palika vecajās pozīcijās – strādniekam nav dzimtenes, nevar būt runa par neatkarību, bet tikai par Latvijas autonomiju Krievijas sastāvā. Zemniecības un pilsonības pārstāvji gāja tālāk, par mērķi pamazām izvirzot neatkarīgas Latvijas izveidošanu.

Šādu notikumu gaitu sekmēja dziļas pārvērtības bijušās Krievijas impērijas robežguberņās. Somija pasludināja savu neatkarību. Igaunijai Krievijas Pagaidu valdība jau 1917. gada 12. aprīlī piešķīra autonomiju ar tiesībām vēlēt Zemes padomi (kura vēlāk, 1918. gada 23. janvārī deklarēja Igaunijas neatkarību). Lietuva jau 1917. gada 26. martā pasludināja neatkarību. Baltkrievija, kā arī Kaukāza tautas gatavojās neatkarībai.

Latvijā neatkarības ideja 1917. g. sākumā nebija izveidojusies, jo daudzu domās vēl valdīja 1905. g. gars. Sevišķi stiprs tas bija Latviešu strēlnieku bataljonos, kuros pēc pilsoniskās, t.s. Februāra revolūcijas, pārsvaru guva LSD, to radikālais spārns – lielinieki. Strēlnieki izveidoja savu Latviešu strādnieku, kareivju un bezzemnieku padomi (Iskolat), kura nokļuva lielinieku ietekmē, atbalstīja lozungu *„Visu varu padomēm"* un Latvijas autonomiju demokrātiskās Krievijas sastāvā.

LSD CK 1917. gada 3.(16.) augustā publicēja partijas platformu Vidzemes zemes padomes vēlēšanām, deklarējot savu vispārējo nostāju, kā arī agrāro politiku, kuras būtība bija šāda [4: 16-19]:

- visai varai ir jāpāriet strādnieku, zaldātu un zemnieku padomju rokās;
- nedalītai Latvijai ir jābūt politiski autonomai vienībai Krievijas Republikā;
- visi bez izņēmuma zemes īpašumi nacionalizējami bez atlīdzības;
- konfiscētās muižas zemes nedrīkst tikt sadalītas sīkos gabaliņos un tās nododamas tai pašvaldībai, kuras robežās tā atrodas;
- zemes sadrumstalotība un sīku zemnieku saimniecību izveidošanās nav pieļaujama tādēļ, ka tā nespēj nodrošināt cilvēka cienīgus dzīves apstākļus.

Šo platformu papildināja LSD CK un Latvijas Strādnieku, zaldātu un bezzemnieku padomes (Iskolat) 1917. gada 24. decembra (1918. gada 6. janvāra) deklarācija, kurā lielinieki galīgi noteica savu pozīciju Latvijas valstiskuma jautājumā [4: 34-38].:

- latviešu proletariāts nekad un nekur nav izteicis gribu atdalīties no Krievijas;
- latviešu proletariāts nevar gribēt un prasīt patstāvīgas latviešu „valstiņas" izveidošanos;
- tas ir par formulu „Brīva Latvija brīvā Krievijā".

Latvijas pilsonība šai laikā turpināja attīstīt domu par neatkarīgu Latviju. „Dzimtenes Atbalss" 1917. gada 10. jūlija numurā publicists E.Blanks jau izvirzīja maksimālu prasību – suverēnas Latvijas proklamēšanu [9].

Vēl tālāk oktobrī gāja žurnālists R.Lazdiņš, savā publikācijā „Jaunā orientācija" rakstot: *„Mūsu līdzšinējais lozungs bija: autonoma Latvija Krievijas Federatīvā*

Republikā... Latvijas un visas Baltijas jautājums ir palicis starptautisks... Brīva, neatkarīga, ar starptautiskiem līgumiem garantēta Latvija vai Baltija, līdzīga Skandināvijas valstīm – tā būtu ideāla izeja no tagadējā stāvokļa. Tāpēc atliek tikai pašiem latviešiem tagad formulēt un izteikt savu nacionālo ideālu pēc pilnīgas patstāvības un cerības, ka to pabalstīs lielvalstis, kuras negribēs pielaist kādas atsevišķas valsts monopolizētu saimniekošanu Baltijā. Pie Latvijas atrisināšanas var būt šādas kombinācijas:... autonoma Latvija Krievijas federācijā... autonoma Latvija Vācijas federācijā... un, beidzot, kā visdabīgākā kombinācija jāmin: patstāvīga, suverēna Latvija vai Latvija federācijā ar Lietuvu un Igauniju" [14].

Tas bija vēsturisks pagrieziens – tika formulēti trīs iespējamie virzieni jeb skati: skats uz austrumiem, skats uz rietumiem un, visbeidzot, skats uz sevi, uz Latviju. Kopš šī laika šīs trīs orientācijas sīksti konkurēja savā starpā, brīžiem gūstot uzvaru vienai, brīžiem otrai, brīžiem trešai.

Latviešu lielākā daļa tomēr vēl nebija gatava tik krasam pavērsienam, neatkarības ideja nebija pietiekoši nobriedusi. Lauku iedzīvotāju vairums bija bezzemnieki, viņos valdīja 1905. g. gars un uzskati. Tamdēļ 1917. gada 20. augusta (2. septembra) Vidzemes zemes padomes vēlēšanās uzvaru guva sociāldemokrāti, no 40 deputātu vietām iegūstot 24 vietas jeb 62% balsu. LSD ieguva vairākumu arī Valkas, Valmieras un Cēsu apriņķu zemes padomēs, saņemot attiecīgi 76%, 74% un 71% balsu [6: 9-10].

Latviešu nacionālā doma tomēr vairs nevarēja palikt neievērota. Bēgļu kustības plašie apmēri, to aprūpe un apgādāšana, bēgļu nākotnes jautājumu neskaidrība un šīs problēmas risināšanas nozīmīgums parādīja, ka nepieciešami spēki, kas grib un spēj risināt savas problēmas, nevis tikai paļauties uz austrumiem vai rietumiem. Tāpat kļuva skaidrs, ka politiskas problēmas nevar atrisināt, ja reizē nerisina arī agrāros jautājumus – zemes īpašuma un lietošanas un bēgļu problēmas.

Notikumi 1917.-1918. g. Latvijā attīstījās vētraini un bija stipri saistīti un atkarīgi no notikumiem Krievijā un Vācijā, kā arī citur pasaulē. Latvijas jautājums kļuva starptautisks. Šai darbā nav iespējams aplūkot visas sarežģītās situācijas aspektus, jo mūs tie interesē galvenokārt saistībā ar zemi un zemnieku. Tamdēļ dosim īsu, koncentrētu notikumu pārskatu, it sevišķi, ka tie visi kopumā un savstarpējā saistībā nav pilnīgi analizēti.

1917. g. rudenī visu triju virzienu politiskā doma Latvijā jau bija nobriedusi. Pēterpilī 1. oktobrī Latviešu bēgļu apgādāšanas komitejas telpās sapulcējās grupa pilsonisko aprindu sabiedrisko darbinieku, lai nolemtu, kas darāms Latvijas neatkarības sagatavošanai. Pēc šīs grupas iniciatīvas Valkā 1.-2. oktobrī sanāca delegāti no Latviešu kareivju nacionālās savienības, latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomitejas, radikāldemokrātu un demokrātiskās partijas, Vidzemes, Kurzemes un Latgales zemes padomēm un izveidoja Nacionālās Padomes organizācijas komiteju.

1917. gada 10. oktobrī Vidzemes Zemes padomes pilsoniskā frakcija (15 cilvēki) atsacījās no turpmākās līdzdalības Padomē, motivēdami to ar būtiskām nesaskaņām ar sociāldemokrātisko vairākumu un šī vairākuma nevēlēšanos uzklausīt citu partiju viedokli. Šķelšanās starp pilsoņiem un sociāldemokrātiem bija notikusi.

1917. gada 25. oktobrī (7. novembrī) Krievijā notika tā sauktā Oktobra revolūcija, un varu pārņēma Krievijas komunistiskā (boļševiku) partija. Tā izsauca lielu atbalsi Latvijā. Latviešu strēlnieki 7. novembrī ieņēma Krievijas 12. armijas

štābu Valkā un 8.-9. novembrī notika Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku padomes sēde, kas pasludināja civilās varas pārņemšanu 12. armijas kara apgabalā. Kā pagaidu augstāko varas institūciju atzina „Iskolatu", kas vērsās pret neatkarīgu Latvijas „valstiņu" un pasludināja gribu palikt kā autonomam apgabalam Krievijas Sociālistiskajā Federācijā. Tas tomēr nekavēja 16.-19. novembrī Valkā sanākt pilsoniskajai Nacionālajai Padomei, kas nolēma izveidot Latvijas glābšanas komiteju un sasaukt Latvijas Satversmes Sapulci neatkarīgas valsts izveidošanai. Velti prof. A.Kirhenšteins visus aicināja palikt pie Krievijas, neatbalstīt Latvijas suverenitātes prasību. Nacionālās Padomes darbību rezumēja dzejnieks Kārlis Skalbe: *„Nu visai nezināšanai mēs esam pāri: nu mums ir pašiem sava valsts, sava Latvija. Lai nu notiek, kas notikdams"* [18: 131]. Taču izrādījās, ka viss nebūt nebija galā. „Iskolats" decembrī slēdza nacionālās ievirzes laikrakstus „Līdums" un „Laika vēstis". Viedokļi bija noskaidroti, sākās konfrontācija.

1918. gada februārī visu Latvijas teritoriju okupēja vācu armija. Līdz ar to sākās trešā novirziena – rietumu ceļa aktivizēšanās. 1918. gada 3. martā Vācija un Padomju Krievija Brest-Ļitovskā parakstīja miera līgumu, ar kuru Latvija nokļuva vācu iespaida sfērā. Jau 8. martā Kurzemes zemes sapulce Jelgavā nolēma:

1) Viņa Majestāti (Vācijas – A.B.) ķeizaru un ķēniņu lūgt pieņemt Kurzemes hercoga kroni;

2) izteikt vēlējumos Kurzemi, cik vien iespējams, jo cieši pievienot vācu valstij;

3) izsacīt cerību, ka visa Baltija, pievienojot to pie vācu valsts, tiek satverta kopā par vienu vienīgu kopēju valsti [4: 11-41 lpp.].

Pēc mēneša, 1918. gada 12. aprīlī Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas apvienotā zemes padome izsacīja vēlēšanos izveidot monarhistiski konstitucionālu Baltijas valsti un caur personālūniju piesaistīt to Prūsijai [4: nr. 12, – 42 lpp.]. Jau tai pašā dienā tika saņemta Vācijas ķeizara atbilde, kurā ķeizars uzsvēra savu piekrišanu Baltijas valsts dibināšanai un ciešiem līgumiem ar to [4: nr. 13, – 43 lpp.].

1918. gada 22. septembrī Vācijas ķeizars Vilhelms II savā vēstījumā atzina Igaunijas un Vidzemes atdalīšanos no Krievijas un pasludināja Baltiju par brīvu un patstāvīgu apgabalu [22: 98-99]. Nedaudz vēlāk, 6. un 7. novembrī, Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas apvienotā zemes padome jau sāka priekšdarbus Baltijas valsts veidošanai. Taču notikumu gaitas paātrināšanos un izmaiņas izsauca kāds cits, liels notikums – revolūcija ķeizariskajā Vācijā 1918. gada 9. novembrī, kā arī Vācijas kapitulācija 11. novembrī. Pirmais pasaules karš rietumos bija beidzies. Austrumos, turpretī, stāvēja liela un stipra vācu armija, kura vēl gribēja teikt savu vārdu.

Šai brīdī notikumos aktīvi sāka līdzdarboties Lielbritānija – tās ārlietu ministrs A. Dž. Balfūrs 11. novembrī nosūtīja vēstuli Latviešu pagaidu nacionālās padomes ārlietu nodaļas vadītājam Z. Meierovicam, rakstot: *„Tā ar prieku atkal apliecinu savu gatavību dot pagaidu atzīšanu Latviešu nacionālai padomei kā de facto neatkarīgai iestādei līdz tam laikam, kamēr miera konference liks pamatus brīvības un laimes jaunam laikmetam priekš Jūsu tautas"* [4: nr. 20, – 55 lpp.].

Sarežģītais stāvoklis prasīja ātru rīcību. 1918. gada 17. novembrī pilsonisko, zemniecības un mēreno sociālistu pārstāvji sapulcējas Rīgā, nodibinot Latvijas Tautas padomi, ievēlot tās pagaidu prezidiju, vienojoties par Latvijas valsts proklamēšanas nepieciešamību un izvirzot kandidātu Latvijas ministru prezidenta amatam.

18. novembrī Tautas padome pasludināja Latvijas valsts nodibināšanu un K. Ulmaņa apstiprināšanu Pagaidu Valdības Ministru prezidenta amatā.

Proklamēšanas akts notika Gustava Zemgala vadībā, jo Tautas padomes priekšsēdētājs Jānis Čakste nebija varējis ierasties. G.Zemgals paziņoja, ka uz vienošanās pamata visa vara Latvijā ir pārgājusi Latvijas Tautas Padomes rokās. Pēc tam Pagaidu valdības vadītājs Kārlis Ulmanis teica īsu uzrunu: *„Apzinoties šī soļa svarīgumu un nozīmi, kad Latvijas Tautas Padome mani ieceļ par Latvijas izpildvaras vadītāju, es smeļos sev drošību tai vienprātībā, kādā izteicās šis aicinājums; tāpēc neturēju par iespējamību atteikties. Pagaidu valdības uzdevums būs Latvijas valdības uzbūve un nostiprināšana uz ārieni un iekšieni. Valsts jānostiprina uz ārieni, lai tā pastāvētu spēcīga un apvienota labās attiecībās ar tāliem un tuviem kaimiņiem. Iekšējā pārvaldīšanas darbā stāv daudz uzdevumu priekšā: bez kavēšanās zemē jāizved demokrātiskas reformas. Visus uzdevumus tagad neattēlošu sīkumos, minēšu tikai svarīgākos un neatliekamos. Mūsu priekšā atrodas grūti atrisināmais pārtikas jautājums. Viņa nokārtošanai valdība izlietos visus spēkus un līdzekļus, un var cerēt, ka izdosies šo darbu veikt, ja visi pilsoņi uz laukiem, tāpat kā pilsētas, nāks valdībai talkā. Otrais uzdevums – nokārtot agrāro reformu...”* [4: nr. 22, – 63-65]

Līdz ar to Latvijas pilsoniskās aprindas savu izvēlēto ceļu bija nospraudušas. Varu bija pārņēmuši Latvijas patrioti, no kuriem liela daļa bija lauksaimnieku dēli, kuru mērķis bija izveidot no citām valstīm neatkarīgu Latviju.

Atbildot uz pilsonisko partiju rīcību, Latvijas sociāldemokrātiskās partijas Centrālkomiteja pēc V.Ļeņina iniciatīvas pieņēma lēmumu nodibināt Latvijas pagaidu padomju valdību P. Stučkas vadībā. 17. decembrī tā izdeva manifestu, pasludinot [4: nr. 37]:

- visas Latvijas pilsoniskās valdības top atceltas;
- bruņota darba tauta gāž visas agrākās valdības iestādes;
- privātīpašuma tiesības uz zemi un muižu inventāru top atceltas.

Līdz ar to 1918. gada nogalē Latvijā bija trīs ideoloģiski un politiski krasi atšķirīgas valdības. Pirmā, t.s. Baltijas valsts valdība, kas balstījās uz še esošo spēcīgo bijušās Vācijas ķeizarvalsts armijas korpusu, kas vēl arvien bija Baltijā. Otrā, pagaidām visvājākā bija pilsonības valdība, jo tai nebija reālu bruņotu spēku. Trešā, Padomju Latvijas valdība balstījās uz stipriem Sarkanās armijas spēkiem. Pirmajam pasaules karam beidzoties, Latvija atrodas smagu problēmu priekšā.

17.2. Latvijas Republikas izveidošanās 1918.-1920. gados

17.2.1. Zeme un brīvība

Pirmais pasaules karš izbeidzās 1918. gada 11. novembrī līdz ar Vācijas kapitulāciju sabiedrotajiem jeb Antantei. Karā 27 Antantas valstis (kuru priekšgalā bija Francija, Lielbritānija un ASV) cīnījās pret četrām Centrālvalstīm – Vāciju, Austroungāriju, Bulgāriju un Turciju. Krievija jau agrāk, 1918. gada 3. martā, bija no kara izstājusies un noslēgusi ar Centrālvalstīm separātu, Brest-Ļitovskas miera līgumu, saskaņā ar kuru Latvija nokļuva ļoti smagā situācijā: to sadalīja trīs daļās – Vācija ieguva Kurzemi un Rīgu, Vidzeme ar Igauniju ieguva tiesību vācu kontrolē pašai noteikt savu likteni, bet Krievija savā kontrolē saglabāja Latgali.

Atbilstoši Versaļas miera konferences noteikumiem, vācu armijai okupētā Baltija bija jāatstāj pakāpeniski un saskaņā ar sabiedroto norādījumiem, tādejādi novēršot spēka vakuuma rašanos un nedodot padomēm iespēju pārņemt Latviju un Igauniju bez cīņas. Taču vācu armijā pēc kapitulācijas iesākās sairšanas process, kareivji centās tikt pēc iespējas ātrāk mājās, un vācu armija ātri aizgāja no Igaunijas un Vidzemes. Kārtējo reizi bija pienācis brīdis, kad politiskajiem spēkiem kā pašā Latvijā, tā sevišķi ārvalstīs, vajadzēja izšķirties par Latvijas nākotni.

Aplūkojot Pirmā pasaules kara beigās izveidojušos stāvokli, nedrīkst aizmirst tolaik pasaulē valdošo mentalitāti – vēsturiski radušos uzskatu un pasaules notikumu mijiedarbības veidu. Jaunais pasaules uzskats radās līdz ar Lielo franču revolūciju un ķeizaru Napoleonu, kas iesāka veidot nacionālu armiju, līdz ar kuru dzima doma par tautu suverenitāti un to, ka nevis valdniekam ir jāpārstāv valsts, bet gan tautai (tautām), kas attiecīgo valsti veido. Šī uzskata vadībā nostājās tālaika inteliģence – dzejnieki, rakstnieki, filozofi un it sevišķi studējošā jaunatne, kas radīja plašu tautisko kustību, dodami tai jaunvācu, jaunitāļu, jaunpoļu, jaunlatviešu un citu jauno tautību vārdus. Radās tautas valsts doma, uzskats, ka tautai pašai ir tiesības noteikt savu likteni, neatstājot to mantīgo kārtu ziņā. Lai saglabātu varu, šo ideju pamazām un daļēji pārņēma valdības, kas sāka domāt un runāt ar valdošo tautu – dzima panslāvu, panģermāņu uzskats, ko Krievijā pavadīja pārkrievošanās, Vācija – lielvācu kustība. Auga tautu nacionālā pašapziņa, tās sāka sevi apzināties kā vienu kopību, kurai ir tiesība uz pašnoteikšanos un pašlemšanu. Līdzās ar citām apspiestajām tautām arī latvieši, igauņi, lietuvji un citi pacēla galvas. 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā krāšņi uzplauka un izplatījās tautu pašnoteikšanās idejas ASV, un to atbalstīja arī daļa marksistu, kas Krievijā izveidoja lielinieku (boļševiku) partiju un uzskatīja, ka sociālistiskā revolūcija nav iespējama bez mazo tautu pašnoteikšanās tiesību atzīšanas.

Tautu pašnoteikšanās principa iznešanu pasaulē jau Pirmā pasaules kara laikā 1916. g. bija izvirzījis Francijas Ministru prezidents Aristīds Briāns, norādot, ka miers nebūs iespējams, iekams netiks atzīts tautību princips un mazo valstu brīva eksistence. Taču tautu pašnoteikšanās tiesības vispārēju atzīšanu ieguva tikai pēc tam, kad šo jautājumu kā galveno izvirzīja ASV. Tās mērķis bija padarīt demokrātisko procesu pasaulē drošu, ieviest pasaules politikā atklātību un izbeigt slepenās diplomātijas laikus. Lai to panāktu ASV prezidents Vudro Vilsons 1918. gada 8. janvārī iesniedza kongresam savus slavenos „14 punktus", kurus izteica četros principos:

- visu lēmumu balstīšana uz taisnīguma pamatiem;
- neviena suverenitāte nedrīkst tikt iztirgota citai tautai pat atsaucoties uz varas līdzsvara prasībām;
- ir jānokārto visi ar šo karu saistītie teritoriālie jautājumi, ievērojot attiecīgo cilvēku intereses;
- visiem labi noteiktiem nacionāliem centieniem ir jādod gandarījums.

Lai to panāktu, ir jādibina starptautiska miera uzturēšanas organizācija, par kādu varētu kalpot visu Tautu Savienība. Nodibinot šādu Tautu Savienību, būtu drošība, ka brīvo nāciju spēki spēs apturēt tiesību neievērošanu, kalpos mieram un drošībai.

Prezidenta V.Vildona „14 punktus" pieņēma kā pēckara Eiropas jaunās kārtības veidošanas pamatu. Topošās Latvijas Republikas diplomāts Jānis Seskis, kas pats piedalījās latviešu valsts dibināšanā, norāda, ka Vilsona 14 punkti iezvanīja jaunu

laikmetu tautību vēsturē [22: 144-179]. Bija jānokārto sasāpējušais Krievijas (un arī citu karojošo valstu) jautājums.

Saskaņā ar šiem principiem arī latviešiem bija tiesības uz brīvību, neatkarību un savu valsti. Kādai būt šai valstij, bija jāizšķiras 1919. g.

Stāvoklis bija ļoti sarežģīts. Sakautā Vācija atvilka savu karaspēku, tam pa pēdām sekoja Padomju Latvijas valdībai pakļautās Sarkanās armijas daļas, kuras vērtēja uz 10 tūkstošiem cilvēku. Sarkanā armija ātri ieņēma Vidzemi un 1919. gada 3. janvārī Rīgu. K.Ulmaņa vadītā Latvijas Republikas pagaidu valdība pārcēlās uz Liepāju. Likās, ka Latvijas liktenis ir izšķirts, jo P. Stučkas vadītās Padomju Latvijas valdības rīcībā bija liela, labi apmācīta armija, kuru 1919. g. sākumā vēl arvien balstīja plašas tautas masas, kuras baidījās, ka pilsonība, bailēs no lieliniekiem, nenosveras vācu pusē.

Tālāko notikumu gaitu noteica tā laika valdību spēja izprast tautas ilgas un vēlmes un praktiskā rīcība šo ilgu piepildīšanā.

Izrādījās, ka P.Stučka un viņa sastādītā Padomju valdība to neizprata. Tā dogmatiski vadījās no vispārējām revolucionārām idejām un mērķiem. P. Stučkas galamērķis bija nemainīgs – „brīva Latvijā brīvā Krievijā". Svarīgākais, pēc viņa ieskatiem, bija cīnīties par brīvu, sociālistisku Krieviju, kurā kā neatņemamai sastāvdaļai jāietilpst sociālistiskai Latvijai. Šai nolūkā 1919. gada 13.-15. janvārī tika sasaukts apvienotās Latvijas I strādnieku, bezzemnieku un strēlnieku padomju kongress, kurā par Latvijas Sociālistiskās Padomju Republikas (LPSR) satversmi pieņēma negrozītus Krievijas Sociālistiskās Federatīvās Padomju Republikas (KSFPR) konstitūcijas 9.-23. pantu. Tāpat noteica attiecības ar KSFPR, pasludinot, ka „...Latvijai ar Padomju Krieviju jādzīvo visciešākā brāļu savienībā un jāizkaro kopējā cīņa pret ārzemju imperiālistu iejaukšanos un par darba tautas varas vispārēju uzvaru". [4: 62; 63-141] 1919. gada 1.-6. martā notikušajā kongresā LSD partija tika pārdēvēta par Latvijas Komunistisko (boļševiku) partiju, kas par savu programmu pilnībā un bez ierunām pieņēma Krievijas komunistiskās (boļševiku) partijas VIII kongresā izstrādāto programmu. 1919. gada 1. jūnijā LSPR iestājās padomju republiku militāri politiskajā savienībā.

Risinot aktuālos jautājumus, P. Stučkas vadītā valdība vadījās no marksisma-ļeņinisma mācības dogmām, uzlūkoja tās kā kanonu, kas stāv pāri cilvēkiem un notikumiem. Lielinieku partijas vadība neizprata, ka katrai tautai ir savas īpatnības, kas nosaka tās ceļu uz ideāliem un līdzekļus mērķu sasniegšanai.

Liktenīga izrādījās lielinieku politika zemes jautājumos. 1919. gada 1. martā Padomju valdība izdeva dekrētu, kura 1. paragrāfā bija teikts: *„Visa Latvijas zeme (tīrumi, pļavas, ganības, meži, ūdeņi un apakšzemes bagātības) tiek nacionalizēta un pāriet Latvijas darba tautas īpašumā un viņas Sociālistiskās Padomju Valdības rīcībā bez jebkādas atmaksas līdzšinējiem zemes īpašniekiem. Līdz ar zemes īpašumu tiek konfiscēts un nacionalizēts viss dzīvais un nedzīvais inventārs, kurš piederējis aizbēgušiem kontrrevolucionāriem vai lielo saimniecību (muižu) īpašniekiem, tiklab privātiem, kā arī kārtu sabiedrībām un kooperācijām"* [5: 139-142].

Līdz ar bruņniecības muižām nacionalizēja arī zemnieku zemi. Tās saimniecības, kuru zemes platība pārsniedza 300 pūrvietas (111,1 ha) un ja tās bija apgādātas ar inventāru, pārvērta padomju saimniecībās. Ja tām inventāra nebija, tās tomēr netika dalītas bezzemniekiem, bet gan iznomātas bijušajiem nomniekiem vai kalpiem, pie kam līgumus slēdza tikai uz 1 gadu. Arī zemnieku zeme tika nodota tiem

nomas lietošanā uz 1 gadu ar domu no tām nākotnē veidot valsts muižas. Šāda dogmatiska agrārpolitika izsauca lauku iedzīvotājos neapmierinātību.

Zemnieki to uzņēma kā lielu netaisnību, jo tikko vai nu viņi paši, vai viņu tēvi zemi par dārgu naudu bija izpirkuši, nopelnot izpirkuma maksu ar smagu darbu. Un nu to visu atņēma, atsviežot atpakaļ klaušu laikos.

Tikpat dziļi vīlušies bija muižu kalpi un bezzemnieki. Viņi gaidīja, ka pēc muižu konfiskācijas zemi sadalīs tiem, kas to vēlēsies apstrādāt, gaidīja savu ilgu, savas likteņstundas piepildīšanos. Taču sagaidīja vilšanos – muižas vai nu pārtvēra par padomju saimniecībām, vai iznomāja nomniekiem. Kalpi kā bija, tā arī palika kalpi. Stāvokli galēji saasināja Padomju valdības 1. marta dekrēta punkts, ar kuru jaunveidoto padomju saimniecību strādniekiem noliedza turēt personīgos mājlopus, pat mājputnus – to, kas viņiem bija atļauts pat muižas laikā. Šo dekrēta punktu gan maijā atcēla, taču bija jau par vēlu – bezzemnieku un kalpu uzticība bija zaudēta.

Boļševiku agrārās politikas dēļ pārtikas stāvoklis Vidzemē stipri pasliktinājās. Daļa zemes 1919. g. palika neapstrādāta vai nu tāpēc, ka nepietika darbaspēka, sēklas materiāla un darbalopu, vai arī tāpēc, ka daļā muižu nebija lauksaimniecības inventāra. Pēc žurnālā „Ekonomists" publicētiem datiem graudaugu sējumi samazinājās par 45-55%, linu – četrkārtīgi, kartupeļu stādījumi – trīskārtīgi [10]. Sākās pārtikas trūkums. Laukos zemniekiem visa produkcija bija jānodod valstij, privātpersonām aizliedza tirgoties ar visa veida pārtiku. Pilsētās maizi normēja, nosakot devu 200 grami dienā, bērniem vēl 1 mārciņu marmelādes vai cukura mēnesī. Padomju agrārā politika bija izrādījusies nepareiza.

Padomju valdības kļūdas vēlāk atzina arī tās toreizējais vadītājs P. Stučka. 1930. g., analizējot 1919. g. notikumus, P.Stučka rakstīja: *„Bez runas, kļūda bija rente... Zemes nedalīšana bija, bez runas, kļūda, kas jāatzīst un jāpasvītro..."* [23: 229-302]. Šo kļūdu rezultātā 1919. g. maijā, kad padomēm bija Latvija jāatstāj, pēc P.Stučkas vārdiem daudzi mobilizētie zemnieki no padomju armijas dezertēja un palika Latvijā.

Padomju valdības aplamā politika tautas masās radīja īgnumu, un no 75-80 procentiem piekritēju, kas tai bija 1919. g. sākumā, gada beigās bija vairs tikai 15-20 procenti. Latvijas Padomju valdība bija zaudējusi tautas lielumlielās daļas atbalstu, un, kaut cīņas vēl turpinājās, tās liktenis bija izšķirts.

Ļoti sarežģīts šai laikā bija izveidojies stāvoklis Kurzemē. Vācijai kapitulējot Antantes valstīm, tās armijas grupa austrumfrontēs nebija sagrauta. Tā vēl arvien bija labi organizēta un apbruņota, un Antantes valstis to nolēma izmantot cīņai pret Padomju valsti. Latvijas tā laika diplomāts J. Seskis savās atmiņās rakstīja, ka bailes no komunisma jau bija zināmā mērā tuvinājušas uzvarētājus uzvarētiem, Antanti – Vācijai. Proletariāta masas centrālvalstīs – Francijā un Anglijā gaidīja savu „mesiju" no lielnieciskās Krievijas. Strādnieku nemieri dažās valstīs pieņēma bīstamu veidu. Antantes, sevišķi angļu politiķu starpā bija daudz tādu, kas domāja, ka tikai stingri disciplinētā **vācu armija** spēj vēl uzcelt drošu aizsargvalni pret draudošām komunisma briesmām. Angļu valstsvīrs V.Čerčils savā grāmatā „Pēc kara" par šo tematu rakstīja: *„Nekas Eiropā nav iespējams bez Vācijas, bet kopā ar Vāciju – viss izdarāms vienkārši."* [cit. pēc 22: 218].

Šādu domu vadīta, Antante organizēja austrumu robežu aizsardzību (Grentzschutz Ober-Ost). Latvija, Igaunija un Lietuva bija vājas, un rietumos neticēja, ka to patstāvība būs ilgstoša; tomēr Antantei to prasības bija jāievēro, jo tās bija

radušās uz V.Vilsona pasludināto pašnoteikšanās tiesību pamata. Šai situācijā Anglija un Francija piekrita vācu brīvprātīgo korpusa radīšanai ar noteikumu, ka tas sadarbībā ar krievu baltajiem ģenerāļiem cīnīsies pret komunistiem. Vācu konservatīvā partija – Visvācu Savienība – solīja šo korpusu nodrošināt ar naudu algām un uzturam, kā arī bruņojumam. Vācu brīvprātīgā formējuma – Dzelzsdivīzijas vadību uzticēja ģenerālim fon der Golcam, kurš 1. februārī ieradās Liepājā un pārņēma militāro pavēlniecību.

17.2.2. Brīvības cīņas

1918.-1920. g. Eiropas austrumos bija izveidojusies sarežģīta starptautiskā situācija, kuru izsauca divi lielvalstu – Krievijas un Vācijas izstāšanās uz laiku no Eiropas problēmu risinātāju loka. Krievijā varu bija saņēmusi komunistiskā partija, kuru neatzina rietumu (Antantes) diplomātija, bet Vācija karu bija zaudējusi un piespiesta no spēles izstāties. Taču cīņas ap bijušo Krievija mantojumu turpinājās, un kā stiprākā valsts Austrumeiropā uz laiku izvirzījās Polija, kas saņēma lielu Francijas atbalstu. Šai darbā neaplūkosim tuvāk Latvijas dibināšanas vēsturi un pēckara politiku, jo šī problēma pārsniedz mūsu apskatāmo jautājumu. Bez tam par to ir ļoti daudzas kā latviešu autoru, tā daudzu citu tautu pētnieku publikācijas. Šī iemesla dēļ Latvijas neatkarīgās valsts problēmu aplūkosim tikai īsumā, par cik tā nepieciešama Latvijas robežu nospraušanas un teritorijas izveidošanas interesēs. Še tikai atzīmēsim, ka ilgu laiku Antantes valstis uzlūkoja trīs Baltijas republikas – Latviju, Lietuvu un Igauniju tikai kā pagaidu veidojumu, kas pagaidām ir atrautas no Krievijas, bet kurām pie tās būtu jāatgriežas, ja izdosies gāzt sociālistisko iekārtu uz Krievijas drupām radītajā PSRS. Tas arī izskaidro, kāpēc Antantes valstis – ASV, Francija, Lielbritānija un citas ilgu laiku atzina tikai triju Baltijas valstu faktisko pastāvēšanu, to *de-facto* esamību, bet noraidīja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas juridisko (*de – iure*) atzīšanu; sevišķi pret to iebilda Francija un ASV, kuras atzina vienīgi lielo, nedalāmo Krievijas valsti. ASV pat ilgu laiku atteicās Latvijai, Lietuvai un Igaunijai piemērot tās prezidenta V.Vilsona pasludinātos 14 punktus un tautu pašnoteikšanās tiesības.

Uz to šīs valstis pamudināja arī tas, ka jaunā Latvijas Republikas Pagaidu valdības K.Ulmaņa vadībā šai laikā (1919. g.) bija vāja. Tās armija bija maza, pakļauta vācu landesvēram, no kura saņēma bruņojumu un apgādi. Taču Pagaidu valdību pagaidām atbalstīja Antante, ieskatīdama, ka triju Baltijas valstu neatkarības centienu atzīšanu veicinās Vācijas ietekmes vājināšanos un sabiedroto prestiža pieaugumu [1: 57-71].

Jāpiekrīt diplomāta J. Seska teiktajam, ka *„Baltija un it sevišķi Latvija izvērtās par to Eiropas stūrīti, kur politiskās intrigas sarežģījās neatrisināmā mudžeklī, kur savilkās tumši kara negaisa mākoņi, kas gatavoja apvērsumu Eiropas politiskajā stāvoklī"* [22: 220].

Savu mērķu sasniegšanai Dzelzsdivīzijas virspavēlnieks gribēja vispirms nodrošināt sev aizmuguri, redzēt tur sev pakļāvīgu valdību. K.Ulmaņa valdībai viņš neuzticējās, tā bija, pēc viņa ieskatiem, pārāk radikāla, pakļāvīga Antantei un noskaņota pret vāciem draudzīgas Baltijas valsts izveidošanu.

K.Ulmaņa valdība bija ieņēmusi noteiktu pozīciju, kuru izteica lozungs „Zeme un brīvība". Tas ietvēra latviešu vairākuma ilgas – atgūt reiz zaudēto brīvību un reizē dabūt savās rokās arī zemi kā brīvības garantu. Šo mērķi valdība sāka realizēt nekavējoties.

1919. gada 27. februāra Pagaidu valdības rīkojums pasludināja [4: dok. 69, 145-147]:

1) nodibina valsts zemes fondu bezzemnieku apgādāšanai ar zemi;
2) ikreiz ar īpašu rīkojumu valdība noteic, kādas zemes ieskaitāmas fondā;
3) ar šo rīkojumu zemes fondā ieskaita:
   - visas valsts (kroņa) zemes neatkarīgi no nomas laika ilguma, atceļot ar šā gada Jurģiem visus ar bijušo vācu okupācijas varu un bijušo krievu valdību slēgtos līgumus, pie kam par tiesībām uz atlīdzību lems Satversmes Sapulce,
   - zemnieku agrārbankai piederošās muižas, kuras līdz šim vēl nav nodotas bezzemniekiem,
   - valstij piederošās meža zemes, kuras noder zemkopībai un nav nepieciešamas meža saimniecībai;
4) zeme piešķirama tādiem bezzemniekiem:
   - kas paši spēj zemi apsaimniekot,
   - kam zemes ir pārāk maz;
5) zeme piešķirama vispirmām kārtām tām personām un tām ģimenēm, kuras pašas jeb kuru piederīgie ar ieročiem aizstāvējuši patstāvīgu, neatkarīgu Latvijas valsti;
6) zemi pagaidām izdod uz nomu līdz tam laikam, kamēr Satversmes Sapulce skatīs cauri Pagaidu valdības izstrādāto likumprojektu par zemes piešķiršanu bezzemniekiem uz dzimtsīpašuma tiesību pamata.
7) Zemes piešķiršana izdarāma sākot ar š.g. Jurģiem u.t.t.

Ar šo rīkojumu Latvijas Pagaidu valdība zemi ne tikai solīja, bet sāka arī nekavējoties sadalīt bezzemniekiem, tā radot sev pamatu un stingru atbalstītāju slāni.

Reizē ar zemes dalīšanu Pagaidu valdība nosūtīja uz Igauniju kara atašeju pulkvedi J.Zemitānu ar uzdevumu Igaunijā un Ziemeļlatvijā veikt latviešu mobilizāciju un formēt bataljonu. Šis darbs veicās sekmīgi, karadienestā pieteicās daudzi vīrieši [4: dok. nr. 72, 150-152]. Kurzemē kopvedi J.Balodi paaugstināja par pulkvedi, viņa komandēto latviešu atsevišķo bataljonu pārdēvēja par „Latvijas armijas dienvidu grupu" [4: dok. nr. 74, 154-156].

Sākās pastiprināta rekrūšu vervēšana dienvidu grupas pastiprināšanai. Lai to sekmētu, Pagaidu valdības kara ministrs J.Zālītis kopīgi ar V.Beķeri sāka jauniesauktajiem skaidrot savu īsto nodomu – vispirms izdzīt lieliniekus no Latvijas ar vācu palīdzību, bet pēc tam arī vāciešus no Latvijas [19: 72-73].

Tas lika vācu Baltijas valsts idejas piekritējiem pasteigties. Vācu landesvēra virsnieku grupa 1919. g. sākumā Liepājā izveidoja Dzimtenes frontes karaspēka drošības komiteju, kas jau 16. aprīlī nonāca konfliktā ar dažām Pagaidu valdības vienībām. 1919. gada 21. aprīlī komiteja pasludināja savu nodomu nodot varu Latvijā militārai direktorijai, bet līdz tās iecelšanai – jaunai Pagaidu valdībai ar prokuroru O.Berkovski priekšgalā. Faktiski bija sākusies atklāta cīņa par to, kam piederēs Kurzemes un turpmāk visas Latvijas zeme – vai latviešu zemes kopējiem, vai arī tā paliks lielgruntnieku rokās.

Berkovska valdība neguva atbalstu – pret to nostājās ne tikai latvieši un mērenākie baltvāci, bet arī daļa no Vācijā savervētiem Dzelzsdivīzijas karotājiem, jo pašā divīzijā sāka vērsties plašumā plaisa starp muižniekiem un pilsoņiem. Arī Antantes pārstāvji protestēja pret tik klaju vardarbību un deva K.Ulmanim patvērumu

uz saviem karakuģiem. Bija jāmeklē jauns Ministru prezidents, un izvēle krita uz mācītāju un rakstnieku A. Niedru, kas 15. aprīlī bija pārgājis frontes līniju un devies uz Liepāju.

A. Niedra pārstāvēja turīgo pilsonību. Agrāro reformu viņš vēlējās gausāku un mazāk aptverošu, dodot zemi tikai tiem, kas to patiesi var apstrādāt, pie tam par samaksu, saglabājot lielus un saimnieciski spēcīgus muižu centrus. Politikā viņš atbalstīja orientāciju uz Vāciju kā balstu pret Krievijas tīkojumiem Baltijā [19: 131-133].

Šī programma jau daudziem šķita pieņemamāka. 1919. g. izveidojās A. Niedras valdība, kas pasludināja varas pārņemšanu un uzaicināja tajā piedalīties arī K.Ulmaņa Pagaidu valdības pārstāvjus. Kompromisa meklējumus atbalstīja arī Antantes pārstāvis amerikānis V.Grīns, kas gan izvirzīja domu par jaunas valdības sastādīšanu K.Ulmaņa vadībā.

Faktiski kopš 10. maija Latvijā bija divas pilsoniskas un viena komunistiska valdība, kas noveda pie cīņas saasināšanās.

Niedras valdība pastāvēja 7 nedēļas. Tās laikā vāci kopā ar latviešu armijas dienvidu grupu atbrīvoja Kurzemi no Sarkanarmijas un 22. maijā ieņēma Rīgu. Rīgā sākās terors pret strādniecību, uz denunciju pamata apcietināja un bez tiesas nošāva vairākus tūkstošus cilvēku it kā par piederību komunistiem vai par to atbalstīšanu [24]. Formāli atbildība par daudzu cilvēku nogalināšanu bija jāuzņemas Niedras valdībai. Pēc Rīgas ieņemšanas Dzelzsdivīzija nedevās uz austrumiem cīņai pret Sarkano armiju, bet pagriezās uz ziemeļiem – uz Vidzemi, uz Igauniju, lai veidotu vācisku Baltijas valsti. Pie Cēsīm ģenerāļa Golca vadītie Dzelzsdivīzijas spēki sastapās ar Igaunijas armiju un tās sastāvā ietilpstošo Ziemeļlatvijas brigādi. Sākās sadursmes. Golca armijas daļas ieņēma Cēsis 6. jūnijā, Niedras kabinets 8. jūnija sēdē ieteica konfrontāciju ar igauņiem turpināt un iet uz Valmieru un Valku [19: 155-159 un 209-329]. Taču šis nodoms neizdevās. Kauju pie Cēsīm ģenerālis Golcs zaudēja un bija spiests atkāpties uz Juglas līniju. 3. jūlijā Strazdu muižā noslēdza pamieru, ģenerālis Golcs atvilka spēkus uz Jelgavu un 8. jūlijā Rīgā atgriezās Latvijas Pagaidu valdība ar K.Ulmani priekšgalā. Stāvoklis pusgada laikā bija krasi izmainījies: lielinieki, zaudējuši piekritējus un spēkus, atvilkās uz Latgali; Baltijas valsts piekritēji bija zaudējuši kauju un daudzus piekritējus. Sabiedroto valstu pārstāvji aktīvi iesaistījās notikumos Latvijā, 3. jūlijā nododot varu saviem gubernatoriem – civilgubernatoram pulkvedim Tallentsam un militārgubernatoram kopvedim Daulijam. Latvijas Pagaidu valdība pēc gubernatora pieprasījuma tika reorganizēta un paplašināja savu bāzi, ieslēdzot kabinetā mazākumtautību pārstāvjus – divus vāciešus un vienu ebreju.

K.Ulmaņa Pagaidu valdības autoritāte bija augusi, realizējot politiku „Zeme un brīvība" un lozungu „Zeme tiem, kas to apstrādā". Lozunga iedvesmoti un cerībā saņemt zemi, daudzi iestājās Pagaidu valdības bruņotajos spēkos, auga valdības politiskā, militārā un ideoloģiskā ietekme.

Taču Latvijas Pagaidu valdībai bija jāpārdzīvo vēl viena pretakcija. Golca armija pēc sakāves pie Cēsīm tiecās sabiedroties ar krievu emigrantiem un baltajiem virsniekiem. Dzelzsdivīzijas vadību pārņēma majors Bišofs. Krievu baltgvardu ziemeļu frontes virspavēlnieks ģenerālis Judeničs 5. septembrī iecēla Bermontu-Avalovu par krievu armijas pavēlnieku Kurzemē, un Dzelzsdivīzijas komandieris Bišofs, vācu komandieris Zīverts un Plēves brīvkorpuss ar 6. oktobri pārgāja krievu

dienestā. Jau 9. oktobrī Bermonta armija sāka gājienu uz Rīgu, taču nespēja to ieņemt, tika sakauta, bija spiesta atkāpties un 21. novembrī cieta izšķirošu sagrāvi pie Jelgavas. Jau 20. novembrī majors Bišofs lūdza Vācijas valdību pieņemt Dzelzsdivīziju atpakaļ Vācijas pakļautībā. Latvija nonāca karastāvoklī ar Vāciju.

Līdz ar Bermonta krievu-vācu korpusa sagrāvi Latvijas Pagaidu valdība bija pārņēmusi varu un pārvaldīja visu Kurzemi un Vidzemes latviešu apdzīvotos apriņķus, turpretī Latgale bija Latvijas Padomju valdības rokās; bija jāatrisina jautājums par visu latviešu apdzīvoto novadu apvienošanu. Pagaidu valdība jutās tam pietiekoši spēcīga – 1919. gada 1. decmbrī tās armijā kopā ar brīva līguma darbiniekiem bija pāri par 71000 vīru. Tik lielas armijas izveidošana nepilna gada laikā bija ļoti liels sasniegums, jo jāievēro, ka daudzi desmiti tūkstoši latviešu vēl arvien bija bēgļu gaitās svešumā, ka slaveno latviešu strēlnieku pulki savās maldu gaitās karoja par svešām idejām visas plašās Krievzemes malās, ka Latgale vēl bija lielinieku okupēta. Tautas nostāja pret Pagaidu valdību gada laikā bija būtiski mainījusies, tās aicinājums aizstāvēt savu vienoto Dzimteni bija atradis atbalsi ieročus nest spējīgo vīru vidū. Bez tam valdība bija panākusi vienošanos ar Poliju par tās armijas grupas piedalīšanos Latgales atbrīvošanā no Padomju Krievijas spēkiem. Cīņas sākās 1920. gada 3. janvārī, un vēl tās pašas dienas vakarā poļu armija ieņēma Daugavpili. Līdz 1. februārim visa Latgale bija atbrīvota, un tika noslēgts pamiers. Sākās miera sarunas. Miera līgumu ar Vāciju noslēdza 1920. gada 15. jūlijā, ar Padomju Krieviju – 1920. gada 11. augustā.

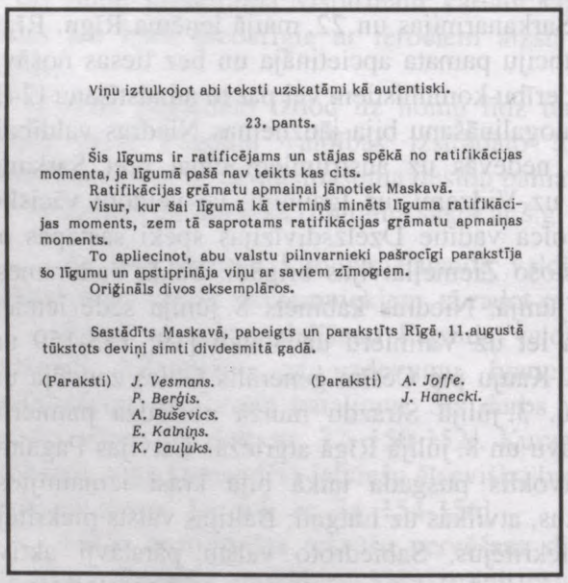

Viņu iztulkojot abi teksti uzskatāmi kā autentiski.

23. pants.

Šis līgums ir ratificējams un stājas spēkā no ratifikācijas momenta, ja līgumā pašā nav teikts kas cits.
Ratifikācijas grāmatu apmaiņai jānotiek Maskavā.
Visur, kur šai līgumā kā termiņš minēts līguma ratifikācijas moments, zem tā saprotams ratifikācijas grāmatu apmaiņas moments.
To apliecinot, abu valstu pilnvarnieki pašrocīgi parakstīja šo līgumu un apstiprināja viņu ar saviem zīmogiem.
Oriģināls divos eksemplāros.

Sastādīts Maskavā, pabeigts un parakstīts Rīgā, 11.augustā tūkstots deviņi simti divdesmitā gadā.

(Paraksti) *J. Vesmans.* *P. Berģis.* *A. Bušēvics.* *E. Kalniņs.* *K. Paulāns.*

(Paraksti) *A. Joffe.* *J. Hanecki.*

17.1.att. **Latvijas un Krievijas mierlīguma beigu lapa**

Visnozīmīgākais bija miera līgums ar Padomju Krieviju, jo ar to noformēja Latvijas valsts izdalīšanos no Krievijas un jaunas, neatkarīgas valsts izveidošanos. Mierlīgumā bija teikts: Latvija, no vienas puses, un Krievija, no otras puses, nopietni vēlēdamās izbeigt starp viņām izcēlušos karu nolēma uzsākt miera sarunas, pēc iespējas drīzāk noslēgt paliekošu, cienīgu un taisnīgu mieru un izšķirt visus jautājumus, kuri ceļas no Latvijas agrākās piederības pie Krievijas.

1. pants norādīja, ka *„No šī miera līguma spēkā nākšanas dienas kara stāvoklis starp līdzējām pusēm top izbeigts"*.

Nozīmīgākais bija II pants, kas skanēja: *„Izejot no Krievijas Sociālistiskās Federatīvās Padomju Republikas pasludinātām visu tautu tiesībās uz brīvu pašnoteikšanos, neizņemot pat pilnīgu atdalīšanos no valsts, kuras sastāvā viņas ietilpst, un ievērojot Latvijas tautas noteikti izsacīto gribu uz patstāvīgu valsts dzīvi, Krievija bez ierunām atzīst Latvijas valsts neatkarību, patstāvību un suverenitāti un labprātīgi un uz mūžīgiem liekiem atsakās no visām suverēnām tiesībām, kuras piederēja Krievijai attiecībā uz Latvijas tautu un zemi kā uz bijušās valsts – tiesiskās*

iekārtas, tā arī uz starptautisko līgumu pamata, kuri še aprādītā nozīmē zaudē savu spēku uz nākošiem laikiem. No agrākās piederības pie Krievijas Latvijas tautai un zemei neizceļas nekādas saistības attiecībā uz Krieviju."

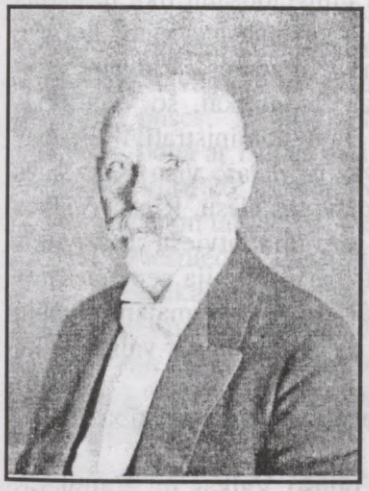

17.2. att. **Vīri ar lielāko ieguldījumu Latvijas labā – J. Čakste, K. Ulmanis, Z. Meierovics**

Līdz ar miera līgumu noslēgšanu Brīvības cīņas bija beigušās, bija radīta brīva suverēna Latvijas Republika un varēja stāties pie tās uzbūves.

Lūkojoties atpakaļ uz brīvības cīņām liekas, ka nepieciešams atzīmēt tās trīs personības, kurām Latvijas valsts tapšanā bija vislielākie nopelni – Jānis Čakste, Kārlis Ulmanis un Zigfrīds Anna Meierovics. Protams, bez šiem vīriem var atrast vēl daudzus citus, kas nežēloja ne savu dzīvību, ne mantu, ne visu pārējo, lai ietu pretī brīvajai Latvijai. Te minami pulkvedis Oskars Kalpaks, ģenerālis Jānis Balodis, pirmais Latvijas valsts kara ministrs Jānis Zālītis, Pagaidu tautas padomes vadītāji Gustavs Zemgals un Marģers Skujenieks, dzejnieki Kārlis Skalbe, Jānis Akuraters, Edvards Virza, diplomāts Jānis Seskis, sabiedriskie darbinieki Otto Nonācs, Arvīds Bergs, V.Zāmuels, mācītājs Jānis Grīnbergs un neskaitāmi citi, kuru vārdus še nav iespējams minēt. Taču pievērsīsimies tiem trijiem, kuru vārdi ir kļuvuši par brīvas Latvijas simboliem.

Zvērinātais advokāts Jānis Čakste (14.04.1859.-14.03.1927) bija neatlaidīgs cīnītājs par tautas brīvību un viens no tiem, kas palicis tautas atmiņā kā sirds skaidrs cilvēks. Viņš bija Tautas Padomes un Satversmes Sapulces pirmais priekšsēdētājs un Latvijas Republikas pirmais prezidents; viņš stāvēja pie Latvijas Republikas šūpuļa un pieredzēja to pieaugam spēkā.

Agronoms Kārlis Ulmanis (04.09.1877-1942) – nenogurstošs cīnītājs par Latvijas brīvību, Pagaidu valdības Ministru prezidents, daudzu vēlāko Latvijas valdību vadītājs un pēdējais Latvijas pirmās republikas Valsts un Ministru prezidents. Ar viņa vārdu saistās visi svarīgākie notikumi Latvijā un enerģija viņu neatstāja līdz pēdējam brīdim.

Valstsvīrs un politiķis Zigfrīds Anna Meierovics (6.02.1887-22.08.1925) – diplomāts, kas panāca Latvijas atzīšanu Lielbritānijā, izveidoja un vadīja Latvijas ārlietu ministriju, bija arī Ministru prezidents. Viņš bija Latvijas pirmo gadu politikas veidotājs un dedzīgs Baltijas savienības karotājs un savā dzīves laikā tautas mīlulis.

17.3. Latvijas valsts teritorijas nospraušana

Līdz ar Latvijas valstiskuma idejas izvirzīšanu un pilnveidošanu tika uzstādīts arī mērķis – visu no latviešiem faktiski apdzīvoto teritoriju apvienošana vienā kopējā, neatkarīgā valstī. Tika deklarēts, ka Latvija sastāv no Kurzemes, Vidzemes un Latgales. 1918. gada 18. novembrī, nodibinoties Latvijas Republikai, šo vienotības ideju bija jārealizē dzīvē. Latvijas valstī iekļāva līdz tam administratīvi vietējās pārvaldes ziņā atsevišķas bijušās Krievijas guberņas vai to daļas: visu Kurzemes guberņu, Vidzemes guberņas četrus vairumā latviešu apdzīvotos Cēsu, Rīgas, Valkas un Valmieras apriņķus un no Vitebskas guberņas trijus vairumā latviešu apdzīvotos Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes apriņķus. Uzsākot valsts pārvaldi, bija nepieciešama valsts teritorijas precizēšana un robežu nospraušana dabā, jo jau ar pirmajām dienām izcēlās diskusija par dažu apgabalu vēsturisko un etnisko piederību un par valsts vitālo vajadzību nodrošināšanu.

Tāpat pirmo reizi bija jāaprēķina un jāprecizē jaunās valsts kopplatība. Sākās robežu saskaņošanas darbi.

Ziemeļu robežu ar **Igauniju** principā novilka pa bijušo Valkas un Valmieras apriņķu ziemeļu robežu, kuru savā laikā bija noteikusi Zviedrija, vadoties no etniskajiem principiem. Kad 1920. gada 13. janvārī sākās Latvijas-Igaunijas sarunas par robežas precizēšanu, tūlīt radās neskaidrības par dažu teritoriju piederību – par Valkas pilsētu, Ainažu pagastu, Roņu salu u.c. Strīdu pašu spēkiem neizdevās atrisināt, un sabiedrotās valstis, kuras bija ieinteresētas, lai nesaskaņas starp Igauniju un Latviju nepāraugtu konfliktā, iecēla šķīrējtiesu angļu pulkveža Tallentsa vadībā. Pēc pusgada ilga darba šķīrējtiesa Valkā 1920. gadā 30. jūnija-3. jūlija sēdes protokolā paziņoja savu lēmumu, kuru abas strīdīgās puses akceptēja. Vienošanās protokolā fiksēja strīdus objektu piederību un deva arī robežu aprakstu. Galvenie protokola punkti bija šādi:

1) Valkas pilsētas lielākā daļa ar dzelzceļa staciju paliek Igaunijai, mazākā daļa – Latvijai;
2) viss Ainažu pagasts nododams Latvijai;
3) Ipiķu pagasta lielākā daļa, izņemot nelielu ziemeļaustrumu daļu nododama Latvijai;
4) Plāteres pagasts, izņemot dienvidvakaru sektoru, iekļaujams Igaunijā;
5) Omuļu pagasta ziemeļvakaru daļa iekļaujama Igaunijā, pārējā – Latvijā;
6) Pedeles un Ērģemes pagasti iekļaujami Latvijā;
7) Zores pagasts iekļaujams Igaunijā;
8) daļa no Liellugažu pagasta aiz Vīlandes ceļa nododama Igaunijai, bet daļa no Valkas un Kāģeru pagasta, dalot pa Vīravas ceļu, nododama Latvijai;
9) Jaunrozes pagasts iekļaujams Latvijā, izņemot nelielu ziemeļrietumu sektoru, kas paliek Igaunijā;
10) no Veclaicenes pagasta 2 nelieli sektori ziemeļdaļā nododami Igaunijai, pārējais paliek Latvijai.

No Roņu salas Latvija atteicās pati 1923. g. līgumā ar Igauniju. Robežu izmaiņas parādītas 17.3. attēlā.

Domstarpības radās arī robežu noregulēšanā ar **Lietuvu**. Sarunas par robežām sākās jau 1919. g. pavasarī Parīzē, bet bija nesekmīgas, tāpat kā sarunas 1920. g. Jelgavā. Apstrīdēja, vadoties no vēsturiskajiem un valstiskajiem principiem, plašu teritoriju piederība – viss Daugavpils apriņķis un Palangas apgabals. Tamdēļ arī šai gadījumā sabiedrotās valstis izveidoja šķīrējtiesu profesora J. V. Simpsona vadībā. Šķīrējtiesa savu darbu beidza un lēmumu paziņoja tikai 1921. gada 20. martā, un abas strīdīgās puses, ievērojot izveidojušos politisko stāvokli, to pieņēma. Palangas apgabals, kopā ar Būdes muižu (tag.Būtiņģi), kas kopš sendienām gan bija sena kuršu zeme, bet kuru 20. gs. apdzīvoja galvenokārt lietuvieši, bija nepieciešams Lietuvai kā izeja uz jūru un tamdēļ arī tika nodots Lietuvai [20: 132-137]. Aknīstes pagasts, kas kā šaurs ķīlis iesniedzās Zemgalē, robežu iztaisnošanā tika nodots Latvijai.

Smagākais bija Daugavpils un tās apkārtnes jautājums. Lietuva uzskatīja, ka tā ir sena Lietuvas valsts teritorija. Arī prof. Ed. Dunsdorfs izvirza hipotēzi, ka 13. gs. Latgale bija tieši pakļauta Lietuvai un bijusi tās teritorija arī pirmā Lietuvas valdnieka Mindauga laikā [8: 27-28]. Tikai 13. gs. beigās Livonijas ordenim izdevās nostiprināties šai novadā – Daugavpili sāka celt 1277. g., bet lietuvieši tam stipri pretojās, un galīgi to uzcēla, pie tam citā vietā, tikai 1312. g.; Rēzeknes pili uzcēla 1285. gadā, Ludzu – tikai 1399. g. Pēc Māras zemes – Veclivonijas sabrukuma Latgale nokļuva Lietuvas pārvaldīšanā un palika tur līdz Polijas dalīšanai, kad to pārņēma Krievija. Arī iedzīvotāji še bija katoļticīgi. Ievērojot to, ka 1920. g. Daugavpili ar Polijas tiešu atbalstu no Sarkanarmijas bija atbrīvojusi un iekļāvusi Latvijas pārvaldītajos apgabalos latviešu armija, un ka Lietuvas un Polijas attiecības bija ļoti saspīlētas Viļņas apgabala dēļ, Lietuva piekāpās un atzina Daugavpili par Latvijas Republikas sastāvdaļu.

Latvijas-Lietuvas robežu izmaiņas parādītas 17.1. tabulā.

Latvijas-Lietuvas robežu dabā nospraust pabeidza tikai 1927,gada rudenī.

17.1. tab. Latvijas-Lietuvas robežu izmaiņas 1921. g.

Latvijai piedalīts no Lietuvas		**Lietuvai piedalīts no Latvijas**	
Vietas nosaukums	ha	Vietas nosaukums	ha
Pīķeles apvidus	219	Palangas apvidus	10925
Žagares, Veģeres apvidus	4203	Butkumu ciems	449
Seimes pagasts	3544	Elkšņu un Ilzes muiža, Valdene, Ķebele	1851
Vasku pagasts	1374	Akmeņezers, daļa no Kurcuma muižas	7647
Budbergas (tag. Panemunes) pag.	10426		
Aknīstes pagasts	9601		
Vitušķu-Dorotisku apriņķis	97		
Turmontas muiža	526		
Kopā:	**29990**	**Kopā:**	**20872**

Avots: Satversmes Sapulces stenogrammas 1920. g.; LKV 20342-20345

Latvijas-Polijas robeža ilgu laiku palika atklāta. Iemesls tam bija ieilgušais konflikts starp Lietuvu un Poliju Viļņas pilsētas un apgabala dēļ, kā arī Polijas pretenzijas un Ilūkstes apriņķa austrumdaļas 6 pagastiem. Vienošanos par robežjautājumu nokārtošanu parakstīja tikai 1929. g., komisija robežu noteica 1932. g. un dabā sāka nospraust ar 1933. g.

Latvijas-Krievijas robeža tika noteikta un ietverta 1920. g. miera līgumā. Sarunu gaitā Latvijas puse norādīja, ka ārpus Vitebskas guberņas triju latviešu apdzīvoto apriņķu – Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes robežām, Pleskavas un Vitebskas guberņās kopš seniem laikiem ir daudzas nelielas latviešu apdzīvotas atsevišķas apmetnes un apdzīvotās vietas. Ievērojot to, ka tās kā salas atrodas krievu un baltkrievu apdzīvotās teritorijas vidū, to pievienošana Latvijas valstij praktiski nebija iespējama. To vietā tad nu Latvijas puse prasīja teritoriālu kompensāciju citur, ievērojot Latvijas valsts saimnieciskās intereses. Bez tam pleskavieši starp 1461. un 1464. g., vēl Livonijas konfederācijas laikā, bez cīņas bija okupējuši ap 20 km platu un 100 km garu Rīgas arhibīskapa zemes pierobežas joslu Livonijas ziemeļaustrumos un uzcēluši tur savu pili – Augšpili. Šo zemi pleskavieši pēc tam bija paturējuši un pārkrievojuši. Šo teritoriju Latvija vēlējās saņemt atpakaļ. Krievijas puse šādai nostājai principā piekrita, un abas puses vienojās, ka Latvijai no Krievijas pievienojami:

1) no Pleskavas guberņas Višgorodas, Tolkovas un Kačanovas pagasti (Latvija tos pārveidoja un pārdēvēja par Augšpils, Gauru, Linavas, Kacēnu un Purvmalas pagastiem ar Jaunlatgales, vēlāko Abrenes pilsētu);
2) no Vitebskas guberņas Drisas apriņķa Pridruiskas pagasts (Latvijā Piedrujas un Pustinas pagasti).

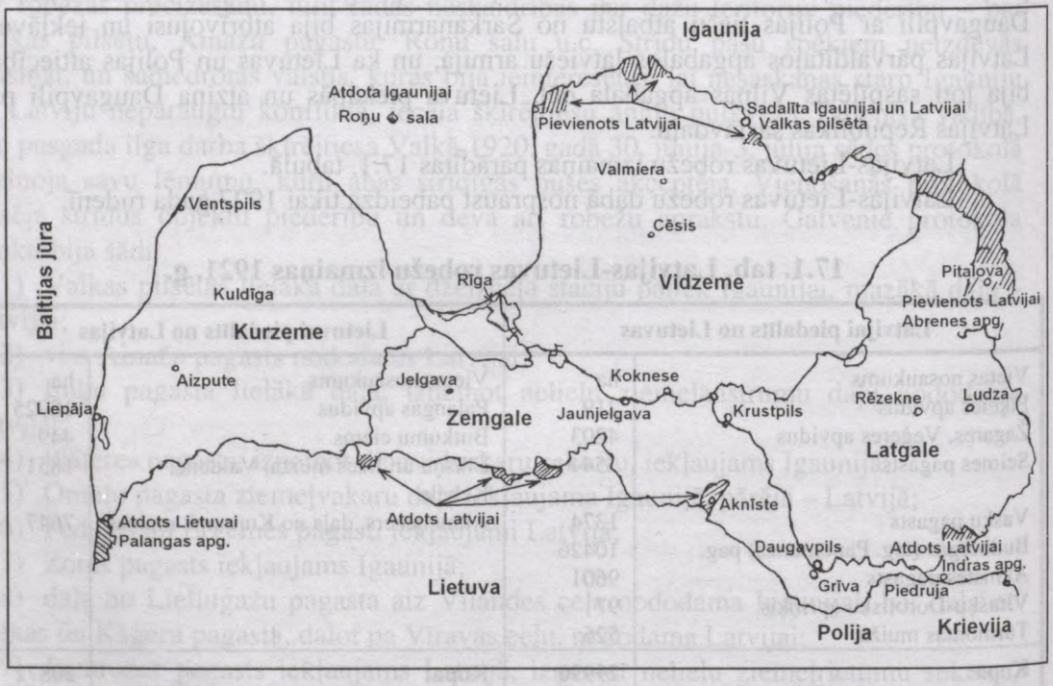

17.3. att. **Latvijas teritorijas un robežu izmaiņas 1920.-1923. g.**

Aprēķinot Latvijas valsts galīgo platību iepriekš minēto vienošanos robežās, tā tika noteikta 65791,4 kv.km; pirms kara Kurzemes guberņas, Vidzemes guberņas četru latviešu apriņķu un Vitebskas guberņas trīs latviešu apriņķu kopējā platība bija 64466 kv.km. Tātad pēc robežu izmaiņām Latvijas Republikas kopplatība pieauga par 1325,4 kv.km jeb 2,05%.

Līdz ar kopplatību mainījās arī zemes lietošanas veidi; tie mainījās arī citu iemeslu dēļ – galvenokārt tamdēļ, ka no Kurzemes un Vidzemes daudzi bija devušies bēgļu gaitās un zeme bija daļēji tukša no cilvēkiem. Daudzi rajoni bija kara izpostīti. Tamdēļ arī Latvijas valdība jau 1920. g. izdarīja pirmo tautas skaitīšanu, ievācot ziņas arī par zemes platībām. Protams, ka šīs ziņas vēl nebija pilnīgi precīzas, jo Latgale tikko kā bija atbrīvota no okupācijas, robežas vēl nebija nokārtotas. Tomēr pārskatu par zemes izmantošanu šī skaitīšana deva. Dati par aramzemes stāvokli 1920. g. salīdzinot ar 1914. g. par salīdzināmo teritoriju parādīti 17.2. tabulā [10: 1921. g. 6]. Aramzeme 1920. g., salīdzinot ar 1914. g., bija samazinājusies, un ap 451513 ha 1920. g. bija palikušas atmatā vai arī zem tranšejām, grāvjiem u.c.

Salīdzinot 1920. g., un pēc tam 1923. g. skaitīšanas datus ar pirmskara 1914. g. datiem, rodas jautājums, vai tie vispār ir salīdzināmi, jo mainījās taču pamatteritorija. Analizējot šo jautājumu, Ed. Dunsdorfs uzskatīja, ka priekškara dati ir salīdzināmi ar 1920. g., 1923. g. un vēlāko lauksaimniecības skaitīšanu datiem, jo teritorijas diference ir neliela (2,05%) un arī datu ievākšanas metožu dažādība principā nav šķērslis šādam salīdzinājumam [7: 613-617].

17.2. tab. Aramzemes platības 1920. g. un 1914. g. salīdzināmā teritorijā

(Lauksaimniecības skaitīšanas rezultāti 1920. gadā)

Apgabali	Apdzīvoto vietu skaits	Apstrādātā aramzeme, ha		
		1914. g.	1920. g.	samazinājums
Vidzeme	32150	578929	429526	149403
Kurzeme un Zemgale	39179	746986	504704	242280
Latgale	70537	333470	273642	59830
Latvija	141866	1659385	1207872	451513

Literatūra

1. Andersons E. (1982). Latvijas vēsture 1920.-1940. Ārpolitika I. Latviešu teksts. Apg. Daugava. Stockholm. – 704 lpp.
2. Baltische Monatsschrift, Jahrg. 55, Bd. 75, H.3. März 1913.
3. Basler W. (1962). Deutschlands Annexions politik in Polen und im Baltikum 1914.-1918. Berlin. – 457 S.
4. Dokumenti stāsta. Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas. (1989). Izd.Zinātne. R.– 304 lpp.
5. Draudiņš T. (1959). Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika 1919. g. – Latvijas PSR vēsture, III sēj. R. – 108.-180.lpp.
6. Dribins L. (1987). Padomju Latvijas Dzimšana (1917.-1919. g.) – Latvijas likteņgadi. Izd. Avots. R. – 5.-26.lpp.
7. Dunsdorfs Ed. (1938). Strukturālās pārmaiņas Latvijas lauksaimniecībā pēc kara. – LVIŽ, 1938, Nr.2. – 613.-617.lpp.
8. Dunsdorfs Ed. (1991). Skaistā Latgale. Latgales vēsturiskās kartes. K.Zariņa fonds. Melnburna. – 393 lpp.
9. Dzimtenes atbalss. Laikraksts. 1917. g. 10. un 17. jūlijā.
10. Ekonomists. Žurnāls. 1920. g. nr.9; nr.14; 1921. g. nr.6

11. Feldmanis I. (2001). Latvija pasaules sabiedrībā. – Latvijas Vēstnesis, 2001. g. 16. novembrī.
12. Jaunais vārds. Laikraksts. 1915. gada 20. jūlijs, nr.163.
13. Kurland. Schriften zur förderung der inneren Kolonisation. (1918). Heft 27. Berlin. – 28 S.
14. Laika vēstis. Laikraksts. 1917. g. 6.(19.) oktobrī, nr.10.
15. LSD CK un Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padomes platforma Vidzemes zemes padomes vēlēšanās. 1917. g. 3.(16.) aug. – Dokumenti stāsta. 1989. R. – 16.-19.lpp.
16. LSD CK un Iskolata deklarācija par Latvijas pašnoteikšanos. Valka, 1917. gada 24. decembrī. (1918. g.6. janv.) – Dokumenti stāsta. R. – 34.-38.lpp.
17. Līdums. Žurnāls. 1916. g. izdevumi.
18. Līgotņu Jēkabs (1925). Latvijas valsts dibināšana. (Latviešu Pagaidu Nacionālā Padome). V. Olava fonds. R. – 510 lpp.
19. Niedra A. (1943). Kā tās lietas tika darītas. Izd. Latvju grāmata. R. – 340 lpp.
20. Poļaks P. (1999). Latvijas-Lietuvas robežas vēsturiski ģeogrāfiskais apskats. – Dabas un vēstures kalendārs 2000. R. – 132.-137.lpp.
21. Satversmes Sapulces stenogrammas. 1920. gada 29. jūnijs
22. Seskis J. (1991). Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē. Atmiņas un apcerējumi. Izd. Balta. R. – 343 lpp.
23. Stučka P. (1984). Rakstu izlase. 23. sēj. Izd. Avots, R.
24. Tautas balss. Laikraksts. 1919. g. 22. jūn. nr.46
25. Varavīksne. Žurnāls. 1916. g. nr.4, nr. 5.

18. Agrārā reforma (1920.-1937. gadā)

18.1. Agrārās reformas priekšvakarā

Brīvības cīņu laikā (1918.-1920. g.) Pagaidu valdība pastāvīgus, ilglaicīgus pasākumus attiecībā uz agrāro jautājumu nevarēja pieņemt, jo ne Tautas Padome, ne pati Pagaidu valdība nebija tautas ievēlēta, bet tikai patstāvīgi konstruējies veidojums, un tamdēļ tika norādīts, ka galīgo lēmumu pieņems Satversmes Sapulce, kura ievēlama, iestājoties miera laika apstākļiem. Latvijas Satversmes Sapulces vēlēšanas Pagaidu valdība izsludināja tūlīt pēc pamiera noslēgšanas ar Padomju Krieviju 1920. gada 1. februārī. Vēlēšanas nolika 1920. gada 17.-18. aprīlī. Satversmes Sapulce uz savu pirmo sēdi sanāca 1920. gada 1. maijā. Jau ar pirmajām dienām atzina, ka tās galvenais uzdevums ir divu jautājumu atrisināšana: Valsts pamatlikuma jeb Satversmes izstrādāšana, kā arī agrārās reformas likuma izstrādāšana un iesākšana. Tomēr agrārais jautājums bija tik svarīgs, ka to uz vēlāku laiku galīgi atlikt nevarēja. Tamdēļ Pagaidu valdība vēl Brīvības cīņu laikā, ar 1919. g. izdeva rīkojumu par bezzemnieku apgādāšanu ar zemi un par valsts zemes fonda (VZF) dibināšanu uz bijušo valsts jeb kroņa zemju rēķina, kā arī par Agrārās padomes un apriņķu agrārkomisiju izveidošanu. Ar to praktiski sāka risināt bezzemnieku problēmu, to apgādāšanu ar zemi. Šī rīkojuma realizēšanai 1919. gada 8. augustā Zemkopības ministrijas Zemju departaments izdeva instrukciju Nr.189 par valsts zemju pārvaldīšanu apriņķos un apriņķu agrārkomisiju uzdevumiem [8]. Līdz ar to bezzemnieku un sīkzemnieku apgādāšana ar zemi pieņēma plašākus apmērus.

Brīvības cīņu laikā bija jāizlemj, ko darīt ar tām privātajām muižām, kas bija palikušas bez īpašniekiem. Tamdēļ nolēma 1919./1920. g. veikt pagaidu pasākumus ar mērķi apmierināt neatliekamās bezzemnieku un sīkzemnieku vajadzības, kā arī realizēt 1. februāra pagaidu noteikumus par bez saimnieka palikušās zemes iznomāšanu uz 1-3 gadiem, lai vēlāk, izdarot agrāro reformu, šo zemi varētu nodot lietošanā vai īpašumā [11: 19-20].

Sākuma īslaicīgos līgumus noslēdza ar ļoti lielu nomnieku skaitu (18.1. tab.).

18.1. tab. Līgumi par īslaicīgu zemes iznomāšanu

Saimniekošanas gads	Līgumu skaits	Iznomātās zemes platība, ha
1919/20	8281	177378
1920/21	19628	313543
1921/22	47852	584822
1922/23	65372	463007
1923/24	55018	330022
1924/25	44451	216531
1925/26	32779	154431
1926/27	27315	110872

Avots: „Latvijas agrārā reforma". R.,1938.

Lielākais līgumu skaits bija agrārās reformas sākuma gados 1921.-1925. g. Līdz ar agrārās reformas izvešanu šo nomas līgumu skaits samazinājās un vēlāk izbeidzās pavisam.

Kad 1920. g. sākumā ar Latgales atbrīvošanu noslēdzās brīvības cīņas un zemē iestājās miers, 17. un 18. aprīlī notika Satversmes Sapulces vēlēšanas. Kā liecina to brīžu laikabiedrs J. Ertelis, vēlēšanās *„...partiju galvenais jājamzirdziņš bija agrārjautājums. Ja kāds gribēja izšķirties par kādu partiju, tad viņa pirmais jautājums bija: kāda viņai agrārprogramma, kā viņa grib izšķirt zemes jautājumu."* [5].

Agrārai reformai gatavojās nopietni. Vispirms noskaidroja, cik varētu būt zemes gribētāju. Šai nolūkā Valsts statistikas pārvalde 1920. g. izdarīja visu bezzemnieku reģistrāciju, un konstatēja, ka Vidzemē un Kurzemē kopā šai laikā bija 43092 bezzemnieku ģimenes ar 166474 ģimenes locekļiem [4: 1920. g. 206.-207.lpp.]. Latgalē kara apstākļu dēļ bezzemnieku skaitīšana nenotika, bet tur to bija maz, pēc ekspertu vērtējuma ap 5000 ģimeņu. Tāpat ārzemēs, galvenokārt Krievijā, vēl bija ap 360000-400000 bēgļu, no kuriem pēc Ārlietu ministrijas vērtējuma varētu atgriezties apmēram 75%. Paredzēja, ka no tiem zemi var censties iegūt ap 30000 ģimeņu. Kopējais zemju pieprasītāju skaits tātad varēja sniegties līdz 80 tūkstošiem. Ja nu zemes reformai pakļautu visas bijušās privātmuižu, mācītājmuižu un valsts muižu zemes, tad uz katru ģimeni varētu izdalīt līdz 30 ha zemes. Arī tehniski, strādājot ar vienkāršotiem paņēmieniem un precīzo uzmērīšanu veicot vēlāk, pēc speciālistu aprēķiniem to varēja veikt 4-6 gados.

Jau vēlēšanu laikā un pēc tam Satversmes Sapulcē izvērsās ļoti dzīvas diskusijas par agrārās reformas mērķiem un realizācijas paņēmieniem, pie kam galvenie jautājumi bija par:

- īpašuma formu – vai zeme nododama dzimtsīpašumā vai dzimtsnomā;
- atlīdzību muižniekiem par atsavināto zemi;
- jaunizveidojamo saimniecību lielumu;
- agrārās reformas izvešanas termiņiem.

Jautājums par zemes īpašuma formu ieguva politisku nokrāsu: pilsoniskās partijas aizstāvēja ideju par zemes pārdošanu īpašumā, sociāldemokrāti bija par nodošanu tikai nomā, arī dzimtsnomā. Zemniecības aizstāvji norādīja, ka zemes paturēšana valsts īpašumā un iznomāšana nomniekiem radīs plašu mazturīgu bezzemnieku slāni un līdz ar to vāju, nestabilu valsti. Arī Valsts statistikas pārvaldes izdarītā aptauja liecināja, ka Vidzemē 74% no visiem zemes pieprasītājiem vēlējās zemi iegūt dzimtsīpašumā, bet Kurzemē – pat 94%. Satversmes Sapulce izlēma atstāt likumā abas iespējas, atstājot zemes ieguvējam izvēles tiesības.

Ļoti asas debates izvērsās par atlīdzību muižniekiem par nacionalizējamo zemi. Sociālisti aizstāvēja zemes nacionalizāciju bez atlīdzības, pilsoniskās partijas bija par mērenu jeb simbolisku atlīdzību. Daudzi latvieši uzlūkoja agrārreformu kā labošanas instrumentu senās netaisnības, kādreizējās zemes zaudēšanas, novēršanai, norādot, ka muižnieki senatnē zemi latviešiem atņēma ar varu. Tad Zemkopības ministrija izdarīja interesantu pētījumu – pēc zemesgrāmatām mēģināja noskaidrot muižu ieguves veidus un laiku. Pētījums parādīja, ka zemesgrāmatu pastāvēšanas laikā Vidzemē 50% muižu, bet Kurzemē pat 85%, bija iegūtas pirkšanas ceļā [4: 1920. g. 590].

Par muižām, kuras nebija iegūtas pirkšanas ceļā zemesgrāmatu pastāvēšanas laikā, nebija zināms un noskaidrojams iegūšanas veids un laiks – proti, cik daudzas no

tām esošo īpašnieku senči ieguvuši Māras zemes laikā, cik daudzas un kādā ceļā iegūtas vēlākos juku un karu gados. Praktiski no visiem muižniekiem tikai 1/7 bija seno bruņinieku pēcteču, bet pārējie zemi bija ieguvuši pirkšanas ceļā vēlākos gadsimtos. Taču tā laika latviešu tautas vairākuma noskaņojums bija nacionālradikāls, un uzvarēja viedoklis, ka ar agrāro reformu ir jālabo sensenā vēsturiskā netaisnība.

18.2. tab. Vidzemes un Kurzemes muižu iegūšanas veidi

Apgabals	Iegūts pirkšanas ceļā pēc 1895. g.		Iegūts pirkšanas ceļā līdz 1895. g.		Nav iegūts pirkšanas ceļā zemesgrāmatu vešanas laikā	
	skaits	platība desetīnās	skaits	platība desetīnās	skaits	platība desetīnās
Vidzeme	100	524437	91	615808	194	1743011
Kurzeme	191	196699	231	419064	76	361858
Procentos						
Vidzeme	26	18	24	21	50	61
Kurzeme	38	20	47	43	15	37

Avots: „Ekonomists", 1920., Nr.18

Atlīdzības nemaksāšanu par VZF ieskaitīto zemi atbalstīja visi sociāldemokrāti, citas kreisās partijas un ebreji. Par atlīdzību varētu runāt tikai tādos apmēros, kādos VZF ieskaitītā zeme ir apgrūtināta ar parādiem. Agrārreformai – viņi norādīja, ir jālabo vēsturiskā netaisnība. Pilsoniskās partijas tomēr principā aizstāvēja privātīpašumu un atlīdzības maksāšanu par VZF ietveramo zemi. Taču te radās domstarpības. Vācu frakcija Saeimā aizstāvēja domu, ka atlīdzība maksājama pirmskara cenās, jo tās vislabāk atspoguļojot stabilo tirgus stāvokli, un pieprasīja samaksu šais cenās, kas pārrēķinātas bija 1200 milj. zelta franku. Pret to protestēja zemnieku savienība un citas pilsoniskās partijas, norādot, ka tā laika zemes cenas kara laika izsaukto pārmaiņu dēļ ir daudzkārt pazeminājušās un tāpēc jāvadās no vietējām faktiskām tirgus cenām, pie tam tādām, kas būtu samaksājamas. Pēc ilgiem strīdiem, balsojot par atlīdzības jautājumu, Latvijas Republikas pirmā Saeima 1924. gada 30. aprīlī ar 50 pret 39 balsīm nolēma, ka privātmuižu (ar zemi virs 100 ha) zeme nacionalizējama bez atlīdzības. Vācu partija pret to protestēja, un lēmumu pārsūdzēja Tautu Savienībā, pieprasot no Latvijas Republikas atlīdzību 1200 miljoni zelta franku apmērā. Taču Tautu Savienība, izskatot šo sūdzību 1926. g., to kā nepamatotu noraidīja.

Plašas diskusijas izvērtās arī par agrārreformas gaitā veidojamo saimniecību lielumu un par pašas agrārreformas vēlamiem veikšanas termiņiem. Izveidojās divi lieli nogrupējumi. Daļa ekonomistu un agronomu norādīja, ka agrārā reforma radīs tautas saimniecībai lielus zaudējumus, jo reformas gaitā vecajiem īpašniekiem zemi atņems un nodos to lielam skaitam jaunsaimnieku, kam nav ne lopu, nedz darbarīku un mašīnu, nav arī kapitāla to iegādei, tamdēļ zeme ilgus gadus netiks kārtīgi apstrādāta un nedos produkciju. Šie ekonomisti apgalvoja, ka lielsaimniecību likvidēšana novedīs pie sabiedriskā darba ražīguma krišanās, jo mazās saimniecības

nespēs racionāli izmantot lauksaimniecības mašīnas, tās ātri vien izputēs. Viņi domāja, ka zemes reforma nesīs lielu saimniecisku satricinājumu, tamdēļ ieteica agrāro reformu izpildīt pakāpeniski, 10-12 gados, saglabājot labi strādājošas lielsaimniecības.

Otra grupa neatbalstīja lielsaimniecību priekšrocības norādot, ka visā pasaulē līdzās pastāv dažāda lieluma lauksaimniecības uzņēmumi; arī Vakareiropā tie ir izrādījušies dzīvesspējīgi. Daudzu valstu praktiskā pieredze, pēc viņu domām, pierāda, ka arī nelielas ģimenes saimniecības var racionāli izmantot tehniku; šai ziņā daudz var palīdzēt kooperācija. Tāpat viņi norādīja, ka sadalot zemi sīkzemniekiem, cietīs gan vidējais muižu pārvaldes aparāts, taču radīsies katra zemes īpašnieka ieinteresētība ražot vairāk un labāk, un tieši tāpēc nav jābīstas no ražošanas apmēru krišanās un saimnieciska sabrukuma. Viņi ierosināja agrāro reformu veikt nekavējoties un ātrā laikā [18: 25-26].

Agrārā reforma Latvijā tika realizēta ātros tempos. Jautājums par atlīdzības noteikšanu par atsavinātajām privātmuižām tika atliks uz vēlāku laiku – agrārās reformas otro kārtu.

Diskusijas par agrārās reformas pamatprincipiem un izpildes gaitu bija dzīvas un ilgstošas, tajās piedalījās Satversmes Sapulces un arī pirmās Saeimas deputāti, zinātnieki, plašas tautas aprindas. Kā minēts, tika noskaidrots aptuvens zemes gribētāju skaits un agrārreformai pakļaujamo zemju platība. Tamdēļ nevar piekrist A.Zušēvica secinājumam, ka agrāro reformu Latvijā 1920. g. veica bez iepriekšējas vēsturiskas un ekonomiskas analīzes [21: 247].

Diskusiju gaitā pieņēma agrārās reformas pamatprincipus, kurus iestrādāja likumā:

- Latvijā paliek spēkā privātā īpašuma tiesības uz zemi;
- agrārās iekārtas pamats ir mazgruntniecība. Vadoties no āī pamatprincipa, gada laikā ir likvidējama lielgruntniecība; no valsts zemes fonda piešķiramo jaunsaimniecību lauksaimniecības zemju platībai jāatbilst divzirgu ģimenes saimniecības modelim, nepārsniedzot 60 pūrvietas (22 ha);
- zemi no valsts zemes fonda ir tiesības saņemt Latvijas pilsoņiem: bezzemniekiem jaunu saimniecību ierīkošanai un sīkzemniekiem saimniecību paplašināšanai līdz 60 pūrvietām, ja tie apņemas saņemto zemi apsaimniekot;
- privātām personām piederošās mazgruntnieku saimniecības (ar zemi līdz 100 ha) agrārās reformas gaitā paliek neskartas;
- bijušajiem lielgruntniekiem tiesības paturēt īpašumā zemi līdz 270 pūrvietām (100 ha) ar ēkām kā neatsavināmo daļu;
- rentniekiem, kas nomāja zemi no bijušajiem lielgruntniekiem un valsts, ir tiesības paturēt šo zemi nomā, kā arī iegūt īpašumā;
- lai aizkavētu zemes koncentrēšanos nākotnē un sociālā netaisnīguma veidošanos laukos, turpmāk ierobežojams vienās rokās nododamais zemes īpašums, nepārsniedzot 50 ha robežu.

No šiem pamatprincipiem, kā arī pieņemtā agrārlikuma redzams, ka Satversmes Sapulce un arī pirmā Saeima vadījās no sociālā taisnīguma un zemes toreizējās lietošanas īstenības. Profesors O.Krastiņš šai sakarībā raksta: *„Ir skaidri redzams, ka Latvijas Satversmes Sapulce nerēķinājās ar vēsturiskajām īpašuma tiesībām, bet plašā vērienā gatavoja materiālo bāzi, lai zemi nodotu tiem, kuri to apstrādāja līdz šim vai ir spējīgi apstrādāt turpmāk"* [9: 34-35].

Agrārās reformas likumu izstrādāja un pieņēma pa daļām:

- I daļa – Valsts zemes fonds; pieņēma Satversmes Sapulce 1920. gada 16. septembrī;
- II daļa – Valsts zemes fonda izlietošana; pieņēma Satversmes Sapulce 1920. gada 21. decembrī;
- III daļa – Agrārās iekārtas nostiprināšana; pieņēma Satversmes Sapulce 1922. gada 3. maijā;
- IV daļa – Zemes ierīcības komitejas; pieņēma Satversmes Sapulce 1920. gada 17. septembrī (tūlīt pēc I daļas).

18.2. Agrārās reformas realizācija

Valsts zemes fonds

Agrārās reformas likuma 1. daļas 1. pantā bija norādīts agrārās reformas uzdevums: *„Jaunu saimniecību ierīkošanai un pastāvošo sīksaimniecību paplašināšanai, kā arī dažādu saimniecisku uzņēmumu, sociālu labierīcību un kulturālu vajadzību apmierināšanai, pilsētu un miestu paplašināšanai nodibina Valsts zemes fondu"* [1: pielik. 1.-9.].

Valsts zemes fonds (VZF) sastāv no [16: 117,118 panti]:

- valsts zemēm, muižām un mežiem;
- zemēm, kas pārņemtas valsts īpašumā uz agrārreformas likuma 1. daļas pamata;
- nekustamiem īpašumiem, kas ieskaitīti šajā fondā, pamatojoties uz likumu par bezsaimnieku nekustamās mantas ieskaitīšanu Valsts zemes fondā.

18.3. tab. Valsts zemes fondā ieskaitītā un neieskaitītā zeme pēc agrākās piederības

Agrākā iederība	Fondā ieskaitītā zeme		Fondā neieskaitītā zeme		Kopā	
	tūkst. ha	%	tūkst. ha	%	tūkst. ha	%
Privātmuižas	2668,5	84,1	504,8	15,9	3173,3	100,0
Valsts īpašumi	664,1	100,0	-	-	664,1	100,0
Mācītājmuižas	59,9	83,5	11,8	16,5	71,7	100,0
Zemnieku zemes	4,3	0,2	2590,2	99,8	2594,5	100,0
Pilsētu un citas zemes	-	-	94,2	100,0	99,4	100,0
Kopā	**3396,8**	**51,5**	**3201,0**	**48,5**	**6597,8**	**100,0**

Avots: pēc Latvijas Agrārā Reforma, 1938

Saskaņā ar agrārās reformas likumu, Valsts zemes fondā ieskaitīja 1479 muižas, 294 pusmuižas, 171 mācītājmuižu, 5865 dzimtsnomas gabalus, 546 atsevišķus zemes gabalus un 202 mājas ar kopējo platību 3396815 hektāri jeb 51,5% no zemes kopplatības. Atsavinot privātmuižu zemi, to bijušajiem īpašniekiem atstāja neatsavināmo daļu, atbilstošu vidējam pirmskara pārdoto zemnieku saimniecību lielumam, bet ne vairāk par 100 ha. Lielākā daļa (75%) neatsavināmo daļu bija 50-60 ha platībā. Kopā agrārās reformas gaitā bijušo privātmuižu īpašnieki saglabāja 754 neatsavināmās daļas, kā arī daļu darba un produktīvo lopu un inventāra; daļu lopu un inventāra atsavināja pret atlīdzību un sadalīja valsts un jaunsaimnieku vajadzībām.

Valsts zemes fondā neieskaitīja: gandrīz visas bijušās zemnieku zemes (2590255 ha), pilsētu zemes (94161 ha), nelielu daļu bijušo mācītājmuižu zemi (11810 ha) un 15,9% no bijušo privātmuižu zemes (504778 ha), pavisam 3201004 ha jeb 48,5% no visām zemēm.

Pa zemes lietošanas veidiem Valsts zemes fondā ieskaitīto un neieskaitīto zemju attiecības bija atšķirīgas, kas izskaidrojams ar to, ka muižu rīcībā bija ļoti lielas mežu platības, bet maz lauksaimniecībā izmantojamās zemes, turpretī zemnieku un nomnieku lietošanā bija galvenokārt lauksaimniecībā izmantojamās zemes. Sakarā ar to lauksaimniecībā izmantojamo zemju attiecības Valsts zemes fondā ieskaitītajās un neieskaitītajās zemēs bija citādas nekā zemes kopplatības attiecības: no visas aramzemes fondā ieskaitīja tikai 23,1%, no pļavām – 35,9%, no ganībām – 42,9%, bet no mežiem – 90,7% (18.4. tabula).

18.4. tab. Valsts zemes fondā ieskaitīto un neieskaitīto zemju attiecības pa zemes lietošanas veidiem

Zemes lietošanas veidi	Fondā ieskaitītā zeme		Fondā neieskaitītā zeme		Kopā Latvijā	
	tūkst. ha	%	tūkst. ha	%	tūkst. ha	%
Aramzeme	429,1	23,1	1431,2	76,9	1860,3	100,0
Pļavas	348,5	35,9	622,9	64,1	971,4	100,0
Ganības	455,4	42,9	605,1	57,1	1060,5	100,0
Meži	1656,4	90,7	170,6	9,3	1827,0	100,0
Purvi, ūdeņi un citas lauksaimniecībā neizmantojamas zemes	507,4	57,7	371,2	42,3	878,6	100,0
Kopā	**3396,8**	**51,5**	**3201,0**	**48,5**	**6597,8**	**100,0**

No Valsts zemes fondā ieskaitītām zemēm lielākā daļa – 48,8% bija meži, 14,9% lauksaimniecībā neizmantojamā zeme un tikai 36,3% bija lauksaimniecībā izmantojamā zeme (aramzeme, pļavas un ganības).

Līdz ar zemi atsavināja un pievienoja valsts zemes fondam uz tās atrodošos, atsavināmās zemes īpašniekiem piederošos visus likumos paredzētos zemes un muižas piederumus, izņemot rūpniecības iestādes (fabrikas), kas nebija domātas vietējo lauksamniecības ražojumu pārstrādāšanai vai vietējo lauku vajadzību apmierināšanai. Par katru rūpniecības uzņēmumu Zemkopības ministrija ievāca tuvākas ziņas, uz kuru pamata lēma par tā atsavināšanu vai neatsavināšanu.

Valsts zemes fonda izlietošana

Valsts zemes fonda izlietošanu saskaņā ar agrārās reformas likuma 2. daļu noteica sekojoši [1: 4-6]:

- valsts īpašumā paliek VZF meži, ūdeņi un lauksaimniecībai nederīgās zemes, vēsturiskas vietas, zemes gabali ar svarīgu arheoloģisku nozīmi, ievērojamākie dabas jaukumi un zemes gabali ar apakšzemes bagātībām;
- valsts īpašumā saglabājama arī daļa valsts muižu, kas nepieciešama speciālām vajadzībām (kulturālām vajadzībām, paraugsaimniecībām, vaislas buļļu un ērzeļu stacijām, sugas lopu audzētavām u.c.);

- lauksaimniecībā izmantojamās zemes izlietojamas galvenokārt jaunsaimniecību dibināšanai; agrārlikums paredzēja zemi iedalīt ģimenes saimniecību radīšanai ar zemes platību ne lielāku par 22 hektāriem. Bez tam varēja piešķirt papildus līdz 5 ha lauksaimniecībā neizmantojamās zemes, tai skaitā līdz 3 ha meža;
- pastāvošās saimniecības, kuru zemes platība mazāka nekā jaundibināmām saimniecībām, ja tās robežojas ar fonda zemēm, var tikt paplašinātas līdz 22 ha;
- pilsoņiem, kuriem lauksaimniecība nav galvenā nodarbošanās, zemi var piešķirt pie pilsētām līdz 1 ha, pie miestiem un uz laukiem līdz 2 ha platībā;
- zemes fondā ieskaitītās bijušās rentes mājas piešķiramas to ilggadīgiem rentniekiem. Par ilggadīgu rentnieku uzskatīja to, kas zemi rentējis vairāk par 10 gadiem.

Tiesības uz zemi agrārlikums piešķīra ikvienam pilsonim vecumā no 18-65 gadiem, kuram savas zemes nebija vai arī bija mazāk par 22 hektāriem un kurš uzņēmās piešķirto zemi apsaimniekot.

Visi zemes pieprasījumi pie to izskatīšanas saskaņā ar instrukciju bija sakārtojami 7 grupās [5]:

1) valsts, pašvaldības, sabiedrisko un citu iestāžu pieprasījumi;
2) vietējo sīkzemnieku zemes piegriezumu pieprasījumi;
3) vietējo sīkzemnieku jaunu saimniecību pieprasījumi līdzšinējo saimniecību vietā, kuras nodotas valsts zemes fondā;
4) pieprasījumi uz saimniecībām, kurām ir zemnieku māju raksturs un kuras ilgus gadus lietojis vietējais zemnieks;
5) pieprasījumi neatsavināto saimniecību robežu noapaļošanai un starpgabalu likvidēšanai;
6) pieprasījumi jaunu saimniecību radīšanai, kurus iesnieguši sadalīto zemju agrākie lietotāji, kas zemi lietojuši ilgāk par 10 gadiem un iekopuši, ieguldīdami darbu un kapitālu;
7) visu pārējo pilsoņu pieprasījumi.

Sadalot valsts zemes fondu, 1,78 miljoni hektāru, galvenokārt meži un lauksaimnieciski neizmantojamā zemes, palika valsts īpašumā. Pavisam lauku apvidū līdz 1937. gadam sadalīja 1,59 milj. hektāru (18.5. tab.).

Agrārās reformas nostiprināšana

Agrārās reformas likuma 3. daļas – agrārās iekārtas nostiprināšana – mērķis bija nodrošināt agrārās reformas pamatprincipu saglabāšanu nākotnē. Proti, pēc principa: zeme tiem, kas to apstrādā. Lai novērstu zemes īpašuma koncentrēšanos nedaudzu lielgruntnieku rokās, likums aizliedza turpmāk apvienot vienam īpašniekam dzimtsīpašumā vai arī dzimtsnomā zemi vairāk par 50 hektāriem, pie kam apvienošana no 22 līdz 50 ha turpmāk pieļaujama ar valdības ikreizēju atļauju. Tāpat aizliedza sadalīt saimniecības daļās zem 10 ha. Izņēmumi pieļaujami ar valdības atļauju tikai tad, ja: a) sadalāmos gabalus neizlieto lauksaimniecībā, b) likvidē starpgabalus.

Ja vienās rokās uz dzimtsīpašuma vai dzimtsnomas tiesību pamata apvienoti vairāki lauksaimnieciski izmantojami lauku zemes īpašumi, kas nav sakusuši par vienu saimniecību, tie likvidējami labprātīgi 3 gadu laikā [1: III daļa].

Šo nosacījumu mērķis bija ģimenes zemnieku saimniecību saglabāšana, nepielaižot jaunas lielgruntniecības veidošanos zemes uzpirkšanas rezultātā, kā arī spekulācijas ar zemi novēršana.

18.5. tab. Valsts zemes fonda sadalīšana agrārreformas gaitā lauku apvidos

Kādam mērķim iedalīts	Skaits	Kopplatība, ha	Procentos no kopplatības
Jaunsaimniecībām	54128	928757	58,5
Rentes mājām	9754	320973	20,2
Piegriezumi sīksaimniecībām	50539	144691	9,1
Amatnieku saimniecībām	10854	19503	1,2
Dārzsaimniecībām	1501	10213	0,6
Zvejnieku saimniecībām	2972	14098	0,9
Rūpniecības vajadzībām	1584	15017	0,9
Valsts vajadzībām	3754	39961	2,5
Sabiedr.un kultūras vajadzībām	6505	37325	2,4
Servitūtu likvidēšanai	7347	17239	1,1
Citām vajadzībām	11290	40683	2,6
Kopā	**160228**	**1588460**	**100,0**

Avots: „Latvijas agrārā reforma", 1938., 95.lpp.

Ciemu (sādžu) zemju sadalīšana viensētās Latgalē

Latgale 358 gadus bija nošķirta no pārējās Latvijas, tamdēļ arī liktenis Latgalei bija atšķirīgs, atšķirīga arī lauksaimniecības attīstība. Zemnieku brīvlaišana notika reizē ar brīvlaišanu Krievijā tikai 1861. g., lauksaimniecības raksturs bija īpatnējs.

1905. g. Latgalē bija 115 privātmuižas lielākas par 1000 desetīnām, tām piederēja gandrīz puse zemes. Zemnieki dzīvoja ciemos, kurus bieži sauca arī par salām. Latgales zemnieks pie brīvlaišanas dabūja dzimtslietošanā to zemi, kuru viņš apstrādāja. Taču ciema jeb sādžas kopiena turpināja pastāvēt, un katram zemniekiem no kopējās zemes izdalīja šņores jeb birzis. Vadījās no domas, lai visiem dzimtsbiržu lietotājiem būtu vienāda labuma zeme.

Zemes izmantošanas kārtība bija visiem vienāda – pēc trīslauku sistēmas. Līdz ar to katram zemniekam bija vismaz 3 birzis, bet bieži vēl vairāk. Ganības parasti bija visiem kopīgas, un zemniekiem bija servitūtu tiesības uz tām. Pēc vecām paražām zemniekiem bija ganību servitūta tiesības uz daļu no muižas zemes ganībām.

Zemes izmantošanu Latgalē apgrūtināja plaši izplatītā zemes starpgabalainība, kad zemnieku zeme bija sadalīta vairākos atsevišķi apstrādājamos gabalos un bija izvietota starp muižu, kā arī citu sādžu zemēm. Tas ļoti apgrūtināja zemes racionālu izmantošanu.

Sarežģītās īpašuma un servitūta tiesības Latgalē varēja atrisināt tikai radikāla un visaptveroša agrārā reforma, kuru sāka drīz pēc zemes atbrīvošanas.

Ciemu sadalīšanu viensētās veica no 1920. līdz 1932. g. Pavisam Latvijā, ieskaitot arī sādžas Zemgalē un Vidzemē, sadalīja 4526 sādžas ar 698580 ha kopplatību, izveidojot 70218 viensētas [11: 144-145]. Sadalītajā platībā bez ciemu biržu (šņoru) zemēm ietilpa arī no valsts zemes fonda dotie piegriezumi 20130 saimniecībām 63451 ha platībā, kā arī no VZF dotā zeme par ganību servitūtu

tiesību likvidēšanu – 16443 ha. Reizē ar ciema zemju sadalīšanu viensētās zemes ierīcības kārtībā veica arī starpgabalu likvidēšanu.

Ciema zemju sadalīšana bija ļoti liels pasākums, kas prasīja daudz līdzekļu un darba. Zemes ierīcības darbos bija nepieciešams uzmērīt 1241079 ha zemes un izgatavot plānus plašai teritorijai, jo ciemu zemes nebija vienā gabalā, bet gan daudzos starpgabalos, kas bieži veidoja salas muižu un citu ciemu robežās. Latgales saimniecību zemes platība bija mazāka nekā Vidzemē vai Kurzemē, taču piegriezumu piešķiršana bija apgrūtināta sakarā ar to, ka brīvās valsts zemes fonda zemes nerobežojās ar no ciemiem izdalītajām viensētām.

Ar ciemu sadalīšanu viensētās likvidēja dzimtsbiržu-starpgabalu apsaimniekošanas kārtību, kas bija saistīta ar seno, savus laikus pārdzīvojušo trīslauku sistēmu. Katrs saimnieks pirmo reizi ieguva pilnu rīcības brīvību pār savu zemi, nebija vairs vienā laikā ar citiem jāveic svarīgie zemes strādāšanas, sējas un ražas novākšanas darbi. Kopganību sadalījums deva iespēju racionālāk organizēt saimniecības teritoriju, uzlabot ganības un celt to ražību; iegūstot lielāku produkciju no zemes, varēja arī palielināt lopu skaitu un celt to produktivitāti.

Ja ciemu sistēmā valdošā bija trīslauku sējas kārtība, tad 1929.-1930. g. Valsts statistikas pārvaldes produkcijas skaitīšanas materiāli parādīja, ka trīslauku sistēma Latgalē bija saglabājusies vairs tikai 18,9% saimniecību un valdošā bija 6-7 lauku sistēma. Atteikšanā no trīslauku sistēmas deva iespēju samazināt papuvju platību un palielināt sējumus. Papuves, kas divdesmito gadu sākumā Latgalē aizņēma vidēji 24% no aramzemes, samazinājās 1935. g. līdz 15,1% un 1939. g. līdz 13,1%. Izgājis viensētā, Latgales zemnieks iemācījās audzēt āboliņu un citas sētās zāles. Ja 1920. g. sētie zālāji tīrumos aizņēma tikai 4,4%, tad 1929. g. – 11,7%, bet 1939. g. – jau 15,9%. Tas tomēr bija mazāk nekā vidēji Latvijā, kur sētie zālāji tīrumos 1939. g. aizņēma 26,2% [13].

Ciemu sadalīšana viensētās deva iespēju celt vispārējo zemkopības kultūras līmeni, kaut arī kā bremzējošs faktors palika saimniecību nelielā zemes platība.

Agrārās reformas gaitā piešķirtās zemes pārdošana īpašumā

Agrārās reformas pirmajā posmā zemi jaunsaimniekiem un citiem lietotājiem, kā arī piegriezumus sīkzemniekiem piešķīra lietošanā. Zemes ieguvēji varēja to izpirkt īpašumā vai arī saņemt dzimtsnomā par maksu, ko noteica speciāls likums [17]. Izpirkšanas (respektīvi dzimtsnomas) maksa par zemi, ko agrārreformas gaitā piešķīra no valsts zemes fonda dzimtsīpašumā vai dzimtsnomā bija jānosaka atkarībā no zemes novērtējuma tā, lai vidēja ienesīguma zemes cena atkarībā no apstākļiem, kas iespaido zemes ienesīgumu, nepārsniegtu 20 latus par hektāru.

Ēkas bija novērtējamas atsevišķi no zemes, ievērojot to paredzamo izmantošanu un lietderību jaunajā saimniecībā. Ēku vērtība nebija pieskaitāma izpirkšanas maksai, ja piešķirtajā saimniecībā ēkas bija cēlis vai kapitālus remontus izdarījis pats zemes ieguvējs vai kāds viņa dzimtas loceklis.

Ja saimniecībai piešķirtie meži nepārsniedza likumā noteikto normu – 3 ha, tad piešķirtajā meža platībā bija vērtējami tikai būvkoki: skuju koki ar pilnām 9 un lapu koki ar pilnām 10 collām krūšu augstumā un resnāki. Saimniecībām, kurās meža platība pārsniedza 3 ha, mežā vērtējami visi koki ar pilnām 6 collām krūšu augstumā,

izņemot atsevišķi stāvošus kokus un jaunaudzes – skuju koki līdz 30 gadiem un lapu koki līdz 20 gadiem veci.

Vērtēšanai bija sastādīti konkrēti tarifi. Pēc tarifiem vērtēja arī rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumu zemi.

Agrārās reformas gaitā noteiktā zemes izpirkšanas maksa bija daudz zemāka par tirgus cenu: tīrumiem 1-20 latu par hektāru, pļavām 2-20 latu, ganībām 1-4 latu, zemei zem skuju kokiem 1-12 latu un zemei zem lapu kokiem 4-12 latu par hektāru. **Zemes izpirkšanas cenu tik zemu noteica ar mērķi atbalstīt jaunos zemes ieguvējus, no kuriem daudzi sāka saimniekot bez kapitāla.**

Pēc zemes robežu uzmērīšanas un novērtēšanas zemes ieguvēji varēja to izpirkt īpašumā ar Valsts zemes bankas vai Latvijas hipotēku bankas starpniecību, noslēdzot attiecīgus līgumus. Zemi īpašumā varēja izpirkt uz ilggadīgu nomaksu caur Valsts zemes banku: lauksaimniecības zemes ar 4% ķīlu zīmēm ar izmaksu līdz 41 gadam, amatniecības, dārzkopības un apbūves zemes ar 6% ķīlu zīmēm līdz 28,5 gadiem un rūpniecības zemes ar 6% ķīlu zīmēm līdz ar izmaksu 18 gadiem. No izpirkšanas maksas bija atsvabināmas pašvaldības par viņām kultūras pasākumiem un sociālām labierīcībām piešķirto zemi, ēkām un mežu. Saimniecībām bez ēkām vai ar nepietiekošām ēkām izpirkšanas maksu varēja atlikt uz laiku līdz 6 gadiem [19: pielik.110-115].

Zemes izpirkšanā īpašumā bija paredzēti arī atvieglojumi: kara invalīdi, kas bija zaudējuši 71% vai vairāk darbaspēju, zemi saņēma bez atlīdzības; tie, kas bija zaudējuši 40-70% darbaspēju, maksāja pusi no vērtības [15: 94]. Zemes izpirkšana īpašumā notika pakāpeniski. Pēc izpirkšanas līguma noslēgšanas un plānu-dokumentu izgatavošanas saimniecību varēja koroborēt (nostiprināt) uz jaunā ieguvēja vārda. Izgatavoto un nostiprināto zemes pirkšanas līgumu skaits agrārās reformas gaitā parādīts 18.6. tabulā.

18.6. tab. Sakarā ar agrāro reformu izgatavoto un nostiprināto Valsts zemes fonda izpirkuma līgumu un aktu skaits

Gads	Izgatavoti līgumi	Nostiprināti līgumi
1923.	13	2
1924.	3385	1281
1925.	12481	8979
1926.	19947	16462
1927.	16647	16989
1928.	13451	15335
1929.	12939	14658
1930.	10452	11165
1931.	9461	9115
1932.	8976	8530
1933.	9439	8709
1934.	9530	8976
1935.	7332	7274
1936.	5152	6313
1937.	2466	2066
Kopā	**141671**	**135943**

Avots: „Latvija agrārā reforma", 1938., 465.-467.lpp.

Agrārās reformas ekonomiskā nostiprināšana

Agrārā reforma nenoslēdzās ar zemes sadalīšanu. Jaunās saimniecības, kā arī piegriezumu saņēmēji bija ekonomiski vāji, tiem bija nepieciešama valsts palīdzība saimniekošanas uzsākšanai un attīstīšanai. Pēc 10 gadiem, 1928. gada 1. janvārī, kad no sadalāmā valsts zemes fonda bija sadalīti jau 91% un nesadalīti atlikuši tikai 9%, no Latvijas lauksaimniecības centrālbiedrības 1927./1928. gadā veiktās anketu aptaujas datiem iegūstama šāda informācija [3: 328-332]:

- no visiem jaunsaimniekiem 95% bija vīrieši, 5% – sievietes; to vidējais vecums 42 gadi;
- iepriekš ar lauksaimniecību bija nodarbojušies 69% jaunsaimnieku;
- uzsākot saimniekošanu, nedzīvā inventāra nebija 46% saimniecību;
- darbības uzsākšanai valsts aizņēmumus bija saņēmuši 80% jaunsaimnieku, vidēji 1287 latus uz saimniecību, un privātos aizņēmumus – 36% jaunsaimnieku, vidēji 555 lati uz saimniecību;
- saimniekošanas sākuma gados, rēķinot pēc pilnām grāmatvedības metodēm, ieņēmumi sedza izdevumus 41% jaunsaimniecību, bet nesedza – 59% jaunsaimniecību; tas nozīmēja, ka daļa saimniecību pastāvēja uz samazinātas darba samaksas rēķina.

Ievērojot jaunsaimnieku faktisko ekonomisko stāvokli, valsts jaunsaimniekiem sniedza dažāda veida vispusīgu palīdzību. H.Celmiņš, zemkopības ministrs agrārās reformas sākuma laikā un viens no galvenajiem šī likuma izstrādātājiem, Latvijas desmitgadu jubilejā rakstīja, ka tikai solījums apmierināt bezzemnieku ilgas pēc zemes deva iespēju izveidot armiju, pacēla tās morālās īpašības, nodrošināja uzvaru pār ārējiem un iekšējiem ienaidniekiem un pašas neatkarīgās Latvijas radīšanu. Tamdēļ valsts sniedza jaunsaimniekiem to palīdzību, bez kuras tie nebūtu izturējuši [3: 330]:

- pārdeva zemi par simbolisku cenu;
- zemes izpirkšanu atļāva ar Valsts zemes bankas starpniecību;
- veica agrāro reformu par valsts līdzekļiem;
- jaunsaimniekiem un sīksaimniekiem izsniedza valsts aizņēmumus;
- sniedza materiālo pabalstu būvmateriālu veidā kā piemaksu par kara laikā rakto tranšeju izlīdzināšanu u.c.

18.3. Agrārās reformas rezultāti

Pazīstamais agrārekonomists profesors A. Aizsilnieks agrārās reformas autoriem pārmeta, ka: *"...nosakot jaunsaimniecību lielumu, agrārās reformas veidotāji nav vadījušies no ekonomiskiem un lauksaimniecības tehnikas sagaidāmās attīstības apsvērumiem, bet gan vienīgi no sociālpolitiskiem un dažkārt varbūt pat vienīgi no tīri politiskiem motīviem. Sakarā ar to ... sadrumstalotajās mazsaimniecībās jau neatkarīgās Latvijas pastāvēšanas laikā uzkrājās darbaspēka rezerves, kas nebija pilnīgi nodarbinātas, un valdība veltīgi lauzīja galvu, kā tās iesaistīt ražošanā, lai iztiktu bez ārzemju laukstrādnieku importa."* [2: 239].

Šim A. Aizsilnieka spriedumam nevar piekrist. Kā jau atzīmējām, jautājums par saimniecību lielumu agrārās reformas likuma izstrādāšanas gaitā tika vispusīgi apspriests; tika konstatēts, ka lielākā daļā Eiropas valstu – Zviedrijā, Dānijā,

Norvēģijā, Vācijā, Holandē, Beļģijā, Francijā, Itālijā un citās dominē mazās saimniecības ar zemes platību līdz 20 ha un šīs saimniecības sekmīgi attīstās un izmanto zinātnes un tehnikas jaunākās atziņas. Līdz ar to pārmetums par neefektīvu darbu šādās saimniecībās atkrīt. Tāpat A. Aizsilnieks ignorēja toreizējo sociālo, politisko un arī ekonomisko stāvokli. Līdz Pirmajam pasaules karam Latvijā dominēja lielgruntniecība, pēc agrārās reformas – mazgruntniecība (18.7. un 18.8. tab.). Agrārreformai sekojošajos gados nebūt nenotika mazo saimniecību izputēšana. A. Aizsilnieks neņēma vērā to lielo entuziasmu, ar kādu jaunie zemes ieguvēji ķērās pie darba. Tāpat viņš, skatīdamies no 60. g. skatpunkta, neievēroja 20. g. tehnoloģiju – ka traktori toreiz vēl nebija, zemi apstrādāja ar zirgiem, un ka izdalīja divzirgu saimniecības, kuras tolaik bija rentablas, kā arī vienīgā tai laikā Latvijai piemērotā saimniekošanas forma.

18.7. tab. Zemes sadalījums pa īpašuma veidiem

Zemes īpašuma veidi	1913. gads		1929. gads		1935. gads	
	t.ha	%	t.ha	%	t.ha	%
Lielgruntnieku (muižu)	3015,9	48,1	-	-	-	-
Zemnieku (vecsaimnieku)	2467,0	39,4	2772,1	44,8	2817,6	45,1
Jaunsaimnieku	-	-	1422,5	23,0	1550,2	24,8
Valsts	627,7	10,0	1861,3	30,0	1746,5	28,0
Pārējā	156,8	2,5	135,7	2,2	129,5	2,1
Kopā	**6267,4**	**100,0**	**6191,6**	**100,0**	**6243.8**	**100,0**

Piezīme: kopējā platībā nav ietvertas upes un ezeri.
Avots: „Latvijas statistikas atlass"

18.8. tab. Saimniecību skaita sadalījums pēc zemes platības laukos

Saimniecību zemes platības, ha	1923. gadā		1939. gadā		Izmaiņas 1939. salīdzinot ar 1923. g.	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Līdz 2	15833	8,2	17877	7,6	+2044	112,9
2 - 10	62896	32,4	61176	26,1	-1720	97,3
10 - 30	73814	38,1	114860	48,9	+41046	155,6
30 - 50	20848	10,8	24899	10,6	+4051	119,4
50 - 100	17956	9,3	14696	6,3	-3260	81,8
100 un vairāk	2394	1,2	1096	0,5	-1298	45,8
Kopā	**193741**	**100,0**	**234604**	**100,0**	**+40863**	**121,1**

Avots: „Latvijas lauksaimniecība pēc 1923. gada lauksaimniecības skaitīšanas ziņām"; 1924.; „Latvijas lauksaimniecība" 1939. g.

Divdesmitajos un trīsdesmitajos gados pieauga kā lauksaimniecībā izmantojamo zemju platība, tā arī saimniecību skaits, sasniedzot 1939. gadā 234,6 tūkstošus. Bija izmaiņas arī saimniecību zemes platību grupās: skaitliski pieauga, bet procentuāli samazinājās sīksaimniecības ar zemi līdz 2 ha. Svarīgi norādīt, ka mazās saimniecības netika veidotas agrārās reformas gaitā, bet to lielākā daļa pastāvēja jau pirms agrārās reformas, pirms Pirmā pasaules kara, un tika vienīgi saglabātas, bet ne vardarbīgi

likvidētas. Daudz to bija Latgales apriņķos kā mantojums no turienes sādžu kopienas, un jāatzīmē, ka Latgalē nebija tik daudz brīvu zemju, lai tās visas izveidotu par vidēja lieluma ģimenes jeb divzirgu saimniecībām. Tādejādi, kā nepamatots, ir jānoraida profesora A. Aizsilnieka uzskats, jo agrārās reformas laikā netika veidotas sadrumstalotas, dzīves nespējīgas saimniecības, bet gan tādas, kas pie toreizējā lauksaimniecības tehnikas un tehnoloģijas līmeņa bija dzīves un darba spējīgas. Visvairāk pieauga to saimniecību grupa, ko dēvē par ģimenes fermām, proti, ar platību 10-30 ha, sasniedzot 114860 jeb 49,0% no visām. Samazinājās tieši lielo saimniecību skaits ar zemes platību virs 50 ha, no 10,5% 1923. g. uz 6,8% 1939. g.

Galvenais agrārreformas sasniegums tomēr bija sociālās problēmas atrisinājums. Zemi apsaimniekoja galvenokārt paši īpašnieki kopā ar ģimenes locekļiem. Bezzemnieku un algoto strādnieku skaits laukos 1897. g. bija 61,2%, bet 1930. g. – tikai 23,2% no lauku iedzīvotājiem. Tieši algotie strādnieki no lauksaimniecībā nodarbinātajiem bija 13,0%, ja neskaita ganus, kuru ik gadu bija ap 40 tūkst., tad apmēram 9-10%. Arī izrentēto saimniecību skaits nebija liels – 10-11% no visām. To skaits neuzrādīja tendenci palielināties. Protams, jāatzīmē, ka agrārā reforma 1920.-1927. gadā pilnībā neatrisināja visas lauku sociālās problēmas; tā nespēja apmierināt visus zemes gribētājus, arvien vēl palika liels skaits bezzemnieku. Taču salīdzinot ar pagājušā gadsimta beigām, bezzemnieku skaits samazinājās 2,6 reizes.

18.9. tab. No lauksaimniecības pārtiekošo iedzīvotāju sociālais stāvoklis Latvijā

Gadi	Zemes īpašnieki un viņu ģimenes locekļi		Bezzemnieki un viņu ģimenes locekļi	
	skaits	%	Skaits	%
1897.	418028	38,8	660467	61,2
1925.	797800	70,9	327455	29,1
1930.	962049	46,8	260000	23,2

Avots: „Latvijas statistikas atlass", 1938. g., 23.lpp.

Tieši sociālās problēmas atrisinājums bija Latvijas Republikas tapšanas un attīstības pamats. A.Zušēvics šai sakarā raksta: *„Latvijas valsts pamats ir un būs lauksaimniecība un zemnieki. Agrāro reformu prasīja sociālpolitiskie apstākļi, tautas saimniecisko spēju atraisīšanas un Pasaules karā sisto brūču ātrākas sadziedēšanas nepieciešamība. Agrārās reformas likums tāpēc arī jāatzīst par ļoti nozīmīgu Latvijas valsts pamatlikumu"* [21: 249-250].

Ļoti trāpīgi šo laikmetu raksturo O.Krastiņš: *„Lauksaimnieka statuss nevienam uzreiz nenodrošināja pārtikušu dzīvi. Lielākai daļai darbs sākās ar ievērojamām grūtībām: nebija ēku, zeme neiekopta, trūka mājlopu un inventāra. Bet latviešu zemnieki nebaidījās šo grūtību, jo ticēja zemei kā turības garantijai."* [9: 34-39].

Liberālās saimnieciskās skolas pārstāvji Latvijas agrārai reformai izsacīja vēl vienu lielu pārmetumu – proti, ka reformas gaitā netika sadalīts viss valsts zemes fonds privātīpašniekiem, bet lielas zemes platības palika valsts īpašumā – galvenokārt meži; bez tam lielas platības piešķīra sabiedriskām, kulturālām un zinātniskām vajadzībām. A. Aizsilnieks raksta: *„Agrārās reformas svarīgākais un pie tam skaidri nepateiktais nolūks ir bijis – palielināt valstij piederošos īpašumus."* [2: 242]. Valsts

tiešām paturēja 52,4% no valsts zemes fondā ieskaitītām zemēm, izlietojot tās dažādām saimnieciskām, kultūras un vēsturiskām vajadzībām. Pēc Valsts statistiskās pārvaldes 1923. g. skaitīšanas datiem mežu kopplatība bija 1780,4 tūkst. ha, no tiem 1545,5 tūkst. ha (86,8%) valsts meži un 234,9 tūkst. ha privātmeži (13,2%). Lai gan mežu platības pa gadiem izmainījās, attiecības trīsdesmitajos gados palika apmēram tās pašas. Valsts meži veidojās no diviem avotiem: a) bijušām cara valdības valsts zemēm un b) agrārreformas gaitā atsavinātajām muižu meža zemēm. Tas deva iespēju valdībai realizēt plašu palīdzību karā izpostītām, kā arī agrārreformā radītām jaunsaimniecībām un no sādžām uz viensētām pārceltām saimniecībām. Lielākai daļai jaunsaimniecību un no sādžām izdalīto saimniecību ēku nebija vai arī bija nepietiekoši. Tolaik valdošā paraža bija koka ēku celtniecība, un arī līdzekļi jaunsaimniekiem ugunsdrošu ēku celtniecībai nebija. Taču valdība sniedza jaunsaimniecībām lielu palīdzību tieši kokmateriālu veidā ēku atjaunošanai un būvei – kā karā nopostītām saimniecībām, tā arī 1905. g. revolūcijā nodedzinātām un pēcāk arī agrārreformā radītām saimniecībām [14 :291]. Mežu pārņemšana valsts rokās, kā norāda vēsturniece Dz.Liepiņa, deva iespēju piešķirt jaunsaimniecībām un citu lauku saimniecību atjaunošanai kokmateriālus par pazeminātu cenu, kopā 19,62 milj. m^3 par izsniegšanas cenu 22,80 milj. latu, bet rēķinot tirgus cenā – par 116,16 milj. latu [11: 531-535]. Bez šāda ievērojama materiālā pabalsta saimniecību atjaunošana pēckara periodā un jaunsaimniecību izveidošana nebūtu bijusi iespējama.

Bez tam mežu pārņemšana valsts rīcībā deva iespēju sākuma periodā nostiprināt Latvijas Republikas finanses – pēc kara jaunās valsts galvenais naudas ieņēmumu avots bija lini, degvīna monopols un valsts meži. Tikai 8 gados, no 1920./21. līdz 1927./28. budžeta gadam, ieņēmumi no valsts mežiem pārsniedza izdevumus par 49,37 milj. latu [20:363-370]. Valsts meži nodrošināja darbu arī daudziem rūpniecībā strādājošiem un deva papildus peļņu jaunsaimniekiem ziemas periodā. Ja valsts nebūtu paturējusi VZF ieskaitītos mežus, tad Latvijas Republikas attīstība nebūtu tik strauja un liela kā tā bija 1920.-40. g. Līdz ar to jānoraida A. Aizsilnieka un pārāk liberālās skolas iestāšanos par visu mežu privatizāciju, jo tā valstij tolaik nebija pieņemamu.

Tehniski agrāro reformu izveda profesionāli un labā kvalitātē, jo Latvijā bija pietiekoši liels kvalificētu speciālistu (mērnieku, zemes ierīcības darbinieku, agrārekonomistu, agronomu u.c.) skaits.

Domas dalās tikai par dažiem teorētiskiem jautājumiem. Svarīgākais ir atlīdzības jautājums par privātmuižniekiem atsavināto zemi. Šīs problēmas risināšana sākotnēji tika atlikta un vēlāk noklusēta. Par atlīdzību varēja uzlūkot to, ka reizē ar zemes atsavināšanu valsts uzņēmās visu uz zemi gulošo ilgtermiņa parādu atmaksu, kurus Kurzemē un Vidzemē kopā vērtēja uz 90 milj. zelta rubļu. Taču tā pēc sava rakstura nebija kompensācija, kuru tāpat kā izpirkšanas maksu varēja noteikt simbolisku.

Tehniski agrārās reformas gaitu kavēja pārāk lielu pilnvaru nodošana pagastu zemes ierīcības komisiju rokās. Līdz ar to pārāk liels uzsvars bija pagastu zemes komisijām, un samērā mazs – Centrālai zemes ierīcības komitejai. Gadījumos, kad dažos pagastos valsts fonda zemes bija pārāk daudz vai pārāk maz, tas iedarbojās negatīvi, jo nedeva iespēju visā valstī zemes pieprasītājus apmierināt vienmērīgi.

Taču 1920.-1937. g. agrārā reforma Latvijā, kas pēc sava rakstura bija viena no radikālākām tālaika Eiropā, izpildīja savus galvenos uzdevumus – likvidēja

lielgruntniecību, radīja dzīvotspējīgas mazgruntnieku saimniecības un stipri samazināja bezzemnieku skaitu laukos.

Literatūra

1. Agrārās reformas likums. Pieņemts Latvijas Satversmes Sapulces 1920. gada 16. septembra kopsēdē. Lik.krāj. 213. – Latvijas Agrārā Reforma. 1930. Zemkopības min.izd. R. – Pielikums 1.-9.
2. Aizsilnieks A. (1968). Latvijas saimniecības vēsture. 1914.-1945. Apg. Daugava Sundbyberg. – 983. lpp.
3. Celmiņš H. (1928). Agrārā reforma. – Latvijas Republikas desmit pastāvēšanas gadi. R. – 328.-333.lpp.
4. Ekonomists. Žurnāls. 1920.-1930. g. izdevumi.
5. Ertelis J. (1920). Agrārreformas izvešana Latvijā.–Ekonomists, 1920. g. nr.7.–195.-207.lpp.
6. Foelkersahm H. (1923). Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands und die Umwaelzung der Agrarverhaeltnisse in der Republik Lettland. Greifswald. – 146 S.
7. Instrukcija nr.5 par zemes piešķiršanu. Pieņemta Centrālās zemes ierīcības komitejas plenārsēdē 1921. gada 3. janvārī, prot. nr.43, p.2. Ar papildinājumiem 1921. g. 22. jūn., 1921. g. 7. dec., 1925. g. 21. janv. un 1927. g. 23. febr.
8. Instrukcija par valsts zemes fonda pārvaldīšanu apriņķos. Parakstīta 1919. gada 8. augustā, nr. 189. Parakstījis zemkopības min. b-rs. A. Kalniņš.
9. Krastiņš O. (1992). Latvijas Republikas saimniecības vēsturiskie mērķi. – Latvijas ZA Vēstis, A. Nr.12 (545). – 34.-39.lpp.
10. Latvijas Agrārā Reforma (1930). Agrārās reformas likuma desmit gadu atcerei. Zemkopības min. izdev. R. – 743+208 lpp.
11. Latvijas Agrārā Reforma. Agrārās reformas darbu noslēgums (1938). Zemkopības min. izdev. R. – 640 + 83 lpp.
12. Latvijas lauksaimniecība pēc 1923. gada skaitīšanas ziņām. (1924). J.Bokaldera teksts un redakcija. Valsts Statistikas pārvalde. R. – 179 lpp.
13. Latvijas lauksaimniecība 1939. gadā (1940). Sastād. A. Maldups. Valsts Statistikas pārvalde. R. – 200 lpp.
14. Latvijas mežu vēsture līdz 1940. gadam (1999). Pasaules Dabas Fonds, Latvijas programma. Redaktors H. Strods. R. – 363 lpp.
15. Latvijas zeme, zemnieks un viņu darbs (1940). Autoru kolektīvs. Lauksaimn. pārvaldes izd. R. – 600 lpp.
16. Lauksaimniecības nolikums (1937). Likumdošanas aktu krājums par lauksaimniecību un arī par zvejniecību, medniecību un mežsaimniecību. R. – 272 lpp.
17. Likums par valsts zemes fonda piešķirto un piešķiramo zemju novērtēšanu un pārdošanu dzimtsīpašumā vai atdošanu dzimtsnomā. Pieņemts 1923. gada 23. aprīlī. Lik. Krājums 49.
18. Markaus V.(1922). Agrārās reformas gaita Latvijā 1919.-1922. g. A. Gulbja apg. R. – 419 lpp.
19. Noteikumi par valsts zemes fonda piešķirto zemju izpirkšanas līgumiem. – Latvijas Agrārā Reforma. 1930. R. – Pielikums 110.-115. lpp.
20. Teikmanis A. (1928). Mūsu meži un viņu izmantošana. – Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados. R. – 363.-370.lpp.
21. Zušēvics J., Dr. agr. (1994). Ievads Agrārpolitikā. Izd. Ražība. R. – 287 lpp.

19. Lauksaimniecība 1920.-1929. g.

19.1. Saimnieciskais stāvoklis pirmajos brīvvalsts gados

Noslēdzoties 1920. g. brīvības cīņām, Latvija pēc ilgiem gadsimtiem ieguva politisku neatkarību. Tās iedzīvotājiem bija jāstājas pie jauna, ne mazāk svarīga un grūta uzdevuma – jāizveido neatkarīga un plaukstoša tautas saimniecība. Tas nebija viegls uzdevums, jo līdz tam Latvija (jeb pareizāk, Kurzeme, Vidzeme un Latgales trīs apriņķi) bija cieši integrēti Krievijas impērijas kopējā tautas saimniecības sistēmā, saņēma no tās izejvielas un deva tai savus rūpniecības ražojumus. Līdz ar neatkarības iegūšanu Latvijas saimniecībai bija jāveic plaši pārorientēšanās pasākumi, jāmeklē jauni izejvielu un produkcijas realizācijas tirgi, jauni saimnieciskie partneri, jāveido pilnīgi jauns saimniekošanas modelis.

Saimniekošanas sistēmas pārkārtošana bija jāveic apstākļos, kad valstī vēl bija spēkā bijušās cara impērijas likumi, kuri daudzējādā ziņā neatbilda jaunās brīvvalsts apstākļiem, jo izrietēja no senajām kārtu attiecībām. Šī tiesiskās sistēmas pārkārtošana bija veicama vienlaicīgi ar saimnieciskās dzīves reorganizāciju, pagaidām paturot spēkā Krievijā līdz 1917. g. bijušos likumus. Pilnīgi no jauna bija jārada naudas un norēķinu sistēma, kas dotu iespēju iekļauties starptautiskajā darba dalīšanā, radot arī drošu pamatu iekšējam tirgum un cenu stabilitātei.

Ļoti svarīgs un reizē grūts bija cilvēku domāšanas un uzskatu pārkārtošanās process. Bija jāapzinās sava vieta Latvijā un Latvijas vieta pasaulē, jāveido nacionālā pašapziņa, atbildības sajūta un jāatbrīvojas no daudziem latviešiem piemītošās mazvērtības sajūtas iepretī citām tautām, it sevišķi lielajiem kaimiņiem – krieviem un vāciem, jāmācās darījumos ar tiem rīkoties kā līdzīgam ar līdzīgu. Tas nebija veicams vienā vai dažos gados – šī garīgā pārkārtošanās ilga visu brīvvalsts pirmo periodu, tā nebija noslēgusies vēl 1940. g..

Šie milzīgie saimnieciskās un garīgās dzīves pārveidošanas pasākumi bija jāsāk grūtos apstākļos, kad tauta karā bija zaudējusi lielu daļu sava sastāva un saimniecība bija daļēji izpostīta. Šos apstākļus labi raksturoja tā laika sabiedriskais un politiskais darbinieks A. Bīlmanis, norādot, ka rūpniecībā liels daudzums mašīnu un iekārtu bija evakuētas uz Iekškrieviju, lauksaimniecībā ap 12% ēku nopostītas, lopi rekvizēti vai izvesti, lauki aizlaisti un liela daļa tautas vēl staigāja bēgļu gaitās. Šādos apstākļos bija jāpieliek milzīgas pūles un jāizrāda liela pašaizliedzība, lai turpinātu uzsākto un nezaudētu cerības [14: 1-13].

Tautas saimniecības jaunizveidošana un kara postījumu seku likvidēšana nebija veicama tikai ar atsevišķu indivīdu darbu. Lielākā daļa valstsvīru, saimniecisko darbinieku un pārējo pilsoņu saprata, ka ir nepieciešama vadoša un koordinējoša darbība un atbalsts tautas saimniecības nozarēm, kuras faktiski veidojas no jauna. Pirmās Republikas pirmās valdības to apzinājās un pilnā mērā uzņēmās atbildību.

Lai veicinātu visu tautas saimniecības nozaru attīstību, valdība pārņēma dzelzceļus un sakarus un izveidoja visām nozarēm pieņemamus tarifus. Lai iegūtu līdzekļus valsts uzbūvei, armijas un valsts aparāta izveidošanai, izglītības un sociālās

nodrošināšanas sistēmas uzturēšanai, valsts pārņēma mežus un dažus rūpniecības uzņēmumus, ieveda degvīna monopolu, pārņēma linu ārējo tirdzniecību.

Arī rūpnieki saprata stāvokļa nopietnību. To pārstāvis E. Taube deklarēja, ka Latvijas rūpniecības galvenais uzdevums ir ražot iekšējam tirgum un gūt pēc iespējas augstu ražojumu pārpalikumu eksportam. Viņš norādīja, ka to ir sekmējusi valdības un Saeimas politika, izdodot veselu rindu likumu un noteikumu ar vienīgo nolūku – radīt atvieglojumus rūpniecības ražojumu izgatavošanai un eksportam, veicot finansiālu palīdzību, atmaksājot ievedmuitas par importētām izejvielām, kuras izlietotas eksporta preču ražošanai, nosakot atvieglotus tarifus preču pārvadāšanai pa dzelzceļu, iekraušanai kuģos u.c. [14: 231-232].

Tāpat kā rūpniecību, valdība atbalstīja arī tranzītu. Ekonomists J.Ruņģis norādīja, ka reizē ar tranzīta veicināšanu valdība mēģināja to noturēt savās rokās un veidot Latvijai labvēlīgā virzienā [14: 320-322]. To darīja ar nolūku, lai Latvija nebūtu tikai tilta zeme ārzemju svešvarām, kas reizē ar tiltu bradāja arī latviešu likteni, bet lai paturētu zemi savā kontrolē.

Ļoti liela nozīme bija ārējās tirdzniecības kontrolei. Finansu lietu speciālists V.Vītols norādīja, ka Latvijā plaši sāk izplatīties izšķērdība, dzīšanās pēc baudām, spekulācijas kāre un necieņa pret valsts interesēm. V.Vītols rakstīja: *„Lai nodrošinātu tautas saimniecības attīstību, ir jāregulē, lai pēc iespējas mazāk tiktu ievests, pats nepieciešamākais priekš patēriņa, un tās vielas un rīki, kuri vajadzīgi mūsu ražošanas pacelšanai. Tikai ņemot visu no eksporta iegūto valūtu savās rokās, valdība spēs vadīt mūsu saimniecisko dzīvi valstij un vispārībai par labu, spēs ierobežot cilvēka iedzīvošanās kāri uz vispārības rēķina un noturēt to zināmās pieklājības robežās"* [3: 1920. g. 249-250].

Šo pašu ideju atbalstīja pirmais Latvijas tirgotāju kongress, kas sanāca 1920. gada 1.-2. oktobrī. Kongresā deklarēja, ka par ekonomikas pamatprincipiem uzlūkojami [3: 1920. g. 1, 29-30]:

1) rūpniecībā atjaunot nozares, kam izejvielas atrodamas Latvijā, apgādājot šīs nozares ar mašīnām un citiem ražošanas līdzekļiem;

2) ārējā tirdzniecība regulējama saskaņā ar Latvijas vajadzībām, aizliedzot ievest nevajadzīgas preces un sekmējot rūpniecībai vajadzīgo mašīnu un materiālu importu;

3) iekšējā tirgū jāievēro brīvas sacensības princips;

4) finansu politikā sperami soļi rubļa stabilizācijai;

5) tautsaimniecības politika nosakāma un izvedama saskaņā ar ekonomisko organizāciju aizrādījumiem.

Šādus principus – uz visas sabiedrības interesēm orientētu saimniecības sistēmu jeb tautas kapitālismu – Latvijas brīvvalsts pirmajos gados atbalstīja vairums latviešu tautsaimnieku. E.Laursons 1920. g. rakstīja: *„Latvijas saimnieciskos uzdevumus var atrisināt, tikai raugoties no valsts viedokļa. Viss, kas kalpotu kādas atsevišķas iekš- vai ārzemnieku grupas interesēm, atmetams kā nesaskanošs ar Latvijas valsts interesēm. Visiem, liekas, ir skaidra viena lieta: uz Latvijas valsts iedzīvotāju vairākuma rēķina nedrīkst atļaut iedzīvoties spekulantiem... Pielaižot lielākus ārzemju kapitālus mūsu rūpniecībā, jāzin, ko šie kapitāli Latvijā grib panākt, vai tie negrib izmantot tikai zemo valūtas stāvokli un sakarā ar to lēto darbaspēku un darbaspēka uzturu, kā arī dažus vietējos materiālus, pārvēršot tos vērtīgā ārzemju valūtā caur še ražoto rūpniecības produktu eksportu. Rodas*

jautājums, kam celsies labums caur šādu ārzemes kapitālu pielaišanu mūsu rūpniecībā... te jāaizrāda, ka iegūtā valūta aizies tikai sveša kapitāla kalpībā un rīcībā." [3: 1920. g. 620-623].

Līdzīga nostādne, vērsta nevis uz dažu lielgruntnieku, bet visas zemniecības kapitālismu un labklājību, kā mēs jau redzējām, bija valdošā arī lauksaimniecībā (skat. nodaļu „Agrārā reforma"). Līdz ar to konstatējams, ka Latvijas brīvvalsts sākuma gados daudzi ekonomisti prasīja ieviest regulētu un valsts vadītu tautas kapitālismu, kas balstītos uz plašu tautas slāņu iesaistīšanu ražošanā, tirdzniecībā un tranzītā, uz brīvu sacensību iekšējā tirgū un vēl tapšanas stadijā esošās lauksaimniecības un rūpniecības ražošanas aizsardzību pret stipro ārzemju korporāciju vēlmēm iespiesties un pārņemt Latvijas attīstības ceļu ejošo saimniecību.

Saimnieciskie apstākļi Latvijā 20. g. atbilda tiem, kādi pēc Otrā pasaules kara izveidojās neatkarību ieguvušajās Āzijas valstīs vai arī kādi bija Rietumeiropā 19. gs., kad valdības grūtību un krīzes apstākļos pielietoja diskrētu jeb ierobežotu saimnieciskās dzīves regulēšanu, kuras nepieciešamība izrietēja no toreizējās dzīves vajadzībām. Tieši valsts regulējošā darbība, kas būtu vērsta uz visu pilsoņu labklājību un sabiedrības interešu izvirzīšanu pāri atsevišķo indivīdu interesēm, dotu iespēju jaunajai valstij izveidot stabilu saimniecību bez ārējo aizņēmumu saņemšanas.

Saimnieciskās dzīves atjaunošanu un nacionālas tautsaimniecības izveidošanu divdesmitajos gados traucēja esošais bagātību sadalījums valstī. Tā laika pazīstamais politiskais darbinieks A.Klīve, analizēdams saimniecisko stāvokli norādīja, ka jaunā valsts ir saņēmusi mantojumā nevienmērīgu īpašuma sadalījumu. Pirms Pirmā pasaules kara vēsturiski izveidojušos apstākļu dēļ tikai 10% no visa kapitāla bija latviešu rokās, bet 90% – cittautiešu. Šāds stāvoklis saglabājās arī pirmajos pēckara gados. Tas nozīmēja, ka noteicošā ietekme ekonomikā bija to rokās, kam ne vienmēr interesēja Latvijas intereses. Tamdēļ arī plašas aprindas prasīja latviešu saimnieciskās darbības atbalstīšanu. E.Laursons 1921. gadā norādīja uz nepieciešamību veicināt latviešu uzņēmību un radīt nacionālos kapitālus; viņš aicināja latviešu uzņēmumus sadarboties savā starpā, lai tādējādi varētu stāties pretī sveštautiešu kapitālam. Kā negatīvu faktoru šai ziņā viņš minēja ierēdņu pakalpīgo tieksmi izdabāt un gribu būt nesalīdzināmi augstsirdīgākiem pret minoritātēm un ārzemniekiem, bet pašu spējas un savas zemes spēkus vērtēt par zemu [3: 1920. g. 429-430]. A.Klīve valsts saimniecisko politiku pamatoja, rakstīdams: *„Lai latviešu veikalniekam dotu iespēju sacensties ar savu cittautiešu kolēģi, valstij vienkārši vienlīdzības vārdā jānāk palīgā vājākam, jāaizpilda tas robs, ko citiem dod ārzemes, un kas radīts ar cittautiešu virskundzību pār latviešiem pirms kara"* [6: 27].

H. Felkersāms norādīja, ka arī agrārā politika bija virzīta šim mērķim – vācu ekonomiskās varas sagraušanai un latviešu ietekmes nostiprināšanai laukos [5].

Saimnieciskās jaunbūves procesu divdesmitajos gados tomēr traucēja valdību nestabilitāte, varas maiņas un Saeimas izdarītie biežie likumu un valdības rīkojumu grozījumi. Ārkārtīgi liberālā vēlēšanu likuma dēļ Saeimā darbojās vairāk kā 20 politiskās partijas, no kurām daudzām bija tikai 1-2 deputāti. Nevienai partijai nebija vairākuma, tādēļ vienmēr veidojās tikai koalīcijas valdības, kurās iegāja parasti 5-6 partiju pārstāvji. Šādas valdības ilgi nenoturējās, to vidējais darbības laiks no 1922. g. līdz 1934. g. bija 11 mēneši. Nekad nevarēja zināt, cik ilgi pastāvēs esošā valdība, un kāda būs sekojošās valdības saimnieciskā politika. Daudzo sīko partiju pastāvēšana un plašu koalīcijas valdību veidošana deva iespēju korupcijai un biežai

amatu „sadalei" atbilstoši konkrētās situācijas prasībām. Šie faktori radīja valstī zināmu nedrošības un nestabilitātes noskaņojumu un kavēja saimnieciskās dzīves attīstību.

19.2. Lauksaimniecības atjaunošanas mēģinājumi 1920.-1929. g.

Lauksaimniecības stāvoklis 1920. g. bija ļoti smags. Iedzīvotāju skaits Latvijā bija samazinājies no 2,55 miljoniem 1914. g. līdz 1,60 miljoniem 1920. g., tai skaitā lauku iedzīvotāji no 1,60 miljoniem līdz 1,22 miljoniem.

Pēc miera noslēgšanas sākās strauja bēgļu atgriešanās no Krievijas. Laikā no 1920. gada 1. janvāra līdz 1924. gada 27. februārim Latvijā atgriezās 107023 bēgļi, izbrauca 9946 cilvēki, iebraucēju pārsvars pār izbraucējiem bija 97077 [3: 1921. g. 408]. Lielākā daļa no tiem bēgļu gaitās bija zaudējuši visu vai daļu mantas, tiem bija vajadzīga palīdzība. Turklāt Pirmā pasaules kara, pilsoņu un neatkarības cīņu rezultātā bija izveidojusies ļoti nelabvēlīga iedzīvotāju sastāva struktūra, jo daudzi vīrieši bija krituši karā, citi ar strēlniekiem aizklīduši svešumā, krituši Krievijas pilsoņu kara frontēs vai arī palikuši ārpus Latvijas. Sakarā ar to 1920. g. uz 1000 sievietēm bija tikai 825 vīrieši, bet produktīvajā vecumā vēl mazāk. Tā rezultātā daudzas sievietes nespēja nodibināt savu ģimeni, palika neprecētas, bez bērniem, un latviešu tauta skaitliski samazinājās.

Kara un atbrīvošanās cīņu laikā daudzi lauku apvidi bija izpostīti. Kara postījumi no 499 esošajiem pagastiem bija konstatēti 274 pagastos vai 55% no visiem. Zeme daudzviet bija pamesta atmatā, izrakņāta ar tranšejām, ēkas nopostītas. Pirmās tautas skaitīšanas materiāli parādīja, ka lauku apvidos no visām ēkām galīgi nopostītas bija 78278 jeb 10,5% un daļēji izpostītas 104576 jeb 14,1%. Pilnīgi nopostītas lauku apvidū bija 11568 dzīvojamās ēkas, 16680 staļļi un kūtis, 7519 rijas, 8907 klētis, 23187 šķūņi un kaltes un 10417 pārējās ēkas. Daļēji nopostītas bija 24144 dzīvojamās ēkas, 26421 staļļi un kūtis, 12200 rijas, 13740 klētis, 19135 šķūņi un 8963 citas ēkas. Sevišķi stipri bija cietis apvidus ap Daugavu, gar Zemgales līdzenumu, kur pēc kara rēgojās tikai krāsmatas un tranšeju izrakņātas atmatas. Tīrumu platība no 1,73 miljoniem hektāru pirms kara bija samazinājusies līdz 1,30 miljoniem hektāru, un atmatās bija pamesti ap 450 tūkstoši hektāru. Samazinājusies bija arī pļavu un ganību platība. Atmatas bija aizaugušas nezālēm un vietām krūmiem, to iekultivēšanai bija nepieciešams liels cilvēku un zirgu daudzums, kā arī atbilstošs inventārs. Cilvēku, lopu un darbarīku trūkuma dēļ 1920. g. varēja apsēt tikai 739 tūkst. hektāru vai 61,2% no tīrumiem. Liels bija arī mājlopu trūkums. Zirgu skaits bija samazinājies par 60 tūkst. jeb 19%, liellopu skaits – par 144 tūkst. jeb 15,8%, cūku – par 76 tūkst. jeb 13,6%, vienīgi aitas bija samazinājušās nedaudz – par 18 tūkst. jeb 1,8%. Izputinātas bija arī lauksaimniecības mašīnas. Lauksaimniecības stāvoklis bija smags, daudziem (it sevišķi jaunsaimniekiem) viss bija jāsāk no jauna. Lauksaimniecībai radās daudzas problēmas, kuras J.Bokalders grupē sekojoši [21: 381]:

- lauksaimniecība bija zaudējusi savus senos sakarus ar Krieviju, tās lētajiem labības tirgiem un ekstensīvo saimniekošanas sistēmu, tai jāmeklē un jāveido jauni attīstības ceļi;

- visdrīzākajā laikā jāsadziedē kara laika postījumi, no jauna jāuzceļ ēkas, jāatjauno lopu skaits, jāiegādājas nepieciešamās mašīnas un darbarīki;
- jāpārveido līdz karam valdošās agrārās attiecības, pārejot no lielgruntniecības uz mazgruntniecību; jārada laukos sociālais taisnīgums un jāatdod zeme tiem, kas to apstrādā;
- jāveido jauna lauksaimniecības sistēma, ražošanas tehnoloģija, kas piemērota mazsaimniecībām un ražošanai tirgus apstākļos.

Pie šo problēmu risināšanas ķērās nekavējoties, un sāka ar agrāro reformu.

Pie J. Bokaldera minētajām problēmām pievienojās vēl viena ļoti svarīga, proti, nepieciešamība nodrošināt Latvijas iedzīvotājus ar pašražotu maizi un miltu izstrādājumiem. Līdz karam pārtikas labība Latvijā tika ievesta no Krievijas graudu ražotājiem rajoniem. Līdz ar revolūciju Krievijā un sociālistiskās Padomju Krievijas izveidošanos, kā arī neatkarīgās Latvijas Republikas nodibināšanu šie labības ievedumi pārtrūka un bija jāveido jauni sakari, kā arī jādomā par savas pārtikas labības audzēšanu.

Lauku iedzīvotāji

Visas iepriekš minētās problēmas bija jārisina vienlaikus, pie tam tās gūlās uz laukos palikušo iedzīvotāju pleciem, no kuriem daudzi tikko kā bija atgriezušies no bēgļu gaitām, daudzi – tikko kā kļuvuši par zemes īpašniekiem. Kopējais iedzīvotāju skaits 1923. g. bija novērtēts uz 1,86 miljoniem, no tiem lauksaimniecības skaitīšanā saskaitīti 1,20 miljoni jeb 63,4%.

1925. g. tautas skaitīšanā Latvijā konstatēja 1844805 iedzīvotājus, no kuriem lauku apvidos dzīvoja 1239215 jeb 67,12% [22: 3]. Tas bija relatīvi nedaudz vairāk nekā 1914. g. (59,7%) un parādīja, ka lauku apvidu īpatsvars, salīdzinot ar pirmskara laiku bija pieaudzis. Tas izskaidrojams galvenokārt ar lielo pilsētu, sevišķi Rīgas, Daugavpils un Liepājas, iedzīvotāju skaita stipro samazināšanos kara gaitā.

Kara rezultātā Latvijā bija izveidojies ļoti slikts demogrāfiskais sadalījums: uz 1000 vīriešiem pirms kara (1897. g.) bija 1039 sievietes, tūlīt pēc kara, 1920. g. – 1211 sievietes, 1930. g. – 1144 sievietes un 1935. g. – 1139 sievietes. Pamazām lielā starpība izlīdzinājās, taču visus trīsdesmitos gadus sieviešu pārsvars pār vīriešiem bija pārāk liels, sevišķi 35-45 gadu vecuma grupā. Šai vecuma grupā esošajām sievietēm bija liegta iespēja nodibināt ģimeni un iekļauties normālā tautas dzīvā spēka atjaunošanas procesā.

Nelabvēlīgs bija arī iedzīvotāju sadalījums pa vecuma grupām. Līdz 20 gadus veco jauniešu īpatsvars no visiem iedzīvotājiem bija nokrities ļoti zems: 1897. g. tas bija 41,0%, bet 1935. g. tikai 30,4%, tātad samazinājies par ¼. Pieaudzis, turpretī, bija gados vecāko, pāri par 65 gadiem iedzīvotāju skaits: 1897. g. tas bija 6,2%, bet 1935. g. jau 9,2%. Vislielākais veco cilvēku procents bija Vidzemē, sevišķi Cēsu un Madonas apriņķos. Ar 1920. g. Latvijā sākās strauja iedzīvotāju sastāva novecošanās, kā arī jaundzimušo skaita samazināšanās.

Negatīvi vērtējams arī iedzīvotāju nevienmērīgais sadalījums pa reģioniem. 1935. g. lauku iedzīvotāju skaits uz 1 km^2 vidēji Latvijā bija 18,8 cilvēki, pie kam Vidzemē – 14,7, Kurzemē – 14,6, Zemgalē – 16,8 un Latgalē – 30,6 cilvēki. Pa apriņķiem un pagastiem šī starpība bija vēl lielāka.

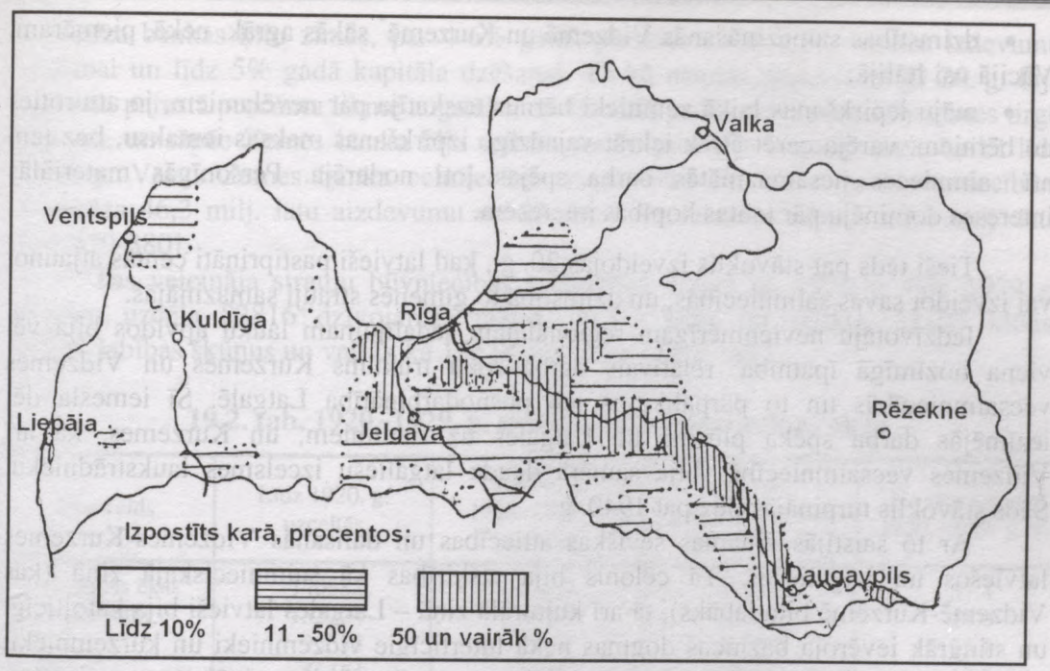

19.1. att. **Pirmā pasaules karā izpostītie lauku apgabali**

19.1. tab. Lauku iedzīvotāju skaits apriņķos 1935. g.

Apriņķis	Iedzīvotāji uz 1 km^2	Apriņķis	Iedzīvotāji uz 1 km^2
Ludzas	36	Cēsu	16
Daugavpils	32	Talsu	16
Rēzeknes	32	Tukuma	15
Abrenes	25	Valmieras	14
Ilūkstes	22	Kuldīgas	14
Jelgavas	18	Rīgas	14
Aizputes	17	Valkas	13
Bauskas	17	Jēkabpils	13
Liepājas	17	Ventspils	10
Madonas	17		

Avots: Pēc M. Skujenieka – Latvijas Statist. Atlass

Visbiežāk apdzīvoti bija Latvijas austrumi, kur atsevišķos pagastos, sevišķi Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķos, lauku iedzīvotāju skaits pārsniedza 40 cilvēkus uz 1 km^2, kas bija 8 reizes vairāk nekā daudzos Ventspils, Rīgas, Valkas u.c. apriņķu pagastos. Visbiežāk apdzīvoti bija tie pagasti, kuru iedzīvotāji (vai iedzīvotāju vairums) bija nelatvieši. Tas norādīja uz dziļo demogrāfisko krīzi, kas latviešos bija sākusies jau 19. gs. otrā pusē līdz ar zemes iepirkšanu īpašumā. Uz to savos pētījumos norāda jau Ed. Dunsdorfs, atzīmēdams, ka [2: 264]:

- dzimstība Vidzemē un Kurzemē sāka strauji samazināties ar 1864.-65. g. – līdz ar māju izpirkšanu īpašumā par dzimtu;

- dzimstības samazināšanās Vidzemē un Kurzemē* sākās agrāk, nekā, piemēram, Vācijā vai Itālijā;
- māju iepirkšanas laikā zemnieki bērnus uzskatīja par nevēlamiem, jo atturoties no bērniem, varēja cerēt ātrāk iekrāt vajadzīgo izpirkšanas maksas iemaksu, bez tam arī saimnieces nesamazinātās darba spējas ļoti noderēja. Personīgās materiālās intereses dominēja pār tautas kopības interesēm.

Tieši tāds pat stāvoklis izveidojās 20. g., kad latvieši pastiprināti centās atjaunot vai izveidot savas saimniecības, un dzimstība to ģimenēs strauji samazinājās.

Iedzīvotāju nevienmērīgam reģionālajam sadalījumam lauku apvidos bija vēl viena nozīmīga īpatnība: relatīvais darba roku trūkums Kurzemes un Vidzemes vecsaimniecībās un to pārpalikums jeb pusnodarbinātība Latgalē. Šī iemesla dēļ iezīmējās darba spēka plūsma no Latgales uz rietumiem, un Kurzemes, kā arī Vidzemes vecsaimniecībās bija samērā daudz latgaliešu izcelsmes laukstrādnieku. Šāds stāvoklis turpinājās līdz pat 1940. g.

Ar to saistījās zināmas sevišķas attiecības un dalīšanās Vidzemes-Kurzemes latviešos un latgaliešos. Tā cēlonis bija atšķirības kā saimnieciskajā ziņā (kas Vidzemē-Kurzemē bija labāks), tā arī kulturālā ziņā – Latgales latvieši bija katoļticīgi un stingrāk ievēroja baznīcas dogmas nekā luterticīgie vidzemnieki un kurzemnieki; pēdējie uz latgaliešiem zināmā mērā skatījās no augšas, kas mazināja tautas vienības apziņu un bija liktenīga arī 1940. g. notikumos.

Lauku atjaunošana

Visas lauku dzīves atjaunošanas un pārkārtošanas problēmas bija jākārto vienlaicīgi, un tās skāra kā vecsaimniecības, tā arī jaunsaimniecības un tikko kā no bēgļu gaitām atgriezušos cilvēkus. Sevišķi smags stāvoklis bija kara laikā izpostītajos pagastos, kur jaunsaimnieki un no svešuma mājas pārnākušie bieži dzīvoja pagaidu zemnīcās, izmantodami kā mītnes sev un mājlopiem arī kara laika blindažas. Pirmais darbs izpostītajos apvidos bija kara laika ierakumu un šāviņu bedru aizbēršana, frontes dzeloņstiepļu aizsprostu novākšana, blindažu nojaukšana un to vietu nolīdzināšana, lauku attīrīšana no vietām pamestajām granātām. Sākumā, 1921./1922.-1923./1924. saimniecības gadā, šo darbu veikšanu atbalstīja valsts Zemkopības ministrijas personā, piešķirot budžeta līdzekļus un iesaistot darbā bezdarbniekus. Ar 1923./24 budžeta gadu tranšeju un blindažu nolīdzināšanu veica paši zemnieki, saņemot par to valsts pabalstu. Galvenais darbu apjoms ieilga līdz 1930. g., kad bija aizbērti 4396 kilometri tranšeju, nojauktas un izlīdzinātas blindažas 12131 kubikmetru tilpumā, par ko no valsts budžeta bija samaksāti 1,06 miljoni latu. 1930. g. vēl bija atlikušas uzmērītas un nocenotas tranšejas 75 km garumā, kā arī blindažas ar tilpumu 1311 kubikmetri, kuru likvidēšanai bija nepieciešami 80,8 tūkstoši latu.

Pats aktuālākais jautājums pirmajā pēckara periodā bija celtniecība: gandrīz visiem jaunsaimniekiem un daudziem tūkstošiem no sādžu zemēm izdalītajām viensētām ātri un pakāpeniski bija jāceļ kā dzīvojamās, tā arī saimniecības ēkas; daļēji tās bija jāatjauno arī vecsaimniecībās, it sevišķi karā cietušajos pagastos.

Lauku būvniecības atbalstīšanai valdība izsniedza par pazeminātam cenām lielu daudzumu kokmateriālu un Valsts zemes bankas aizdevumus. Aizdevumus lielākoties

---

* Šeit ar vārdu „Kurzeme" apzīmējam kopīgi Kurzemi un Zemgali

izsniedza bankas ķīlu zīmēs, par 4-6% gadā, pieskaitot vēl 0,5% bankas izdevumu segšanai un līdz 5% gadā kapitāla dzēšanai. Tā kā naudas tirgus Latvijā 20. g. bija mazs un parastā procentu likme augstāka, ap 10-12% gadā, tad bankas ķīlu zīmes tirgū nepirka, un tāpēc Zemes banka bija spiesta naudu pret tām izsniegt pati. Laikā līdz 1928. g. Valsts Zemes banka celtniecības vajadzībām 72 tūkst. jaunsaimniecībām izsniedza 46,3 milj. latu aizdevumu un 29 tūkst. vecsaimniecībām – 22,2 milj. latu [14: 379-380].

Tas veicināja strauju būvniecības izvēršanos. Laikā no 1920. g. līdz 1929. g. beigām uzcēla 83816 dzīvojamās mājas, 78273 kūtis un staļļus, 32107 klētis, 46811 labības šķūņus un vairāk kā 15538 citas ēkas (19.2. tab.).

19.2. tab. 1920.-1929. g. uzceltās lauksaimniecības ēkas

Ēku veids	Līdz 1920. g. uzceltās	Laikā no 1920.-1929. g. uzceltās	Kopā lauksaimniecības ēkas 1929. g.	No tām uzcelts 1920.-1929. g. %
Dzīvojamās ēkas	140382	83816	224198	37,4
Kūtis un staļļi	152224	78273	230497	34,0
Klētis	95655	32107	127762	25,1
Rijas	56454	13857	70311	19,7
Kaltes	3424	1681	5105	32,9
Labības šķūņi	48347	46811	95185	49,2

Avots: Latvijas lauksaimniecība – 1930., 163.-170.lpp.

Trīsdesmito gadu sākumā faktiski jau bija uzceltas galvenās nepieciešamās ēkas. Zināms, celtniecība tolaik bija samērā vienkārša – tajā nebija industriālo paņēmienu, nebija celtniecības kombinātu, ļoti maz lietoja dārgo dzelzbetonu un tikpat kā nemaz saliekamās konstrukcijas. Celtniecība notika pēc lētiem, masveidīgi tiražētiem standartprojektiem un izmantojot galvenokārt vietējos būvmateriālus. Pamatiem lietoja laukakmeņus, kaļķus un nedaudz cementa, bet stāvam – kokmateriālus. No 1920. līdz 1937. g. uzcēla 441 tūkstoti ēku, galvenokārt koka, nedaudz jauktas un tikai 8,6% no ugunsdroša materiāla (19.3. tabula).

19.3. tab. Celtniecība laukos 1920.-1927. g.

Laika periods	Kopā	tai skaitā		
		koka ēkas	jaukta materiāla ēkas	ugunsdroša materiāla ēkas
1920.-1930. g. (no jauna uzcelts un atjaunots)	355366	319233	10398	25735
1931.-1937. g. (no jauna uzcelts)	85557	64818	8754	11985
Pavisam	**440923**	**384051**	**19152**	**37720**

Avots: „Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs", 110 lpp.

Šāda celtniecība izskaidrojama kā ar kapitāla trūkumu, tā arī ar jau minēto valsts politiku – lai sekmētu jaunsaimniecību, kā arī viensētu izbūvi no sādžām

izdalītajās saimniecībās, būvkokus mežā izsniedza par vienu piekto daļu no takses cenas, pie kam parādu bija jāsāk dzēst pēc 5 gadiem no koku izsniegšanas dienas. Kara invalīdu, karā kritušo ģimenēm un 1905. g. nopostītajām saimniecībām būvkokus izsniedza par velti. Lielākā daļa jaunsaimnieku paši brauca mežā cirst kokus, tos izveda pie daudzajiem tolaik esošajiem nelielajiem gateriem, piedalījās sazāģēšanā un pārveda sētā. Bieži cēla arī bez arhitekta sastādīta plāna ar vietējo amatnieku palīdzību, un jaunceltās ēkas ne vienmēr bija kvalitatīvas, ātri novecoja un tām bija nepieciešams remonts. Tādēļ arī, sākot ar 30.gadiem celtniecībai uzstādīja jaunas, lielākas prasības – ne tikai lētumu, bet arī ilgmūžību un ugunsdrošību, kā arī labiekārtošanu (dzīvojamās mājās – vannu, tualeti, drēbju žāvētavu u.c.; kūtīs – ventilāciju u.c.). Celtniecības kvalitātes uzlabošanos sevišķi veicināja Valsts Zemes bankas kredītu politika – aizdevumu celtniecībai piešķiršana ar noteikumu, ka tā notiek pēc apstiprināta projekta.

Lauksaimniecības inventārs

Tāpat kā bez ēkām, lauksaimnieciskā ražošana nav iespējama arī bez inventāra. Latvijas valsts pastāvēšanas pirmajos gados stāvoklis ar lauksaimniecības darbarīkiem un mašīnām bija ļoti grūts – kara izpostītajās saimniecībās daļa inventāra bija gājusi bojā, no agrārreformas gaitā izdalītajām jaunsaimniecībām to darbības uzsākšanas brīdī 46% nebija inventāra. Arī no jauna radītajām valsts saimniecībām tā nebija. Tādēļ 1919. un 1920. g. bija svarīgi sagādāt darba mašīnas kaut vai sākuma periodam. Daļēji to atrisināja pārņemot līdz ar visu inventāru tās muižas, kuras īpašnieki bija pametuši vai arī atradās Latvijas ienaidnieku aktīvajos pulkos. Pavisam brīvības cīņu gados pārņēma 257 centrus un pusmuižas līdz ar visu dzīvo un nedzīvo inventāru. Vēlāk daļu no tām, ierādot neatsavināmo daļu, atdeva atpakaļ bijušajiem īpašniekiem. Atdeva atpakaļ arī daļu darbarīku un mašīnu, cik bija nepieciešams neatsavinātās daļas apsaimniekošanai. Pārējo inventāru atsavināja, notaksējot atbilstoši agrārās reformas likumā paredzētām cenām, pieliekot 20% kā atlīdzību par izdevumiem, kas radās sakarā ar inventāra pārdali. Atmaksu noteica galvenokārt pēc 1920. g. tirgus cenām [18: 74-77].

Lai gan atsavinātā inventāra daudzums bija neliels, tomēr jaundibinātās valsts saimniecības un daļa jaunsaimniecību tika apgādātas ar visnepieciešamāko inventāru un varēja sākt darboties.

Jaunu lauksaimniecības mašīnu un darbarīku iegādi divdesmitajos gados apgrūtināja arī tas, ka lauksaimniecības mašīnu rūpniecība kara laikā bija izpostīta vai arī to iekārta bija aizvesta uz Iekškrieviju. Mašīnas bija jāpērk no ārzemēm. Taču tās bija nepieciešamas zemes apstrādei kā vecsaimniecībām, tā agrārās reformas gaitā radītām jaunsaimniecībām, piegriezumus saņēmušām sīksaimniecībām un no sādžām izdalītām viensētām. Tāpēc arī to skaits ļoti strauji pieauga. Piemēram, 1929. g., pēc Valsts statistiskās pārvaldes ziņām, arklu skaits bija sasniedzis jau 440191, pie kam blakus spīļarkliem pirka arī vienlemešu un vairāklemešu arklus. Strauji auga arī koka, atsperu un dzelzs ecešu skaits (līdz 445328), ieviesās kultivātori, sakņaugu rušinātāji, labības, āboliņa un minerālmēslu sējmašīnas, labības pļaujmašīnas, zāles pļāvēji un zirgu grābekļi, kartupeļu racēji. Izplatījās arī tvaika kuļmašīnas, kuļmašīnas ar citu mehānisko dzinēju, zirgu kūlēji, graudu tīrāmās mašīnas un citi darbarīki. Latvijā 1929. g. bija arī jau 313 traktori [12: 1930. g. 156-163].

19.4. atb. Pārņemtais, atpakaļ atdotais un atsavinātais inventārs līdz 1920. g. oktobrim

Dzīvais un nedzīvais inventārs	Pārņemts pamestajās muižās	Atdots atpakaļ bijušajiem īpašniekiem	Atsavināts valsts un jaunsaimnieku vajadzībām
Zirgi	2561	1265	1296
Kumeļi	457	265	192
Govis	4872	2343	2529
Jaunlopi	2982	1374	1608
Kuļgarnitūras	394	141	253
Lokomobiles	7	-	7
Sējmašīnas	848	577	271
Gateri	82	29	53
Maļamie gaņģi	159	42	...
Labības pļāvēji	524	353	171
Zāles pļāvēji	576	367	209
Arkli	5971	3202	3769
Ecēšas	7206	3485	3721
Rati	3717	2017	1700
Ragavas	1894	863	1031

Avots: V. Markauss. Agrārās reformas gaita ... 1922.

Darbarīku izplatību sekmēja tas, ka drīz vien izveidojās vietējā rūpniecība vienkāršāko darbarīku ražošanai. Jaunsaimniecībās palielinājās lēto un mazsaimniecībās izmantojamo mašīnu skaits.

Lai gan mašīnu un darbarīku skaits pieauga, lielākajā saimniecību daļā ražošanas mehanizācija 20. g. bija neapmierinoša, dažviet pat slikta. Pietiekošā skaitā bija tikai senākie, visnepieciešamākie darbarīki – arkli, ecēšas, darbarati. Sējmašīnu un pļaujmašīnu skaits bija neliels, zemnieku vairums visus smagos darbus veica ar pašu un ģimenes locekļu rokām. Jaunsaimnieku lielāko daļu vadīja entuziasms. Ienākumi no lauksaimniecības bija mazi, tie bija jāizlieto visnepieciešamākajām vajadzībām – nodokļiem, zemes izpirkšanai, būvniecībai un pašu vajadzīgāko darbarīku iegādei. Līdzekļu trūkuma dēļ zemnieki nespēja iegādāties modernākas mašīnas – labības un minerālmēslu sējmašīnas, labības un zāles pļaujmašīnas, vētījamās mašīnas, graudu šķirotājus u.c. Traktoru šai laikā tikpat kā nebija – 1929. g. to skaits sasniedza tikai 313. Dārgākās mašīnas zemnieki centās iepirkt pa vairākiem kopā, un līdz ar to radās pirmās mašīnu koplietošanas biedrības un mašīnu koplietošanas punkti.

Mašīnu koplietošanas biedrības radās jau 19. gs. beigās – parasti kuļgarnitūru iegādei. Kara laikā tās likvidējās. 20. g. tās sāka veidoties no jauna to mašīnu iegādei, kuras nevar pilnībā nodarbināt un izmantot vienā saimniecībā, piemēram, graudu šķirojamās mašīnas, rindu sējmašīnas, kartupeļu racējus, kuļgarnitūras u.c. 1922. g. jau bija 31 šāda biedrība ar 691 biedru [11]. Līdzās mašīnu koplietošanas biedrībām veidojās arī mašīnu koplietošanas punkti, kuros bija galvenokārt graudu šķirojamās mašīnas, kartupeļu racēji un sējmašīnas. Visi šie punkti tika ierīkoti ar valdības atbalstu, un tajos bija mašīnas, par kurām varēja dabūt valdības piemaksu. Mašīnu koplietošanas biedrību un punktu nebija daudz, tomēr zināmā mērā tie veicināja darba

mehanizācijas līmeņa celšanos, moderno mašīnu plašāku propagandu, kā arī kooperatīvās kustības veicināšanu.

19.3. Ražošanas specializācija divdesmitajos gados

Lauksaimnieciskās ražošanas specializācija pirms Pirmā pasaules kara Latvijā jau bija attīstījusies samērā labi, it sevišķi muižās. Daudzas saimniecības bija pārgājušas uz piena-gaļas lopkopību, izveidojušas šķirnes lopu ganāmpulkus un ieguvušas tiem laikiem labus izslaukumus. Kara un sekojošās agrārās reformas rezultātā tika likvidētas pašas muižas un līdz ar to uzsāktais darbs. Arī vecsaimniecības karā daļēji bija izpostītas, kurzemnieku ganāmpulki lielākoties bija gājuši bojā bēgļu gaitās, bet Vidzemē bija notikušas plašas lopu rekvizīcijas, kā arī sugas lopu evakuācija uz Iekškrievijas apgabaliem; tādejādi kara laikā labākie šķirnes ganāmpulki bija likvidēti un saimniecības pievērsušās daudznozaru saimniekošanas veidam un pašapgādei, saražojot visu sev nepieciešamo. Jaunsaimniecības sākuma periodā bija ekonomiski vājas un ražoja visu nepieciešamo tikai sev. Ražošanas specializācija Latvijas laukos pēc kara bija vāji izteikta, tikai pamazām zemnieki varēja sākt atkal domāt par kādas nozares plašāku izvēršanu un ražošanu tirgum.

Domāt par specializēšanos spieda tirgus apstākļi. Pirmajā pēckara laikā Eiropā bija zināma politiskā un saimnieciskā nestabilitāte – bija sabrukušas lielās impērijas (Austro-Ungārija, Vācija, Krievija), radušās daudzas jaunas valstis, daudzviet bija nemieri un revolūcijas, saimnieciskajā dzīvē inflācija un bezdarbs. Tikai ar 1922. g. sākās normalizēšanās process, kas ilga līdz 1929. g. un bija saistīts ar rūpniecības pārkārtošanos, jaunu nozaru (slāpekļa rūpniecības, naftas, alumīnija, automobiļu būves u.c.) izveidošanos. Bija pieaudzis ASV ekonomiskais spēks, tā kļuva ne tikai par lielāko rūpniecības, bet arī lauksaimniecības produktu ražotāju un eksportētāju. 20. g. ASV kļuva par lielāko graudu ražotāju un izvedēju, pārpludinot pasaules tirgu ar lētu labību. Pasaules tirgus saspringtību vairoja ASV nepārdomātā rīcība – tās reizē gribēja saņemt no Eiropas valstīm kara laika aizdevumu atmaksu, kara reparācijas, kā arī eksportēt uz ārzemēm savas preces un kapitālu, tā nedodot citām valstīm iespēju maksāt savus parādus ar preču eksportu. Sevišķi smags stāvoklis bija labības tirgū – graudu cenas bija zemas, daudzas valstis bija spiestas ieviest dažādus aizsardzības pasākumus, lai novērstu savu zemnieku izputēšanu. Piemēram, Šveicē līdz 1929. gada 3. martam bija labības monopols, un arī pēc tā atcelšanas nepieļāva brīvu labības tirdzniecību, bet radīja maizes fondu, regulējot labības tirdzniecību, nosakot minimālās un maksimālās graudu un miltu cenas un uzliekot dzirnavām par pienākumu pārstrādāt noteiktus iekšzemē audzēto graudu daudzumus [3: 1929. g. 846].

Vācijā aizsardzības nolūkos regulēja labības tirgu, uzlika dzirnavām par obligātu noteikumu pārstrādāt noteiktus daudzumus iekšzemes graudu un pieļaujot ievest miltus tikai ar valdības izdotām atļaujām. Tāpat rīkojās Polija un citas valstis.

Latvijā labības tirgus 20. g. vēl netika aizsargāts, to pārpludināja ievestie graudi. Prof. P. Kreišmanis norādīja, ka pasaules tirgū labības cenas bija tik zemas, ka lauksaimniekiem par tām nebija izdevīgi savu labību pārdot un tas kavēja labības audzēšanu [8: 480-493]. Linu cenas gan bija kāpjošas, bet reizē svārstīgas. To

ražošanu ietekmēja izmaksu palielināšanās sakarā ar to, ka ražošanā izlietoto izejvielu cenas auga straujāk nekā lauksaimniecības produktu cenas.

Sviesta cenas turpretī pasaules tirgū uzrādīja vienmērīgi kāpjošu tendenci. Sakarā ar to jau 20. g. vidū daudzas saimniecības atkal sāka plašāk specializēties piena-gaļas ražošanā, šis process turpinājās līdz 1940. g. To sekmēja arī Latvijas klimatiskie un dabas apstākļi – pa gadiem svārstīgie meteoroloģiskie apstākļi, biežie pārmitrie gadi, lielas mitro un slapjo augšņu platības un lielas dabīgo zālāju – pļavu un ganību platības. Tā rezultātā graudaugu ražība pa gadiem bija ļoti atšķirīga, graudu pašizmaksa augsta, graudi nespēja pasaules tirgū konkurēt, turpretī piens un tā produkti šo konkurenci izturēja.

19.3.1. Augkopība

Karam beidzoties, pārtikas stāvoklis Latvijā bija ļoti grūts. Miltus un maizi līdz 1920. g. sākumam izsniedza uz kartītēm. Valsts un pašvaldību apgādē kopā bija 50,2 tūkstoši cilvēku, arī amerikāņu un citu valstu labdarības iestādes izsniedza brīvpusdienas, it sevišķi bērniem [15: 437-441]. Lai nodrošinātu iedzīvotāju apgādi ar uzturu, lauciniekiem bija jāpilda obligātas labības, sviesta, gaļas nodevas, kuras noteica, vadoties no saimniecības zemes platības un labuma (kadastrālā novērtējuma). Obligāto valsts nodevu saglabāšanu sevišķi stipri atbalstīja pilsētu iedzīvotāji, kuri baidījās, ka to atcelšanas gadījumā pārtikas trūkums varētu pieaugt un cenas celties. Obligātās nodevas atcēla 1921. gada maijā, pārejot uz brīvo tirdzniecību.

Graudkopība

Pirmos pēckara gados labības sējplatības un kopražas pieauga un 1924. g. sasniedza pirmskara līmeni. Laikā no 1925. līdz 1929. g. sējplatības nedaudz samazinājās, lai atkal strauji palielinātos trīsdesmitajos gados. Diemžēl, labības kopievākums, tāpat arī ražība pa gadiem bija stipri mainīga, kas norāda uz samērā zemo graudkopības kultūras līmeni un lielo meteoroloģisko faktoru ietekmi (19.2. att.)

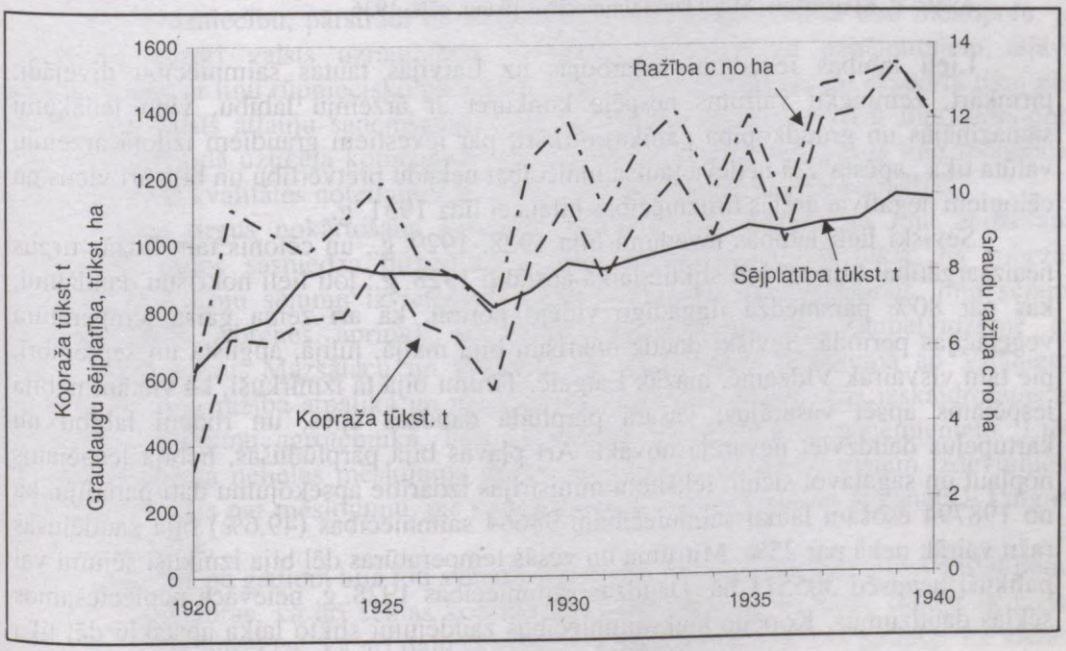

19.2. att. **Graudaugu sējplatība, kopražas un ražība 1920.-1940. g.**

Iemesls graudu tirgus nestabilitātei bija arī lielie graudu ievedumi, kurus izsauca iekšējā labības tirgus neaizsargātība, nesakārtotība dzirnavnieku darbībā un zemas ievedmuitas. Lielās dzirnavas daudz labprātāk labību, it sevišķi rudzus un kviešus, iepirka no ārzemēm, lielām partijām, turpretī vietējie zemnieki katrs labību piegādāja nelielos daudzumos un pie tam nestandarta. Rezultātā laikā no 1922.-1929. g. Latvijā ieveda 1,04 milj. tonnu labības, galvenokārt rudzus un kviešus, kopā par 270,6 milj. latu. P.Kreišmanis jautāja: *„Stāvoklis lauksaimniecībā kļuva bīstams... ja ieved tādus ražojumus, ko mūsu lauksaimnieks ir audzējis jau gadu simteņus, prot un var audzēt, kā: rudzus, kviešus, miežus, auzas un pārējos lauksaimniecības ražojumus kopsummā vienā gadā par 105 milj. latu, tad tas vairs nav saprotams. Rodas baigs jautājums, ko tad Latvijas lauksaimnieks ražos, no kā viņš pastāvēs un apmierinās visas savas vajadzības, ja visus pirmās nepieciešamības lauksaimniecības ražojumus ievedīs no ārzemēm"* [8: 482-483].

19.5. tab. Labības ievedumi Latvijā 1022.-1929. g.

Gads	Tūkstoši tonnu				Miljoni latu			
	rudzi	kvieši	mieži	auzas	rudzi	kvieši	mieži	auzas
1922.	13,6	11,3	-	0,5	3,2	3,5	-	-
1923.	35,6	31,9	3,6	6,0	7,1	8,7	0,7	1,1
1924.	55,4	51,8	6,7	18,8	12,0	14,8	1,4	3,7
1925.	72,6	48,2	5,0	8,1	18,8	17,7	1,3	2,0
1926.	52,0	42,5	3,1	6,0	11,2	14,8	0,7	1,2
1927.	53,5	46,0	3,2	12,9	13.9	16,2	0,9	2,9
1928.	82,7	58,0	13.9	19,3	21,0	17,4	3,5	4,6
1929.	126,7	74,9	37,1	40,5	27,0	21,2	8,7	9,4
Kopā	**492,1**	**364,6**	**72,6**	**112,1**	**114,2**	**114,3**	**17,2**	**24,9**

Avots: P. Kreišmanis. Mūsu lauksaimniecības līkum. cēļš. 1936.

Lieli labības ievedumi iedarbojās uz Latvijas tautas saimniecību divejādi: pirmkārt, zemnieku vairums nespēja konkurēt ar ārzemju labību, viņu ienākumi samazinājās un graudkopība panīka; otrkārt, par ievestiem graudiem izdotā ārzemju valūta tika „apēsta", tā nedeva tautsaimniecībai nekādu pretvērtību un bija arī viens no cēloņiem negatīvai ārējās tirdzniecības bilancei līdz 1931. g.

Sevišķi lieli labības ievedumi bija 1928.-1929. g., un cēlonis tam līdzās tirgus neaizsargātībai bija arī ļoti sliktie laika apstākļi 1928. g.: ļoti lieli nokrišņu daudzumi, kas par 80% pārsniedza ilggadīgo vidējo normu, kā arī zema gaisa temperatūra veģetācijas periodā. Sevišķi daudz nokrišņu bija maijā, jūlijā, augustā un septembrī, pie tam visvairāk Vidzemē, mazāk Latgalē. Tīrumi bija tā izmirkuši, ka vietām nebija iespējams apsēt vasarājus; vasarā pārplūda daudzas upes, un rudenī labību un kartupeļus daudzviet nevarēja novākt. Arī pļavas bija pārplūdušas, nebija iespējams nopļaut un sagatavot sienu. Iekšlietu ministrijas izdarītie apsekojumu dati parādīja, ka no 198794 esošām lauku saimniecībām 98664 saimniecības (49,6%) bija zaudējušas ražu vairāk nekā par 25%. Mitruma un vēsās temperatūras dēļ bija iznīkuši sējumi vai palikuši neapsēti 305511 ha. Daudzas saimniecības 1928. g. neievāca nepieciešamos sēklas daudzumus. Kopējie lauksaimniecības zaudējumi slikto laika apstākļu dēļ tika

novērtēti par 118 milj. latu [3: 1929. g. 1-12]. 1929. g. valdība bija spiesta sniegt daudziem zemniekiem palīdzību auzu, miežu, kartupeļu un linu sēklas iegādei.

Lauksaimniecības krīze 1928. g. bija jūtama visā Eiropā. To izsauca galvenokārt amerikāņu lielie lētās labības pārdevumi un Eiropas zemnieku nespēja ar tiem konkurēt. Tāpēc arvien nopietnāk sāka runāt par iekšzemes tirgus aizsardzības nepieciešamību un par brīvā tirgus ierobežošanu, jo tas izrādījās par spēcīgāko ideoloģisko pamatojumu. Arī Latvijā arvien vairāk zemnieku pārstāvju sāka par to rakstīt. J.Bokalders norādīja: *„Valsts kredīti un pabalsti ir tikai palīglīdzekļi šajā grūtajā un sarežģītajā (A.B. – lauksaimniecības aizsardzības) darbā. Lauksaimniecības grūtības slēpjas ne tikai pēdējo gadu nelabvēlīgajos dabas apstākļos vien, bet cēloņi ir daudz dziļāki. Pēdējo gadu neraža un it īpaši pagājušā gada plūdu un slapjuma nelaime tikai spilgtāk atklāj mūsu lauksaimniecības tumšās puses un trūkumus."* [3: 1929. g. 1-14].

Neapmierinošais graudkopības un arī citu augkopības nozaru stāvoklis spieda meklēt izeju. Daudzi uzskatīja, ka izeja ir zemes auglības uzlabošanā, zemes meliorācijā, plašākā augkopības darbu mehanizācijā un minerālmēslu plašākā pielietošanā, tāpat arī izdevumu un ienākumu pilnīgākā uzskaitē. Šie pasākumi dos iespēju celt laukaugu ražību, pazemināt dzīvā darba izlietojumu un līdz ar to panākt produkcijas pašizmaksas pazemināšanu. Tas, protams, atbilda patiesībai, bet tam bija nepieciešams ilgāks laiks un līdzekļi, kuru zemniekiem nebija, un arī kredīta saņemšanas iespējas, it sevišķi jaunsaimniecībām, sākumā bija ierobežotas. Vecsaimniecībām ražošanas attīstību savukārt kavēja relatīvi lielās kalpu algas.

Linkopība

Liela nozīme valsts ekonomikā 20. gados bija linkopībai. Kara laikā linu sējplatības bija samazinājušās uz pusi – no 69,6 tūkst. ha vidēji 1909.-1913. g. līdz 30,5 tūkst. ha 1920. g. Lai nokārtotu linu ražošanas un galvenokārt eksporta jautājumus, valdība jau 1919. gada 27. martā izdeva rīkojumu par linšķiedras un linsēklu tirdzniecību, pārstrādi un eksportu. Ar to faktiski ieviesa linu monopolu, jo pakļāva nozari valsts uzraudzībai. Privātām personām un uzņēmumiem atļāva nodarboties ar linu rūpniecisko pārstrādi, tirdzniecību, transportu un eksportu tikai pēc attiecīgu valsts atļauju saņemšanas. Linu iepirkšanu no zemniekiem linu monopols sākuma periodā uzticēja komisionāriem, kas to darīja atbilstoši valsts linu monopola izstrādātiem kvalitātes noteikumiem, par savu risku saņemot 2-4% komisijas.

Linu tirgus nokārtošana labvēlīgi iedarbojās uz nozari, un linu audzēšana nedaudz gados sasniedza pirmskara līmeni, svārstoties 50-70 tūkst. ha robežās (19.6. tab.). Linu sējumu izvietošanā notika teritoriāla specializēšanās, linu sējumi koncentrējās Abrenes apriņķī, arī citos Latgales apriņķos, Zieme|vidzemē ap Burtnieku ezeru, Mazsalacu un Rūjienu, kā arī Lubānas līdzenumā ap Viļāniem. Diemžēl, linu ražība atpalika un nesasniedza pirmskara līmeni, kas izskaidrojams ar progresa trūkumu agrotehnikā, linu audzēšanu pēc tēvu tēvu paņēmieniem. Linu sējumi saņēma nelielas mēslojuma devas, ko pierāda tas, ka no visiem izdevumiem tikai 2-3% bija par mēslojumu, pie kam galvenajā linu audzēšanas apgabalā – Latgalē tikai 0,5-1,0%.

Ražība pa gadiem bija ļoti svārstīga atkarībā no meteoroloģiskajiem apstākļiem.

Linšķiedras, kā arī sēklas kopraža 20. gados bija 14-30 tūkst. tonnas ik gadu. Lielāko daļu linsēklas, kā arī daļu šķiedras un pakulu saimniecības patērēja uz vietas,

bet apmēram ¾ linšķiedras pārdeva, un lini daudzām saimniecībām, it sevišķi Latgalē, bija galvenais naudas ieņēmuma avots. Naudas ieņēmumi no liniem vidēji bija ap 200 latiem no hektāra, un lini nodrošināja linaudzētājus ar darbu ziemas mēnešos, kad viņiem bija brīvs laiks kulstīšanai, šķiedras ieguvei un šķirošanai. 20. gados daļu linšķiedras, ap 1200-1500 t gadā, pārstrādāja vietējā tekstilrūpniecība un virvju fabrikas. Lielākā daļa ar valsts linu monopola starpniecību tika eksportēta – 1920.-1929. g. periodā vidēji 15820 t gadā par 27,3 milj.latu.

19.6. tab. Linu audzēšana Latvijā 1920.-1939. g.

Gadi	Sējplatība tūkst.ha	Kopraža 1000 t		Ražība c/ha	
		linšķiedra	linsēkla	linšķiedra	linsēkla
1909.-1913.	69,6	30,2	25,4	4,3	3,6
1920.	30,5	9,5	10,6	3,1	3,4
1921.	34,1	13.9	15,9	4,1	4,6
1922.	37,7	17,0	14,3	4,5	3,7
1923.	56,5	19,2	16,3	3,4	2,9
1924.	60,5	26,2	24,9	4,3	4,1
1925.	78,1	30,0	27,9	3.8	3,6
1926.	63,1	25,3	24,4	4,0	3.9
1927.	63,2	18,6	16,6	2,9	2,6
1928.	68,7	14,6	10,4	2,1	1,5
1929.	55,8	21,5	22,2	3.9	3,7
1930.	51,2	19,2	18,6	3.8	3,6
1931.	42,0	13,0	12,7	3,1	3,0
1932.	31,7	9,4	8,9	3,0	2,8
1933.	41,5	12,4	12,3	3,0	3,0
1934.	46,3	16,2	15,2	3,5	3,3
1935.	67,9	24,8	20,6	3,6	3,0
1936.	67,2	18,5	18,4	2,8	2,7
1937.	69,3	23,1	22,4	3,3	3,2
1938.	65,5	21,5	20,4	3,3	3,1
1939.	61,6	21,0	20,0	3,4	3,3

Avots: Latvijas lauksaimniecība, 1923. g., 1930. g., 1939. g.

Sevišķi nozīmīgs linu eksports bija Latvijas pirmajos gados: 1921. g. tas deva 34,4% no visa eksporta vērtības, 1922.-1936. g. vidēji – 20,8-26,0%. Linu eksports samazinājās slikto augšanas apstākļu un neražu dēļ 1924.-1928. g. Ļoti stipri linu eksports cieta 1929. g., pie kam iemesls bija PSRS ļoti lielais linu eksporta pieaugums – no 20 tūkst.t 1928. g. līdz 70 tūkst.t 1929. g. Rietumeiropas tirgus šādus linu daudzumus nespēja uzņemt, un PSRS, lai tos pārdotu, piedāvāja linšķiedru par dempinga cenām. Tas izsauca vispārēju linšķiedras cenas krišanos. Vidzemes „S" markas lini Ģentes biržā 1929. gada janvārī tika pārdoti par 100 angļu mārciņām tonnā, bet decembrī – tikai 66,10 angļu mārciņām tonnā. Linu cenas atkarībā no šķirnes nokrita par 35-73%. Linu tirdzniecībā iestājās krīze, kas turpinājās 7 gadus.

Kopumā linu monopola darbība 20. gados vērtējama pozitīvi, jo pateicoties tai, linu tirdzniecībā tika ieviesta kārtība, sekmīgi nokārtoja linu pārstrādes standartus un Latvijas lini pasaules tirgū ieguva labu slavu. Tāpēc arī relatīvi cēlās to cenas salīdzinājumā ar tolaik pasaules tirgū par labākiem atzītajiem beļģu liniem. Linu monopols, kas sākotnēji tika dibināts un darbojās valsts ieņēmumu interesēs, ar

1927.-1929. gadu galveno vērību veltīja zemnieku – linu ražotāju interešu aizsardzībai, kā arī to jautājumu risināšanai, ko nespēja veikt privātie ražotāji – linu standartu noteikšanā, kvalitātes paaugstināšanā, vienotā darbībā linu ārējā tirdzniecībā. Protams, linkopības fiskālā nozīme arī bija liela, it sevišķi valsts pirmajos gados, kad jaunā valsts bez šīs nozares burtiski nespēja iztikt.

19.7. tab. Linšķiedras eksports 1921.-1929. g.

Gads	Tonnas	Vērtība milj.latu	% no linšķiedras kopeksporta
1920.	8402	10,09	...
1921.	6294	10,49	34,4
1922.	16145	24,16	23.9
1923.	22354	39,82	24,6
1924.	20446	44,13	26,0
1925.	19108	39,56	22,0
1926.	25874	39,23	20,8
1927.	16089	25,92	11,7
1928.	12183	25,53	9,8
1929.	11298	14,49	5,3
Kopā	**158196**	**273,42**	**...**
Vidēji gadā	**15820**	**27,34**	**...**

Avots: Latvijas lauksaimniecība 1926; 1928; 1930; Die Flachwitrshaft Lettlands, 1942

Kartupeļu audzēšana

Kartupeļu audzēšanai augkopībā bija liela nozīme kopš 18. gs. Tā saglabājās arī Latvijas brīvvalsts laikā. Tos audzēja pārtikai, lopbarībai, kā arī pārstrādāšanai – spirta un cietes ieguvei. Atšķirībā no liniem, kuru lielāko daļu realizēja ārējā tirgū, kartupeļus galvenokārt patērēja pašu saimniecībā; ārpus saimniecības realizēja, atkarībā no ražas, ap 10-20%, pie tam galvenokārt Kurzemē. Turpretī Latgalē gandrīz visus kartupeļus patērēja pašu saimniecībā. Nelielu daļu, vidēji ap 3% no kopražas, realizēja spirta ražošanai.

Kartupeļi bija gandrīz vai vienīgais kultūraugs, kura stādījumu platības un kopraža kara laikā nebija samazinājusies. Taču aplūkojams 1921.-1929. g. stādījumu platības palielinājās no 59 līdz 80-85 tūkst. ha. Arī ražība bija zema, vidēji tikai 94,2 cnt/ha, kas izskaidrojams ar samērā zemo agrotehnikas līmeni. Kartupeļu ražība bija stipri atkarīga no meteoroloģiskajiem apstākļiem: ļoti zema tā bija slapjajā un vēsajā 1928. g., bet samērā laba laika apstākļu ziņa labvēlīgajos 1926. un 1929. g.

19.3.2. Lopkopība

Lopkopība kara un brīvības cīņu laikā tiešo kara postījumu, armijas izdarīto lopu rekvizīciju un bēgļu kustības dēļ bija cietusi prāvus zaudējumus. Lopu skaits bija samazinājies: 1920. g. zirgi bija 78%, liellopi – 84%, cūkas – 83%, aitas – 95% no 1913. g. skaita. Mājputnus sākumā reģistrēja tikai 1923., 1929. un 1935. g., kad izdarīja lauksaimniecības skaitīšanu, un tāpēc to skaits par starpgadiem nav parādīts.

Pirmajos pēckara gados lopu skaits ātri pieauga. To veicināja arī darba zirgu imports no ārzemēm ar mērķi nodrošināt zemes apstrādāšanai nepieciešamo vilcējspēku. Jau 1923. g. zirgu un liellopu skaits sasniedza pirmskara līmeni, aitu

skaits pat pārsniedza to, vienīgi cūku skaits nedaudz atpalika, jo iekšējā tirgus vajadzības bija segtas un trūka iespējas plašākam cūkgaļas eksportam. Zirgi tolaik laukos bija galvenais vilcējspēks un sakarā ar daudzo jaunsaimniecību veidošanu bijušo muižu vietā radās nepieciešamība to skaita palielināšanai; tas notika visu 20. g. periodu – 1929. g. zirgu skaits salīdzinot ar 1920. g. bija pieaudzis par 42% un spēja nodrošināt saimniecību zemes normālu apstrādi. Nepārtraukti palielinājās arī liellopi, no tiem it sevišķi govis, kas izskaidrojams ar specializāciju piensaimniecībā un piena produktu – sviesta un siera pastiprinātu attīstību.

19.8. tab. Kartupeļu ražošana Latvijā

Gads	Sējumu platība tūkst. ha	Kopraža tūkst.t	Ražība c no ha	Izlietots spirta rūpnīcās, t.t
1909.-1913.	79,6	638,5	80,2	...
1921.	58,9	673.8	114,4	23,2
1922.	68,8	675,6	98,2	24,6
1923.	79,5	578,1	72,8	21,3
1924.	74,9	675,7	90,2	20,7
1925.	79,1	750,5	94,9	29,9
1926.	82,1	1013,5	123,4	32,4
1927.	85,5	717,4	83.9	23,5
1928.	78,3	314,0	40,1	6,8
1929.	80,2	1079,7	134,6	16,5
1930.	93,6	1104,1	118,0	42,1
1931.	100,0	1167,0	116,7	42,2
1932.	102,4	1205,1	117,7	32,5
1933.	104,1	1402,6	134,7	46,4
1934.	107,6	1445,8	134,4	66,1
1935.	96,8	1461,2	118,1	81,5
1936.	119,8	1611,5	134,5	68,5
1937.	127,0	1782,0	140,3	75,6
1938.	137,7	1751,4	127,2	93.8
1939.	145,2	1640,1	113,0	...
Vidēji				
1921.-1929.	76,4	719,8	94,2	22,1
1930.-1935.	113,4	1357,1	119,7	61,0*)
1921.-1939.	95,9	1055,2	110,0	41,5**)

Avots: Latvijas lauksaimniecība, 1923., 1930., 1939.
*) Vidēji 1930.-1938. g.; **) Vidēji 1921.-1938. g.

Piena lopkopība

Par galveno lauksaimniecības ražošanas nozari pamazām, bet izteikti ar 20. g. beigām kļuva piena lopkopība. To veicināja vairāki jau minētie apstākļi:

- ganāmpulku varēja izveidot pašas saimniecības spēkiem, tas neprasīja lielus kapitāla ieguldījumus;
- valsts sniedza lielu palīdzību lopkopības pārraudzībai un citām lauksaimniecības biedrībām, pateicoties kuru darbībai stipri uzplauka piena lopkopība;

- Latvijā bija lielas dabīgo pļavu un ganību platības, kuras bija izmantojamas lētas zaļmasas ieguvei, liellopu ganīšanai vasaras periodā, kā arī siena sagatavošanai ziemas periodam.

19.9. tab. Mājlopu skaits Latvijā (tūkstošos)

Gads	Zirgi	Liellopi		Cūkas	Aitas	Mājputni
		Kopā	t.sk. slaucamas govis			
1913.	320	912	...	557	996	...
1920.	251	768	426	465	947	831
1921.	282	800	...	482	1132	...
1922.	303	810	...	402	1161	...
1923.	338	911	593	487	1488	1352
1924.	340	905	...	458	1235	...
1925.	352	916	...	497	1182	...
1926.	365	955	...	521	1152	...
1927.	369	967	672	535	1158	...
1928.	365	961	...	535	1090	...
1929.	356	978	721	382	906	2016
1930.	359	1026	728	523	873	...
1931.	366	1117	745	712	923	...
1932.	366	1153	784	581	984	3268
1933.	370	1156	803	586	1114	...
1934.	375	1158	807	686	1209	...
1935.	384	1275	875	803	1347	4092
1936.	389	1261	880	674	1352	...
1937.	392	1210	873	739	1334	4121
1938.	400	1224	878	813	1360	4391
1939.	415	1272	890	890	1469	4741
Vidēji						
1920.-1929.	332	897	...	476	1139	...
1930.-1935.	382	1185	826	701	1196	...
1920.-1939.	357	1041	...	589	1168	...

Avots: Latvijas lauksaimniecība, 1923.-1939. g.

Dabīgo pļavu siena raža pēc Valsts statistikas pārvaldes ziņām 20. gados vidēji bija ap 18-20 c no ha, tā bija mazāk atkarīga no laika apstākļu maiņām nekā graudaugu vai kartupeļu ražība. Arī laika apstākļu ziņā ļoti nelabvēlīgajā 1928. g. pļavu siena raža bija 17,7 c no ha jeb tikai par 10% mazāka nekā laika apstākļu ziņā labvēlīgajā 1929. g. (19,6 c no ha). Ražība gan bija atkarīga no pļavu tipa: purvu pļavās 1920.-1929. g. periodā tā bija sienam vidēji 12,1 c no ha, upju palieņu pļavās – 22,8 c no ha un kultivētās pļavās – ap 30 c no ha [12: 1930. g. 57-59].

Galvenā nozīme tomēr bija samērā labām galvenā piena pārstrādes produkta – sviesta – cenām un iespējām sviestu pārdot ārzemju tirgos. Eksportētā sviesta vidējās cenas 1922.-1925. gadā auga un arī pēc tam bija Latvijas ražotājiem pieņemamas. Valdības vadītājs K.Ulmanis norādīja, ka 1922. g. par 1 kg sviesta maksāja 3,38 latus, 1925. g. – 4,41 latus, 1928. g. – 4,08 latus un 1929. g. – 3.91 latu [23]. Tas pamudināja zemnieku saimniecības pievērsties piensaimniecībai, kā arī izkopt piena ganāmpulku.

Piensaimniecības attīstību sekmēja lopkopības pārraudzības biedrību un kopmoderniecību tīkla paplašināšana, kā arī valsts buļļu staciju izveidošana. Šis darbs bija iesākts jau pirms kara, bet kara laikā lielākā daļa bija likvidējušās. No pirmskara 88 kopmoderniecībām 1919. g. bija saglabājušās tikai 15; taču to atjaunošana pēc miera noslēgšanas notika ātros tempos. Jau 1922. g. to bija 85, tātad gandrīz sasniedza pirmskara līmeni [11: 29-30]. Bez tam 1922. g. darbojās arī 43 privātas moderniecības. Tomēr jāatzīmē, ka no visām moderniecībām 75% darbojās Vidzemē, 24,2% Kurzemē un Zemgalē, bet tikai viena – (0,8%) Latgalē. Pēc kara moderniecības bija vēl samērā vienkāršas, jo 73,4% no tām bija ar roku darbināmais tips. Kopmoderniecību modernizēšanai valdība 1922. gadā atvēlēja no Dzīves atjaunošanas fonda 16 milj. rubļu. Tas deva iespēju sākt pāreju no rokas kopmoderniecības tipa uz moderniecībām ar tvaika dzinējspēku. Palielinājās arī pienotavu skaits. 1927. g. to bija pavisam 559, no tām 449 kooperatīvās un 110 privātās. Pēc tam pienotavu skaits, it sevišķi privāto, sāka pakāpeniski samazināties, bet palikušās modernizējās un paplašināja savu darbību, pārvēršot mazās pienotavas par pakļautām krējotavām. Pārstrādātā piena daudzums turpināja augt: 1926. g. tas bija 79,6 tūkst. t., bet 1929. g. jau 428,5 tūkst. t jeb 5,4 reizes vairāk [9: 32091-32094 sleja].

Ļoti liela nozīme piena lopkopības izveidošanā bija lopkopības pārraudzības biedrībām, kuras palīdzēja zemniekam izvēlēties un izkopt tādas lopu sugas, kam attiecīgajā saimniecībā bija vispiemērotākie apstākļi; tāpat tās palīdzēja izdarīt audzējamo jaunlopu atlasi, ierīkot vaislas buļļu stacijas, risināt lopu ēdināšanas, lopu kaušanas un lopu veselības uzturēšanas jautājumus. Pirms kara 1914. g. lopkopības pārraudzības biedrību skaits bija sasniedzis 294, no kurām 1919. g. bija atlikušas divas. Pēc miera noslēgšanas to skaits strauji pieauga, 1922. g. jau bija 158 biedrības, kas apkalpoja 2986 saimniecības ar 37248 liellopiem, no kuriem 23127 bija govis [11: 42-49]. No šīm biedrībām tikai 2 bija Latgalē. Lopkopības pārraudzības biedrību skaits turpināja palielināties un 1929. gadā sasniedza 720, bet pārraugāmo liellopu skaits – 149228.

Lai uzlabotu lopu šķirnību, pie lopkopības pārraudzības biedrībām izveidoja vaislas buļļu stacijas. Pirms kara jau bija ierīkotas 133 šādas stacijas, bet pēc kara, 1918. g. vairs neviena no tām nepastāvēja, un darbs bija jāsāk no jauna. 1930. g. jau darbojās 270 vaislas buļļu stacijas, kurās bija galvenokārt Latvijas brūnās (LB) šķirnes buļļi. Tā kā stacijas bija izvietotas visā Latvijas teritorijā, tās pārraudzībā esošajās saimniecībās piena izslaukums pieauga no 1874 kg 1918. g. līdz 2461 kg no 1 govs 1929. g. jeb par 31,3%. 1929./1930. g. pēc produkcijas skaitīšanas datiem vidēji no 1 govs ieguva 1808 kg piena, pie kam Vidzemē 1985 kg, Zemgalē 1896 kg, Kurzemē 1682 kg, bet Latgalē tikai 1546 kg jeb par 22% mazāk nekā Vidzemē.

Līdz ar govju skaita, šķirnības un produktivitātes augšanu palielinājās arī pienotavās ražotais, kā arī eksportētais sviesta daudzums, it sevišķi pēc tam, kad 1921. g. 18. augustā tika nodibināta kopmoderniecību apvienība ar nosaukumu „Latvijas Piensaimniecības Centrālā Savienība". Ātrā laikā tā pārņēma savā kontrolē ap 80% no Latvijas sviesta eksporta. To Piensaimniecības Centrālā Savienība panāca, pastiprinādama kontroli pār eksportēto sviestu, izstrādādama noteikumus sviesta kvalitātes paaugstināšanai un izsūtīdama šos noteikumus sev pakļautām pienotavām. Latvija sviests ārzemēs ieguva labu slavu un pircēji varēja būt droši par tā kvalitāti. Sevišķi pieauga sviesta eksports uz Vāciju – Štetīnes, arī Libekas, Hamburgas u.c.

ostām, un tā līdz Pasaules krīzei kļuva par galveno Latvijas sviesta ievedējvalsti, ar 1924. g. daudzkārt pārspējot Lielbritāniju.

19.10. tab. Pienotavās ražotais un eksportētais sviesta daudzums un vērtība

Gads	Piensaimnieku sabiedrību pienotavās ražots sviests, t	Eksportētais sviests		Sviesta eksporta vērtība no eksporta kopvērtības
		tonnas	vērtība milj. lati	
1921.	...	10	0,04	0,1
1922.	...	955	2,76	2,6
1923.	2700	2902	9,27	5,7
1924.	3700	3666	13,49	8,0
1925.	7000	7154	30,26	16,0
1926.	10300	10134	37,45	19,9
1927.	11100	10761	41,27	18,7
1928.	13280	13006	52,48	20,3
1929.	15900	14830	58,65	21,6

Avots: LKV, 32108 sl., Ekonomists –1930, Nr.1

Sviesta eksporta vērtība 20. gados pieauga ļoti strauji, no 1922. gada līdz 1929. g. apmēram 21 reizi. Ar 1927. g. tā eksporta vērtība pārsniedza linu eksporta vērtību un sviests tūlīt aiz kokmateriāliem kļuva par nozīmīgāko Latvijas valsts ārzemju valūtas avotu. Pasaules saimniecības dziļā krīze, kas faktiski bija sākusies 1927. gadā un ļoti smagi skāra linu tirdzniecību, piensaimniecību vēl jūtami neskāra.

Piensaimniecības uzplaukumu ļoti sekmēja valdības nodibinātā kontrole pār sviesta eksportu. „Noteikumus par eksporta sviesta kontroli un izvešanu uz ārzemēm" Z. Meierovica valdībā izdeva 1922. gada 12. oktobrī, nosakot visa eksportējamā sviesta obligātu kontroli, un uzticot to Zemkopības ministrijas lauksaimniecības departamentam [19].

Saskaņā ar šiem Noteikumiem tika izdoti vairāki zemkopības un finansu ministra tālāki noteikumi par:

- moderniecībām, kuras ražo eksporta sviestu;
- organizācijām un privātām moderniecībām, kuras nodarbojas ar sviesta eksportu;
- eksportsviesta novērtēšanu, izmeklēšanu, apzīmēšanu un izlaišanu uz ārzemēm;
- sviesta eksporta arbitrāžas komiteju.

Pēc gada, 1923. gada 17. februārī, Saeima augstāk minēto noteikumu vietā pieņēma „Likumu par eksporta sviesta kontroli un izvešanu uz ārzemēm". Ar to, līdzīgi kā ar liniem, tika nodrošināta eksporta sviesta augsta kvalitāte un labā slava ārzemju tirgū, kam bija nozīme nozares uzplaukumā. Taču cenu kritums, kāds iestājās ar 1927. g., bija jūtams arī piensaimniecībā un radīja daudziem ražotājiem finansiālas grūtības.

Daudz mazāk nekā piena un sviesta ieguve attīstījās liellopu gaļas ražošana. Iemesls tam bija samērā zemās liellopu gaļas cenas pasaules tirgū un šī tirgus piesātinātība ar lēto Argentīnas, ASV un Jaunzēlandes gaļu: minētās valstīs lopus visu gadu bija iespējams turēt ganībās, nebija vajadzības pēc kapitālieguldījumiem lopu

mītņu celtniecībā, kamdēļ arī gaļas pašizmaksa bija zemāka nekā Latvijā. Liellopu audzēšana Latvijā tika izkopta tikai piena ražošanas virzienā, teļus un jaunlopus turēja galvenokārt piena ganāmpulka atražošanai, gaļas vajadzībā tika apmierināta ar izbrāķēto govju un neliela skaita teļu gaļu. Tas noteica arī ganāmpulka struktūru, kurā govju īpatsvars sākotnēji pieauga no 55% 1920. g. līdz 65% 1923. g. un ar 1927. g. nostabilizējās uz apmēram 70%.

Cūkkopība

Cūkkopība arvien ir bijusi liela nozīme lauku iedzīvotāju apgādē ar pārtiku. Cūkas labi izmantoja graudkopības, piensaimniecības, mājsaimniecības blakus produktus un atkritumus un nodrošināja ne vien pašu uzturam nepieciešamo gaļu, bet arī sagādāja ievērojamus naudas ienākumus. 19. gs. beigās līdz ar pilsētu iedzīvotāju skaita pieaugumu cūkkopība kļuva par patstāvīgu nozari, kas ražoja tirgum.

Pirmajos pēckara gados pilsētu iedzīvotāju skaits bija stipri samazinājies un līdz ar to arī vietējā tirgus pieprasījums pēc cūkgaļas; ārējais tirgus vēl nebija izveidojies. Tāpēc arī cūku skaits visus 20. gadus nesasniedza pirmskara līmeni (19.9. tab.). Lauku iedzīvotāji tās turēja pašapgādei, patērējot gadā ap 50 kg cūkgaļas uz cilvēku un apmēram 1/3 realizējot tirgū. No vidēji 476000 cūkām 1920.-1929. g. ik gadus pārdeva 150-200 tūkst. cūkas, pie kam pilsētām tās pieveda nokautā veidā; tikai pamazām palielinājās pilsētu kautuvēs kauto un pārstrādāto cūku skaits – no 30-31 tūkst. 1922.-1923. g. līdz 57-64 tūkst. 1928.-1929. g. Eksportēja tikai nelielu daudzumu cūkgaļas un bekona, pie kam cūkgaļas cenas tirgū bija zemas un nesedza Latvijā esošās izmaksas.

Latvijā pirmajos valsts pastāvēšanas gados audzēja galvenokārt pustreknās un treknās cūkas, kā arī turēja sivēnu mātes sivēnu ieguvei vietējam tirgum. Bekona cūku audzēšana Latvijā sākās galvenokārt tikai sākot ar 1922. g., kad sāka veidoties pirmie kooperatīvi gaļas eksportam, veidoja vaislas kuiļu stacijas, centās nokārtot cūku sugas uzlabošanas jautājumus un pievērsās cūku turēšanas un barošanas jautājumu izpētei. 1925. g. izveidoja cūku ciltsgrāmatu 1. sējumu, kurā ierakstīja jorkšīras un vācu dižciltīgās cūkas. Vaislas materiālu sāka ievest no ārzemēm – galvenokārt Zviedrijas un Anglijas. Cūkkopības izveidošanu atbalstīja arī valdība, kas 1923. g. izdeva „Noteikumus par eksportējamās gaļas un tās pārstrādājumu kontroli". Ar to sākās cūkgaļas eksports Latvijā. Eksportu veicināja arī centrālā savienība „Kurzemes", kas 1928. g. ierīkoja eksporta kautuvi Rīgā, un 1928. g. – pirmo bekona fabriku Rīgā.

Reģionāli cūkkopība bija izvietota nevienmērīgi – vairāk attīstīta tā bija Zemgales līdzenumā (Bauskas un Jelgavas apriņķī), Kurzemē (izņemot Ventspils apriņķi), Ziemeļvidzemē (Valmieras apriņķī) un Dienvidlatgalē (Daugavpils un Rēzeknes apriņķos). Samērā maz cūku turēja Sēlijā un Cemtrālvidzemes augstienē. Pa saimniecību tipiem cūkas vairāk turēja mazās saimniecībās, bet mazāk – zemes platību ziņā prāvās saimniecībās.

Aitkopība

Aitkopībai Latvijā ir bijusi liela nozīme jau kopš seniem laikiem, jo tā deva iedzīvotājiem gaļu, vilnu un ādas. Tā kā aitas ir samērā pieticīgas uztura ziņā, to skaits saglabājās arī kara laikā, un 1920. g. bija 947000 aitas (19.9. tab.). Pirmajos agrārās reformas gados to skaits pieauga un maksimumu sasniedza 1923. g. – 1488200, pie

kam sevišķi daudz to bija jaunsaimniecībās – vidēji katrā 6,8 aitas. Visvairāk aitu, rēķinot uz katru lauksaimniecībā izmantojamās zemes hektāru, bija Latgalē (it sevišķi Abrenes apriņķi) un Kurzemē, vismazāk Rīgas, Jelgavas un un Bauskas apriņķos.

1924. un 1928. g., sakarā ar nelabvēlīgajiem laika apstākļiem – lielu nokrišņu daudzumu un vēsu temeratūru, aitu skaits stipri samazinājās un 1928. g. bija vairs tikai 906000, pie kam galvenokārt mazražīgas rupjvilnas un pusrupjvilnas aitas.

Aitkopības attīstību kavēja vietējo aitu šķirņu neizkoptība un zemā produktivitāte. Vietējās neuzlabotās aitas dzīvsvars bija tikai 33-37 kg, vilnas nocirpums 1925. g. vidēji 1,28 kg. Pie tam vilna bija mazkvalitatīva, lielāko tās daļu lauku iedzīvotāji pārstrādāja vietējās kārstuvēs un vērptuvēs vai arī mājas apstākļos un izmantoja savām vajadzībām. Tirgū nonāca tikai nelieli vilnas daudzumi ap 0,2 milj. latu vērtībā, jo rūpnieki vietējo vilnu pirka nelabprāt. Neapmierinošs bija arī aitādu tirgus stāvoklis. Aitas lielākoties kāva uz vietām, jēlādu kvalitāte bija zema, arī cenas bija ļoti zemas. Ievērojot visu to, aitkopības speciālisti jau 1923. g. izvirzīja uzdevumu aitu šķirnības uzlabošanu, iegūtās gaļas, vilnas un ādu kvalitātes celšanu. Zemkopības ministrija izstrādāja plānu lauksaimnieku izglītības celšanai, aitu ganāmpulku šķirnības uzlabošanai. Tajā ietilpa aitu bonitēšanas sistēmas izstrādāšana, vaislas teķu turēšanas atbalstīšana, aitu barošanas jautājumu risināšana, kā arī smalkvilnas un pussmalkvilnas aitu skaita palielināšana. Līdzekļu trūkuma dēļ šo pasākumu realizēšana bija mazefektīva.

Putnkopība

Putnkopība Latvijā bija jauna nozare, jo līdz tam katrā zemnieka sētā bija nedaudz vistu, kas netika uzlūkotas par ienākuma avotu, bet kalpoja saimes apgādei ar olām un putnu gaļu. Par putnkopības nozares izveidošanu pirmo reizi sāka rūpēties toreizējā Latvijas lauksaimniecības centrālbiedrība un Latviešu lauksaimnieku ekonomiskā sabiedrība 1912. g., rīkojot speciālus priekšlasījumus un kursus, sniedzot putnu audzētājiem padomus. 1920. g. bija 813 tūkst. putnu, bet 1923. g. – 1352 tūkst. un 1929. g. – jau 2,0 milj. Putnu kopšanas un audzēšanas paņēmieni lielākoties bija primitīvi, kaut arī atsevišķās saimniecībās putnkopība bija labi nostādīta. Mājputnu skaits Latvijā nepārtraukti palielinājās, un to veicināja iedzīvotāju uztura uzlabošanās pilsētās un laukos, kā arī tas, ka šī nozare bija rentabla.

Galvenā nozīme putnkopībā bija vistām, kuras 1929. g. bija 91,9% no visiem putniem. Valdošās bija vietējās vistas ar mazu dējību (70-90 olas gadā), un mazām olām. Sākot ar 1926. g. sākās vietējo vistu uzlabošana, kā arī pāreja uz šķirnes, galvenokārt baltās leghornas vistām. Pīles bija 4,2%, galvenokārt Baltās Peķīnes pīles, tomēr to šķirnības uzlabošanas pasākumi bija nesistemātiski un deva mazu rezultātu. Zosis bija 3,0% un tītari – 0,9%. Pīles vairāk izplatītas bija Zemgalē un Kurzemē, zosis – Kurzemē. Putnkopības pāreja uz rūpnieciskām metodēm 20. gados vēl nenotika.

Biškopība

Biškopība ir viena no vecākajām lauksaimniecības nozarēm Latvijā, par kuras izplatību ziņas ir jau no 13. gs. Tā deva iedzīvotājiem ļoti nozīmīgus produktus – medu un vasku. Pirms Pirmā pasaules kara Latvijā pēc aptuveniem datiem bija ap 40 tūkst. bišu saimju. Kara laikā samazinātais vai brīžiem pārtrauktais cukura

ievedums cēla medus vērtību un 1923. g. bija 21996 dravas ar 67693 saimēm. Biškopības uzplaukumu veicināja arī tas, ka 1919.-1921. g. bija tai ļoti labvēlīgi laika apstākļi. No saimes ieguva vidēji ap 30 kg medus. Biškopība strauji attīstījās, nodibinājās ap 100 biškopības biedrības. Ar 1923. g. lielos daudzumos sāka ievest cukuru, sāka intensīvi darboties konfekšu fabrikas, medus cenas kritās un biškopju saimnieciskais stāvoklis pasliktinājās. Meteoroloģiskie apstākļi 1923. g. nebija bitēm labvēlīgi. Tomēr biškopība, kas strādāja galvenokārt iekšzemes tirgum, turpināja attīstīties, un saimju skaits 1929. g. sasniedza 85020. no saimes vidēji gadā ieguve ap 18,6 kg medus.

Dravas bija nelielas, vidēji katrā bija tikai 3,1 bišu saime 1923. g. un 3,2 saime 1929. g., taču tās uzrādīja tendenci palielināties. Lielas dravas, kurās bišu saimju skaits pārsniedza 100, bija ļoti maz. Medus ražība, kā arī kopraža pa gadiem bija svārstīga, 1929.-1939. g. periodā variējot ražībā no 8,1 līdz 19,0 kg no saimes, un atkarājās no gada meteoroloģiskajiem rādītājiem. Dravas parasti izvietoja augļu dārzos pie mājām, daļu sezonas laikā izvedot bišu ganībās (piem., viršu laukos). 20. gados sāka sēt arī speciālus medus augus.

19.11. tab. Biškopības galvenie rādītāji Latvijā

Rādītāji	Gadi			
	1923	1929	1935	1939
Dravu skaits	21996	26712	41814	...
Saimju skaits	67693	85020	163906	222500
Vidējā ražība, kg no saimes:				
• Medus	9,8	18,55	8,06	15,3
• vaska	1,3	1,38	...	...
Kopraža, 1000 kg:				
• medus	...	1258,7	1319,3	2130,4
• vaska	...	91,2	...	...

Avots: Pēc Latvijas lauksaimniecības 1923.-1939. datiem

Zirgkopība

Zirgkopībai Latvijā gadu tūkstošiem bija liela nozīme, jo zirgs visu laika periodu bija nevien galvenais vilcējspēks lauksaimniecībā, bet kalpoja arī kā kara zirgs kavalērijā un vezumniekos, tāpat jāšanai un satiksmei. Traktori, kā arī automašīnas lauksaimniecībā Latvijā plašāk ieviesās tikai ap 20. gs 30. gadiem. Tāpēc arī zirgu skaitam un to vecuma struktūrai vienmēr bija liela nozīme. Zirgu skaita veidošanās un attīstība parādīta 19.9. tabulā, kas parāda, ka no 320000 zirgiem, kas Latvijas teritorijā bija pirms Pirmā pasaules kara, pēc Brīvības cīņām bija saglabājušies tikai 251000, un jaunā valsts nespēja veikt visus nepieciešamos lauksaimniecības darbus zirga trūkuma dēļ. Līdz ar to Latvijas zemkopības ministrijas pirmais uzdevums bija darba zirgu skaita pavairošana ar mērķi panākt tā pieaugumu tādos apmēros, lai Latvija varētu veikt nepieciešamos pasākumus kā lauksaimniecībā, tā arī citās nozarēs. Šis uzdevums tika risināts sekmīgi, iepērkot darba zirgus Lietuvā, Dānijā, Holandē un Igaunijā, un jau 1923. g. zirgu kopskaits Latvijā pārsniedza pirmskara līmeni un turpināja pieaugt līdz pat 1940. gadam.

Lai noskaidrotu zirgu daudzumu un sugas turpināšanas iespējas, 1921.-1922. g. valsts uzdevumā veica vaislas ērzeļu un ķēvju reģistrāciju un iedalīšanu trīs šķirās: vaislai derīgos, pagaidām pielaižāmos un vaislai nederīgos. Valdība izdeva arī „Noteikumus par vaislas ērzeļu izlasi", un 1923. gada 1. janvārī atļāva vaislai lietot tikai I un II šķiras ērzeļus. Lai apkarotu zirgu zādzības, ieviesa zirgu pases un reģistrēšanu. Lai zirgi nebūtu jāpērk ārzemēs, sākot ar 1919. g. ierīkoja vaislas ērzeļu stacijas, kuras nodeva zemkopības ministrijas lauksaimniecības departamenta pārziņā. 1921. g. izveidoja Valsts Oktes zirgaudzētavu, un gadu vēlāk – Rīgas centrālo vaislas punktu. Izdeva arī noteikumus par valsts un privāto ērzeļu vaislas staciju ierīkošanu un instrukciju par ķēvju aplecināšanu. 1929. g. zirgu kopskaits sasniedza 356,3 tūkst., no tiem darba zirgi vecumā no 3-15 g. bija 293,2 tūkst. jeb 82,2%, kumeļi un jaunzirgi – 38,3 tūkst. jeb 10,8% un 15 un vecāki zirgi 24,8 tūkst. jeb 7,0%.

Reģionāli visvairāk zirgu bija Latgalē, Zemgalē kā arī Rīgas, Liepājas un Aizputes apriņķos. Sliktāks nodrošinājums ar zirgiem, rēķinot uz 100 ha lauksaimniecībā izmantojamo zemi bija Cēsu, Valmieras un Ventspils apriņķos.

19.4. Valsts mežsaimniecības izveidošanās

Valsts mežsaimniecības zemes veidojas no diviem avotiem: a) no bijušiem valsts (kroņa) zemes mežiem un no b) agrārreformas gaita no valsts pārņemtiem muižu mežiem. Saskaņā ar Valsts statistiskās pārvaldes datiem, 1923. g. lauksaimniecības skaitīšanā pavisam kā meža zemes un krūmus uzskaitīja 1780,4 tūkst. ha, no kuriem valsts pārziņā pārņēma 1526,9 tūkst. ha. No tiem, pēc aptuvena vērtējuma, 80% bija skuju koku (galvenokārt priežu un egļu), bet 20% – lapu koku (bērza, alkšņu, apses un citu koku) meži. Līdz ar to apm. 85% meži tika pakļauti Latvijas valsts un tautas interesēm. Latvijā atgriezās daudzi mežu speciālisti, kas līdz tam bija izkaisīti pa plašo Krieviju, un sāka veidot valsts mežu politiku. Jau 1919. gadā Pagaidu Valdība Liepājā zemkopības ministrijas ietvaros izveidoja Mežu departamentu. Tā sastāvā 1921. g. nodibināja Mežu lietu padomi, kam bija jāizstrādā plašo valsts mežu pārvaldes un izmantošanas kārtība. Sākuma periodā Latvijas Republikā vēl bija spēkā Krievijas valdības 1905. g. Mežu nolikums, taču dzīve spieda izdarīt tajā reformas, it sevišķi tamdēļ, ka privātie meža īpašnieki pirmajos republikas gados izcirta lielās platībās un gandrīz neveica apmežošanu. Tāpēc Pagaidu Valdība jau 1919. g. augustā bija spiesta noteikt meža aizsardzību privātajās saimniecībās. Drīzi pēc tam, 1921. g. ieviesa virsmežniecību sistēmu, iedalot valsts mežus virsmežniecībās, kurām nodeva plašu teritoriju, parasti 10000-35000 ha platībā. 1928. g. bija 82 virsmežniecības, kuru vidējā platība bija 22220 ha, kas savukārt iedalījās 377 mežniecībās ar vidējo platību 4830 ha un 2997 apgaitās. Lai ieviestu kārtību, jau 1923. g. pieņēma Mežu aizsardzības likumu. Noteica ik gadus meža izmantošanas tāmi, kas 1921.-1924. g. bija 3,85 milj. ciešmetru gadā, bet 1925.-1929. g. – 3,91 ciešmetri gadā.

Pirmajos Latvijas brīvvalsts gados tāmi ik gadus pārpildīja par apm. 50%, jo vajadzība pēc būvmateriāliem bija ļoti liela. To veicināja „Likums par būvkoku izsniegšanu lauksaimniecības vajadzībām", kuru pieņēma sakarā ar agrārās reformas izpildi. Šis likums paredzēja būvkoku izsniegšanu no valsts un komunāliem mežiem:

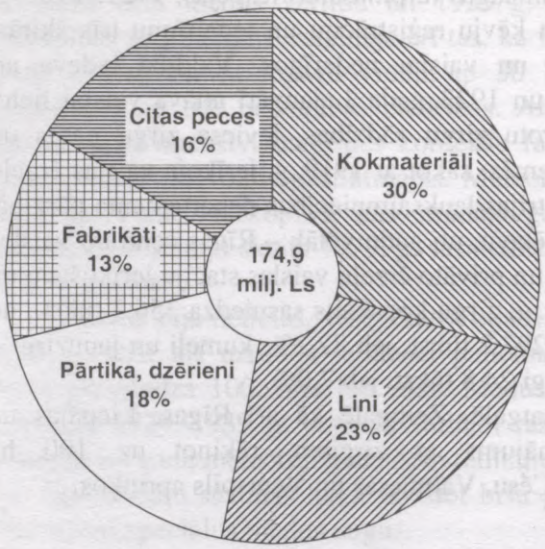

19.3. att. **Latvijas eksports vidēji 1923.-1926. gados (milj.ls.) un tā sadalījums (%)**

- par 2/3 no būvmateriālu vērtības pastāvošām saimniecībām, kuras karā nav nopostītas vai nodedzinātas;
- par 1/3 no būvmateriālu vērtības pastāvošām saimniecībām, kas karā nopostītas vai nodedzinātas, kā arī jaunsaimniecībām, paplašināmām saimniecībām, viensētās sadalāmām saimniecībām un lauku pašvaldībām;
- par brīvu – soda ekspedīcijās 1905. g. revolūcijā nopostītām un nodedzinātām neatjaunotajām saimniecībām; tāpat būvkoki izsniedzami par brīvu kara invalīdiem un karā kritušo pilsoņu ģimenēm, kuriem zeme piešķirta uz priekšrocības tiesību pamata.

Parāds par izsniegtajiem būvkokiem jāsāk atmaksāt pēc 5 gadiem, skaitot no koku izsniegšanas laika [Likuma krāj. 260, 1920. g. 21. dec.].

Instrukcija būvkoku izsniegšanai lauksaimniecības būvniecībai paredzēja arī saimniecības dzīvojamai ēkai, kūtij, labības šķūnim un klētij izsniedzamās būvmateriālu normas atkarībā no zemes platības.

Likums paredzēja arī malkas, žagaru un celmu pārdošanu par pazeminātām cenām lauksaimniecībai. Taču lietas sarežģīja tas, ka meži nebija vienmērīgi sadalīti pa valsts teritoriju, un bija apriņķi, kuros būvmateriāli un malka trūka vai bija par daudz.

Karā nopostīto ēku atjaunošana un ar agrārreformu saistīto ēku celtniecībai pēc provizatoriskiem aprēķiniem bija nepieciešami apmēram 20 miljoni kubikmetri lietkoki. Ikgadēja lietkoku (bez malkas un citām vajadzībām) pieaugumu tāme bija ap 1,6 milj. kubikmetru, un tātad dzīves atjaunošanai vien bija nepieciešams izdalīt ap 12 g. lietkoku pieauguma normu. Tā kā kokmateriālus vēl bija nepieciešams pārdot eksportam budžeta vajadzību segšanai, tad arī 1926.-1929. g. ik gadus izcirta 5,8-7,2 milj. kubikmetru koksnes, no kuras 43-60% tika izsniegti vietējiem iedzīvotājiem. Līdz ar to jākonstatē, ka šāda Latvijas saimnieciskās dzīves atbalsta politika bija iespējama tikai pateicoties tam, ka valsts bija paturējusi mežus savā īpašumā un nevis atdevusi privātīpašniekiem peļņas iegūšanai. Līdz ar to vēlreiz ir jānoraida, kā nepamatota, „liberālo tautsaimnieku", tai skaitā arī A. Aizsilnieka valsts politikas kritika par bijušo kroņa un agrārreformas gaitā atsavināto mežu pārņemšana valsts īpašumā un jānorāda, ka bez šāda soļa Latvijas valsts izveidošana būtu bijusi problemātiska.

Tomēr Latvijas mežu nozīme bija liela ne tikai saimnieciskās dzīves atjaunošanā, bet tie deva arī gandrīz trešdaļu no valsts eksporta. Vidēji 1923.-1926. g. (kad jau bija pāriets uz valsts valūtu – latu) eksporta kopvērtība bija 174,9 milj. latu,

un no tās kokmateriāli deva 52,2 milj. latu jeb 29,8% (19.3. att.). Bez tam tie nodrošināja darbu daudziem strādniekiem, kā arī topošai Latvijas kuģniecībai.

Tomēr kokmateriāli nebija vienīgie, ko Latvijas iedzīvotāji ieguva no valsts mežiem. Meži deva arī t.s. *otršķirīgos mežmateriālus* – sveķus, egļu mizas, priežu un egļu zarus, Jaungada eglītes, koku un krūmu dekoratīvos materiālus un citus. Meži deva arī blakusmateriālus – savvaļas augus, ogas, sēnes, ārstniecības augus; tajos caurmērā gadā ieguva 5000-6000 t dzērveņu, ap 6000 t melleņu, 7000 t brūkleņu, 1500-1700 t aveņu, 1400-1500 t zileņu. Nedrīkst aizmirst arī riekstus, kas sevišķi daudz bija Balvos (kas sākumā bija pie Ludzas apriņķa, vēlāk tika izveidots kā pastāvīgs Jaunlatgales un pēc tam Abrenes apriņķis), kur šodien ir Lazdukalna, Lazdulejas un citi pagasti, kuros daudzas jaunsaimniecības izmaksāja savas zemes ar ienākumiem, ko saņēma no riekstiem. Bez tam mežus izmantoja arī lopu ganīšanai, zāles pļaušanai un bišu dravu izvietošanai, it sevišķi laikā, kad ziedēja virši. Nozīmīgu vietu ieņēma arī medību saimniecība. Tādējādi valsts meži palīdzēja izdzīvot daudziem desmitiem tūkstošu zemnieku, kā arī pilsētniekiem.

Latvijas sākuma gados Latvijas valsts sāka arī apzinātu mežu uzlabošanas politiku. Pie tās pieder mežu mākslīgā atjaunošana, pie kuras pieskaitāma meža koku sēklu vākšana, stādu audzētavu ierīkošana un meža sēja. Parādījās arī selekcijas elementi – labāko koku atstāšana par sēkliniekiem kailcirtes, sliktāko koku izvākšana. Ļoti nozīmīgs pasākums bija mežu nosusināšanas aizsākums, kas izvērsās pēc tam, kad mežzinātnieks E. Ostvalds bija pierādījis šī pasākuma lielo efektivitāti, jo daudzi meži bija pārāk slapji. Taču mežu nosusināšana plašāk izvērsās galvenokārt pēc 1929. g., kad agrārreforma tuvojās noslēgumam, valstij radās līdzekļi un varēja sākt domāt par saimniecības tālāk veidošanu. Liela nozīme bija arī mežu aizsardzībai pret ugunsgrēkiem, kuri Latvijā bija diezgan izplatīti un nodarīja mežiem lielu postu.

19.5. Lauku iedzīvotāju sociālais stāvoklis

Līdz ar agrārās reformas izvešanu ļoti stipri izmainījās lauku iedzīvotāju sociālais stāvoklis. Pirms Pirmā pasaules kara valdošais slānis laukos bija bezzemnieki un kalpi, kuri Vidzemē un Kurzemē bija ap ¾ no visiem lauku iedzīvotājiem. Latgalē bezzemnieku bija maz, bet liels bija sīkzemnieku skaits, kas nespēja pārtikt no savas zemes un sezonveidīgi meklēja darbu ārpus savas saimniecības. Agrārās reformas gaitā stāvoklis stipri izmainījās. Jau 1923. g. bija pavisam 193741 saimniecības, no kurām 148029 jeb 76,4% bija vecsaimniecības, 35994 jeb 18,6% – jaunsaimniecības un 9718 jeb 5,0% – citas saimniecības. 1929. g., kad agrārā reforma lielākoties bija pabeigta, kopējais saimniecību skaits bija 266113, no kurām 62156 jeb 23,4% bija jaunsaimniecības un 41443 jeb 15,6% – sīksaimniecības [12: 1923., 1930. g.].

Līdz ar jaunsaimniecību izveidošanu izmainījās lauku iedzīvotāju sociālais sastāvs, jo daudzi bezzemnieki saņēma zemi. Līdz ar to bezzemnieku un kalpu skaits stipri samazinājās, tomēr viņu bija diezgan daudz; pēc 1923. gada lauksaimniecības skaitīšanas datiem bija 186678 laukstrādnieki, bet pēc 1929. gada skaitīšanas datiem – 158399. Samazinājums par 15,2% izskaidrojams galvenokārt ar to, ka starplaikā daudzi bija saņēmuši zemi no Valsts zemes fonda. Saimniecībās ar zemes platību lielāku par 1 ha bija 745485 iekšzemes strādājošie, no viņiem 640109 vai 85,9% bija īpašnieki un viņu ģimenes locekļi, bet 105376 vai 14,1% algoti iekšzemes strādnieki.

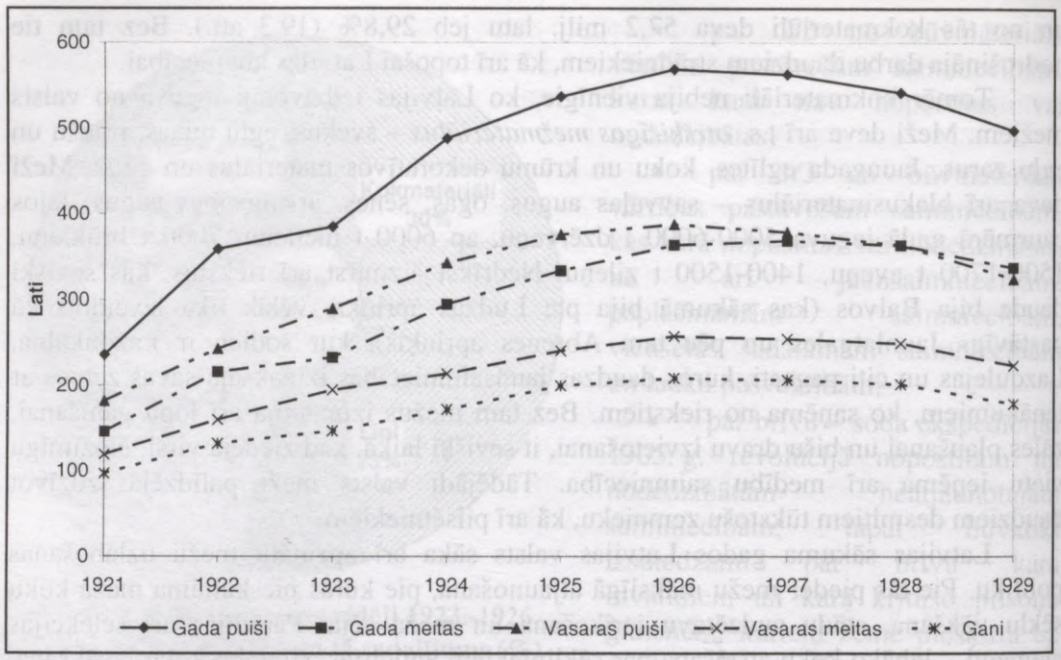

19.4. att. **Laukstrādnieku algas 1921.-1924. g. (lati)**

Bez iekšzemes strādniekiem bija diezgan liels skaits arī ārzemju laukstrādnieku, kas 1930. g. sasniedza 23174. Lielākā daļa – 18200 jeb 81% nāca no Lietuvas, kurai sekoja Polija un Igaunija. Ārzemju laukstrādniekus visvairāk algoja Zemgalē.

Šie skaitļi liecina, ka lauksaimniecība vairumā gadījumu gāja pa ekstensīvās ražošanas ceļu, necentās iegādāties ražīgākas mašīnas un darbarīkus, bet mēģināja iztikt ar lēto cilvēku darbaspēku. Iemesls daļēji tam bija arī brīvu kapitālu trūkums.

Jau 20. g. bija novērojama arī liela teritoriāla darbaspēku kustība, kas 1929. g. aptvēra 96493 cilvēkus, bet 1930. g. – 108059. Daudzi laukstrādnieki, gani, būvstrādnieki, grāvrači un citi strādnieki devās darba meklējumos ārpus sava pagasta, pie kam liels bija latgaliešu skaits, kas pastāvīgi vai uz sezonu strādāja Zemgalē, Kurzemē un Vidzemē. Vienlaikus notika arī laukos strādājošo vēlme pārcelties uz pilsētām, taču iespējas šai ziņā nebija lielas, jo pilsētās valdošie bija sīkie un vidējie uzņēmumi, kuri nespēja uzņemt visus darba gribētājus.

Laukstrādnieku algām Latvijā līdz 1926. g. bija kāpjoša tendence sakarā ar pirmo pēckara gadu labvēlīgo saimniecisko situāciju. Taču tad stāvoklis pasliktinājās un 1927. g. pasaulē sākās lauksaimniecības krīze, kas šai nozarē sākās apm. 2½ gadus pirms Pasaules ekonomiskās krīzes. Rietumvalstis izmisīgi meklēja noieta tirgu lauksaimniecības precēm, un Latvija pakāpeniski zaudēja iekšējo tirgu, kas nonāca ārvalstu rokās, un lielos apmēros pieauga graudu un citu lauksaimniecības produktu ievedums. Daudzi zemnieki nokļuva materiālās grūtībās, un tas atspoguļojās ar kalpu algu krišanā, kas sākās ar 1927. g. Lauksaimniecības strādnieku algas parādītas 19.4. attēlā. No tām redzam, ka strādnieku – vīriešu algas bija par apmēram ⅓ augstākas nekā sievietēm. Bez vietējiem laukstrādniekiem plaši izmantoja arī iebraucējus no Latgales, kā arī no ārzemēm, galvenokārt no Lietuvas. Perioda beigas pieauga arī laukstrādnieku imports no Polijas. Tas norādīja, ka Latvijā dzīves apstākļi šai laikā bija labāki nekā kaimiņvalstīs.

Bez algas strādnieki parasti saņēma arī brīvu dzīvokli un uzturu. Diemžēl, dzīves apstākļi arī Latvijā bija pieticīgi, tikai retumis bija izbūvētas atsevišķas kalpu mājas vai dzīvokļi. Darbalaiks, kas pilsētā bija noteikts uz 8 stundām dienā, uz laukiem nebija normēts un vasarā ilga līdz 12 stundām dienā. Analizējot lauksaimnieku stāvokli. O.Krastiņš secina: *„Diemžēl ievērojami mazāk valsts rūpējas par tiem lauku iedzīvotājiem, kuri kaut kādu iemeslu dēļ nevarēja iegūt savu saimniecība un strādāja par laukstrādniekiem"* [7: 34-39].

* * *

Nobeidzot lauksaimnieciskās dzīves atjaunošanas perioda (1920-1929. g.) lauksaimniecības apskatu, jākonstatē, ka tas bija lielas sajūsmas, entuziasma, darba un pienākuma laiks. Laukos noslēgumam tuvojās agrārā reforma. Līdz 1928. g. turpat 36 tūkst. bijušo bezzemnieku, kalpu un rentnieku bija ieguvuši zemi un ķērās pie savu saimniecību ieveidošanas. Viņiem gan trūka zināšanu un kapitāla, taču to centās atvietot ar ilgu un smagu darbu. Bija atjaunotas vai no jauna uzbūvētas visnepieciešamākās ēkas, atjaunoti sējumi un palielināts mājlopu skaits. Sakarā ar pilsētu iedzīvotāju skaita samazināšanos salīdzinājumā ar pirmskara periodu bija sarucis arī iekšējais lauksaimniecības produktu tirgus un lauksaimniekiem bija vairāk jāorientējas uz pasaules tirgu. Zemkopji centās izmantot pasaules tirgus konjunktūru. Sevišķi tas attiecās uz linkopību, kura 1920.-1925. g. deva ļoti lielus eksportpreču daudzumus. Tomēr tas neturpinājās ilgi, 1927. g. pasaules tirgū sākās spēja linšķiedras cenu krišanās un linkopība nokļuva krīzes situācijā.

Sekmīgi attīstījās piensaimniecība, jo pasaules tirgū sviesta cenas bija augstas, arī pārdošanas iespējas labas. Sakarā ar to sviesta eksporta daudzumi strauji pieauga, un daudzas saimniecības no jauna sāka specializēties piena lopkopībā. Ar 1926. g. gan sākās sviesta cenu lejupslīde pasaules tirgū, taču līdz 1929. g. tā vēl nebija tik liela, lai jūtami skartu Latvijas piena ražotājus, kaut arī daudzi jau bija spiesti strādāt ar minimālu peļņu.

Labības audzēšana attīstījās lēni un samērā maz, jo graudu cenas pasaules tirgū bija zemas un vietējie labības ražotāji nespēja sacensties ar spēcīgajiem ASV un citiem graudu eksportētājiem. Rezultātā ik gadus lielus labības daudzumus, it sevišķi kviešus un rudzus, ieveda, un valsts nokļuva lielā ārzemju labības importētāju atkarībā. Labības ievešanai aizgāja lieli ārzemju valūtas daudzumi, kurus vienkārši apēda un nevarēja izlietot mašīnu un iekārtu iepirkšanai rūpniecības rekonstrukcijai.

Lauksaimniecības plašām saistībām ar pasaules tirgu (it sevišķi ar ASV, Angliju un Vāciju), bija savas pozitīvās un negatīvās puses. Pozitīvā bija tā, ka Latvijai pavērās lielas iespējas paplašināt atsevišķu nozaru (piem., piensaimniecības) ražošanas apjomus, bet negatīvā – tā, ka ražošana tika pakļauta pasaules tirgus svārstībām.

Pasaules saimniecības attīstība šai laikā bija pretrunīga. Pēc kara vadību sāka pārņemt ASV, kas savas saimnieciskās ekspansijas nolūkos sludināja brīvā tirgus idejas, jo tas deva iespēju iekļūt citu valstu tirgos un pat dažādā ziņā iegūt tur valdošo vietu. 20. gados notika spēcīgāko rūpniecības valstu uzplaukums un bagātināšanas uz mazāk spēcīgo lauksaimniecības valstu rēķina. Plaisa starp rūpniecības un lauksaimniecības valstu ienākumiem auga, pēdējās mēģināja aizsargāties, ievedot preferenču (aizsarga) muitas, ievedkontigentus svarīgākām precēm. ASV, turpretī, prasīja brīvtirdzniecību un muitu atcelšanu. Stāvokli pasliktināja tas, ka jau 1927. g. sākās vispārēja lauksaimniecības produktu cenu lejupslīde pasaules tirgū, kas

1928.-29. g. noveda pie dziļas depresijas lauksaimniecībā. Pretrunu novēršanai 1927. g. tika sasaukta Pasaules saimnieciskā konference, kura bija spiesta konstatēt, ka pastāv dziļa atšķirība starp rūpnieciski spēcīgo un lauksaimniecības valstu viedokli brīvtirdzniecības jautājumos. Tautu Savienība ierosināja „muitas pamieru" un ieteica valdībām vairāk interesēties tieši par saimnieciskajiem, ne tikai politiskajiem jautājumiem.

Vislabāko stāvokļa analīzi deva pazīstamais diplomāts, Latvijas pirmās republikas pēdējais ārlietu ministrs V. Munters 1931. g. rakstot: *„Rūpniecības valstis pēc kara atžirga ātrāk un pārgāja uzbrukumā, uzskatīdamas lauksaimniecības valstu tirgus par savas izplešanās dabīgiem objektiem. Lauksaimniecības valstis centās visādiem līdzekļiem noturēt līdzsvaru savās mājās. Uzbrucēji radīja leģendu par ārkārtīgi augstiem „muitas mūriem", par mākslīgi veicinātām „siltumnīcu" rūpniecībām, par spaidiem un šķērsļiem starptautiskā tirdzniecībā. Uzbrucēji aizmirsa, ka viņu rīcība bija tikpat egoistiska kā apdraudēto lauksaimniecības valstu aizstāvēšanās. Kā var prasīt no lauksaimniecības valstīm, lai tās atver savus tirgus, ja šais tirgos nav pirktspējas, ja pašām lauksaimniecības valstīm nedod iespēju novietot savus ražojumus ārzemēs un tā iegūt līdzekļus apmaksai."* [3: 1931. g. 753-757].

Tautu Savienības izsludinātais „muitas pamiers" nespēja iedarboties, jo sākās pasaules ekonomiskā krīze.

Literatūra

1. Aizsilnieks A. (1968). Latvijas saimniecības vēsture 1914.-1945. Apg. Daugava Sundbyberg (Zviedrija). – 983 lpp.
2. Dunsdorfs Ed. (1939). Dažas Latvijas 19. gs. otrās puses iedzīvotāju skaita attīstības problēmas. – LVJŽ, 1939. g. nr.2(10). – 214.-270. lpp.
3. Ekonomists. Žurnāls. 1920.-1931. gadi.
4. Die Flachwirtschaft Lettlands (1942). R. – 63 S.
5. Foelkersahm H. (1923). Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands und die Unwaelzung der Agrarverhaeltnisse in der Republik Lettland. Greifswald. – 146 S.
6. Klive A. (1928). Latviešu pilsonības saimnieciskā politika 1918-1928. g. R. – 43 lpp.
7. Krastiņš O. (1992). Latvijas Republikas saimniecības vēstures mērķi. – Latvijas ZA Vēstis. A. Nr.12. – 34.-39. lpp.
8. Kreišmanis P. (1936). Mūsu lauksaimniecības līkumotais ceļš. – Sējējs, 1936. g. Nr.5. – 482.-483. lpp.
9. Latviešu konversācijas vārdnīca. 16. sēj. (1937-1938). A.Gulbja apg. R.-30721-32764.
10. Latvijas Agrārā Reforma (1930). Agrārās reformas likuma desmit gadu atcerei. Zemkopības min. izd. R.-743+pielik.208 lpp.
11. Latvijas kooperācijas gada grāmata (1924). Otrais gads. Izd. Latvijas kooper. kongr. pad. R – 234 lpp.
12. Latvijas lauksaimniecība, 1923.; 1930. Valsts Statistiskā pārvalde 1924.; 1931. R. – 179 un 244 lpp.
13. Latvijas mežu vēsture (1999). WWF – Pasaules Dabas Fonds. R. – 363 lpp.
14. Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados (1928). R. – 805 lpp.
15. Latvijas zeme, zemnieks un viņu darbs (1940). Autoru kolektīvs. Lauksaimniec. Izd. R.-600 lpp.
16. Lauksaimniecības departamenta gada grāmata. I gads. (1923) Lauksaimn. Dep-ta izd. R.-545 lpp

17. Likums par eksporta sviesta kontroli un izvešanu uz ārzemēm. Izsludināts 1923. g. 17. febr. – Valdības Vēstnesis, 1923. g. nr.40.
18. Markaus V. (1922). Agrārās reformas gaita Latvijā. 1919-1922g. A.Gulbja apg. R. – 418 lpp.
19. Noteikumi par eksporta sviesta kontroli un izvešanu uz ārzemēm. Pieņemti ministru kabinetā 1922. gada 12. oktobrī.
20. Salts A. (1930). Lettlands Wirtschaft und Wirtschaftspolitik. R. – 167 S.
21. Skujenieks M. (1927). Latvija. Zeme un iedzīvotāji. A. Gulbja apg. R. – 752 lpp.
22. Skujenieks M. (1938). Latvijas statistikas atlass. XX. Valsts statistikas pārvalde. R. – 63 lpp un teksts 55 lpp.
23. Ulmanis K. (1933). Kas jādara un kā. II daļa. Saimnieciskās rocības atdzīvināšanai un valsts budžeta sabalansēšanai. R. – 365 lpp.

20. Lauksaimniecība pasaules krīzes gados (1929.-1933. g.)

20.1. Krīzes ietekme uz pasaules ekonomisko domu

Par pasaules saimnieciskās krīzes sākumu parasti pieņem 1929. gada oktobri, kad ļoti lielu, nekontrolētu biržas un banku spekulatīvo darījumu rezultātā ASV izraisīja akciju cenu sabrukums. 28.-29. oktobrī Ņujorkas biržā panika sasniedza augstāko punktu, nedēļas laikā tā pārmetās uz citām biržām un atvēra visu ASV. Akciju kurss nokritās katastrofāli, izraisījās banku krīze, maksājumu pārtraukšana, tam sekoja labības un izejvielu preču cenu sabrukums, uzņēmumu bankroti. 1930. g. ASV jau bija vispārēja saimnieciskā krīze, no šejienes tā pārsviedās uz Eiropu, pirmā kārtā Vāciju, tad arī uz Angliju un citām valstīm.

Pasaules saimnieciskā krīze skāra arī Latviju. Vispirms bankrotēja sabiedrība „LATS" un Latvijas lauksaimniecības ekonomiskā biedrība, pēc tam divas bankas. Krīze smagi skāra lauksaimniecību. Linšķiedras cenas no 1930. gada 1. janvāra līdz decembrim pazeminājās par 39%, sviesta cenas 1930. g. pret 1929. g. pazeminājās par 20%, bet 1931. g. – par 35,3%. Saruka arī pārvedumu apjomi, Rīgas noliktavās uzkrājās sviests, bekons, lini. Lauksaimniekiem vairs nebija ar ko maksāt par iepirktām precēm, tie nevarēja nomaksāt parādus bankām. Pazīstamais Latvijas politiķis A.Klīve norādīja, ka krīze sakrita ar laiku, kad izbeidzās plūdu laiku (1928. g.) parādu moratorijs, un zemniekiem bija jāsāk atmaksāt parādus un dzēst procentus. Zemnieki nokļuva grūtā stāvoklī, jo ārzemju bankas parādus un procentus piedzina bez žēlastības, tās spekulēja uz lata devalvāciju, iepirka ārzemju valūtu un domāja tikai par peļņu [4: 195-204].

Zemnieku parādi bija lieli, jo bankas tiem kredītus 20. g. bija labprāt piešķīrušas un daudzi tos arī ņēma – gan tādas saimniecības, kam tie bija nepieciešami ražošanas paplašināšanai, inventāra un mašīnu iegādei, gan arī tādas, kuras, prātīgi saimniekojot, būtu varējušas bez kredītiem iztikt. Kā norādīja profesors, agrārās politikas speciālists P. Starcs, kreditēšanās bija kļuvusi par modes lietu, un daudzi neaprēķināja, vai spēs parādus atmaksāt; bija ticība, ka notiks jauns cenu pieaugums un līdz ar to būs viegli parādus dzēst [7: 287-297].

Kredīta ņēmējus neatbaidīja arī augstie procenti par aizdevumu. 1928./29. g. uz 1 hektāru derīgas zemes vecsaimniecībās parādu kopsumma bija Ls 50,57, bet jaunsaimniecībās pat Ls 163,98, tas ir, 3,2 reizes vairāk. Tas izskaidrojams ar to, ka jaunsaimniekiem, kā jau minējām, bija ilgtermiņa kredīti zemes izpirkšanai, kā arī lielāka vajadzība pēc aizņēmumiem saimniekošanas uzsākšanai – ēku būvei, lopu un inventāra iegādei. Grupējot saimniecības pēc zemes platības, redzams, ka lielākie parādi bija mazajām saimniecībām ar zemi līdz 20 ha, bet mazāki parādi lielajām saimniecībām, jo piešķirtā platība zemes reformas gaitā jaunsaimniekiem galvenokārt bija 15-22 ha.

Kredītu saimniecība šai laikā bija „uzpūsta", lielākā daļa lauksaimnieku tos bija ņēmuši vieglprātīgi, bez pamatota aprēķina par atmaksāšanas iespējām. Taču sekas

bija neparedzētas – iestājās krīze, daudzi vairs nespēja parādus atmaksāt. Sākās bankroti – 1930. g. izsludināja 2142 lauku saimniecību ūtrupi, bet 1934. g. – jau 6052.

20.1. tab. Lauksaimniecības parādi latos uz 1 ha derīgas zemes 1928./29. gadā

Kapitāla grupa	Saimniecības zemes platība, ha			Vecsaimniecības	Jaunsaimniecības
	līdz 20	20-50	50 un vairāk		
Aizņēmumi	115,13	66,89	46,30	50,57	163.98
t.sk.: hipotekārie,	84,42	25,23	20,36	19,87	114,95
dažādās kredītiestādes	7,43	17,44	12,39	13,28	22,91
algu	0,59	1,45	0,80	0,95	2,05
nodokļu	0,37	0,76	0,12	0,37	0,30
pārējie	22,32	22,01	12,36	16,10	23,77
Skaidrais kapitāls	616,40	595,45	514,37	550,49	540,57
Kopā	**713,53**	**662,34**	**560,67**	**601,06**	**704,55**

Avots: Latvijas agrārā reforma, 1930. – 731

Saimnieciskā krīze izpaudās lielā cenu kritumā. Vidējās eksporta preču cenas 1934. g., aprēķinātas kā eksporta vērtības dalījums ar izvestajiem daudzumiem, bija pazemināju šās: sviestam par 23,2%, gaļai – 58,7% un linšķiedrai – 58,5% no 1929. g. cenas.

Līdz ar cenu krišanos samazinājās arī ražoto un pārdoto preču daudzumi, pieauga bezdarbs, samazinājās iedzīvotāju pirktspēja. Bezdarbnieku skaits Vācijā 1930. g. bija 3,14 milj., bet 1933. g. – jau 6,01 milj., Anglijā – attiecīgi 1,47 un 2,33 milj., Itālijā – 0,42 un 1,19 milj., Dānijā – 41 un 185 tūkstoši.

Bezdarba un iedzīvotāju pirktspējas krišanās dēļ noliktavās uzkrājās lieli preču krājumi, kurus dažādas valstis centās dažādos ceļos iznīcināt. Radās paradoksāls stāvoklis, kura cēloņi bija neierobežotā liberālisma politika un tēze par valsts neiejaukšanos saimnieciskajā dzīvē; no vienas puses, miljoniem bezdarbnieku un nepilnīgi nodarbināto cieta trūkumu, jo zemās pirktspējas dēļ nespēja pārtiku nopirkt, no otras puses, ražotāji nespēja preces pārdot un, lai uzturētu to cenas, plašos apmēros iznīcināja saražoto: Brazīlijā sadedzināja vai bēra jūrā kafijas pupiņas, ASV iznīcināja labību, Argentīnā – aitas, Vācijā – rudzus, bet Dānijā izkāva liellopus.

Latvijā lauksaimniecības krīze savijās ar vispārējo saimniecisko krīzi, bija asa un izsauca kā atsevišķo zemnieku saimniecību ienākumu pazemināšanos, tā visas nozares rentabilitātes krišanos un ļoti stipru lauksaimniecības produkcijas eksporta samazināšanos.

Lai varētu spriest par lauksaimniecības atmaksāšanos, apskatīsim Valsts statistiskās pārvaldes datus par lauksaimniecības rentabilitāti 1932.-1935. gadā. Tīro ienākumu, jeb, kā tolaik to sauca – netto ienesu aprēķināja, atskaitot no brutto ienesas saimniekošanas izmaksas. Savukārt brutto ienesu atrada, aprēķinot a) pārdoto produktu vērtību, b) saimniecības īpašnieka, ģimenes locekļu un strādnieku izlietoto pārtikas līdzekļu vērtību un c) lauksaimniecības paplašināšanai izlietoto produkcijas vērtību un krājumu izmaiņas. Tādējādi lauksaimniecības brutto produkcija nerādīja saimniecībā ražoto kopvērtību, bet gan ārējo apgrozību, kurā galvenā vieta bija pārdoto ražojumu vērtībai, neietverot to produkcijas daļu, ko izmantoja pati saimniecība citas nozares vajadzībām un sēklai.

Lauksaimniecības tīrais ienākums divdesmito gadu beigās bija ap 20 latu no viena derīgās zemes (aramzemes, dārzu, pļavu, ganību un mežu) hektāra. 1928./29. saimniecības gadā, sakarā ar ļoti nelabvēlīgajiem meteoroloģiskajiem apstākļiem – ļoti lielo nokrišņu daudzumu, zemāko vietu pārplūšanu un vēsumu – ražas bija zemas un ražošanas izmaksas pārsniedza ieņēmumus, tīrā ienākuma vietā bija zaudējumi 9,47 lati no ha. 1929./30. g. tīrais ienākums pieauga un sasniedza 24,30 latus no hektāra, bet tad cenu sabrukuma dēļ sāka kristies, 1930./31. g. bija vairs tikai 14,88 lati no hektāra, bet 1931./32. g. tīrā ienākuma vietā atkal bija zaudējumi 17,98 lati no ha [8: 24-38].

Vidēji 5 gados, laikā no 1927./28. līdz 1931./32. saimniecības gadam, ienākums bija zems, tikai 5,09 lati no ha, un nenodrošināja ražošanas paplašināšanu, bet vietām pat saglābšanu.

20.2. tab. Lauksaimniecības gada rezultāti 1927./1932. g. latos no viena derīgās zemes hektāra

Rādītāji	Latvija	Pa apgabaliem			
		Vidzeme	Kurzeme	Zemgale	Latgale
Brutto ienākums	148,63	136,97	137,69	185,76	106,64
Saimniekošanas izmaksas	143,54	137,34	133.81	169,44	106,64
Tīrais ienākums	5,09	-0,37	3.88	16,32	-

Avots: Lauks. rentabilitāte, 1936.

Visaugstākā ražošanas rentabilitāte bija Zemgalē, pateicoties galvenokārt labvēlīgiem ražošanas apstākļiem, proti, Zemgales līdzenumā esošajām auglīgajām velēnu karbonātiskajām smilšmāla augsnēm, kurās iegūtās ražas bija par 20-30% augstākas nekā vidēji Latvijā vai par 60-80% augstākas nekā Latgales erodētajos pauguros. Latgale, kaut arī izmaksas tur bija daudz zemākas, vidēji saimniekoja bez peļņas. Vidzemē zemnieki bija vairāk specializējušies lopkopībā, tamdēļ tos vairāk skāra lielais cenu kritums tieši lopkopības produkcijai; ražošanā jau parādījās zaudējumi.

Pa nozarēm ražošanas rentabilitāte minētajā laika periodā bija ļoti atšķirīga (20.3. tab.).

20.3. tab. Nozaru gala rezultāti grāmatvedības saimniecībās 1927./32. g.

Rādītāji	Latos no 1 ha				Uz vienu govi, Ls	Uz vienu aitu, Ls	Uz 100 kg cūkgaļas, Ls
	rudzi	ziemas kvieši	kartupeļi	laukkopība kopā			
Brutto ienākums	298,09	392,44	486,80	199,60	296,95	30,45	152,17
Ražošanas izmaksas	318,66	345,44	498,38	186,08	283,36	37,60	166,02
Tīrais ienākums (+) vai zaudējums (-)	-20,57	+47,00	-11,58	+13,52	+13,59	-7,15	-23.85

Avots: Sastādīta pēc Lauksaimniecības rentabilitāte ... 1936.

Lielākā daļā lauksaimniecības produkcijas ražošana nesa zaudējumus; augkopībā tādas bija rudzu un kartupeļu ražošana, kaut gan laukkopība kopumā deva peļņu. Jāatzīmē, ka liela ietekme še bija vēl samērā senlaicīgajam ražošanas veidam, kas balstījās uz roku darbu, un zemajam darba procesu mehanizācijas līmenim, kā arī zemajam darba apmaksas līmenim. To savukārt izsauca kapitāla trūkums un nespēja iegādāties modernas, augstražīgas mašīnas. Cūkkopības zemā rentabilitāte bija izskaidrojama ar nozares sadrumstalotību un barības neracionālu izmantošanu.

Pa apgabaliem atšķirīga bija arī atsevišķo nozaru ražošanas atmaksāšanās. Rudzu un kviešu ražošana deva tīro ienākumu Zemgalē un Kurzemē, bet nesa zaudējumus Vidzemē un Latgalē. Kartupeļu audzēšana bija rentabla Kurzemē un Latgalē, bet nerentabla Vidzemē un Zemgalē. Piensaimniecība deva tīro ienākumu Vidzemē un Zemgalē, bet zaudējumus Kurzemē un Latgalē.

Analizējot lauksaimniecības rentabilitātes datus radās jautājums – no kā tad zemnieki dzīvoja, kā viņi neizputēja? Atbilde rodama tai apstāklī, ka rentabilitāte aprēķinus veica speciāli apsekotās saimniecībās pēc grāmatvedības datiem, uzskaitot pilnībā visus ieņēmumus un izdevumus. Līdz ar to izdevumos ierēķināja arī saimniecības īpašnieka un viņa ģimenes locekļu darba apmaksu pēc vidējiem normatīviem, kā arī ēku un mašīnu amortizāciju. Praksē zemnieki parasti naudu speciālā amortizācijas fondā neieskaitīja, līdz ar to šo izmaksu posteni tiešā veidā neizjuta. Tāpat viņi daudzkārt apmierinājās ar zemāku sava un ģimenes locekļu darba apmaksu nekā pieņemto.

Zemniecības izdzīvošana krīzes gados bija saistīta arī ar ražošanā ieguldītā kapitāla atmaksāšanas likmi. Tīrais ienākums, izteikts procentos no ieguldītā kapitāla lieluma, bija zems: 1929./30. g. tas bija 3.97%, 1930./31. g. – 2,25%, bet 1931./32. g. pat zaudējumi – mīnus 2,83%. Pie tik zema kapitāla atmaksāšanas līmeņa arī praktiski nebija iespējama kredīta ņemšana, jo banku procentu likmes bija augstas un ar kredīta izlietošanu gūtais papildus ienākums ne vienmēr spēja segt procentus par aizņemto kapitālu. Pie tam tolaik kredīta vajadzība tikai retos gadījumos pamatojās uz sīki veiktiem aprēķiniem jeb saimniekošanas plānu. Tamdēļ arī daudzreiz saimnieciskās grūtībās nonāca tieši tās saimniecības, kas bija saņēmušas lielākus kredītus, bet izturēja tās saimniecības, kurām šo kredītu nebija.

Makroekonomiskā jeb valsts līmenī krīze izpaudās ļoti stiprā eksporta vērtības samazinājumā. Latvijas eksporta kopējā vērtība samazinājās ļoti stipri; ja eksporta vērtību 1929. g. pieņēma par 100, tad 1933. g. kopējais eksports vairs bija tikai 29,8%, bet tādiem svarīgiem produkcijas veidiem kā liniem – līdz 23,5% un sviestam – līdz 35,8%. Eksportcenas turpināja kristies un 1934. g. bija vairs tikai 24,6% no 1929. g. vērtības (20.4. tab.)

Lielais eksporta samazinājums spieda valdību un Latvijas banku pārvērtēt savu iepriekšējo politiku un izstrādāt pasākumus lejupslīdes apturēšanai.

Latvijas Bankai, kā arī valdībai 1931. g., kad saimnieciskās krīzes sekas bija sevišķi jūtamas, bija jāizšķiras par vienu no divām iespējām: a) vai nu par lata devalvāciju ar nolūku panākt aktīvu tirdzniecības bilanci un stimulēt Latvijas preču, sevišķi lauksaimniecības un mežsaimniecības produkcijas eksportu uz Angliju un citām valstīm, vai b) par importa ierobežojumiem un ārzemju valūtas kontroli, kā arī valūtas aizplūšanas ierobežojumiem. Latvijas Bankas vadība un arī Ministru kabinets izšķīrās par otro variantu. Latvijas banka gan paziņoja par atteikšanos no zelta

standarta, taču otro, svarīgāko soli – lata devalvāciju neizsludināja. Ir jāpiekrīt profesora A. Aizsilnieka viedoklis, ka līdz ar to Latvija izdarīja lielu kļūdu – faktiski stimulēja eksportpreču cenu lielo kritumu un izveidoja priekšnoteikumu Latvijas eksporta apjoma un it sevišķi eksportcenu lielajam kritumam. Latvijas Bankas tā laika politika nodarīja lielu postu Latvijas lauksaimniecībai [1: 449-452]. Un ne tikai lauksaimniecībai, bet arī mežsaimniecībai un visai eksportrūpniecībai.

20.4. tab. Lauksaimniecības produkcijas eksports

Gadi	Kopeksports.		t.sk. lauksaimnniecības produkcija		no tās sviests		no tās lini	
	milj. Ls	% pret 1929. g.	milj. Ls	% pret 1929. g.	milj. Ls	% pret 1929. g.	milj. Ls	% pret 1929. g.
1921.-1925.	128,3	47	60,2	67	11,2	19	32,1	236
1926.	188,5	69	...	...	37,5	64	38,0	279
1927.	221,2	81	...	...	41,3	70	26,8	197
1928.	261,4	95	101,4	113	52,5	89	25,9	188
1929.	273.9	100	89,4	100	58,8	100	13,6	100
1930.	247,9	90	84,3	94	57,7	98	11,1	82
1931.	163.8	60	64,5	72	47,0	80	8,5	62
1932.	96,5	35	40,4	45	31,0	53	5,1	38
1933.	81,5	30	32,7	37	21,1	36	3,2	24
1934.	85,3	31	40,0	45	14,5	25	4,7	35
1935.	98,7	36	49,8	56	18,5	32	8,7	64
1936.	138,5	50	68,4	77	25,3	43	16,8	124
1938.	260,7	95	88,2	99	46,4	77	12,7	93
1939.	227,0	83	106,0	119	54,3	92	16,7	123

Avots: Izmantoti Latvijas lauksaimn. – 1930., 1932., 1934., 1936., 1939.; un Latv. Stat. Atlasa dati

Taču uztraucošs stāvoklis bija ne tikai lielajā eksporta un importa cenu kritumā bet arī faktā, ka gandrīz visus 20.-30. gadus ārējā tirdzniecībā ievedums pārsniedza izvedumu – ārējās tirdzniecības bilance bija negatīva. 20.1. attēls rāda, ka sevišķi liela negatīva arējās tirdzniecības bilance bija valsts pirmajos gados. Tas izskaidrojams ar brīvības cīņām, valsts atjaunošanu, kara postījumu likvidāciju un lauksaimniecības pārkārtošanu agrārās reformas laikā, kā arī ar to, ka pirmajos Latvijas pastāvēšanas gados ieņēmumi no tranzīta pakalpojumiem, kuģniecības un tūrisma bija niecīgi un nespēja kompensēt importa pārsvaru par eksporta ārējā tirdzniecībā. Jāievēro arī tas, ka tieši pirmajos gados Latvijā no jauna bija jāveido sava rūpniecība, kura bija vāja, nespēja konkurēt ar stiprajiem, kara laikā izveidotajiem ārvalstu lielajiem rūpniecības uzņēmumiem, un kurai bija no jauna jāpērk kara laikā uz Iekškrieviju evakuētās mašīnas un iekārtas. Jaunveidotie rūpniecības uzņēmumi prasīja arī valsts aizsardzību pret ārzemju lielajiem uzņēmumiem, taču sākuma gados valdošās liberālās tendences valdībā bija šķērslis pietiekoši iedarbīgai rūpniecības aizsardzībai, un gatavie fabrikāti, tāpat kā pārtikas preces un dzērieni veidoja lielāko (70-75%) daļu no Latvijas importa [9: 127-134].

Pasaules saimnieciskā krīze 1929.-1933. gados piespieda daudzus paraudzīties citām acīm uz valdošām liberālajām idejām un pārvērtēt tās. Žurnālā „Ekonomists" trīsdesmito gadu sākumā arvien vairāk parādījās raksti, kas prasīja ievērot ne tikai ārzemnieku, bet arī Latvijas iedzīvotāju intereses, nodrošināt viņiem dzīves un darba

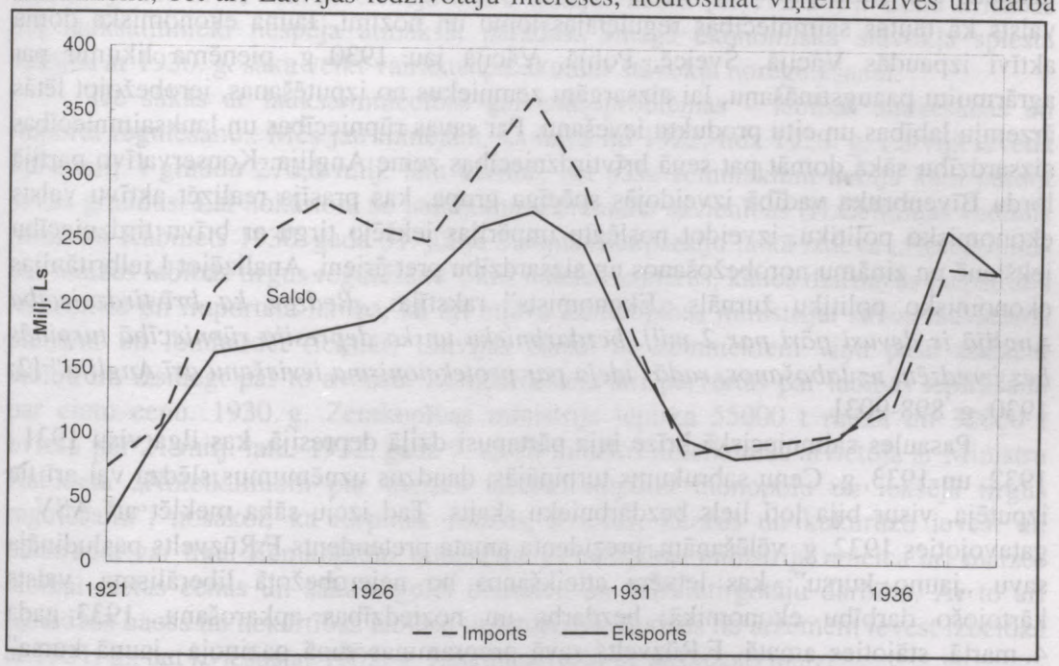

20.1. att. **Latvijas eksports, imports un ārējās tirdzniecības bilance 1921.-1939. g.**

iespējas. Tautsaimnieks A.Zalts krājumā „Latvija 20. gados" rakstīja: *„...Ap 1929. g. Latvijā valdīja t.s. „brīvtirdzniecības ieskati; Latvija faktiski bija atcēlusi visus importa un eksporta administratīvos ierobežojumus un aizliegumus... Nacionālas saimniecības aizsardzības politikas nostiprināšana saimnieciskās krīzes gados noveda pie jauniem ieskatiem par iekšzemes tirgus lomu ražošanā... Izveidojās pozitīvi centieniem paplašināt tirgu iekšzemes precēm, paplašināt pašu iekšzemes tirgu..."* [5: 130-155].

Pasaules saimnieciskās krīzes ietekmē ne tikai saimnieciskie darbinieki, bet arī politiķi bija piespiesti pārvērtēt kapitāla plūsmu, investīciju un brīvās tirdzniecības ietekmi uz vietējo tirgu, kā arī paša iekšēja tirgus nozīmi tautas saimniecībā, it sevišķi attiecībā uz tautas nodarbinātību, izdzīvošanas un saimniecības attīstības iespējām. Pamazām izkristalizējās doma, ka ārvalstu kompānijas darbojas nevis filantropiskos nolūkos, bet gan ar mērķi iegūt sev lielāku peļņu un pārņemt saimniecības vadību. Krīzes laikos dzima uzskats, ka nepieciešama vērtību pārvērtēšana, ka nepieciešama savas rūpniecības, lauksaimniecības un mežsaimniecības aizstāvēšana un to ilgtspējības nodrošināšanas un ka valsts labklājību nevar panākt ar kādas nozares sagraušanu.

20.2. Valdības regulējošie pasākumi lauksaimniecībā

Krīzes gados arvien plašāk izplatījās šaubas par ekonomikā valdošās liberālisma mācības atbilstību plašu tautas aprindu interesēm un par nepieciešamību pārvērtēt valsts kā tautas saimniecības regulētājas lomu un nozīmi. Jaunā ekonomiskā doma aktīvi izpaudās Vācijā, Šveicē, Polijā. Vācijā jau 1930. g. pieņēma likumu par agrārmuitu paaugstināšanu, lai aizsargātu zemniekus no izputēšanas, ierobežojot lētās ārzemju labības un citu produktu ievešanu. Par savas rūpniecības un lauksaimniecības aizsardzību sāka domāt pat senā brīvtirdzniecības zeme Anglija. Konservatīvo partijā lorda Bīvenbruka vadībā izveidojās spēcīga grupa, kas prasīja realizēt aktīvu valsts ekonomisko politiku, izveidot noslēgtu impērijas iekšējo tirgu ar brīvu tirdzniecību iekšienē un zināmu norobežošanos un aizsardzību pret ārieni. Analizējot Lielbritānijas ekonomisko politiku žurnāls „Ekonomists" rakstīja: *„Redzot, ka brīvtirdzniecība Anglijā ir devusi pāri par 2 milj. bezdarbnieku un ka depresija rūpniecībā turpinās bez izredzēm uz labošanos, radās ideja par protekcionisma ieviešanu arī Anglijā"* [2: 1930. g. 898-903].

Pasaules saimnieciskā krīze bija pārtapusi dziļā depresijā, kas ilga visu 1931., 1932. un 1933. g. Cenu sabrukums turpinājās, daudzus uzņēmumus slēdza vai arī tie izputēja, visur bija ļoti liels bezdarbnieku skaits. Tad izeju sāka meklēt arī ASV – gatavojoties 1932. g. vēlēšanām, prezidenta amata pretendents F.Rūzvelts pasludināja savu „jauno kursu", kas ietvēra atteikšanos no neierobežotā liberālisma, valsts kārtojošo darbību ekonomikā, bezdarba un noziedzības apkarošanu. 1933. gada 4. martā, stājoties amatā, F.Rūzvelts savā programmas runā paziņoja „jaunā kursa" pamatprincipus, kas ilgus gadus noteica Amerikas un arī pārējo valstu ekonomisko politiku [3: 284-286}:

- pirmajā vietā valsts saimnieciskajā politikā liekama iekšzemes tirgus un cenu stabilitāte, bet nevis stabils valūtas kurss; pēdējam jāveidojas pašam kā stabilas iekšējās saimniecības rezultātam;
- valdībai ir jānodrošina pietiekoši augstas cenas kā pamats ražošanas attīstībai;
- jārealizē palīdzības programmas lauksaimniecībā;
- jāievieš kārtība finansu jomā, reglamentējot privāto biržu un banku darbību, ierobežojot spekulāciju ar vērtspapīriem un palielinot Federālās rezervju pārvaldes (kas pildīja valsts bankas uzdevumus) pilnvaras;
- jākontrolē tirdzniecība ar zeltu un ārzemju valūtu, it sevišķi zelta izvedums;
- jāatsakās no zelta standarta kā valūtas stabilizācijas pamata.

Šie prezidenta Rūzvelta „jaunā kursa" principi guva uzvaru ASV un atbalsojās visā pasaulē. Arī Eiropā tiem radās ļoti daudz piekritēju. Zviedrija sāka savu nosacīti regulētās saimniekošanas politiku, kas saglabājās 60 g. Jaunais kurss guva piekritējus arī Latvijā.

Latvijā kā lauksaimniecības zemē tirgus regulēšanas problēmas izvirzījās agrāk nekā rūpniecības valstīs, jo arī lauksaimniecības krīze sākās agrāk – 1927. g., bet banku un rūpniecības krīze tikai – 1929. 1931. un 1932. g. samazinājās Latvijas rūpniecībā nodarbināto skaits: no 72100 strādniekiem 1930. g. līdz 66304 strādniekiem 1931. gadā un 61604 strādniekiem 1932. g., tātad par 10,5 tūkstošiem jeb 15,6%. Vissmagāk bezdarbs skāra metālapstrādāšanas un mašīnbūves, keramikas un apģērbu rūpniecību, kur bez darba palika ½ strādājošo.

Pieauga bankrotējušo uzņēmumu skaits, sevišķi uz laukiem. Finansēs nebija kārtības, jo Finansu ministrija atļāva privātbankām savus līdzekļus turēt ārzemēs, kamdēļ ieguldītājiem nebija iespējas saņemt atpakaļ savus ieguldījumus, un, kā stāvokli raksturoja A.Klīve, saimnieciskajā dzīvē iestājās haoss [4: 195-203]. Cenu krišanās dēļ lauksaimnieki nespēja atmaksāt parādus. Smagā ekonomiskā stāvokļa spiesta valdība ar 1930. g. sāka veikt vairākus pasākumus stāvokļa noregulēšanai.

Tie sākās ar lauksaimniecības galvenās problēmas – labības audzēšanas un importa regulēšanu.. Mēs jau minējām, ka laikā no 1922. līdz 1929. g. Latvijā ieveda 1,04 milj. t graudu 270,6 milj. latu vērtībā, bet pašu zemniekiem nebija kam pārdot savus graudus. Lai nokārtotu šo jautājumu, Zemnieku savienības (H.Celmiņa) vadītais Ministru Kabinets 1930. gada 31. jūlijā Saeimas starpsesiju laikā izdeva „Noteikumus par maizes labības tirgus regulēšanu", kas noteica samērus, kādos dzirnavās jāapstrādā iekšzemes un importētā labība, kā arī atļāva Zemkopības ministrijai savos elevatoros pieņemt un lombardēt (ieķīlāt) Latvijas bankā no zemniekiem viņu pašu audzēto labību un izsniegt par to avansu. Lombardēšana ātri pārvērtās par labības iepirkšanu par cietu cenu. 1930. g. Zemkopības ministrija iepirka 55000 t rudzu un 30000 t kviešu par 21 milj. latu. 1932. gada 9. aprīlī minētos noteikumus atvietoja ar Ministru Kabineta „Noteikumiem par maizes labības importa monopolu un iekšējā tirgus regulēšanu", nosakot, ka turpmāk rudzus, kviešus, miežus un kukurūzu ievest un pārstrādāt var tikai Zemkopības ministrija. Zemkopības ministrija noteica arī maizes labībai cietas cenas un sāka regulēt dzirnavu un vairumtirgotāju darbību. Ar to arī izbeidzās haoss un nekārtības labības tirdzniecībā. Rudzus no ārzemēm ievest izbeidza ar 1931. g., bet kviešus ar 1932. g. Latvija pārgāja uz pašražoto maizi.

20.5. tab. Latvijas labības imports

Gadi	Ievests tūkst. tonnas				Ievests par milj. Ls			
	rudzi	kvieši	mieži	auzas	rudzi	kvieši	mieži	auzas
1921.-1925.	37,1	29,0	3,1	6,7	8,8	9,0	0,7	1,4
1020.	126,7	74,9	37,1	40,6	27,1	21,3	8,7	9,5
1930.	59,6	63,7	8,0	1,4	8,2	15,7	1,1	0,2
1931.	7,7	32,3	4,3	2,4	0,7	5,2	0,5	*)
1932.	2,2	15,7	-	-	0,3	2,1	0,3	*)
1933.	-	0.1	-	-	-	*)	-	-

Avots: Sastādīta pēc Latvijas lauksaimniecība 1930.; 1932.; 1933. g.
*) – mazāk par 0.1 milj. Ls

Kad 1934. g. Noteikumus nomainīja ar „Likumu par maizes labības tirgus kārtošanu", labības ražošanas un tirdzniecības problēma jau bija nokārtota vietējiem labības ražotājiem par labu.

Ļoti nozīmīgus pasākumus Latvijas banka un valdība veica arī kredīta un valūtas tirdzniecības laukā. Līdz 1929. g. daudzi Latvijas ekonomisti atbalstīja brīvtirdzniecības ieskatu, un valstī praktiski nebija importa un eksporta administratīvu ierobežojumu. Saimnieciskā krīze lika šo nostāju pārvērtēt un noveda pie jaunām atziņām iekšējā tirgus nozīmes izvērtēšanā, izvirzījās prasība par banku un tirdzniecības kompāniju neierobežotās darbības pakļaušanu nacionālās tautas saimniecības interesēm. Latvijā jau 1931. g. izkristalizējās tās idejas, kuras gadu vēlāk

izvirzīja ASV prezidenta kandidāts F.Rūzvelts formulējot sava „jaunā kursa" programmā – proti, ka svarīgākais ir stabils iekšējais tirgus, un banku un valūtas operācija ir pakļaujamas tā stiprināšanas prasībām. 1931. gada oktobrī tika pieņemti noteikumi par valūtas operācijām, likumdošanas ceļā ierobežojot ārzemju preču ievedumu, nodibinot kontroli pār valūtas tirdzniecību un ierobežojot devīžu aizplūdumu. Tai pašā laikā Latvija atteicās no zelta standarta. Latvijas piemērs, tāpat kā vēlāk Zviedrijas, ASV un citu valstu prakse parādīja, ka pilnīgi iespējams regulēt valūtas kursu un noturēt stabilu var arī bez zelta standarta. Tolaik tas bija jauns un pārdrošs pasākums. Taču Latvijā neizdarīja to, ko vēlāk savas politikas pamatos lika F.Rūzvelts – nepazemināja lata vērtību un nepacēla iekšzemes cenu līmeni; līdz ar to atteikšanās no zelta standarta nedeva vēlamo rezultātu, jo nepadarīja ražošanu rentablu un nemazināja bezdarbu. Lata kursa turēšana pārāk augstā līmenī, kaut vai salīdzinājumā ar angļu mārciņu, noveda pie tā, ka Latvija daļēji zaudēja Anglijas lauksaimniecības produktu tirgu.

Nākošais nozīmīgais pasākums lauksaimniecības stāvokļa uzlabošanai bija parādu pārkārtošana. Kā redzas 20.1. tabulā, lauksaimniekiem bija uzkrājušies īstermiņa parādi vairāku desmitu miljonu latu lielumā, un viņi nespēja tos laikā nomaksāt. Ārzemju bankas, kas spekulēja uz lata devalvāciju, bez žēlastības piedzina parādus ar procentiem un iepirka ārzemju valūtu. Zemes bankai un hipotēku bankai, savukārt, bija uzkrājušies 18 milj. latu brīva kapitāla, kas tām deva iespēju daļu īstermiņa kredītu pārjaunot – izpirkt no privātbankām tur rediskontētos zemnieku un namīpašnieku vekseļus un pārvērst daļu īstermiņa aizdevumu ilgtermiņa aizdevumos, pie tam samazinot procentu likmi no 4 un 6% attiecīgi līdz 1 un 4%. Parādu pārjaunošana deva iespēju daudziem zemniekiem nostabilizēt savu finansiālo stāvokli un ķerties pie ražošanas pilnveidošanas.

Līdz ar finansiālā stāvokļa nokārtošanu valdība sāka veikt regulējošus pasākumus arī atsevišķās lauksaimniecības nozarēs. 1931. g. izdeva noteikumus ar mērķi paplašināt kartupeļu izmantošanu spirta un sīrupa ražošanā, aizliedzot šim nolūkam izlietot ievesto kukurūzu. Tai pašā 1931. g. pieņēma likumu par spirta obligāto piejaukšanu benzīnam, pārorientējoties uz jaunu degvielu – latolu. Tas stipri palielināja pieprasījumu pēc rūpniecībā pārstrādājamiem kartupeļiem un iedarbojās kā cenas stabilizējošs faktors [7: 370-371].

Pilnīgi no jauna ar valdības aktīvu atbalstu Latvijā attīstījās cukurbiešu audzēšana un izveidojās cukurrūpniecība.

Cukura ražošana Latvijā sākās ar 1925. g., kad nodibināja pirmo Latvijas cukurfabriku. Taču cukurbietes daudzmaz lielākās platībās sāka audzēt tikai ar 1929. g., un jaunā nozare sākumā deva zaudējumus: pašražotā cukura pašizmaksa bija ap 45 santīmi kilogramā, kamēr no ārzemēm, galvenokārt PSRS, cukuru varēja iepirkt par 17-22 santīmiem kilogramā. Tāpēc daudzi vērsās pret šīs nozares attīstīšanu. Valdība tomēr nolēma cukura ražošanu atbalstīt. 1931. g. tā izdeva „Noteikumus par cukura tirgus regulēšanu". Tai pašā gadā Finansu ministrija nopirka no grūtībās nonākušās sabiedrības „I Latvijas Cukurfabrika" Jelgavas cukurfabriku, izstrādāja programmu cukurbiešu audzēšanas paplašināšanai un cukurbiešu iepirkšanai no zemniekiem. 1932. g. izdeva likumu par cukura monopolu, noteica cukurbietēm garantētas iepirkšanas cenas, paaugstināja cukura ievedmuitu un noteica stabilas cukura mazumtirdzniecības cenas. Tas padarīja biešu audzēšanu rentablu. Sākās straujš cukura ražošanas pieaugums. 1932. g. uzcēla cukurfabriku Krustpilī, bet

1933. g. – Liepājā. Cukurbiešu sējplatības pieauga no 1,7 tūkst. ha 1929. g. līdz 13,0 tūkst. hektāru 1933. g., kad tās nostabilizējās un palika mazmainīgas līdz 1940. g. Pieauga arī cukurbiešu kopraža – no 20,7 tūkst. tonnām 1929. g. līdz 185,7 tūkst. tonnām 1933. g.. No pašaudzētam cukurbietēm ieguva 38-54 tūkst. tonnu cukura, kas pilnībā apmierināja iekšējā tirgus vajadzības. Ar 1935. g. cukurs no ārienes vairs netika ievests. (20.6. tab.) [7: 371-372; 540-550].

20.6. tab. Cukurbiešu audzēšana un pārstrāde

Gads	Sējplatība tūkst.ha	Cukurbiešu kopraža tūkst.t	Biešu ražība c no ha	Cukura raža tūkst.t	Importētais cukurs, tūkst.t
1928.	0,97	4,9	...	1,6	42,2
1929.	1,7	20,7	121	9,5	41,4
1930.	2,10	39,0	181	14,4	41,6
1931.	4,50	61,1	134	16,5	33,4
1932.	8,60	184,0	210	27,7	17,3
1933.	13,10	185,7	142	29,2	14,4
1934.	14,50	338,5	233	53.9	13,5
1935.	15,50	292,7	192	45,1	-
1936.	11,70	234,8	202	38,0	-
1937.	12,90	278,9	216	45,0	-
1938.	13,60	230,6	169	...	-
1939.	12,80	217,6	170	...	-

Avots: Sastādīja pēc Latvijas lauksaimniecība 1935.; 1939. g.

Citāds stāvoklis izveidojās lopkopībā, jo tā, atšķirībā no augkopības, bija veidota galvenokārt eksportam, it sevišķi piena lopkopība.

Krīzes gados izveidoja valsts atbalsta sistēmu arī svarīgākajai lauksaimniecības nozarei – piensaimniecībai. Galvenā tirgus produkta – sviesta cenas bija katastrofāli kritušās un 1932. g. bija tikai 1,66 lati jeb 42,5%, bet 1933. g. 1,35 lati jeb 34,1% no 1929. g. cenas. Sviesta ražošana kļuva nerentabla. Tā kā ar piensaimniecību nodarbojās vairums zemnieku, bija jāveic pasākumi to ekonomiskā stāvokļa uzlabošanai. Ar 1930. g. ieviesa valsts piemaksas par eksportēto sviestu, 1932. g. pieņēma likumu par sviesta ražošanas veicināšanu, garantējot sviestam, kuru pārdeva uz ārzemēm, stabilas cenas neatkarīgi no cenu svārstībām pasaules tirgū. Līdz ar to sviesta eksporta daudzuma samazināšanās saimnieciskās krīzes ietekmē nebija liela (apm. 17%), un to izdevās apturēt 1933. g. turpretī cenu krišanās bija liela, gandrīz uz pusi, un to izdevās apturēt tikai 1934. g. beigās. Arī pēc tam eksporta sviesta cena bija zema, un ražošanu izdevās noturēt tikai pateicoties valdības piemaksai garantētās cenas noturēšanai.

Sviesta eksporta saglabāšanu veicināja arī tā kvalitātes noturēšana. Jau 1922. g. bija ieviesta stingra eksportējamā sviesta kvalitātes kontrole. Latvijas piensaimnieku centrālās sabiedrības norādījumi bija obligāti visām vietējām piensaimniecības sabiedrībām. Labās kvalitātes un izturētās standarta dēļ Latvijas sviests pasaules tirgū kotējās tūlīt pēc vislabākā – Dānijas sviesta. Labi nokārtotā centralizētā sviesta eksporta organizācija un kontrole, kā arī nelielās transportizmaksas līdz galvenajām sviesta ievedējvalstīm (Vācija, Anglija) kopā ar valsts garantēto cenu palīdzēja Latvijas sviestam saglabāt savu vietu pasaules tirgū.

Sarežģīts stāvoklis izveidojās sieru tirgū – krīzes dēļ tā eksports 1933. g. gandrīz pilnīgi pārtrūka, uz ārzemēm izveda maz un gandrīz vienīgi Ementāles šķirnes sieru. Taču siera kvalitāte bija laba, siera nozarei izdevās pārvarēt krīzes grūtības un 30. g. otrā pusē ražošana atkal uzplauka.

Līdzīgi arī cūkkopības saglabāšanai bija nepieciešama valsts stimulējoša palīdzība. 1930. g., kad cūkgaļas cenas pasaules tirgū katastrofāli kritās, valdība izdeva noteikumus par cūkkopības veicināšanu. Tie paredzēja valdības piemaksu eksportējamam bekonam gadījumā, ja cenas Londonas biržā nokristos zem noteiktas robežas. 1931. g. šos noteikumus aizstāja ar speciālu likumu par cūkkopības veicināšanu. Cūkkopības attīstību veicināja arī pilsētu kautuvēs iedzīvotāju uzturam un eksportam nokauto cūku skaita straujais pieaugums, kas 1929. g. bija 64,3 tūkst., bet 1933. g. sasniedza jau 150,4 cūkas. Cūkgaļas eksportu veicināja arī vairāki valdības lēmumi – 1930. g. Noteikumi par cūkkopības veicināšanu, 1931. g. likums par cūkkopības veicināšanu un 1932. g. Noteikumi par valdības tiesību piedalīties gaļas rūpniecības un eksporta akciju sabiedrībās. Tas palīdzēja krīzes gados noturēt cūkgaļas eksportu un pēc tam to kāpināt.

Literatūra

1. Aizsilnieks A. (1968). Latvijas saimniecības vēsture 1914.-1945. Apg. Daugava. Sundbyberg. – 983. lpp.
2. Ekonomists. Žurnāls. 1930.-1933. g. gājumi.
3. Fisher I (1937). Feste Waehrung. Zur Entwicklungsgeschichte der Idee. Otto Lautenbach Verlag. Uchtdorf-Weimar-Leipzig. – 352 S.
4. Klīve A. (1976). Latvijas neatkarības gadi. Bruklina – 508 lpp.
5. Latvija 20. gados (1938). Autoru kolektīvs. R. – 413 lpp.
6. Latvijas Agrārā Reforma (1930). Agrārās Reformas likuma desmit gadu atcerei. Zemkopības ministr. izd. R. – 743 + piel. 208 lpp.
7. Latvijas zeme, zemnieks un viņu darbs (1940). Autoru kolektīvs. Lauksaimniec. Pārv. izd. R. – 600 lpp.
8. Lauksaimniecības rentabilitāte. 1932./33., 1933./34. un 1934./35. saimniecības gadā. (1936). Valsts statistiskā pārvalde. R. – 124 + 69 tab.
9. Salts A (1930). Lettlands Wirtschaft und Wirtschaftspolitik. R. – 167 S.
10. Skujenieks M. (1938). Latvijas Statistikas Atlass. Valsts Statistiskā pārvalde. R. –63 + paskaidr. 56 lpp.

21. Organiskās plānveida saimniekošanas periods

21.1. Valdības saimnieciskās politikas jaunie principi

Pēc pasaules saimnieciskās krīzes izbeigšanās nekur nenotika pilnīga atgriešanās pie neierobežotās brīvtirdzniecības sistēmas: lielie saimnieciskie un politiskie satricinājumi, ko šī sistēma bija izsaukusi, mācīja visiem būt piesardzīgākiem un atzīt valsts un valdības nozīmīgumu un atbildību par visu pilsoņu labklājību. Arī viens no jaunlaiku liberālisma skolas teorētiskajiem vadoņiem F.Haijeks savā pazīstamajā darbā „Ceļš uz verdzību" rakstīja: *„Patiesi, nekas liberālismam nenodarīja lielāku ļaunumu kā tie liberāļi, kas ar trulu iecirtību pastāvēja uz dažu primitīvu empīrisku nosacījumu ievērošanu, pirmām kārtām uz principa „laisser faire" ievērošanu"* [26: 177-230].

Princips *„laisser faire, laisser passer"* nozīmēja galējo individuālismu, atļauju darīt katram, ko viņš vēlas, un iet, kurp viņš vēlas, vadoties tikai no savām indivīda egoistiskām interesēm. Tas noveda pie stiprākā, gudrākā, līdzekļos neizvēlīgākā un negodīgāka kundzības pār vājākajiem, ne tik gudriem, un, galvenokārt, godīgajiem darba darītajiem. Tas noveda pie bagātības un varas koncentrācijas nedaudzu rokās un pie absolūtā tautas vairākuma nospiešanas nabadzībā un postā. Šī iemesla dēļ arī 30. gados visās pasaules valstīs notika jaunas filozofijas, jaunu ceļu un saimnieciskās dzīves kārtošanas veidu meklēšana. Dažas valstis izvēlējās sociālismu, citas autokrātismu un vēl citas – iegrožotā liberālisma ceļu.

Lai glābtu liberālisma saimniecisko mācību kopumā, novērstu tās pārspīlējumu izsaukto sociālo netaisnīgumu, ASV prezidents F.Rūzvelts izstrādāja visā pasaulē pazīstamo „jauno kursu", kuru varēja apzīmēt arī kā iegrožoto liberālismu. Tā būtība bija – paturēt brīvās darbības principu ar nosacījumu, ka valstij kā garantam jānodrošina arī mazāk spējīgo rīcības iespējas. Līdzīgu ceļu izvēlējās Zviedrija, realizējot to 60 gadus un nodrošinot valstī vispārēju labklājību; šo ceļu dažkārt mēdza apzīmēt par regulēto vai vadīto ekonomiku (managed economy).

Latvijā jaunā virziena pamatdomu iezīmēja K.Ulmaņa vēl 1932. gadā rakstītais: *„... mūsu zemnieku sētas nav patiesībā nekāda tirgus prece... Privātuzņēmībai un personīgai atbildībai pie mums jāpaliek mūsu saimnieciskās darbības un dzīves pamatos. Par to nav ko strīdēties. Tomēr, pārdzīvojamo grūtību laikā, kad taisni no valsts un valdības mēs visi lauksaimnieki, rūpnieki, tirgotāji, strādnieki un citi gaidām pabalstu un atbalstu, mums jābūt arī gataviem pieļaut un pielaist, ka dažos izņēmuma gadījumos valsts un valdība dziļāk iejaucas saimnieciskajā dzīvē, nekā mums tas citādi patiktos... Ja to nepieļausim, valsts nevarēs izpildīt savu pienākumu, nevarēs izvest nodomus, kuru mērķis ir vispārējas labklājības nodrošināšana un nostiprināšana"* [24: 45-47].

Lai pilnīgāk izprastu 30. gadu notikumus Latvijā, 1934. gada 15. maija pārmaiņu būtību un gaitu, nepieciešams kaut īsi pievērsties līdz tam bijušajai politiskajai sistēmai. Viens no cēloņiem bija tautas vēlme līdz ar Satversmes Sapulci un Satversmes pieņemšanu radīt tādu demokrātijas sistēmu, kas varētu būt paraugs arī

citām tautām. Jaunpieņemtajā Satversmē ierakstīja, ka visa vara pieder Latvijas tautai, kura to nodod Saeimai. Saeimas deputāti nebija atsaucami. Taču vēlēšanas veica ne pa atsevišķiem iecirkņiem, bet pa lieliem apgabaliem, kuros darbojas ne individuāli deputāti, bet gan politiskas partijas ar kopīgi sastādītu vēlētāju sarakstu, kuram vēlētājs varēja pierakstīt klāt vai izsvītrot sevis izvēlētu kandidātu. Līdz ar to starp vēlētāju un ievēlēto valdīja anonimitāte, ievēlētais nezināja, kas par viņu balsojis un nebija balsotājam atbildīgs. Šī sistēma radīja arī apstākļus, ka Saeimā iekļuva deputāti no dažādām partijām, kuru skaits bija liels un līdz ar to Saeimā bija pārstāvētas ļoti daudzas (parasti 10-20) partijas, pie kam daudzām no tām bija 1-2 deputātu. Šī iemesla dēļ nevienā Saeimā nebija tādas partijas, kam piederētu vairākums (lielākās partijas bija Zemnieku Savienība un Latvijas sociāldemokrātiskā partija ar 14-30 deputātiem). Līdz ar to visas valdības veidojās kā koalīcijas, kur stiprākā partija pulcēja ap sevi vidēja ap 10 citas partijas. Koalīcijas partiju veidotās valdības bija īslaicīgas, nespēja izstrādāt un realizēt ilglaicīgus valsts attīstības plānus. To pierādīja prakse: laikā no 1918. gada 18. novembra līdz 1934. gada 15. maijam Latvijā bija 17 valdības, kas vidēji darbojās katra nepilnus 11 mēnešus, un visilgāk pastāvēja H.Celmiņa valdība, kas darbojās 28 mēnešus (1.12.1928.-26.03.1931). Šo valdību īslaicīgumu tauta uzlūkoja kā vienu no galveniem cēloņiem, kas veicināja korupciju, kontrabandu un citas nebūšanas. Lielākā daļa uzskatīja, ka izveidojušos stāvokli ir jāmaina, lai valdība būtu spējīga darboties ilgi, pēc noteikta plāna un varētu apkarot korupciju. Arī visas galvenās politiskās partijas (Sociāldemokrāti, Zemnieku Savienība, pilsoniskās partijas) bija izstrādājušas Satversmes labošanas projektus. Tautas vairākums negribēja vairs ilgāk paciest „andeli" ap portfeļiem valdībā, iestādes un arī uzņēmumos. Deputāts Arvīds Bergs pat izvirzīja lozungu – „Satversme nestrādā".

Šī iemesla dēļ tautas vairākums apsveica kā sengaidītu notikumu 1934. gada 15. maija valsts apvērsumu, īpaši tamdēļ, ka tā priekšgalā stāvēja labi pazīstami Latvijas neatkarības cīnītāji un daudzkārtēji ministri – Kārlis Ulmanis, ģenerālis Jānis Balodis un pazīstamais politiskais darbinieks Marģers Skujenieks.

Ekonomists un tautsaimnieks A.Zalts jaunai valdībai deva trāpīgu apzīmējumu – viņš teica, ka sākās **organiskās plānveida saimniekošanas periods**.

Otrais svarīgākais jaunās valdības jautājums bija nacionālā politika un saimniecisko problēmu nokārtošana. Latvijā (tāpat arī Lietuvā un Igaunijā) 20.-30. gados ļoti izplatītas bija nacionalistiskās idejas, kas bija naidīgas mazākumtautībām, it sevišķi vāciešiem, kā arī ebrejiem. Izplatījās uzskats, ka latviešiem ir jāiegūst ne tikai politiska, bet arī saimnieciska neatkarība. Ļoti labi Latvijā izveidojušos situāciju raksturo pazīstamais sabiedriskais un politiskais darbinieks A.Klīve, 1928. g. rakstot: *„Nevienam nav noslēpums, ka Latvijas valsts viņas dibināšanas laikā, bet varbūt arī tagad, dažiem pilsoņiem bija ne visai patīkama parādība. Latvijas nodibināšanā un aizsargāšanā nebūt ne visas mūsu zemē dzīvojošās tautības un šķiras ņēma vienlīdz dzīvu dalību. Bet tikpat cilvēcīgi un saprotami ir, ka mūsu tautas lielākā daļa, kā nacionālās neatkarības izkarotāja un sargātāja, grib tagad savu politisko stāvokli nostiprināt arī saimnieciskā laukā. Vēstures notikumi pietiekoši ir skolojuši latviešu pilsonību, lai tā saprastu, ka politiskais iespaids ilgstoši var pastāvēt tikai tik ilgi, kamēr viņai ir saimnieciskas svars. Lai latviešu veikalniekam dotu iespēju sacensties ar savu cittautiešu kolēģi, valstij vienkārši vienlīdzības vārdā jānāk palīgā vājākam, jāaizpilda tas robs, ko*

citiem dod ārzemes, un kas rada cittautiešiem virskundzību pār latviešiem pirms kara... Cittautieši, neskatoties uz latviešu politisko pārsvaru, paliek saimnieciskās dzīves vadītāji un organizatori, konjunktūras radītāji un izmantotāji. Viņi attiecīgi iespaido visu sabiedrību, likumdošanu, valdību, labāki nodrošina savu saimniecisko stāvokli dzīvē un sabiedrībā, gūst lielāku peļņu, izkopj vispusīgāk savas kulturālās lietas un politikā iegūst daudz lielāku iespaidu, nekā skaita ziņā viņiem pienāktos" [9: 25-34].

Šo spriedumu pareizību apstiprināja saimnieciskā analīze. Protams, lauksaimniecībā ar agrāras reformas palīdzību zeme bija atdota tiem, kas to paši apsaimnieko. Taču citās nozarēs stāvoklis nebija tik labs. It sevišķi banku nozarē, kur pēc Valsts Statistiskās pārvaldes datiem ap 57-69% no privāto akciju banku kapitāliem piederēja ārzemniekiem, galvenokārt Vācijas un Anglijas pavalstniekiem. Arī žurnāls „Ekonomists" 1937. g. raksta, ka pēc statistikas ziņām rūpniecībā lielo uzņēmumu ražojumu kopsumma bija 205 milj. latu, pie tam vāciešu lielie uzņēmumi deva produkciju par 75 milj. latiem, žīdu lielie uzņēmumi ar 50 milj. latiem, bet latviešu, krievu un citu uzņēmumi deva tikai 39% no produkcijas. Šo nevienlīdzību tad arī centās mazināt un izlīdzināt K.Ulmaņa vadītā organiskās plānveida saimniekošanas valdība.

Tautas saimniecības laukā valdības rīcība bija vērsta uz Latvijas nacionālās saimniecības izveidošanu un nostiprināšanu, radot valsts pārraudzības sistēmu pār rūpniecību, lauksaimniecību un tranzītu, veidojot nozīmīgākajās nozarēs valsts un jauktus autonomus uzņēmumus, veicinot iekšzemes preču pieprasījumu un paplašinot iekšējo tirgu, izdarot radikālus pārkārtojumus kredītsaimniecībā un visa tā rezultātā palielinot nacionālā kapitāla nozīmi.

Jaunie principi rūpniecībā sakņojās domā, ka zinātnes un kultūras uzplaukums, kā arī ražošanas koncentrācija ir sasniegusi līmeni, kas rada nepieciešamību un arī iespēju vadīt saimnieciskos procesus visu pilsoņu, ne tikai nelielas grupas interesēs, ka valdības pienākums ir saprātīga un galīga šo procesu virsvadība, neiejaucoties ražošanas tehniskajā vadīšanā. Šos principus labi tika izteicis Latvijas tirdzniecības un rūpniecības kameras toreizējais priekšsēdētājs A.Bērziņš, rakstīdams: *„Mūsu uzdevums ir gādāt par veselīgas, mūsu zemes īpatniem apstākļiem piemērotas rūpniecības nodibināšanu un pastāvēšanu."* Pēc viņa uzskatiem tā būtu rūpniecība, kas gūst izejvielas pašu zemē, kas savos fabrikātos iestrādā augstu darbaspēka īpatsvaru, kā arī tā, kas nepieciešama valsts aizsardzībai. Valdībai jāatbalsta ražošanas racionalizācija un produkcijas pašizmaksas pazemināšanās, lai tā spētu pamazām iekļauties pasaules saimniecības sistēmā un pielāgoties starptautiskajam cenu līmenim. Valdības uzdevums, pēc A.Bērziņa teiktā, bija panākt, lai Latvijā saražotās vērtības nenonāktu svešu personu rokās, bet saglabātos pašu tautas saimniecībā, jo vienmēr *„... tik daudz ir bijis tādu, kas lielākā vai mazākā mērā gribējuši paņemt no latviešu zemes, arī vēl no brīvās un neatkarīgās Latvijas, kaut ko līdzi savam labumam, atstājot pēc iespējas mazāk šai zemei un tautai, kas šo zemi apdzīvo."* [11: 16-123].

Šīs domas īstenošanai tika dibinātas daudzas lielas, ar prāviem pamatkapitāliem apgādātas valsts un privātās akciju sabiedrības, kas ietekmēja attiecīgās nozares attīstību. 1935. gada pirmā pusē nodibināja Latvijas kredītbanku, kas pārkārtoja kredītsistēmu, likvidēja vai apvienoja daudzas sīkās bankas un krājizdevumu sabiedrības un ar savu darbību ietekmēja visu kredītsaimniecību. Latvijas kredībanka

bija arī iniciatore daudzu rūpniecības uzņēmumu izveidošanai. Nozīmīgākās bija šādas akciju sabiedrības, kuru pamatkapitāls un galvenā darbības nozare bija:

1935. g. – „Latvijas kredītbanka", no 1937. g. – ar 40,0 milj. latu lielu pamatkapitālu – banku tirdzniecības kārtošana;
1936. g. 10.12. – „Ogle", 0,5 milj. latu – kurināmā tirdzniecības kārtošanai;
15.12. – „Vairogs" 10,5 milj. latu – transportlīdzekļu un mašīnu būve un remonti;
1937. g. 21.01. – „Ķieģelnieks", 0,7 milj. latu – būvmateriālu ražošana;
21.01. – „Kaļķis", 2,0 milj. latu – būvmateriālu ražošana un tirdzniecība;
30,04. – „Aldaris", 4,0 milj. latu – alus, bezalkoholisko dzērienu ražošana;
29.06. – „Degviela", 4,0 milj. latu – degvielu ieguve, pārstrāde un tirdzniecība;
16.08. – „Rīgas vilnas rūpnieks", 2,0 milj. latu – vilnas dzijas un audumu ražošana;
22.12. – „Latvijas kokvilna", 3,0 milj. latu – audumu un dziju ražošana;
17.09. – „Latvijas koks", 4,0 milj. latu – meža materiālu izstrādāšana, pārdošana iekšējā un ārējā tirgū;
1928. g. 03.03. – „Kūdra", 3,5 milj. latu – purvu bagātību izmantošana;
03.03. – „Šifers", 1,5 milj. latu – būvniecības materiālu ražošana;
22.07. – „Tosmare", 4,0 milj. latu – kuģu būve un lauksaimniecības mašīnu ražošana un citi.

Jaundibinātās jauktas valsts un privātās akciju sabiedrība darbojās sekmīgi. Lai gan pasaulē jau 30. gadu otrā pusē bija jūtama Otrā pasaules kara tuvošanās, jaunizveidotās akciju sabiedrības noturēja ražošanas līmeni pietiekoši augstu, lai latviešu tauta jūtami neizjustu kara tuvošanos līdz pat 1940. g., kad Latvija tika okupēta. Tām bija arī liela nozīme ražošanas pieskaņošanai jaunajam cenu līmenim un līdzsvarotas saimnieciskās dzīves noturēšanai, kā arī tam, lai tiktu ievērots sociālā taisnīguma princips un nenotiktu bagātības strauja diferenciācija bagāto un nabadzīgāko slāņu starpā.

Citādus uzskatus par jaukto valsts un privāto uzņēmumu pastāvēšanu un darbību pauž liberālās nometnes ekonomisti. Piemēram, A. Aizsilnieks savā darbā par Latvijas saimniecisko vēsturi norāda, ka šie uzņēmumi esot bijuši ekonomiski vāji. Bez tam to darbība esot novedusi pie tā, ka Latvijā nav ieplūdušas ārvalstu investīcijas; gluži otrādi, viņš raksta, ka mēģinājums nostiprināt latviešu nozīmīgumu tautas saimniecībā esot novedis pie tā, ka ārzemju investīcijas valstī esot samazinājušās, ārzemju kapitāls plūdis projām no Latvijas, kura kļuvusi ar kapitālu nabadzīgāka zeme. Šis apstāklis arī esot kaitējis Latvijas saimniecībai [1: 606-611].

Taču jautājumu var skatīt arī no otras puses – vai ārzemju kapitāla plūsma uz Latviju būtu bijusi tik liela, ka pārspētu tos ieguldījumus Latvijas rūpniecībā, kuri 1936.-1940. g. tika izdarīti ar valsts atbalstu un ar Latvijas kredītbankas aktīvu darbību? Un vai ārzemju investoru peļņa būtu bijusi tik liela, ka varētu nodrošināt ne tikai strādniekiem izmaksātās algas un latviešu ieguldītāju peļņu, bet arī segt visas nepieciešamās izmaksas, kas ik gadus aizplūstu uz ārzemēm sakarā ar investoru

iegūtas peļņas izvešanu? Jaunā kārtība jau nenoliedza ārzemju kapitāla investīcijas Latvija, vienīgi prasīja, lai ārzemju kapitāls būtu lojāls pret Latvijas valsti un tautu. Atbilde uz šiem jautājumiem A. Aizsilnieka darbā nav dota.

Lata vērtības pazemināšanās

Ļoti liela nozīme šī perioda saimnieciskās dzīves, arī lauksaimniecības, attīstībā bija 1936. gada 28. septembrī pieņemtajam likumam par naudas reformu. Ar to Latvija oficiāli atsacījās no zelta standarta, veica lata devalvāciju un noteica, ka turpmāk lata kurss piesaistāms Anglijas valūtai – mārciņai. Ar to Latvija veica pasākumus, kurus Anglija, ASV un citas valstis bija izdarījušas jau agrāk, lielākoties 1931.-1933. g. Saglabājama zelta standartu, Latvija bija mākslīgi uzturējusi ļoti augstu lata kursu pret savu galveno tirdzniecības partneru valūtām – angļu mārciņu, vācu marku. Augstais lata kurss kavēja vietējās rūpniecības, lauksaimniecības un mežsaimniecības attīstību un preču eksportu, veicināja preču importu, mazināja vietējo rūpniecības uzņēmumu konkurences spējas un līdz ar to sekmēja bezdarbu. 1936. g. likums paredzēja lata devalvāciju par 40%, pielīdzinot lata un angļu mārciņas kursa attiecības tam stāvoklim, kāds bija pastāvējis līdz 1931. g., proti, tika noteikts, ka 1 lats līdzinās 0,0396487 Anglijas mārciņu. Lata kursa devalvāciju apsveica tie rūpnieki un lauksaimnieki, kas strādāja eksportam, kā arī iekšējam tirgum, bet tā sagādāja grūtības uzņēmumiem, kas importēja no ārzemēm enerģētiskos resursus un izejvielas. Kopumā tomēr šis pasākums veicināja rūpniecisko un lauksaimniecisko aktivitāti, nodarbinātības pieaugumu, ārējās tirdzniecības līdzsvarotību.

Tas labi redzams iepriekšējās nodaļas 20.4. tabulā un 20.1. attēlā: kopeksporta apjoms no 1936. līdz 1939. g. (ieskaitot) bija pieaudzis par 84,2%, bet kopimporta apjoms tikai par 64,8%. Sevišķi stipri palielinājās lauksaimniecības produktu, it sevišķi sviesta, siera, bekona, dzīvu cūku un citu preču eksports. Palielinājās arī kokmateriālu – dēļu, papīrmalkas, slīperu izvedums. Importā pieauga galvenokārt minerālmēslu un lauksaimniecības mašīnu ievedums. Kopumā jākonstatē, ka ārējā tirdzniecība, kura ilgu laiku, pastāvot augstajam lata kursam, bija gandrīz sabrukusi, sāka atveseļoties, un tas atstāja labvēlīgu ietekmi arī uz ražošanas procesu. Taču jāatzīmē, ka jau 1939. g. visā tautsaimniecībā bija jūtama Otrā pasaules kara tuvošanās un it sevišķi tā sākšanās 1. septembrī, kad Anglija un Francija pieteica Vācijai karu. Līdz ar to pārtrūka Latvija tirdzniecības sakari ar līdzšinējo lielāko ārējās tirdzniecības partneri Angliju. Politika ieguva dominējošo vietu, PSRS ieguva iespēju ierīkot Latvijā savas karaspēka bāzes, un Latvijā, lai gan tā karā vēl nebija iesaistīta, sākās karalaika saimniecība.

Tautsaimniecības kārtošana un kameras

Trīsdesmito gadu otrā pusē arvien plašāk izplatījās uzskats, ka tautsaimniecības, t.sk. arī lauku saimniecisko attīstību kavē nevis kapitāla trūkums, bet iesakņojušās un laika garam neatbilstošās paražas, uzskati un aizspriedumi, nespēja pilnībā pielāgoties zinātnes un tehnikas attīstībai. Sasāpējusi bija problēma par jaunās paaudzes nelaišanu pie saimniecības vadības, zemes apsaimniekotāju lielais vecums, mantinieku trūkums un bēgšana no laukiem. Liela daļa lauku saimniecību īpašnieku bija neprecējušies vai arī bez bērniem un saimniekoja līdz sirmam vecumam; vairojās atraitņu – sieviešu kā saimniecības vadītāju skaits. Tā sekas – daudzu saimniecību vadītāju nespēja uztvert lauksaimniecībā notiekošās progresīvās pārmaiņas. Jaunā paaudze netika pielaista pie

saimniecības vadības un aizgāja no laukiem. Tā laukos radās **„garīgie tālumnieki"**, kas kavēja lauksaimniecības racionalizāciju un modernizēšanu [4: 1940. g. 839-844].

„Garīgo tālumnieku" 30. gados bija daudz, un to būtība, kā to norādīja viens no K.Ulmaņa valdības ideologiem A.Bērziņš, bija pilsoniskās drosmes trūkums. Pie tam ar pilsonisko drosmi viņš apzīmēja gatavību konkrētā jautājumā atklāti izteikt savu pārliecību un aizstāvēt to, bet ne savas pārliecības bailīgo slēpšanu no atklātības [11: 170-172]. Šīs bailes no atklātības daļā latviešu nāca kā mantojums no gadsimtu smagās pagātnes. Taču pilsoniskā drosme nozīmēja arī ko vairāk – gatavību salauzt veco un savu laiku pārdzīvojošo, uzņemt jaunu ceļu un virzīties pa to uz priekšu, uz attīstību.

Pilsoniskās drosmes vairošanu, jaunu ceļu meklēšanu un saimnieciskās aktivitātes veicināšanu K. Ulmaņa izveidotā organiskās plānsaimniecības valdība domāja sasniegt, ieviešot saimniecības kameras. Pati ideja bija veidota pēc toreizējās Itālijas kooperatīvās iekārtas parauga, izveidojot Latvijā sešas kameras. No tām četras darbojās saimnieciskajā laukā [4: 1939. g. 695-697].:

- Tirdzniecības un rūpniecības kamera, dib. 1934. g. decembrī;
- Lauksaimniecības kamera, dib. 1935. g. 29. martā;
- Amatniecības kamera, dib. 1935. g. 30. dec.;
- Darba kamera, dib. 1936. g. 7. maijā.

Kameru uzdevums bija veicināt un pārstāvēt attiecīgo saimniecisko nozari, stimulēt saimnieciskās dzīves pārkārtošanu uz valstisku un saimniecisku darbību, dot atsauksmes par jauniem likumprojektiem no nozares attīstības viedokļa. Tirdzniecības un rūpniecības kameras priekšsēdētājs A.Bērziņš uzskatīja, ka kameras veicina plašu aprindu iniciatīvu, jo ierosināt attiecīgus jautājumus un piedalīties ierosināto jautājumu apspriešanā var paši nozares pārstāvji [11: 170]. Tautsaimnieks A. Aizsilnieks turpretī norāda, ka kameras locekļus iecēla valdība, un līdz ar to viņi atbalstīja valdības viedokli attiecīgajā jautājumā [1: 611]. Stingrus pierādījumus nevar sniegt neviena puse, taču domājams, ka patiesība bija kaut kur pa vidu.

Lauksaimniecības kameras uzdevumus norādīja tās statūtu 1. pants, kas skanēja *„Lauksaimniecības veicināšanai un tās vajadzību pārstāvēšanai, kā arī zemnieku pašierosmes, paškarbības un pašpalīdzības sekmēšanai un visas lauku dzīves pacelšanai pastāv „Latvijas Lauksaimniecības kamera" ar sēdekli Rīgā."* * [18: 9-20].

Lauksaimniecības kamerai bija plaši uzdevumi un tiesības, no kuriem galvenie bija:

- Pārstāvēt lauksaimniecības vajadzības valsts, pašvaldību un citās iestādēs;
- Dot atsauksmes par likumiem, likumu projektiem, rīkojumiem un svarīgākiem soļiem lauksaimniecības politikas laukā;
- Vākt un piegādāt lauksaimniekiem ziņas par tirgu un cenu stāvokli;
- Pētīt lauksaimniecības apstākļus, izdot un izplatīt rakstus un grāmata par lauksaimniecību;
- Pētīt darbaspēka jautājumus;
- Atzīmēt un godalgot priekšzīmīgākos saimniekus un saimnieces un citi jautājumi.

* Vēlāk Lauksaimniecības kamera tika pārcelta uz Jelgavu

Administrējošais elements kameras darbībā bija noteikums, ka katrā pagastā var darboties viena lauksaimniecības biedrība.

Kameras locekļu un kandidātu amats bija goda amats, un viņi savus uzdevumus izpildīja bez atlīdzības. Kameras priekšsēdētājam, vicepriekšsēdētājam un zemkopības ministra pārstāvim bija jāparaksta svinīgs solījums, ka viņiem uzliktos pienākumus izpildīs apzinīgi un pēc labākās sirdsapziņas. Lai gan Lauksaimniecības kamera bija tikai padomdevēja iestāde, tai tomēr bija liela ietekme uz lauksaimniecības attīstību.

Zemes kadastrs

Otrs svarīgs pasākums lauksaimniecības vadīšanas pilnveidošanā bija valsts zemes kadastra realizācija.

Zemes kadastra uzdevumi bija noteikti „Kadastra likuma" 1. pantā (Arī Lauksaimniecības nolikuma 227. p.): *„Saimniecības tiesiskai nostiprināšanai, ekonomiskā stāvokļa noteikšanai un likumos paredzēto pienākumu uzlikšanai izvedams ārpus pilsētu administratīvajām robežām esošo nekustamo īpašumu kadastrs pēc latos aprēķinātās vidējās ienesīguma jeb kadastrālās vērtības"* [7: 1]. Kadastra likuma mērķis bija ieviest kārtību zemes izmantošanā, noskaidrot atsevišķo zemes gabalu un saimniecību salīdzinošo novērtējumu, dot stingru pamatojumu nodokļu aplikšanas vajadzībām un pārējo ar zemi saistīto jautājumu risināšanai.

Zemes kadastru un zemes vērtēšanu pēc vienotas metodikas Latvijā neieviesa uzreiz, jo tas bija saistīts ar lieliem darba un līdzekļu izlietojumiem. Nebija arī brīvu speciālistu, jo visi bija iesaistīti agrārās reformas izvešanas darbā. Šo iemeslu dēļ sākuma periodā, 20. g., izmantoja 1901. g. Vidzemes kadastra metodiku, un kur iespējams, arī zemes novērtējuma datus. Taču Vidzemes kadastrs bija izvests tikai 162 pagastos no kopējiem 517 pagastiem. Lai nodrošinātu zemes īpašuma un lietojuma reģistrāciju, zemes uzskaiti un vērtēšanu pēc vienotiem principiem, Zemkopības ministrija 1922. gada 17. maijā izdotā instrukcijā noteica, ka turpmāk visā republikā piemērojama Vidzemes kadastra zemes klasifikācijas sistēma un zemes vērtēšanas tabulas. 1926. g. šo instrukciju pilnveidoja un izteica kā likumu, nosakot zemes vērtēšanas kārtību, papildinot zemes vērtēšanas tabulas un izsakot zemes novērtējumu ne vairs Krievijas rubļos, bet gan relatīvi – punktos pēc procentu jeb 100 punktu sistēmas. Pēc šīs uzlabotās metodikas zemes vērtēšana veica 107 pagastos.

Prakse parādīja, ka izdarītie uzlabojumi bija nepietiekoši, jo bija mainījusies pati zemes izmantošanas sistēma. Tamdēļ 1931. gada 31. jūlijā pieņēma likumu par lauku nekustamās mantas vērtēšanu [21]. Likums paredzēja veikt pasākumu kompleksu, kas saistīts ar visu ārpus pilsētu robežām esošo zemes īpašuma vienību robežu un situācija uzmērīšanu, zemes un uz tās esošo ēku un būvju vērtēšanu, kā arī vērtēšanas materiālu periodisku atjaunošanu.

1936. g. Ministru Kabinets pieņēma grozījumus un papildinājumus, zemes vērtēšanu ietilpināja vienotā kadastra sistēmā un kopā ar instrukciju publicēja atsevišķā izdevumā [7].

Kadastra likums pēc būtības saglabāja galvenos 1901. g. kadastra principus.

Saskaņā ar 1931. g. vērtēšanas likumu un instrukcijām, zemes un uz tās esošo ēku un būvju novērtējumu noteica vadoties no to caurmēra normatīvā ienesīguma. Lauksaimniecības ēkas tika uzskatītas kā zemes izmantošanai nepieciešama nekustamā īpašuma sastāvdaļa un tāpēc atsevišķi netika vērtētas; atsevišķu

novērtējumu saņēma tikai tās ēkas un būves, kuras izmantoja nevis lauksaimniecībai, bet peļņas ieguvei. Nekustamās mantas caurmēra ienesīgumu noteica, vadoties no katra zemes gabala īpašībām – augsnes tipa, augsnes mehāniskā sastāva aramkārtā un zem tās esošajā augsnes horizontā, trūdkārtas biezuma, augsnes struktūras, mitruma apstākļiem, reljefa un akmeņainības. Vadoties no minētā augšņu īpašību kompleksa, zemes tika iedalītas noteiktās zemes novērtējuma klasēs, katrai klasei aprēķināts normatīvais tīrais ienākums, kas tika parādītas zemes novērtējuma tarifs punktos. Zemes vērtētāji (taksatori) zemes vērtēšanas darbu gaitā tieši dabā noteica konkrētā zemes gabala īpašības un „ierindoja" to noteiktā zemes novērtējuma klasē, nosakot novērtējumu punktos.

Vērtēšanas tabulas bija sastādītas vienotas visai republikai, bet atsevišķi pa zemes lietošanas veidiem – aramzemei (ietverot dārzus), pļavām, ganībām un meža zemei. Novērtējuma punktus tabulās aprēķināja pēc līdzīgas metodikas kā 1901. g. Vidzemes kadastrā, ievērojot dabas apstākļiem atbilstošu sējumu platību struktūru, pie vidējiem ražošanas apstākļiem iegūstamo kultūraugu ražību, lauksaimniecības ražojumu cenas un ražošanas izmaksas. Pļavu un ganību vērtēšanā vadījās no zāles ražas un kvalitātes, bet meža zemēm – pēc meža zemes kvalitātes, atbilstošā koksnes gada pieauguma un koksnes cenām. Aramzemi iedalīja 9 novērtējuma šķirās (klasēs), pļavas – 8, ganības – 5 un meža zemes – 5 šķirās. Aramzemes novērtējumu varēja pazemināt, ja bija nelabvēlīgi vietējie dabas apstākļi – kalnains reljefs, stipra akmeņainība, zemes gabala periodiska pārplūšana, pieguloši purvi vai mežu masīvi, bet ne vairāk par 40%.

Latvijas 1931. g. kadastra ieviešanai pirmo reizi visā valsts teritorijā tika veikta zemes **kadastrālā uzmērīšana**, kuras rezultātā sastādīja tiem laikiem augstvērtīgas kadastra kartes mērogā 1:5000, parādot tajās visus galvenos situācijas elementus (zemes lietošanas jeb kultūrveidus, ceļus, ūdeņus, apbūves vietas u.c.), kā arī katra zemes īpašuma vienības robežas un kadastra numuru. Kadastrālās vērtēšanas gaitā noskaidroja un kartēs iezīmēja augsnes tipu un mehāniskā sastāva kontūru robežas, cilmiežus, reljefu, mitruma apstākļus un citus lauksaimniecisko ražošanu ietekmējošus faktorus, un atkarībā no šo faktoru kopuma zemi iedalīja konkrētā novērtējuma klasē un viņa saņēma novērtējumu punktos. Šim novērtējumam, kas bija noteikts katram konkrētam laukam, varēja izdarīt korektūru par visu saimnieību, vadoties no tās ģeogrāfiskā novietojuma – atrašanās vietas attāluma līdz pilsētām un satiksmes ceļu kvalitatīvā stāvokļa. Rīgas piepilsētas zonas saimniecībām novērtējumu varēja paaugstināt līdz 100%, Jelgavas, Liepājas un Daugavpils zonā līdz 50%, Jūrmalas, Cēsu, Rēzeknes, Tukuma, Valmieras un Ventspils zonā līdz 30%, bet pārējām pilsētām pieguļošām saimniecībām līdz 20%. Nodokļu uzlikšanas un citu ar zemes izmantošanu saistīto tiesisko jautājumu kārtošanai 1 zemes novērtējuma punkts bija pielīdzināts 7 latiem [7: Instukc., 13. p.].

Kadastrālo uzmērīšanu un vērtēšanu veica pa administratīvajām vienībām – apriņķiem, kas deva iespēju datus apkopot ne tikai par katru saimniecību, bet arī kopā pa pagastiem un apriņķiem. Kad kadastrālās uzmērīšanas un vērtēšanas darbi apriņķī bija pabeigti un dati apkopoti, ar valdības lēmumu noteica datumu, ar kādu tie stājās spēkā nodokļu aprēķināšanai, ceļu labošanas klaušu un citu pienākumu sadalīšanai.

Šādā veidā iegūtie zemes kadastra plāni, kartes un dati bija kvalitatīvi un pilnīgi. Taču kadastra ieviešanai bija nepieciešami lieli līdzekļi un daudzi labi apmācīti speciālisti. Šo iemeslu dēļ zemes kadastra ieviešana ievilkās, un līdz 1940. gadam to

pabeidza tikai 5 no 19 apriņķiem (Aizputes, Bauskas, Jelgavas, Liepājas un Talsu apriņķī), bez tam arī dažās teritorijās Ķeguma spēkstacijas zonā un atsevišķās vietās Latgalē. Kadastra datus par Aizputes, Bauskas, Liepājas un Talsu apriņķi publicēja. Tos izmantoja praksē, parādot arī saimniecību zemes kopplatību, zemes sadalījumu pa lietotāju kategorijām un lietošanas veidiem, vidējo kadastrālo vērtību pa pagastiem, salīdzinot to ar faktisko tirgus vērtību un ietverot arī ziņas par attiecīgā teritorijā esošiem kūdras purviem, dabas bagātībām (avotkaļķu, māla un okera nogulsnēm, ūdeņiem), senkapiem un vēsturiskām vietām, valsts mežiem u.c.

Zemes kadastrs parādīja, ka Latvijā pat nelielos attālumos ļoti mainās augšņu un topogrāfiskie apstākļi, kas noteica atšķirības atsevišķu saimniecību ražošanas iespējās.

Zemes kadastrālās vērtēšanas dati rādīja, ka zeme vēl bija samērā maz iekultivēta, lielās platībās nepieciešama nosusināšana, akmeņu novākšana un citi uzlabošanas pasākumi. Piemēram, Liepājas apriņķa kopplatība bija 280312,8 ha, no tās lauksaimniecības zeme – 197711,3 ha, meža resora valsts zeme – 78045,4 ha, pilsētu zeme – 4556,1 ha. No lauksaimniecības zemes 183467,6 ha bija derīga zeme – aramzeme, pļavas, ganības un meži, bet 14243,7 ha lauksaimniecības nederīga zeme – ūdeņi, ceļi, smiltāji u.c. Lielas platības bija mitras un slapjas, un nosusināšana bija nepieciešama 22% aramzemes, 75% pļavu un 54% ganību (21.1. tab.).

21.1. tab. Lauksaimniecības zemes sadalījums un novērtējums Liepājas apriņķī 1940. g.

Zemes lietošanas veids	Platība ha	Mitruma apstākļi, ha			1 ha vidējais novērtējums	
		dabīgi apmierinoši	nosusinātas zemes	nepieciešama nosusināšana	punktos	latos
Aramzeme	106350	18952	64232	23166	31,6	221,00
Pļavas	43488	6897	3901	32690	13,3	93,40
Ganības	24235	9892	1292	13051	9,1	63,40
Meža zeme	9395	5019	258	4118	13,4	93,70
Kopā derīga zeme: ha	**183468**	**40760**	**69683**	**73025**	**21,7**	**151,56**
%	**100**	**22,2**	**38,0**	**39,8**	**x**	**x**

Avots: Sastādīta pēc „Kadastrālās vērtēšanas dati Liepājas apriņķī, 1939.

Nenokārtoto mitruma apstākļu un zemes vājās iekultivēšanas dēļ arī kadastrālais novērtējums bija zems – aramzemei tikai vidēji 31,6 punkti jeb 221 lats par ha, pļavām 13,3 punkti jeb 93,40 lati, ganībām 9,1 punkti jeb 63,70 lati un derīgai zemei kopā 21,7 punkti jeb 151,56 lati par ha. Pa pagastiem derīgās zemes vidējais novērtējums variēja no 34,2 punktiem jeb 239,30 latiem (Aisteres pagastā) līdz 6,6 punktiem jeb 46,10 latiem (Ziemupes pagastā) par ha (skat. 21.1. att.). Kadastrālais novērtējums vidēji bija 57,3% no zemes tirgus vērtības, pie kam tirgus vērtība vidēji 2.5 reizes pārsniedza kadastrālo vērtību mazām saimniecībām (0.1-10,0 ha), bet lielām saimniecībām ar zemi virs 50 ha tikai 1,5 reizes.

Tā kā kadastrālais novērtējums par visu Latviju nebija pabeigts, nebija arī oficiāli aprēķināti vidējie rādītāji valstī. Autors tos noteica pēc ekspertu metodes, iegūstot šādus datus: derīgās zemes vidējais novērtējums 1940. g. bija 150 lati par ha,

no tās aramzemei – 230 lati, pļavām – 105 lati, ganībām – 70 lati un mežiem – 100 lati par hektāru.

Salīdzināšanai parādītas 1937. g. zemes cenas, kuras Valsts satatistikas pārvalde aprēķinājusi pēc reģistrētiem lauksaimniecības pirkumu-pārdevumu datiem un publicējusi mēneša biļetena statistikai. Tie rāda, ka derīgās zemes vidējais tirgus cena bija 214 Ls/ha, no tās aramzemei – 329 Ls/ha, pļavām – 158 Ls/ha, ganībām – 125 Ls/ha un mežiem – 156 Ls/ha. Tātad tirgus cena pārsniedza kadastrālo vērtību vidēji 1,4-1,5 reizes [22: 12, nr. 1465-1466].

Reģionāli 1 ha derīgās zemes cena (bez ēkām) lielākā bija Zemgalē – 237 lati, tad sekoja Latgale 208 Ls, Vidzeme – 169 Ls un Kurzeme – 161 Ls. Augstā zemes cena Latgalē bija izskaidrojama galvenokārt ar zemes trūkumu un jau minēto faktoru – to, ka še pārsvarā bija mazās saimniecības; tieši tas pamato relatīvi augsto zemes cenu, kaut gan zemes dabīgās īpašības Latgalē bija sliktākas nekā pārējos apgabalos.

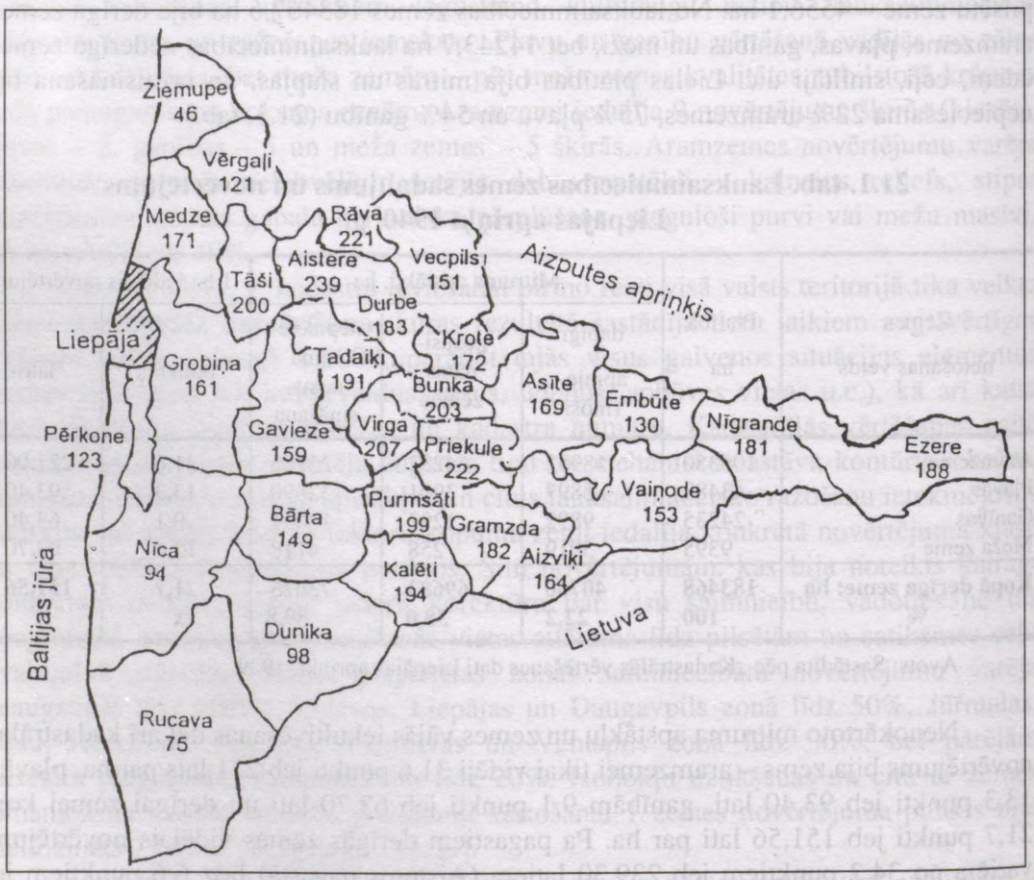

21.1. att. **Liepājas apriņķa pagastu vidējais zemes novērtējums (latos par 1 ha)**

21.2. Lauksaimniecība organiskās plānveida saimniekošanas periodā

21.2.1. Augkopība

Zemes platības

Augkopības nozīmi un attīstību katrā valstī nosaka ražošanā izmantotās zemes platības. Latvijā 1923. un 1929. g. tās noskaidroja Valsts statistiskā pārvalde Lauksaimniecības skaitīšanas gaitā, un 1935. g. – vispārējā sējumu un mājlopu skaitīšanā. Nākošā lauksaimniecības skaitīšana notika 1939. g., taču milzīgo politisko izmaiņu, padomju iekārtas nodibināšanās un Latvijas okupācijas dēļ šīs skaitīšanas datus Valsts statistiskā pārvalde nepaspēja publicēt. Bija tikai atsevišķa informācija par dažādām nozarēm, kura arī šai darbā ir izmantota. Kopīgajā salīdzinājumā par zemes izmantošanu, kas parādīts 21.2. tabulā, aprobežosimies tikai līdz 1935. g.

21.2. tab. Lauksaimniecībā izmantojamās zemes (tūkst. ha)

Zemes lietošanas veidi	Pirms I pasaules kara	1923. g.	1929. g.	1935. g.	1935. g pret 1923. g.	
					pieaugums vai samazinājums	procentos
Aramzeme un dārzi	1729,6	1694,4	1947,9	2113,7	415,3	124,5
Pļavas	910,2	796,6	890,0	905,3	108,7	113,6
Ganības	994,0	869,7	828,3	715,5	-118,2	86,4
Zivju dīķi	-	-	-	4,5	X	x
Kopā lauksaimniecībā izmantojamā zeme	3633.8	3364,7	3666,2	3775,0	410,3	112,2
Meža zeme	1696,8	1780,3	1659,2	1747,2	-33,1	98,1
Kopā derīgā zeme	5330,6	5145,0	5325,4	5522,2	377,2	107,3
Cita zeme	...	1434,1	1253,7	1056,9	-377,2	73,7
Pavisam	...	6579,1	6579,1	6579,1	-	-

Avots: Sastādīta pēc „Latvijas lauksaimniecība" 1923.; 1930.; 1935. g. datiem

Tabula sastādīta, izmantojot VSP publikācijas par Latvijas lauksaimniecību 1923., 1930., 1936., 1937. un 1939. g., kā arī M. Skujenieka sastādīto Latvijas statistikas atlasu uz 1938. g.

Salīdzinot ar 1923. g., līdz 1935. g. kopā derīgas zemes, tas ir, lauksaimniecības un meža zemes kopplatības palielinājās par 377,2 tūkst. ha, galvenokārt uz purvu, ūdeņu un citu neizmantojamo zemju rēķina. Pieauga arī lauksaimniecībā izmantojamās zemes kopplatība, proti, 410,3 tūkst. ha. Tas saistījās ar zemes reformu, ar jaunsaimnieku cenšanos apgūt pēs iespējas vairāk zemes, izmantojot to intensīvāk un tādējādi rast līdzekļus kara postījumu novēršanai un jauno saimniecību ierīkošanai. Sevišķi daudz pieauga aramzeme, par kuru ir dati arī par 1939. g., kad tās platība (kopā ar dārziem) sasniedza 2230,0 tūkst. ha – platību, kāda Latvijā nebija ne pirms, ne arī pēc tam. Praktiski tas nozīmēja, ka laikā no 1923. g. līdz 1939. g. aramzeme palielinājās par 532,2 tūkst. ha jeb par 31,3%. Pie tam jāatzīmē, ka šai laikā

samazinājās arī papuves, proti, no 313,4 tūkst. ha līdz 196,0 tūkst. ha, kas deva iespēju stipri palielināt sējumu platību. Minētā laikā arī notika interesanta parādība – pieauga pļavu platība un samazinājās, pie tam gandrīz līdzīgi, dabīgo ganību platība, jo daudzas ganības tika iekultivētas, mēslotas, tām piesēja zāles un šīs platības, kas līdz tam bija piemērotas tikai lopu ganīšanai, pārvērtās par pļaujamām pļavām. Šo procesu veicināja valsts veiktie lielmeriorācijas pasākumi, galvenokārt upju regulēšana un novadgrāvju izbūve, tāpat arī atsevišķo saimnieku izpildītie nosusināšanas darbi, galvenokārt vaļējo grāvju iztīrīšana un atjaunošana.

Taču jāatzīmē, ka lauksaimniecības visus 20.-30. gadus balstījās galvenokārt uz zemes platību palielināšanu, nevis uz zemes izmantošanas intensitātes celšanu. Iemesls bija kapitāla trūkums, kāds saimniecībās bija kara postījumu, tāpat arī agrārās reformas pārkārtojumu dēļ. Arī meliorācija vēl bija vāji attīstīta, valsts galveno vērību piegrieza upju regulēšanai un lielo novadgrāvju ierīkošanai, bet jaunsaimnieki dārgo drenāžu nespēja apmaksāt un detalizēto nosusināšanu veica ar vaļējiem grāvjiem. Arī organiskās plānveida saimniekošanas periods šai ziņā nebija izņēmums, jo bija jūtama Otrā pasaules kara tuvošanās.

Sējumu platības

Sējumu platības organiskās plānveida saimniekošanas periodā turpināja palielināties un laikā no 1934. g. līdz 1939. g. pieauga par 272,8 tūkst. ha jeb 15,8%. Visvairāk šai periodā palielinājās graudaugu, kartupeļu, linu un ilggadīgo zāļu sējplatības. No graudaugiem pieauga vasaras kviešu platības, kas saistījās ar pāreju uz pašražotiem graudiem baltmaizei. Auga arī ziemas rudzu sējumi. Lopbarībai vairāk sēja auzas un mistru, turpretī miežu sējplatības nemainījās. Taču vispār vērojama samērā liela ziemas un vasaras labību sējplatību svārstība, ko izsauca nevienmērības gadu meteoreoloģiskos apstākļos un samērā nelielā lauksaimniecības kultūra, kuras dēļ kultūraugi bija jūtīgi pret meteoreoloģisko apstākļu izmaiņu.

Turpināja palielināties arī ilggadīgo zāļu un kartupeļu sējumi, kas norādīja, ka lielu vērību piegrieza lopbarības sagatavošanai un lauksaimniecības virzīšanai pa lopkopības ceļu. Stabilu vietu ieņēma cukurbiešu audzēšana. Linu sējumi bija svārstīgi, un to platības bija stipri atkarīgas no iespējas realizēt linšķiedru un linsēklas pasaules tirgū.

Graudkopības attīstība

Aplūkojot iepriekšējos Latvijas Republikas saimnieciskās dzīves laika periodus, redzējām, ka līdz pat 1930. gadam graudkopība bija ļoti bēdīgā stāvoklī, ja valdošās liberālās ekonomikas skolas ideju vārdā tā bija palikusi neaizsargāta pret lielajiem, galvenokārt amerikāņu rokās esošajiem, labības tirdzniecības monopoliem. Tie piedāvāja ASV prēriju apgabalos, tāpat kā Kanādas un Argentīnas plašumos izaudzēto, standartizēto un noteiktām prasībām atbilstošo labību par cenām, ar kurām Latvijas ražotāji nevarēja konkurēt. Vietējā labība tirgū nāca mazās partijās ar atšķirīgiem kvalitātes rādītājiem. Tāpēc arī labības lieltirgotāji un pārstrādātāji – lielās dzirnavas, deva priekšroku importētajiem graudiem, kurus ieveda priekš mums ļoti lielos daudzumos, 100-150 tūkst. tonnas gadā.

21.3. tab. Sējumu platības Latvijā 1923.-1939. g. (tūkst. ha)

Kultūraugi	1923. g.	1929. g.	1934. g.	1935. g.	1936. g	1939. g	1939. pret 1923. g.%
Ziemāji	281,1	272,6	349,3	351,6	312,8	373,8	133
Vasarāji	638,2	589,6	657,1	697,9	719,1	767,8	120
Kartupeļi	79,5	80,2	107,6	123,7	119,8	145,2	183
Sakņaugi	33,1	47,8	50,0	50,3	52,0	54,7	173
Cukurbietes	-	1,7	14,4	15,5	11,6	12,8	...
Lini	56,5	55,9	46,3	68,0	67,2	61,6	109
Ilggadīgie zālāji	275,6	443,9	506,1	509,5	557,7	585,0	212
Sējumu platība kopā: t.ha	**1364,0**	**1491,7**	**1730,8**	**1816,5**	**1840,2**	**2003,6**	**147**
%	**100**	**109**	**127**	**133**	**135**	**147**	-

Avots: Sastādīts pēc Latvijas lauksaimniecība. 1923.-1939. g. datiem

Pasaules saimnieciskā krīze lika valstsvīriem un ekonomistiem pārvērtēt stāvokli. Arī Latvija nostājās uz savu ražotāju aizsardzības ceļa, uzsāka kārtības ieviešanu tirgū. Tas deva iespēju ļoti īsā laikā stabilizēt labības ražošanu un ar 1932. g. izbeigt labības importu. Cīņa par labības tirgus nokārtošanu bija ilgusi daudzus gadus, un tirgus kārtošanas aizstāvjiem bija jāsaņem daudz pārmetumu un uzbrukumu par viņu politikas sociālo raksturu. Tomēr ar to tika saglabāta tā tautas saimniecības nozare, kas vienmēr bija uzlūkota par zemniecības spēka avotu. To sekmēja valdības piekoptā labības ražošanas atbalsta politika, it sevišķi 1936. gada 26. maija lēmums par Labības biroja statusu, pārveidojot to par autonomu valsts uzņēmumu. Šai pašā gadā stipri palielināja arī Labības biroja pamatkapitālu, nododot tam no saimnieciskās dzīves atjaunošanas fonda Valsts zemes bankas un Hipotēku bankas ķīlu zīmes par 72 milj. latu. Līdz ar to Labības birojs kļuva par lielu tirdzniecības organizāciju, kas spēja iepirkt no zemniekiem visu viņu saražoto un tirgum piedāvāto labību, samaksājot skaidrā naudā un par garantētām cenām. Laikā no 1930. līdz 1939. g. Labības birojs kopā iepirka 897200 t graudu par 307,6 milj. latu. Labības aizņēma 57-62% no sējplatības un tās produktu pārdevumi 1933.-1937. g. vidēji deva 33 milj. latu gadā jeb 16,5% no lauksaimnieku kopējiem kases ieņēmumiem (21.4. tab.).

Apskatāmajā laika periodā auga arī labības kopraža un ražība. Kopraža pēdējos 5 (1936.-1940. g.) Latvijas brīvvalsts pastāvēšanas gados sasniedza vidēji 1335,3 tūkst. tonnas gadā, tātad par 60% pārsniedza pirmskara līmeni. Diemžēl, tas tikai daļēji notika uz darba ražīguma celšanas rēķina, jo arī labības sējplatības pieauga par 20%, bet ražība par 34%. Pie tam graudaugu ražība pa gadiem bija ļoti jūtīga pret laika apstākļu izmaiņām un tāpēc svārstīga, vidējais ražības variācijas koeficients ir 22%. Cēlonis ražu svārstībām bija neapmierinošais zemes iekultivēšanas līmenis, daudzviet nenoregulētie augsnes mitruma apstākļi, samērā nelielais minerālmēslu izlietojums, kam kā sekas bija labības audzēšanas un visas augkopības lielā atkarībā no dabas apstākļiem. Tāpēc ražu pieauguma ziņā Latvija 1920.-1940. g. atpalika no Rietumeiropas.

Agronome L. Dunsdorfa, analizējot atsevišķo graudaugu kultūru ražas Latvijā 1920.-1939. g. secināja, ka ražu pieaugums statistiski nebija būtisks, izņemot vienīgi mistru. Būtisks sējplatības, kopražas un ražības pieaugums vērojams tikai ar 1931. g.,

kad valdība sāka atbalstīt labības audzētājus. Visvairāk attīstījās kviešu ražošana baltmaizes un citu miltu izstrādājumu vajadzībām. Zemā ražība un lielais roku darba izlietojums graudu ražošanā bija cēlonis augstai pašizmaksai un tam, ka valdība bija spiesta līdz pat 1940. g. izdalīt līdzekļus graudkopības atbalstam.

21.4. tab. Lauksaimniecības kopējie kases ieņēmumi (milj.latu)

Produkcijas veids,nozare	Lauksaimnieku kopējie kases ieņēmumi, milj. latu					Vidēji	
	1933	1934	1935	1936	1937	milj. Ls	%
Labība	39,7	44,9	29,6	18,2	32,8	33,0	16,5
Lini	7,2	13,3	20,7	19,8	20,9	16,4	8,2
Kartupeļi	5,9	7,2	6,9	6,8	9,0	7,2	3,6
Cukurbietes	7,5	13,1	9,8	7,8	9,1	9,5	4,8
Citas kultūras	4,2	5,9	3,5	8,5	3,6	5,1	2,5
Kopā augkopība	64,5	84,4	70,5	61,1	75,4	71,2	35,6
Piens	48,8	42,1	47,3	51,0	74,4	52,7	26,4
Gaļa, dzīvnieki	36,9	40,5	40,4	50.1	56,6	44,9	22,5
Mājputni	7,2	7,4	8,0	9,1	12,6	8,9	4,5
Cita produkcija	5,2	6,4	7,5	8,1	13,3	8,1	4,0
Kopā lopkopība	98,1	96,4	103,2	118,3	156,9	114,6	57.4
Dārzkopība	4,1	4,8	5,0	5,9	5,9	5,1	2,6
Citas nozares	6,1	5,8	5,6	16,4	10,0	88,8	4,4
Pavisam	**172,7**	**191,5**	**184,3**	**201,7**	**248,2**	**199,7**	**100.0**
% pret 1933. g.	100,0	110,9	106,7	116,8	143,7	115,6	x

Avots: Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs, 1940.

21.5. tab. Graudu sējplatība, kopraža un ražība (vidēji gadā)

Gadi	Sējplatība		Kopraža		Ražība	
	tūkst. ha	%	tūkst.t.	%	c no ha	%
1909.-1013.	904,4	100	833,7	100	9,2	100
1920.	621,9	69	322,7	75	5,2	57
1921.-1925.	855,5	95	789,0	95	9,3	100
1926.-1930.	888,3	98	825,5	99	9,3	101
1931.-1935.	983.8	109	1091,7	131	11,0	120
1936.-1940.	1086,3	120	1335,3	160	12,3	134

Avots: Sastādīts pēc Latvijas lauksaimniecība, 1923.-1939. g.

Linkopība

Kā otrā svarīgākā augkopības nozare saglabājās linkopība, kuras produkcija – linšķiedra, linsēklas, pakulas deva lauksaimniekiem 1933.-1937. gadā vidēji 8,2% no kases ienākumiem, pa atsevišķiem gadiem svārstoties no 4,1% līdz 11,2% (21.4. tab.), neskaitot to produkcijas daļu, kuru patērēja pašu vajadzībām. Linkopības nozīme tomēr bija zonāla, jo 30. gados 75-86% no visiem linu sējumiem bija izvietoti Latgalē, pie tam vairums, 25-30%, Abrenes apriņķī. Latgalē linkopība daudzām saimniecībām nodrošināja pat 40-60% no kases ieņēmumiem. Ārpus Latgales linus turpināja audzēt

arī Valmieras un Valkas apriņķos ap Rūjienu, Burtnieku ezeru, kur linšķiedras ieguve un sēklu raža bija augstāka nekā Latgalē.

21.6. tab. Linšķiedras eksporta daudzumi, vērtība un cena 1929.-1940. g.

Gadi	Linšķiedras eksports		Vidējā linšķiedras eksporta cena lati par t	Linšķiedras eksporta vērtība % no kopeksporta
	tonnas	vērtība tūkst.Ls		
1929.	11298	14491	1283	5,3
1930.	8854	11080	1251	4,5
1931.	13083	8078	617	4,9
1932.	8248	5342	648	5,5
1933.	4110	3110	757	3.8
1934.	6096	4689	769	5,5
1935.	8591	9144	1064	5,3
1936.	15113	15636	1035	11,3
1937.	7247	12027	1660	4,6
1938.	10788	16197	1501	7,1
1939.	13731	22353	1626	9,8
1940.	12080	33963	2812	...

Avots: „Die Flachswirtschaft Lettlands", 1942.

Linu monopola mērķtiecīgās darbības dēļ linkopību pasaules saimnieciskās krīzes laikā bija izdevies paglābt no izputēšanas, un ar 1934. g. kā sējplatības, tā linšķiedras un sēklu kopraža sāka atkal pieaugt (21.6. tab.). Laikā no 1935. g. līdz 1940. g. lini aizņēma 60-69 tūkst. ha, linšķiedras ieguve bija 16,2-24,8 tūkst. tonnas un linsēklas – 15,2-22,4 tūkst. tonnas gadā. Diemžēl, linu ražība palika zema, linšķiedrai 2,8-3,6 c no ha, tātad nesasniedzot pat 1909.-1913. g. līmeni. Vienīgi pateicoties labai linšķiedru kvalitātei un izturētam standartam Latvijas lini pasaules tirgū kotējās samērā augsti.

Linšķiedras cenas stabilizāciju un celšanos veicināja PSRS linu eksporta samazinājums – no 90000 t 1934. g. līdz 58000 t 1935. g. un 20000 t 1938. g.. PSRS linšķiedru eksporta sašaurināšanās ar 1935. g. deva iespēju cenai pasaules tirgū celties par 38% un palielināties eksportam no Polijas, Lietuvas un Latvijas.

Pateicoties lata devalvācijai 1936. g., valsts linu monopols, kura rokās bija visa linu ārējā tirdzniecība, ar 1936./37. saimniecības gadu sāka strādāt atkal ar peļņu.

Kartupeļu audzēšana

1934.-1939. g. paplašinājās arī kartupeļu audzēšana, diemžēl, ejot pa ekstensīvās ražošanas ceļu, tas ir, uz kartupeļu stādījumu platības pieauguma rēķina: no 107,6 tūkst. ha 1934. g. līdz 145,2 tūkst. ha 1939. g. (20. tab.). 1935. g. valdība nokārtoja kartupeļu sēklu eksporta iespējas, uzdodot to A/S „Latvijas centrālais sēklu eksports". 1937./38. g. kartupeļu sēklu eksportēja jau 20120 centnerus par 20700 latiem. Tomēr kartupeļu ražošanā netika gūti panākumi ražības celšanā, kura palika zema, atkarībā no laika apstākļiem vidēji 113-140 cnt/ha. Tā kā kartupeļu lielāko daļu patērēja pašās kartupeļu audzētājās saimniecībās, tie vidēji deva 3-4% no lauksaimniecības kases ieņēmumiem. Spirta, cietes un kartupeļu sīrupa rūpnīcas gadā izlietoja ap 100 tūkst. tonnas, no tām spirta rūpnīcas ap 80% un cietes un sīrupa rūpnīcas ap 20%.

Cukurbietes

Sekmīgāk kā citas augkopības nozares attīstījās cukurbiešu audzēšana un to pārstrāde. Cukurbiešu audzēšanā piedalījās ap 20000 saimniecību, to sējplatības nostabilizējās uz 12-13 tūkst. ha (20.6. tab.). Cukurbiešu sējplatība saimniecībā bija ap 0,6 ha. Cukurbietes audzēja galvenokārt Zemgales līdzenumā uz tām piemērotākajām velēnu karbonātu smilšmāla augsnēm, kaut gan apmēram puse bija izvietota arī citur, ap cukurfabrikām vai to pieņemšanas punktiem. Valdība atbalstīja šīs kultūras ieviešanu arī Latgalē, it sevišķi Ludzas un Daugavpils apriņķos, jo tā bija rentabla un palīdzēja celt Latgales lauksaimniecības kultūru. Pēc cukurbiešu entuziasta J.Lažes informācijas, Latvijā audzētās cukurbietes bija ar augstu, 16-19%, cukura saturu. Cukura ieguves procents no bietēm fabrikās bija augsts, 15-16% [19: 20-23]. Taču cukurbiešu ražība Latvijā trīsdesmitajos gados vēl nebija liela, apmēram tikai ap 200 c no ha. Taču jāievēro, ka tā bija aprēķināta bietēm, kamdēļ nav tieši salīdzinājuma ar vēlāko, padomju laikā iegūto ražību, kuru palielināja neattīrītā augsnes masa. Cukurbiešu kopraža sasniedza 217-338 tūkst. tonnas gadā, un saražotā cukura daudzums – 38 līdz 51 tūkst. t gadā, kas sedza toreizēji cukura patēriņu. Cukura rūpniecības attīstība deva iespēju ietaupīt valūtu apmēram 8-10 milj. latu gadā. Valsts cukura monopols ik gadu deva valsts budžetā 8-12 milj. latu. Cukura rūpniecība izveidojās par stabilu tautas saimniecības sastāvdaļu.

21.2.2. Lopkopības attīstība

Piensaimniecība

Jaunā saimnieciskā politika konsekventi tika realizēta arī galvenajā ražošanas nozarē – piensaimniecībā. Liellopu skaits, tai skaitā arī slaucamo govju skaits tuvojās 900 tūkst. līmenim (19.9. tab). Slaucamās govis bija ap 70% no visiem liellopiem, un pārējos 30% turēja galvenokārt ganāmpulka atjaunošanai. Piena izslaukums no govs pārraudzības biedrībās sastāvošajās saimniecībās 1938./39. saimniecības gadā bija 2836 kg, tas ir, par apmēram 10% lielāks nekā 1932./33. saimniecības gadā. Še stāvoklis krīzes gados izveidojās ļoti nopietns, jo tā, līdzīgi kā lini, bija orientēta galvenokārt ražot eksportam un līdz ar to ļoti stipri pakļāvās pasaules tirgus cenu svārstībām. Pieņemot latos izteiktu eksporta sviesta cenu 1929. g. par 100, atrodam, ka 1934. g. tā nokritās līdz 23 (tas ir, 4,3 reizes). Iemesls tam bija netik daudz zemā sviesta cena importētājvalstīs (galvenokārt Anglijā un Vācijā), cik lata nesamērīgi augstais kurss pret angļu mārciņu un vācu marku: kad Anglija 1931. g. atteicās no zelta standarta un devalvēja savu valūtu, to tūlīt pavadīja latos pārrēķināta sviesta (vai arī citas eksportpreces) cenas krišanās par attiecīgu procentu. Tādējādi mākslīgi ļoti augstu turētais lata kurss 1932.-1935. g. nesa Latvijas saimniecībai lielus zaudējumus.

Pēc 1936. g. lata devalvācijas eksportsviesta cena, pārrēķināta latos, automātiski pieauga no 1,46 līdz 2,36 latiem par kilogramu un sedza pašizmaksu, kura 1936./1937. saimniecības gadā vidēji bija 2,25 lati par kilogramu sviesta.

Augstā lata kursa dēļ arī sākotnējie valdības pasākumi, kuri tika veikti 1932. g. ar mērķi garantēt eksportsviestam noteiktu cenu, izmaksāja valsts budžetam dārgi, jo piemaksas cenu garantēšanai bija lielas; taču šiem pasākumiem bija tas pozitīvais rezultāts, ka krīzes gados izdevās saglābt eksporta tirgu. Sviesta eksporta attīstību veicināja paju sabiedrības „Latvijas centrālais sviesta eksports" nodibināšana 1934. g.,

veidojot to uz bijušo privāto sviesta eksportfirmu bāzes. Ar tās darbības uzsākšanu likvidējās daudzas vietējās eksportsviesta aģentūras un ārzemju firmu pārstāvniecības, kuras bija darbojušās īslaicīgas peļņas iegūšanas interesēs. Kļuva iespējams noteikt eksportsviestam stingru standartu. 1938. g. „Latvijas centrālais sviesta eksports" savu uzdevumu – kārtības ieviešanu sviesta eksporttirdzniecībā bija veicis, to likvidēja un eksporttirdzniecību nodeva pašām piensaimnieku sabiedrībām. Minēto valsts agrārpolitisko pasākumu rezultātā Latvija bija kļuvusi par otru lielāko (tūlīt aiz Dānijas) sviesta eksportzemi Baltijas jūras baseinā.

21.7. tab. Sviesta eksports un cenas 1929.-1939. g.

Gads	Sviesta eksports			Vērtība % no eksporta
	tonnas	milj. Ls	1kg cena latos	
1929.	14797	58,77	3.96	21,5
1930.	18431	57,72	3,13	23,3
1931.	18738	46,96	2,51	28,7
1932.	18592	30,99	1,67	32,1
1933.	15646	21,06	1,35	25,8
1934.	15701	14,45	0,92	16,9
1935.	16816	18,51	1,10	18,8
1936.	17291	23,32	1,46	18,3
1937.	19211	45,36	2,36	17,4
1938.	23464	54,80	2,31	23.8
1939.	22160	48,00	2,17	20,9

Avots: Sastādīta pēc žurn. Ekonomists un LKV datiem

Liellopi

Visus 30. g. liellopu audzēšanā saglabājās izteikts piena ražošanas virziens, gaļu ražojot tikai tik, cik bija nepieciešams vietējā tirgū. Jaunlopus turēja tikai tik daudz, cik bija nepieciešams slaucamo govju atjaunošanai, un to skaits bija ap 28-30%.

Iemesls tam bija zemās liellopu gaļas cenas pasaules tirgū un tā pārsātinātība ar lēto Argentīnas, Jaunzēlandes un ASV gaļu. Daži tautsaimnieki, piemēram, A. Aizsilnieks [1], kritizē tā laika valdību par to, ka uzturot augsto graudaugu ievedmuitu, kavēja lētu lopbarības graudu importu un līdz ar to liellopu gaļas ražošanu eksportam. Viņi neievēroja to, ka starptautiskais gaļas tirgus jau bija aizņemts, un iespiešanās tajā prasītu ilgāku laiku un lielus līdzekļus, pēc to laiku prakses arī valsts atbalstu. Šie tautsaimnieki neievēroja arī to, ka pazeminot labības ievedmuitas, tiktu sagrauts viss labības ražošanas iekšējais tirgus – vispirms bija jāpabalsta labības ražošanas mehanizācija un racionalizācija, kas dotu iespēju pazemināt graudu pašizmaksu, un tikai tad varēja sākt domāt par muitu tarifu pazemināšanu graudiem.

Cūkkopība

Cūku skaits 30. g. otrajā pusē uzrādīja kāpjošu tendenci un 1939. g. sasniedza rekordskaitli – 890 tūkst. (19.9. tab.). Tas izskaidrojams ar Otrā pasaules kara sākšanos un karojošo valstu pieprasījuma pieaugumu. Līdz tam cūkkopībā lielāko daļu produkcijas patērēja uz vietas. Eksportēja nedaudz bekona, pie kam tā daudzumi saimnieciskās krīzes dēļ ļoti samazinājās un 1929. g. bija tikai 900 tonnas par 1,7 milj.

latu. Kā jau minējām, 1931. g. valdība izdeva noteikumus par cūkkopības veicināšanu, kas zināmā mērā deva iespēju šo nozari saglabāt, kaut arī cūkgaļas ražošana bija nerentabla. Cūkkopības attīstīšanai valdība atbalstīja cūku šķirnības uzlabošanu, ievedot vaislas materiālu no Anglijas un Zviedrijas, ierīkojot laikā no 1929. g. līdz 1939. g. 379 cūku audzētavas – pavairotājas un 3075 kuiļu vaislas stacijas, tā sekmējot jaunas, Lielās baltās cūku šķirnes izveidošanos [16: 437-441]. Tika pētīti un izstrādāti ieteikumi cūku turēšanas un barošanas jautājumu labākai risināšanai.

Cūkkopības uzplaukumu pēc pasaules saimnieciskās krīzes veicināja paaugstinātais bekona pieprasījums pasaules tirgū un 1936. g. lata kursa pazemināšana, kas deva iespēju cūkkopjiem strādāt ar peļņu. Pieauga bekona eksporta daudzumi, kā arī vērtība – no 1,85 milj. latu 1935. g. līdz 4,0 milj. latu 1938. g. Radās arī pilnīgi jauna eksporta nozare – dzīvas cūkas un sivēni, kas attīstījās nepieredzēti strauji: 1934. g. tos izveda par 0,65 milj. latu, 1935. g. – par 3,544 milj. latu un 1938. g. jau 117700 dzīvas cūkas par 16,60 milj. latu. Dzīvas cūkas izveda galvenokārt uz Vāciju un PSRS, un tās, tūlīt aiz sviesta, kļuva par galveno lauksaimniecības eksportpreci. Dzīvo cūku izveduma krasu palielināšanos izsauca gatavošanās Otram pasaules karam un vēlme nodrošināt savus iedzīvotājus ar gaļu.

21.3. Darbaspēka problēmas lauksaimniecībā

Lauksaimniecībā Latvijā 1920.-1940. g. bija nodarbināta lielākā daļa iedzīvotāju – pēc Valsts statistiskās komitejas ziņām 1930. g. pavisam 804773 personas, kas par 9% pārsniedza 1897. g. nodarbināto (736038) skaitu. Nodarbināto pieaugums izskaidrojams ar pāreju no lielsaimniecībām uz sīksaimniecībām, zemes intensīvāku izmantošanu un lauksaimniecības darbu zemo mehanizācijas līmeni. Faktiskā stāvokļa analīze rāda, ka zemes platību ziņā nelielās saimniecībās uz zemes platības vienību nodarbināto skaits bija daudzkārt lielāks nekā saimniecībās ar lielu zemes platību, jo mainījās saimniekošanas sistēma, ražošanas nozares un to attiecības. Pēc profesora P. Starca pētījumiem nelielās saimniecībās, ar zemi 2-5 ha, uz 100 lauksaimniecības zemes hektāriem bija nodarbināti 6,3 reizes vairāk cilvēku nekā saimniecībās ar 50-100 ha zemes.

21.8. tab. Saimniecību zemes platības un nodarbināto skaita sakarība

Rādītāji	Saimniecības zemes platība, ha							
	līdz 2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	50-100	Virs 100
Uz 100 lauksaim-niecības zemes ha nodarbināti	327,9	81,4	47,3	29,4	21,6	16,5	12,9	11,2

Avots: Latvijas agrārā reforma, 1930.

Laukos nodarbināto skaits visu 20.-30. g. periodu palika diezgan nemainīgs, 763-804 tūkst. robežās. No visiem strādājošiem saimnieki un viņu ģimenes locekļi 1935. g. bija 82,1%, bet algotais darba spēks – 17,9%, pie kam pa gadiem algotā darbaspēka skaits uzrādīja lēni pieaugošu tendenci. Tas norādīja, ka laukos ražošanas attīstība visu laiku notika galvenokārt uz lētā darbaspēka, bet nevis uz darba procesu

mehanizācijas rēķina. Algoto darbaspēku izmantoja kā gada strādniekus (gada puiši, gada meitas, gada precētie kalpi), vasaras strādniekus, mēneša strādniekus un ganus. Gada strādnieku skaits absolūtos skaitļos bija diezgan stabils, ap 44 tūkstošiem, bet procentuāli no visiem uzrādīja tendenci samazināties un laikā no 1929. g. līdz 1939. g. nokritās no 29,4% līdz 28,0%. Pretēji tas bija ar vasaras strādniekiem, kuru skaits minētajā laika periodā pieauga no 29718 līdz 49816 jeb no 20,0% līdz 31,5%. Tātad lauksaimnieki centās pāriet uz darbaspēka nodrošināšanu tieši vasaras darbu periodā, nevēloties uzņemties par strādniekiem atbildību ziemā. Nedaudz samazinājās arī ganu skaits, no 41189 līdz 38164, tomēr tie bija aptuveni ceturtā daļa no visiem lauku algotiem darbiniekiem [14: 1923.-1939. g.].

Laukos algoto darbinieku skaits visā aplūkotajā periodā bija lielāks nekā rūpniecībā, kurā 1936. g. bija 100682 strādājošie. Pie tam bija būtiska atšķirība: laukos bija novērojams darbaroku trūkums, kamēr pilsētās – bezdarbs. Sevišķi tas izpaudās saimnieciskās krīzes laikā, kad krīzes beigu posmā – 1932. g. bezdarbnieku skaits pilsētās sasniedza 14200, turpretī laukos darbaspēka pietrūka. Zināmā mērā to izsauca tas, ka pilsētās strādājošo algas bija lielākas nekā laukos un arī dzīves apstākļi labāki. Pēc Valsts statistikas pārvaldes datiem rūpniecībā strādājošie kvalificētie strādnieki nopelnīja 140-150 lati mēnesī, strādnieces 90-100 lati, nekvalificētie strādnieki 100-110 lati un strādnieces 55-75 lati mēnesī.

21.9. tab. Laukstrādnieku algas Latvijā, 1929.-1939./40. g., latos

Gads	Gada puišiem	Gada meitām	Vasaras puišiem	Vasaras meitām	Ganiem
1921.-1929. g	464	295	321	213	172
1929.	498	338	325	224	179
1931.	471	328	319	229	182
1933.	305	230	193	149	111
1934.	320	241	209	162	114
1936./37.	340	260	230	176	114
1938./39.	475	363	323	245	147
1939./40.	547	427	366	285	162

Avots: Pēc Latvijas lauksaimniecība, 1923.-1939. g.

Pie 21.9. tab. minētās algas naudā jāpieskaita vēl saņemtais uzturs un dzīvoklis. Tad iznāk, ka laukstrādnieka alga atbilda nekvalificēta strādnieka algai pilsētā. Neraugoties uz to, pilsētām bija zināms „pievilkšanas spēks", un laukstrādnieku aizplūde uz pilsētām plašākos apmēros nenotika tikai tamdēļ, ka rūpniecība un citas nozares nespēja uzņemt lielāku strādnieku skaitu.

Laukos 30. gados bija vērojama negatīva parādība, proti, zemnieku bērni pēc skolas beigšanas atstāja tēva saimniecību, aizplūda uz pilsētām un meklēja tur darbu, bet konkrētajā zemnieka saimniecībā tai pašā laikā bija darbaroku trūkums, tā bija spiesta pieņemt algotu darbaspēku. Bija pat gadījumi, it sevišķi pasaules saimnieciskās krīzes laikā 1930.-1933. g., kad lauku saimnieku bērni pilsētās nedabūja darbu, reģistrējās kā „inteliģentie bezdarbnieki", bet vecāki – lauku saimniecības īpašnieki prasīja no valdības atļauju ārzemju laukstrādnieku ievešanai.

Ārzemju laukstrādnieku plaša ievešana bija otra negatīva tā laika lauksaimniecības parādība. Masveidīgs ārzemju, galvenokārt poļu un lietuviešu, laukstrādnieku pieplūdums sākās ar 20. g. beigām: to skaits 1928. g. bija 12364, 1934. g. – jau 22854, 1935. g. – 40100 un maksimumu sasniedza 1937. g. – 47800. Pēc tam, sakarā ar tuvojošā kara vēsmām, ārzemju laukstrādnieku skaits nedaudz samazinājās: 1938. g. bija 46300, bet 1939. g. – 38600. Sevišķi daudz ārzemju laukstrādnieku bija Bauskas un Jelgavas apriņķu, kā arī Vidzemes vecsaimniecībās, kur dažviet tie sastādīja līdz 60% no visa darbaspēka.

Lai noskaidrotu faktisko apdzīvotības un nodarbinātības stāvokli, Latvijas lauksaimniecības kamera 1937. g. Bauskas apriņķī rīkoja aptauju, kas konstatēja laukos visai bēdīgu stāvokli, skatoties no nacionālā un tautas nākamības stāvokļa [4: 1940. g. 628-633]. No visiem lauku saimniecību īpašniekiem precējušies bija 72,6%, neprecējušies – 12,2%, šķirteņi un šķirtenes – 1,3%, atraitņi un atraitnes – 13.9%. No visām saimniecībām ceturtā daļa īpašnieku bija neprecējušies vai bez bērniem. Arī precēto īpašnieku saimniecībās bērnu nebija 27,5% gadījumos. Vienā lauku saimniecībā vidēji bija 1,68 bērni, bet lielajās saimniecībās ar zemi virs 100 ha – tikai 1,5 bērni. 78,5% no visiem bezbērnu un neprecēto saimnieku nezināja, kas būs mantinieki, kas saimniecību apsaimniekos pēc viņiem. Izrādījās, ka Bauskas apriņķa saimniecības, it sevišķi vecsaimniecības, bija bez nākotnes. Jau 1937. g. daudzās no tām vairs nedzirdēja latviešu valodu, un saimnieks ar ārzemju kalpiem un kalponēm sarunājās svešvalodās. Neatkarīgajā Latvijas valstī bija iestājusies kārtējā demogrāfiskā krīze.

Aptaujas veicēji secināja, ka līdzīgs stāvoklis ir daudzās Jelgavas, Cēsu, Valmieras un citu Kurzemes un Vidzemes apriņķu vecsaimniecībās.

Lētais darbaspēks bija viens no iemesliem, kas līdzās brīvu naudas līdzekļu trūkumam kavēja lauksaimniecības mehanizācijas attīstību. Pāreja uz modernām lauksaimniecības mašīnām bija lēna. Prof. J. Apsītis pievēršot šai problēmai uzmanību, rakstīja, ka tikai zemes uzaršanā pāreja no vienlemeša uz 2 un 3 lemešu arklu dotu iespēju ietaupīt ap 6000 gada strādnieku, pāreja labības sējā no izsējas ar rokām uz sējmašīnas lietošanu dotu iespēju ietaupīt ap 1500-2000 gada strādnieku un pāreja labības novākšanā uz pļaušanu ar kūlīssējējiem – ap 5000 gada strādnieku. Pārejot kartupeļu novākšanā no izaršanas un savākšanas ar rokām uz kartupeļu vācamās mašīnas pielietošanu būtu iespējams ietaupīt ap 7500 gada strādnieku [2: 1937. g. 241-244]. Protams, tie bija teorētiskie aprēķini, praktiski tik liels gada strādnieku skaita samazinājums nebija drīzā laikā sagaidāms. Tomēr tie parādīja lauksaimniecības lielās iespējas darba ražīguma kāpināšanā.

Ārzemju laukstrādnieku problēma, zemais darbu mehanizācijas līmenis un līdz ar to augstā produkcijas pašizmaksa piesaistīja valdības uzmanību. Valsts un Ministru prezidents K. Ulmanis 1938. g. novembrī teica programmas runu „Pašu zemei – pašu arājs" [25]. Šai runā viņš no jauna deklarēja valsts agrārās politikas pamatprincipu – lai saimnieks zemei laukos būtu tas, kam šī mūsu zeme tiešām ir mūsu zeme. Nedrīkst pieļaut, ka ārvalstu laukstrādnieki kļūst par galveniem zemes apsaimniekotājiem un ieņem no laukiem aizbraukušo saimniekdēli un saimniekmeitu vietu. Lai padarītu darbus laukos vieglākus un patīkamākus, viņš aicināja pārveidot ražošanas tehnoloģiju. Ir izbeidzies runāšanas laiks, jāsāk strādāt, jāsāk racionalizēt. K. Ulmanis aicināja: „*Vēl tālāk racionalizēt, mehanizēt, lauksaimniecību pārveidot uz mašīnām, pārveidot ražošanas paņēmienus, salētināt ražas, tās paceļot un paceļot arī ražojamu*

labumu ... lauksaimniecības mašīnas mūsu apstākļos ir tikpat svarīgas, kā lielgabali." Diemžēl šī aicinājuma ideja netika realizēta, jo apkārt jau manīja kara vēsmas. 1939. g. notika piektā Polijas sadalīšana un drīz vien tai sekoja Latvijas okupācija.

21.4. Lauksaimniecības izglītība un zinātne un selekcija

Lauksaimniecības zinātne un pirmās tās iestādes Latvijas teritorijā, kā jau tika atzīmēts iepriekš, sāka veidoties 19. gs. otrā pusē, kad tika veikti pirmie zinātniskie izmēģinājumi un nodibinātas pirmās izmēģinājumu un selekcijas stacijas un saimniecības: 1877. g. mēslošanas izmēģinājumu stacija Pēterniekos, gadsimta sākumā Priekuļu selekcijas stacija, Priekuļu lauksaimniecības mašīnu izmēģinājumu stacija, Baltijas augu aizsardzības institūts.

Ar Latvijas Republikas nodibināšanās pirmajām dienām valdība piegrieza nopietnu vērību lauksaimniecības zinātnei un selekcijai kā modernas lauksaimniecības izveidošanas un lauku kultūras pacelšanas pamatam. Tas bija nepieciešams tamdēļ, ka zemes reformas gaitā zemi saņēma desmiti tūkstoši bijušo bezzemnieku un kalpu, kuru izglītības līmenis nebija augsts un kuru lielākai daļai trūka speciālas zināšanas lauksaimniecībā un saimniecības vadīšanā. Bez tam kara, bēgļu gaitu un brīvības cīņu laikā bija sagruvusi šķirnes sēklkopība, gājis bojā vai izvests uz Iekškrieviju šķirnes lopu kodols, un viss kultūraugu un šķirnes lopu selekcijas darbs bija jāsāk no jauna.

Lauksaimniecības skolas

Lauksaimniecības skolu veidošana lauku apvidos sākās tūlīt pēc Latvijas Republikas nodibināšanas. Sākuma periodā to veica lauksaimniecības organizācijas un pašvaldības, bet pēc brīvības cīņu beigšanās un miera līgumu parakstīšanas 1920. g. ar Vāciju un Padomju Krieviju – arī valsts. Izveidoja trīspakāpju lauksaimniecības izglītības sistēmu, ietverot zemāko, vidējo, augstāko izglītību [15].

Zemāko pakāpi veidoja sākot ar 1921. g., un tās pamatā bija divgadīgās lauksaimniecības skolas. Jau 1922. g. nodibināja 22 šādas skolas, vēlāk nāca klāt vēl 4. Tās bija domātas praktisko lauku saimnieku un saimnieču apmācībām, ar atšķirīgu programmu jauniešiem un jaunietēm. Pie visām (izņemot 2) bija jāiziet obligātā prakse. Šais skolās uzņēma 15 gadus vecus 6-klašu pamatskolu beigušos. Bez divgadīgām lauksaimniecības skolām vēl bija zemākās dārzkopības, dārznieku, lopkopības, piensaimnieku un laukstrādnieku – priekšstrādnieku skolas, bet ar 1937./38. g. – arī zvejniecības un lauksaimniecības mašīnu vadītāju – instruktoru skola. 1929. g. nodibināja Lauksaimniecības tautas augstskolu jauniešiem un pieaugušiem.

Vidējā līmenī darbojās 4 lauksaimniecības vidusskolas: Kazdangā, Malnavā, Mežotnē un Priekuļos. Tajās bija četru, bet sākot ar 1936./37. g. – 5 gadu apmācības un uzņēma 6. klasi beigušos. Kurss bija pilnīgāks kā divgadīgām skolām, un beigušajiem bija tiesības iestāties augstskolā. Bez tam izveidoja divas mājturības vidusskolas Jaungulbenē un Zaļeniekos, dārzkopības vidusskolu Bulduros un mājturības semināru Kaucmindē.

Augstākās izglītības iegūšanai pie 1919. g. izveidotās Latvijas Universitātes noorganizēja Lauksaimniecības fakultāti, kuras ietvaros izveidojās lauksaimniecības un mežkopības nodaļas. Latvijas Universitātei lauksaimnieciskās izglītības vajadzībām

bija lauksaimniecības izmēģinājumu saimniecība Rāmavā, lauksaimniecības praktisko darbu saimniecības Vecaucē un izmēģinājumu mežniecība Lielaucē, kā arī botāniskais dārzs un serumu stacija [15: IIIsēj. 295-347]. 1939. gada 1. jūlijā uz Lauksaimniecības fakultātes bāzes nodibināja Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju, izveidojot divas fakultātes – lauksaimniecības un mežsaimniecības. 1939./40. mācību gadā Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā bija 67 mācībspēki un 764 studenti. Līdz 1939. g. LU Lauksaimniecības fakultāti bija beiguši 655 agronomi un 252 inženieri – mežkopji.

1936./37. mācību gadā izveidoja Latvijas Mājturības institūtu ar uzdevumu sagatavot mājturības skolotājus un apmācīt mājturības instruktores. Līdz ar to Latvijā bija izveidots lauksaimniecības izglītības tīkls visu pakāpju izglītības apgūšanai.

Selekcijas un izmēģinājumu saimniecības

Tūlīt pēc Latvijas valsts nodibināšanas sākās arī lauksaimniecības izmēģinājumu un selekcijas staciju un saimniecību organizēšana. To veica Lauksaimniecības departartaments, pie kura uz sevišķu statutu pamata darbojās Autonomo valsts uzņēmumu pārvalde. 1922. g. pavasarī Lauksaimniecības departamenta pārziņā jau bija 6 valsts specializētās saimniecības: a) zirgu audzētava Oktē, b) dārzsaimniecība Pūrē, c) dārzsaimniecība Rudzukrogā, d) dārzsaimniecība Bulduros, e) Latgales lauksaimniecības skolas ferma Malnavā un f) purvu kultūru izmēģinājumu stacija Jaunpētermuižā.

1922. gada 10. augustā Autonomo valsts uzņēmumu pārvalde pārņēma vēl 3 saimniecības: a) valsts lopu audzētavu Jaunpilī, b) selekcionēto sēklu audzētavu Stendē un c) piensaimniecības un lopkopības lopu fermu Smiltenē [12: 300-305].

Šo saimniecību galvenie uzdevumi bija:

- Audzēt tīrasiņu vaislas lopus;
- Audzēt vietējām vajadzībām piemērotas kultūraugu šķirnes sēklas;
- Veikt lauksaimniecības izmēģinājumu darbu;
- Salīdzināt dažāda veida meliorācijas un zālāju ierīkošanas darbu efektivitāti;
- Ierīkot lauksaimniecības ražojumu pārstrādāšanas ietaises;
- Būt par lauksaimniecības kultūras centriem apkārtējiem lauksaimniekiem.

1923. gada 1. jūlijā Lauksaimniecības departamenta Autonomo valsts uzņēmumu pārvaldi likvidēja, un pēc vairākām organizatoriskām pārmaiņām minētās un vēl citas saimniecības nodeva Zemkopības ministrijas Lauksaimniecības pārvaldes pārziņā. 1930./31. budžeta gadā valsts apsaimniekošanā bija 23 saimniecības ar zemes kopplatību 9741 ha un 5,36 milj. latu lielu bilances vērtību, tai skaitā zemes un ēku vērtība bija 2,71 milj. latu. Saimniecību skaits mainījās, un 1939. g. Latvijā bija 17 izmēģinājumu un selekcijas stacijas un saimniecības. No 1936. g., kad tika izveidota Latvijas lauksaimniecības kamera, selekcijas un izmēģinājumu staciju darbu koordinēšana pārgāja tās pārziņā. Pazīstamākās, ar plašāk izvērstu darbību bija [16: 327-337]:

1. Priekuļu selekcijas stacija, atjaunota 1920. g.. Nodarbojās ar labību un kartupeļu selekciju, izveidojusi daudzas šo kultūraugu šķirnes;
2. Priekuļu lauksaimniecības mašīnu izmēģināšanas stacija, atjaunota 1920. g. Tās uzdevumos ietilpa izmēģināt jaunražotās un ievestās lauksaimniecības mašīnas, noteikt un dot atsauksmi par to derīgumu vietējiem apstākļiem, sekmēt lauksaimniecības mašīnu ievešanu ražošanā;

3. Augu aizsardzības institūts, atjaunots 1920. g.. Tā uzdevums bija veikt augu slimību un kaitēkļu apkarošanas izmēģinājumus, kā arī sniegt zemniekiem praktiskus padomus šais jautājumos;

4. Pēternieku purvu kultūras izmēģinājumu stacija, nodibināta 1922. g. Nodarbojās ar purvu kultivēšanas, zālāju ierīkošanas un ražības kāpināšanas jautājumiem;

5. Stendes selekcijas stacija, nodibināta 1923. g. Tās uzdevums bija labību, sarkanā āboliņa un zālāju selekcija un sākotnējā sēklkopība, izveidojot mūsu apstākļiem piemērotas kultūraugu šķirnes;

6. Valsts Jaungulbenes laukkopības izmēģinājumu stacija, izveidota 1924. g. Nodarbojās ar laukkopības izmēģinājumiem, minerālmēslu, kūtsmēslu un augsnes kaļķošanas efektivitātes noskaidrošanas jautājumiem;

7. Ošupes laukkopības izmēģinājumu stacija, izveidota 1924. g. Nodarbojās ar linu un kaņepāju selekciju un sēklkopību, kā arī kalpoja lauksaimniecības kultūras pacelšanai Latgalē.

8. Mārcienas linu apstrādāšanas fabrika, dibināta 1924. g. Nodarbojās ar audzēšanas un apstrādes tehnoloģijas uzlabošanu, veicot linu sējas, mēslošanas, novākšanas, mērcēšanas izmēģinājumus. Ar 1938. g. nodarbojās tikai ar linu mērcēšanas, apstrādes un šķiedras labuma noteikšanas jautājumiem;

9. Pūres dārzkopības izmēģinājumu stacija, dibināta 1928. g. Nodarbojās ar augļkopības, sakņkopības un siltumnīcu kultūrām. Veica augļu koku un ogulāju labāko šķirņu noskaidrošanu un pavairošanu, dārzāju selekciju un sēklaudzēšanu;

10. Lauksaimniecības darbu pētīšanas institūts Lielplatonē, nodibināts 1931. g. Nodarbojās ar darbarīku, darba paņēmienu un organizācijas formu izpēti un noskaidrošanu, zemes strādāšanas paņēmienu pētīšanu, arī lauksaimniecības mašīnu pārbaudi;

11. Mežotnes selekcijas punkts, nodibināts 1933. g. pie Mežotnes lauksaimniecības skolas saimniecības. Tā galvenais uzdevums bija selekcionēt jaunas, vietējiem apstākļiem piemērotas cukurbiešu šķirnes, izveidot cukurbiešu sēklkopību. 30. gadu beigās nodarbojās arī ar lopbarības biešu, sarkanā āboliņa, lucernas, lopbarības kāpostu un sojas selekciju. Deva vairākas augstražīgas cukurbiešu šķirņu līnijas;

12. Smiltenes lauksaimniecības mācību iestādes izmēģinājumu pienotava, izveidota 1936. g. Uzdevumus saņēma no Piensaimniecības ražojumu kontroles un lauksaimniecības pārvaldes, pētīja piena pārstrādāšanas, krējuma un sviesta izgatavošanas paņēmienus un metodes;

13. Lejaskurzemes izmēģinājumu stacija, dibināta 1938. g. Ligutos un 1939. g. rudenī pārcelta uz Kazdangu. Tās uzdevums bija ziemcietīgu āboliņa šķirņu un ziemas labību (rudzu, kviešu) šķirņu uzlabošana, zālāju ierīkošanas jautājumu pētīšana.

Līdz ar to Latvijā jau ar 1920. g. veidoja selekcijas un izmēģinājumu staciju un saimniecību tīklu, kas sekmīgi darbojās līdz pat 1940. g.

Pazīstamākie lauksaimniecības zinātnieki

Līdz ar Latvijas Universitātes (LU) Lauksaimniecības fakultātes (LF), vēlākās Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas (LA), kā arī selekcijas un izmēģinājumu staciju un saimniecību izveidošanu un attīstību auga un veidojās arī lauksaimniecības zinātnieki. Bieži to darbība saistījās ar LU un Jelgavas LA. Pazīstamākie no viņiem minēti turpmāk [17].

Agronomijas nozare.

Jānis Apsītis (1886.-1952.). Darbu sācis kā Zemkopības ministrijas vecākais agronoms (no 1920). LU laukkopības fakultātes, pēc tam Jelgavas LA docents (no 1923), vecākais docents (no 1934), profesors (no 1935), laukkopības fakultātes vadītājs (1939.-1944.). Veicis pētījumus zemkopībā, agrofizikā, augsnes strādāšanā, nezāļu apkarošanā. Monogrāfija „Laukkopība" (1939) bija ar paliekošu nozīmi un ilgus gadus kalpoja kā mācības līdzeklis studentiem un citiem lauksaimniecības speciālistiem.

Jānis Bergs (1863.-1927.), pirms kara žurnāla „Zemkopis" redaktors. Strādājis kā LU LF dekāns, profesors (no 1919), lasījis laukkopības, īpatnējās augkopības un saimniekošanas mācības kursus, vadīja lauka izmēģinājumus augu mēslošanā un kopšanā. Vadījis Lielplatones saimniecību (1920.-1926.). Sarakstījis „Īpatnējā augkopība" (1921.-1923.), „Laukkopība" (1924.-1925.), „Saimniekošanas mācība" (1927.).

Pāvils Kvelde (līdz 1940. g. Kreišmanis), (1885.-1925.). pirms kara žurnāla „Baltijas lauksaimnieks" redaktors. Priekuļu lauksaimniecības skolas skolotājs un vadītājs (1913.-1928.). LU LF docents (no 1928.), Vecauces saimniecības un studentu prakses vadītājs (no 1929), Lauksaimniecības mēnešraksta redaktors (no 1929), Jelgavas LA profesors (no 1939.) un pirmais redaktors. Sarakstījis „Zemes šķirošana" (1925.), „Sēkla, sēja un raža" (1928.), „Lauksaimniecības taksācija (1933.), „Zemes izmantošana" (1940.). Monogrāfijas „Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs" izveidošanas vadītājs un līdzautors.

Jānis Āboliņš (1906.-1990.), strādājis Priekuļu izmēģinājuma stacijā (1928.-1930.), LU un Jelgavas LA par mācības spēku, profesors no 1961. g., pievēršoties augu zaļās masas un kokmateriālu ātržāvēšanas un kaltēšanas jautājumiem. Publicējis „Traktorista rokasgrāmata" (1954), „Mehanizatora rokasgrāmata" (1957).

Jānis Lielmanis (1895.-1970.), agronoms, Stendes selekcijas stacijas dibinātājs un direktors (1922.-1946.), vienlaikus Jelgavas LA docents. Pēc tam selekcionārs Stendes selekcijas stacijā, vēlāk Latvijas zemkopības ZP institūta nodaļas vadītājs (1956.-1969.). Kā selekcionārs izveidojis jaunas auzu un sarkanā āboliņa šķirnes. Publikācijas selekcijā un augkopībā: „Augkopība" (1938), „Sarkanā āboliņa audzēšana" (līdzautors T.Godmanis, 1970).

Jānis Sudrabs (1884.-1972.), agronoms – augļkopis, strādājis Bulduru dārzkopības skolā kā skolotājs (1910.-1915.), pēc tam Maskavas guberņas zemstē. Brīvības cīņu dalībnieks, tad Bulduru dārzkopības skolas vadītājs (1919.). Studējis LU lauksaimniecību (1922.-1937.), vienlaikus LU lektors un mācību saimniecības Vecauce instruktors. LU privātdocents (1932.-1937.) un docents (no 1938.), Zemkopības ministrijas dārzkopības nodaļas vadītājs (1919.-1937.). Jelgava LA Dārzkopības nodaļas vadītājs (no 1937.), profesors (no 1945.). Augļkopības zinātnes pamatlicējs Latvijā. Latvijas Dārzkopības b-bas pr-ks (1923.-1940.). Publikācijas: „Augļkopība" (1938), „Dārzkopība" (1938), „Salcietīgās augļu koku un ogulāju šķirnes" (1950) u.c. Izvērsis lielu propagandas darbu dārzkopībā.

Daudzi izcili zinātnieki Latvijā izveidojās agroķīmijā.

Kārlis Bambergs (seniors) (1894.-1981.). LU ķīmijas fakult. asistents (1923.-1928.), privātdocents (no 1928.). Rīgas Komercinstitūta direktors (1928.-1930.), Jelgavas LA docents un lauksaimn. ķīmijas katedras vad. (no 1939.), LLA profesors (no 1945) un Agroķīmijas katedras vadītājs (1944.-1971.). Vienlaikus ZA Augsnes zinību un zemkopības inst. Agroķīmijas sektora vad. (1946), direktora vietnieks (1946.-56.). Pētījis augu ķīmisko sastāvu, kā arī mikroelementu noteikšanas metodes augos un augsnē. Publikācijas par lauka izmēģinājumiem un mēslošanas jautājumiem.

Pēteris Kulitāns (1878.-1951.), agronoms un agroķīmiķis. Bulduru dārzkopības skolas skolotājs (1918.-1919.), Ilūkstes un Jēkabpils apriņķu valsts zemes inspektors (1919.). LU ķīmijas katedras docents (no 1919.), ārštata profesors (no 1939.), profesors (no 1940.). Agronomijas fak. dekāns (1928.-30.; 1936.-38.). Jelgavas LA, vēlāk LLA augsnes zinātnes kat. vadītājs (1939.-1950.). Nozīmīgākā publikāc. „Lauksaimniecības analīze" (1930.-31., līdzaut.).

Lielu uzmanību Latvijas Republikā pievērsa purvu izmantošanai un mēslošanai.

Pēteris Nomals (1876.-1949.), tehnoloģijas inženieris (no 1910) un agronoms (no 1930). Nodibinoties Latvijas valstij, kļuva par Zemkopības ministrijas Purvu nodaļas vadītāju (1918.) un turpina purvu pētīšanas darbus. Piedalījās LU organizēšanā. LU LF purvu mācības, izmantošanas un tehnoloģijas docents. Agronomijas doktora grādu ieguva 1930. g. Veica sistemātisku Latvijas purvu pētniecības darbu, pētīja kūdras izmantošanas problēmas. Purvu instituta direktors 1940.-41. un 1944.-46. g. ZA Purvu zinības inst. direktors (1946.-49.). Nozīmīgākās publikācijas" „Kurzemes purvu apskats" (1937); „Vidzemes un Latgales purvu apskats" (1943).

Pēteris Konrāds (1890.-1966.), agronoms-meliorātors, purvu apgūšanas un pļavkopības speciālists. Pēternieku purvu kultūru izmēģinājuma stacijas organizators un vadītājs (1920.-1941.). LU Kultūrtehnikas katedras privātdocents (no 1928.), LVU Meliorācijas katedras vadītājs (no 1940.), profesors (no 1946.), LPSR ZA Meliorācijas institūta sektora vad. (1947.-1949.). LLA Hidromeliorācijas katedras vadītājs (1951.-1965.). Veicis pētījumus par purvu nosusināšanu, mēslošanu un zālāju ierīkošanu purvu augsnēs.

Latvijā attīstījās un plaši izvērsās arī pētījumi meža zinātnē un mežierīcībā.

Eižens Osvalds (1851.-1932.), mežzinātnieks, mežu ierīcības pamatlicējs Baltijā, pētījis mežu nosusināšanas ietekmi uz mežu augšanu un meža rentes teoriju. Darbojies Rīgas politehniskā institūtā kā docents (1878.-1900.). LU Mežkopības nod. docents (1920.-1922.), profesors (no 1922.), meža taksācijas un mežierīcības katedras vad. (1923.-1930.). Vadījis Rīgas apkārtnes pārpurvoto meža augšņu uzlabošanu. Devis lielu ieguldījumu meža rentes teorijas izveidošanā un meža vērtēšanā. Pazīstamākais darbs – „Meža rentes teorijas pamati" (vāciski, 1931.).

Krišs Melderis (1880.-1942.), mežsaimnieks un mežzinātnieks, strādājis pie mežu klasifikācijas un mežu sēšanas jautājumiem. LU Mežkopības nodaļas docents (no 1921.), Mežu departamenta direktors (1922.-28.), mežu pētīšanas stacijas vadītājs (1928.-34.). Pazīstamākais darbs – „Kurzemes guberņas mežu tipoloģiskā klasifikācija" (krievu v., 1913.).

Arvīds Kalniņš (1894.-1981.), mežkopis, mežu tehnoloģijas speciālists, pētījis koksnes ķīmiju un mehānisko apstrādi. Lauksaimniecības augstskolas docents (1920.-22.), LU Mežu tehnoloģijas katedras vad. (1922.-39.), profesors (no 1931.). Bijis Latvijas Republikas zemkopības ministrs (1922.-23.), izglītības min. (1925.), Jelgavas LA mācību prorektors (1940.-41.). Strādājis rūpniec. dep-tā (1943.-44.). LVU Koksnes ķīm. tehnoloģijas vadītājs (1944.-57.), LPSR ZA Mežsaimniecību problēmu un koksnes ķīmijas inst. direktors (1959, 63.) un Koksnes ķīmijas inst. direktors (1963.-76.). Pazīstams ar darbiem par koku atsveķošanas problēmām: „Sveķu tecināšana un pārstrādāšana" (1920.), „Mežu tehnoloģija" (1925.), „Latvijas priedes tehniskās īpašibas" (1930.), „Koksne kā ķīmijas rūpniecības izejviela" (1967.) u.c.

Ievērojami bija sasniegumi lopkopībā, jo Latvija specializējās piena lopkopībā, cūkkopībā.

Paulis Lejiņš (1883.-1959.), lopkopības speciālists, pētījis govju selekcijas, audzēšanas un ēdināšanas problēmas, izveidojot vietējiem apstākļiem piemērotu ēdināšanas sistēmu. Latvijas augstskolas docents (no 1919.). Zinātniskās pētniecības stac. Rāmava vadītājs (1922.-45.). LU LF profesors (no 1932.), Jelgavas LA Lopkopības katedras vad. (1939.-41.). LLA prof., lopkopības katedras vad. (1944.-51.), Zootehnikas un zoohigiēnas inst. direktors (1946.-50.). Nozīmīgākie darbi: „Vispārējā lopkopība" (1925.), „Piena izslaukuma kāpināšana ar atbilstošu barošanu un govju turēšanu" (vāc., 1927.) u.c.

Arnolds Bušmanis (1873.-1932.), pētījis lopbarības ietekmi uz izslaukumu un piena kvalitāti, sastādījis lopbarības ēdināšanas normas. Uzskatāms par dzīvnieku ēdināšanas problēmas pamatlicēju Latvijā. Pirms Pirmā pasaules kara strādājis izmēģ. saimn. Pētermuiža un Rīgas politehniskajā institūtā. Tad LU Lopkopības katedras profesors (1919.-1932.). Rakstījis par zirgkopības uzdevumiem.

Fridrihs Neilands (1878.-1947.), agronoms, piensaimniecības speciālists, pētījis piena un piena produktu ķīmisko sastāvu, strādājis pie sviesta kvalitātes uzlabošanas jautājumiem. LU LF asistents (no 1920.), docents (no 1923.), Jelgavas LA ārkārtas profesors (no 1939.), LLA Piensaimniecības katedras vad. (1944.-1947.). Nozīmīgākās publikācijas: „Piensaimniecība" (1939.), „Piens un piena rūpniecība" (1946.).

Ludvigs Kundziņš (1855.-1940.), veterinārās medicīnas darbinieks, pētījis embrionālās attīstības jautājumus, savācis zirga embriju paraugus, izveidojis Latvijā Anatomijas katedru un mājdzīvnieku anatomijas muzeju. Pirms Pirmā pasaules kara strādājis Tērbatā, kur ieguvis profesora grādu. LU profesors (1920.-26.), ārštata profesors (1926.-38.). Latvijas Veterinārārstu b-bas goda biedrs. Daudz darījis veterinārijas vispārējā līmeņa celšanā.

Pēteris Rizga (1883.-1955.), biškopības un putnkopības speciālists, biškopības zinātnes pamatlicējs Latvijā, pētījis bišu selekciju, darba organizāciju, bišu dravu

ienesīgumu, medus un vaska iegūšanu, bišu slimības un to apkarošanu. Pirms Pirmā pasaules kara izbraucis uz ASV, kur sācis nodarboties ar zinātnisko darbu. Atgriezies Latvijā 1922. g., kļuvis par LU Rūgšanas tehnoloģijas laboratorijas asistentu (no 1922.), mācību izmēģinājuma saimniecības Vecauce privātdocentu (1930.-38.), Jelgavas LA Biškopības un putnkopības kat.vad. (1938.-41.); tad par Vissavienības ZA konsultantu (1941.-44.), LLA Biškopības un putnkopības kat.vad. (1944.-48.), LPSR ZA Putnkopības un biškopības sektora vad. (1946.-50). Publicējis „Latvijas dravnieks" (1939.), „Biškopība" (līdzaut. K.Bembere, 1958.) u.c.

Augusts Kirhenšteins (1872.-1963.), zinātnieks un politiķis, pētījis baktēriju attīstību, infekciju slimību apkarošanu, vitaminoloģiju, uztura jautājumus. Pēc 1905. g.revolūcijas emigrējis uz Šveici. Latvijā atgriezies 1917. g., atbalstījis Padomju Latvijas valdību. LU LF docents (ar 1919.), LU Serumstacijas vadītājs (1923.-52.). Organizējis pretuberkulozes vakcināciju Latvijā. Pēc okupācijas Tautas valdības pr-js, LPSR AP Prezidija pr-js (1940.-52.), LPSR ZA Mikrobioloģijas inst. direktors (1946.-62.). Publikācijas par baktēriju attīstību, vitaminoloģiju, infekcijas slimību apkarošanu.

30. gados Latvijā strauji attīstījās ģeodēzija un kartogrāfija, it sevišķi ar zemes kadastra pilnveidi un kvalitatīvu zemes karšu un plānu pagatavošanu, un līdztekus ar mērniecības darbu attīstību.

Alvils Buholcs (1880.-1973.), ģeodēzists un fotogrammetrijas ieviesējs Latvijā. Pirms kara strādājis Rīgas politehniskajā institūtā, pielietojot fotogrammetriju celtņu uzmērīšanā un dzelzceļu tiltu deformācijas pētīšanā (1908.). Inženieru zinātņu doktors (no 1933.), LU ģeodēzijas katedras pasniedzējs, vēlāk profesors (1920.-40.). Pazīstamākais darbs „Fotogrammetrija" (1934.), „Die Photogrammetrie in Lettland 1934-1938" (1938.).

Jānis Biķis (1897.-1962.), ģeodēzists, pētījis precīzas nivelēšanas problēmas, kā arī Zemes garozas vertikālo kustību ātruma un ietekmes noteikšanu. LU Ģeodēzijas institūta jaun. asistents (no 1930.), asistents (no 1932.), docents (no 1939.). Jelgavas LA Mērniecības fakultātes organizētājs un vadītājs (1939.-44.). LLA Mērniecības (no 1947. – Ģeodēzijas) katedras vadītājs (1945.-62.), profesors (no 1944.). Nozīmīgākās publikācijas: „Elementārā ģeodēzija" (1958.), „Ģeodēzija" (ar līdzaut., 1974).

Attīstījās arī augsnes zinātne, kā teorētiskā, tā arī praktiskā, kuru pielietoja zemes kadastrā.

Kārlis Krūmiņš (1890.-1966.), augsnes zinātnieks un agroķīmiķis, pētījis Latvijas augsnes un izstrādājis pirmo zinātnisko augšņu klasifikācijas metodi, līdz ar to dodams nozīmīgu ieguldījumu Latvijas nacionālās augsnes skolas izveidošanā. Beidzis Rīgas politehniskā institūta ķīmijas nodaļu. LU Ķīmijas fakultātes asistents (1921.-32.), privātdocents (no 1932.). Jelgavas LA docents (no 1940.). LLA Augsnes zinātnes katedras vad. (no 1944.), profesors (no 1945.), vienlaikus LPSR ZA Augsnes zin. un zemkopības inst. sektora vad. (1946.-66.). Augsnes pētnieku b-bas Latvijas filiāles pr-js (1955.-66.). Nozīmīgākās publikācijas: „Latvijas augsnes" (1936., krāj. Latvijas zeme, daba, tauta), „Lauksaimniecības analīze" (1930.-31. g., ar līdzautoriem).

Jānis Vītiņš (1885.-1951.), augsnes pētnieks, ļoti daudz deva praktiskā zemes vērtēšanā, strādādams Zemkopības ministrijas Zemes vērtēšanas daļā. Viņa vadībā veikti zemes kadastra darbi un izdoti kadastrālās vērtēšanas datu kopsavilkumi par Bauskas, Liepājas un Talsu apriņķiem, kā arī sastādītās šo apriņķu kadastra kartes mērogā 1:75000 (1939.-1940.). Sastādījis pirmo Latvijas augšņu karti.

Nobeidzot ievērojamāko ar lauksaimniecību saistīto zinātnisko darbinieku īsu apskatu vēl jāpiemin **Jānis Bokalders** (1885.-1982.), tautsaimnieks un lauksaimniecības ekonomists, Valsts statistiskās pārvaldes vicedirektors (1919.-1925.); viņš noorganizēja pirmās divas lauksaimniecības skaitīšanas un lauksaimniecības brīvprātīgo korespondentu tīklu. Žurnāla „Ekonomists" redaktors. LU Saimniekošanas mācības un agrāpolitikas katedras docents (no 1921.), Jelgavas LA Tautsaimniecības un saimniekošanas mācības katedras vec. docents (1939.) un ārkārtas profesors (1939.-1942.). Lielākais darbs – nodaļa par lauksaimniecību M. Skujenieka grāmatā „Latvija. Zemes un iedzīvotāji" (1921., 1922., 1927.). Viņam ir daudz publikāciju un apskatu par lauksaimniecības ekonomiku Latvijā. Organizējis visas statistiskās aptaujas par lauksaimniecību Latvijā līdz 1940. g.

Literatūra

1. Aizsilnieks A. (1968). Latvijas saimniecības vēsture 1914-1945. Apg. Daugava. Sundbyberg. – 983 lpp.
2. Apsītis J. (1937). Mašīnas kā darba roku taupītājas lauksaimniecībā. – Ekonomists, 1937. g. nr.7. – 241.-244. lpp.
3. Dunsdorfa L. (1943). Graudaugu ražu svārstības Latvijā. – Latvju tautsaimnieks. 1943. g. nr.23/24. – 370.-380. lpp.
4. Ekonomists. Žurnāls. 1923.-1940. gadi.
5. Die Flachwirtschaft Lettlands (1942). R.
6. Instrukcija lauku nekustāmās mantas pārvētēšanai (1932). – Valdības Vēstnesis, 1932. g. 245. num. – 13. lpp.
7. Kadastra likums. Instrukcija kadastrālai vērtēšanai (1939). – Zemkopības min. Zemes ierīcības depart. R. – 68 lpp.
8. Kadastrālās vērtēšanas dati. Liepājas apriņķis (1939). Zemes ierīcības dep-ta izd. R. – 269 lpp.
9. Klīve A. (1928). Latviešu pilsonības saimnieciskā politika 1918.-1928. g. R. – 43 lpp.
10. Krastiņš O. (2001). Latvijas saimniecības vēsturiskā pieredze. 1918.-1940. Latv. Valsts agr. ekon. inst. R. – 222 lpp.
11. Latviešu saimniecībai (1939). Latvijas tirdzniecības un rūpniecības kameras priekšsēdētāja Andreja Bērziņa runas 1934.-1939. R. – 294 lpp.
12. Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas likuma desmit gadu atcerei. (1930). Zemkopības ministr. izd. R. – 743+pielik. 208 lpp.
13. Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas izvešanas darbu noslēgums (1938). Zemkopības ministrijas izdevums. R. – 640 + 83 lpp.
14. Latvijas lauksaimniecība, 1923.-1939. gadā. Valsts statistiskā pārvalde. R. – 1924.-1940. g.
15. Latvijas zeme, daba, tauta, I-III. (1936-1937). Autoru kolektīvs. Valtera un Rapas izd. R. – 532; 640 un 680 lpp.
16. Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs (1940). Lauksaimn. pārvaldes izd. Autoru kolektīvs. R. – 600 lpp.

17. Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā (1999). Autoru kolektīvs. Latvijas Lauksaimniecības Universitātes izd. Jelgava. – 373 lpp.
18. Lauksaimniecības nolikums (1937.) Likumdošanas pašvaldības kārtībā līdz 1937. gada 31. oktobrim izdoto aktu krājums par lauksaimniecību, zvejniecību, medniecību un mežsaimniecību. R. – 272 lpp.
19. Laže J. Sen. (1994). Pasaules cukura vēsture. – Cukurbiešu kultūra un cukurrūpniecība. 1994. g. nr.1 (19 lpp.) un 2, (16.-19. lpp); Cukurrūpniecība, 1996. g. nr.4, 14.-18. lpp.
20. Lācis V. (2001). Latviešu zemes un tautas vēsture. I. Latv. Ekoloģ. Izglīt. Apgāds. R. – 344 lpp.
21. Likums par lauku nekustāmās mantas vērtēšanu. (1931). – Valdības Vēstnesis, 1931. g. nr.164.
22. Mēneša biļetens statistikai un konjunktūrai. (1938). Valsts statistiskā pārvalde. R. – 1480 lpp.
23. Skujenieks M. (1938). Latvijas statistikas atlass. Valsts statistiskā pārvalde. R. – 63+55 lpp.
24. Ulmanis K. (1933). Kas jādara un kā. II daļa. Saimnieciskās rocības atdzīvināšanai un valsts budžeta sabalansēšanai. R. – 365 lpp.
25. Ulmanis K. (1938). Pašu zemei – pašu arājs. – Valdības Vēstnesis, 1938. gada 3. novembrī, nr. 250.
26. Найек Ф. А. (1991). Дорога к рабству. – Новый мир. Москва. 1991, 177-230 с.

22. Zemes un Brīvības zaudēšana

22.1. Mākoņi pār Latvijas zemi un valsti

Trīsdesmito gadu otrā puse Eiropā iezīmējās ar lielām izmaiņām cilvēku mentalitāte, viņu politiskajos uzskatos. Tās pārmetās arī uz saimniecisko dzīvi, uz zemes izmantošanu un lauksaimniecību. Pasaules lielā saimnieciskā krīze bija parādījusi, ka cilvēkam it visur, lai kur viņš mistu, ir vajadzīga vieta, kur dzīvot, tāpat kā uzturs un apģērbs, no kā dzīvot. Tā bija parādījusi arī, ka cilvēku dzīve ir ļoti diferencējušies, blakus no krīzes neskartajiem slāņiem mīt miljoni, kuriem pašiem un kuru bērniem trūkst ikdienā nepieciešamā pārtika, un ka lieli kapitāla īpašnieki, dzīdamies pēc peļņas, par visu to tikai pavīpsnā; tie bija arī mācījušies, ka vienīgā, no kuras var sagaidīt palīdzību un aizstāvību, ir sava valsts, kura, diemžēl, pieder pie kāda bloka vai reģiona, kas stāv pretī citiem konkurējošiem reģioniem vai blokiem. Tādi bloki bija vairāki. Pirmkārt, še bija Antantes valstis, kas bija uzvarējušas Pirmajā pasaules karā, uzspiedušas Eiropai Versaļas līgumu, savu dzīvesveidu un demokrātiju. Otrkārt, te bija karu zaudējušās Vācija, Austrija un Bulgārija, kurām bija jāuzņemas atbildība par kara izraisīšanu un jāpilda Versaļas miera līguma noteikumi, jāmaksā kara zaudējumi. Treškārt, te bija rinda jauno valstu, kas radās tautu pašnoteikšanās principa rezultātā un mēģināja celta savas nacionālās valstis. Un beidzot, plašajos Eiropas austrumos bija PSR Savienība, kura vismaz vārdos uzstājās kā tautu brīvības aizstāve, sapņoja par pasaules revolūciju, bet praktiski nokļuva komunistiskās partijas un tās ģenerālsekretāra Josifa Staļina kundzībā.

Šeit nepievērsīsimies sīkākam politiskā stāvokļa apskatam un analīzei, jo par to visā pasaulē, arī Latvijā, ir neskaitāmi pētījumi, zinātniski raksti, filozofiski apcerējumi, kā arī lugas un grāmatas, kas sniedz par to ziņas. Taču lielie politiskie notikumi, satricinot cilvēku dzīvi, izsaucot Otro pasaules karu, bija cēlonis arī izmaiņām zemes tiesībās, zemnieku šķiras likteņos un lauksaimniecības veidošanās gaitā, sakarā ar ko nepieciešams kaut īss un vispārējs notikumu apskats.

Sākuma periodā, tūlīt pēc Versaļas mierlīguma noslēgšanos, politisko un arī saimniecisko valdību Eiropā uzņēmās Lielbritānija un Francija – varenākās Antantes valstis, kurām pievienojās arī pārējie sabiedrotie, izņemot ASV, kas atrāvās pati no sava lolojuma – Tautu Savienības, un palika nomaļus. Lielbritānija un Francija ieviesa demokrātisko valsts iekārtu, saimniecībā brīvtirdzniecības un decentralizētas, uz tirgu vērsto ražošanas sistēmu, lauksaimniecībā mērenas agrārās reformas, atlīdzību par to gaitā sadalīto lielsaimniecību zemi un tās nodošanu nomsaimniekiem; tās stingri atbalstīja arī principu, ka Vācijai un tās sabiedrotiem jāatmaksā karā ciestie zaudējumi – jāmaksā kontribūcijas, kas sasniedza lielus apmērus.

Arī Vācijā, galvenajā Centrāleiropas valstī, ieviesa demokrātisko politisko iekārtu un liberālo saimniecības sistēmu. Taču Vācija nespēja vienlaikus apmaksāt milzīgos rūpniecības, kā arī nepieciešamos lauksaimniecības produktus, jo tai vienkārši pietrūka naudas, un reparāciju maksāšanu precēs nepielaida bijušās Antantes valstis, aizsargādamas savu plaukstošo rūpniecību. Vācijā auga bezdarbs, jo darbu nespēja atrast viss lielais virsnieku korpus un no kara mājās atgriezušies bijušie

karotāji. Līdz ar to auga sociālā spriedze, sociālistiskās idejas par cilvēku vienlīdzību, tāpat arī revanša kustība. Dzima arī naids pret ebrejiem, kuru rokās koncentrējās daļa Vācijas bagātības. Tā radās nacionālsocialistiskā darba partijas, kuras vadītājs Ādolfs Hitlers izmantoja valdošo neapmierinātību, sludinot revanšismu, Vācijas varenības atjaunošanu un visiem strādājošiem darbu un maizi. Vācijā valdošā posta, bezcerības un bezdarba apstākļos A.Hitlera vadītā nacionālsocialistiskā darba partija 1933. gada 5. marta vēlēšanās guva uzvaru, iegūstot 17,3 miljonus no kopēji nodoto 38,8 milj. vēlētāju balsīm, galvenokārt Prūsijā, Saksijā un Bavārijā, kamēr rūpnieciskajos rietumapgabalos uzvarēja komunisti un sociāldemokrāti. Šī uzvara deva iespēju A.Hitleram sastādīt valdību, koncentrēt savās rokās varu un izveidot autoritāru, kā partijas programmā bija teikts, pret ebrejiem, komunistiem un reakcionāriem vērstu režīmu. Hitlera valdība sāka cīņu pret Versaļas mierlīgumu, par armijas atjaunošanu un apbruņošanu, autoceļu izbūvi un uz senajām vācu tradīcijām dibinātās zemniecības atjaunošanu. Bruņošanās rūpniecība kļuva par varenu stimulu bezdarba likvidēšanā, bet vācu prasība par pirmskara robežu atjaunošanu – par draudu mieram un uz Vācijas drupām izveidotajām jaunajām valstīm. Pār Eiropu savilkās kara draudi. Tos vairoja Vācijas rīcība – jo tā jau 1933. gada 14. oktobrī paziņoja Tautu Savienības ģenerālsekretāram par savu izstāšanos no šīs starptautiskās organizācijas [8: 474-479]. Tautu Savienības sabrukumu sekmēja arī citi notiku – Italijas iebrukums Abesinijā 1935. g., Spānija pilsoņu karš 1936.-1937. g., Vācijas-Italijas-Japānas noslēgtais Antikominternes pants 1936. g. un, sevišķi Japānas iebrukums Ziemeļķīnā. Sevišķi kara draudus palielināja Vācijas karaspēka iesoļošana Austrijā 1938. gada 12. martā un Sudetijas apgabala pievienošana no Čehslovākija 1938. g. septembrī. Antantes valstīs valdīja sajukums un nenoteiktība, Lielbritānija pasludināja „samierināšanās politiku". Sekoja Minhene, kas simbolizēja sabiedroto pakļaušanos vācu šantāžas politikai [11: 304-335]. Kļuva redzams, ka pienākusi Polijas, triju Baltijas valstu, PSRS un citu Austrumeiropas valstu kārta.

Pasaules politiskās krīzes rezultātā aktivizējās arī Baltijas valstu politika. Izveidojušās pēc Pirmā pasaules kara tautu pašnoteikšanās tiesību realizācijas rezultātā, tās pieslējās Antantes valstīm un centās saglabāt brīvtirdzniecības principus. Taču tautas prasības pēc agrārreformas un lozunga – *„zeme tiem, kas to apstrādā"* realizācija piespieda valdību ievērot arī dažus vietējas saimnieciskās dzīves aizsardzības principus. Visumā tomēr, galvenokārt Latvijā, nedaudz mazāk Igaunijā valdīja liela ticība Antantei, sevišķi tās vadošajai valstij – Anglijai. Šī milzīgā ticība Anglijai saglabājās visus 20.-40. g., neievērojot Lielbritānijas atteikšanos dot robežgarantijas Baltijas valstīm tamdēļ, ka neticēja to pastāvēšanas iespējām. Ticība, ka Latvijas suverinitāti aizsargās Lielbritānija un Tautu Savienība arī kavēja vienotu Baltijas valstu rīcību, kaut gan dzīve piespieda veidot reģionālās savienības savai aizsardzībai. 1934. g. Latvija, Igaunija un Lietuva noslēdza Saprašanās un Sadarbības līgumu, kas vēlāk ieguva Baltijas Antantes nosaukumu. Tomēr šis līgums nenoveda pie kopējas ārpolitisko un militāro jautājumu risināšanas, un līdz ar to izrādījās bezzobains. Vēlāko gadu pieredze rādīja, ka *„Baltieši pakļāvās rietumu valstu ideālistiskajiem saukļiem un vairums ticēja safantazētam, nekādos lēmumos nepamatotam Antantes valstu atbalstam, tā vēl vairāk apgrūtinot savu saprašanos ar Vāciju. Baltieši arī sagaidīja, ka Antantes valstis paturēs Vāciju ilgstošā novājinātā stāvoklī, tā sagādājot arī lielāku drošību Baltijas valstīm"* [2: II-281]. Tā bija liktenīga kļūda, kas noveda pie triju Baltijas valstu sabrukuma.

Pastiprinoties kara draudiem, aktivizējās arī PSRS ārpolitika, it sevišķi pēc Antikominternes pakta noslēgšanu starp Vāciju, Italiju un Japānu. Padomju Savienības mērķis bija nodibināt strādnieku šķiras, un tas vadītājas – komunistiskās partijas diktatūru pasaulē, ieviest visur komunistisko sistēmu. Lai to sasniegtu, bija jātiek galā ar lielajiem konkurentiem – Antantes valstīm, kas pašreiz bija stipras un spēcīgas, un Vāciju. Tātad, bija jānodrošina PSRS pastāvēšanu, un to varēja panākt stiprinot kolektīvo drošību. PSRS iestājās Tautu Savienībā un vispirms mēģināja tuvoties Anglijai un Francijai, taču nerada atbalstu, jo tās baidījās no komunisma, kas vēl arvienu bija populārs rietumu strādniecībā.

Tādējādi, H.Kisindžera vārdiem runājot, Eiropā 1939. g. bija izveidojies saspringts stāvoklis, kas raksturojas ar tiešiem kara draudiem. Pie tam Staļinam bija stratēģija, bet nebija principu. Antantes valstīm bija principi, bet nebija stratēģijas. To vēl varēja papildināt ar to, ka Hitleram bija savi īpaši principi, no tiem stratēģijā – karš. Bet jaunajām valstīm starp Vāciju un PSRS bija viens princips un stratēģija – savas pastāvēšanas saglabāšana [11: 339-353].

Šādos apstākļos sākās Vācijas un PSRS slepenās sarunas par saimniecisko un politisko sadarbību, un 1939. gada 23. augustā pasauli satrauca ārēji negaidīts bet likumsakarīgs pavērsiens – Vācija un PSRS parakstīja neuzbrukšanas līgumu. Šis līgums atbilda Bismarka iedibinātās politikas principiem par draudzīgu vācu – krievu attiecību izveidošanu, garantējot Vācijas drošību austrumos un rīcības brīvību rietumos. Tas bija impēriskās politikas paraugs, jo tam bija pievienots slepens papildus protokols, kurā Austrumeiropa tika sadalīta iespaida zonās.

Papildus protokola 1. pantā bija teikts: *„Teritoriāli politiskas pārkārtošanas gadījumā pie Baltijas valstīm (Somijas, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas) piederīgos apvidos Lietuvas ziemeļu robeža ir vienlaikus Vācijas un PSRS interešu sfēru robeža. Lietuvas intereses attiecībā uz Viļņas apgabalu tiek abpusēji atzītas."* Svešās varas kārtējo reizi izlēma Polijas un triju Baltijas valstu un tautu likteņus, ietverot tās ne tikai savās interešu zonās, bet pat paredzot valstiskuma iznīcināšanu [13; 15:2002. g. nr. 4]. Nodrošinājuši PSRS atbalstu, Vācija 1939. gada 1. septembrī uzbruka Polijai, 3. septembrī Anglija un Francija, saskaņā ar savām agrāk dotajām garantijām Polijai, iesaistījās karā Polijas pusē. Bija sācies Otrais pasaules karš.

Polija nespēja izturēt vācu armijas triecienu un sabruka. Lai dabūtu savu 23. augusta vienošanās līgumā apsolīto daļu, PSRS 17. septembrī, kad vācu-poļu kara liktenis jau bija izšķirts, okupēja visu Austrumpoliju līdz robežai, kas bija nosprausta līgumā. 1939. gada 28. septembrī Vācija un PSRS parakstīja jaunu līgumu, kuram arī bija pievienots slepens papildus protokols. Tajā, pēc Staļina iniciatīvas, fiksēja izmaiņas 23. augusta līguma papildus protokolā, un proti: *„... 1939. gada 23. augustā parakstītais papildus protokols savā 1. punktā tiek papildināts ar piezīmi, ka Lietuvas valsts teritorija ietilpināma PSRS ietekmes sfērā, no otras puses, Ļubļina un daļa Varšavas vojevodistes tiek iekļautas vācu ietekmes sfērā. Līdzko PSRS spers soļus Lietuvas teritorijā savu interešu aizsargāšanai, pašreizējā Vācijas un Lietuvas robeža tiks iztaisnota tādā veidā, ka Lietuvas teritorija dienvidrietumos no pievienotajā kartē ievilktās līnijas pieder Vācijai."*

Bija sākusies Austrumeiropas tautu valstiskuma likvidēšana. Pie tam PSRS izšķīrās par pakāpeniskas suverinitātes likvidēšanas ceļu: sākotnēji dabūt tajās savas karabāzes un nākošo soli spert tad, kad būs pienācis atbilstošs moments. Saskaņā ar šo taktiku, 1939. gada 28. septembrī Igaunija, 5. oktobrī Latvija un 10. oktobrī Lietuva

bija spiestas parakstīt savstarpējās palīdzības paktus ar PSRS; pēdējā ieguva Latvijas teritorijā kara flotes bāzes Liepājā, Ventspilī un Pitragā un saskaņā ar šim paktam pievienoto konfidenciālo protokoli – tiesības turēt tajās līdz 25 tūkstošiem vīru lielu karaspēku [13: 49, 50 dok.]. Šī līguma parakstīšanas diena uzskatāma ka tā procesa ievadījums, kas noveda pie Latvijas neatkarības zaudēšanas. Līgumus Latvija, Lietuva un Igaunija parakstīja katra atsevišķi. Baltijas valstu nespēja vienoties kopīgai rīcībai savas neatkarības saglabāšanai tās pazudināja. Gluži tāpat kā tas notika 1561. gadā, kad savstarpējo nesaskaņu dēļ gāja bojā Livonijas valstu konfederācija.

Turpmākie notikumi pierādīja, ka Vācija ir apsolījusi Padomju Savienībai rīcības brīvību Baltijas telpā. Jau 1939. gada 28. septembrī Vācija un PSRS bija panākušas slepenu vienošanos, ka PSRS neliks šķēršļus vācu izcelsmes personām, kas dzīvo tās iespaida zonā esošajās valstīs, izbraukt uz Vāciju, pie kam šīs personas saglabās visas savas īpašuma tiesības. Vācija savukārt solīja neliegt atļauju baltkrievu un ukraiņu izcelsmes personām izbraukt uz Padomju Savienību. Izbraucēju īpašumtiesību jautājumi kārtojami pēc tās valsts likumiem, no kurām tās izbrauc. Šī vienošanās deva A.Hitleram iespēju jau 6. oktobrī Vācijas Reihstāgā aicināt visus Austrumu un Dienvidu Eiropas vācu izcelsmes pilsoņus atgriezties savā senajā Dzimtenē. Pēc Tautu skaitīšanas datiem Latvijā 1935. g. bija 62144 vācieši – 3,2% no iedzīvotāju kopskaita. 1939. g. Vācijas valdība noslēdza ar Latviju, Igauniju un Lietuvu līgumus par vācu tautības pilsoņu repatriāciju. Sākās vācu izceļošanas pirmā kārta. Tā skaitījās brīvprātīga, taču vācu pilsoņiem paskaidroja, ka Latvijā ienāks krievi, un ja viņi (t.i. vāci) tagad ar visu mantu nebrauks uz Vāciju, tie varēs braukt bez mantas uz Sibīriju. Vācu izbraukšanas pirmā kārta notika 1939. g. oktobra – decembra mēnešos un aptvēra 49885 cilvēkus. Aizsteidzoties priekšā notikumiem jāsaka, ka izbraukšanas otrā kārta notika jau PSRS okupācijas laikā 1940.-1941. g. pēc speciālas Vācijas – PSRS vienošanās un tajā iekļāvās 13290 pilsoņi, kas dokumentāriski varēja pierādīt savas vai priekšteču saistības ar vācu tautu.

Līdz ar citiem vācu tautības iedzīvotājiem no Latvijas izbrauca arī gandrīz visi laucinieki, kas pierādīja savu vācisko izcelsmi – t.s. kolonisti, sevišķi no Zantes un Iršu pagastiem, un viņu zeme tika sadalīta vietējiem latviešu rentniekiem un bezzemniekiem. Vēl tikai jāatzīmē, ka arī šais masveida vācu repatriēšanās dienās vairums latviešu vēl neticēja, ka Latvijas zeme jau ir pārdota komunistiem.

Visi šie notikumi un gaisā vēsmojošie kara draudi stipri ietekmēja arī lauksaimniecības ražošanu, tās struktūru. Mēs jau redzējām, ka liela daļa no Latvijā patērētās enerģētikas, minerālmēsliem, rūpniecības un lauksaimniecības mašīnām, metāli un braucamie rīki kā arī daļa gatavās produkcijas tika ievestas no ārvalstīm. Savukārt lauksaimniecības un mežsaimniecības produkcija deva caurmērā ap 80% no visa valsts eksporta. Pie tam apmēram 2/3 no Latvijas importa un tāpat eksporta bija ar divām valstīm – Angliju un Vāciju. Pieaugot kara draudiem, Latvijas ārējās tirdzniecības apjomi samazinājās, it sevišķi kokmateriālu un lauksaimniecības produkcijas izvedumi uz Angliju. Baltijas jūra kļuva britu kuģniecībai nedroša. Līdz ar Vācijas uzbrukumu Polijai un kara stāvokli ar Angliju gandrīz pilnīgi Baltijas valstu sakari ar britiem pārtrūka. Latvijai vajadzēja pārorientēties uz Vācijas un PSRS tirgiem, it sevišķi pēc abu valstu draudzības un tirdzniecības sakaru paplašināšanās. Tā kā Vācija jau ar 1939. g. bija iesaistīta karā, bet PSRS tam nopietni gatavojās, tās vairs nepārdeva daudzas preces, it sevišķi kurināmo, enerģētiku un metālus, kādēļ daudzi rūpniecības, tāpat arī lauksaimniecības uzņēmumi nokļuva grūtībās un bija spiesti

samazināt ražošanu. Valdība arī normēja daudzu preču iegādi, sāka uzkrāt rezerves un noteica daudzu preču cenas. Grūtības radīja arī daudzu pilsoņu repatriēšanas uz Vāciju, kas saistījās ar iedzīvotāju skaitu samazināšanos un daudzu pieredzējušu speciālistu zaudēšanu, ar daudzu uzņēmumu slēgšanu. Lauksaimniecībā vācu kolonistu aizbraukšana saistījās ar zināmu produkcijas samazināšanos, jo ne visas zemes uz reizi bija iespējam nodot jaunam īpašniekam un prasīt to pilnvērtīgu apstrādi.

Vācija, kura ap 1939. g. spēja pati saražot tikai ap 83% no patērētā pārtikas vielu daudzuma, palielināja taukvielu, sviesta, cūku un citu preču iepirkumu, bet ne vienmēr spēja dot pretī vajadzīgās preces, kādēļ uzkrājās nesamaksāto preču parāds. Latvijai ar 1939. g. sākās visas karalaika grūtības.

22.2. Latvijas zeme okupācijas un Otrā pasaules kara gados

22.2.1. Latvijas brīvvalsts okupācija

1940. gada 10. maijā vācu armija uzsāka lielu uzbrukumu rietumos, sagrāva franču armiju, un angļu ekspedīcijas korpusu un ieņēma Parīzi; 1940. gada 22. jūnijā Francija kapitulēja un izstājās no kara. Šo politisko situāciju nekavējoties izmantoja PSRS, lai galīgi atrisinātu „Baltijas jautājumu". Akcija sākās ar Lietuvu, kurai PSRS 1940. gada 14. jūnijā iesniedza ultimātu, pieprasot izveidot jaunu valdību un ielaist papildus karaspēka daļas. 15. jūnijā PSRS karaspēks iegāja Lietuvā un okupēja to. Ne Latvijas, ne Igaunijas valdības nekādi nereaģēja uz notiekošo. 1934. gadā izveidotā Baltijas Antante izrādījās nedzīvi dzimis bērns, jo nacionalisms un partikulārisms visās trijās Baltijas valstīs bija lielāks par politiskās vienības un kopīgo likteņu apziņu.

Nākošā dienā, 1940. gada 16. jūnijā, PSRS valdība iesniedza Latvijas sūtnim Maskavā ultimātu, kurā, atsaucoties uz it kā notikušajiem savstarpējās palīdzības pakta pārkāpumiem un nedraudzīgu rīcību pret padomju armiju, pieprasīja nekavējoties nodibināt Latvijā jaunu valdību un kārtības uzturēšanai ielaist valstī padomju spēkus. Latvijas valdība, neinformējot par padomju prasībām sabiedrību, padomju notu pieņēma. 16. jūnijā atkāpās daļa ministru, bet 17. jūnijā valdība pilnā sastāvā. 1940. gada 17. jūnijā padomju armija pārgāja robežu un jau pusdienas laikā iegāja galvaspilsētā Rīgā.

21. jūnijā tāds pats liktenis piemeklēja Igauniju. 26. jūnijā PSRS valdība iesniedza notu Rumānijai, prasot nekavējoties atdot Besarābiju un Ziemeļbukovinu, kuras it kā esot Krievijai nelikumīgi atņemtas 1918. gadā. Līdz ar to PSRS bija saņēmusi milzīgas, 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līguma papildus protokolā minētās teritorijas no Ziemeļu ledus okeāna līdz Melnajai jūrai.

Latviešu tautai šāds notikumu pavērsiens bija negaidīts, tā bija nesagatavota un apmulsusi. Apmulsumu palielināja Valsts un Ministru prezidenta K.Ulmaņa uzrunā tautai 17. jūnijā teiktie vārdi: *„Es palikšu savā vietā, jūs palieciet savās."* Četras dienas vēlāk, 21. jūnijā, Valsts prezidents atteicās no Ministru prezidenta amata, taču saglabāja Valsts prezidenta posteni. Par jauno Ministru prezidentu iecēla A.Kirhenšteinu, kurš solīja saglabāt demokrātiju. Taču faktiskā vara jau piederēja PSRS pārstāvim A.Višinskim, kurš, darbojoties aiz kolaboracionista A.Kirhenšteina muguras, vadīja vecā valdības aparāta un armijas vadības likvidāciju un jaunu

amatpersonu iecelšanu. A.Kirhenšteina marionešu valdība darbojās viltīgi – vārdos tā solīja pilnīgas demokrātijas atjaunošanu un šai sakarā izsludināja jaunas Saeimas vēlēšanas. Deputātu kandidātu un politisko partiju reģistrācijas laiks bija noteikts ļoti īss, pāris nedēļas, ar nolūku nepieļaut vairāku kandidātu sarakstu izvirzīšanu. Jau pirmajās dienās pēc vēlēšanu izsludināšanas tika publicēts iepriekš sagatavotais un ar PSRS pārstāvi saskaņotais „Latvijas darbaļaužu bloka" deputātu saraksts, vienlaikus nepieļaujot citu sarakstu publicēšanu, pie kam aktīvākie šādu sarakstu organizatori klusi pazuda bez vēsts.

Priekšvēlēšanu gaitā „Latvijas darbaļaužu bloka" kandidāti solīja sargāt tautas suverēnās tiesības, nodibināt savienību ar PSRS, apgādāt bezzemniekus ar zemi un ievērot visas pilsoņu tiesības, kuras K.Ulmaņa autoritatīvā valdība bija ierobežojusi. Solīja saglabāt arī saimniecisko darbību, pilsoņu personas un īpašuma neaizskaramību.

Latvijas iedzīvotāji šai laikā bija palikuši bez valdības un neizprata notiekošo. Vispārējo apmulsumu palielināja prezidenta K.Ulmaņa jau minētā vēsturiskā un neizprotamā uzruna tautai 1940. gada 17. jūnijā, kuras saturu izteica viņa runas beigās teiktie vārdi par palikšanu savā vietā, un aicinājums visiem palikts savās vietās. Nav noskaidrots, kas pamudināja K.Ulmani izteikt šos liktenīgos vārdus. Var tikai konstatēt, ka tie noslēdza PSRS valdības kopš 1938. g. aktīvi vesto politiku – *„saņemt Latviju, kā tā stāv."* Šī runa viesa iedzīvotājos apmulsumu un bezcerību, un sekmēja okupantiem saņemt savās rokās bez pretošanās visu Latviju – tās zemi, iedzīvotājus, izveidoto saimniecisko aparātu un armiju, kā arī visu tautas mantu. Daudziem tūkstošiem cilvēku, kuri tika atzīti kā nacionāli domājoši, tā maksāja arī dzīvību. Apmulsusī tauta, palikusi bez vadības un informācijas par patieso stāvokli un ticēdama Valsts prezidentam, ka viņš „paliek savā vietā", piedalījās 14.-15. jūlija vēlēšanās, kurās, pēc Centrālās vēlēšanu komitejas ziņām, nobalsoja 94,8% vēlētāji. Saeimā bez izmaiņām tika ievēlēti visi „Latvijas darbaļaužu bloka" sarakstā ietvertie kandidāti. Jaunievēlētā „Tautas Saeima" uz savu pirmo sēdi sanāca 1940. gada 21. jūlijā un apstiprināja kolaboranta A.Kirhenšteina valdību. K.Ulmanis tai pašā dienā atteicās no Valsts prezidenta amata, un 22. jūlijā viņu deportēja uz PSRS.

„Tautas Saeima" tūlīt arī parādīja, ka nedomā turēt priekšvēlēšanu gaitā dotos solījumus, bet ir nolēmusi krasi izmainīt valsts politisko un sabiedrisko iekārtu, kā arī ieviest padomju iekārtai atbilstošas tiesiskās un īpašuma formas. Savā pirmajā sēdē tā pēc iepriekš Maskavā noteikta scenārija nolēma nodibināt Latvijā padomju iekārtu, kā arī lūgt PSRS Augstāko Padomi uzņemt Latviju kā savienoto republiku PSR Savienībā. PSRS Augstākā Padome, kura sanāca 1940. gada 5. augustā, noklausījusies Latvijas PSR delegācijas vadītāja A.Kirhenšteina lūgumu, nolēma to apmierināt un uzņemt Latviju PSR Savienības sastāvā [19: 1940. gada 12. aug.]. Latvija kā neatkarīga valsts bija beigusi eksistēt. Sākās pāreja uz padomju tiesisko un saimniecisko iekārtu. Bija piepildījušies PSRS ārlietu ministra V. Molotova pirms gada slepeno sarunu laikā par Austrumeiropas dalīšanu teiktie vārdi: *„... tagad Padomju Savienības robežas tiks pārnestas uz Baltijas jūras piekrasti, tagad mums būs savas neaizsalstošas ostas"* [citēts pēc N.Lāča, 12: II-52].

22.2.2. Zemes reforma 1940. gadā

„Tautas Saeima" savā otrajā sēdē 1940. gada 22. jūlijā pieņēma „Deklarāciju par zemes pasludināšanu tautas īpašumā".

Deklarācijā bija teikts" *„Vadoties no darba zemniecības vitālajām interesēm un izsakot visas Latvijas darba tautas vēlēšanos, Saeima pasludina visu zemi ar tās bagātībām, mežiem, ezeriem un upēm par visas tautas, tas ir, valsts īpašumu. Zemniekiem lietošanā izdalāmās zemes apmērs tiek noteikts ne vairāk kā 30 ha. Visa zeme, kas pārsniedz šo noteikto normu, pāriet valsts fondā, lai valsts varētu apgādāt ar zemi bezzemniekus un sīkzemniekus*" [19].

Ar šo deklarāciju Latvijā tika likvidēts privātīpašums uz zemi, zeme nacionalizēta un pārņemta valsts īpašumā. Latviešu zemnieks kārtējo reizi kļuva no zemes īpašnieka par vienkāršu zemes lietotāju. Lai realizētu Saeimas 1940. gada 22. jūlijā deklarāciju par zemes nacionalizāciju, Latvijas PSR valdība 29. jūlijā pieņēma „Likumu par zemi" [19: 1940. g. 171].

Tā izstrādāšanā vadījās no Viskrievijas 2. strādnieku un kareivju deputātu padomju kongresa (1917. gada 25.10.-27.10., pēc jaunā stila 7.11.-9.11.) dekrētā par zemi ietvertās idejas, ar mērķi ievest Latvijā tādu zemes lietošanas sistēmu un kārtību, kāda bija PSRS. Ar to arī izskaidrojams, ka atšķirībā no visām iepriekšējām zemes reformām ne „Deklarācija par zemi", ne arī „Likums par zemi" iepriekš ne presē, ne arī speciālistu aprindās netika publicēts un apspriests, tāpat netika noskaidrota tautas attieksme pret šiem likumiem. Tie nāca pilnīgi negaidīti. Saeimā tos pieņēma pēc Maskavā iepriekš izstrādāta darbības plāna bez apspriešanas un diskusijas.

„Likums par zemi" kā pirmo posmu lauksaimniecības pārkārtošanai pēc PSRS parauga paredzēja jaunas, sociālistiskas zemes reformas izvešanu laukos. Ar to tika izveidots Valsts zemes fonds, kurā ieskaitīja visas līdzšinējās valsts lauksaimniecības zemes, kuras valstij nebija tieši vajadzīgas, visu baznīcu, draudžu un klosteru zemi neatkarīgi no platības un privātpersonu zemes daļu, kas pārsniedza 30 ha. Ja kādai personai zeme piederēja vairākās vietās, tai bija tiesības izvēlēties, kur paturēt neatsavināmo daļu. Zemes reformas gaitā radīja jaunus oficiālus jēdzienus – „budzis" „kulaks", kā arī „tautas ienaidnieks" un „spekulants", taču šie jēdzieni netika likumā definēti, un izlemšanu par to, kas ieskaitāms budžu, tautas ienaidnieku un spekulantu kategorijā atstāja vietējās pašvaldības izlemšanai. Minētām iedzīvotāju kategorijām konfiscēja visu zemi.

Zemes fondā ieskaitīja arī 50314 ha zemes, kas bija piederējusi tiem pilsoņiem, kuri 1939./40. gadā bija repatriējušies no Latvijas uz Vāciju.

Likumu par zemi attiecināja uz lauku apvidiem, ar to neskāra pilsētu administratīvajās robežās esošās lauksaimniecības zemes. Zemes reformu veica proletariāta diktatūras apstākļos, tas ir, pēc komunistiskās partijas tiešiem norādījumiem. Likums par zemi un zemes reforma dziļi skāra lielu iedzīvotāju daļu, kas to uzskatīja kā netaisnu un nepieņemamu.

Pirmkārt, zeme, neatkarīgi no platības, tika bez atlīdzības nacionalizēta visiem tās īpašniekiem. Lielākā daļa zemnieku to nespēja pieņemt, jo bija zemi ieguvuši īpašumā vai nu māju iepirkšanas laikā 1860.-1914. gadā vai arī 1920.-1937. gada agrārās reformas laikā, samaksājot par to likumā vai vienošanās kārtībā noteikto cenu.

Ministru kabinets 1940. g. 29. jūlijā ir pieņēmis un Valsts Prezidents izsludina šādu likumu:

Likums par zemi.

1. Valsts zemes fonda, kas nodibināts ar Saeimas 1940. g. 22. jūlija dekla-jācl|'u par zemes pasludināšanu tautas īpašumā, pāriet šādas zemes:
   1) visas lauksaimniecībā izmantojamās līdzšinējās valsts zemes, kas valstij nav tieši vajadzīgas;
   2) visas baznīcu, draudžu un klosteru zemes neatkarīgi no platības;
   3) tā daļa no katram līdzšinējam zemes īpašniekam piederējušās zemes kopplatības, kura pārsniedz 30 ha, izņemot tautas ienaidnieku un zemes spekulantu zemes, kuras pāriet fondā visā platībā.
2. Valsts zemes fonds izlietojams bezzemnieku un sīkzemnieku apgādāšanai ar zemi, kā arī sabiedrisko zemes vajadzību apmierināšanai.
3. No valsts zemes fonda vispirms paplašināmas līdz 4. pantā norādītai platībai tās sīksaimniecības, kuras minēto platību nesasniedz.
4. Jaunās saimniecības iedalāmas platībā līdz 10 ha.
5. No valsts fonda iedalītās saimniecības piešķiramas Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas pilsoņiem, kuriem 1940. g. 22. jūlijā galvenā nodarbošanās bija lauksaimniecība. Tāpat saimniecības piešķiramas tiem obligātoriskā aktīvā karadienestā esošiem pilsoņiem, kuriem līdz viņu iesaukšanas dienai galvenā nodarbošanās ir bijusi lauksaimniecība.
6. Visa Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas zeme, kā līdzšinējiem īpašniekiem atstātā, tā no valsts fonda piešķirtā, nodoḍama un nostiprināma, izsniedzot attiecīgus zemesgrāmatu aktus, darba zemniekiem dzimtā lietošanā līdz tam laikam, kamēr vien kāds no viņu tiešiem likumiskiem mantiniekiem turpina tās apstrādāšanu.
7. Katra darba zemnieka pienākums ir viņa lietojamo zemi apstrādāt un uzlabot, saimniecības ēkas kopt un izbūvēt un visu saimniecību vadīt saskaņā ar lauksaimniecības jaunākajiem sasniegumiem, ieliekot šajā darbā visus savus spēkus un zināšanas.
8. Likumu par zemi izved dzīvē pagastu valdes, kurās šajā darbā piedalās 2 Zemkopības ministrijas pilnvarnieki. Sūdzības par pagastu pašvaldību lēmumiem zemes lietās izšķir Zemes ierīcības komiteja pie Zemkopības ministrijas, kuras sastāvu noteic Ministru kabinets. Zemes ierīcības komitejas lēmumi ir galīgi un pārsūdzami vienīgi kasācijas kārtībā Senātā.
9. Šis likums neattiecas uz zemēm pilsētu administratīvās robežās, par kādām zemēm izdos atsevišķu likumu.
10. Visi noslēgtie zemes lietošanas līgumi ar 1941. g. 23. aprīli atcelti,
11. Noteikumus, instrukcijas un rīkojumus šā likuma izvešanai dzīvē izdod zemkopības ministrs.
12. Šis likums stājas spēkā izsludināšanas dienā.

Rīgā, 1940. g. 30. jūlijā.

Prof. Dr A. Kirchenšteins,
Valsts Prezidents

Avots: Valdības vēstnesis. 1940. g. 31. jūl., Nr. 171

22.1. att. **Likums par zemi**

22.1. tab. Valsts zemes fondā 1940. g. ieskaitītās zemes

Zemes kategorija	Zemes gabalu skaits	Platība	
		ha	% no visām
Valsts zemes	2625	10522	1,1
Baznīcu un klosteru zemes	802	18177	1,9
Atgriezumi saimniecībām, kuru platība pārsniedza 30 ha	42333	875252	91,1
Pagastu pašvaldību zeme	234	3869	0,4
Tautas ienaidnieku un spekulantu zeme	39	1389	0.1
Uz Vāciju repatriējušos pilsoņu zeme	1954	50314	5,2
Cita zeme	175	2141	0,2
Kopā	**48162**	**961394**	**100,0**

Avots: Pēc C. Udačina, 1948.

Otrkārt, Latvija līdz 1940. g. bija tipiska mazsaimniecību zeme. Pēc Valsts statistikas pārvaldes ziņām 1935. g. 84,5% lauku saimniecību apsaimniekoja paši īpašnieki, 3% bija dienesta zemes un tikai 12,5% tika izrentētas [20]. Līdz ar to zemes reforma smagi skāra t.s. „ģimenes fermu" īpašniekus, kuriem saimniecība bija ne tikai dzīves, bet arī darba vieta. Zemes reforma paredzēja nacionalizēto zemi atstāt lietošanā galvenokārt bijušiem īpašniekiem, taču apmēram trešdaļa to vai nu atstāja ierobežotā platībā, vai arī atņēma pavisam.

Treškārt, zemes reformas laikā pielietoja represijas pret tādām jaunizveidotām lauku iedzīvotāju kategorijām kā „kulaks" („budzis"), „tautas ienaidnieks" un „spekulants", kurās cilvēkus iedalīja bez tiesas sprieduma, ar vietējo padomju lēmumu. Tas viss izsauca dziļu neapmierinātību lielā iedzīvotāju daļā.

Protams, bija arī cilvēku grupa, kura apsveica zemes reformu. Pie tiem piederēja daļa bijušo kalpu un bezzemnieku, kuri dzīvoja laukos un kuru sapnis bija iegūt *„savu, kaktiņu, savu stūrīti zemes"*, kā arī daļa sīkzemnieku. Taču šī iedzīvotāju daļa, salīdzinot ar visu lauku iedzīvotāju kopumu, bija mazāka par zemes reformā cietušo.

Likums paredzēja, ka konfiscētā zeme izlietojama, iedalot zemi bezzemniekiem līdz 10 ha platībā, kā arī dodot piegriezumus sīkzemniekiem, kuru zemes platība ir mazāka par 10 ha.

Visus zemes gribētājus iedalīja četrās grupās: a) sīkzemnieki, b) nomnieki un graudnieki, c) deputātnieki un d) pārējie lauksaimniecībā nodarbinātie.

Zemes pieprasītāju skaits bija ļoti liels, jo Latvijā, lai gan tā arī līdz 1940. g. bija galvenokārt sīkzemniecību zeme, zemā darbu mehanizācijas līmeņa dēļ bija daudz kalpu, tāpat arī 1940. gada 21. oktobrī pavisam bija iesniegti 141087 zemes pieprasījumi, uz minēto datumu jau bija apmierināti 67266, vēl neapmierināti 15701 un noraidīti 58120. Vislielākais zemes pieprasītāju skaits bija Latgales apriņķos, taču tur nebija brīvu zemju sadalīšanai, kādēļ arī bija daudz neapmierināto zemes pieprasītāju. Lielas valsts zemes fonda platības bija Bauskas, Jelgavas, Cēsu, Rīgas un Valmieras apriņķos, kur arī lielākā zemes pieprasītāju daļa tika apmierināta.

Zemes reformas darbus veica ļoti ātrā tempā, kā tolaik teica – „triecien tempā". Tās realizēšanai izveidoja centrālo un vietējās zemes ierīcības komitejas, pēdējās sastāvēja galvenokārt no trūcīgo zemnieku un bezzemnieku pārstāvjiem. Šīs komitejas

nekavējoties ķērās pie darba, neveicot jauno saimniecību zemes uzmērīšanu, bet izmantojot esošos zemes plānus un iezīmēja tajos jaunizveidoto zemes vienību robežas. Visus zemes iedalīšanas darbus maksimāli vienkāršoja. Šāda zemes reformas izpildes tehnoloģija deva iespēju darbu pirmo kārtu pabeigt jau 1940. gada 22. septembrī, bet otrās kārtas darbi turpinājās līdz 1941. gada maijam. Pavisam zemes fondā ieskaitīja 2,06 milj. ha, no kuriem daļu atstāja bijušiem īpašniekiem. No jauna zemi piešķīra 51762 bijušiem bezzemniekiem, zemes piegriezumus saņēma 23321 sīksaimniecība (22.2. tab.).

22.2. tab. 1940. gada zemes reformas rezultāti

Zemes fonda izlietojums	Saimniecību skaits	Zemes platība		% no jaun izdalītām zemēm
		ha	%	
Līdzšinējam īpašniekam atstājamā daļa	X	1097188	53,3	-
Iedalīts jaunsaimniecībām	51762	524670	25,5	54,6
Piegriezumi sīksaimniecībām	23321	72542	3,5	7,5
Nodots valstij	X	364305	17,7	37,9
Kopā	**X**	**2058705**	**100,0**	**100,0**

Avots: Zemes ierīcības komitejas ziņas

Valsts rīcībā tika paturētas lielas zemes platības, galvenokārt mežu zemes, kā arī platības lidlauku un rūpniecības objektu ierīkošanai. Daļu zemes valsts nodeva pastāvošo valsts saimniecību paplašināšanai, kā arī paraugsaimniecību ierīkošanai.

1940. gadā zemes reformas rezultātā stipri izmainījās saimniecību iedalījums pēc platības – vairums bija saimniecības ar zemes platību līdz 10 ha. Saimniecības, kuru zemes platība pārsniedza 30 ha, tikpat kā nebija. Līdz ar to Latvija kļuva par tipisku sīksaimniecību zemi (22.3. tab.)

22.3. tab. Sīksaimniecību sadalījums pēc zemes platības 1941. gadā

Saimniecības zemes platība, ha	Saimniecību skaits	Procentos
Līdz 10	161839	50,8
10-20	78214	24,6
20-30	77926	24,5
30 un vairāk	112	0.1
Kopā	**318091**	**100,0**

Avots: Zemes ierīcības komitejas ziņas

Jaunsaimniecību ekonomiskais stāvoklis bija slikts, jo vairums bija izveidotas uz zemēm, kas atgrieztas vecsaimniecībām, un līdz ar to bija bez ēkām. Daudziem trūka arī inventāra un lopu. Tāpēc 1941. gada 3. martā Latvijas PSR valdība un Latvijas komunistiskā partija pieņēma kopēju lēmumu par kredīta un būvmateriālu piešķiršanu jaunsaimniekiem, kā arī organizēja mašīnu – traktoru stacijas (MTS) un mašīnu un zirgu iznomāšanas punktus (MZIP) palīdzības sniegšanas zemniekiem zemes apstrādāšanā.

Taču jau 1940./1941. g. izpaudās neuzticība jaunajai iekārtai – ap 7000 bezzemnieku, kam zeme bija piešķirta, to neņēma, un šo zemi piedāvāja citiem zemes gribētājiem, galvenokārt no Latgales [16: 1943. g. 362-369].

Padomju varas sākuma un zemes reformas izvešanas laikā oficiāli vairākkārt tika deklarēts, ka zeme jaunajiem ieguvējiem tiek nodota lietošanā uz mūžīgiem laikiem un ka nekāda kolektivizācija pēc PSRS parauga nebūs. Deklarācijā par zemi bija teikts: *"Visa līdz šim zemniecības īpašumā esošā zeme, tāpat arī tā zeme, kuru valsts nodos bezzemniekiem un sīkzemniekiem, tiek nodota darba zemnieku lietošanā uz visiem laikiem. Katrs mēģinājums aizskart zemnieku personīgo īpašumu vai darba zemniekiem pret viņu gribu uzspiest kolektīvās saimniecības tiks stingri apkarots, jo tas nāk par ļaunu tautas un valsts interesēm"* [19: 1940. g. jūl.].

Tomēr jau 1941. g. pierādījās, ka padomju vara nedomāja turēt „Deklarācijā" doto solījumu – tās galamērķis taču bija lauku kolektivizācija. Lai iebiedētu zemniekus, 1941. gada 14. jūnijā uz PSRS attālajiem rajoniem piespiedu kārtā izsūtīja 5520 gīmenes, kopā 9926 cilvēkus; bez tām vēl 4550 atsevišķas personas. Kopā izsūtīja 14476 personas [10: 69-82]. Trīs dienas vēlāk „Cīņā" publicēja ziņas par pirmā kolhoza nodibināšanu Latvijā. 18,jūnijā „Cīņa" publicēja „Vissavinības lauksaimniecības arteļu (kolhozu) paraugstatūtus" [6: 1941. g. 144.]. Lauku kolektivizācija varēja sākties, taču notikumu gaitu pārtrauca Vācijas – PSRS karš.

22.3.Lauksaimniecība kara gados (1941.-1945.)

1941. gada 22. jūlijā Vācija sāka karu ar PSRS un jau jūlija sākumā okupēja visu Latviju, kā arī lielu daļu PSRS rietumu teritorijas. Pretēji lielas latviešu tautas daļas cerībām, Vācija neatjaunoja Latvijas (un arī Igaunijas un Lietuvas) neatkarību, bet, saskaņā, ar A.Hitlera 1941. gada 17. jūlija rīkojumu apstiprināja „Okupēto austrumu apgabalu reihsministriju", ieceļot par tās vadītāju Alfredu Rozenbergu. Pēdējais savukārt izveidoja Austrumu apgabalu (Ostland), kurā ietilpa bijušā Latvija, Lietuva, Igaunija, daļa Baltkrievijas un kuru pārvaldīja Austrumzemes reihskomisārs Heinrihs Loze. Austrumzemes ietvaros tika izveidots „Latvijas ģenerālapgabals" ar vācu pārvaldi – ģenerālkomisāru O. Dreksleru priekšgalā. Tam pakļāva arī 1942. gadā dibināto „Latvijas pašpārvaldi", kuru vadīja ģenerālis Oskars Dankers. Ģenerālkomisārs O. Drekslers katrā apriņķī iecēla arī „Kreislandwirte", kam bija jāraugās kā zemnieki pilda savus pienākumus.

Izveidojot „Austrumu apgabalu", Vācija atzina tajā par spēkā esošiem visus bijušos PSRS likumus. Pretēji Baltijas tautu centieniem, netika atcelta arī zemes un citu īpašumu nacionalizācija, un zemi, kā arī citus PSRS īpašumus apķīlāja un pārņēma Vācijas valsts, nododot tos Austrumu apgabala ģenerālkomisariāta pārvaldīšanā. Atsevišķās nozarēs darbojošies uzņēmumi tika nodoti monopolsabiedrību fiduciārā pārvaldīšanā. Valsts saimniecībās un to tehniskos palīguzņēmumus, mašīnu un traktoru stacijas, kolhozus un citus apķīlātos lauksaimniecības uzņēmumus un zemes gabalus reihskomisariāts nodeva Austrumzemes zemes apsaimniekošanas sabiedrībai, bet pārtikas rūpniecības uzņēmums – Austrumu centrālai tirdzniecības sabiedrībai [16: 1943. g. 150-159]. Tikai 1943. g., pēc vācu sagrāves pie Staļingradas, Austrumu reihsministrs 18. februārī izdeva rīkojumu par privātīpašuma atjaunošanu Austrumzemē [7].

1943. gada 20. martā Latvijas ģenerālkomisārs Drehslers Rīgā Lielās ģildes zālē svinīgi pasniedza pirmos reprivatizācijas aktus vairāk kā 100 zemkopjiem un citiem pilsoņiem no visiem Latvijas novadiem. Līdz ar to sāka zemi izlases kārtā atdot privātīpašumā atsevišķām personām, nemainot vispārējo zemes tiesisko stāvokli. Tas deva Austrumu apgabala pārvaldei rīcības brīvību ar Latvijas zemi un citu nekustamu mantu.

Latvijas pašpārvalde rīkojās noteiktāk – tā atļāva lielai daļai bijušo īpašnieku pārņemt ar 1940. g. zemes reformu atņemto zemi. 1940. g. jaunsaimniekus no iedalītajām saimniecībām izlika vai arī tiem bija jāpaliek par kalpiem pie bijušā zemes īpašnieka; tas vairoja laukos esošo sociālo sasprindzinājumu, kā arī pretešķības starp austrumu un rietumu ceļa piekritējiem.

Vācijas valdība, tās politiskie un saimnieciskie vadītāji tolaik izstrādāja savu saimnieciskās lieltelpas ideju. Tā balstījā uz senajām idejām par Vācijas vadošo vietu Eiropas kontinentā, ko savā laikā (no 1000. līdz 1600. g.) realizēja Vācijas ķeizarvalsts (vēlāk Vācu nācijas svētā Romas ķeizarvalsts), izplatot savu varu pār rietumslāviem, prūšiem, latviešu un igauņu ciltīm līdz Peipusa ezeram. 20. gs. sākumā to mēģināja realizēt lielvācu partija un vācu lielrūpnieki, veidojot vienotu saimniecisko telpu no Atlantijas okeāna līdz Peipusa ezeram un Melnai jūrai [5]. Trīsdesmito gadu beigās izplatījās ideja par visas pasaules sadalīšanu saimnieciskās lieltelpās, pie kam Vācija pasludināja, ka tā ir gatava vadīt Eiropas saimniecisko telpu, atstājot Ameriku ASV un Āziju – Japānai.

Austrumu apgabala valsts ministram pakļautā Latvijas pašpārvalde šo lieltelpas ideju atbalstīja. Saimniecības ģenerāldirektors V.Zāgars savā programmatiskajā publikācijā „Mūsu saimniecības uzdevumi" rakstīja: *„Latvija ir Eiropas sastāvdaļa, tā nekad nav bijusi Padomju Savienības loceklis un tāda arī nekad nebūs... Ar šo deklarāciju Latvijas zemes pašpārvalde oficiāli noliek savu tautu un savu nākotni neierobežotā uzticībā Lielvācijas vadoņa un lielvācu bruņoto spēku rokās, kuri to pirms gada izglāba no galīgas bojāejas lieliniecisma žņaugos... Ja latvju tautas nākotne ir neškirami saistīta ar Jaunās Eiropas likteni, tad pats par sevi saprotams, ka mūsu saimniecības pamatjautājumi ir tie paši, kas pārējai Vācijas vadītai Eiropai, jo tagad vairāk kā nekad mēs nevaram veidot izolētu saimniecību un mūsu saimniekošanas rezultāti ir tikai maza Vācijas vadītās Eiropas kara saimniecības sastāvdaļa*" [16: 1942. g. 1/2, 1-9].

Lauksaimniecību kara gados pakļāva Lielvācijas kara saimniecības interesēm. Pārtikas stāvoklis Vācijā nebija labs – kara sākumā, 1939. g., Vācija varēja segt tikai 81-82% no nepieciešamā pārtikas daudzuma. Tāpēc arī vācu valdība pakļāva lauksaimniecisko ražošanu un produkcijas izlietošanu stingrai centralizācijai. Latvijā šai ziņā bija labvēlīgi apstākļi, jo jau brīvvalsts pēdējos gados lauksaimniecības ražojumu tirgu kontrolēja nedaudzas kooperatīvās organizācijas, jaukti valsts – privāti uzņēmumi vai valsts monopoli (piensaimniecības, zvejniecības un tirdzniecības kooperatīvu centrālbiedrības, bekona eksports, sēklu eksports, cukura un degvīna monopoli u.c.). Tamdēļ arī pāriet uz Vācijā spēkā esoši produkcijas sagādes un pārtikas normēšanas kārtību bija viegli.

Ar austrumu apgabala ģenerālkomisāra pavēli visiem pilsētu un lauku iedzīvotājiem noteica pārtikas devas, kuras 1942. gada 6. aprīlī samazināja. Devas diferencēja pilsētniekiem un pašapgādniekiem, nosakot tās atkarībā no vecuma. Sākot

ar šo datumu normālpatērētājam nedēļā noteica 2000 gramus maizes, 206 gramus taukvielu, 300 gramus gaļas.

Lai nodrošinātu armijas un civiliedzīvotāju apgādi, jau 1941. g. izdeva rindu rīkojumu: „Par piena un tauku saimniecību", „Par lopu un gaļas saimniecību", „Labības saimniecību", „zivju nodošanu" un citus [16: 1942. g. 1/2, 25-30]. Tie stingri normēja visu produktu nodošanu stingri norādītām organizācijām. Tā no katras slaucamās govs gadā bija jānodod 70 kg sviesta vai citus atbilstošus piena produktus, visa maizes labība (atskaitot sēklu un patēriņu pēc normas), visi lopi (atskaitot paša patēriņu pēc normas), olas. Bija jānodod visas sazvejotās zivis, aizliedzot tās pārdot tieši iedzīvotājiem.

Kara un okupācijas laikā lauksaimniecība cieta lielus zaudējumus. Vissmagākais bija darbaspēka jautājums, jo Latvija bija zaudējusi cilvēku: vācu repatriantus 1939. g., padomju valdīšanas gadā apcietinātos, izvestos un nonāvētos, ar sarkanarmijas daļām uz PSRS aizgājušos, vācu okupācijas laikā nogalinātos ebrejus, latviešu leģionā iesauktos, uz Vācijas darba nometnēm izvestos cilvēkus. Pēc H. Stroda aprēķiniem, lauksaimniecībā strādājošo skaits 1942. g. salīdzinājumā ar 1939. g. bija samazinājies par 109000 [18: 189-191]. Tamdēļ arī Austrumzemes vadība atbalstīja gūstā saņemto padomju armijas karavīru iesaistīšanu lauku darbos. Latvijas pašpārvalde savukārt rūpējās par iekšējo darba resursu vienmērīgu sadalīšanu pa apgabaliem, vasaras laikā iesaistot lauku darbos studentus, daļēji ierēdņus un darba talciniekus. Visiem padomju laika jaunsaimniekiem bija jāpaliek kā kalpiem pie tiem vecsaimniekiem, no kura saimniecības tiem bija izdalīta zeme. Pagastu vecākiem uzdeva kārtot arī kaimiņu savstarpējo palīdzību ar zirgiem, lauksaimniecības mašīnām un cilvēkiem [16: 1942. g. 3/4, 84-88].

Taču vislielāko nelaimi atnesa tas, ka latvieši neprata saglabāt vienotību un iekšējo saskaņu, sašķēlās vairākās savstarpēji naidīgās grupās, no kurām viena aizstāvēja „skatu uz austrumiem", otra – „skatu uz rietumiem", aicinot liet savas asinis par svešām interesēm. Šādu stāvokli izsauca toreiz Latvijā valdošie apstākļi. Sākoties vācu armijas iebrukumam Padomju Savienībā, liela daļa latviešu sagaidīja vācu armiju kā atbrīvotājus no komunisma asiņainās varas un cerēja, ka tā atbalstīs Latvijas neatkarības atjaunošanu. Taču Vācijas valdība ar A.Hitleru priekšgalā šīs cerības neattaisnoja. Gluži otrādi, viņa 1941. gada 17. jūlijā izveidoja savu pārvaldes aparātu, pie kam ierēdņi, tāpat kā daļa vācu virsnieku pret vietējiem iedzīvotājiem izturējās augstprātīgi.

Arī uz laukiem notika pārmaiņas – vietējā pašpārvalde likvidēja padomju laika zemes reformas pārmaiņas, atdeva zemi atpakaļ tās bijušajiem īpašniekiem, taču tikai kā zemes lietotājiem, jo zemes īpašumtiesības Vācijas valdība paturēja sev. Jaunsaimniekus, kas zemi bija ieguvuši padomju zemes reformā, atstāja kā kalpus to saimnieku rīcībā, no kuru saimniecībām viņi bija saņēmuši zemi – un tas radīja īgnumu un nepatiku padomju laika zemes ieguvējos. Vācu okupācijas pārvaldes rīcības rezultātā pamazām sākotnējā sajūsma noplaka, tās vietā iestājās skepse. Tikai ar Staļingradas kaujas zaudēšanu stāvoklis mainījās – vācu armija bija spiesta atzīt lielos zaudējumus un to, ka sākotnējie nodomi nav piepildījušies un vācu tautas spēki ir par maziem uzvaras panākšanai. Vācu austrumfronte Sarkanarmijas triecienu rezultātā sāka grīļoties. Tad arī A.Hitlers piekāpās, un pēc Rietumeiropā – Holandē, Beļģijā, Norvēģijā, Dānijā u.c. iegūtās pieredzes 1943. gada 8. februārī piekrita latviešu brīvprātīgā SS leģiona dibināšanai un iekļaušanai SS karaspēkā.

Sarkanā armija šai laikā bija uzsākusi ofensīvi visā garajā frontes līnijā. Latviešu vairākums – inteliģence, ierēdniecība, plašās zemniecības masas un citi ar bažām vēroja, ka tā lēnām tuvojās Latvijas zemei, ka draud otreizēja Latvijas „sovjetizācija". Daudzi sapņoja par Antantes atnākšanu – bet Padomju Savienība taču bija Antantes locekle, kura atbalstīja padomju armijas uzbrukumu. **Bija jāizšķiras par mazāko ļaunumu, un par tādu lielākā daļa latviešu un zemniecība uzskatīja vācus.** Tika aizmirsts gadsimtu naids, un latvieši masveidā stājās latviešu brīvprātīgajā SS leģionā*. Izplatījās teiciens: *„Mēs sitīsim tos sarkanos un pēc tam tos zilipelēkos"*, saprotot ar sarkaniem padomju armiju, bet ar zilipelēkajiem – vācu armiju (pēc karavīru formas tērpa krāsas). Tas bija vispārējās informācijas trūkuma un tautas aizstāvības instinktu laiks. Saskaņā ar V. Lāča publicētiem datiem, latviešu brīvprātīgā SS leģiona rindās, ieskaitot arī kritušos, līdz 1944. gada 18. augustam iesauca, tāpat palīgdienestos bija 156 tūkst. cilvēku [12: II d. 134-136].

Katra tauta nav viendabīga, bet tajā vienmēr ir dažādu interešu kopības ļaudis. Arī latviešu leģionā un tā palīgvienībās ieplūda ne vien brīvprātīgie, bet arī ļoti daudzi ar varu mobilizētie, jo latviešu pašpārvalde bija nostājušies leģiona dibinātāju pusē izdeva „Iesaukšanas pavēles", kurās bija teikts: *„Jūs esat iesaukts Latviešu SS – brīvprātīgo leģionā. Jums jāierodas (laiks, vieta) lai pieteiktos. Ar iesaukšanu Jūs esat padots vācu bruņotiem spēkiem un to pastāvošiem noteikumiem (paraksts)"*. [3: 318].

Kara laikā tapa arī citas latviešu tautas kustības un grupas. Viena no pazīstamākām nacionālpatriotu grupām bija demokrātisko latviešu grupējums, kas jau kopš 1942. g. izveidoja sakarus ar citiem Latvijas Republikas grupējumiem – sociāldemokrātiem, Latgales kristīgiem demokrātiem un katoļiem, Zemnieku savienību. 1943. gada 13. augustā A.Klīves mājās šīs grupas kopīgi noformējās par **Latvijas Centrālo padomi (LCP)**, noklausījās sociāldemokrāta Br.Kalniņa izstrādāto politiskās darbības programmu un ievēlēja LCP prezidiju ar bijušā prezidenta Jāņa Čakstes dēlu Konstantīnu Čaksti kā vadītāju. LCP iestājās par demokrātiskas Latvijas atjaunošanu, par nesadarbošanos ne ar Hitlera Vāciju, ne ar PSRS. Tolaik bija izplatīta ticība, ka karā uzvarējušās Lielbritānija un ASV aizstāvēs Latviju. Pagaidām bija jānogaida. Taču dzīve prasīju tiešu rīcību šajos juku un satraukuma gados. LCP padomes ietekme tautā nebija liela, un vāci 1944. g. to likvidēja. K.Čaksti apcietināja, un 1945. g. janvārī pārgājiena laikā netālu no Štuthofas koncentrācijas nometnes viņš mira. 1944. g. bija sagrauts arī ģenerāļa Jāņa Kureļa grupējums, kas veidoja grupas militāro spēku. LCP nevarēja arī paziņot tautai, ka Jaltas konferencē 1945. gada 4.-11. febrārī lielvalstu vadītāji – ASV, Lielbritānijas un PSRS vadītāji noteica Eiropas pēckara robežas, kurās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pastāvēšana nebija iekļauta...

Līdztekus minētiem diviem grupējumiem izveidojās arī spēcīgs trešais – latviešu strēlnieku korpuss Padomju armijas sastāvā. Tas veidojās no teritoriālā korpusa daļām, kas bija aizgājušas līdzi Sarkanajai armijai un sastāvēja lielākoties no sociālistiski noskaņotiem cilvēkiem, strādniekiem un Latvijā dzīvojošiem cittautībniekiem (kādi pēc 1935. g. skaitīšanas datiem bija turpat 1/3). Latviešu strēlnieku korpusā iekļāva arī Krievijas latviešus, bēgļus un citas personas no Latvijas, kas apzināti vai nejauši atradās PSRS, tāpat arī daļu krievu cilvēkus. Izveidoja divas divīzijas, pretgaisa aizsardzības daļu un taktisko aviāciju. Lielākā daļa no viņiem arī

* Sīkāk par Latviešu SS – brīvprātīgo leģionu skat. V.Lāča „Latviešu zemes un tautas vēsture. II. 68.-186.lpp.

saglabāja simpātijas un siltas jūtas pret Latvijas PSR un uzskatīja cīņu pret vācu armiju kā cīņu pret latviešu mūžseniem paverdzinātājiem. Viņi bija spiesti pakļauties esošai varai un tās propagandai – jo citus uzskatus viņi nedzirdēja. Latviešu strēlnieku korpusu iesaistīja cīņās par „Latvijas atbrīvošanu", un viņi ticēja, ka lielāko labumu dos ātrāka Latvijas atbrīvošana no vācu armijas.

Bez viņiem bija vēl ceturtā lielā cīnītāju grupa – tie bija sarkanās armijas izveidotās pretošanās kustības karavīri, kas dislocējās galvenokārt Latvijas austrumdaļā un veidojās no Latgales cittautiešiem, partizāniem no Baltkrievijas, kā arī latviešu bezzemniekiem, no „darba zemniekiem", kas zemi bija saņēmuši padomju varas gadā un baidījās no vācu un vietējo turīgo zemnieku atriebības. Viņu nebija daudz, un tomēr viņi ietekmēja stāvokli Latgalē.

Bailes, apmulsums, informācijas trūkums un piespiestā pakļaušanās dažādām ideoloģijām, kas valdīja vācu pārvaldītajā teritorijā bija cēlonis nevien latviešu, bet visas Latvijas tautas sašķeltībai dažādās interešu un ideoloģiskajās grupās. Gluži tāpat kā tas bija bijis pagātnē, vēl visiem atmiņā esošajās leģendārajās latviešu strēlnieku cīņās Latvijā un pēc tam visā plašajā Krievijā. Tikai tas, kas pats ir pārdzīvojis baigos juku un sajukuma pilnos Otrā pasaules kara laikus var saprast Visvalža Lāča vārdus: *„Man pašam, Otro pasaules karu cietušam un laimīgi dzīvam palikušam, gribas sāpēs kliegt un brīdināt latviešu vīrus un jaunekļus: „Nekad vairs! Nekad nevelciet mugurā svešas uniformas un neejiet karā ar svešiem ieročiem par svešiem mērķiem! Nekad! Taupiet sevi Latvijai!""* [12: II d.-151].

Literatūra

1. Aizsilnieks A. (1968). Latvijas saimnieciskā vēsture 1914-1945. Izd. Daugava. Sundbyberg. – 983 lpp.
2. Andersons E. (1982). Latvijas vēsture. 1920-1940. Ārpolitika I, Ārpolitika II. Izd. Daugava. Stockholm. – 704 lpp.
3. Balodis A. (1991). Latvijas un latviešu tautas vēsture. Grām. apg. Kabata R. – 430 lpp.
4. Baltijas valstu vēsture (2000). Autoru kolektīvs. Tulk. no igauņu val. Apg. Zvaigzne ABC. R. – 222 lpp.
5. Basler W. (1962). Deutschlands Annexionspolitik im Polen und im Baltentum 1914.-1918. Berlin. – 457 S.
6. Cīņa. Laikraksts. 1940.-1941. gadi.
7. Deutsche Zeitung im Ostland. Jahrg. 1943, 21. Febr.
8. Diplomātijas vēsture. III d. Diplomātija Otrā pasaules kara sagatavošanas periodā (1919.-1939. g.). (1948). Autoru kolektīvs. Tulk. no krievu val. Latv. valsts Izd. R. – 882 lpp.
9. Feldmanis I., Stranga A., Virsis M. (1993). Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. (30. gadu otrā puse). Izd. Latv. ārpolit. inst-s. R. – 435 lpp.
10. Karaļuns V. (1988). Par padomju varas pretinieku, kapitalisko un deklasēto elementu pārvietošanu 1941. gada 14. jūnijā. – Latvijas likteņgadi, II. R. – 69.-82. lpp.
11. Kisindžers H. (2001). Diplomātija. Tulk. no angļu val. Izd. Jumava. R. – 1005 lpp.
12. Lācis V. (2001). Latviešu zemes un tautas vēsture. I un II d. Izd. Vieda. R. – 342; 322 lpp.
13. Latvijas okupācija un aneksija. 1939.-1940. Dokumenti un materiāli (1995). Sast. I.Grava, I. Feldmanis, I. Goldmanis, A. Stranga. R. – 663 lpp.
14. Latvijas PSR vēsture. III sēj. (1959). Autoru kolekt. Latvijas PSR ZA izd. R. – 664 lpp.
15. Latvijas vēsture. Žurnāls. 2002. gadagājums

16. Latvju tautsaimnieks. Žurnāls. 1942.-1943. gadagāj.
17. Riekstiņš J. (1988). Šķirņu cīņa laukos: jauni fakti un atziņas. – Latvijas likteņgadi. R. - 83.-103. lpp.
18. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. Izd. Zvaigzne. R. – 287 lpp.
19. Valdības vēstnesis. Laikraksts. 1940. gadagājums
20. Vispārējā sējumu un mājlopu skaitīšana Latvijā 1935. gadā. II. (1937). Sast. V. Salnais un A. Maldups. Valsts Statistikas pārvaldes izd. R. – 403 lpp.
21. Фляйшхауэр И. (1991) Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива Германской дипломатии 1938-1939. Перевод с немецкого. Изд. Прогресс. Москва. – 474 с.
22. Удачин С. А. (1948). Земельная реформа в Советской Латвии. Латгосиздат. Рига – 447 с.

23. Lauksaimniecības pārkārtošana vēlā staļinisma periodā (1944.-1953. g.)

23.1. Vēlā staļinisma perioda raksturojums

Padomju iekārta Latvijas teritorijā tika atjaunota 1944.-1945. g. līdz ar Sarkanās armijas uzvarām, virzoties uz rietumiem. Līdz ar to Latvijas teritorija tika atkārtoti iekļauta PSR Savienībā uz ilgiem gadu desmitiem (līdz 1991. g., kad sabruka PSRS un oficiāli atjaunoja Latvijas Republikas Suverenitāti). Taču padomju periods nebija viendabīgs, tajā varam izšķirt atsevišķus raksturīgus periodus:

1. Vēlā staļinisma posmu, kas sakrita ar Latvijas teritorijas okupāciju Otrā pasaules kara nobeiguma posmā, lauksaimniecības pārkārtošanu un laiku līdz J. Staļina nāvei 1953. g.
2. „Atkusni" ar pārmaiņu un reformu meklējumiem 1954.-1964. g.
3. Stagnācijas periodu 1965.-1985. g.
4. Pārbūves un politiskās krīzes periodu 1985.-1991. g.

Pirmais posms sakrita ar uzvaru pār Vāciju un viņas sabiedrotajiem Eiropā, ar kara brūču sadziedēšanu un valsts saimniecības atjaunošanu. Latvijā tas sakrita arī ar padomju zemes reformas otrreizēju izvešanu, ar lauksaimniecības kolektivizāciju un pāreju uz kolhozu un sovhozu zemes izmantošanas kārtību, kā arī ar represijām pret t.s. buržuāziskiem un nacionāliem elementiem. Padomju Savienība, kā norādīja pazīstamais agrārzinātnieks profesors A. Ņikonovs, karā bija cietusi milzīgus zaudējumus – cilvēki bija cietuši karadarbības un partizānu cīņu rezultātā, zeme lielo kauju apvidos bija izpostīta un neapstrādāta, dzīvojamo un ražošanas ēku vietā daudzviet rēgojās drupas. Daudzviet dzīvi vajadzēja sākt no jauna. Smagi bija cietusi tieši lauksaimniecība, kurā pēc kara, 1946. g. kopējā bruto produkcija (1983. g. cenās) bija tikai 67,9% no 1940. g. līmeņa, bet graudus saražoja tikai 41,4%, to ražība bija 53,5% un gaļu (kautsvarā) ieguva tikai 66,0% no pirmskara daudzuma [13: 272-275]. To visu vajadzēja atjaunot, un to darīja demobilizētie karavīri, kā arī daudzi lauku jaunieši – sākās masveida darbaroku aizplūde no laukiem uz pilsētām. Tai pašā laikā daudzi demobilizētie karavīri gaidīja, ka nu beidzot PSR Savienībā sāksies jaunas vēsmas, ka sagaidāma pāreja uz liberālāku valsts iekārtu – bet sagaidīja pretējo, jo Staļina vadībā sākās reakcijas uzplūdi un jaunas represijas, kas stāvokli tikai pasliktināja [13: 271-271].

Arī toreizējās Baltijas republikās stāvoklis bija ļoti smags. Visas trīs republikas – Latvijas, Lietuva un Igaunija bija cietušas milzīgus cilvēku zaudējumus, kas Latvijā pēc aptuveniem aprēķiniem sasniedza 31%, Lietuvā 28% un Igaunijā 24% no pirmskara iedzīvotāju skaita. Še bija ne tikai leģionā un Sarkanarmijā kritušie, bet arī uz Vāciju repatriētie neatgriezušies pilsoņi, Hitlera režīma iznīcinātie ebreji, daudzie padomju varas nomocītie un uz nometnēm („lēģeriem") izsūtītie cilvēki, uz Vācijas darba nometnēm aizsūtītie, kā arī kara beigās, 1944.-1945. g. uz rietumiem brīvprātīgi no boļševikiem aizbēgušie izglītotākie un turīgākie zemnieki un pilsētnieki, kas baidījās no boļševiku represijām un jaunām izsūtīšanām. Daudzas mājas laukos un

dzīvokļi pilsētās bija palikuši tukši, un tos aizņēma no citām PSRS republikām ieplūdušais darbaspēks un ierēdņi. To aptuvens skaits pēc vācu žurnāla *„Geschichte"* informācijas parādīts 23.1. tabulā.

23.1. tab. Baltijas valstu iedzīvotāju skaita izmaiņas 1939.-1945. g.

	Latvija	Igaunija	Lietuva*)
Iedzīvotāji skaits 1939. g. oktobrī	2000000	1130000	2950000
Vācbaltu emigrācija 1939.-1941. g.	-70000	-20000	-50000
Padomju deportācijas 1940./41. g.	-35000	-15000	-35000
Mobilizēti padomju armijā 1941. g. un 1944./45. g.	-20000	-35000	-60000
Sākoties karam, aizbēguši uz PSRS,	-40000	-30000	-20000
Vācu laikā nogalināti un deportēti, ieskaitot ebrejus	-90000	-10000	-200000
Aizsūtīti uz Vācijas darba nometnēm	-35000	-15000	-75000
Krituši cīnoties vācu armijā	-40000	15000	-10000
Padomju laikā nogalināti un deportēti	-70000	-30000	-50000
Aizbēguši uz rietumiem 1942./45. g.	-100000	-60000	-50000
Atgriezušies no Vācijas darba nometnēm 1945. g.	+10000	+500	+20000
Atgriezušies pēc kara no PSRS un padomju armijas 1944./45. g.	+20000	+20000	+20000
Izceļotāji uz Poliju	-	-	-150000
Iedzīvotāju izmaiņas teritorijas maiņas dēļ	-50000	-70000	+125000
Pārējie zaudējumi	-80000	-5000	-15000
Iedzīvotāju skaits 1945. g.beigās	**1400000**	**850000**	**2400000**
Padomju deportācijas 1946./53. g.	-100000	-80000	-260000
Krituši partizānu cīņās 1945.-1953. g.	-25000	-15000	-50000
Atgriezušies no PSRS un padomju armijas pēc 1945. g.	+100000	+100000	+40000
Dabīgais pieaugums	+100000	+70000	+350000
Kolonistu ieplūdums no PSRS 1945.-1954. g.	+535000	+230000	+160000
Iedzīvotāju skaits 1955. g.1. janv.	**2010000**	**1155000**	**2640000**

*) – Lietuva kopā Viļņas apgabalu, bet bez Klaipēdas apgabala

Avots: Pēc žurnāla Geschichte 1989, Nr.88, S 37

Tādējādi laukos bija palikuši maz cilvēku, pie kam zaudēti bija lielākā daļa izglītotāko, aktīvāko un strādīgāko. Pie tam vēlā staļinisma periodā represijas – apcietināšanas, izsūtīšanas notika nepārtraukti, jo PSKP ģenerālsekretārs un PSRS valdības vadītājs J. Staļins piekopa aktīvu seno Baltijas politiku – pārvērst Baltijas valstis par mūžīgām krievu impērijas sastāvdaļām. Visvairāk, kā redzams 23.1. tabulā, cieta Latvija, jo tās iedzīvotāji bija pakļāvīgāki, centīgāk izpildīja kā vienas, tā otras okupācijas varas pavēles, apkaroja savstarpēji cits citu, še bija vieglāk veidot kolaboracionistiskus režīmus.

Abrenes jautājums

Zināmu ietekmi uz Latvijas teritoriju un apdzīvotību atstāja arī Abrenes jautājums.

Vēl pirms kara beigām, tikko Sarkanā armija bija ieņēmusi Daugavpili, Latvijas PSR Augstākā Padome (AP) tur sasauca savu trešo sesiju, kas sanāca 1944. gada 5. un 6. oktobrī. Šai sesijā attiecībā uz zemi pieņēma divus ļoti nozīmīgus lēmumus:

- Robežas izmaiņu ar KPFSR;
- Papildinājumus 1940. gada likumā par zemi.

Lēmums par robežas izmaiņām ar KPFSR tika attiecināts uz Abreni un Abrenes novadu, kuru ar Latvijas Republikas un Krievijas Sociālistiskās Federatīvās Padomju Republikas 1920. gada 11. augustā noslēgto miera līgumu Krievija nodeva Latvijai. Šī novada kopplatība bija 1202 km^2 (120200 hektāri), no kuriem 91100 ha 1935. g. pēc vispārējām sējumu platību un mājlopu skaitīšanas ziņām bija lauksaimnieciski izmantojamā zeme. Etniski tas kādreiz bija latviešu apdzīvots un 13. gs. to iekļāva Rīgas arhibīskapijā. Taču tolaik še norisinājās nepārtraukti kari un sirojumi, iedzīvotāju skaits nebija liels un to aizstāvēšana grūta. Pēc vēsturnieka I. Šterna pētījumiem, ap 1461.-1464. g. pleskavieši bez cīņas bija okupējuši plašu teritoriju ap Kuhvas, Rītupes un Ludzas upēm – tagadējo Abrenes novadu, un pievienojuši savai kņazistei, uzceldami še arī cietoksni – Augšpili (Višņegorodok). Arhibīskapijai trūka spēka savas zemes aizstāvēt, un arī Livonijas ordenis to nespēja. Abrenes novadu paturēja Pleskava.

1582. g., kad Livonijas kara rezultātā sabruka Livonijas valstu konfederācija, minētais novads vairs neietilpa toreizējās Inflantijas (Latgales) robežās, bet jau piederēja Pleskavai. Arī iedzīvotāju nacionālā sastāva ziņā, sakarā ar Pleskavas tuvumu un salīdzinoši nelielo dzimstību latviešu ģimenēs, jau 16. gs. šai novadā valdošā tautība bija krievi [11: 407-409].

Nav skaidri izpētīti tie motīvi, kas pamudināja KPFSR 1920. g. atdot Ostrovas apriņķa Gauru, Kačanovas un Višgorodas pagastus, kā arī dzelzceļa mezglu Pitalovu Latvijas Republikai. Parasti piemin vairākus iemeslus. Pirmkārt, ārpus Latvijas teritorijas Krievijas pusē bija daudzi latviešu ciemati, kuri neveidoja kompaktu teritoriju un kuru vietā Latvijas Republikai nodeva minēto novadu. Otrkārt, šis novads Krieviju tolaik interesēja maz, jo tā lielākā vērtība – Pēterpils – Varšavas dzelzceļa posms nedarbojās sakarā ar KPFSR karastāvokli pret Poliju un sakaru pārtraukšanu ar Rietumiem. Turpretī Latvijai Pilatovas dzelzceļa mezgls bija svarīgs.

Jaunpievienoto novadu Latvijas Republika apguva tikai pamazām un daļēji. Triju pagastu vietā izveidoja sešus: Kacenu, Upmalas, Linavas, Purvmalas, Augšpils un Gauru. Pie dzelzceļa mezgla Pitatovas ar 1930. g. izveidoja Jaunlatgales apriņķa centru, Pitatovu 1930. g. pārdēvējot par Jaunlatgali un 1933. g. piešķirot tai pilsētas tiesības. 1938. g. to nosauca par Abreni, dodot tādu nosaukumu arī apriņķim. Abrenē izveidojās arī neliela latviešu kolonija, kurā ietilpa apriņķa pārvaldes ierēdņi, skolotāji, policijas un robežsardzes dienesta darbinieki. Taču pats novads vairumā palika krievisks. Novadā bija pat pret Latviju vērsta pagrīdes organizācija, kas sevišķi aktīvi darbojās 1940. g.

Ievērojot visus minētos faktorus, Latvijas PSR Augstākās Padomes 1944. g. sesijā tika izvirzīts jautājums par novada atdošanu Krievijas Federācijai; to apstiprināja PSRS Augstākā Padome.

Tā radās „Abrenes problēma", kas no jauna aktuāla kļuva pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. g. Taču robežkomisija šo jautājumu starp abām pusēm saskaņoja un apgabals palika Krievijas Federācijas sastāvā.

23.2. 1944.-1947. gada zemes reforma

1944. gada 7. septembrī Latvijas PSR Augstākā Padomes Prezidijs, vēl nesagaidījis visas teritorijas ieņemšanu, izdeva dekrētu „Par grozījumiem un papildinājumiem 1940. gada 29. jūlijā izdotajā likumā par zemi". Dekrēts noteica, ka tiek atjaunotas 1940. g. Deklarācijā un Likumā par zemi noteiktās darba zemniecības tiesības uz zemi; ka kalpiem, bezzemniekiem un sīkzemniekiem, kuriem zeme 1940. g. tika piešķirta lietošanā, bet kara laikā atkal atņemta, tā no jauna tiek nodota lietošanā [5: 212].

Taču realizēt reformu nebija tik vienkārši, jo kara laikā bija notikušas lielas politiskas, saimnieciskas un sociālas izmaiņas: bija saasinājušās bijušo zemes īpašnieku un 1940. g. jaunsaimnieku attiecības, daudzas saimniecības bija pamestas sakarā ar to, ka to īpašnieki bija iesaukti armijā un cīnījās dažādās pusēs (Sarkanarmijā, latviešu leģionā), daudzi zemnieki, frontei tuvojoties, pameta mājas un devās nezināmās bēgļu gaitās. Tas arī atspoguļojās 1944. g. Augstākās Padomes dekrētā, kas noteica vairākus būtiskus papildinājumus likumā par zemi:

1. Stipri paplašināja to personu loku, kam zemi atņemama pavisam vai daļēji, ieskaitot tos tautas ienaidnieku un spekulantu kategorijā, kā arī pieskaitot tās personas, kas bija aktīvi sadarbojušās ar vācu okupantiem. Tautas ienaidnieku un spekulantu kategorijā ieskaitīja 8434 saimniecības ar 273294 ha zemes. Liela šo saimniecību daļa bija Rīgas un Jelgavas apriņķos. To personu kategorijā, kas bija aktīvi atbalstījuši vācu okupantus, ieskaitīja 4533 zemniekus, atņemot viņiem 133547 ha zemes. Abās šais kategorijās ietvēra galvenokārt tās saimniecības, kuru platība pārsniedza 30 ha. Taču šais kategorijās ieskaitīja arī daudzas personas, kas kara laikā bija darbojušās vietējā pašvaldībā, dienējušas policijā, kā arī tos, kas vairoties no iesaukšanas leģionā, bija iesaistījušās vietējā tiltu un citu saimniecisko objektu apsardzē.

2. Paplašināja zemes fonda veidošanas avotus, samazinot bijušajiem īpašniekiem atstājamo zemes platību no 30 ha līdz 20-30 hektāriem. Lēmumus par atstājamās zemes platību pieņēma vietējās zemes komisijas. Zemes fondā ietvēra arī visas bezsaimnieku saimniecības, kuru īpašnieki kara laikā dažādu apstākļu dēļ bija gājuši bojā, aizvesti darbos uz Vāciju vai arī paši devušies bēgļu gaitās, baidoties no padomju varas represijām. Fondā ietvēra arī zemes, kuru īpašnieki (lietotāji) vecuma, darbaspēka trūkuma vai citu apstākļu dēļ no tām atteicās brīvprātīgi.

Salīdzinot padomju zemes reformu 1940./41. g. un 1944.-1946. g. redzams, ka zemes fonda veidošanā abos šais periodos bija būtiska atšķirība: 1941. g. vadījās galvenokārt no hektāru principa, tas ir, bijušās saimniecības zemes platības, atgriežot 30 ha pārsniedzošo platību. 1944.-1946. g. zemes reformā blakus tam izvirzījās politiskās uzticamības princips, un tā dēvētiem tautas ienaidniekiem un cilvēkiem, kas sadarbojās ar vācu okupantiem atņemtā zeme deva vairāk kā ¼ no visa valsts zemes fonda platības, bet kopā ar bezsaimnieku zemi – pat 51%.

Pavisam sadalāmajā valsts zemes fondā ieslēdza 1,52 milj. ha zemes (23.2).

Arī šoreiz, realizējot zemes reformu, piederība minētām iedzīvotāju kategorijām nebija stingri noteikta, un izlemšana praktiski atstāta vietējo komunistiskās partijas organizāciju un padomju iestāžu funkcionāru rokās.

23.2. tab. Valsts zemes fondā ieskaitītās zemes 1944.-1946. g.

Valsts zemes fondā ieskaitītās lietotāju kategorijas	Saimniecību skaits	Platība tūkst.ha	% no visām
Atgriezumi saimniecībām ar zemes platību virs 30 ha	26448	605302	39,9
Tautas ienaidniekiem un spekulantiem atņemtās zemes	8434	273294	18,0
Atgriezumi zemniekiem, kas sadarbojās ar vācu okupantiem	4533	133547	8,8
Bezsaimnieku zeme	14131	368538	24,3
Brīvprātīgi nodots valstij	6451	92625	6,1
Pārējās zemes	2900	44059	2,9
Kopā	**62897**	**1517365**	**100,0**

Avots: ZTK Zemes ierīcības pārvaldes arhīvs

Zemes reformas pirmās kārtas darbus veica vienkāršotiem paņēmieniem paātrinātā tempā – republikas austrumdaļā jau 1944. gada rudenī, vidienē – 1945. gada pavasarī un rietumu daļā – 1945. gada rudenī. Zemes fonda sadalīšanā ietvēra trešo būtisko labojumu salīdzinājumā ar 1940./41. gadu – palielināja bezzemniekiem piešķiramās zemes platību no 10 līdz 15 ha; arī sīksaimniecības varēja saņemt piegriezumus zemes platības palielināšanai līdz 15 ha. Galīgi zemes reformu pabeidza 1947. gadā, un tās rezultāti parādīti 23.3. tabulā.

23.3. tab. Valsts zemes fonda sadalīšana 1944.-1947. g. reformā

Lietotāju kategorijas	Skaits	Platība	
		ha	%
Izdalīts jaunsaimniecībām	50300	625192	41,2
Piegriezumi sīksaimniecībām	22296	95381	6,6
Valsts saimniecībām (sovhoziem)	X	36769	2,4
Mašīnu-traktoru stacijām, skolām u.c.	X	68550	4,5
Palīgsaimniecībām	X	85376	5,6
Nesadalītais valsts zemes fonds	X	606097	40,0
Kopā	**X**	**1517365**	**100,0**

Avots: LM Zemes ierīcības pārvaldes arhīva materiāli

No valsts zemes fonda kopplatības piešķīra: 50300 jaunsaimniecībām 625192 ha, visvairāk Vidzemē un Zemgalē; 22296 sīksaimniecības saņēma piegriezumos 95381 ha, pie kam galvenokārt Latgalē, kā arī Rīgas apriņķī. Daļu zemes nodeva jaundibinātām valsts saimniecībām, mašīnu un traktoru stacijām, lauksaimniecības skolām un palīgsaimniecībām. Nesadalītajā valsts zemes fondā palika 606097 hektāri, galvenokārt meži, kurus vēlāk nodeva valsts mežsaimniecības uzņēmumiem, kā arī daļa (132063 ha) lauksaimniecības zemju, no kurām vairums bija Zemgalē – Jelgavas un Bauskas apriņķos [8].

1948. g. pabeidzot zemes reformu, veica zemes pamatuzskaiti, kura deva pilnīgus datus par zemes sadalījumu pa lietotāju kategorijām. Pie tam zemes ierīcības dienests tieši uzskaitīja visas lauksaimnieciska rakstura zemes – 4,56 milj. ha, bet par pārējām zemēm ievāca ziņas no attiecīgām pārvaldes iestādēm. Neuzskaitīta palika daļa ūdeņu un nederīgās zemes (23.4. tab.).

23.4. tab. Vienotā valsts zemes fonda sadalījums pa zemes lietotāju kategorijām 1948. gadā

Zemes lietotāju kategorija	Skaits	Platība	
		ha	%
Zemnieku saimniecības	234658	3335959	51,9
Strādnieku un kalpotāju zemes platība līdz 1 ha	7438	3796	0.1
Lauksaimniecības arteļi	31	11781	0,2
Padomju saimniecības	51	36769	0,6
Uzņēmumu, iestāžu un organizāciju zemes	6578	101565	1,6
Palīgsaimniecības	1594	72848	1,1
Kopā lauksaimniecības zemes	**250350**	**3562718**	**55,5**
Nesadalītais valsts zemes fonds	...	448955	7,0
Nesadalītā valsts zemes fonda meža zeme	...	310899	4,8
Valsts meža fonds	...	1811112	28,2
Pilsētu zemes	...	75521	1,2
Speciālās nozīmes un pārējās	...	210744	3,3
Kopā	**...**	**6419949**	**100,0**

Avots: Pēc Zemes ierīcības pārvaldes zemes uzskaites datiem 1948.g.

Zemes reformas rezultātā valdošās bija zemnieku saimniecības, kuru rokās bija 51,9% no visas republikas teritorijas. Ievērojami pieauga arī meža zemes, jo tajās bija paredzēts nodot (un vēlāk arī nodeva) vairāk par 310 tūkst. ha bijušo saimniecību mežus.

Gandrīz visi bijušie kalpi un bezzemnieki, kas vien to vēlējās, dabūja zemi un tiesības veidot saimniecību. Lauku sociālā problēma šķita lielā mērā nokārtota. Taču sociālistiskā lauku pārkārtošana atnesa sev līdzi arī jaunus sociālās spriedzes elementus. Pirmkārt, zemes reforma pasliktināja zemnieku tiesisko stāvokli – no zemes īpašniekiem tie pārvērtās par zemes beztermiņa lietotājiem, valsts īpašumā esošās zemes apstrādātājiem. Otrkārt, republikā izveidojās ļoti plašs iedzīvotāju slānis, kas zemes reformu un visas vai daļas zemes atņemšanu uzskatīja par netaisnu un nelikumīgu. Likās, ka atkārtojas tas process, kas norisinājās sen atpakaļ 13.-15. gs., kad zemnieki no zemes saimnieka kļuva par tās lietotāju.

Taču galvenais šai procesā bija padomju valdības divkosība: vēl pastāvot kara apstākļiem, tā realizēja zemes reformu, izdalīdama zemi zemniekiem un visiem jaunajiem zemes ieguvējiem izsniegdama Valsts aktu par zemes piešķiršanu beztermiņa (t.i. mūžīgā) lietošanā, labi apzinādamies, ka pēc dažiem gadiem zemnieki zaudēs šo mūžīgā zemes lietotāja statusu un tiks iekļauti kolhozos vai jaundibinātajās padomju saimniecībās (sovhozos). Zemes reforma izrādīsies tikai pagaidu apmāns jaunpievienoto savienoto republiku iedzīvotājiem.

Taču zemes reformas laika jaunie zemes ieguvēji, saņēmuši valsts aktu par zemes nodošanu beztermiņa (mūžīgā) lietošanā, ticēja padomju iekārtai un domāja, ka tā ļaus viņiem godīgi apsaimniekot lietošanā saņemto zemi savā un valsts labā. Viņi ticēja sociālisma ideāliem un padomju iekārtai ka šo ideālu realizētājai, aizstāvēja padomes kā valsts formu, kas rūpējas par darba tautas un visas sabiedrības interesēm. Vēlā staļinisma periodā šis noskaņojums pakāpeniski mainījās padomēm par sliktu, jo valdības piekoptā terora un iebiedēšanas politika skāra arvien lielāku tautas daļu. Arī

zemniecības sāka saprast, ka 1940.-1947. gada zemes reforma bija bijusi tikai apmāns, lai sašķeltu tautu, un ka padomju mērķis, gluži tāpat kā tas bija bijis Stučkas valdības laikā, bija dogmatiski vērsts uz lielsaimniecību veidošanu, kurās zemnieku vietā strādātu lauku proletariāts.

23.3. Piespiedu kolektivizācija un zemniecības likvidācija

Padomju vara Latvijā jau no pirmajām dienām – 1940. g. – izvirzīja uzdevumu par lauku sociālo pārkārtošanu, un tādu sociālistisko ražošanas formu iedibināšanu, kāda bija pārējā Padomju Savienībā. Taču politisku apsvērumu dēļ sākumā notika atkāpe – tika izdarīta zemes reforma un daudziem tūkstošiem bijušo bezzemnieku, kalpu un rentnieku iedota zeme. Tomēr jau 1940. g. padomju vara sāka domāt par lauku kolektivizāciju un zemnieku šķiras likvidēšanu. 1941. gada 17. jūnijā laikraksts „Cīņa" ziņo, ka Abrenes apriņķī nodibināts pirmais lauksaimniecības artelis, kuram drīz seko otrs – šoreiz Daugavpils apriņķī. Šī kolhoza statūtus izsludina par paraugstatūtiem, ko var izmantot citi. Šim mērķim – zemnieku iebiedēšanai – kalpoja zemnieku iedalījums budžos (kulakos), vidējos un darba zemniekos, kā arī lozungs par kulaku šķiras likvidāciju.

Galīgo formulējumu, kas ir budzis jeb kulaks, deva Latvijas PSR Ministru Padomes 1947. gada 27.lēmums, taču praksē šos principus pielietoja jau 1941. gadā. Par budžu saimniecībām tika atzītas tās, kurām bija kaut viena no sekojošām pazīmēm [10: 87-89]:

a) lauksaimniecībā vai amatniecībā ticis vai tiek izmantots pastāvīgs algotais darba spēks;

b) sistemātiski tikuši vai tiek nodarbināti sezonas vai dienas strādnieki;

c) ekspluatācijas nolūkā sistemātiski ticis izmantots citu cilvēku darbs kā atstrāde par viņam izsniegtajiem produktiem un sēklu, par viņam lietošanā nodotajiem darba lopiem un lauksaimniecības mašīnām;

d) sistemātiski tikuši vai tiek gūti ienākumi no dzirnavām, pienotavām, putraimu ražotnēm vai kaut kāda cita uzņēmuma ar mehāniskiem, ūdens un tvaika dzinējiem, kā arī no minēto uzņēmumu iznomāšanas;

e) tikuši vai tiek gūti ienākumi no preču uzpirkšanas un atpakalpārdošanas vai no augļošanas.

Par kulaku saimniecībām uzskatīja arī tās, kas kara laikā bija pārņēmušas tām 1940.-1941. g. zemes reformas gaitā atsavināto zemi vai mantu.

Pazīmes, pēc kurām noteica piederību budžu saimniecībām, bija tik plašas, ka šai kategorijā varēja ieskaitīt ikvienu centīgu zemnieku. Tā kā budžu saimniecību sarakstus sastādīja pagasta izpildkomitejas ar pagasta komunistiskās partijas sekretāra aktīvu līdzdalību, tad arī šais sarakstos daudzas saimniecības iekļuva personīgu antipātiju dēļ. 1946. gada beigās pēc padomju valdības norādījuma kulaku sarakstos ierakstīja 10914 saimniecības. Padomju politikas pamatvirziens bija lauku kolektivizācija, zemnieku saimniecību aizstāšana ar valsts (padomju) saimniecībām vai kolhoziem. Lai šo procesu sekmētu, padomju valdība izmantoja dažādus līdzekļus. Viens no tiem bija nodokļu politika, kas bija vērsta uz turīgo zemnieku ekonomisko izputināšanu. Zemnieku saimniecībām bija jāmaksā lauksaimniecības nodoklis, kuru

sākot ar 1947. g., aprēķināja no saimniecības ienākumiem strauji augošā proporcijā: a) līdz 15000 rbļ – 20%; b) 15000-20000 rbļ. – 30%; c) 20000 rbļ. un vairāk – 50%.

Kulaku sarakstā ievestām saimniecībām parasti nodokļus uzlika pēc augstākās likmes; daudzi nespēja tos samaksāt; no tiem nodokli piedzina tiesas ceļā, nodokļu segšanai atņemot un pārdodot lopus un inventāru. Daudzus par nodokļu nemaksāšanu sodīja ar cietumsodu. 1948. g. lauksaimniecības nodoklis tika vēl paaugstināts un ekonomiskais spiediens pret zemnieku pastiprinājās [10: 90-91].

Vienlaikus Latvijā sākās arī aģitācija par kolhozu dibināšanu. Jau 1946.-47. g. izveido pirmās četras kolektīvās saimniecības: kolhozu „Nākotne" Jelgavas apriņķī, kolhozu „Dzirkstele" Daugavpils apriņķī, „Sēlija" Jēkabpils apriņķī un „Uzvara" Valkas apriņķī. Tie tomēr ir tikai pirmie mēģinājumi. Lēmumu par lauksaimniecības kolektivizāciju Latvijas PSR pieņēma Latvijas komunistiskās partijas X kongresā 1949. gada janvāra beigās [5: 239-242].

Vienlaidus kolektivizāciju nolēma izdarīt 1949.-1950. g. Lai izbiedētu zemniekus un salauztu to pretestību kolektivizācijai, Latvijas PSR Ministru Padome 1949. gada 17. martā pieņēma lēmumu par kulaku un viņu ģimenes locekļu izsūtīšanu no Latvijas PSR. Masveida deportāciju izdarīja 1949. gada 25. martā – izsūtīja lielāko daļu kulaku sarakstos ievesto zemnieku ar visiem ģimenes locekļiem, kā arī centīgākos zemniekus. Pārvietošanai bija pakļautas 13504 ģimenes, pavisam 43231 cilvēki. Terors iedarbojās – zemnieki masveidīgi stājās kolhozos. Mēneša laikā pēc izvešanām kolektivizācija pamatos bija pabeigta 284 pagastos no toreizējiem 570 pagastiem. 1950. g. tā noslēdzās visā Latvijā. Padomju Savienības Komunistiskā partija un toreizējā Latvijas PSR valdība to apzīmēja kā lielu sociālisma uzvaru, un 1949. g. Latvijas PSR vēsturē sāka dēvēt par lielā lūzuma gadu.

23.5. tab. Kolhozu un padomju saimniecību skaits un zemes platības

Zemes lietotājs	Gadi					
	1950.-beigas	1953.	1960.	1970.	1980.	1989.
Kolhozi (bez zvejnieku kolhoziem):						
Skaits	1794	1474	1099	653	321	363
Zemes kopplatība, tūkst. ha	...	...	2729	2387	2062	2171
Lauksaimniecībā izmantojamā zeme, tūkst. ha	2585	2684	1941	1627	1300	1362
Piemāju zemju skaits, tūkst.	227	218	177	139	121	137
Padomju saimniecības:						
Skaits	57	82	167	220	215	199
Zemes kopplatība, tūkst.ha	...	...	919	1345	1657	1452
Laukssaimniiecībā izmantojamā zeme, tūkst. ha	91	117	638	950	1050	912
Strādnieku un kalpotāju sētu skaits, tūkst	15	21	45	79	88	79

Avots: Sastādīta pēc Latvijas PSRS zemes bilance uz 1. nov., 1950., 1953., 1960., 1970., 1980., 1989.

Sākumā, 1949. g., kolhozi bija nelieli, tajos vidēji bija apvienotas 128 zemnieku sētas ar 1441 lauksaimnieciski izmantojamas zemes hektāriem, 231 liellopiem, 92 cūkām un 74 aitām. Šādi nelieli kolhozi bija viegli pārvaldāmi, tajos viss bija pārredzams un bija arī samērā liela demokrātija saimniecisko jautājumu risināšanā. Tas neatbilda staļiniskā ierēdnieciski totalitārā režīma vēlmēm, kas centās visu

jautājumu izšķiršanu kontrolēt un centralizēt savām rokām. Tāpēc jau 1950. g. sākās sīko kolhozu apvienošana. 1950. gada martā bija 4118 kolhozi, bet 30 decembrī 1776. Oficiāli apvienošanu pamatoja ar lozungu stiprināt kolhozu ekonomiku, koncentrēt un pārveidot ražošanu uz lielsaimniecību bāzi. Vienlaikus notika arī ekonomiski vājo kolhozu pievienošana valsts, t.s., padomju saimniecībām, kuru skaits strauji vairojās (23.5. tab.). Kolhozu un padomju saimniecību apvienošana turpinājās visus gadus līdz pat PSRS sabrukumam. Sevišķi strauji apvienošanās noritēja 70. gadu vidū, un pēc tam nostabilizējās.

23.4. Lauksaimniecības pagrimums vēlā staļinisma periodā

Līdzās kolhozu un padomju saimniecību palielināšanai notika arī spaidi pret kolhoznieku un valsts saimniecību strādniekiem: saskaņā ar statūtiem tiem bija tiesības turēt savu vajadzību apmierināšanai personīgo palīgsaimniecību – piemāju zemi (kolhozos – 0,5-0,6 ha, padomju saimniecībās – 0.15-0,5 ha) un personīgos lopus. Par cik ienākumi par darbu kolhozā vai padomju saimniecībā sākuma gados bija niecīgi un daudziem nespēja nodrošināt iztiku, tad arī darbaļaudis centās attīstīt savu personīgo palīgsaimniecību. Pret to vērsās partijas un valsts orgāni, stingri iegrožojot personīgās palīgsaimniecības, reglamentējot turamo lopu skaitu un iedalītās zemes platību.

Notika kolhozu priekšsēdētāju un padomju saimniecību direktoru un speciālistu nomaiņa – vietējos kadrus atcēla, uz laukiem par vadītājiem no rūpniecības nosūtīja politiski uzticamus cilvēkus, bieži vien nespeciālistus, kā arī iebraucējus no citām Padomju Savienības republikām, kas nepārzināja vietējos apstākļus un vadībā izmantoja komandējošo metodi.

Viss tas atsvešināja zemniekus no zemes, no līdzdalības saimniecisko jautājumu lemšanā. To sekmēja tai laikā izvestās kampaņas. Tās veicināja staļiniskās politikas pamatprincipu realizāciju, proti, zemnieku pārvēršanu par algotu laukstrādnieku, par lauku proletariātu.

Kolhozu saimniecisko attīstību kavēja padomju valdības un komunistiskās partijas valdības konsekventa turēšanās pie komunistiskajām dogmām, saskaņā ar kurām visiem ražošanas līdzekļiem bija jābūt valsts īpašumā. Tā kā kolhozi oficiāli bija zemnieku kooperatīva apvienība, kas radušies, apvienojot biedru mantu, tad arī tiem pēc likuma nedrīkstēja piederēt ne traktori, ne citas sarežģītākas mašīnas. Lai tomēr būtu iespējam apstrādāt laukus, apsēties un novākt ražu, Latvijā pēc PSRS parauga izveidoja mašīnu-traktoru stacijas (saīsināti MTS). Tās bija valsts uzņēmumi, kam bija nodoti traktori, kombaini un citas lauksaimniecības mašīnas. MTS skaits un to rīcībā esošā tehnika strauji auga, taču tās spēja apstrādāt tikai daļu no kolhozu laukiem, pārējos bija jāapstrādā pašiem kolhoziem ar zirgu un roku darbu. MTS apstrādāja daļu kolhozu laukus, veica sējas, sējumu kopšanas un ražas novākšanas darbus, pie kam kolhozi par to maksāja galvenokārt natūrā, ar izaudzēto produkciju. Pastāvot šādai kārtībai, uz kolhozu zemes faktiski izveidojās divvaldība, jo tehnikas izmantošanu un mehanizatoru darbu vadīja MTS, bet atlikušās saimniecības daļas apstrādāšanu – kolhoza priekšsēdētājs un brigadieri, kuri pie tam strādāja ar primitīvām mašīnām, izmantojot zirga vilkmi, jo sarežģītās mašīnas kolhoziem

iegādāties nebija tiesības. Šāda kārtība veicināja arī jauno vīriešu aizplūšanu no kolhoza uz citām nozarēm.

23.6. tab. Mašīnu-traktoru stacijas Latvijas PSR

Rādītāji	1945. g.	1950. g.	1952. g.	1953. g.
MTS skaits	50	96	105	107
Traktoru skaits, tūkstošos:				
fiziskās vienībās	0,4	2,4	4,0	5,0
pārrēķinot 15 ZS	0,6	3,4	6,5	8,0
Izpildītie darbi mīkstā arumā, tūkst.ha	82	888	...	...
Vidējā izstrāde uz 15 ZS traktoru gadā, ha	170	301	334	405

Avots: LME, II, 1968., Podčasova A.-1958

Pēc tam, kad kolhozs bija norēķinājies ar MTS, kā arī izpildījis obligātās sagādes valstij (arī natūrā), atlikumu sadalīja uz izstrādes dienām kolhozniekiem. Ar šo sistēmu zemei faktiski bija divi saimnieki – kolhozs, kam tā bija nodota mūžīgā (beztermiņa) lietošanā, bet kas pats traktoru un mašīnu trūkuma dēļ to nevarēja apstrādāt, un MTS, kam savukārt bija visa tehnika, bet nebija zemes. Šī divvaldība neveicināja zemes pareizu un racionālu izmantošanu, bet, gluži otrādi, pasliktināja, jo daudz kas bija atkarīgs ne no kolhoza vadības, bet gan no atsūtītā traktorista.

Šāda norēķinu sistēma īstenībā noveda pie naturālā saimniekošanas veida, kad naudu daudzējādā ziņā aizvietoja ar produktiem. Valdošās ekonomiskās mācības dogmatisma dēļ nerēķināja arī pašizmaksu, rentabilitāti u.c., jo šos jēdzienus uzskatīja kā kapitālisma iekārtai atbilstošus un sociālismam naidīgus. Līdz ar to kolhozos un padomju saimniecībās nebija informācijas par nozaru izdevīgumu un kritērija, kā vērtēt saimniecisko darbību.

Bez natūrmaksas MTS, pēc PSRS pieņemtās kārtības, par veiktajiem darbiem kolhoziem bija jāpilda **valsts obligātās piegādes**. Ar 1940. g. bija noteikts t.s. „hektāru princips", pēc kura obligātās piegādes natūrā galvenajiem produktiem noteica, vadoties augkopībā no tīrumu platības, bet lopkopībā – no lauksaimniecībā izmantojamās zemes platības. Tehniskām kultūrām saglabāja kontrakcijas formu – līgumus ar konkrētiem pārstrādes uzņēmumiem.

Obligāto piegāžu sistēma neņēma vērā zemes kvalitāti un līdz ar to bija netaisna, jo vienāds produktu daudzums bija jānodod kā no labas, tā no sliktas zemes. Līdz ar to iesākās kolhozu diferenciācija pēc materiālā stāvokļa, un tie, kuri atradās vietās ar mazauglīgām zemēm, nokļuva neizdevīgā stāvoklī, jo pēc obligāto piegāžu izpildes tiem parasti nepalika nekas pāri, ko izsniegt par izpildīto darbu.

Darba apmaksa vēlā staļinisma periodā kolhozos notika pēc izstrādes dienu principa. Izstrādes diena bija kolhoza sabiedriskajā saimniecībā izlietotā kolhoznieku darba mērvienība, kas parādīja izpildīto darbu kopējo apjomu un līdz ar to tiesības saņemt atbilstošu daļu no kolhoza tīrās produkcijas, kas bija paredzēta izdalīšanai par paveikto darbu. Visi kolhozos izpildāmie darbi pēc vissavienības normatīviem, atbilstoši to komplicētībai un smagumam, bija sagrupēti kategorijās, katrai kategorijai bija noteikts koeficients par dienas normu, un līdz ar to par dienas normas izpildi, atkarībā no piederības attiecīgai kategorijai, ieskaitīja no 0,5 līdz 2,5 izstrādes dienas. Norēķināšanās par izstrādes dienām notika vienreiz gadā, pēc gada pārskata sastādīšanas. Tad sasummēja visu kolhoznieku nopelnītās izstrādes dienas, atrodot

kopējo kolhozā izlietoto izstrādes dienu kopskaitu. Noteica arī kopējo darba apmaksas fondu – to produktu un naudas daudzumu, kas palika pāri pēc norēķināšanās ar MTS un obligāto piegāžu un maksājumu izpildes valstij. Izdalot kopējo darba apmaksas fondu ar kopējo izstrādes dienu skaitu, atrada vienas izstrādes dienas vērtību [6].

Darba apmaksa kolhozos pēc izstrādes dienu principa Padomju Savienībā bija vienīgā visu Staļina valdīšanas laiku, un par tās reformu cilvēki sāka uzdrīkstēties runāt tikai pāris gadus pēc viņa nāves. Darba dienu princips negatīvi iedarbojās uz ražošanu, pie kam iemesli bija vairāki. Svarīgākais bija tas, ka kolhoznieki algu saņēma tikai vienreiz gadā, pēc gada pārskatu sastādīšanas, un saņemtais tiem bija jāsadala uz priekšu vesela gada vajadzībām. Iepriekš viņi nevarēja zināt, cik uz izstrādes dienām saņems, un vai vispār ko saņems. Šī sistēma noturēja lauksaimniecību naturālās saimniecības rāmjos, jo naudas daļa samaksā bija niecīga, un lai gan lēnām pieauga, tomēr perioda beigās, 1953. g., Latvijā vidēji sasniedz tikai 36% no kopējā apmaksas daudzuma.

Esošā darba apmaksas sistēma kolhozos pēc izstrādes dienām un neziņa par nopelnītā apmēriem piespieda kolhozniekus orientēties uz savām piemājas saimniecībām. Piemājas saimniecība, saskaņā ar kolhozu paraugstatūtiem, bija likumā atļauta personīgā palīgsaimniecība uz viņa lietošanā nodoto piemājas zemi. Piemājas zemi varēja saņemt arī padomju saimniecību un citu valstu uzņēmumu strādnieki un kalpotāji personīgo palīgsaimniecību ierīkošanai. Piemāju zemes platība bija stingri noteikta, kolhozniekiem ar kolhoza statūtiem, strādniekiem un kalpotājiem ar likumu. Latvijā piemāju zemes lielums parasti kolhozos bija 0,5-0,6 ha, padomju saimniecībās 0.15-0,5 ha, dienesta zemēs tīrumi – 0,5 ha. Piemāju zemi dabā norobežoja no kolhozu un padomju saimniecību sabiedriskām zemēm ar robežzīmēm, un par tās ierādīšanu sastādīja attiecīgu aktu. Kolhozniekiem, strādniekiem un kalpotājiem vēl bija tiesības saņemt personīgo lopu vajadzībām ganības, kā arī zemi siena pļaušanai. Šīs pēdējās platības ar likumu nebija reglamentētas un bija atkarīgas no kolhoza valdes un padomju saimniecības direktora lēmuma. Pēc šīs grāmatas autora apsekojumiem, parasti vienas kolhoznieku sētas rīcībā šai laikā bez tiešās piemāju zemes piešķīra, atkarībā no zemes auglības, 0,5-1,5 ha ganības un tikpat daudz zālāju siena sagatavošanai. Kolhoznieku, strādnieku un kalpotāju piemāju zemes pēc būtības līdzinājās 19. gs. beigās muižu kalpiem lietošanā nodotās muižu vai kvotes zemes gabaliem.

Uz piemājas zemes ierīkotās saimniecības turamo lopu skaitu parasti ierobežoja ar 1 slaucamo govi, 1 grūsnu teli un teliņu, pāris cūkām; putnu un trušu skaitu nelimitēja. Tomēr kopējais lopu skaits piemāju zemes un palīgsaimniecībās bija liels, jo piemāju zemes saņēmējs turēja lopus personīgam uzturam. No visiem liellopiem 1953. g. sabiedriskā sektorā bija 62%, bet kolhozniekiem, strādniekiem un kalpotājiem 38%; no slaucamām govīm attiecīgi 48 un 52%, no cūkām 43 un 57% un no aitām un kazām attiecīgi 36 un 64%. Piemāju saimniecība bija kolhoznieku sētas kopējs īpašums, pie kam pati kolhoznieku sēta bija ar ģimenes vai darba un patērēšanas attiecībām saistīta personu apvienība, kas ēd no „kopēja saimniecības katla", piedalās ar savu darbu kolhoza ražošanā, un bez galvenā ienākuma no sabiedriskās saimniecības izveido uz sētai piešķirtās zemes kopīgu piemājas saimniecību. Kolhoznieka sēta par saistībām ar valsti (nodokļi) un kolhozu atbildēja kopīgi.

Vietējām padomju organizācijām bija stingri uzdots raudzīties, lai valsts zeme netiktu izsaimniekota (krieviski „razbazarivaņije), tas ir, lai tās platības nepārsniegtu

normu, lai netiktu fiktīvi dibinātas jaunas sētas un līdz ar to tiesības prasīt savu piemājas zemi, lai visi sētas darbaspējīgie piedalās kolhoza darbos un izpilda katram kolhozniekam noteikto izstrādes dienu minimumu. Visi šie noteikumi bija tik stingri, ka cilvēki nejutās brīvi, bet atradās zem pastāvīgas kontroles. Tas apstāklis, ka viņi iztiek galvenokārt no savā piemāju zemē izaudzētā un saražotā, padarīja tos vienaldzīgus pret kolhozu sabiedriskās saimniecības attīstību un veicināja cenšanos iegūt piemāju zemi atsevišķu ģimenes locekļu lietošanā.

Kolhozu vadība formāli atradās kolhoznieku ievēlētas valdes un priekšsēdētāja rokās. Taču PSRS valdība Maskavā un viņas ieceltā Latvijas PSR kolaboracionistu valdība Rīgā neuzticējās vietējiem speciālistiem un pirms vēlēšanām parasti rajona KP pirmais sekretārs kopīgi ar padomju varas pārstāvjiem „ieteica" kolhozniekiem noteiktu kandidātu, kuru bija jāievēl priekšsēdētāja amatam. Bieži vien tie bija partijas aktīvisti bez lauksaimnieciskās izglītības un zināšanām, dažkārt pat iebraucēji no „vecajām republikām", kas nepārzināja vietējos apstākļus, kamdēļ saimniekošana tiem vedās slikti. Viņi nesaprata meliorācijas nozīmi, esošā nosusināšanas grāvju tīkla nepieciešamību, nekopa novadgrāvjus un pat lika aizart tos kā kavēkli traktoru darbam. Tas pasliktināja zemes melioratīvo stāvokli un produkcijas spējas.

Kolhoznieku, kā arī padomju saimniecības strādnieku materiālo stāvokli stipri ietekmēja arī saskaņā ar 1947. gada 14. decembra PSRS Ministru Padomes un Padomju Savienības komunistiskās (boļševiku) Partijas CK lēmumu pieņemtais likums par naudas reformu un kartiņu sistēmas atmaiņu. Sakarā ar to pārtikas, kā arī rūpniecības produktu cenas noteica valdība, neskatoties uz preču faktisko pašizmaksu.

Visu minēto apstākļu rezultātā lauksaimnieciskā ražošana Latvijā vēlā staļinisma laikā ļoti pasliktinājās un tāpat kā visā Padomju valstī nonāca dziļas depresijas stāvoklī.

Lauksaimnieciskās ražošanas stāvokli labi raksturo tās galvenā nozare – graudkopība, jo no tās atkarīga kā iedzīvotāju apgāde ar uzturu, tā arī lopkopības nodrošinājums ar lopbarību. Karam beidzoties, graudu sējumu platības Latvijas PSR bija tikai 748,8 tūkst.ha, jeb 67% no trīs pirmskara gadu (1938-1940. g.) caurmēra platības. Pateicoties centrāli uzliktiem sējas plāniem, kuru pildīšana bija likums, sējplatības izdevās noturēt 800-850 tūkst. ha robežās. Taču graudu ražību, kas pirms kolektivizācijas 1948. g. pat nedaudz pārsniedza pirmskara līmeni, neizdevās noturēt, tā strauji kritās un 1953. g. sasniedza vairs tikai – 5,9 c no ha jeb tikai 44% no pirmskara līmeņa. Vēl straujāk samazinājās graudu kopraža, kas 1953. gadā bija tikai 495400 tonnas jeb 34,5% no pirmskara daudzuma (23.7. tab.)

Samazinājās arī citu kultūraugu kopievākums, taču atšķirīgi. Ļoti stipri kritās linšķiedras ieguve – 1953. g. tā bija 19,6% no pirmskara daudzuma. Mazāk kritās cukurbiešu ražošana, ko sekmēja cukurbiešu iepirkšana kontraktācijas kārtībā. Praktiski nesamazinājās kartupeļu ražošana, jo tos ļoti daudz audzēja piemājas saimniecībās, un tie bija iedzīvotāju svarīgākais pārtikas produkts.

Samazinājās arī lopkopības produkcija, galvenokārt lopbarības trūkuma, kā arī lopu turēšanas apstākļu pasliktināšanās dēļ.

Lopu skaitu vēl izdevās noturēt, jo, pastāvot centrālai plānošanas sistēmai, katram kolhozam un padomju saimniecībai tika noteikts turamo lopu skaits, kuru nedrīkstēja samazināt. Tādējādi, trūkstot lopbarībai, pazemināja tikai lopu dzīvsvars un produktivitāte, bet ne skaits. Taču par parastu parādību, it sevišķi sliktākajās

saimniecībās, kļuva lopu novājēšana ziemas periodā; pavasarī tie bija novārguši, tiem bija nepieciešams ganībās atkopties vairākus mēnešus.

23.7. tab. Graudu ražošana Latvijā

Gads	Graudu sējumu platība tūkst.ha	Graudaugu ražība cnt no ha	Graudu kopraža tūkst.cnt.	Kartupeļu kopraža tūkst.t.	Cukurbiešu kopraža tūkst.t.
vid. 1937.-39.	1088,7	13,2	1435,8	1724,5	242,4
1945.	748,8	9,1	681,4	...	...
1948.	...	13,6*	...	...	...
1949.	...	10,3*	...	...	...
1950.	804,6	9,1	732,0	1933.9	230.1
1951.	784,5	8,2	643,3	...	...
1952.	850.1	7,4	629,3	...	...
1953.	833,7	5,9	495,4	1600,9	242,6

*) Latvijas PSR kolhozos

Avots: Latv. lauks. 1939; Tautas saimn. attīstības 1962

23.8. tab. Lopkopības produkcijas ražošana

Gads	Piens, tūkst.t	Gaļa,visa veida,kautsv. tūkst.t	t.s. cūkgaļa tūkst.t	Olas milj. gab.
Vid.1937.-1939.	1637	165,0	...	421,0
1950.	945	80,5	31,4	205,1
1953.	980	83,0	41,0	176,0

Avots: LL-1939; LPSR tautas saimniecības attīstība, 1962

To, ka lauksaimniecība visā Padomju Savienībā bija nokļuvusi dziļas depresijas stāvoklī atzina arī daudzi partijas darbinieki, taču Staļina dzīves laikā viņa noteikto kārtību neviens neuzdrošinājās kritizēt, nemaz nerunājot par reformām. Lauksaimniecībai tika sniegta minimāla palīdzība, tā izpaudās galvenokārt teorētiskā ziņā, zemes ierīcības kārtībā sekmējot augseku ieviešanu un pāreju uz akadēmiķa V.Viljamsa izstrādāto zemkopības zāllauku sistēmu. Zemkopības zāllauku sistēma balstījās uz atziņu, ka tīrumu apstrāde obligāti veicama augsekā, ievērojot zinātniski pareizu kultūraugu secību, kur graudaugi mainās ar tehniskām kultūrām un zālājiem – daudzgadīgo tauriņziežu un stiebrzāļu maisījumu. Augsekas nodrošina augsnes barības vielu vispusīgu izmantošanu, pie kam tauriņziežu un stiebrzāļu laukos notiek augsnes struktūras kā augsnes auglības priekšnosacījumu veidošanās.

Principā augseku un zemkopības zāllauku sistēmas ideja bija pareiza un balstījās uz visā pasaulē pieņemtām atziņām. Padomju Savienībā tā nedeva gaidītos rezultātus, dažos apvidos deva pat sliktākus rezultātus cita iemesla dēļ – tās šabloniskā, vienveidīgā pielietošanā visā milzīgajā valstī, neievērojot katra konkrētā reģiona dabas un ekonomiskos apstākļus, kā arī padomju birokrātijas cenšanās uzspiest no augšas visiem augsnes strādāšanas un nezāļu apkarošanas sistēmu, neievērojot, ka tas, kas ir noderīgs vienos klimata un augšņu rajonos, var izrādīties nederīgs citos. Otrs iemesls augseku neefektivitātei bija zemes ierīcības projektu veidošana tālai nākotnei, paredzot augstu ražu un augstu lopu produktivitātes

sasniegšanu bez atbilstošiem līdzekļu ieguldījumiem. Tā rezultātā arī zāllauku zemkopības sistēma Padomju Savienībā nedeva vēlamos rezultātus un vēlāk tika kritizēta.

J. Staļina diktatūras laikā Padomju Savienību satricina arī jautājums par ģenētiku, kuru ļoti krasi izvirzīja T. Lisenko. Lauku izmēģinājumos rietumos bija pierādījies, ka dzīvajos augos ir sastopami t.s. gēni, kas var nodot savas īpašības pēcnācējiem; izvirzījās jautājums par pārmantotību. Ģenētiskā izpēte ieguva arvien plašāku nozīmi un pielietojumu. Taču Padomju Savienībā tai iebilda toreizējais akadēmiķis T. Lisenko, kas paziņoja, ka viņa eksperimenti ir pierādījuši, ka pārmantotība var piemist jebkuram dzīvam augam, un ka sasniegumi nav atkarīgi no mātesauga esošajām noteiktām īpašībām. Lisenko izdevās pārliecināt komunistiskās partijas vadītājus J. Staļinu un Ņ. Hruščevu, ar partijas palīdzību viņš top par Vissavienības lauksaimniecības akadēmijas (VASHNIL) prezidentu un uzsāk politisku cīņu ar saviem pretiniekiem, apzīmējot tos par „morganistiem – mendelistiem". Līdz ar to viņš apturēja ģenētikas attīstību Padomju Savienībā uz ilgu laiku. Tikai pēc Staļina nāves un Ņ. Hruščeva aiziešanas no politikas PSRS Zinātņu Akadēmija 1965. gadā uzdrošinājās pārbaudīt Lisenko eksperimentus un zinātnisko darbību ģenētikā, un atklājot to pilnīgu nepamatotību, noņemt viņu no darba un atļaut brīvu zinātnes darbu ģenētiskā [13: 287-292].

J. Staļina laikmets Padomju Savienības lauksaimniecībai bija atnesis lielu ļaunumu, atmetot to attīstībā tālu atpakaļ. Ražas viņa valdīšanas beigās bija nokritušas līdz zemākam līmenim visā 20. gs., tāpat arī lopu produktivitāte, un padomju valsts pārdzīvojusi vairākus lielus bada periodus. Un līdzi ar to, kopš 1940. gada, arī padomju Latvija.

Literatūra

1. Geschichte. Žurnāls. 1989, Nr.88, 37 S.
2. Latvijas lauksaimniecība 1939. gadā. (1940). Valsts Statistiskā pārvalde. R. – 200 lpp.
3. Latvijas PSR tautas saimniecība. Statistikas krājums. (1957). Statistiskā pārvalde. R.
4. Latvijas PSR zemes bilance uz 1. nov.: 1950; 1953., 1960., 1970., 1980., 1989. g.
5. Latvijas PSR vēsture. No vissenākiem laikiem līdz mūsu dienām (1968). Autoru kolektīvs. Izd. Zinātne. R. – 552 lpp.
6. Lauksaimniecības arteļa paraugstatūti. (1947). R. – 15 lpp.
7. LME, II (1968). R. – 773 lpp.
8. Par zemes reformu. (1946). Latv. PSR Zemkopības Tautas komisariāta Zemes ierīcības pār-des pr-ka Purviņa ziņojums. Rokraksts.
9. Podčasova A. (1958). Sociālistiskā atražošana Padomju Latvijās kolhozos. Lat. Valsts izd. R. – 312 lpp.
10. Riektiņš J. (1988). Šķiru cīņa laukos:jauni fakti un atziņas. – Latvijas likteņgadi, II. izd. Avots. R. - 83. – 1-3. lpp.
11. Šterns I. (1997). Latvijas vēsture. 1290-1500. Izd. Daugava. Izdots Latvijā. – 741 lpp.
12. Zemkopības Tautas Komisariata Zemes ierīcības pārvaldes arhīvs.
13. Никонов А. А. (1995) Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.). Изд. Энциклопедия российских деревень. Москва. – 574 с.
14. Удачин С. А. (1948). Земельная реформа в Советской Латвии. Латгосиздат. Рига. – 447 с.
15. LM Zemes ierīcības pārvaldes arhīvs, 1947.-1953. g.

24. Atkusnis – pārmaiņu un meklējumu laiks 1953.-1964. g.

Līdz ar Staļina nāvi 1953. gada 5. martā Padomju Savienībā pakāpeniski beidzās arī nelikumību, neierobežotā terora un masveida represiju laikmets. Varam pieņemt, ka ar šo brīdi faktiski izbeidzās ilgstošā, 1917. gadā sākusies komunistiskā revolūcija un varēja sākties pāreja uz pēcrevolūcijas jeb sociālisma celtniecības posmu. Protams, šī pāreja nenotika pēkšņi, jo komunistiskās partijas vadībā bija kā Staļina stingrās līnijas aizstāvji, tā arī cilvēki, kas bija gatavi zināmām reformām, jo redzēja, ka līdzšinējā politika nespēj izvest valsti no saimnieciskās un politiskās depresijas.

Neapskatot šos notikumus sīkāk (jo tie ārpus šī darba apjoma), tomēr jāatzīmē, ka partijas virsotnē izveidojās grupa, kas vēlējās iegrožot līdz šim neierobežoto partijas ģenerālsekretāra varu, panākt mazliet lielāku demokrātiju partijas un valdības rīcībā, padarīt valdības likumus par obligātiem visiem un izbeigt Staļina iedibināto masveida teroru. Līdz ar Staļina nāvi izbeidzās arī masveida apcietināšanas, un cilvēki sāka justies brīvāki [8: 573].

Pārmaiņas sāka iezīmēties ar PSKP CK 1953. gada septembra plēnumu, kurā par partijas pirmo sekretāru ievēlēja Ņ.Hruščovu. Plēnumu darbs bija veltīts galvenokārt saimnieciskiem jautājumiem. Tajā plaši apsprieda arī lauksaimniecības neapmierinošo stāvokli un nosprauda pasākumus tā uzlabošanai. Sākumā gan nekādus būtiskus pārgrozījumus neizdarīja, taču jau tas vien, ka atklāja dažus esošos trūkumus – pārmērīgu plānošanas centralizāciju, vietējo darbinieku iniciatīvas apspiešanas, kolhoznieku materiālās ieinteresētības principa neievērošanu – nozīmēja lielu progresu.

PSKP CK 1953. g. plēnumā Ņ.Hruščovs iepazīstināja visus sapulcētos ar **jauno agrārpolitikas kursu**. Viņš atzīmēja, ka līdz šim PSRS valdība un PSKP vadība visus spēkus ir veltījusi smagās rūpniecības izveidošanai, atstājot lauksaimniecību novārtā. Rezultātā lauki palika bez jaunas tehnikas, tāpat bez gados jauniem strādājošiem, jo tos „paņēma" rūpniecība. Tagad ir pienācis laiks ievest pārmaiņas arī laukos. Jāsāk ar svarīgāko – ar jaunu cenu noteikšanu par valstij nododamo produkciju tā, lai cenas ne vien segtu pašizmaksu, bet arī labi strādājošiem dotu peļņu. Vienlaikus, pēc Ņ. Hruščova uzskata, ir nepieciešams arī pazemināt obligāto piegāžu normas. Jaunā agrārpolitika prasīja ne vien lopu skaita noteikšanu, bet arī rūpes par lopbarības bāzes izveidi. Par to turpmāk ir jāgādā uz vietas, MTS-os, ieinteresējot mehanizatorus un citus darbaļaudis [8].

Lai uzlabotu kolhozu darbu, 1954. un 1955. gadā no pilsētām uz laukiem nosūtīja par kolhozu priekšsēdētājiem 20000 komunistu (tos iesauca par divdesmittūkstošniekiem); taču daļa viņu no lauksaimniecības nekā nesaprata un nespēja panākt ražošanas uzlabošanu.

Ārkārtīgi liela nozīme visai valstij, arī lauksaimniecībā nodarbinātiem, bija PSKP 20.kongresam, kas notika 1956. gada februārī. Šis kongress iegājis vēsturē ar Ņ.Hruščova ziņojumu par Staļina personības kultu un nepieciešamību atjaunot partijā un valstī sociālistisko likumību. Lēmumā KP CK atzīmēja, ka sarežģītajā stāvoklī, kas

bija 30. gados, bija nepieciešama partijas vadības centralizācija. KP CK atzīmēja: *„Taču ar viņa (A.B. – Staļina) vārdu sāka nepareizi saistīt visas mūsu dižās uzvaras. Panākumi, ko bija guvusi Komunistiskā partija un Padomju zeme, slavinājumi, kas tika adresēti Staļinam, apreibināja viņu... Praksē šī (A.B.-viņa) aplamā teorētiskā formula kalpoja par pamatojumu visrupjākajiem sociālistiskās likumības pārkāpumiem un masveida represijām"* [9: 13-15]. Līdz ar to pirmo reizi Padomju Savienībā oficiāli atzina, ka Staļina laikā tika masveidīgi pārkāpta likumība un ka tas bija noticis tamdēļ, ka partijas organizācijās nav bijis pietiekoši demokrātijas.

Staļina personības kulta nosodīšanai bija milzīga nozīme, jo atzīstot, ka daudzi bija apcietināti, notiesāti un izsūtīti uz spaidu darbu nometnēm nepatiesi, izrietēja nākošais solis – notiesāto un izsūtīto cilvēku lietu pārskatīšana. Daudziem tūkstošiem soda laiks tika samazināts, daudzi atbrīvoti un atgriezās mājās. Arī Latvijā kā pilsētās, tā arī laukos atgriezās daudzi tūkstoši politiski represēto.

Latvijā pēc 20. kongresa iestājās t.s. „atkusnis", kura laikā vadošos amatos vairāk nekā Staļina laikā tika izvirzīti vietējie kadri – kā republikas līmenī, tā arī uz laukiem, kolhozos un sovhozos. Izveidojās nacionālkomunistu grupa Ministru Padomes priekšsēdētāja pirmā vietnieka Eduarda Berklava vadībā. Savā neilgajā darbības laikā tā mēģināja palielināt vietējās varas pilnvaras, ierobežot krievu ieceļošanu, pārtraukt vissavienības lielo rūpnīcu būvi un izveidot Latvijā samērīgu ar vietējiem resursiem rūpniecību un lauksaimniecību. Lai gan šo nacionālkomunistu grupu ātri „likvidēja", tās darbība tomēr atstāja lielu ietekmi uz cilvēku prātiem.

1958. gada PSKP CK februāra plēnums pieņēma lēmumu, kas revidēja Staļina dogmu par to, ka ražošanas rīki drīkst piederēt tikai valstij, bet nevis kooperatīvai sabiedrībai – kolhozam. Runa bija par MTS īpašumu. Pašas MTS šai laikā bija paplašinājušās un nostiprinājušās, to skaits Latvijā 1957. g. bija sasniedzis 93. Pie tam visu traktoru skaits fiziskās vienības, kas 1953. gadā bija 6,2 tūkst., 1958. g. bija pieaudzis līdz 10,8 tūkst. jeb 1,7 reizes, turpretī nosacītās vienībās tas bija audzis vairāk nekā 2 reizes. Sevišķi strauji pieauga traktori ar marku „Belarusj", DT-14 un DT-24. Tas liecināja, ka pēdējos gados auga tieši lielāko traktoru skaits, jo tie izrādījās piemērotāki zemes aparšanā, it sevišķi lielos tīrumos. Taču traktoru un lauksaimniecības mašīnu koncentrācija MTS rokās pastiprināja divvaldību par zemi, jo to pārzināja kā kolhoza priekšsēdētājs, tā arī MTS vadība. Nozīmīgs bija arī cits faktors – līdz ar mehanizācijas attīstību, pieaugot lauksaimniecības traktoru daudzumam, auga arī MTS ieguldīto valsts līdzekļu apjoms un tie sāka trūkt. Kolhozu iekšējās rezerves turpretī netika izlietotas. Tas piespieda partijas pirmo sekretāru Ņ.Hruščovu izšķirties par MTS reorganizāciju un tiem piederošo traktoru un lauksaimniecības mašīnu pārdošanu kolhoziem.

Ar šo lēmumu novērsa līdz tam bijušo kārtību, ka uz vienas un tās pašas zemes platības saimniekoja divi sociālistiski uzņēmumi – kolhozs un MTS. Turpmāk visu atbildību par zemes izmantošanu uzlika kolhoziem, tā uzlabojot zemes apsaimniekošanu. Līdz ar to atbrīvoja lielus valsts līdzekļus, iesaistot mehanizācijas līmeņa paaugstināšanā kolhozu resursus. Ar to atteicās no naturālā saimniekošanas veida, kad kolhozi par darbu maksāja natūrā, un arvien plašāk pārgāja uz naudas saimniecību.

Nākošais nozīmīgais pasākums bija mēģinājums uzlabot darba apmaksas sistēmu – ar 1957. g. daudzos kolhozos sāka ieviest darba samaksu naudā, un 1959.-60. g. uz samaksu naudā pārgāja visas ekonomiski spēcīgākās saimniecības. Tas

kļuva iespējams pēc tam, kad PSKP CK plēnumā 1958. gada 18. jūlijā pieņēma lēmumu par obligāto valsts sagāžu un MTS maksājamo natūrmaksu atcelšanu un pāreju uz valsts iepirkumu par ekonomiski pamatotām cenām. Valsts iepirkuma apjoma noteikšanā saglabāja hektāru principu. Turpretī, nosakot iepirkuma cenas, bija jāraugās, lai atlīdzinātu kolhoziem nepieciešamos ražošanas izdevumus, kā arī nodrošinātu sociālistiskās atražošanas procesu. Tamdēļ, nosakot iepirkuma cenas, uzdeva vadīties no katras zonas vidējiem ražošanas apstākļiem, ievērojot arī paredzamo darba ražīguma un mehanizācijas līmeņa pieaugumu. Valsts iepirkuma cenas paredzēja noteikt ilgākam laikam, jo pats ražošanas process lauksaimniecībā bija ilgstošs.

Zināmu ieskatu par valsts iepirkuma cenu attīstību, salīdzinot ar līdz tam bijušajām valsts sagādes cenām dod 24,1. tab. Dati tajā salīdzināti par 1952. g. (esot valsts sagādes cenām) un 1963. g. (esot Latvijā valsts iepirkuma cenām). Tabula parāda, ka šai periodā Latvijā valsts iepirkuma cenu pieaugums Latvijas PSR bija augkopībā apmēram 8-15 reizes, bet gaļas ražošanā par 15-35 reizes.

24.1. tab. Valsts obligātās sagādes un valsts iepirkuma cenas Latvijas PSR

Lauksaimniecības produkcijas, veids	1952. g. Valsts obligātās sagādes cena rbļ par c	1963. g. Valsts iepirkuma cena rbļ par c
Kvieši	0,97	7,56
Kartupeļi	0,47	7,10
Liellopu gaļa	2,03	79,90
Cūkgaļa	6,72	98,00
Piens	2,52	12,80
Olas (tūkst. gab.)	19,90	70,00

Avots: pēc H. Stroda, 11: 1992

Līdzās ražošanas organizatoriskajiem pārkārtojumiem uzlabojās arī lauksaimniecības ražošanas mehanizācija, jo stipri paplašinājās lauksaimniecības mašīnas, traktoru un kombainu ražošana visā PSRS. Arī Latvijas lauksaimniecības mašīnbūves uzņēmumu jauda laikā no 1950. līdz 1960. g. ievērojami palielinājās – bruto produkcija pieauga 10 reizes, pie kam sāka ražot pilnīgi jaunus produkcijas veidus: traktoru kultivatorus, universālos iekrāvējus, mēslu izkliedētājus, skrāpja transportierus u.c. [6: 313]. Līdz ar to auga lauksaimniecības rīcībā esošais traktoru skaits, sāka parādīties kombaini. Pēc statistikas pārvaldes ziņām traktoru skaits (fiziskās vienībās) 1950. g. Latvijā bija 3300, bet 1961. g. – jau 13469; labības kombainu skaits attiecīgajā laika periodā pieauga no 100 līdz 1944; linu kombainu – no 54 līdz 166, kravas automašīnas – no 2200 līdz 9147. Latvijas laukos sāka paplašināties tas process, kas ļoti strauji attīstījās ASV un Rietumeiropā – zirgu un cilvēku roku darba atvietošana ar traktoriem, kombainiem un citām mašīnām. Minēto pasākumu rezultātā izdevās apturēt staļinisma laikā iezīmējušos lauksaimnieciskās ražošanas lejupslīdi. Taču ar to vien nepietika – lauksaimniecības produktu ražošana stipri atpalika no iedzīvotāju vajadzībām, kuras pēc Staļina nāves sāka pieaugt.

Jauno zemju apgūšana

Grūtības iedzīvotāju apgādē ar pārtiku spieda valdību intensīvi meklēt risinājumu. Pirmā vietā izvirzījās maizes problēma. To varēja risināt divējādi: a)kāpinot kultūraugu ražību; b)paplašinot graudaugu sējumu platību. Pirmo ceļu – kultūraugu ražības palielināšanu ar sekmēm gāja Rietumeiropā. Tā balstījās uz augstražīgu sēklu, augu aizsardzības līdzekļu un minerālmēslu plašu pielietošanu, augstu agrotehniku. Rietumeiropā graudu, tāpat arī citu kultūraugu ražība tolaik 3-4 reizes pārsniedz PSRS un attīstības ceļu ejošo valstu ražību. To parāda svarīgākās graudaugu kultūras – kviešu ražības rādītāji.

24.2. tab. Kviešu ražība dažās valstīs 1950. un 1960. gadā, c no ha

Valsts	1950. gads	1960. gads
Beļģija	30,8	36,6
Dānija	35,1	39,0
Francija	17,8	25,2
Lielbritānija	26,4	35,7
Nīderlande	32,6	46,6
VFR	25,8	35,6
PSRS	8,1	10,6
Latvijas PSR	10,01	14,7 *)

*) Latvijā 1960. g. bija neraža, tādēļ parādīta 1961. g. kviešu ražība.

PSRS tolaik nebija gatava krasam ražības kāpinājumam, jo tikai pēc Staļina nāves sākās plašākā mērogā lauksaimniecības mašīnu un minerālmēslu ražošana. Arī zemes melioratīvais stāvoklis, it sevišķi nemelnzemes zonā, bija slikts, augsnes lielās platības pārmitras. Tomēr galvenais cēlonis bija zemais lauksaimniecības kultūras līmenis, jo pieredzējušākie, izglītotākie zemnieki ilgus gadus bija pakļauti represijām, laukos bija jaunu, izglītotu kadru trūkums. Tamdēļ partijas vadība nolēma iet pa otru ceļu – graudaugu sējumu platības krasu palielināšanu. Partijas vadība, sevišķi pirmais sekretārs Ņ.Hruščovs, izvirzīja lozungu par Kazahijas, Sibirijas, Pievolgas, Urālu un citu austrumu rajonu *neskarto stepju zemju apgūšana, uzarot un apsējot tās ar kviešiem un citiem graudaugiem* [12: 306-312]. Lai to panāktu, PSKP CK sasauca 1954. gada 2. martā Plēnumu, kurā pieņēma lēmumu „Par tālāku graudu ražošanas palielināšanu un neskarto zemju un atmatu apgūšanu".

Sākotnēji bija paredzēts minētos rajonos apgūt 13 milj. ha neskartās zemes, bet vēlāk šo platību palielināja, nosakot, ka līdz 1956. gadam apgūstami 28-30 miljoni hektāru jauno zemju [8: 556-557]. Pēc partijas aicinājuma neskartās zemēs ieradās speciālisti – augsnes pētnieki, kas sagatavoja augsnes plānus. Pēc tam atbrauca tūkstošiem ieceļotāju no visām savienotajām republikām, atsūtīja tehniku un nodibināja 425 jaunas lielas padomju saimniecības, veidoja MTS, valsts elevatorus, cēla dzelzceļus. Viss še bija jāveido no jauna, jo tie bija neapdzīvoti apgabali. Līdz 1961. g. tika apgūti tikai 41,8 milj.ha jauno zemju, galvenokārt Kazahijas republikas jauno zemju novadā, Ceļinogradas un Kustanajas apgabalā. Taču šī bija t.s. riska zona, kurā ražas ļoti nestabilas un atkarīgas no laika apstākļiem, atsevišķos gados bija liela augsnes vēja erozija. Šo iemeslu dēļ apmēram 15 milj. hektāru bija atkal jāpamet atmatā, un no pārējiem 30 milj. ha ražas bija svārstīgas, pa gadiem vidēji 4 līdz 8 c no

ha. Tomēr tas uzlaboja Padomju Savienības pārtikas stāvokli, un partijas pirmais sekretārs Ņ. Hruščovs partijas XXII kongresā 1961. gada 17. oktobrī varēja lepni teikt: *„Neskārto zemju apgūšana ir dižens mūsu varonīgās tautas varoņdarbs komunisma celtniecībā, un tas dzīvos mūžos!"* [3: 71].

Taču jauno zemju apgūšanai bija vēl cita nozīme – uz neskarto zemju apgabaliem tika novirzīti milzīgi naudas un materiālie līdzekļi, un tos nesaņēma senie zemkopības apgabali, kuros turpinājās lauksaimniecības lejupejas process. Sevišķi tas attiecās uz Krievijas nemelnzemes zonu – seno Krievzemes centru, kas pamazām kļuva tukšs no cilvēkiem un pamests, zeme aizauga ar krūmiem un sīkmežu.

Lielo līdzekļu novirzīšana uz neskartajām zemēm daudzus gadus kavēja un palēnināja visu pārējo republiku un apgabalu lauksaimniecības attīstību, jo tie nesaņēma nepieciešamo atbalstu. Arī Latvijas PSR. Velti PSKP CK 1959. g. decembra plēnums kritizēja vecās republikas, arī Latviju, par zemes nesaimniecisku izmantošanu, lielu aramzemes platību atstāšanu atmatā, pļavu un ganību aizaugšanu ar krūmiem. Pēc 1960. g. Latvijas zemes bilances datiem atmatā bija 172700 ha aramzemes, 160000 ha nosusināto pļavu bija neapgūtas, 131400 ha pļavu bija aizaugušas ar krūmiem un sīkmežu. Bez attiecīgās tehnikas un līdzekļiem šo zemju apgūšana un ieslēgšana lauksaimnieciskajā apgrozībā nebija iespējama, bet šo līdzekļu trūka.

Citi pasākumi lauksaimniecības ražošanas kāpināšanai

Jauno zemju apgūšana nebija vienīgais masveida pasākums, ko realizēja visas Padomju Savienības mērogā. Nākošais bija **kukurūzas akcija**, ko vadīja pats partijas galva Ņ. Hruščovs. Lai gan cilvēkiem nebija pieredzes šīs kultūras audzēšanā, nebija arī sēšanai un sējumu kopšanai nepieciešamo mašīnu un mēslošanas līdzekļu, kolhoziem un padomju saimniecībām no augšas novadīja kukurūzas sējas plānu un stingri kontrolēja tā izpildi. Par kukurūzas neaudzēšanu vai pienācīgu nekopšanu daudzus noņēma no darba. Partijas un valdība attieksmi pret kukurūzas audzēšanu raksturo partijas ģenerālsekretāra Ņ.Hruščova partijas XXII kongresa Centrālās Komitejas pārskatā teikts: *„Biedri, ir jāsaprot, ka bez kukurūzas kolhozi un padomju saimniecības nepacelsies vajadzīgajā līmenī graudu ražošana. Kukurūza parādījusi savas iespējas visos Padomju Savienības rajonos. Ja atsevišķos mūsu zemes rajonos kukurūzu ievieš formāli, ja kolhozi un padomju saimniecības iegūst zemas ražas, tad te nav vainīgs klimats, bet gan vadītāji. Kur kukurūza nepadodas, tur ir „komponents", kas nesekmē tās augšanu. Vispirms kolhozu un padomju saimniecību, kā arī rajonu, apgabalu, novadu un pat republiku vadošajā posmā. Jānomaina tie darbinieki, kas paši sakaltuši un kaltē tādu kultūru kā kukurūza, nedod tai iespēju izvērsties visā pilnībā"* [3: 83-84]. Rezultātā kukurūzas sējumu platība Latvijā no 8500 ha 1954. gadā pieauga līdz 104000 ha 1955. gadā. Tā kā kukurūza netika pienācīgi mēslota un kopta, daļa sējumu (27,5%) aizgāja bojā un kopraža bija svārstīga, tamdēļ arī nākošos gados tās sējumi samazinājās un vēlākos gados nostabilizējās uz apm. 50 tūkst. ha. Tomēr cilvēka darbs un zeme 50. g. beigās – 60. g. sākuma bija velti izlietota, un „politiskā kultūra", kā tautā sauca kukurūzu, mazināja Hruščova autoritāti.

Nākošā kampaņa bija vērsta pret mazražīgām kultūrām ar mērķi tās atvietot ar augstražīgākām. Arī šī doma būtībā bija pareiza, bet praksē tika pārspīlēta un atnesa

daudz nelaimes, īpaši āboliņa audzēšanas zonā, pie kuras piederēja arī Latvija. Tā kā āboliņš zemās agrotehnikas un sliktās kopšanas dēļ deva zemas ražas un nelielu barības vienību ieguvi no zemes platības vienības, to lielās platības izara, lai dotu vietu augstražīgākām kultūrām. Īstenībā tomēr izrādījās, ka kolhoznieku zināšanu līmenis un ražošanas tehnikas apbruņojums bija nepietiekošs, lai lielās platībās agrotehniski pareizi audzētu augstražīgus un prasīgus kultūraugus, tie nedeva gaidītās ražas, un āboliņa izaršana samazināja lopbarības daudzumu.

Poststaļinisma periodā atzīmējamas arī pozitīvas izmaiņas. Viena no tām bija **zemes vērtēšanas un zemes kadastra reabilitācija.** Staļins neatzina, ka zeme savu dabīgo īpašību ziņā ir atšķirīga, un viņa laikā valdīja tēze: nav slikta zeme, ir tikai slikti saimnieki. Vadoties no šīs pamattēzes, arī valsts sagādes, bet vēlāk valsts lauksaimniecības produktu iepirkuma apmēri tika uzlikti, vadoties pēc hektāru principa – pēc saimniecības rīcībā nodotās zemes platības. Ar to dažām saimniecībām, kas atradās apvidos ar auglīgām augsnēm, tika radīti labāki attīstības apstākļi, jo tās samērā viegli spēja izpildīt uzliktās lauksaimniecības produktu sagādes saistības un nodot vēl produktus virs plāna, par ko saņēma papildus samaksu. Turpretī saimniecības, kas atradās apvidos ar nelabvēlīgākiem dabas apstākļiem un mazāk auglīgām augsnēm, arī purvainās vai paugurainās vietās, uzliktie plāni bieži bija neizpildāmi un tās ekonomiski nīkuļoja. Tāpēc jau dažus gadus pēc Staļina nāves, kad vairs nebija jābaidās no izsūtīšanas drosmīgākas domas vai vārda dēļ, Padomju Savienībā pacēlās balsis par zemes vērtēšanas darbu atjaunošanu un zemes kadastra ieviešanu. Visaktīvāk šai virzienā darbojās Maskavas (S. Čerjomuškins u.c.), Ļeņingradas (N. Blagovidovs u.c.) un Baltijas valstu zinātnieki. Latvijā augsnes pētīšanas un zemes vērtēšanas darbi izvērsās sevišķi plaši, jo še vēl bija saglabājušies daži Latvijas 30. g. speciālisti, arī lauksaimnieki saprata šī darba nozīmi. 1959. g. K. Brīvkalna vadībā izstrādāja pirmo augsnes bonitēšanas metodiku, kas vēlāk pārtapa zemes vērtēšanas metodikā, un K.Brīvkalna, bet vēlāk šīs grāmatas autora vadībā, tika realizēta dzīve: 1959. g. Latvijas PSR MP apstiprināja izstrādāto metodiku, un pēc tās sākās lauksaimniecības zemju vērtēšana [1; 2]. Zemes kadastrālais novērtējums tika noteikts, vadoties no tās ražotspējas – tā normatīvā jeb vidējā augkopības produkcijas daudzuma, kas pie esošā agrotehniskā līmeņa un vidējām mēslojuma devām iegūstams no attiecīgā zemes tipa. Tā kā atsevišķo kultūru (graudu, zāļu, kartupeļu u.c.) ražība tieši savā starpā nebija salīdzināma, visus augkopības produkcijas veidus pārrēķināja pēc pieņemtiem koeficientiem barības vienībās, un zemes produktivitāte parādīja vidējo barības vienību ieguvi no viena augsekas hektāra zemes pie vidēja darbu organizācijas līmeņa. Par etalonu – labāko zemes tipu pieņēma to, kas nodrošināja vidēji 500 barības vienību ieguvi no hektāra. Zemes vērtēšanā ieviesa procentu jeb 100 ballu sistēmu, pēc kuras labākās zemes tika novērtētas ar 100, bet sliktākās – ar 3 ballēm. Balles vērtība bija 50 barības vienības.

Zemes vērtēšana aptvēra visas lauksaimniecības un valsts fonda brīvās zemes. Tas bija liels pasākums, kas deva skaidrību un konkrētu informāciju par katram zemes lietotājam nodotās zemes kopplatību, sadalījumu zemes lietošanas veidos un normatīvo produktivitāti. Visām saimniecībām tika izgatavota augsnes karte un zemes novērtējuma karte, kā arī zemes novērtējuma lieta, kas saturēja ziņas par katru zemes gabalu un kopā par saimniecību. Zemes vērtēšanas pirmā kārta tika pabeigta jau nākošajā lauksaimniecības attīstības posmā, 1968. gadā, un tās materiāli tika plaši izmantoti ražošanā.

Noslēdzot poststaļinisma posma apskati, jāatzīmē, ka lauksaimniecība kopumā pārvarēja dziļo depresiju, kādā tā bija novesta Staļina valdīšanas gados. Sāka nostiprināties kolhozi, pieaugt ražošanas apjomi, notika pāreja uz naudas saimniecību un apmaksu par padarīto darbu naudā, arī avansveidīgi pa mēnešiem. Kolhoznieki un padomju saimniecību strādnieki pamazām sāka dzīvot labāk. Lēnām, bet tomēr pieauga ražošana: graudu kopraža, kas 1953. g. Latvijā bija tikai 495,4 tūkst.t, 1965. gadā sasniedza 946,1 tūkst.t. Linu un cukurbiešu ražas pieauga nedaudz, tāpat arī kartupeļu kopraža [5].

24.3. tab. Galveno laukaugu kultūru ražošana

Gads	Graudi			Linšķiedra			Cukurbietes		
	platība tūkst.ha	ražība c no ha	kopraža tūkst. t	platība tūkst.ha	ražība c no ha	kopraža tūkst. t	platība tūkst.ha	ražība c no ha	kopraža tūkst. t
1953	834	5,9	495,4	32	1,4	4,6	20	124	250,5
1958	520	8,5	443,4	33	2,4	7,8	19	134	252,2
1960	564	10.1	570,3	30	2,4	7,3	20	182	359,1
1961	634	9,6	547,0	29	2,1	6,3	20	133	273,0
1965	623	15,2	946,1	25	2,8	6,9	22	149	329,6

Avots: CSP dati

Galvenā nelaime augkopībā bija ne vien zemās, bet arī pa gadiem ļoti svārstīgās visu kultūraugu ražas, kas bija ļoti atkarīgas no gada meteoroloģiskiem apstākļiem. Mitros, kā arī sausos gados ražība pazeminājās ļoti stipri un vēl arvien bija spēkā senā šīs zemes posta nesēja – ražu nestabilitāte.

Pieauga arī liellopu un cūku skaits, bet aitu un kazu skaits turpināja samazināties.

24.4. tab. Mājlopu skaits

Gadi	Liellopi, kopā		Govis		Cūkas		Aitas un kazas	
	kopā	t.sk. indiv. sektors	kopā	t.sk. indiv. sektors	kopā	t.sk. indiv. sektors	kopā	t.sk. indiv. sektors
1953.	808	309	466	243	600	345	566	366
1958.	843	383	534	271	751	307	555	415
1960.	938	304	553	250	1051	365	492	365
1961.	1005	299	568	245	1050	360	478	363
1965.	1108	351	589	229	913	346	386	323

Avots: CSP dati

Liela daļa no visiem mājlopiem bija individuālajā sektorā – kolhoznieku, strādnieku un kalpotāju piemājas saimniecībās. No visiem liellopiem individuālajā sektorā esošo mājlopu skaits samazinājās no 38 līdz 32%, bet pieauga sabiedriskajā saimniecībā – kolhozos un padomju saimniecībās esošo lopu skaits. Vēl lielāka individuālo sektoru daļa bija slaucamo govju skaitā, no kurām sākuma gados puse bija

iedzīvotāju palīgsaimniecībās un puse kolhozos un padomju saimniecībās, bet perioda beigās individuālā sektora daļa samazinājās līdz 39-40%. Arī no cūkām trešdaļa bija iedzīvotāju saimniecībās. Aitu un kazu kopskaits samazinājās, tās galvenokārt bija iedzīvotāju saimniecībās.

Straujāk nekā lopu skaits pieauga lopbarības produkcijas – gaļas, piena, olu ražošana, sasniedzot un pat pārsniedzot pirmskara līmeni. Tas izskaidrojams ar lēno, bet nepārtraukto lopbarības bāzes uzlabošanos, kura izsauca lopu produktivitātes palielināšanas. Tā piena izslaukums, kas visu kategoriju saimniecībās Latvijā 1953. g. bija 2096 kg no govs, 1965. g. sasniedz jau 2797 kg, palielinoties par 1/3. Līdzīgi auga ar gaļas ieguve no nobarojamiem lopiem. Tas deva iespēju piena ražošanu laikā no 1953. līdz 1965. g. kāpināt par 69%, bet gaļas ražošanu pat par 94% (tab.24.5).

24.5. tab. Lopkopības produkcijas ražošana

Gadi	Gaļa kautsvarā, tūkst.t		Piens, tūkst.t		Olas, milj. gab.	
	kopā	t.sk. iedzīv. saimniec.	kopā	t.sk. iedzīv. saimniec.	kopā	t.sk. iedzīv. saimniec.
1953.	83	47	980	580	176	126
1958.	127	81	1348	765	142	188
1960.	152	74	1470	624	313	221
1961.	156	83	1463	749	385	252
1965.	161	76	1654	707	346	175

Avots: CSP dati

Taču arī lopkopības produkcijas ražošanā liela bija iedzīvotāju palīgsaimniecību daļa, kura gan pakāpeniski samazinājās, bet perioda beigās bija ap 43-51%.

Iedzīvotāju saimniecību lielais īpatsvars lopkopības produkcijas ražošanā bija izskaidrojams ar to, ka piemāju saimniecība vēl arvien bija kolhoznieku, padomju saimniecību strādnieku un kalpotāju galvenais iztikas avots.

Kopumā t.s. „atkušņa" periods bija it kā pāreja no Staļina diktatūras uz samērā demokrātisko sociālisma celtniecības laiku. Taču šī pāreja bija smaga, saistījās ar izmaiņām cilvēka domāšanā, viņa uzskatos, un „vecie boļševiki" tam vēl nebija gatavi. Arī partijas vadībā, PSKP Centrālkomitejā vēl lielākā daļa bija Staļina laika līdzbiedri, un daudzi no viņiem domāja, ka komunisma celtniecībā labākās metodes ir tās, kas bija izstrādātas Staļina laikā. Partijas centrālkomitejā liela ietekme bija M. Suslovam, kas uzskatīja, ka mērķim vienmēr jābūt nemainīgam – pasaules revolūcija, komunisma galīgā uzvara un strādnieku diktatūra visā pasaulē. Ņ. Hruščovs saredzēja, ka pie tā var novest tikai ražošanas paplašināšana, tās intensifikācija un modernizācija, produkcijas pašizmaksas pareiza aprēķināšana un ieviešana, pašizmaksas pazemināšana tur, kur tā ir augsta. Taču partijas vadība šai augsti centralizētā un plānveidīgi vadītajā valstī tam vēl nebija gatava, vecie kadri lielākoties bija mazizglītoti un bija nepieciešams radīt laukos jaunus vadītājus, kas būtu spējīgi iet pa ražošanas intencifikācijas ceļu. Bija laiks nākt jauniem cilvēkiem – speciālistiem savā nozarē.

Literatūra

1. Boruks A., Brīvkalns K., Stalbovs R. (1967). Zeme un ražība. Izd. Liesma. R.-198 lpp.
2. Brīvkalns K. (1959). Latvijas PSR augsnes. LVI. R. – 171 lpp.
3. Hruščovs Ņ. S. (1961). Padomju Savienības Komunistiskās Partijas Centrālās komitejas pārskats Partijas XXII kongresam. LVI. R. – 149 lpp.
4. Latvijas PSR tautas saimniecība. Statistisko datu krājums (1957). Valsts statistikas pārv. R. – 200 lpp.
5. Latvijas PSR tautas saimniecības attīstība. Statistisko datu krājums. (1962). Valsts statistikas izdevn. R. – 374 lpp.
6. LME, II (1968). Izd. Zvaigzne. R. – 773 lpp.
7. Padomju Latvijas tautas saimniecība. Statistisko datu krājums. (1968). Izd. Statistika. R. – 541 lpp.
8. Padomju Savienības Kominististiskās Partijas vēsture. (1959). R. – 573 lpp.
9. Par personības kulta un tā seku pārvarēšana. PSKP CK lēmums, pieņemts 1956. g. 30. jūn. LVI. R. – 30 lpp.
10. Podčasova A. (1958). Sociālistiskā atražošana Padomju Latvijas kolhozos. LVI. R. – 312 lpp.
11. Strods H. (1992). Latvijas lauksaimniecības vēsture. Izd. Zvaigzne. R. – 287 lpp.
12. Никонов А. А. (1995). Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв). Энцклоп. российских деревень. Москва. – 574 с.

25. Jaunā agrārā politika 1965.-1987. g.

25.1. Izmaiņas padomju agrārajā ideoloģijā

Padomju Savienībā visa saimnieciskā dzīve bija pakārtota komunistiskai ideoloģijai un līdz ar to varēja attīstīties tikai tās nospraustajās robežās. Tamdēļ, lai saprastu lielās pārmaiņas, kas sākot ar 60. gadiem notika lauksaimniecībā, īsi jāapskata izmaiņas partijas vadībā. 1964. gada PSKP CK plēnumā notika partijas vadības maiņa – Ņ. Hruščova vietā par ģenerālsekretāru ievēlēja L.Brežņevu. Padomju Savienībā, kurā augstākā ideoloģiskā un politiskā vara bija koncentrēta nevis valdības, bet partijas rokās, tam bija milzīga nozīme. Līdz ar Ņ.Hruščovu no vadības pamazām sāka aiziet vecā komunistu paaudze, kas bija mazizglītota, vadījās no entuziasma un ticības partijas vadībai kā sociālistisko ideālu realizētājai un bez ierunām izpildīja katru norādījumu no augšas. Sešdesmito gadu vidū stāvoklis pakāpeniski mainījās – partijas vietējo, apgabalu un republiku organizāciju vadībā sāka izvirzīties jauni cilvēki ar izglītību vismaz savā specialitātē. Jaunie kadri vairumā negribēja vairs visu savu mūžu ziedot komunisma izplatīšanai visā pasaulē, bet gribēja labi dzīvot savas dzīves laikā.

Šo ideoloģiju īstenībā ievadīja jaunā (trešā) PSKP programma, ko pieņēma partijas XXII kongresā 1961. gadā. Jaunā programma atteicās no vardarbīgas pasaules revolūcijas idejas un pasludināja **mierīgas līdzāspastāvēšanas lozungu**, kas balstījās uz domu pārveidot pasauli sociālisma virzienā dažādu sistēmu mierīgas sacensības rezultātā. Taču, lai uzvarētu šai sacensībā, bija jāpārkārto un jāuzlabo saimniekošana, jārada spēcīga ražošanas bāze, jāceļ ražošanas kultūra un personāla tehnisko zināšanu līmenis, jo tikai cilvēks ir tas, kas var kopā sasaistīt dažādos ražošanas faktorus un likt tiem mērķtiecīgi darboties. Tomēr cilvēks šo funkciju var sekmīgi veikt tad, ja iegūst sev kādu materiālu labumu. Tā sociālistiskā filozofija pakāpeniski nonāca pie senā principa – pie nepieciešamības cilvēku materiāli ieinteresēt ražošanas procesā un dot iespēju nopelnīt atbilstoši viņa ieguldījumam.

Ar to lēni pārveidojas padomju cilvēku uzskati. Agrākā tīrā sociālistiskā ideālisma un fanātisma vietā pamazām nāca uz personīgo labumu un ieguvumu dibināta kārtība. Sākuma periodā, 60. gadu otrā pusē un 70. gadu sākumā tas deva lielu stimulu un radīja diezgan strauju materiālu uzplaukumu, ražošanas palielināšanos un līdz ar to – dzīves līmeņa kāpumu.

Taču ne partijas vadība, ne tās vidējais un zemākais posms vēl nebija gatavs atteikties no dažām sastingušām, ļoti svarīgām dogmām. Pirmkārt, no idejas par proletariāta (faktiski partijas organizāciju) diktatūru un vardarbīgām varas noturēšanas metodēm. Otrkārt, no staļinisma laikā izveidotās dogmas par zemes apsaimniekošanu lauku apvidos tikai pēc kolhozu un padomju (valsts) saimniecību sistēmas, noliedzot individuālā darba nozīmi un pielaižamību. Treškārt, no marksisma iesīkstējušās dogmas par neierobežotu ražošanas koncentrācijas lietderīgumu un par lielsaimniecību kā lauku ražošanas organizācijas formas priekšrocību neapstrīdamību.

Šo dogmu ievērošana bija iemesls tam, ka komunistiskā sabiedrība pamatos vēl ilgi saglabāja diktatūras un terora metodes, lai arī vairs ne tik krasā formā kā

staļinisma periodā. Tāpat saglabāja noraidošo nostāju pret individuālo darbu, nepieļaujot to arī lauksaimniecībā un amatniecībā. Ekonomikā valdīja mācība par pēc iespējas lielākas ražošanas koncentrācijas lietderīgumu. Lauksaimniecībā gandrīz kā svētu saglabāja kolhozu ideju, nepieļaujot šai ziņā ne mazāko kritiku, un centās samazināt personīgo palīgsaimniecību nozīmi. Tās īstenošanai izvirzīja mācību par pilsētu un lauku dzīves tuvināšanu, veidojot kolhozu centros lielas agropilsētiņas ar daudzstāvu apbūvi un iedzīvotāju koncentrāciju šais agrociematos (agropilsētās); centās iznīcināt zemniecību kā šķiru, pārvērst lauku iedzīvotājus par algotiem strādniekiem – lauku proletariātu.

Padomju ideoloģija un saimnieciskā politika līdz ar to kļuva pretrunīga: no vienas puses, tā centās attīstīt personīgo ieinteresētību ražošanā, no otras – noliedza individuālā darba nozīmi, cenšoties to iegrožot partijas noteiktos rāmjos.

Lai izprastu lauksaimniecībā notiekošos procesus, kā arī spēkus, kas to izraisīja, nepieciešams visu šo periodu, līdz pat M. Gorbačova ievadītam pārbūves laikam, iedalīt divos atsevišķos posmos, kas raksturojas ar:

- lauksaimniecības attīstību 1965.-1975. g.;
- pāreju uz visu posmu pakāpenisku stagnāciju 1976.-1985. g.

Pie tam jāatzīmē, ka šie periodi, vairāk vai mazāk izteikti, parādījās arī Latvijas kā PSRS savienotās republikas attīstībā.

Pirmajā posmā visā PSRS tika realizēta **jaunā agrārā politika**, kas izcēlās ar ražošanas materiālās bāzes strauju palielināšanu (25.1. tab.). Strauji pieauga kapitālieguldījumi lauksaimniecībā – 1961.-1965. g. piecgadē to apjoms 1983. g. salīdzināmās cenās bija 55,86 miljardi rubļi, bet 1971.-1975. g. piecgadē 112,56 mjd. rbļ jeb 2 reizes vairāk. Tas izsauca arī bruto produkcijas pieaugumu, kas attiecīgi bija 128,1 un 176,0 mjd. rubļi jeb deva pieaugumu par 37,4%. Atbilstoši auga arī lauksaimniecības produkcija, pie kam laika posmā no 1961.-1965. g. līdz 1971.-1975. g. piecgadei graudu ražošana vidēji pieauga no 130,3 līdz 181,6 milj.t jeb par 39,4%, cukurbiešu no 59,3 līdz 76,0 milj.t jeb par 28,2%, kartupeļu no 81,6 līdz 89,8 milj.t jeb par 10,0%, piena no 64,7 līdz 87,4 milj.t jeb par 35,1%, gaļas no 9,3 līdz 14,0 milj.t jeb par 50,5% un olu ražošana no 28,7 mjd. gab līdz 51,4 mjd. gab jeb par 79,1% [21: 332-392]. Tas parāda, ka kapitālieguldījumi bija daudz lielāki nekā produkcijas pieaugums, kas arī saprotams, jo lauksaimniecībā kapitālieguldījumu atmaksāšanās ir lēna un pakāpeniska, un bieži kapitālieguldījumu augšana turpmākos gados Padomju Savienībā turpinājās un, pieņemot 1961.-1965. g. piecgadi par bāzi (100%), 1981.-1985. g. sasniedz 301,9%, kurpretī lauksaimniecības bruto produkcijas pieaugums attiecīgi bija tikai par 157,1%, bet atsevišķiem produkcijas veidiem tas bija neliels (vai pat nemaz): graudiem, salīdzinot 1971.-1975. g. un 1981.-1985. g. piecgades pat mīnuss 0,7%, cukurbietēm pluss 0,5%, kartupeļiem mīnuss 12,7%, pienam pluss 8,2%, gaļai pluss 15,7% un vienīgi olām pluss 44,7%. Tātad ar 1976.-1980. g. piecgadi jau iestājās lauksaimniecības ražošanas stagnācija, kuras cēloņi, kā redzēsim tālāk, meklējami cilvēku neieinteresētībā un brīvas iniciatīvas apspiešanā.

Latvijas lauksaimniecības attīstības rādītāji visumā bija straujāki nekā PSRS kopā. To veicināja kā augstākais iedzīvotāju izglītības, tā arī lauksaimniecības kultūras līmenis, lielie kapitālieguldījumi zemes meliorācijā – it sevišķi tās nosusināšanā,

skābo augšņu kaļķošanā, zemes kadastrā un vērtēšanā, augsnes izpētē, kā arī cenu problēmas kārtošanā. To apskatīsim sekojošā tekstā un tabulās.

25.1. tab. Kapitālieguldījumu, bruto produkcijas un svarīgāko ražojumu apjomu attīstība PSRS

Rādītāji	Mērvienība	Piecgades				
		1961-65	1966-70	1971-75	1976-80	1981-85
Kapitālieguldījumi	mjd.rbļ.	55,9	79,7	112,6	143,5	168,6
Bruto produkcija	mjd.rbļ.	128,1	155,6	176,0	191,1	201,3
Graudi	mlj.t	130,3	167,6	181,6	205,0	180,3
Cukurbietes	mlj.t	59,3	81,1	76,0	88,7	76,4
Kartupeļi	mlj.t	81,6	94,8	89,8	82,6	78,4
Piens	mlj.t	64,7	80,6	87,4	92,7	94,6
Gaļa	mlj.t	9,3	11,6	14,0	14,8	16,2
Olas	mjd. gab.	28,7	35,8	51,4	63,1	74,4

Avots: А. Никонов, 1995

25.2. Zemes platības, izmantošana un meliorācija

Lauksaimniecības stāvokļa un tajā notikušo pārmaiņu apskats jāsāk ar zemes platību un to izmantošanas iespēju raksturojumu, ievērojot, ka pēckara periodā Latvijā šai ziņā notika lielas izmaiņas. Tās pilnīgi atšķirās no tām, kuras notika starpkaru periodā divdesmitajos un trīsdesmitajos gados. Toreiz lauksaimniecībā izmantojamo zemju platības, kas kara laika bija samazinājušās, tika ātri atjaunotas, tīrumi un pļavas pieauga uz mazproduktīvo dabīgo ganību rēķina. Turpretī laika posmā pēc otrā pasaules kara zemes izmantošana bija neapmierinoša, lauksaimniecībā izmantojamās zemes samazinājās. Protams, šāda samazināšanās notika daudzās pasaules valstīs, tai skaitā arī ASV un lielākajā daļā Eiropas valstu, kur samazināšanās bija saistīta ar lauksaimniecības ražošanas straujo intensifikāciju, kultūraugu ražības celšanos, lieliem graudu un citu augkopības produktu nerealizētiem krājumiem un grūtībām produkcijas pārdošanā tirgū, tātad sakarā ar pārtikas produktu pārpilnību.

Latvijā stāvoklis bija principiāli citāds. Pārtikas produktu pārpilnības nebija, ražošana ilgu laiku nepalielinājās, un zemes platību samazināšanos izraisīja citi cēloņi.

Pirmkārt, Latvijas teritorijā dabiskos apstākļos noris zemes pārpurvošanās un aizaugšana ar krūmiem un sīkmežu. Latvijā izmantojamas galvenokārt tikai tās platības, kurās tiek uzturētas kārtībā meliorācijas sistēmas. Pēckara gados republikā bija lielas valsts rezerves zemes platības, kurās meliorācijas darbi netika veikti, un tāpēc laika periodā no 1950. līdz 1965. g. aizauga un pārpurvojās tur esošie tīrumi, pļavas un ganības, kļūstot par mežu vai krūmājiem.

Otrkārt, līdz ar 1940.-1947. g. zemes reformu daudzu bijušo zemnieku saimniecību meži tika nodoti valsts mežsaimniecības uzņēmumiem. Līdz ar to lauksaimniecības uzņēmumu kopējā zemes platība, kas 1940. g. bija 4,45 milj. ha, samazinājās līdz 3.9 milj. ha 1950. g. Kopā ar lielajiem mežu masīviem mežsaimniecības lietošanā nonāca arī daudzi nelieli bijušo tīrumu, pļavu un ganību gabali, kas atradās šo mežu masīvu robežās. Šie zemes gabali izgāja no lauksaimnieciskās aprites un pamazām aizauga – vispirms ar krūmiem, tad mežu.

Treškārt, līdz 1949. g. bija daudzas atsevišķas viensētas, kas atradās nomaļus no apdzīvotām vietām un galvenajiem ceļiem. Veidojoties sociālistiskajām lielsaimniecībām, tās palika kā atsevišķi starpgabali, kurus ar kolhozu un padomju saimniecību pamatmasīviem bieži vien saistīja modernai lauksaimniecības tehnikai neizbraucami ceļi. Tāpēc tie pamazām pārvērtās par lauksaimnieciski neizmantojamu zemi.

Ceturtkārt, ne visas republikas saimniecības pietiekami racionāli un intensīvi izmantoja to rīcībā nodoto zemi. Meliorācijas darbi tika veikti galvenokārt centram tuvajos masīvos, kurus ar saimniecības ciematu savienoja labi satiksmes ceļi un kurus pēc nosusināšanas iespējams intensīvi izmantot.

Taču lielākajā daļa kolhozu un padomju saimniecību bija liela apvidus šķērsļotība un dabiska zemes lietošanas veidu sadrumstalotība. No ražošanas centriem attālākajos zemes gabalos, kurus ar centru nesaistīja labi satiksmes ceļi, turpinājās zemes pārpurvošanās un aizaugšana. To vēl pastiprināja lauku iedzīvotāju migrācija uz pilsētām un biezi apdzīvotām vietām, centriem. Sevišķi strauji nodarbināto skaits lauksaimniecībā samazinājās laikā no 1960. līdz 1970. g., proti, no 273,2 tūkst. līdz 220,8 tūkst. jeb vidēji par 5,2 tūkst. gadā. Iedzīvotāju skaita samazināšanās laukos turpinājās arī pēc 1970. g., tomēr lēnāk. 1978. g. lauku saimniecībās bija 204,9 tūkst. strādājošo. 1988. g. kolhozos un padomju saimniecībās bija 196,7 tūkst. lauksaimniecībā nodarbināto. Daļēji šī lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās izskaidrojama ar to, ka laukos, sākot ar 1960. g., notika strauja pāreja uz visu darba procesu mehanizāciju, kas saistījās ar strauju darba ražīguma pieaugumu un daļēju darbaspēka atbrīvošanos no lauka darbiem. Ar 70. g. beigām lauku iedzīvotāju migrācija sasniedza tādus apmērus, ka daudzviet jau bija jūtams darbaspēka trūkums, it sevišķi ražas novākšanas periodā.

Iedzīvotāju migrācija no laukiem atstāja ietekmi uz zemes platību dinamiku, jo zemi ap pamestajām lauku sētām vairs neizmantoja, kolhozi un padomju saimniecības ražošanu koncentrēja zemes masīvos, kas bija tuvu centriem, kuros bija izpildīta meliorācija un pie kuriem varēja nokļūt pa labiem satiksmes ceļiem.

25.2. tab. Lauksaimniecībā izmantojamo zemju platības Latvijā, tūkst. ha

Gadi	Tīrumi	Atmatas	Dārzi	Pļavas	Ganības	Lauks. izmantojamā zeme
1940.	2171,4		25,8	915,8	600,6	3713,6
1945.	1850,9		26,0	896,7	733,3	3506,9
1950.	1747,5	251,2	27,9	905,8	423.8	3356,2
1955.	1680.1	315,4	38,0	694,8	437,1	3165,4
1960.	1736,4	230,8	40,4	706,5	362,7	3076,8
1965.	1786,2	129,3	43,3	745,2	278,3	2982,3
1970.	1603.8	41,2	41,1	468,9	752,8	2907,8
1975.	1658,2	-	38,4	229,8	628,0	2554,4
1980.	1707,0	-	38,5	214,5	616,5	2576,9
1985.	1716,7	-	34,1	225,1	613,5	2589,4
1987.	1700,9	-	34,7	212,1	541,0	2488,7

Avots: Sastādīta pēc LM Zemes ierīc. pārv. atskaitēm 1945.-1987. g., uz 1.11.

Visu minēto apstākļu dēļ lauksaimnieciski izmantojamās zemes platība Latvijā pēc kara sistemātiski samazinājās – laikā no 1945. līdz 1987. g. par 1018.2 tūkst. ha, attiecīgi pieauga mežu un krūmāju platības. Aramzeme minētajā laikā samazinājās mazāk, par 150,0 tūkst. ha. Tas izskaidrojams galvenokārt ar to, ka sākot ar 1966. gadu tās aramzemes platības, uz kurām bija ierīkotas ilggadīgās kultivētās ganības, zemes uzskaitē ierakstīja kā ganības, izdalot speciālu apakšveidu – kultivētās ganības. 1966. g. šādas platības bija 145,2 tūkst. ha.

Ļoti stipri samazinājās pļavu platības – no 896,7 līdz 212,1 tūkst. ha. Arī tas lielā mērā izskaidrojams ar zemes uzskaites metodiku, jo laikā no 1967. līdz 1971. g. inventarizēja visas pļavas, un šai zemes lietošanas veidā atstāja tikai tās, kuras tika regulāri pļautas. Praktiski tas nozīmēja, ka ar 1971. g. kā pļavas uzskaitīja tikai tās platības, kurās bija iespējama mehanizēta siena novākšana, bet pārējās uzskaitīja kā ganības.

Samazinājās arī ganības, pie tam še krasi izdalījās atsevišķi periodi. Laikā no 1945. līdz 1965. g. daļa no tām sabiedriskajā saimniecībā netika izmantota un apauga ar krūmiem un sīkmežu, un šo iemeslu dēļ zemes uzskaitē tika parādītas kā meža zemes. Kad 1971. g. izdarīja izmaiņas zemes uzskaites metodikā, ganību platības atkal pieauga, jo ganībās pārskaitīja visas pļavas, kas nebija ar mehanismiem pļaujamas. Ganībās pārskaitīja arī apaugušās atmatas. Par kultivētām ganībām uzskaitīja arī tās platības, arī bijušās aramzemes, kas atradās fermu un lopkopības kompleksu tuvumā, kuras bija apsētas ar ganību zāli un nožogotas ar ganību žogu. Līdz ar to ganību aili iedalīja: a) dabīgās ganības un b) kultivētās ganībās, kas bija ierīkotas arī uz bijušajiem tīrumiem. Šīs izmaiņas arī izskaidro, kāpēc tīrumu platības 70. gados samazinājās.

Analizējot zemes lietošanas veidu izmaiņas padomju laikos vēlreiz ir lietderīgi atkārtot, ka visa lauksaimniecības zeme iedalījās: a) sabiedriskās zemes un b) piemāju zemes, pie kam pēdējās bija no sabiedriskām zemēm nodalītas. Piemāju zemes bija nodotas kolhoznieku, strādnieku un kalpotāju rīcībā, un pēdējie uz tām ražoja daļu valstij pārdodamā piena un gaļas. Piemāju zemes kopējā platība, pēc Valsts statistikas pārvaldes datiem, 1987. g. bija 117,6 tūkst. ha, tai skaitā 83,7 tūkst. ha tīrumu, 20,3 tūkst. ha dārzu un 13,6 tūkst. ha pļavu un ganību [12; 87: 117-118]. Lai iegūtu sabiedriskā saimniecībā izmantoto zemi, no 25.2. tabulā uzrādītiem skaitļiem jāatņem šīs platības.

Bez tam jāatzīmē, ka saskaņā ar autora pētījumiem, kolhoznieki, strādnieki un kalpotāji no kolhozu un padomju saimniecību sabiedriskās zemes personīgo lopu ganībām, kā arī ziemas barības sagatavošanai saņēma un izmantoja apmēram 360 tūkst. ha pļavas un ganības un arī tīrumus. Līdz ar to mums jānoraida mīts, ka valstij nodoto pienu un gaļu tie būtu ieguvuši tikai no savām piemāju zemēm, jo kopā ar pļavām un ganībām tie izmantoja apm. 470-480 tūkst. ha lauksaimniecībā izmantojamo zemi.

Aplūkojot lauksaimniecības zemes samazināšanos jāatzīmē, ka tā notika ne tikai Latvijā, bet arī Igaunijā, Lietuvā, Baltkrievijā un Krievijas Federācijas nemelnzemes zonā. Igaunijā lauksaimnieciski izmantojamo zemju platības, kas atradās kolhozu un valsts saimniecību rīcībā, laikā no 1965. līdz 1978. gadam samazinājās par 294,0 tūkst. ha (17,4%), Lietuvā – par 217,7 tūkst. ha (6,2%). Krievijas Federācijas nemelnzemes zonā laikā no 1950. līdz 1973. gadam lauksaimnieciski izmantojamās zemes samazinājās par 8,86 milj. ha, tai skaitā tīrumi – par 2,14 milj. ha.

Lauksaimniecībā izmantojamo zemju platību samazināšanās notika laikā, kad visā Padomju Savienībā trūka pārtikas produktu un kultūraugu ražība bija zema. Tāpēc arī valdība bija spiesta pievērst lielu uzmanību pārtikas problēmas risināšanai, domāt par zemes racionālu izmantošanu un meliorāciju.

Zemes izmantošanas organizatoriskā pārkārtošana

Zemes izmantošanas organizatorisko pārkārtošanu sākot ar 60. g. vidu veica vadoties no marksisma-ļeņinisma izstrādātajām teorētiskajām pamatnostādnēm par ražošanas objektu lielumiem un lauku tuvināšanu pilsētām. Marksisms vienmēr balstījās uz tēzes par ražošanas koncentrācijas ekonomisko efektivitāti un par lauku lielsaimniecību priekšrocībām iepretī mazsaimniecībām. Staļina laikā šo tēzi papildināja ar domu, ka stingra plānsaimniecība iespējama pie nosacījuma, ka laukos ir pēc iespējas maz, bet toties ļoti lielas saimniecības. Tad katrai no centra var novadīt ražošanas un finansu plānu, iecelt vadību, kas šos plānus realizē, un radīt iespēju partijas un valdības iestādēm stingri kontrolēt plānu izpildi.

Lielsaimniecību priekšrocību parasti pamatoja ar ekonomiskiem apsvērumiem, skatoties vienīgi no kapitālieguldījumu atmaksāšanās un atsevišķu darba procesu izpildes viedokļa, neievērojot sociālos un psiholoģiskos aspektus. Kā lielsaimniecību priekšrocības minēja:

- iespēju lietderīgāk izmantot kapitālieguldījumus infrastruktūrā (ceļu, elektrolīniju, sadzīves uzņēmumu celtniecībā) un ražošanā, ceļot lielfermas daudzu nelielu fermu vietā, lielas mehāniskās darbnīcas u.c.;
- traktoru, kombainu un citu lauksaimniecības mašīnu pilnīgāku un labāku izmantošanu augkopībā, koncentrējot sējumus vienviet lielās platībās un pielietojot lauku apstrādē, sēšanā, sējumu kopšanā un ražas novākšanā katram darba veidam vispiemērotākās mašīnas un grupveida darbu;
- iespēju mehanizēt visus darba procesus lopkopībā, ierīkojot moderni izbūvētas lielfermas ar mehanizētu barības sajaukšanu un padevi, slaukšanu, mēslu izvākšanu;
- iespēju nodrošināt visas ražošanas nozares ar augsti kvalificētiem speciālistiem – agronomiem, zootehniķiem, mehanizatoriem, labiem uzņēmumu vadītājiem un ekonomistiem;
- saimniecības vispārējo izmaksu, it sevišķi pārvaldes izdevumu samazināšanu;
- iespēju attīstīt saimniecības iekšējo specializāciju;
- iespēju izveidot lielsaimniecībās labi iekārtotus saimniecību ciematus ar skolu, bērnudārzu, klubu, ēdnīcu un sadzīves pakalpojumu uzņēmumiem.

Parādot un plaši propagandējot šīs priekšrocības, pilnīgi ignorēja un neievēroja lielsaimniecību vājās puses. Vadoties no autora ilggadīgās pieredzes lauksaimnieciskajā ražošanā, še parādīsim galvenās lielsaimniecību vājās vietas iepretī mazsaimniecībām:

- zemes sliktāku izmantošanu, kas izriet no Latvijā valdošās zemes gabalu sīkkontūrainības. Izveidojot lielfermas, pie tām bija jāierīko plaši kultivēto ganību masīvi, parasti uz bijušajiem tīrumiem, tā samazinot to platības. Tai pašā laikā neizmantotas palika lielas, pa visu teritoriju izkaisīto dabisko pļavu un ganību platības;
- mazsaimniecībās parasti ir rūpīgāka apiešanās ar lopiem, inventāru, kas stipri pagarina to kalpošanas laiku;

- mazsamniecībās ir labāka darbaspēka izmantošana, nav lieli darbaspēka pārvadāšanas izdevumi un ar to saistītie darbalaika zudumi, iespējama daudz operatīvāka pārslēgšanās no viena darba veida uz otru. Lielsaimniecībās turpretī ir grūtības darba uzdevumu maiņā, kas Latvijā bieži nepieciešama mainīgo laika apstākļu dēļ;
- lielsaimniecībās veidojas darba uzraugu – strādnieku attiecības, pie kurām strādājošiem zūd darba iniciatīva un ieinteresētība, iestājas vienaldzība pret darba rezultātu; notiek pārvaldes aparāta birokratizēšanās un zemāko posmu atbildības pazemināšanās vai trūkums;
- lopkopības nozarē, pārejot lielsaimniecībās uz ražošanas industriālām metodēm un maiņu darbu, zūd iespēja individuāli pieiet atsevišķiem lopiem, ievērot to īpatnības; izplatās lopu slimības, grūti sasniegt augstu lopu produktivitāti;
- lielsaimniecībās stipri pieaug ražošanas vadības sarežģītība un komplicētība, jo no saimniecības centra grūti pārredzēt visus ražošanas procesus; līdz ar to lielsaimniecības ir arī mazāk taupīgas resursu izmantošanā.

Padomju laikā politisku iemeslu dēļ neveica objektīvu lielsaimniecību un mazsaimniecību priekšrocību un trūkumu analīzi, izcēla tikai lielsaimniecību pozitīvo ietekmi uz ražošanu, nepiegriežot vērību to trūkumiem. Vadījās no iepriekš nosprausta mērķa – sasniegt pēc iespējas augstāku ražošanas koncentrāciju. To bija iespējams panākt divejādi – palielinot kolhozu un padomju saimniecību zemes platības, vai arī veicot mērķtiecīgu ražošanas specializāciju, papildus darba un kapitāla ieguldījumus uz katru zemes platības vienību. Latvijas PSR abi šie procesi notika vienlaikus.

Reizē ar saimniecību palielināšanos notika arī izmaiņas zemes lietotājos. 1960. gadā Latvijā bija pavisam 1122 kolhozi (ieskaitot zvejnieku kolhozus) un 162 padomju saimniecības. Pakāpeniski kolhozu skaits samazinājās: 1970. g. bija 669 kolhozi, 1975. g. – 414 un 1980. g. – 331 kolhozs, tāds skaits palika arī turpmāk. Kolhozu skaits samazinājās divejādu iemeslu dēļ: nelielie kolhozi apvienojās lielākos, un daļa tika reorganizēta par padomju saimniecībām jeb arī pievienoti tām. Tamdēļ arī padomju saimniecību skaits pieauga: 1960. g. bija 162, bet 1985. g. – 248 padomju saimniecības. Straujāk nekā skaits pieauga to zemes platība (25.1. att.). Ja 1955. g. kolhozu lietošanā bija pāri par 90% no kolhozu un valsts saimniecību zemes, tad 1988. g. kolhozi lietoja 53.8%, padomju saimniecības – 44,2% un pārējās valsts saimniecības – 2% no šīs kategorijas zemes kopplatības.

Partijas un valsts politikas mērķis šai laikā bija zemes platības ziņā lielu kooperatīvo saimniecību (kolhozu) un padomju saimniecību izveidošana ar lieliem, plašiem laukiem, kas dotu iespēju kompleksi mehanizēt augkopības darba procesus, pielietot kultūraugu audzēšanā lieljaudas un ātrgaitas traktorus un kombainus un plattvēriena mašīnas, bet lopkopībā – nodrošināt ar lopbarību lielfermas un lopkopības kompleksus, tā sekmējot ražošanas koncentrāciju.

Zemes platību izmaiņas kolhozos un padomju saimniecībās bija gan līdzīgas, gan atšķirīgas. Abās saimniecību grupās zemes vidējā platība nepārtraukti auga, pie kam padomju saimniecību zemes vidējā platība strauji palielinājās 50. un 60. g., kad tā bija 1,7-2,0 reizes lielāka nekā kolhoziem. Sākot ar 1974. g. straujāks zemes vidējās platības pieaugums bija kolhozos, un tie tuvojās padomju saimniecībām. 1988. g. padomju saimniecību vidējā platība pārsniedza kolhozu zemes vidējo platību vairs tikai par 7-8%, un kā vienā, tā otrā zemes lietotāju kategorijā bija dažādas, kā samērā

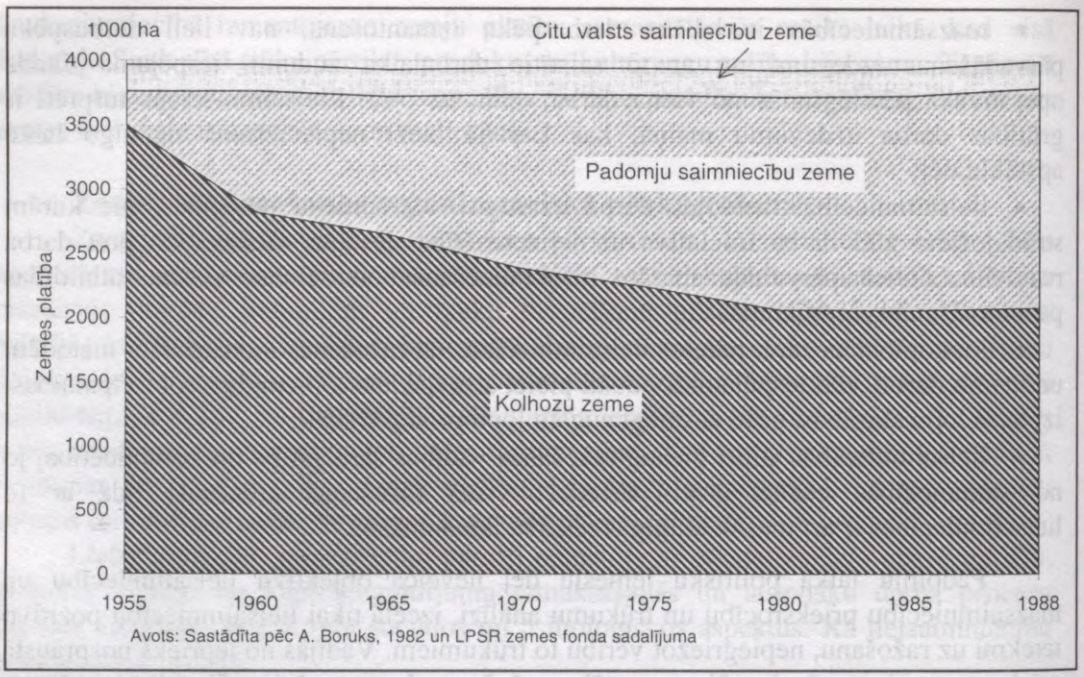

25.1. att. **Kolhozu un valsts saimniecību zemes platību izmaiņas**

nelielas, vidējas, tā arī lielas saimniecības. Mazākais kolhozs (ja neskaita zvejnieku kolhozus) 1989. g. bija Bauskas rajona kolhozs „Zvaigzne" ar 1948 ha kopplatību un 1579 ha lauksaimnieciski izmantojamas zemes, bet lielākais – Talsu rajona kolhozs „Dundaga" ar zemes kopplatību 22314 hektāri, no kuriem lauksaimnieciski izmantojamās zemes bija 8515 hektāri. Lielākā no padomju saimniecībām bija Jēkabpils rajona PSKP XXV kongresa padomju saimniecība ar 21131 ha, no kuriem lauksaimnieciski izmantojami 12750 ha, to skaitā tīrumi – 9010 ha.

Kolhozu un padomju saimniecību apvienošana notika starpsaimniecību zemes ierīcības kārtībā, ievērojot zinātnieku izstrādātos ieteikumus. Profesors B. Treijs kā racionālākās ieteica saimniecības ar kopējo zemes platību no 3440 līdz 8100 ha un lauksaimnieciski izmantojamo zemes platību no 2560 līdz 6480 ha, turklāt platībai jāmainās atkarībā no dabas zonas un saimniecības specializācijas [16]. Profesors M.Locmers ieteica saimniecības ar vidēji 6000 ha lauksaimnieciski izmantojamu zemi, pie kam dažādos rajonos un atkarībā no ražošanas intensifikācijas līmeņa var būt arī no 4000 līdz 9000 ha [13]. Šīs rekomendācijas visumā tika ņemtas vērā.

Autora izdarītā kolhozu un padomju saimniecību saimnieciskās darbības analīze tomēr rādīja, ka praksē līdz ar saimniecību zemes platības palielināšanos pazeminājās ražošanas efektivitāte. Piemēram, 1971.-1974. un 1976.-1977. gada analīze parādīja, ka saimniecību grupā ar lauksaimnieciski izmantojamām zemēm no 1001 līdz 2000 ha augkopības produkcijas vērtība no viena hektāra vidēji bija 216,2 rubļi, ar zemi 2001-3000 hektāri-179,9 rubļi, bet ar zemi 6001 un vairāk hektāri-139,3 rubļi [3: 32-33].

Līdz ar lielsaimniecību zemes platību pieaugumu notika arī ražošanas objektu palielināšanās. Sākuma periodā – 50.-60. gados to izsauca objektīva nepieciešamība, jo, veidojot kolhozus un padomju saimniecības, pārņēma bijušās zemnieku saimniecību fermas 10-30 liellopiem. 60. gados sāka masveidīgi celt liellopu fermas

100-200 lopiem, kurās bija iespējama mehanizēta slaukšana, dzirdināšana un mēslu izvākšana. Kad 70. gados sāka apvienot kolhozus un paplašināt padomju saimniecības, izvirzīja arī prasību lielfermu un lopkopības kompleksu būvei. A.Brakšs kā optimālos lielumus izvirzīja govju fermām minimāli 400, optimāli – 600, maksimāli – 800, bet eksperimentālās mītnēs – 1200 govis mītnes vienuviet [8]. Jaunlopu nobarošanai ieteica celt kompleksus 5000-10000 stāvvietām, cūku nobarošanai – priekš 12000, 24000, 54000 nobarojamām cūkām gadā. Latvijā uzcēla vairākus cūkkopības kompleksus: Rīgas rajonā padomju saimniecību „Ulbroka" apmēram 50000-55000 bekoncūku nobarošanai, Ogres rajona padomju saimniecībā „Ogre" eksperimentālo lielfermu Jumpravā 30000 bekoncūku nobarošanai gadā. Izveidoja arī vairākas reproduktorsaimniecības sivēnu ieguvei – padomju saimniecībās „Dobele", „Kroņauce", Mālpils sovhoztehnikumā u.c.

25.3. tab. Kolhozu un padomju saimniecību vidējā zemes platība

Gads (uz 1.11.)	Kolhozi (bez zvejnieku kolhoziem)			Padomju saimniecības (visu sistēmu)		
	skaits	vidējā platība, ha	vidējā LIZ platība, ha	skaits	vidējā platība, ha	vidējā LIZ platība, ha
1950.	1776	1963	1450	57	2300	1600
1955.	1394	2510	1758	59	4422	2768
1960.	1099	2565	1766	167	5635	3819
1965.	783	3381	2256	187	5739	4077
1970.	653	3656	2395	222	6081	4156
1975.	414	5405	3240	216	6924	4209
1980.	321	6425	3898	215	7708	4732
1985.	320	6438	4071	236	7074	4521
1988.	326	6377	3994	252	6802	4303

Piezīme: Vidējā platība dota visai saimniecības teritorijai: lauksaimnieciski izmantojamo zemju (LIZ) platība – tikai sabiedriskajam sektoram, bez piemāju zemēm.

Avots: „Atskaite par Latvijas PSR valsts zemju fonda sadalījumu", 1950.-1988. g.

Sevišķi augsta koncentrācijas pakāpe tika sasniegta olu un putnu gaļas ražošanā. Vaislas putnu un cāļu audzēšana koncentrējās putnu audzēšanas saimniecībā „Savienība", broileru gaļas ražošana – putnu fabrikā „Ķekava", olu – putnu fabrikās „Ķekava" un „Iecava", pīļu gaļas ražošana – pīļu fermā „Aglona", tītaru gaļas ražošana – putnu fabrikā „Skaistkalne". Arī vairākas padomju saimniecības un kolhozi izveidoja putnu lielfermas ar rūpnieciska veida ražošanas paņēmieniem.

Viensētu likvidācija un ciematu celtniecība

Latvijas lauku novados tradicionālais, gadu simtiem valdošais bija viensētu tipa apdzīvotības veids. Vienīgi Latgalē un Augšzemē (Ilūkstes apriņķī) zemnieki dzīvoja sādžās, kuras tomēr nekad nebija tik lielas kā Krievijā. Latvijas pirmās, 1920. g. sāktās, agrārreformas laikā visas sādžas likvidēja, zemniekiem ierādīja konkrētu zemes gabalu un veicināja to pārcelšanos uz viensētām. Šis process noslēdzās praktiski 1932. g. Vienīgi ap bijušiem muižu centriem veidojās nelielas, bieži apdzīvotas vietas.

Viensētas tipa apdzīvotība ietekmēja arī zemnieku domāšanas un darbības veidu. Pats dzīvesveids iedarbojās uz tām sociālajām grupām, kas ir šī dzīvesveida subjekti, ietekmē viņu domas un rīcību. Viensētas veicina savrūpību un patstāvību, lielākas vērības piegriešanu personīgajai palīgsaimniecībai. Tas bija pretēji komunistiskajam pasaules uzskatam. Tamdēļ padomes jau kolhozu organizācijas periodā sāka risināt problēmas par viensētu likvidāciju un laucinieku pārcelšanu uz ciematiem.

Sākuma periodā šo procesu kavēja līdzekļu trūkums, jo kolhozniekiem nebija naudas, arī valsts nevarēja to izdalīt šim mērķim. Stāvoklis izmainījās ar 1965. g., pēc plašās meliorācijas programmas pieņemšanas. Instrukcijā bija paredzēts, ka tās viensētas, kas traucē vienlaidus lielu zemes masīvu izveidošanu, var nojaukt, samaksājot ēku īpašniekiem no valsts līdzekļiem pilnu atlīdzību vai arī nojauktās mājas vietā uzceļot ciematā jaunu. Šādā veidā arī pārcēla dažus simtus viensētu uz ciematu. Latvijā tas neizvērsās tik plaši, kā piemēram, Lietuvā, kur par šiem līdzekļiem uzcēla daudzus labiekārtotus ciematus. Latvijā taupīja valsts līdzekļus un mēģināja viensētu likvidācijas jautājumu risināt citādi – esošajām viensētām nedeva ne būvmateriālus, ne atļauju nepieciešamajam remontam, jumtu labošanai un citiem esošo ēku saglabāšanai darbiem, nemaz nerunājot par jaunu objektu celtniecību viensētu atrašanās vietā. Tā cerēja piespiest iedzīvotājus pāriet uz ciematiem. Tādejādi tika realizēta zemnieku piespiedu pārcelšana uz ciematiem, tomēr neizdalot šiem mērķiem līdzekļus no valsts resursiem, kuri plānsaimniecības apstākļos bija vienīgie resursu avoti.

Lauku iedzīvotāju pārvietošana uz ciematiem un viensētu likvidācija balstījās uz 1962. g. pieņemtās PSKP jaunās programmas prasībām par lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanu, cilvēku vajadzību apmierināšanu, jaunu tradīciju un formu ieviešanu, lauku dzīves apstākļu tuvināšanu pilsētām. Tēzi par atšķirību izlīdzināšanu lauku un pilsētu iedzīvotājiem sāka intensīvi attīstīt vairāki autori, prasot nekavējoties laukos izveidot lielus, labiekārtotus ciematus vai agropilsētas vairākiem tūkstošiem cilvēku un atmest senās, pēc viņu uzskata savu laiku pārdzīvojušās, lauku tradīcijas. Citi bija mērenāki, norādot, ka eksistē lielas kultūras un saimnieciskas atšķirības starp laukiem un pilsētām, un lielie ciemati veidojami pakāpeniski, rajonu plānošanas kārtībā.

Latvijā ciematu celtniecības nepieciešamību un realizācijas gaitas secību teorētiski pamatoja toreizējais Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas prorektors V. Timofejevs. Lai pārietu uz komunistiskām apdzīvotības formām, viņš ieteica rīkoties pakāpeniski. Pirmajā posmā ieteica sākt likvidēt visas viensētas, projektēt perspektīvās ciematu vietas un sākt veidot apbūvi, ceļot lielfermas, mehāniskās darbnīcas, kā arī dzīvojamās mājas, kultūras un sadzīves ēkas. Otrā, noslēdzošā posmā, jāizveido lieli ciemati jeb agropilsētas ar maksimālām ērtībām [22].

Lielo ciematu jeb agropilsētu celtniecību pamatoja galvenokārt ar celtniecības izmaksu ekonomiskajiem rādītājiem, sabiedrisko būvju un komunikāciju ekonomiskāku izmantošanu, kā arī aprēķiniem, ka ražošanas izmaksas lielfermās pazeminās salīdzinājumā ar izmaksām vidējās vai nelielās fermās. Kā parasti, domas pamatojumam minēja tikai labvēlīgos ekonomiskos rādītājus, nepieminot un neuzrādot nelabvēlīgos faktorus, piemēram, produkcijas un ražošanas līdzekļu transportizmaksu pieaugumu, neiespējamību nogādāt organisko mēslojumu līdz attāliem laukiem, lielus ikdienas cilvēku pārvadājumus līdz darba vietām un atpakaļ un citus.

Lai realizētu idejas par ciematu celtniecību, Latvijā tika izstrādātas iedzīvotāju izvietošanas reģionālās shēmas, kuras apstiprināja Ministru Padome un kuras līdz ar to ieguva reālu spēku. Visus ciematus sadalīja kategorijās – perspektīvajos un neperspektīvajos; pirmajos celtniecību veicināja, otrajos – visiem līdzekļiem kavēja. Minētās shēmas izstrādāja un pieņēma pa rajoniem. Kopumā pēc tām visā republikā paredzēja izveidot tikai 115 lielus pilsēttipa (1.kategorija) ciematus un 443 lielus starpsaimniecību un saimniecību (2.kategorija) ciematus, kas varētu apkalpot 25-45 tūkst. ha lauksaimnieciski izmantojamu zemju apstrādi. Bez tam „pacieta" vēl 37 neperspektīvos 3.kategorijas ciematus. Visa celtniecība bija jākoncentrē tikai 1. un 2.kategorijas ciematos, ceļot lielas skolas (ne mazāk kā 400 skolēniem), lielfermas un lopkopības kompleksus 400-1200 liellopiem, jaunlopu nobarošanas kompleksus 500-800 jaunlopiem. Tāpat ciematos cēla daudzstāvu dzīvojamās mājas, kurās galvenokārt koncentrējās ierēdņi un speciālisti. Ciematos projektēja arī kultūras un sadzīves objektu celtniecību [22]. Ārpus šiem „perspektīvajiem" ciematiem celtniecību neatļāva. Arī esošo ēku remontiem Latvijas republikas Valsts plāns būvmateriālus neiedalīja, uzskatot, ka tā ātrāk veicinās lielciematu izbūvi. Apzināti nepiešķirot remontam vajadzīgos būvmateriālus, ļāva aiziet postā vēsturiski gadsimtos izveidotiem nelieliem ciematiem ar tajos esošām vēsturiskām celtnēm, nerunājot jau par viensētām.

Sevišķs stāvoklis izveidojās attiecībā uz lauku skolām. Ražošanas koncentrācijas un „ekonomikas interesēs" sākās kampaņa pret visām tām skolām, kurās bija mazāk par 400 skolēniem. Notika masveida pamatskolu likvidācija. No 1142 skolām, kas laukos bija 1960./61. mācību gadā, pēc divdesmit gadiem palika vairs tikai 673 jeb 59%. Likvidēja arī citas sīkās kultūras un sadzīves iestādes. Viss bija vērsts uz to, lai likvidētu mazos ciematus un viensētas, padarītu tur dzīvojošajiem dzīvi neciešamu. Un rezultāti bija. Cilvēki sprieda – ja jau mēs neesam vajadzīgi, ja mums nedod iespēju pat savus bērnus skolā laist, mēs varam aizbraukt. Un aizbrauca. Kolhozos un padomju saimniecībās lauksaimniecībā nodarbināto skaits no 259,7 tūkstošiem 1965. g. samazinājās līdz 197,9 tūkstošiem 1985. g. Aizbrauca galvenokārt darbaspējīgie un jaunie, lauki novecoja. Tie kļuva tukši no ļaudīm, tūkstošiem atsevišķas viensētas, tāpat arī mājas nelielajos bijušajos centros tika pamestas.

Ciematu celtniecība Latvijā visstraujāk izvērsās padomju saimniecībās, jo šeit to veica par valsts līdzekļiem. Bez tam padomju saimniecības daudzos gadījumos bija organizētas karā izpostītās vietās, vai arī tur, kur vietējie iedzīvotāji bija aizbraukuši un to vietā bija daudz iebraucēju no Latgales, Baltkrievijas u.c. Šiem iebraucējiem bija nepieciešami dzīvokļi, to apkalpošanai cēla bērnudārzus, skolas un veikalus. Analizējot apdzīvotību laukos 1930.-1940. g. redzējām, ka jau toreiz daudzos pagastos ar valdošām vecsaimniecībām laukstrādnieki vairums bija iebraukušie poļi un lietuvieši. 60.-70. gados padomju saimniecībās, sevišķi Zemgalē un Kurzemē, iebrauca daudzi tūkstoši baltkrievu un citu tautību iedzīvotāju, un Latvijas lauki zaudēja savu senāko seju. Iebraucēji labprāt apmetās jaunuzceltajos ciematos, un tādejādi Latvijas lauki tika kolonizēti ar krieviski runājošiem cilvēkiem.

Kolhozu ciematu celtniecība norisinājās lēnāk, un koncentrējās galvenokārt bagātākajās, spēcīgākajās saimniecībās. Kolhozu ciematos cēla gan daudzstāvu, gan arī kotedžas tipa ēkas. Jaunie, no skolām, kā arī no citurienes atbraukušie speciālisti labprāt apmetās ciematos daudzdzīvokļu namos; ģimenes cilvēki, pārsvarā vietējie,

priekšroku deva kotedžas tipa mājām, kuras cēla vai ieguva ar kolhozu atbalstu. Latvijā izveidojās daudzi lieli labiekārtoti ciemati, kaut arī saglabājās atsevišķas viensētas.

Zemes meliorācija

Ar zemes meliorāciju plašākā nozīmē mēs saprotam dabas pārveidošanu un esošo mitruma apstākļu kardinālu izmainīšanu, ietverot dažādus pasākumus, kas saistīti ar zemes apūdeņošanu un nosusināšanu, apauguma un akmeņu novākšanu, cīņu ar vētrām un plūdiem, augsnes kaļķošanu un cīņu ar sasāļotību. Taču vārdu „meliorācija" var lietot arī šaurākā nozīmē, apzīmējot ar to regulāru vai periodisku mitro un slapjo zemju nosusināšanu, un ar to saistītos pasākumus – upju un kanālu regulēšanu, novadgrāvju sistēmas izbūvi, apstākļu radīšanu normālu mitruma apstākļu radīšanai tīrumos, pļavās, ganībās un mežos, purvu apgūšanu un zemes transformāciju noteiktā zemes izmantošanas veidā, polderu un ceļu izbūvi. Šādi zemes meliorāciju parasti izprot arī Latvijā, kur tai ir ļoti liela nozīme, jo pie mums nokrišņu daudzums parasti pārsniedz iztvaikošanu, ļoti lielas platības ir pārmitras un intensīvi izmantojamas tikai pēc meliorācijas darbu veikšanas. Tāpēc jau gadsimtiem ilgi Latvijā veica zemes nosusināšanu, ierīkojot galvenokārt vaļējos grāvjus un uzturot kārtībā visu nosusināšanas sistēmu.

Meliorācijas darbu nozīme Latvijā bija ļoti liela, it sevišķi tamdēļ, ka kara un pirmos pēckara gados nosusināšanas tīklu, kas bija galvenokārt vaļējo grāvju veidā, neviens nekopa. Bez tam MTS laikā daudzi toreizējie vadošie darbinieki, it sevišķi iebraucēji no citām PSRS republikām, neizprata grāvju nozīmi un lika tos aizart, jo tie traucēja traktora darbu izpildi. Bija nepieciešams parādīt meliorācijas nozīmi, kā arī veicināt šo darbu izpildi. To veica jau pirmajos pēcstaļinisma gados. 1955. g. Latvijas PSR valdība noteica kārtību, kādā meliorācijas mašīnu stacijām (MMS) jānodod kolhoziem toreiz vēl ar vaļējiem grāvjiem nosusinātās zemes, nākošā gadā sāka no valsts budžeta finansēt starpsaimniecību novadgrāvju rakšanu. 1956. g. no valsts budžeta sāka finansēt kūdras un kaļķošanas materiālu ieguvi un transportu, vēlāk iekasējot no kolhoziem 50% no veikto darbu plānotās vērtības. Sāka piešķirt kolhoziem ilgtermiņa kredītus ar zemiem procentiem zemes meliorācijai, kūdras un kaļķošanas materiālu ieguvei. Tā kā meliorāciju daudzviet veica nekvalitatīvi, pieņēma lēmumu, ka drenāža ierīkojama tikai pēc Meliorācijas projektēšanas institūta tehniskajiem projektiem. Iekārtoja Meliorācijas mašīnu stacijas, kuras darbu pārkārtoja uz saimniecisko aprēķinu [14].

1960. g. republikas valdība pieņēma Lubānas zemienes nosusināšanas un kompleksās izmantošanas shēmu, paredzot ierīkot Lubānas ūdenskrātuvi, norobežot to ar dambjiem un kanāliem, noregulēt Aiviekstes upi. Ar to sākās grandiozi darbi, kas ilga vairākus desmitus gadu un pilnīgi pārvērta šo gadsimtiem slapjo un pārplūstošo apgabalu, apgūstot daudzus tūkstošus hektāru jaunu tīrumu un novēršot lielās platībās regulāros plūdus. Applūstošus atstāja tikai ezera ziemeļu daļai pieguļošos purvus un pļavas. 1961. g. valdība pieņēma lēmumu par meliorāciju kolhoziem finansēt 50% apmērā no valsts budžeta. Izveidoja arī Lodes specializēto drenu rūpnīcu drenu cauruļu ražošanai, tā radot pamatu pārejai uz zemes nosusināšanu ar drenām. 1963. g. izveidoja 11 specializētas meliorācijas celtniecības pārvaldes, kas veica zemes meliorāciju uz saimnieciskā aprēķina pamata. 1962. g. pieņēma lēmumu par skābo

augšņu kaļķošanu un kaļķošanas materiālu rūpniecisko ražošanu Latvijā. Ar to sākās sistemātiska skābo augšņu kaļķošana.

Ļoti liela nozīme bija PSKP CK 1966. g. maija plēnuma lēmumam par meliorācijas darbu paplašināšanu un apmaksāšanu kolhozos pilnīgi no valsts budžeta līdzekļiem. Ar to Latvijā sākās ļoti plaši zemes nosusināšanas, kā arī kultūrtehniskie pasākumi [15].

1967. g. veica meliorēto zemju inventarizāciju, norakstīja vecās, ar vaļējiem grāvjiem nosusinātās un vairs nedarbojošās sistēmas un konstatēja faktisko zemes nosusināšanas stāvokli. Pavisam kolhozos un valsts saimniecībās bija nosusināti 553200 ha. Ar šo pašu gadu Latvijā sākās ļoti plaši, nekad nebijuši zemes nosusināšanas darbi. Visplašākie apmēri tiem bija laikā no 1970. līdz 1980. g., kad piecgadē nosusināja līdz 400000 ha slapjo un mitro zemju, no tām lauksaimnieciski izmantojamās zemes kolhozos un valsts saimniecībās – līdz 65-75 tūkst.ha gadā [1]. Nosusināšanu veica galvenokārt drenāžas ceļā. Meliorācijas darbu uzdevums tika paplašināts – ne tikai nodrošināt augiem optimālu augsnes mitruma režīmu, bet arī likvidēt Latvijai raksturīgo sīkkontūrainību un izveidot modernās lieljaudas lauksaimniecības tehnikas prasībām atbilstošus plašus vienlaidus un pareizas formas laukus.

25.4. tab. Nosusināto zemju platības lauksaimniecības uzņēmumos, tūkst.ha

Gadi	Tīrumi	Dārzi	Pļavas	Ganības	Lauks. izmantojamā zeme kopā
1967.	332,4	6,6	125,5	71,3	535,8
1970.	488,9	7,8	154,9	110,9	762,5
1975.	783,4	10,5	130,8	175,3	1100,0
1980.	995,5	12,8	145,3	191,9	1345,5
1985.	1086,4	12,6	159,6	221,7	1480,3
1988.	1113.8	12,1	164,4	239,5	1529,8
1989.	1110,9	11,8	165,9	241,0	1529,6

Avots: Atskaites par Latvijas PSR valsts zemes fonda sadalījumu 1967.-1989., uz gada 1.11.

Plašie zemes meliorācijas darbi daudzviet pārmainīja lauku ainavu, it sevišķi ap saimniecību centriem. Tika nosusināti plaši līdzeno, pārmitro zemju masīvi, transformējot šo masīvu robežās atrodošās sīkās citu zemes lietošanas veidu kontūras par valdošo zemes izmantošanas veidu. Sīko, sadrumstaloto tīruma un pļavu kontūru vietā veidojās plaši, mehanizētai apstrādāšanai noderīgi tīrumi un pļavu gabali.

Līdz ar to pārveidojās tīrumu izvietojums. Līdz plašo melioratīvo darbu veikšanai tīrumi atradās galvenokārt paaugstinātās vietās, arī pauguros, kas necieta no mitruma, bet mitrās zemienes izmantoja kā pļavas. Pēc meliorācijas darbu veikšanas un ūdens režīma noregulēšanas tīrumus pārvietoja uz drenētajiem līdzenumiem, jo tur bija labāki lauku darbu mehanizācijas apstākļi, kā arī augstāka minerālmēslu atdeve. Tai pašā laikā daļu sīko pauguru, kā arī paugurus ar stāvajām nogāzēm vai nu pārvērta par dabiskajām ganībām, vai apmežoja, izņemot no lauksaimnieciskās lietošanas. Tā lauksaimnieciskā ražošana 70. un 80. g. „pārvietojās" no pauguriem uz līdzenumiem.

Saskaņā ar atskaiti par Latvijas PSR zemes fonda stāvokli un sadalījumu 1989. gada 1. novembrī, no visiem lauksaimniecības uzņēmumu tīrumiem meliorēti

bija 68,6%, no pļavām – 80,5%, ganībām – 44,9%, bet kopā no visām lauksaimnieciski izmantojamām zemēm – 64,1%.

Līdzās ļoti lielajiem sasniegumiem zemes meliorācijā tomēr bija arī daži trūkumi. Meliorācijas darbus – objektu izraudzīšanu, projektēšanu, novadgrāvju sistēmas ierīkošanu un detālo nosusināšanu veica valsts meliorācijas organizācijas pēc plāna, par budžeta līdzekļiem. Meliorāciju veica lielos masīvos, pie kam objektu lielums daudzkārt bija 300-400 ha. Daudzās saimniecībās, it sevišķi attālāk no Rīgas, lauksaimniecības kultūras līmenis vēl bija samērā zems, tās nespēja lielos meliorētos objektus apgūt un pietiekoši racionāli izmantot. Šī iemesla – nepietiekoša zemkopības kultūras līmeņa dēļ – daudzas saimniecības nepiegrieza vajadzīgo vērību meliorēto objektu pieņemšanai, ko izmantoja meliorācijas celtniecības organizācijas, nododot objektus ar defektiem. Šādas nepilnīgi nosusinātas platības bija diezgan lielas – 80. gadu beigās tās sasniedza 110000- 130000 ha.

Nosusināšanu sākotnēji koncentrēja galvenokārt esošajos tīrumos un pļavās, atvietojot novecojušos un vietām aizaugušos vaļējos grāvjus ar drenāžu. Tamdēļ arī jaunu zemju apgūšana bija niecīga. Meliorācijai izvēlējās piemērotākos masīvus. Sākotnēji to koncentrēja lielākoties Rīgai tuvākajos, kā arī rajonos ar auglīgākām augsnēm. Šī iemesla dēļ 80. g. beigās Jelgavas rajonā praktiski bija meliorētas visas zemes, tuvojās nobeigumam nosusināšana Rīgas, Bauskas, Dobeles, Ventspils, Valmieras rajonos. Turpretim Latgales paugurainajā augstienē (Krāslavas, Ludzas u.c. rajonos) bija meliorētas tikai 30-40% lauksaimnieciski izmantojamās zemes. Šis apstāklis pastiprināja saimniecību diferencēšanos pēc ekonomiskā stāvokļa.

Kopumā jāatzīmē, ka valsts ieguldījumi meliorācijā bija ļoti lieli, bet ne vienmēr tie deva sagaidāmo atdevi nepilnīgas meliorēto zemju izmantošanas, nepietiekoša lauksaimniecības kultūras līmeņa un strādājošo mazās iniciatīvas dēļ. Tā vidēji 1985.-1987. g. ražība no meliorētajām zemēm graudiem bija tikai 2,8 t no ha, cukurbietēm – 26,1 t no ha, linšķiedrai – 0,36 t no ha un kartupeļiem – 15,1 t no ha. Tas bija 1,5-2,0 reizes mazāk, nekā no meliorētām zemēm varēja iegūt, it sevišķi attiecībā uz linšķiedru un kartupeļiem. Tas parādīja, ka pie centralizēti plānotās un vadītās saimniekošanas sistēmas ražotāju iniciatīva un radošā pieeja bija niecīga un līdz ar to meliorācijā ieguldītie milzīgie kapitāli nespēja dot nepieciešamo atdevi.

25.3. Lauksaimniecības stimulēšana

Periodā pēc otrā pasaules kara visā pasaulē notika strauja lauksaimnieciskās ražošanas procesa pilnveidošanās, tās pāreja uz pilnīgu mehanizāciju, uz ražošanas ķimizāciju un organizatorisko pasākumu uzlabošanu. Pasaulē bija izveidojušies „aukstā kara" apstākļi, kuros sociālistiskā nometne stāvēja pretī ASV vadītai tirgus ekonomikas nometnei. PSRS strauji attīstīja bruņošanās rūpniecību, armiju, taču par kavējošu faktoru kļuva lauksaimniecības nespēja atrisināt pārtikas problēmu, apgādāt visu valsti, ne tikai Maskavu, Ļeņingradu un dažus lielos rūpniecības centrus ar pārtikas produktiem pietiekošā daudzumā un kvalitātē. Tamdēļ arī Komunistiskā partija un PSRS valdība, vēlēdamās saglabāt iedibināto kārtību, izšķīrās par jaunu agrāro politiku – par ražošanas organizatorisko formu un cenu sistēmas pilnveidošanu, par lauksaimniecības mehanizācijas un ķimizācijas līmeņa paaugstināšanu, cerībā, ka ražošanas resursu pieaugums atsvērs ražotāju iniciatīvas trūkumu un novedīs pie

produkcijas apjoma pieauguma un saspringtās pārtikas problēmas atrisinājuma. Līdz ar to partija un valdība centās atrisināt lauksaimniecības organizatoriskos un sevišķi cenu sistēmas pilnveidošanas, materiālo resursu palielināšanas jautājumus. Līdz ar visu PSRS šie jautājumi tika risināti arī Latvijā.

Ražošanas stimulēšana un cenu sistēmas pilnveidošana

Iepriekšējā nodaļā jau norādījām, ka lauksaimniecības attīstību ilgu laiku kavēja partijas un valdības noteiktā darba samaksas sistēma pēc izstrādes dienām natūrā un naudā, kas nestimulēja strādājošo ieinteresētību. Tāpēc jau 1958.-60. g. daudzi kolhozi pārgāja uz garantēto darba samaksu naudā, saglabājot augkopībā samaksu par izstrādes normu izpildi, bet lopkopībā – par lopu kopšanu un lopkopības produkcijas plāna izpildi. Kolhozu vadībai un speciālistiem samaksu noteica atkarībā no iegūtās produkcijas daudzuma un par ražošanas plāna pārsniegšanu.

1965. g. PSKP CK septembra plēnumā izvirzīja uzdevumu palielināt strādājošo materiālo ieinteresētību ražošanas rezultātā un palielināja darba algas rūpniecībā, celtniecībā, transportā, kā arī valsts lauksaimniecības uzņēmumos – padomju saimniecībās. Nokārtoja arī kolhozu darba samaksu – ar 1963. gadu sāka aprēķināt kolhozu bruto un tīro ienākumu. Bruto ienākumu noteica, atskaitot no bruto produkcijas novērtējuma visas materiālās un naudas izmaksas, izņemot darba samaksu. No iegūtā bruto ienākuma vispirms izveidoja darba samaksas fondu, ko sadalīja kolhozniekiem, un atlikumu – tīro ienākumu izlietoja nodokļu samaksai, rezervju veidošanai un ražošanas paplašināšanai. Ar to praktiski pārgāja uz tirgus saimniecības principiem un radīja iespējas kolhozu tālākai attīstībai. Kolhoznieku ienākumi 1963. g. salīdzinājumā ar 1953. g. bija pieauguši 2,5 reizes [9: 100-101].

Kolhoznieku, kā arī padomju saimniecībās nodarbināto darba samaksas paaugstināšana bija iespējama, pārejot no valsts sagādēm uz valsts iepirkumu un nokārtojot cenas kolhozu un kolhoznieku preču produkcijai un nodošanas cenas padomju saimniecībām. Staļina laikā šīs cenas bija simboliskas, nesedza pašizmaksu un faktiski lauksaimniecības produkcija tika izņemta gandrīz par brīvu, ar mērķi radīt līdzekļus valsts industrializācijai. Pēc Staļina nāves lauksaimniecības produkcijas valsts iepirkuma cenas tika stipri paaugstinātas, un kolhozi, kā arī iedzīvotāji par valstij pārdoto pašražoto lauksaimniecības produkciju jau saņēma atlīdzību, kas ieinteresēja tos ražošanā. Taču pirmais cenu palielinājums vēl bija neapmierinošs, tam sekoja nākošie, pie kam tika noteiktas arī piemaksas par produkcijas kvalitāti un plāna pārpildi.

Iepirkuma cenas Padomju Savienībā bija noteiktas pa valsts zonām. Latvija bija iedalīta zonā ar vidējām piena un liellopu gaļas, bet visaugstākajām graudu un cukurbiešu iepirkuma cenām.

Latvijā valsts iepirkuma cenu dinamika kolhoziem parādīta 25.5. tab. Dati aprēķināti pēc kolhozu gadu pārskatu kopsavilkumiem par attiecīgiem gadiem.

Kā redzams, lopkopības produkcijas iepirkumu cenas auga straujāk nekā augkopības, un tas nozīmēja pastiprinātu saimniecību specializāciju lopkopības virzienā, sevišķi piena-liellopu un cūkgaļas ražošanā.

Lauksaimniecības produkcijas valsts iepirkuma cenu paaugstināšana nebija saistīta ar mazumtirdzniecības cenu paaugstināšanu – pēdējās valsts turēja zemas, bet iepirkuma cenu palielināšanu veica ar budžeta piemaksām lauksaimniecībai, lai

sekmētu tās ekonomisko nostiprināšanos un nodrošinātu Padomju Savienību ar pašražotiem produktiem.

25.5. tab. Lauksaimniecības produktu valsts iepirkuma cenas kolhoziem Latvijā, rbļ. par t

Gads	Graudi	Kartupeļi	Liellopi	Cūkas	Piens
1960.	84	43	657	1113	131
1965.	152	63	1151	1527	173
1970.	164	70	1667	1645	205
1975.	154	54	1684	1625	236
1980.	125	119	1695	1591	267
1986.	163	164	2653	2445	363
1987.	164	148	2531	2426	396

Avots: aprēķinātas pēc kolhozu gada pārskatu kopsavilkumiem

Līdz ar valsts iepirkuma cenu palielināšanu pieauga arī kolhozu ienākumi un apmaksa par darba dienu – 1967. g. tā vidēji Latvijā bija 3,70 rubļi, bet 1971./73. g. – 5,40 rubļi jeb par 46% vairāk. Taču nosakot visām saimniecībām vienādas valsts iepirkuma cenas, notika stipra saimniecību diferencēšanas pēc ienākuma. Iemesls tam bija lielā atšķirība zemes kvalitātē. Zemes vērtēšanas rezultāti parādīja, ka tīrumu novērtējums Latvijā vidēji 1968. g. bija 40 balles, bet Zemgales līdzenuma rajonos (Bauskas, Dobeles un Jelgavas) tas bija 55-60 balles, turpretī Latgales paugurainē (Balvu, Daugavpils, Krāslavas, Ludzas, Rēzeknes rajonos) tikai 33-36 balles vai par 40% mazāk. Vēl lielāka bija starpība starp atsevišķām saimniecībām – no 26 līdz 72 ballēm. Republikā izdarītā analīze parādīja, ka līdzīgi mainās arī kolhozu un padomju saimniecību ienākumi: 1967. g. rajonos ar augstu lauksaimniecībā izmantojamo zemju novērtējumu bruto ienākums bija 2,3 reizes lielāks nekā rajonos ar zemu zemes novērtējumu, bet tīrais ienākums – pat 3.8 reizes lielāks. Pie tam šī attiecība bija apstākļos, kad saimniecības ar labām zemēm daļu tīrā ienākuma sadalīja uz darbdienām. Dati liecina, ka pirmā grupā (Zemgales līdzenuma rajoni) 1967. g. vidēji par darbdienu maksāja 4,31 rubli, bet otrā grupā (Latgales rajoni) – tikai 2,95 rubļus. Saimniecībām, kas atradās labvēlīgos dabas apstākļos, radās iespēja arī vairāk ieguldīt ražošanas palielināšanā. Balvu, Krāslavas u.c. Latgales rajonos bija saimniecības, kas pie zemas darba apmaksas strādāja bez tīrā ienākuma, kamēr atsevišķās Bauskas un Jelgavas rajona saimniecībās tīrais ienākums sasniedza 150-200 rbļ. no hektāra.

Kolhozu un padomju saimniecību darbības analīze jau 1967. g. parādīja, ka Latvijā nepieciešami valsts regulējošie pasākumi, lai nodrošinātu visu saimniecību daudzmaz līdzīgu attīstību, un ka saimniecībām, kas atrodas paugurainās vai zemās vietās ar nenokārtotu mitruma režīmu, ir vajadzīga valsts palīdzība (subsīdijas).

Par labāko valsts palīdzības veidu speciālisti tolaik atzina lauksaimniecības produktu valsts iepirkuma cenu diferenciāciju Latvijas iekšienē. Pieņēma, ka diferenciācija ir attiecināma ne uz visiem produktiem, bet tikai uz tiem, kas dod vislielākos naudas ieņēmumus. Latvijā tādi produkti bija liellopu un cūku gaļa, jo tā vidēji deva 50-60% no kolhozu naudas ieņēmumiem.

Gaļas iepirkuma cenas Latvijā kolhoziem diferencēja ar 1968. gada 1. janvāri, bet padomju saimniecībām – ar 1970. gada 1. maiju. Visu republiku iedalīja 4 cenu zonās, katrā ieskaitot veselus rajonus:

1. zona – ietilpa 5 rajoni ar visnelabvēlīgākajiem apstākļiem;
2. zona – 9 rajoni ar vidējiem ražošanas apstākļiem;
3. zona – 9 rajoni ar virs vidējiem ražošanas apstākļiem;
4. zona – 3 rajoni ar labiem ražošanas apstākļiem.

Diferencēja tikai piemaksas pie esošajām valsts iepirkuma cenām par liellopiem un cūkām.

1970. g. piemaksas tika atceltas, valsts iepirkuma cenas attiecīgi paaugstinātas, līdz ar to diferencētas pašas valsts iepirkuma cenas. Katru gadu ar cenu diferenciāciju pārdalīja 5-6 milj. rubļu.

1974. g., veicot cenu diferenciācijas ietekmes analīzi, autors kopā ar akadēmiķi A. Kalniņu un lauksaimniecības ministrijas pārvaldes priekšnieku B. Džeriņu atrada, ka tā visumā bija devusi pozitīvus rezultātus, apturot tālāku saimniecību diferencēšanos. Taču analīze arī parādīja, ka cenu diferenciācija pa veseliem rajoniem nevar pilnīgi izlīdzināt ražošanas ekonomiskos nosacījumus, jo atsevišķu rajonu robežās bija visai atšķirīga zemes kvalitāte. Tāpēc minētie speciālisti ieteica turpmāk veikt cenu diferenciāciju pa saimniecību grupām [23]. Šo priekšlikumu pieņēma. Ar 1979. g. cenu diferenciāciju pilnveidoja un attiecināja uz produkciju, ko iepirka no kolhoziem un padomju saimniecībām. No iedzīvotājiem liellopus un cūkas iepirka par vidējām cenām.

Cenu paaugstināšana, veicot to ar budžeta līdzekļiem, kā arī diferenciācija radīja priekšnosacījumus kolhozu un padomju saimniecību ražošanas attīstībai. Kā šie nosacījumi tika izmantoti, lielā mērā atkarājās no pašām saimniecībām, kā arī no attiecīgā rajona partijas pirmā sekretāra un lauksaimniecības organizāciju vadītājiem, jo tie kopīgi noteica katrai saimniecībai ražošanas un valsts sagādes plānu, kas galu galā ietekmēja ražošanas attīstības iespējas.

Lauksaimniecības mehanizācija

Vienlaikus ar valsts iepirkuma cenu paaugstināšanu Latvijā risināja arī lauksaimniecības mehanizācijas problēmas – zirgu vietā kā vilcējspēks tika ieviesti traktori, un labības, cukurbiešu un linu novākšanā ar 1955.-1960. g. pielietoja kombainus. Notika pāreja uz mehāniskiem dzinējiem. Zirgus, kuri vēl pirmajos pēckara gados bija galvenais vilcējspēks, nomainīja traktori. Zirgu skaits visu kategoriju saimniecībās samazinājās no 292,0 tūkst. 1950. g. līdz 33,0 tūkst 1987. g. Strauji auga traktoru skaits – no 1,1 tūkst. 1945. g. līdz 36,7 tūkst. 1985. g. (25.6. tab.). It sevišķi traktoru (kā arī citu lauksaimniecības mašīnu) skaits pieauga sākot ar 1958. g., kad ar valdības lēmumu tos atļāva iegādāties arī kolhoziem.

Līdztekus traktoru skaita pieaugumam palielinājās arī to jauda: ja vēl 1970. g. traktora vidējā jauda bija 43 ZS, tad 1982. g. – jau 70 ZS. Auga galveno lauksaimniecības mašīnu skaits: traktorvilkmes arkli 1950. g. bija 3176, bet 1985 g. – 13722, kultivatori – attiecīgi 909 un 16353, sējmašīnas – 960 un 8114, kartupeļu racēji – 39 un 6007. Sevišķi strauji lauksaimniecības mašīnu skaits palielinājās no 1960. līdz 1970. g., kad notika pāreja no zirgu-roku darba uz traktorvilkmes darbināmām mašīnām.

25.6. tab. Traktoru un kombainu skaits un enerģētiskā jauda lauksaimniecībā

Gads	Traktori fiziskās vien., tūkst.	Labības kombaini, tūkst.	Linu kombaini, gabali	Cukurbiešu novācamie kombaini, gab.	Kravas automašīnas, tūkst.	Visa enerģētiskā jauda, milj.ZS
1945.	1,1	-	-	-	0,4	...
1950.	3,3	0.1	54	-	2,2	...
1955.	7,9	1,6	...	...	6,0	...
1960.	13,3	2,0	166	11	8,3	1,7
1965.	19,6	3,7	...	962	11,6	2,6
1970.	29,1	6,1	374	1010	15,4	4,2
1975.	32,2	7,0	418	873	18,8	6,3
1980.	32,8	6,8	337	1265	20,9	8,2
1985.	36,7	7,7	330	850	24,6	10,8

Avots: Latvijas PSR tautas saimn., 1962; Агропроизв. комплекс Латв. ССР, 1986.

Līdzās augsnes strādāšanas mašīnām strauji palielinājās arī graudu, linu, cukurbiešu un kartupeļu novākšanas kombainu skaits. Labības kombaini tika ieviesti ražošanā ar 1950. gadu, jau 1975. g. to skaits sasniedza 7000 un tad nostabilizējās. Ja 1960. gadā uz vienu labības kombainu bija 304 ha graudu sējumu, tad 1970. g. – vairs tikai 94 hektāri, un apmēram šādā līmenī palika ilgu laiku. 1960. g. ar kombainiem kolhozos novāca 25% un padomju saimniecībās – 45% labības, bet jau 1970. g. – praktiski visus graudus.

Kombainus strauji ieviesa arī cukurbiešu novākšanā. Ja 1965. g. šos darbus kombaini veica 29% no visas cukurbiešu platības, tad jau pēc 5 gadiem – 89%, bet 1985. g. – 92%.

Lēnāk kombainus ieviesa kartupeļu novākšanā. 1965. g. ar tiem novāca 3% stādījumu, 1975. g. – jau 54%, un apmēram šāds līmenis palika līdz 1985. g..

Kopumā augkopībā roku darbu atvietošana ar mašīnām noritēja sekmīgi. 80. g. jau gandrīz visi darbietilpīgie procesi tika veikti ar mehānismiem. Lēnāk mehanizācijas process attīstījās lopkopībā, pie tam dažādos darba veidos atšķirīgi. Tas bija tāpēc, ka daļa produktīvo lopu bija izvietoti jaunuzceltās fermās un kompleksos, kur visi darba procesi bija mehanizēti, turpretī otra daļa novecojušās mītnēs, kurās darbus mehanizēt bija grūti vai pat neiespējami. Sakarā ar to 1985. g. liellopu fermās ūdens padeve bija mehanizēta par 95%, mēslu iztīrīšana – par 74%, bet barības padeve – tikai 31% fermās. Cūku fermās ūdens padeve bija mehanizēta par 95%, mēslu iztīrīšana – 90%, barības izdalīšana – 60% [12]. Visaugstākā mehanizācijas pakāpe bija putnu fabrikās, bet zemākā – aitu fermās. Lauksaimniecības darbu mehanizācijas īpatnības noteica valdošais uzskats, ka šis process veicams tikai tad, ja ir ļoti plaši tīrumi vai arī fermas ir ne mazāk kā 200 liellopiem. Par darbu mehanizāciju mazākās ražošanas vienībās tika domāts maz.

Lauksaimniecības ķimizācija

Līdztekus lauksaimniecības mehanizācijai attīstījās arī tās ķimizācija. Pirmskara līmenis tika sasniegts jau 1950. g., un pēc tam tas turpināja strauji augt. Sevišķi liels kāpums minerālmēslu piegādē bija 60. g., kad tā gandrīz trīskāršojās. Divdesmit

septiņu gadu laikā, no 1960. līdz 1985. g. lauksaimniecībai piegādātie minerālmēslu daudzumi pieauga vairāk kā 4,8 reizes. Rēķinot uz 1 ha tīrumu, palielinājās no 67 uz 287 kg (25.7. tab.). Latvija minerālmēslu patēriņa ziņā izvirzījās pirmo 20 pasaules valstu vidū. Minerālmēsli astoņdesmitajos gados deva divas trešdaļas no visa augsnē iestrādātā mēslojuma.

Taču minerālmēslu izmantošanas efektivitāte nebija visai augsta – pēc autora un citu speciālistu aprēķiniem uz 1 centneru minerālmēslu tīrvielas ieguva vidēji ap 3,0-3,6 cnt graudu vai arī 4,0-4,5 cnt barības vienību, kas bija apmēram 50-60% no teorētiski iespējamā [3]. Pa gadiem minerālmēslu atdeve bija svārstīga: laika apstākļu ziņā labvēlīgos gados minerālmēslu efektivitāte bija ievērojami lielāka, turpretim laika apstākļu ziņā nelabvēlīgos gados – mazāka.

25.7. tab. Minerālmēslu piegāde lauksaimniecībai un iestrādātie organisko mēslu daudzumi

Gadi	Minerālmēslu piegāde lauksaimniecībai, tīrvielās		Iestrādātie organiskie mēsli, tonnās	
	tūkst. tonnas	kg uz 1 ha	kopā	uz 1 ha
1960.	108	67,0	9148	6,0
1965.	189	113,4	7414	4,6
1970.	292	196,4	10852	7,6
1975.	347	220,7	16707	11,1
1980.	358	219,1	15878	9,9
1985.	469	287,2	18834	12,0
1987.	525	321,4	...	...

Avots: Latvijas PSR lauksaimniecība. CSP, 1976., 1981., 1990. g.

Minerālmēslu izmantošanas nepietiekamā atdeve izskaidrojama ar vairākiem faktoriem: minerālmēslu kvalitāte nebija pietiekoši augsta, tos piegādāja neiesaiņotus, vaļējā veidā, kas radīja lielus masas zudumus. Trūka minerālmēslu noliktavu, kas arī izsauca zudumus uzglabāšanas laikā. Minerālmēslus ne vienmēr piegādāja pareizās proporcijās, tos nevarēja sajaukt augsnes īpašībām atbilstošās attiecībās attiecīgo komponentu trūkuma dēļ. Un beidzot – nebija arī kvalitatīvu izsējas mašīnu, tos nevarēja precīzi iestrādāt augsnē vajadzīgās devās un vajadzīgā dziļumā. Tamdēļ minerālmēslu efektivitāte nebija tik liela, cik varēja sagaidīt.

Atšķirībā no minerālmēsliem sagatavoto organisko mēslu daudzumi pieauga tikai līdz 70. gadiem un tad stāvēja uz vietas. Teorētiski tie bija 10-12 tonnas uz hektāru, kas ir pietiekoši augsnes auglības noturēšanai nemainīgā līmenī. Taču jāievēro, ka to kvalitāte visumā nebija apmierinoša, jo pie lielajām fermām sagatavoja galvenokārt šķidrmēslus, bet pie mazajām fermām trūka kvalitatīvu mēslu krātuvju, kā rezultātā bija lieli mēslojuma zudumi. Arī organiskie mēsli nedeva vajadzīgo atdevi, galvenokārt cilvēku mazās ieinteresētības, kā arī to nozīmes pilnīgas neizpratnes dēļ.

Lauksaimniecības zinātne un izglītība

Lauksaimniecības zinātnes stāvoklī un attīstībā Latvijā krasi izdalījās mūsu iepriekš minētie padomju valsts pārveidošanas posmi. Staļinisma kulminācijas periodā zinātne pilnīgi bija pakļauta marksisma-ļeņinisma dogmām un pieņēmumam, ka

zinātnes augstākie sasniegumi ir ietverti Marksa, Engelsa, Ļeņina un Staļina darbos un zinātnieku uzdevums ir tikai izskaidrot marksisma-ļeņinisma tēzes ievērošanu attiecībā uz konkrētām zinātnes nozarēm, piedot tām attiecīgam laika momentam atbilstošu iztulkojumu. Tika izvirzīti atsevišķi zinātnieki, kas bija ieguvuši Staļina atzinību un kuru publikācijas tika ierindotas tūliņ aiz marksisma-ļeņinisma klasiķu darbiem. Lauksaimniecībā tādi bija, piemēram, Viljamss un Lisenko, tautas selekcijā Mičurins, kuru darbi noteica virzienu zemkopības sistēmu un augseku jautājumā, bioloģijā un selekcijā. Sevišķi smags stāvoklis bija bioloģijas zinātnē, kur tika noliegti un kā „melu zinātne" nostādīti visi rietumu jaunākie sasniegumi. Neatzina zemes produktivitātes izpēti, jo valdīja dogma – *„nav slikta zeme, ir tikai slikti zemes apsaimniekotāji"*. Pilnīgi noliegta bija ar lauksaimniecības ražošanu un tirgu saistīto ekonomisko jautājumu izpēte.

Pēc 1953. g. samērā ātri notika kardinālas izmaiņas. Iemesli bija meklējami padomju varas centienos ieņemt pasaulē vadošas valsts stāvokli, kas nebija iespējams bez rūpniecības, it sevišķi kara un kodoltermiskās rūpniecības izveidošanas, kosmosa apgūšanas un valsts izvirzītās ekonomiskās varenības programmas īstenošanas. Tas nebija panākams bez zinātnisko pētījumu paplašināšanas, dodot zinātniekiem lielāku rīcības brīvību un neprasot vairs noteiktās tehniskās zinātnēs pamatoties tikai uz marksisma-ļeņinisma tēzēm, bet gan uz konkrētiem pētījumiem.

Kosmosa apgūšanas laukā bija jānoskaidro cilvēka dzīves un darbības iespējas ārpus zemes, kas piespieda atteikties no sastingušām dogmām bioloģijā un ietekmēja šīs nozares attīstību arī lauksaimniecībā. Pārejas laikā publiski atteicās no Lisenko mācības un pasludināja zinātnisko pētījumu brīvību dabaszinātnēs. Pieņemot jauno komunistiskās partijas programmu 1962. g., tajā jau ietvēra tēzi par zinātnes un tehnikas nozīmi sabiedrības attīstībā. Ar 1964. g. sākās strauja zinātnes un izglītības attīstība Padomju Savienībā, tai skaitā arī Latvijas Republikā.

Lauksaimniecībā izveidoja vienotu izglītības sistēmu, aptverot lauksaimniecības profesionāli tehniskās skolas, tehnikumus, lauksaimniecības vidusskolas un augstāko mācību iestādi – Latvijas Lauksaimniecības akadēmiju (LLA) Jelgavā. Pēdējā izveidojās par ļoti plašu augstskolu ar daudzām fakultātēm: Agronomijas, Zooinženieru, Veterinārijas, Lauksaimniecības mehanizācijas, Lauksaimniecības ekonomikas, Hidromeliorācijas un Zemes ierīcības, Pārtikas rūpniecības tehnoloģijas. Latvijas Lauksaimniecības akadēmija kļuva par galveno jauno speciālistu sagatavošanas, kā arī esošo speciālistu kvalifikācijas celšanas un zinātnisko darbinieku sagatavošanas iestādi Latvijā. Līdzās mācību darbam Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas mācību spēki risināja arī zinātniskās problēmas agrotehnikas, graudaugu un citu kultūru ražas palielināšanas, augsnes zinību, agroķīmijas, augsnes pilnveidošanas, augu aizsardzības, dzīvnieku ēdināšanas, zemes ierīcības un meliorācijas nozarēs un piedalījās kultūraugu un mājdzīvnieku selekcijā, kā arī citu problēmu risināšanā.

Lauksaimniecības zinātniskās pētniecības darbs koncentrējās galvenokārt zinātniskās pētniecības institūtos un tiem pakļautajās selekcijas, zinātnes un izmēģinājumu stacijās un saimniecībās. Latvijā bija šādi zinātniskās pētniecības institūti: Zemkopības (vēlāk Zemkopības un lauksaimniecības ekonomikas), Lopkopības un veterinārijas, Lauksaimniecības mehanizācijas un elektrifikācijas; še bija arī Vissavienības meliorācijas un ūdenssaimniecības polimēru zinātniskās pētniecības institūta nodaļa. 1988. g. Zemkopības un lauksaimniecības ekonomikas

institūts sadalījās, un izveidojās patstāvīgi Zemkopības institūts un Valsts agrārās ekonomikas institūts un Republikāniskā lauksaimniecības un projektēšanas stacija, pie kuras bija zinātnieku grupa augsnes agroķīmijas jautājumos. Bez tam Latvijā darbojās arī Vissavienības augu aizsardzības institūta Baltijas filiāle. Lauksaimniecības ekonomikas jautājumos darbojās arī Latvijas Zinātņu Akadēmijas Ekonomikas institūts.

Latvijas Zemkopības zinātniskās pētniecības institūts (vienu brīdi arī Latvijas Zemkopības un lauksaimniecības ekonomikas zinātniskās pētniecības institūts „Agra") risināja augsnes zinību un kartogrāfijas, zemes kadastra un zemes izmantošanas, kultūraugu selekcijas un sēklkopības, pļavu un ganību uzlabošanas, agroķīmijas, augsnes mēslošanas un kaļķošanas, agrotehnikas, augseku pilnveidošanas, augu aizsardzības un nezāļu apkarošanas, kā arī augkopības un lopkopības ekonomikas jautājumus. Institūts koordinēja arī „Racionālas lauksaimniecības sistēmas" izstrādāšanu republikā 1985. g. Institūta sistēmā ietilpa 10 selekcijas un izmēģinājumu stacijas un saimniecības (25.8. tab.).

Latvijas Lopkopības un veterinārijas zinātniskās pētniecības institūts risināja mājlopu selekciju, augstražīgu ganāmpulku izveidošanas, lopbarības sagatavošanas un lopbarības normu izstrādāšanas, mājdzīvnieku slimību izpētes un apkarošanas jautājumus. Izstrādāja lopkopības informācijas sistēmu „Selekss". Institūta sistēmā ietilpa 5 selekcijas un izmēģinājuma stacijas un saimniecības.

Latvijas Lauksaimniecības mehanizācijas un elektrifikācijas zinātniskās pētniecības institūts risināja jaunu augkopības un lopkopības produkcijas ražošanas tehnoloģiju izstrādes un esošo tehnoloģiju pilnveidošanas jautājumus. Sevišķu uzmanību veltīja lieljaudas tehnikas izmantošanas iespēju izpētei, izstrādāja jaunu rupjās lopbarības sagatavošanas tehnoloģiju, mašīnu sistēmu govju lielfermām 400, 600 un 800 stāvvietām, kā arī lielfermām 6000 nobarojamiem jaunlopiem.

Vissavienības meliorācijas un ūdenssaimniecības polimēru zinātniskās pētniecības institūts risināja zinātniskās un tehniskās problēmas par polimēru materiālu un konstrukciju izveidošanu un ieviešanu meliorācijā un ūdenssaimniecībā, par plastmasu drenāžas sistēmu izbūvēšanu, par laistīšanas normu noteikšanu dārzeņiem.

Selekcija, sākotnējā sēklkopība, agrotehnikas jautājumu risināšana un augstražīgu ganāmpulku izveidošana bija koncentrēta galvenokārt selekcijas un izmēģinājumu stacijās un saimniecībās.

25.8. tab. Zemkopības un lopkopības nozaru selekcijas un izmēģinājumu stacijas un saimniecības (selekcijas un izmēģin. saimn. arhīvs)

Stacija, saimniecība	Darbības pamatvirzieni
Zemkopības nozarē	
Skrīveru izmēģinājumu saimniecība	1. Daudzgadīgo zāļu sākotnējā sēklkopība un agrotehnika 2. Graudaugu sākotnējā sēklkopība
Priekuļu selekcijas un izmēģinājumu stacija	1. Kartupeļu selekcija, sākotnējā sēklkopība 2. Kartupeļu agrotehnika 3. Ziemas rudzu, miežu, zirņu selekcija un sākotnējā sēklkopība 4. Daudzgadīgo zāļu selekcija un sākotnējā sēklkopība
Stendes selekcijas un izmēģinājumu stacija	1. Ziemas un vasaras kviešu selekcija un sākotnējā sēklkopība 2. Alus miežu un auzu selekcija un sākotnējā sēklkopība 3. Daudzgadīgo zāļu sākotnējā sēklkopība 4. Kartupeļu sākotnējā sēklkopība 5. Kultūraugu agrotehnika
Mežotnes selekcijas un izmēģinājumu stacija	1. Cukurbiešu selekcija un agrotehnika 2. Cukurbiešu, graudaugu, pākšaugu, zālāju sākotnējā sēklkopība
Pūres dārzkopības izmēģinājumu saimn.	1. Augļkoku un ogulāju šķirņu izpēte, agrotehnika, veselīga stādāmā materiāla izveidošana 2. Dārzeņu selekcija un agrotehnika
Dobeles augļkopības izmēģinājumu saimn.	1. Augļaugu selekcija 2. Graudaugu, daudzgadīgo zālāju, krustziežu sēklkopība
Viļānu selekcijas un izmēģinājumu stacija	1. Linu selekcija, agrotehnika, tehnoloģija 2. Graudaugu, kartupeļu sākotnējā sēklkopība
Ogres dārzkopības izmēģinājumu saimn.	1. Augļkoku un ogulāju agrotehnika 2. Dārzeņu selekcija
Lejaskurzemes izmēģinājumu stacija	1. Lopbarības sakņaugu agrotehnika un sēklkopība
Atbalsta punkts „Iedzēni"	1. Augļkoku selekcija
LLA mācību un pētniecības saimniecība „Vecauce"	1. Gaudaugu, kartupeļu, daudzgadīgo zāļu sākotnējā sēklkopība 2. Doktorantu un mācībspēku pētnieciskā darba bāze 3. Studentu apmācības bāze
LLA mācību un pētniecības saimniecība „Pēterlauki"	1. Doktorantu un mācībspēku pētnieciskā darba bāze
Lopkopības nozarē	
Valsts zinātniskās pētniecības saimniecība „Sigulda"	1. Mājlopu selekcija (liellopu, cūku, aitu) 2. Lopu audzēšanas, turēšanas, ēdināšanas izmēģinājumi 3. Lopu slimību apkarošanas jautājumu izstrāde 4. Mājlopu ciltskodola izveidošana
Valsts zinātniskās pētniecības saimniecība „Krimulda"	1. Tīršķirnes ganāmpulka pilnveidošana (liellopi, cūkas) 2. Selekcijas darbs zvērkopībā 3. Lopu turēšanas, barošanas izmēģinājumi
Valsts lopkopības izmēģinājumu stacija „Lielplatone"	1. Liellopu un cūku selekcija, ģenētiskā potenciāla paaugstināšana 2. Leikozes apkarošanas jautājumu izstrādāšana 3. Cūku infekcijas slimību izpēte, apkarošana 4. Kultūraugu (kviešu, miežu, lopbarības pupu u.c.) selekc.
Valsts lopkopības izmēģinājumu stacija „Jaunpils"	1. Melnraibo liellopu selekcija 2. Liellopu ģenētiskā potenciāla izvērtēšana 3. Augstvērtīgu buļļu izaudzēšana 4. Vielmaiņas procesa fizioloģiskie un patoloģiskie pētīj.
Valsts lopkopības izmēģinājumu stacija „Latgale"	1. Dažādu šķirņu liellopu hibridizācijas efektivitātes izpēte 2. Cūku šķirņu pilnveidošana 3. Aitu selekcija 4. Putnu selekcija
LLA mācību un pētniecības saimniecība „Vecauce"	1. Latvijas brūnās šķirnes govju, Latvijas baltās šķirnes cūku, Latvijas tumšgalves šķirnes aitu ganāmpulku izkopšana 2. Mājdzīvnieku ēdināšanas metožu pilnveidošana

Zinātniskās pētniecības iestāžu sistēma deva iespēju:

- izveidot republikā kultūraugu selekcijas un sēklkopības sistēmu;
- veikt sistemātisku darbu mājlopu šķirnības uzlabošanai un augstražīgu ganāmpulku izveidošanai;
- izveidot daudzas jaunas augstražīgas graudaugu, kartupeļu, cukurbiešu, daudzgadīgo zālāju šķirnes.

Augkopības kultūru selekcijā un sēklkopībā bija izveidota šāda sistēma:

- selekciju veica zinātniskās iestādes – institūti, selekcijas stacijas, Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas zinātniskie darbinieki;
- šķirņu pārbaudi veica Lauksaimniecības kultūraugu šķirņu salīdzināšanas Valsts komisija un šķirņu salīdzināšanas iecirkņi;
- sākotnējo sēklkopību, elites un pirmā ataudzējuma sēklu ražošanu – zinātniskās pētniecības institūti, selekcijas stacijas, LLA mācību un pētījumu saimniecības;
- elites un pirmā ataudzējuma sēklu pavairošanu – specializētās sēklaudzēšanas saimniecības;
- otrā un turpmāko ataudzējumu sēklu pavairošanu – specializētās sēklaudzēšanas saimniecības, kolhozu un padomju saimniecību sēklkopības brigādes un nodaļas;
- sēklu šķirnes īpašību kontrole – rajonu agrorūpniecisko apvienību (pirms tam – lauksaimniecības pārvalžu) speciālisti un Valsts sēklu inspekcijas.

Tas deva iespēju izveidot graudaugu šķirnes ar 60-70 c no ha potenciālo ražību, kartupeļu šķirnes ar 350-400 c no ha un cukurbiešu hibrīdus ar 400-500 c no ha potenciālo ražību.

Lopkopībā uzlaboja Latvijas brūnās šķirnes govis ar potenciālo ražību 6000 kg piena gadā; radīja bāzi melnraibo govju īpatsvara palielināšanai, krustojot tās ar Holšteinas šķirnes vaislas buļļiem. Šķirnes lopu audzētavās atlasīja buļļu mātes tīršķirnes bullīšu ieguvei. Uzlaboja Latvijas baltās šķirnes cūkas ar potenciālo dzīvmasas pieaugumu 2 mēnešu vecumā 700 g diennaktī un barības patēriņu viena kg pieaugumam – 3.8 barības vienības. Putnkopībā selekcijas darbs bija vērsts uz putnu izveidošanu ar lielu ātraudzību un mazu barības patēriņu, kā arī augstu ķermeņa ēdamās daļas īpatsvaru.

Līdz ar to zinātne bija radījusi pamatu efektīvai lauksaimnieciskajai ražošanai.

25.4. Valsts zemes kadastrs un zemes vērtēšana

Viens no svarīgākajiem pasākumiem zemes racionālas izmantošanas nodrošināšanā lauksaimniecībā bija valsts zemes kadastra un zemes vērtēšanas darbu atjaunošana, metodikas izstrādāšana un darbu realizācija. Jau 24. nodaļā parādījām, ka Padomju Savienībā „atkušņa" periodā arvien vairāk zinātnieku norādīja, ka augsnes kartes gan satur plašu informāciju par zemi kā galveno ražošanas līdzekli, taču nespēj raksturot visu dabas apstākļu kompleksu, kurā ietilpst dažādās zemes dabīgās un tehnoloģiskās īpašības, un tamdēļ nepieciešams atjaunot valsts zemes kadastru. Sevišķi plaši šī doma attīstījās rietumu savienotajās republikās – Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, Baltkrievijā, Ukrainā, Krievijas Federācijas rietumos (Ļeņingradā), tāpat arī

Maskavā un citur. Latvijā jau 1957.-1959. g. šo ideju plaši izvirzīja profesors K.Brīvkalns un viņa „skola", izstrādādama metodiku augšņu agronomiskās kvalitātes noteikšanai [4; 5; 6; 7]. Profesora K.Brīvkalna nopelns ir Latvijas PSR valdības iepazīstināšana ar šo metodiku, kā arī panākšana, lai metodiku pieņemtu un valdība zemes vērtēšanas uzsākšanai izdalītu līdzekļus.

Zemes vērtēšanas sistēma Latvijā veidojās pakāpeniski. Sākuma periodā, galvenokārt politisku apsvērumu dēļ, uzsvars bija uz augšņu agronomisko īpašību noskaidrošanu. Tikai tad, kad šim jautājumam pievērsās PSRS Lauksaimniecības ministrijas Galvenā zemes ierīcības pārvalde, 1967. g. izveidotais Valsts zemes resursu institūts (GIZR) un arī citi institūti, zemes resursu izpēte ieguva oficiālu skanējumu. Sevišķi liela nozīme bija PSRS Augstākā Padomē 1968. g. pieņemtajiem „PSR Savienības zemes likumdošanas pamatiem", kuros bija norādīts, ka racionāla un efektīva zemes resursu izmantošana pilnībā iespējama tikai tad, ja ir ieviests zemes kadastrs. Zemes likumdošanas pamatos bija arī norādīts, ka valsts zemes kadastrs ietver sevī zemes lietotāju reģistrāciju, zemes uzskaiti, augsnes bonitēšanu un zemes ekonomisko vērtēšanu. Līdz ar to zemes kadastrs kļuva it kā par PSKP agrārās politikas sastāvdaļu, un līdz ar to atkrita pret to vērstie uzbrukumi.

Vēl tālāk gāja PSRS Ministru padomes 1977. gada 10. jūnija lēmums „Par valsts zemes kadastra vešanas kārtību". Tas paredzēja dokumentāciju, kādā ietverami valsts zemes kadastra rezultāti: a) lauksaimniecības uzņēmuma, b) rajona, c) autonomās un savienotās republikas un d) PSR Savienības zemes kadastrs. GIZR izstrādāja un valdība apstiprināja arī vienotā PSRS kadastra pamatprincipus.

Valsts zemes kadastra pasākumos Latvijā izšķiramas trīs zemes vērtēšanas kārtas:

- pirmā kārta 1959.-1968. gadā – veica visu lauksaimniecībā izmantojamo zemju augsnes kartēšanu un zemes vērtēšanu, izgatavoja kolhozu un padomju saimniecību augsnes, tā arī zemes vērtēšanas kartes mērogā 1: 10000, iezīmēja noskaidrotās augsnes, kā arī zemes novērtējuma kontūras, uzrādot augsnes paraugu ņemšanas un analīžu ņemšanas vietas, kā arī izdalīto zemes novērtējuma kontūru novērtējuma rādītājus, pievienojot kontūru aprakstus. Sagatavoja arī augsnes izpētes un zemes vērtēšanas arhīva un saimniecībām izsniedzamos teksta un skaitļu materiālus – aprakstus;
- otrā kārta 1971.-1978. gadā – tika veikta pāreja uz zemes kvalitātes vērtēšanu, izdarīja pirmās kārtas karšu un tajās parādīto zemes novērtējuma kontūru un novērtējuma korektūra, pārskatot to visās starplaikā starp pirmo un otro kārtu meliorētās zemēs, un pēc vajadzības arī citās zemēs. Izgatavoja Republikas zemes ierīcības projektēšanas institūta arhīvā un saimniecībām izsniedzamās kartes un apraksta materiālus;
- trešā kārta 1981.-1991. g. – tika pilnveidota Latvijas augšņu klasifikācijas sistēma un zemes vērtēšanas metodika, nostabilizēts augšņu saraksts, paplašinātas augsnes mehāniskā sastāva grupas (līdz 7), sastādītas jaunas vērtēšanas darba tabulas, ievērojot zemes iekultivēšanas pakāpi, kā arī dots katras iekultivēšanas pakāpes raksturojums. Līdzās zemes vispārējam novērtējumam zemes novērtējuma kartēs parādīja noderīguma pakāpi graudaugu, kartupeļu, cukurbiešu (vai linu) audzēšanai;

Pirmajā kārtā zemes vērtēšanā līdztekus K.Brīvkalnam iesaistījās šīs grāmatas autors, kā arī augsnes zinātnieks R. Stalbovs. Vērtēšanas uzdevums tika paplašināts,

bez augsnēm ievērojot arī citas zemes kvalitāti noteicošas īpašības – reljefu un valdošo nogāzes slīpumu, dabīgo vai ar cilvēka darbību nokārtoto ūdens režīmu, izdalītās kontūras platību un konfigurāciju, akmeņainību, augsnes mehānisko sastāvu virskārtā un apakškārtā, zemes iekultivēšanas pakāpi un nodrošinātību ar augu barības vielām – fosforu, kāliju, slāpekli un mikroelementiem. Deva arī zemes vērtēšanas definīciju: zemes kvalitātes vērtēšana ir salīdzinoša metode, ar kuru nosaka konkrētas zemes kontūras augšņu un citu dabas apstākļu noderīgumu pašreizējai lauksaimniecības ražošanai. Zemes gabala salīdzinošo kvalitāti izsaka skaitliski viegli uztveramā veidā zemes novērtējuma klasēs un ballēs (procentos). Labākās zemes iedalīja no 1. līdz 4.klasei ar 100-70 ballu novērtējumu, vidējās – 6.klasē ar 41-50 ballu novērtējumu, sliktākās aramzemes – 8.-9.klasē ar 28-15 ballu, bet dabīgās pļavas un ganības 9.-10.klasē ar 19-5 ballu novērtējumu [5; 6; 7].

Otrajā kārtā zemes kvalitātes vērtēšanā izstrādāja un ieviesa jaunas darba tabulas, ievērojot pirmās kārtas pieredzi un pāreju no augsnes agronomiskās kvalitātes noteikšanas uz zemes kā galvenā lauksaimniecības ražošanas līdzekļa kvalitātes vērtēšanu. Precizēja zemes vērtēšanas tabulu, tāpat arī zemes iekultivēšanas pakāpes rādītājus. Sakarā ar to, ka ar valdības lēmumu jau 1961. g. bija nodibināts agroķīmiskais dienests, kas no zemes vērtēšanas darbiem bija pārņēmis augšņu agroķīmisko izpēti un kartēšanu, galīgi precizēja zemes vērtēšanas un augšņu agroķīmiskā dienesta veikto augsnes izpētes materiālu izmantošanu zemes vērtēšanas darbos. Izdarīja pilnīgu zemes vērtēšanu visos objektos, kas bija meliorēti pēc pirmās zemes vērtēšanas kārtas, nosakot novērtējumu atbilstoši jaunajiem principiem, kā arī pārskatīja nemeliorēto zemju novērtējumu. Visas saimniecības saņēma otrās kārtas zemes novērtējuma kartogrāfiskos un teksta materiālus.

Trešajā kārtā pēc profesora K. Brīvkalna nāves zemes vērtēšanas darbu metodisko vadību uzņēmās profesors (tolaik zinātņu kandidāts) A. Boruks. Ievērojot uzkrāto zemes kvalitātes vērtēšanas pieredzi, viņš kopā ar I. Gemsti papildināja Latvijas Republikas augšņu sarakstu, piegriežot lielāku vērību republikā plaši izplatītajam glejošanās procesam. Augšņu mehāniskā (granulometriskā) sastāva grupas palielināja līdz septiņām. A. Boruka vadībā veica zemes kvalitātes vērtēšanas metodikas saskaņošanu ar tolaik izstrādāto Vissavienības zemes vērtēšanas metodiku. Kā aktuāla toreiz izvirzījās t.s. **ražošanas pieeja** – atziņa, ka zemes vērtēšanai ir pakļaujams katrs atsevišķais zemes gabals (kontūra, tās plānā uzrādītā daļa), kas izmantošanas ziņā ir vienveidīga un piemērota konkrēta kultūrauga audzēšanai. Katrs zemes gabals tika apsekots dabā, uz lauka noskaidrojot izdalāmo zemes kontūru un iezīmējot to zemes novērtējuma kartē mērogā 1: 10000. Pie tam plaši izmantoja arī no zemes pavadoņiem uzņemtās distancionālās uzmērīšanas melnbaltās un krāsainās fotoainas. Atbilstoši šai pieejai, zeme tika uzlūkota kā lauksaimniecības ražošanas resurss un vides komponents.

Atbilstoši metodikai, zemes kvalitātes vērtēšanas rezultātā parādīja zemes kopējos un parciālos (konkrētu kultūraugu audzēšanas iespēju) novērtējumus. Kā kopējie novērtējumi parādījās: a) pēc zemes produktivitātes (vidēji no viena augsekas hektāra iegūstamais produkcijas daudzums), b) pēc izmaksu atmaksāšanās rādītāja un c) pēc diferenciālā ienākuma. Pēdējo divu rādītāju aprēķināšanai iepriekš bija jāaprēķina produkcijas vērtība noteiktās cenās, kā arī uz hektāra nepieciešamās ražošanas izmaksas.

Parciālos novērtējumus noteica atkarībā no zemes gabala noderīguma attiecīgā kultūrauga audzēšanā. Pie tam izdalīja šādas grupas: I – labi piemērotas, II – piemērotas, III – nosacīti piemērotas un IV – nepiemērotas zemes. Latvija, vadoties no vietējiem dabas apstākļiem, parciālos novērtējumus izdalīja: a) graudaugiem, b) kartupeļiem un c) cukurbietēm vai liniem, raugoties, kādā specializācijas zonā attiecīgais zemes kvalitātes novērtējums tika veikts. Parciālā novērtējuma rezultātus parādīja arī zemes novērtējuma kartēs, pie kam noderīguma grupu graudaugiem parādīja ar romiešu cipariem, kartupeļiem ar aplīti un cukurbietēm vai liniem – ar trijstūri (25.9. tab.).

25.9. tab. Zemes noderīguma grupa kultūraugu audzēšanai

Noderīguma grupa	Apzīmējums kartē		
	Graudaugi	Kartupeļi	Cukurbietes vai lini
Labi piemērots zemes gabals	I	●	▼
Piemērots zemes gabals	II	◐	▼
Nosacīti piemērots zemes gabals	III	○	▽

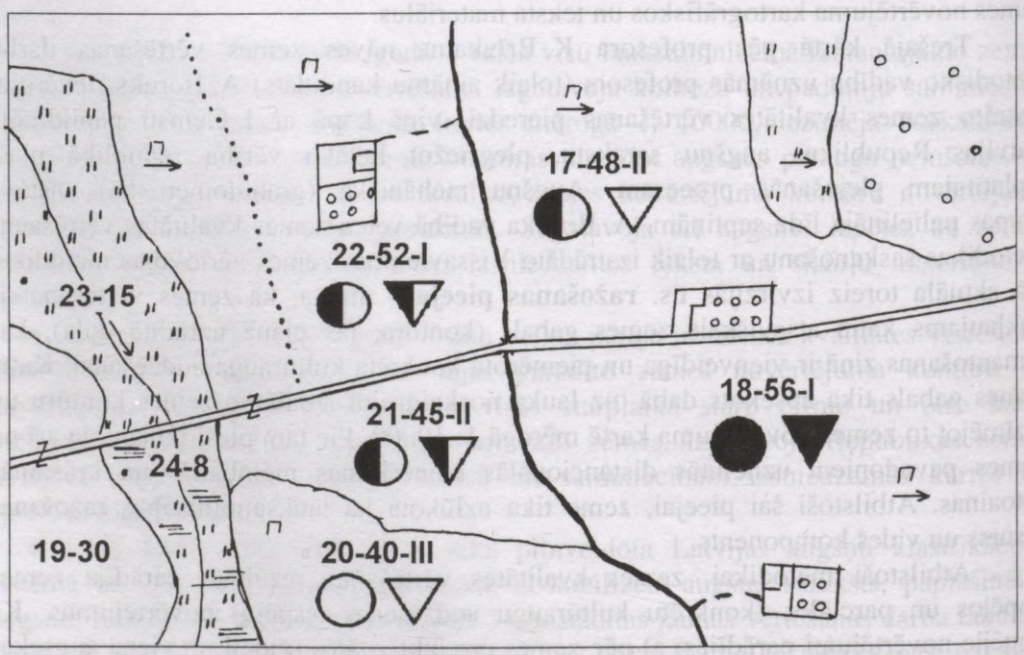

Apzīmējumi: 22-52-I, kur 22 - zemes gabala numurs, 52 - zemes novērtējums ballēs, I - noderīguma pakāpe graudaugu audzēšanai, ◐ - noderīguma pakāpe kartupeļu audzēšanai, ▼ - noderīguma pakāpe linu audzēšanai, ⊓ - tīrums, ⊓→ - meliorēts tīrums, ıı - pļava, „" - mežs, ⁄ ⁄ - lauku ceļš, = - ceļš ar cieto segumu

25.2. att. **Zemes novērtējuma karte (fragments)**

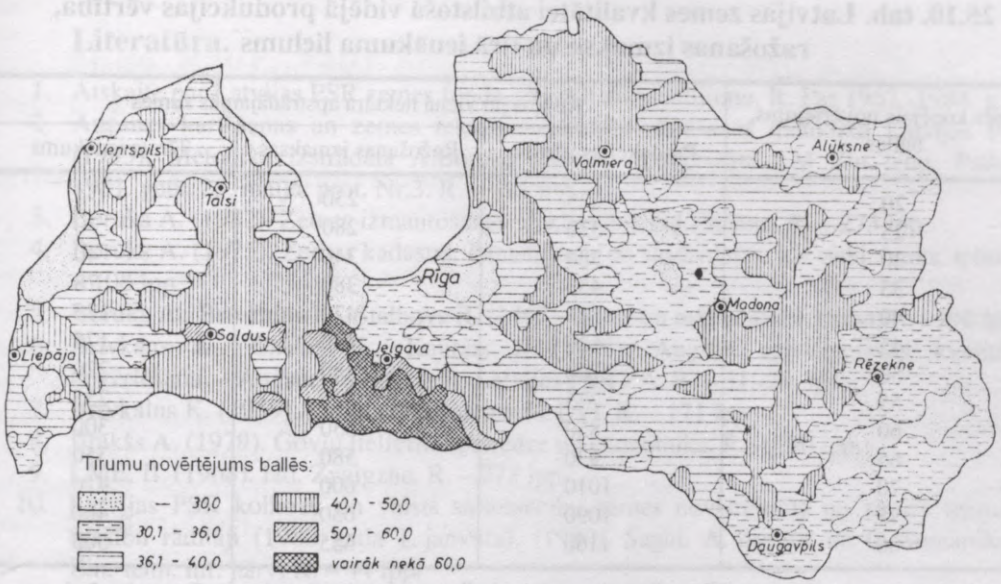

25.3. att. **Tīrumu kvalitātes novērtējums Latvijā (1885. g., ballēs)**

Zemes novērtējuma kartes fragments parādīts 25.2. attēlā. Kartē parādītas tikai konkrētam kultūraugam labi piemērotas, piemērotas un nosacīti piemērotas zemes, bet nepiemērotās zemes bija bez noderīguma grupas uzrādīšanas.

Aprēķinot kopējos zemes kvalitātes novērtējuma rādītājus bija nepieciešams dažādas kvalitātes zemēs iepriekš veikt rindu aprēķinus par visā rotācijas periodā no augsekas hektāra vidēji iegūstamo produkcijas daudzumu, kā arī savākt datus par konkrētu kultūraugu ražošanas izmaksām atbilstošu ražības līmenim. Minētos aprēķinus zemes vērtēšanas vajadzībām veica šī darba autors, un tie tika publicēti grāmatās „Zemes izmantošanas efektivitāte", „Augsnes kartēšanas un saimniecības iekšējas zemes vērtēšanas darbu metodika", „Zemes vērtēšanas metodika" un citās, piesaistot arī citus atbilstošus speciālistus. Aprēķinos plaši izmantoja matemātiskās statistikas metodes, kā arī speciāli izveidotus saimniecību modeļus ar konkrētam augsnes tipam, augsnes granulometriskam sastāvam un zemes iekultivēšanas pakāpei atbilstošu sējumu struktūru, kultūraugu vidējo ražību, nepieciešamo izmaksu lielumu. Modelis tika uzlūkots kā palīglīdzeklis, ar kura palīdzību iespējams vieglāk un pēc iespējas tuvāk īstenībai aprēķināt konkrētai zemes novērtējuma klasei atbilstošo vidējo ilglaicīgo rādītāju. Līdz ar to ar izveidoto modeļu palīdzību bija iespējams tuvoties tam vidējam lielumam, kas raksturoja noteiktu zemes novērtējuma klasē ietilpstošu zemes kvalitātes grupu atkarībā no tās dabas apstākļiem, un aprēķināt tam atbilstošu novērtējuma tarifu [3; 18; 19].

Izmantojot sastādītos modeļus, regresijas vienādojumus, kā arī lineārās programmēšanas metodiku, autoram kopā ar piesaistītiem speciālistiem izdevās aprēķināt nevien zemes kvalitātei atbilstošus lauksaimniecības produkcijas apjomus, bet arī produkcijas vērtību, uz hektāru nepieciešamās ražošanas izmaksas un zemes kvalitātei atbilstošu tīrā ienākuma lielumus, kas parādīti 25.10. tabulā.

25.10. tab. Latvijas zemes kvalitātei atbilstošā vidējā produkcijas vērtība, ražošanas izmaksu un tīrā ienākuma lielums

Zemes kopējais novērtējums, balles	Rubļos no viena hektāra apstrādājamās zemes		
	Produkcijas vērtība	Ražošanas izmaksas	Tīrais ienākums
20	225	230	-5
25	310	280	30
30	380	340	40
35	458	380	78
40	545	420	125
45	625	450	175
50	700	480	220
55	775	520	255
60	850	550	300
65	930	580	350
70	1010	600	410
75	1090	630	460
80	1160	655	505

Avots: Autora aprēķins par 80. gadiem, izmantojot kolhozu un padomju saimniecību gada pārskatus

Taču abu veidu aprēķini parādīja kopējo tendenci: Latvijā lauksaimniecības ražošana sekmīgi spēj attīstīties tikai uz vidējas un labas kvalitātes zemēm. Rajoniem un saimniecībām ar nelabvēlīgiem dabas apstākļiem un zemu zemes kvalitāti (novērtējums zem 22-25 ballēm) ražošana nes zaudējumus, bet apmierinoša rantabilitāte (vismaz 20-25%) pie vidēja ražošanas līmeņa parasti bija tikai saimniecībās ar vidējo zemes novērtējumu 35 un vairāk balles. Tas nozīmēja, ka 80. gados Latvijā, gluži tāpat kā lielākā daļā pasaules valstu, lauksaimnieciskā ražošana varēja attīstīties tikai ar valsts atbalstu, garantējot svarīgākiem produkcijas veidiem (parasti maizes labības, piena, gaļas) noteiktas cenas, kā arī izdarot reģionālas piemaksas lauksaimniecībai rajonos ar nelabvēlīgiem dabas apstākļiem.

Pamatojoties uz še aprakstītajiem iegūtajiem datiem, tika sastādītas zemes vērtēšanas tabulas – atsevišķi a) aramzemei, dārziem un kultivētām ganībām un b) dabīgām pļavām un ganībām. Pa gadiem, nobeidzot zemes vērtēšanas darbus konkrētos rajonos, kā arī ar eksperta metodi noteicot jaunmeliorēto objektu novērtējumu, izdeva apkopojumu par zemes kvalitātes novērtējumu administratīvajos rajonos un tajos ietilpstošām lielsaimniecībām [10; 17].

Latvijas administratīvo rajonu un ciema padomju zemes kvalitātes novērtējums kartogrāfiski parādīts 25.3. attēlā.

Nozīmīgs darbs tika veikts arī zemes kvalitātes novērtējuma darbu mehanizācijā. Tika izstrādāta metodika un algoritmi visu nepieciešamo zemes vērtēšanas datu aprēķināšanai ar elektronu skaitļošanas mašīnām. Aprēķinus pa lielsaimniecībām veica un kopsavilkumus pēc autoru izstrādātām formām veica Latvijas PSR Agrorūpnieciskās komitejas Kolektīvas lietošanas Latvijas republikas skaitļošanas centrs, kas arī apkopoja materiālus un deva rekomendācijas to izmantošanai [19]. Līdz ar to zemes kvalitātes novērtēšanas darbi Latvijā ieguva plašu atzīšanu nevien PSRS, bet arī ASV. Var apgalvot, ka panākumi, kādi Latvijas lauksaimniecībā bija saskatāmi 1985.-1989. g., daļēji izrietēja arī no zemes vērtēšanas darbu plašas pielietošanas ražošanā.

Literatūra.

1. Atskaite par Latvijas PSR zemes fonda stāvokli un sadalījumu. R. Par 1967.-1988. g.
2. Augsnes kartēšanas un zemes iekšsaimnieciskās vērtēšanas metodika Latvijas PSR. (1983). Metodika izstrādāta A.Boruka vadībā. Apstiprināta LM Zin.-tehn. Padomē 1981. gada 25. maijā, prot. Nr.3. R. – 191 lpp.
3. Boruks A. (1982). Zemes izmantošanas efektivitāte. Izd.Zinātne. R. – 273 lpp.
4. Boruks A. (1975). Zemes kadastrs. Pamatojums un sastāvdaļas. LR nekl. lauks. tehn. R. – 108 lpp.
5. Boruks A., Brīvkalns K., Stalbovs R. (1967). Zeme un ražība. Izd.Liesma.R. – 198 lpp.
6. Brīvkans K., Cīrulis K., Kaurāts J. (1958). Augšņu agronomiskās kvalitātes novērtēšana. – Augsne un raža, VII. Latvijas PSR ZA. R. – 31.-29. lpp.
7. Brīvkalns K. (1959). Latvijas PSR augsnes. LVI. R. – 171 lpp.
8. Brakšs A. (1979). Govju lielfermu pieredze un ekonomika. R. – 190 lpp.
9. LME, II. (1968). Izd. Zvaigzne. R. – 773 lpp.
10. Latvijas PSR kolhozu un valsts saimniecību zemes novērtējuma un zemes tehnisko īpašību rādītāji (1980. gada 1. janvāra). (1980). Sagat. A. Boruks un G. Sumarokovs Zin.-tehn. inf. pārv. R. – 44 lpp.
11. Latvijas PSR Agrorūpnieciskais komplekss. Statistikas krājums (1986). R. – 312 lpp.
12. Latvijas PSR tautas saimniecība. Statistikas gadagrāmatas (1976.-1989.). Valsts Statistikas pārvalde. Krājumi par 1976.-1988. g.
13. Locmers M., Saharovs D., Stāvausis H. (1978). Zemes ierīcības projektēšana. R. – 270 lpp.
14. Meliorācijas attīstība Latvijā (1970). Autoru kolektīvs. R. – 324 lpp.
15. Par meliorācijas attīstību. PSKP CK 1966. g. maija Plēnums (1966). – Cīņa, 1966.
16. Treijs B., Voicehovskis G., Brakšs A., Strausmane L. (1963). Lauksaimniecības uzņēmumu un to ražošanas optimālie lielumi. R. – 196 lpp.
17. Zemes kopējā un daļējā novērtējuma rādītāji Latvijas PSR kolhozos un valsts saimniecībās 1987. g.1. janv. (1989). Sagat. A.Boruks un V. Niedre. Apstiprin.Latvijas Valsts Agrorūpnieciskā komit., Galv.zemes vērt.komisija 1988. g.6. dec. R. – 73 lpp.
18. Zemes vērtēšanas metodika (1991). Izstrād. A.Boruks un pieaicinātie. Apstipr. 1990. g.27. jūn., prot. Nr.5. R. – 54 lpp.
19. Борук А. Я., Кассалис Э. А. (1987). Автоматизированная система ведения земельного кадастра. Изд. Зинатне. Рига. – 238 с.
20. Бривкалн К.К. (1968). Исследования по созданию земельного кадастра в Латвийской ССР. Автореферат дисерт.на соиск ученой степени докт.с.-х.наук. Елгава. – 105 с.
21. Никонов А. А. (1995).Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.). Изд. Энциклопедия российских дер. Москва. – 574 с.
22. Тимофеев В.Г. (1973). Развитие расселения и планировка поселков в колхозах и совхозах в связи с преодолением различий между городом и деревней. – Интенсификация сельского хозяйства. Труды ЛСХА, вып.66.Елгава. – 3.-11.с.
23. Дифференциация закупочных цен на сельскохозяйственную продукцию в условиях Латвийской ССР . – Научный отчет Института Земледелия и экон. с.-х. 1975г. Руковод.темы к.э.н., с.н.с. А.Я.Борук. Р. Рукопись. – 17+26 с.
24. Kolhozu un padomju saimniecību gada pārskati par laiku 1970.-1988. g. LZLEZPI.
25. Selekcijas un izmēģinājumu saimniecību dati un analīzes. LZLEZPI.

26. Lauksaimnieciskā ražošana 1965.-1988. gadā

26.1. Lauksaimniecisko ražošanu ietekmējošo faktoru raksturojums

Iepriekšējās nodaļās redzējām, ka līdz ar Ņ.Hruščova nobīdīšanu pie malas un L.Brežņeva ievēlēšanu par PSKP CK ģenerālsekretāru Padomju Savienībā notika lielas pārmaiņas. Tām ceļu bija sagatavojuši jau Ņ.Hruščova laikmeta vēsturiskie notikumi – PSRS spēja pilnībā apgūt atomieročus, Suecas krīzes izsauktā brīvas pasaules šķelšanās, Ungārijas antisociālistiskās revolūcijas apspiešana un pirmo zemes mākslīgo pavadoņu palaišana orbītā ap zemi. Līdz ar šiem notikumiem pieauga arī PSRS pašapziņa un pašpaļāvība, un tā izvirzījās otrajā vietā, tūlīt aiz ASV kā pasaules varenākā militārā lielvalsts. Taču šo procesu visu laiku kavēja PSRS saimnieciskais vājums, it sevišķi lauksaimniecībā, kas noveda pie pārtikas problēmas saasināšanās un sistemātiska uztura produktu trūkuma, it sevišķi mazākās pilsētās un uz laukiem.

Hruščova ievadīto ražošanas resursu palielināšanas ceļu kavēja arī veco boļševiku mazais izglītības līmenis un mēģinājumi visu veikt kampaņas ceļā, ar entuziasmu aizvietojot un nomaskējot zināšanu trūkumu. Vecie boļševiki vēl stingri turējās savā vietā un stingri ievēroja partijas dogmas, kuras tomēr kavēja ražošanas attīstību. Taču jau ar 60. gadu otro pusi strauji pieauga specializēto vidusskolu un augstskolu beidzēju skaits un ražošanā ienāca jauna paaudze, kas pamazām apguva arī mācību par ražošanas izmaksām, par resursu atdeves un rentabilitātes aprēķiniem. Zināšanu uzplaukumu veicināja arī atomenerģijas un kosmosa apgūšana, moderno satiksmes līdzekļu, matemātikas un skaitļošanas tehnikas ieviešana praksē, jo bez tā nebija iespējama kosmosa apgūšana un militārās tehnikas pilnveidošana.

Sevišķi strauja tehnikas un tehnoloģijas pilnveidošana notika Baltijas republikās, kas visu laiku tika uzskatītas kā viens no attīstītākajiem apgabaliem Padomju Savienībā. Arī lauksaimniecībā ienāca daudzi jauni speciālisti, kuru skaits strauji pieauga. Kolhozos un padomju saimniecībās auga agronomu, zootehniķu, veterināro darbinieku, bet ar 80. gadiem arī citu speciālistu skaits. Strauji palielinājās arī kolhozu un padomju saimniecību mehanizatoru – traktoristu, mašīnistu, kombainieru, inženieru un citu skaits – no 1965. g. līdz 1987. g. 1,8 reizes. Ja ievēro, ka lielākais mehanizatoru kadru pieaugums notika 60. gados, kad kolhoziem deva tiesības iegādāties lauksaimniecības mašīnas, tad kopš 1960. g. līdz 1987. g. mehanizatoru kadri palielinājās 2,7 reizes. Šo procesu sekmēja arī tas, ka kolhozi pārgāja uz darba apmaksu naudā, cenas par valsts iepirkumā saņemtiem produktiem pieauga un kolhozi, kā arī padomju saimniecības pakāpeniski varēja palielināt speciālistu algas un uzlabot to dzīves līmeni.

Liela nozīme šai laikā bija Latvijas Lauksaimniecības akadēmijai, kura sagatavoja speciālistu kadrus, kā arī rīkoja pasākumus esošo lauksaimniecības speciālistu kvalifikācijas celšanai un gadskārtējai apmācībai, lauku iedzīvotāju zināšanu līmeņa palielināšanai un labāko darbinieku pieredzes propagandēšanai. Arī Latvijas Valsts izdevniecība (vēlāk izd. Avots, izdevn. Zinātne) un Zinātņu Akadēmija izdeva plašu literatūras klāstu latviešu valodā vietējo lauksaimniecības speciālistu

zinātniskā līmeņa un lauksaimniecības kultūras celšanai, kā arī citu Padomju republiku un ārvalstu lauksaimniecības zinātnes propagandā. Tas viss palīdzēja palielināt Latvijas augkopības un lopkopības nozaru produkciju, kura Latvijā, rēķinot uz platības vienību vai lopu vienību bija augstāka nekā vidēji PSRS.

26.1. tab. Speciālistu skaita palielināšanās Latvijas lauksaimniecības uzņēmumos (tūkst.cilv.)

Gads	Speciālisti ar augstāko un vidējo speciālo izglītību		Mehanizatoru kadri (mašīnistu, traktoristu, kombainieru u.c.)
	kopā	t.sk. lauksaimniecības speciālisti	
1965.	9,3	...	27,3
1970.	14,9	11,9	36,7
1975.	20,2	14,9	41,8
1980.	25,5	19,1	45,4
1985.	38,1	24,5	48,1
1987.	43,0	29,3	49,7

Avots: Pēc „Latvijas PSR tautas saimniecība" 1970.-1987. g. datiem

Taču šai politikai bija arī savas negatīvas puses: pirmkārt, no Latvijas laukiem uz pilsētām (it sevišķi Rīgu) pārcēlās daudzi gados jauni lauku iedzīvotāji, kuri pilsētās ieguva plašākas darbības iespējas; otrkārt, ļoti daudzi Latgales rajonu jaunieši pameta to un pārcēlās uz Rīgu un citām pilsētām, un daudzos Latgales rajonos (Ludzas, Balvu, Krāslavas, Daugavpils, Rēzeknes) iedzīvotāju dabīgais pieaugums bija ar mīnusa zīmi, t.i., iedzīvotāju skaita dabīgā ceļā samazinājās; treškārt, daudzos lauku rajonos (sevišķi Bauskas, Dobeles, Jelgavas, Rīgas u.c.) notika iedzīvotāju ieplūdums no Krievijas Federācijas, Baltkrievijas, Ukrainas un citām padomju republikām, it sevišķi sovhozos, kuros vairums iedzīvotāju kļuva t.s. „krievvalodīgie" – daudzi rajoni pārkrievojās, it sevišķi Zemgales līdzenumā, kur bija auglīgas augsnes un labāki dzīves apstākļi.

Protams, lauku apvidus pārkrievošanās tempi bija lēnāki nekā pilsētās, taču tomēr jūtami. Pēc Valsts statistikas komitejas publicētām ziņām, no Latvijas iedzīvotājiem Latvijā bija dzimuši: 97,0% latviešu, bet tikai 19,4% ukraiņu, 31,3% baltkrievu un 54,8% krievu – pārējie bija iebraucēji. Sevišķi jūtama iedzīvotāju migrācija no Krievijas un Baltkrievijas, kā arī pārkrievošanās bija 70.-80. gados. Šai laikā latviešu dabīgais pieaugums bija negatīvs tamdēļ, ka to ietekmēja lielā dzīvā spēka zaudējumi kara laikā un Staļina diktatūras perioda izsūtīšanas no Latvijas uz daudzajām darba nometnēm [6: 48-57].

26.2. Ražošanas attīstība augkopībā un lopkopībā

Augkopība

Ar 1965. g. valsts sāka strauju materiāli tehniskās bāzes uzlabošanu: auga kapitāla ieguldījumi zemes meliorācijā, lauksaimniecības mašīnbūvē, minerālmēslu un augu aizsardzības līdzekļu ražošanā. Tas deva iespēju pāriet uz jaunām tehnoloģijām, mehanizēt lielu daļu lauka darbu, aizstāt roku un zirgu darbu ar mašīnām. Varēja

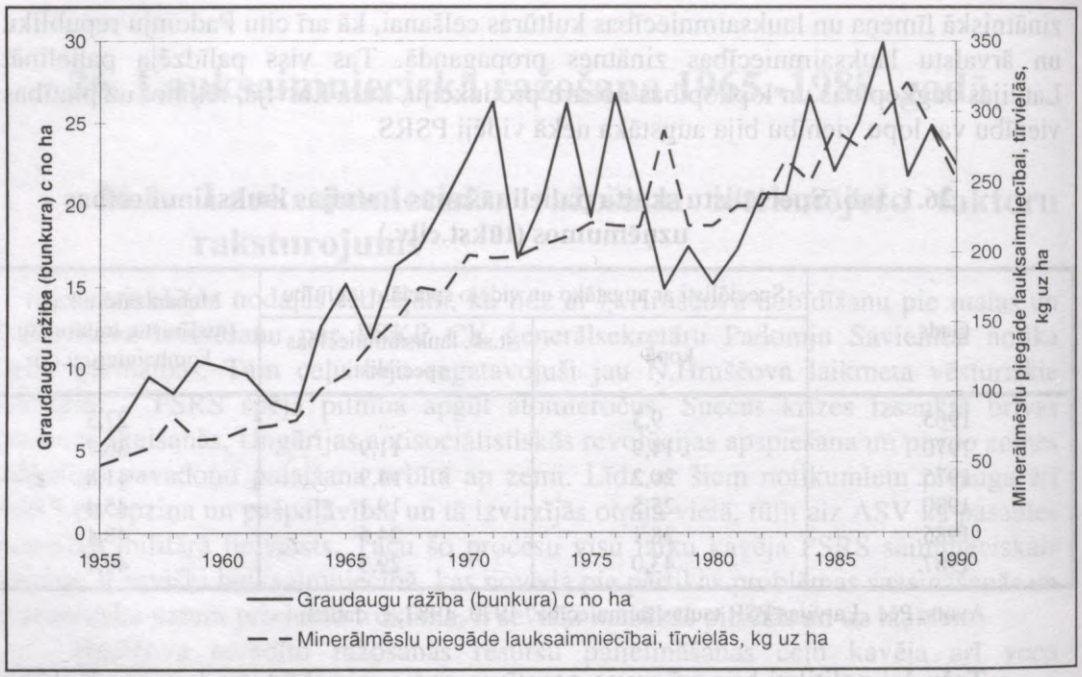

26.1. att. **Sakarība starp tīrumos iestrādātiem minerālmēsliem un graudaugu ražību.**

gaidīt strauju ražošanas pieaugumu uz resursu pieauguma rēķina. Sakarība starp ražošanas faktoriem un rezultātiem Latvijā tiešām arī bija. Tas redzams 26.1 attēlā, kur parādīta sakarība starp tīrumos iestrādāto minerālmēslu daudzumu (tīrvielu kilogramos uz hektāru) un graudaugu ražību (centneros no hektāra). Sevišķi cieša šī sakarība bija laikā no 1962. līdz 1970. g., kad iezīmējās straujš visu resursu pieaugums un kā sekas tam arī strauja labību ražības palielināšanās.

Sakarība pastāvēja visu 1955.-1990. g. periodu, diemžēl to izkropļoja lielas ražu svārstības, kurām bija divejāds raksturs: cikliskās un ikgadējās. Cikliskās svārstības pēc autora pētījumiem par 1840.-1990. g. periodu bija novērojamas vienmēr, cikla garums ir 8-15 g. Ikgadējās svārstības ir novirzes no vidējās vairāku gadu ražības līknes. To cēlonis ir meteoroloģisko apstākļu, sevišķi siltuma un mitruma novirzes no daudzgadīgajiem vidējiem klimata rādītājiem, kas radīja t.s. gada efektu – faktiskās ražas novirzes uz augšu un leju no vidējās ciklisko svārstību līknes. Ikgadējās ražu svārstības ļoti lielas bija laikā no 1970. līdz 1990. g., un gada efekts, izteikts procentos no vidējās ražības, 70. g. bija: graudiem no +30% līdz –20%, kartupeļiem no +24% līdz -26%, bet ilggadīgām zālēm no +7% līdz -13%.

Meteoroloģisko apstākļu izmaiņu izsauktais ražu gada efekts nelabvēlīgi ietekmēja ražu stabilitāti un radīja augstu riska momentu, kas Latvijas lauksaimniecībai ir raksturīgs un izskaidrojams galvenokārt ar nepilnīgi nokārtotiem augsnes mitruma apstākļiem, kā arī arvien vēl nepietiekošo zemkopības kultūras un agrotehnikas līmeni.

Kultūraugu ražu nestabilitāti, kā arī augkopības nozares nespēju efektīvi izmantot lielos resursu palielinājumus pēc speciālistu vērtējuma stipri ietekmēja laukos plaši izplatītā strādājošo morālā degradācija, kuras cēlonis, savukārt, bija lauku dzīvesveida piespiedu pārkārtošana, sīko ciematu un viensētu likvidēšana un lielo agropilsētas tipa ciematu būve, kas izsauca zemnieku pārvēršanu par lauku

proletariātu; tāpat strādājošo iniciatīvas apspiešana un bijušo zemnieku pieradināšana pie augstākstāvošo speciālistu un darba vadītāju rīkojumu bezierunu izpildīšanas, kas neizslēdza atbildības iespēju. Bija arī kolhozu un padomju saimniecību vadītāju atbildības trūkums, pakļaujoties augstāk stāvošo pašvaldības, valdības un partijas organizāciju vadītāju norādījumiem. Šo iemeslu dēļ kultūraugu ražība kāpa, bet nesalīdzināmi mazāk kā resursu ieguldījumi: 1986.-1989. g. salīdzinot ar 1935.-1939. g. vidēji ražības pieaugums graudiem bija 72,4%, linšķiedrai – 47,0%, cukurbietēm – 52,8%, bet kartupeļiem – tikai 13.8%.

26.2. tab. Galveno augkopības produktu ražība, c no ha

(Pēc Valsts stat. pārv.; nr.5;6;10)

Gadi	Graudi		Linšķiedra	Cukurbietes	Kartupeļi
	bunkura masa	klēts masa			
1935.-1939.	...	12,3	3,3	189	127
1945.	9,1	9,1	2,3	82	72
1950.	9,1	9,1	2,5	144	130
1951.-1955.	6,6	6,1	1,7	109	101
1956.-1960.	9,2	8,2	2,6	145	111
1961.-1965.	10.1	8,8	1,9	126	112
1966.-1970.	18,1	15,4	2,5	205	148
1971.-1975.	21,8	18,3	2,4	268	138
1976.-1980.	19,2	15,3	1,9	213	131
1981.-1985.	21,5	17,7	3,0	273	145
1986.-1989.	26,2	21,2	3.9	289	145
1986.	25,1	20,5	3,3	269	170
1987.	29,9	23,4	4,3	259	126
1988.	...	17,4	3,6	333	127
1989.	...	23,4	4,6	294	155

Avots: Sastādīta pēc Statistikas gadagrāmatām 1970.-1991. g.

Mazāk nekā kultūraugu ražība pieauga kopievākums. Iemesls tam bija sējumu platību stipra samazināšanās: graudiem no 1069,5 tūkst. ha 1935.-1939. g. līdz 692 tūkst. ha 1986.-1989. g. jeb par 35%. Liniem attiecīgajā laika periodā no 66,3 līdz 13,1 tūkst.ha jeb par 80,2% un kartupeļiem no 130,7 līdz 88,6 tūkst.ha jeb par 32,2%. Vienīgi cukurbiešu sējumu platības bija palikušas nemainīgas. Šī iemesla dēļ arī augkopības produkcijas kopievākums 1986.-1989. g. periodā tikai nedaudz pārsniedza 1935.-1939. g. kopievākumu: graudiem – par 11,7%, cukurbietēm – par 55,8%, bet linšķiedras ražošana bija samazinājusies par 76,1% un kartupeļu kopievākums samazinājies par 22,3% (26.3. tab.).

Graudus, cukurbietes un linus audzēja gandrīz tikai kolhozos un padomju saimniecībās. Iedzīvotāju palīgsaimniecību daļa šo produkcijas veidu kopievākumā bija minimāla. Turpretī kartupeļus gandrīz visu padomju periodu daudz audzēja iedzīvotāju palīgsaimniecībās, jo tie bija nozīmīgs pārtikas un lopbarības produkts; iedzīvotāju palīgsaimniecības pa gadiem deva 46-56% no visa kartupeļu kopievākuma.

Labības ražošanā pārsniegt pirmskara līmeni izdevās tikai ar 80. g., tātad 35 gadus pēc kara beigām, pie tam nelūkojoties uz to, ka republikā visu laiku bija liels

pārtikas un lopbarības graudu deficīts – no Krievijas, Kazahijas un citām republikām Latvijā ik gadus ieveda 1,0-1,5 milj.t graudu (tai skaitā arī no ASV importētos graudus), tātad tikpat daudz vai pat vairāk kā saražoja uz vietas. Taču jau ar 80. g. beigām zinātnieku grupa izstrādāja un sāka ieviest intensīvas tehnoloģijas augkopībā, it sevišķi graudaugu audzēšanā, ar mērķi panākt ražības kāpumu [2].

26.3. tab. Galveno augkopības produktu kopievākums (tūkst.t)

(Pēc Valsts stst. pārv., nr.5;6;10)

Gadi	Graudi, klētsmasa	Linšķiedra	Cukurbietes	Kartupeļi	
				kopā	t.sk. iedzīvot. palīgsaimniecībās
1935.-1939.	1315	21,8	251	1649	...
1945.	684	3,7	88	675	...
1950.	732	10,7	147	1934	...
1951.-1955.	480	7,4	210	1514	...
1956.-1960.	463	9,5	29	1699	...
1961.-1965.	550	5,3	274	1571	1003
1966.-1970.	880	5,5	330	1992	1021
1971.-1975.	1123	4,6	253	1648	753
1976.-1980.	1075	3,4	252	1398	780
1981.-1985.	1277	4,3	364	1468	738
1986.-1989.	1469	5,2	391	1281	658
1986.	1508	4,5	362	1565	755
1987.	1630	5,7	352	1135	601
1988.	1142	4,6	455	1110	598
1989.	1597	5,9	395	1315	677

Avots: Sastādīta pēc Statistikas gadagrāmatām 1970.-1990. g.

Vissliktākais stāvoklis bija linkopībā – še samazinājās sējumu platības, ražība un kopievākums. Ražība regulāri, no 1945. līdz 1985. g., bija mazāka nekā vidēji 1935.-1939. g., un tas viss nelūkojoties uz lieliem ieguldījumiem linu sēklkopībā, mēslošanā, agrotehnikā un tehnikā. Pēc speciālistu atzinumiem galvenais iemesls tam bija agrotehnisko termiņu neievērošana un neapmierinoša darba organizācija, jo linu bioloģiskā raža bija ap 25-35 centneri stiebriņu no hektāra, kas deva iespēju iegūt 5-7 c šķiedras. Praksē tomēr ieguva tikai 2-4 centnerus šķiedras, un tas bija izskaidrojams ar ļoti lieliem masa zudumiem un kvalitātes pazemināšanos linu pirmapstrādes laikā, sevišķi tos tilinot. Linu audzēšanai un pirmapstrādei lielsaimniecību apstākļos gan bija izstrādāta atbilstoša tehnoloģija, tomēr tā plaši neieviesās. Linkopības attīstību kavēja arī linu apstrādes fabriku novecojusī mašīnu sistēma un tehnoloģija, kā arī nepietiekošās jaudas – labākas ražas gados linu fabrikas nespēja visus linus pieņemt un apstrādāt.

Labāks stāvoklis bija cukurbiešu audzēšanā, jo še pirmskara sējumu platība tika sasniegta jau 1950. g., ražība sākot ar 1966. g., bet sakņu kopievākums, sakarā ar sējumu platību palielināšanos, jau kopš 1956. g. Cukurbiešu audzēšanā izstrādāja un ieviesa progresīvu tehnoloģiju ar minimālu roku darba pielietošanu, izveidoja viendīgstu sēklas (Mežotnes hibrīds 9 un Mežotnes hibrīds 18), kuras nodrošināja augstu ražu ieguvi iekultivētās augsnēs un bija piemērotas cukurbiešu audzēšanai un novākšanai, lietojot kompleksās mehanizācijas sistēmas [7: 100-104]. Nokārtoja arī

valsts iepirkuma cenas. Tā rezultātā cukurbiešu kopraža vidēji par 30-40% pārsniedza pirmskara līmeni. Tomēr jāievēro viena statistiskās uzskaites īpatnība – 30. g. cukurbiešu ražību uzrādīja no zemes attīrītām bietēm, bet 50.-80. g. – neattīrītām. Dažkārt cukurbiešu audzēšanā palielināja arī slāpekļa (N) mēslojuma devu, kas samazināja cukura saturu sausnēs. Līdz ar to faktiskais cukura saturs pieņemto biešu ražā bija tikai 14-15%. Rezultātā 60.-80. g. no fabrikām piegādātām cukurbietēm cukura ieguve bija 10-11% pret 12-14% trīsdesmitajos gados, un baltā cukura kopieguve Latvijā no pašu audzētajām cukurbietēm 80. g., nelūkojoties uz lielāku cukurbiešu kopražu, bija par 20-30% mazāka nekā trīsdesmitajos gados.

70.-80. g. pilnveidojās arī saimniecību specializācija augkopībā un kultūraugu reģionālā izvietošana. Visdziļākā specializācija bija cukurbiešu audzēšanā; tās bija izvietotas 7 no 26 republikas rajoniem, pie kam trijos – Bauskas, Dobeles un Jelgavas – ieguva 80-84% no visas cukurbiešu sakņu kopražas. Ievērojama ražošanas koncentrācijas un teritoriālā izvietojuma pakāpe bija sasniegta arī linu audzēšanā. Linu sējumi vēsturiski koncentrējās 6 Latgales rajonos, kuros 80. g. audzēja 90% linu, un Valmieras rajonā ar 10% linu sējumu platību.

Kartupeļus audzēja visā Latvijā, bet tirgum – pārtikai un rūpnieciskai pārstrādāšanai galvenokārt ap lieliem patēriņa centriem, saimniecībās ar vieglākām, smilts un mālsmilts augsnēm. Visvairāk kartupeļus pārdošanai audzēja Rīgas, Valmieras, Limbažu, Liepājas un Daugavpils rajonā.

Labību audzēšana bija izplatīta visā republikā, tā parasti aizņēma 40-60% no kopējās sējumu platības. Kviešu audzēšana vairāk bija koncentrēta Zemgales līdzenumā, bet pārējos rajonos uz smagākām, iekultivētām augsnēm. Rudzus un auzas audzēja galvenokārt saimniecībās ar vieglākām, mālsmilts un smilts augsnēm. Maz, salīdzinot ar 30. g., audzēja pākšaugus – zirņus un pupas, kuru sējplatības gadā aizņēma 3-12 tūkst.ha. Lai gan graudaugu sējumu platība 80. g., salīdzinot ar 30. g. beigām bija samazinājusies gandrīz divkārtīgi, kopražas, pateicoties ražības pieaugumam, ar 70. g. tuvojās pirmskara līmenim un ar 80. g. sasniedza un pārsniedza to. Sevišķi strauji graudaugu ražība kāpa astoņdesmitajos gados, kad notika pāreja uz intensīvām audzēšanas tehnoloģijām.

Labus panākumus guva arī dārzeņu audzēšana, kurā izdalījās atklātā lauka un segto platību dārzeņi. Pēdējos audzēja galvenokārt siltumnīcās, ar mērķi nodrošināt iedzīvotājus nepārtraukti, visu gadu ar lētiem un kvalitatīviem dārzeņiem. 2/3 dārzeņu audzēja padomju saimniecībās un kolhozos, bet 1/3 – iedzīvotāju saimniecībās. Dārzeņu audzēšana koncentrējās atsevišķās lielsaimniecībās, lielākoties padomju saimniecībās Rīgas, Bauskas un Jelgavas rajonā, tāpat arī Ogres raj., ap Daugavpili un Ventspili [3: 376-389].

Lopkopība

Lopkopības attīstība apskatāmajā laika periodā notika daudz straujāk nekā augkopības ražošana un saistāma ar lielām iekšējām izmaiņām nozaru attīstībā un lopbarības bāzē. Agrāk lopkopība balstījās gandrīz vienīgi uz pašražoto lopbarību. Attīstījās tās nozares, kas atbilda republikas dabas apstākļiem, galvenokārt piensaimniecība. Apskatāmajā periodā notika pārorientācija, jo saskaņā ar PSRS tautas saimniecības attīstības plānu, Latvijas lauksaimniecību specializēja piena un gaļas lopkopībā, cūkkopībā un olu ražošanā ar mērķi segt nevien republikas iekšējo

patēriņu, bet arī piegādāt lielākus piena, gaļas un olu produktu daudzumus vissavienības fondā, galvenokārt Krievijas lielo pilsētu apgādei. Līdz ar to mainījās lopkopības ražošanas koncepcija – līdz šim tā pamatojās uz lopu skaita palielināšanu, bet ar 70. g. – uz mājlopu produktivitātes kāpināšanu, ražošanas intensifikāciju un koncentrāciju lielfermās ar mērķi dot iespēju plašai darba procesu mehanizācijai.

1966.-1970. g. piena izslaukums no govs gadā bija 3010 kg, bet Latvijas brūnās šķirnes govju bioloģiskā produktivitāte 4500 un pat vairāk kilogramu, tātad pie atbilstošas kopšanas un barošanas piena ieguvi pie nemainīga lopu skaita bija iespējams kāpināt līdz 50%. Tas pats attiecās uz cūkkopību un putnkopību. Līdz ar to Latvijai tika izdalīti kapitālieguldījumi lielfermu un lopkopības kompleksu celtniecībai, kā arī samērā lēta (salīdzinot ar vietējo) spēkbarība produktīvo lopu barošanai – līdz 1,5 milj.t gadā.

Ražošanas koncentrāciju pamatoja arī teorētiski, veicot attiecīgus optimizācijas aprēķinus un nosakot optimālos fermu lielumus Latvijas apstākļos govīm – 400 un 600 vietām, jaunlopiem – 800 un 1000 vietām, sivēnmātēm, turot grupās – 300 un 350 vietām, nobarojamām cūkām 1600 un 2400 vietām un putniem 20000 vietām. Jauno celtniecību saistīja ar minētā lieluma fermām. Jau 1982. gada 1. janvārī Latvijā darbojās 192 piena, 20 cūkkopības kompleksi un 11 putnu fabrikas, kas deva 18% piena, 17% cūkgaļas, 45% olu un 34% putnu gaļas, rēķinot no sabiedriskajā sektorā (kolhozos un valsts saimniecībās) saražotā kopējā daudzuma. 80. g. kā galveno uzdevumu līdzekļu taupīšanas nolūkos noteica rekonstruēt un uzlabot esošās fermas ar aprēķinu, lai tajās ietilptu 200-400 govju un lai visus galvenos darba procesus – ēdināšanu, dzirdīšanu, slaukšanu un mēslu izvākšanu varētu mehanizēt. Pie lielfermām un lopkopības kompleksiem ierīkoja kultivētās ganības lopu ganīšanai veģetācijas periodā [7].

Notika liellopu ganāmpulka struktūras izmaiņa. 30. g. liellopu ganāmpulku izmantoja galvenokārt piena ieguvei sviesta rūpniecībai, tādēļ govju īpatsvars tajā bija ap 80%; teļus un jaunlopus audzēja galvenokārt ganāmpulka atjaunošanai, bet samērā maz – gaļas ieguvei. Padomju laikā stāvoklis mainījās. Jaunlopus, sevišķi bullīšus, nobaroja gaļai, cenšoties pēc iespējas iegūt vairāk liellopu gaļas, nobarojot jaunlopus līdz 400 kg. Līdz ar to ganāmpulkā samazinājās govju īpatsvars: 65. g. tas bija 52%, 75. g. – 42%, bet 80. g. nostabilizējās uz 37%.

Govju izvietojumā pa saimniecību kategorijām visu padomju periodu notika pakāpeniska sabiedriskā ganāmpulka īpatsvara palielināšanās un govju skaita un īpatsvara samazināšanās iedzīvotāju palīgsaimniecībās no 45% 1965. g. līdz 24-27% 1987.-1989. g..

Cūku skaits ļoti strauji pieauga ar 70. g. beigām, pārejot uz lielu cūkkopības kompleksu būvi. 1982. g. republikā jau bija 20 cūkkopības kompleksi, kuros ražoja 17% cūkgaļas. 80. g. izvirzīja lozungu: uzcelt cūkkopības kompleksu vai lielfermu katrā rajonā. Attīstot cūkkopību kā galveno nozari, lielfermu cēla 6-8 tūkstošiem vietu, bet kā blakus nozari – 1000-2000 vietām. Cūkkopības kompleksus un lielfermas veidoja uz ievestās lopbarības bāzes. Cūkgaļas ražošanu organizēja galvenokārt ar pilnu noslēgtu ražošanas ciklu, t.i., pašā saimniecībā izaudzējot sivēnus nobarošanai. Atsevišķos gadījumos cūkgaļas ražošanu organizēja arī pēc dalītā cikla, iepērkot sivēnus no speciālām reproduktorsaimniecībām. Līdz ar cūkkopības attīstību lielsaimniecībās pakāpeniski auga tajās esošo cūku skaita īpatsvars un samazinājās īpatsvars iedzīvotāju palīgsaimniecībās: 50. g. tas pazeminājās no 60 līdz 40% no

visām cūkām, 1965. g. bija 38%, 1975. g. – 15% un 1980.-1988. g. ap 10% no visām cūkām.

Ražošanas koncentrācija sevišķi strauji attīstījās arī putnkopībā, veicinot putnu skaita pieaugumu – 1988. g. putnu skaits pārsniedza 1965. g. skaitu 3,1 reizi.

26.4. tab. Lopu skaits visu kategoriju saimniecībās, gada beigās, tūkstošos

(Valsts stat. pārv., nr.5; 6; 10)

	Liellopi			Cūkas		Zirgi	Aitas	Putni
	kopā	t.sk. govis	no tām iedz. palīg-saimniec.	kopā	no tām iedz. palīg-saimniec.			
1940.	986	797	797	588	...	393	602	2000
1945.	678	433	420	336	323	332	403	1132
1950.	812	496	282	533	325	292	485	2981
1955.	805	488	252	513	305	208	486	3564
1960.	938	552	25	1051	365	140	472	5074
1965.	1107	580	229	913	346	83	368	3990
1970.	1204	571	203	1075	266	69	318	5891
1975.	1389	586	182	1195	181	48	272	7546
1980.	1427	580	158	1758	184	35	203	11158
1985.	1485	563	142	1721	156	33	176	12667
1987.	1481	552	134	1718	163	33	165	12487
1988.	1460	543	136	1620	166	33	160	12209
1989.	1472	544	146	1535	185	32	159	11246
1990.	1439	535	159	1401	200	31	165	10321

Avots: Statistikas gadagrāmatas 1970.-1990. g.

Viss putnu skaita pieaugums notika lielsaimniecībās, bet iedzīvotāju palīgsaimniecībās tas samazinājās. Iemesls tam, tāpat kā attiecībā uz liellopiem un cūkām, bija lauku iedzīvotāju, it sevišķi speciālistu, algas pieaugums un pāreja uz dzīvi ciematos, tai skaitā daudzdzīvokļu mājās, kur pasliktinājās apstākļi piemājas saimniecības vešanai.

Ja liellopu, cūku un putnu skaits auga, tad citādi bija attiecībā uz aitām un zirgiem.

Latvija neietilpa PSRS aitkopības zonā, aitu gaļas un vilnas produkcijas izmaksas bija augstas, un šī nozare netika attīstīta – aitu skaits pastāvīgi samazinājās; 1989. g. bija vairs tikai 43% no 1965. g. aitu skaita. No visām 1989. g. esošām 159,1 tūkst. aitām kolhozos un padomju saimniecībās bija tikai 34,9 tūkst. jeb 21,9%, bet iedzīvotāju saimniecībās – 124,2 tūkstoši jeb 78,1%. Aitu skaita samazinājums bija arī iedzīvotāju saimniecībās – tas tāpat izskaidrojams ar arvien lielākas daļas iedzīvotāju pārcelšanos uz dzīvi ciematos un palīgsaimniecību sašaurināšanu.

Zirgu skaits ļoti stipri samazinājās līdz ar traktoru un kombainu skaita pieaugumu un zirgu darba aizstāšanu ar mehanizēto vilcējspēku. Tamdēļ arī visstraujākā zirgu skaita samazināšanās notika 50. un 60. g. Astoņdesmitajos gados to skaits nostabilizējās uz 32-33 tūkstošiem, pie kam daudzus audzēja sportam, eksportam un citām vajadzībām.

Kā atsevišķa nozare izveidojās zvērkopība. Ar kažokzvēru audzēšanu nodarbojās galvenokārt specializētās saimniecības, kurās šī nozare attīstījās uz rūpnieciskas tehnoloģijas bāzes. Kažokzvēru audzēšanas tehnoloģijā ietilpa jauno zvēru ieguve, izaudzēšana, zvēru kaušana, ādiņu apstrāde un šķirošana. Zvērādas izveda galvenokārt uz ārzemēm, Rietumeiropu, un tās deva attiecīgajām saimniecībām labus ienākumus.

Attīstījās arī zivkopība, ar kuru tāpat nodarbojās specializētās dīķsaimniecības un zvejnieku kolhozi. Lielāko zivsaimniecību „Nagļi" izveidoja pēc Lubānas ezera meliorācijas sistēmas dienvidu un austrumu daļas izbūves. Latvijā izveidojās divu tipu dīķsaimniecības – siltūdens un aukstūdens. Siltūdens dīķsaimniecībās pamatkultūrā audzēja karpas, dažkārt arī līņus, sudrabotās karūsas. Aukstūdens dīķsaimniecībās audzēja lašu dzimtas zivis, galvenokārt varavīksnes foreles. Bija arī zivju audzētavas, kur inkubēja galvenokārt lašu dzimtas zivju ikrus mazuļu ielaišanai upēs un jūrās.

Līdz ar lopkopības ražošanas intensifikāciju auga arī mājlopu ražība. Vidējais piena izslaukums no vienas govs, kas 1955. g. bija 1974 kg gadā, 1965. g. sasniedza 2913 kg un 1986.-1990. g. – vidēji 3584 kg. Piena izslaukums iedzīvotāju palīgsaimniecībās bija vidēji par 5-10% augstāks nekā kolhozos un padomju saimniecībās.

Piena izslaukumu kāpinājums tika panākts, uzlabojot govju ciltsdarbu un izkopjot Latvijas brūnās govju šķirni. Tomēr vēl arvien daudzos kolhozos un padomju saimniecībās netika pilnīgi izmantotas govju bioloģiskās iespējas, galvenokārt neapmierinošas barības bāzes dēļ. Šī iemesla, kā arī atsevišķo barības vielu nesaskaņotības dēļ bija augsts lopbarības patēriņš, izlietojot vidēji 1 litra piena ražošanai 1,2-1,3 barības vienības. Govis bieži slimoja, it sevišķi ar leikozi.

Liellopu dzīvsvara diennakts pieaugumi bija vēl samērā mazi, liellopiem – 450-530 grami diennaktī, bet cūkām – 250-310 g diennaktī, kas bija mazāk par normatīvu. Tas savukārt saistījās ar barības pārtēriņu par 10-20%. Tas pats attiecās uz cūkgaļas ražošanu.

Sakarā ar lieliem kapitālieguldījumiem un lieliem spēkbarības (lopbarības graudu, raušu, kombinētās spēkbarības) ievedumiem, kā arī vietējās kombinētās spēkbarības rūpniecības attīstīšanu, lopkopības ražošana stipri palielinājās. Svarīgākā nozare bija piena ražošana, ar kuru 80. g. sākumā nodarbojās gandrīz visi kolhozi un padomju saimniecības, un tā deva lauksaimniecības uzņēmumiem 20-26% no visiem naudas ieņēmumiem. 1965. g. piena ieguves kopapjomi jau pārsniedza pirmskara (1935.-1939. g.) līmeni un turpināja pieaugt, sasniedzot 1988. g. gandrīz 2 milj. tonnu jeb 20% vairāk nekā 1965. g. Viss pieaugums nāca no kolhozu un padomju saimniecību sabiedriskās saimniecības, jo iedzīvotāju palīgsaimniecībās ražotie piena daudzumi samazinājās; tomēr 1988. g. tie vēl deva ¼ daļu no visas piena ieguves.

Cēloņus iedzīvotāju palīgsaimniecībās ražoto produkcijas daudzumu samazinājumam minējām jau iepriekš. Galvenais bija strauja lielo ciematu – agropilsētiņu veidošana ar daudzstāvu namiem, kā arī iedzīvotāju sastāva novecošanās, pastiprināta jaunatnes migrācija no laukiem uz pilsētām. Tas izsauca personīgo lopu skaita samazināšanos un kolhoznieku, bet it sevišķi padomju saimniecību strādnieku un kalpotāju, pārvēršanos no lopkopības produktu ražotājiem par patērētājiem. Neskatoties uz to, 80. g. iedzīvotāji tieši vai caur lielsaimniecībām pārdeva valstij ap ¼ daļu no visiem piena produktiem.

26.5. tab. Galveno lopkopības produktu ražošana visu kategoriju saimniecībās
(Latvijas PSR tautas saimniecība, 1974.-1990)

Gadi	Lopi un putni, tūkst.t		Piens, tūkst.t		Olas, milj. gab.	
	kautsvarā kopā	t.sk. iedz. palīg-saimn.*)	kopā	t.sk. iedz. palīg-saimn.*)	kopā	t.sk. iedz. palīg-saimn.*)
1940.	123	121	1537	1523	174	172
1945.	50		716	704	63	63
1950.	80	58	945	563	205	190
1955.	102	64	981	595	202	158
1960.	152	75	1470	723	313	221
1965.	161	76	1654	707	346	175
1970.	205	71	1713	667	500	170
1975.	256	70	1787	614	661	185
1980.	284	68	1695	530	730	137
1985.	324	88	1957	538	880	114
1987.	338	79	1988	504	921	92
1988.	34	81	1974	491	920	84
1989.	33	77	1977	508	890	80
1990.	308	83	1893	547	819	84

*) ieskaitot pienu un gaļu, kas pēc līgumiem pārdots caur kolhoziem, sovhoziem

Avots: Statistikas gadagrāmatas, 1970-1990. g.

Vēl straujāk pieauga gaļas ražošana. Arī te visu ražošanas pieaugumu deva kolhozi un padomju saimniecības. Tomēr, atšķirībā no piena ražošanas, lopu nobarošana iedzīvotāju palīgsaimniecībās nemainījās, bet saglabājās esošajā līmenī. Taču ievērojot kopējo gaļas ražošanas pieaugumu, iedzīvotāju saimniecībās nobaroto lopu daudzuma īpatsvars lēni kritās, tomēr 80. g. vēl bija 18-20% no visa valstij pārdotā lopu daudzuma.

Izmainījās arī gaļas ražošanas struktūra. 1965. g. cūkgaļa deva 57% no visas gaļas, bet 1988. g. tās īpatsvars bija samazinājies līdz 46%. Turpretī liellopu gaļas daļa attiecīgi pieauga no 32% līdz 40%, bet putnu gaļas – no 5 līdz 12%. Pavisam nenozīmīga kļuva aitu gaļa, samazinoties ražotiem daudzumiem no 5% līdz 1%. Tas izskaidrojams ar izmaiņām iedzīvotāju pieprasījumā, kā arī ar darba apstākļu uzlabošanos, kas sekmēja putnu un liellopu gaļas pieprasījuma augšanu.

Ļoti stipri paplašinājās olu ražošana, it sevišķi pēc lielo fermu un putnu fabriku uzcelšanas. Iedzīvotāju saimniecībās iegūtie olu daudzumi samazinājās divkārt, galvenokārt to pašu iemeslu dēļ, kuri aprakstīti, apskatot piena ražošanu.

Augot lopkopības produkcijas ražošanai, palielinājās arī lopkopības ražojumu vissavienības piegādes plāns. Vissavienības fondam tika pārdoti un izvesti uz Krievijas Federāciju, it sevišķi lielajām pilsētām, ap 25-30% no kopējā saražotā piena, gaļas un to pārstrādes produktiem. Lauksaimniecības produktu eksports aptuveni atbilda spēkbarības ievedumiem, respektīvi, tam piena un gaļas daudzumam, ko no ievestās spēkbarības varēja iegūt.

Lauksaimnieciskās ražošanas atmaksāšanās

Sākot ar 1965. g., valsts ieguldīja Latvijā ik gadus ļoti lielus līdzekļus lauksaimnieciskās ražošanas attīstīšanai, un proti:

- zemes meliorācijai – mitro augšņu nosusināšanai, laistīšanas sistēmu ierīkošanai, skābo augšņu kaļķošanai, akmeņu un krūmu novākšanai;
- augšņu agrosaimnieciskai izpētei, augšņu kartēšanai, augšņu agroķīmiskai kartēšanai un agroķīmisko īpašību noskaidrošanai;
- piemaksām piena un gaļas ražotājiem;
- piemaksām mazrentablām saimniecībām.

Šo pasākumu rezultātā stipri pieauga kolhozu un padomju saimniecību naudas ieņēmumi un iegūtais tīrais ienākums (peļņa). Šis pieaugums kolhozos redzams 26.2. att., kur parādīta tīrā ienākuma dinamika, aprēķināta rubļos no hektāra lauksaimnieciski izmantojamās zemes. Redzam, ka tīrais ienākums 1965. g. bija 38 rubļi, bet 1989. g. – 329 rubļi no 1 ha lauksaimnieciski izmantojamās zemes, tātad bija palielinājies 8,7 reizes. Lēcienveidīgais pieaugums bija 1970. un 1983. g., un to radīja lauksaimniecības produktu valsts iepirkuma cenu palielināšana, izdarot lielas piemaksas no valsts budžeta pie ražotāju cenām, bet mazumtirdzniecības cenas noturot nemainīgas. Tieši valsts dotācijas padarīja lauksaimniecību ienesīgu.

Taču šie ir tikai vidējie skaitļi. Ziņas par tīra ienākuma izmaiņām teritoriāli, rajonu robežās, sniedz oficiālie statistikas dati. Tie parāda, ka reģionāli visu aplūkoto laika periodu bija lielas atšķirības, kuras izrietēja kā no rajonu dabas apstākļu kompleksa, tā arī no ekonomiskajiem faktoriem. Tas uzskatāmi redzams 26.2. att., kurā parādīta:

- kolhozu tīrā ienākuma dinamika vidēji republikā;
- tīrā ienākuma dinamika 3 rajonos (Alūksnes, Balvu, Ludzas) ar sliktākiem dabas apstākļiem;
- rajonos (Bauskas, Dobeles, Jelgavas) ar labākiem dabas apstākļiem;
- Rīgas rajonā, kurā bija ekonomiski ļoti spēcīgas saimniecības.

Kolhozu un padomju saimniecību 25 g. pārskatu dati rāda, ka Alūksnes, Balvu un Ludzas rajonos vidēji vienmēr ir iegūta apmēram puse no vidējā republikas kolhozos iegūtā ienākuma. Savukārt Bauskas, Dobeles un Jelgavas rajonu kolhozos parasti iegūst par 60-80% lielāku tīro ienākumu nekā vidēji republikā. Šī starpība, acīmredzot, ir dabas apstākļu tiešās un netiešās ietekmes rezultāts.

Sevišķi izceļas Rīgas rajona kolhozi, kuru darbības rezultātu ietekmēja tiešais Rīgas pilsētas tuvums, kas gan tieši (ar transporta izmaksu starpniecību), gan it sevišķi netieši (atbilstoša specializācija, augsta lauksaimniecības kultūra, daudz dažādu palīgnozaru, kas savukārt radīja iespēju papildus kapitālieguldījumiem) veicināja ekonomikas attīstību un papildus ienākumu ieguvi uz ražošanas intensifikācijas rēķina. Tāpēc arī Rīgas rajona kolhozi arvien vairāk ienākumu ziņā atrāvās no visiem citiem – ja 1965. g. tajos tīrais ienākums tikai 1,5 reizes pārsniedza kolhozu vidējo līmeni, tad 1970. g. jau 2,4 reizes, 1975. g. – 3.8 reizes, bet 1987.-1988. g. jau 4,7 reizes. Tīrais ienākums Rīgas rajona kolhozos bija arī daudz mazāk atkarīgs no dabas apstākļiem, sevišķi meteoroloģisko apstākļu izmaiņām, nekā citos kolhozos.

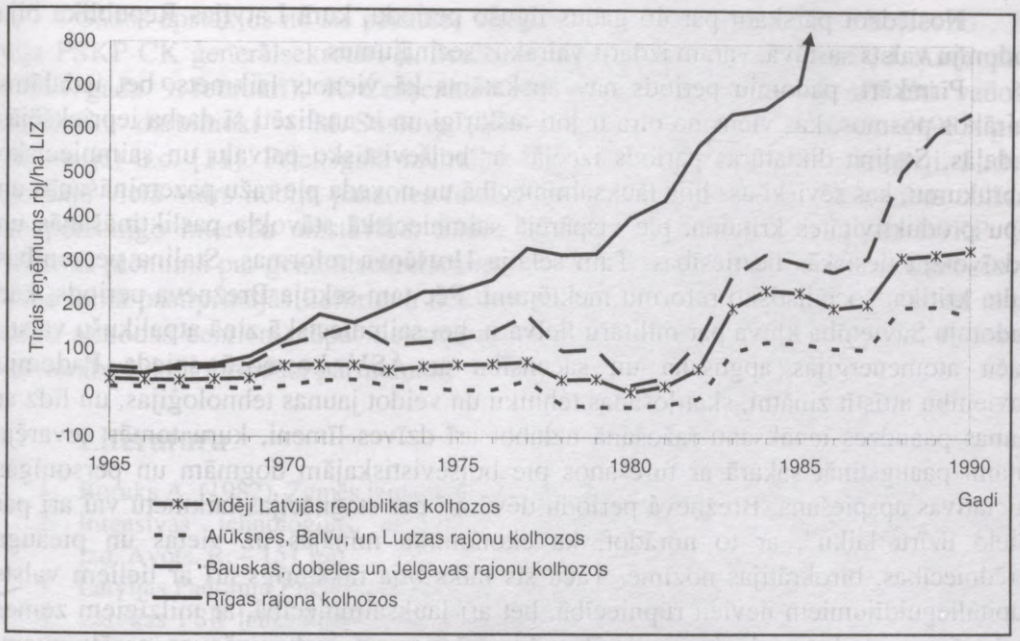

26.2. att. **Tīrais ienākums kolhozos, rubļos no viena lauksaimniecībā izmantojamās zemes hektāra**

No lauksaimniecībā izmantojamo zemju (LIZ) hektāra iegūtais vidējais naudas ienēmumu un tīrā ienākuma (peļņas) apmērs bija atkarīgs no ražošanas resursu un produkcijas veidu valdības noteiktām cenām. Piena un gaļas cenas Latvijā bija diferencētas pa iepirkuma zonām, pie kam Rīgas, Bauskas, Dobeles un Jelgavas rajoni ietilpa zonā ar zemākām iepirkuma cenām, bet Alūksnes, Balvu, Ludzas – ar augstākām cenām. Ja iepirkuma cenas nebūtu diferencētas, tad saimniecību noslāņošanās pēc ienākuma būtu vēl lielāka.

Sevišķi jūtīgi pret meteoroloģisko apstākļu izmaiņām bija kolhozi, kas atradās nelabvēlīgos dabas apstākļos, un laika apstākļu ziņā sliktos gados tie strādāja ar zaudējumiem. Līdzīgs stāvoklis bija arī padomju saimniecībās.

Taču jāņem vērā, ka arī atsevišķo administratīvo rajonu robežās ir lielas dabas apstākļu atšķirības. Latvija atrodas zonā, kur nevien starp atsevišķiem reģioniem, bet parasti arī nelielos attālumos mainās galvenie lauksaimniecisko ražošanu ietekmējošie faktori – reljefs, augsnes tipi, augsnes mehāniskais sastāvs, dabīgie drenāžas apstākļi, apvidus šķērsļotība, akmeņainība un nepieciešamība lietot vidi aizsargājošus pasākumus. Tāpēc arī atsevišķas saimniecības pat viena rajona robežās bija augsnes un topogrāfisko apstākļu ziņā neviendabīgas. Šo iemeslu dēļ Latvijas Zemkopības un lauksaimniecības ekonomikas zinātniskās pētniecības institūtā tika izdarīti pētījumi un aprēķini, lai noskaidrotu zemes kvalitāti noteicošos faktorus un to ietekmi uz iegūstamās augkopības produkcijas daudzumu, vērtību un ienesīgumu. Zemes kadastra apskats dots šī darba iepriekšējā nodaļā, kamdēļ še to vairs neaplūkosim.

* * *

Noslēdzot pārskatu par 46 gadus ilgušo periodu, kurā Latvijas Republika bija Padomju valsts sastāvā, varam izdarīt vairākus secinājumus.

Pirmkārt, padomju periods nav apskatāms kā vienots laikmets, bet iedalāms vairākos posmos, kas viens no otra ir ļoti atšķirīgi un ir analizēti šī darba iepriekšējās nodaļās. Staļina diktatūras periods izcēlās ar boļševistisko patvaļu un saimniecisko sabrukumu, kas sevišķi ass bija lauksaimniecībā un noveda pie ražu pazemināšanās un lopu produktivitātes krituma, pie vispārējā saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanās un iedzīvotāju tiesiskās beztiesības. Tam sekoja Hruščova reformas, Staļina personības kulta kritika, sociālistisko reformu meklējumi. Pēc tam sekoja Brežņeva periods, kad Padomju Savienība kļuva par militāru lielvaru, bet saimnieciskā ziņā atpalikušu valsti. Taču atomenerģijas apgūšana un sacensība ar ASV kosmosā spieda Padomju Savienību attīstīt zinātni, skaitļošanas tehniku un veidot jaunas tehnoloģijas, un līdz ar jaunas paaudzes ienākšanu ražošanā uzlabot arī dzīves līmeni, kuru tomēr nevarēja jūtami paaugstināt sakarā ar turēšanos pie boļševistiskajām dogmām un personīgās iniciatīvas apspiešana. Brežņeva periodu dēvē arī par stagnācijas laikmetu vai arī par „lielo dzīru laiku", ar to norādot, ka ekonomika mīņājās uz vietas un pieauga ierēdniecības, birokrātijas nozīme. Taču šis laiks bija raksturīgs arī ar lieliem valsts kapitālieguldījumiem nevien rūpniecībā, bet arī lauksaimniecībā, ar milzīgiem zemes meliorācijas darbiem, lauksaimniecības ķimizācijas un mehanizācijas pasākumiem. Reģionāli tas nebija viendabīgs – kamēr Krievijas Federācijā miljoniem cilvēku nemelnzemes zonā pameta laukus un tie pagrima, Baltijas republikās – Latvijā, Igaunijā un Lietuvā zemkopības kultūra un lauksaimniecības prakse attīstījās, zemes meliorācija aptvēra milzīgas platības un strādājošo algas laukos pielīdzinājās rūpniecībai. Baltijas republikās praktiski mazāk nekā citur Padomju Savienībā bija jūtama saimnieciskā stagnācija. Ienākot valsts vadībā un politikā arvien vairāk gados jaunākiem un izglītotākiem cilvēkiem, kļuva redzamas komunistiskās kustības iekšējās pretrunas. Pirmkārt, kļuva arvien skaidrāk saskatāma nepieciešamība atmainīt kolhozu-sovhozu monopoltiesības uz zemes lauksaimniecības izmantošanu un piešķirt tās apstrādātājiem lielākas brīvības un iniciatīvu. Otrkārt, pierādījās, ka pārmērīgā partijas un valsts varas centralizācija pārvērš visus ražotājus par mehāniskiem partijas lēmumu izpildītājiem un kavē virzību uz priekšu. Treškārt, kļuva redzama plaisa nacionālajā politikā starp oficiāli pasludināto visu tautu vienlīdzību un lielkrievu praktisko cenšanos pārvērst PSRS par vienoto Krievzemi, kur noteicošās būtu lielkrievu intereses. To pastiprināja nacionālais pacēlums, kas bija pārņēmis Padomju Savienību. Nacionālā politika sevišķi izjūtama kļuva Latvijā, Igaunijā, Lietuvā un arī citās savienotajās republikās, kas smagi izjuta krievvalodīgo iedzīvotāju nemitīgo pieplūdumu un to, ka šo zemju pamatiedzīvotāji pamazām, bet neatlaidīgi kļūst par mazākumtautību savā dzimtajā zemē.

Nacionālo pacēlumu un neatkarības alkas pastiprināja arī daudzās emigrantu organizācijas, kas darbojās ASV un citur. Piemēram, par spēcīgu organizāciju izveidojās Amerikas latviešu apvienība (ALA), kas pulcēja emigrantus, izdeva savu avīzi un izvērsa aktīvu darbību. Nacionālo jautājumu pacēla arī amerikāņu valdības atbalstītā radiokompānija „Brīvā Eiropa", kas raidīja daudzās desmitu valodās, un kuras raidījumus velti mēģināja traucēt Padomju Savienība. Jo pasauli bija pārņēmis „aukstā kara" noskaņojums, tā bija sašķēlusies sociālistiskajā un brīvās pasaules nometnēs, kuru valdošās valstis (PSRS un ASV) gan tieši nekaroja, bet izraisīja nepārtrauktus konfliktus Āfrikā, Dienvidu un Vidus Amerikā, Austrumāzijā.

Šādos apstākļos no šīs pasaules viens pēc otra sāka aiziet „vecie boļševiki". Tie bija PSKP CK ģenerālsekretāri L. Brežņevs (1982. gada 10. novembrī), J. Andropovs (1984. gada 9. februārī), K. Čerņenko (1985. gada 10. martā), kā arī citi vadošie boļševiku darbinieki – M. Suslovs (1982. gada 25. janvārī), A. Pelše (1983. gada 29. maijā) u.c. [11]. Priekšgalā izvirzījās izglītoti jaunās paaudzes pārstāvji, kuriem pirmajā vietā vairs nebija pasaules revolūcija, bet gan materiālās labklājības celšana un personīgo interešu aizstāvība. Šādos apstākļos 1985. gada 15. marta PSKP CK ārkārtas plēnumā par ģenerālsekretāru ievēlēja vēl gados samērā jauno M. Gorbačovu. Viņa laikā pastiprinājās lielkrievu tieksme kļūt par PSRS valdošo nāciju, tā arī mazo tautu atmodas centieni, tāpat tieksme pārveidot seno boļševistisko kārtību. Padomju Savienība bija nobriedusi pārmaiņām.

Literatūra

1. Boruks A. (1982). Zemes izmantošanas efektivitāte. Izd. Zinātne.R. – 273 lpp.
2. Intensīvas tehnoloģijas augkopībā (1987). Autoru kolektīvs. Sast. A. Boruks. Izd. Avots. R. – 151 lpp.
3. Latvijas Padomju Enciklopēdija.5_2 sēj. (1984). Galv. enciklopēd. red. R. – 796 lpp.
4. Latvijas PSR lauksaimniecības perspektīvās attīstības sistēma (1981). Izd. Avots. R.– 370 lpp
5. Latvijas PSR tautsaimniecība. Statistikas gadagrāmatas par 1970.-1989. g. Centrālā statist. pārv. (ar 1985. g.-komitejas) izd. R. 1971.-1990.
6. Latvijas tautas saimniecība'90.(1991). Statistikas gadagrāmata. Izd. Avots. R.–340 lpp.
7. Racionāla lauksaimniecības sistēma Latvijas PSR. (1985). Izd. Avots. R. – 327 lpp.
8. Racionāla lauksaimniecības vadības sistēma Latvijas PSR (1987). Latvijas PSR Valsts Agrorūpnieciskā komiteja. Izd. Avots. R. – 367 lpp.
9. Kolhozu un padomju saimniecību gada pārskati par 1970.-1989. gadu. Arhīva mat.
10. Агропромышленный комплекс Латвийской ССР. (1986). Статистический сборник. Центр стат. Управл. Рига. – 301 с.
11. Никонов А. А. (1995).Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.). Изд.Энциклопедия российских дер. Москва. – 574 с.

27. Klimata izmaiņas un siltumnīcas efekts Latvijā

Jau 3.-6. nodaļā redzējām, ka zemes izmantošanas un zemkopības pirmsākumi Latvijā bija cieši saistīti ar klimata izmaiņām, kuras gadsimtu gaitā bija lielas. Pie tam vārds „klimats" ietvēra ne tikai vietas siltuma un mitruma daudzumu, bet arī to saistību ar jūrām un okeāniem, virsūdens straumēm, kā arī ar valdošiem vējiem, kas nesa sev līdzi lietu vai sausumu. Klimats ietekmēja augošo koku sugu, audzējamo kultūraugu izplatības ziemeļu robežu, ražību un ražas stabilitāti. Vārds „klimats" tātad ietver veselu rādītāju sistēmu, kas laika gaitā nepārtraukti mainījās.

Ziemeļu puslodē klimats mainījās līdz ar apledojuma veidošanos, bīdīšanos uz priekšu un pēc tam atkāpšanos atpakaļ uz ziemeļiem. Apledojums še ilgi aizkavēja kultūras un saimniecības attīstību salīdzinājumā ar Vidusjūras zemēm un Tuvajiem austrumiem, kur apledojuma nebija un cilvēce spēja attīstīties par dažiem tūkstošiem gadu agrāk nekā ledāju aizņemtajos reģionos. Mēs redzējām, ka ledāji atkāpās no Latvijas lēni, pirms 15-10 tūkst. gadu, siltuma daudzums pakāpeniski pieauga un maksimumu sasniedza pirms 6-5 tūkst. gadiem. Tad iezīmējās starpledus laikmeta pakāpeniska izbeigšanās un pēc tam mazā leduslaikmeta iestāšanās, kas Latvijā ilga no aptuveni 1150. g. līdz pat 19.-20. gs. (skat. 3.6. att. un 6. nod.). Tie bija dabas procesi, kas saistījās ar Saules kā mūsu planētu sistēmas centrālā enerģijas avota, tāpat kā ar mūsu Planētas veidošanos un pārvērtībām.

Stāvoklis mainījās ar 19. gs. otro pusi un sevišķi ar 20. gs. Uz mūsu Planētas bija notikusi zinātnes un tehnikas revolūcija. It sevišķi lielas pārmaiņas bija medicīnā, un to rezultātā Planētas iedzīvotāju skaits, kas gadu tūkstošiem bija dažu desmitu līdz simts miljoni cilvēku robežās, strauji palielinājās. Vēl ap 1600. g. Planētu apdzīvoja ap 110 miljoni cilvēku, bet jau 1800. g. to skaits bija pieaudzis līdz 835 miljoniem, 1900. g. – 1551 miljoniem, 1976. g. tas sasniedza 4 miljardus, 1987. g. – 5 miljardus, un 2000. g. nedaudz pārsniedza 6 miljardus. Iestājās moments, kad daudzas tautas vairs nespēja pabarot viņu rīcībā esošā dzīves telpa, un tās sāka ieviest dažāda veida dzimstības ierobežojumus. Pasaules iedzīvotāju skaits ik gadus pieauga par aptuveni 90 miljoniem, pie tam jaunattīstības zemēs pat 2-3 reizes vairāk nekā industriāli attīstītajās valstīs. Taču arī jaunattīstības zemēm ir sava robeža, kad viņu resursi vairs nespēs uzturēt visus iedzīvotājus, un zinātnieki domā, ka jau ap 21. gs. vidu apdzīvotībai ir jānostabilizējas 11-12 miljardu robežās.

Milzīgais iedzīvotāju skaita pieaugums, kas notika galvenokārt sākot ar 19. gs. vidu, bet sevišķi strauji 20. gs. otrā pusē, saistījās ar cilvēka saimnieciskās darbības palielinātu aktivitāti, sevišķi ar kurināmā un enerģētikas patēriņa pieaugumu. Cilvēki tiešā veidā, netieši un pastarpināti izlietoja agrāk nepieredzētus fosilā kurināmā – akmeņogļu, brūnogļu, kūdras un ar 20. gs. naftas un gāzes daudzumus. Tiešā veidā tie tika izmantoti kā kurināmais un ar 20. gs. – kā degviela automobīļos, traktoros, kombainos un satiksmē. Netiešā veidā enerģētika tika izmantota visos rūpniecības un arī lauksaimniecības un mežsaimniecības uzņēmumos, kā arī produkcijas un ražošanas resursu pārvadājumos, un, pērkot preces un pakalpojumus, cilvēki patērēja arī tajos iestrādātos enerģētikas daudzumus. Un beidzot, pastarpināti, pati enerģētikas, it sevišķi jēlnaftas un gāzes ieguve saistīta ar lielu šo resursu izlietojumu, it sevišķi ar dabasgāzes zudumiem un tiešu sadedzināšanu daudzos naftas ieguves apgabalos, it

sevišķi Tuvajos Austrumos. Līdz ar to var apgalvot, ka modernā, industriālā sabiedrība nevar pastāvēt bez enerģētikas patēriņa. Ievērojot to, ka enerģijas ieguves veidi var būt dažādi, to pieņemts izteikt **naftas ekvivalentos**. Pasaulē 1996. g. kopumā, pārrēķinot naftas ekvivalentos, iegūts 3361,7 miljardi tonnu naftas un 2008,7 miljardi tonnu gāzes [10: 132-133]. Visi šie daudzumi arī apmēram gada laikā tiek patērēti, un izlietojuma rezultātā rada milzīgas piesārņojošo vielu izmetes atmosfērā. Bet atmosfēra ir mūsu Planētas sastāvdaļa, kas to apņem un pasargā no tiešās kosmosa iedarbības, arī no Saules enerģijas tiešās iedarbības, kā arī regulē siltuma aizplūdi no Planētas kosmosā.

Atmosfēra, tāpat kā visa Planēta, ir gara perioda veidojums, un tās sastāvs laikos ir mainījies. Pašreiz tā zemes virsai tuvākajos slāņos, tā saucamajā troposfērā, sastāv galvenokārt no slāpekļa (78%) un skābekļa (21%), kas kopā dod 90% no tās masas. Citas vielas ir nedaudz, taču nozīmīgas (27.1. tab.).

27.1. tab. Atmosfēras ķīmiskais sastāvs zemei tuvākajos slāņos sausā un tīrā gaisā

Gāze, tās ķīmiskais simbols	Procentuālā daļa	
	kopā procentos	ppm vienības
Slāpeklis N_2	78,08	
Skābeklis O_2	20,95	
Argons Ar	0,93	
Ogļskābā gāze CO_2	0,0350	350
Neons Ne		18
Hēlijs He		5
Metāns CH_4		2
Kriptons Kr		1,1
Ūdeņradis H_2		0,5
Ozons O_3		0,03

Avots: Pēc H. D. Šēnvīzes, 1990.

Atmosfēras ķīmiskais sastāvs ir dabas procesu un cilvēka saimnieciskās darbības rezultāts un līdz ar to mainīgs. Sevišķi tas attiecas uz ogļskābo gāzi, hēliju, metānu, ozonu u.c. Šīs gāzes, kas katra ir tikai procenta desmittūkstošā daļa, sauc arī par antropogēnām gāzēm, un bieži tās parāda arī ekvivalentā formā, pārrēķinot CO_2 vienībās.

Antropogēnās gāzes veido ap zemi it kā slāni, kas neļauj saules siltumam aizplūst atpakaļ kosmosā. Tā rezultātā uz zemes rodas dažādas izmaiņas – paaugstinās temperatūra, ceļas ūdens līmenis okeānos, izmainās augu un dzīvnieku sugas [6: 41-42]. Tās arī rada uz zemes procesu, kuru daži apzīmē ar vārdu *„siltumnīcas efekts"*.

Izplatītākā no visām antropogēnām gāzēm ir oglekļa dioksīds jeb ogļskābā gāze – CO_2, kas rodas, sadedzinot pieaugošu ogļu, naftas un gāzes daudzumu. Ja vēl 1860. g. atmosfērā šādā veidā iepludināja 100 milj.t CO_2, tad 1988. g. jau 5,5 miljardi tonnu. Leduslaikmetā CO_2 daudzums atmosfērā bija ap 0,02% (jeb 200 ppm), tad pakāpeniski palielinājās un 1750. g. sasniedza ap 310-315 ppm, bet ap 1940. g. jau 345-350 ppm un ap 20.-21. gs. miju jau ap 400 ppm. Tātad starp CO_2 daudzumu atmosfērā un vidējo temperatūru uz zemes pastāv cieša sakarība: palielinoties CO_2 daudzumam, paaugstinās arī globālā temperatūra. Ogļskābās gāzes palielināšanās

savukārt ietekmē arī citu siltumnīcas efektu veicinošo gāzu palielināšanos, arī to, kas rodas dabīgā ceļā. Siltāks klimats var izraisīt intensīvāku purva gāzes – CH_4 jeb metāna izdalīšanos, jo veicina ziemeļu tundras atkušanu un līdz ar to metāna izplūšanu atmosfērā.

Metāna rašanos pasaulē veicina arī intensīva rīskopība, kas saistīta ar appludināmo platību palielināšanos un pastiprinātu metāna izdalīšanu no šīm platībām. Tāpat to veicina intensīva lopu turēšana lielfermās un lopu skaita palielināšana vairāk par pieņemto limitu 1,7 liellopu vienībām uz vienu lopbarības hektāru.

Viens no svarīgākajiem dzīvības eksistences nodrošinātājiem uz Planētas ir **ozona slānis,** kas pavājina Saules radiācijas īsviļņu starojumu un aizsargā zemes dzīvību no tā. Ozons (O_3) ir zilgana gāze ar specifisku smaku, kas absorbē ultravioleto īso starojumu, daļēji pārvērš siltumā un paaugstina temperatūru stratosfērā (20-50 km augstumā) un novērš ultravioletā īsā starojuma nokļūšanu uz zemes. Vislielākā ozona koncentrācija – ap 1ppm – ir apm. 20-40 km augstumā; tā ir mainīga, parasti virs ekvatora lielāka nekā virs poliem. Pavasarī šī slāņa koncentrācija var samazināties. Ja nebūtu ozona slāņa, tad ultravioletie īsie elektromagnētiskie viļņi nokļūtu uz zemi un postoši iedarbotos uz dzīvajiem organismiem. Taču ozona slāni noārda hlorfluorogļūdeņraži (kurus pie mums sauc arī par freoniem), un kurus cilvēki, it sevišķi ASV rūpnieki izmanto dažādu tīrīšanas, smidzināšanas un dzesēšanas līdzekļu, saldētavu u.c. ražošanā. Līdzīgu efektu izraisa arī metāns un dažādi slāpekļa oksīdi, tāpēc arī ir saprotamas tās rūpes, ko izrāda Apvienoto Nāciju Attīstības un Vides konferences, kas mēģina ierobežot freonu izmantošanu aerosolu ražošanā [11].

Vislielāko atmosfēras piesārņojumu pašreiz rada lielpilsētas, kuru skaits sakarā ar Planētas apdzīvotāju vairošanos strauji aug. 1900. g. pilsētās dzīvoja 14% no visiem iedzīvotājiem (jeb ap 210-215 milj.), bet 1990. g. jau 45% (jeb 2370-2375 milj.). Lēš, ka ap 2000. g. pilsētās var būt koncentrēti ap 55-60% iedzīvotāju (ap 3400-3600 milj.).

Pilsētu skaits un lielums sevišķi palielinās attīstības valstīs, kurās ir liela dzimstība un iekšējā migrācija no laukiem uz pilsētām. Lielās pilsētas ir rūpniecības, pakalpojumu un satiksmes centri, kurās piesārņojošo vielu izmetes atmosfērā ir sevišķi lielas un tāpēc CO_2 ekvivalenta koeficients pārsniedz lauku apvidus. Še ir koncentrēti lielie rūpniecības uzņēmumi, vairums automašīnas un arī apkurei izlieto vairumu degvielas. Līdz ar to pilsētas dod galveno izmešu masu un ražo arī gandrīz visus hlorfluorogļūdeņražus (freonus), kas noārda ozona slāni. Tāpēc tieši še cenšanās pēc maksimālās peļņas un sabiedrības vajadzību neievērošana var izsaukt stipri negatīvus rezultātus.

Piesārņojošo vielu izmetes atmosfērā veicina arī dziļurbumi okeāna un jūru šelfos un naftas ieguve no platformām piekrastes ūdeņos un vietās, kur jūras (okeāna) dziļums nav pārāk liels. To vairo arī intensīvā naftas pārvadāšana no ieguves uz pārstrādes vietām.

Pētījumi ir parādījuši, ka mūsdienu pasaule ir izveidojušies vairāki reģioni, kuri „saražo" un izmet atmosfērā vairāk izmešu nekā citi. Šādi reģioni ir:

- industriāli attīstītās ASV un Kanāda, kas aptver Ziemeļamerikas lielāko daļu un kuras attīstītie rūpniecības uzņēmumi ik gadus izmet gaisā milzīgus daudzumus piesārņojošu vielu;

- Eiropas Savienības „vecās" jeb dibinātājvalstis, it sevišķi Vācijas-Francijas-Beneluksa valstu rūpnieciskie rajoni, kā arī Anglija;
- OPEC, kā arī citas naftas un dabasgāzi iegūstošās valstis un reģioni, kas iepludina atmosfērā liels daudzums CO_2, sēra dioksīdu (SO_2) un citas siltumnīcas efektu radošas vielas;
- lielie rūpniecības rajoni Austrumāzijā, it sevišķi Japāna, Koreja un Honkonga.

Bet cietēja ir gandrīz visa pārējā pasaule ar vāji attīstītu rūpniecību un transportu, lielākā daļa attīstības zemju.

Lauksaimniecībā pasaules sasilšanas globālās problēmas ir lielas un būtiskas. Tās saistītas gan ar lauksaimniecības ražošanu, gan tās industrializāciju un izvietošanu. Lauksaimniecības ražošanā arvien pieaug no ārienes pirktie resursi – minerālmēsli un augu aizsardzības līdzekļi, izlietotās degvielas daudzumi (dīzeļdegvielas, benzīna u.c.) un elektroenerģija. Kultūraugu audzēšanā ievieš intensīvās tehnoloģijas, kas arī bāzējas uz plašu pirkto resursu pielietošanu. Pieaug transportdarbu apjomi un tajos izlietotās enerģētikas vērtība. Eiropas Savienība projektē ar 2004. gada 1. janvāri aplikt ar paaugstinātu nodokli visus neatjaunojamos enerģijas veidus – benzīnu, dīzeļdegvielu, mazutu, kā arī elektroenerģiju, tā cerot samazināt enerģijas izlietojumu un līdz ar to arī CO_2 izplūdi atmosfērā. Tāpat cenšas samazināt lopu blīvumu uz vienu lopbarības sējumu vienību, arī metāna izplūdi atmosfērā.

Taču klimata izmaiņu cēloņi nav tikai cilvēka saimnieciskās darbības razultāts. Problēma jātver dziļāk, visā tās būtībā. Vēl arvien liela ir dabas faktoru ietekme: vulkānisms, procesi uz Saules un uz mūsu Planētas. Procesi, kas kādreiz ir bijuši uz mūsu Planētas – zemes, nav un varbūt arī nekad pilnībā netiks izzināti. Taču lietu aprises mēs varam izzīmēt un modelēt. Cēloņi gan var būt kā kosmiski, tā arī saistīti ar mūsu planētas pārveidošanos. Taču, lai kā arī tas būtu, pašreiz zinātnieku aprindās valda uzskats, ka perma perioda beigās pasauli ir piemeklējusi milzīga katastrofa – ārkārtīgi dzīva vulkāniskā darbība, kas ilga gandrīz pusmiljona gadu un pilnīgi pārveidoja vidi: zemi pārklāja vulkānu izmestie pelni un atmosfēru saindēja indīgu gāzu izplūdumi. No Planētas dziļākiem slāņiem virspusē izlauzās izšķīdušo iežu masas, kas atdziestot veidoja plašus bazalta laukumus, kas vēl tagad milzīgās platībās sastopami Sibīrijā un Ķīnā. Kas izsauca šo lielo vulkānisko aktivitāti, to nezin vai kādreiz uzzināsim. Taču to, ka arī pašreiz pasaulē ir ļoti daudz vulkānu, mēs zinām, tāpat arī to, ka savas aktivitātes periodos vulkāni var izsviest gaisā lielus lavas, putekļu un gāzes daudzumus, kas uz laiku var aptumšot Sauli un izsaukt temperatūras pazemināšanos. Sevišķi daudz vulkāni izmet atmosfērā sēra dioksīdu (SO_2), kuru vēji var aiznest pat līdz 1000 km tālu, paskābinot augsni un ūdeņus [7: 1991. g.; 5-6].

Neizskaidrots vēl arvien ir jautājums par siltuma teritoriālajām izmaiņām uz zemeslodes: kāpēc pašreiz ziemeļu puslodē temperatūra arvien vairāk paaugstinās un kuģi pat var doties braucienos no Aļaskas uz Murmansku pa Ziemeļu Ledus okeānu, bet pie Dienvidpola klimats pasliktinās, še pieaug ledus sega, kas jau pārklāj visu Dienvidu kontinentu un iestiepjas dziļi okeānā. Šeit, Antarktīdā, kādreiz, kā vēsta izrakumi, ir auguši koki un zālaugi, par kuriem mums stāsta tikai saglabājušies lielie akmeņogļu krājumi. Antarktīda radās, senajam Gondvanas pirmkontinentam sadaloties. Pirms apmēram 34 milj. g. uz tās sāka veidoties simtiem metrus bieza ledāju sega, kas vietām sasniedza pat 3-4 km biezumu, un kurā koncentrēti turpat 95%

pasaules saldūdens. Pār ledājiem brāžas šeit valdošais bargais un aukstais vējš – katabatiks, kas rodas ledāju vidienē, no kurienes brāžas uz piekrasti, nesdams sev līdzi stindzinošu aukstumu. Brīžiem tas pārvēršas niknās aukās un tā ātrums sasniedz pat 100 jūdzes stundā. Ledāju mala ir augsta ledus siena, kas virzās no centra uz malām, uz brīvo okeāna ūdeni un brīžiem gāžas tajā, ik gadus veidojot ap 6000 aisbergu – ledus kalnu, kuru lielākā daļa atrodas ūdenī. Ūdens kausē ledus kalnus, atbrīvo tajos ieslēgto skābekli un līdz ar to lielus enerģijas daudzumus. Tos savam dzīvības procesam izmanto planktons – ūdens organismu kopa, kurā ietilpst baktērijas, vienšūņi un vēžveidīgie. No tiem savukārt barojas ledāju malās mītošie pingvīni, roņi un vaļi.

Pagaidām Antarktīdu klāj ledāji, bet ziemeļpola klimats kļūst siltāks, tas atbrīvojas no ledus un parādās brīvs ūdens. Rodas jautājums – kas notiks nākotnē? Pasaulē notiek klimata izmaiņas, tikai jautājums – cik ilgi ilgs esošās tendences?

Izmaiņas skar arī okeānus tuvu ekvatoram. Še ūdens virsa sasilst, it sevišķi Klusā okeāna ekvatoriālās daļas centrā un austrumos no Peru krastiem, kas ietekmē atmosfēru un gaisa cirkulāciju plašos apgabalos. Ūdens sasilšana maksimumu sasniedz ap ziemassvētkiem, un no tā arī radies šī fenomena nosaukums El Nino – no spāņu valodas, kurā tas nozīmē Kristus bērns.

El Nino kā dabas parādība atkārtojas regulāri, parasti ik pēc 5-6 gadiem, ilgst 12-18 mēnešus un iespaido klimatu globāli, ļoti plašos apgabalos. Šo īpašību dēļ meteorologi to izmanto, sastādot laika prognozes. Tā ietekme pa reģioniem ir dažāda, tālab to pētī Pasaules pārtikas un lauksaimniecības organizācija (FAO), lai noteiktu, kā attīstīsies to valstu lauksaimniecība, kur pašreiz ir ļoti labvēlīgi augsnes un klimata apstākļi, kas rada iespēju pārtiku eksportēt (sevišķi Austrālija, Jaunzelande, Argentīna un ASV). Tāpat arī to valstu, kas pārtikas produktus ieved (Āfrikas valstis, arī atsevišķas zemes Āzijā un Latīņamerikā).

El Nino, izsaucot virspusējo jūras straumju sasilšanu Klusajā okeānā, veicina anšova (sardīnes) dzimtas zivju aiziešanu no Dienvidamerikas piekrastes, līdz ar to ietekmējot zvejnieku darbu, ienākumus – un pasaules pārtikas problēmu. Tas var mainīt arī temperatūras un nokrišņu daudzumu: izsaukt sausumu Austrālijā, Indonēzijā un Filipīnās, arī Āfrikas dienviddaļā un Dienvidamerikas ziemeļdaļā, ietekmēt kultūraugu ražību Karību jūras reģionā un pat lielākajā lauksaimniecības produktu eksportvalstī – ASV.

El Nino ietekmē zemes nosusināšanas un irigācijas sistēmu būves un darbības apstākļus Peru, Bolīvijā, Ekvadorā un citur Dienvidamerikas ziemeļdaļā, var samazināt piena ražošanu Austrālijā un Jaunzelandē, radīt pārmitrus apstākļus Argentīnā un Brazīlijā, kā arī spēcīgus vējus un vētras Kalifornijā (ASV). Tā ietekmē periodiski var palielināties sojas un dārzeņu ražošana. Dažviet tas izraisa pārejošu sausumu, citur, turpretī, postošas lietavas un mitrumu. Taču visur tas ietekmē pasaules pārtikas problēmu [4: 1998. g. 1; 6 ;8].

Liela un arvien vēl neizskaidrota ir tuksnešu izplešanās problēma uz mūsu Planētas – zemes. Jo klimats pēdējos gadu tūkstošos kļūst arids – lielus pasaules apgabalus pārņem tuksneši un pustuksneši ar niecīgu nokrišņu daudzumu, kas nepārsniedz 150-200 mm gadā. Tuksnešos notiek intensīva iztvaikošana, iznīkst augu valsts un lielas platības pārklāj smiltis, pār kurām brāžas vējš.

Tuksneši pasaulē izplešas un aizņem arvien lielākas platības. Lielākais no tiem, un varbūt arī pazīstamākais ir Sahāras tuksnesis, kura platība pārsniedz 9 miljonus kvadrātkilometru. Kādreiz, pirms 4-6 tūkst. gadiem, to klāja augu valsts un apdzīvoja

cilvēki. Bet tad nāca klimata izmaiņas, strauji auga temperatūra, lauksaimniecības zemes pārvērtās par pustuksnesi, tad uzvarēja smiltāji un cilvēki bija spiesti Sahāru pamest. Tuksnesis pletās plašumā. Vēl pirms 2,5 tūkst. gadiem, Romas valsts sākumā, Vidusjūras krasti bija apdzīvoti, Āfrikas ziemeļos uzplauka Kartagas pilsētvalsts un apkārtnē bija daudzas vietējās ciltis un tautas. Vēl ap Kristus dzimšanas laiku Romas valstī (Itālijā) audzēja labību, un plašo Nīlas ieleju Ēģiptē dēvēja par Romas valsts maizes klēti. Taču gaisa temperatūra kļuva arvien siltāka, Sahāras tuksnesis pietuvojās Vidusjūrai, Itālijā sāka audzēt citrusus, olīves un vīnogas, un labības kultūras pavirzījās uz ziemeļiem. 20. gs. Sahāra ik gadus izpletās par 5-9 kilometriem, un to pārklāja plaši smiltāji. Klimata joslas virzās uz ziemeļiem, un līdzi kultūraugiem arī putni un cilvēki.

Tuksneši „uzbrūk" arī citur. Sendienās Maķedonijas Aleksandrs iekaroja Persiju, un cauri ziedošajai Vidusāzijai devās uz Indiju. Tagad tur, kur gāja viņa karapulki, plešas Karakuma tuksnesis, bet senā Arāla jūra ir pārvērtusies par nedziļu ezeru.

Tālāk Āzijā aug arī lielais Gobi tuksnesis, kas tuvojas senajai Ķīnas galvaspilsētai Pekīnai, kuras glābšanai valdība veido 4480 kilometrus garu mežu aizsargjoslu.

Klimats kļūst arids arī Ziemeļamerikā. Šeit tuksneši un pustuksneši ietekmē plašus lauksaimniecības apgabalus, kurus ASV valdība mēģina aizsargāt ar mežu joslām un stādījumiem. Pašreiz vēl ASV ir viena no pasaules „maizes klētīm", jo auglīgajās melzemes tipa augsnēs un siltajā klimatā iegūst labu un, galvenais, lētu kviešu, kukurūzas (graudiem) un sojas pupu ražu, kas dod iespēju Amerikai noteikt pasaules graudu cenas. Taču pētnieki prognozē, ka, pasiltinoties klimatam, lauksaimniecības zemes būs spiestas 21. gs. piekāpties tuksnešu un pustuksnešu uzbrukumam, un pasaules kviešu, kukurūzas un sojas sējumi pamazām pārvietosies uz citiem reģioniem.

Kopumā varam vērot, ka viscaur pasaulē notiek lielas izmaiņas, kas ir saistītas ar straujo un lielo temperatūras paaugstināšanos – ar „siltumnīcas efektu". Varbūt, ka klimata pasiltināšanās ir saistīta ar pārmaiņām Planētas virsmā, ar kontinentu celšanos un grimšanu, ar izmaiņām zemes ģeogrāfiskajā un magnētiskajā polā. Ir teorija, pēc kuras ledāji rodas tai polā, kur ir brīva sauszeme – kā tagad dienvidpolā, kur varenie ledāji sedz Antarktīdas kontinentu. Varbūt sauszeme kādreiz bija arī Ziemeļpolā, un kad tā nogrima, ziemeļos ledāji pamazām atkāpās. Lai kā tas bija sendienās, taču pašreiz prognozē, ka klimats uz pasaules vismaz tuvāko 50-100 gadu laikā kļūs siltāks. Jau pēdējā simtgadē tas globāli ir palielinājies par apmēram 1,5 °C un turpina pieaugt. Upes un ezeri ziemeļu puslodē pēdējo 150 gadu laikā aizsalst vidēji par 8,7 dienām vēlāk, turpretī ledus iešana sākas par 9,8 dienām ātrāk, un šis process nākotnē vēl pastiprināsies. Pasaules Okeāna ūdens līmenis celsies varbūt pat līdz metram, un daudzi apgabali Bangladešā, Indijā, Nīderlandē un citur applūdīs un cilvēki tos nespēs pasargāt no ūdens uzbrukuma, jo nebūs tik daudz līdzekļu – un tas var izsaukt masveidīgu cilvēku emigrāciju no apdraudētām vietām uz citurieni.

Izmešu (CO_2 ekvivalenta) pieaugums atmosfērā izsauks arī izmaiņas augu un dzīvnieku biotipos. Vislielākās tās var būt Kanādā, Skandināvijā, Somijā, trīs Baltijas valstīs, Ziemeļkrievijā, kur samazināsies ar tundru un mežiem aizņemtās platības, bet kultūraugu audzēšanas ziemeļu robeža pavirzīsies tuvāk polam. Izmainīsies lauksaimniecības zemes platības, jo plašāk varēs izmantot āboliņu, lucernu, arī

kukurūzu skābbarībai, cukurbietes un citus siltummīlošus augus. Sagaidāms, ka nosauktajās zemēs augs arī kviešu, tāpat dārzeņu ražība, un tās kļūs par jaunu, spēcīgu lauksaimniecības produktu ražotāju reģionu. Tāpat prognozē, ka mazināsies arī ASV līdzšinējais monopols uz lauksaimniecības produktu izvedumiem, jo plašus apgabalus var skart sausums. Tas viss var notikt, ja esošā tendence turpināsies. Bet varbūt tās ir prognozes, kas nepiepildīsies? [5: 2000. g. 25. nov.].

Klimats un lauksaimniecība Latvijā

Klimata izmaiņas, globālā siltumnīcas efekta pastiprināšanas un ietekme uz pasaules biotipiem mūsu zemes iedzīvotājus interesē galvenokārt teorētiski, viņus vairāk intriģē jautājums – kas tieši ir noticis 20. gs. Latvijā un kādas izmaiņas var būt perspektīvā – 21. gs. un varbūt arī pēc tam. Uz pirmo jautājumu grupu varam sniegt diezgan precīzu atbildi, jo Latvijā temperatūras novērojumus Rīgā sāka jau ar 1762. g., un, lai arī pirmo gadu dati ir gājuši zudumā, gaisa temperatūras novērtējumi sākti ar 1795. g. Šos novērojumus sakārtojis pa mēnešiem un publicējis pa gadiem savā grāmatā J.Barloti, apkopojot informāciju līdz pat 1930. g., par 135 gadu periodu [1]. Lai arī šai laikā mainījās novērojumu metodika, tie tomēr sniedz pārskatu par šī perioda gaisa temperatūru (skat. 6.2. attēlu).

Latvijas laikā datus par siltuma un mitruma daudzumiem ievāca, apkopoja un publicēja Valsts meteoroloģiskais birojs. Datus apkopoja un publicēja arī atsevišķi zinātnieki, piem., docents J.Baumanis, kas sniedza plašu informāciju par zemes un gaisa temperatūru, gaisa mitrumu, apmākšanos, nokrišņiem un vēju [2: 340-360].

Padomju laikā uz Valsts meteoroloģiskā biroja bāzes izveidoja LPSR Hidrometeoroloģiskā dienesta pārvaldi, kas iekļāvās PSRS Hidrometeoroloģiskā dienesta ietvaros. Atsevišķus pētījumus veica arī profesore N. Temnikova, kas publicēja Latvijas Agroklimatisko rokasgrāmatu un iedalīja Latviju klimata rajonos. 27.1. att. parādītas gada vidējās temperatūras izmaiņas Rīgā 1880.-2000. g. periodā, no kurām redzams, ka temperatūras paaugstnāšanās novērojama kopš 1880. g. Pēc tam dabas apstākļi pasliktinās un pāriet pretuzbrukumā ekonomiskajiem apstākļiem, it sevišķi 1922.-1932. g. un īpaši 1940.-1941. g., kad pastiprinājās sals un ziemas garums un gada vidējā temperatūra nokritās par gandrīz 3 grādiem. Vēl no attēla redzams, ka pieauga gada temperatūras svārstības, kas norāda uz cīņu starp dabas un saimnieciskajiem apstākļiem.

Līdz ar Latvijas neatkarības atjaunošanu izveidoja Latvijas Hidrometeoroloģisko aģentūru, kura turpināja un pilnveidoja informācijas vākšanu, apstrādi un datu publicēšanu par klimatu, gaisa cirkulāciju, vējiem un citām ar meteoroloģiju saistītām parādībām. 2000. g. beigās nodibināja Latvijas Vides aģentūru, kuras pienākumos ietilpa arī pārskatu sagatavošana par vidi un klimata izmaiņām.

Saskaņā ar šiem datiem, temperatūras paaugstināšanās Latvijā 20. gs. ir notikusi par 0,5 °C, pie tam gadsimta pirmajā pusē mazāk, par 0,2 °C, bet otrajā pusē straujāk, par 0,3 °C. Pie tam jāievēro, ka Rīgā, kas atrodas Rīgas līča krastā, temperatūra ir paaugstinājusies vairāk, par aptuveni 1 °C, pie tam šī paaugstināšanās ir notikusi nevienmērīgi, uzrādot lielas izmaiņas atsevišķos gados. Temperatūras paaugstināšanos izsauca galvenokārt siltumnīcas efekta (antropogēno) gāzu izmeši, kas ir visu gadu un kuru dēļ ziemas kļūst siltākas un pavasari atnāk ātrāk kā agrāk. Vismazāk klimata

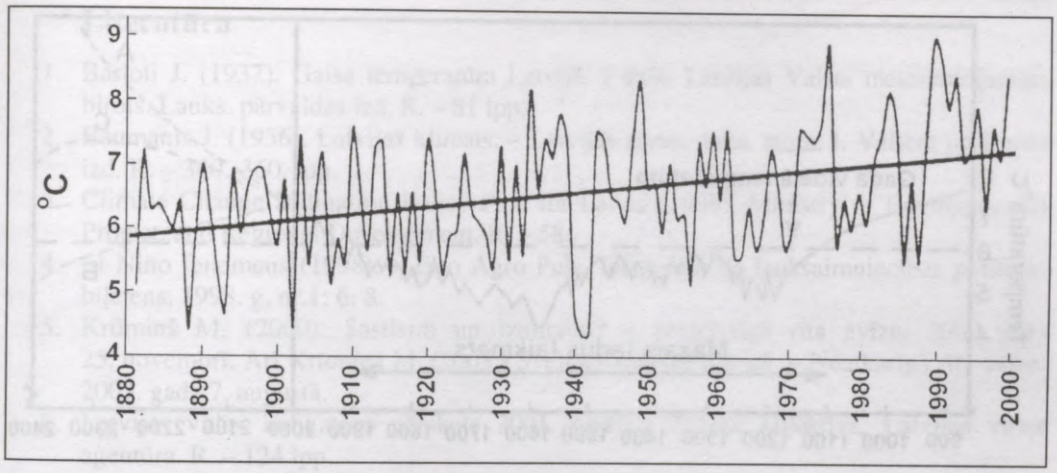

Avots: Latvijas vides indikatoru pārskats, 2001

27.1. att. **Gada vidējā gaisa temperatūra Rīgā**

izmaiņas ir ietekmējušas rudens temperatūru. Pavasari Latvijā vidēji iestājas agrāk nekā pirms simts gadiem, daba mostas agrāk un līdz ar to ziemas kļūst īsākas, bet veģetācijas periods garāks [3; 6; 12; 13].

Temperatūras paaugstināšanos izsauca galvenokārt siltumnīcas efekta gāzu – ogļskābās gāzes (CO_2), metāna (CH_4), slāpekļa oksīda (N_2O) izmeši atmosfērā (kurus pārrēķināja CO_2 ekvivalentu formā).

Ozona daudzums atmosfērā Latvijā ir normas robežās, bet uzrāda krītošu tendenci, un 80. gados ir mazāks nekā 70. gados. Taču jāievēro, ka Latvija arī neatrodas tai zonā, kur novērots vislielākais ozona slāņa „caurums", un tā lielos vairumos neražo arī aerosolus un citas ozona slāni noārdošas vielas. Šo vielu galvenā ražotāja ir ASV, un tieši no tās rīcības nākotnē būs stipri atkarīgs pasaules liktenis. Šai ziņā bīstams var izrādīties šodien valdošais uzskats, ka rūpniecības mērķis ir iegūt maksimālo peļņu, nevis ievērot sabiedrības intereses.

Okeāna un jūru ūdens līmeņa celšanās ir nākošā svarīgākā problēma, kas var skart Latviju. Pasaules okeāna vidējais ūdenslīmenis pēdējo 100 gadu laikā ir cēlies par 15-20 cm, bet Baltijas jūras piekrastē par 15 cm. Nedaudz vairāk tas ir paaugstinājies tieši Rīgas līča dienvidos, pie Rīgas pilsētas – apmēram par 15-20 cm. Prognozē, ka līdz 2020.-2030. g. tas Baltijas jūrā varētu celties pat par 20-35 cm, sevišķi Rīgas līcī. Ievērojot Zemgales līdzenuma nelielo sauszemes segas paaugstinājumu virs jūras līmeņa, atsevišķos gados plūdi varētu apdraudēt lielas platības pie Rīgas, Jūrmalas un Zemgales līdzenumā līdz Jelgavai un pat tālāk. Pastiprinoties siltumnīcas efekta gāzu izmetēm un turpinoties klimata pasiltinājumam, Baltijas jūras ūdens līmenis 21. gs. vidū – beigās varētu pieaugt pat līdz metram vai vairāk, un tad var rasties grūtības Rīgas un Jūrmalas pilsētu, Zemgales un arī Pieventas līdzenuma iedzīvotājiem – var rasties vajadzība pēc lielām aizsargbūvēm vai arī nepieciešamība pārcelt cilvēkus uz drošākām vietām. Neaizmirsīsim, ka vēl pāris tūkstošus gadu atpakaļ Rīgas līcis iestiepās sauszemē līdz Salaspilij un Jelgavai.

Taču tas ir tikai pieņēmums – jo klimats veidojas no dabas un antropogēno (jeb, kā pieņemts tos dēvēt – siltumnīcas efekta) faktoru iedarbības. Tie izslēdz viens otru. Dabas faktori brīdina, ka starpleduslaikmets tuvojas beigām un pasaulei draud jauna

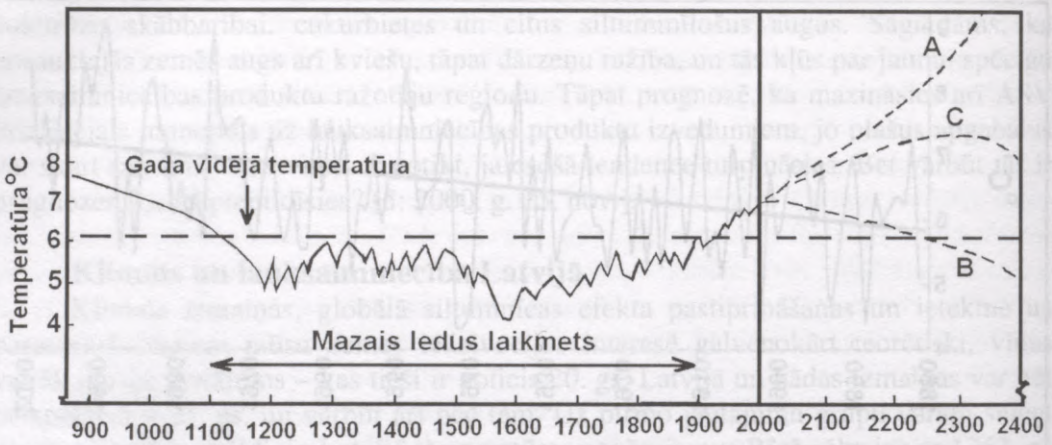

Prognozējamie modeļi: A - uzvar siltumnīcas efekts;
B - uzvar dabas faktori;
C - kompromisa modelis

27.2. **Māzā leduslaikmeta un siltumnīcas efekta ietekme Latvijā**

apledojuma tuvošanās. Cilvēka saimnieciskā darbība, savukārt, ir radījusi siltumnīcas efektu un sola temperatūras strauju palielināšanos. Bet varbūt ir vēl trešais modelis – sākumā virsroku gūst saimnieciskās darbības modelis, kas valda visu 21. gs. bet tad pakāpeniski tiek izlietoti naftas, gāzes, akmeņogļu krājumi un cilvēcei jāmeklē jauni enerģijas veidi. Fosilo kurināmo vēl turpina ražot, pielietojot jaunas tehnoloģijas, arī daļēji 21. gs. beigas, 22. gs., un līkne pēc inerces saglabājas arī 23. gs. Taču tad virsroku gūst dabas faktori, un pakāpeniski atkal pieņemas spēkā aukstums, temperatūra pazeminās un ar 24. gs. sāk kristies. Tālumā, pēc vairākiem tūkstošiem gadu, iezīmējas atkal jauns apledojums. Bet tas būs tad, ja starplaikā nenotiks kādas jaunas izmaiņas, kas skārs centrālo spīdekli – Sauli, vai arī mūsu Planētu...

Taču starplaikā, visu 21. gs., klimats Latvijā būs silts. Mainīsies biotopi, samazināsies priede un arī egle, palielināsies bērzi un citi lapu koki, un kultūraugu audzēšanas robeža pavirzīsies uz Ziemeļiem. Pieaugot siltumam, palielināsies kviešu, āboliņa un lucernas ražas un tuvosies tam līmenim, kāds pašreiz pateicoties siltās Golfa straumes ietekmei ir Dienvidsomijā vai Zviedrijā starp Stokholmu un Malmi. Lauksaimniecībā sējumu struktūrā pieaugs kukurūzas īpatsvars skābbarībā un zaļbarībā un ražība 2020.-30. g. sasniegs 6-7 tūkst. graudu vienības no hektāra, bet uz gadsimta beigām arī vairāk. Bet galvenais prognozē, ka turpināsies pieaugt pustuksnešu platības un līdz ar to pamazām samazināsies ASV, Argentīnas, Austrālijas un Jaunzēlandes monopols uz pārtikas produktu eksportu, jo plaši apgabali tur kļūs arvien sausāki un mazražīgāki, bet iedzīvotāju skaits turpinās augt. Latvija, tāpat arī Lietuva, Igaunija, Polija un Krievijas ziemeļrietumu apgabali ieņems stabilu vietu pārtikas ražošanā. Bet lielās naftas ieguves kompānijas, kas pieder privātam anonīmam kapitālam zaudēs savu lielo ietekmi, jo naftas krājumi tuvosies izsīkumam. Cilvēce meklēs jaunus enerģētikas avotus, pieaugs biodegvielas un arī elektrības nozīme transporta līdzekļu darbināšanā. Bet vai šis scenārijs piepildīsies?

Literatūra

1. Barloti J. (1937). Gaisa temperatūra Latvijā. I daļa. Latvijas Valsts metereoloģiskais birojs. Lauks. pārvaldes izd. R. – 81 lpp.
2. Baumanis J. (1936). Latvijas klimats. – Latvijas zeme, daba, tauta. I. Valtera un Rapas izd. R. – 340.-360. lpp.
3. Climate Change Mitigation Policy Plan for Latvia (1998). Ministry of Environmental Protect. and Regional Development. R. – 58.
4. El Nino fenomens (1998). – Eiro Agro Pols, Informatīvais lauksaimniecības politikas biļetens. 1998. g. nr.1; 6; 8.
5. Krūminš M. (2000). Sasilsim un izmirsim? – Neatkarīgā rīta avīze. 2000. gada 25. novembrī. Arī Krūmiņš M. (2003.) Svelmes rekordi Riropā. – Neatkarīgā rīta avīze. 2003. gada 7. augustā.
6. Latvijas vides indikatoru pārskats 2001. (2001.) Autoru kolektīvs. Latvijas vides aģentūra. R. – 124 lpp.
7. Lauksaimniecība. Žurnāls. 1991. g. 5.-6. num.
8. Lauksaimniecības enciklopēdija. II daļa. (1966). Izd. Liesma. R. – 829 lpp.
9. Mājas viesis. Lauku avīzes pielikums par 2003. g. janv.-sept.
10. Schönwiese Ch. D. (1990). Weltweite Klimaänderungen durch den Menschen? – Weltprobleme. Hrsg. P. J. Opitz. Bundeszentrale für politisde Bildung. Berlin. – 83-116.
11. Steigens A. (1999). Nākotne sākas šodien. Tulk. no norvēģu val. Izd. Nordik. R. – 223 lpp.
12. Zemberga K. (2003). Ziemas kļūst īsākas, vasaras – garākas. – Lauku avīze, 2003. gada 9. aprīlī.
13. Ziemas kļūst īsākas, vasaras garākas. – Lauku Avīze. Saruna ar Hidrometeoroloģijas aģentūras speciālistiem. 2003. g. 9. aprīlī.

V DAĻA

Dziesmotā revolūcija un agrārpolitika atjaunotajā Latvijā

28. Padomju valsts sabrukums un dziesmotā revolūcija Latvijā

28.1. Komunistiskās ideoloģijas sabrukums

80. gadu vidū Padomju Savienībā notiekošie procesi dziļi skāra Latviju un tautas likteni. Ja ar revolūciju saprot būtisku politiskās, ideoloģiskās un saimnieciskās dzīves pārveidošanos, tad ir jāatzīst, ka visā PSRS, tai skaitā arī Latvijā, norisinājās revolūcija; tā gan bija savdabīga, ierosināta un vismaz sākuma periodā vadīta no augšas, taču ar visam revolūcijas pazīmēm un sekām. Latvijā tā saistījās ar **tautas „trešo atmodu"** – ar nacionālo jūtu grandiozu pacēlumu un ar Latvijas Republikas valstiskās neatkarības atjaunošanu.

Šis revolucionārais process bija visaptverošs un par tā cēloņiem, norisi, sekām būs nepieciešami un arī radīsies daudzi pētījumi, analīzes. Šai darbā tiks īsi ieskicēta tikai notikumu vispārējā secība, kura noveda ne vien pie Latvijas neatkarības atjaunošanas, bet vēl pirms tam pie dziļām izmaiņām zemes attiecībās un sekojoši pie zemniecības atjaunošanas. Nākotnē neapšaubāmi šai tēmai tiks veltīti daudzi apcerējumi. Še aplūkosim notikumus aculiecinieka skatījumā un tikai par tik, cik nepieciešams, lai izprastu revolucionāros pārkārtojumus agrārajās attiecībās, kurās autors ir personīgi līdzdarbojies. Taču jāsāk ar komunistiskas partijas un Padomju valsts sabrukuma apskatu.

Komunistiskās ideoloģijas un PSRS sabrukums bija ļoti straujš process, kura varbūtībai vēl 80. gadu sākumā ticēja tikai ļoti nedaudzi PSRS iedzīvotāji. Tas notika bez kara, miera laika apstākļos, pie kam cēloņi sakņojās ne tik daudz saimnieciskās politikas neveiksmēs, cik cilvēku domāšanā, centienos un tieksmēs. Tas sākās ar veco boļševiku - revolucionāru nobīdīšanu pie malas un daļēji pat iznīcināšanu staļinisma periodā, ar staļinisma laikmeta darbinieku pakāpenisku aiziešanu no aktīvās politiskās darbības 60. un 70. gados. Viņus pamazām nomainīja jauni, izglītotāki cilvēki, kuriem bija citādi uzskati un citas prasības pret ikdienas dzīvi; viņi pamazām pārņēma partijas un valsts aparāta visu posmu vadību.

Jaunā paaudze vairs nebija ar mieru gaidīt nezināmā nākotnē solītās komunisma ēras iestāšanos, tā gribēja labu un pārtikušu dzīvi jau savas darbības laikā. Jaunā paaudze nevēlējās nest lielus upurus pasaules revolūcijai, ziedot šim mērķim savu spēku un Padomju Savienības, līdz ar to arī savus līdzekļus, bet gribēja patērēt tos pati. Tāpēc jau neilgi pēc Staļina nāves Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) kongresā pieņēma Ņ. Hruščova izvirzīto lozungu **par dažādu politisko un saimniecisko sistēmu mierīgu līdzāspastāvēšanu** [8]. Ar to atteicās no pasaules

revolūcijas kā prioritāras idejas, no pasaules revolucionārās kustības atklātas atbalstīšanas. PSKP XX kongresā visu līmeņu partijas organizācijām tika izvirzīta prasība pārkārtot savu darbību, izdarot krasu pavērsienu uz ekonomisko problēmu risināšanu. Pirmo reizi parādījās lozungs par saimnieciskās dzīves pārkārtošanu jeb pārbūvi.

Taču padomju iekārtas lielā centrālisma un faktiskās divvaldības (partijas un valsts pārvaldes aparāts), kā arī darbinieku atbildības un personīgās iniciatīvas trūkuma dēļ saimnieciskais uzplaukums, kas bija vērojams 60. gadu beigās un 70. gados, drīz apsīka un valstī iestājās saimnieciskā stagnācija. Liela nozīme šai ziņā bija arī nacionālā jautājuma risinājumam, pamazām arvien vairāk uzsverot krievu tautas kā vecākā brāļa nozīmi un tiesības padomju valstī. Nozīmīga bija dogma par visu iedzīvotāju samērojamību ienākumu ziņā, kuras dēļ padomju sabiedrībā radās liela iekšēja pretruna. No vienas puses, partijas un valsts aparāta darbinieku rokās bija koncentrēta liela vara, bet no otras puses – šiem funkcionāriem nebija privātīpašuma, viņu materiālais stāvoklis (izņemot ļoti šauru loku pašā augšā stāvošo) maz atšķīrās no vidusmēra pilsoņiem. Protams, tai laikā, kamēr bija amatos, viņi ieguva dažas privilēģijas – izmantot labiekārtotu dzīvokli, lietot dienesta automašīnu, vienreiz gadā saņemt „ceļa zīmi" uz Melnās jūras piekrastes vai citām sanatorijām un atpūtas namiem, kā arī tiesības iepirkties labāk ar precēm apgādātos veikalos. Lielākoties tas arī bija viss. Padomju valsts un komunistiskās partijas darbinieki saskarē ar citu valstu pilsoņiem, it sevišķi dienesta komandējumu laikā vai tūrisma braucienos ārzemēs izjuta neērtību savas mazās pirktspējas dēļ, jo nevarēja atļauties tādus ikdienišķus izdevumus, kādi bija parasti ārzemēs dzīvojošiem. Satiksmē ar kapitālistisko valstu pārstāvjiem Padomju Savienības delegāti pārstāvēja pasaulē otru (aiz ASV) varenāko lielvalsti, viņiem bija lietas politiskas ambīcijas, bet tai pašā laikā tie izjuta savu ekonomisko vājumu.

Protams, liela Padomju Savienības iedzīvotāju daļa, it sevišķi vadošā nācija – krievi, kā arī plašais birokrātijas aparāts savā vairumā bija samierinājies ar dzīves apstākļiem. Viņi bija lepni uz PSRS varenību un to, ka L. Brežņevs nebaidījās to nodemonstrēt kritiskos brīžos, kad domāja esam aizskartas Padomju valsts vai komunistiskās kustības intereses, kā 1968. g., apspiežot Čehoslovākijā "ideoloģisko atkusni" vai I976. g., ievedot armiju Afganistānā. Viņi lepojas ar Brežņeva doktrīnu, kas bija izteikta PSRS, Polijas, Ungārijas, Bulgārijas un VDR valdību kopīgajā vēstulē Čehoslovākijas komunistiskajai partijai 1968. gadā: *„Mēs nevaram piekrist tam, ka naidīgi spēki jūsu zemi novirza no sociālisma ceļa un izraisa briesmas Čehoslovākijas atšķelšanai no sociālistiskās kopienas. Tā vairs nav tikai jūsu lieta. Tā ir visu komunistisko un strādnieku partiju un visu ar savienību, kopēju darbību un draudzību saistīto valstu kopīga lieta. Tā ir visu mūsu valstu, kas apvienotas Varšavas paktā, kopēja lieta...*

Sociālistiskās sadraudzības robežas pašreiz ir izplatītas līdz Eiropas sirdij, līdz Elbas upei un Bohēmijas mežiem. Un mēs nekad nepiekritīsim, ka šis sociālisma vēsturiskais iekarojums, visu mūsu tautu neatkarība un drošība nokļūtu briesmās. Mēs nekad nepieļausim, ka imperiālisms mierīgā vai nedraudzīgā ceļā, no iekšienes vai no ārienes, izsistu robu sociālisma sistēmā un pārmainītu spēku samēru Eiropā savā labā ..." [2].

Taču Ņ. Hruščovs, atļaudams kritizēt staļinismu, atmaskot akadēmiķa T. Lisenko maldu mācību bioloģijā, atbrīvodams no ieslodzījuma nometnēs daudzus

simtus tūkstošus nevainīgi notiesātu cilvēku, tai skaitā arī pazīstamus rakstniekus, bija iededzis padomju inteliģences sirdīs cerību uz zināmu brīvdomāšanu, ko tā vairs nevēlējās zaudēt; radās disidentu kustība un pagrīdes izdevniecības (krieviski „samizdat"), kas ne vien nepārtrauca Hruščova laikā iesākto staļinisma nelikumību atklāšanu, bet gāja daudz tālāk – pauda atziņu, ka komunistiskā ideoloģija, garīgās dzīves ierobežošana un saimnieciskā politika balstās uz novecojušiem, savu laiku pārdzīvojušiem principiem, kuru dēļ padomju pilsoņu vairumam nav iespējams iegūt lielāku darbības brīvību un panākt materiālo apstākļu uzlabošanos. Šīs idejas savienojās ar daudzo Padomju Savienībā dzīvojošo mazo tautu nevēlēšanos pakļauties pilnīgai pārkrievošanai, arī tieksmi saglabāt sevi.

Nozīmīgs faktors bija arī L. Brežņevam tuvu stāvošo aprindu korumpētība un lielmanība, tiekšanās pēc greznas dzīves un bezatbildība, ar ko nevēlējās samierināties komunisti-ideālisti, kas arvien bija padomju sabiedrībā, it sevišķi armijā, drošības dienestā, partijā. Viņu vidū izplatījās doma, ka nepieciešamas pārmaiņas komunistiskas partijas vadībā, it sevišķi Centrālās Komitejas politbirojā, kura locekļi vairumā bija gados veci.

1982. gadā nomira partijas ģenerālsekretārs L. Brežņevs, kura veselības stāvoklis jau ilgu laiku arī pirms tam bija neapmierinošs. Viņu nomainīja J. Andropovs (1982.-1984.), kas sāka enerģisku cīņu ar korupciju, nedisciplinētību darbā un bezatbildību. Viņš pirmais sāka runāt par valsts pārvaldes pārkārtošanas nepieciešamību. Taču būdams smagi slims, viņš nespēja uzsāktos pasākumus realizēt. Viņam ģenerālsekretāra amatā sekoja K. Čerņenko, kas sava vecuma un vājās veselības dēļ nespēja savā īsajā amata laikā (1984.-1985.) nekādas reformas realizēt. 1985. gadā bija pienācis laiks izvirzīt augstākajā partijas postenī jaunās paaudzes pārstāvi, un 15. martā par ģenerālsekretāru ievēlēja Mihailu Gorbačovu. Sākās jauns posms Komunistiskās partijas un padomju valsts vēsturē.

Jau tā paša 1985. g. PSKP CK aprīļa plēnumā pieņēma lēmumu par padomju sabiedrības sociālās un ekonomiskās attīstības paātrināšanu. Taču iedibinājusies padomju pārvaldes sistēma, cilvēku domāšanas un darbības inerce nebija tik viegli pārgrozāms. KP ģenerālsekretārs M. Gorbačovs PSKP XXVII kongresā 1986. g. 25. februārī stāvokli raksturoja šādi: *„...partijas un valsts orgānu praktiskā darbība atpalika no pašreizējā laika, pašreizējās dzīves prasībām. Problēmas valsts attīstībā auga ātrāk nekā to risinājums... Pieauga birokrātisms – viss tas nesa zaudējumus attīstībai. Sabiedrības attīstībā parādījās stagnācija" [3].* Bija nepieciešamas būtiskas politiskas pārmaiņas, lai iedzīvotāju neapmierinātība, kas bija jūtama visos slāņos, neizpaustos plašā protesta kustībā no apakšas; tādēļ partijas vadība un kongresa delegātu vairākums pieņēma M. Gorbačova priekšlikumu sākt revolucionāru sabiedrības pārkārtošanas procesu „no augšas".

PSKP CK 1987. gada janvāra plēnumā partijas ģenerālsekretārs M. Gorbačovs **deklarēja principu „pārbūve-atklātība-iniciatīva". Tā bija izvērsta valsts atjaunināšanas programma, kas uzsvaru lika uz lielāku atklātību visās partijas un valsts darbības sfērās, lielāku personīgo iniciatīvu un ekonomiskās dzīves pārkārtošanu, uzņemot tajā tirgus saimniecības elementus.**

Drīz, jau jūnijā notika nākošais partijas CK plēnums, kurā ģenerālsekretārs M. Gorbačovs uzsvēra jaunā kursa nozīmi, to, ka tas ir devis padomju sabiedrībai *„varenu dinamisku lādiņu, kas izraisījis masu politiskās pašapziņas augšanu"*. Viņš nosauca šo laiku par lūzuma laiku, *„kam iecerēta īpaša loma mūsu zemes un visa*

sociālisma likteņos, kam, saprotams, būs tālejošas sekas visā pasaules attīstībā". Tomēr viņš bija spiests konstatēt, ka daudzi ilggadīgie komunistiskās partijas biedri neuzticas jaunajam kursam, citi neizprot, ka galvenā vērība piegriežama ekonomiskajai attīstībai, it sevišķi agrorūpnieciskam kompleksam, un ka svarīgi ir prasīt no ikviena atbildību par darba rezultātiem.

Jaunās ideoloģijas – pārbūves, atklātības un iniciatīvas principu pasludināšana tiešām atrada dziļu atbalsi lielākajā padomju sabiedrības daļā. Tā veicināja atteikšanos no vecās domāšanas, no bezierunu pakļaušanās augstāk stāvošo organizāciju rīkojumiem un norādījumiem, no vecajiem stereotipiem un aizspriedumiem. **Tas bija nebijušu cerību laiks, kurā sākās vispārēja vērtību pārvērtēšana.** It visur plašajā Padomju Savienībā, bet sevišķi Maskavas un Ļeņingradas inteliģences aprindās, sāka apspriest staļinisma perioda nelikumības, masu izsūtīšanu uz Ziemeļu, Sibīrijas un citu apgabalu nometnēm, šai laikā rīkoto „paraugprāvu" pret Staļina politiskajiem pretiniekiem būtību un mērķi. Arī Latvija šai ziņā gāja pārbūves kustības priekšgalā. 1987. gada 14. jūnijā neliela disidentu grupa „Helsinki – 86" uzdrošinājās nolikt ziedus pie Brīvības pieminekļa Rīgā 1941. gadā izvesto atcerei. Parādījās publikācijas par Latvijas vēsturē līdz tam noklusētiem notikumiem un laikiem, par tā saucamajiem baltajiem plankumiem vēstures mācībā. Pirmajās publikācijās tālaika vēsturnieki gan vēl mēģināja aizstāvēt 1940. un 1949. gada masveida deportācijas kā nepieciešamu šķiru cīņas pasākumu sociālistiskās sabiedrības nostiprināšanai Latvijā, tomēr jau bija spiesti atzīt, ka to realizēšanā *„bieži tika pieļauti sociālistiskās likumības pārkāpumi".*

Jau tālāk gāja citi. Žurnālā „Avots" 1988. g. rakstīja: *„Vecā domāšana balstījās uz dogmas un ticības, mītiem un aizspriedumiem, stereotipiem un klišejām ... Tā marksistiski ļeņiniskā filozofija, ko mēs mācam, nemaz nav marksistiski ļeņiniska un diez vai to var saukt par filozofiju ... Māca to, kas tika radīts, lai pamatotu Staļina nekontrolējamo varu".*

Latvijā šis laiks savijās ar nacionālo atdzimšanu – tas ieguva trešās nacionālās atmodas nosaukumu. Kustības priekšgalā, gluži tāpat kā Latvijas brīvības idejas veidošanās laikā 1916.-1918. g. gāja inteliģence. Dziļu iespaidu radīja Rakstnieku savienības paplašinātais plēnums 1988. gada 1.-2. jūnijā, kura rezolūcija izteica tautas vairuma domas un centienus. Tas parādīja, ka tautā samilzusi dziļa neapmierinātība ar esošo stāvokli, un tā gatava radikālam risinājumam.

Lai arī Rakstnieku Savienības plēnuma dalībnieku runās vēl valdīja liela apdomātība, kopumā to var vērtēt kā ļoti drosmīgu. Te runāja par neatrisināto nacionālo jautājumu, par internacionālismu, kura mērķis ir nacionālo valodu aizstāšana ar krievu valodu. Analizējot demogrāfisko situāciju Latvijā norādīja, ka ik gadus republikā iebrauc 30-40 tūkstoši migrantu, kas stipri pārsniedz dabīgo pieaugumu. Rakstnieks V. Lāms kritizēja valdošo birokrātiju, norādot, ka birokrāti ir gatavi noslīcināt Daugavu, apbūvēt Latviju ar nevajadzīgām rūpnīcām, kurām tūkstošiem kilometru ir jāved izejvielas un darbaspēks; viņi gatavi noslīcināt veselu tautu [1: 116-119].

Akadēmiķis J. Stradiņš par šo plēnumu raksta: *„... tas bija liktenīgs pagrieziens Latvijas sabiedriskās domas tālākā attīstībā. Šis plēnums izskanēja pāri Latvijai griezīgi kā modinātājpulksteņa zvans, un vēsturē tas ieies kā Atmodas plēnums" [18: 94].*

Plēnuma nobeigumā tika izstrādāta un pieņemta plaša „Rezolūcija", kurā tika norādīti pašreizējie republikā novērojamie trūkumi un teikts: „politiskās

pārkārtošanās vārdā aicinām Latvijas PSR valdību un PSRS valdību aktīvi realizēt tādu politiku un diplomātiju, lai republikas statuss praksē ļautu starptautiski atzīt Latviju par suverēnu un nacionālu valsti padomju federācijā."

Rezolūciju pieņēma un nosūtīja Latvijas KP Centrālajai Komitejai, republikas Augstākās Padomes Prezidijam un Ministru Padomei. Vēstuli nosūtīja arī PSKP CK ģenerālsekretāram Mihailam Gorbačovam [7: 1988. 11. jūn.].

Rakstnieku savienības plēnumā žurnālists M. Vulfsons pirmo reizi klaji pateica, ka 1940. gadā Padomju Savienības armija ir Latviju okupējusi. Tā bija viena no visdrosmīgākajām runām, kas ieguva plašu ievērību.

Pilnībā M. Vulfsons šo jautājumu apskatīja savā 1989. g. janvārī laikrakstā „Atmoda" publicētajā rakstā „Kamēr Ribentrops noskatās baletu", kurā parādīja 1939. gada 23. augustā noslēgtā PSRS – Vācijas neuzbrukšanas pakta mērķus un impērisko raksturu, kas noveda pie Baltijas valstu neatkarības likvidēšanas.

Šādu rakstu bija daudz, un tie izsauca notikumu strauju attīstību. **Pamazam realizējās tas, kas vēl pirms pusgada, pirms trim mēnešiem šķita neiespējams.** Daudzas Padomju Savienībā ietilpstošās tautas un tautu grupas sāka sevi apzināties, prasīja pārtraukt pārkrievošanas politiku un palielināt pašnoteikšanās tiesības. Šis process attīstījās ne vien savienotajās republikas, bet arī autonomajos apgabalos. Dažviet sāka atjaunoties nacionālā pašapziņa, citur deportētās tautas pieprasīja tiesības atgriezties senajā dzimtenē, vēl citur – plašākas politiskās tiesības, rīcības brīvību ar savu zemi, tās dzīļu bagātībām, arī rūpniecības un citiem uzņēmumiem. Sāka veidoties tautas frontes kā atsevišķo tautību vai arī valsts iedzīvotāju pārstāves. Kustības priekšgalā gāja Baltijas republikas, kur tā ieguva masveidīgumu: 1988. gada janvārī sāka veidoties tautas fronte Igaunijā, tad Lietuvā („Sajudis"), un beidzot Latvijā.

1988. gada 1. jūlijā Rīgā ar Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija atbalstu jau notika apspriede par Latvijas Tautas Frontes izveidošanu, sāka veidoties darba grupas tās sagatavošanai [4].

Spēcīga tautas fronte veidojās Ukrainā (ar nosaukumu „RUH"). Sākumā Latvijā, gluži tāpat kā Pirmā pasaules kara gados, prasība bija tikai pēc lielākas politiskās un saimnieciskās autonomijas, kas šoreiz tika izteikts nevis senajā formulā „Brīva Latvija brīvajā Krievijā", bet prasībā pēc Savienības līguma.

Pārbūves kustības pieņemšanos spēkā sekmēja laikā no 28. jūnija līdz l. jūlijam notikusī PSKP 19. konference, kas iezīmēja pagriezienu komunistiskās partijas un sabiedrības attiecībās. Partijas vadība bija izšķīrusies atteikties no vecās shēmas, kurā dominējošā loma bija partijas diktatūrai, un nolēmusi to demokratizēt, izvirzot projektu par demokrātiskā ceļā vēlētu PSRS Tautas deputātu kongresu, par PSRS prezidenta posteni, par PSRS ģenerālsekretāra un valsts galvas amatu savienošanu. M. Gorbačovs un viņa atbalstītāji vēl neizprata, ka tas ir pretrunā ar komunisma pamatprincipiem par varas koncentrēšanu partijas rokās, un ka, atsakoties no šiem pamatprincipiem, padomju vara līdz tam bijušā veidā vairs nevarēs pastāvēt. Jaunie priekšlikumi nozīmēja komunistiskās partijas līdzšinējo monopoltiesību atcelšanu uz augstāko varu. Tie izsauca dziļas domstarpības partijā, kurā izveidojās demokrātiskais novirziens ar B. Jeļcinu priekšgalā, un boļševistiskais spārns, ko vadīja S. Ļigačovs. Iekšējās pretrunas un M. Gorbačova svārstīgā centriskā nostāja sekmēja padomju valsts ātrāku sabrukšanu. Centrbēdzes spēki pieņēmās spēkā. Visur radās un noformējās Tautas frontes: 30. septembrī Igaunijā notika tās dibināšanas kongress, 22. oktobrī Lietuvā izveidojās tautas kustība „Sajudis". 7. oktobrī Rīgā, Mežaparka

28.1. att. **Tautas manifestācija Mežaparkā 1988. gada 7. oktobrī**

lielajā estrādē notika patriotiski noskaņotu cilvēku manifestācija ar devīzi – **„par tiesisku valsti"**. Manifestācijas vadībā bija Latvijas Tautas frontes sagatavošanas grupas locekļi Jānis Peterss un Jānis Škapars, pieaicināti E. Berklavs (kas veidoja Latvijas Nacionālo Neatkarības kustību – LNNK), Vides aizsardzības klubs un arī LPSR AP prezidija priekšsēdētājs A. Gorbunovs. Runāja arī citi – D. Īvāns, M. Zālīte, J. Stradiņš, un visus vienoja doma par brīvu Latviju un tautas nākotni savā valstī [4].

Nākošajā dienā pēc šīs manifestācijas, 1988. gada 8. oktobrī Rīgā, Dailes teātra telpās notika Latvijas Tautas Frontes (LTF) dibināšanas kongress. To atklāja vecais strēlnieks, 94 gadus vecais aktieris Ēvalds Valters. Pēc viņa rakstnieks Jānis Peterss aicināja veidot tiesisku valsti, kurā darbotos demokrātiskas struktūras. Kongresa dalībnieki, kurus bija pārņēmušas emocijas un sajūsma, ticība atdzimstošai Latvijai, to atbalstīja. Par LTF pirmo vadītāju ievēlēja žurnālistu Daini Īvānu, kas imponēja ar savu jaunību, vienkāršību un kuplajiem matiem. Bija sākusies neatkarīgas Latvijas veidošana – process, kas turpmākajā gaitā piedzīvoja daudz grūtus brīžus un pārbaudījumus, taču noveda līdz Latvijas Republikas suverenitātes atjaunošanai 1990. gadā.

Drīz izrādījās, ka dažu republiku augstākās likumdošanas organizācijas bija nokļuvušas pārbūves radikālā spārna ietekmē. 1988. gada 16. novembrī Igaunijas PSR AP pieņēma deklarāciju par valsts suverenitāti un to, ka Igaunijas teritorijā republikas likumiem ir augstāka vara salīdzinājumā ar PSRS varas aktiem. Tas jau bija vairāk nekā PSRS valdība un M. Gorbačovs vēlējās pieļaut, jo tā gribēja paplašināt republiku tiesības tikai ekonomiskajā sfērā, neskarot PSRS pamatus [7: 1989. g. 15. jūl.].

PSRS AP prezidijs asi reaģēja uz Igaunijas rīcību un atzina Igaunijas aktus par spēkā neesošiem. Taču tas neatturēja Lietuvas PSR AP 1989. gada 18. maijā pieņemt deklarāciju „Par Lietuvas valstisko suverenitāti". Nacionālās pašapziņas uzplūdi bija

vērojami visās līdz šim PSRS iespaida sfērā esošajās valstīs, un atraisīšanos no PSRS raksturoja 1989. gada 9. novembrī Berlīnes mūra nojaukšana. Tas bija vācu pašapziņas spējš uzplaukums, ko raksturoja sauklis „mēs esam viena tauta" un kas noveda pie Vācijas apvienošanās [18].

Latvijā notikumi ieguva „dziesmotās revolūcijas" nosaukumu – latvieši savu politisko pacēlumu un atbalstu pārbūvei izteica dziedot un dejojot – pārraidot pa masu mēdijiem patriotiskas dziesmas, rīkojot dziesmu un deju svētkus, noliekot ziedus pie Brīvības pieminekļa un Brāļu kapos, novācot daudzos Ļeņina pieminekļus (jeb ļeņinekļus, kā tos iesauca tauta). Tas bija vispārējs tautas apziņas pacēluma periods, ko vislabāk raksturoja izplatītais lozungs: „Uz brīvību, kaut pastalās". Tauta bija gatava ziedot visu brīvības labā.

Dziesmotā revolūcija savijās ar kustību par zemes atgūšanu. Latvijas PSR Valsts Agrorūpnieciskās Komitejas priekšsēdētājs V. E. Bresis, esot pārbūves kustības ietekmē, panāca pirmos revolucionāros pasākumus kolhozu-padomju saimniecību ražošanas monopola laušanai un individuālā darba nozīmes atzīšanai laukos. Jau 1988. gada 4. oktobrī pēc viņa iniciatīvas Ministru Padome pieņēma lēmumu „Par zemnieku saimniecību", kas 1989. g., sakarā ar lauku iedzīvotāju ļoti lielo atsaucību, pārtapa likumā par zemnieku saimniecībām. Saņēma necerēti daudz zemes pieprasījumu zemnieku saimniecību organizēšanai, kas noveda pie zemes reformas Latvijā. Zemniecības jautājums nebija tikai saimnieciskas dabas, tas ieguva politisku, tiesisku un vispārcilvēcisku raksturu. Tuvāk šis process tiks apskatīts apakšnodaļā „Zemes reforma Latvijā 1990. gadā un sekojošos gados". Še tikai atzīmēsim, ka zemes reforma bija viena no pārbūves kustības un vecās ideoloģijas sagruvuma sastāvdaļām, kas pati stipri veicināja pārbūves pāraugšanu nacionālās neatkarības kustībā.

Pati pārbūves kustība Latvijā, tāpat kā bijušajās Austrumeiropas bloka valstīs 1989. g. vidū jau bija ieguvusi starptautisku raksturu un valstu attiecību risināšanā iekļāvās rietumu lielvalstis. ASV prezidents Dž. Bušs seniors jūlijā apmeklēja Poliju un Ungāriju; amerikāņi, atbalstīdami Austrumeiropas valstu centienus pēc lielākas patstāvības un neatkarības no PSRS, sāka censties atgūt to, ko savulaik J. Staļinam bija atdevis ASV prezidents F. Rūzvelts. To sekmēja dziļās pretrunas, kas Padomju Savienībā kļuva arvien saskatāmākas starp pārbūves piekritējiem un vecās kārtības aizstāvjiem. M. Gorbačova ievēlēšana PSRS deputātu kongresā par valsts prezidentu deva viņam iespēju padziļināt ekonomiskās reformas – lai veicinātu tirgus saimniecības principu izplatīšanos, tika atļauts pie valsts uzņēmumiem dibināt statūtsabiedrības, galvenokārt sabiedrības ar ierobežotu atbildību (SIA), kas darbojās valsts uzņēmumu paspārnē un kurām savas privātās darbības veikšanai bija atļauts uz līguma pamata izmantot valsts uzņēmuma telpas un iekārtas. Par šādu SIA īpašniekiem un vadītājiem parasti kļuva attiecīgo valsts uzņēmumu vadītāji vai augstākie partijas un valsts iestāžu darbinieki, kas bieži izmantoja šo sistēmu, lai sagrābtu bijušo valsts īpašumu. Šo procesu attiecībā uz lauksaimniecību tuvāk apskatīsim apakšnodaļā par kolhozu mantas privatizāciju. Šeit tikai atzīmēsim, ka ar šo mehānismu tika radītas iespējas nelielai ļaužu grupai, kas pārsvarā bija cieši saistīta ar valsts, saimnieciskā un partijas aparāta virsotni, īsā laikā iedzīvoties lielās bagātībās.

Latvijā politiskās situācijas attīstība saistījās ar Latvijas Tautas Frontes (LTF) uzvaru 1990. g. notikušajās Augstākās Padomes (AP) vēlēšanās. **Jaunievēlētā Augstākā Padome savā pirmajā sesijā 1990. gada 4. maija pieņēma vēsturisku**

lēmumu – pasludināja Latvijas valstisko neatkarību. Pieņemtajā Deklarācijā par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu bija rakstīts [5].

1. Uzskatīt par prettiesisku PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta vienošanos un no tās izrietošo 1940. gada 17. jūnija Latvijas Republikas suverēnās valsts likvidēšanu PSRS militārās agresijas rezultātā.

2. Pasludināt par spēkā neesošu kopš pieņemšanas brīža Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlijā pieņemto deklarāciju „Par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā".

3. Atjaunot Satversmes sapulces 1922. gada 15. februārī pieņemtās Latvijas Republikas Satversmes darbību visā Latvijas teritorijā. Latvijas valsts oficiālais nosaukums ir Latvijas Republika, saīsināti – Latvija.

4. Līdz Satversmes jaunas redakcijas pieņemšanai apturēt Latvijas Republikas Satversmi, izņemot tos pantus, kuri nosaka Latvijas valsts konstitucionāli tiesisko pamatu (4 panti).

5. Noteikt Latvijas Republikas valsts varas de facto atjaunošanai pārejas periodu, kurš beidzas ar Latvijas Republikas Saeimas sasaukšanu.

Neaplūkojot še sīkāk visu sarežģīto pārbūves procesu, jāatzīmē, ka daļa komunistiskās partijas biedru, it sevišķi militāristu aprindas (kuras tolaik apzīmēja par „melnajiem pulkvežiem"), sīksti pretojās komunistiskās partijas un PSRS sabrukumam. Latvijā vecā režīma pārstāvji pulcējās ap AP grupu „Līdztiesība", nodibināja „Glābšanas komiteju", kas organizēja demonstrācijas Latvijas PSR atjaunošanai, 4. maija deklarācijas atcelšanai un padomju armijas desantvienību ievešanai Latvijā. Starp Latviju un Krieviju brieda konflikts. To izdevās nokārtot, 1991. gada 13. janvārī parakstot vienošanos ar Krievijas Federācijas prezidentu B. Jeļcinu par Baltijas valstu neatkarības atzīšanu un bijušo PSRS pilsoņu pavalstniecības jautājumu kārtošanu. Līguma „Par Latvijas Republikas un Krievijas Federatīvās Sociālistiskās Republikas starpvalstu attiecību pamatiem" 1. pantā bija teikts, ka Latvijas Republika un Krievijas PFSR atzīst viena otru par suverēnām valstīm un starptautisko tiesību subjektiem, kā arī atzīst, ka katrai no tām ir tiesības īstenot savu valstisko suverenitāti jebkurā to izraudzītajā formā [10].

Taču stāvoklis visā plašajā Padomju Savienībā bija sarežģīts un neskaidrs. To vēlējās izmantot reakcionārie spēki – 1991. gada 19. augustā Maskavā notika „galma apvērsums" – augstākie valsts un partijas vadītāji izveidoja Valsts ārkārtējo komiteju, pasludināja varas pārņemšanu, atbrīvoja M. Gorbačovu no valsts prezidenta amata pienākumiem un ieveda Maskavā armiju. Taču tam pretojās tautas vairākums, opozīcijas vadību uzņēmās B. Jeļcins, aicināja armiju nešaut uz tautu, bet pievienoties tai. 21. augustā reakcionārais pučs tautas pretdarbības rezultātā sabruka. M. Gorbačovs mēģināja glābt savu personīgo stāvokli, atlaižot komunistiskās partijas centrālkomiteju un PSRS valdību, bet bija jau par vēlu – 24. augustā PSRS tika likvidēta praktiski, bet 5. septembrī ar Tautas deputātu kongresa lēmumu – arī oficiāli. Līdz ar to pats no sevis sabruka komunistiskās partijas lolojums – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība. Tā vietā veidojās jauna bijušo savienoto republiku – Neatkarīgo Valstu Savienība.

Puča laikā notika arī tālāka bijušo savienoto republiku neatkarības uzplauksme: 1991. gada 21. augustā Latvijas Republikas Augstākā Padome pasludināja Latvijas pilnīgu neatkarību. Jau 23. augustā to atzina Igaunija, sekoja Islande, Dānija, Ungārija,

Krievija, tad Norvēģija, Vācija, Itālija, Izraēla. Septembrī Latvijas Republikas neatkarību jau bija atzinušas 50 valstis. Tad nāca izšķirošais brīdis – 6. septembrī bijušās PSRS Tautas deputātu kongress principā atzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarību, un 7. septembrī M. Gorbačovs izdeva pavēli par neatkarības atzīšanu. Ar to noslēdzās Latvijas suverenitātes atjaunošanas process.

28.2. 1990. gada Zemes reforma Latvijā

28.2.1.Zemes reformas priekšnosacījumi

Līdz ar pārbūves kustības izvēršanos ļoti aktuāls kļuva jautājums par zemes īpašuma un lietošanas tiesībām, par zemniecības turpmāko statusu. Latvijas tautas vairākums nekad nebija atzinis 1940. gada 22. jūlija likumu par zemes pārņemšanu valsts īpašumā, tas ir, zemes nacionalizāciju, un uzlūkoja to kā svešas varas uzspiestu aktu. Liela nozīme zemes jautājumu risināšanā bija arī padomju laikā izvērstai rūpniecības attīstīšanai, radot republikā ļoti lielus uzņēmumus, kas spēja darboties tikai uz PSRS citu republiku izejvielu, enerģētisko un darba resursu bāzes, pie tam gatavo produkciju daudzos gadījumos izvedot uz citām PSRS republikām. Rūpniecības attīstība Latvijā padomju laikā bija saistīta ar liela skaita nelatviešu, tā saucamo krievvalodīgo ieplūšanu, kā sekas bija strauja latviešu īpatsvara pazemināšanās Latvijas iedzīvotāju kopskaitā. Tāpēc trešā atmoda saistījās ar vēršanos pret lielajiem vissavienības rūpniecības un citiem uzņēmumiem, ar lauku prioritātes izvirzīšanu.

Lauku prioritātes idejas mērķis bija atdot laukiem to, ko ilgus gadus desmitus no tiem ņēma bez pienācīgas pretimdošanas. Faktiski tā nebija prioritāte, bet gan iestāšanās par lauku iedzīvotāju tiesību pielīdzināšanu pilsētu iedzīvotāju tiesībām. Galvenās prasības bija:

- tiesības lauku iedzīvotājiem pašiem plānot un organizēt savu saimniecisko darbību bez iejaukšanās un komandēšanas no augšas;
- lauku skolu un kultūras iestāžu celtniecību, ko līdz šim kolhozi un padomju saimniecības bija spiestas veikt par savu naudu, kā arī to uzturēšanu nodot valsts pārziņā un uz valsts līdzekļiem, kā tas ir pilsētās;
- būvmateriālu un celtniecības jaudu izdalīšanu laukiem proporcionāli to īpatsvaram, atsakoties no „atlikuma principa", pēc kura celtniecību orientēja tikai pilsētām, laukiem izdalot to, kas palika pāri;
- vienādas sociālas nodrošināšanas un pensiju sistēmas izveidošanu, dodot lauku iedzīvotājiem tiesības saņemt pensijas no budžeta, nevis tikai no pašu kolhozu līdzekļiem, kā tas bija līdz šim;
- individuālā sociālistiskā darba atzīšanu laukos un līdz ar to zemniecības atzīšanu, likvidējot tos likumdošanas pantus, kas aizliedza nodot zemi lietošanā zemniekiem.

Zemes reforma Latvijā (toreiz vēl Latvijas PSR) sākās ar agrāro sektoru, konkrēti ar mēģinājumu pārveidot agrārās attiecības un veikt ideoloģisko, tiesisko un zemes lietošanas jautājumu pārkārtošanu. Problēma sākotnēji tika tverta plaši, kā visas lauksaimniecības reforma, kurā kā kompleksi saistītas sastāvdaļas ietilptu zemes, ekonomiskā (nodokļu, cenu, kredīta u.c.) un ražošanas plānošanas reformas. Pie tam

lauku pārbūves ideja, kā jau atzīmējām, nāca no augšas, no valdības aprindām ar nolūku izmainīt līdzšinējo, šauri noteikto ideoloģisko un ekonomisko bāzi. 1988. gada 4. oktobrī, pēc toreizējā Latvijas PSR Valsts agrorūpnieciskās komitejas priekšsēdētaja V.E. Breša iniciatīvas Latvijas PSR Ministru Padome (MP) pieņēma lēmumu „Par zemnieku saimniecībām" [16].

Ar šo lēmumu faktiski atzina individuālā darba pastāvēšanas likumību un lauza ilgus gadu desmitus pastāvējušās kolhozu un valsts saimniecību izslēdzošās tiesības uz lauksaimniecības zemju lietošanu. Tika atjaunotas tiesības individuālajam zemniekam iegūt zemi ražošanas vajadzībām beztermiņa lietošanā ar iespēju zemes likumīgā lietotāja nāves gadījumā tā mantiniekam vai ar to kopā dzīvojošam sētas loceklim iegūt pirmās kārtas lietošanas tiesības uz minēto zemes gabalu.

Minētais lēmums lauku iedzīvotājos atrada plašāku atbalsi nekā tā radītāji bija domājuši – tika iesniegti necerēti daudzi zemes pieprasījumi zemnieku saimniecību dibināšanai. Taču šo procesu kavēja tas, ka MP lēmumā nebija paredzēti un atrisināti svarīgākie jautājumi, kas saistījās ar izstāšanos no kolhoza (sovhoza) un zemnieku saimniecības izveidošanu. Radās nepieciešamība MP lēmumu pilnveidot un pārvērst par likumu. 1989. gada 6. maijā Latvijas PSR AP pieņēma likumu „Par zemnieku saimniecībām Latvijas PSR".

Ar šo likumu atcēla līdz tam esošos ierobežojumus un aizliegumus, kuri bija vērsti pret individuālajām zemnieku saimniecībām, un atzina, ka **„zemnieka saimniecība, tāpat kā valsts un kooperatīvie uzņēmumi ir vienotā tautas saimniecības kompleksa pamatposms. Darbs zemnieku saimniecībā ir sabiedriski derīga darba forma"** [17]. Ar to arī sākās jauns laikmets Latvijas agrārajās attiecībās – zemniecības atdzimšana.

Pēc likuma pieņemšanas tika saņemti tūkstošiem zemes pieprasījumu. 1990. gada l. novembrī lauku apvidos zeme jau bija piešķirta lietošanā 7296 zemnieku saimniecībām 151888 ha kopplatībā [20]. Taču arī likums par zemnieku saimniecībām neatrisināja daudzus jautājumus, kas saistījās ar 1940. gada 22. jūlijā Saeimas pieņemto dekrētu par zemi, tās pasludināšanu par visas tautas, respektīvi, valsts, īpašumu, un ar 1940. gada 29. jūlija „Likumu par zemi", kas noteica padomju zemes reformas kārtību. Padomju zemes reformas gaitā (1940.-1941. un 1944.-1947. g.) daļā lauksaimniecības zemes bija izveidotas 50,3 tūkstoši jaunas zemnieku saimniecības, 22,3 tūkstoši sīksaimniecību bija saņēmušas zemes piegriezumus, bez tam lielas platības – 1947. g. 105,3 tūkst. ha bija nodotas skolām, izmēģinājumu un selekcijas stacijām, kultūras iestādēm, kā arī jaundibinātām valsts saimniecībām. Šīs zemes jau 50 gadus tika izmantotas jaunā statusā. Līdzīgs stāvoklis bija arī pilsētās, kur lielas zemes platības bija nodotas pāri par 30 tūkstoši individuālo apbūvētāju lietošanā, un uz tām bija uzbūvētas dzīvojamās mājas; tāpat arī daudzas izglītības, sabiedriskās ēkas, rūpnīcas, kā arī valsts un uzņēmumu daudzstāvu dzīvojamās u.c. ēkas.

Bija jāizlemj jautājums par to, kādā veidā labojot senās, pirms daudziem gadu desmitiem notikušās patvarības, vienlaikus nenodarīt pāri vairākiem simtiem tūkstošu jauno zemes lietotāju. Bija nobriedusi nepieciešamība veikt zemes reformu.

Ievērojot lielās atšķirības, kādas bija starp lauksaimniecības zemēm no vienas puses, un apbūves, rūpniecības un sabiedriskām zemēm no otras puses, zemes reformu nolēma izdarīt atsevišķi lauku rajonos un pilsētās. Pirmo veidoja likumu par agrāro reformu lauku apvidos.

Zemes reformas sagatavošanai še 1989. gada beigās izveidojās speciālistu grupa, kas uz savu iniciatīvu sāka izstrādāt zemes reformas principus un formulēt tās mērķus. Šai grupā kā aktīvākie ietilpa profesori M. Locmers un A. Boruks, LTF pārstāvis J. Kinna, zemes ierīcības speciālisti O. Leščinskis, M. Eglītis, Z. Veitners, V. Paršova un citi. 1990. gadā darba grupas darbību akceptēja toreizējā Lauksaimniecības ministrija, un tā ieguva pusoficiālu raksturu.

Jau izstrādājot zemes reformas likuma projektu, atklātībā parādījās un tika plaši diskutētas vairākas atšķirīgas koncepcijas.

1. Par zemes reformas mērķi – vai tas ir tikai seno, 1940.-1949. gada padomju varas izdarīto netaisnību (zemes nacionalizācija, saimniecību piespiedu kolektivizācija) labošana un bijušo zemes īpašnieku tiesību bezierunu atjaunošana, jeb jāievēro arī tas, ka esošā paaudze nav pirms 50 gadiem notikušo vēsturisko procesu vaininiece, nevar par tiem atbildēt; bija jādod arī atbilde uz jautājumu, vai ir jāievēro arī esošo ilggadīgo (līdz 50 gadiem) zemes lietotāju intereses un zemes racionālas apsaimniekošanas spējas. Zemes reformas likumu izstrādāšanas, pieņemšanas un realizācijas procesā pakāpeniski pieauga bijušo zemes īpašnieku mantinieku, it sevišķi attālo radinieku spiediens un ietekme, un daudzi zemes reformas likuma punkti tika formulēti atbilstoši to interesēm.

2. Par zemes reformas realizācijas gaitu – vai tā veicama pakāpeniski, saglabājot daļu nozīmīgāko ražošanas objektu un atbilstoši jaunveidoto zemnieku saimniecību nostiprināšanas iespējām, jeb ātrā tempā, tiesiskiem un ekonomiskiem līdzekļiem forsējot bijušo lielsaimniecību (kolhozu, valsts saimniecību) ātrāku likvidēšanu un atstājot jaunveidotās zemnieku saimniecības pašu ziņā bez valsts pabalsta.

3. Par valsts un sabiedrības interešu aizstāvēšanu – vai zemes reformas procesā ir jāievēro arī valsts un sabiedrības intereses, saglabājot izglītības, kultūras, veselības aizsardzības un līdzīgām iestādēm un organizācijām, kā arī lieliem ražošanas objektiem (jaunām fermām, lopkopības kompleksiem, putnkopības un zvērkopības uzņēmumiem) lietošana nodotās zemes, jeb arī atdodot visas zemes bijušajiem īpašniekiem beznoteikumu un bezierobežojumu īpašumā un valdījumā pēc principa, ka viņi paši vislabāk spēj izlemt sava īpašuma izmantošanas un pārvaldīšanas jautājumus.

4. Par mantinieku loku – vai ar zemes reformu un īpašumu atdošanu bijušajiem īpašniekiem saistīto jautājumu risināšanā vadīties no principa, ka galvenais ir zemes reformas likums un tikai pēc reformas pabeigšanas ieteicams pāriet uz 1937. gada Civillikumā noteikto mantošanas kārtību, jeb jau reformas gaitā vadīties vienīgi no 1937. gada Civillikuma. Šajā jautājumā notika strauja uzskatu maiņa: sākotnēji, nolikumā „Par Latvijas Republikas lauku apvidos realizējamās zemes reformas pirmās kārtas īstenošanu" bija paredzēts ierobežot mantojuma tiesības ar testamentārajiem un pirmās un otrās kārtas tiešajiem mantiniekiem. Taču jau likumā par zemes reformu pilsētās un vēl pēc gada likumā par zemes privatizāciju laukos likumdevēju aprindās domas mainījās, tika grozīta sākotnējā kārtība un par pamatu pieņēma 1937. gada Civillikuma mantojuma tiesības, stipri paplašinot mantinieku loku. Tas radīja lielus sarežģījumus zemes reformas īstenošanā lauku apvidos, jo pilnīgi izmainījās daudzu pretendentu tiesiskais stāvoklis.

5. Par zemes reformas gaitā izveidotiem zemes īpašuma minimāliem un maksimāliem apmēriem. Daļa lauksaimniecības speciālistu aizstāvēja domu par spēcīgu zemnieku saimniecību izveidošanu, zemes reformas gaitā nepieļaujot

1940. gadā bijušo saimniecību sadalīšanu vispār vai mazāk par kādu noteiktu platības (piemēram, 10 ha) vienību, nododot zemi dabā personai, kas to apņemas apsaimniekot, bet pārējiem mantiniekiem piešķirot kompensāciju naudā; tāpat arī izvirzīja prasību zemes reformas gaitā nepieļaut daudzu saimniecību sakoncentrēšanu vienās rokās. Citi, turpretī, aizstāvēja bijušo īpašnieku mantinieku pilnīgu vienlīdzību un jebkura zemes īpašuma izmantošanas ierobežojuma nepieļaujamību. Šis jautājums sevišķi aktuāls bija laukos, jo tur visu mantinieku vienlīdzīgu tiesību atzīšana uz zemes saņemšanu dabā nozīmētu bijušo saimniecību bezgalīgu skaldīšanu. Mazāk nozīmīgs tas bija pilsētās, jo zemesgabals tur palika daudzo mantinieku koplietošanā, mantiniekiem nodrošinot domātās (ideālās) kopīpašuma daļas. Likumdevēju vairums nostājās pret jebkādiem mantojuma saņemšanas regulējošiem noteikumiem. Rezultātā zemes reformas gaitā, dalot bijušās saimniecības starp daudziem mantiniekiem, veidojās ļoti daudz sīku zemnieku saimniecību, kas bija mazākas par 10 hektāriem.

28.2.2. Zemes reformas likumi Latvijā deviņdesmitajos gados

Viens no pirmajiem atjaunotās Latvijas Republikas tiesiskajiem aktiem bija Augstākās Padomes lēmums par piespiedu kolektivizācijas atcelšanu un agrārās reformas izpildi Latvijā. Tā mērķis bija pārkārtot zemes un īpašuma tiesiskās attiecības Latvijas lauksaimniecībā.

Agrāras reformas principus un secību formulēja Latvijas Republikas AP lēmums „Par agrāro reformu Latvijas Republikā". Tas noteica, ka valdībai ir jārealizē zemes, ekonomisko attiecību un agrārās nozares vadības reforma [9]. Praktiski tas attiecās tikai uz lauku apvidiem un tām pilsētām, kurām bija lauku apvidu zemes. Lēmums paredzēja zemes pieprasījumu iesniegšanas kārtību un beigu termiņu, noteica, ka zemes reformas darbu koordinēšanai un tiesiskai nodrošināšanai līdz 1990. gada 1. septembrim izveidojamas pagastu (pilsētās, kurām ir lauku teritorija, arī pilsētu), rajonu un Latvijas Republikas AP zemes komisijas.

Šim LR AP lēmumam sekoja likums „Par zemes komisijām" kurā noteica pagastu (pilsētu ar lauku teritoriju – pilsētas), rajonu un LR AP Zemes komisiju izveidošanas kārtību, pienākumus un tiesības. Komisijas ievēlēja attiecīgā līmeņa Tautas deputātu padomes (TDP), tās darbojās uz sabiedriskiem pamatiem; komisiju sēdēs varēja piedalīties arī pagasta (rajona) zemes ierīkotājs un zemes ierīcības projekta sastādītājs [12].

Pagasta zemes komisija pieņēma, reģistrēja, apkopoja un izanalizēja zemes pieprasījumus, izskatīja un koriģēja pagasta zemes ierīcības projektu un iesniedza to pagasta TDP apstiprināšanai. Tā izšķīra arī zemes strīdus, izskatīja priekšlikumus par nepieprasīto zemju turpmāko izmantošanu. Praktiski tā kopā ar institūtu „Zemesprojekts" (vēlāk firmu „Zemesprojekts"), pēc tam ar valsts zemes dienestu veica ar zemes reformu saistītos zemes ierīcības darbus pagastā.

Rajona zemes komisijai bija dotas tiesības koordinēt zemes reformas darbus rajonā, izšķirt zemes strīdus, taču praktiski tās iespējas ietekmēt zemes reformas gaitu pagastos bija niecīgas, jo tā varēja dot tikai atzinumu par pagasta komisijas lēmumiem gadījumos, kad tie neatbilda likumam, bet nevarēja pieņemtos lēmumus atcelt.

LR AP Zemes komisijai bija tiesības koordinēt zemes reformas gaitu gadījumos, kas skāra divu vai vairāku rajonu teritoriju, sagatavot par tiem priekšlikumus LR Augstākai Padomei. Tā izskatīja arī zemes strīdus, taču tās

lēmumus varēja pārsūdzēt tiesā. Tai bija jāizstrādā arī zemes reformas darbu veikšanai nepieciešamās instrukcijas un norādījumi, kas, diemžēl, ievilkās un noveda pie tā, ka pagastu un rajonu zemes komisiju darbs netika pienācīgi vadīts un koordinēts, un bija īpatnības pa pagastiem.

Grūtības sagādāja arī tas, ka zemes reformas gaita bija atkarīga ne tikai no pieņemtajiem likumiem un noteikumiem, bet lielā mērā arī no reformas praktiskajiem realizētājiem – zemes komisiju dažāda līmeņa locekļiem. Tiem bieži bija savas domas un uzskati, kas atspoguļojās reformas gaitā pagastu līmenī, un bija cēlonis tam, ka šai tik ļoti nozīmīgajā procesā dažkārt nebija vienveidības.

Stāvoklis uzlabojās ar 1993. gada 5. augusta un 1994. gada 28. jūlija likumiem par Centrālās zemes komisijas izveidošanu un apstiprināšanu. Ar to tika izveidota vienota komisija lauku un pilsētu zemes reformas darbu koordinēšanai un tiesiskai nodrošināšanai, līdz ar to radot iespēju panākt, lai pagastu, pilsētu un rajonu zemes komisijas ievērotu vienotus zemes reformas realizēšanas principus [13].

Likumi par zemes reformu, kā jau minējām, tika pieņemti atšķirīgi lauku apvidiem un pilsētām.

Lauku apvidu zemes reformas likums bija pirmais (21.11.1990.) un tajā izvirzīja mērķi – pakāpeniskas privatizācijas gaitā pārkārtot zemes lietošanas un īpašuma tiesiskās, sociālās un ekonomiskās attiecības laukos, lai veicinātu Latvijai tradicionālā dzīvesveida atjaunošanu, nodrošinātu dabas un citu resursu saimniecisku izmantošanu un aizsardzību, augsnes auglības saglabāšanu un celšanu, kvalitatīvu lauksaimniecības produktu ražošanas palielināšanu [15].

Likumā bija norādīti arī galvenie lauku apvidus zemes reformas pamatprincipi:

- zemi zemes reformas gaitā varēja piešķirt fiziskām un juridiskām personām pastāvīgā lietošanā un Latvijas Republikas pilsoņiem īpašumā;
- zemi īpašumā varēja saņemt caur lietošanu, pie tam bijušie īpašnieki bez maksas, pārējie – pret samaksu;
- zemes reforma veicama 2 kārtās: 1. kārtā (1990.-1996. g.) varēja iesniegt pieprasījumus par zemes piešķiršanu lietošanā, 2. kārtā veicama zemes īpašuma tiesību atjaunošana vai nodošana īpašumā pret samaksu, kā arī robežu uzmērīšana, zemes un dabas resursu kadastrēšana;
- bija noteiktas prioritātes par bijušajiem zemes īpašniekiem (mantiniekiem) 1940. gadā piederējušās zemes saņemšanu lietošanā un īpašumā, ievērojot zemes reformas izvešanas laikā esošo zemes faktisko lietošanu un uz zemes uzcelto ēku un būvju īpašumtiesības (12. pants).

Kā trūkums atzīmējams tas, ka 1990. gada zemes reformas likumā nebija paredzēti apmēri un kārtība, kādā bijušais īpašnieks (mantinieki) var saņemt kompensāciju par zemi, ko tas negrib vai dažādu pamatotu iemeslu dēļ nevar saņemt atpakaļ dabā. Tāpat zemes reformas likumā nebija paredzēta pietiekoša valsts un sabiedrības vajadzību interešu aizstāvība uz zemēm, kas atstājamas valsts un pašvaldību īpašumā zinātnes, izglītības, kultūras, medicīnas, satiksmes un ražošanas vajadzībām.

Minētos trūkumus daļēji novērsa likums „Par zemes privatizāciju lauku apvidos". Šis likums kā galvenos uzdevumus sprauda [14]:

- radīt pamatu un garantijas lauksaimniecības attīstībai;
- atjaunot zemes īpašuma tiesības bijušajiem zemes īpašniekiem, kam tās bija

atņemtas 1940. gada 21. jūlijā, vai viņu mantiniekiem;

- nodot zemi pret atlīdzību īpašumā Latvijas Republikas pilsoņiem.

Salīdzinot ar 1990. gada likumu „Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos", likumā par zemes privatizāciju parādījās dažas jaunas koncepcijas, kas būtiski grozīja likuma saturu:

- mainīja zemes reformas mērķi, atsakoties no zemes īpašuma tiesiskās, sociālās un ekonomiskās pārkārtošanas un zemniecības atbalstīšanas, kā arī zemes izmantošanas efektivitātes nodrošināšanas, un uzsverot tikai bijušo īpašnieku (vai viņu mantinieku) tiesības saņemt atpakaļ 1940. gada 21. jūlijā piederējušo īpašumu. Ar to būtiski cieta esošo lietotāju tiesības;
- būtiski grozīja mantinieku loku: 1990. gada zemes reformas likumā tas bija ierobežots ar tiešiem mantiniekiem (vecākiem, bērniem, bērnubērniem), bet 1992. gada zemes privatizācijas likumā mantiniekus noteica saskaņā ar 1937. gada Civillikumu, iekļaujot arī attālos radiniekus. Šī izmaiņa radīja zemes reformas gaitā lielu sajukumu un sarežģījums, jo ar 1992. gada labojumu tika apšaubīti no 1990. līdz 1992. gada vidum pieņemto zemes komisiju lēmumu likumība un radīti daudzi zemes konflikti;
- paplašināja tiesības bijušiem īpašniekiem, kas zemi nebija pieprasījuši lēmumā „Par agrāro reformu Latvijas Republikā" paredzētajā termiņā, nosakot, ka īpašuma tiesības uz priekšu varēja atdot ne tikai kā agrāk, caur lietošanu, bet tieši, neievērojot, ka viņi pieprasījuma iesniegšanas termiņus nokavējuši;
- formulēja principu par visu mantinieku vienādām mantošanas tiesībām neatkarīgi no zemes faktiskās lietošanas, un nosakot, ka katrs bez maksas var iegūt tikai savu daļu. Tas veicināja zemes īpašumu sadrumstalotību, dzīves nespējīgu saimniecību radīšanu un runāja pretī zemes racionālas izmantošanas principiem.

Kā pozitīvs atzīmējams fakts, ka likumā ietvēra jaunu nodaļu par kompensācijas izmaksāšanu bijušajiem zemes īpašniekiem (vai viņu mantiniekiem) par īpašumā bijušo zemi vai tās daļu, ja viņi to vēlas un ja viņi nav saņēmuši zemi dabā vai līdzvērtīgu zemi citā vietā. Noteica arī kompensācijas, kā arī samaksas par īpašumā piešķirtās zemes lielumu un saņemšanas (samaksas) kārtību. Tas palīdzēja atrisināt daudzus sarežģītus jautājumus, kas saistīti ar zemes lietošanu un nodošanu īpašumā, radīja iespēju apmierināt abu pušu, kā bijušo zemes īpašnieku, tā tās ilggadīgo lietotāju, intereses.

Principiāli citādi tika veidots likums „Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās". Ar ko tika noteikts, ka *„līdz ar šī likuma stāšanos spēkā zaudē spēku visi akti, kas pieņemti kopš 1940. gada 21. jūlija par zemes nacionalizāciju, atsavināšanu un piešķiršanu fiziskajām un juridiskajām personām visās Latvijas Republikas pilsētās.*

Pašreizējie zemes lietotāji saglabā pagaidu zemes lietošanas tiesības un pienākumus līdz zemes nodošanai īpašumā vai piešķiršanai lietošanā saskaņā ar šā likuma 6.,7. un 8. pantu. Visa zeme, arī zeme, ko aizņem meži un ūdeņi, pilsētu administratīvajās robežās pāriet šo pilsētu pašvaldību rīcībā."

Ar to tiesiski un praktiski:

- samazināja valsts kā visas sabiedrības ietekmes sfēru līdz minimumam. Tā kā netika izstrādāta instrukcija par zemes reformas izvešanu pilsētās un sākotnēji vāja bija arī darbu koordinācija, zemes reformas izpilde nonāca atsevišķo pilsētu

pašvaldību rokās; līdz ar to praktiski zemes reforma pilsētās netika veikta pēc vienotiem principiem, bet zināmā mērā, līdz 1993. gadam bija atstāta atsevišķo pilsētu pašvaldību ziņā;

- attiecībā uz zemes īpašumu valsts tika pielīdzināta fiziskām un juridiskām personām.

Praktiski tas izpaudās tā, ka daudzās vietās zemes komisijas par savu vienīgo vai galveno mērķi izvirzīja zemes atdošanu bijušajiem īpašniekiem vai to mantiniekiem, neskatoties uz zemes reformas realizēšanas brīdī esošo zemes lietošanas statusu.

Visspilgtāk šī tendence ilgu laiku (sevišķi no tās dibināšanas līdz 1993. gada beigām) izpaudās Rīgas pilsētas zemes komisijā, kuras locekļu vairākums atbalstīja domu par visas zemes bezierunu atdošanu dabā bijušajiem īpašniekiem vecajās robežās, neievērojot to, ka daļu (vai pat visu) aizņēma no jauna veidotas ielas, laukumi, tilti, ka daļa zemes bija zem jaunceltām skolām, slimnīcām, teātriem un citām kultūras un sociālas nozīmes celtnēm, kā arī daudziem svarīgiem rūpniecības uzņēmumiem. Prakse parādīja, ka tas radīja lielas neskaidrības un stipri apgrūtināja daudzu sabiedrībai svarīgu objektu izmantošanu un pastāvēšanu, tādēļ pēc Centrālās zemes vērtēšanas komisijas ierosinājuma Saeima pieņēma un Valsts prezidents 1994. gada 31. martā parakstīja grozījumus, kas daļēji šo jautājumu atrisināja.

Principiāli cita pieeja pilsētu zemes reformas likumā, salīdzinot ar zemes reformas likumu lauku apvidos, bija jautājumā par kompensācijas izmaksu bijušajam īpašniekam gadījumā, kad viņa bijušo zemi vai tās daļu nevarēja atdot dabā, jo uz tās bija likumīgi uzcelta individuālā apbūve. Šādos gadījumos individuālās apbūves īpašniekam (laukos – zemnieku vai piemāju saimniecībai) bija priekšrocības tiesības zemes iegūšanai īpašumā pret samaksu; lauku apvidū šī samaksa un kompensācijas maksa bijušajam īpašniekam bija kārtojama ar vietējās pašvaldības, kā arī Valsts hipotēku un zemes bankas starpniecību, pie kam kompensācijas apmēru nosacīja atkarībā no zemes kopplatības un tās oficiālā novērtējuma nacionalizācijas brīdī. Kompensācija bija izmaksājama valsts kompensācijas sertifikātos. Pilsētu zemes reformas likumā bija ierakstīta frāze *„kompensējot bijušajam zemes īpašniekam vai viņa mantiniekam zemes vērtību likumā noteiktajā kārtībā"*. Par cik likuma, kas nosaka šo kārtību, līdz 1995. gadam nebija, daļa bijušo zemes īpašnieku (mantinieku) un juristu to tulkoja kā tiesības prasīt no pašreizējā lietotāja kompensāciju pēc sava ieskata. Šāds stāvoklis sarežģīja zemes reformas realizāciju un radīja pretešķības bijušo īpašnieku un pašreizējo zemes lietotāju starpā.

28.2.3. Zemes reformas realizācija

Zemes un īpašuma tiesību atjaunošanu, tāpat arī lauksaimniecības ražošanas attīstību šai darbā noslēgsim ar 20. gs., t.i., ar 1999. g. Taču ievērojot to, ka informāciju par zemes sadalījumu un izmantošanu pašvaldības iesniedza Valsts zemes dienestam līdz katra gada vidum, un pēc tam VZD veica datu pārbaudi, kļūdu labošanu un informācijas apkopošanu, zemes bilancē publicēja stāvokli uz nākošā gada 1. janvāri; tādējādi, piemēram, zemes bilance uz 1997. gada 1. janvāri parādīja zemes sadalījumu datu iesniegšanas laikā 1996. gadā. Līdz ar to 28,2. un 28.3. tabula praktiski parāda zemes sadalījumu līdz 20. gs. noslēgumam – 1999. g.

Pieņemot likumu par zemes reformu lauku apvidos daudzi speciālisti izteica bažas, ka daļa zemes netiks pieprasīta. Dzīve parādīja, ka šīs bažas bija nepamatotas. Izbeidzoties likumā noteiktajam zemes pieprasījumu iesniegšanas termiņam (1991. gada 20. jūnijs), izrādījās, ka pieprasījums par 27% pārsniedza esošo zemes platību: uz 6338,2 tūkst. ha lauku apvidos esošo zemju bija iesniegti pieprasījumi par 8019,9 tūkst. ha.

Visvairāk zemes pieprasījumi pārsniedza esošās zemes platības Talsu (157%), Bauskas (151%), Preiļu (143%) un Jelgavas (142%) rajonā. Tas daļēji izskaidrojams ar to, ka esošie lielsaimniecības uzņēmumi – kolhozi un sovhozi – nenovērtēja izveidojušos stāvokli, it sevišķi to, ka no viņiem atdalīsies daudzas zemnieku saimniecības, un pieprasīja 59-81% no savas bijušās zemes platības. Reformas gaitā šī bijušo lielsaimniecību vadības kļūda atklājās, daudzi kolhozos un padomju saimniecībās strādājošie izveidoja savas zemnieku un piemājas saimniecības, lielsaimniecībām zemes vajadzība sašaurinājās, un tas deva iespēju apmierināt visus zemes gribētājus.

Zemnieku un piemāju saimniecību veidošanās un zemes izdalīšana tām notika pakāpeniski, jo zemes reformas likums deva tiesības zemi pieprasot norādīt tās pārņemšanas un saimniekošanas sākuma gadu, kuru varēja noteikt ar termiņu no 1992. gada līdz 1996. gada 31. decembrim. Šie, tā saucamie termiņpieprasījumi, bija noteikti galvenokārt bijušo zemes īpašnieku un to mantinieku interesēs, jo daudzi no viņiem dzīvoja pilsētās vai citur (ārzemēs), un lopu un inventāra trūkuma dēļ nebija spējīgi uzreiz pārņemt visu zemi un uzsākt saimniekošanu. Lai dotu viņiem iespēju tam sagatavoties, likumā tad arī ietvēra termiņpieprasījumus, kas paredzēja, ka zemi iespējams sākumā pārņemt 3-5 ha (vai citu platību), pārējo atstājot it kā rezervē.

28. 1. tab. Zemes pieprasījumi 1991. gada 20. jūnijā

Zemes pieprasīšanas mērķis	Skaits	Platība, tūkst. ha
Zemnieku saimniecībām	77224	1765,2
Piemāju saimniecībām	105030	615,8
Dzīvojamo māju un vasarnīcu celšanai un uzturēšanai	X	11,5
Augļu dārziem, dārzkopības sabiedrībām	X	8,8
Palīgsaimniecībām	X	243.8
Bijušo lielsaimniecību (kolhozu, sovhozu) saglabāšanai	902	2737,8
Vietējo TDP vajadzībām	X	390,5
Rūpniecības, transporta u.c. vajadzībām	X	198,1
Valsts mežsaimniecības uzņēmumiem	X	2048,3
Kopā	X	8019,8

Avots: Pēc zemes komisiju materiāliem

Zemnieku un piemāju saimniecības līdz ar to dibinājās pakāpeniski. Pie tam par zemnieku saimniecību uzskatīja to, kura galveno ienākumu ieguva no lauksaimniecības, bet par piemāju saimniecību tādu, kur saimniecības īpašnieks vai tā ģimenes locekļi pastāvīgi vai uz laiku strādāja ārpus saimniecības.

Zemnieku saimniecību veidošanās dinamika paradīta 28.2. tabulā.

Analizējot zemes piešķiršanas rezultātus jāatzīmē, ka zemes reformas gaitā novilkt stingru robežu starp zemnieku un piemājas saimniecībām nevarēja. Zemnieku saimniecību vidējā zemes platība 1995. gada 1. janvārī bija 19,3 ha un lielākoties

variēja 5-30 ha robežās, bet piemāju saimniecību vidējā platība bija 5,1 ha un tās galvenokārt variēja 1-20 ha robežās. Tātad daudzos gadījumos to zemes platība sakrita, un dažkārt šāds iedalījums vienā vai otrā kategorijā bija visai nosacīts.

Pēc Latvijas Republikas Valsts zemes dienesta datiem, 2000. gada 1. janvārī, salīdzinot ar 1990. gadu, zemes lietošanā bija notikušas lielas izmaiņas, no kurām galvenās šādas:

- palielinājās lauksaimniecības uzņēmumu un saimniecību zemes kopplatība no 3880,7 tūkst. ha līdz 4047,9 tūkst. ha jeb par 167,2 tūkst. ha, sakarā ar zemes atdošanu bijušajiem īpašniekiem vai to mantiniekiem;
- samazinājusies valsts meža zemju platība par 162,0 tūkst. ha, jo daļa mežu atdota bijušajiem īpašniekiem;
- pieaugusi brīvās valsts rezerves zemes un citu zemju platība līdz 469,2 tūkst. ha, jo daļa zemju palikusi bez īpašnieka un netiek apstrādāta.

28.2. tab. Zemnieku saimniecību veidošanas dinamika

Datums	Zemnieku saimniecību skaits	Zemes kopēja platība, ha	Saimniecības vidēja platība, ha
01.11.1988.	51	742	14,5
01.11.1989.	2936	65598	22,3
04.07.1990.	7065	145974	20,7
01.11.1990.	7296	151888	20,8
01.01.1991.	7518	154678	20,6
01.11.1991.	10076	186461	18,5
01.01.1992.	17538	325128	18,5
01.06.1992.	44998	715774	15,9
01.01.1992.	48893	801000	16,4
01.01.1993.	52279	872902	16,7
01.01.1994.	57505	1108419	19,3
01.01.1995.	64264	1278661	19,9
01.01.1996.	74097	1460608	19,7
01.01.1997.	94905	2238499	23,6
10.01.1998.	95167	2316450	23,4
01.01.1999.	97210	2305623	23,7
01.01.2000.	101167	2380908	23,5

Avots: Pēc zemes komisiju materiāliem

Pēc Valsts zemes dienesta datiem 2000. gada 1. janvārī bija 101167 zemnieku saimniecības ar 2380,9 tūkst. ha zemes, un 147048 piemāju saimniecības ar 1159,8 tūkst. ha zemes. Pašvaldības bija iedalījušas iedzīvotāju palīgsaimniecībām 62,0 tūkst. ha. Līdz ar to 91,4% no visām lauksaimniecības uzņēmumu un saimniecību zemēm bija fizisko personu lietošanā.

Bijušo kolhozu un valsts saimniecību, kuras bija pārvērstas par paju u.c. statūtsabiedrībām, bija atlicis ļoti maz un bija parādītas kā juridisko personu zeme. Daļa no tām bija zemniekiem rezervētā zeme. Strauja statūtsabiedrību sairšana notika 1994. un sekojošos gados.

1993. gadā sākās lauku apvidu zemes reformas otrās kārtas realizācija – zemes atdošana īpašumā bijušiem īpašniekiem (mantiniekiem), kā arī pārdošana (nodošana

īpašumā pret samaksu) tiem zemes lietotājiem, kuriem tā 1940. gadā nebija piederējusi. Šis process iekavējās divu iemeslu dēļ: pirmkārt, tikai 1992. gada 4. novembrī Latvijas Republikas AP pieņēma lēmumu par valsts sertifikātu izmantošanu kompensācijas saņemšanai par zemi. Otrkārt, samaksai par zemi bija jānotiek ar Valsts hipotēku un zemes bankas starpniecību; šāda banka ar valdības lēmumu bija nodibināta 1992. gadā, un plašāku darbību sāka 1993. gada vidū.

Oficiāli privātpersonu zemes īpašumtiesības tika atjaunotas ar 1993. gadu. Reizē ar to atjaunoja zemes kadastru, veica zemes uzmērīšanu, zemes īpašuma reģistrāciju un nostiprināšanu zemesgrāmatās. 2000. gada 1. janvārī no 101158 zemnieku saimniecībām īpašumtiesības bija nokārtojušas 65769 saimniecības (65,0%), bet no 147048 palīgsaimniecībām – 68231 vai 46,4%. Līdz ar to atkal noslēdzās un sākās no jauna viens loks pārmaiņām bagātajā Latvijas zemes attiecību vēsturē.

Pilsētās zemes reforma sākās vienu gadu vēlāk nekā lauku apvidos un noritēja arī daudz lēnākos tempos. Iemesli tam bija vairāki. Pirmkārt, likums par zemes reformu lauku apvidos bija vairāk pārdomāts un pilnīgāks, un pēc tā bija iespējams izvērst darbību visos pagastos. Otrkārt, negatīvi iedarbojās tas, ka pie pilsētu zemes reformas likuma netika izstrādāta un pieņemta atbilstoša instrukcija un bija vāja darbu koordinācija. Pilsētas zemes reformas likumā vairākkārt izdarīja grozījumus, pie kam ne vienmēr atcēla vecos noteikumus, tā radot neskaidrības (piemēram, par ostu zemēm u.c.). Pilsētās zemes reformas koordinēšana praktiski notika tikai pēc 1993. gada 5. augusta, kad apstiprināja Latvijas Republikas Centrālo zemes komisiju, kurai uzdeva koordinēt un vienveidot arī zemes reformas gaitu pilsētās.

Kā trūkums atzīmējams arī tas, ka pretēji lauku apvidiem, vēl 1995. g. nebija galīgi noteikti pilsētu zemju paraugvērtējumi un zemes vērtību zonu robežas, it sevišķi Rīgas pilsētā. Nebija arī noteikta kārtība par kompensācijas izmaksu bijušajiem zemes īpašniekiem tais gadījumos, kad uz to zemes bija padomju laikā izpildītā individuālā un sabiedriskā apbūve, pie kam tā bija pretrunā ar likumu par zemes privatizāciju lauku apvidos. Par to notika principiāla diskusija: vai ir lietderīgi nostādīt aci pret aci bijušo zemes īpašnieku un faktisko zemes lietotāju, nenosakot pie tam kompensācijas aprēķina mehānismu un saņemšanas-samaksas kārtību, jeb lietderīgi vadīties no vienotas metodikas visai valstij, izmantojot jau praksē pārbaudīto un iegājušos kārtību lauku apvidos.

Pilsētās vēl 1995.-1997. g. nebija radīts zemes fonds līdzvērtīgas zemes piešķiršanai bijušajam zemes īpašniekam par zemi, ko tas nevar saņemt dabā tamdēļ, ka tā ir zem ielām, ostām, dzelzceļiem un sabiedriski nozīmīgām būvēm, un par kuru bijušais īpašnieks saskaņā ar likumu varēja saņemt zemi citā vietā. Šo iemeslu dēļ zemes reforma pilsētās aizkavējās vēl pēc 20. gs.

Taču kopumā zemes reformas gaitā lauku apvidos un pilsētās pilnīgi pārveidojās kā zemes īpašuma tiesības, tā arī praktiskās zemes izmantošana.

28.3. tab. Latvijas zemes fonda sadalījums 2000. gada 1. janv.

Lietošanas mērķa grupa	Skaits	Platība, tūkst. ha	Saimniecību vidējā platība, ha	Procentos no	
				lauksaimniecības zemēm	kopplatības
Zemnieku saimniecības	101158	2380,9	23,5	58,8	37,2
Piemāju saimniecības	147048	1159,8	7,9	28,7	18,1
Valsts saimniecības	643	12,8	20,0	0,3	0,2
Personīgās palīgsaimniecības	16455	62,0	3,8	1,5	1,0
Pārējās lauksaimniecības zemes	24370	432,4	x	10,7	6,8
Lauksaimniecības zemes kopā	289674	4047,9	x	100,0	63,3
Mežsaimniecība	13143	1984,0	151,0	x	31,0
Ūdenssaimniecība	1651	115,2	69,8	x	1,8
Ieguves rūpniecība, karjeri	512	15,0	29,3	x	0,2
Zivsaimniecība, zivjaudzētava	48	3,1	64,6	x	0,1
Vien-, divģimeņu dzīvojamās mājas	136963	26,8	0,2	x	0,4
Daudzdzīvokļu dzīvojamās mājas	13160	8,0	0,6	x	0,1
Darījuma iestādes	3556	1,7	0,5	x	0,1
Pārvaldes, izglītības, sporta u.c. vajadzībām	9246	34,9	3,8	x	0,5
Rūpniecības objekti	4060	11,8	2,9	x	0,2
Satiksmes objekti	11515	91,1	7,9	x	1,4
Inženiertehniskie tīkli	1585	7,3	4,6	x	0,1
Aizsardzības objekti	145	9,0	61,2	x	0,1
Citi objekti	2805	35,8	12,8	x	0,7
Kopā lauku rajonos	**488063**	**6391,6**	**13,1**	**x**	**100,0**

Avots: Pēc LR Zemes bilances 2000., I

28.3. Kolhozu un valsts uzņēmumu mantas privatizācija

Kolhozu un valsts saimniecību privatizācija.

Likums par zemes reformu attiecās tikai uz zemi, bet neskāra esošo lielsaimniecību – kolhozu, padomju saimniecību un citu valsts saimniecību mantu – ēkas, būves, traktorus, lauksaimniecības mašīnas, lopus, stādījumus u.c. Četrdesmit pastāvēšanas gados kā kolhozi, tā valsts saimniecības bija izveidojuši savu ražošanas sistēmu un materiālo bāzi. Visu ražošanas fondu bilances vērtība 1988. gada beigās bija 6828,7 miljoni rubļu. No tiem lauksaimnieciskās ražošanas pamatfondi bija 4856,4 milj. rubļu (71,1%), nelauksaimnieciskās ražošanas pamatfondi – 447,9 milj. rbļ. (6,6%) un neražojošie pamatfondi (dzīvojamās mājas, kultūras un sabiedriskās iestādes, bērnudārzi u.c.) – 1524,4 milj.rbļ. (22,3%). Neliela daļa šo pamatfondu bija radušies no kolhoznieku sākotnēji apvienotās mantas, bet galvenokārt no kolhozu un valsts kapitāla ieguldījumiem, kas 70.-80. gados sasniedza 390-530 milj.rbļ. gadā, no kuriem apmēram 30-40% bija kolhozu, bet 60-70% valsts ieguldījumi.

Zemes reformas gaitā zemnieku un piemāju saimniecībām izdaloties no lielsaimniecībām, kā arī daļu zemes atdodot pagastu pašvaldībām, radās jautājums – ko darīt ar kolhozu un valsts saimniecību mantu. Formāli kā kolhozu biedru apvienotā

manta bilancēs parādījās tikai niecīga daļa no ražošanas pamatfondu bilances vērtības – pārējā bija radusies kā no pašu kolhozu, tā valsts kapitālieguldījumiem. Sadalot zemi, radās arī nepieciešamība izlemt, ko darīt ar ražošanas fondiem, jo teorētiski varēja sadalīt visu esošo lielsaimniecību zemi un tad to manta paliktu bez īpašnieka. Tātad bija jānoskaidro, kas ir kolhozu mantas īpašnieks.

Šī jautājuma atrisināšanai izstrādāja un 1991. gada 21. jūnijā pieņēma likumu „Par lauksaimniecības uzņēmumu un zvejnieku kolhozu privatizāciju" [11].

Privatizācijas ideja principā pamatojās uz atzinuma, ka privātais īpašnieks spēj efektīvāk izmantot uzņēmumā ieguldīto kapitālu, ātrāk pielāgoties mainīgajiem tirgus apstākļiem un palielināt konkurences spējas nekā valsts uzņēmums. Padomju iekārtā viss vairums ražošanas un citu uzņēmumu piederēja valstij; izņēmums bija kolhozi, kuru manta bija kolhoznieku kooperatīvais īpašums. Taču centralizēti vadītajā saimniekošanas sistēmā arī kolhozu darbība tika vadīta no augšas – no rajona un republikas partijas un plānošanas iestādēm, arī ar cenu, kredīta u.c. mehānismiem. Līdz ar valsts pārbūves domas izplatību arvien aktuālāks kļuva jautājums par to, kā palielināt personīgo iniciatīvu un atbildību par savu darbību, nododot daļu valsts īpašuma privātās rokās. Privatizācijas ideja izplatījās visās postkomunisma zemēs Austrumeiropā, taču katrā bija savas īpatnības. Šī doma atrada piekritējus arī Latvijā. Daži ekonomisti uzņēmumu privatizācijas nozīmi pārspīlēja, uzskatot šo procesu kā pašmērķi un nevis līdzekli saimnieciskās dzīves pārkārtošanai uz racionālākiem pamatiem. Viena no pirmajām nozarēm, kur plaši izvērsa uzņēmumu privatizāciju, bija lauksaimniecība, pie tam tai pakļāva visus: līdzšinējos lauksaimniecības uzņēmumus, kā valsts saimniecības, tā arī kooperatīvos uzņēmumus – kolhozus.

Vadoties no domas, ka padomju saimniecības un citi valsts uzņēmumi izveidoti uz sākotnējās kolhozu bāzes, likums neparedzēja atšķirības kolhozu un valsts saimniecību mantas privatizācijā. To, ka lielāko vairumu dzīvojamo un saimniecības ēku padomju saimniecībās cēla par valsts līdzekļiem, vienkārši ignorēja.

Tālāk pieņēma, ka visa esošā šo uzņēmumu manta ir radusies vai nu kā sākotnējo kolhozu biedru mantiskais ieguldījums, vai arī kā uzkrājumi no kolhozu biedru un citu kolhozā strādājošo darba un tamdēļ uz tiem var pretendēt visi, kas kolhozā vai valsts saimniecībā strādājuši. Valsts kapitāla ieguldījumu, lai gan tas bija nozīmīgs finansēšanas avots visās valsts saimniecībās, uzskatīja kā kolhozā vai valsts saimniecībā strādājošo ieguldījumu, kas pakļaujams sadalīšanai atbilstoši viņu darba ieguldījumam.

Likuma mērķis līdz ar to bija reglamentēt īpašuma formu maiņu kolhozos un valsts saimniecībās, kā arī atbalstīt privāto uzņēmējdarbību. Likumu attiecināja uz visiem kolhoziem un valsts lauksaimniecības uzņēmumiem, kā arī zvejnieku kolhoziem, paredzot, ka dažiem valsts uzņēmumiem (selekcijas, izmēģinājumu un mācības saimniecībām u.c.) var tikt noteiktas privatizācijas īpatnības, kuras pēc Ministru Padomes priekšlikuma apstiprināmas Augstākās Padomes Prezidijā.

Pārveidojamo lauksaimniecības uzņēmumu mantiskā stāvokļa noskaidrošanai tajos izvēlama inventarizācijas komisija, kam jānoskaidro uzņēmuma kopējais kapitāls un jāizstrādā priekšlikumi par mantas sadalīšanu. Paredzamo privatizācijas procesu izpildi katrā uzņēmumā apstiprināja darbinieku kopsapulce.

Inventarizācijas gaitā bija jāsastāda visu ražošanas objektu saraksts, pie kam tie bija parādāmi bilances vērtībā uz 1991. gada l. jūliju.

Likums par lauksaimniecības uzņēmumu un zvejnieku kolhozu privatizāciju bija sastādīts tā, lai veicinātu bijušo kolhozu un valsts saimniecību ātru pārveidošanu statūtsabiedrībās un jaundibināto sabiedrību likvidāciju ražošanas objektu un mantas privatizācijas ceļā. Augstākās Padomes lēmums par šī likuma spēkā stāšanos noteica, ka pārveidošanas procesi un jauno statūtsabiedrību reģistrācija pabeidzama nepilna gada laikā, līdz 1992. gada 15. martam.

Likuma 19. pants paredzēja, ka jaunizveidotās sabiedrības atsevišķi dalībnieki vai to grupas ir tiesīgi pieprasīt privatizēšanai jebkuru ražošanas objektu vai mantu, kas ieslēgta inventarizācijas sarakstā, pie kam sabiedrības pārvaldes orgānam mēneša laikā iesniegums jāizskata, pārdodot objektu vai nu par bilances cenu vai arī, ja ir vairāki pretendenti, laižot to izsolē.

Privatizācijas gaita pierādīja, ka minētam likumprojektam bija trūkumi, kas deva iespēju zināmam slānim privatizāciju izmantot savtīgos nolūkos:

- likums bija izveidots ar mērķi pēc iespējas īsākā laikā likvidēt esošos kolhozus un valsts saimniecības;
- netika pienācīgi ievērotas valsts un sabiedrības intereses, no kā sevišķi cieta selekcijas stacijas, mācību un izmēģinājumu saimniecības, kas bija izveidotas par budžeta līdzekļiem un kuru mantu lielākoties, izņemot ar tiešajām valsts investīcijām pierādāmo daļu, sadalīja uz pajām;
- kolhozu un valsts saimniecību privatizācijas periodā 1991.-1993. g. valstī notika straujš inflācijas process. Sevišķi strauji cenas palielinājās rūpnieciskas izcelsmes precēm un būvmateriāliem. Tas pamudināja atsevišķos gadījumos dažas personas privatizēt par salīdzinoši lētu (bilances) cenu izdevīgus ražošanas objektus, nedomājot par to turpmāko izmantošanu. Tā kā likumā nebija paredzēts, ka ražošanas objekta ieguvējam ir jāsaglabā privatizētā uzņēmuma saimnieciskā darbība, daudzos gadījumos tos tūlīt pēc privatizācijas likvidēja, izpārdodot lopus, mašīnas, iekārtas un nodarot lauksaimnieciskai ražošanai lielus zaudējumus.

Ļoti smagi mantas privatizācijas likums skāra zinātnes, izmēģinājumu un selekcijas stacijas un saimniecības, jo to līdzšinējā lietošanā esošā zeme tika atdota bijušajiem īpašniekiem vai to mantiniekiem, un mantas lielāko daļu, izņemot ar valsts tiešajiem ieguldījumiem pierādāmo tā saukto valsts kapitāla daļu, sadalīja šais iestādēs strādājošiem.

Par statūtsabiedrībām (galvenokārt paju sabiedrībām) pārvērstiem kolhoziem un valsts saimniecībām nebija dota iespēja turpināt ražošanu, jo ik brīdi varēja pieprasīt un privatizēt kādu ražošanas objektu (lopu fermu, darbnīcas, kaltes, noliktavas u.c.), tāpēc statūtsabiedrības sākot ar 1992. gada beigām masveidā likvidējās. Šo kārtību ierobežoja tikai 1995. gadā, nodrošinot vēl esošajām nedaudzajām statūtsabiedrībām darbības iespējas.

Sakarā ar minētiem noteikumiem daudzās vietās uz laukiem radās bezdarbs, jo ne visi bijušajos kolhozos un valsts saimniecībās strādājošie spēja privatizēt ražošanas objektus vai arī izveidot zemnieku saimniecības un apsaimniekot tās. Lielas zemes platības palika neapsaimniekotas un tika ieskaitītas valsts zemes rezerves fondā.

Lauksaimniecības produkcijas pārstrādes uzņēmumu privatizācija.

Lauksaimniecības produkcijas pārstrādāšanai Latvijā bija labi izveidots graudu, piena, gaļas, cukurbiešu, linu un citu produkcijas pārstrādes uzņēmumu tīkls.

Lielākoties tie bija valsts uzņēmumi, un tikai dārzeņu, augļu un ogu pārstrādāšanā un maizes cepšanā bija arī bijušo kolhozu uzņēmumi. Jau tūlīt pēc Latvijas brīvvalsts atjaunošanas tika izvirzīti dažādi projekti pārstrādes uzņēmumu privatizācijai, galvenokārt pārveidojot tos par statūtsabiedrībām, kurās kapitāls piederētu šais uzņēmumos strādājošiem vai izejvielu (piem., piena, lopu un putnu) piegādātājiem, vai kopīgi strādājošiem un izejvielu piegādātājiem, vai arī kāda cita veida statūtsabiedrībās, kurās iesaistīja arī citas šīs nozares attīstībā ieinteresētās personas. Piensaimniecībā notika piensaimnieku kooperatīvo savienību atjaunošana.

Pārstrādes uzņēmumu privatizāciju kārtoja vairāki 1992.-1994. g. izdotie likumi: par piena pārstrādes uzņēmumu privatizāciju, par gaļas pārstrādes uzņēmumu privatizāciju, par īpašuma privatizāciju agroservisa uzņēmumos, par maizes ražošanas valsts uzņēmumu privatizāciju, par valsts un pašvaldību īpašuma privatizācijas komisijām, par valsts un pašvaldību uzņēmumu pārveidošanu statūtsabiedrībās.

Vadoties no šiem likumiem, sākot jau ar 1991. gadu, notika daudzu pārstrādes uzņēmumu nodošana privātās rokās vai kooperatīviem. Nelielās lauku pienotavas parasti nodeva pagastu piensaimnieku sabiedrībām, bet lielie piena pārstrādāšanas uzņēmumi vairumos gadījumu tika pārveidoti par akciju sabiedrībām, lielāko daļu akcijas nododot pagastu piensaimnieku biedrībām. 1994. g. jau bija pabeigta visu esošo 11 lielo piena pārstrādes uzņēmumu privatizācija, tā nodrošinot to patstāvību un konkurences iespēju.

Gaļas pārstrādes nozarē līdz 1990. g. bija izveidojies lielu valsts gaļas pārstrādes uzņēmumu un kombinātu tīkls, kurā ietilpstošos objektus ar 1993. g. sāka pārveidot akciju sabiedrības, paredzot valstij piederošas akcijas pakāpeniski pārdot fiziskām un juridiskam personām – akciju kontrolpaketes turētājam, zemniekiem, to kooperatīviem u.c.

Labības pārstrāde padomju laikā bija koncentrēta valsts uzņēmuma „Latvijas labība" rokās. Ar 1993. g. tā vietā sāka veidoties daudzi uzņēmumi, kuru sistēmā daļēji saglabājās valsts graudu glabāšanas uzņēmumi, valsts un privātās dzirnavas, atsevišķi maizes cepšanas uzņēmumi.

Liela nozīme bija arī agroservisa uzņēmumu nodošanai privātās rokās, sadalot tos mazākos patstāvīgos uzņēmumos un pārdodot jaundibinātām uzņēmējsabiedrībām, kuru akcijas piedāvājamas arī zemnieku kooperatīviem.

Kopumā valsts lauksaimniecības produkcijas pārstrādes uzņēmumus vairumā privatizēja 1994. g., un 1995. g. tie jau darbojās pēc tirgus saimniecības principiem.

Literatūra

1. Blūzma V., Celle O., Jundzis T., Lēbers D. A., Levits E., Zīle Ļ. (1998). Latvijas valsts atjaunošana 1986.-1993. LU žurn. Latvijas Vēstures fonds. R. – 528 lpp.
2. Dir Breschnew-Doktrin. Brief der Sowjetunion, Polens, Ungarns, Bulgarien und der DDR an das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Tscheschoslowakei vom 15.7.1968. – Information zur politischen Bildung, Nr. 236 – 23 S.
3. Gorbačovs M. (1986). PSKP Centrālās Komitejas Politiskais referāts Padomju Savienības Komnistiskās partijas XXVII kongresam. Izd. Avots. R. – 91 lpp.
4. Lācis V. (2002). Latviešu zemes un tautas vēsture. II. Latv. ekol. izglīt. apg. R. – 322 lpp.

5. Latvijas PSR Augstākās Padomes Deklarācija Par Latvijas Republikas valstisko statusu. – LR AP Ziņotājs, Nr. 20. 1990. gada 17. maijā. 1096. – 1098. lpp.
6. Latvijas Republikas zemes bilance uz 01.01.2000. 1. sēj. LR Valsts Zemes dienests. R. – 34 + pielik.
7. Padomju Jaunatne. Laikraksts. 1988. gada 11. jūnijs un 1989. gada 15. jūlijs
8. Padomju Savienības komunistiskās partijas XX kongresa materiāli (1956). R.
9. Par agrāro reformu Latvijas Republikā. Latvijas Republikas AP 1990. gada 13. jūnija lēmums. – LR APV Ziņotājs, 1990. g. Nr. 29
10. Par Latvijas Republikas un Krievijas Federatīvās Sociālistiskās Republikas starpvalstu attiecību pamatiem. – LR APV Ziņotājs, 1991. g. Nr.17/18, 114 lpp.
11. Par lauksaimniecības uzņēmumu un zvejnieku kolhozu privatizāciju. Latvijas Republikas 1991. gada 21. jūnija likums. – LR APV Ziņotājs, 1991. g. Nr. 31., 32.
12. Par zemes komisijām. Latvijas Republikas 1990. gada 10. jūnija likums. – LR APV Ziņotājs, 1990. g. Nr. 31.
13. Par zemes komisijām – grozījumi likumā, pieņemti LR Saeimā 1993. gada 5. augustā. – LR APV Ziņotājs, 1993. g. Nr. 28., 34. un 1994. g. Nr. 16.
14. Par zemes privatizāciju lauku apvidos. Latvijas Republikas 1992. gada 9. jūlija likums. – LR APV Ziņotājs, 1992. g. Nr. 32., 33., 34.
15. Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos. Latvijas Republikas 1990. gada 21. novembra likums. – LR APV Ziņotājs, 1990. g. Nr. 49.
16. Par zemnieku saimniecībām. Latvijas PSR MP 1988. gada 4. oktobra lēmums Nr. 326. – LPSR APV Ziņotājs, 1988. g. Nr. 46.
17. Par zemnieku saimniecībām. Latvijas PSR 1989. gada 6. maija lēmums. – LPSR APV Ziņotājs, 1989. g. Nr. 20.
18. Stradiņš J. (1992). Trešā atmoda. Raksti un runas 1988.-1990. gadā Latvijā un par Latviju. R. – 403 lpp.
19. Die Teilung Deutschlands 1955 bis zur Einheit. – Information zur politischen Bildung, Nr. 233; Dezember 1991. – S. 42.
20. Valsts Zemes dienesta arhīvs, 1990.-1997. gads.
21. Zemes komisiju materiāli, 1990.-1996. gads.

29. Lauksaimnieciskā ražošana Latvijas Republikas atjaunošanas pirmajos gados (1991.-1999. g.)

Līdz ar Latvijas Republikas neatkarības atgūšanu būtiski izmainījās tautas saimniecības uzdevumi, arī saimniekošanas tiesiskais stāvoklis un organizatoriskais pamats. Sevišķi stipri notikumi skāra lauksaimniecību.

Padomju varas gados lielākā daļa ražošanas uzņēmumu bija valsts īpašums un tika vadīti centralizēti, „no augšas", saskaņā ar apstiprinātiem ražošanas attīstības piecgades un tekošā gada plāniem. Tāpat tos centralizēti apgādāja ar enerģētiskiem resursiem un izejvielām, kā arī centralizēti sadalīja saražoto produkciju. Daudzi uzņēmumi bija pakļauti Vissavienības ministrijām (sevišķi bruņošanās un ar kosmosu apgūšanu saistītie), un tos vadīja tieši no Maskavas.

Lauksaimniecības produkcijas lielu daļu (ap 1/3 piena produktu, gaļas un gaļas produktus) nodeva vissavienības fondā, savukārt saņemot no Savienības resursiem ik gadu 1,5 milj. t. lopbarības graudu, visu degvielu, minerālmēslus u.c.

Sabrūkot PSRS un centralizētai plānošanas un vadīšanas sistēmai, tika sarautas arī agrākās ekonomiskās saites un sakari. Bija nepieciešams izstrādāt jaunu tautsaimniecības politikas koncepciju, stratēģiju un taktiku, kā arī rīcības programmu saimniecības pārveidošanai. Notikumi visās Austrumeiropas postsociālisma valstīs parādīja, ka tas nebūt nebija viegls uzdevums, jo trūka pieredzes.

Lauksaimniecībā galvenie uzdevumi bija tādi pat kā Latvijas Republikas dibināšanas laikā 1920. gadā, proti:

- ražošanas pārorientācija no lielā Viskrievijas tirgus uz vietējo Latvijas tirgu, vietējām izejvielām un jaunu enerģētikas bāzi;
- pāreja no plānotiem valsts iepirkuma apjomiem uz tirgus saimniecības principiem;
- lauksaimniecības pārkārtošana no lielsaimniecībām (kolhoziem, padomju saimniecībām) uz mazsaimniecībām;
- iedzīvotāju nodrošināšana ar pārtiku;
- lauksaimniecības produkcijas importa un eksporta jautājumu risināšana, cenu un kredīta problēmas, attiecību veidošana ar pasaules tirgu.

Taču abos salīdzināmajos laikmetos bija ari lielas atšķirības gan pozitīvā, gan negatīvā ziņā. Pozitīvs bija tas apstāklis, ka dziesmotās revolūcijas un brīvības atjaunošanas gados ne zeme, ne tās ražošanas spēki, ne cilvēki necieta jūtamus zaudējumus, bet tika pārņemti neatkarīgajā Latvijā neskarti un labā stāvoklī. Protams, ražošanas tehnoloģija esošajos rūpniecības, lauksaimniecības un citos uzņēmumos nebija tik moderna un augsti attīstīta kā Rietumeiropā vai ASV, taču daudzās nozarēs iekārtas bija modernas un ražotās produkcijas kvalitāte laba.

Negatīvie faktori bija vairāki. Latvijā bija daudzi ļoti lieli Vissavienības uzņēmumi, kuri strādāja bruņošanās, kosmosa apgūšanas un citu speciālu mērķu vajadzībām, pie tam galvenokārt ar ievestām izejvielām, un pēc Latvijas aiziešanas no PSRS palika bez darba. Arī daudzi citi rūpniecības uzņēmumi zaudēja savu bijušo tirgu, un to pārkārtošanai bija vajadzīgas mērķtiecīgas valsts programmas un atbalsts.

Galvenie negatīvie faktori tomēr slēpās valsts iedzīvotājos, to nacionālajā sastāvā un domāšanas veidā. Jau minējām, ka Padomju valdība ilgus gadus Latvijā (tāpat kā citās savienotajās republikās) piekopa pārkrievošanas politiku. Jauncelto lielo rūpnīcu, kā arī esošo rekonstruēto uzņēmumu nodrošināšanai ar darbaspēku ik gadus Latvijā no citām republikām iebrauca desmitiem tūkstošu cilvēku, kas runāja krievu valodā un kurus apzīmēja – krievvalodīgie. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas to stāvoklis bija nedrošs, jo viņiem tika liegta Latvijas pilsonība, bet lielākā daļa nevēlējās aizbraukt vai arī tiem nebija kur braukt. Šis apstāklis visus 90. gadus uzturēja sabiedrībā zināmu spriedzi. Spriedzi pavairoja arī tas, ka Latvijā atradās PSRS Baltijas kara apgabala štābs un liels padomju armijas kontingents, kā arī virsniecības un vidējā komandējošā sastāva ģimenes locekļi, kuru kopējais skaits sniedzās daudzos tūkstošos.

Ļoti nozīmīgs faktors bija cilvēku domāšana. Padomju iekārtas laikā cilvēki ilgus gadu desmitus bija audzināti komunistiskās ideoloģijas garā, nepazina citas mācības un uzskatus, pēc sociālisma sabrukšanas daudzi no tiem bija apmulsuši un neziņā. Viņiem nebija pieredzes, un līdz ar to tie nespēja atšķirt labo no mazvērtīgā vai pat nevērtīgā tajā ideoloģiskās invāzijas straumē, kas sāka intensīvi plūst no rietumiem, kas sevi pretstatā sociālistisko valstu nometnei dēvēja par brīvo pasauli. Šī laikmeta īpatnība bija tā, ka rietumu pasaule spēlēja izslēdzoši tikai uz personas brīvības karti, noliedzot nacionālo momentu, tautas un tās likteņkopības nozīmi. Rietumu kosmopolītisms, tāpat kā komunistiskais internacionālisms baidījās nacionālo domu un ideju. Šī iemesla dēļ rietumu ideologi visās postkomunisma zemēs izplatīja liberālismu un tautsaimniecībā – brīvās tirdzniecības mācību, pie tam nevis Rietumeiropā valdošo saprātīgo, regulējošo liberālās saimniekošanas teoriju, bet gan liberālismu tā galējā formā.

Tas labi saskanēja ar postkomunisma zemēs (tostarp arī Latvijā) 1990.-1992. gadā valdošo reakciju pret sociālisma iekārtu, tieksmi ātrāk sagraut komunistisko ideoloģiju un centrāli vadīto saimniekošanas sistēmu, mešanos no vienas galējības (komunisma) otrā – pirmatnējā, nekontrolētā liberālismā. Jēdzienu „brīvība" devalvēja un noveda līdz visatļautības, anarhijas slavināšanai, ar vārdu „nacionāls" mēģināja nomaskēt kailu individuālismu un idealizēt ultraliberālu patērētāju sistēmu, kurā pirmā vietā izvirzījās indivīds, bet ne tauta. Sajaucot jēdzienus un sludinot „brīvo tirgu" (kāda rietumos nebija), veicināja morālu degradāciju, alkoholisma, prostitūcijas, narkomānijas un noziedzības izplatību.

Latvijā galējie liberāļi izvirzīja arī savu nākotnes attīstības modeli, t.s. tilta zemes teoriju, izvirzot ideju, ka izdevīgā ģeogrāfiskā stāvokļa dēļ republikai nav nepieciešama ne rūpniecība, ne lauksaimniecība, bet pietiek attīstīt tikai starpniecības uzņēmumu, banku un biržu darbību, transportu starp austrumiem un rietumiem, tūrismu, viesnīcu, restorānu un spēļu namu darbību.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas pirmās (I. Godmaņa, V. Birkava, u.c.) valdības aktīvi aizstāvēja galējā liberālisma idejas, piekopa absolūti brīvā tirgus un valsts neiejaukšanās saimnieciskajā dzīvē politiku. Ar 1991. gada decembri tika realizēta „cenu brīvlaišana" – atcelti visi preču un pakalpojumu cenas regulējoši noteikumi. Atcēla arī piemaksas lauksaimniecības produkcijai, kas Latvijā bija izstrādātas un atbilda tolaik Eiropas Kopienā pastāvošām cenām. Noteica ļoti zemus ievedmuitas tarifus importa precēm, nepilnīgi kontrolēja preču kustību uz robežām.

Rezultātā ļoti strauji attīstījās inflācija. Ja patēriņa preču indeksu 1990. gadā pieņemam par 100, tad 2000. gada 3. ceturksnī tas bija 11304.

Pie tam rūpniecības preču cenas auga pirmās un straujāk nekā lauksaimniecības produkcija. Lauksaimniecība kārtējo reizi izrādījās zaudētāja.

29.1. tab. Latvijas patēriņa cenu indeksi 1991.-2000. g. pa ceturkšņiem

Gads	Attiecīgais ceturksnis % pret 1990. gadu			
	I	II	III	IV
1991.	156,3	198,5	214,2	299,0
1992.	964,0	1633,9	2571,0	3954,2
1993.	4463,6	4618,0	4702,0	5298,3
1994.	6005,6	6359,0	6626,3	6944,2
1995.	7568,7	8041,3	8211,7	8591,2
1996.	9202,6	9476,5	9616,9	9827,0
1997.	10117,7	10278,1	10398,6	10644,2
1998.	10740,7	10872,7	10804,8	10845,5
1999.	11013,7	11063,5	11028,5	11182,8

Avots: Valdības Vēstnesis, 1995. g. 7. okt.

Robežu atvēršana un zemas muitas, kā ari nespēja pārejas periodā novērst kontrabandas preču ievedumus, bija cēlonis tam, ka vietējo tirgu pārplūdināja ārzemju preces, kuras to izvedvalstis bieži atbalstīja, maksājot izvedējam speciālas eksporta subsīdijas. Vietējo preču pieprasījums kritās, daudzas fabrikas un uzņēmumi bija spiesti pārtraukt darbu. Ekonomisko stāvokli pasliktināja arī Latvijas Bankas monetārā politika, pēc pārejas uz nacionālo naudas sistēmu nosakot ļoti augstu lata kursu pret visām pārējām valūtām, un pie tam sekmējot kopš 1992. g. vidus nemitīgu lata kursa celšanos: tikai 1993. g. lata kurss attiecībā pret ASV dolāru tika pacelts par 29%. Kāpjot lata kursam, pieauga ārzemju preču konkurences spēja Latvijas iekšējā tirgū, kā arī samazinājās lauksaimniecības un mežsaimniecības produkcijas konkurences spēja pasaules tirgū – augstais lata kurss padarīja Latvijā ražotās preces ārvalstu tirgos faktiski konkurences nespējīgas.

Sekas bija ražošanas strauja samazināšanās, bezdarba pieaugums un iedzīvotāju pirktspējas krišanās. Iekšzemes kopprodukts, pārrēķināts 1990. g. salīdzināmās cenās, 1987.-1989. g. vidēji bija 55,84 milj. latu. Atmodas periodā, dziesmotās revolūcijas laikā, tas pat pieauga par 11,8%. Pēc pilnīgas neatkarības atjaunošanas ultraliberālās politikas rezultātā tas sāka strauji krist, 1993. g. samazinoties līdz 30,39 milj. Ls., jeb 54,4% no 1987.-1989. g. vidējā līmeņa.

Sākot ar 1995. g. iekšzemes kopproduktu (IPK) aprēķināja 1995. g. vidējās cenās. Saskaņā ar Valsts statistikas komitejas metodiku IPK aprēķināja kā visu ekonomiskās darbības veidu pievienotās bruto vērtības un produktu nodokļu (pievienotās vērtības, muitas un akcīzes) summu. Pievienoto bruto vērtību iegūva, atskaitot no preču un pakalpojumu izlaides vērtības starppatēriņu (pirktos minerālmēslus, pesticīdus, enerģētiku, traktoru un mašīnu nolietojumu un citus no ārienes pirktos resursus). Apskatot iekšzemes kopprodukta sadalījumu pa darbības veidiem (lauksaimniecība un mežsaimniecība, ieguves un apstrādājošā rūpniecība, pakalpojumi u.c.), vadās tikai no kopējās pievienotās vērtības bāzes cenās [6].

29.2. tab. Latvijas iekšzemes kopprodukts

Gads	1990. g. vidējās cenās, milj. Ls	% pret 1987.-1989. gadu	1995. g. vidējās cenās, milj. Ls	% pret 1990. gadu
1987.-1989.	55,84	100,0	...	...
1990.	62,44	111,8	4736,6	100,0
1991.	57,27	102,6	4243,4	89,6
1992.	37,93	67,9	2764,2	58,4
1993.	30,39	54,4	2353,2	49,7
1994.	...	...	2368,4	50,0
1995.	...	...	2349,2	49,6
1996.	...	...	2427,7	51,3
1997.	...	...	2636,8	55,7
1998.	...	...	2739,1	57,8
1999.	...	...	2768,6	58,5

Avots: Latvijas statistikas gadagrāmata, 1992.-2000. g.

Valsts statistikas komiteja aprēķināja IPK arī par iepriekšējiem, 1990.-1994. g. ar mērķi parādīt tā attīstības dinamiku. Aprēķini parāda, ka vislielākais IPK kritums bija 1992. g., kad valstī realizēja pāreju no centralizēti vadītās plānveida saimniecības uz decentralizēto tirgus ekonomiku, un notika ļoti lielas cenu izmaiņas – milzīgs kāpums un visa veida cenu atbalsta likvidēšana lauksaimniecībai, bērnu izglītībai un audzināšanai. Valdība deklarēja pašas izdomāto pilnīgo „valsts neiejaukšanās politiku saimnieciskajā dzīvē", kā arī „šoka terapiju", kas praktiski nozīmēja atteikšanos no jebkādas valsts atbildības par notiekošo. Sakarā ar to simtiem uzņēmumu slēdza kā nerentablus, un nodarbinātības dienestā reģistrēto nestrādājošo skaits, kas 1992. gada 1. aprīlī bija tikai 12293, strauji palielinājās un 1993. gada 31. decembrī sasniedza jau 93360 [6: 1995. g.].

IPK sāka pieaugt ar 1994. g., bet tad to apturēja 1995. g. lielā banku krīze, kad sabruka „Banka Baltija" un līdz ar to arī bankas Olimpija, Depozītu banka, Lainbanka un citas, skaitā ap 19. Banku krīze izraisīja daudzu saimniecisko uzņēmumu grūtības, kas ilga vairākus gadus, un tikko tās beidzās, tautsaimniecību smagi skāra 1998. g. krīze Austrumāzijā un it sevišķi kaimiņzemē Krievijā, kas radīja lielas grūtības zvejniecībā un arī lauksaimniecībā. Līdz ar to 20. gs. Latvijas tautas saimniecībā beidzās neveiksmīgi, un IPK 1999. gadā bija tikai 58,5% no 1990. gadā bijušā.

Sevišķi stipri IPK skāra tādas nozares kā lauksaimniecība un mežsaimniecība, apstrādes rūpniecība un būvniecība. Lauksaimniecībā un mežsaimniecībā kopējā pievienotā vērtība, kas 1990. gadā bija 418,4 milj. lati, 1999. gadā bija tikai 181,7 milj. lati, jeb 43,4% no bijušās, un tā deva tikai 7,6% no visas pievienotās vērtības bāzes cenām. Arī apstrādes rūpniecības pievienotās vērtības bāzes cenās samazinājās attiecīgi no 1425,9 milj. latiem līdz 575,7 milj. latiem, dodot vairs tikai 40,4% no bijušās pievienotās vērtības summas. Ražošana Latvijā bija ievērojami samazinājusies. Pieaugumu, saskaņā ar valdošo koncepciju par Latvijas pārvēršanu par „tilta zemi" – par Krievijas naftas un Baltkrievijas kālijsāļu eksporta zemi – deva tikai pakalpojumu sfēra, kas vienīgā uzrādīja kopējās pievienotās vērtības

palielināšanos, proti, no 1314,7 milj. latiem 1990. g. līdz 1413,9 milj. latiem 1999. g. [6: 2001. g.].

Līdz ar ražošanas sašaurināšanos valstī radās un stipri pieauga bezdarbs: 1992. gada 1. aprīlī bija 2800 bezdarbnieku, 31. decembrī – jau 31284 un 2000. gada 1. janvārī jau 93283 bezdarbnieki, kas bija 7,8% no visiem ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem. Bezdarba līmenis visaugstākais bija tieši Latgales laukos, jo Rīgas pilsētā tas bija tikai 4,2%, turpretī Krāslavas rajonā – 22,1%, Preiļu rajonā – 21,3%, Rēzeknes rajonā – 26,6%, Balvu rajonā – 22,4%.

Valsts ekonomiskā stāvokļa krasu pasliktināšanās bija saistīta ar nepamatoto koncepciju par valdības pilnīgu bezatbildību par valstī notiekošajiem procesiem, ar pārspīlētu liberālismu, industriāli attīstītajās zemēs neesošu valsts pilnīgas neiejaukšanās principu. To pareizi norādīja daudzi valstī pazīstami zinātnieki, kas ekonomikas lejupslīdi saistīja ar valdības neprasmi paredzēt atsevišķu tautas saimniecības attīstības risinājumu ekonomiskās un sociālās sekas. Viņi norādīja, ka valdības *„... rīcības pamatā bija pārliecība, ka ar vienu lēcienu (šoka terapija) no sociālisma var ielēkt tirgus attiecību sistēmā un ka tirgus pats noregulēs visus ražošanas attīstības jautājumus. Paļaujoties uz tirgus attiecību visspēcību, valsts pārvaldes orgāni patvarīgi atbrīvoja sevi no atbildības par valsts uzņēmumu darbības nodrošināšanu. Rezultātā tie faktiski nokļuva bezsaimnieka stāvoklī, kas radīja labvēlīgu augsni valsts īpašuma izsaimniekošanai un ražošanas lejupslīdei (...). Tika kultivēta un joprojām nav . pārvarēta nihilistiskā attieksme pret iepriekšējā periodā radīto tautsaimniecības potenciālu"* [1].

Šāda nostādne, kā arī nosliece Latviju pārvērst par t.s. tilta zemi, attīstot galvenokārt tikai iepriekš minētās tranzīta, starpniecības un izpriecu industrijas nozares, noveda pie rūpnieciskās un lauksaimnieciskās ražošanas sabrukuma (un vēlāk, 1995. g. pirmajā pusē-vidū, arī pie banku un finansu krīzes). Tautas vairums par to izteica savu spriedumu 5. Saeimas velēšanās, kurās premjera I. Godmaņa vadīta ultraliberālā grupa cieta katastrofālu neveiksmi. Bija spiesta atkāpties arī otrā, V. Birkava vadītā valdība, jo tā turpināja iepriekšējās uzsākto kursu. Līdzīgi procesi notika arī kaimiņu zemēs – „šoka ekonomikas" politikas aizstāvjos Polijā, arī Lietuvā, Igaunijā.

Romas pāvests Jānis Pāvils II, aplūkodams vēlēšanu rezultātus Polijā, Latvijā un citur, tos apzīmēja kā tautas vairuma reakciju uz neapvaldīto, galējo liberālismu, kas akli un paklausīgi pārņem no kapitālisma to sliktāko, ko tajā var atrast. Viņš uzsvēra, ka poļu un arī citas Austrumeiropas tautas vēlas ieiet Eiropas Kopienā, ņemot līdzi savas gadsimtos radītās vērtības, savu mentalitāti un vēsturisko kopības apziņu, nevis sašķeltas garīgi un ekonomiski nelielā bagātnieku un milzīgā nabadzīgo iedzīvotāju slānī [2].

Augkopības ražošana.

Sabrūkot padomju laika saimniekošanas sistēmai, laukos dziesmotās revolūcijas, kā arī brīvvalsts atjaunošanas pirmajā gadā bija liels morālisks pacēlums, ticība, ka līdz ar zemes atpakaļ saņemšanu un zemnieku saimniecību veidošanu problēmas risināsies pašas par sevi. Uz laukiem pārcēlās daudzi pilsētnieki – zemes ieguvēji, un lauku iedzīvotāju īpatsvars nedaudz pieauga, sasniedzot 1993. g. 31,3%.

Lai gan sākumā daudziem jaunajiem zemes ieguvējiem bija vāja ražošanas materiālā bāze (nebija pietiekoši daudz ēku, lopu, tehnikas), viņi tāpat kā 1920. g. jaunsaimnieki mēģināja to visu aizstāt ar entuziasmu un personīgo darbu. Bez tam laukos bija liels skaits labi sagatavotu speciālistu, kuri tur palika strādāt. Bija labi izveidots zinātnisko iestāžu, selekcijas un izmēģinājumu saimniecību tīkls, kas sniedza konsultācijas un praktisku palīdzību zemniekiem.

Tas palīdzēja izstrādāt lauksaimniecības pārkārtošanas teorētiskos un praktiskos principus ātrāk un sekmīgāk kā rūpniecībā.

Pāreja uz jauno, mazsaimniecībām piemēroto ražošanas tehnoloģiju notika samērā ātri. Protams, bija kļūdas bijušo kolhozu un valsts saimniecību mantas privatizācijā, taču tās vien neizsauca ražošanas sagraušanu. Lielākas problēmas bija saistītas ar ražošanas materiālās bāzes izveidošanu. Līdz 1991. gadam lielākā daļa tehnikas bija kolhozu un valsts saimniecību īpašumā. 1989.-1992. g. tās palīdzēja jaunajiem zemniekiem zemes apstrādē, sējā, ražas novākšanā. Šai laikā zemnieki un piemāju saimniecību lietotāji paši sāka iegādāties lauksaimniecības mašīnas, pie kam 1990. gadā tiem ar lētu un izdevīgu kredītu palīdzēja valsts. Izdevīgākā stāvoklī bija tieši pirmie zemnieki, jo traktoru un lauksaimniecības mašīnu cenas 1990.-1991. g. vēl bija zemas un tehnika tādējādi bija samērā viegli iegādājama. Tehniku zemnieki sākuma periodā vēl varēja daļēji saņemt no valsts fondiem, iepirka to no kolhoziem un padomju saimniecībām, kā arī citās PSRS republikās un rietumvalstīs. Līdz 1993. gada 1. janvārim zemnieku un piemāju saimniecību īpašumā jau bija 30% traktoru, 40-42% arklu un kultivatoru, 30% sējmašīnu, 52% pļaujmašīnu no to kopskaita. Tehnikas daudzumi palielinājās līdz pat 1997.-2000. g., bet tad sāka samazināties, jo vairums bija veca un nolietojusies, bet jaunu mašīnu iegāde bija niecīga to dārdzības dēļ.

29.3. tab. Lauksaimniecības tehnikas nodrošinājums, gada beigās, tūkstošos

Tehnikas veids	1985.	1990.	1993.	1997.	1999.
Traktori	36,7	43,5	52,2	57,0	53,7
Labības kombaini	7,7	6,6	5,6	6,2	6,0
Traktorvilkmes arkli	13,7	12,0	2,0	30,4*	26,2
Kultivatori	16,4	13,4	21,2	32,7*	28,3
Sējmašīnas (bez minerālmēslu sējmašīnām)	8,1	6,1	7,3	8,4*	8,5
Pļaujmašīnas	11,7	8,6	14,6	20,2	21,0
Kartupeļu novācamie kombaini	1,3	1,1	5,2	...	...
Lopbarības novācamie kombaini	2,7	2,5	1,5	...	...

* 1996. g. 1. jūnijā

Avots: Latvijas lauksaimniecība 1991; Latvijas statistikas gadagrāmata, 1992.-2000.

Kopumā lauksaimniecības tehnikas Latvijā 1992. g. bija pietiekoši – uz 1 traktoru zemnieku saimniecībās bija tikai 26 ha. Normālos apstākļos tas būtu pietiekami. Taču jāievēro šī laika īpatnības. Pirmkārt, zemnieku īpašumā lielākoties bija mazjaudīgi traktori (T-25; T-40 u.c.). Otrkārt, to sadalījums pa saimniecībām bija ļoti nevienmērīgs: dažiem bezzemniekiem bija vairāki traktori, bet dažiem zemes īpašniekiem – neviena. Treškārt, traktoru (un arī citu mašīnu) īpašnieki nelabprāt

īstenoja seno principu „kaimiņš-kaimiņam", izpalīdzot savstarpēji saspringtos darba laikos. Ceturtkārt, zemniekos bija stipra, padomju laikos iegūta nepatika pret kooperāciju, kas traucēja lauksaimniecības tehnikas pilnīgāku izmantošanu. Piektkārt, kolhozu mantas privatizācijas posmā bija likvidētas daudzas mašīnu un traktoru darbnīcas un centri un to vietā vēl nebija izveidota vispārēja agroservisa sistēma.

Tas radīja zināmas grūtības augkopībā, taču nebija galvenais iemesls ražošanas sašaurināšanai. Tamdēļ sākuma periodā sējumu platības Latvijā kopumā samazinājās maz, bet dažiem kultūraugiem (kartupeļiem, dārzeņiem) pat pieauga, jo iedzīvotāji tos audzēja personīgām vajadzībām savās palīgsaimniecībās (29.4. tab.).

29.4. tab. Sējumu platības visu kategoriju saimniecībās, tūkst. ha

Kultūraugs	Vidēji 1987.-1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1998.	1999.
Graudaugi, pākšaugi	677,6	685,9	657,3	703,4	696,4	489,1	411,4	472,8	415,6
Lini	12,9	11,9	8,8	7,6	0,6	1,5	1,4	2,2	2,0
Cukurbietes	13,6	14,7	14,6	24,8	12,1	12,0	9,5	16,3	15,5
Citas tehniskās kultūras	5,1	3,7	2,2	2,2	3,3	3,2	1,9	2,3	7,3
Kartupeļi	87,5	80,3	82,2	96,9	87,7	80,4	75,3	58,8	50,1
Dārzeņi	11,8	10,8	12,7	19,1	18,6	17,5	17,5	11,6	9,8
Lopbarības saknes	35,9	37,0	39,4	36,5	29,6	26,2	19,8	13,1	9,1
Kukurūza zaļmasai	47,3	44,8	39,5	24,8	9,2	2,7	0,6	0,5	0,7
Zaļbarības kultūras	123,4	73,9	84,9	58,2	32,1	21,4	17,8	12,8	12,0
Ilggadīgās zāles	627,6	664,0	679,6	598,6	536,0	540,6	374,7	392,7	383,0
Citas kultūras						-	0,3	0,3	4,6
Sējuma platība	1642,7	1627,0	1621,2	1572,1	1425,6	1194,6	930,2	983,4	912,0
% pret 1987. 1989. g.	100,0	99,0	98,7	95,7	86,8	72,7	56,6	59,9	55,5

Avots: Latvijas lauksaimniecība, 1991; 1993.-2000.; Lauksaimniecības kultūru sējumu plat. un iegūtā raža, 1994.

Sējumu platību samazināšanās sākās līdz ar vispārējo lauksaimniecības krīzi 1993. gadā, kad samaksa par tās produkcijas pārdevumiem iekavējās 2; 3 un pat vairāk mēnešus, tirgus bija pārplūdināts ar ārzemju lauksaimniecības produktiem un vietējie ražojumi nesaņēma nekādu valsts pabalstu. Sevišķi samazinājās graudaugu sējumu platības sakarā ar ļoti zemām graudu iepirkuma cenām. Gandrīz pilnīgi iznīka senā linkopības nozare, saruka ilggadīgo zāļu, lopbarības sakņu un kukurūzas sējumu platības sakarā ar izmaiņām lopbarības struktūrā un lopu skaita samazināšanos. Sējumu platības 20. gs. beigās nostabilizējās uz 52-54% no 1987.-1989. g. platības.

Līdzīgi samazinājās arī augkopības kultūru kopievākums (29.5. tab.).

Augkopībā ļoti nozīmīga ir graudkopība. Graudu izlietojums ir daudzpusīgs: tos izlieto cilvēku pārtikai maizes, miltu, cepumu un kūku, putraimu, pārslu un cita veida produktu pagatavošanā. Graudus plaši izmanto arī lopkopībā – kā spēkbarību liellopiem un zirgiem, bet kā galveno barības veidu cūkkopībā un putnkopībā. Lielākus graudu daudzumus, it sevišķi miežus, kviešus, rudzus un tritikāli izlieto

cietes, iesala, alus un spirta ieguvei apstrādes rūpniecībā. Bez tam graudkopībai jāsaražo arī nepieciešamie sēklas daudzumi, no kuriem daļa var tikt arī eksportēta. Līdz ar to graudkopība raksturo kā lauksaimniecības, tā arī pārtikas problēmas risinājumu un daļēji arī pārstrādes uzņēmumu stāvokli valstī. Līdz ar to graudkopībai ir stratēģiska nozīme, jo tā parāda pārtikas problēmas stāvokli.

29.5. tab. Lauksaimniecības kultūru kopievākums, tūkst. tonnu

Produkcijas veids	Vidēji 1987.-1989.	1990.	1991.	1992.	1994.	1995.	1998.	1999.
Graudi	1456,3	1621,9	1335,5	1152,0	900,6	693,7	970,2	783,4
Linšķiedra	5,4	3,0	3,6	1,4	0,4	0,8	1,3	2,1
Cukurbietes	400,9	439,1	377,9	462,6	228,2	250,0	597,0	451,5
Kartupeļi	1186,7	1016,1	944,0	1167,4	1044,9	863,7	694,1	795,5
Dārzeņi	209,1	169,4	209,2	250,8	233,2	223,7	119,6	130,1
Lopbarības saknes	1253,3	1388,4	1211,8	901,5	687,2	432,7	347,0	235,1
Kukurūza zaļmasai	1419,0	967,3	785,0	317,5	26,5	13,0	13,3	15,7
Ilggadīgo zāļu siens	705,6	636,4	903,1	1060,1	819,3	694,6	548,5	400,9
Zaļbarības kultūras	...	952,8	894,1	442,0	206,6	164,8	164,3	128,0
Pļavu siens	703,8	768,7	804,3	971,3	1052,1	520,1	312,3	286,1

Avots: Lauksaimn. kultūru sējumu plat. iegūtā raža, 1992; Latvijas lauksaimniecība, 1993.-2000.

Graudaugu sējplatības un kopievākums Latvijā sakarā ar ekonomiskās dzīves pārkārtojumiem kritās līdz 1995. g., pēc tam nostabilizējās (protams, ievērojot, ka kopražas ietekmē arī laika apstākļi). Taču viens no galvenajiem cēloņiem ir arī graudu iepirkuma cenas, kuras graudu ražotājiem samaksā lielie graudu iepircēji un pārstrādātāji. No šiem iepircējiem ir minama valsts (vai tās izveidots labības birojs), kas iepērk graudus valsts intervencē ar mērķi stabilizēt tirgu; Latvijā likumu par labības tirgus intervenci izstrādāja un pieņēma 1998. g. Bez tam graudus iepērk arī dzirnavnieki, lielie pārstrādes uzņēmumi, kā arī putnu un cūku fabrikas.

Graudu iepirkuma cenas še parādīsim tikai no 1995. g., jo pirmie gadi pagāja tirgus pārkārtošanā, kā arī Latvijas valūtas ieviešanā, bet par 1994. g. dati par graudu cenām nav publicēti.

Valsts statistikas komitejas publicētās augkopības produktu valsts iepirkuma cenas latos par tonnu parādītas 29.1. attēlā. No tā redzams, ka graudu cenas augstāko līmeni ir sasniegušas 1996. g. un pēc tam ir pazemājušās, pie kam gadsimta beidzamajā gadā tās ir tikai 66% no 1996. gada cenām, kad pārtikas kvieši maksāja 94,72 lati par t, bet rudzi – 83,94 lati par t. Gan 1997. g. kviešu cena bija tikai 82,23, bet rudzu – 72,94 lati par t. 1998. g. noteica valsts intervences cenu kviešiem 74 lati par t, bet rudziem 69 lati par t [6: 2001; 75]. Pēc Zemkopības ministrijas ziņām pārstrādes uzņēmumi graudus iepirka par cenām, kas bija ap 10% zemākas par intervences cenu [8: 1998]. Tieši valsts intervencē iepirka nelielus graudu daudzumus,

un tā nebija vērsta uz labības pārpalikuma izņemšanu no tirgus, respektīvi, valdība neizrādīja rūpes par graudu cenu stabilizāciju tādā līmenī, lai graudu ražotāji iegūtu vidējo pašizmaksu plus vēl nepieciešamo peļņu (ap 20%).

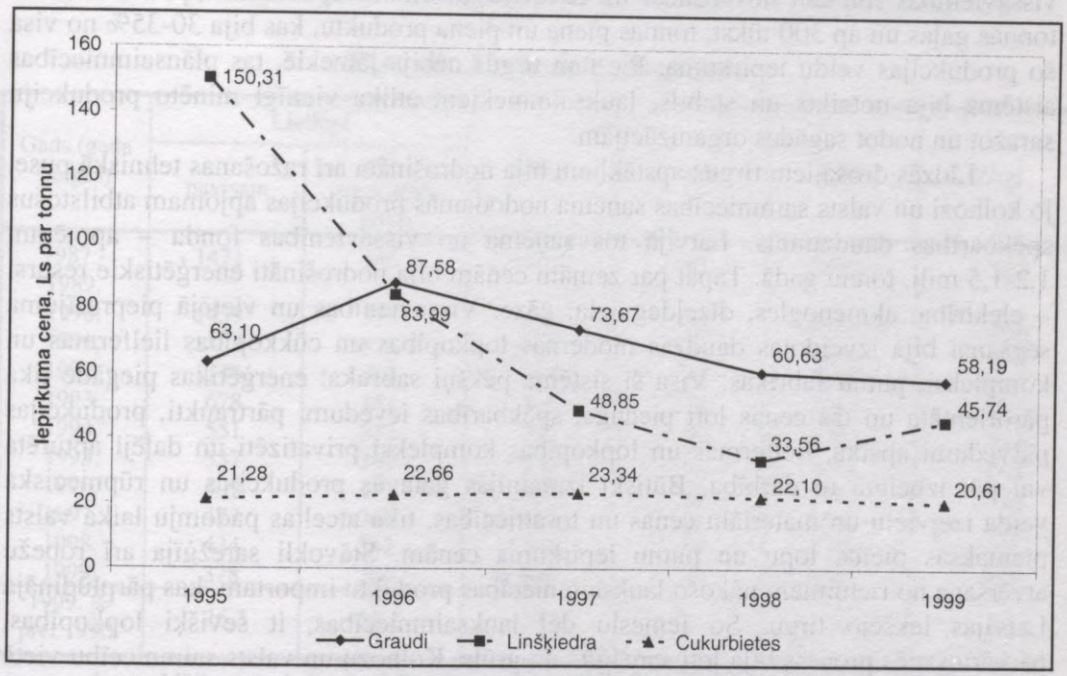

29.1. att. **Iepirkuma cenas, lati par tonnu**

Cukurbiešu cenas 90. g. turpretī turējās diezgan stabilas 20-22 latu par tonnu līmenī, un līdz ar to kā cukurbiešu platības, tā arī kopražas bija samērā stabilas un svārstījās tikai laika apstākļu ietekmē.

Ļoti nelabvēlīga iepirkuma cena dinamika bija liniem, jo laikā no 1995. g. līdz 1999. g. iepirkuma cenas pazemināja vairāk nekā 3 reizes. Arī valsts atbalsts bija niecīgs, un sekas bija linu sējplatības samazināšanās no 10-12 tūkst. ha līdz apmēram 2,0 tūkst. ha. Samazinājās ari linšķiedras kopraža, taču mazāk, jo 90. gadu otrajā pusē notika linu ražības kāpšana līdz 0,5-0,7 un vairāk tonnām šķiedras no ha.

Lopbarības kultūru sējplatības noteica mājlopu skaits, kas valstī ļoti samazinājās un sasniedza kritisku robežu (29.6. tab.). Sējplatības ietekmēja arī lielfermu un lopkopības kompleksu likvidācija un lopu turēšana zemnieku saimniecībās galvenokārt nelielos daudzumos. Lielfermu likvidācija bija par cēloni straujai kukurūzas zaļmasas un zaļbarības kultūru sējplatības krišanai, jo zemnieku saimniecībām nebija izstrādāta tehnoloģija skābbarības sagatavošanai. Liellopu skaita lielais samazinājums bija iemesls arī tam, ka saruka nepieciešamība pēc siena un līdz ar to samazinājās sēto tīruma ilggadīgo zāļu, tāpat arī nopļauto pļavu un ganību platības, tāpat samazinājās arī siena kā galvenā ziemas lopbarības veida kopražas.

Lopkopības produkcijas ražošana.

Lopkopības nozare Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas pirmajos gados bija pakļauta daudz lielākām un dziļākām izmaiņām nekā augkopība, jo vienmēr

tika vairāk orientēta uz preču ražošanu tirgum, pie tam ne vietējam, republikas, bet gan ārējam. Iepriekš jau norādījām, ka no republikā ražotajiem piena un gaļas daudzumiem padomju perioda beidzamajos, 1980.-1988. gados, tika pārdoti t.s. vissavienības fondam nosūtīšanai uz Krieviju un citām republikām ap 80-85 tūkst. tonnas gaļas un ap 300 tūkst. tonnas piena un piena produktu, kas bija 30-35% no visa šo produkcijas veidu iepirkuma. Pie tam tirgus nebija jāmeklē, tas plānsaimniecības sistēmā bija noteikts un stabils, lauksaimniekiem atlika vienīgi minēto produkciju saražot un nodot sagādes organizācijām.

Līdzās drošajiem tirgus apstākļiem bija nodrošināta arī ražošanas tehniskā puse, jo kolhozi un valsts saimniecības saņēma nododamās produkcijas apjomam atbilstošus spēkbarības daudzumus. Latvijā tos saņēma no vissavienības fonda – apmēram 1,2-1,5 milj. tonnu gadā. Tāpat par zemām cenām bija nodrošināti enerģētiskie resursi – elektrība, akmeņogles, dīzeļdegviela, gāze. Vissavienības un vietējā pieprasījuma segšanai bija izveidotas daudzas modernas lopkopības un cūkkopības lielfermas un kompleksi, putnu fabrikas. Visa šī sistēma pēkšņi sabruka: enerģētikas piegāde tika pārorientēta un tās cenas ļoti pieauga, spēkbarības ievedumi pārtraukti, produkcijas pārvedumi apsīka, lielfermas un lopkopības kompleksi privatizēti un daļēji apturēta vai pat izbeigta to darbība. Būtiski izmainījās gatavās produkcijas un rūpnieciska veida izejvielu un materiālu cenas un to attiecības, tika atceltas padomju laika valsts piemaksas piena, lopu un putnu iepirkuma cenām. Stāvokli sarežģīja arī robežu atvēršana no rietumiem nākošo lauksaimniecības produktu importam, kas pārplūdināja Latvijas iekšējo tirgu. Šo iemeslu dēļ lauksaimniecības, it sevišķi lopkopības, pārkārtošanās process bija ļoti sarežģīts un grūts. Kolhozu un valsts saimniecību vietā izveidojušās statūtsabiedrības, kā arī zemnieku un piemāju saimniecības pielika lielas pūles, lai pielāgotos jaunajiem apstākļiem. Taču viņiem daudzkārt trūka vajadzīgo zināšanu, apgrozāmā kapitāla un valdības atbalsta. Vissvarīgākais bija pēdējais faktors, un tieši tā visvairāk pietrūka valdības locekļu konceptuālās politikas dēļ. V. Birkava valdības ekonomikas ministrs O. Kehris, viens no toreizējiem valsts politikas vadītājiem, deklarēja: *„Latvijā divu gadu laikā industriālās ražošanas kritums ir ap 40%, kas jāuzskata par normālu un pat nepieciešamu rādītāju (...) nekādā gadījumā prioritāte nedrīkst būt ražošanas attīstībai vispār... Jo ātrāk notiks šī (A.B. – padomju laikā uzcelto uzņēmumu) bojāeja, jo tas būs labāk no ekonomiskā viedokļa"* [3]. Līdzīgi sludināja cits galējā liberālisma aizstāvis: *„Pirmkārt, mums jāatsakās no ilūzijas, ka Latvija šodien varētu izdzīvot tikai no ražošanas (...). Rūpniecības un lauksaimniecības modernizācijai nepieciešami lieli kapitālieguldījumi, bet atdeve gaidāma tikai pēc ilgāka laika un „pa pilienam". Finansu servisā panākumi ir daudz ātrāki, turklāt šīs nozares neprasa ieguldīt lielus naudas līdzekļus tās attīstībā"* [4]. Izplatījās uzskats, ka jāsaglabājas tikai ap 10-20% zemnieku saimniecību – jo ātrāk pārējās izputēs, jo labāk.

Protams, ka valstī bija daudz nopietnu, atbildīgu zinātnieku, politisko darbinieku un praktiķu, kuri norādīja uz lauksaimnieciskās ražošanas lielo nozīmi tautas saimniecībā un lauku saglabāšanā, bet tie līdz 1999. g. bija mazākumā un netika uzklausīti.

Lauksaimniecība nokļuva ļoti grūtos apstākļos, strauji samazinājās lopu skaits un produkcijas apjomi.

Lauksaimnieciskās ražošanas samazināšanās notika galvenokārt sākot ar 1992. g. otro pusi. No 1433 tūkst, liellopu, kas Latvijā vidēji bija 1990. g., 1993. g.

beigās bija atlikuši vairs 678 tūkst, un 1999. g. tikai 378 tūkst. Krasi šajā periodā samazinājās teļu un jaunlopu skaits, jo nenotika ganāmpulka atjaunošana un gaļas realizācijas grūtību dēļ nenobaroja jaunlopus. Slaucamo govju skaits samazinājās mazāk, līdz 38,5%, jo vismaz vienu govi turēja arī naturālā zemnieku saimniecība.

29.6. tab. Mājlopu skaits, tūkst.

Gads (gada beigās)	Liellopi		Cūkas	Aitas	Putni	Zirgi
	pavisam	t.sk. slaucamās govis				
1987.-1989.	1471	546	1631	161	11980	32,7
1990.	1439	535	1401	165	10321	30,9
1991.	1383	531	1246	184	10395	30,0
1992.	1144	482	867	165	5438	28,4
1993.	678	351	482	114	4124	26,2
1994.	551	312	501	86	3700	26,8
1995.	537	292	553	72	4198	27,2
1996.	509	277	460	56	3791	25,8
1997.	477	266	430	41	3551	23,3
1998.	434	242	421	29	3209	22,0
1999.	378	206	405	27	3237	19,0
1999. % pret 1990.	26,3	38,5	28,9	16,4	31,4	61,5

Avots: Mājlopu uzskaite rezultāti 1993. g. 1.01.; Lauksaimniecība Latvijā 1990.-1999.

Stipri samazinājās arī cūku skaits, jo tika likvidētas līdz tam pastāvošās cūku fabrikas un lielfermas. Vislielākais cūku skaita kritums bija 1992.-1993. g., un pēc tam nostabilizējās apmēram 400 tūkst. cūku līmenī, kādā palika ilgāku laiku, jo tās pašapgādei turēja lielākā daļa zemnieku un piemāju saimniecības. Tomēr arī 1999. g. bija izveidojušās 23 saimniecības, kurās cūku skaits bija lielāks par 1000, un tajās bija 26,4% no visām cūkām. Kopējais cūku skaits 1999. gadā sasniedza 405 tūkstošus jeb 28,9% no 1990. g. bijušā skaita.

Vēl straujāk kritās aitu skaits – sākotnēji, 1991. un 1992. g. tas pat nedaudz pieauga, jo daudzas zemnieku un piemāju saimniecības tās iegādājās pašapgādei. Taču, sabrūkot vietējai vilnas pārstrādes sistēmai, arī vietējām vērptuvēm un kārstuvēm, 1999. g. bija vairs tikai 27 tūkst. aitas – 16,4% no 1990. g. skaita.

Līdzīgi samazinājās arī mājputnu skaits, jo likvidējās liels skaits putnu fabriku, kolhozu un padomju saimniecību mājputnu lielfermu. Lielākā daļa to pārtrauca darbu 1992. g. līdz ar kolhozu un valsts saimniecību likvidāciju. Mājputnu skaits 1999. g. bija 3237 tūkstoši, pie kam saglabājās daļa no bijušām putnu fabrikām, kas spēja izturēt konkurenci ar lēto ievesto putnu gaļu.

Arī zirgu skaits samazinājās, bet mazāk nekā citu mājdzīvnieku, jo Latvijā bija izveidotas galvenokārt sporta tipa zirgaudzētavas, kas strādāja eksportam. Darba zirgu bija maz, nebija arī atbilstoša inventāra, tādēļ to skaits bija neliels.

Lopkopības produkcijas ieguve arī samazinājās, taču to ietekmēja vairāki rādītāji: lopkopības nozares pārkārtojums uz tirgus saimniecības apstākļiem, lētas spēkbarības ieveduma pārtraukums, lielfermu, tāpat piena ražošanas kompleksu, putnu

un cūkgaļas fabriku pārkārtošana un likvidācija, kā arī mājdzīvnieku produktivitātes izmaiņas un austrumu tirgus zaudēšana.

Lopu produktivitātes izmaiņas parādītas 29.2. attēlā un rāda, ka sakarā ar kolhozu-sovhozu sistēmas likvidāciju un pāreju uz mazsaimniecībām piena gada izslaukums no govs, tāpat arī olu ieguve no dējējvistas un vilnas nocirpums no aitas kritās līdz 1993.-1994. g. Pēc tam, sakarā ar zemnieku saimniecību nostiprināšanos, tas atkal uzrāda kāpjošu tendenci un jau 1997. g. sāk pārsniegt 1990. g. līmeni. Jācer, ka produktivitātes pieaugums turpināsies ar 21. gs.

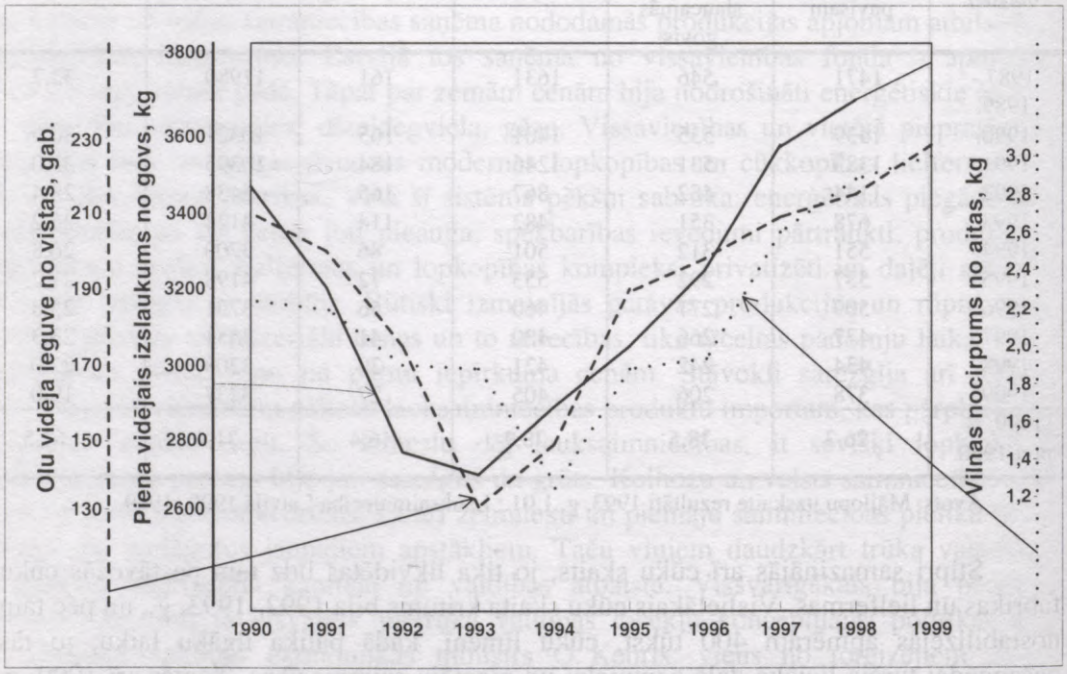

29.2. att. **Mājlopu produktavitāte Latvijā**

Kopējais lopkopības produkcijas ražošanas apjoms visa veida saimniecībās parādīts 29.7. tabulā, pie kam dati ņemti no Valsts Statistikas pārvaldes publikācijām par 1993.-2000. g.

Galvenā lopkopības produkta – piena kopieguve turpina kristies visus 90-os gadus, jo slaucamo govju samazinājums bija lielāks nekā gada izslaukuma kāpums. Piena ieguve uzrāda tendenci stabilizēties ap 800-850 tūkst. tonnām gadā. Ļoti nelabvēlīgs stāvoklis ir izveidojies gaļas ražošanā, kur pašmāju produkcija var segt tikai 50-60% no patērētā daudzuma, bet pārējais ir importētais daudzums, sevišķi no Lietuvas, Igaunijas, Vācijas. Liekas, ka vaina meklējama ļoti nelabvēlīgajos gaļas cenas nosacījumos, jo 20. gs. beigu periodā gaļas cenas ir zem pašizmaksas un līdz ar to neveicina ražošanu, un valdības nevēlas vai nespēj apturēt ļoti straujo gaļas importa pieaugumu.

Olu ražošana ir nostabilizējusies uz 410-450 milj. gabaliem un šķiet, ka šādā līmenī arī paliks tuvākajā perspektīvā. Turpretī vilnas ražošana ir samazinājusies līdz 26% no 1990. g. līmeņa un sakarā ar vietējā pārstrādes tirgus sabrukumu var vēl vairāk samazināties. Pēdējā laikā valstī mēģina izveidot arī netradicionālos ražošanas

veidus, taču pagaidām tiem ir ļoti maza nozīme un tos var uzlūkot tikai kā mēģinājumus rast jaunus darbības veidus.

29.7. tab. Lopkopības produkcijas ražošana, gaļa kautmasā, tūkst. t

Gadi	Piens, tūkst. t	Liellopu gaļa	Cūkgaļa	Aitu gaļa	Putnu gaļa	Olas, milj. gab.	Vilna, tonnas
1987.-1989.	1980	133	157	3,9	43	911	...
1990.	1893	125	138	3,5	40	819	347
1991.	1741	132	126	3,8	33	761	356
1992.	1478	120	100	3,9	21	595	348
1993.	1157	107	68	3,9	13	387	309
1994.	1000	68	54	2,2	11	360	139
1995.	948	48	63	1,1	11	421	166
1996.	923	27	40	0,7	9	471	134
1997.	988	26	37	0,4	8	465	143
1998.	950	26	37	0,3	8	456	119
1999.	799	23	35	0,3	6	416	92
1999. % pret 1990.	42	18	25	9	15	51	26

Avots: Latvijas tautas saimn. 1993.., 1994.; Latv. Stat. gadagrām. 1995.-2001.

Noslēgumā jāatzīmē, ka par lauksaimniecības ražošanas krasu lejupslīdi neapšaubāmi izraisīja tās milzīgās izmaiņas zemes izmantošanā un tiesībās, kas bija saistītas ar agrāro reformu un pāreju uz tirgus ekonomikas sistēmu. Taču šīm izmaiņām vajadzēja beigties jau vismaz ap 1994.-1995. gadu, kad bija jāsākas tautas saimniecības, tai skaitā arī lauksaimniecības atjaunošanai, un, sagaidot gadsimta beigas, IPK būtu vajadzējis pieaugt aptuveni līdz 70-75% no 1990. gada līmeņa. Tas diemžēl nenotika. Tad nāk prātā Saeimas deputāta J. Urbanoviča un ekonomista D. Zelmeņa stāvokļa raksturojums: *„Vairs nav noslēpums, ka Latvijai pāri veļas finansu krīzes viļņi, kas draud mūsu dziesmotās revolūcijas izloloto neatkarīgo valsti nostādīt neapskaužamā stāvoklī. Summējoties banku krīzes un valsts fiskālās krīzes efektiem, rodas priekšnoteikumi bankrota ķēdes reakcijai Latvijas tautas saimniecībā."* Minētie autori konstatēja, ka cēlonis šai krīzei bija *„ekonomiskajā doktrīnā, kurai akli sekoja I. Godmaņa valdība – ekstrēmajā ekonomiskajā liberālismā jeb tā saucamajā šoka terapijā"* [9].

Ekonomiskā krīze un stāvokļa vispusīga analīze parādīja, ka valsts un tautas saimniecība var pastāvēt un uzplaukt tikai ievērojot saprātīgus un morālus principus kā vispārējā sadzīvē, tā arī ekonomikā. To nevar uzbūvēt uz vienas tautas daļas – lauku iedzīvotāju vairuma pazemošanas un ekonomiskās apspiešanas rēķina, pie tam aizbildinoties ar to, ka sabiedrībai nevajag nerentablu un mazkonkurētspējīgu nozari – lauksaimniecību. Jo nozares konkurētspēja ir atkarīga no valsts politikas, no tās vēlmes rūpēties ne tikai par dažiem tūkstošiem „veiksmīgo biznesmeņu" un augstāko ierēdņu, bet gan par tautas vairākumu. Nedrīkst aizmirst seno patiesību, ka lauksaimniecība nav tikai viena no ražošanas nozarēm, bet ka tā uzņemas uz sevis lielāko daļu rūpju par vides uzturēšanu, kā arī par lauku apvidus aizpildīšanu nevis ar iebraucējiem, bet pašu cilvēkiem – tiem, kas še mituši gadu simtiem. Valsts ir jāveido nevis par „tilta zemi", kas dod lielu peļņu nelielam slānim ar kapitālu nodrošinātiem,

bet ir jāattīsta tās ražošana, kas dod nodarbinātību un ienākumus plašam Latvijas zemes apdzīvotāju slānim.

Literatūra

1. Guļāns P., Karnīte R., Sproģis A., Ābele D., Grinovskis E., Kaže V. (1994) Krīze lauksaimniecībā un tās pārvarēšanas iespējas. – Lauku Avīze, 1994. gada 13. maijā
2. Jānis Pāvils II: marksismā ir patiesības graudi. – Atmoda, 1993. gada 17. novembrī
3. Kehris O. (1994). Ekonomiskās politikas prioritātes. – Diena, 1994. gada 14. februāris
4. Krištopāns V. (1994). Ceļš uz tautas pārticību bruģējams ar naudu. Visērtāk – ar svešu. – Diena, 1994. gada 12. aprīlī
5. Latvijas lauksaimniecība. Centrālā Statistikas pārvalde. Statistisko datu krājumi 1991.-2000. g.
6. Latvijas statistikas gadagrāmatas. Centrālā Statistikas pārvalde, par 1993.-1999. g.
7. Lauku saimniecības Latvijā. Statistikas biļetens par 1996.-2000. g.
8. Lauksaimniecības gada ziņojumi. LR Zemkopības ministrija. Par 1996.-1999. g.
9. Neatkarīgā Rīta Avīze, 1995. gada 26. jūlijs
10. Valdības Vēstnesis, 2002. gada 7. oktobris

30. Zemes kadastrs un vērtēšana

30.1. Stāvoklis zemes kadastra un zemes vērtēšanas jautājumos Latvijā 90. gados

Atjaunojot Latvijas Republiku lauku apvidos tūlīt izvirzījās neatliekami un steidzīgi veicami jautājumi par agrāro reformu, zemes īpašumtiesību atjaunošanu privātiem zemes lietotājiem, kā arī par zemes kadastra pieskaņošanu tirgus saimniecības apstākļiem. Padomju varas periodā visus ar zemes lietošanu saistītos jautājumus kārtoja Lauksaimniecības Ministrija, bet ar 80. g. beigām – uz tās bāzes nodibinātā Valsts Agrorūpnieciskā apvienība ar tās pakļautībā esošo Zemes ierīcības pārvaldi un praktisko darbu veicēju – „Latvijas Valsts zemes ierīcības projektēšanas institūtu „Zemesprojekts" (Latgiprozem). Pēc pilnas suverenitātes iegūšanas tika atjaunota Latvijas Republikas (LR) Zemkopības ministrija. Tai pakļauto zemes ierīcības projektēšanas institūtu pārdēvēja par Valsts zemes ierīcības firmu „Zemesprojekts", un uzdeva tai veikt ar valsts tiesiskās, ekonomiskās un sociālās pārkārtošanas pasākumiem saistītos lauku apvidus zemes reformas, kadastra un citus zemes ierīcības darbus.

Lai ieviestu kārtību lauksaimniecības zemes lietošanā, jau 1991. g. Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma likumu par zemes lietošanu un ierīcību [7]. Tā uzdevums bija formulēts 1. pantā – aizsargāt zemes lietotāju tiesības un regulēt zemes lietošanas un zemes ierīcības pamatnoteikumus. Likuma 6. pants noteica, ka zemes lietošanas attiecību regulēšanā Ministru Padome (MP)* organizē valsts zemes ierīcības un valsts zemes kadastra kārtošanu republikā un kontroli pār zemes lietošanas tiesību īstenošanu. Likums arī noteica, ka republikā ir organizējams Valsts zemes kadastrs, kura uzdevums ir nodrošināt ar zemes izmantošanu, ierīcību un aizsardzību saistīto pasākumu izpildi, un ka Valsts zemes kadastru kārto Valsts zemes dienests.

Likumu par Valsts zemes dienestu (VZD) pieņēma 1992. gada decembrī, 2. pantā nosakot tā uzdevumus, kuros ietilpa zemes reformas un zemes privatizācijas īstenošana, nekustamo īpašumu sagatavošana reģistrācijai, zemes ierīcības un mērniecības noteikumu izstrādāšana un metodiskā vadība, valsts zemes ierīcības veikšana, valsts ģeodēziskā tīkla ierīkošana un pārzināšana, valsts topogrāfiskā uzmērīšana un kartēšana, valsts kadastrālā uzmērīšana, nekustamo īpašumu inventarizācija un vērtēšana, zvērināto mērnieku un taksatoru licencēšana, arhīva kārtošana un glabāšana, zemes pārraudzību un zemes lietošana kontrole un citi jautājumi [6]. Jau 1993. gadā LR Ministru Padome pieņēma lēmumu par LR Valsts zemes dienesta Nolikumu, paredzot tā darba uzdevumus un kārtību [5].

---

* Pēc Latvijas Republikas pilnīgas suverenitātes atjaunošanas 1991. g. turpināja darbu Latvijas Repulikas Augatākā Padome un Ministru padome. Augstākā Padome 1992. gada 2. decembrī pieņēma lēmumu LR Saeimas vēlēšanas rīkot 1993. gada 5. un 6. jūnujā. Vēlēšanu rezultātus paziņoja 1993. gada 16. jūnijā, un 5. Saeima sanāca uz pirmo sēdi 1993. gada 6. jūlijā. Tad arī izveidoja LR Ministru Kabinetu (MK) līdz tam bijušās Ministru Padomes vietā.

VZD uzbūve, kā arī pārmaiņas, kas notika 1999./2000. g. ar mērķi panākt tā darbības tālāku uzlabošanu, parādītas grāmatā „Zemes izmantošana un kadastrs Latvijā" [8: 289-291].

Zemes reforma un kadastra ieviešana saistījās ar zemes uzmērīšanu un precīzu zemes plānu un karšu esamību. Padomju laikā ģeodēziskie un kartogrāfiskie darbi bija PSRS Galvenās ģeodēzijas un kartogrāfijas pārvaldes un Ģenerālštāba kara topogrāfijas pārvaldes pārziņā, kas teritorijas uzmērīšanu veica ar speciālu aerofotouzmērīšanas institūtu palīdzību. Atjaunojot Latvijas Republikas suverenitāti, jau 1990. g. Ministru Padome izveidoja Ģeoloģijas, ģeodēzijas un kartogrāfijas departamentu, kas pārņēma PSRS īpašumus Latvijā – kartogrāfijas fabriku (tagad „Latvijas karte") un materiālu fondu Izveidoja firmu „Zemesprojekts" (tagad VZD) un nodeva tai arhīvu ar tajā esošajiem kartogrāfiskajiem materiāliem. Firma „Zemesprojekts" izmantoja Zviedrijas valdības, kā arī ASV Aizsardzības kartēšanas aģentūras palīdzību, uzsāka izgatavot topogrāfiskās kartes mērogā 1:50000 un tehniskās kartes lauku apvidos mērogā 1:10000, bet pilsētās 1:2000.

Karšu sastādīšanā VZD sāka digitālo metožu ieviešanu – ģeogrāfisko datu bāžu izmantošanu kartogrāfiskās informācijas avotu lomā, digitālo jeb elektronisko karšu lietošana parasto karšu vietā, uz papīra iespiežamo karšu sagatavošana ar datorprogrammām un iespiešana ar datoru ploteriem. Bez tam nolēma, ka līdz jauno karšu izgatavošanai nepieciešams izmantot PSRS laikā iespiestās kartes, tās rediģējot, aktualizējot un reproducējot. Latvija bija labi apgādāta ar kartēm un plāniem, sagatavota zemes īpašumtiesību atjaunošanai, zemes reformai un zemes kadastra ieviešanai [1: 11-18].

30.2. Metodika zemes novērtējuma operatīvai aprēķināšanai

Jau 28.2. apakšnodaļā redzējām, ka agrārie pārkārtojumi atjaunotajā Latvijā – zemes īpašumtiesību atjaunošana un zemes reforma noveda pie kolhozu-sovhozu sistēmas likvidēšanas un tūkstošiem jaunu zemnieku un piemāju saimniecību izveidošanas. Jaunizveidoto saimniecību robežas iezīmēja plānos, aprēķināja to kopplatību un sadalījumu zemes lietošanas veidos, un no bijušo kolhozu un padomju saimniecību plāniem bija iespējama arī to zemes novērtējuma datu norakstīšana. Taču lielo izmaiņu rezultātā bieži un būtiski mainījās atsevišķu lauku zemes novērtējums, pie kam zemes kvalitātes novērtējuma maiņu izsauca vairāki faktori:

- daudzām jaunveidotām zemnieku un piemāju saimniecībām daļa zemes bija starpgabalā vai arī centrs bija ārpus saimniecības zemes pamatgabala, un līdz ar to mainījās arī lauku izmantošanas iespējas;
- mainījās zemes cenas attiecība pret energoresursu, it sevišķi naftas produktu cenu, kas noteica lauksaimniecības produktu transporta izmaksu attiecību pret pamatprodukcijas vērtību, kā arī atsevišķo produkcijas veidu transportēšanas iespējas;
- ļoti stipri mainījās vietējās pašvaldības uzdevumi un nozīme – ciema padomju vietā izveidojās pagasti (vai pilsētas ar lauku teritoriju), un to pārziņā nodeva zemes komisijas, skolas, policiju un citu administratīvo un saimniecisko personālu; līdz ar to paplašināja pagastu funkcijas un atbildību;

- pārejot uz decentralizētu tirgus ekonomiku, izmainījās preču piegādes nosacījumi tirgum, it sevišķi saimniecības ārējas satiksmes iespējas nozīme;
- jaunveidotās saimniecības saņēma atpakaļ no valsts mežiem kādreizējos privātos mežus un līdz ar to izmainījās saimniecības mežu izmantošana un nozīme, jo meža platības nodrošināja daudzām saimniecībām lielus ienākumus; līdz ar to aktuāla kļuva ceļu nozīme koksnes izvešanai līdz realizācijas vietai vai šosejai;
- būtiski mainījās arī dārzeņu, piena, graudu un citu produkcijas veidu realizācijas iespējas un līdz ar to ārējās satiksmes nozīme.

Līdz ar to, līdzās lauksaimniecības zemes kvalitātes novērtējumam radās nepieciešamība zemes novērtējuma jēdzienu paplašināt, ietverot tanī arī nelauksaimniecības zemes – mežus, zemi zem ēkām, pagalmiem, ceļiem, kā arī saimniecības zemes starpgabalainību un tās ģeogrāfisko novietojumu pret pilsētām un pagasta centru, ar to savienojošo ceļu kvalitāti. Jānoskaidro bija arī zemes kvalitātes vērtēšanas stāvoklis un tas, kādi vērtēšanas materiāli ir izmantojami – trešās vai otrās kārtas, un kuriem ir nepieciešama aktualizācija, bet kuri ir izmantojami tūlīt, bez papildus pasākumiem. Bija jānoskaidro un jāizstrādā arī koeficientu sistēma par saimniecības atrašanās vietu. Tā radās nepieciešamība līdzās zemes kvalitātes novērtējumam (par kuru bija uzkrāta grafiskā un aprakstošā informācija) dot arī otru rādītāju – zemes kadastrālo novērtējumu.

Zemes kadastrālais novērtējums ietvēra līdzšinējo lauksaimniecībā izmantojamo zemju kvalitātes novērtējumu un citu zemes lietošanas veidu novērtējumu, kā arī to reizinājumu ar koeficientu par zemes starpgabalainību un ģeogrāfisko atrašanās vietu; to aprēķināja par visu saimniecību, izteica naudas izteiksmē – latos par vienu hektāru.

Tātad bija jāveido jauna, operatīva metodika zemes kadastrālā novērtējuma aprēķināšanai, un to veica darba grupa, kurā iekļāva līdzšinējo zemes kvalitātes vērtēšanas metodisko vadītāju A. Boruku, Jelgavas LLU docentu H. Kanaviņu, institūta „Zemesprojekts" (un uz tā bāzes radītā VZD) pārstāvjus A. Rausi, G. Kiziku, G. Kalniņu, J. Veilandu u.c. Šī grupa izstrādāja Metodiku zemes novērtējuma operatīvai aprēķināšanai zemes reformas gaitā, kuru apstiprināja toreizējais lauksaimniecības ministra vietnieks A. Šķēle [3]. Metodiku izmantoja tieši zemes reformas gaitā, un vēlāk arī VZD, izstrādājot un iesniedzot Ministru Kabinetam apstiprināšanai „Lauku apvidus zemes kadastrālās vērtēšanas noteikumus" [2].

Vadoties no zemes novērtējuma operatīvās aprēķināšanas metodikas un pēc tam no VZD sastādītiem un MK apstiprinātiem zemes kadastrālās vērtēšanas noteikumiem, VZD veica daudzus pasākumus. Vispirms sastādīja to rajonu sarakstu, kuros zemes kvalitātes vērtēšana bija veikta pēc pēdējās, trešās vērtēšanas kārtas metodikas un līdz ar to bija izmantojama tieši zemes reformas gaitā radīto saimniecību zemes kvalitātes vērtības noteikšanā. Tā kā zemes kvalitātes vērtēšanu pārtrauca jau 1991. g., jo visi spēki bija jāvelta zemes reformas izpildei, noskaidroja rajonus, kuros bija nepieciešams izmantot otrās zemes vērtēšanas kārtas (1977.-1983.) materiālus, iepriekš tos VZD aktualizējot un pielīdzinot 3. zemes vērtēšanas kārtas prasībām. Zemes kvalitātes vērtēšanas darbu izpilde atkarībā no to nodošanas gada VZD arhīvā parādīta 30.1. attēlā, pie kam 3. kārtas materiāli parādīti ar horizontālu, bet 2. kārtas – ar vertikālu šrafējumu.

VZD sastādīja arī pagasta ģeogrāfiskā novietojuma karti mērogā 1:25000; šādas kartes sastādīja visiem pagastiem (un pilsētām ar lauku teritoriju), parādot esošo ceļu tīklu (atsevišķi ceļus ar cieto segumu un grantētos ceļus) un raksturīgās vietās uzrādot zemes novērtējuma korekcijas koeficienta lielumu. Korekcijas koeficienta vidējie lielumi pagastā apkopoti un parādīti 30.2. attēlā. Tie variē no plus 2,5 līdz mīnus 0,7, pie kam ar labvēlīgu novietojumu tie ir lielāki par 1,0, bet pagastiem ar nelabvēlīgu ģeogrāfisko novietojumu – tālu no Rīgas pilsētas, rajona centra un pagasta kultūras un saimnieciskā centra, kā arī ar nelabvēlīgiem satiksmes apstākļiem tie ir mazāki par 1,0.

30.1. att. **Augsnes kartēšanas un zemes kvalitātes vērtēšanas stāvoklis 1991. g.**

Izmantojot arhīvā esošos un VZD aktualizētos zemes kvalitātes novērtējuma datus un pagasta ģeogrāfiskā novietojuma kartē uzrādītos korekcijas koeficientus, katrai saimniecībai aprēķināja zemes kadastrālo novērtējumu latos – kā kopumā par visu saimniecību, tā arī vidēji par vienu zemes hektāru. Pie tam saskaņā ar Ministru Kabineta noteikumiem, lauku apvidos nosakāma katra nekustamā īpašuma kadastrālā vērtība, kas uzlūkojama kā pamats Nekustamā īpašuma nodokļa likmes un summas aprēķināšanai.

Latvijā sākuma periodā, kad tirgus darījumi ar nekustamo īpašumu vēl bija nedaudzi, veica tikai individuālu zemes kadastrālo vērtēšanu. Tikai ar 1996. g., uzkrājoties datiem par zemes tirgu un veidojot zemes tirgus datu bāzi, pārgāja uz masveida zemes kadastrālās vērtēšanas kārtību. Nekustamā īpašuma kadastrālā vērtība nosakāma, vadoties no pašvaldībā apstiprinātā galvenā lietošanas mērķa.

Lauksaimniecības mērķa zemes kadastrālā vērtība 1999. g. pa pagastiem parādīta 30.3. attēlā. Tas parāda, ka lielākās kadastrālās vērtības pēc VZD apkopotajiem datiem 1999.-2000. g. ir bijušas ap Rīgas un Jūrmalas pilsētām, ietverot Rīgas, Jelgavas, Bauskas, arī Dobeles, Tukuma un daļēji Ogres un Aizkraukles rajona pagastus. Augstākā zemes kadastrālā vērtība ir bijusi pagastos ar labu zemes kvalitātes novērtējumu (Bauskas, Dobeles, Jelgavas raj.), kā arī ap Rīgas un Jūrmalas pilsētām,

ap šosejām un dzelzceļiem, kā arī ap lielajām pilsētām – Daugavpili, Tukumu, Ventspili, Liepāju, Saldu. Mazākā zemes kadastrālā vērtība bija tālākos no Rīgas pilsētas, nomaļākos, ar neapmierinošiem satiksmes apstākļiem, kā arī ar sliktu zemes kvalitātes novērtējumu pagastos, it īpaši Latgales rajonos, Alūksnes, Madonas, daļēji Cēsu, Jēkabpils, Liepājas un Ventspils rajonu pagastos.

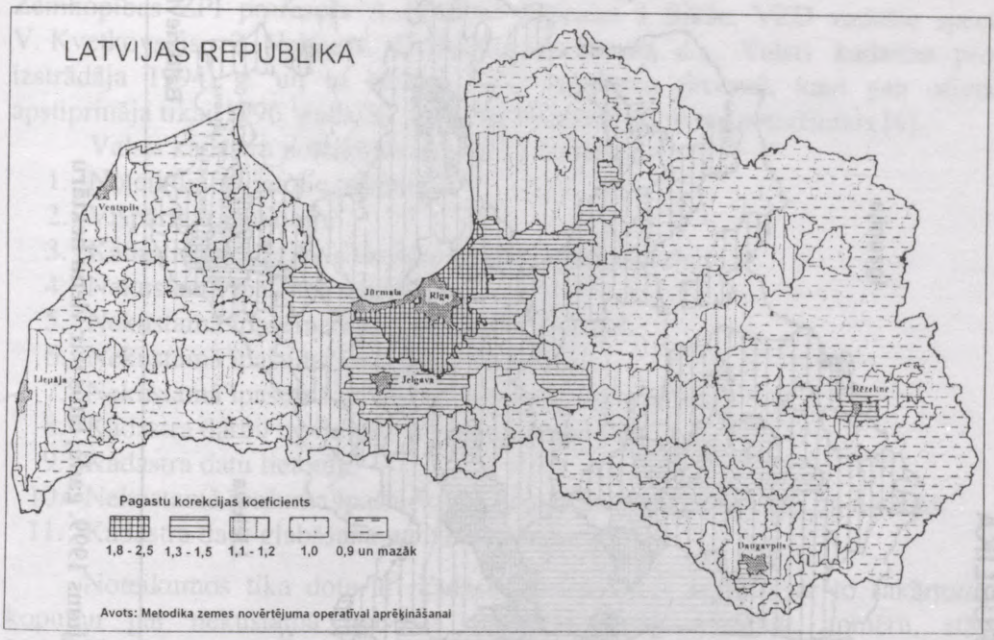

30.2. att. **Korekcijas koeficients par pagasta atrašanās vietu**

Kopumā analīze rāda, ka darījumi ar lauksaimniecības mērķa zemēm nav pārāk daudz, un pirkuma-pārdevuma cena tirgū lielākoties svārstās ap VZD uzrādīto kadastrālo vērtību. Tirgus cena visbiežāk pārsniedz zemes kadastrālo vērtību rajonos ar augstu zemes kvalitātes novērtējumu (Bauskas, Dobeles, Jelgavas, daļēji Tukuma un Saldus raj.), ap Rīgas pilsētu, Kurzemes rajonos un ap lielākajām pilsētām. Turpretī Latgales rajonos tā parasti ir zemāka nekā zemes kadastrālā vērtība. To ietekmē arī melioratīvais stāvoklis un piedāvātā zemes platība.

30.3. Valsts kadastra ieviešana

Līdz ar Latvijas Republikas suverenitātes atjaunošanu sākās darbs pie pastāvīgas, valsts mērķiem un vajadzībām orientētas valsts kadastra sistēmas izveides. Līdz 1991. g. Latvijas Republikas teritorijā bija spēkā PSRS likumi, tai skaitā arī 1977. g. lēmums „Par valsts zemes kadastra vešanas kārtību". Tas noteica, ka valsts zemes kadastrs PSRS un savienotajās republikās ietver: a) zemes reģistrāciju, b) zemes daudzuma un kvalitātes uzskaiti, c) augsnes bonitēšanu un d) zemes ekonomisko vērtēšanu.

Atjaunojot Latvijas Republikas suverenitāti, šī sistēma pārstāja darboties, un bija jāizveido jauna, vadoties no neatkarīgas valsts interesēm, kā arī no pasaules pieredzes.

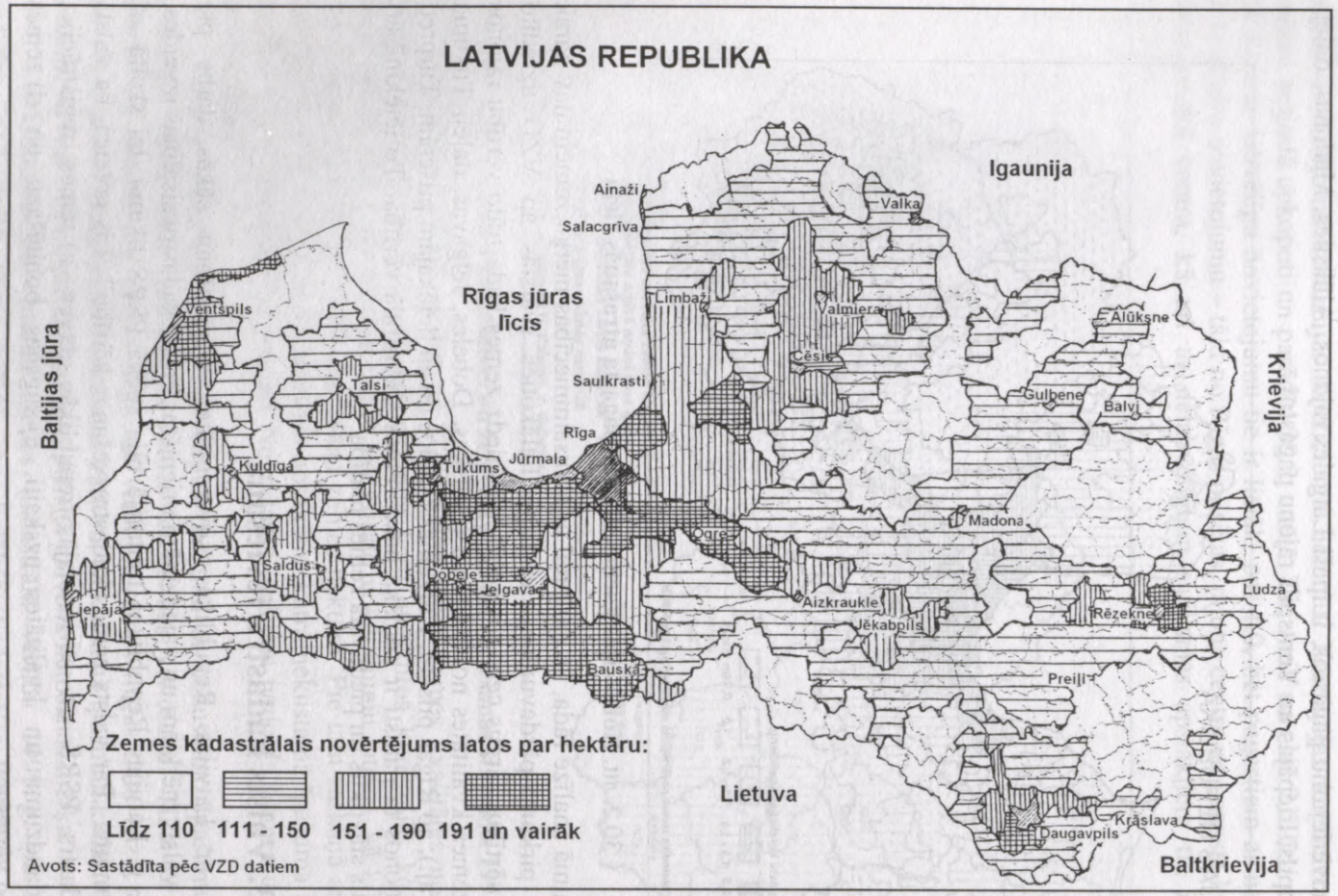

30.3. att. **Zemes kadastrālais novērtējums 1999. gadā, latos par vienu hektāru**

Mērķtiecīgs darbs pie Latvijas Republikas Valsts kadastra izveidošanas sākās 1992. g., kad, balstoties uz VZD nolikumu, izveidoja speciālu darba grupu valsts kadastra likuma izstrādei. Šī grupa izveidojās pie VZD Latvijas zemes kadastra centra. Par tā vadītāju kļuva zemes kadastra centra direktors M. Eglītis, par sekretāri – minētā centra darbiniece V. Paršova. Aktīvi darbojās LLU profesors M. Locmers, Zemkopības ZPI profesors A. Boruks, profesors J. Bikše, VZD vadošie speciālisti V. Kvetkovskis, Z. Veitners, G. Stārķis, A. Rausis u.c. Valsts kadastra projektu izstrādāja 1994. g. un to ieviesa VZD ražošanas procesā, kaut gan oficiāli to apstiprināja tikai 1996. gada 30. aprīlī kā Ministru Kabineta noteikumus [4].

Valsts kadastra noteikumi ietvēra 11 nodaļas.

1. Noteikumos lietotie termini.
2. Vispārīgie jautājumi.
3. Kadastra ģeodēziskie un kartogrāfiskie pamatdarbi.
4. Nekustamā īpašuma veidošana.
5. Nekustamā īpašuma klasifikācija un uzskaite.
6. Nekustamā īpašuma kadastrālā vērtēšana.
7. Nekustamā īpašuma un zemes lietojuma reģistrēšana.
8. Kadastra darbu izpildītāju tiesības un atbildība.
9. Kadastra datu lietotāji.
10. Nekustamā īpašuma īpašnieku un zemes lietotāju pienākumi un tiesības.
11. Kadastra datu glabāšana un izmantošana.

Noteikumos tika dota arī kadastra definīcija – saprotot ar to sakārtotu datu kopumu par nekustamā īpašuma atrašanās vietu, robežām, apmēru, stāvokli, kadastrālo vērtību, kā arī par tā īpašniekiem un lietotājiem.

Valsts kadastra sistēma aptver visus Latvijas Republikā esošos fizisko un juridisko personu, valsts un pašvaldības nekustamos īpašumus. Tas ir cieši saistīts ar aktuālas informācijas modernu ieguvi, uzturēšanu un izsniegšanu lietošanā visām ieinteresētajām iestādēm, kā arī fiziskām un juridiskām personām.

Valsts kadastra uzdevumi apkopoti noteikumu 2. pantā un nosaka, ka tam jānodrošina dati:

- nekustamo īpašumu tiesiskai nostiprināšanai;
- nekustamā īpašuma nodokļa maksātāju saraksta sastādīšanai un nodokļa apmēra noteikšanai atbilstoši kadastrālajai vērtībai;
- vienotai kadastra apzīmējumu sistēmai;
- hipotekārā kredīta apmēra noteikšanai;
- darījumu ar nekustamo īpašumu (pirkšanas, pārdošanas, dāvināšanas, maiņas, mantošanas) lietu kārtošanai;
- valsts nodevu apmēra noteikšanai;
- teritoriālplānošanai un valsts zemes ierīcībai;
- valsts un reģionu ekonomiskajai plānošanai;
- būvniecībai, kā arī vides un kultūras pieminekļu aizsardzībai;
- statistikai par nekustamo īpašumu.

Kadastru izstrādā, ievieš un kārto Valsts zemes dienests saskaņā ar noteikumiem par Valsts zemes dienestu.*

Valsts zemes kadastra sistēma palīdz kārtot ne tikai ar lauksaimniecības mērķiem saistīto, bet arī visu citu nekustamo īpašumu formēšanas, pārvaldes, ieguves un atsavināšanas jautājumus Latvijā.

Literatūra

1. Latvijas kartogrāfijas attīstības koncepcija (1995). Akceptēta Ministru kabineta 1995. gada 23. maija sēdē. – Zemes reformas vēstnesis. 4. burtn. Latvijas Vēstneša apg. R.- 11.-18. lpp.
2. Lauku apvidus zemes kadastrālās vērtēšanas noteikumi. LR MK noteikumi Nr. 52, 1996. gada 15. martā.
3. Metodika zemes novērtējuma operatīvai aprēķināšanai zemes reformas gaitā (1992). Izstrādājuši A. Boruks, H. Kanaviņš, G. Kiziks, A. Rausis. LR Lauksaimn. min. R. – 35 lpp.
4. Nekustamā īpašuma valsts kadastra noteikumi. – Ministru kabineta 1996. gada 30. aprīļa noteikumi Nr. 158, prot. Nr. 24 15.
5. Par Latvijas Republikas Valsts zemes dienesta nolikumu (1996). LR MP 1993. gada 13. maija lēmums Nr. 241 un Nolikums. – Par zemes reformu un zemes privatizāciju Latvijas Republikas lauku apvidos. 3. R.- 83.-86. lpp.
6. Par Valsts zemes dienestu. LR likums, pieņemts 1992. gada 15. decembrī – LR APV Ziņotājs, 1993. Nr. 1; 2.
7. Par zemes lietošanu un zemes ierīcību. LR likums, pieņemts 1991. gada 21. jūnijā. – LR APV Ziņotājs, 1991., Nr. 31.
8. Zemes izmantošana un kadastrs Latvijā (2001). A. Boruka red. LLU Skrīveru zin. centrs un Valsts zemes dienests. R. – 408 lpp.

* Pilns esošā Valsts kadastra noteikumu teksts, kā arī kadastra sistēmas darbības raksturojums dots grāmatā: „Zemes izmantošana un kadastrs Latvijā". R. 2001. – 313.-365. lpp.

31. Lauksaimniecība Latvijas iestāšanās priekšvakarā Eiropas Savienībā

31.1. Sadarbība ar Baltijas Republikām

Jau 70.-80. gados starp trijām Baltijas republikām – Igauniju, Latviju un Lietuvu bija izveidojušās īpašas attiecības, kuru cēlonis meklējams likteņa kopībā, kad šīs trīs valstis 1940. gadā bija spiestas pakļauties lielā austrumu kaimiņa – PSRS spiedienam, ielaist savā teritorijā Sarkano Armiju un iestāties PSR Savienībā, saņemot savienotās republikas statusu. Kopības sajūtu pavairoja atmiņas par 30. gados vismaz formāli izveidoto „Baltijas Antanti", tāpat arī publicētie vēstures dokumenti par „Molotova-Rībentropa" paktu, ar kuru kaimiņu lielvalstis – Vācija un PSRS ne vien sadalīja savā starpā Polijas valsti, bet izlēma arī suverēno Baltijas valstu likteni, neprasot šo tautu viedokli un piekrišanu. Tieši vācu un padomju līgums un tam pievienotais konfidenciālais protokols, kā arī 1939. gada 28. septembra izmaiņas bija kā tas pamatojums, kas atļāva Padomju Savienībai pievienot sev visas trīs līdz tam neatkarīgās Baltijas valstis [11]. Kopības sajūtu stiprināja arī dokumenti par Jaltas un Potsdamas konferencēm, kurās trīs vadošās Antantes valstis – ASV, Lielbritānija un PSRS kārtējo reizi izšķīra Baltijas republiku likteņus, atstājot tās Padomju Savienības sastāvā. Kopības apziņu cēla arī samērā vienādais triju republiku liktenis PSR Savienībā, kad tās, it sevišķi Igaunija un Latvija, bija spiestas uzņemt desmitiem tūkstošu iebraucēju no citām savienotajām republikām, it sevišķi daudz krievu, baltkrievu un ukraiņu, kurus apzīmēja ar vienu nosaukumu – krievvalodīgie, un kuri iebraucot panāca, ka igauņi un latvieši kļuva gandrīz minoritātes savā dzimtajā zemē.

Kopības apziņu vairoja arī spēcīgās latviešu, igauņu un arī lietuviešu emigrantu organizācijas ASV, Lielbritānijā ar tās sadraudzības valstīs un citur. Tās darbojās brīvi, to rīcībā bija arī amerikāņu radio raidstacijas Amerikas Balss un Brīvā Eiropa, kuru mērķis bija uzturēt nacionālo – latvisko un igaunisko garu. Jāatzīmē, ka arī Padomju Savienībā Latvijas, Igaunijas un Lietuvas Republikas kopīgi ar Baltkrievijas Republiku un Ļeņingradas apgabalu veidoja PSRS ziemeļrietumu dabas un ekonomisko zonu, kas baudīja zināmu patstāvību, ir sevišķi lauksaimniecības jautājumos. Arī šīs zonas zinātnieki ik gadus rīkoja savstarpējas konferences un sanāksmes. Tas viss veicināja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas savstarpējo sadarbību Padomju Savienības ietvaros, it sevišķi kultūras, folkloras un lauksaimniecības ietvaros. Arī PSRS centrā, Maskavā, mēdza runāt par „Baltijas republikām", ar to saprotot Latviju, Igauniju un Lietuvu.

Sākoties pārbūves kustībai, visās trijās Baltijas republikās izveidojās stipra nacionālkomunistiskā kustība un gandrīz vienlaikus nodibinājās Latvijas Tautas Fronte, Igaunijas Tautas Fronte un Lietuvas pārbūves kustība „Sajudis". Nacionālā likteņkopība izpaudās arī tādās vienotās rīcības formās kā „Baltijas ceļš" organizēšanā 1989. gada 23. augustā ar mērķi atgādināt visai pasaulei to, ka pirms 50. gadiem – 1939. gada 23. augustā tika parakstīts Molotova-Rībentropa pakts – noslēgts draudzības līgums starp Vāciju un PSRS, kā arī sastādīts un pieņemts slepenais konfidenciālais protokols, kurā tika izlemts Baltijas valstu liktenis.

Šo milzīgo tautas manifestāciju, kurā piedalījās gandrīz divi miljoni cilvēku, kas, sadevušies rokās, veidoja nepārtrauktu ķēdi no Tallinas pilsētas Igaunijā, cauri Latvijai līdz Lietuvas galvaspilsētai Viļņai, ierosināja un vadīja Baltijas tautu kustības Padome. Likās, ka lemts piepildīties senajam sapnim par kopēju Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ārpolitiku un aizsardzību, kas varēja novest pie triju republiku nacionālo spēku apvienošanās Baltijas konfederācijas sastāvā.

Baltijas tautu kustības Padome organizējās jau pārbūves laikā, 1988. gada septembrī, kad kopējā sanāksmē pieņēma „Koordinētos vispārējos principus". Pēc neatkarības pasludināšanas 1990. gada 4. maijā Latvijas Republikas Augstākā Padome griezās ar aicinājumu pie Igaunijas un Lietuvas Republikas Augstākajām Padomēm ar ierosinājumu sākt trīspusējas sarunas par starpvalstu politisko līgumu slēgšanu un par ekonomiskās un politiskās darbības koordinēšanu. Jau 1990. gada 12. maijā Tallinā sanāca trīs Baltijas valstu Augstākās Padomes priekšsēdētāji Anatolijs Gorbunovs, Vītauts Landsberģis un Arnolds Rītels, kas parakstīja „Deklarāciju par Latvijas Republikas, Lietuvas Republikas un Igaunijas Republikas vienprātību un sadarbību". Sanāksmē nolēma atjaunot 1934. gada 12. septembra Latvijas, Lietuvas un Igaunijas savstarpējās saprašanās un sadarbības līgumu. Izveidoja arī Baltijas valstu padomi, kuras uzdevums bija sekmēt visu triju valstu pilnīgas neatkarības atgūšanu [1: 301-302].

Baltijas valstu padomes sastāvā ietilpa visu triju Baltijas Republiku Augstāko Padomju priekšsēdētāji un citas augstas amatpersonas pēc attiecīgo pušu ieskatiem. Paredzēja, ka Padome sanāks pēc jebkuras puses iniciatīvas. Baltijas valstu padomes sēdes notika bieži un palīdzēja saskaņot Baltijas valstu ārpolitiku, attiecību kārtošana ar PSRS, tās karaspēka izvešana no šo valstu teritorijas kā arī jautājumus par Baltijas valstu neatkarības starptautisko atzīšanu. Stipri paplašinājās arī triju Baltijas valstu savstarpējā tirdzniecība, vienojoties par kopēja Baltijas tirgus izveidi, un 1994. gada 23. novembrī, tiekoties Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ārlietu ministriem, pat aplūkoja iespēju izveidot Baltijas muitas ūniju.

Taču šo triju Baltijas valstu tuvināšanos izjauca cits politisks lēmums, proti, iestāšanos Eiropas Savienībā; to pieņēma visās trijās Baltijas republikās un tam bija prioritāra nozīme. Latvija, Lietuva un Igaunija uzskatīja, ka katra no tām ir pārāk maza, lai varētu pastāvēt atsevišķi, un diemžēl atmeta arī domu izveidot ciešu savstarpējo apvienību – Baltijas Ūniju. Ar 1995. g. vadošie politiskie spēki atmeta Baltijas konfederācijas ideju, un Latvija, Lietuva un Igaunija savā ceļā uz ES sāka uzvesties kā savstarpēji konkurenti.

31.2. Lauksaimniecības pārveidošanās gaidās pēc Eiropas Savienības

Eiropas Savienības (turpmāk – ES) izveidošanas gaita bija lēna un pakāpeniska, pēc principa – soli pa solim. Sākumā tā aptvēra tikai dažas saimniecības nozares (ogļu un tērauda ieguvi, atomenerģijas problēma), un tad pamazām paplašinājās un veidojās par valstu apvienību. Šī problēma tālu pārsniedz mūsu darba mērķi un to tuvāk neaplūkosim, jo par to ir daudzi speciāli darbi. Še tikai pieskarsimies tām problēmām, kas sagaidāmas ar 2004. gadu, kad Latvija, domājams, kļūs par pilntiesīgu ES

dalībvalsti un līdz ar to tiks pārveidota tās agrārā politika un attieksme pret lauksaimniecību.

Pirmo interesi par t.s. postkomunisma valstīm – Latviju, Lietuvu un Igauniju, kas realizēja pāreju uz rietumu demokrātiju jau ļoti drīz pēc pilnas neatkarības pasludināšanas 1991. gada 21. augustā izrādīja toreizējā Eiropas kopiena (EK), kas apvienoja 12 valstis. Jau 1991. gada 27. augustā tā paziņoja par visu trīs Baltijas valstu – Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības atzīšanu. Ar to tika pievērsta uzmanība faktam, ka EK jau kopš 1989. g. pievērsa pastiprinātu uzmanību politikai ar Centrālās un Austrumeiropas valstīm (CAEV). To parādīja arī 1992. gada 11. maija līgums par tirdzniecības un ekonomikas sadarbību starp EK no vienas un Latviju no otras puses [7]. Līgums stājās spēkā ar 1993. gada 1. janvāri. Jau 1993. gada 5. maijā tam sekoja līgums par zvejniecību starp EK un Latviju.

EK šai laikā pārdzīvoja dziļas pārvērtības, kuras izpaudās 1992. g. pieņemtajā Māstrihtas līgumā, kas radīja reālu pamatu vienotas Eiropas Savienības (ES) izveidei līdzšinējās EK vietā. Ar šo līgumu nokārtoja Eiropas koptirgus izveidošanu un pieņēma preču, cilvēku, kapitāla brīvu kustību ES robežās, vienotu ārējo muitas politiku un nākotnes mērķi – vienotu valūtas sistēmu un Eiropas centrālās Bankas izveidošanu. Šī pāreja uz ES bija veicama pakāpeniski, līdz 1994. g. panākot ES ietilpstošo valstu ekonomiskās politikas savstarpēju tuvināšanos un kopēju direktīvu un noteikumu izstrādi un ieviešanu.

Starplaikā notika arī ES paplašināšanās, 1995. g. uzņemot tajā Austriju, Zviedriju un Somiju; ES līdz ar to bija 15 dalībvalstis.

Paplašināšanās notika arī austrumu virzienā. Jau 1994. gada 9. maijā Latvija tika uzņemta par ES asociēto partneri. 1994. gada 18. jūlijā parakstīja arī Latvijas un ES Brīvās tirdzniecības līgumu, kas stājas spēkā ar 1995. gada 1. janvāri. Tam sekoja Eiropas līgums, kuru 1995. gada 12. aprīlī parafēja Eiropas Savienība ar Latviju, Lietuvu un Igauniju, un kas izveidoja ciešu ilgtermiņa asociāciju starp ES un katru no trim Baltijas valstīm. Līgums kārtoja politiskās, ekonomiskās un tirdzniecības attiecības, un pirmo reizi arī sadarbību cīņā ar nelegālām darbībām [4].

Latvijas interese par ES un pēdējās ieinteresētība paplašināties austrumu virzienā palielinājās ar katru gadu. 1995. gada 27. oktobrī Latvijas valdība iesniedza oficiālu dokumentu ar lūgumu uzņemt mūsu valsti ES. Līdz ar to sākās iestāšanās sagatavošanas darbi – likumdošanas aktu saskaņošana un harmonizācija ar ES, tās noteikumu un direktīvu izpēte un Latvijā esošo noteikumu pieskaņošana tiem, kā arī ES valdošās ekonomiskās, tirdzniecības un sociālās kārtības izpēte. Pie tam bija jāievēro, ka ES bija nacionālu valstu apvienība, kurā likumdošanas aktus, kā arī esošos noteikumus un direktīvas pieņēma vienbalsīgi, saskaņojot ar visām dalībvalstīm un ievērojot demokrātisku lēmumu pieņemšanas kārtību.

ES šai laikā bija juridiska persona, kas kārtoja galvenokārt savu dalībvalstu saimnieciskos jautājumus, atstājot politiku un valsts aizsardzību katras nacionālās valsts pārziņā. ES galvenais darbības instruments bija ļoti spēcīgā finansiālā sistēma, kas, saskaņā ar Māstrihtas lēmumu, ietvēra ik gadus daudzus desmitus miljardus ECU (1994. gadā ES budžeta izdevumi bija 72 miljardi ECU). ES budžets veidojās no dalībvalstu iemaksām, kuras 1994. g. bija noteiktas 1,2% no katras valsts iekšzemes kopprodukta (IPK), ar tādu pieaugumu, lai iemaksas 1999. g. sasniegtu 1,27% no IPK.

ES budžeta avoti bija [5]

- dalībvalstu muitas ieņēmumi;
- nodevas par importēto lauksaimniecības produktu cenu izlīdzināšanu;
- pievienotās vērtības nodoklis;
- piemaksa no nacionālo valstu budžeta ar aprēķinu, lai tā kopā ar iepriekšējo punktu ieņēmumiem veidotu 1,27% no IPK.

Neapskatot sīkāk ES uzbūvi tikai atzīmēsim, ka par galveno institūciju izveidojās Eiropas komisija, tā veido ES izpildvaras organizāciju, kas rūpējas par pieņemto lēmumu un direktīvu izpildi, sagatavo priekšlikumus par ES budžeta struktūru, iesniedz tos apstiprināšanai Eiropas Ministru padomei un kontrolē lēmumu un direktīvu izpildi.

31.3. Kopējā lauksaimniecības politika un tās sagaidāmā ietekme uz Latvijas lauksaimniecību

Reizē ar ES izveidošanu Eiropas Ministru padome 1992. gada 21. maijā panāca vienošanos par plašām izmaiņām kopējā agrārajā jeb lauksaimniecības politikā (angliski – Common Agricultural Policy – CAP, vāciski – Gemeinsame Agrarpolitik). Jaunā ES lauksaimniecības politika ieviesa noteiktību un skaidrību agrārajā sektorā, kas līdzšinējās EK politikas dēļ bija ļoti strauji attīstījies un saražoja vairāk pārtikas produktus nekā uz vietas varēja patērēt. Uzkrājumu pārdošana par naudu arī nebija iespējama, jo t.s. attīstības valstīm, kurās daudzi desmiti miljoni cilvēku nebija pilnībā paēduši un dzīvoja pusbadā, vienkārši trūka naudas pārtikas produktu pirkšanai. Rezultātā EK bija uzkrājušies lieli nepārdota sviesta, gaļas, graudu un citu lauksaimniecības preču daudzumi, kuru uzglabāšana bija dārga, un pie tam pārtikas preces uzglabāšanas laikā bojājās. Tātad ES jaunajai agrārajai politikai bija jāatrisina uzdevums, kā samazināt lauksaimnieciskās ražošanas apjomus, vienlaikus saglabājot šai ārkārtīgi svarīgajā un stratēģiskajā nozarē strādājošo ienākuma līmeni tādās robežās, lai tie varētu ne tikai izdzīvot, bet arī nepārtraukti atjaunot un modernizēt lauksaimniecības mašīnas un traktorus, veikt nepieciešamos augu aizsardzības, mēslošanas un selekcijas darbus, kā arī uzturēt lauku apvidu vidi kārtībā un dzīves augošām prasībām atbilstoša stāvoklī.

Jo ES bija pieņēmusi un pārstāvēja tēzi, ka lauksaimniecība (jeb pareizāk – agrārais sektors) nav tikai viena, kaut arī ļoti svarīga tautsaimniecības nozare, bet ka tā pilda trīs savstarpēji saistītus, vitāli svarīgus uzdevumus: nodrošina tos lauksaimniecības produktus, kuru ražošana iespējama attiecīgajos klimata apstākļos, veic dabas un vides aizsardzības pasākumu galveno daļu (lai zemi varētu nodot nākošām paaudzēm ne sliktākā stāvoklī kā to saņēma no iepriekšējām paaudzēm) un gādā par tautas dzīvā spēka resursiem – par to, lai lauku apvidi būtu aizņemti ar saviem pilsoņiem, nevis migrantiem un laimes meklētājiem no citurienes.

Jaunās agrārās politikas būtība bija:

- ievērojama lauksaimniecības produktu cenu pazemināšana ar mērķi padarīt tos konkurences spējīgākus pasaules tirgū;
- valsts kompensācija zemniekiem par zaudējumiem, ko tie cieta sakarā ar lauksaimniecības produktu cenu pazemināšanu; šai sakarībā par pārdoto augkopības

produkciju ieviesa kompensācijas maksājumus (angliski – compensatory amount, vāciski – flächenbezogene Ausgleichszahlungen), un par lopkopības produktiem prēmijas;

- limitējošu pasākumu pielietošana attiecībā uz dažiem produkcijas faktoriem, piemēram, noteiktu zemes platību izņemšana no lauksaimnieciskās aprites, nosakot izņemamo atmatu procentu (angliski – set-aside of arable land, vāciski – Flächenstillegung), tāpat arī nosakot lopu skaita blīvumu uz lopbarības kultūru sējumu platību (angliski – maximum density per hectare of forage area, vāciski – Begrenzung der Zahl der Tiere durch Besatzdichtefaktor), arī ražošanas kvotu noteikšana u.c.

Ražošanas samazināšanu cerēja panākt, ieviešot maksājumus par lauksaimniecība zemes apmežošanu, par ekstensīvu saimniekošanu (daļēji atsakoties no minerālmēslu lietošanas), veicinot lauksaimnieku agrāku aiziešanu pensijā pēc 55 gadu vecuma sasniegšanas u.c. [9; 2; 3].

Lai šī sistēma varētu darboties, katrai lauku saimniecībai tika noteikta un datorā ierakstīta kā saimniecības kopējā apstrādājamā zemes platība, tā arī tās sadalījums izmantošanas veidos. Platības katrai dalībvalstij un katrai fermai noteica vadoties no 1991. gada faktiskajām platībām, un tās tika fiksētas, pie kam ES vadījās no šīm fiksētajām platībām. Maksājumus kā ES dalībvalstis, tā arī atsevišķās lauku saimniecības saņēma tikai par 1991. gadā bijušo zemes platību un lopu skaitu. Kompensācijas maksājumi par augkopību ir parādīti 31.1. tab. piemērā ar Vācijas Federatīvo Republiku, pie kam tabulā uzrādīti ES maksājumi atsevišķi par platībām, ko aizņēma graudaugi, eļļas augi, olbaltumvielu augi, eļļas lini, kā arī par atmatā aizlaistajām (no apgrozības izņemamām) zemes platībām. Kompensācijas maksājumi Vācijas fermeriem parādīti divās valūtās – kopējā ES naudā ECU un vācu markās, kuras aprēķināja pēc stingri noteikta kursa (1 ECU=2,35418 markas).

31.1. tab. Kompensācijas maksājumi Vācijā 1995. gada ražai

Kultūraugs vai atmatas platība	Kompensācija par 1 ha	
	ECU	DM
Labība (ieskaitot kukurūzu skābbarībai, kā arī mistrus)	252,06	593,23
Eļļas augi	476,13	1120,90
Olbaltumvielu augi	364,00	856,92
Eļļas lini	487,20	1146,96
Kompensācija par atmatām	319,20	751,45

Avots: *Die europäische Agrarreform, 1995*

Kompensācijas summa, ko ES maksāja lauku saimniekiem, bija noteikta ECU (vai pārrēķinot pēc noteikta kursa nacionālā valūtā) par 1 hektāru sējplatības. Pārrēķinus uz vienu produkcijas tonnu izdarīja, vadoties no ES apstiprinātās vidējās caurmēra ražības valstī, vai arī valstī ar lielāku zemes platību – tās atsevišķos reģionos.

Līdzīgi kompensācijas maksājumiem augkopībā ES sniedza palīdzību arī par lopkopības produkciju, nosakot katrā valstī iegūstamos piena daudzumus (kvotas), kā arī prēmijas par liellopu, aitu u.c. skaitu, nodošanas laiku un svaru.

Ar jauno agrārās politikas sistēmu ES neatsacījās no lauksaimniecības atbalsta politikas, bet tikai mainīja atbalsta veidus. Lauksaimniecība visu 20. gs. saņēma lielu atbalstu, kuru noteica garākam laika periodam, un kas 1992. g. cenās laikā līdz 2000. g. variēja no 35,23 līdz 38,39 miljardi ECU jeb 50,9-45,7% no kopējā ES budžeta izdevumu summas [6]. Kopējā valsts tiešā un netiešā atbalsta summa lauksaimniecībai bija ap 407 ECU uz vienu sējuma un pastāvīgo stādījumu hektāru. Protams, tā bija atkarīga no saimniecības atrašanās vietas, platības un specializācijas, tomēr vidēji 1993.-1999. gados vidēji bija ap 390-430 ECU jeb pie toreizējā valūtas kursa 230-260 lati uz ha. Latvijā šai laikā valsts subsīdijas bija tikai 6-8 lati uz ha jeb 30-38 reizes mazākas. Tieši šī milzīgā starpība valsts atbalsta apjoma ziņā ļoti daudziem šķita pievilcīga un viņi visiem spēkiem atbalstīja Latvijas iekļaušanos ES – pat pie nosacījuma, ka Latvija nesaņemtu visu līdzšinējo valsts atbalsta summu.

Protams, bija jāievēro, ka Latvijas iestāšanās ES bija paredzēta tikai nākošajā, 21. gs.(uzņemšana ap 2004. gadu, bet pilna iekļaušanās ap 2007. gadu). Tāpat Latvijas pārstāvji piekrita sējplatības un lopu skaita milzīgai samazināšanai, tāpat arī faktam, ka bija paredzama strauja lauksaimniecības zemes un individuālo zemnieku saimniecību skaita samazināšanās, un šī procesa rezultātā atlikušās zemnieku saimniecības vidēji saņemtu ne 8, bet gan ap 30 lati par hektāru, bet ES maksājumi lielās paplašināšanās rezultātā varētu nokristies līdz 150-200 lati par hektāru; taču arī tādā gadījumā, izslēdzot no valsts atbalsta saņēmējiem naturālās saimniecības, esošie lielie zemes īpašnieki varētu saņemt 5-6 reizes lielāku atbalstu nekā pašreizējās valsts subsīdijas var nodrošināt. Latvijas iekļaušanos ES „par katru cenu" atbalstīja arī lielais birokrātiskais aparāts, kas cerēja uz lielāku algu, it sevišķi tie, kas domāja atrast darbu ES centrā – Briselē. Pieaugtu arī ierēdniecība Latvijā, kas nodarbotos ar ES problēmām un ražošanas saskaņošanu. Diemžēl, arī publicētajos pētījumos nav apskatīti Latvijai ļoti aktuālie jautājumi par lauksaimniecības ražošanas attīstību, investīciju piesaisti ražošanas sfērā, kā arī par tik nepieciešamo jaunu lauksaimniecības mašīnu, traktoru un kombainu iegādi un to parka atjaunošanu. Plaši izplatītais uzskats, ka Latvijai būs pieejams daudz lielāks lauksaimniecības produktu tirgus ir pareizs, taču jāievēro, ka tāds pavērsies arī seno dalībvalstu ražotājiem, kuri varēs brīvi iepludināt Latvijā savu produkciju, kas ir konkurences spējīgāka un varēs izspiest no tirgus vietējos ražojumus. Bīstama ir arī tēze par brīvu cilvēku kustību, jo niecīgā zemes cena jau tagad pievilina šeit daudzus ar brīviem naudas līdzekļiem apgādātus nerezidentus, kas uzpērk Latvijas zemi un rada še lielsaimniecības, „kurās varēs strādāt arī vietējie". Šai sakarībā derētu atcerēties profesora A. Sproģa rakstīto: *„Latvijas iedzīvotāju nabadzība var radīt nepatīkamas tendences iedzīvotāju migrācijai. Arī fakts, ka liela daļa studentu izsaka vēlēšanos pēc studiju beigšanas braukt strādāt uz ES, rada bīstamu tendenci, ka no Latvijas var aizceļot tieši spējīgākie speciālisti, tādējādi samazinot Latvijas iedzīvotāju garīgo potenciālu. Tas no vienas puses. No otras puses, ir iztērēti valsts līdzekļi, kuru avots ir maksājumi nodokļu veidā, bez atdeves tautas saimniecībai, un tas jau ir zaudējums daudzu gadu garumā"* [10]. Smadzeņu aizplūde no Latvijas jau tagad ir pieņēmusies plašumā un jājautā, kādas būs tās sekas uz Latvijas tautas saimniecību.

Kā kavējošs faktors Latvijas integrācijai ES ir ļoti nelielais iekšzemes kopprodukts uz 1 iedzīvotāju, kas 1997. gadā pēc Valsts statistikas pārvaldes datiem, rēķinot pēc pirktspējas paritātes, bija tikai 5100 ECU – mazāks nekā Igaunijā, Lietuvā, Rumānijā un pārspējot tikai Bulgāriju; tas bija 4,3 reizes mazāks nekā Dānijā, 4,1

reizes zem Vācijas līmeņa, un 1,5 reizes atpaliekot arī no Polijas [8]. Pie tam šie skaitļi ir pārrēķināti pēc pirktspējas paritātes – reālais IPK faktiskajās cenās bija tikai 1327 lati jeb apmēram 2210 ECU, kas ir daudz mazāks nekā pēc pirktspējas paritātes aprēķinātais.

Kā trūkums uzskatāms arī zemā tautsaimniecībā nodarbināto mēneša vidējā darba samaksa, kas 1998. gadā bija 133 lati, tai skaitā lauksaimniecībā, medniecībā un mežsaimniecībā tikai 94 lati. Šāda vidējā mēneša darba samaksa atpalika no ES dalībvalstīm 10-20 reizes. Rodas jautājums – kas šādos apstākļos būs Latvijas iedzīvotājs, kas ES būs spiests dzīvot blakus turienes pilsonim, kas saņem daudz augstāku darba apmaksu.

Taču iestāšanās ES nav tikai ekonomisks jautājums – valdība vienmēr ir deklarējusi, ka ir pieņēmusi politisku lēmumu par to, ka Latvijai ir jāatgriežas rietumu pasaulē. Tas tātad ir lēmums par tautas izdzīvošanu un saglabāšanu nākotnē. Jo Latvijas zeme jau daudzkārt ir ietilpusi Rietumeiropas lieltelpā. Tā tas bija Livonijas konfederācijas laikā, tā zem dāņu, zviedru un poļu virsvaras. Jautājums ir vairāk politisks kā ekonomisks.

Atkal izvirzās sensenais jautājums par iekļaušanos rietumu vai austrumu pasaulē, bet galvenais – par izdzīvošanu, par to, vai nākotnē būs brīva, lepna tauta, jeb tikai pakalpiņi citu tautu saimē.

Literatūra

1. Blūzma V., Jundzis T., Zīle Ļ. u.c. (1998). Latvijas valsts atjaunošana. Izd. LU žurn. „Latvijas vēsture" un Latvijas ZA. R. – 528 lpp.
2. Die europäische Agrarreform. Wichtige Hinweise für die Anwendung im pflanzlichen Bereich (1995). Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten. Bonn. – 31 S. + Anhange 10.
3. Die europäische Agrarreform. Tierprämien, Ölsaaten, Eiweisspflanzen, Flächenstillegung, nachwachsende Rohstoffe, Flankierenden Massnahmen (1995). Bundesministerium für Ehnährung, Landwirtschaft und Forsten. Bonn – 39 S..
4. ES. Informatīvais biļetens Baltijas valstīm (1995). Izd. ES komisija, latv. valodā. Brisele, 1995. gada maijs – 4 lpp,
5. Eiropas Savienība un tās kopējā lauksaimniecības politika. Attīstība, problēmas, perspektīvas (1996). Izd. Latvijas Valsts agrārās ekon. inst. R. – 132 lpp.
6. Jaunzeme M. (1997). ES kopējā lauksaimniecības politika ES budžeta kopsakarā. – Latvijas Republikas ekonomiskie, kultūras un sociālie aspekti integrācijai Eiropas Savienībā. R. – 74.-76. lpp.
7. Latvija un Eiropas Savienība (1996). Žurnāls. Izd. Eiropas integrācijas birojs. R. – 1996. g. jūnijs – 71 lpp.
8. Latvijas Statistikas Gadagrāmata 1999 (1999). Centrālā statistikas pārvalde. R. – 328 lpp. + X diagr.
9. Reform of the CAP and its implementation (1993). CAP working notes 1993. Comm. of the EC Directorate – General for Agriculture. Brussels – 21 p.
10. Sproģis A., Vītola Ī., Oškalne R. u.c. (1998). Ekonomikas aspekti Latvijas integrācijai Eiropas Savienībā. – LZP Ekonomikas un juridiskās zinātnes galvenie pētījumu virzieni 1997. g. R. – 41.-48. lpp.
11. СССР – Германия. 1939. (1989). Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Москва. Vilnius. 128 с.

Noslēgums

Gadu tūkstošu un simtu gaitā Latvijas zeme pārdzīvoja milzīgi lielas dabas, politisko un sociālo apstākļu izmaiņas, kas skāra zemkopības rašanos un veidošanos, tās apdzīvotāju, galvenokārt zemnieku likteni, izsauca pārmaiņas zemes tiesībās un agrārajā politikā. Darba mērķis bija pēc iespējas objektīvāk, tuvāk patiesībai parādīt še notikušos notikumus, lai no tiem varētu izdarīt secinājumus un gūt pieredzi arī tagadnes un varbūt arī nākotnes veidošanā. Taču objektīvu pagājušo notikumu skatījumu ir grūti iegūt, it sevišķi par pēdējo gadsimtu, kuru autors pats ir pieredzējis, veidojis savu nostāju un piedalījies notiekošajā – tātad nevar tikt uzskatīts kā neitrāls malā stāvētājs un vērotājs. Arī izvērtējot senos laikus iespējams tikai notiekošo izzināt un analizēt, meklēt pretrunīgos vērtējumus un parādīt tos, mēģinot tos tvert tā laikmeta uzskatos un garā, kas toreiz valdīja. Patiesībā mēs varam tikai tuvoties, bet ne pilnīgi to izzināt, jo katrai darbojošamies pusei bija sava patiesība.

Veidojot šo grāmatu, autors mēģināja aplūkot arī attiecīgā laikmeta cilvēku domas, ieskatīties pagātnes notikumos, izmantojot arī tolaik valdošos likumus un rīkojumus, kā arī speciālos, šim laikmetam veltītos pētījumus, un meklējot tajos esošo patiesības graudu. Ietverti arī pēdējo gadu attiecībā uz Latvijas teritorijas un agrārpolitikas veidošanos attiecošies darbi. Tie visi nodoti lasītājam, norādot arī attiecīgās vietās avotus un literatūru, kas izmantoti secinājumu un apskatu veidošanā. Par to, cik šis apskats izdevies pilnīgs un objektīvs, lai spriež lasītājs.

Apskatot pagātnes notikumus autors nonāca pie secinājuma, ka cilvēku raksturs, domas un tieksmes ir mainījušās samērā nedaudz. Savādāki ir tikai viņu uzskatu un darbības izpausmes veidi, kā arī līdzekļi mērķa sasniegšanai. Līdz ar to vēstures notikumi ir kā spogulis, kas parāda, kas šai zemē ir noticis, kāpēc noticis un vai agrāko pieredzi var izmantot, prognozējot nākotnes notikumus. Šo iemeslu dēļ ir jāpārzina notikumu gaita tai teritorijā, kuru mēs saucam par savu. Protams, to vienmēr, vairāk vai mazāk, ir ietekmējusi saskarsme ar citām tautām un valstīm, ar to centieniem iegūt ietekmi vai pat varu šai zemē, gūt politisko vai materiālo labumu. Notikumu gaitu ir ietekmējuši arī dabas apstākļi, kas veicināja vai kavēja iedzīvotāju attīstību, ietekmēja to raksturu un domāšanas veidu, brīžiem veidoja cilvēkus rupjus un nežēlīgus. Tāpēc svarīgi ir tvert notikumus to kopībā, saprast, kāpēc iedzīvotāji un valdnieki ir rīkojušies tā vai citādi.

Šī darba noslēgumā neatkārtosim, kaut īsumā, gadu tūkstošu gaitā bijušo notikumu virkni, jo tā īsi ir parādīta sekojošajā grāmatas kopsavilkumā, kas pievienots latviešu, angļu un krievu valodā. To izlasot, iespējams iegūt pārskatu par to, kā šī zeme ir veidojusies un kas tajā ir noticis. Tikai atzīmēsim, ka tieši divdesmitais gadsimts atspoguļo daudzas problēmas, kas nebūt nav atrisinātas, bet kā mantojums pāriet uz 21. un sekojošiem gadsimtiem. Tas parādīja tautu pašnoteikšanās principu izplatību, tautu atbrīvošanos no lielvaru žņaugiem, tāpat arī galējā liberālisma uzplaukumu, internacionālā kapitālisma veidošanos, milzu bezdarba, nenodarbinātības un iedzīvotāju tā izsaukto pasaules saimniecisko krīzi līdz ar bezcerības un izmisuma rašanos, ar ticību sociālām idejām un sociālisma pārvēršanos tā galējā formā par komunistiskās partijas diktatūru un pilsoņu nežēlīgu apspiešanu. Divdesmitais gadsimts parādīja, ka ar veco kārtību vairs nevar pārvaldīt tautas, bet tikai vairot to

starpā, tāpat arī starp starptautisko kapitālismu un strādājošiem esošās interešu pretrunas. Tas parādīja asāk nekā iepriekš Baltijas tautu tieksmi saglabāt sevi un meklēt ceļus, kā to panākt – tikai nedeva šīm problēmām atrisinājumu.

Grāmatā ir apskatīti notikumi Latvijas zemē, zemkopības pirmssākumi un veidošanās, zemniecības rašanās, tāpat arī tā virsslāņa rīcība, kas vienmēr ir centies zemniecību pārvaldīt un uzkundzēties tai. Redzam, ka cauri gariem gadsimtiem šai telpā ir radusies, attīstījusies un saglabājusies latviešu tauta ar savām īpatnībām un mentalitāti. Šai sakarībā arī rodas jautājums par tās nākotni, par saglabāšanos vai iespējām noslīkt Baltijas dīķī vai rietumu plašajos ūdeņos. Jo latvieši, blakus lietuviešiem, ir seno baltu tautu atlikušie zari, kas aizņem niecīgu daļu no kādreiz apdzīvotās plašās teritorijas, kas stiepās no Baltijas jūras līdz tagadējai Maskavai. Visos laikos baltu tautu kopumam ļoti nozīmīgs ir bijis demogrāfiskais jautājums – jo balti gan vienmēr ir bijuši strādīgi un uzticami, bet viņu īpatnību dēļ tiem bieži ir „uzbrukusi" demogrāfiskā krīze, kas viņus atkārtoti vērta mazskaitlīgus un vājus. Latvieši gan ir saglabājuši 64,6 tūkst. kvadrātkilometrus lielu teritoriju, taču tās austrumdaļā šodien maz dzird latviešu valodu.

2000. g. Latvijas iedzīvotāju skaits sasniedza 2,38 miljonus. Palūkojoties atpakaļ redzam, ka pirms 60 gadiem, Otrā pasaules kara priekšvakarā, Latvijas valstī dzīvoja 2,00 milj. cilvēku – vairāk kā pusgadsimtā tas ir pieaudzis ļoti maz, it sevišķi ievērojot, ka apkārtējās valstīs tas ir palielinājies līdz 2 reizes, bet citur pasaulē pat 3 un vairāk reizes. Pie tam viss pieaugums nāk uz iebraucēju rēķina.

Kādēļ tas tā? To varētu izskaidrot ar milzīgajiem dzīvā spēka zaudējumiem kara un svešvaru okupācijas laikos. Tolaik svešu valstu armijas kārtējo reizi mīdīja Latvijas zemi, bet paši latvieši karoja viņu armijas rindās, vai arī pameta savu dzimteni un devās bēgļu gaitās svešumā.

Viņi aizmirsa senās dziesmas vārdus, kas mācīja:

„... Pie tēvu zemes dārgās ķeries klātu,
To turi ciet ar visu savu sirdi.
Kā niedra būsi svešā malā tur,
Ko mazais vējiņš iespēj sadragāt.
Pie tēvu zemes dārgās ķeries klāt."

Rezultātā 1939. gadā latvieši bija 1,5 miljoni, bet 2000. g. tikai 1,37 miljoni – viņu skaits ir sarucis, un kapuvietas ir izkaisītas visā plašajā pasaulē. Tāpat kā tas bija noticis arī daudzkārt agrāk. Arī dzimtenē viņu demogrāfiskais stāvoklis ir bēdīgs – 2000. g. latviešiem piedzima tikai 72,6% no nomirušo skaita, un esošā paaudze vairs nespēj sevi atjaunot. Tāpēc ļoti aktuāls ir jautājums par to, ko darīt, kā rīkoties nākotnē.

Šī grāmata rāda, ka tautas liktenis vienmēr ir bijis pašu rokās. Liktenis ir svēris un sver cilvēkus un tautas ik brīdi, ik gadu. Un jāsaka – ak vai, tai tautai, kas šais svēršanas reizēs tiek atzīta par vieglu. Kas pats nevēlas sevi aizsargāt, to arī citi neaizsargās. Lielākās pamatvērtības šai pasaulē ir zeme un tauta, kas šo zemi apdzīvo un grib apdzīvot. Ja šīs gribas trūkst, tad var notikt tas, ko lasām šai grāmatā – var iet pa ārēm un laukiem, un nedzirdēt vairs balsi, kas kādreiz šeit ir skanējusi.

Liktenis sver tautas un zemes – jo arī zeme ir mainīga. Ir mainījušies ģeogrāfiskie un magnētiskie poli, kontinenti pārvietojušies un līdzi tiem ir mainījies arī klimats. Arī pašreiz ir vērojamas klimata maiņas, plaši reģioni kļūst siltāki, sevišķi

tie, kuros mītam mēs. Vai tas ir tikai cilvēku faktora rezultāts, kas izriet no pasaules iedzīvotāju skaita straujā pieauguma, no tā, ka cilvēce patērē milzīgus fosilo kurināmo – akmeņogļu, naftas, dabas gāzes vairumus, kuri ar milzīgu rūpnīcu un satiksmes līdzekļu starpniecību izsauc CO_2 ekvivalenta pieaugumu un rada siltumnīcas efektu uz zemes? Jeb vai nākotnē ir sagaidāma gadu tūkstošu gaitā uzkrāto fosilo siltuma avotu izbeigšanās, un līdz ar to arī mūsu interglaciālā laikmeta beigas un jauna ledus laikmeta tuvošanās?

Katrā ziņā tās ir tālas nākotnes problēmas. Bez tām mums ir arī daudzi tuvāki, šodien un rītdien, un tuvākajā simtgadē risināmi jautājumi. Ļoti nozīmīgs to vidū ir par ražošanas un patēriņa attiecībām un nozīmi. Par to, vai mēs veidosimies tikai kā patērētāju sabiedrība, jeb vai attīstīsim arī ražošanu – kā laukos, tā arī pilsētās. Jo patērētājs var būt tikai tikmēr, kamēr tam ir ko maksāt par saņemtajām precēm un pakalpojumiem. Kad nauda izbeidzas, tad kādu laiku varam dzīvot arī parādus taisot, bet kad arī tos vairs nevaram dabūt, tad vai nu jāsāk strādāt vai jānogrimst citu kalpībā. Tāpēc, ka par velti šai pasaulē neko nevar iegūt. Ir jau patīkami būt par patērētāju, taču jāatceras, ka par velti neviens neko nedod, vienmēr par visu ir jāmaksā un neviens nevēlas, ka no viņa ražotām precēm un pakalpojumiem iedzīvojas tikai citi.

Taču tas prasa, lai attīstītos arī pašmāju ražošana, lai katra tauta piedāvātu ne tikai starpniecību, bet arī savus ražojumus, veidotu savu lauksaimniecību, rūpniecību un celtniecību kā stingru pamatni, uz kā stāvēt un attīstīties. Arī lauksaimniecību, kas ir galvenā uzturvielu ražotāja un tāda vēl ilgi paliks – jo cilvēki nevar bez pārtikas dzīvot. Lai varētu patērēt, preces un pakalpojumi vispirms ir jāsaražo – ikkatrai sabiedrībai ir jāveido plāni un programmas tagadnei un nākotnei, ir jāaizsargā savi tirgi un jāstiprina ražošana. Nabadzīgo un bagāto valstu problēmas ir pastāvējušas vienmēr, to aktualitāte arī mūsdienās ir ļoti liela.

Un še nu jāatceras, ka pasaule nestāv uz vietas, tā mūžam mainās. Lielās klimata pārmaiņas rāda, ka daudzi zemeslodes apgabali kļūst par pustuksnešiem un tuksnešiem, bet citur uzplaukst pārtikas ražošana. Notikumi pasaulē rāda, ka veidojas jauna zemkopības un lopkopības zona uz pietiekoši mitrām zemēm, bet līdzšinējās pārtikas ražotājas tiek pakļautas sausuma briesmām. Jaunā zona varētu aptvert plašus Austrumeiropas un Viduseiropas apgabalus, ietverot arī Latviju. Vismaz 21. un 22. gadsimtā še varētu pieaugt labības un zālāju ražas, plašāk attīstīties arī rapša, tritikāles un kukurūzas graudu un zaļmasas audzēšana, še varētu attīstīties arī lopkopība, un šis rajons varētu ieņemt lielāku vietu pasaules pārtikas problēmas risināšanā. Tikai meliorācija būtu jāpārkārto kā atbilstoši augu prasībām, tā arī racionālai saldūdens krājumu saglabāšanai un izmantošanai. Tieši šim uzdevumam Latvijai ir jābūt gatavai.

Aizejošais divdesmitais gadsimts parādīja, ka pārspīlētais, līdz galējībai novestais liberālisms, gluži tāpat kā līdz galējībai novestais sociālisms pasaules iedzīvotājiem ir nodarījis milzīgu ļaunumu, atnesis tiem postu un ciešanas. Šīs galējības nedrīkst tikt pielaistas. Divdesmitais gadsimts parādīja, ka neatrisinātas palika daudzas problēmas, kas pāriet uz nākošo, divdesmit pirmo gadsimtu. Kāds tas būs? Varbūt, ka mēs kaut ko varam mācīties no vēstures, no tiem notikumiem, kas ir norisinājušies agrāk? Pagātnes kļūdu izzināšana un analīze dod iespēju tās novērst nākotnē. Sevišķi svarīgs tas ir Latvijai, mūsu daudzcietušajai zemei un tautām, kas še mīt. Tas arī bija šīs grāmatas mērķis – lai lasītājs redzētu še noritējušos dabas, politiskos un sociālos notikumus, un pārdomātu – kāpēc tā ir bijis, un ko darīt, lai nākotne būtu gaišāka un labāka.

Izmantotā literatūra

Monogrāfijas izveidošanai par Latvijas zemi, tās dabas apstākļiem, par zemkopības un zemniecības izcelšanos un veidošanās gaitu, agrārpolitikas izmaiņām un agrāro reformu izmantots plašs literatūras avotu klāsts, kurā ietilpst dokumentālie tiesību avoti, likumu un noteikumu krājumi, hronikas, arheoloģisko pētījumu dati, vārdnīcas un enciklopēdijas, statistiskie dati un arhīva materiāli, tāpat arī speciālie pētījumi un apraksti, lauksaimniecības un daļēji citu nozaru zinātnisko un pētniecības iestāžu atskaites, zinātnieku publikācijas, zinātnisku, populārzinātnisku un arī žurnālu un avīžu publikācijas. Izmantoti esošie kartogrāfiskie un zemes aprakstu materiāli. Izmantotie literatūras dati sniegti pie katras no darba 31 nodaļām, kuru beigās sniegts literatūras saraksts, bet teksta attiecīgās vietās uzrādīts izmantotās literatūras saraksta numurs un pēc vajadzības arī lapaspuses numurs. Šī iemesla dēļ še nav sniegts arī pilns kopējās izmantotās literatūras saraksts. Zemāk minēti tikai svarīgākie izmantotie dati.

Normatīvie tiesību avoti.

Buddenbrock G.J. Sammlung der Gesetze. Bd. 2 Verl. W.F.Haecker. Riga. 1821.

Bunge Fr. G. v. u.a. Liv-, Est-, und Curländische Urkundenbuch nebst Regesten. Band 1-12. Dorpat, Riga, Moskau. 1853-1912.

Likkumi Widzemes zemniekiem doti. Apstiprinājis ķeizars Aleksandrs. Pirmā un ohtra Daļļa. J.F. Stefenhāgens un dēls izd. Jelgava. 1820.

Likkumi Vidzemes zemniekiem. Apstiprināti 13-tā novembrī 1860. gadā no paša ķeizara Aleksandra II godības. Driķēti pie W.J. Häcker. Rīga. 1962.

Livländische Güterurkunden (Aus den Jahren 1207 bis 1500). Bruining. H.v., Busch N. Bd. 1; 2. Riga. 1908.

Latvijas okupācija un aneksija: 1939.-1940. Dokumenti un materiāli. – I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis, J. Goldmanis, A. Stranga. – Rīga. 1995.

Senatora Manaseina rewisijas siņojums (1883.g.) „Latvijas" tieslietu pielikums. nr. 1.-14. Rīga. 1906.g. 22. marts – 21. jūnijs.

Švābe A. Vecākās zemnieku tiesības. – Latvijas vēstures pirmavoti. Izd. Latvijas skolotāju savienība. Rīga. 1927.

Švābe A. Zemes attiecību un zemes reformas vēsture Latvijā. – Latvijas agrārā reforma. Zemkopības ministrija. – 7.-176. lpp. Rīga. 1930.

Tas pats – atsevišķs novilkums. Rīga. 1930. – 173. lpp.

Švābe A. Livonijas senākās bruņinieku tiesības: Teksts un avotu kritika. A.Gulba apg. Rīga. 1932 (Doktora disertācija)

Švābe A. Latvijas cilšu tiesības. – Darbam un tieībām. Rīga. 1939.

Tobien A. Die Agrargesetzgebung Livlands in 19. jahrhundert. I Band. Die Bauerverordnung von 1804 und 1819. Verl. Puttkammer und Mühbrecht. Berlin. 1899.

Ziegenhorn Ch.G.v. Staats Recht der Herzogthümer Curlands und Semgallen. Verl. J.J.Kanter. Königsberg. 1772. – 338 s. + Beylage 456 s. + Register.

Beylagen zu der curlandischen Staats=Geschichte, und dem Staatsrecht selbst. Nach Ordnung der Jahreszahl.

Второе Полное Собрание Законовъ. Издание Земского Отдела Министерства Внутренних Делъ.№ 23. 385, 43. 034. С.-Петербургъ. 1901.

Hronikas.

Indriķa Livonijas Chronika. Tulkojis J. Krīpens. Valtera un Rapas apg. Rīga. 1936.

Indriķa Hronika – Heinrici Chronicon. Tulk. Ā. Feldhūns. E. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Izd. Zinātne. Rīga. 1993.

Atskaņu Chronika. Ditlēba Alnpeķes „Rīmju Chronika". Tulk. J. Saiva. R. Klaustiņa piezīmes. Izd. Kopa. Rīga. 1993.

Atskaņu Hronika – Livländische Reimchronik. V. Bisenieka atdzejojums. E. Mugurēviča, K. Kļaviņa komentāri. Izd. Zinātne. Rīga. 1998.

Baltasara Rusova Livonijas Kronika. Tulkojis Ed. Veispals. Valtera un Rapas izd. Rīga. 1926.

Likumu un rīkojumu krājumi.

Latvijas agrāra reforma. Agrārās reformas likuma desmit gadu atcerei. Zemkopības ministrijas izd. Rīga. 1930. 743 lpp. un pielik. likumi un rīkojumi 208 lpp.

Latvijas agrāra reforma. Agrārās reformas darbu noslēgums. Zemkopības ministrijas izd. Rīga. 1938.

Civillikums. Likumu un MK noteikumu krājums. Rīga. 1937.

Lauksaimniecības nolikums. Likumdošanas un pārvaldības kārtībā izdotie akti, izsludināti līdz 1937. g. 31. oktobrim. Rīga. 1937.

Likumu un valdības rīkojumu krājums. Rīga. 1919.-1921. g. izdevums

Latvijas PSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs. Rīga. 1960.-1988. g. izdevumi

Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs. Rīga. 1991.-1993. g. izdevumi

Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs. 1994.-1999. g. izdevumi

Par zemes reformu un zemes privatizāciju Latvijas Republikas lauku apvidos. – Latvijas Republikas normatīvie akti, uzziņas, materiāli. Rīga. 1996.

Zemes reformas vēstnesis. Laikraksta „Latvijas Vēstnesis" pielikums zemes ierīcības lietās. Nr.1-19. Rīga. 1995.-1967.

Vārdnīcas un žurnāli.

Acta Latgalica. Latgaļu pētniecības institūts. 4.-10. Zynotniski roksti, dokumenti, apceris. Daugavpiļs. 1972.-1999.

Arheoloģija un Etnogrāfija. I-XVI. Izd. Zinātne. Rīga. 1957.-1994. g. izdevumi

Latviešu konversācijas vārdnīca. 1.-21. sējumi. Galv. redakt. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlers. A.Gulbja apg. Rīga. 1927.-1940.

Lauksaimniecības Enciklopēdija. I-IV. Latvijas Valsts Izdevniecība. Rīga. 1962.-1971.

Latvijas arhīvi. Latvijas Republikas Valsts arhīvu ģenerāldirekcija. Rīga. 1997.-2000. g.

Latvijas Daba. Enciklopēdija. 1-3. Izd. Latvijas Enciklopēdija. Rīga. 1994.-1995.

Latvijas PSR Mazā Enciklopēdija. I-III sējums. Izd. Zinātne. Rīga. 1967.-1970.

Latvijas Padomju Enciklopēdija. I-X sējums. Izd. Galvenā Enciklopēdiju Redakcija. Rīga. 1981.-1987.

Latvijas PSR Vēsture. I-III sējums. Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izd. Rīga. 1953.-1959.

Latvijas Vēsture. nr. 1.-40. Izd. Latvijas Universitāte. Rīga. 1991.-2000. g.

Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. Nr. 1.-14. Latvijas Vēstures institūta izdevums. 1937.-1940.

Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. Nr. 14.-32. Latvijas Vēstures institūta apgāds. 1995.-1999.

Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis (līdz 1990. gadam Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis). Rīga. 1946.-1999.

Senatne un Māksla. Pieminekļu Valdes un Valsts Papīru spiestuves un Naudas kaltuves izdevumi. Rīga. 1936.-1940.

Ekonomists. Žurnāls. 1920.-1939. gadu izdevumi

Statistika.

Статистика земледелия 1905. Вып. 27 – Витебская губерния, вып. 44 – Курляндская губерния, вып. 50 – Лифляндская губерния.

Latvijas Lauksaimniecība pēc 1923. gada lauksaimniecības skaitīšanas ziņām. Valsts Statistiskā Pārvalde. Rīga. 1924.

Latvijas Lauksaimniecība 1930.-1939. gadā. Valsts Statistiskā Pārvalde. Rīga. 1931.-1940.

Vispārējā sējumu un mājlopu skaitīšana Latvijā 1935. gadā. Valsts Statistiskā pārvalde. Sast. V.Salnais un A. Maldups. Rīga. 1937.

Lauksaimniecības Rentabilitāte 1932./33., 1933./34. un 1934./35. saimniecības gadā. Valsts Statistiskā Pārvalde. Sast. A. Frīdbergs un P. Dāvidsons. Rīga. 1936.

Mēneša Biļetens Statistikai un Konjunktūrai. Valsts Statistiskā Pārvalde. Pirmais līdz trīspadsmitais gads. Rīga. 1926.-1938.

Latvijas Statistikas Gadagrāmata 1993.-2000. Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja. (No 1998. g. LR Centrālā statistikas pārvalde). Rīga. 1994.-2000.

Latvijas Statistikas Ikmēneša Biļetens. 1994.-2000. LR Valsts statistikas komiteja (no 1998. g. #8 – LR Centrālā statistikas pārvalde). Rīga. 1994.-2000.

Latvijas PSR tautas saimniecība 1962.-1988. g. (1962. g. – Latvijas PSR tautas saimbas attīstība, 1968. g. – Padomju Latvijas tautas saimniecība). Latvijas PSR Valsts statistikas komiteja. Rīga. 1962.-1989.

Latvijas 2001. gada Lauksaimniecības Skaitīšanas rezultāti. Statistisko datu krājums. LR Centrālā Statistikas Pārvalde. Rīga. 2003.

Latvijas Lauksaimniecība. 1990.-1999. Statistisko datu krājums. LR Valsts statistikas komiteja. Rīga. 1995.-2000. g.

Lauku saimniecības Latvijā 1995.-1999. Statistikas biļetens. LR Centrālā statistikas pārvalde. Rīga. 1996.-2000.

Latvijas Lauksaimniecības ministrija un Valsts zemes dienests.

Отчет о наличии и распределении земельного фонда Латвийской ССР по категориям земель, землепользователям и угодиям на 1 ноября 1975 по 1988 года (в период 1957 – 1974 г. – земельный баланс на 1 ноября)

Latvijas PSR Zemes fonds uz 1975.-1989. g. 1. novembri Latvijas PSR Lauksaimniecības ministrijas (no 1987. g. Valsts Agrorūpnieciskā Komiteja) Zemes Pārvalde. Rīga. 1976-1990. g.

Zemes kopējā un daļējo novērtējumu rādītāju (1984. g. 1. janv.). Sast. A. Boruks, G. Sumarokovs. Rīga. 1986.

Zemes kopējā un daļējo novērtējumu rādītāji Latvijas PSR kolhozos un valsts saimniecībās. 1987. g. 1. janv. Sastād. A. Boruks un V. Niedra. Rīga. 1989.

Zemes izmantošana un kadastrs Latvijā. A. Boruka redakcijā. Rīga. 2001. Pievienoti valdības likumu un vietējo pašpārvaldes iestāžu noteikumi un instrukcijas par zemes kadastru Latvijā.

Arhīvu materiāli.

Latvijas PSR lauksaimniecības ministrijas Zemes ierīcības pārvaldes arhīva plānu un teksta materiāli par 1946.-1989. gadu

Latvijas Republikas Valsts zemes dienesta (VZD) plānu un teksta materiāli par 1990.-1999. gadu

Latvijas PSR kolhozu un valsts saimniecību gadu pārskatu materiāli par 1980.-1989. gadu

Latvijas PSR kolhozu un padomju saimniecību gadu pārskatu kopsavilkumu dati par 1980.-1989. gadu

Speciālo pētījumu, aprakstu un apcerējumu saraksts dots pie katras nodaļas, kā arī ar attiecīgiem numuriem un parādīta tekstā, tādēļ še netiek pievienots.

Kopsavilkums

grāmatai „Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā"

Grāmatas „Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā. No senākiem laikiem līdz mūsdienām" otrais, paplašinātais un papildinātais izdevums aptver plašu problēmu loku – zemes izmantošanu cilvēku vajadzību apmierināšanai, tās ražotspējas pārmaiņas lielo klimatisko svārstību rezultātā, zemes apdzīvotības un zemkopības veidošanās Baltijas jūras austrumu piekrastē sakarā ar Latvijas teritorijas apdzīvotāju saskari ar kaimiņtautām, to centieniem iegūt ietekmi un varu pār Baltijas jūru un tās piekrastes reģioniem, ar politiku, kuru apzīmē par DOMINIUM MARIS BALTICI - kundzību pār Baltijas jūru. Pie tam notikumus Latvijas teritorijā nekad nav bijis iespējams aplūkot tikai pašus par sevi, tie vienmēr ir bijuši cieši saistīti ar citu tautu ekspansiju un tieksmēm pēc kundzības pār šo apgabalu, respektīvi, notikumi Latvijas teritorijā daudzkārt ir bijuši ar starptautisku raksturu un bieži tos ir ietekmējuši lielie kaimiņi, pie kuriem vēstures gaitā ir piederējuši skandināvi (dāņi un zviedri), vāci un krievi, kā arī dienvidos esošie lietuvji kopā ar poļiem. Viņu tiešā vai netiešā ietekmē mainījās arī še dzīvojošo ļaužu mentalitāte, viņu spēja apzināties sevi kā ētisku cilvēku kopību, kas spēj rīkoties, vadoties no labā un ļaunā kritērijiem, bet ne tikai no pašlabuma un baudas kritērijiem.

Apzinoties še dzīvojošo cilvēku lielo saistību ar valdošajiem dabas apstākļiem (kas gadu tūkstošus noteica cilvēku attīstības iespējas), kā arī ar Skandināvijas vikingu (jeb varjagu) sirojumiem Baltijas jūrā un tālu aiz tās Krievzemē, ar Rjurika dzimtas krievu kņazistu uzplaukuma, Lietuvas valsts pagāniskā (nacionālās ticības) bastiona izveidošanās un vācu piekopto „triekšanos uz austrumiem" (Drang nach Osten) politiku, autors visu monogrāfiju ir iedalījis piecās daļās, kas secīgi aplūko ar zemi, zemkopību un zemniecību saistītos jautājumus.

Pirmā daļa – Latvijas teritorija līdz Livonijas sabrukumam 16. gs. otrā pusē. Tā ietver sešas nodaļas, sākot ar pēdējo lielo apledojumu Ziemeļu puslodē, kas aizņēma plašus apgabalus pasaules okeānā, jūrās, Ziemeļeiropā un Ziemeļamerikā, aizsniegdams 50. ziemeļu platuma grādu. Šai periodā veidojās Latvijas, tāpat kā Lietuvas un Igaunijas reljefa lielformas, paugurainās ieplakas un plašās zemienes, mainīgais augsnes mehāniskais jeb granulometriskais sastāvs, kurā smilšmāls un mālsmilts mijās ar smilti un mālu, veidojās Latvijas augsnes, augu un dzīvnieku valsts. Pirms 16-15 tūkst. gadiem ledājs sāka samazināties, no tā segas vispirms atbrīvojās Lietuva, kurai pirms 15-14 tūkst. g. sekoja Latvijas dienvidu daļa, bet pirms 11-10 tūkst. gadiem – Latvijas ziemeļdaļa, bet Ziemeļigaunija tikai pirms apmēram 9000 gadiem. Kopā bija nepieciešami ap 7000 gadu, pirms ledāji aizvirzījās no Lietuvas līdz Somu līcim Igaunijas ziemeļos. Tas arī izskaidro, kāpēc valstiskie veidojumi Lietuvā varēja parādīties pāris tūkstots gadu agrāk nekā Latvijā un vēl vairākus gadus tūkstošus pirms Igaunijas.

Ledājiem atkāpjoties, klimats, kaut nevienmērīgi, kļuva arvien siltāks, un maksimumu Latvijas teritorijā sasniedza Atlantiskajā periodā, aptuveni pirms 7000-6000 gadiem, kad gaisa temperatūra pārsniedza mūsdienu līmeni par aptuveni 2,5

grādiem un plaši izplatījās ozolu, alkšņu, liepu un citu lapkoku meži. Šai laikā jau parādās cilvēka saimnieciskās darbības ietekme, kura pastiprinājās pakāpeniski, it sevišķi pirms 4000-3000 gadiem. Ar vidējo neolītu, sākot ar aptuveni 4700 gadu, temperatūra sāka pazemināties. Sevišķi strauji tas notika mazajā leduslaikmetā, kas Latvijas zemē bija pirms aptuveni 800-100 gadiem. Likās, ka atkal tuvojas jauns leduslaikmets.

Lauksaimniecība Latvijā ienāca līdz ar baltu ciltīm, aptuveni 18. gs. pr. Kristus, vispirms dienvidos – Kursā, kā arī Latgales dienviddaļā. Kā liecina arheoloģiskie pētījumi, pirmajā gadu tūkstotī pirms Kristus dzimšanas baltu zemēs, vispirms Lietuvā, parādījās pilskalni, kuri pamazām izplatījās arī Latvijā, līdz baltu tautu toreizējai ziemeļrobežai – Daugavas upei. Sāka veidoties arī bagāto, dižciltīgo kārta. Bronzas laikmetā, kas Latvijā valdīja pirms 3,5-2,5 tūkst. gadiem, izplatās līdumu zemkopība, veidojot tīrumus mežam atkarotajos līdumos un ik gadus izmantojot 1/25-1/40 daļu no mežu platības.

Aptuveni pirms 1,7-1,4 tūkst. gadiem Eiropu satricināja lielā tautu staigāšana, kuras laikā pārvietojas ģermāņi, slāvi un citas tautas, iebrukdamas senās Romas valsts robežās. Kulmināciju tā pārdzīvo 4.-6. gs., tomēr samērā maz skarot baltus, kas dzīvoja vēl agrā un vidējā dzelzs laikmetā un aizņēma tagadējās Lietuvas ziemeļdaļu un Latvijas dienviddaļu. Baltu cilšu izdalīšanās Latvijā notika 5.-8. gs., kad tās – kurši, zemgaļi, sēļi un leti (kas izveidojās letu galā jeb Letgalē) apmetās noteiktās teritorijās, veidoja šeit nocietinātus pilskalnus. Baltu ciltīs jau notika iedzīvotāju sociālā noslāņošanās, bagātāko un augstāko šķiru veidošanās. Savā kustībā uz ziemeļiem baltu ciltis sastapa somugru pretošanos, vietām (sevišķi Latgalē, Vidzemē un Kursā) sajaucās ar tiem, un vietām atspieda uz ziemeļiem.

Šai laikā noritēja intensīva baltu cilšu saskare ar skandināviem – dāņiem un zviedriem, kas devās sirojumos pāri Baltijas jūrai, brīžiem pakļāva kuršus savai tributārai (nodokļu jeb meslu maksāšanas) kundzībai, kā arī izveidoja lielo ūdensceļu cauri Krievzemei, caur Novgorodu, pa Dņepru, gar krievu pilsētu – māti Kijevu uz Melno jūru, un piedalījās krievu kņazistu veidošanā.

Šai laikā auga zemes apdzīvotāju skaits, un līdz ar to arī cilšu ekspansijas tieksmes. Sevišķi tas izpaudās pie slāviem, kuru sievietēm bija daudz lielāks bērnu skaits nekā baltu un somugru sievietēm un līdz ar to slāvu skaits nemitīgi palielinājās. Letu austrumos dzīvoja slāvu kriviču cilts, bet lietuvju austrumos slāvu dregoviču un radomiču ciltis. Kriviči, dodamies uz rietumiem un ziemeļiem, nonāca līdz Ilmeņa ezeram, izveidoja še seno Novgorodu, iedzina ķīli baltu ciltīs un atspieda austrumbaltus (galindus) līdz Volgas un Okas upei, kur tie nodibināja savu valsti un pamazām pārtautojās. Kriviči arī atspieda letus uz rietumiem, tagadējo Latgali un Vidzemi, kur tie daļēji sajaucās ar somugriem un sēļiem, un kopš 8. gs. sāka veidoties tagadējā latviešu tauta un latviešu valoda.

Ap 8.-10. gs. Latvijas teritorijā parādījās lībieši (līvi). Grāmatā aplūkotas teorijas par viņu organizētu atbraukšanu uz Daugavu un Gaujas lejteces novadiem, skandināvisko kultūru un karamākslu vadoņu – vanemu vadībā. Lībiešu Daugavas atzars nometās gar seno Daugavas tirdzniecības ceļu no jūras līdz Aizkrauklei, bet Gaujas lībieši iespiedās Vidzemē līdz auglīgajiem Siguldas – Krimuldas – Turaidas novadiem, un trešais atzars ieņēma Metsepoli – tagadējo Limbažu rajonu. Gaujas lībieši atspieda letus uz austrumiem, Vidzemi, kā arī zemgaļus, kuri pārdzīvoja kārtējo demogrāfisko krīzi, uz dienvidiem. Baltu ziedu jeb zelta laikmets, kuru lietuviešu

cilmes amerikāņu vēsturniece M. Grimbutas (liet.: M. Grimbutiene) skaita 3.-4. gs., bija beidzies. Izpaudās baltu vīriešu strādīgums, godīgums un ticība svešzemnieku vārdiem, un sieviešu valdonīgums, tieksme darīt visus darbus un nelielais bērnu skaits, kas noveda pie atkārtojošamies demogrāfiskām krīzēm, kavēja baltu cilšu tautu attīstību un bija viens no cēloņiem baltu nokļūšanai citu tautu atkarībā.

Laika periodā no 8. līdz 12. gs. Latvijas zemē uzplauka lauksaimniecības kultūra. A. Švābe, H. Strods un citi agrārvēsturnieki norāda, ka Latvijā vienlaikus bija sastopamas līdumu sistēma, atmatu sistēma, kā arī pastāvīgie tīrumi tieši apmetņu un piļu tuvumā. Augot iedzīvotāju skaitam, cilvēki ievēroja, ka zeme auglības atjaunošanai nav jāatstāj apaugšanai ar mežu 70-80 gadus, bet ka pietiek ar 15-20 gadiem, kuru laikā zeme atpūšas un dabīgā ceļā atjauno auglību; tā izplatījās atmatu sistēma, pie kuras zemi izmantoja vidēji 3-5 gadus, tad atstāja atmatā, ik gadus apstrādājot 1/4-1/5 zemes. Zemes apstrādāšanā jau pirmajā gadu tūkstotī pirms Kristus bija notikusi pirmā revolūcija – kā galveno vilcējspēku sāka izmantot zirgu. Uzlabojās arī darbarīki – akmens un kaula kapļus, sirpjus un cirvjus nomainīja dzelzs kapļi, uzmavas cirvji, izkaptis, koka arkli un pirmie dzelzs lemešu arkli. Līdumos un pastāvīgajos tīrumos sēja miežus, kviešus, auzas, lauka pupas, zirņus, kā arī linus apģērba gatavošanai. Sākās arī darba dalīšana – no kopējās zemnieku masas izdalījās pastāvīgi amatnieki – metāla ieguvēji un apstrādātāji kalēji, rotu un ieroču darinātāji, podnieki, audēji un citi. Līdzās zemkopībai attīstījās lopkopība, īpaši kara zirgu audzēšana, kaut gan galvenā nozīme lopkopībai bija kā organisko mēslu sagādātājai. Plaši attīstījās meža dravniecība kā saldumvielas – medus – sagādātāja un arī vaska galvenā ražotāja. Visas nozares stipri ietekmēja satiksme un tirdzniecība ar skandināviem, frīziem un Krievzemi, nepieciešamība iepirkt sāli, ieročus, darbarīkus un rotaslietas, kā arī pārdot zvērādas, medu, vasku.

Šādos apstākļos notika Daugavas ūdensceļa nozīmes pieaugšana. To veicināja Vācijas ķeizarvalstī izplatītā triekšanās uz austrumiem (Drang nach Osten), jo pārapdzīvotā Senvācija, kurā valdošā bija lēņu sistēma un bruņniecība, centās iegūt zemi un mantu austrumos. Straujais iedzīvotāju skaita pieaugums Senvācijā izsauca krusta karus – virzīšanās uz Palestīnu jeb Dēla zemi, kā arī uz austrumiem, ar mērķi pakļaut Baltijas slāvus, pēcāk baltus un somugrus. Pie tam Vācijas ķeizarvalsts rīkojās Romas katoļu baznīcas vārdā kā tās varas izplatītāja pagānu zemēs – bet tādas pie Baltijas jūras bija atlikušas maz – tikai balti un somugri.

Ap 1184. gadu Latvijā sākās jauna ēra – Daugavas grīvā, Ikšķilē, līvu (lībiešu) zemē ieradās vācu un frīzu tirgotāji un tiem līdzi atbrauca arī mūks Meinards, kas ieguva no Polockas kņaza (kuru tributārā kundzībā bija lībieši) tiesības sludināt kristīgo ticību. Meinards un vācu tirgotāji nosauca šo zemi pēc pamatiedzīvotāju lībiešu (lībju) vārda par Livoniju. Meinardu 1186. g. apstiprināja pat pirmo līvu apustuli un Ikšķiles pirmo bīskapu. Latvijas zemē sākās jauns vēstures posms.

Meinards bija sludinātājs. Viņam sekoja Bertolds – karavīrs priestera drēbēs, kas par savu mērķi uzlūkoja kristīgās ticības izplatīšanu ar uguni un zobenu. Pēc tā nāves nāca bīskaps Alberts, politiķis, kas pakļāva vācu varai Līvzemi (kuras vārdu attiecināja uz visu Latviju un Igauniju), un kas 1201. g. dibināja Rīgas pilsētu – vācu atbalsta punktu pie Daugavas.

Latvijas un Igaunijas pakļaušana ilga 100 gadus un noslēdzās 1290. g., kad vācu virsvaru atzina zemgaļi. Bīskapa Alberta laikā (kas pārcēla bīskapiju uz Rīgu), bija nodibināts Zobenbrāļu ordenis, ko lietuvji ar zemgaļu atbalstu sagrāva pie Saules

1236. g. Šai laikā bija atsaukts uz Senprūsiju Vācu ordenis, kas sagrāva, iekaroja un kolonizēja senprūšu zemi. Vācu ordenis sakautā Zobenbrāļu ordeņa vietā izveidoja Livonijas ordeni. Starplaikā bija pakļauta arī Igaunija, pie kam tās ziemeļus saņēma savā varā Dānijas valsts, nodibinādama še Dānijas hercogisti, kuru igauņu sacelšanās rezultātā pārdeva Vācu, un caur to 1347. g. Livonijas ordenim. Visa Livonija ieguva arī svētās jaunavas Marijas nosaukumu – Māras zeme. Starpā starp Vācu ordeni Prūsijā un Livonijas ordeni bija palikusi spēcīgā Lietuvas lielkunigaitija, kas kavēja satiksmi starp Vācu un Livonijas ordeni, un izglāba latviešus un igauņus no vācu zemnieku masveida ieplūšanas un pārvācošanas.

Ieņemot visu Latviju un Igauniju, izbeidzās iekarošanas kari. Livonijā bija izveidojusies Livonijas ordeņvalsts, Rīgas arhibīskapija, Tērbatas, Sāmsalas-Vīkas un Kurzemes bīskapijas un Rīgas pilsēta ar savu patrimoniālo apgabalu. Ordenis un bīskapu lēņuvīri vairs nebija aizņemti zemes iekarošanā, un varēja veltīt visu brīvo laiku savu lēņa objektu un zemes pārvaldīšanai. Viņu pakļautībā nonāca visi zemnieki, kas pamazām, 13. un 14. gs. zaudēja savas tiesības un bija spiesti pakļauties ordenim un lēņa turētājiem. Viņu stāvoklis pasliktinājās tikai pamazām, tas saistījās arī ar tolaik biežajiem bada gadiem, kad viņi bija spiesti uzturu vai sēklu aizņemties no ordeņa vai lēņa kunga un nespēja to atdot.

Lēņa vīri vairs nenodarbojās ar zemes iekarošanu, bet pārvaldīja savus lēņa objektus. Viņi vairs neapmierinājās ar kunga tiesu, bet sāka veidot muižas, kas strauji izplatījās 15.-16. gs. Zemnieks vēl bija savas zemes īpašumtiesīgs lietotājs. Šai laikā arī nodalījās **zemnieku zeme**, kas aptvēra visu zemnieku rīcībā esošo platību, no **muižas zemes**, kuru ierīkoja muižnieks uz meža un brīvo, arī izmirušo zemnieku saimniecību rēķina, un kuras bija brīvas no visu nodevu un nodokļu maksāšanas valstij.

Šai laikā arī radās Livonijas konfederācija kā esošo varu – ordeņa, bīskapu un Rīgas pilsētas apvienība. Lai gan tās atsevišķie locekļi bieži karoja savā starpā, uz ārieni tā uzstājās kā vienota Livonijas konfederācija, kurā muižnieku stāvoklis uzlabojās, bet zemnieki pakāpeniski kļuva par dzimtļaudīm. Dzimtbūšanas smagumu pastiprināja nacionālā atšķirība – jo zemnieki bija latvieši vai igauņi, bet muižnieki – galvenokārt vāci.

Starplaikā pasaule bija pārveidojusies. Dienvidos bija izveidojusies stipra Polijas karaļvalsts un Lietuvas lielkunigaitija, kuras 1385. g. noslēdza Krēvas ūniju, ar kuru Lietuvas lielkunigaitis tika ievēlēts par Polijas karali. 1410. g. Polijas – Lietuvas apvienotie spēki sakāva Vācu ordeni un 1525. g. tika pasludināta Prūsijas hercogistes dibināšana visās Vācu ordeņa zemēs. Bija pienākusi arī Livonijas konfederācijas kārta.

Šo Livonijas valsts sabrukumu pastiprināja **mazais leduslaikmets**, kas atnāca ar aukstuma uzplūdiem, kultūraugu audzēšanas ziemeļu robežas atvirzīšanos uz dienvidiem, un priežu-egļu mežu izplatību lapu koku vietā. Mazā leduslaikmeta sākums sakrīt ar vācu ienākšanu Latvijā. Tā laikā zemkopības stāvoklis kļuva smagāks, ražas zemākas un neražas biežākas. Arvien vairāk izplatījās gadi ar bargām ziemām, vēliem pavasariem, kad sals un salnas ilga līdz Jāņiem. Salnas piemeklēja zemi pat vasarā, rudeņi bija lietaini un slapji. Zemkopju darbs kļuva smagāks, un visā Livonijas konfederācijā izplatījās zemnieku bēgšana no parādu jūga cerībā nokļūt pie labāka kunga. Mazais ledus laikmets pasliktināja zemnieku materiālo stāvokli un līdz ar to netieši veicināja zemnieku tiesiskā stāvokļa pasliktināšanos, nokļūšanu novadu

būšanā un pēc tam – dzimtbūšanā – pilnīgā feodālā kunga ekonomiskā un tiesiskā atkarībā.

Otrā daļa – Livonija svešu varu pakļautībā. Tā ietver divas nodaļas – Livonijas konfederācijas sabrukumu un tilta laikmetu, kurā Livonija gāja no rokas rokā, to postīja kā ienaidnieki, tā arī tie, kas sevi dēvēja par tās draugiem, un dažādās Livonijas konfederācijas daļās veidojās īpatnēja agrārās politikas, zemes kadastra un zemes izmantošanas sistēma.

Livonijas konfederācija un tajā esošā agrārā kārtība sabruka Livonijas karā, kas plosījās 1558.-1582. g. un kura laikā Livonijas pamattautas, igauņu un topošās latviešu tautas zemnieku kārta zaudēja pēdējās politiskās patstāvības atliekas un nokļuva pilnīgā bruņniecības un ar to saistīto vācu klerikālo aprindu un pilsētniecības pakļautībā. Politisko varu lielākajā Livonijas daļā pārņēma vācu bruņniecība, kas izveidoja dižciltīgo zemi (vāc. Adelsland), kurā valdīja šaura, no Vācijas ķeizarvalsts atnākušo bruņinieku un klerikāļu kārta.

Livonijas konfederācija bija vājāka nekā tās kaimiņzemes, taču galvenais tās sabrukuma cēlonis, kā atzīmē hronists B.Rusovs, bija vācu bruņniecības un pilsonības gribas trūkums aizsargāt valsti, nest tās labā upurus. To izmantoja Maskavas lielkņaziste, kura bija nometusi tatāru varu un vēlējās nodibināt Krievijas caristi. To īstenoja lielkņazs Jānis (Ivans) III, kas bija pievienojis daudzas krievu kņazistes un vēlējās to izdarīt arī ar Livoniju, realizēdams aktīvu Baltijas politiku. To pašu vēlējās arī skandināvi – Dānija un Zviedrija, kā arī dienvidus kaimiņvalstis Polija un Lietuva, kuras 1569. g. bija noslēgušas Ļubļinas ūniju un izveidojušas kopīgu valsti – muižniecības republiku Žečpospolitu.

Livonijas karš ilga 24 gadus, tajā Livonijas zemi daudzas reizes pārstaigāja svešu varu armijas, tāpat to savervētie algotņi, kas izlaupīja zemi, centās sagrābt varu un mantu. Jau 1560. g. bija beigusi eksistēt konfederācija. Bijušie lēņa vīri sagrāba zemi pilnīgā īpašumā un uzspieda zemniekiem savu varu. To pašu ordeņa valstī darīja ordeņa amatpersonas – komturi un fogti, kas pārņēma pārvaldītās komturijas un fogtijas, kā arī bijušie ordeņa lēņu vīri savās lēņu muižās. Zemē bieži mainījās virsvara – to saņēma gan krievi, gan dāņi, lietuvieši un zviedri, un katrs atbalstīja tos, kas pieslēdzās viņa varai, un padzina pretējās partijas. Pie tam muižnieku kārta vienmēr balstījās uz karaļa Sigismunda Augusta 1560. g. privilēģijām, jo tās nodrošināja viņiem bijušo lēņu objektu pārvēršanu par īpašumu kopā ar apsaimniekotājiem zemniekiem, un tiesības izmantot zemnieku bezmaksas darbaspēku. Šīs privilēģijas pārvērta bijušās lēņu muižas gandrīz vai par pilnīgu alodu – privātmuižu, un zemnieku zemi no dzimtslietojuma pārvērta par lietojumu.

Sigismunda Augusta privilēģijas iezīmēja revolucionāras pārmaiņas tālaika kārtu tiesiskajās attiecībās, ievadīja lēņu tiesību principu samazināšanu un romiešu tiesību principu pakāpenisku ieviešanu sadzīvē. Bet romiešu tiesības nepazina dzimtbūšanu, tās centās dzimtcilvēku pielīdzināt romiešu vergam, un līdz ar to likvidēt esošo praksi muižnieku un zemnieku savstarpējās attiecībās.

Livonijas kara rezultātā apvienotā Polijas – Lietuvas valsts Žečpospolita iekaroja Latgali, Vidzemi un Dienvidigauniju, nodibinot še Pārdaugavas hercogisti. Kurzeme un Zemgale kļuva par Lietuvas – Polijas lēņu hercogisti. Zviedri ieguva Ziemeļigauniju – bijušo Dānijas hercogisti. Dānija hercoga Magnusa personā ieguva Piltenes apgabalu, kas drīz kļuva par patstāvīgu vienību un nokļuva Polijas karaļa

pārvaldē. Krievija pagaidām palika tukšā, taču nedomāja ar to samierināties. Bet zaudētāji viscaur bija zemnieki, kuru tiesiskais un faktiskais stāvoklis pasliktinājās. Muižas, tāpat kā zemnieku mājas daudzviet bija izpostītas un nodedzinātas, daudzi iedzīvotāji apkauti vai aizvesti gūstā, baznīcas izlaupītas un piesvaidītas ar katoļu un ķeceru līķiem. Visu to bija jāatjauno un tas gūlās uz zemnieku pleciem.

Tilta zemes periods nebeidzās ar Livonijas karu. Tam sekoja poļu-zviedru karš (1600.-1629.g.), mazais ziemeļu karš (1654.-1661.-1667. g.), Ziemeļu karš (1700.-1721. g.). Tātad no šī perioda 163 gadiem puse jeb 87 gadi bija kara gadi.

Zemnieki dzīvoja savās sētās, un, lai nenomirtu badā, bija spiesti tās apsaimniekot, iebēgot mežos vai purvos tikai periodos, kad viņu sētām tuvojās armijas vai algotņu bari. Taču senā zemes izmantošanas kārtība bija sabrukusi, un to traucēja arī kari, kas nepārtraukti atsvieda zemniecību par 15; 20 vai 25 gadiem atpakaļ. Zemniecības stāvokli pasliktināja arī mazais leduslaikmets, stiprais sals un bargās ziemas, kas regulāri plosījās plašā apvidū, it sevišķi ap 1600. gadu, kā arī pirms ziemeļu kara 1698.-1700. g., kad zemnieki bija spiesti sala, kara postījumu un neražu dēļ ēst dažādu augu saknes, zāli un citas neēdamas vielas, kad lielo ceļu malas daudzviet bija pilnas ar līķiem un mācītāji savās draudzēs konstatēja arī kanibālisma gadījumus.

No visa tilta zemes perioda ievērības cienīgi ir tikai daži gadījumi. Pirmais ir Kurzemes un Zemgales hercogistes periods, kas ilga 235 gadus (1560,-1795.), un kura laikā sākotnēji hercogiste baudīja diezgan lielu patstāvību, bet pēdējos 100 gadus faktiski bija ļoti lielā Krievijas impērijas ietekmē. Hercogistes īpatnība bija daudzas hercoga kroņa un aloda muižas un lielie valsts meži, kas kopā veidoja ap trešo daļu no hercogistes zemes, padarīja hercogu par bagātu cilvēku un ļāva viņam justies neatkarīgam no muižniecības.

Kurzeme bija īpatnēja valsts – tās pirmais hercogs, pēdējais Livonijas ordeņa mestrs Gothards Ketlers „nopirka" savu hercogisti, piekāpdamies Kurzemes un Zemgales hercogistes muižniekiem, komturiem un fogtiem, stingri ievērodams Sigismunda Augusta privilēģijas un apstiprinādams muižniecības tiesības ar „Gotharda privilēģijām". Ar tām viņš nodeva visu varu, arī tiesas varu muižniekiem viņu muižas robežās, atbrīvoja muižniekus no visiem nodokļiem un akcīzēm par labu hercogistei un deva viņiem tiesības tecināt un tirgoties ar degvīnu. Kurzeme kļuva par Dieva izraudzīto zemi bruņniecībai, par „Kurzemīti-Dievzemīti" (vāc. Gottes Ländchen), patiesi būdama Dievzemīte bruņniecībai, purgatorijs citiem, bet elle zemniekiem. Un tomēr zemniecība to visu izturēja, jo viņiem bija uzvelts tikai viens slogs – savs muižnieks, un nebija nekas jāmaksā vai jāpilda valstij.

Kurzemes-Zemgales hercogistē visos garajos pastāvēšanas laikos bija viens izcils hercogs – Jēkabs, kura vārds kļuva pazīstams visā Eiropā. Viņš ieviesa kārtību savās muižās, stingri noteica zemnieka maksājumus un nodevas atkarībā no zemes novērtējuma arklos, bet zemnieki to visu varēja izturēt, jo palielinātie nodokļi nāca līdztekus ar kārtību un noteiktību. Hercoga Jēkaba dižums slēpjas tai apstāklī, ka viņš neiejaucās muižniecības lietās, bet atļāva tās izlemt viņiem pašiem, jo lielie īpašumi hercogam deva iespēju iztikt ar paša ienākumiem.

Hercogistes likteni izlēma Eiropas lielvaras – Krievija, Prūsija un Austrija, kas sadalīja savstarpēji Žečpospolitas republiku. Hercogiste palika bez suverēna, un tās pēdējais hercogs pārdeva savu kroni Krievijas impērijai, saņemdams par to 2 milj. rubļu, kā arī 69 tūkst. dālderu lielu mūža pensiju.

Citāds bija zviedru Vidzemes (Livonijas šaurākā nozīmē) liktenis. Zviedri ieguva Vidzemi poļu – zviedru kara laikā, un nepievienoja to Zviedrijai, bet lielo muižnieku un karaspēka virsniecības spiediena rezultātā atstāja kā Zviedrijas aizjūras provinci. Par iemeslu minēja to, ka privātkapitāls zemi apsaimnieko labāk kā valsts. Tā Zviedrijas lielmuižniecība ar kancleru A. Uksenšernu priekšgalā, kas Zviedrijā bija stingri savās tiesībās ierobežota, spēja saglabāt Vidzemē dzimtbūšanu, mazierobežotu rīcības brīvību un iespēju saņemt Vidzemē plašus zemes īpašumus, kurus bagātīgi tiem izdāvināja karaliene Kristīne un karalis Gustavs Ādolfs. Taču pilsoņi, garīdzniecība, sīkā muižniecība un zemniecība ar to nevēlējās samierināties, un panāca, ka karalis Kārlis XI 1682. g. pieņēma vēsturisku lēmumu – augstmaņiem izdāļāto muižu redukciju jeb atsavināšanu. Šo karaļa lēmumu attiecināja arī uz Zviedrijas aizjūras provincēm. Vidzemē to apvienoja ar pārņemamo muižu uzmērīšanu, platību un zemes sadalījuma noskaidrošanu, zemnieku tiesību un pienākumu izlīdzināšanu un stingru reglamentēšanu – ar lielo zviedru kadastru. Neiedziļinoties kadastra būtībā (par kuru ir daudzi Ed. Dunsdorfa, A. Švābes, A. Boruka u.c. publikācijas) tikai atzīmēsim, ka 1700. g. Vidzemes latviešu daļā privātās nereducētās muižas bija 25,0% no visām, reducētās kroņa muižas – 55,3%, žēlastības muižas (atstātas bijušajiem īpašniekiem uz 10 gadiem) – 7,1% un terciālās muižas (atstātas dzimtsnomā, atlaižot 1/3 nomas) – 12,6%.

Lielais zviedru kadastrs Vidzemē precizēja arkla definīciju, pieņemot par vienu arklu lielu tādu zemnieka saimniecību, kurā pēc tam, kad bija atskaitīts zemnieka sētai nepieciešamais uzturs, palika pāri 60 mucas (120 pūri) rudzu, kas, pieņemot rudzu cenu vienu valstsdālderi par mucu, deva 60 dālderu tīru ienākumu. Tāpat noteica, ka tīrumi iedalāmi 4 labuma šķirās ar zemes platību attiecību 6:5:4:3, atpūtināta meža zeme zemnieku saimniecībās vērtējama ar ½, bet noplicināta meža zeme ar ¼ no pastāvīgo tīrumu vērtības.

Zemnieku zemes novērtēšanu arklos pabeidza 1691. g. Bet tad nāca lielais 1695.-1698. g. sals, vispārējā neraža un bads, kad Livonijā uz ceļiem daudzviet bija nomirušo badacietēju līķi, ar kuriem mielojās meža zvēri un bez saimnieka palikušie suņi. Un tad sākās Lielais Ziemeļu karš, kas pārgrozīja zemes izmantošanu un zemniecības likteņus Vidzemē.

Trešā daļa – Baltija Krievijas impērijas sastāvā – aptver 4 nodaļas, kas parāda Latvijas un Igaunijas, jeb, kā toreiz apzīmēja, Baltijas guberņu iekļaušanu Krievijas valstī un zemniecības likteņus tajā.

Lielais Ziemeļu karš saslēdzās kopā ar Spānijas mantojuma karu Eiropas dienvidos, tā kā var teikt, ka karadarbībā piedalījās gandrīz visas Eiropas valstis un tautas. Ziemeļeiropā pret to laiku vareno lielvalsti Zviedriju izveidojās Krievijas, Žečpospolitas un Dānijas koalīciju, kurā Vidzeme tika apsolīta Žečpospolitas karalim un Saksijas kūrfirstam Augustam Stiprajam, kas centās atgūt kādreizējos Žečpospolitas īpašumus Livonijā. Krievijā troni bija mantojis cars Pēteris I (jeb Pēteris Lielais), kas realizēja aktīvu Baltijas politiku un gribēja iegūt pieeju pie Baltijas jūras. Stāvoklis Baltijas reģionā 17.-18. gs. mijā bija ļoti slikts – lielo karu, mazā leduslaikmeta sala un neražu, tāpat biežo badu un slimību gadu rezultātā Igaunija, Latvija un arī Lietuvas lielkunigaitija bija zaudējušas aptuveni pusi no iedzīvotājiem. Sevišķi nelabvēlīgi dabas apstākļi visā reģionā bija 1600. g., tāpat 1623.-1625. g., 1641.-42. g., kā arī Lielā Ziemeļu kara priekšvakarā 1695.-1697. g. Šai laikā badā un

sērgās apmira ap 1/4 vietējo iedzīvotāju, un Igaunija ar Livoniju (Vidzemi) sagaidīja Ziemeļu karu novārdzināta.

Ziemeļu karš pirmajā gadu desmitā norisinājās galvenokārt tieši Igaunijas, Latvijas, Lietuvas un Polijas teritorijā. Še gados jaunais Zviedrijas karalis sakāva savus pretiniekus krievus, lietuviešus, poļus un sakšus, izsiroja daudzas zemes, aizgāja uz Krieviju un pie Poltavas Ukrainas zemē 1709. g. cieta galīgo sakāvi un bija spiests bēgt uz Turciju. Karš vēl turpinājās ilglaicīgi, taču Vidzemes liktenis bija jau izlemts. Krievu karapulki, kuriem cars Pēteris I bija pievienojis iepriekš sakautos tatāru spēkus, ielauzās Vidzemē, apkaroja niecīgos zviedru garnizonus, un karadarbības gaitā briesmīgi izlaupīja un izpostīja visu provinci. Vienlaikus Krievijas cars Pēteris I zviedru Karēlijā, Ņevas upes grīvā uzcēla jaunu Krievijas galvaspilsētu – Pēterpili, jo viņš bija stingri nolēmis palikt pie Baltijas jūras.

Krievu karaspēks kopā ar tatāriem, gan lielākās, gan mazākās vienībās, pārstaigāja šo Augustam Stiprajam apsolīto zemi, dedzināja un laupīja kā muižas, tā zemnieku mājas, apkāva iedzīvotājus, bet jaunas sievietes un bērnus saņēma gūstā pārdošanai austrumu vergu tirgos. Visur rēgojās krāsmatas un nodedzināto ēku atliekas. Taču zemnieki bija spiesti zemi apstrādāt, jo citādi draudēja bada nāve. Kad krievu un tatāru vienības tuvojās, viņi sabēga purvos un mežos, kuros slēpa arī mantu, kad vienības aizgāja, viņi atgriezās sētās vai tur, kur tās reiz bija, lai koptu nelielos tīrumus un izaudzētu ko ēdamu. Stāvokli pasliktināja lielā mēra epidēmija, kas pārņēma visu zemi. Sevišķi nikni tā plosījās lībiešu apdzīvotajos novados Rīgas apriņķī un Ziemeļkurzemē, kur apmira veseli novadi. Tās bija lībiešu tautas beigas – mēra epidēmija paņēma to lielāko daļu, un pēc 1710. g. tie vairs nav vēsturē pieminēti kā tauta – atliekas ieplūda latviešos, sajaucās ar tiem, bet lībieši izzuda no vēstures.

Šai laikā Vidzemes un Igaunijas muižniecība nolēma pāriet uzvarētāju krievu pavalstniecībā. Viņa zināja, ka Vidzeme ir apsolīta Polijai, bet tā bija vāja, izpostīta un pa pusei izmirusi. Tad Vidzemes muižniecība sasauca zemes padomi (landtāgu), piedāvāja zemi, kura nebija Zviedrijas sastāvdaļa, bet tikai tās aizjūras province, nopirkšanai Krievijai un nodrošināja sev atsevišķu stāvokli – status provinciālis, kuru apstiprināja katrs nākamais Krievijas cars. Vidzeme kļuva par Krievijas guberņu ar speciālām tiesībām: Vidzemes muižniecība saglabāja Augsburgas konfesiju (luterāņu ticību), provinces autonomiju, ieguva par zemniekiem civilo un kriminālo varu un spriedumu izpildvaru; tā saņēma atpakaļ zviedru valdības reducētās muižas, un solījumu, ka muižas drīkst piederēt tikai vietējai, imatrikulētai muižniecībai. Tā ieguva arī tiesības uz savu pašpārvaldes orgānu – landtāgu. Muižnieki saglabāja arī zviedru kadastru un zemes iedalījumu arklos kā maksājamo valsts nodokļu pamatojumu. Bet zemnieku stāvoklis ļoti pasliktinājās, tie tika pielīdzināti Iekškrievijas guberņu zemniekiem, kas bija daudz beztiesīgāki nekā Vidzemes zemnieki zviedru laikos.

Vidzeme no kara atkopās tikai pamazām – vēl 1744. g. tajā bija tikai 85% no pirmskara iedzīvotājiem. Uz šo zemnieku pleciem gūlās viss smagais pašu zemnieku zemes un muižu atjaunošanas darbs. Viņu klaušas ļoti pieauga. Zemnieku stāvokli pasliktināja arī daudzu muižnieku vēlme zemes attiecībās ieviest romiešu tiesību principus, jo Romas valstī nepazina lēņu tiesību jēdzienus, bet tikai vergturu un vergu attiecības; tas stipri pasliktināja zemnieku tiesisko stāvokli.

Zemnieku stāvoklis Iekškrievijā 18. gs. vidū un beigās bija kļuvis ļoti smags, un izpaudās lielajos zemnieku dumpjos (St. Razina, Pugačova u.c. dumpji). Vidzemē šai laikā radās arī pirmie apgaismības ideju pieņēmušo muižnieku mēģinājumi uzlabot

savu zemnieku stāvokli, izdodot privātus zemes likumus – K.Šulca „Zemnieku tiesa", E. fon Meka, grāfa Īgelštrēma u.c. zemnieku likumi. Baltijas guberņās tos atbalstīja arī ķeizariene Katrīna II, un praktiski tie izpaudās landrāta Fr.Sīversa darbībā. Apgaismības vēsmu izplatību Latvijā veicināja arī Vecā Stendera un citu liberālo vācu mācītāju un citu apgaismības ideju darbinieki, kā G. Merķeļa raksti. Landrāta Fr. Sīversa vadībā bija izstrādāts jauns zemes kadastra likumprojekts, kuru Krievijas ķeizars apstiprināja 1804. g. Ar to Fr. Sīvers panāca stingri reglamentētus zemnieku pienākumus un tā centās panākt viņu saimnieciskā stāvokļa uzlabošanos. Likums noteica, ka turpmāk zemnieks vairs netiek uzlūkots par lietu, bet gan par personu. Izmainīja arī zemes kadastrālās vērtēšanas noteikumus, kuri bija obligāti jāievēro visiem muižniekiem.

Taču vislielākās izmaiņas agrārajā likumdošanā un muižnieku – zemnieku attiecībās ienesa dzimtbūšanas atcelšana Igaunijā 1816. g., Kurzemē 1817. g. un Vidzemē 1819. g.

Zemnieku brīvlaišanas likumi noteica, ka turpmāk visi zemnieki veido brīvu ļaužu kārtu, tos nevar ne pirkt, ne dāvināt, ne lienēt, un sodīt var tikai tiesa. Taču visa zeme, arī līdzšinējā „zemnieku zeme", pāriet muižnieku rīcībā, kuri iegūst uz to pilnas īpašuma tiesības. Muižnieku un zemnieku attiecības turpmāk kārtojamas brīvu līgumu ceļā.

Dzimtbūšanas atcelšanai sekoja brīvo līgumu periods, kam tauta devusi nosaukumu – klaušu periods. Dzīve parādīja, ka praktiski nekādi brīvi līgumi nebija, ka muižniekiem bija atdota visa lauku zeme, tam privāttiesiskajās attiecībās vairs nebija jāievēro nekādi ierobežojumi (kurus noteica zemes kadastrs), un viņš varēja prasīt no zemniekiem tādu nomu (naudā vai graudā), kādu vēlējās. Sekas bija masveida zemnieku zemes sagrābšana un pievienošana muižai, zemnieku materiālā stāvokļa pasliktināšanās un izputēšana. Ļoti plaši izplatījās arī degvīna tecināšana un zemnieku alkoholisms kā sekas viņa nespējai saredzēt gaišāku nākotni. Bet arī muižas nevarēja pastāvēt, ja zemnieki, kas apstrādāja to tīrumus, bija nabadzīgi un beztiesīgi. Bija jāmeklē cita izeja.

Izeju mēģināja atrast pārejā no klaušu darba uz naudas nomu, kas plaši izplatījās Baltijā 19. gs. otrajā pusē, taču nespēja izglābt zemniekus, un arī muižu saimniecības nespēja attīstīties. Baltijas guberņās – Igaunijā, Vidzemē un Kurzemē izšķīrās par māju pārdošanu zemniekiem par dzimtu. Krievijas ķeizars Aleksandrs II tam piekrita, un laikā no 1860. līdz 1905. gadam lielāko daļu bijušo zemnieku zemes kopā ar ēkām pārdeva zemniekiem.

Līdz ar to bija piepildījies zemnieka sensenais sapnis iegūt īpašumā savu zemi. Muižnieki atzina zemnieku tiesības izpirkt īpašumā gadsimtiem pastāvējušo „zemnieku zemi". Zemes izpirkšanu atbalstīja valsts, un tā notika ar Agrārbankas starpniecību, kurai zemnieki maksāja par saņemto māju, bet muižnieki saņēma visu atlīdzību pie līguma noslēgšanas. Līdz ar to muižām radās brīvi līdzekļi, kurus tās varēja ieguldīt lauksaimniecībā un arī citur.

Latgale šai laikā bija iekļauta Vitebskas guberņā, un tur zemes reforma notika tikai 1861. g. pēc Krievijas impērijas vispārējiem likumiem. Atšķirībā no Vidzemes un Kurzemes še neveidoja lielas, dzīvesspējīgas zemnieku saimniecības, bet zemi pārdeva visai sādžas kopienai (obščinai) kopīgi, pie tam sadalot „uz galvām", tā kā Latgalē zemnieku zemes veidojās ar ierobežotu, nelielu platību, kas bija mazāka nekā

Baltijas guberņās. Tikai 1905. g., sakarā ar revolūciju Krievijā, sākas t.s. Stolipina reforma – sādžu sadalīšana viensētās.

Lauksaimniecību Baltijas guberņās stipri ietekmēja 19. gs. notiekošā tautas atmodas kustība, kā arī sociālisma ideju uzplaukums un K. Marksa darbība Vācijā un Anglijā. Viņa idejas izplatījās arī Krievijas ķeizarvalstī. Tautas atmoda un sociālistiskā „jaunā strāva" radīja tautā lielu pacēlumu, saslēdzās ar zinātnes un tehnikas sasniegumu ieviešanu muižu, un pēc tam arī zemnieku saimniecībās, ar jaunu mašīnu rašanos un mašīnbūves attīstību Baltijā (sevišķi Rīgā). Uzplauka arī lauksaimniecības zinātne un notika lauksaimniecības specializēšanās, it sevišķi pēc tam, kad muižām pēc zemnieku zemes pārdošanas radās brīvi līdzekļi. Baltijā notika arī pāreja no gadsimtiem valdošās 3-lauku sistēmas uz augmaiņas sistēmu. Tas atspoguļojās arī jaunajā zemes kadastra likumā Vidzemē 1901. g., kurā ieviesa jaunu terminoloģiju – nekustamā īpašuma vērtēšana, iekļāva saimniecību mežus un noteica zemes lietošanas veidus un to ienesīgumu. Šis kadastrs tika izmantots arī Latvijā 20.-30. gados.

Lauksaimniecības attīstību pārtrauca saspīlētais sociālais stāvoklis Krievijā un 1905. g. revolūcija. Muižnieki baidījās ieguldīt kapitālus lauksaimniecībā, jo gaisā virmoja sociālās idejas un zemes nacionalizācijas draudi. Stāvoklis Krievijas impērijā bija saspringts.

IV daļa – Latvijas Republika un vētrainais 20. gadsimts

Pirmais pasaules karš sākās 1914. g. un līdz ar to arī tās milzīgās pārvērtības, kas norisinājās pasaules agrārajā politikā. Karš pats par sevi nesa Latvijai daudz posta un nelaimes, un reizē lika iemirdzēties tās vārdam visā pasaulē. Jau 1915. g. sākās vācu uzbrukums, kam sekoja daļējā teritorijas okupācija līdz Rīgai un Daugavas upei. Sākās bēgļu gaitas, kurās iekļāvās 500-600 tūkst. cilvēku, kas bēga no vācu ķeizararmijas un pārpludināja daudzus Krievijas novadus. Sākumā bēgļi pameta Kurzemi, vēlāk arī Vidzemi, un bēgļu gaitās devās lielākā zemniecības daļa. Kurzeme pirmā palika pa pusei tukša no zemniekiem, un vācu baroni rosīgi realizēja Kurzemes pārvācošanas plānus. Velti Latviešu laikraksti aicināja nepamest dzimto zemi – naids, kas pret vāciem bija krājies gadsimtiem, izlauzās uz āru.

1915.-1916. g. sākās latviešu strēlnieku bataljonu dibināšana, jo Krievijas valdība bija tam piekritusi. Strēlnieki izrādīja milzīgu drosmi un pašuzupurēšanos, un padarīja latviešu vārdu pazīstamu pasaulē. Un lai gan kara beigās strēlnieki nokļuva maldu ceļos, kļuva par komunisma cēlāju galveno bruņoto spēku, no viņu vārda drebēja Krievzeme.

Bēgļu tūkstoši un latviešu strēlnieki panāca, ka pirmo reizi izvirzījās prasība par vienotu Latviju, kas apvienotu Vidzemi, Kurzemi un Latgali – sākumā zem lozunga „brīva Latvija brīvajā Krievijā", bet, pēc boļševiku uzvaras oktobra revolūcijā Krievijā, kā cīņa par vienotu Latvijas valsti.

Pirmajā pasaules karā sabruka varenās krievu un vācu impērijas un pasaulē izvirzījās **tautu pašnoteikšanās princips**. Uz lielvalstu drupām radās neatkarīgās Somijas, Igaunijas, Latvijas, Lietuvas, Čehoslovākijas, Ungārijas un Dienvidslāvijas valstis – koridors starp austrumiem (kur veidojās komunistiskais bloks) un rietumu demokrātiju.

Latvijas Republika nodibinājās 1918. g., izkaroja neatkarību sīvās brīvības cīņās un sabruka 1940. gadā. Tās brīvības cīņas vadīja Kārlis Ulmanis, Jānis Čakste, Zigfrīds Meierovics un daudzi citi. Lai arī būdama nabadzīga, ar sagrautu ekonomiku,

atrauta no bijušā plašā Krievijas tirgus, pārcietusi milzīgus cilvēku zaudējumus un ar ļoti lielu sieviešu skaita pārsvaru pār vīriešiem, tā tomēr ātri izveidoja savu saimniecību. Tika realizēta agrārā reforma, likvidējot muižu saimniecības un radot no jauna vairāk par 54 tūkst. jaunsaimniecību, dodot piegriezumus 50,5 tūkst. sīksaimniecībām un apmierinot daudzas sabiedriskās vajadzības. Līdz ar agrāro reformu stipri atrisinājās bezzemnieku un kalpu stāvoklis Latvijā.

Tad, 1929. g., nāca lielā Pasaules ekonomiskā krīze ar milzīgu bezdarbu, cenu un ekonomikas sagrāvi. Pasaule vairs neticēja liberālismam, kas bija nesis lielu postu, un dzima autoritārais režīms – Vācijā, Itālijā, Lietuvā, Igaunijā, Latvijā, Rumānijā u.c. Par Latvijas organiskās plānveida saimniekošanas vadītāju kļuva brīvības cīņu vadītājs Kārlis Ulmanis. Viņam izdevās realizēt daudzus tiesiskus un saimniekošanas pasākumus, kuru rezultātā Latvija kļuva par augsti attīstītu valsti.

Taču gaisā jau virmoja Otrā pasaules kara tuvošanās. 1939. g. Vācija un PSRS parakstīja PSRS-Vācijas draudzības paktu (kas pazīstams kā Rībentropa-Molotova pakts), kuram bija pievienota slepenā vienošanās par iespaidu sfērām Austrumeiropā. Balstoties uz šo paktu un vienošanos, PSRS 1940. g. okupēja Latviju, ieveda še savu karaspēku, izsludināja jaunas vēlēšanas un jaunā A. Kirhenšteina valdība lūdza uzņemt Latviju PSR Savienībā. K.Ulmani aizveda trimdā, un no tā laika viņa vārds kļuva par neatkarīgās Latvijas simbolu. Bija beidzies pirmais Latvijas neatkarības posms.

Otrais pasaules karš Latvijai atnesa vilšanos un ļoti lielus dzīvā spēka zaudējumus. 1941. g. Vācija ļoti ātri virzījās uz priekšu, ieņēma visu Baltijas valstu teritoriju, Baltkrieviju, daļu Krievijas un Ukrainas. Pretēji latviešu tautas cerībām bijusī Latvijas Republika netika atjaunota, bet tai vietā Vācija izveidoja Austrumu apgabalu (Ostland), kurā ietilpa Latvija, Igaunija, Lietuva un daļa Baltkrievijas. Ostlandes ietvaros izveidoja „Latvijas ģenerālapgabalu", kurā bija arī vietējā pašpārvalde. Ostlandē palika spēkā visi bijušie PSRS likumi, arī likums par zemes nacionalizāciju un piederību valstij. Tikai pēc vācu sakāves pie Staļingradas 1942./1943. g. stāvoklis sāka mainīties – izlases kārtībā vācu Ostlandē sāka atdot zemi bijušiem īpašniekiem.

Latviešu tautas vairums Otrā pasaules kara laikā nostājas Vācijas pusē, uzskatot to kā atbrīvotāju no PSRS terora. Ar 1943. g. plaši izvērsās Latviešu SS – divīziju veidošana vadoties no mazākā ļaunuma principa – jo par lielāko ļaunumu uzlūkoja nepārtraukti ar 1943. g. uzbrūkošo PSRS karaspēku un valsts varu. Taču Vācija karu jau praktiski bija zaudējusi, tai trūka dzīvā spēka, bruņojuma un tehnikas. Vācijai ļoti kaitēja arī Hitlera valdības piekoptā antisemītu politika, ebreju holokausts, kuru vācu valdība plaši izvērta arī Latvijas zemē, atsūtot še daudzus ebrejus no Vācijas un citiem apgabaliem un fiziski iznīcinot tos Latvijā. Latvijas zeme nokļuva neatrisināmas dilemmas priekšā – no vienas puses ticība Antantes rietuma valstīm (Lielbritānijai, ASV), no otras puses – bailes par tautas eksistenci PSRS sastāvā. Tāpēc arī še notika plaša latviešu pilsonības emigrācija uz rietumiem, prom no uzbrūkošā PSRS karaspēka, kā arī plaša iesaistīšanās Latviešu leģionā.

Šai laikā notika arī rietumu Antantes vadošo valstu – ASV, Lielbritānijas un PSRS vadītāju Jaltas konference, kurā rietumu valstis piekrita Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un Polijas atstāšanai PSRS ietekmes zonā. Otrais pasaules karš beidzās 1945. g. 8. maijā. Latvija karā bija zaudējusi ap 1/3 iedzīvotāju – gandrīz visus vācus un ebrejus, kā arī ap 200 tūkstošus latviešu bēgļus, kas aizbrauca uz rietumiem, bēgot no

uzbrūkošās Sarkanās armijas. Latvija zaudēja arī karā kritušos partizānus un Baltijas korpusa karavīrus, kā arī pēckara izsūtītos uz PSRS nometnēm.

Padomju zemes reforma 1944.-1947. g. Jau tūlīt pēc PSRS bruņoto spēku ienākšanas Latvijas austrumdaļā, nenogaidot kara beigas, Latvijas PSR Augstākās Padomes prezidijs izdeva dekrētu par grozījumiem un papildinājumiem 1940. g. likumā par zemi, un atdeva to 1940. g. zemes ieguvējiem, kā arī citām personām, kas to vēlējās. Zemi atņēma arī visiem, kas bija sadarbojušies ar vācu pārvaldi, un VZF ieskaitīja arī no PSRS varas aizbēgušo personu zemi. Zemes reforma ilga līdz 1947. g., un tās gaitā radīja 50,3 tūkst. jaunsaimniecības, piegriezumus saņēma 22,3 tūkst. sīksaimniecību, lielas platības izdalīja Mašīnu-traktoru stacijām, palīgsaimniecībām, kā arī zemes pieprasītāju trūkuma dēļ atstāja nesadalītas valsts zemes fondā. Taču īstais padomju mērķis bija nevis individuālo zemnieku saimniecību veidošana, bet gan kolektivizācija – padomju lielsaimniecību, kolhozu un sovhozu (valsts saimniecību) radīšana. To veica jau drīz, 1949.-1950. g. Tā kā zemnieki brīvprātīgi nevēlējās iestāties kolektīvajās saimniecībās (kolhozos), to veica piespiedu kārtā, zemnieku iebaidīšanai vispirms 1949. g. 25. martā izdarot masu izsūtīšanas uz PSRS ziemeļu un austrumu reģioniem, tur esošām nometnēm. Piespiedu kolektivizāciju veica ļoti ātri.

Lauksaimniecība padomju laikā.

Lauksaimniecības politika padomju laikā nebija viendabīga, un autors to ir iedalījis vairākos periodos.

1. Vēlā staļinisma periodā, kad valsts politikas principiālos jautājumus izlēma Padomju Savienības komunistiskās partijas ģenerālsekretārs J.Staļins un viņa vadītais politbirojs, bija neierobežota partijas un tās vadībā esošās drošības komitejas diktatūra. Šai periodā komunistiskās partijas biedri vairumā bija mazizglītoti, dogmatiski turējās pie K. Marksa izvirzītiem principiem, pati mācība bija vairāk politiska nekā ekonomiska. Lauksaimniecības ražošana šai periodā tika gandrīz pilnīgi sagrauta, ražas un lopu produktivitāte nokritās ļoti zema un saimniecība balstījās uz piespiedu valsts sagādēm, kuru cenas lielākoties nesedza pašizmaksu. Kolhoziem nedrīkstēja būt ražošanas līdzekļi, to zemi apsaimniekoja galvenokārt izveidotās mašīnu-traktoru stacijas (MTS).

2. Atkusnis – pārmaiņu un meklējumu laiks 1953.-1964. g. Tas iestājās pēc diktatora Staļina nāves un raksturīgs ar meklējumiem, kā uzlabot esošo pārtikas un apgādes stāvokli. Par KP CK pirmo (vēlāk ģenerālsekretāru) kļuva Ņ.Hruščovs, kura laikā ļoti aktīvi kļuva meklējumi, kā uzlabot vadošās sociālisma zemes – PSR Savienības neapmierinošo ekonomisko stāvokli, sevišķi pārtikas problēmu. Hruščovs parādīja Staļina diktatoriskās rīcības sekas, viņa noziedzīgo rīcību, nosaukdams to par „Staļina personības kultu". Viņš pieļāva partijas biedru lielāku brīvdomību, lai palielinātu pārtikas krājumus aicināja apgūt līdz šim neapgūtās zemes Kazahijā un citur, palielināt kukurūzas sējplatības; atļāva kolhoziem iegādāties savu tehniku un traktorus, likvidēja MTS. Hruščova laikā pieļāva arī brīvāku darbību zinātnē, veicināja tās tuvināšanu praksei, selekcijas un izmēģinājumu saimniecību tīkla izveidošanu. Ļoti nozīmīga bija savas lauksaimniecības mašīnu, traktoru un minerālmēslu rūpniecības pilnveidošana. Viņa laikā arī sāka pāreju no obligātām valsts lauksaimniecības produktu sagādēm uz valsts iepirkumu, kur cenas jau segtu produkcijas pašizmaksu. Taču visus šos pasākumus traucēja partijas biedru zemais izglītības līmenis.

3. Jaunā agrārā politika 1965.-1987. g. tika realizēta līdz ar Ņ. Hruščova nomaiņu partijas ģenerālsekretāra postenī ar L. Brežņevu. Līdz ar to Padomju

Savienības Komunistiskā partija (PS KP) sāka strauju lauksaimniecības atbalsta un tās materiālās bāzes izveidošanu, kas tomēr 70. g. otrajā pusē kļuva birokrātiska un ieguva stagnācijas perioda apzīmējumu. L. Brežņeva laikā sākās vecās paaudzes komunistu nomaiņa ar jaunu, daudz izglītotāku un zinošāku paaudzi. Padomju Savienība šai laikā bija apguvusi atomieročus, kosmosu un kļuvusi par otro militārā ziņā varenāko valsti, taču ekonomiski bija salīdzinoši maza. Tas piespieda PSRS vairāk pievērsties matemātikai, bioloģijai, skaitļošanas tehnikai un apgūt jaunākās zinātnes atziņas, veicinot zinātnisko atziņu pārņemšanu no rietumiem un zinātnes veicināšanu savā zemē, atsakoties no savu laiku pārdzīvojušām komunisma normām. Jaunas paaudzes ienākšana ražošanā veicināja strauju zemes meliorācijas, lauksaimniecības traktoru un mašīnu, kā arī minerālmēslu un pesticīdu fabriku projektēšanu un celtniecību. Kapitālieguldījumi PSRS lauksaimniecības sfērā pieauga, tāpat arī bruto produkcija. Sevišķi plaši tas notika Baltijas Republikās. Meliorēto zemju platības Latvijas PSR pieauga ļoti strauji un daudz, pie kam 1989. g. jau bija meliorēti 64,1% no visām lauksaimniecībā izmantojamām zemēm. Līdzīgi auga arī traktoru, kombainu un lauksaimniecības mašīnu skaits, tāpat arī piegādāto un augsnē iestrādāto minerālmēslu daudzumi. Ļoti plaši izvēršas arī lauksaimniecības uzņēmumu nostiprināšana, sīko kolhozu apvienošana, kā arī lielfermu un lopu kompleksu plānošana un celtniecība. Vienlaikus Latvijas PSR ievērojami paaugstinājās un tika noregulēta lauksaimniecības produktu valsts iepirkumu cenu sistēma, ieviešot par lauksaimniecības ražojumiem lielas valsts cenu atbalsta summas un padarot ražošanu visās galvenajās nozarēs rentablu. Līdz ar to stipri cēlās visu lauksaimniecības produktu ražība un kopējie saražotie daudzumi, sasniedzot maksimumu 1986.-1989. g.

Ļoti lieli sasniegumi bija arī zemes īpašību izpētē, vērtēšanā un kadastrā. Jau 50. g. beigās Latvijā izstrādāja zemes vērtēšanas pamatprincipus, kurus apstiprināja valdība. Zemes vērtēšanu veica pa rajoniem, balstoties uz jaunākajām, aerofotogrāfijas (un daļēji arī kosmiskās uzmērīšanas) ceļā iegūtām kolhozu un padomju saimniecību kartēm mērogā 1:10000; pavisam republikā izpildīja zemes vērtēšanas darbus trijās kārtās: 1959.-1968. g., otro kārtu 1971.-1978. g. un trešo kārtu ar 1981. g. (to nepabeidza lielo 1990. g. pārmaiņu dēļ). Republikas kolhoziem un padomju saimniecībām izgatavoja zemes vērtēšanas un augsnes kartes un lietas, parādot grafiski, kā arī aprakstot katru izdalīto zemes vērtēšanas kontūru, tās robežas un īpašības. Datus pa rajoniem apkopoja, uzrādot kolhozu un padomju saimniecību vidējos tīrumu un lauksaimniecībā izmantojamo zemju novērtējumus, kā arī citus rādītājus. To plaši izmantoja kolhozu un padomju saimniecību ražošanas rādītāju sagatavošanā un rezultātu analīzē.

Tomēr sociālistiskās saimniecības (tai skaitā arī lauksaimniecības) attīstību stipri kavēja komunistiskās partijas birokrātisms, strādājošo personīgās iniciatīvas trūkums un to materiālā mazieinteresētība darba rezultātā.

Aplūkojot lauksaimniecības attīstību padomju laikā, pievienots arī klimata izmaiņu apskats, kas sākās pasaulē jau ar Otro pasaules karu un turpinās arī mūsdienās. Šīs izmaiņas stipri ietekmē ļoti straujais zemi apdzīvojošo cilvēku skaita pieaugums, kā arī apstāklis, ka zemes apdzīvotāji ļoti daudz patērē fosilo kurināmo – akmeņogles, brūnogles, kūdru, un ar 20. gs. arī naftu un dabas gāzi. Rezultātā aug ogļskābās gāzes (CO_2) un citu izmešu daudzumi atmosfērā, palielinoties no apmēram 0,02% līdz 0,035% (un pat 0,04%) un radot uz zemi t.s. „siltumnīcas efektu", kas sevišķi izplatās ziemeļu puslodē. Līdz ar to līdzās dabas faktoriem klimatu stipri

ietekmē arī cilvēka faktors, un rodas jautājums – kas sagaida mūsu lauksaimniecību nākotnē: vai uzvarēs dabas faktori, kas rāda, ka temperatūra uz zemes, lai arī nevienmērīgi, tomēr krītas, un tālākā nākotnē var tuvoties jauns ledus laikmets. Jeb uzvarēs cilvēka darbība, kas radīs arvien lielāku izmešu daudzumu dabā, ogļskābās gāzes (jeb tā ekvivalenta) pieaugumu un līdz ar to klimata pasiltināšanos. Jeb varbūt vidējais būs trešais, kompromisa variants, kad iedarbosies dabas un cilvēka darbības faktori, un tālākā nākotnē tomēr gaidāma temperatūras krišanās.

Dziesmotā revolūcija un agrārpolitika atjaunotajā Latvijā.

Piektā daļa – Dziesmotā revolūcija un agrārpolitika atjaunotajā Latvijā. Tā ietver 28.-31. nodaļas, un sākas ar Padomju varas sabrukumu un dziesmotās revolūcijas raksturojumu Latvijā. Padomju varas un komunistiskās partijas sabrukums sākās līdz ar M. Gorbočova ievēlēšanu par PS KP ģenerālsekretāru 1985. g. martā, kam sekoja PS KP CK aprīļa plēnums par padomju sabiedrības sociālās un ekonomiskās attīstības paātrināšanu. M. Gorbočovs izvirzīja priekšlikumu sākt PSR Savienības pārkārtošanu ar revolūciju „no augšas", un jau 1987. g. deklarēja principu „Pārbūve – atklātība – iniciatīva". Valsts atjaunināšanas programmā viņš ietvēra lielāku atklātību visās partijas un valsts darbības sfērās, lielāku personīgo iniciatīvu un ekonomiskās dzīves pārkārtošanu, uzņemot tajā tirgus saimniecības elementus. Jaunā ideoloģija atrada dziļu atbalsi padomju sabiedrībā, jo veicināja atteikšanos no vecajiem stereotipiem, bezierunu pakļaušanās augstāk stāvošajām partijas organizācijām. Sākās vispārēja vērtību pārvērtēšana. Tomēr netrūka arī daudzi, sevišķi gados vecāki partijas biedri, kas asi vērsās pret pārbūvi. Neaplūkojot sīkāk šo procesu, atzīmēsim, ka daudzās savienotajās republikās sākās tautas frontes dibināšana un Staļina laikā noslēgto starptautisko līgumu pārvērtēšana. No Padomju Savienības raisījās vaļā arī citas komunistiskās valstis, kas bija apvienotas ar Varšavas paktu. Visspilgtāk pārbūve izpaudās Baltijas republikās un Polijā, kur vēl padomju laikā stihiski veidojās prasība pēc plašām tiesiskām reformām. Pirmā vietā izvirzījās zemniecība, kas prasīja individuālā zemnieka darba atzīšanu.

Latvijā zemniecības vadību uzņēmās Latvijas PSR Valsts agrorūpnieciskās komitejas priekšsēdētājs V. E. Bresis, pēc kura iniciatīvas jau 1988. g. pieņēma lēmumu, ka darbs zemnieku saimniecībā ir sabiedriski derīga darba forma. Ar to bija lauzts kolhozu un valsts saimniecību monopols uz zemes lietošanu. Atsaucība V.E. Breša aicinājumam dibināt individuālās zemnieku saimniecības bija ļoti liela, un drīz vien valdības lēmumam sekoja likums par zemnieku saimniecībām. Taču jautājums bija jātver plašāk, jāsaista ar vispārējo problēmu par 1940. g. notikumiem – par Latvijas Republikas likteni 1939.-1940. g., Latvijas okupāciju, iestāšanos PSR Savienībā un zemes, kā arī cita veida kapitālu nacionalizāciju. Šādā veidā jautājumus izskatīja Latvijas PSR AP, pasludinot Latvijas daļējo suverenitāti 1990. g. 4. maijā, un pilnīgu neatkarību 1991. g. 21. augustā.

Viens no pirmajiem likumiem, ko pieņēma Latvijas Augstākā Padome, bija likums par zemes reformu lauku apvidos. Zemes reformas likums atzina 1940. g. zemes nacionalizāciju par nelikumīgu, un to, ka bijušie zemes īpašnieki vai viņu mantinieki, kam zeme bija piederējusi īpašumā 1940. g., var iesniegt pieteikumus tās atpakaļsaņemšanai. Ievērojot to, ka kopš 1940. g. bija pagājuši 50 gadi, pieteikumus varēja iesniegt arī tie zemes lietotāji, kam zeme bija likumīgi piešķirta šai laikā

apbūvei, ja viņi bija uz tās uzcēluši dzīvojamās vai saimniecības ēkas; tikai šiem lietotājiem par zemes iegūšanu īpašumā bija jāsamaksā.

Atsaucība zemes reformai bija ļoti liela. Neapskatot še tās tehniskos jautājumus, jāatzīmē, ka pēc Valsts zemes dienesta datiem 1999. g. (ko parādīja bilancē uz 2000. g. 01.01.) bija izveidotas 101 167 zemnieku saimniecības un 147 048 piemāju saimniecības; reizē ar zemes piešķiršanu zemnieku un piemāju saimniecībām likvidēja kolhozu un padomju saimniecību sistēmu. Pavisam lauksaimniecības rīcībā līdz 2000. g. 01.01. bija nodoti 4047,9 tūkst. ha, t.sk., arī lielas mežu platības, kuras 1940. g. bija piederējušas privātām personām.

Vienlaikus ar agrāro reformu notika arī kolhozu un valsts saimniecību mantas privatizācija, tāpat arī lauksaimniecības produktu pārstrādes uzņēmumu (pienotavu, lopkautuvju, putnu un cūku fabriku, alusdarītavu, tāpat arī agroķīmijas rajona nodaļu, lauksaimniecības mašīnbūves un remonta darbnīcu u.c.) nodošana privātpersonām. Privatizācija ne vienmēr noritēja pārdomāti un gludi. Reizē ar šiem pasākumiem veica arī zemes un sabiedrisko ēku kadastrēšanu. Līdztekus zemes kvalitātes novērtējumam izstrādāja metodiku un aprēķināja arī zemes kadastrālo novērtējumu naudas izteiksmē, pie kam ar zemes kadastrālo novērtējumu saprata ne tikai lauksaimniecībā izmantojamās, bet visas zemes kvalitātes novērtējumu, pareizinātu ar saimniecības ģeografiskā novietojuma, kā arī saimniecības kompaktuma un starpgabalainības koeficientu. Vienlaikus realizēja arī tiesisko attiecību reformu, atceļot bijušos padomju laika likumus un veidojot to vietā jaunus.

Pāreja no centralizēti plānotās un vadītās saimniekošanas sistēmas uz decentralizēto tirgus ekonomikas sistēmu bija ļoti sarežģīta, it sevišķi tā iemesla dēļ, ka valdošās aprindas atbalstīja pilnīgu tirgus liberalizāciju, valdības absolūtu neiejaukšanos saimnieciskajā dzīvē un ierēdniecības bezatbildību par ekonomiskās dzīves procesiem. To izmantoja privātā kapitāla īpašnieki, it sevišķi anonīmais starptautiskais kapitāls, kas kā vienīgo saimnieciskās darbības mērķi sludināja maksimālās peļņas ieguvi un jebkādas valsts kontroles likvidēšanu par iegūtās peļņas izlietošanu. Notika arī plaša patērētāju sabiedrības propaganda un slavināšana, ražošanas sfēras nozīmes noliegšana un „tilta zemes" koncepcijas sludināšana, cerot nopelnīt galvenokārt ar Krievijas naftas un gāzes, Baltkrievijas kālijsāļu u.c. preču transportu uz Ventspils un Rīgas ostām.

Minēto iemeslu dēļ Latvijas Republikas suverenitātes 10 gados (līdz 1999. g. ieskaitot) ļoti samazinājās iekšzemes kopprodukts (IPK). 1990. g., kad Latvija deklarēja savas suverenitātes atjaunošanu, IPK, izteikts 1995. g. vidējās cenās, bija 4736,6 milj. Ls., un tad izdarīto ekonomisko un tiesisko pārkārtojumu rezultātā ļoti stipri samazinājās, 1993. g. bija vairs tikai 2353,2 milj. Ls jeb 49,7% no 1990. g. līmeņa. Tad nāca lielā banku krīze, kad IPK divus gadus praktiski stāvēja uz vietas. Diemžēl, arī gadsimta beigās, 1999. g. tas 1995. g. cenās bija tikai 2768,6 milj. Ls jeb 58,5% no 1990. g. līmeņa. Daži vadošie ekonomisti to izskaidroja ar būtiskajām pārmaiņām Latvijas saimniekošanas sistēmā, ar savas valūtas ieviešanas nepieciešamību un tirgus pārkārtošanu no austrumiem uz rietumu pasauli. Turpretī citi lielo ražošanas pagrimumu izskaidroja ar vadošo aprindu pārspīlēto brīvtirdzniecības un liberālisma politiku, kad valdība, deklarējot pilnīgu valsts neiejaukšanos politiku ekonomiskajā sfērā praktiski deva iespēja ārzemju anonīmajam kapitālam pārņemt Latvijas iekšējo tirgu, sagraut vietējo ražošanu un pārpludināt Latviju ar ievestām no rietumiem precēm. Visvairāk cieta lauksaimniecība. Sējumu platības samazinājās

gandrīz divkārtīgi, it sevišķi attiecībā uz kukurūzu zaļmasai, zaļbarības kultūrām, lopbarības saknēm; dažas nozares, kā linkopība, puķkopība, dārzkopība, iekšējo ūdeņu zivkopība, samazinājās ļoti stipri, jo lata augstā kursa dēļ nespēja izturēt ārzemju preču konkurenci. Ļoti stipri samazinājās lopkopības produktu ražošana. Produktivitātes pieaugums, kas iestājās ar apm. 1994.-1995. g., nespēja segt ražošanas kritumu, ko izsauca mājdzīvnieku skaita samazināšanās. Latvija no lauksaimniecības produktu eksportiera kļuva par to importētājvalsti. Milzīgi augstais lata kurss attiecībā pret citām nacionālajām valūtām kļuva par vienu no svarīgākajiem iemesliem, kas izsauca pašmāju ražošanas krišanos un bezdarbu.

Lauksaimniecības ražošanas krišanos nespēja apturēt arī lielie panākumi, kas Latvijā bija sasniegti zemes kadastra un zemes vērtēšanas sistēmas izstrādē atbilstoši jaunajiem apstākļiem, un ieviešanā Latvijā. Latvijā uz esošās zemes vērtēšanas un kadastra bāzes ar Valsts zemes dienesta pūlēm izveidoja jaunu, vairāk uz tirgu orientētu zemes vērtēšanas un kadastra sistēmu, ko ieviesa valstī. Par šīs sistēmas pamatu pieņēma nekustamo īpašumu. No padomju iekārtas Latvijas Republika bija saņēmusi ģeodēzisko un kartogrāfisko sistēmu, kuras pielietošanu padomju laikos traucēja valstī valdošā lielā slepenība. Sabrūkot PSRS, Latvija kartogrāfijas jautājumos pārorientējās uz rietumiem, galvenokārt Zviedriju, ar kuras palīdzību izveidoja savu kadastrālās uzmērīšanas sistēmu, kas pārklāja visu valsti. Tas deva iespēju izgatavot visu nekustamo īpašumu kadastra kartes, iezīmēt tajās īpašumu robežas, kā arī zemes sadalījumu zemes lietošanas veidos un novērtējuma datus. Izgatavoja arī pagastu kartes, kurās raksturīgās vietās parādīja ģeogrāfiskā novietojuma koeficientus. Uz bijušo zemes kvalitātes novērtējumu un ģeogrāfiskā novietojuma koeficientu bāzes izveidoja zemes kadastrālā novērtējuma sistēmu, pamazām veidojot nekustamo īpašumu kadastrālā novērtējuma datu banku ar mērķi pāriet uz tirgus cenām.

Vienlaikus notika sarunas par Latvijas Republikas iekļaušanos Eiropas Savienībā, kā arī Ziemeļatlantijas valstu aizsardzības sistēmā (NATO). Šīs sarunas sākās jau 1992. g. un turpinājās visus 90. gadus, saskaņojot Latvijas likumdošanas un valdības noteikumu aktus ar Eiropas Savienības norādījumiem un direktīvām. Valdība kā prioritāru politisku mērķi pasludināja Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā.

Kā pozitīvs lūkojams tas apstāklis, ka Latvija sekmīgi pārvarēja 1997.-1998. g. saimniecisko krīzi, kas plaši izplatījās Āzijā, Neatkarīgo Valstu Savienībā un arī Dienvidamerikā, un ka tās iekšzemes kopprodukts sākot ar 1996. g. uzrāda nepārtrauktu kāpumu, pārsniedzot pēdējos gados ES dalībvalstu ekonomikas pieauguma tempus.

Noslēdzot apskatu par Latvijas Republikas stāvokli 20. gs. beigās jākonstatē, ka gadsimts atstāja daudzas iesāktas, bet nepabeigtas problēmas un iespējamos ceļus. Bija atjaunota Latvijas Republikas suverenitāte, pieņemts politisks lēmums par tās virzību uz rietumu pasauli, bet arvien vēl neizšķirts bija jautājums par nākotnes mērķiem un iespējām – šis jautājums pārgāja uz 21. gs.

Neizšķirts un pat līdz galam neapspriests bija arī jautājums par Latvija politisko un saimniecisko stāvokli – par savas ražošanas attīstības nepieciešamību, par to, vai Latvijai jābūt tikai tilta zemei starp austrumiem un rietumiem, jeb vai tai ir nepieciešams izveidot savu stabilu ražošanas un patēriņa sistēmu, kas ļautu tai stingri nostāties blakus citām valstīm.

Neizšķirta palika arī demogrāfiskā un nacionālā problēma, jautājums par latviešu tautas pastāvēšanu un likteni nākotnes Eiropā.

Visbeidzot, neizprasts un neizpētīts ir arī jautājums par klimata izmaiņām, par dabas un cilvēka faktora nozīmi un ietekmi, par to, vai nākotnē mums tuvosies jauns leduslaikmets, jeb tā vietā nāks globāla ziemeļu puslodes sasilšana, kas stiprinās Latvijas un visas plašās Autrumeiropas un Viduseiropas zonas iekļaušanos lauksaimniecības produktu ražošanā.

Visas šī problēmas pāriet uz 21. gadsimtu, un uz nākošajiem gadsimtiem. Tās ir mūžīgas, kā vienmēr tās ir bijušas. Mēs varam tās tikai aptuveni prognozēt un vadīt vēlamā virzienā, kas mūsu skatījumā ir vērsts uz latviešu tautas nākotni, izdzīvošanu un attīstību.

Summary

on the book "Land, Agriculture and Peasantry in Latvia"

The second, enlarged and increased edition of the book "Land, Agriculture and Peasantry in Latvia" encloses a broad circle of problems – the using of land to satisfy the needs of people, the changes of agricultural land capability as a result of large climatic fluctuations, the development of land's population and agriculture on the East coast of the Baltic Sea on the basis of close connection of the population of Latvia with the development of the surrounding countries. The author has made an attempt to analyse the struggle of the Great Powers for the "Dominium Maris Baltici" – domination of the Baltic Sea.

And it has never been possible to analyse the events in Latvian territory of their own accord only, they always had been closely linked to the expansion of other nations and their attempts to seize power over that region. In other words, the events on Latvian territory had been frequently of international character and very often they had turned out as such that were influenced by its big neighbours, to which, during the long course of the history, had belonged Scandinavians (Danes and Swedes), Germans and Russians, as well as the Southern neighbours – Lithuanians together with Poles. Under their direct or indirect influence changed also the mentality of the people of this territory, their ability to realise themselves as an ethical community of people, being able to act, led by the criteria of good and bad, and not only by the criteria of self-interest and relish, the roots of which should be sought in the consciousness of Latvian nation itself, as well as in the consciousness those who infringed and used the goods of this country.

Realising the great dependence of inhabitants on prevailing natural conditions (having determined the possibilities of living conditions of the population for thousand-year periods), as well as on the pillages of Vikings (or Varangians) in the Baltic Sea and far beyond it in Russia, on the prosperity of Russian dominions of the princes of Rjurik kin, on formation of the Lithuanian Great Kunigaitia, being the paganism (national religion) bastion, and the German movement towards East (Drang nach Osten), the author has divided the monograph in five parts, containing the analysis of the problems connected with land, agriculture and peasantry.

Part One – Latvian Territory until to the break-up of Livonia in the Second Half of the 16th century. It includes six chapters, beginning with the last Great Ice-Age in the Northern Hemisphere, having surrounded large regions in the World Ocean, in seas, in the Northern Europe and Northern America, spreading up to the 50th degree of latitude. During this period, in Latvia, as well as in Lithuania and Estonia, the shape took large-scale forms of relief, rises of hills and dawn dales, the changing soil texture, in which the loamy soil took turns with the sands, clay and silt and the Latvian soils, flora and fauna began their development. 16-15 thousand years ago the icing began to thaw. As the first from its cover got free the Lithuania, followed some 15-14 thousand years ago by Southern Latvia, 11-10 thousand years ago – by northern Latvia, however, by northern Estonia – only some 9 thousand years ago. In total, 7 thousand years were needed, before the icings moved off from Lithuania up to the

Finland's Gulf in the North of Estonia. That explains the circumstance why the formations of state in Lithuania could take their beginning a couple of thousand years earlier than in Latvia and much more earlier than in Estonia.

With icings moving off to the north, the climate, although unevenly, was getting more and more warmer and had its maximum on the Latvian territory in the Atlantic period, i.e. about 7-6 thousand years ago, when the temperature of the air exceeded its today level by about 2.5 centigrade, and a wide geographical spreading of oak, alder, hazel, lime and other tree took place. During this period, the influence of gradually growing economic activities of the people came already in sight, especially in the period about 4-3 thousand years ago. In the middle of the neolithic era, beginning with the year 4700, the temperature began to sink, especially during the Small Ice-Age, lasting in Latvia approximately 800-100 years ago. It seemed that a new Ice-Age was to be expected.

Agriculture came to Latvia together with the Baltic tribes about 3800 years ago, mainly to the Southern Latvia – Kursa, as well as to the Southern Latgale. Archaeological researches give evidence that during the first thousand years before Christ there came in the Baltic lands to sight castle mounds, first of all in Lithuania, and then spreading gradually also in Latvia, getting to the Daugava river, the northern border of Baltic tribes of that time. Its begin took the development of the riches and the nobility. During the bronze period, prevailing in Latvia 3500-2500 years ago, the clearance and fallow systems of agriculture got their spreading, with establishing of fields on the clearances, being won back from the forest, and by making use of 1/25-1/40 of the forest area.

About 1700-1400 years ago the Europe was shaken by the great migration of peoples, during which migrated Germans, Slavs and other peoples, invading into the ancient Roman Empire. It culminated during the period of 4-6 centuries, however, touching little the Baltic tribes, living still in the early and middle iron age and being settled in the Northern part of today Lithuania and the Southern part of Latvia. The singling out of the Baltic tribes in Latvia took place during the 5-8 centuries, when they – *Kurši, zemģaļi, sēļi and leti* settled themselves in certain territories. Among the Baltic tribes, took already place a social stratification of inhabitants, the formation of richer and higher layers of the population. In their movement towards the North the Baltic tribes encountered the resistance of Estonians in many places (especially in Latgale, Vidzeme and Kursa) got assimilated with them, but here and there forced them towards the North.

During this period, intensive communication with Scandinavia began, introduced by Scandinavian visits from across the Baltic Sea. The expansion of the Scandinavians (Gothlandese, Danish and Swenns (Swedes)) increased during the Viking times, when they for a time submitted separate parts of Courland in a tributary dominance, which meant payment of tribute and recognition of their supreme power by the local inhabitants. The tribe *kurši*, in their turn, frequently attacked Scandinavia. The Scandinavians paved also the Great Water Way through Russia – Novgorod, down the Dnieper, along the Russian city – mother Kiev to the Black Sea, and participated also in founding and development of a number of principalities in Russia.

During this period, the number of inhabitants increased and together with it also the expansion attempts of the tribes. Especially expressively it manifested itself by the Slavonic tribes, for their women had a much greater number of the children and,

therefore, the number of Slavs was continuously growing. In the East of the Lets lived the dynamic Slavonic tribe of Kriviches, a in the East of Lithuanians – Dregoviches and Radomiches. Making for the West and the North, Kriviches reached the Ilmene Sea, founded the ancient Novgorod, drew keel into the Baltic tribes and forced the Eastern Baltic's (Galind's) back up to the rivers Volga and Oka, where they founded their state and got little by little assimilated. In their turn, the Krivitsches drew *leti* back to the West, to today Latgale and Vidzeme, where they partly assimilated with the inhabitants of Estonian tribes and *sēļi.* And since the 8th century began to form the today Latvian nation and Latvian language.

Approximately during the period of 8-10 centuries, the Finno-Ugrian tribe – the Livs came to the Latvian territory. They settled in the lands of the delta of the Daugava and the Gauja, under leadership of the leaders – vanems, who had Scandinavian culture and military mastery. The Daugava branch of Livs settled along the ancient Daugava trade way, leading from the sea up to the Aizkraukle, but Gauja Livs – in territory of Vidzeme up to the fertile areas of Sigulda-Krimulda-Turaida, and the third branch occupied the Metsepole – today Limbazi district. The Gauja Livs drew *leti* back to the East, as well as the *zemgaļi*, experiencing at that time their regular demographic crisis, to the South.

According to the American historian of Lithuanian origin M.Grimbutas, the period of flourishing or of the gold age, having taken place in the 3-4 centuries, had come to an end. The men of the Baltic tribes distinguished through liking for work, honesty and confidence to the words of foreigners, but the women – through love of power, striving for all kinds of work and through a small number of children, favouring repeating demographic crises, impeding the development of Baltic tribes and turning out as one of the causes to be found them dependent on other nations.

During the period, from the 8th to the 12th century, Latvia was characterised by prospering of agriculture. Latvian historians-agrarians point out that in Latvia there existed parallel extensive farming system – clearance, long-fallow land and fallow systems of agriculture. As agricultural research had shown, then along with cereal seeds, there were also found weed seeds, which is a characteristic phenomenon of the fallow system. With increase of the number of inhabitants, people got aware that the restoration of land's fertility did not require to leave the land for a period of 70-80 years to get overgrown with forests, but it was enough with a period of 15-20 years, during which the land got its rest and renewed its fertility in a natural way; thus the long-fallow system got its dissemination, characterised by the using of land for a period of 3-5 years, and then being left as a fallow land, with a cultivation of one fourth to one fifth of the land yearly. Already in the first thousand of years before Christ, the first revolution took place in land cultivation – the horse came into capacity of the tractive force. Also the agriculture implements became better. The stone and bone hoes, sickles and axes were replaced trough iron hoes, coupling axes, scythes, wood-ploughs and the first iron ploughshare ploughs. The clearances and constant fields were sown with barley, wheat, oats, field beans, peas and millet, as well as with the flax. Its begin took also a labour distribution – from the general peasant mass singled out the constant handicraftsmen – smiths, metal-workers, metal extractors, potters, weavers and others. Simultaneously with the agriculture developed the animal husbandry, the number of domestic animals was growing. To form also breeding, especially the breeding of war-horses, although the main significance of the animal

husbandry was in its capacity as providers of organic fertiliser. A rather wide development got the forest bee-keeping, being the provider of the honey, as well as the main producer of the wax. All branches were under a great influence of the communication and trade with the Scandinavians, Frisians and Russia, caused by the necessity to buy salt, arms, tools and ornaments, as well as to sell furs, honey and wax.

Under such circumstances, its place took reiterate "discovery" of the Daugava water-way. It was furthered by the widespread expansion of the German – a movement known as "Drang nach Osten". German Eastern politics became rather a political and economical movement of a wide spectrum of inhabitants than the official one, with participation of diferent classes of population – the gentry, clergy, merchants and peasants who hoped to acquire land, bishops and parishes in the newly invaded territories, to have profitable foreign trade and to obtain farms. Thus a large part of population participated in Eastern politics, and the word, cross and plough were the principal arms used. The rapid growth of the number of inhabitants of the Old Germany created expansion of Germans, moving to the Land of the Son – Palestine, as well as to the East, aiming to conquer the Baltic Slavs, further the Baltic's and Estonian tribes. Besides, the German Empire acted in the name of the Roman Catholic Church in the role of spreaders of its authority in the pagan countries – however, as such at the Baltic Sea were left very few – only the Baltic's and Estonian tribes.

About 1184, a new era began in Latvia – in the Daugava mouth, in Ikskile, in the land of Livs, there arrived the German and Frisian merchants, and together with them also the monk Meinard, who obtained from the Polock prince (to whom the Livs paid tribute) the rights to preach the Christianity. Meinard and German merchants called this land Livonia, after its basic inhabitants the Livs. In 1186, Meinhard was confirmed as the first apostle of Livs and the first bishop of Ikskile. A new historical period took its begin in Latvia.

Meinhard was a preacher. He was followed by Bertold, who was a soldier in priest's clothes. He considered that the Christian faith should be spread with the fire and the sword. After his death Albert was confirmed as the bishop. He was a politician who joined Livonia (its name was later ascribed to the whole Latvia and Estonia) to the German Empire. He founded in 1201 the Riga city – the German support point at the Daugava.

The inclusion of Livonia into the German Empire lasted about a 100 years and completed in 1290, when the German supremacy was recognised by *zemgaļi*. In the period of the Bishop Albert (who moved the diocese to Riga), there was founded the Order of the Sword-bearers, which was defeated by Lithuanians in 1236 at Saule with the help of *zemgaļi*. To the Old Prussia there was called the Order of Germans, which demolished, conquered and colonised the Old Prussian land and founded, instead of the Order of Sword-bearers, the Order of Livonia, subordinated to the Order of Germans. Meanwhile, the Estonia was also placed under the supreme power of Germans, with taking its Northern part under the authority by Denmark, founding here the Duchy of Denmark, which, in result of rebellion of Estonians, was sold to the Order of Livonia. The whole Livonia obtained the name of the Virgin Maria – Terra Maria or "Maras zeme".

Between the Order of Germans and the Order of Livonia formed primary Lithuanian confederation, which developed into Lithuanian State – into Great Lithuanian Kunigaitia, which, in some way, hampered the communication between the

Order of Germans and the Order of Livonia and, as a result, rescued Latvians and Estonians from a mass arrival of German peasants and from the Germanisation.

With the subjection of the whole Latvia and Estonia, the wars of the conquering of land ended. In Livonia, there were founded the Order state of Livonia, Archdiocese of Riga, the dioceses of Terbata, Saarema, Kurzeme and Riga city together with its patrimonial region. The Order and the feudally of bishops were no more occupied with the conquering of new lands, and they could now devote all their time to the formation and formation and management of their land or feudal objects. They got no more satisfied with the tribute, began to establish their serf estate; the knights gradually turn to landlords. The peasants preserve the rights of land using, but must fulfil the duty of labour obligations – the corvee labour in the serf estate. However, the situation worsened only gradually. It is to be explained with the often bad harvests and famine, when peasants were forced to borrow food or seed from the Order or the knights and were not able to return it. The frequent poor harvests, chronic illness and famine led the peasants to the poverty, many of they become unable to pay their duties and corvees and got indebted. The situation worsened in 14-15 centuries, the peasants were forced to remain attached to their region (Schollenpflichtingkert), and later turned into serf, with huge rights of landlords over them.

During this period, there were singled out a **peasant land**, which included the whole land area, being at the disposal of peasants, and the **manor** land, which the feudally established on account of the forests and free lands, as well as on account of peasant land, being died out, and which was free from obligations (duty) to state.

During this period, the Confederation of Livonia formed as a union of the existing powers of the Orders, bishops and the Riga City. In spite of frequent fighting between its members, in its foreign policy they represented themselves as a United Confederation of Livonia, in which the position of landlords became stronger, while the peasants turned gradually into serfs. The gravity of serfdom was intensified by the national differences – because peasants were Latvians or Estonians, but the landlords were mainly Germans.

Meanwhile the world had been changing. In the South arose the united state – the Polonia and the Great Lithuanian Kunigaitia. In 1385, they concluded the Creve Union, according to which the Lithuanian Great Kunigaitis was elected the King of Polonia. In 1410, the united Polish-Lithuanian powers defeated the Order of Germans, and in 1525 in all lands of the Order, there was announced the foundation of the Prussian Duchy. The turn of the Confederation of Livonia came up.

The break-up of the State of Livonia was furthered by the **Small Ice-Age**, coming with rising of cold, the moving of the Northern borders of cereal cultivation to the South and with spreading of pine, birch and fir-tree forests instead of the foliage tree woods. The beginning of the Little Ice-Age coincides with the arrival of Germans in Latvia. During this period, the situation in agriculture worsened, the harvests dropped and the failures of crops frequented. More and more there occurred the years with severe winters, late springs, when frosts and night frosts continued up to St. John's Day (Midsummer Day). The night frosts took place even during the summer, but the autumns were rainy and moist. The agriculture experienced difficulties all over the Confederation of Livonia, the flight of peasants from the debt yoke spread widely, they hoped to find a better landlord. The Small Ice-Age worsened the material situation of peasants, furthering indirectly the worsening of their judicial situation, the

attachment of peasant to the parish (in German – Schollenpflichtigkeit), arising of the duty obligation, and then the getting into serfdom – a full economic and personal dependence on the feudally (in German – Erbuntertänigkeit and Leibeigenschaft).

Part Two – Livonia under Foreign Rule. It includes two chapters – the break-up of the Confederation of Livonia and the *bridge period*, during which Livonia went from hand to hand, was devastated by the enemies, as well as by those, who called themselves its friends, and in different parts of the Confederation of Livonia there arose a peculiar, different system of agrarian policy, of land cadastre and land using.

The Confederation of Livonia and its agrarian order broke down during the War of Livonia, lasting from 1558 to 1582, and during which the basic nations of Livonia – the peasantry of Estonia and the arising Latvian nation lost their last remains of a political independence and got fully in to serfdom, with huge rights of landlords over the serf. In the most part of Livonia, the political rule was taken over by the German knighthood, developing a "land of knighthood" (German: Adelsland), ruled by a narrow class of knights and clerics, having arrived from the Germany.

The Confederation of Livonia was less stronger than its neighbours, however, the main cause of its break, as it was remarked by the chronicle B.Rusov, was the lack of a good will of the German knighthood and of the citizenship to defend their country, to make sacrifices in favour of it. Of it was made use by the Great Moscow Duchy, which had thrown off the Tartarian yoke and wished to found the Russian Tsardom. It was carried out by the Grand Duke Ivan the Third, who joined to Moscow many Russian principalities and wished to do also the same with Livonia, carrying out an active Baltic policy. A similar wish had also the Scandinavians – Denmark and Sweden, as well as the neighbouring countries of the South – Poland and Lithuania, which concluded in 1569 the Lubljana Union and founded a common state – Zhechpospolita – the Republic of nobility.

The War of Livonia lasted for 24 years, during which the country was crossed by the armies of foreign rule many times, as well as by their troops of mercenaries, plundering the land, trying to seize the power and the property. Already in 1560, the Confederation came to an end. The former feudal seized the land and thrust their rule on peasants. In the Order State the same way was taken by comturs and fogts, turning into proprietors of the comturies and fogties, managed by them, as well as by the former feudal of the Order. In the land, the overrule changed often – it had been in the hands of Russians, Danes, Lithuanians and Swedes, end everyone had supported the adherents of his rule and drown away the opposing parties. serfdom was favoured by the privileges of the king Sigismund August given to the knighthood of Livonia in 1560. These privileges provided the transformation of former feudal objects into property, the attachment of peasantry and the rights to use without compensation the labour of serf. These privileges turned the former feudal estates nearly into a full alode – a private estate, but the land of peasants – from a patrimonial using into an ordinary using.

The privileges, given by the Sigismund August, marked revolutionary changes in judicial relations of different groups of population of that time, began the giving up of feudal rights and served to a gradual introduction of the principles of the Roman Rights into the social life. But the Roman Rights did not know serfdom, they tried to

equalise the serf with the Roman slave, and in such way to liquidate the existing practice in relations between the landlords and peasants.

In result of the Livonia War, the United Lithuanian-Polish state – Zhechpospolita occupied Latgale, Vidzeme and the Southern part of Estonia, founding here the "*Pardaugava Duchy*" (Duchy ultradunensis). Kurzeme and Zemgale became a Lithuanian-Polish feudal Duchy. Sweden obtained the Northern Estonia – the former Denmark's Duchy. In the person of the prince Magnus Denmark obtained the Piltene region territory, which became soon an independent unit and got under the management of the Polish King. Russia remained temporary with its hands empty, however, was far from accepting of such situation. As a matter of fact, the losers, utterly and completely, were peasants, whose judicial and actual situation worsened remarkably. Estates, like the peasant houses, were ruined and burnt down, a great number of inhabitants killed or taken hostages, the churches were plundered and full with dead Catholics and heretics. It all should be restored, and was lied down on peasants' shoulders.

The bridge land period did not end with the war of Livonia. It was followed by the Polish-Sweden War (1600-1529), the Small Northern War (1654-1661-1667), the Northern War (1700-1721), consequently, of 163 years of this period one half or 87 years were years of the war.

Peasants lived in their farmsteads, and, to avoid the dying of the famine, were forced to run the farming, running off into forests or marshes in the periods, when to their farmsteads there were approaching hordes of army or mercenaries. However, the ancient system of land using was lost, and it was hampered also by the wars, throwing the peasantry continuously back for periods of 15, 20 or even 25 years. The situation of peasantry was worsened also by the Small Ice-Age, by the coldness and severe winters, raging regularly over wide territories, especially about 1600 and before the Northern War 1698-1700, when, because of the cold, destruction caused by the war and bad harvests, the peasants were forced to use for eating the roots of different plants, grass and other non-eatable things, and many roadsides of the big ways were covered with corpses, and the clergymen fixed even cases of cannibalism in their parishes.

From the whole bridge period, only a few things are worth to be mentioned. As the first should be mentioned the period of Kurzeme and Zemgale Duchy, having lasted 235 years (1560-1795), and during which the Duchy was, originally, very independent, however, during the last hundred years, it was under a great influence of the Russian Empire. A distinctive feature of that Duchy was a rather great number of Crown and Alod estates of the Duke and wide areas of forests belonging to the state, which made in their total one third of the Duchy's land, made the Duke a rich man and allowed him to feel himself independent from the nobility.

Kurzeme was a peculiar state – its first Duke, the last master of the Livonian Order Gothard Ketler "bought" his Duchy, yielding to the landlords, the comturs and fogts of Kurzeme and Zemgale Duchy, taking strongly into consideration the privileges of Sigismund August and confirming the rights of the nobility through the "Privileges of Gothard". Trough them he passed the authority, also the Rights of the Court, to the nobility in the frame of their estates, freed the landlords from all kinds of taxes and excises in favour of the Duchy and gave them the right to distil and trade the vodka. Kurzeme became a land of the God – "Kurzemite – Dievzemite" (German:

"Gottes Ländchen"), being, in reality, a God's land only for the nobility, a purgatory for others, and a hell for peasantry. And, for all that, the peasantry was in capacity to stand it all, as they were loaded with one weight only – their own landlord, and they were not obliged to fulfil something for the state or to pay it something.

During all these long years, the Kurzeme-Zemgale Duchy had only one splendid Duke – the Duke Jacob, the name of which became known all over the Europe. In his estates, he introduced the due order, fixed strictly payments and corvee of the peasant, dependently on the number of the unit of land cadastre measure – "arkls", however, the peasants were in capacity to bear it all, because the increase of taxes went parallel with introducing of exactness into land using.

The fate of the Duchy was decided by the European Great Powers – Russia, Prussia and Austria, having distributed between them the Republic of Zhechpospolita. The Duchy was left without sovereign, and its last duke sold his crown to the Russian Empire, receiving for it 2 million Roubles, as well as a life pension in amount of 69 thousand thalers.

A different lot experienced the Sweden's Vidzeme (Livonia in a narrower sense). Swedes had obtained Vidzeme during the Polish-Sweden war, and had not joined it to Sweden, but, under the influence of great landlords and armed force officers, had left it in the status of a over-sea province of Sweden. As the cause of it was mentioned the circumstance that private capital might manage the land better than the state. So, the Sweden's high nobility, led by the Chancellor A. Uksenshern and being much restricted in their rights in Sweden, turned out as being able to keep up the serfdom in Vidzeme, little restricted freedom of action and the possibility to obtain vast land properties in Vidzeme, richly presented to them by the Queen Christine and the King Gustav Adolphus. However, the citizenship, the clergy, the lower nobility and the peasantry did not wish to get satisfied with it and achieved that the King Carl the Eleventh passed in 1682 the historical decision o reduction (alienation) of the estates given away to the nobility. This decision of the King was referred also to Sweden's over-sea provinces. In Vidzeme it was combined with a survey of estates, with estimation of the land dependently on their economic significance, with balancing and strict regulation of the rights and duties of peasants – with the Great Swedish cadastre. Without going into the heart of the cadastre, about which there are lots of publications, we will mention only the fact that in 1700, in the Latvian part of Vidzeme, the number of non-reduced estates made 25.0%, of reduced Crown estates – 55.3%, of mercy estates (left to their former owners for 10 further years) – 7.1% and of tercial estates (left to a patrimonial rent, cut by one third) – 12.6%.

The Great Sweden cadastre in Vidzeme specified the area of the unit of measurement, as well as the definition of the cadastral unit – "arkls", assuming that for one "arkls" should be taken such peasant farmstead, in which after deduction of the necessary for the inhabitants of the farmstead food, were left 60 *"mucas"* (units of that time) rye, which, by assuming the price of the rye equal to one state-thaler for one barrel, provided a net income of 60 thalers. In the same way was decided, that the fields should be structured dependently on their quality in 4 groups, with a proportion of the total land area 6:5:4:3, but the rested forest land in the farmsteads should be evaluated with one half, and the exhausted forest land with one fourth of the constant arable land.

The evaluation of peasants' land in cadastral units – "arkls" was finished in 1691. But then the great coldness of the 1695-1698, bad harvests and famine set in, and on many roads in Livonia were obvious the dead of famine. After the famine began the Great Northern War, changing the lot of land using and of the peasantry in Vidzeme.

Part Three – The Baltic States in Russian Empire – includes four chapters, describing the incorporation of Latvia and Estonia or, as they were called at that time, the Baltic provinces, together with their peasants' fate, into the Russian Empire.

The Great Northern war coincided with the war of Spain Heritage in the Southern Europe, so it may be said that nearly all European countries and nations participated at hostilities. In the Northern Europe, against the powerful land of that time, the Sweden, there formed the coalition of Russia, Zhechpospolita and Denmark. Vidzeme was promised to the King of Zhechpospolita and prince of Saxon August the Strong, who aimed to get back the previous properties of Zhechpospolita, including those being in Livonia. The Russian Crown was inherited by the Tsar Peter the First (or Peter the Great), who carried out an active Baltic policy and wanted to obtain the access to the Baltic Sea. In the period of changing of the centuries 17-18, the situation in the Baltic region was very difficult – in result of the great wars, the cold and the bad harvests, as well as frequent famines and epidemics of the Small Ice-Age period, Estonia, Latvia and also the Great Lithuanian kunigaitia lost a half of their inhabitants. Especially unfavourable, the natural conditions all over the region were in 1600, as well as during the periods 1623-1625, 1641-1642 and at the eve of the Great Northern War 1695-1797. During this period the starvation and epidemics took one fourth of the local inhabitants, and, as a result, Estonia and Livonia (Vidzeme) entered the Great Northern war, being very much exhausted.

During its first decade, the Great Northern War took place mainly directly on the territories of Estonia, Latvia, Lithuania and Poland. Here the young Sweden king defeated his enemies – the Russians, Lithuanians, Poles and Saxons, ruined many countries, came to the Russia and, in Poltava on the Ukraine soil, suffered in 1709 a full defeat and was forced to flee to the Turkey. The war lasted a long time yet, however, the fate of Vidzeme was already decided. The Russian armed forces, to which the Tsar Peter the First joined the Tartar forces, defeated by him earlier, burst into Vidzeme, made war upon Swedish garrisons and in the course of hostilities plundered and devastated the whole province terribly. Simultaneously, the Russian Tsar Peter the Great built in Sweden Karelia, at the mouth of Neva River a new Russian capital – St. Petersburg, and decided definitely to stay at the Baltic Sea.

In bigger and smaller formations, the Russian armed forces, together with Tartars, criss-crossed the land promised to August the Strong. The manors' houses were burnt down, in the same way as peasants' houses. The human relations became brutal, the Russian army and Tartars murdered inhabitants, but the young women and children took hostages to sell them on the Eastern slave markets. All over the territory were to be seen ruins of the manors and houses, being burnt down. However, the peasants were compelled to cultivate the land, otherwise they were threatened with starvation. When Russian and Tartar squads approached, they fled into marshes and woods, where they hid also their property; when the squads had gone away, they returned to their farmsteads or to the place, where their farmsteads had been, to

cultivate small fields of arable land to grow something eatable. The situation was worsened by the great plague epidemic, which spread all over the country. Especially ferociously it raged in regions inhabited by the Livs, in the Riga district and the Southern Kurzeme, where whole areas died out. It was the end of Livs' nationality – the plague epidemic took the main part of them, and after the 1700 they are no more referred to by the history as a nationality – those, being survived, joined to Latvians, assimilated with them, however, the Livs vanished from the history as such.

About this time, the Vidzeme and Estonian nobility decided to take the citizenship of the victors – the Russians. They knew that Vidzeme was promised to Poland, however, it was weak, devastated and half died out. Then the nobility of Vidzeme called in the Land Council (Landtag), offered to Russia to buy the land, which was not the part of Sweden, but only its over-sea province, and secured for themselves a special position – the status provincialis, which had been repeatedly confirmed by every next Russian Tsar. Vidzeme became a province of Russia with special rights: the nobility of Vidzeme remained faithful to the Augsburgian Confession (the Lutheranian faith), maintained the autonomy of a province, got the civil and criminal power and the executive power to pass sentence regarding the peasants. They got back the reduced by Sweden's government manors, as well as the promise that the manors may belong only to the local matriculated nobility. It got also the right to have a self-government organ of their own – the Landtag. The nobility maintained also the Sweden cadastre and the evaluation of the land in "arkls", being used as the basis for taxes that should be paid to the state. However, the situation of peasants worsened a great deal, they were made equal to the peasants of Russian provinces, being much more deprived of the rights than the peasants of Vidzeme during the Sweden period.

Vidzeme recovered from the war only step by step – even in the 1744 it counted only 85% of the number of inhabitants of the pre-war period. On their shoulders these peasants had to carry the burden of restoration work of their own peasants' land, as well as of landlords' land. Their corvee increased remarkably. Peasants' situation was also worsened by the attempt of many of the nobility to introduce in land relations the Roman Rights; however, as the Roman state did not recognise the conceptions of the feudal rights, but only the relations between slave-holders and slaves, it worsened the judicial situation of peasants greatly.

In the middle of 18th century, the situation of peasants in the Inner Russia became very difficult, manifesting itself through great rebellions of peasants (the rebellions of St. Razin, Pugatschew and others). The serfdom Russia dropped more and more behind technological and economic progress of developed countries of the West. At this time in Vidzeme, having adopted the idea of enlightenment, there took place the first attempts of the nobility to improve the situation of their peasants through passing of special private land laws – K.Sulcs "Peasant Court", Peasant laws of E. van Mek, the count Egelstrem and others. In the Baltic provinces they were supported also by the Tsarina Catherine the Second, and a practical application they got through activities of the landrat Fr. Siverss. In Latvia, the spreading of enlightenment air was favoured also by the writings of liberal German clergymen and activists of enlightenment ideas. Under leading of the landrat Fr. Sivers, there was elaborated a new draft law on the land cadastre, which was confirmed by the Russian Tsar in 1804. Fr. Sivers achieved that the obligations of peasants were strongly

regulated and tried in such way to secure some improvement of their economic situation. The law determined that the peasant is further no more a thing, but a person. The conditions of land evaluation were also changed and they were made obligatory to all landlords.

However, the greatest changes in agrarian legislation, related to landlords and peasants, brought the abolishing of the serfdom, taking place in Estonia in 1816, in Kurzeme – in 1817 and in Vidzeme – in 1818.

The laws regarding the liberation of serfs formulated that in the future all peasants constitute a free section of population, that they cannot be bought, presented, borrowed, and the right to punish them had only the Court. However, all lands, also the previous "peasants' land", passed into the hands of the landlords, acquiring full property rights on them. The relations between landlords and peasants should be, henceforward, regulated on the basis of free contracts.

The abolishing of the serfdom was followed by the period of free contracts (having been called by the population the corvee period). The life showed that practically there did not exist free contracts, that the whole rural land was acquired by landlords, and for his rights to use the land the peasant was obliged to pay to the landlord the corvee – to work on the landlord's land with his own horses and inventory a certain number of days yearly. As consequence, a mass seizure of peasants' land and its joining to the landlords' land, the worsening of peasants' material conditions and their goings bankrupt took place. A large spreading got the distilling of vodka and peasants' alcoholism, that were the consequences of their inability to see a better future before them. However, the manors could not exist, if the peasants, who cultivated their arable land, were poor and without rights. There should be find another way out.

The finding of a way out was tried through transition from corvee work to the rent payment, becoming wide-spread in Baltic lands in the second half of the 19th century, however, it was not in capacity to rescue peasants, and the estates were also hampered in their development. In three Baltic provinces – Estonia, Vidzeme and Kurzeme – it was decided to sell the farmsteads to peasants as patrimonial. The Russian Tsar Alexander the Second agreed to it, and during the period 1860-1905 a large amount of previous peasants' lands, together with the buildings on them, were sold to peasants as landed property.

In such way, the ancient peasants' dream, to have in their ownership the land, had come true. Landlords recognised peasants' rights to ransom in ownership the "peasants land", having existed already as such for centuries. The land ransom was supported by the state and carried out with the help of Agrarian Bank, to which peasants paid for the received farmstead, but the landlords got a full redeem at the conclusion of the contract. In such way the landlords came to a free money, which they could invest in the agriculture and other kinds of production.

At this time, Latgale was incorporated into Vitebsk province, and the abolishing of serfdom there was carried out only in 1861, according to general rules of Russian Empire. In distinction of Vidzeme and Kurzeme, there were not created big, capable of living, farms, but the land was sold to the whole community of the village (obshchcina) jointly, with distribution it "per head", consequently, in Latgale the peasants' lands were developed with restricted areas, having turned out as being 8-10 times less than those in Baltic provinces. Only in 1905, in connection with the revolution in Russia, began the so called Stolipin's reform that admitted the rights of

peasants to withdrew themselves from the village (obshchina) and to form separated farms.

The agriculture in Baltic provinces was influenced a great deal by the movement of "national awakening" (renaissance), taking place in the 19th century, as well as by prospering of socialism ideas and by activities of K. Markss. His ideas were spreading also in the Russian Empire. The national awakening and the socialist "new movement" created a great uplift in the population, promoted the introduction of scientific achievements and technologies into the manors and further into the farms, the creation of new kinds of machines and development of machine industry in Baltic's (especially in Riga). The agriculture science prospered as well, and a specialisation of the agriculture took place, especially after the obtaining of current funds by the manors in result of selling of peasants' lands. In the Baltic's there took place also the transition from three-field system, having lasted for centuries, to a new crop rotation system. It was also reflected by the new Law on land cadastre in Vidzeme in 1901, in which a new terminology was introduced – the estimation of immovable property, with inclusion of farm forests and fixing of the kinds of lands' use dependently on their profitability. This cadastre was also used in Latvia in the 20-ties and 30-ties.

The development of agriculture was interrupted by the special situation in Russia and the revolution of 1905. The landlords were afraid to invest their capitals into agriculture, as there was a feeling of vibrating of social ideas in the air and of the draughts of land nationalisation. The situation through all the Russian Empire was tensed.

Part Four – The Republic of Latvia and the Stormy 20 Century.

The First World war began in 1914, and together with it the great changes, which took place in the agrarian policy. However, the war as such brought to Latvia lots of devastation and misfortunes, but at the same time made its name to begin to sparkle all over the world. Already in 1915, the German invasion began, which was followed by a partial occupation of the territory up to Riga and the Daugava river. The streams of refugees began, making a number of 500-600 thousand, fleeing from the German army and dispersing in several regions of Russia. At the beginning, the refugees abandoned Kurzeme, later also the Vidzeme; the main part of the refugees was constituted by farmers. Kurzeme was the first, being left half emptied of its farmers, and the German barons began to carry out their plans of Germanising immediately. In vain, the Latvian newspapers called not to leave the native country – the hate to Germans, having piled up for centuries, broke through.

In 1915-1916, began the organisation of Latvian Rifleman battalions, as the Russian Government had agreed to it. The Rifleman demonstrated a great courage and self-sacrifice and made the word of Latvians to be known all over the world. And, although at the end of the war, they took the wrong path, serving as an armed force to the builders of the communism, their word made the whole Russia shudder.

The thousands of refugees and the Latvian Rifleman achieved that for the first time the demand of a united Latvia, including Vidzeme, Kurzeme and Latgale, became advanced. At the beginning this demand was put into the words "free Latvia in a free Russia", but after the victory of the Bolsheviks in the October Revolution in Russia, in the call to struggle for a united independent state of Latvia.

hopes of Latvian nation, the former Republic of Latvia was not restored, but instead of it, the Germany organised the Eastern Land (Ostland), which included Latvia, Estonia, Lithuania and partly the Belarus. In the Ostland's structure there was organised the "Latvian General Region" (Latvijas ģenerālapgabals), having also its own local self-government. In the Ostland, all the former laws of the U.S.S.R. were left in force, among them also the law on land nationalisation and its proclaiming as a state property. However, the Latvian self-government abolished the soviet land reform and returned the land of the new farmers to its previous proprietors. Only after the defeat of Germans at Stalingrad in 1942/1943, the situation began to change – in a selected way, there began in German Ostland the return of the land to its former owners.

During the Second World War, the majority of the Latvian nation stood to the side of Germans, looking at them as the liberators from the terror of the communism. Beginning with the 1943, there developed the formation of Latvian SS-divisions, based on the principle to choose the lesser of two evils – as the major evil were regarded the armed forces of the Red Army, continuously attacking since 1943, as well as the rule of the U.S.S.R. However, the Germany had already practically lost the war because of lacking at human resources, arms and technologies. Germany was unfavourably touched by the policy of anti-Semitism, holocaust of Jews, which was expanded largely by the German Government also on the Latvian soil by sending to Latvia a great number of Jews from the Germany and other provinces and killing them physically in Latvia. Latvia was placed before an insoluble dilemma – on one hand, it had faith in the Western countries of the Antante (Great Britain, USA), on the other hand – there was fear about existence of the nation in the structure of the U.S.S.R. Therefore, there took place a vast emigration of Latvian citizens to the West, away from the attacking armed forces of the U.S.S.R., as well as a great accession to the Latvian Legion.

During this period, in Yalta there took also place the conference of the leaders of the leading states of Antante – the USA, Great Britain and U.S.S.R., in which the Western states agreed to leave Latvia, Estonia, Lithuania and Poland in the influence zone of the U.S.S.R.

The Second World War came to the end on the May 8, 1945. In this war Latvia lost one third of its population – nearly all Germans and Jews, as well as 200 thousand Latvian refugees, moving to the West in their flight from the attacking Red Army. Latvia lost also the fallen partisans and Baltic Corps' soldiers, as well as those who were exiled to the Gulags of the U.S.S.R. during the post-war period.

The Soviet land reform in 1944-1947. Immediately after arrival of the armed forces of the U.S.S.R. in the Eastern part of Latvia, the Presidium of the Supreme Council of the L.S.S.R. passed a Decree on changes and adjustments in the Law "On Land" of 1940, and returned the land to its owners of 1940, as well as assigned it to other persons, wanting to have it. The land was taken away from all, who had collaborated with German management, and the land of persons, having fled from the rule of U.S.S.R, was entered into the State Land Fond (SLF). The land reform lasted till 1947, and during it 50.3 thousand new small farms were established, great areas were allotted to Machine-Tractor-Stations, subsidiary plots, as well as left undistributed in the SLF, because of the lack of claimants. However, in reality, the Soviets did not aim a development of individual farms, but the collectivisation – establishing of big soviet farms – kolkhozs and sovkhozs. It was carried out in a rapid

tempo, during the period of 1949-1950. As the farmers were not disposed to access to the collective farms (kolkhozs) voluntarily, a compulsory collectivisation took place in the rural areas, with the help of such threatening means as the mass exile on the March 25, 1949, to the Northern and Eastern regions of the U.S.S.R., to the located there Gulags. The compulsory collectivisation was carried out very rapidly.

The agriculture in Soviet time. During the Soviet time, the agriculture policy was not homogeneous, therefore, the author has subdivided it in several stages.

1. In the late stage of the Stalinism, when the principal state policy problems were decided by the Secretary General of the Communist Party of the Soviet Union J. Stalin and by the Politburo, led by him. There existed an unrestricted dictatorship of the Party and the Security Committee, led by it. In this period, most of the members of the Communist Party were little educated, they kept dogmatically at the principles formulated by K.Markss, the education was more political than economical. During this stage, the agriculture production became nearly fully destroyed, the yields of the crops and the productivity of the cattle dropped very low and were based on the compulsory state purchases, the prices of which mostly did not cover even the costs. The kolkhozs had not the right to have means of production, the cultivation of their land was usually carried out by machine-tractor-stations.

2. The Thaw – the stage of changes and searching during the years 1953-1964. It came after the death of Stalin and was marked by searching how to improve the existing situation of food providing. N. Khrushchow became the First Secretary (later the Secretary General) of the Central Committee of the Communist Party, in his time there were carried out great activities in researches how to improve the unsatisfactory economic situation of the leading country of the socialism – the U.S.S.R. Khrushchow demonstrated the consequences of Stalin's dictatorship, his criminal actions, calling them "the Stalin's personality cult". He tolerated a more free thinking of the members of the Party, with the aim to increase food supplies, he called to bring the virgin lands into cultivation in such regions as Kazakhstan and other territories, recommended to enlarge the sowing areas of maize, permitted to kolkhozs to acquire their own technologies and tractors, liquidated MTS. During the Khrushchow time a more free activity was permitted also in the science, a promotion got the science's approach to the practice, the development of selection and experimental farms. Especially significant was the improvement of agriculture machines, tractors and mineral fertilisers. During this period, the transition from the obligatory state agriculture delivery to a state purchase occurred, by the prices, covering already the production costs. However, all these activities were hampered by the low educational level of members of the party.

3. The new agrarian policy, lasting during the stage 1965-1987, began with replacement of H. Khrushchow by L. Brezhnev on the post of the Secretary General. During this stage, the former errors were partly corrected. The Communist Party of the Soviet Union began a rapid supporting of agriculture and of development of its material basis, becoming, however, in the second half of the 70-ties bureaucratic and being called the stagnation. During the Brezhnew period, there began a replacement of the old generation's communists by younger ones, being a more educated and knowing generation. To this time the Soviet Union had mastered the nuclear weapons, cosmos and was the second most military powerful country, however, economically it was comparatively less powerful. Such situation compelled the U.S.S.R. to go more in for

Mathematics, Biology, Calculation technologies and to acquire the newest scientific discoveries, facilitating taking over the scientific discoveries of the West and to develop the science in its own country, and giving up the out-of-date communist dogma. The coming in of a new generation favoured a rapid projecting and construction, land melioration, production of agriculture tractors and machines, as well as building of enterprises of mineral fertilisers and pesticides. In the U.S.S.R. there was a rapid growth of investments into the agriculture sphere, as well as an increase of the gross production. Especially large scale it obtained in the Baltic Republics. In the Latvian S.S.R., the meliorated land areas extended very rapidly and on a large scale, and in 1989 there were meliorated 64.1% of all agriculture lands. Similarly, there increased the number of tractors, combines and agriculture machines, as well as the amounts of mineral fertilisers. A broad development got also the strengthening of agriculture enterprises, the merger of small kolkhozs, as well as a simultaneous planing and building of big farms and cattle-breeding complexes. At the same time, a price policy, favourable to producers, was partly introduced in Latvian S.S.R. The state invested large sums in support of the prices and made the production profitable in all its branches. As a result, a noticeable increase of the productivity of all agriculture products and of the produced amount of them took place, achieving their maximum in the period of 1986-1989.

A great success took place also in the sphere of research – soil appraisals, rural land evaluation and land cadastre. Already, at the end of the 50-ties, there were elaborated the basic principles of soil appraisals for determining the value of land, being approved by the Government. The land evaluation was carried out in all districts, taking as basis the latest, obtained with the help of aerophotography (and practically also of cosmic survey) land maps in a scale 1:10000. In all, the soil appraisals and land evaluation in L.S.S.R were carried out in three phases: the first phase – 1959-1968, the second phase – 1971-1978, and the third phase, beginning with 1990 (it was not finished, because of the great changes, taking place in 1990). For the needs of kolkhozs and sovkhozs of the L.S.S.R there were prepared maps and acts of soil appraisals and land evaluations, reflecting graphically, as well as through description of every contour, being dealt out by land evaluations, with its borders and qualities. The data were summarised in the section of districts, pointing out the average estimations of the agriculture land of kolkhozs and sovkhozs, as well as other indices. They were used largely in the calculation of production indices and in the analysis of activities of kolkhozs and sovkhozs. Nevertheless, a rigid central administration was preserved, excluding the development of individual initiative. Additionally to this, a severe injury was inflicted to Latvia by the colonialist policy of the Government of the U.S.S.R.

To the analysis of agriculture development during the Soviet period, there was added also a survey of climate changes, having taken its begin in the world already simultaneously with the Second World War and being continued up to now. These changes are greatly influenced by the rapid growth of the population in the world, as well as by the circumstance that the population of the world make use of great amounts of the fossil fuel – coal, brown coal, peat, and, beginning with the twenty century, also oil and natural gas. As a result, there is a growth of amount of carbon dioxide (CO_2) and other kinds of emissions into the atmosphere, increasing from about 0.02% up to 0.035% (and even to 0.04%) and causing on the earth the so called

"greenhouse effect", which is spreading especially in the Northern Hemisphere. Therefore, besides the natural factors, the climate becomes also influenced greatly by the human factor, and, unavoidably, the question arises what may expect our agriculture the in future: will be kept the upper hand by natural factors, testifying that the temperature on the earth, although irregularly, however, falls, and in a far-off future a new Ice-Age may be expected. Or will the upper hand be on the side of human activities, creating more and more different kinds of emission in the environment, increase of carbon dioxide (or its equivalent) and, therefore, a climate warming. Perhaps, a middle, i.e. the third, a compromising variant will take place, by which the natural and human activity factors will take their effect; however, in a far-off future, a fall of the temperature is to be expected.

Part Five – The Singing Revolution and the Agrarian Policy in Restored Latvia. It includes the chapters 28-31, and begins with the break-up of the Soviet rule and characterisation of the singing revolution in Latvia. The break-up of the Soviet rule and the Communist Party began with the election of M. Gorbatschew the Secretary General of the Communist Party of the Soviet Union in March 1985. Soon there followed the April Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union about accelerating of the social and economic development of the soviet society. M. Gorbaschev came with the proposal to begin a transformation of the U.S.S.R., carrying out a revolution "from above", and declared already in 1987 the principle "Perestroika – Publicity – Initiative". In the program of the renewal of the state he included the increasing role of publicity in all the spheres of activities of the party and the state, more individual initiative and reformation of the economy and agriculture, including in them the elements of market economy. The new ideology found a deep echo in the soviet society, because it favoured the giving up of old stereotypes, of unconditional submission to higher organisations of the party hierarchy. A general re-evaluation of values took its begin. However, there was a great number of those, especially among the aged members of the party, who rose against the transformation sharply. Without going into details of these events, we would like to mention only that in many soviet republics there began the organisation of a National Front and a revision and re-evaluation of international agreements, concluded during the Stalin period. From the Soviet Union, there fell off also other communist countries, which were united through the Warsaw Pact. In the most bright way, this transformation manifested itself in the Baltic Republics and in Poland, in which already during the Soviet time a spontaneous demand for wide judicial reforms arose. On the fore-ground there came the farmers, demanding the recognition of farmers' individual labour.

In Latvia, the leadership of peasantry was taken over by V.E. Bresis, the Chairman of the State Agrarian Industrial Committee of L.S.S.R. On the basis of his initiative there was already in 1987 passed the decision, recognising that the labour in a farm should be regarded as a socially useful form of the labour. With it the monopoly of kolkhozs and sovkhozs on the land using was broken up. Responsiveness to the call of V.E. Bresis of foundation of individual farms was very great, and soon the Law "On Farms" followed. However, the problem should be analysed more widely, to link it to the general problem of the circumstances of 1940 – regarding the fate of Republic of Latvia, the occupation of Latvia in 1939-1940, the accession of

Simultaneously, there took place the negotiations about accession of the Republic of Latvia to the European Union, as well as to the North Atlantic Treaty Organisation (NATO). Already in 1992, these negotiations were begun and continued during the 90-ties, with co-ordinating of Latvian legislation and governmental regulation acts with the EU Instructions and Directives. The government proclaimed the accession of Latvia to the EU as a priority political aim.

As a positive should be regarded the circumstance that Latvia overcame successfully the economic crisis of 1964-1968, being wide-spread in Asia, Union of the Independent States, as well as in South America. Beginning with 1996, the GDP of Latvia is characterised by a gradual growth, outstripping during the last years the growth rates of economy of the EU member states.

In conclusion of the survey about the position of Republic of Latvia in the end of the twenty century it should be stated that this century had left many problems, having been begun, but not finished, and many ways of their solutions. The sovereignty of the Republic of Latvia was restored, the decision of its orientation to the Western World was passed, however, up to now unresolved remains the question, regarding the future ways and opportunities – this question went over to the twenty first century.

It was also left open and without discussing to the end the question about Latvian political and economic situation – about the necessity of development of its own production, about the problem, should be Latvia only a bridge land between the East and West or it is necessary for it to develop its own stable production and consumption system, allowing it to line up with other lands.

As undecided was left also the demographic and national problem, the question about existence of Latvian nation and its fate in the future Europe.

At least, not understood and unexamined remains also the question about the climate changes to be expected, about the meaning and impact of the nature and the human factor, about the problem, would it be possible to expect approaching of a new Ice-Age in the future, or a global warming of the Northern Hemisphere will take place instead of it, favouring the inclusion of Latvia and the whole wide zone of the Eastern and Middle Europe into the production of agriculture products.

All these problems go over to the 21 century and to the following centuries. They are eternal and had been as such always. We are only in the capacity to prognosticate and direct them in a desirable for us direction, bring into them our points of view, oriented to the future, surviving and development of the Latvian nation.

Резюме

книги „Земля, земледелие и крестьянство в Латвии"

Второе, расширенное и дополненное издание книги „Земля, земледелие и крестьянство в Латвии. С древних времен до наших дней" охватывает широкий круг проблем – использование земли для удовлетворения потребностей людей, изменение ее производительных способностей, вызванных большими климатическими колебаниями, населенность земли и возникновение земледелия (рассматривая его в широком понимании как совокупность всех проблем, связанных с сельским хозяйством) на Восточном побережье Балтийского моря на базе соприкосновения населения Латвийской территории с соседними народами, их стремлением обрести влияние и власть в Балтийском море и его прибрежных регионах, осуществляя политику, именуемую DOMINIUM MARIS BALTICI – господство над Балтийским морем. При этом события на территории Латвии всегда оказались тесно связаными с экспансией других народов и их рвением к господству над этим регионом. События на территории Латвии многократно носили международный характер, и они часто оказались под влиянием больших соседей, к которым в ходе истории принадлежали скандинавы (датчане и шведы), немцы и русские, а также южные соседи – литовцы вместе с поляками. Под их прямым или косвенным влиянием и менялось мышление проживающего здесь населения, их способность осознать себя как этическую совокупность людей, способных действовать, руководствуясь критериями добра и зла, а не только критериями собственного блага и наслаждения, корни которых следует искать как в сознании самого латышского народа, так и в сознании тех, кто посягали на блага этой земли и пользовались ими.

Осознавая тесную зависимость живущих здесь людей от господствующих природных условий (которые тысячелетиями обусловляли возможности развития населения), а также и от странствований и бродячества Скандинавских викингов (или варьягов) в Балтийском море и далеко за его пределами в Старой Руси, от процветания русских княжеств, образования язычного (национального вероисповедания) бастиона Великой Литовской кунигайтии и осуществления немецкой политики „экспансии (*рвения*) на восток" (Drang nach Osten), автор разделил монографию на пять частей, в которых последовательно излагаются вопросы, связанные с землей, земледелием и крестьянством.

Первая часть – Территория Латвии до распада Ливонии во второй половине 16-го столетия. Она охватывает шесть разделов, начиная с последнего большого ледника на Северном полушарии, который покрывал огромные пространства в мировом океане, в морях, в Северной Европе и Северной Америке, достигая 50-тый градус северной широты. За этот период образовались формы рельефа Латвии, также как и Литвы и Эстонии, холмистые возвышенности и широкие низменности, переменный механический (или гранулометрический) состав почвы, в которой суглинок и супесь чередовались с

песком и глиной, образовалась почва, флора и фауна Латвии. 16-15 тысяч лет назад ледник начал таять, от его покрова первая освободилась Литва, за которой 15-14 тысяч лет назад следовала южная часть Латвии, а 11-10 тысяч лет назад – северная часть Латвии, однако Северная Эстония – только 9 тысяч лет назад. В общей сложности потребовалось 7 тысяч лет, прежде ледники удалились с Литвы до Финского залива на Севере Эстонии. Этим и объясняется то обстоятельство, почему государственные образования в Литве могли возникнуть на пару тысяч лет раньше чем в Латвии и в Эстонии.

С отодвиганием ледников к северу климат, хотя и неравномерно, становился все более теплым, и свой максимум на территории Латвии достиг в Атлантическом периоде, т.е. примерно 7-6 тысяч лет назад, когда температура воздуха превысила современный уровень примерно на 2,5 градусов и широко распространялись леса дубов, ольхи, липы и других лиственных деревьев. В это время уже появляется влияние хозяйственной деятельности человека, которая постепенно усиливалась, особенно в периоде 4-3 тысяч лет назад. Со средним неолитом, начиная примерно с 4700-го года, температура начала снижаться. Особенно это произошло в течение малого ледникового периода, который в Латвии длился примерно 800-100 лет назад. Казалось, что приближается новый ледниковый период.

Сельское хозяйство в Латвию пришло вместе с племенами балтов, примерно 3 тысяча лет назад, главным образом на юг Латвии – в Курсу, а также на южную часть Латгалии. Как свидетельствуют археологические раскопки , в первом тысячелетии до рождения Христоса на Балтийских землях, а прежде всего в Литве, появились замки, которые постепенно распространялись также и в Латвии, доходя до тогдашней северной границы этнографической группы народностей балтов – реки Даугава. Начал обособляться также и слой богатых, дворянских людей. В бронзовом периоде, который в Латвии преобладал 3500-2500 лет назад, рапространялись подсечная и переложная системы земледелия, с созданием полей на отвоеванных лесу землях и с использованием ежегодно 1/25-1/40 от лесных площадей.

Примерно 1,7-1,4 тысяча лет назад Европа была сотрясена больщим переселением народов, в течение которого германе, славы и другие племена и народности вторгаясь в пределы Римской империи. Кульминацию оно достигло с 4-го по 6-ое столетие, однако мало затрагивало балтийских племен, которые находились еще в раннем и среднем железном периоде и занимали теперешнюю северную часть Литвы и южную часть Латвии. Выделение племен балтов Латвии происходило с 5-го по 6-ое столетие, когда они – курши, земгали, сели и леты поселились на определенных территориях, строили укрепленные замки. В племенах балтов происходило уже социальное расслоение населения, образование более богатых слоев и военных вождей. В своем движении в северном направлении племена балтов встретили сопротивление финно-угров, местами (в особенности в Латгале, Видземе и Курсе) ассимилировались с ними, а местами оттеснили их на север.

В этот период происходило интенсивное соприкосновение племен балтов со скандинавами – датчанами и шведами, которые направились через Балтийское море как странствующие и бродячие купцы и торговцы, временами подчиняли куршов своему трибутарному господству (собрали от них дань). Они

также проложили большую водную дорогу через Русь – через Новгород, по Днепре, мимо русского города – матери Киева до Черного моря и принимали участие в формировании русских княжеств.

В этот период возросла численность населения и вместе с этим также и экспансивные стремления племен. Особенно выразительно это сказалось у славян, у женщин которых число детей было большое, и таким образом численность славян беспрерывно увеличивалась. На востоке летов жило динамичное племя славян кривичи, а на востоке литовцев славянские племена дреговичи и радомичи. Кривичи, направляясь к западу и на север, достигли Ильменское озеро, основали здесь древний Новгород, вогнали клин в племена балтов и отдавили восточных балтов (галиндов) до Волги и Оки, где ими было основано свое государство и где они постепенно ассимилировались. Кривичи тоже отдавили племена летов на запад, на территорию теперешней Латгалии и Видземе, где они частично перемешались с финно-уграми и селийцами и, начиная с 8-го столетия, начали создавать язык летов, предшественник латышского языка.

Примерно с 8-го по 10-ое столетие на территории Латвии появились финно-угрские племена – ливы. Они поселились на края делты Даугавы и Гауи под руководством вождей – ванемов, обладали скандинавской культурой и военным искусством. Одна ветвь ливов поселилась вдоль древнего пути реки Лаугава до Айзкраукле, другая часть ливов – на территории Видземе до плодородных краев Сигулды – Кримулды – Турайда, а третья ветвь заняла Метсеполе – теперешний Лимбажский район. Ливы оттеснили летов на восток, а также и переживающих очередной демографический кризис земгалов на юг.

Период процветания или золотые годы балтийцев, который, как считает американский историк литовского происхождения М. Гримбутас (на литовском языке: М. Гримбутиене), продолжался с 3-го по 4-ое столетие, пришел к концу. Мужчины племен балтов отличались трудолюбием, честностью и доверием к слову чужеземцев, а женщины – властолюбием, стремлением осуществить всевозможные виды работ и небольшим числом детей, что привело к повторяющимся демографическим кризисам, которые тормозили развитие племен балтов и послужило одной из причин попадания их в зависимость от других народов.

В период времени с 8-го по 12-ое столетие на земле Латвии процветала культура сельского хозяйства. Историки-аграрники Латвии указывают, что в Латвии одновременно встречалась подсечная и переложная система земледелия, а также и постоянные поля пашни вблизи поселений и замков. С ростом численности населения люди стали замечать, что для восстановления плодородия земли нет необходимости оставить ее для зарастания лесом на 70-80-летний период, а вполне достаточно 15-20-летним периодом, в течение которого земля отдыхает и восстанавливает свое плодородие естественным путем; так получило распространение система, при которой земля использовалась в течение от 3 до 5 лет, а потом была оставлена под залежи, с ежегодной обработкой 1/4 до 1/5 земли.

В обработке земли уже в первом тысячелетии до Христа происходила первая революция – в качестве тяговой силы стала применяться лошадь. Улучшились также и орудия труда. Изготовленные из камня и кости мотыги,

серпы и топоры были заменены железными мотыгами, муфтовыми топорами, косами, сохами и первыми плугами с железным лемехом. На полях сеяли ячмень, пшеницу, овес, полевые бобы, горох, а также лен. Свое начало брало также и разделение труда – из общей крестьянской массы выделились постоянные ремесленники – кузнецы, металлообработчики, добыватели металла, гончары, ткачи и другие. Наряду с земледелием развивалось скотоводство, в особенности выращивание военных лошадей, хотя главное значение скотоводство имело как поставщик органического удобрения. Широко развивалось лесное пчеловодство как поставщика меда, а также в качестве главного производителя воска. Все отрасли находились под влиянием соприкосновения и торговли со скандинавами, фризами и с русскими, необходимости закупать соль, оружия, орудия труда и украшения, а также продажи мехов, меда и воска.

В таких условиях произошло развитие Даугавского водного пути. Этому способствовало распространенная в Германской империи экспансия (*рвение*) к Востоку (Drang nach Osten), в которой участвовали широкие слои населенния Древней Германии, в которой госпоствовала феодальная ленная система пользования землей и рыцарство как пользователь ленным объектом. Быстрвй рост численности населения в Древней Германии вызвал экспансию немцев и крестовые походы, которые двинулась на землю Сына – Палестину, а также и на Восток с целью подчинения племен балтийских славян, позже племен балтов и финно-угров. При этом Германия выступала от имени Римской католической церкви в качестве распространителя ее власти в поганных землях – однако, таких у Балтийского моря осталось мало – только племена балтов и финно-угров.

Около 1184 года в Латвии началась новая эра – в устье Даугавы, в Икшкиле, на землю ливов прибыли немецкие и фризские торговцы, и вместе с ними также и монах Мейнард, который с Полоцкого князя (которому ливы платили дань) получил право проповедовать христианскую веру. Мейнард и немецкие торговцы назвали эту землю Ливонией – по имени ее основного населения ливов. В 1186 году Мейнард был утвержден первым епископом в Икшкиле. На Латвийской земле начался новый исторический этап.

Мейнард был проповедником. За ним следовал Бертолд – солдат в облачении священника, который считал своей целью распространение христианства огнем и мечом. После его смерти епископом был утвержден Альберт, политик, который подчинил немецкой власти Ливонию (название которой позже было отнесено ко всей Латвии и Эстонии), и который в 1201 году основал Ригу – немецкую точку опоры у Даугавы.

Подчинение Латвии и Эстонии длилось 100 лет и завершилось в 1290 году, когда немецкую высшую власть признали земгальцы. В период епископа Альберта (который перенес епископию на Ригу) был основан Орден Меченосцев, который был разбит литовцами с поддержской со стороны земгальцев у Сауле в 1236 году. На Древнюю Пруссию был вызван Немецкий орден, который разрушил, завоевал и колонизировал Древнепрусскую землю и вместо Ордена Меченосцев учредил подчиненный Немецкому ордену Ливонский орден. В промежутке была подчинена также и Эстония, при чем ее северную часть взяла в свою власть Дания, основав сдесь датское герцогство,

которое в результате восстания эстонцев было продано Немецкому ордену, а через него в 1347 году – Ливонскому ордену. Вся Ливония получила также название святой Марии – земли Мары.

Между Немецким орденом в Пруссии и Ливонским орденом осталась сильная Литовская Великая кунигайтия, которая препятствовала сообщению между Немецким и Ливонским орденами и спасла латышей и эстонцев от массового притока немецких крестьян и германизации.

С завоеванием всей Латвии и Эстонии кончились завоевательные войны. В Ливонии было образовано Ливонское орденское государство, Рижская архиепископия, Тербатская, Самсала-Вика и Курляндская епископия и город Рига со своей патримональной областью. Орден и ленные феодалы епископов больше не были заняты завоеванием земель и могли посвящать все свое свободное время управлению ленными объектами и землей. В починении их оказались все крестьяне, которые постепенно, в течение 13-го и 14-го столетий были вынуждены подчиняться ордену и держателям ленов. Однако, их положение ухудшилось только постепенно, это было связаносо стремлением рыцарства укрепить свою политическую власть, а также с тогдашними частыми голодными годами, когда крестьяне были вынуждены занимать продовольствие или семена у ордена или ленного господина и не были в состоянии это вернуть.

Ленные феодалы больше не занимались завоеванием земель, а управляли своими ленными объектами. Их больше не удовлетворяла дань, и они начали создавать поместья, которые быстро распространялись в течение 15-го и 16-го столетий. Крестьянин еще был правополномочным землепользователем. В этот период была выделена **крестьянская земля**, которая охватила всю земельную площадь, которая находилась в распоряжении крестьян, и **мизная земля**, которую помещик устроил за счет лесов и свободных, а также и вымерших крестьянских хозяйств, и которые были свободны от любой дани и повинности.

В этот период возникла Ливонская конфедерация как объединение существующих властей Ордена, епископов и города Риги. Невзирая на то, что ее отдельные члены часто воевали между собой, во внешней политике она выступала как единая Ливонская конфедерация, в которой укрепилось положение помещиков, а крестьяне постепенно превращались в крепостные. Бремя крепостничества усилили национальные различия – ведь крестьяне были латыши или эстонцы, а помещики – главным образом немцы.

Тем временем мир изменился. На юге возникло сильное объединенное государство – королевство Польши и Литовской Великой кунигайтии. В 1385 г. была заключена Кревская Уния, согласно которой Великий князь Литвы был избран королем Польши. В 1410 году объединенные силы Польши и Литвы разбили Немецкий орден, а в 1525 году было объявлено основание Прусского герцогства на всех землях Немецкого ордена. Подошла и очередь Ливонской конфедерации.

Этому распаду Ливонского государства способствовал **малый ледниковый период**, который пришел с наплывами холода, отступлением северной границы выращивания культур на юг и распространением сосново-еловых лесов вместо лиственных деревьев. Начало малого ледникового периода совпадает с приходом немцев в Латвию. В течение этого периода положение земледелия стало тяжелым, урожаи ниже и неурожаи чаще. Все больше имели

место годы со суровыми зимами, поздними веснами, когда мороз и заморозки длились до Иваново дня. Заморозки имели место даже летом, а осени были дождливыми и мокрыми. Земледелие стало тяжелым во всей Ливонской конфедерации, распространилось бегство крестьян от долгового ига с надеждой попасть к лучшему господину. Малый ледниковый период ухудшил материальное положение крестьян и вместе с тем косвенно способствовал ухудшению правового положения крестьян, закреплению крестьянина за волость, и распрострпанению барщинной обязанности и потом падению в экономическую и личную зависимость от феодала – в крепосной режим.

Вторвя часть – Ливония под чужими властями. Она охватывает два раздела – распад Ливонской конфедерации и *мостовой период*, в течение которого Ливония шла из рук в руки, ее разрушали как враги, так и те, кто провозглашали себя ее друзьями, и в различных частях Ливонской конфедерации возникла своеобразная система аграрной политики, земельного кадастра и землепользования.

Ливонская конфедерация и существующий в ней аграрный порядок решался во время Ливонской войны, которая свирепствовала в течение 1558-1582 годы, и во время которой основные Ливонские нации – крестянское сословие эстонцев и возникающий латышский народ потеряли последние остатки самостоятельности и попали полностью в крепостной режим – в подчинение рыцарства и связанных с ним немецких клерикальных кругов и городов. В большей части Ливонии политическая власть перешла в руки немецкого рыцарства, которое создало „землю рыцарства" (Adelsland), в которой правило узкое сословие рыцарей и клерикалов, пришедших из Германии.

Ливонская конфедерация была слабее чем ее соседи, однако главной причиной ее распада, как отмечает хронист Б. Русов, был недостаток воли немецкого рыцарства и гражданства защищать государство, нести жертвы во имя его. Этим воспользовалось Великое Московское княжество, которое сбросило татарское иго и желало основать царскую Россию. Это было осуществлено великим князем Иваном Ш, который присоединил многие русские удельные княжества и желал сделать то же самое с Ливонией, проводя активную Балтийскую политику. Подобное желание было также у скандинавов – Дании и Швеции, а также и у соседних государств на юге – Польши и Литвы, которые в 1569 году заключили Люблинскую унию и образовали совместное государство – дворянскую республику Жечпосполиту.

Ливонская война продолжалась 24 года, в течение которых через Ливонскую землю много раз передвигались армии чужих властей, также как и их наемные единицы, которые грабили землю, старались захватить власть и имущество. Уже в 1560 году конфедерация перестала существовать. Бывшие ленные помещики захватили землю в свою собственность и навязали свою власть крестьянам. То же самое в орденском государстве делали высшие орденские чиновники, комтуры и фогты, которые стали собственниками управляемых ими комтурий и фогтий, а также бывшие орденские ленные помещики. В земле часто менялась верховная власть – ее в своих руках держали как русские, так и датчане, литовцы и шведы, и каждый поддержал тех, кто

прислонился к его власти, и прогнал противоположные партии. При этом помещики всегда опирались на привилегии короля Жечпосполиты Сигисмунда Августа, данных Ливонским рыцарям в 1560 году. Эти привилегии обеспечили превращение бывших ленных объектов в собственность, закрепление земледельческого населения и право помещика пользоваться бесплатным крестьянским трудом. Эти привилегии превратили бывшие ленные поместья почти в полный алод – частное поместье, а крестьянскую землю с родового пользования в простое пользование.

Привилегии Сигисмунда Августа вписали революционные изменения в тоддашние правовые отношения разных сословий, начали отказ от прицилов ленных прав и осуществляли постепенное внедрение в быт принципов Римского права. Однако, римское право не знало крепостничества, оно старалось приравнять крепостника римскому рабу и таким образом полностью ликвидировать существующую практику в отношениях между помещиками и крестьянами.

В результате Ливонской войны объединенное польско-литовское государство Жечпосполита завоевало Латгале, Видземе и южную часть Эстонии, осовав здесь герцогство Задвинья. Курземе и Земгале стали литовско-польским ленным герцогством. Шведы получили Северную Эстонию – бывшее герцогство Дании. В персоне герцога Магнуса Дания получила область Пилтене, которая вскоре стала самостоятельной единицей и попала под управлением короля Польши. Россия пока осталась без чего, но не думала этим мириться. Однако, в проигрыше целиком и полностью оказались крестьяне, для которых ухудшилось как правовое, так и фактическое положение. Поместья, как и крестьянские дома были разрушены и сгоревшие, большая часть населения убито или увезена в плен, церкви разграблены и завалены трупами католиков и еретиков. Все это следовало восстанавливать, и это легло тяжелым бременем на плечи крестьян.

Период мостовой земли не кончился с Ливонской войной. За ним следовала польско-шведская война (1600-1529), малая северная война (1654-1661-1667), Северная война (1700-1721), следовательно, из этого 163-летнего периода половина или 87 лет были годами войны.

Крестьяне жили в своих дворах, и, чтобы не умереть с голоду, были вынуждены вести хозяйство, убегая в леса или болота только в те периоды, когда к их дворам приближались армейские или наемные полчища. Онако прежний древний распорядок пользования землей был потерян, и ему мешали также и войны, которые беспрерывно отбрасывали крестьянство на 15, 20 или 25 лет назад. Положение крестьян было ухудшено также и малым ледниковым периодом, сильным морозом и суровыми зимами, которые регулярно свирепствовали на обширной территории, в особенности около 1600 года, а также перед Северной войной в 1695-1698 годы, когда из-за мороза и военных разрушений и неурожаев крестьяне были вынуждены использовать для еды корни различных растений, траву и другие несъедобные вещества, когда края больших дорог были усеяны трупами и пасторы в своих паствах могли констатировать также и случаи канибализма.

Из всего периода мостовой земли достойными внимания являются только отдельные случаи. Как первый из них следует упомянуть пеиод Курземского и Земгальского герцогства, который длился 235 лет (1560-1795) и в течение

которого герцогство имело первоначально большую самостоятельность, а за последние 100 лет находилось фактически под большим влиянием Российской империи. Отличительной особенностью герцогства было большое число коронных и алодских поместий герцога и большие площади государственных лесов, которые, вместе взятые, составили одну треть всех земель герцогства, сделали герцога богатым человеком и разрешили ему чувствовать себя независимым от дворянства.

Курземе была своеобразным государством – ее первый герцог, последний местр Ливонского ордена Готхард Кетлер „купил" свое герцогство, уступая дворянам, комтурам и фогтам Курземского и Земгальского герцогства, строго соблюдая привилении Сигисмунда Августа и утверждая права дворянства „привилегиями Готхарда". С ними он отдал всю власть, также власть суда дворянам в пределах их поместий, освободил дворян от всех налогов и акцизов в пользу герцогства и наделил их правом на винокурение и торговать ею. Курземе стала Божьей землей – по латышки „Курземите-Диевземите" (нем.: Gottes Ländchen), в действительности будучи Божьей землей для рыцарства, пургаторием для других, а адом для крестьян. И все-таки крестьянство оказалось в состоянии выдержать все это, так как на его плечах легла только одна тяжесть – свой помещик, и не приходилось исполнять кое-что для государства и платить ему что-либо.

В герцогстве Курземе – Земгале за все долгие годы его существования был один выдающийся герцог – Екабс, имя которого стало известным во всей Европе. Он внедрил порядок в свои поместья, установил строго оброк и барщину крестьянина в зависимости от единицы измерения кадастра – сохи, но крестьяне были в состоянии вынести все это, так как увеличение налогов шло параллельно с введением определенности в пользование землей.

Судьбу герцогства решили великие державы Европы – Россия, Пруссия и Австрия, которые разделили между собой государство Жечпосполиты. Герцогство осталось без суверена, и его последний герцог продал свою корону Русской империи, получая за это 2 миллиона рублей, а также пожизненную пенсию в размере 69 тыс. далдеров.

Иначе шла судьба шведской Видземе (Ливонии в более узком понимании). Шведы получили Видземе во время польско-шведской войны и не присоединили ее к Швеции, а в результате давления крупных помещиков и офицерства вооруженных сил оставили в качестве заморской провинции Швеции. В качестве причины было упомянуто то, что частный капитал ведет хозяйство на земле лучше чем государство. Так верховное дворянство в Швеции во главе с канцлером Уксеншерном, будучи в Швеции сильно ограничено в своих правах, сумело сохранить в Видземе крепостничество, малоограниченную своболу действий и возможность получить в Видземе обширные земельные собственности, которыми их щедро одарила королева Кристина и король Густав Адолф. Однако граждане, духовенство, мелкое дворянство и крестьянство не желали этим мириться и добылись, что король Карл X1 в 1682 году принял историческое решение – редукцию и отчуждение раздарованных поместий. Это решение короля было отнесено также и к заморским провинциям Швеции. В Видземе оно было объединено с измерением перенимаемых поместий, выяснением распределения площадей по угодьям, выравниванием и строгим

регламентированием прав и объязанностей крестьян – с большим щведским кадастром. Не вникая в сущность кадастра, о котром имеются многие публикации, отметим только, что в 1700 году в Видземской латышской части нередуцированные поместья составили 25,0% от общей их численности, редуцированные коронные поместья – 55,3%. милостивые поместья (оставленные бывшим собственникам на 10 лет) – 7,1% и терциальные поместья (оставленные на родовой аренде с отпуском 1/3 аренды) – 12,6%.

Большой шведский кадастр в Видземе уточнял площадь измерительной единицы, а также и дефиницию „аркла" – сохи, принимая, что за один „аркл" (соху) должно быть оценено такое хозяйство, в котором после отчисления необходимого для крестьянского двора продовольствия, осталось 60 бочек (120 пуров) ржи, что, принимая цену ржи равную одному государственному талеру за бочку, обеспечил чистый доход равный 60 талерам. Таким же образом было установлено, что поля следует разделить по качеству на 4 группы с соотношением земельной площади 6:5:4:3, а отдохнувшую лесную землю в крестьянских хозяйствах следует оценить с 1/2, а изношенную лесную землю с 1/4 от оценки постоянной пашни.

Оценка земель крестьян в „арклах" (в сохах) была окончена в 1691 году. Но тогда наступил большой мороз 1695-1698 годов, всеобщий неурожай и голод, когда в Ливонии многие дороги были полны трупами умерших от голода людей. После голода началась Большая Северная война, которая изменила судьбы землепользования и крестьянства в Видземе.

Третья часть – Прибалтика в составе Росийской империи – охватывает 4 раздела, которые отражают включение Латвии и Эстонии или, как тогда называли, Балтийских губерний в Росийское государство и судьбы крестьян в нем.

Большая Северная война совпала с войной Испанского наследства на юге Европы, так что можно сказать, что в военных действиях участвовали почти все страны и народы Европы. В Северной Европе против могучей великой державы тех времен Швеции сформировалась коалиция России, Жечпосполиты и Дании. Видземе была обещана королю Жечпосполиты и курфирсту Саксонии Августу Сильному, который старался вернуть бывшие имущества Жечпосполиты, в том числе в Ливонии. В России престол был унаследован царем Петром Первым (Петром Великим), который вел активную Балтийскую политику и хотел получить доступ к Балтийскому морю. На смене 17-го и 18-го столетий положение в Балтийском регионе было очень тяжелым – в результате больших войн, морозов, неурожаев, а также и частых голодов и болезней малого ледникового периода Эстония, Латвия и также Литовская Великая кунигайтия потеряли около половины своего населения. Особенно неблагоприятными природные условия во всем регионе были в 1600 году, а также и в периоде 1623-1625 годы, 1641-1642 годы, а также и накануне Большой Северной войны в 1695-1697 годы. В это время от голода и эпидемий умерла 1/4 часть местных жителей, и Эстония с Ливонией (Видземе) встретили Северную войну изнеможенными.

В первом десятилетии Северная война велась главным образом непосредственно на территории Эстонии, Латвии, Литвы и Польши. Здесь

молодой в годах Шведский король разбил своих противников: русских, литовцев, поляков и саксонцов, разрушил многие страны, пришел в Россию и в Полтаве на Украинской земле в 1709 году был полностью разгромлен и был вынужден бежать в Турцию. Война продолжалась еще долгое время, однако судьба Видземе была уже решена. Русские войска, к которым царь Петр Первый присоединил разбитых прежде татарских сил, ворвались в Видземе, воевали со шведскими гарнизонами и в ходе военных действий страшно разграбили и разгромили всю провинцию. Одновременно Российский царь Петр Первый в шведской Карелии в устье реки Невы возвел новую столицу России – Петербург, и окончательно решил оставаться у Балтийского моря.

Русские войска вместе с татарами, как в более крупных, так и в меньших соединениях перешагали эту обещанную Августу Сильному землю, сжигали и грабили как поместья, так и крестьянские двора, убивали жителей, а молодых женщин и детей взяли в плен для продажи на восточных рынках рабов. Везде были видны руины сгоревших зданий. Однако крестьяне были вынуждены землю обрабатывать, так как в противном случае грозила голодная смерть. Когда приближались русские и татарские полчища, они убегали в болота и леса, в которых скрывали и свое имущество; когда военные соединения ушли, они вернулись на свои двора или там, где эти двора когда то были, чтобы ухаживать за небольшими площадями пашни и выращивать что-нибуль съедобное. Положение ухудшила большая эпидемия чумы, которая охватила всю страну. Особенно сильно она свирепствовала в населенных ливами краях в Рижском округе и в Северной Курземе, где вымерли целые края. Это было концом ливского народа – чумная эпидемия унесла их львиную часть, и после 1710 года они больше не упоминаются как народ в истории – их остатки присоединились к латышам, ассимилировались с ними, а ливы из истории исчезли.

В это время дворянство в Видземе и в Эстонии решило перейти в подданство победителей – русских. Они знали, что Видземе обещана Польше, но она была слаба, разрушена и на половину вымершая. Тогда Видземское дворянство созвало совет земли (ландтаг), предложило землю, которая не была составной частью Швеции, а всего лишь ее заморской провинцией, для покупки России и обеспечило себе особое положение – провинциальный статус, который был утвержден каждым последующим царем России. Видземе стала губернией России со специальными правами: Видземское дворянство сохранило Аугсбургскую конфессию (лютеранское вероисповедание), автономию провинции, приобрело гражданскую и криминальную власть и исполнительную власть вынесения приговоров в отношении крестьян. Они получили редуцированные шведским правительством поместья, а также обещание, что поместья могут принадлежать только местному имматрикулированному дворянству. Оно приобрело также и право на свой орган самоуправления – ландтаг. Дворяне сохранили также и шведский кадастр и разделение земли на „арклы" как основу для уплачиваемых государственных налогов. Однако, положение крестьян сильно ухудшилось, они были приравнены к крестьянам российских губерний, которые были намного бесправнее по сравнению с Видземскими крестьянами шведских времен.

Видземе выздоравливала от войны только постепенно – еще в 1744 году она насчитывала только 85% от довоенной численности населения. На плечи

этих крестьян легла вся тяжесть восстановительной работы как своей крестьянской земли, так и мизной земли. Значительно возросла их барщина. Положение крестьян ухудшилось также и желанием многих дворян внедрить в земельные отношения Римское право, так как в Римском государстве не знали понятия ленного права, а только отношения рабовладельцев и рабов, это значительно ухудшило правовое положение крестьян.

Положение крестьян во Внутренней России в середине и в конце 18-го столетия стало очень тяжелым, и это проявилось в больших восстаниях крестьян (восстания Ст. Разина, Пугачева и др.). Крепостническая Россия все более отставала в техническом и экономическом прогрессе от передовых стран Запада. В Видземе в это время появились также и первые попытки принявших идею просвещения дровян улушить положение крестьян, издавая частные земельные законы – К.Шульц „Крестьянский суд", Крестьянские законы Е. фон Мека, графа Игелштрема и др. В прибалтийских губерниях их поддержала также и царица Екатерина Вторая, и практическое применение они нашли в деятельности ландрата Фр. Сиверса. Распростанению веяниям провсещения в Латвии способствовали также писания либеральных немецких пасторов и работников идей просвещения. Под руководством ландрата Фр. Сиверса был разработан новый проект земельного кадастра, который Царь России утвердил в 1804 году. Фр. Сиверс достиг, что обязанности крестьян были строго регламентированы, и таким образом старался достичь улучшения их хозяйственного положения. Законом было установлено, что в дальнейшем крестьянин не является вещью, а является персоной. Были изменены также условия кадастровой оценки земли, и они были сделаны обязательными для всех помещиков.

Однако, самые большие изменения в аграрном законодательстве и в отношении помещиков и крестьян внесла отмена крепостного права в Эстонии в 1816 году, в Курземе – в 1817 году и в Видземе в 1818 году.

Законы об освобождении крестьян установили, что в дальнейшем все крестьяне представляют собой свободное сословие людей, их нельзя ни покупать, ни дарить, ни одолжать, и наказать их может только суд. Однако вся земля, также и прежняя „крестьянская земля" переходит в распоряжение помещиков, которые обретают на нее полное имущественное право. Отношения помещиков и крестьян впредь следует регулировать путем свободных договоров.

Отмене крепостного права следовал период свободных договоров, которому народ дал название – период барщины. Жизнь показала, что практически не существовало никаких свободных договоров, что помещикам была отдана вся земля деревенская, и крестьянин за право пользования землей был обязан помещику барщиной – работать на барской земле со своими лошадьми и инвентарем определенное количество дней в году. Как следствие имел место массовый захват крестьянских земель и присоединение их к мизной земле, ухудшение материального положения крестьян и их разорение. Очень широкое распространение прибрело также и винокурения и алкоголизм крестьян, что было как следствие их неспособности увидеть перед собой более светлое будущее. Однако, и поместья не могли существовать, если крестьяне,

которые обрабатывали их пашню, были бедными и бесправными. Было необходимо искать другой выход.

Выход пробовали найти в переходе от работы барщины на денежную аренду, которая в Прибалтике широко распространилась во второй половине 19-го столетия, однако она не оказалась в состоянии спасти крестьян, и также хозяйства поместий не могли развиваться. В трех прибалтийских губерниях – в Эстонии, Видземе и Курземе решили продать сельские хозяйства крестьянам в наследство. Царь России Александр Второй на это согласился, и в периоде с 1860-го по 1905-ый год большая часть бывших крестьянских земель вместе со зданиями была продана крестьянам.

Таким образом исполнилась давняя мечта крестьян приобрести землю в свою собственность. Помещики признали права крестьян выкупить в собственность существовавшую столетиями „крестьянскую землю". Выкуп земли был поддержан государством, и он был осуществлен посредством Аграрного банка, которому крестьяне платили за полученное хозяйство, а помещики получили все возмещение при заключении договоров. Таким путем для поместий образовались свободные средства, которые они могли вкладывать в сельское хозяйство, а также и в другие отрасли.

Латгале в это время была включена в Витебскую губернию, и отмена крепостного права там была осуществлена только в 1861 году по всеобщим законам Российской империи. В отличие от Видземе и Курземе здесь не создавали больших жизнеспособных крестьянских хозяйств, а земля была продана всей общине села совместно, при чем с разделением ее „поголовно", следовательно, в Латгалии крестьянские земли формировались с ограниченной площадью, которая оказалась меньше чем в прибалтийских губерниях. Только в 1905 году в связи с революцией в России началась так называемая Столыпинская реформа – разделение сел на отдельные хозяйства.

На сельское хозяйство в прибалтийских губерниях сильно повлияло происходящее в 19-том столетие движение народного пробуждения, а также и расцвет идей социализма и деятельность К. Маркса. Его идеи распространялись также и в царской России. Народное пробуждение и социалистическое „новое течение" вызвали большой подъем в народе, соединились с внедрением достижений науки и техники в поместья, а потом и в крестьянских хозяйствах, с появлением новых машин и развитием машиностроения в Балтии (в особенности в Риге). Расцвела также и сельскохозяйственная наука и произошла специализация сельского хозяйства, в особенности после того, когда у поместий после продажи крестьянской земли образовались свободные средства. В Прибалтике произошел также переход от царствующей столетиями трехпольной системы на систему смены культур. Это нашло отражение также и в новом законе земельного кадастра в Видземе в 1901 году, в который была введена новая терминология – оценка недвижимого имущества, включая леса хозяйств, с установлением видов землепользования по их доходности. Этот кадастр в Латвии был использован также и в 20-30 годы.

Развитие сельского хозяйства было прекращено особой ситуацией в России и революцией 1905 года. Помещики опасались вкладывать капиталы в сельское хозяйство, так как были ощутимы веяния социальных идей и угрозы национализации земли. Ситуация в Российской империи была напряжена.

Четвертая часть – Латвийская Республика в ветренном 20-ом веке. Первая мировая война началась в 1914 г. и вместе с ней также и те огромные изменения, которые имели место в аграрной политике. Однако, война сама по себе принесла Латвии много разрушений и несчастья и одновременно заставила ее имя засверкать во всем мире. Уже в 1915 г. началось немецкое нападение, которому следовала частичная оккупация территории до Риги и Даугавы. Начались потоки беглецов, которыми было охвачено 500-600 тыс. человек, которые бежали от немецкой армии и наводнили многие края России. В начале беглецы оставили Курземе, позже и Видземе, и беглецами стала большая часть крестьянства. Курземе первая осталась на половину пустой от крестьян, и немецкие бароны предприимчиво реализовали планы германизации Курземе. Напрасно латышские газеты призывали не оставлять родную землю – ненависть, которая накапливалась к немцам столетиями, вырвалась наружу.

В 1915–1916 годах началось формирование батальонов латышских стрелков, так как правительство России дало на это свое согласие. Стрелки продемонстрировали огромную смелость и самопожертвование и сделали имя латышей известным во всем мире. И хотя в конце войны они попали на ложные пути, стали вооруженной силой строителей коммунизма, имя их заставило содрогаться всей России.

Тысячи беглецов и латышские стрелки добылись, что впервые было выдвинуто требование о единой Латвии, которая объединила бы Видземе, Курземе и Латгале – в начале под лозунгом „свободная Латвия в свободной России", а после победы большевиков в Октябрской революции в России как борьба за единое независимое государство Латвии.

Во Первой мировой войне распались могучие империи России и Германии, и в мире выдинулся **принцип самоопределения наций**. На развалинах великих держав формировались независимые государства – Финляндия, Эстония, Латвия, Литва, Чехословакия, Венгрия и Югославия – коридор между востоком (где формировался коммунистический блок) и западной демократией.

Латвийская Республика была основана в 1918 году, завоевала независимость в свирепых боях за свою свободу и распалась в 1940 году. Ее битвой за свободу руководил Карлис Улманис, Янис Чаксте, Зигфрид Мейеровиц и многие другие. Хотя и будучи страной с разрушенной экономикой, оторванной от бывшего обширного рынка России, перенесшей огромные людские потеры и с очень большим перевесом численности женщин, были неважные, Латвия все-таки сумела сравнительно быстро наладить свое хозяйство. Была проведена аграрная реформа, с ликвидацией хозяйств поместий и формированием снова свыше 54 тыс. новых хозяйств, наделением 50,5 тыс. мелких хозяйств прирезами и удовлетворением многих общественных потребностей. С аграрной реформой в большой мере разрешалось положение безземельцев и батраков в Латвии.

Но скоро, в 1929 году начался большой Мировой экономический кризис с огромной безработицей, разрушением цен и экономики. Мир перестал верить в либерализм, который принес большое бедствие, и родились авторитарные режимы – в Германии, Италии, Литве, Эстонии, Латвии, Румынии и др.

Руководителем Латвии стал Карлис Улманис. Ему удалось осуществить ряд правовых и хозяйственных мероприятий, в результате которых Латвия стала весьма высокоразвитым государством.

Однако уже чувствовались веяния Второй мировой войны. В 1939 году Германия и СССР подписали пакт дружбы СССР-Германия (который известен под названием пакта Рибентропа-Молотова), к которому было приложено секретное соглашение о сферах влияния в Восточной Европе. Опираясь на этот пакт, СССР в 1940 году оккупировал Латвию, ввел здесь свои войска, объявил новые выборы, и новое правительство А.Кирхенштейна просило принять Латвию в состав СССР. К.Улманис был увезен в ссылку, и с тех пор его имя стало символом независимой Латвии. Первый этап независимости Латвии пришел к концу.

В период советской власти в Латвийской ССР осуществлялись большие правовые и экономические перемены – вся земля, а также и другие недвижимости и капитал были объявлены собственностью всего народа, т.е. государства. На селе была проведена земельная реформа, в ходе которой бывшим собственникам была оставлена земля до 30 га, а остальная часть зачислена в государственный земельный фонд (ГЗФ). Из ГЗФ были созданы новые хозяйства площадью 10 га, а также дана прирезка малоземельным крестьянам. Новые крестьяне частично остались временно жить в хозяйствах, от которых они получили землю. Все крестьяне стали пользователями землей. Большинство латышей считали реформу незаконной. Однако, ход событий прервала вторая мировая война, которая началась уже в июне 1941 года.

Вторая мировая война принесла Латвии разочарование и очень большие потери живой силы. В 1941 г. Германия быстро продвигалась вперед, заняла всю территорию Балтийских государств, Белоруссию, часть России и Украины. В противоположность надеждам латышского народа бывшая Латвийская Республика не была восстановлена, а вместо этого Германия сформировала „Восточную Землю" (Остланд), в которую вошли Латвия, Эстония, Литва и часть Белоруссии. В составе Остланда был образован „Латвийский Генеральный округ", в котором имелось также и местное самоуправление. В Остланде остались в силе все бывшие законы СССР, в том числе и закон о национализации земли и о ее принадлежности государству. Но самоуправление Латвии отменило советскую земельную реформу и отдало все земли новых хозяйств их бывшим владельцам. Только после разгрома немцев у Сталинграда в 1942/1943 годах положение стало меняться – в выборочном порядке в немецком Остланде началось возвращение земли ее бывшим собственникам.

Большинство латышского народа во время Второй мировой войны стало на сторону Германии, смотря на нее как на освободительницу от террора большевиков. С 1943 года широко развернулось формирование латышских СС дивизий, руководствуясь принципом меньшего зла – ведь большим злом считали нападающих с 1943 года вооруженных сил Красной Армии и государственную власть СССР. Однако, Германия войну уже проиграла, ей не хватало живой силы, вооружения и техники. Германии очень вредила проводимая гитлеровским правительством антисемитская политика, еврейский холокоуст, который был немецким правительством широко развернут также и на Латвийской земле, присылая сюда много евреев из Германии и других областей

и уничтожая их физически в Латвии. Латвийская земля оказалась перед неразрешимой дилеммой – с одной стороны вера в западные страны Антанты (Великобритании, США), с другой стороны – страх за существование народа в составе СССР. Поэтому здесь произошла широкая эмиграция латышской гражданственности на запад, подальше от нападающих войск СССР, а также и обширное вовлечение в Латвийский легион.

В это время состоялась также и Ялтинская конференция руководителей западных ведущих стран Антанты – США, Великобритании и СССР, в которой Западные страны условились оставить Латвию, Эстонию, Литву и Польшу в зоне влияния СССР.

Вторая мировая война закончилась 8 мая 1945 года. Латвия в этой войне потеряла 1/3 своего населения – почти всех немцев и евреев, а также и около 200 тысяч латышских беглецов, которые уехали на Запад, бежав от нападающей Красной Армии. Латвия потеряла также и павших партизан и войска Балтийского корпуса, а также и высланных на гулаги СССР в послевоенный период.

Советская земельная реформа в 1944-1947 годы. Уже сразу после прихода вооруженных сил СССР в Восточную часть Латвии Президиум Верховного Совета Латвийской ССР издал декрет об изменениях и дополнениях к закону о земле 1940 года, и вернул землю ее получателям 1940 года, а также выделил ее и другим лицам, желающим ее иметь. Землю отняли у всех, кто сотрудничал с немецким управлением. В Государственный земельный фонд (ГЗФ) была зачислена также земля тех персон, которые убежали от власти СССР. Земельная реформа продолжалась до 1947 года, и в ее ходе было создано 50,3 тыс. мелких хозяйств. Большие площади были отведены машинно-тракторным станциям, вспомогательным хозяйствам, а также оставлены нераспределенными в ГЗФ из-за отсутствия желающих. Однако, настоящей целью советов было не создание индивидуальных крестьянских хозяйств, а коллективизация – образование крупных советских хозяйств – колхозов и совхозов. Земельная реформа была проведена быстрыми темпами, в 1949-1950 годы. Так как крестьяне не желали добровольно вступать в коллективные хозяйства (колхозы), коллективизация была осуществлена принудительным путем, проводя для запугивания крестьян 25 марта 1949 года массовые ссылки на Северные и Восточные районы СССР, на существующие там гулаги. Принудительную коллективизацию осуществили за очень короткий срок.

Сельское хозяйство в советское время.

Сельскохоэяйственная политика в советское время не была однородной, и автор разделил ее на несколько периодов.

1. В периоде позднего сталинизма принципиальные вопросы государственной политики решались Генеральным секретарем коммунистической партии Советского Союза И.Сталиным и руководимым им Политбюро. Существовала неограниченная диктатура партии и руководимого ею комитета безопасности. В этот период большинство членов коммунистической партии были малообразованными, придерживались догматически выдвинутых К.Марксом принципов, учение было больше политическим чем экономическим. Сельскохозяйственное производство в этот период претерпело почти полный развал, урожаи и продуктивность скота упали

очень низко и экономика основывались на принудительных государственных поставках, цены на которых в большинстве случаев не покрывали себестоимость. Колхозам не разрешалось иметь средства производства, для обработки их земли были созданы главным образом машинно-тракторные станции (МТС).

2. Оттепель – время перемен и поисков в годы 1953-1964. Она наступила после смерти диктатора Сталина и характеризуется поисками, как улучшить существующее положение обеспечения продовольствием. Первым секретарем (позднее Генеральным секретарем) Центрального Комитета Коммунистической партии стал Н.Хрущев, во время которого в большой мере были активизированы поиски улучшения неудовлетворительного экономического положения ведущей страны социализма – СССР. Хрущев показал последствия диктаторских действий Сталина, его преступную деятельность, называя ее „культом личности Сталина". Он допустил большее свободомыслие членов партии, с целью увеличения запасов продовольствия призывал освоить залежные до того земли в Казахии и в других местах, рекомендовал увеличить посевы кукурузы, разрешил колхозам приобретать свою технику и тракторов, ликвидировал МТС. Во время Хрущева разрешалась также и более свободная деятельность в области науки, он способствовал приближению ее к практике, формированию сети селекционных и опытных хозяйств. Весьма значительным было совершенствование собственной промышленности производства сельскохозяйственных машин, тракторов и минеральных удобрений. В его время был начат переход от обязательных государственных поставок сельскохозяйственных продуктов на их государственные закупки, при которых цены уже покрывали себестоимость продукции. Однако, всем этим мероприятиям препятствовал сравнительно низкий уровень образования членов партии.

3. Новая аграрная политика 1965-1987 годов началась после смены Н.Хрущева на посту Генерального секретаря партии Л.Брежневым. С этого момента КП СС начала быструю поддержку сельского хозяйства и формирование его материальной базы, которая, однако, во второй половине 70-тых годов стала бюрократической и обрела название стагнации. В периоде Л.Брежнева началась смена коммунистов старого поколения новым, во многом более образованным и знающим поколением. К этому времени Советский Союз освоил атомные оружия, космос и стал вторым наиболее могучим в военном отношении государством, однако экономически он был сравнительно менее сильным. Это заставило СССР уделять больше внимания математике, биологии, вычислительной технике и освоению новейших научных открытий, способствуя перенятию научных открытий запада и развитию науки в собственной стране, отказываясь от переживших свое время норм коммунизма. Приход нового поколения в производство способствовал быстрому проектированию и строительству, мелиорации земли, производству сельскохозяйственных тракторов и машин, а также и созданию фабрик минеральных удобрений и пестицидов. В СССР быстро возрастали капитальные вложения в сельскохозяйственную сферу, а также и валовая продукция. Особенно широких масштабов это приобрело в Балтийских республиках. Площади мелиорированных земель в Латвийской ССР возросли быстрыми темпами и в больших масштабах, при чем в 1989 году было уже мелиорировано 64,1% от

всех сельскохозяйственных угодий. Подобным образом росло также и число тракторов, комбайнов и сельскохозяйственных машин, также и внесенные в почву объемы минеральных удобрений. Очень широко развернулось также и укрепление сельскохозяйственных предприятий, объединение мелких колхозов, а также и планирование и строительство крупных ферм и компексов для скота. Одновременно Латвийская ССР в значительной мере повысила и отрегулировала систему цен государственных закупок сельскохозяйственных продуктов, вкладывая большие суммы поддержку государственных цен и сделая производство рентабельным во всех отраслях. В результате заметно возросло производство сельскохозяйственных продуктов и общие объемы производства, достигая максимум в 1986-1989 годы.

Большие достижения были также в области исследования, оценки земель и земельного кадастра. Уже в конце 50-тых годов в Латвии были разработаны принципы оценки земель, которые были утверждены правительством. Оценка земель была осуществлена по районам, основываясь на новейших, полученных путем аерофотографии (и частично и космической съемки) земельных картах масштабом 1:10000. Всего в республике работы по оценке земель были проведены в три очереди: первая очередь в 1958-1968 годы, вторая очередь в 1971-1978 годы и третья очередь, начиная с 1981 года (она не была завершена из-за больших перемен 1990 года). Для всех колхозов и совхозов республики были изготовлены карты и заведены дела оценки земель и обследований почвы, отражая графически, а также и путем описания каждого выделенного контура оценки земли, ее границы и свойства. Данные были обобщены по районам, показывая средние оценки пашни и сельскохоэяйственных угодий колхозов и совхозов, а также и другие показатели. Это было широко использовано в разработке производственных показателей и в анализе результатов деятельности колхозов и совхозов.

К анализу развития сельского хозяйства в советское время приложен также и обзор климатических изменений, который начался в мире уже со Второй мировой войны и продолжается по сей день. На эти изменения сильно влияет быстрый рост населяющих землю людей, а также и то обстоятельство, что население земли потребляет очень большие объемы фосильного топлива – каменный уголь, бурый уголь, торф и с двадцатого столетия также и нефть и природный газ. В результате растут объемы углекислого газа (CO_2) и других выбросов в атмосферу, увеличиваясь примерно с 0,02% до 0,035% (и даже до 0,04%) по объему и создавая на земле так называемый „парниковый эффект", который в особенности распространяется на Северном полушарии. В связи с этим наряду с природными факторами на климат сильно влияет также и антропогенный фактор, и встает вопрос – что ожидает наше сельское хозяйство в антропогенный будущем: одержат ли победу природнве факторы, которые свидетельствуют о том, что температура на земле, хотя и неравномерно, все-таки снижается, и в более отдаленном будущем может приближаться новый ледниковый период. Или победа будет за деятельностью человека, что вызовет все больший объем выбросов в природу, увеличение углекислого газа (или его эквивалента) и в связи с этим потепление климата. А, может быть, будет иметь место средний, т.е., третий, компромиссный вариант, при котором воздействуют

природные и антропогенные факторы; но в отдаленном будущем все-таки следует ожидать падение температуры.

Пятая часть – Воспетая революция и аграрная политика в восстановленной Латвии. Она охватывает разделы 28-31 и начинается с распадом советской власти и характеристикой воспетой революции в Латвии. Распад советской власти и коммунистической партии начался с избранием на пост Генерального секретаря КПСС М. Горбачева в марте 1985 года, которому следовал апрельский пленум ЦК КПСС об ускорении социального и экономического развития советского общества. М. Горбачев выдвинул предложение начать перестройку СССР с революцией „сверху" и уже в 1987 году декларировал принцип „перестройка – открытость – инициатива". В программу возобновления государства он включил больше открытости во всех сферах партии и государственной деятельности, больше личной инициативы и перестройку экономической жизни, принимая в ней элементы рыночного хозяйства. Новая идеология нашла глубокое эхо в советском обществе, ибо она способствовала отказу от старых стереотипов, беспрекословного подчинения вышестоящим партийным организациям. Началась всеобщая переоценка ценностей. Однако хватало и много таких, в особенности старших членов партии, которые восстали резко против перестройки. Не останавливаясь более подробно на эти события , отметим только, что во многих союзных республиках началось основание Народного фронта и пересмотр и переоценка заключенных в сталинское время международных договоров. От Советского Союза отпали также и другие коммунистические государства, которые были объединены Варшавским пактом. Наиболее ярко перестройка проявилась в Балтийских республиках и в Польше, в которой еще в советское время стихийным путем возникло требование проведения широких правовых реформ. На первое место выдвинулось крестьянство, которое требовало признание труда индивидуального крестьянина.

В Латвии руководство крестьянством взял на себя председатель Государственного агропромышленного комитета Латвийской ССР В. Э. Бресис, по инициативе которого уже в 1988 году было принято решение, что работа в крестьянском хозяйстве является формой общественно-полезного труда. Этим был сломан монопол колхозов и совхозов на землепользование. Отзывчивость на призыв В.Э.Бресиса о создании индивидуальных крестьянских хозяйств была очень большой, и вскоре после постановления правительства следовал закон о крестьянских хозяйствах. Однако, вопрос следовало рассматривать более широко, увязать его со всеобщей проблемой о событиях 1940 года – о судьбе Латвийской Республики, об оккупации Латвии в 1939-1940 годы, о вступлении Латвии в СССР и национализации земли, а также и других видов капиталов. Под таким углом зрения вопросы были рассмотрены Верховным Советом Латвийской ССР, объявляя частичный суверенитет Латвии 4 мая 1990 года и полную независимость 21 августа 1991 года.

Одним из первых законов, который был принят Верховным Советом Латвии, был закон о земельной реформе на селе. Этим законом было установлено, что земельная реформа признала национализацию земли 1940 года незаконной, и предусмотрено, что бывшие собственники земли (или их

наследники), которым земля принадлежала как собственность в 1940 году, могут подать заявления о ее получении обратно. Учитывая то обстоятельство, что с 1940 года прошло 50 лет, заявления могли подавать и те землепользователи, которым земля за это время была выделена законным путем для ее застройки, если ими на этой земле были построены жилые помещения или хозяйственные здания, однако, этим землепользователям за ее приобретение в собственность следовало платить.

Отзывчивость к земельной реформе была большая. Не вникая здесь в связанные с ней технические вопросы, следует только отметить, что согласно данных Государственной земельной службы в 1999 году было создано 101167 крестьянских хозяйств и 147048 приусадебных хозяйств; наряду с присвоением земли крестьянским и приусадебным хозяйствам была ликвидирована система колхозов и совхозов. Всего в пользовании сельского хозяйства до 01.01.2000 было 4047,9 тыс. га, в том числе и крупные площади лесов, которые до 1940 года принадлежали частным лицам.

Одновременно с аграрной реформой произошла также и приватизация имущества колхозов и совхозов, также и передача частным лицам предприятий переработки продуктов (молокозаводов, скотобоен, фабрик птиц и свиней, пивоваренных заводов, также и районных отделений агрохимии, мастерских сельскохозяйственного машиностроения и ремонта и др.). Приватизация не всегда протекала продуманно и гладко.

Одновременно с этими мероприятиями был осуществлен и кадастр земли и общественных зданий. Наряду с оценкой качества земли была разработана методика и определена кадастровая оценка земли в денежном выражении, при чем с кадастровой оценкой земли понимали не только оценку сельскохозяйственных угодий, а оценку качества всей земли, умноженной с географическим коэффициентом размещения хозяйства, а также и коэффициентом компактности. Одновременно была проведена и реформа правовых отношений, отменяя бывших законов советского времени и создавая вместо их новые.

Переход от системы централизованно планируемого и руководимого хозяйствования на децентрализованную систему рыночной экономики оказался очень сложным, в особенности по той причине, что правящие круги поддержали полную либерализацию рынка, абсолютное невмешательство правительства в хозяйственную жизнь и полное отсутствие ответственности служащих за процессы экономической жизни. Этим воспользовались собственники частного капитала, в особенности анонимный международный капитал, который проповедовал максимальную прибыль как единственную цель хозяйственной деятельности, а также ликвидацию всякого государственного надзора и контроля над использованием полученной прибыли. Была осуществлена обширная пропаганда и восхваление права человека как потребителя, отрицание значения производственной сферы. Также пропагандировали людям так называемую концепцию „мостовой земли", в надежде зарабатывать главным образом за счет транспортировки нефти и газа России, калиевых солей Белоруссии и других товаров на Вентспилсский и Рижский порты.

По упомянутым причинам в течение 10 лет суверенитета Латвийской Республики (до 1999 года включительно) резко снизился национальный валовый

продукт. В 1990 году, когда Латвия декларировала восстановление своего суверенитета, национальный валовый продукт, выраженный в средних ценах 1995 года, составил 4736,6 миллионов латов, и потом в результате осуществленных экономических и правовых изменений резко сократился и в 1993 году составил лишь 2353,2 миллиона латов или 49,7% от уровня 1990 года. Тогда пришел большой банковский кризис, когда национальный валовый продукт два года практически стоял на месте. К сожалению, также и в конце столетия, в 1999 году он составил в ценах 1995 года только 2768,6 миллионов латов или 59,5% от уровня 1990 года. Некоторые руководящие экономиты объяснили это существующими изменениями в системе хозяйствования Латвии, необходимостью внедрения своей валюты и перебазированием рынка с Востока на Западный мир. Другие экономиты большое падение производства объясняли с преувеличением роли свободой торговли и политикой либерализма со стороны руководящих кругов, когда правительство, декларируя политику полного невмешательства в экономическую сферу, практически дало возможность иностранному анонимному капиталу захватить внутренний рынок Латвии, развалить местное производство и наводнить Латвию привезенными из Запада товарами. Больше всего страдало сельское хозяйство. Площади посевов снизились почти вдвое, особенно в отношении кукурузы для зеленной массы, культур зеленого корма, кормовых овощей; отдельные отрасли, такие как льноводство, цветоводство, садоводство, рыболовство во внутренних водах сократились очень сильно, так как из-за высокого курса лата не были в состоянии выдержать конкуренцию иностранных товаров. В очень большой мере снизилось производство продуктов скотоводства, так как численность крупного рогатого скота, свиней, овец и птиц в 1999 году составила лишь 16-38% от уровня 1990 года, и прирост продуктивности не был в состоянии покрыть падение производства, вызванного снижением численности домашнего скота. Латвия больше не оказалась в состоянии производить необходимые для себя продукты продовольствия и из экспортера сельскохозяйственных продуктов превратилась в их импортер. Чрезмерно высокий курс лата по отношению к другим национальным валютам стал одной из наиболее важных причин, вызвавших падение национального производства, безработицу и отдачу промышленности Латвии в руки иностранного капитала.

Падение сельскохозяйственного производства не сумели остановить и успехи в разработке земельного кадастра и системы оценки земли в соответствии с новыми условиями и во внедрении их в Латвии. В Латвии на базе существующей оценки земли и кадастра усилиями Государственной земельной службы была создана новая, ориентированная больше на рынок система оценки земли и кадастра, которая была внедрена в стране. Как объект этой системы было принято недвижимое имущество. С советского устройства Латвийская Республика унаследовала хорошо отработанную систему геодезии и картографии, применению которой в советское время препятствовала царствующая в стране большая секретность. С распадом СССР Латвия в отношении картографических вопросов переориентировалась на Запад, главным образом на Швецию, с помощью которой она создавала систему измерения земли, которая охватила всю страну. Это дало возможность изготовлять кадастровые карты в отношении всех видов недвижимого имущества, нанести

на них границы собственностей и, в случае необходимости, нанести также из карт колхозов и совхозов распределение земли по угодьям и данные оценки земли. Были изготовлены также карты волостей, в которых в соответствующих местах были приведены коэффициенты географического местоположения. На базе предыдущей оценки земли и коэффициентов географического местоположения была создана система кадастровой оценки земли, формируя постепенно банк данных кадастровой оценки недвижимого имущества с целью перехода на рыночные цены.

Одновременно были проведены переговоры о включении Латвийской Республики в Европейский Союз, а также и в Североатлантическую систему защиты государств (НАТО). Эти переговоры начались уже в 1992 году и продолжались в течение 90-тых годов, согласовывая акты законодательства и правительственных постановлений с инструкциями и директивами Европейского Союза. Правительство объявило в качестве приоритетной политической цели вступление Латвии в Европейский Союз.

Как положительное следует рассмотреть то обстоятельство, что Латвия успешно преодолела хозяйственный кризис 1964-1968 годов, который имел широкое распространение в Азии, Союзе Независимых Государств, а также и в Южной Америке, и что ее национальный валовый продукт, начиная с 1996 года, характеризуется постепенным ростом, опережая за последние годы темпы роста экономики стран Европейского Союза.

В заключении обзора о положении Латвийской Республики в конце 20-го столетия, следует констатировать, что этим столетием было оставлено много начатых, однако незавершенных проблем и возможных путей. Был восстановлен суверенитет Латвийской Республики, принято политическое решение о ее ориентации на западный мир, однако по прежнему остался нерешенным вопрос о путях и возможностях будущего – этот вопрос перешел на 21 столетие.

Нерешенным и даже до конца необсужденным был также и вопрос о политическом и экономическом положении Латвии – о необходимости развития собственного производства, о том, должна ли быть Латвия только мостовой страной между востоком и западом или все-таки необходимо создавать свое стабильное производство и систему потребления, что позволило бы ей стать крепко рядом с другими странами.

Нерешенной осталась также и демографическая и национальная проблема, вопрос о существовании латышского народа и его судьбе в будущей Европе.

В конце концов непонятным и неисследованным остался и вопрос о климатических изменениях, о роли и влиянии природы и человеческого фактора, о том, приблизится ли в будущем к нам новый ледниковый период, или вместо этого ожидается глобальное нагревание северного полушария, которое будет способствовать подключению Латвии и всей обширной зоны Восточной и Средней Европы к производству сельскохозяйственных продуктов.

Все эти проблемы переходят на 21-ое столетие, а также и на сдедующие за ним столетия. Они вечны, какими они были всегда. Мы можем их прогнозировать только приблизительно и направить их в желаемое русло, которое в нашем понимании ориентировано на будущее выживание и развитие латышского народа.

LATVIJAS NACIONALA BIBLIOTEKA
0304012290

ISBN 9984-596-68-0
9 789984 596686 >

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

2004-5
L 8